Biblioteka
Filozofskog fakulteta
C Č
39/1979
949.711.3(058)
011008942,7
NOVI SAD

tet u novom sadu
riju

ISTRAŽIVANJA

7

YU ISSNO 0350-2112

novi sad 1979.

FILOZOFSKI FAKULTET U NOVOM SADU
INSTITUT ZA ISTORIJU

ISTRAŽIVANJA

Knjiga 7

Uređuje:

NASTAVNO-NAUČNO VEĆE INSTITUTA

Redakcija:

DANICA DIMITRIJEVIĆ
DUŠANKA DINIĆ-KNEŽEVIĆ
RANKO KONČAR
ŠANDOR MESAROŠ
LAZAR RAKIĆ

Odgovorni urednik:

MILENKO PALIĆ

Glavni urednik:

LAZAR RAKIĆ

Knjiga se štampa uz finansijsku pomoć Samoupravne interesne zajednice za naučni rad Vojvodine

Štampa „Forum", Novi Sad, Vojvode Mišića 1. — 20. VI 1980.

FILOZOFSKI FAKULTET U NOVOM SADU
INSTITUT ZA ISTORIJU

ISTRAŽIVANJA 7

Novi Sad, 1979

Инв. бр. 8942

Lektor:
KOSTA DUDIĆ

Korektor:
STEVAN TATIĆ

DR ĐERĐ GAL

KARTELI U JUGOSLOVENSKOJ INDUSTRIJI ZA PRERADU GVOZDENE ŽICE (II)*

ČETVRTO POGLAVLJE

JUGOSLOVENSKA INDUSTRIJA ZA PRERADU ŽICE U DOBA VELIKE EKONOMSKE KRIZE

Velika ekonomska kriza i Jugoslavija

Kriza je počela u Sjedinjenim Američkim Državama, gde su se znaci hiperprodukcije počeli ispoljavati već početkom 1929. godine. Smanjenje privredne aktivnosti vršilo se u početku sporo, te je od maja do oktobra 1929. godine indeks industrijske proizvodnje opao za svega 5 poena, da bi od oktobra do kraja iste godine taj pad postao ubrzaniji i izneo 30 poena.[1] Kolosalni berzanski krah, dotada neviđen u SAD i u svetu, počeo je oko 20. oktobra 1929. na Njujorškoj efektnoj berzi. Za nekoliko dana panike kursevi prvoklasnih hartija od vrednosti pali su za 40—60 procenata.[2] Berzanski krah se u jesen 1929. godine u SAD manifestovao kao drastično ispoljavanje krize hiperprodukcije, i postao povod za izbijanje krize u čitavom kapitalističkom svetu.

Velika ekonomska kriza razvijala se neravnomerno, kako u pojedinim zemljama, tako i u raznim granama privrede. Najviša tačka poleta u većini slučajeva dostignuta je u 1929, a najniža u 1932. godini. Međutim, u Francuskoj i Jugoslaviji, na primer, najviša tačka bila je 1930, a najniža — u Jugoslaviji 1933, a u Francuskoj 1935. godine.[3]

Nezaposlenost je u doba krize dostigla nečuvene razmere. U Engleskoj se procenat nezaposlenih među osiguranim radnicima popeo od 10,4 u 1929. godini na 22,1 u 1932. godini, a u Nemačkoj je 1932. godine bilo potpuno nezaposlenih 32,8 procenata članova sindikata, a delimično nezaposlenih 22,6 procenata.[4] Broj osiguranih radnika evidentiranih kod SUZOR-a bio je u Jugoslaviji 1933. godine za 17,5 procenata manji nego 1930. godine.[5] Od 1930. do 1932. broj industrijskih preduzeća u Jugoslaviji smanjen je sa 2 515 na

* Prvi deo ovoga rada objavljen je u istoj ovoj publikaciji, knj. br. 6/1978, 47—163.

[1] J. A. Trahtenberg, *Kapitalistička reprodukcija i ekonomske krize* (štampano kao rukopis), 89.

[2] Isto.

[3] Isto, 92; Sergije Dimitrijević, *Priv. razv. Jugoslavije*, nav. delo, 68.

[4] J. A. Trahtenberg, *Kapit. reprodukcija i ekonom. krize*, nav. delo, 92, 93.

[5] S. Dimitrijević, *Privredni razvoj Jugoslavije*, nav. delo, 68.

2 153, a relativno brzi rast industrije, u odnosu na predratni period, prekinut je.[6]

Investicije u jugoslovensku industriju iznosile su 1929. godine 338 317 miliona dinara, 1930. čak 409 607 miliona, da bi 1931. spala na 161 791, a 1932. čak na 75 960 miliona dinara.[7] Posle velike ekonomske krize obim ulaganja u industriju je počeo da raste, ali je konstantno bio za tri do četiri puta manji nego pre nje, iz čega se može izvući zaključak da je tempo industrijalizacije tridesetih godina bio gotovo zamro. „Izvestan ekonomski napredak, iako nedovoljan i ograničen, ustupio je mesto opadanju utoliko težem, što je u međuvremenu stanovništvo nastavilo da i dalje intenzivno raste u Kraljevini Jugoslaviji." [8]

U vreme velike ekonomske krize, kako u svetu tako i u Jugoslaviji, proizvodnja je smanjena na minimum. Došlo je do masovnog bankrotstva ovećih, srednjih i malih fabrika, trgovačkih kuća i banaka, koje su najkrupnija kapitalistička preduzeća kupovala u bescenje. Ekonomska kriza ubrzala je proces koncentracije proizvodnje. Cene su katastrofalno padale, ali ne podjednako, jer su u oblasti poljoprivrednih proizvoda i sirovina padale brže nego cene industrijske robe. Isto tako cene proizvoda kartelisane industrije padale su sporije, nego robe nemonopolisanih grana industrije. U jugoslovenskoj industriji žičanih proizvoda sve nabrojane pojave ispoljile su se u potpunosti, a naš je zadatak da ih u najkonciznijem vidu izložimo.

Koncentracija proizvođača lanaca u Kraljevini Jugoslaviji i formiranje kartela

U maju 1932. godine Braća Kramer su preduzela potrebne korake za osvajanje proizvodnje lančane robe. Na to ih je podstakla činjenica da je u prethodnoj bespoštednoj borbi uništen niz konkurenata, formiran kartel fabrika lanaca, koji je, nasuprot tendenciji obaranja cena industrijskoj robi, uspeo da ih još poveća.

U izradi mašinskih lanaca najjača tvornica u Jugoslaviji bila je Tvornica lanaca a.d. Lesce, osnovana 1922. godine.[9] Kapacitet ove fabrike, koja je od prvog trenutka ispoljila tendenciju monopolizacije jugoslovenskog tržišta, bio je 120 vagona lančane robe godišnje,a instalirana pogonska snaga iznosila je 250 KS.[10] Zadruga u Kropi bila je stariji proizvođač ove robe od Tvornice lanaca u Lescu, ali je proizvodila rukom kovane lance i u konkurentskoj borbi je samim tim bila neravan partner.

Industrija lanaca i železne robe Milan Pavlica u Samoboru, osnovana je takođe 1922. godine. Bila je to mala zanatska radionica, koja je počela ručno izrađivati lance, ali je brzo ekonomski jačala i proširivala se. uvodeći mašinsku proizvodnju. Pred kraj dvadesetih godina ona se preselila u Jasenovac, gde je instalirala moderne mašine, zaposlila u proseku 200 do 300 radnika

[6] Isto.
[7] N. Čobeljić, *Privreda Jugoslavije*, nav. delo, 25.
[8] Isto.
[9] Vidi napomenu br. 253.
[10] J. Lakatoš, *Priv. almanah*, nav. delo, 73.

i raspolagala godišnjim kapacitetom od 120 vagona lanaca, karika, kuka i okova za konjsku opremu.[11]

Prva vojvođanska fabrika lanaca u Kikindi osnovana je 1925. godine, zapošljavala je 25 radnika, raspolagala sa 50 KS, a proizvodila je lance za brodove i obične potrebe.[12] Dobra prođa i visoke cene primamile su na teren proizvodnje lanaca i Tvornicu lanaca „Vulkan", osnovanu u Adi 1927. godine. U njoj je bilo zaposleno svega 20 radnika, a instalirano 35 KS.[13]

U Sarajevu je, 1922. godine, osnovao fabriku lanaca Bogoljub Markićević, a sa proizvodnjom je otpočeo 1923. Ali ne zadugo.[14]

Tvornica lanaca a.d. u Lescu, uz pomoć KID-a, povela je veoma rano akciju za eliminisanje autsajdera. Da bi se Sarajevska tvornica lanaca Bogoljuba Markićevića primorala na kapitulaciju, cene lančanoj robi su smanjene, a KID je povećala cenu valjanoj žici i skratio rok isporuke. Markićevićeva tvornica se nije uspela odupreti pritisku i uskoro je nestala sa tržišta.[15]

Zadruga u Kropi bila je stalno uznemiravana obaranjem cena robi iz asortimana lanaca koju je sama proizvodila, te joj je ova proizvodnja postala nerentabilna; a kada je pritisak iz Lesca bio još kombinovan i pretnjom da će konkurentska tvornica lanaca otpočeti sa proizvodnjom brodskih eksera, dakle proizvoda koji je donosio dobre prihode Kropi, raspoloženje za konkurentsku borbu u proizvodnji lanaca u Zadruzi je splasnulo. Vrlo lako je 1926. godine postignut sporazum između Krope i Tvornice lanaca a.d. u Lescu. Kropa je napustila krajem 1926. godine proizvodnju lanaca, a za uzvrat Tvornica iz Lesca obavezala se da neće proizvoditi brodske eksere.[16]

Tvornica lanaca a.d. u Lescu, Industrija lanaca i železne robe Milan Pavlica u Samoboru i Prva vojvođanska fabrika lanaca u Kikindi krajem 1926. godine lako su se sporazumele, jer im je to i sama činjenica da ih je bilo svega tri, veoma olakšavala. Verovatno su kao rezultat monopolskog sporazuma cene lancima tako povećane da je to podstaklo ne samo vlasnika kapitala u Adi da osnuje 1927. godine tvornicu „Vulkan", već i italijansku i austrijsku konkurenciju da 1928. godine otpočnu konkurentsku borbu za ovladavanje na jugoslovenskom tržištu. Cene su oborene za 25 procenata, a borba je preneta čak i na bugarsko i rumunsko tržište. Naime, Jugoslovenski kartel lanaca, suočen sa konkurencijom italijanskih i austrijskih fabrika, verovatno združenih u internacionalni kartel, nije samo prihvatio borbu na domaćem tržištu, obarajući cene srazmerno oborenim cenama konkurenata, već je time nastupio na tradicionalnim tržištima Italijana i Austrijanaca: u Rumuniji i Bugarskoj.[17]

Sukob između austrijskih, italijanskih i jugoslovenskih fabrika lanaca trajao je kratko vreme i još iste, 1928. godine, zaključen je internacionalni kartelni sporazum među njima. Italijanske i austrijske fabrike su se obavezale na povlačenje sa jugoslovenskog tržišta, a Kartel jugoslovenskih fabrika

[11] Isto; Izveštaj Komore za trgovinu, obrt i industriju u Zagrebu za godinu 1929, Zagreb 1930, 914.
[12] Isto.
[13] Isto.
[14] Vidi str. 118, 119.
[15] Isto.
[16] *Kronika „Plamena"*, nav. delo, 80, 86, 90.
[17] Isto.

lanaca je za uzvrat dao obavezu da se više neće pojavljivati na bugarskom i rumunskom tržištu.[18] Odmah po tom došlo je do borbe između jugoslovenskih fabrika lanaca, koje se, očigledno nisu uspele sporazumeti o pitanju proizvodnih kvota. Borba je počela 1929. godine, a trajala je sve do septembra 1930. godine.

Ministarstvo trgovine i industrije je upozoreno još istog meseca od strane Braće Besarovića, trgovaca gvožđem, da je kartel lanaca uspostavljen, i da su cene lancima povećane za 25 procenata.[19] Oni su zatražili intervenciju pomenutog ministarstva radi zabrane ovog kartela. Međutim, da je ono čak i htelo intervenisati, do tog ne bi moralo doći, jer je veoma brzo među fabrikama lanaca u Jugoslaviji buknuo još žešći konkurentski sukob. Fabrike lanaca u Lescu i Jasenovcu očigledno su želele iskoristiti ekonomsku krizu da dotuku manje proizvođače, i to im je pošlo za rukom, jer su fabrike u Kikindi i Adi februara 1932. godine kapitulirale, a monopol nad jugoslovenskim tržištem lanaca prešao je u ruke fabrikantima u Lescu i Jasenovcu. Oni su sklopili monopolistički sporazum za nivou sindikata: osnovali su zajedničku prodajnu organizaciju, isključili trgovce kao posrednike između sebe i potrošača, a gubitke pretrpljene u toku konkurentske borbe nadoknadili drastičnim podizanjem cena, u proseku za 10 do 15 procenata, i to u vreme kada je opšti pad cena agrarnih proizvoda i većine industrijske robe dobio ozbiljne razmere.[20]

Visoke cene lančanoj robi primamile su Braću Kramer da okušaju sreću i u oblasti proizvodnje lanaca. U maju 1932. godine podneli su molbu za odobrenje proširenja svog proizvodnog asortimana na lančanu robu. Nakon odobrenja, na Limanu III počeli su izgradnju novog fabričkog pogona, gde će pored proizvodnje lanaca otpočeti i proizvodnju vijaka. U međuvremenu su naručili i uskoro dobili 6 mašina za izradu elektrovarenih i 2 za izradu „patent"-lanaca, 3 automatske i 6 ručnih mašina za varenje lanaca i 2 mehanička stola za tzv. „adustažu" lanaca. U osmočasovnom radnom danu ukupan godišnji proizvodni kapacitet ovih mašina iznosio je 30 vagona.[21]

Godišnja potrošnja lanaca u Jugoslaviji kretala se u proseku između 80 do 120 vagona.[22] Kapaciteti jugoslovenskih fabrika bili su više nego dvostruko veći od domaćih potreba. Fabrika u Lescu mogla je godišnje proizvesti 120 vagona ove robe, a istih je kapaciteta bila i Tvornica u Jasenovcu. 1933. godine, kada je u Tvornici Braće Kramer počela ova proizvodnja, ukupni godišnji kapacitet jugoslovenskih fabrika lanaca porastao je na 270 vagona.[23]

Kramerovi su se pojavili na tržištu u januaru 1933.[24] Sindikat fabrika lanaca u Jugoslaviji pokušao je da obaranjem cena onemogući konkurenciju Kramerovih, ali je ubrzo shvatio da je to jalov potez: proizvodnja lanaca

[18] Isto, 413.
[19] AJ, MTI, 65—320—944.
[20] Đ. Gal, *Karteli eksera, žičane robe, lanaca, bodljikave žice i klinaca u bivšoj Jugoslaviji.* ZBORNIK MATICE SRPSKE ZA DRUŠTVENE NAUKE, sv. 43/1966, 38, 39.
[21] AJ, MTI, 65—533—1253.
[22] AV, UINS, F XIII, 2246/1934.
[23] Isto.
[24] AV, UINS F VIII 329/1934.

iznosila je samo 10 procenata proizvodnog programa ove novosadske tvornice i Kramerovi su, faktički, bili daleko manje osetljivi na obaranje cena lančanoj robi nego tvorničari iz Lesca i Jasenovca kojima je to bio skoro isključivi proizvodni artikal. Uskoro je postignut monopolistički sporazum i Kramerovi su postali članovi Sindikata fabrika lanaca u Jugoslaviji.

Kartel jugoslovenskih eksera

Ovaj kartel postojao je od prvih dana Kraljevine SHS i izuzev povremenih sukoba sa autsajderima funkcionisao besprekorno. U doba velike ekonomske krize članice su bile KID, Globočnik, Jelenc i Braća Kramer. Na osnovu dobijenih polumesečnih izveštaja, KID je davao polumesečne zbirne preglede realizacije kartelskog sporazuma.

Ovaj sporazum je obuhvatao, pored produkcije eksera, i proizvodnju bodljikave žice, pa se i taj artikal nalazi u polumesečnim izveštajima koje je KID slao svojim partnerima.[25] Na žalost, ugovor tog sporazuma nije sačuvan u fondovima koje smo pregledali, niti Mohorič zna za postojanje ovog kartela u monografiji o KID-u, pa je zato indikativna i prepiska koja je vođena u vezi sa polumesečnim izveštajima o kretanju realizacije kartelskog sporazuma.

Iz pregleda liferacija koji je KID poslao Braći Kramer početkom oktobra 1932. godine vidimo da su od 16. do 30. oktobra KID, Globočnik i Jelenc plasirali 548 111 kg eksera, a da je u celokupnom periodu od 1. januara do 31. septembra te godine isti fabrički trio plasirao 5 162 088 kg ove robe. Polumesečni plasman bodljikave žice iznosio je 5 201 kg, a u periodu od 1. januara do 3. septembra 1932. godine svega 166 691 kg.

Dok su ostali polumesečni izveštaji bez komentara, ovaj je propraćen i pismenim prekorom mentora kartela, KID-a, nedisciplinovanom članu, Braći Kramer. U njemu stoji: „Iznenađeni smo videći iz ove liste da ste u poslednje vreme ni manje ni više nego 51 tonu eksera liferovali. To je tako velika količina da ona znači očigledno prekoračivanje vaše kvote. Iznenađuje nas da ste i pored veoma slabe prođe koja karakteriše prilike poslednjih nekoliko meseci na tržištu eksera uspeli da postignete takav napredak, no ne verujemo da će to biti konstantna pojava. Vi morate računati na to da se po ugovoru plaćaju penali za prekoračenje kvote, a vi ste je prekoračili i pored upozorenja upućenog na vas."[26]

Upozorenja ove vrste imala su svoj efekat, jer iz nepotpune dokumentacije ovog kartela vidimo da je on nesmetano funkcionisao i krajem 1934. godine i da su od 1. januara do 30. novembra članovi kartela eksera plasirali ukupno 8 509 202 kg. ove robe, a bodljikave žice svega 169 131 kg.[27] U interesu svih učesnika bilo je da održe kartelski sporazum, jer je bilo očigledno da je nepreporučljivo izazvati gnev najjačeg producenta, KID-a, koji

[25] ANS, BK, Prepiska sa KID-om. Dopis od 7. X 1932. Interesantno je napomenuti i to da je celokupna prepiska među „domaćim" fabrikama vođena na nemačkom jeziku.

[26] Isto.

[27] Isto, 19. XII 1934.

je svojim kapacitetima mogao sam u potpunosti da pokrije domaće tržište. Međutim ni KID-u nije išlo u prilog da otpočinje sukobe sa svojim manjim partnerima, jer je bilo očigledno da su oni dobro finansijski fundirani i da bi njihovo likvidiranje tražilo izvanredne finansijske napore. No, zato je KID bez trunke milosti uništavao one za koje je pretpostavljao da ih lako može likvidirati.

Braća Blažić, tvorničari eksera iz Leskovca, tužila su se Ministarstvu trgovine i industrije krajem 1931. godine, da im KID liferuje gvozdenu žicu po ceni od 3,60 dinara za kg, dok je cena gotovih eksera svega 4 dinara. Diferencija između cene sirovine i gotove robe od svega 0,40 para bila je otuda toliko mala da su s pravom konstatovali da „nije dovoljna ni za pokriće režijskih troškova".[28] No, nije im bilo spasa. Protiv sebe su imali kako Kartel fabrika eksera, tako i sindikate jugoslovenskih i srednjeevropskih železara.

Godišnji kapacitet Kartela jugoslovenskih fabrika eksera kretao se u granicama od oko 1 600 do 1 700 vagona, jer je samo KID mogao proizvesti između 1 200 do 1 400 vagona, Globočnik 120, a Kramerovi oko 150 vagona. Ne raspolažemo samo tačnim podacima o proizvodnim kapacitetima Jelenca, ali je ova firma u doba velike ekonomske krize prešla u ruke firme MUSTAD u Karlovcu (tvornice potkivačkih i teks-klinčića). Ova multinacionalna kompanija veoma je lako i brzo našla zajednički jezik sa Kartelom jugoslovenskih fabrika eksera, te je napustila proizvodnju ove robe, verovatno uz adekvatnu protuuslugu, tj. obavezu da Kartel fabrika eksera neće konkurisati MUSTADOVIM proizvodima.

Sa produkcijom eksera koja je četiri puta premašavala ukupnu proizvodnju ostalih članica ovog kartela, KID je bio zaista dominantna sila kojoj je bilo teško usprotiviti se i čijem rukovođenju politikom Kartela jugoslovenskih fabrika eksera nije bilo preporučljivo suprotstaviti se. Kupci eksera, kao i posrednici između fabrika i kupaca, trgovci, bili su, nasuprot ovom kartelu, nemoćni. Cene ekserima nisu padale. čak su povremeno i rasle, što je izazivalo samo još veće negodovanje jugoslovenske javnosti protiv ovog kartela, koji je često napadan, i u više navrata bio kritikovan uz zahtev da se njegov rad zabrani.

Industrija žičanog pletiva i platna u doba ekonomske krize

Zbog relativno jednostavnog tehnološkog postupka koji nije zahtevao ni investicije u skupe mašine, proizvodnja žičanih ograda od deblje izvučene žice bila je u Jugoslaviji veoma proširena, a do koncentracije, tog neophodnog uslova za formiranje monopola, nije došlo. Brojne radionice, mnoge zanatlije utrkivali su se na tržištu, a Kramerovi su gubili sve više interes za ovaj proizvod.

[28] AJ, MTI, 65—319—942. Braća Blažić su ukazali i na činjenicu da žica iz Belgije franko Leskovac iznosi svega 1,65 dinara za kg, dok je žica iz KID-a 3,60 dinara. KID je na pitanje Ministarstva o tim razlikama dao sledeće objašnjenje: to su belgijske damping-cene. KID plaća više za sirovo gvožđe iz Vareša nego što je belgijska cena gvozdene žice. I kilogram starog gvožđa staje u Jugoslaviji skuplje, a treba imati u vidu da KID ne koristi 1/3 kapaciteta svoje valjaonice, što takođe poskupljuje proizvodnju.

U proizvodnji šestougaonog, više puta savijenog žičanog pletiva, ili merkur-pletiva, Kramerovi su od 1921. godine, kada su je počeli proizvoditi, pa sve do 1931 (kada se pojavila konkurencija Josipovića iz Beograda i Urabiča iz Celja) bili monopolisti u plasmanu ove robe i shodno tome diktirali visoke cene.

Izgledi na dobru zaradu privukli su kako starog konkurenta Josipovića iz Beograda, tako i Tvornicu A. Urabič, koja je osnovana u Celju 1930. godine. A. Urabič je za 340 000 dinara kupio pogodne prostorije za fabričku zgradu, a za 710 000 dinara jednu mašinu za izradu merkur-pletiva, jednu za izradu bodljikave žice i niz pratećih mašina i alata. Sa instaliranom pogonskom snagom od svega 25 KS i samo 14 zaposlenih ova tvornica bila je, po iskazu vlasnika (verovatno znatno preuveličanom), sposobna da proizvodi godišnje, u jednoj osmočasovnoj smeni, 80 do 100 hiljada kg (odnosno 60 000 m^2) merkur-pletiva, 100 železnih kreveta ili ormana, 1 000 uložaka za krevete i 30 do 40 hiljada kg dobljikave žice.[29]

Tvornice A. Urabič i G. Josipović, sa po jednom novonabavljenom mašinom za proizvodnju merkur-pletiva, pojavile su se sa svojom robom na jugoslovenskom tržištu 1931. godine, dakle, u vreme kada je velika ekonomska kriza snažno zahvatila i Jugoslaviju. Tržište je postalo pretesno za Kramerove, koji su sa 4 mašine za ovo pletivo u doba konjunkture mogli proizvesti daleko više nego što je jugoslovensko tržište moglo apsorbovati, a u doba ekonomske krize, odnosno u periodu između 1930. i 1933. godine, kada je potrošnja ovog proizvoda opala za 60 procenata, morali su još i da dele ovo tržište sa neželjenim konkurentima.[30]

Kramerovi se nisu hteli pomiriti sa gubljenjem monopolističkog položaja. Protiv konkurencije, naročito one iz Beograda, poveli su žestoku borbu i drastično su snizili cene merkur-pletiva. Kada im se učinilo da je konkurencija iz Beograda iscrpljena, ponudili su Josipovićima monopolistički sporazum. U septembru 1933. godine ovi su pristali da pregovaraju.

Pregovori su počeli u oktobru 1933. godine.Kramerovi su predložili da se Josipovići povuku sa tržišta merkur-pletiva, a da za uzvrat Kramerovi napuste ili umanje proizvodnju one robe koju bi zatražila Firma G. Josipović. Međutim, ovaj predlog racionalizacije proizvodnog programa nije usvojen.

Usmeni sporazum između pregovarača postignut je tek decembra te godine, i to na bazi teritorijalne podele tržišta. Josipovićima bi po tom preliminarnom sporazumu pripalo celo područje Srbije, Bosne i Hercegovine, Makedonije, Srema i južnog Banata, a Kramerovima severni Banat, Bačka, Slavonija, Hrvatska, Dalmacija i Slovenija, s tim što su dobili zadatak da se na svom području dogovore sa Firmom A. Urabič o monopolističkom nastupanju.[31]

Sporazum sa Josipovićima, međutim, nije uopšte stupio u život, po Kramerovskoj verziji zbog toga, što su Josipovići zatražili da im se još doda sremsko tržište sve do Iloka i Šida i trgovačka kuća Frid u Banatu.[32] To

[29] AJ, MTI, 65—555—1275 i Orožen Felicijan, *Kratka gospodarska zgodovina Celja in okolice*, Celje 1952, 53.
[30] ANS, BK, Pismo braće Kramer KID-u, 27. I 1934.
[31] Isto.
[32] Isto.

Braća Kramer nisu htela prihvatiti i konkurentska borba se razvila u još žešćoj meri, uz drastično obaranje cena i adekvatne tužbe Ministarstvu trgovine i industrije, koje je bilo nemoćno ili nije htelo ništa principijelno da učini, i upravi KID-a, koja je kao glavni snabdevač sirovina svih fabrika za preradu žice i te kako vodila računa šta se dešava na tržištu žičane robe.

Upravi KID-a potužila se Firma G. Josipović da joj Kramerovi čine smetnje nenormalnim obaranjem cena i zahtevom da se sa tržišta povuku. KID je zatražio objašnjenje od Braće Kramer zašto je došlo „do velike borbe obaranjem cena" na tržištu žičanog pletiva i da li je moguće da su „staroj firmi" G. Josipović, koja „raspolaže svojim tržištem", predložili da „napusti produkciju". U slučaju da su se stvarno tako poneli, KID je poručila Braći Kramer da se sa takvim ponašanjem i takvim ponudama ne slaže, napomenuvši da će ovakva konkurentska borba veoma skupo stajati obe tvornice. Uprava KID je savetovala: „Po našem mišljenju trebalo bi ipak ostvariti sporazum i to na osnovu teritorijalne podele tržišta."[33]

Firmi Braće Kramer nije bilo svejedno kako uprava KID-a gleda na njeno ponašanje. U roku od dva dana poslala je odgovor, uz napomene, da je „uvek poštovala pravo prvenstva" i „pravo jačeg", ili „pravo onog koji raspolaže većim i snažnijim mašinskim parkom" i da je u principu raspoložena za dogovorno ponašanje na jugoslovenskom tržištu. Ovakav svoj stav dokazuje i činjenicom da je „osim pletiva i lanaca u svim ostalim svojim produktima u sporazumu sa ostalima".[34] Nakon ovog principijelnog uvoda, sledila je informacija o istoriji pregovora sa Josipovićima i na kraju konstatacija: sa četiri svoje mašine za merkur-pletivo i dve postojeće kod G. Josipovića i A. Urabiča i sa još po jednom, koje su te firme naručile, godišnji proizvodni kapacitet narasta do te mere da u uslovu osmočasovne radne smene, mogu za tri nedelje da zadovolje celokupno jugoslovensko tržište ovom robom.[35]

Za obaranje cena Braća Kramer su optužili Firmu G. Josipović. Pisali su da su te cene već sada ispod onih koje nudi strana konkurencija, a da ih Josipovići sve više obaraju, nadajući se istovremeno da će razliku u gubitku, pokušati da nadoknade zahtevom za povoljnije ponude sirovina od KID-a[36] Iz odgovora uprave KID-a vidi se da su Kramerovi tačno prognozirali, ali i to da njihova firma ne može da izađe u susret molbi Josipovića za sniženje cena valjanoj žici, jer ne želi da na sopstvenu štetu utiče na tok ove borbe. Sukobljene strane nastavile su borbu sve do 1935. godine, kada će, najzad zaključiti kartelski sporazum.

Još teža je bila situacija na tržištu tkanina od žice. Početkom 1933. godine Kramerovi su raspolagali sa 15 razboja (godišnji kapacitet 110 tona tkanina). Bili su i u tom produktu najjača firma u Jugoslaviji. Njih su sledili Josipovići sa devet, zatim sa po tri razboja manji proizvođači u Crvenki i Ribnici, a sa dva mehanička razboja tvornica u Sodražici.[37] Godišnji kapacitet samo novosadske fabrike bio je veći od jugoslovenskih potreba: domaće tržište apsorbovalo je 1931. godine 90 tona, a 1932. svega 60, ili polovinu onog

[33] ANS, BK, Pismo uprave KID-a Braći Kramer, 25. I 1934.
[34] ANS, BK, Pismo Braće Kramer upravi KID-a, 27. I 1934.
[35] Isto.
[36] Isto.
[37] AV, TZIK, 2169/1933.

što su samo Kramerovi mogli proizvesti. Treba još imati u vidu da su konkurenti zajedno imali više razboja nego Kramerovi sami, pa da se shvati kakva je teška borba morala da se razvije na jugoslovenskom tržištu, koje je povremeno uznemiravala i konkurencija iz Mađarske, Austrije, Čehoslovačke i Francuske. Ako imamo u vidu da su industrije žičanih proizvoda u prvim trima od pobrojanih zemalja bile kartelisane, da su uživale i odgovarajuće izvozne pogodnosti, da su bile razvijenije, koncentrisanije i veće, kao i to da su svoje proizvode prodavale na domaćoj pijaci po povišenim cenama, možemo razumeti kako su ove fabrike mogle da nastupaju na jugoslovenskom tržištu makar i pod uslovom prodaje robe i po ceni koštanja ili ispod nje.

Bodljikavu žicu su Kramerovi proizvodili na dve mašine čiji je godišnji kapacitet iznosio 360 tona. Kakva je to snaga, možemo sagledati tek preko konkretne zemaljske potrošnje, a ona je, na primer, 1931. godine iznela 500 tona. Na ovu malenu apsorpcionu moć jugoslovenskog područja, koje je sa oko 70 procenata mogla da pokrije sama Tvornica Braće Kramer dolazila je još brojna porodica proizvođača ove robe. Sa po jednom mašinom proizvodile su bodljikavu žicu tvornice u Beogradu, Skoplju, Karlovcu i Mariboru. Pojedinačni kapacitet mašina iznosio je oko 180 tona godišnje. Već je to bilo višestruko više nego što jugoslovensko tržište može podneti. Tome treba dodati još i frapantnu činjenicu da je samo KID raspolagao sa 8 mašina za proizvodnju bodljikave žice, odnosno sa isto tolikim kapacitetima kao svi ostali jugoslovenski proizvođači zajedno. Za rentabilno poslovanje bodljikavom žicom ovakva predimenzioniranost proizvodnih kapaciteta nije bila povoljna, ali u interesu narodne odbrane, ona je i te kako dobro došla, jer je mogla veoma lako da pokrije eventualno višestruko narasle potrebe zemlje.[38]

Sredinom 1933. godine, Fabrika Braće Kramer osvojila je izradu vijaka i zakivaka i time u znatnoj meri pojačala svoje pozicije, proširujući i inače već dosta široku lepezu svog produkcionog programa. No, potrebno je prethodno pokazati kakvi su se burni događaji odvijali u jugoslovenskoj industriji vijaka da bi se shvatili razlozi koji su ovu firmu naveli da se ubaci u to područje proizvodnje.

JUGOSLOVENSKA INDUSTRIJA VIJAKA U DOBA VELIKE EKONOMSKE KRIZE

Konkurentski napadi na jugoslovensku industriju vijaka

Najburnije promene dogodile su se u jugoslovenskoj industriji vijaka u doba velike ekonomske krize.[39] Opštu privrednu nesigurnost, smanjenje potražnje i finansijske nedaće koje su ih pratile iskoristila je Kompanija BU da konkurentsku borbu protiv jugoslovenske industrije vijaka pojača. Po oceni njenih vlasnika prilike su sazrele da se jugoslovenski konkurenti savladaju.

[38] Isto.
[39] Imamo u vidu samo promene u oblasti žičane industrije.

U prethodnim konkurentskim borbama od 1925. do 1928. godine već su stradale manje otporne fabrike u Banatskom Karlovcu, Zemunu i Sarajevu. Fabrika vijaka „TOVA" u Ljubljani krahirala je 1929. godine i prešla u posed firme „VIJAK" a.d. u Ljubljani.[40] Bloudekova mala tvornica takođe je likvidirala iste godine i postala vlasništvo SLOSTADA iz Maribora.[41]

Ova koncentracija fabrika izvedena je među onim tvornicama koje su proizvodile vijke za drvo, a bila je rezultat žestoke konkurentske borbe vođene u periodu od 1925—1928. godine, o čemu je ranije već bilo reči. Međutim, 1929—1930. godine zaoštrila se konkurentska borba, uz pojačani pritisak izvana, među proizvođačima sitnog kolosečnog materijala, odnosno među tvornicama koje su snabdevale uglavnom državne železnice. Nadležni državni organi odigrali su u tome krajnje nelogičnu ulogu, jer su 1929. godine, na račun reparacija iz Nemačke, nabavili veliku količinu sitnog kolosečnog materijala i na taj način jugoslovensku industriju vijaka ostavili gotovo bez posla.[42] U isto vreme došlo je do neočekivano snažne konkurencije iz Poljske.

Kompanija BU je u prvoj polovini 1929. godine, zbog znatno povišene carine prema Austriji, bila onemogućena da lako i efikasno konkuriše jugoslovenskoj industriji vijaka. Zato je u bitku poslala poljske fabrike, a to je mogla da učini jer je u Ustronu raspolagala velikom fabrikom vijaka, preko koje je, bez sumnje, bila član poljskog kartela ovog proizvoda, i njegove akcije usmeravala prema svojim potrebama.[43]

U Direkciji jugoslovenskih državnih železnica obavljena je 22. oktobra 1929. godine licitacija za nabavku 100 000 komada tirefona. Učestvovanje domaćih i stranih firmi bilo je živo, a ponuđene cene veoma su simptomatične za način borbe, koju je vodila industrija vijaka ujedinjena monopolističkim savezima pod vođstvom Kompanije BU. Tirefone su ponudili SPLOSTAD (skraćeno ST), Jugoburko (JB), Rheinische — westfallische Stahl- und Walzwerke Dortmund (RWD), „Ferrum" d.d. Katovicze (FK), Kropa (Kr), Lokomašin (LM), Lapp Finze a.g. Graz (LF), SARTID (S) i Jugošaraf Koprivnica (JK), njihove su se ponude u dinarima po kg robe kretale ovako:[44]

ST	JB	RWD	FK	Kr	LM	LF	S	JK
3,32	3,73	4,70	2,60	3,29	3,48	3,87	3,36	3,51

Analiza cifara pokazuje da je Poljska tvornica „Ferrum" iz Katovica bila jeftinija od najjeftinije domaće tvornice (Krope) za 21 procenat i za više od 30 procenata jeftinija od najjeftinije strane firme. Bio je to, u stvari, pravi damping-pohod protiv jugoslovenske industrije vijaka. Analiza troškova proizvodnje pokazala je da Poljska tvornica vijaka nudi tirefone, nakon odbitka troškova carine, transporta i interesa na uloženi kapital, po ceni od 1,19 dinara, dok je samo cena sirovog gvožđa u Poljskoj stajala 2,20 din. po 1 kg.[45]

[40] *Kronika „Plamena"*, nav. delo, 97.
[41] Isto.
[42] AJ, MTI, 65—921—1722.
[43] Vidi stranu 70.
[44] AJ, MTI, 65—921—1722. Akt Zemaljskog saveza jugoslovenske industrije za preradu gvožđa i metala od 24. X 1929.
[45] Isto, akt datiran 8. XI 1929.

Nešto svetla na predistoriju ove poljske akcije bacila je predstavka Zemaljskog saveza, jugoslovenske industrije za preradu gvožđa i metala upućena ministru saobraćaja Kraljevine Jugoslavije. U njoj je rečeno da je kratko vreme pre obavljene licitacije boravio u Jugoslaviji „direktor jedne poljske fabrike šrafova i osvedočio se o slabosti jugoslovenskih fabrika šrafova. Cuo je da je Ministarstvo saobraćaja ove godine sve narudžbine šrafova i sitnog kolosečnog materijala izvelo u Nemačkoj na račun reparacija, pa su prema tome domaće fabrike došle u vrlo rđav finansijski položaj."[46]

Staleška organizacija jugoslovenske industrije za preradu gvožđa i metala tvrdila je da poljska industrija vijaka koristi ovu situaciju želeći „da spreči pod svaku cenu svako, ma i najmanje, uposlenje jugoslovenske industrije šrafova, da bi onemogućila opstanak ove industrije kod nas i ubrzala njen *i inače predstojeći krah* (podvukao Đ. G), da bi tada slobodno, bez konkurencije jugoslovenske industrije osigurala sebi narudžbine za dobre cene." [47]

Kompanija BU, kao vlasnik Tvornice vijaka u Ustronu, i kao član Poljskog kartela fabrika vijaka, našla je načina da na oslabljenu jugoslovensku industriju izvede napad sa strane, iz Poljske, odakle se on najmanje očekivao.[48] Ovaj vešto izvedeni manevar ipak nije urodio plodom. Intervencija jugoslovenskih fabrika vijaka preko staleške organizacije urodila je plodom. Ministarstvo trgovine i industrije je prvu licitaciju, na kojoj je fabrika iz Katovica dala tako nisku cenu, poništilo, a na sledećoj„ porudžbine su rezervisane za jugoslovenske fabrike.[49]

Ovaj uspeh jugoslovenskih fabrika vijaka podstakao je upravu Zadruge u Kropi da krajem aprila 1930. godine upozori Ministarstvo trgovine i industrije da se već godinama na račun reparacija iz Nemačke nabavlja roba koju proizvode domaće fabrike, pa, između ostalog, i vijci, ekseri za šine i tirefoni. Kropa je takođe informisala pomenuto ministarstvo da jugoslovenske fabrike vijaka mogu proizvesti 5 300 tona ove robe, a da se samo u 1930. godini iz Nemačke, na račun reparacija namerava uvesti 6 000 tona sitnog kolosečnog materijala, zbog čega bi jugoslovenske fabrike vijaka mogle ostati sasvim bez posla.[50] Zbog ovakvog stava nadležnih državnih organa, prema tvrđenju Zadruge iz Krope, jugoslovenska industrija vijaka je u proteklom periodu dobijala narudžbinu od Državnih železnica u visini 1 000 do 2 000 tona robe, zbog čega je mogla iskoristiti svoje kapacitete prosečno za svega 40 procenata. U slučaju da se obistine informacije o nabavci 6 000 tona sitnog kolosečnog materijala iz Nemačke, domaća industrija mogla bi u 1930. godini da iskoristi svega 20 procenata svojih kapaciteta.[51]

U raspoloživim izvorima nismo našli odgovor na pitanje zbog čega je država na račun reparacije iz Nemačke, naručivala sitan kolosečan materijal i na taj način sama dovodila u pitanje opstanak industrije vijaka u Jugo-

[46] Isto.
[47] Isto.
[48] Z. Landau, J. Tomaszewski, *Gospodarka Polski miodzywojennej*, tom II, 1924—1929. Warszawa 1971, 71. Dok je u Poljskoj 1923. godine bilo svega 23 kartela, njihov je broj već 1929. godine iznosio 133, a među tim kartelima se bez sumnje nalazio i Kartel poljskih fabrika vijaka.
[49] *Godišnjak zemaljskog saveza jugoslovenske industrije za preradu gvožđa i metala*. Beograd 1930, 9.
[50] AJ, MTI, 65—921—1722.
[51] Isto.

slaviji. Da li je i tu bio po sredi uticaj Kompanije BU, ili je to možda bila šira akcija združenih nemačkih, austrijskih, poljskih i mađarskih kartela vijaka protiv jugoslovenskih konkurenata, to nam ispitani materijali nisu otkrili. Moguće je pretpostaviti i jedno i drugo, kao što je verovatna i pretpostavka da se radilo o tipično anarhičnom privrednom poslovanju nadležnih organa Kraljevine Jugoslavije, koje je u sferi politike nabavki na račun reparacija jednako pogađalo kako jugoslovensku industriju vijaka, tako i ostalu metalsku industriju.

Glavna skupština Zemaljskog saveza jugoslovenske industrije za preradu gvožđa i metala, održana u februaru 1930. godine, donela je rezoluciju u kojoj je, između ostalog, zahtevala da jugoslovenska vlada izmeni pravilnik o nabavkama na račun reparacija tako da se obezbedi nabavljanje samo one robe koju domaća industrija ne proizvodi.[52]

Akcija Krope i pomenutog zemaljskog saveza urodila je 1930. godine plodom. Sitan kolosečni materijal nije nabavljen u Nemačkoj, već kod domaćih fabrika. Šta više, iste godine izmenjene su i carine u korist jugoslovenskih fabrika vijaka.

Kompanija BU postaje vlasnik tvornice vijaka u Novom Sadu i Koprivnici

Gore izneti podaci doveli su do izmene u taktici Kompanije BU. Umesto da je jugoslovensku industriju vijaka napada uvozom svoje, osetno ocarinjene robe iz Austrije, odlučila je da postane jugoslovenski proizvođač vijaka. Kompanija BU je zatražila dozvolu od nadležnih vlasti da u Karlovcu instalira fabriku za proizvodnju vijaka. Uprava Krope uspela je, međutim, da preko svojih kanala utiče na Ministarstvo trgovine i industrije, pa je zahtev odbijen.[53]

Odgovor Kompanije BU bio je žestok. Cene vijčane robe, prodavane posredstvom JUGOBURKA, počele su naglo padati. U red onih koji su u znatnoj meri obarali cene svrstala se i Fabrika vijaka u Koprivnici. Njena uprava je rešila da pogon za proizvodnju vijaka proda, a povećanom prodajom svojih proizvoda želela je da se oslobodi zaliha i istovremeno da postigne povećanje kvote u Kartelu jugoslovenskih fabrika vijaka, što bi joj odmah podiglo i cenu u budućim pregovorima sa eventualnim kupcima.[54] Na primer: cene šinskih eksera do ekonomske krize bile su 6,20 dinara po kg, u novembru 1930. godine pale su na 5, a 1931. na 4,80 dinara.[55]

I pored smanjenja cena vijci su slabo prodavani. Moralo je doći do redukcije proizvodnje. Jedan deo radnika otpušten je u Kropi već 1930. godine, a radni dan je smanjen na 6 sati, uz adekvatno smanjenje radničke zarade.[56] Do sličnog reagovanja došlo je i u drugim tvornicama.

Jugoslovenski i srednjeevropski sindikat železara nije podržao jugoslovenske fabrike vijaka u ovoj konkurentskoj borbi. One nisu uspele doći do jeftinijih sirovina. Nasuprot, uoči početka žestokog sukoba sa Kompanijom

[52] *Godišnjak Zem. sav. jug. ind. za prer. gv.*, nav. delo, 12, 13.
[53] *Kronika „Plamena"*, nav. delo, 103.
[54] Isto, 103, 107.
[55] Isto.
[56] Isto.

BU, Sindikat železara je (1929. godine) podigao cene valjanoj žici, i to za 21 paru po kg.[57] Pomoći nije bilo niotkud. Multinacionalna kompanija BU je bez ozbiljnijeg otpora zagospodarila jugoslovenskim fabrikama vijaka.

Novosadska fabrika vijaka a.d. i Koprivnička fabrika vijaka a.d. prešle su krajem 1930. i početkom 1931. godine u vlasništvo Kompanije BU.[58] U EBIS-kartelu, odnosno u kartelu za plasman robe za državne železnice zajednička kvota ovih fabrika iznosila je 37,29 procenata, što znači da je Kompanija BU automatski preuzela rukovodeću ulogu u Jugoslovenskom kartelu fabrika vijaka.

Početkom 1931. godine privredna štampa je zabeležila da je do tog otkupa došlo i da Kompanija BU „objedinjuje" novosadsku i koprivničku fabriku, „tako da će pokrivati znatan deo jugoslovenske potražnje za šarafima, a osim toga izvoziti u susedne zemlje." [59] Objedinjenje, odnosno koncentracija, značila je faktički likvidaciju koprivničke fabrike, jer se većina njenih amortizovanih mašina nikada nije ni prebacila u Novi Sad, niti su one ikome u Jugoslaviji prodate, da se ne bi na taj način pomoglo nicanje konkurentskih fabrika, autsajdera.

Vest o tome da se proširenjem Novosadske fabrike šrafova a.d. mašinama iz Koprivnice planira njeno jačanje kako bi, pored snabdevanja domaćeg tržišta, preuzela i ulogu snabdevača vijčanom robom susednog tržišta bila je tendenciozna, sračunata na to da umiri ostale jugoslovenske fabrike, a pre svega Zadrugu u Kropi kako se ne bi pojačao strah, a samim tim i odgovarajući pritisak na Ministarstvo trgovine i industrije, da se konkurencija Kompanije BU, sada već vlasnika dve nekada najjače domaće fabrike vijaka, administrativnim merama obuzda. Jugoslovenske fabrike vijaka nisu izvozile robu ni pre 1931. godine, niti posle nje. U tom pogledu su se tako jednodušno ponašale, pa čak i onda kada su radile sa svega 30 do 40 procenata svojih kapaciteta, te je očigledno da je u tom pogledu postojao neki međunarodni dogovor. Sem toga, Kompanija BU je i pre velike ekonomske krize, a još više u toku nje, raspolagala kapacitetima koje nikako nije uspevala da iskoristi u punoj meri, pa joj nije išlo u prilog da sada sama sebi stvara konkurenciju na inostranom tržištu, i to sopstvenom fabrikom. Multinacionalnoj kompaniji BU koristilo je da izvrši racionalizaciju fabrikacije, da na jedno mesto koncentriše proizvodni asortiman obe fabrike, da novosadski mašinski park samo upotpuni potrebnim mašinama iz Koprivnice i nekim neophodnim iz Austrije, pa da svoju novosadsku filijalu, ili „posestrimu", kako su je u zvaničnim aktima nazivali, osposobi za ulogu koja joj je bila namenjena: da bude njena transmisija u Jugoslaviji.

Koncentracija je brzo izvedena. Novosadska fabrika vijaka je već 1932—1933. godine raspolagala sa 124 mašine za proizvodnju vijaka, kao i sa 80 „rezervnih".[60] Pod rezervnim mašinama, a to je izraz, koji je uprava ove fabrike koristila pri davanju godišnjih izveštaja Udruženju industrijalaca

[57] Isto, 99.

[58] Đ. Gal, *Sind. fab. šrafova,* nav. delo 35, i *Kronika „Plamena"*, nav. delo, 102, 103.

[59] *Proširenje rada u Tvornici šarafa u Novom Sadu,* JUGOSLOVENSKI LLOYD, br. 88/1931.

[60] ANS, NFŠ, Vidi godišnje izveštaje uprave Novosadske fabrike šrafova a.d. Udruženju industrijalaca u Novom Sadu za 1933, 1934. i 1935. godinu.

Novog Sada,[61] treba razumeti one koje su kupljene u Koprivnici, a nisu stavljane u pogon. Ukupna jačina instaliranih električnih motora iznosila je 170 KS, a Fabrika je raspolagala i rezervnom, davno amortizovanom i nekorišćenom parnom mašinom od 105 KS.

Stvarno uloženi kapital, prema iskazu ove fabrike, bio je sledeći: u zgrade i zemljište: 1 930 000 dinara, u mašinska postrojenja 5 951 000, u stovarište sirovog materijala 624 374, u stovarište robe 5 133 698, u polufabrikate 193 884, a u gorivo i pogonski materijal 187 225 dinara, što je ukupno iznosilo 14 221 039 dinara. Kod zagrebačkog osiguravajućeg zavoda Novosadska fabrika vijaka bila je osigurana na 10 119 620 dinara.[62]

Pogonsku snagu ova fabrika dobijala je od Novosadske elektrane, a prosečno je koristila 60 do 80 kW.

O punom godišnjem kapacitetu postoji više verzija iz same Fabrike; sve nisu realne, već preuveličane u želji da ostave jači utisak. No, podaci koji su dati Ministarstvu trgovine i industrije su najrealniji, te ćemo ih ovde navesti. Uz osmočasovno radno vreme i rad u jednoj smeni ova fabrika mogla je godišnje proizvesti 120 vagona vijaka, a radom u dve smene 160 do 180 vagona. Godišnja potreba železa i žice iznosila je 150 vagona. Važno je znati da je u slučaju rata ova fabrika mogla lako da se preorijentiše na proizvodnju presovanih delova municije, upaljačkih glava (Zündkopf), udarnih ogledala (Stosspiegel) itd., što joj ujedno daje i određeni značaj i ne malu ulogu u narodnoj odbrani.[63]

Reorganizacija Kartela fabrika vijaka i preraspodela kvota

Otkupom Novosadske i Koprivničke fabrike vijaka Kompanija BU nije ispunila svoje planove. Preostalo joj je da izvrši reorganizaciju kartela i preraspodelu kvota. Tim pre što su neke manje tvornice bile spremne da napuste konkurentsku borbu. Tvornice vijaka u Subotici i LOKOMAŠIN u Beogradu, bile su pred likvidacijom. Nisu izdržale veliku borbu za opstanak, pa su nastojale da napuste ovu proizvodnu granu sa što boljim unovčenjem svojih kapaciteta i svog kvotnog procenta u EBIS-kartelu. Novosadska fabrika, od trenutka kada je prešla u ruke Kompanije BU zajedno sa koprivničkom, ostala je u okviru EBIS-kartela i prema tome obavezivale su je odredbe ovog sporazuma, pa između ostalog i obaveza da se o preuzimanju kompletne fabrike i njene proizvodne kvote rešava na sastanku kartela i u saglasnosti sa drugim članovima. Kompanija BU namerala je da kupi fabriku FERUM. Određeni koraci preduzeti su od strane uprave Novosadske fabrike vijaka, a o tome je u martu 1931. godine obaveštena i uprava Kompanije BU. U želji da se odnosi sa članicama EBIS-kartela ne zaoštre, iz Beča je stigla direktiva da se ne preduzimaju posebni koraci, „jer će se taj problem rešiti na sastanku kartela".[64]

[61] Stevan Mezei, *Privredne ustanove i organizacije u Vojvodini između dva rata (1918—1941).* PRILOZI ZA POLITIČKU, KULTURNU I PRIVREDNU ISTORIJU VOJVODINE, ZBORNIK DRŽAVNIH ARHIVA VOJVODINE, Novi Sad 1954, 52.

[62] AJ, MTI, 65—549—1269.

[63] Isto.

[64] ANS, NFŠ, Pismo uprave NFŠ Kompaniji BU, 17. III 1931.

Uprava SARTID-a se nije pridržavala ovog pravila ponašanja i pretekla je Kompaniju BU.[65] Na neplaniranom susretu direktora Novosadske fabrike Brila, i Štajnera, direktora FERUM-a, u Beogradu 23. marta 1931. godine, otkrilo se da je uprava FERUM-a sa žaljenjem konstatovala što iz Beča nije stigao nikakav odgovor u vezi sa ponudom za prodaju postrojenja za proizvodnju vijaka, pa je onda kompletna fabrika prodata SARTID-u, koji je već uplatio prodavcu i otkupninu. Bril je dobijenu vest proverio kod direktora SARTID-a, inženjera Hena, no nije dobio potvrdan odgovor, već samo nekakvo okolišenje, o tobožnjoj ponudi za otkup, o čemu uprava njegove firme još nije zauzela konačan stav; ukoliko do otkupa ne dođe, prosledíće kartelu ponudu FNRUM-a. Kada je Bril saopštio inženjeru Henu da mu je poznato da je kupovina postrojenja FERUM-a obavljena, ovaj je ostao pri svojoj prvobitnoj izjavi.[66]

Bril je preduzeo korake i o pitanju otkupa postrojenja LOKOMAŠIN-a, no 16. aprila 1931. javila mu je uprava Kompanije BU da za ovu kupovinu nije više zainteresovana.[67] Mašine za proizvodnju vijaka LOKOMAŠIN-a prešle su u takođe posed SARTID-a. Očigledno je da je Kompanija BU zaključila da ne sme ići na otvoreni sukob sa SARTID-om, pa mu je upravo zbog toga morala davati ustupke, uzmičući pred njegovim akcijama oko kupovine postrojenja ova dva preduzeća.[68]

Situacija u EBIS-kartelu, nakon obavljene koncentracije 1930—1931. godine, izgledala je ovako: Novosadska fabrika šrafova uključila je u svoju kvotu i deo koprivničke i raspolagala kvotom od 37,29 procenata, a SARTID sa integrisanom kvotom FERUM-a i LOKOMAŠIN-e je u EBIS-u postao skoro toliko moćan kao i Kompanije BU.[69]

Dok je vijčana roba u državnim nabavkama i dalje bila plasirana monopolistički regulisanim kanalima preko EBIS-kartela, takozvana trgovačka roba, koja je išla na privatno područje, nije bila obuhvaćena kartelskim sporazumom. Borba da se oformi i tzv. trgovački kartel, povedena je već krajem 1929. godine, međutim Kropa je uzmicala pozivima da se u njega uključi.

[65] SARTID je ekonomsku krizu veoma teško doživeo. Dok je u poslovnoj 1929/30. godini imao obrt od 87 miliona dinara, naredne godine je taj obrt već spao na 48 miliona, a 1931/32. godine na svega 23 miliona dinara. Drastično opadanje državnih porudžbina dovelo je ovu fabriku u veoma težak položaj, te se ona počela orijentisati sve više ka proizvodima za slobodno tržište. Ona je već nešto pre velike ekonomske krize učinila u tom pogledu potrebne korake, pa je osvojila proizvodnju alata, poljoprivrednih mašina, gvozdenog materijala, pa između ostalih i vijaka, i postala član EBIS-kartela. Kupovinom postrojenja za proizvodnju vijaka od fabrike FERUM samo je želela ojačati svoju produkcionu moć u ovom, veoma perspektivnom artiklu, i adekvatno tome i svoj položaj u budućem kartelu. Iza SARTID-a je stajao moćni austrijski, rumunski i engleski kapital (Armstrong—Vikers) i Kompaniji BU je bilo jasno da sa njima ne treba zatezati odnose. — Vidi *„SARTID" Naša narodna privreda u 1933. god. u svetlosti bilansa naših vodećih*

[66] ANS, NFŠ, Pismo, 27. III 1931.

[67] Isto, akt od 16. IV 1931.

[68] *Hronika „Plamena"*, nav. delo, 109. Za otkup LOKOMAŠIN-a bila je zainteresovana i Kropa, no oko 1 000 000 dinara otkupne cene Zadruga nije uspela da nabavi iako je izračunala da bi joj se taj otkup sa 10% dobitkom isplatio za 6 godina, jer je LOKOMAŠIN imao 9% kvotu u EBIS-kartelu.

[69] Isto, 108.

Ona je sitnije zavrtnje izrađivala manje kvalitetnim toplim tehnološkim postupkom koji je davao slabiju i nekvalitetnu robu, a mašine za izradu matica hladnim, dakle visokokvalitetnim putem, tek je naručila. Zbog toga se uprava Krope stalno izgovarala da još ne želi ući u kartel trgovačke robe, iznalazeći za to niz razloga: inostranu konkurenciju, nejedinstvenost proizvoda i različite zahteve oko proizvodne kvote.

Kada su poručene mašine prispele, Kropa je počela obarati cene u želji da što boljim plasmanom robe obezbedi sebi što povoljniju kvotu u budućem kartelu. Nakon plenarnog sastanka EBIS-kartela 17. februara 1931. godine, direktor Novosadske fabrike šrafova, L. Bril, poveo je razgovor sa direktorom Zadruge u Kropi, Gašperčičem, i saopštio mu je mišljenje da je nakon fuzije Novosadske i Koprivničke fabrike vijaka, Zadruga u Kropi došla u takav položaj da je „poslednji trenutak" da sa Novosadskom fabrikom vijaka stupi u komercijalni kartel. Gašperčić je taj predlog uzeo k znanju, ali se o njemu nije izjasnio, već je saopštio da će o tome referisati upravi firme.[70] Uprava Kompanije BU u Beču bila je veoma nezadovoljna ovim neuspelim samoinicijativnim korakom L. Brila, te je novosadska uprava ozbiljno prekorena. U pismu od 17. marta 1931. godine, vlasnici iz Beča pišu svojim novosadskim „kolegama": „Mi ne možemo shvatiti da ste vi bez našeg znanja počeli razgovore sa Kropom o komercijalnom kartelu. (...) Zatrčavanje sa naše strane bila bi greška i mogla bi biti iskorišćena od sitnijih proizvođača koji bi nastojali da nešto profitiraju na naš račun"... Upravi Novosadske fabrike je skrenuta pažnja da Kompanija BU sada ima veći deo jugoslovenskog tržišta u svojim rukama, da njen položaj može samo da jača u ovom stanju vankartelskih odnosa pa zbog toga ne može doći u obzir nikakva pismena ponuda koja bi tretirala pitanje kartelskih kvota, ili pak same organizacione strukture kartela. Novosadskoj upravi je dato i kratko naravoučenije zašto je to izlišno. Rečeno joj je da pismene predloge ne daje „jer se pre svega takva pitanja ne tretiraju pismenim putem".[71] Pošto je od Brila zatraženo da što pre javi kako se izvukao iz ove situacije, još jednom mu je iz Beča dat nalog: „Moramo još jednom skrenuti Vam pažnju na to, da ništa povodom kartelskog sporazuma ne preduzimate bez znanja Bruna Urbana."[72]

Državne železnice su za 7. april 1931. godine raspisale licitaciju za nabavku 150 vagona sitnog kolosečnog materijala. Na nemirnom jugoslovenskom tržištu, pored domaćih tvorničara, pojavili su se sa svojim ponudama i mađarske i nemačke firme. Ponuda mađarskih firmi bila je daleko najjeftinija i domaćim fabrikama je pretila opasnost da će i ovom prilikom izgubiti posao. Zato su opet iskoristile Zemaljski savez jugoslovenske industrije za preradu gvožđa i metala za protestovanje kod ministra saobraćaja, zatraživši da poradi na tome da ponuda strane firme uopšte ne bude uzeta na razmatranje. Obrazložili su to činjenicom da su mađarske tvornice nudile gotove tirefone (po odbitku carina, transporta i ostalih troškova, po ceni od 2,41 dinara za kilogram, dok je u Jugoslaviji samo kilogram gvožđa potrebnog za izradu tirefona stajao 3,63 dinara. Istovremeno, taj artikal je u mađarskim

[70] Isto. Akt NFŠ upravi u Beču datiran 25. III 1931. Primivši prekore zbog zatrčavanja, Novosađani su pokušali da se izgovore da njihov korak nije bio tako određen, te opisuju šta su preduzeli 17. februara u razgovoru sa Gašperčićem.

[71] Isto. Vidi i Đ. Gal, *Sind. fab. šrafova*, nav. delo, 28.

[72] Isto.

fabrikama, bez podvoznih troškova i nepakovano stajao 8,20 dinara kg, što je za Zemaljski savez bio neoboriv dokaz da je na licitaciji od 7. aprila 1931. došlo do ponuda koje su tipične za damping. Skrenuta je pažnja ministru finansija i na to da se na licitacijama državnih železnica u Mađarskoj i Austriji isključuju strane firme.[73]

Ova predstavka je urodila plodom: sa licitacije su eliminisane strane firme, a porudžbina od 150 vagona sitnog kolosečnog materijala spasena je za jugoslovenska preduzeća.[74]

U međuvremenu je došlo do zajedničke akcije Krope i SPLOSTAD-a. Novine su objavile da su one formirale zajedničku prodajnu organizaciju u Zagrebu i da je to, u stvari, nova koncentracija u industriji vijaka u Jugoslaviji koja prati onu koju je izvela Firma BU iz Beča otkupivši i ujedinivši Novosadsku i Koprivničku fabriku. Najavljeno je da će u narednom periodu u nacionalnim razmerama porasti proizvodna sposobnost obe fabrike, koje istovremeno i proširuju svoj proizvodni program.[75]

Akcija nije ostala na tome ni bez određenog efekta. Novosadska uprava saopštila je 7. septembra 1931. godine tu novost Kompaniji BU u Beču, a 10. septembra već je dostavila i cirkular ujedinjenih firmi Krope i SPLOSTAD-a iz kojih se videlo da se one nisu zadovoljile samo ujedinjenjem prodajne organizacije, već su snizile i cene.[76] U istoj meri je svoje cene snizila i Novosadska fabrika vijaka.[77] No, rat se bližio kraju. Prvi stroj za hladnu obradu vijaka stigao je 1. maja u Kropu, koja je dovoljno ojačala, proširila svoj asortiman i pojačala svoje pozicije integracijom prodaje sa SPLOSTAD-om. Kompaniji BU postalo je jasno, a i Kropi i Mariborskoj tvornici, da dalji rat ne vodi ničemu, a da im šansu za zgrtanje monopolističkog profita nudi dobra pogodba, makar bila zasnovana i na izvesnim žrtvama. Tako je došlo do sklapanja monopolističkog sporazuma između Novog Sada, Krope i Maribora 10. oktobra 1931. godine; po početnim slogovima učesnika (Novi-Kro-Mar), ovaj sindikat dobio je ime NOVIKROMAR.

Odnosi u NOVIKROMAR-u

Ugovor je u dvadesetak tačaka regulisao osnovne odnose među učesnicima, a za svoj cilj u prvoj tački istakao unapređenje zajedničkih interesa kartelisanih fabrika i postizanje najveće moguće ekonomičnosti u proizvodnji i prodaji. Fuzija prodaje i zajedničko istupanje na jugoslovenskom tržištu bili su osnovna mera i rezultat sporazuma, a tačno je i nabrojan njegov sa-

[73] AJ, MTI. 65—921—1722. Priložen je odgovor Generalne direkcije Austrijskih državnih željeznica br. 283/25. III 1931. Kropi, kojim je obaveštava da njenu ponudu ne može uzeti u obzir „jer uprava Austrijskih željeznica uzima u obzir za izrade šinskih eksera samo domaće firme."

[74] Bio je to veliki uspeh industrije vijaka, koja je došla u tešku situaciju, jer je EBIS-kartel 1931. godine plasirao robu za svega 3 i po miliona dinara, dok je 1930. godine uspela da proda državi samo za 20, a 1929. za 22 miliona dinara sitnog kolosečnog materijala. Vidi *Kroniku „Plamena"*, nav. delo, 111.

[75] Deutsches Volksblatt, 30. VIII 1931.

[76] ANS, NFŠ. Pisma NFŠ Kompaniji BU, 7. i 10. IX 1931.

[77] Isto. Protokol o dogovoru o jugoslovenskim prilikama. Doneta odluka da se da superrabat od 10%. Beč 28. IX 1931.

držaj: artikli na koje se on odnosi precizno su određeni (vijci, zakovice i matice raznih veličina i kvaliteta).

Ovaj sindikalni sporazum obezbedio je svakom članu prodajnu kvotu, a baza za njeno izračunavanje dobijena je na osnovu fakturisane prodaje do 1. oktobra 1931. godine.

Fabrike su se obavezale da će svaku prodaju fakturisati izuzev isporuke preko EBIS-kartela (dakle isporuke državnim poručiocima, uglavnom železnici) i proizvode koje konzumira sama učesnica u svojim drugim pogonima. To se odnosilo konkretno na SPLOSTAD, kojem je za potrebe radionice za izradu mostova i građevinskih konstrukcija odobrena isporuka vijaka i zakovica za sopstvene potrebe u godišnjem iznosu od 180 000 kg, pri čemu je bio obavezan da precizno obavesti prodajni biro kojim pogonima je navedene artikle isporučio.

Udeo firmi-učesnica u kartelskim kvotama, određen je na sledeći način: Kropa i Maribor, pošto su nastupili zajednički i pre sklapanja sindikalnog sporazuma doneli odluku o ujedinjenju prodaje i racionalizaciji proizvodnje, dobili su zajedničku prodajnu kvotu od 40 procenata, koju su podelili ovako: Kropa 27, a SPLOSTAD 13 procenata.[78] Novosadska fabrika vijaka je u ovom monopolističkom sporazumu proizvođača komercijalnih vijaka dobila 60-procentnu kvotu. Obračun kvota vršio se na osnovu kataloga prodaje Novosadske fabrike, odnosno Jugoburka za 1931.godinu, a precizno je određen po grupama. Učesnici su se dogovorili da će artikle koji čine predmet ugovora prodavati preko zajedničke prodajne organizacije plaćajući istoj procenat za prodaju koji budu naknadno utvrdili. Ugovor je omogućavao prenošenje kvota s jednog učesnika na drugog, ali uz obavezu da se o dogovorenom prenosu kvote odmah obavesti Izvršni odbor Sindikata NOVIKROMAR-a. Kupovina robe (koja čini predmet sporazuma NOVIKROMAR-a) kod fabrika izvan sindikalnog sporazuma, članicama ovog sporazuma bila je zabranjena, no za Kompaniju BU izričito je naglašeno da ne važi za vankartelnu fabriku, pa je preuzimanje njenih proizvoda bilo dozvoljeno.

Prijem novih članova u normativu ovog sporazuma takođe je regulisan, a interesantno je da je jednom za svagda fiksiran odnos kvote između Novosadske fabrike šrafova, s jedne strane, i Krope i Maribora, s druge. Taj odnos morao je ostati na bazi 60,40, s tim da je svaka strana proporcionalno svom učešću trebalo da otkupi izvesnu količinu robe od priključenog partnera. Radi lakše orijentacije u ovom pitanju, određeno je i to da će se do 31. decembra 1932. uzimati količina od 1 800 000 kg robe za 100-procentnu bazu, a za 31. decembar 1933. obrt iz 1932. godine. Principijelno je odlučeno da se oni koji budu želeli da sarađuju sa Sindikatom NOVIKROMAR ne prime u njegove redove, već da se od njih samo otkupljuje dogovorena količina robe na bazi fiksnog sporazuma.

U tački 9. ovog sporazuma članovi Sindikata NOVIKROMAR obavezali su se da neće ni u kojoj formi uzeti učešća u radu vankartelske fabrike vijaka i zakovica, a Kompanija BU je uzela obavezu da sa svojim pogonima u drugim državama neće ni direktno ni indirektno raditi protiv intencija ovog sporazuma. Ova klauzula sporazuma činila je u stvari novu firmu internacio-

[78] ANS, NFŠ, NOVIKROMAR. Mašinom otkucani ugovor na nemačkom jeziku. Pojedinačne kvote Krope i SPLOSTAD-a dopisane su rukom.

nalnim sindikatom, jer je Kompanija BU imala svoje pogone i organizacije prodaje u Italji, Austriji, Mađarskoj, Čehoslovačkoj i Poljskoj, a preko svojih fabrika bila je povezana i sa kartelima fabrika vijaka u tim državama. Uspostavljanjem dominantnog položaja u jugoslovenskoj industriji vijaka, Kompanija BU je uspela da formira i sebi odgovarajuću sindikalnu organizacjiu, koju je samo nadovezala na već postojeću mrežu kartela i sindikata fabrika vijaka u srednjoj Evropi.

Deseta tačka sindikalnog sporazuma dozvoljavala je preuzimanje u posed, tj. otkup fabrika, članica ovog sporazuma. U tom slučaju, zajedno sa instalacijama, dotična fabrika kupovala je i proizvodnu kvotu prodate fabrike.

U slučaju više sile, proizvodna kvota pogođene fabrike tekla bi nesmetano 3 meseca. Tek nakon tog roka, njena kvota bila bi suspendovana sve do trenutka dok ista ne bude postala proizvodno sposobna. Za vreme ove suspenzije, kvote ostalih članova biće srazmerno podignute. Ova sindikalna odredba je praktično činila neranjivim tvornice ovog sindikata u odnosu na štrajkačke akcije njenih radnika, jer je teško bilo zamisliti da će radnici moći štrajkovati najmanje tri meseca. Svaki prekid rada manji od tog roka, faktički nije nanosio krupnu štetu kartelisanoj fabrici, jer je ona, po isteku štrajka, forsiranom proizvodnjom mogla sebi da obezbedi godišnju realizaciju svoje kvote. Protiv Sindikata jugoslovenskih fabrika vijaka štrajk je mogao imati izgleda na uspeh jedino ako bi bio preduzet na celom jugoslovenskom frontu proizvađača ovog artikla.

U slučaju da se neka od potpisnika sporazuma ne pridržava njegovih odredbi moglo je doći do isključenja nedisciplinovanog člana i to na zahtev drugog člana ovog sindikata, koji je uočio povredu sporazuma i prijavio je izvršnom odboru. Zaobilaženje samoprodajne organizacije NOVIKROMAR-a ili neprijavljivanje prodajnoj organizaciji robe, koja je spadala u red artikala regulisanih prodajnim sporazumom smatralo se teškim prestupom protiv intencija sporazuma i povlačilo je za sobom isključenje. I to momentalno isključenje.

Za prebacivanje kvota predviđeno je finansijsko poravnanje, s tim što se tolerisao prestup u granicama od 10 procenata. Penali nisu ovim ugovorom bili predviđeni, već je sve bilo prepušteno dobroj volji učesnika da se sporazumeju međusobno.

Sporazum je stupio na snagu 1. oktobra 1931. godine, sa važnošću do 31. decembra 1934. godine. Ukoliko ne bi bio u međuvremenu otkazao, automatski bi se produžio za naredne tri godine. U slučaju da jedan od učesnika ne bi želeo produženje sindikalnog sporazuma, bio je dužan da svoje napuštanje najavi 6 meseci ranije.

Sprovođenje sporazuma povereno je izvršnom odboru koji su činlii po jedan predstavnik Novosadske fabrike vijaka, kao i tvornica iz Krope i Maribora, s tim što je novosadskom predstavniku pripadalo pravo na dva glasa, dok su njegove kolege raspolagali samo sa po jednim. Time je bila obezbeđena dominantna uloga Kompanije BU iz Beča.

Zajednička prodajna organizacija formirana je na taj način što je nekadašnja prodajna organizacija Kompanije BU JUGOBURKO, pretvorena u akcionarsko društvo Novikromar, čije su akcije sa 750 000 dinara podignute na milion dinara. Polovinom akcija raspolagala je Kompanija BU, koja se obavezala da dugovanja JUGOBURK-a do 31. oktobra 1931. neće pribijati

NOVIKROMAR-u i da za vreme trajanja ovog sindikalnog sporazuma neće akcije samoprodajne organizacije prodavati na tržištu akcija.[70]

Prvog oktobra 1931. godine, jugoslovenska industrija vijaka bila je u potpunosti kartelisana. EBIS-kartel je funkcionisao još od 1926. godine i regulisao odnose među učesnicima, raspoređujući državne narudžbine. To je bila kartelska organizacija nižeg ranga: na osnovu dogovorenih kvota raspoređivane su državne nabavke, a potom je svaki učesnik direktno dostavljao svoj deo robe naručiocu. NOVIKROMAR je uspostavljen 1. oktobra 1931. godine, kao viša faza monopolističkog saveza. Učesnici su se odrekli prava samostalnog kontaktiranja sa tržištem. Umesto toga, formirana je zajednička prodajna organizacija koja je, uz dogovoreni procenat, dostavljala proizvode članica sindikata tržištu, odnosno kupcima. Vođena je veoma ažurna i precizna administracija, tačno je iz meseca u mesec iskazivano kretanje realizacije kvota učesnika, a prodajna organziacija se starala o tome da se uspore isporuke iz preduzeća koje je isprednjačilo kako bi fabrika u zakašnjenju mogla da nadoknadi svoje realizacije. Nema podataka da je u vremenu postojanja ovog sindikata došlo do ozbiljnijeg razmimoilaženja u funkcionisanju ovog mehanizma.

Kramerovi osvajaju produkciju vijaka

Uspostavljanje monopolističkih odnosa na celokupnom frontu produkcije vijaka dovelo je i do prestanka konkurentske borbe i tendencije obaranja cena. Umesto toga, cene su sporazumno naglo povišene, što je izazvalo veliko nezadovoljstvo u javnom mnenju Jugoslavije i žestoke kritike na račun ovog sindikata. O tome će biti reči u narednom poglavlju.

Nagli skok cena vijčane robe, odnosno monopolistički ekstraprofit obezbeđen formiranjem sindikata, izazvao je i tendenciju prelivanja kapitala iz nerentabilnih u ovu unosnu granu proizvodnje, kao i pojavu konkurencije izvana.

Među onima koji su se zainteresovali za plasman viška kapitala našli su se i Kramerovi. Skoro istovremeno sa kupovinom mašina za izradu lanaca, Kramerovi su nabavili i postrojenja za izradu vijaka za drvo i zakovica. U red proizvođača ove robe svrstali su se sredinom 1933. godine, kada su u svom pogonu raspolagali sa 4 prese za izradu vijaka, 8 automatskih strugova za obradu njihovih glava i 2 pomoćne mašine. To su bili skromni kapaciteti. Njihova godišnja snaga jedva je dostizala 8 do 10 vagona gotovih produkata zakovica i vijaka, ali iz toga nikako ne smemo izvući zaključak da su za celokupnu granu bili beznačajni partneri. Radilo se samo o početnom koraku, tj. o investicionom eksperimentu, od čijeg uspeha je zavisilo dalje interesovanje Kramerovih za ovu delatnost. A prilike su mnogo obećavale.

Cene zakovicama bile su 1929. i 1930. godine 8,37 dinara. Kada je došlo do konkurentske borbe, one su pale, te su sredinom 1931. godine iznosile 5,48 dinara po kg. Kada je Sindikat NOVIKROMAR osnovan, cene su opet porasle na 6,40. No, zbog neregulisanog odnosa sa konkurentom iz Graca, Firmom Lapp Finze, cene su ponovo oborene na 5,59 dinara. Za inostranu fabriku,

[70] Isto.

koja je morala da odbija od svojih prihoda i carinske i prevozne stavke (na dužu relaciju), ovo je bio prevelik teret, te je prihvatila ponudu NOVIKROMAR-a, stupila u monopolistički savez sa njim i zadovoljila se 12-procentnom kvotom u zakovicama.[80] Cene su odmah povišene na 8,80 dinara, što znači da su nadvisile čak i cene pre velike ekonomske krize. U vreme kada je bila opšta tendencija pojeftinjenja, kada su cene poljoprivrednim artiklima, sirovinama i radnoj snazi padale, ovakav nagli skok cena kartelisane robe mogao je izazvati samo burna reagovanja.[81] A do njih je i došlo, kako ćemo to kasnije videti.

Slična je bila situacija i sa vijcima. Cena jednog artikla sa veoma mnogobrojnog asortimana ove robe, koji uzimamo samo kao primer da pokažemo tendenciju kretanja cena, bila je 1930. godine 9,14 Konkurentska borba mu je snizila cenu 1931. na 6,36, da bi se nakon smirivanja sukoba i monopolističkog regulisanja tržišta 1932. godine, popela na 8 dinara.[82] Kramerovi su se pojavili u veoma povoljno vreme kada je iscrpljujuća i dosta duga borba za dominaciju i mnoopolističko regulisanje tržišta završena. Članicama nije išlo u prilog da se opet odreknu monopolističkog profita i počnu borbu protiv autsajdera sa relativno malom moći proizvodnje i dovoljno širokim asortimanom proizvodnje, koji je i, s obzirom na svoje zdrave finansijske osnove, obećavao da će biti uporan i izdržljiv u borbi. Umesto toga ponudili su mu saradnju, koju su Kramerovi sa radošću prihvatili, jer im je to bila i osnovna želja. Kramerovi su, naime, i računali da će biti pozvani u sindikat. I tvornica iz inostranstva, koja je Braći Kramer prodala mašine, pretskazivala je takav tok stvari.[83] Šta više, obećavala je svojim kupcima pomoć da se uključe u sindikat.

U septembru 1933. godine došlo je do sastanka Kramerovih i Izvršnog biroa Sindikata NOVIKROMAR-a, postignut je sporazum u duhu već opisanog sindikalnog sporazuma[83a] koji je sugerisao da se Kramerovi ne prime neposredno u sindikat, već da se sa njima sklopi individualni dogovor o plasmanu robe na domaćem tržištu. Dakle, postupljeno je sa njima u duhu protokola NOVIKROMAR. Braći Kramer je ponuđeno da na tržište izađu samostalno, da svoju robu nude preko svojih trgovačkih putnika i već svojim uhodanim kanalima, a da se pridržavaju monopolističkih cena, tj. da robu ne prodaju jeftinije od cena koje NOVIKROMAR diktira. Prema uspehu plasmana pod ovakvim okolnostima trebalo je naknadno doneti odluku o prodajnoj kvoti novog člana.[84]

Kramerovi su mogli biti zadovoljni. NOVIKROMAR nije preduzeo akciju njihovog likvidiranja kao autsajdera. Izvojevali su pravo opstanka, šta više,

[80] Đ. Gal, *Sind. fab. šrafova.*, nav. delo, 39, 40. Opisujući borbu protiv firme Lapp Finze časopis KOVINA, u decembarskom broju 1932. godine, ističe da „u privredi nema sentimentalnosti, jer se sve računa olovkom, a Firma Lapp Finze je uvidela da je pametnije ako uđe u kartel pa makar i sa manjom kvotom a sa dobrim cijenama, pa je pristala na uvjete kartela te je polovicom ove godine i ona ušli u to kolo sa kvotom od cca 12%".

[81] Isto. Cene valjanog gvožđa pojeftinile su za 10—12%.

[82] Isto.

[83] *Da li će doći do povećanja cijena šarafima za drvo?* ŽELJEZO I KOVINA 15. IX 1933.

[83a] Vidi str. 283.

[84] Isto.

mogli su da uživaju monopolističke cene pri prodaji svoje robe, jedino što problem prodajnih kvota još nisu uspeli rešiti. No, ni to ih nije mnogo zabrinjavalo, jer su imali već veoma razrađeni kontakt sa tržištem, a u trgovačku mrežu, u koju su dotle plasirali svoje brojne proizvode, mogli su relativno lako plasirati i nove artikle, zakovice i vijke za drvo.

Do 1933. godine Tvornica Braće Kramer već je bila izrasla u fabriku znatnog potencijala. U fabričke zgrade u Radničkoj ulici i na Velikom limanu Kramerovi su investirali 800 000 dinara, u mašine i postrojenja 2 800 000 dinara, dok su u radioničkom nameštaju i gotovoj robi imali uloženi kapital u vrednosti od 1 700 000 dinara. Sem toga, bili su vlasnici velike dvospratne stambene zgrade, poljoprivrednog imanja u Laliću i niza drugih stambenih zgrada u Novom Sadu.[85] U svojoj fabrici imali su 33 elektromotora sa ukupno 230 KS, a za vreme velike ekonomske krize, upošljavali su u proseku oko 10 činovnika i 130 radnika. Godišnja sposobnost produkcije njihovih postrojenja iznosila je:

180 do 200 vagona gvozdene žice raznih dimenzija,
120 do 150 vagona eksera svih vrsta,
30 vagona lanaca,
8 do 10 vagona zavrtnja i zakivaka,
100 do 120 vagona pletiva sa šestouglim i četvorouglim otvorom,
6 vagona pletiva za madrace,
8 do 10 vagona tkanina od žice,
38 vagona bodljikave žice,
15 vagona federa za nameštaj.

Tvornicu sa ovakvim asortimanom proizvodnje i takve snage nije bilo lako naterati na kapitulaciju. To je bio razlog što je NOVIKROMAR prihvatio saradnju sa Braćom Kramer.

Kompanija BU je pored borbe za sređivanje odnosa unutar jugoslovenske industrije vijaka, odmah posle formiranja NOVIKROMAR-a povela akciju da joj se u Jugoslaviji obezbede jeftinije sirovine. Kada je Sindikat jugoslovenskih železara odbio takav zahtev, direktor Kompanije BU je lično zatražio od Ministra trgovine i industrije da se carina na valjanu žicu ukine, odnosno snizi.[86] Time je na sebe izazvao napade privredne štampe, koja je stala u odbranu jugoslovenskih železara kao „simbola jakosti i moći" Kraljevine SHS. Direktor Urban je znao da se carine na valjanu robu neće ukinuti, niti mu je to bio cilj tim pre što je i industrija vijaka uživala značajnu carinsku zaštitu. Međutim, takvim načinom je želeo i uspeo da izvrši pritisak na Sindikat jugoslovenskih železara, kako bi na kraju postigao svoj cilj: povoljniji tretman NOVIKROMAR-a u nabavci valjane žice. U tom poduhvatu potpomagao ga je i Zemaljski savez jugoslovenske industrije za preradu gvožđa i metala, kao i ostale metalske fabrike.

U prodajnim uslovima Sindikata jugoslovenskih železara postojalo je četiri kategorije: 1) grupa povlašćenih veletrgovaca, 2) grupa krupne industrije za preradu gvožđa, 3) grupa potrošača na veliko i 4) grupa povlašćenih

[85] AJ, MTI, br. 65—533—1253. Kramerovi su trošili godišnje 180 vagona valjane žice, 2 vagona gvožđa, mesinga, bakarne i aluminijumske žice, 8 000 kg sriovog cinka, u blokovima 4 vagona, uglja 15 vagona i čelika 2 000 kg.

[86] *Zašto je kartel šarafa NOVIKROMAR protiv zaštitnih carina?* KOVINA januar 1932.

trgovaca šinama. Direktoru Urbanu je pošlo za rukom da se članice NOVI-KROMAR-a uvrste u drugu kategoriju kupaca i da uživaju u temeljnim relacionim cenama popust od 5 dinara na 100 kg kupljene valjane robe.[87]

Do slične koncentracije došlo je, inače, u vreme velike ekonomske krize u industriji žičane robe još u jednom slučaju. Inicijator je bila multinacionalna kompanija MUSTAD iza koje je stajao dobrim delom švedski kapital, ali koja je preko niza filijala u znatnom broju evropskih zemalja uspela da monopolizuje proizvodnju potkivačkih i cipelarskih eksera.

Jugoslovenska tvornica čavala te železarske i čelične robe a.d. „Mustad" dobila je od Gradskog poglavarstva u Karlovcu obrtnicu za izradu čavala. U doba velike ekonomske krize, uglavnom otkupnom, a delimično i izgradnjom novih pogona, ova je firma veoma ojačala. Na spisku fabrika, koje je otkupila nalazile su se sledeće firme: Tvornica limenih štednjaka, bravarske i železne robe a.d. Ignaca Jelenca, i Tvornica jedaćeg pribora i kovinarske robe „Lav" iz Karlovca, „SAVA" dzoz iz Jesenica, Bela Piuković & i co iz Subotice, Tvornica žičane robe a.d. iz Kikinde i Tvonica kašika Adolfa Šlezingera u Karlovcu.[88] Tvornica „Mustad" uglavnom se skoncentrisala na proizvodnju potkivačkih i cipelarskih eksera i nastojala da obezbedi sebi monopolski položaj. Iako je preuzela fabriku Ignaca Jelenca, nije nastavila proizvodnju ekesra. Tako je postupila, bez sumnje, samo uz uslov da joj KID, Globočnik i Braća Kramer na odgovarajući način rekompenziraju, verovatno, garancijama da se neće baviti proizvodnjom obućarskih i potkivačkih eksera.

Jugoslovensko javno mnjenje i karteli vijaka, eksera i lanaca

Pristalice kapitalističkog poretka, suočene sa zastrašujućim poremećajima u svetskoj i jugoslovenskoj ekonomici u doba velike ekonomske krize, pripisivali su sve te nedaće recidivima kartela, smatrajući monopole rak-ranama, inače vitalnog kapitalističkog porekta. Kao što je u periodu 1924—1927. bilo snažnih kritika na račun rada kartela, i to prvenstveno na račun kartela fabrike šećera, cementa, kvasca i špiritusa, tako su obnovljeni napadi na kartele i u periodu velike ekonomske krize.[89] Ovog puta bili su daleko žešći, uporniji i mnogobrojniji, jer je i kriza sada daleko dublje potresala jugoslovensku privredu od recesije sredinom dvadesetih godina.

Na zborovima trgovaca i zanatlija, užih staleških i stručnih grupacija, na stranicama dnevne i stručne štampe, a naročito POLITIKE i PRAVDE, pa i u debatama Narodne skupštine Jugoslavije karteli su napadani, a zabrana njihovog rada sve energičnije zahtevana. Na taj način stvoren je izvanredno bogat izvorni materijal za rad kartela u Jugoslaviji, ali, s obzirom na skučenost prostora, mi tu polemiku nećemo na ovom mestu u celini raz-

[87] AJ, MTI, 65—713—1453.

[88] AJ, MTI, 65—418—1104. JUGOSLOVENSKI LLOYD, 23. XII 1934.

[89] U leto 1926. godine, kao rezultat snažnog pritiska, formirana je pri Ministarstvu trgovine i industrije komisija za izradu predloga zakona o kartelima. Ova je komisija počela da radi, prikupila je podatke o kartelskom zakonodavstvu u razvijenim zemljama, ali sa jenjavanjem recesije i popuštanjem kritike na račun kartela zamro je i njen rad. Vidi: *Zakon o industrijskim kartelima*, JUGOSLOVENSKI LLOYD. 13. VI 1926.

matrati iako bi takav pristup omogućio celovitije sagledavanje ovog pitanja, kao i uzroka za donošenje *Uredbe o kartelima* 1934. godine. Umesto toga, ograničićemo se samo na kratak prikaz kritika NOVIKROMAR-a, kartela eksera i lanaca.

U januaru 1932. godine Kompanija BU (i delovanje NOVIKROMAR-a) napadnuta je na stranicama glasila železne i metalske industrije Jugoslavije. Ono što je u tom napadu saopšteno u velikoj meri je štetilo interesima Bečlija, a neraspoloženje javnog mnjenja prema njima samo povećalo. Kritičar je pisao:

„Dolazak kapitala Breviliera i Urbana u našu državu i njegova taktika bili su od katastrofalnog značenja po mnogu našu industriju šarafske robe. Mi danas vidimo da su mnoge naše, naročito manje industrije šarafske robe zbrisane sa lica zemlje a samo zato što nisu mogle izdržati konkurenciju ovih magnata. Poznato nam je da je Novosadska fabrika šarafa kroz prošlu poslovnu godinu pretrpela jedan gubitak od skoro 4 miliona dinara. I to je vjerojatno po njezinom planu bilo. Uništi konkurenciju i onda vladaj. Ono naših nekoliko fabrika što je još novčano bilo jako, održalo se je na površini i kad su magnati novosadski vidjeli da ne ide dalje, složili su se u kartel..."

U činjenici da su neke jugoslovenske fabrike vijaka uspele da se očuvaju, pisac članka vidi samo njihovu ekonomsku snagu, te im na tome čestita, ali smatra da jugoslovenska vlada ne bi smela ići putem ukidanja carine, jer se time ne bi, u stvari, dobila jeftinija roba iz inostranstva. Nasuprot, on ističe:

„Mi baš zato što smo agrarna zemlja, moramo jačati našu industriju, da ne padnemo sasvim u ovisnost inostranstvu, da nam ono diktira samovoljno cijene po kojima ćemo kupovati njegove industrijske artikle kao i cijene po kojima ćemo prodavati naše poljoprivredne produkte. (...) Zato što smo agrarna zemlja ne smijemo pustiti na cjedilu, utući našu industriju, tim više što je ona tek u svojim počecima." [90]

Uskoro je došlo i do napada na NOVIKROMAR na stranicama POLITIKE. Pisac članka, Vasa Srzentić, pošao je od konstatacije da se industrija za preradu gvožđa i metala najteže i najsporije razvija u gotovo svim zemljama, a ne samo u Jugoslaviji, jer njenu izgradnju ometaju stare firme u industrijski razvijenim zemljama koje svim silama svoje finansijske moći, trgovačke spretnosti i tehnološkog razvitka nastoje da spreče nicanje konkurencije na svojim tradicionalnim tržištima u želji da ih sačuvaju za sebe za sva vremena. Ako treba, one su gotove da stupe u najžešću konkurentsku borbu samo da bi taj cilj postigle. Nove države, obuzete željom za brzom industrijalizacijom, ovu opasnost po svoje industrijalizatorske ambicije žele da otklone podizanjem veoma visokih carinskih barijera, u čijoj zavetrini je onda moguće podići domaću fabriku, koja neće biti ugrožena konkurencijom moćnih stranaca. Srzentić je sa nezadovoljstvom konstatovao da ne postoji čvrsta i planska usmerenost Kraljevine Jugoslavije na ono što joj treba i rešenost da se to i razvija svim sredstvima, već u tom pogledu postoji potpuna stihijnost. Dovoljno je da neko izračuna da će mu carinska zavetrina omogućiti rentabilan rad, pa da, iskoristivši psihozu stvaranja domaće industrije, dobije

[90] *Zašto je kartel šarafa NOVIKROMAR protiv zaštitne carine?* KOVINA, januar 1932.

„tačno sve što želi", tj. i koncesiju i odgovarajuću carinsku zaštitu. Administracija će samo proveriti uvozne statistike, utvrditi da uvoz dotične robe dostiže određenu sumu, te će zaključiti da je u inteesu države da se takva fabrika osnuje i da joj se pruži određena zaštita. Niko pri tom ne proverava da li je fabrika koja traži takvo odobrenje zaista nova, ili se pak radi samo o uvozu korišćenih mašina iz inostranstva, o preseljenju već nerentabilnih pogona matične fabrike, pa samim tim ni osnovana fabrika neće biti u pravom smislu jugoslovenska, niti će od trenutka stupanja u pogon moći da bude rentabilna u svetskim razmerama, odnosno sposobna da jugoslovenskom tržištu ponudi jeftinu robu. A rezultat takve industrijske politike je sledeći:

„Na kraju krajeva, iz svih tih okolnosti, oštroumnih kalkulacija, špekulacija i malo dobroćudnog gledanja kroz prste, rodi se tako poneka nova domaća industrijska grana. Trgovinski bilans se, u stvari, nimalo, ili samo prividno popravi. Ali se prodajne cene žestoko podignu. Država izgubi prihode koje je dotle imala naplaćujući nižu uvoznu carinu. Ali „domaći" fabrikant naplati od domaćih ptorošača mnogo veće iznose, jer povišenje uvozne carine ide potpuno u njegovu korist. Kako se vrlo često događa da taj „domaći" industrijalac živi u inostranstvu i tamo troši svu zaradu koju ostvaruje, na kraju krajeva ispada da je podizanje „domaće" industrije imalo za krajnji rezultat jedno mnogo jače opterećenje platnog bilansa, tj. mnogo veći odliv novca iz zemlje, nego što je to zahtevao ranije uvoz te robe iz inostranstva." [91]

Srzentić je konstatovao da je NOVIKROMAR čedo gore opisane industrijske politike. Podvukao je da u njemu gospodari Kompanija BU, koja, oslobođena unutrašnje i spoljne konkurencije, može prodavati vijke po ceni od oko 800 dinara, dok bi se ti isti vijci, da nema velike carinske zaštite, mogli iz inostranstva nabaviti po 480 do 550 dinara. Sto kilograma zakovica NOVIKROMAR je prodavao, prema tvrđenju Srzentića, za 640 dinara, a u inostranstvu se isti artikal mogao nabaviti za više nego upola jeftinije, za svega 260 dinara. Kritičar je na spisku malverzacija NOVIKROMAR-a istakao i utaju prihoda, i adekvatno izbegavanje poreza, kao i nemilosrdnu eksploataciju radnika, uz napomenu da su „radničke nadnice vrlo jadne." [92]

Krajem 1932. godine Sindikat jugoslovenskih fabrika vijaka doživeo je dva teška i veoma konkretna napada u stručnoj štampi i jedan veoma iscrpan i dokumentovan napad Udruženja trgovaca gvožđarske i tehničke struke za grad Beograd. U prvoj kritici izneto je da je časopis KOVINA u više navrata ukazivao na štetne posledice delovanja jugoslovenskih kartela, pa se tim povodom konstatuje: „Kao obično kod nas se malo vodi računa o interesima i potrebama svih slojeva naroda, ali se tim više respektuju želje kojekakvih grupa i grupica, kojekakvih ljudi, koji još pored svega toga nisu ni naši državljani i koji su doveli do toga da oni sa tim kartelima vedre i oblače bez ičije kontrole i bez sviju obzira naprama prilikama i potrebama širokih masa." [93] U daljim redovima je istaknuto da jugoslovenska industrija vijaka ima dva kartela: jedan u Beogradu za državne nabavke, a drugi u Zagrebu za trgovačku robu, odnosno za šire potrošače. Ovom drugom se prebacuje da je toliko nezasit da „obilazi sve i svakoga pa i najmanje obrtnike prodajući

[91] *„NOVIKROMAR"-kartel šarafa i zakovica.* POLITIKA 5. V. 1932.
[92] Isto.
[93] *Kartel šarafa ili NOVIKROMAR.* KOVINA, novembar 1932

im po par paketa šarafa". Zbog takve prakse NOVIKROMAR-a izbijaju stalni nesporazumi između njega i trgovaca „pa bi već bilo krajnje vrijeme, da se trgovci odluče na jedan korak protiv gospode kod tog kartela i protiv toga izigravanja trgovaca".[94] Poziv KOVINE na akciju trgovaca nije ostao bez odjeka.

Krajem decembra 1932. godine, Udruženje trgovaca gvožđarske i tehničke struke za grad Beograd uputilo je Ministarstvu trgovine i industrije tužbu na rad NOVIKROMAR-a u kojoj su izneti podaci da su trgovci od 1919. godine kupovali vijčanu robu iz inostranstva, uglavnom od Kompanije BU, a po osnivanju i razvitku jugoslovenske industrije vijaka od domaćih proizvođača, koji su od države dobili veliku carinsku zaštitu i druge olakšice." Međutim, domaće fabrike koristeći u punoj meri celokupnu carinsku zaštitu, nisu se sa tim zadovoljile, već su se međusobno kartelisale radi podizanja cene robi, a bojeći se da im u tome inostrana roba ne bi konkurisala, one su i inostrane fabrike primile u svoj kartel." [95] Trgovci su naveli da je „kartel" osnovan u Zagrebu 1. novembra 1931. godine, da je njegov osnivač Kompanija BU, da su u njega stupili šest članova: Novosadska fabrika vijaka, Kropa, SPLOSTAD, SARTID, Lap-Finze a.d. Grac i Jovan Ker iz Banatskog Karlovca i da je u Zagrebu stvoren središnji prodajni biro pod nazivom NOVIKROMAR. Nešto kasnije Tvornica u Banatskom Karlovcu obustavila je rad, „no i ako ne radi, ona je ostala i dalje u kartelu sa pravom učešća u dobiti i za svoj NERAD kako smo izvešteni i dalje prima svoj deo zarade".[96]

Koristeći visoku carinsku zaštitu i svoj „kartelski" sporazum, industrijalci vijaka u Jugoslaviji podižu „odjednom i bez ikakvog uzroka (sem ličnog interesa) cene šarafskoj robi, tako da je povišenje iznosilo za čitavih 27% od cene koja je bila pre 1. novembra 1931.". Nakon nešto manje od godinu dana, NOVIKROMAR je, po tvrđenju beogradskih trgovaca, ponovo podigao cene još za 26% tako, da su se krajem 1932. godine razlikovale od cena pre 1. novembra 1931. za čitavih 60 procenata. Sve su to trgovci potkrepili veoma detaljnim i iscrpnim podacima o kretanju cena pojedinih vrsta vijaka, u čije navođenje nije potrebno da se upuštamo.

Zaključujući svoju predstavku, beogradski trgovci su zamolili ministra trgovine i industrije da ispita predočenu situaciju i preduzme korake „kako bi se raskinuo monopol ovih veoma potrebnih artikala za privredni razvitak naše zemlje i na taj način uskratilo gomilanje bogatstva pojedinaca, na račun nezaštićenih širokih narodnih masa". A da se radi o neopravdanom povećanju cena, trgovci su dokazivali sledećim argumentima:

„1) Nabavka sirovine za fabrikaciju šarafske robe, vrši se danas u većini u zemlji, po istim cenama koje su bile i pre osnivanja kartela.

2) Nadnice radnika i drugog fabričkog osoblja, kao i plate činovnika njihovih preduzeća, ostale su u istoj visini kao i pre osnivanja kartela.

3) Poreza na poslovni promet, pakovanje robe (računaju po 20 din. od 100 kg robe), takse na računima i fakturama, kao i podvoz robe ide na teret kupca i sve se ovo unosi u račun osobeno od cene robe.

[94] Isto.
[95] ANS, NFŠ. Prepis predstavke Udruženja trgovaca gvožđarske i tehničke struke za grad Beograd, br. 168 od 28. XII 1932.
[96] Isto.

4) Valutna opterećenja ne mogu se uzeti u obzir pošto fabrike nabavljaju sirovine poglavito u zemlji za dinare, a tako isto i svoje izrađevine prodaju za dinare." [97] Na kraju trgovci su zatražili:

„1) da se zabrani kartel zemaljskih fabrika, pošto isti nije regulator cena, već postoji za povišavanje cena i koristi samo interesima fabrikanata, koji su u velikoj većini stranci i

2) da se zabrani kartelisanje zemaljskih fabrika, sa fabrikama u inostranstvu, pošto se ovakvim načinom i uvozom stranih fabrikata po visokim cenama u našu zemlju izvlači kapital iz naše države a sa tim i ekonomsko stanje naroda slabi." [98]

Beogradski trgovci su svoju predstavku dopunili prilogom iz 12. broja časopisa KOVINA, u kome je NOVIKROMAR doživeo najžešću i najkonkretniju kritiku.[99] Pisac kritike je konstatovao da se o radu kartela i problemu slobodne utakmice mnogo piše i raspravlja u Jugoslaviji sa različitih stanovišta. „Ma koliko isticali zagovaratelji sistema kartela reguliranje produkcije i ublaživanje konkurentske borbe kao njegovu dobru stranu, nema sumnje da iste nipošto ne izglađuju štetnosti njegove zle strane, a te su u prvom redu apsolutni diktat cijenama produkata na štetu konzumenata, dakle uopće narodnog gospodarstva i elimininiranje svih onih blagodeti koje sa sobom neminovno donosi slobodna utakmica." [100]

U lošu stranu kartela kritičar je uvrstio i redukciju produkcije ispod realnih potreba da bi se održale visoke cene, pa je zaključio da na štetnost kartela uopšte želi ukazati konkretnim slučajem cenama vijčane robe. U četiri tabele kretanja cena raznog asortimana vijčane robe, i to u vremenskom razdoblju od 1923. do 1932. godine, pokazao je kako su se cene snažno snižavale u trenucima slobodne utakmice, a kako je svako monopolističko dogovaranje dovodilo do rapidnog skakanja cena. Pri tome je, u kratkim crtama, izložio i skicu istorijskog razvitka jugoslovenske industrije vijaka i rata sa Kompanijom BU, sve do sklapanja sindikalnog sporazuma, oličenog u osnivanju NOVIKROMAR-a.[101]

Za naša razmatranja od posebnog je značaja konstatovati činjenicu da je list železne i metalne robe u Jugoslaviji našao u politici NOVIKROMAR-a najeklatantniji primer za ilustraciju štetnosti kartelske politike po interese jugoslovenske ekonomike. Time ne želimo da kažemo da je Sindikat vijaka bio stvarno najštetnija monopolistička organizacija metalske industrije, jer taj primat pripada, bez sumnje, Sindikatu jugoslovenskih i srednjeevropskih železara, ali je nedvojbeno i to da je Sindikat industrijalaca vijaka spadao u jednu od najbezobzirnijih, najnepopularnijih monopolističkih organizacija.

Ministarstvo trgovine i industrije je zatražilo mišljenje od Zemaljskog saveza jugoslovenske industrije za preradu gvožđa i metala o aktu beogradskih trgovaca, koji je, pak, ceo materijal dostavio fabrikama vijaka i zatražio od njih odgovarajući demant.[102]

[97] Isto.
[98] Isto.
[99] *Okolo kartela šarafa* (NOVIKROMAR). KOVINA, decembar 1932. Pregled kretanja cena iz ovog članka vidi Đ. Gal, *Sind. fab. šrafova*, nav. delo, 39—40.
[100] Isto.
[101] Isto.
[102] AJ, MTI, 65—321—946.

Na inicijativu Zemaljskog saveza jugoslovenske industrije za preradu gvožđa i metala održan je u februaru 1933. godine zajednički sastanak Udruženja trgovaca gvožđarske i tehničke struke u Beogradu i predstavnika jugoslovenskih fabrika vijaka. Sastanak je propao. Zahtev beogradskih trgovaca da se cene vijcima snize jednodušno su odbijali zastupnici kartelisanih fabrikanata vijaka. Beogradski trgovci su u informaciji Ministarstvu trgovine i industrije o tom sastanku istakli da je glavnu reč vodio vlasnik i glavni inženjer fabrike vijaka Kompanije BU, „dok su svi ostali direktori fabrika u zemlji slušali i prevodili njihove razgovore kao tumači, a u ime svojih fabrika nisu ni reči progovorili. Iz ovog proizilazi, a to je neosporan fakt, da je kartel potpuno u rukama strane kuće."[103]

Beograski trgovci su naveli i veoma interesantan podatak da oni dobijaju, na osnovu narudžbina kod domaćih fabrika, odlukom NOVIKROMAR-a, neretko robu iz Pešte, Beča i Graca, što s jedne strane samo dokazuje da je racionlaizacija proizvodnje među članicama Sindikata NOVIKROMAR izvršena na srednjeevropskom nivou, a s druge strane, da su znatan deo jugoslovenskog tržišta jugoslovenski partneri morali ustupiti partnerima iz Mađarske i Austrije, u čemu je kao transmisija delovala Kompanija BU, koja je bila članica odgovarajućih kartela i u Mađarskoj i u Austriji.[104] Zato su beogradski trgovci i ponovili svoj zahtev, „da se bar u poslednjem trenutku zabrani rad stranaca u našoj zemlji, jer zbog interesa jedne strane kapitalističke grupe, snosi veliki teret ceo naš narod plaćajući svoje neophodne potrebe za ovu po sve potrebnu robu veoma skupo".[105]

Odbrana kritikovanih fabrika vijaka

Uprava Novosadske fabrike vijaka pokušala je da formuliše odgovor na napade POLITIKE, KOVINE i Udruženja beogradskih trgovaca. Međutim, te su pokušaje u Beču delom ocenili kao nevešte i neuspele, a delom i kao neoportune. Inicijativa iz Novog Sada je odlukom iz Beča ukočena zbog toga što je Kompanija BU dobro psihološki procenila da bi svaki odgovor iz Novog Sada bio shvaćen kao odgovor iz Beča, pa je radije angažovala za polemiku one članove sindikata koji su ostali finansijski i pravno nezavisni. Ovom prilikom Mariboru je pripao zadatak da brani Sindikat jugoslovenskih fabrika vijaka od „neosnovanih" napada beogradskih trgovaca. SPLOSTAD je uputio odgovor na 3 stranice Ministarstvu trgovine i industrije i odmah na početku izjavio da „seriozne industrije načelno ne ulaze u ovakve polemike", ali da ipak žele pomoći Ministarstvu, pa je svoj demant skoncentrisao na 3 pitanja.

Zatražili su, prvo, odgovor na pitanje zašto su sledeće jugoslovenske fabrike vijaka u vremenu od 1923. do 1933. prestale sa radom: Fortis iz Zemuna, Vijak d.z.o.z. iz Ljubljane, Braća Kehr i Herz iz Banatskog Karlovca, Wolf & Co iz Sarajeva, Tova d.z.o.z. iz Ljubljane, Prva jugoslovenska tvornica šarafa iz Koprivnice, Jugoslovenska fabrika mašina i potreba za železnice uskog koloseka iz Beograda i Tvornica šarafa Ferrum d.d. iz Subotice. Kao drugo, postavili su pitanje zašto je SPLOSTAD, najveća tvornica vijaka za drvo i zakovice u Jugoslaviji, isplaćivao samo u godinama 1921, 1923. i

[103] Isto.
[104] Isto.
[105] Isto.

1929. vrlo skromne dividende, a zašto je 1926. godine morao čak da završi takvim gubitkom da je bio prisiljen smanjiti akcijski kapital sa 10 na 5 miliona dinara. Postavili su i pitanje: zašto i ostale jugoslovenske fabrike vijaka iskazuju u svojim godišnjim izveštajima samo nepovoljne rezultate?

Predstavka SPLOSTAD-a završena je arogantno zahtevom da se zvanično, putem trgovačkih atašea jugoslovenskih poslanstava i konzulata, ustanove cene vijaka i zakovica za proteklih deset godina u svim državama koje poseduju industriju vijaka i da se one uporede sa cenama vijaka u Jugoslaviji, i razvrstaju u cene za državu, za potrošače, za veletrgovce, za srednje trgovce, za male trgovce. Zahtevali su da se isto tako izvrši uporedna analiza carinske zaštite vijaka u susednim zemljama, kao i kretanja cena žice kao sirovine za izradu vijaka u tim zemljama, ističući da u troškovima proizvodnje cena žice igra odlučujuću ulogu zbog toga što se mora računati sa otpacima do 40%.[106]

Mora se konstatovati da je ovaj akt bio vešto sračunat. On je polazio, prvo, od psihološkog momenta: industrija koja tako nešto traži mora da je u pravu, misliće kritičari, i drugo, od tromosti administracije. Pouzdano se moglo računati da trgovački atašei pri jugoslovenskim ambasadama nisu raspolagali takvim podacima, a da bi istraživanje takve vrste zahtevalo krupne napore i bilo skopčano sa nizom objektivnih i nepromostivih smetnji. I najzad, treće, predstavka SPLOSTAD-a prećutno je prelazila preko činjenice da je monopolistčiki organizovana industrija vijaka u susednim zemljama vodila istu politiku cena, izvojevala iste beneficije u carinskoj zaštiti (izraz *iste* ne treba shvatiti u formalnom, već u suštinskom smislu) i da svi ti podaci zajedno ne bi u suštini izmenili osnovne optužbe o karakteru monopolističkog ponašanja Sindikata NOVIKROMAR.[107]

Udruženje beogradskih trgovaca osporilo je argumente SPLOSTAD-a, tvrdeći da je prava dezinformacija teza da su spomenutih osam fabrika propale zbog nerentabilnosti. Beogradski trgovci su istakli, na primer, da su fabrike Jovana Kehra i Volfa članice kartela i da za „svoj nerad imaju procenat, što je najveće zlo u svim kartelima."[108] Po njima je zemunski FORTIS propao zbog toga što ga je osnovao nestručnjak i „kako je vođen tako je i propao", a livkidiran je baš u doba prosperiteta, i „to ne krivicom niskih cena, već krivicom svojih upravljača".[109] Za Tvornicu VIJAK su tvrdili da nije ni bila nikakva fabrika, nego obična radionica sa jednom boljom mašinom, koja je nakon likvidacije prodata Fabrici vagona u Slavonskom Brodu gde je proizvodila vijke za potrebe toga preduzeća. Jugoslovenska fabrika mašina i potreba za železnice uskog koloseka u Beogradu radila je, tvrde trgovci, isključivo za državne potrebe, a kada su državne nabavke naglo smanjene, ova fabrika je zapala u nepromostive teškoće, jer „ona nije bila podešena za trgovačke potrebe i rad sa trgovcima", pa je prodata SARTID-u.[110]

[106] AJ, MTI, 65-321-946. Akt SPLOSTAD-a od 13. VI 1933.

[107] ANS, NFŠ. Elaborat NFŠ o stanju i problemima industrije vijaka u Jugoslaviji sačinjen je kao koncept i upućen Beču. U njemu se cifarski tvrdi da su cene vijaka, a i carina iste robe u Jugoslaviji, Austriji, Rumuniji i Grčkoj na približno istom nivou. No, vlasnici iz Beča nisu odobrili da se taj elaborat pusti u javnst.

[108] AJ, MTI, 65-321-946. Akt Udruženja trgovaca gvožđarske i tehničke struke br. 174/22. IX 1933.

[109] Isto.

[110] Isto.

Beograski trgovci su uporno tvrdili da NOVIKROMAR diktira prekomerne, basnoslovne cene, što mu omogućava monopolistički dogovor između domaćih i stranih fabrika vijaka. Sindikat jugoslovenskih fabrika vijaka je posredstvom Zemaljskog saveza za preradu gvožđa i metala tvrdio Ministarstvu trgovine i industije da su cene vijaka u doba slobodne utakmice, iz konkurentskih razloga snižavane do krajnjih mogućih mera, da su one bile „daleko ispod troškova proizvodnje. (...) „Kad je situacija među fabrikama prečišćena, kad je od 12 fabrika ostalo 4, prirodno je da je borba morala popustiti i da su cene pokazale tendenciju oporavljanja." [111]

Kao što vidimo, kartelisane fabrike vijaka su sasvim naivno izabrale varijantu odbrane, koja je u suštini iznosila tezu da monopolistički savez fabrika vijaka u Jugoslaviji radi bez ambicija na dobit i da formira cene kojima samo pokriva troškove proizvodnje, bez akumulacije kapitala i zarade.

Borba između Udruženja beogradskih trgovaca i NOVIKROMAR-a okončana je bez kompromisnih rešenja. Ministarstvo trgovine i industrije nije želelo preduzeti ništa protiv NOVIKROMAR-a, već je sugerisalo da se dođe do rešenja za pregovaračkim stolom. Pregovori između sukobljenih strana održani su u februaru 1933. godine, ali ni tada nije došlo do pomirenja. NOVIKROMAR je insistirao na tezi da su njegove cene samo na nivou „ozdravljenja", da se ne radi o nekom ekstra-profitu i odbio je da učini ustupke beogradskim trgovcima.

U godišnjem izveštaju Udruženja beogradskih trgovaca, u izlaganju istorijata ovog sukoba, rečeno je da beogradskim trgovcima ne preostaje ništa drugo nego da nastave borbu protiv NOVIKROMAR-a i to na taj način da svi članovi Udruženja do krajnjih mogućih granica „apstiniraju od kupovine robe" NOVIKROMAR-a, jer će takav bojkot, na kraju, naterati Sindikat jugoslovenskih fabrika vijaka da snizi cene, ili će možda dovesti čak i do raspada ove monopolističke organizacije, što bi, po oceni Udruženja beogradskih trgovaca, „bilo najbolje rešenje".[112]

U proleće 1933. godine NOVIKROMAR je napadnut i na plenarnom sastanku Beogradske trgovačke komore. Rečeno je o ovoj „samoprodajnici" fabrika vijaka da je nametnula monopolističke cene jugoslovenskom tržištu i da vijke prodaje za dva dinara, iako se ova roba, pre postojanja ovog sindikata mogla dobiti za dinar.[113]

Uprava Novosadske fabrike vijaka poslala je prevod ove kritike, kao što je to činila i sa prethodnima, u Beč, centrali Kompanije BU i sugerisala joj da se, ovog puta preko kritike ne pređe ćutke, već da se odbaci teza da je vijke bilo moguće ranije kupiti za dinar, a da oni u prodaji NOVIKROMAR-a staju dva. Takođe su sugerisali potrebu da se jugoslovenskom javnom mnjenju skrene pažnja da sve jugoslovenske fabrike vijaka nisu u kartelu: da su Braća Kramer, Tvornica OMEGA iz Ade i Osječka ljevaonica i tvornica strojeva izvan kartela.[114] No, uzalud. Vođstvo Kompanije BU bilo je svesno da joj nikakva diskusija ne bi išla u prilog i do demantija nije došlo.

[111] AJ, MTI, 65-321-946. Akt Zem. saveza br. XX/161 od 1. VI 1933.
[112] *Kako radi gvožđarska i tehnička struka u Beogradu?* ŽELJEZO I KOVINA, april, 1933.
[113] Plenarna sednica Beogradske trgovačke komore, POLITIKA, 1. IV 1933.
[114] ANS, NFŠ, Pismo uprave NFŠ Kompaniji BU, 8. IV 1933.

Kritike jugoslovenskog kartela eksera

Sredinom juna 1933. godine održan je kongres Glavnog saveza zanatlijskih udruženja Kraljevine Jugoslavije, a jedna od važnih tema o kojima je raspravljano bila je štetna uloga kartela po privredu zemlje. Referent o kartelima izneo je pored uopštenih teza o štetnosti ovakvih organizacija i niz veoma konkretnih primera o njihovom radu i delovanju u Jugoslaviji. Mi ćemo se ovde osvrnuti samo na argumente koje je izneo u vezi sa delovanjem Kartela fabrika eksera.

Vagon eksera, prema referatu Stojadina Anđelkovića, naručen iz Graca, koštao je franko Beograd 19 000 dinara. Toj ceni treba dodati 30 000 dinara plaćenih za carinu da bi se dobila konačna cena po kojoj je ova roba iz inostranstva prohdavana u Jugoslaviji. Prema Anđelkovićevoj računici to je značilo da tvorničare iz Graca jedan kilogram eksera nije stajao više od 1,50 din i njima se isplatilo prodavati eksere u Jugoslaviji i po toj ceni; međutim Jugoslovenski kartel eksera zarađivao je samo na jednom kilogramu tri dinara, ili dvesta procenata. Takvu industriju, zaštititi carinom pravi je greh prema državi i njenoj privredi, tvrdio je Anđelković. Dozvoliti toj industriji da se „karteliše i do maksimuma carinske zaštite podigne svoje cene i osiromašuje zakonodavstvo, znači pustiti slobodno razbojnike da slobodno pljačkaju mirne građane na drumu".[115]

Anđelković se založio za ukidanje carinske zaštite za industriju kao što je ona u Kartelu eksera, „koja ruinira ekonomsku moć građana a puni stotinama miliona džepove kapitalista, stranaca."

Jugoslovenski kartel eksera zarađivao je i na ambalaži. Referent je, naime, pokazao da je za jedan sanduk eksera (pakovanje od 25 kg) tvornica iz Graca naplaćivala na ime ambalaže 2,50 dinara. Za istu takvu ambalažu Jugoslovenski kartel eksera naplaćivao je 10 dinara po komadu i na taj način zarađivao još 6 procenata na kilogramu prodatih eksera. I još: sirovinu za izradu sanduka nabavljale su i jugoslovenske i austrijske fabrike iz istih izvora: iz Jugoslavije.[116]

Akcija Udruženja novosadskih trgovaca za zabranu kartela

(Zemaljska kampanja za zabranu kartela)

U avgustu 1933. godine Udruženje trgovaca za grad i srez Novi Sad pokrenulo je široku akciju protiv „svake pojave, akcije i institucije, koja je protiv sanacije jugoslovenske privrede".[117] Karteli su u tom pogledu označeni kao najveće zlo protiv kojih se moraju pokrenuti svi trgovci u zemlji. Doneta je i neka vrsta rezolucije protiv kartela. Na 4 stranice ovog dokumenta izneti su argumenti protiv kartela uopšte, a njihova politika ilustro-

[115] *O kartelima kod nas.* Referat podnet Kongresu Glavnog saveza zanatlijskih udruženja Kraljevine Jugoslavije. PRAVDA, 22. VI 1933.

[116] Isto. Autor monografije o KID-u, glavnog organizatora i rukovodioca ovog kartela, nije ni spomenuo ovaj napad u svom delu, niti je dao bilo kakav podatak o tome da je takav kartel postojao 1933. godine. Vidi: S. Mohorič, nav. delo.

[117] AJ, MTI, 65-166-520.

vana u 7 tačaka, i to na primerima poskupljenja hartije, tekstila, gvožđa, stakla, čarapa, cementa, lanaca, vijaka i eksera.[118]

U rezoluciji novosadskih trgovaca upozorena je jugoslovenska javnost da domaće železare, blagodareći internacionalnom i domaćem kartelu, kao i visokoj carinskoj zaštiti, prodaju gvožđe i valjanu robu za 40% skuplje nego što se ona može nabaviti u inostranstvu, a da karteli eksera, vijaka i lanaca, obezbeđuje svojim članovima 30 do 40 procenata zarade.[119]

Rezoluciju su uputili svim udruženjima trgovaca u zemlji (a u širim izvodima objavili je u dnevnoj štampi), sa pozivom da slične rezolucije donesu na svojim sastancima i da se pridruže akciji za zabranu rada kartela. Razume se, svoju rezoluciju dostavili su i Ministarstvu trgovine i industrije sa zahtevom da se carine ukinu ili znatno smanje, a karteli zabrane.[120]

Udruženju trgovaca Novog Sada uspelo je da ovom akcijom pokrene brojna udruženja trgovaca u Jugoslaviji, te su rezolucije protiv rada kartela u narednim mesecima preplavile Ministarstvo trgovine i industrije pa i stranice dnevne štampe. Beogradska PRAVDA je u avgustu 1933. godine takođe dala svoj prilog ovoj kampanji, te je u više nastavaka pisala o problemu jugoslovenskih kartela optužujući ih da su krivi za podizanje cena, da idu čak na zarade od 300 procenata i da obezbeđuju profite koji „izgledaju astronomski".[121]

Kampanja za zabranu rada kartela dosegla je kulminaciju u interpelaciji narodnog poslanika Milana Metikoša, koju je uputio septembra 1933. godine ministru trgovine i industrije, zatim kongresu Saveza graditelja i građevinara u martu 1934. i na konferenciji zanatskih komora Jugoslavije u Skoplju, maja 1934. godine.

Milan Metikoš se u svojoj interpelaciji pozvao na rezoluciju trgovaca glinskog sreza protiv kartela. On predstavlja suštu kopiju novosadskog dokumenta. Osnovna intencija njegove interpelacije bila je da su karteli štetni, da prekomerno podižu cene u zavetrini carina i da carine treba ukinuti ili smanjiti, a štetan rad kartela administrativnim putem onemogućiti. Na kraju, Milan Metikoš je ministru trgovine i industije postavio sledeća konkretna pitanja:

1) „Je li Vam poznato da je organizacija kartela zauzela takvog maha u našoj zemlji da ugrožava opstanak i razvoj narodne privrede, jer su neopravdanim dizanjem cijena svojih proizvoda upropastili potrošače naše zemlje?

2) Jeste li voljni u sporazumu sa ostalom gg. ministrima predložiti Narodnoj skupštini na pretres hitan zakonski predlog o kartelima koji treba da predvidi teške kazne za sve sudionike sviju kartela u našoj zemlji?

3) Kanite li što učiniti da se ukinu nesnosne zaštitne carine za kartelisanu industriju i da se preko Ministarstva finansija odredi sa posebnim komisijama, hitna revizija poslovanja radi naknadnog oporezovanja sviju kartelisanih preduzćea u našoj zemlji i sviju njihovih saradnika u veletrgovini, po bankama itd.?

[118] Isto.
[119] Isto.
[120] *Udruženje trgovaca u Novom Sadu protiv kartela.* ŽELJEZO I KOVINA, 15. VIII 1933.
[121] *Autarhija i međunarodni karteli.* PRAVDA, 6. VIII 1933.

4) Što kanite preduzeti da se onemogući poslovanje industrijskih i ostalih kartela u Jugoslaviji a da se omogući i olakša izvoz naših agrarnih proizvoda, jer su cijene agrarnih proizvoda upropaštene samo protekcijom visokih državnih zaštitnih carina za karteliranu industriju i veletrgovinu?" [122]

Neuspeo pokušaj industrijalaca da se suprotstave kampanji protiv kartela

Oglušiti se o sve snažnije zahteve da se kartelisanju stane na put, nije više mogao ni ministar trgovine i industrije niti Narodna skupština. Neki su se koraci morali preduzeti jer se, makar i sa odlaganjem, na interpelaciju morao dati odgovor. U tom smislu su i preduzeti odgovarajući koraci. Ministarstvo trgovine i industrije dostavilo je oktobra 1933. godine Centrali industrijskih korporacija prepis interpelacije dra M. Metikoša sa nalogom da prikupi konkretnije podatke o radu kartela tekstilne industrije, hartije, industrije lanaca, šrafova, žica, livnica itd. Ministarstvo je posebno upozorilo da očekuje podatke na sledeća pitanja:

1) „Da li i koji sporazumi postoje u vidu nekog kartelisanja ili zajedničkih prodajnih organizacija unutar pomenutih industrijskih grana? Da li je njihovo stvaranje pouzrokovano postupkom samih trgovaca ili iz drugih razloga? Ako je kakav sporazum postojao pa se razišao, treba i to kazati?

2) Da li se sporazumi tiču samo prodajnih kondicija?

3) Da li i koji deo proizvodnje nije obuhvaćen sporazumom?

4) Efekat sporazuma na cene.

5) Pitanje cena u industrijskim granama pomenutim u interpelaciji pod tačkom 2, 5. i 7. treba objasniti, pa i ako nema kartela, odnosno sporazuma, jer se u interpelaciji uopšte govori o „bezočnom naterivanju cena". Naročito treba konstatovati da li uopšte ima povećanja cena u poslednjim mesecima, da li su cene kod nas veće nego u susednim zemljama. Objasniti i pitanje da li i u koliko se iskorišćuje carinska zaštita."[123]

Da je ministar trgovine i industrije bio priliŭno pritešnjen interpelacijom M. Metikoša, dokazuje i činjenica da je 18. oktobra 1933. u razgovoru sa delegacijom industrijalaca, koja ga je posetila radi razgovora o problemu oporezovanja latentnih rezervi, skrenuo pažnju deputaciji da vladi stižu brojne žalbe protiv kartelisane jugoslovenske industrije i da kartelisanje izaziva sve veće neraspoloženje javnosti. Članovi delegacije su odgovorili ministru da su napadi na industriju neosnovani i podneta mu je usmena molba da donese zakon o kartelima, jer će se na taj način učiniti kraj bezumnim napadima na industriju i na njene sporazume, kojima je cilj održavanje preduzeća.[124]

Zahtev ministra trgovine i industrije za prikupljanjem potrebnih podataka Centrala industrijskih korporacija dostavila je svima udruženjima indusrtijalaca u Jugoslaviji.[125] Tako je dospeo i Udručenju industrijalaca Novog Sada, a ono ga je uputilo preduzećima. Rezultat je, međutim, bio krajnje

[122] *Stenografske beleške Narodne skupštine Kraljevine Jugoslavije.* Redovan saziv za 1932/1933. godinu. Knjiga VII, 25.

[123] AV, Fond UINS, F XVII dopis CIK Dr G/J broj 4725 od 12. X 1933. godine.

[124] AV, UINS, 3571/25. X 1933.

[125] Isto.

slab. Jedva se odazvalo nekoliko fabrika, a među njima se nalazila i firma Braće Kramer.[126]

Kramerovi su tvrdili da kartel lanaca ne postoji. Doduše, možda su naslutili da je 1932. godine postojao, jer su pisali: „Nakon višegodišnje borbe bili su 1932. godine zaračunati na cene ove robe 10 do 15% nadoplatci, ali u januaru 1933. godine kada su se kao producenti lanaca na tržištu pojavili i oni, fabrike lanaca su prvo, napustile povećanje od 10 do 15% cena, da bi zatim čak išle i ispod starih cena za 10 do 15 procenata, zbog čega su cene lancima krajem 1933. godine bile u odnosu na prethodnu godinu za 30 procenata niže." Ovaj podatak samo je išao u prilog Metikoševoj tvrdnji: gde je kartel prestao, cene su odmah snižavane.

Kao proizvođači vijaka za drvo i zakivaka, Firma Braće Kramer tvrdila je takođe da između nje i ostalih fabrika iste grane nema sporazuma, a da su cene artikala, iznete u prvom poglavlju, snižene 1933. godine za 5 do 10 procenata. Tu se poslužila lukavstvom. Navela je cene iz perioda kada se pojavila kao autsajder, zbog čega je došlo do izvesnog obaranja cena, ali je prećutala svoj dogovoreni odnos sa NOVIKROMAR-om, niti je o tom sindikatu, kao njegov spoljni član htela reći i jednu reč.[127]

U odgovoru fabrika vijaka tvrdilo se da je u Jugoslaviji 1933. godine bilo šest fabrika vijaka, od kojih su tri bile u sporazumu pod imenom NOVIKROMAR. Vankartelske fabrike nudile su trgovcima vijčanu robu za 5 odsto jeftinije, ali su trgovci od ovog sindikata tražili još niže cene, odbijajući da kupuju robu od vankartelskih fabrika. „Trgovci su — čitamo u dokumentu — hteli sami da uvek licitiraju na niže čime bi nesumnjivo doveli do dezorganizacije i u ovoj grani proizvodnje, do kakve je došlo kod drugih artikala. Izlaz je bio u tome što su i fabrike van kartela bile primorane da prodaju svoje proizvode kartelu." Potužili su se na nepovoljnu stiuaciju u ovoj grani proizvodnje. Od ranijih 12 preduzeća ostalo je u pogonu svega 6, kao i to, da su neke domaće fabrike vijaka, kada su saznale da Industrija gvožđa u Zenici želi podići pogon za izradu vijaka, ponudile svoje mašine i predložile da napuste proizvodnju. „To je najbolji dokaz koliko se malo zarađuje na ovom artiklu kad i same fabrike šrafova traže priliku da se oslobode svojih instalacija."[128]

Cela argumentacija ove odbrane veoma je providna i skroz lažna. Istorijat propasti 6 fabrika znamo. Njih je baš monopolistička ambicija Kompanije BU uništila, a propale su pre, a ne posle formiranja kartela, u uslovima kada su cene zbog slobodne utakmice bile niske, a ne u vreme kada je formiran Sindikat NOVIKROMAR i kada su cene drastično povećane. Ceo slučaj oko pokušaja Zenice da podigne sopstveni pogon za izradu vijaka ima sasvim drugačiji tok, a on ne potvrđuje tezu o nerentabilnosti poslova u industriji vijaka, već je baš obara. No, o tome će biti kasnije reči.

Rasmatrajući dalje problem cena u odgovoru Firme Braće Kramer istaknuto je da Jugoslovenske fabrike vijaka koriste svega jednu trećinu svojih kapaciteta. Time je naglašeno da njihovo poslovanje i nije rentabilno što, razume se, automatski mora da dovede do povećanja cena. Na to je nadovezala

[126] Isto. Odgovor Braće Kramer, 28. X 1933.
[127] Isto.
[128] AV, UINS, F XVII. *Izveštaj Zemaljskog saveza industrije za preradu gvožđa i metala* br. 329/7. II 1934.

tvrdnju da su prodajne cene vijaka od 1924. do 1932. godine pale za 10 do 40% procenata i da se one kreću, otprilike, na nivou cena u inostranstvu. Potvrđena je istina da je u nekim asortimanima vijčane robe bilo i poskupljenja, ali je naglašeno da do toga nije došlo iz želje za preteranim zaradama, već zbog nastojanja da se cene, nakon konkurentske borbe dignu na nivo „koji bi koliko-toliko odgovarao troškovima proizvodnje". Prema tome i tamo gde je u poslednje vreme, (što je u interpelaciji dr M. Metikoša spomenuto), došlo do povećanja cena, radilo se samo o oporavljanju istih.[129]

I ova argumentacija je u celosti lažna i sračunata da zavede neobaveštene ljude, masu potrošača, jer stručnjake nije mogla da prevari. Ministarstvu trgovine i industrije, prema tome, serviran je materijal, koji je ovo preko stručnih službi lako moglo oboriti da je želelo. Kompanija BU i ostali članovi Sindikata fabrika vijaka našli su načina i pre i posle ovog slučaja da izgrade dobre odnose sa Ministarstvom, pa ni ovog puta nisu strepeli od njegovog stručnog stava. Da je htelo, Ministarstvo je moglo reagovati na neistine i tendenciozna iskrivljavanja istine. Najtendenciozniji podatak je u tvrdnji da su cene od 1924. do 1942. pale za 10 do 40%. Zasluga za pojeftinjene vijčane robe pripada, pre svega, Ministru finansija Kraljevine SHS, koje je valutnom reformom uspelo da poveća vrednost dinara i da zaustavi inflaciju koja je do 1923. godine nezadrživo napredovala i dovodila do permanentnog povećanja cena. Porastom vrednosti dinara tendencija porasta cena je prekinuta, a od 1924. godine, zahvaljujući toj činjenici, svi artikli pa i vijčana roba, pokazuju tendenciju pojeftinjenja. Vrednost dinara je, na primer, 1923. godine u poređenju sa švajcarskim frankom bila skoro dva puta manja nego 1927—1928. godine. Prema tome, dinarom čija je vrednost od 1924. do 1932. godine porasla za dva puta, moglo se kupiti daleko manje vijaka 1932. nego 1924. godine, ma da im je cena i bila za 10 do 40 procenata niža 1932. nego 1924. godine. Prosto rečeno, vijci su 1932. bili u stvarnosti skuplji nego 1924. godine, znao je to svako iz struke, i tu nema dvojbe.

Pozivanje na pad cena u periodu 1926—1931. takođe je želja da se pravo stanje zamagli. NOVIKROMAR tada nije postojao. Delovanje Kartela fabrika vijaka u ovom periodu bilo je van uticaja Kompanije BU. Protiv EBIS-kartela, odnosno monopolističkog sporazuma jugoslovenskih fabrika vijaka za licitacije pri državnim nabavkama, pa i protiv jugoslovenskih fabrikanata vijaka za drvo, Kompanija BU vodila je, zajedno sa svojim inostranim monopolističkim saveznicima prave male ratove uništenja. Ako su cene tada padale, to je prilog teza svih kritičara kartela da je u režimu slobodne utakmice, odnosno konkurencije, tendencija kretanja cena išla nadole, ka pojeftinjenju robe. Ne može se uzeti čak ni teza o ozdravljenju cena nakon okončanja borbe za monopolističku prevlast jednako važnom za sve, jer iz nje proističe da su cene bile kod svih jednako „bolesne", ili jednako na granici troškova proizvodnje ili čak ispod njih, što je apsolutno netačno. Moćna Kompanija BU sa preko 100 godina tradicije u proizvodnji, sa izvanredno razgranatom, modernom proizvodnjom, iskusnim kadrom proizvođača, medunarodnom mrežom monopolističkih saveza, velikoserijskom proizvodnjom koja je pokrivala tržište Evrope i jednog dela sveta, nije imala iste proizvodne troškove kao, na primer, Fabrika vijaka TOVA u Ljubljani, koja je proizvodila

[129] Isto.

ovu robu na jednoj mašini i u jednoj šupi. Takođe proizvodni troškovi fabrike u Novom Sadu, odnosno Mariboru nisu bili jednaki sa troškovima proizvodnje u Banatskom Karlovcu ili Ljubljani. Za slabije opremljene, lošije vođene, finansijski nedovoljno samostalne tvornice, borba među fabrikama je značila obaranje cena ispod njihovog malog rentabiliteta produkcije, ili produkciju sa bolesnim cenama, od koje su slabiji „oboleli" i prestali da egzistiraju. Posle nestanka takvih, vraćanje cena na stari nivo značilo je samo povećanje rentabiliteta, pojačanje eksploatacije tržišta i skok cena daleko iznad troškova proizvodnje. Osnovna smisao i cilj borbe za dominaciju na tržištu putem monopolističkog saveza bio je uvek, i ostao, postizanje monopolističke dobiti. A u tom pogledu onda je jedino merodavno kako su se cene ponašale od 1. oktobra 1932. godine, kada je Kompaniji BU uspelo da uspostavi apsolutnu dominaciju na jugoslovenskom tržištu.[130] Upravo te cene su pokazale tendenciju porasta, i to baš u smislu kako ih je apostrofirao i zbor novosadskih trgovaca i interpelacija dr M. Metikoša. Odbrane od toga napada nije bilo. Nije ni moglo biti. Sindikat NOVIKROMAR je sa EBIS-kartelom pod ruku, stvarno nemilosrdno gospodario na tržištu Jugoslavije, ugrožavao egzistenciju trgovcima oduzevši im posredničku zaradu i poskupljujući izgradnju i opravku železničkih pruga, izvođenje građevinskih radova i mašinogradnje, — grana koje su te artikle masovno koristile. Osim toga, teza o slabim zaradama i stalnim gubicima — stvar je za sebe. O njoj ćemo nešto kasnije posebno zauzeti stav. Zasad ćemo samo konstatovati da su to bile opšteprihvaćene smicalice stranog kapitala kako bi se investirana sredstva izuzela od oporezivanja profita.

Nezajažljive apetite za monopolističkim ekstraprofitom Sindikata jugoslovenskih fabrika vijaka u periodu 1931—1933. nije mogao da brani čak ni prononsirani prijatelj, apologet i zagovornik kartela u Jugoslaviji dr Josip Korać.[131] U jednoj raspravi koja je očigledno imala za cilj da analizira iznete optužbe protiv kartela u periodu velike ekonomske krize, Korać je hteo — ne hteo morao konstatovati da su u godinama 1932—1933. povisili cene svojih produkata, sindikati železara za 8 procenata, vijaka za 20 procenata, karteli livnica za 8, cementa za 5, kartel hlačevina za 10 i kartel koverti „za koji procenat".[132] Čak je i za neke od ovih povećanja Korać našao opravdanje u poskupljenju sirovina ili nekim drugim razlozima, ali je morao i sam priznati da su „želju za neposrednim povećanjem dobiti pokazali", a to je za nas najvažnije, „samo kartel cementa i šrafova".[133] Time je i na rang listi dr Josipa Koraća Sindikat jugoslovenskih fabrika vijaka, pod rukovodstvom Kompanije BU, došao na prvo mesto najozloglašenijih „kartela" u Jugoslaviji i imao je tu „čast" da ga deli sa najomraženijim, najviše kritikovanim i najžešće napadanim Kartelom fabrika cementa.

[130] Vidi tabelarni pregled kretanja cena u delu Đ. Gal, *Sind. jug. fab. šrafova*, nav. delo, 39, 40.

[131] Dr Josip Korać je bio službenik Ministarstva trgovnie i industrije, a kasnije načelnik Odeljenja za pitanje kartela pri istom ministarstvu. Autor doktorske disertacije *Karteli i druge asocijacije u industriji.* Beograd 1935. (na naslovnoj strani 1936).

[132] J. Korać, *Naši karteli i kartelna politika.* PRIVREDNI LETOPIS ZADUŽBINE NIKOLE SPASIĆA, knjiga III, Beograd 1938, 210.

[133] Isto.

Zahtev industrijalaca da se donese zakon o kartelima

Prikupljanje „neophodnih" podataka o kartelima i njihovoj politici poslužilo je, u stvari, Ministarstvu trgovine i industrije da prolongira odgovor na neugodnu interpelaciju dr M. Metikoša i za izbegavanje sprovođenja određenog ispitnog postupka, odnosno zabrane rada kartela. U međuvremenu se taktika industrijalaca pogođenih čestim kritikama zbog kartelisanja dijametralno promenila. Počeli su i oni insistirati da se donese zakon o kartelima, očigledno sa namerom da se u razgovorima oko izrade njegovog nacrta i izglasavanja u Narodnoj skupštini dobije u vremenu, a da se val nezadovoljstva stiša. U novembru 1933. godine, na plenumu Beograske industrijske komore konstatovano je da nedostaje zakon o kartelima, koji bi „propisao način stvaranja, način rada i kontrolu nad kartelima". Iz te konstatacije proizašla je odluka da se u zajednici sa ostalim industrijskim komorama u Jugoslaviji prouči ovo pitanje, da se sagleda rad domaćih kartela i da se tek potom podnesu predlozi „Minstarstvu trgovine i industrije i Kraljevskoj vladi", o „ovom velikom i važnom pitanju".[134]

Koji dan kasnije, krajem novembra, održan je i godišnji zbor Centrale industrijskih korporacija. Sedma tačka usvojene rezolucije tretirala je pitanje kartela u kome je, između ostalog, konstatovano da su oni postali „jedini mogući instrument za regulisanje proizvodnje i prema tome za regulisanje cena", a da su zloupotrebe kartela od vajkada bile suzbijane „dobro podešenom carinskom politikom". Istaknuto je da su i u zapadnim zemljama zakoni o kartelima na dnevnom redu, da se donose radi regulisanja proizvodnje i cena, a i zato „da zadovolje javno mnjenje". Sedma tačka ove rezolucije završava se apelom: „Zbor prema tome moli Kraljevsku vladu da donese zakon o kartelima".[135]

Pošto je u velikoj ekonomskoj krizi proces kartelisanja toliko napredovao da su zainteresovani industrijalci uspeli da preko svojih saveza „regulišu proizvodnju i cene", zakon o kartelima im sigurno nije bio potreban iz onog prvog razloga, navedenog u rezoluciji, već iz drugog: radi umirenja javnog mnjenja. Želja je bila kako Sindikata industrijalaca vijaka, tako i ostalih kartelisanih fabrika članica Centrale industrijskih korporacija da onima koji su tražili akciju protiv kartela ponude zakon, koji bi faktički bio donet u prilog, a ne protiv kartela. Uprava Novosadske fabrike vijaka, Kompanije BU u Beču i Braća Kramer, kao članovi Centrale industrijske korporacije, svesrdno su podržali ovakvu akciju. Oni koji su poveli akciju protiv kartela mislili su drugačije.

Kritike kartela eksera i vijaka uoči donošenja Uredbe o kartelima

Na kongresu Saveza graditelja — građevinara od 26. marta 1934. godine karteli su ponovo napadnuti. Pored uopštenih konstatacija o njihovoj štetnosti po narodne interese, posebno su apostrofirana tri: karteli cementa, eksera i vijaka. Citiramo odgovarajuće delove iz rezolucije ovog kongresa:

[134] *Rad Beogradske industrijske komore.* — Godišnji zbor CIK INDUSTRIJSKA ODBRANA 4—5/1933.
[135] Isto.

„Kartel eksera, koji se nalazi u rukama samo dva proizvođača u zemlji, i to Kranjske industrijske družbe u Jesenicama i Braće Kramer u Novom Sadu, zarađuje 200% samo stoga, što je zaštitna carina suviše visoka."[136]

„*Kartel šrafova je najbezočniji* (podvukao Đ. G.), a nije ni čudo kada su sve 4 fabrike, koje postoje u našoj zemlji, pod upravom Brevilija i Urbana iz Beča. Pod velikom zaštitom carine on prodaje šrafove po 10 do 30 dinara po kilogramu, dok gvožđe za proizvodnju šrafova kao sirovina košta 3,30 dinara."[137]

Kongres je takođe zatražio određeni postupak protiv kartela i njihovu zabranu.

U firmi Braće Kramer su dočekali ovaj napad sa strahom i hitno se obratili pismom Kranjskoj industrijskoj družbi zalažući se da se demantuju tvrdnje o 200-procentnoj zaradi i odbiju napadi na kartele. Uprava Kranjske industrijske družbe je odgovorila da se ne želi upuštati u diskusiju ove vrste. „Na ovakve napade mi ne želimo odgovoriti jer iz toga ništa dobro ne može proizići." Umesto toga, javili su svojim monopolskim partnerima da su detaljno informisali ministra trgovine i industrije Ivana Mohoriča „kako bi se on znao držati prema tim, i eventualno budućim napadima." [138]

U martu 1933. godine problem kartela ponovo je pokrenut i u Narodnoj skupštini. Narodni poslanik dr Milorad Kostić, iz Brčkog, kritikovao je tzv. nacionalizaciju u industriji i politiku visokih carinskih barijera, da bi zatim napao kartele uopšte i podsetio narodne poslanike da su prilikom ranijih rasprava o teškoćama jugoslovenske privrede dobili od ministra trgovine i industrije obećanje da će se zakon o kartelima doneti. „Ovo obećanje — istakao je Kostić — ostalo je samo obećanje i mi do danas još ne videsmo očima tog zakona."[139]

Tadašnji ministar trgovine i industrije Juraj Demetrović dao je u svom ekspozeu u Narodnoj skupštini odgovor na pitanje Kostića podvukavši da je u visokoj meri saglasan sa mišljenjem ekonomskih eksperata Društva naroda koji zastupaju tezu da su karteli najpodesniji instrumenti za regulisanje proizvodnje, ali je zaključio da oni ne bi smeli samovlasno da diktiraju cene i prisvajaju monopolističku dobit. Obavestio je poslanike da je u Ministarstvu trgovine i industrije još u vreme kada je prvi put bio ministar trgovine i industrije (a to je bilo između 1929. i 1931. godine), izrađen jedan projekt zakona o kartelima, pa je tim povodom izrazio uverenje da će posao oko ubrzanja donošenja zakona o kartelima biti moguće lako izvesti „kako bi što pre otpali prigovori o zloupotrebama kartela u našoj privredi".[140]

Najkompletniji napad na jugoslovenske kartele izvršen je sredinom maja 1934. godine u Skoplju, na konferenciji zanatskih komora Jugoslavije. Referat o kartelima štampan je u posebnoj knjižici i poslat ranije svima komo-

[136] *Građevinari traže rasturanje kartela cementa, gvožđa i šrafova.* ŽELJEZO I KOVINA, april 1934.

[137] Isto.

[138] ANS, NFS. Pismo uprave KID-a Braći Kramer, 1. V 1934.

[139] *Karteli pred Narodnom skupštinom.* JUGOSLOVENSKI LLOYD, 6. III 1933. — *Stenografske beleške Narodne skupštine Kraljevine Jugoslavije.* Redovan saziv za 1932/1933. godinu. Knjiga IV, 238.

[140] Isto.

rama na izjašnjenje, te se na konferenciji samo upotpunjavao i podržavao taj materijal.[141] U obilju podataka o radu jugoslovenskih kartela rečeno je mnogo i o kartelima lanaca, eksera, bodljikave žice i vijaka. Većina iznetih podataka u toj knjižici već je u ovom radu saopštena, te ih nećemo ponovo iznositi. Ukazaćemo samo na jednu dezinformaciju, nastalu iz nedovoljne obaveštenosti autora, i na neke podatke, koje do sada nismo izneli.

Pisac referata o kartelima dr D. Mišić pogrešno je izneo podatak da u Jugoslaviji rade samo tri fabrike vijaka, i to u Novom Sadu, Mariboru i Kropi. Bilo ih je, kao što znamo, znatno više. Tačno je konstatovao da jugoslovenske fabrike vijaka uživaju 50-procentnu carinsku zaštitu, koju maksimalno koriste radi povećanja cena. Ilustrovao je to i konkretnim novim primerima. Tvrdio je da se zakovice u Engleskoj prodaju po 260 dinara (100 kg), a da im je u Jugoslaviji cena 640 dinara. Prosečna cena vijaka, prema D. Mišiću, kretala se oko 480 do 500 dinara, a u Jugoslaviji oko 800 dinara. Mišić je izneo pretpostavku da Jugoslovenski sindikat vijaka deluje u sporazumu sa evropskim strukovnim kartelom i to na bazi podele tržišta.[142]

D. Mišić je na kraju svoje analize o radu jugoslovenskih kartela predložio niz mera, među kojima se ističu zahtevi za smanjenje carina ili čak i za njihovo potpuno ukidanje za izvestan broj artikala, da bi na kraju predložio da se donese zakon o kartelima, a njihov rad zabrani.

Sve komore u Jugoslaviji pozitivno su se izjasnile o ovom referatu, jedino je Komora za trgovinu, obrt i industriju u Ljubljani imala izvesnih rezervi, osporila neke podatke i zalagala se za blažu formulaciju rezolucije. Ljubljanska komora nije iznela nijedan protivargument na rad kartela koje mi tretiramo, pa se nećemo ni upuštati u analizu njene kritike, već ćemo samo napomenuti da je zahtevala da se iz rezolucije briše zahtev o jednostranom ukidanju carinske zaštite za kartelisanu industriju kao i predlog o maksimiranju cena kartelisane robe.[143]

Na konferenciji zanatskih komora u Skoplju stav Ljubljanske komore nije dobio podršku, čak je bio žestoko napadnut i kritikovan. Konferencija je donela rezoluciju koja je jednodušno zahtevala da se rad kartela u Jugoslaviji zabrani i donese odgovarajući zakon o tome.[144] Jedino je stav o carinama u rezoluciji ublažen i reč *ukida* zamenjena je rečju *smanjuje*.[145]

Odugovlačenje oko donošenja zakona o kartelima, borba za vreme i očekivanje da će ekonomska kriza proći, a zajedno sa njom i napadi na kartele, život nije potvrdio. Bilo je očigledno da je neophodno preduzeti izvesne mere koje će sugerisati da je kapitalistički poredak u suštini dobar, a da su karteli samo devijantna pojava u njemu. Normativni akt o kartelima bilo je neophodno doneti. No, pre nego što se osvrnemo na to kako je i sa kakvim efektom on donet, potrebno je izložiti interesantne podatke o prilikama unutar Kartela fabrika eksera uoči donošenja Uredbe o kartelima.

[141] D. Mišić, *Karteli i zanatstvo*, Beograd 1934.
[142] Isto, 16.
[143] AJ, MTI, 65-342-989. Primedbe Komore za trgovinu obrt i industriju u Ljubljani na referat dr Dimitrija Mišića.
[144] AJ, MTI, 65-342-989. Zapisnik o radu IV konferencije predstavnika svih zanatskih komora, održane 8. i 9. V 1934.
[145] Isto.

Interesatno je napomenuti da je u ovakvoj atmosferi antikartelnog pokreta uprava Fabrike Braća Kramer ostala gluva i slepa na raspoloženje javnog mnjenja. Krajem aprila 1934. godine Kramerovi su u pismu KID-u konstatovali da su cenama eksera nezadovoljni, da se njihove cene u novosadskom prodajnom području kreću ispod KID-ovih, iako ova firma mora da zaračunava čak i transportne troškove. Nisu bili zadovoljni ni time što se cene za izvučenu žicu ne povećavaju, „iako su cene domaće i strane sirovine poskupele". Na osnovu poslednjeg kartelskog sporazuma sa austrijskim fabrikama, njihova konkurencija na jugoslovenskom tržištu otklonjena je prihvatanjem Austrijanaca da se povuku sa našeg tržišta. Zalagali su se za podizanje cena izvučene žice i argumentom da je cena iste robe u Austriji dvostruko veća. Istovremeno su vršili pritisak i na KID da im se omogući dobijanje valjane žice po nižoj ceni.[146] Uprava KID-a je zalaganje Braće Kramer za podizanje cena okarakterisala kao štetno i upozorila da bi ono izazvalo samo novo nezadovoljstvo grosista i potrošača uopšte. Osim toga najviše povike na cene kartelisane robe dolazilo je iz Srbije, što bi i Kramerovi trebalo da imaju u vidu. O sniženju cene valjane žice nisu hteli ni čuti.[147]

Braća Kramer su se odnosila krajnje kritički i u odnosu na rad KID-a kao rukovodioca kartela. U više navrata su izrazili svoju sumnju u verodostojnost izveštaja o kretanju realizacija kvota. Tako su u proleće 1934. godine izrazili rezerve u pogledu podatka da je plasman eksera u zagrebačkom regionu opao i zatražili dozvolu za punije korišćenje kapaciteta. Tim povodom im je uprava KID-a izrazila nezadovoljstvo, a u pismu jasno i naglasila da im je neshvatljivo da Braća Kramer sumnjaju u verodostojnost njihovih podataka eksera, pa im je upućeno i direktno upozorenje: „Mi ne bismo hteli da verujemo da vi sumnjate u valjano obavljanje našeg zadatka plasiranja robe." [148] Braća Kramer su tim povodom kritikovana kao nedisciplinovani partneri kartela i „teški" saradnici. Navešćemo preko KID-a doslovno: „Mi ni sa jednom firmom ne vodimo tako široku kartelnu korespondenciju kao sa vama. *Razgovori sa ostalim firmama početkom godine nisu trajali duže od pola sata* (podvukao Đ. G.). Firma Globočnik, najstarija fabrika eksera kod nas, posluje u miru i radi opet sa smanjenim kapacitetima, te od nje ne dobijamo nikakve žalopojke, tim pre što mi nismo odgovorni za ova loša vremena."[149] Koliko je neumesno insistiranje Braće Kramer na tome da svoje zaostalo realizovanje kartelske kvote nadoknade punijim korišćenjem kapaciteta, uprava KID-a je istakla time što je podsetila ovu firmu kako i sami otpuštaju 100 ljudi, i smanjuju radno vreme sa 8 na 6 ili čak i na 4 časa, i to u kraju gde radnici inače nemaju drugog zaposlenja sem u samoj fabrici. Upravo zbog toga traženje Kramerovih KID je odbio: „Mi na žalost drugačiji stav ne možemo zauzeti." [150]

[146] ANS, NFŠ. Pismo Braće Kramer, 26. IV 1934.
[147] Isto. Pismo KID-a Tvornici Braće Kramer, 1.V 1934.
[148] Isto. Pismo KID-a Tvornici Braće Kramer, 25. IV 1934.
[149] Isto.
[150] Isto.

Borba za onemogućavanje pojave konkurentskih preduzeća i proširenja Zeničke željezare

Dok je za period 1925—1930. u industriji žičanih prerađevina karakteristična borba protiv postojećih manjih preduzeća i nastojanje da se ona likvidiraju, odnosno da se izvrši neophodna koncentracija proizvodnje u manji broj preduzeća, dotle je u periodu velike ekonomske krize, pa i posle nje, karakteristično uporno nastojanje monopolističkih saveza da spreče pojavu novih fabrika, odnosno neželjenih konkurenata.

Kada je Kompanija BU 1930. godine preduzela prve korake da se preorijentiše u svojoj politici i postane jugosolvenska fabrika vijaka, naišla je takođe na snažan otpor. Njen pokušaj da otkupi Tvornicu Koranit u Karlovcu i da se u njenim zgradama organizuje kao jugoslovenska fabrika vijaka nije urodio plodom. Akcija Zadruge iz Krope, potpomognuta podrškom Komore za obrt, trgovinu i industriju u Ljubljani, donela je željene rezultate. Kompaniji BU nije izdata zatražena obrtnica. Videli smo da je umesto toga, ova moćna multinacionalna kompanija otkupila dve najjače jugoslovenske fabrike vijaka i na taj način postala jugoslovenski proizvođač. Da je u njenom uspehu mito, onaj faktor o kome je govorio i Mijo Mirković, odigralo vidnu ulogu, ne treba ni sumnjati.

Kada je Firma Braće Kramer 1932. godine odlučila da otpočne proizvodnju lančane robe, naišla je na snažan otpor kartela lanaca. Tvorničari iz Lesca preduzeli su sve, pa i svoje dobre veze u Ministarstvu trgovine i industrije mobilisali, samo da bi onemogućili Kramerovima dobijanje dozvole za proširenje obrta. U tom pogledu išli su toliko daleko da su u Ministarstvu trgovine i industrije širili i dezinformacije o Kramerima, zbog čega su ovi posle godinama bili jetki na konkurente iz Lesca.[151] Kramerovi su našli načina da se pomoću mahinacija odupru.

Kartel fabrika vijaka u najvećoj meri je eksploatisao državu, odnosno državne železnice. Novosadska fabrika vijaka, u koju je integrisana i Koprivnička fabrika vijaka, sa 90% svojih kapaciteta bila je orijentisana na zadovoljenje državnih potreba. Samim tim je za Kompaniju BU bilo najvažnije da ovog kupca obezbedi za sebe. Međutim, i tu su se javljale konstantne teškoće. U nizu radionica za opravku vagona i državnih ložionica javljali su se pokušaji pre ekonomske krize i u toku nje, pa i posle, da se otmu eksploataciji Sindikata fabrika vijaka i da u svojoj režiji obezbede pokrivanje potreba za vijčanom robom. Uspeh ovakvih nastojanja, bez sumnje, umanjio bi monopolistički diktat Kompanije BU nad jugoslovenskim tržištem, kao i njene profite u Jugoslaviji, pa je razumljivo što je ona preduzela sve mere da takve tendencije onemogući. Daleko je manje logično, barem sa gledišta interesa jugoslovenske ekonomike, pa i Državnih železnica, što je u tome i uspela.

Državne radionice za opravku vagona u Nišu i Smederevu uspele su da dođu do, doduše, malobrojnih mašina za izradu vijaka i da se na taj način, delimično oslobode eksploatacije EBIS-kartela. Direkcija Državnih železnica u Subotici preduzela je krajem 1931. godine potrebne korake da nabavi ma-

[151] ANS, BK. U pismu KID-u Braća Kramer navode da su ih tvorničari iz Lesca, svojim „nefer ponašanjem" pokušali omesti u izgradnji lančare i da su ih „denuncirali netačnim podacima visokoj administraciji. — Vidi pismo od 27. I 1934.

šine za proizvodnju vijaka. Obratila se Industrijskoj komori u Beogradu sa molbom da joj se pruže informacije da li postoji u Jugoslaviji fabrika koja proizvodi kompletne „vitvorove sprave za sečenje vijaka".

U Jugoslaviji nije nijedna fabrika proizvodila mašine za fabrikaciju vijaka. To su znali i u Subotici, međutim, bila im je potrebna potvrda Beogradske industrijske komore o tome da bi na osnovu nje mogli da zatraže pravo na bescarinski uvoz ovih mašina. Toga su bili svesni i u Beogradskoj komori, te su veoma nelojalno postupili prema ovoj subotičkoj direkciji, što su o njenom pismu obavestili EBIS-kartel i Zemaljski savez industrijalaca za preradu gvožđa i metala. Obe ove strane su odmah preduzele sve da akciju Subotičana onemoguće. Interese EBIS-kartela zastupao je Zemaljski savez fabrika za preradu gvožđa i metala, koji je već u februaru 1932. godine obavestio Ministarstvo trgovine i industrije da Direkcija Državnih železnica u Subotici, namerava da podigne sopstveni pogon za proizvodnju vijaka, ocenjujući to kao veoma štetan postupak po interese jugoslovenske ekonomike. Između ostalih, u njihovoj predstavci stoje i ovi redovi:

„Ovakav postupak Železničke direkcije očevidno je uperen protiv interesa domaće industrije za preradu gvožđa i metala i mi protiv toga postupka najenergičnije protestujemo. *Mi imamo u zemlji pola tuceta fabrika šrafova koje stoje bez posla. Podizati, u ovim teškim prilikama, nove radionice za izradu šrafova, znači rasipati državni novac*". (podvukao Đ. G.).[152]

Prvog marta 1932. godine direktor Novosadske fabrike vijaka, Bril, javio je šefovima u Beču da su poduzeti svi potrebni koraci kod Zemaljskog saveza jugoslovenskih fabrika za preradu metala, Centrale industrijskih korporacija i Ministarstva trgovine i industrije da se nameravano podizanje odeljenja za proizvodnju vijaka pri subotičkoj radionici Državnih železnica spreči. Ujedno je saopštio i svoju sumnju da bi se u Subotici mogla podići kompletna fabrika za proizvodnju vijaka, jer, po njegovoj oceni, Ministarstvo saobraćaja nema dovoljno finansijskih sredstava da podigne jednu kompletnu fabriku vijaka.[153] Međutim, Sindikat jugoslovenskih fabrika vijaka nije hteo dozvoliti ni delimično osamostaljivanje Jugoslovenskih državnih železnica u snabdevanju sopstvenih potreba za vijcima i sa uspehom je preduzeo sve nužne korake da se spreči kupovina mašina za proizvodnju vijaka za subotičku radionicu.

Sindikat jugoslovenskih fabrika vijaka saznao je u leto 1933. godine da se Zelezara u Zenici spremna na osvajanje produkcije vijaka. Odmah su preduzete mere da se to spreči. Akcija je išla kako putem strukovnog udruženja tako i privatnim kanalima.

Zemaljski savez jugoslovenske industrije za preradu gvožđa i metala obratio se 21. avgusta 1933. godine Ministarstvu trgovine i industrije te mu je saopštio da se iz meroadvnih krugova saznalo „da Državna železara u Zenici traži u Nemačkoj ponudu za nabavku mašina za podizanje fabrike šrafova i šinskih eksera". Ministarstvo je tim povodom upozoreno da je u Jugoslaviji podignuto 12 fabrika radi isporuke potrebnih vijaka železničkoj upravi, da ih je 8 već propalo, a da 4 preostale rade pod teškim uslovima. Na osnovu ove „činjenice" Ministarstvo trgovine i industrije je zamoljeno da izvidi stvar

[152] ANS, NFŠ. Kopija dopisa Zemaljskog saveza jugoslovenskih fabrika za preradu metala, 19. II 1932.

[153] ANS, NFŠ. Pismo uprave NFŠ Kompaniji BU, 1. III 1932.

i preduzme korake da se „podizanjem nove i nepotrebne državne fabrike šrafova ne ugrožava i dalje egzistencija privatnih fabrika, koje ionako najvećim delom stoje bez posla".

Predstavka je završena veoma lukavom ponudom: „U slučaju da neka stvarna državna potreba traži podizanje fabrike šrafova u Zenici", Zemaljski savez jugoslovenskih fabrika za preradu gvožđa i metala moli Ministarstvo trgovine i industrije da stavi do znanja nadležnim faktorima „da bi se instalacije za podizanje fabrika šrafova u Zenici mogle nabaviti kod neke od domaćih fabrika koje bi htele likvidirati posao".[154]

Nijedna od postojećih fabrika nije ni pomišljala na likvidaciju. Ovom napomenom želelo se samo dramatizovati pitanje tzv. loše uposlenosti i slabog prosperiteta jugoslovenskih fabrika vijaka. Ponuda za otkup instalacija od domaćih fabrika, sem toga, išla je u krajnjem slučaju i na sledeće: ako se u Zenici ipak ne odustane od nameravane kupovine mašina, da se fabrike, koje su preživele borbu na jugoslovenskom tržištu i otkupile postrojenja autsajdera, oslobode dupliranih ili istrošenih mašina, tj. da aktiviraju zamrznuti kapital.

Početkom novembra direktor Novosadske fabrike vijaka, Bril, razgovarao je direktno sa dr Manojlovićem, predstavnikom Zenice, u komercijalnom birou jugoslovenskog sindikata železara i saznao da je Zenica u državnim rukama, a da je predsednik d.d. Zenice inženjer Belančić.[155] Uskoro je direktor Bril stupio u kontakt sa inženjerom Belančićem, od koga je saznao da se u Zenici stvarno planira proširenje proizvodnog programa, pa i osvajanje produkcije sitnog kolosečnog materijala tim pre što je njegova železara još pre ove akcije u svom proizvodnom programu imala produkciju vezivnog gvožđa za šinske eksere za uskotračne pruge, čime je podmirivala kako sopstvene tako i državne potrebe.

Osvajanjem proizvodnje novog asortimana metalske robe, želelo se da se u Zenici obezbedi veća proizvodnja vankartelskog gvožđa, a samim tim i veća zaposlenost železare i radnika. Tom prilikom podsetio je Belančić direktora Brila da i KID proizvodi više železa nego što mu je kvotom srednjeevropskog monoploskog sporazuma železara dodeljeno i da ga prerađuje, van kvote, u raznu žičanu robu. Direktor Bril je upozorio Belančića da će Sindikat jugoslovenskih fabrika vijaka zatražiti obaranje cena valjane žice, kao protivmeru, u slučaju da Zenica istraje u svojoj nameri.

Predstavnik Zenice je obećao da se oni neće upuštati u produkciju sitnog kolosečnog materijala, uz obećanje direktora Brila da jugoslovenske fabrike vijaka neće pokretati pitanje visokih cena valjane žice. Zaoštravanje borbe između postojećih kartela bilo bi, rekao je Belančić, „bez daljeg, za opšti položaj kartela vrlo škodljivo".[156] Uz to, upozorio je Brila da je u Jugoslaviji Sindikat fabrika vijaka vrlo nepopularan i da javno mnjenje smatra da su cene vijčane robe posle kartelisanja suviše podignute. Bril je „odgovarajućim podacima", koje u pismu ne navodi, dokazivao da ovakav stav jugoslovenskog javnog mnjenja nije zasnovan na činjenicama.

Brilovo pismo u kome, dakle, saopštava uspeh u pregovorima sa predstavnikom Zenice i povlačenje Zenice sa tla produkcije vijčane robe znači,

[154] AJ, MTI, 65-321-946. Akt br. XX 166 od 21. VIII 1933.
[155] ANS, NFŠ, Pismo direktora Brila Kompaniji BU, 2. XI 1933.
[156] ANS, NFŠ. Pismo direktora Brila Kompaniji BU, 3. XI 1933.

dakle, veliki uspeh za Sindikat jugoslovenskih fabrika vijaka, a još veći za Kompaniju BU.

Da je Zenica osvojila proizvodnju vijaka, monopolistička vladavina Kompanije BU na jugoslovenskom tržištu bila bi slomljena, jer sa tako moćnim partnerom kao što je Željezara u Zenici (iza koje je stajala država), Kompanija BU ne bi mogla više igrati ulogu privredne sile koja, u suštini, određuje politiku produkcije vijaka u Jugoslaviji. Upravo zbog toga možemo reći da je bio državni interes da se istraje u prvobitnoj nameri da se osvoji produkcija vijaka.

Belančić je olako odustao od realizacije, kako za Zenicu, tako i za jugoslovensku privredu veoma važne zamisli, a za to je imao verovatno lukrativnih razloga: pretnja direktora Brila da će se povesti akcija za sniženje cena valjane žice. U to nas uverava napomena Brila na kraju pisma, kojim izveštava upravu u Beču da je razgovor sa Belančićem vođen u četiri oka, da njemu nije prisustvovao direktor SARTID-a inženjer Hen iako je ranije planirano da će se zajedno obratiti Belančiću i da ovim pismom nisu saopštene sve informacije. „SVA OSTALA OBAVEŠTENJA DAČEMO USMENO", završava svoj raport Beču direktor Bril. Zna se da su za usmena obaveštavanja obično rezervisana ona pitanja čija diskrecija nije trpela hartiju i pismenu dokumentaciju.[157]

Sindikat fabrika vijaka uspeo je da spreči da se u Zenici montira pogon za izradu vijaka iako je uvoz ove robe, i pored postojećih jugoslovenskih fabrika, bio stalno prisutan i opterećivao jugoslovensku privredu nepotrebnim izdacima u valuti. Sindikat pod vođstvom kompanije BU, nije želeo da razvije i unapredi program produkcije vijaka na one artikle, koji se do tada nisu proizvodili u Jugoslaviji. Radi racionalne podele rada unutar ovog sindikata, koji se čvrsto nadovezivao na srednjeevropske i evropske kartel fabrika vijaka, proizvodnja niza vrsta vijaka određene veličine i namene nije osvojena u Jugoslaviji, već je takva roba uvožena iz austrijskih, poljskih i mađarskih pogona Kompanije BU. Zvanična statistika o kretanju uvoza ove robe najbolje će to potvrditi. Tabelarni pregled uvoza vijaka i zakovica koji smo sastavili na osnovu zvaničnih podataka pokazuje sledeću situaciju:[158]

Uvezeno godine	Količina u kg	Vrednost u dinarima
1932.	412 717	2 997 032
1933.	495 842	3 402 313
1934.	372 943	3 669 068
1935.	417 870	4 874 934
1936.	1 020 959	7 102 384
1937.	879 425	7 519 127
1938.	690 055	7 499 648
1939.	883 036	7 366 006

[157] Isto.

[158] Tabelarni pregled sačinili smo iz odgovarajućih godišta *Statistike spoljne politike Kraljevine Jugoslavije.* Publikacija Ministarstva finansija — Odeljenje carina.

Umesto proizvodnje vijaka, uprava Železare u Zenici odlučila se za izradu izvučene žice i njenu preradu u eksere i bodljikavu žicu. Kada su članice Kartela jugoslovenskih fabrika eksera saznale kakva im opasnost preti, reakcija sa njihove strane bila je veoma oštra, žilava i bezobzirna.

Članice Kartela eksera i bodljikave žice obratile su se Ministarstvu trgovine i industrije i obavestile ga da nameravano proširenje produkcionog programa Železare u Zenici na izvučenu žicu, eksere i bodljikavu žicu ugrožava opstanak postojećih fabrika. Ministarstvo je uputilo kartelisane članice na direktne pregovore sa Zenicom. Saznavši od Kramerovih za to, uprava KID-a ih je molila da nikako ne ostave akt Ministarstva trgovine i industrije bez odgovora i da upozore Ministarstvo da će, u slučaju proširenja ove železare, ostale domaće fabrike i radionice ostati bez dovoljno sirovina i zaposlenja i da će morati da otpuštaju svoje radništvo. Samim tim država i narodna privreda imale bi štete. Uprava KID-a je sugerisala Braći Kramer da ukažu na mogućnost proširenja produkcionog programa Zenice na druge artikle, koji se ne proizvode u Jugoslaviji, već se uvoze, čime bi se postigla željena veća zaposlenost Zenice, bez ugrožavanja egzistencije postojećih fabrika u zemlji.

Pismo uprave KID-a završava se molbom da im Kramerovi dostave jednu kopiju planirane predstavke, kao vrstu obaveze da će preduzeti sve „da ovu produkciju onemoguće". [159]

Fabrika Braće Kramer sačinila je sugerisanu predstavku i poslala Ministarstvu trgovine i industrije, a po jednu kopiju sem KID-u, dostavila je i Globočniku i Mustadu.

Sredinom jula 1934. godine, Karl Noot, direktor KID-a, pisao je Peteru Nomeu, direktoru Firme Mustad (Karlovac) da su svi pokušaji da se spreči nameravana akcija proširenja Zenice propali, jer je uprava Željezare donela odluku da se proizvodnja žičane robe osvoji. U pismu stoji: *„Kako sam saznao, Upravni odbor je na to bio primoran zbog stava javnosti, i da nije mogao da se povuče pod pritiskom fabrika za preradu žice u Jugoslaviji, jer bi se to smatralo kapitulacijom"* (podvukao Đ. G.).[160]

Noot je pokušao da sazna kapacitet projektovane fabrike za preradu žice i da izvidi mogućnost da se sa Zenicom, kao novim producentom izvučene i bodljikave žice i eksera „sarađuje", tj. regulišu odnosi u okviru monopolističkog dogovora. No, do trenutka kada je ovo pismo sastavljeno nije uspeo doći do potrebnih podataka, pa je to sa žaljenjem konstatovao direktoru kartelske tvornice u Karlovcu. U tom pitanju preuzeo je i Sindikat jugoslovenskih železara posredničku ulogu, pa je Noot obavestio Nomea da će se krajem jula 1934. godine održati sednica Sindikata jugoslovenskih železara i da će predsednik Zenice dati bliža obrazloženja i informacije o proširenju produkcionog programa.

Direktor Noot je podvukao verovatnoću da Zenica neće prihvatiti saradnju u okviru postojećeg Kartela jugoslovenskih fabrika za preradu gvozdene žice, pretpostavljajući da će ona ići svojim putem i da će *„formirati sopstvene cene"* (podvukao Đ. G.). U ovoj konstataciji, ležao je strah da će Zenica, u stvari, ići ispod monopolističiki određenih cena kako bi svojim jeftinijim ponudama mogla da osvoji tržište za svoje proizvode, što znači da je bilo realno

[159] ANS, NFŠ. Pismo KID-a Krameru i Globočniku, 6. IV 1934.
[160] NAS, BK. Kopija pisma K. Noota direktoru P. Noomeu, 18. VII 1934.

očekivati da će Zenica konkurisati i razbiti do tada monolitnu vladavinu kartela eksera izvučene i bodljikave žice na jugoslovenskom tržištu.

U slučaju da Zenica formira svoje cene, Noot je najavio potrebu dogovora kako da se toj zeničkoj akciji članovi kartela suprotstave, ali je dodao da je situacija veoma mučna i uznemirujuća i sa rezignacijom konstatovao da je bilo kakva akcija protiv nameravanog proširenja proizvodnog asortimana Zenice uzaludna i da takvo nastojanje može samo još više zaoštriti odnose kartelisanih fabrika prema njoj, kao budućem partneru u ovoj grani proizvodnje.[161]

Citirano pismo, prema tome, možemo smatrati kao akt kojim KID najavljuje kapitulaciju u borbi protiv proširenja Zenice i njenog programa osvajanja porizvodnje izvučene žice, eksera i bodljikave žice. Kao poslednja mera na liniji onemogućenja planirane rekonstrukcije Zeničke željezare usledila je ponuda da članice ovog kartela preuzmu od inostranih tvornica njene poručene mašine, ako ne uspeju da kod nadležnog ministarstva storniraju njeno nameravano proširenje. Otkupnu cenu dale bi sve članice srazmerno svojim kvotama. No, ta je ponuda bila potpun promašaj i nije ni uzeta u razmatranje.[162]

Kartel fabrika žice, bodljikave žice i eksera nije uspeo da omete akciju uprave Zenice da osvoji produkciju ovih artikala. U toku 1935. godine u toj železari su motnirane i stavljene u pogon mašinske instalacije za izradu vučene žice godišnjeg kapaciteta od 4 000 tona, za izradu eksera od 1 700 i bodljikave žice oko 430 tona.[163] Time je Zenica koraknula napred, ali ni blizu nisu učinjeni potrebni pokreti, koje je ova železara već davno očekivala i koji su bili neophodni za opšti ekonomski i odbrambeni interes zemlje. O „zaveri" protiv Zenice pisala je tada POLITIKA u više navrata i istakla da su uverenje o tome da je Zenicu moguće unaprediti samo milijardskim investicijama podržavali kako stranci, kojima su odgovarale velike narudžbine, pa i vidljivi i nevidljivi posrednici u reparacijama (pošto se 10 punih godina računalo da će se Zenica izgraditi, odnosno rekonstruisati na račun reparacionih obaveza Nemačke), tako i razna preduzeća u Jugoslaviji, čiji je uticaj bio „ogroman" i koja su, razume se, opet pretežno udružena s inostranim kapitalom, čiji je položaj, s obzirom na previsoke zaštitne carine, bio skoro monopolski na unutrašnjem tržištu.[164] Ti moćnici su takođe uspevali da održe uverenje merodavnih kako se ništa ne može postići bez krupnih investicija i inostranog angažovanja.

Konkurencija državnih železničkih radionica i EBIS-kartel

Sindikat jugoslovenskih fabrika vijaka nastavio je budno da bdi nad svojim monopolističkim položajem. Otklonjena je opasnost od Zenice kao potencijalnog konkurenta u proizvodnji, ali su državne železničke radionice u Nišu, Jasenovcu i Sarajevu predstavljale novog konkurenta, koji je imao ambicija da svoj delokrug rada i svoj proizvodni kapacitet povećava.

[161] Isto.
[162] Isto.
[163] POLITIKA, 21. III 1936.
[164] POLITIKA, 19. III 1936.

Krajem marta 1935. godine, dakle na izmaku ekonomske krize, Sindikat jugoslovenskih fabrika vijaka ponovo je iskoristio Zemaljski savez jugoslovenske industrije za preradu gvožđa i metala, da bi se preko njega obratio ministru saobraćaja. Povod za ovu predstavku, pored latentne konkurencije železničkih radionica, bio je govor Dimitrija Vujića, ministra saobraćaja, održan 14. marta 1935. godine preko radija.

Ministar je istakao problem saradnje između državnih i privatnih saobraćajnih sredstava. Naglasio je da između njih ne sme da bude konkurencija, već da se njihovi odnosi moraju razvijati na principu tesnog sarađivanja. Jugoslovenski sindikat industrije vijaka pozdravio je preko svoje zemaljske organizacije, govor ministra saobraćaja u pismenoj predstavci i zamolio ga da princip saradnje i racionalnog korišćenja privrednih snaga zemlje primeni i na druga područja rada, naročito tamo gde postoji mogućnost sukoba interesa između državnih i privatnih preduzeća. „Ovo je u toliko potrebnije — naglašava se u predstavci — jer u našoj zemlji nema ni snage, ni kapitala za bacanje. Mesto da se nepotrebnom borbom slabe i upropašćuju, svima privrednim snagama naroda treba dati mogućnost, svakoj u svome području, da vrši svoje funkcije s obzirom na potrebe i interese celine." [165]

U predstavci se zatim, skreće pažnja ministru da je u Jugoslaviji nastao niz fabrika za izradu vijaka, koje su svoj prosperitet uglavnom, vezivale za liferacije državi. Znatan deo tih fabrika je likvidiran, „jer se poslovi nisu pokazali rentabilnim kako je to izgledalo u početku". Doduše, moramo odmah primetiti, razlozi za likvidaciju manjih pogona za proizvodnju vijaka nisu toliko u nerentabilnosti posla, koliko u želji snažnih fabrika da sa tog rentabilnog terena istisnu autsajdere kako sa njima ne bi bili prisiljeni da dele monopolistički profit. Istorijat tog procesa smo izložili, pa je ta činjenica čitaocu poznata. Verovatno je to stručnjacima u nadležnim ministarstvima takođe bilo poznato, što ipak nije smetalo Sindikatu jugoslovenskih fabrika vijaka da neistinama „argumentuje" svoju predstavku.

Za slab rad jugoslovenskih fabrika vijaka u predstavci se navodi i argument što je „država i sama počela da izrađuje šrafove u železničkim radionicama, o čemu u poslednje vreme ima dovoljnih dokaza". Zatim se navode konkretni primeri raspisanih licitacija za nabavku vijčane robe u 1934. godini. Na licitaciji od 21. avgusta, tražena je vijčana roba u vrednosti od 950 000 dinara, ali je poručena roba samo za 467 000 dinara, „dakle oko polovine vrednosti nabavke koja je raspisana, a ostatak je rezervisan za železničke radionice".

6. septembra, raspisana je licitacija za nabavku vijčane robe u vrednosti od 1 300 000 dinara, ali je kod domaćih fabrika poručeno svega za 300 000 dinara, „dakle ni jedna četvrtina raspisane nabavke, a više od 3/4 ostavljeno je državnim radionicama."[166]

U martu 1935. godine raspisane su dve licitacije, jedna u vrednosti od 50 000, a druga od 450 000 dinara, a obe su se odnosile na vijke i zakovice koje državne radionice ne mogu same proizvesti, jer za to nisu bile opremlje-

[165] AJ, MTI, 65-319-943. Akt Zemaljskog saveza jugoslovenske industrije za preradu gvožđa i metala ministru saobraćaja Dimitriju Vujiću od 22. III 1935.
[166] Isto.

ne. Ali, za sve ostale „veće zakovice i šrafove Generalna direkcija Državnih železnica nije ni raspisala [licitaciju], već ih je rezervisala za izradu u svojim radionicama".

Oštri protesti protiv rada Sindikata jugoslovenskih fabrika vijaka, kritike upućene na njihovo nemilosrdno eksploatisanje jugoslovenskog tržišta i države kao naručioca, napadi za bezobzirno podizanje cena i zloupotrebu monopolskog položaja imali su očigledno svog efekta. Država je zato pokušala da svoje potrebe zadovolji u što većoj meri iz sopstvenih radionica i da se u najvećoj mogućoj meri oslobodi diktata ovog sindikata. Doduše, državne radionice nisu bile za to dovoljno osposobljene, rezervisane poslove za državne radionice nisu uspevale da obave, pa to fabrikanti vijaka u svojoj predstavci i konstatuju. „Ni do danas železničke radionice nisu svršile posao koji je za njih rezervisan." Šta više, „ni gvožđe nije još poručeno potrebno za izradu tih vijaka i zakovica", pa zbog toga jugoslovenski fabrikanti vijaka pišu:

„To nam daje povoda da se, Gospodine Ministre, odratimo na Vas i da Vas zamolimo da naredite područnim organima svoga resora da železničke radionice upotrebljavaju tako kako će što manje konkurisati privatnim preduzećima, koja su najvećim delom i osnovana baš radi isporuka državi. Naročito Vas molimo da naredite Generalnoj direkciji državnih železnica da u železničkim radionicama ne izrađuje nikakvu šarafsku robu jer će time potpuno upropastiti privatne fabrike šrafova." [167]

Povezujući svoju molbu sa izlaganjem ministra na radiju, fabrikanti vijaka ističu da je njihova molba i sa nacionalno-ekonomskog gledišta, kako užih, tako i širih, sasvim opravdana, jer je interes države da se vrši što racionalnija raspodela rada i da u jednoj grani proizvodnje ne bude isuviše preduzeća, a u drugoj nedovoljno, pa da zemlja zbog nekih artikala bude zavisna od inostranstva. Podizanjem radionica za izradu vijaka u železničkim radionicama država nije vodila računa o ovom principu.

Svoju predstavku Sindikat jugoslovenskih fabrika vijaka završava na sledeći način: „Pored tolikih fabrika šrafova, došle su i železničke radionice da uzimaju posao preduzećima privatne inicijative. Pored toga, iskustvo je pokazalo da u železničkim radionicama staje izrada šrafova skuplje nego kod privatnih preduzeća." [168]

Ovog puta Sindikat jugoslovenskih fabrika vijaka ipak nije u potpunosti uspeo. Akcionarsko društvo za opravku železničkih vozila, izradu vagona i mostovskih konstrukcija „Jasenica", osnovano 1923. u Smederevskoj Palanci, proširilo je svoju delatnost 1935. godine. Novoosnovana kovačka radionica, „sa modernim i brzohodnim presama", osposobljena je za proizvodnju kompletnog sitnog kolosečnog materijala, odnosno zavrtanja, šinskih eksera, tirefona itd. U ovoj fabrici, koja je zapošljavala 300 radnika i imala za sobom pogonsku snagu od 70 KS, Jugoslovenski sindikat vijaka dobio je konkurenta sa kojim se moralo računati i koga nije bilo moguće likvidirati uobičajenim obaranjem cena.[169]

[167] Isto.
[168] Isto.
[169] *Jasenica a.d. Smederevska Palanka.* INDUSTRIJSKI PREGLED, V—VI 1936.

RADNICI NOVOSADSKE FABRIKE VIJAKA I TVORNICE BRAĆE KRAMER U DOBA VELIKE EKONOMSKE KRIZE

Socijalno ekonomske prilike u zemlji

Rastuća besposlica i rapidno opadanje radničkih nadnica bila su dva zla koja su pogađala radničku klasu Jugoslavije, pa i radnike obeju novosadskih fabrika.

Opštejugoslovenska praksa bila je da se pri najmanjem zastoju plasmana robe, a takvih je bivalo u toku krize sve više i više, proizvodnja obustavljala za nedelju, dve dana, pa čak i za po nekoliko meseci. Željezara u Zenici 1931. godine nije radila sedam meseci, a u toku 1932, 1933. i 1934. godine njeni radnici su još četiri puta prekidali rad i bili na prinudnom odmoru, naravno neplaćenom, ukupno 18 meseci.[170]

Reducirani radni dan ili radna nedelja bili su druga nevolja, koja je masovno pogađala radnike u vreme velike ekonomske krize. Umesto osmočasovnog, radni dan je smanjen na šest ili četiri sata ili se, pak, umesto šest radnih dana radilo svega četiri ili tri dana u nedelji. U tzv. neradnim danima radnici su slati u „šetnju". Naravno, „šetali" su se na svoj račun, za neradne dane i sate nije im pripadala nikakva naknada.

Smanjenje nadnica i satnica bila je permanentna pojava u zemlji u doba krize. O opštim tendencijama te vrste ima više podataka. Radi orijentacije navešćemo samo one o kretanju prosečne nadnice jugoslovenskih radnika u periodu 1930—1937. godine.[171]

1930. godine	26,55 dinara
1931. godine	26,19 dinara
1932. godine	24,58 dinara
1933. godine	23,22 dinara
1934. godine	22,24 dinara
1935. godine	21,65 dinara
1936. godine	21,68 dinara
1937. godine	22,71 dinar

Jugoslovenski radnici zarađivali su veoma skromno i pre krize, a velika ekonomska kriza je i takve njihove nadnice iz godine u godinu smanjivala, pa je tek 1936. proces zaustavljen, kada je nakon snažnog vala štrajkova zabeležen neznatan porast nadnica. Međutim, mora se voditi računa da izneseni podaci izražavaju srednju vrednost i da su inklinacije naviše i naniže bile prilično velike, u zavisnosti od mesta gde je radnik primao svoju nadnicu. „Zemljovid radničkih nadnica" koji je pripremio Okružni ured za osiguranje radnika u Ljubljani za period 1930—1934, povodom zahteva za donošenje

[170] POLITIKA, 6. VII 1934. i 17. III 1936.

[171] M. Mirković, *Ek. strukt. Jug.*, nav. delo, 56; B. Krekić, *Radnički štrajkovi 1936.* Beograd 1937, 17. Autor je tvrdio da su radničke nadnice 1935. godine pale, prema prosečnim nadnicama iz 1930. godine za cela 22 procenta.

uredbe o minimalnim nadnicama, daje nam mogućnost da steknemo uvid u specifičniju sliku kretanja zarada u okviru manjih regiona Jugoslavije.[172]

Prosečna osigurana nadnica radnika u mesecu septembru 1933. i 1934. godine bila je:

Okružni ured	1930. godine	1934. godine	Apsolutni pad	Relativni pad u procentima
Ljubljana	26,97	22,70	4,27	18,81
Split	28,85	23,22	5,63	24,25
Zagreb	28,92	23,24	5,68	24,44
Novi Sad	24,62	19,78	4,84	24,47
Beograd	31,33	25,10	6,23	24,82
Sombor	22,33	17,71	4,62	26,99
Subotica	21,95	16,20	5,75	35,49
Veliki Bečkerek	22,34	16,19	6,15	37,99
Sarajevo	27,76	20,30	7,46	36,75

Osnovne karakteristike ovih podataka lako su uočljive: nadnice u Vojvodini bile su u početku krize osetno niže nego u Sloveniji, Hrvatskoj i Beogradu i ostale su najniže i pri kraju krize, s tim što su čak i procentualno više pale nego u Sloveniji. Ako tome dodamo činjenicu da je za radnika čija su primanja i inače bila veoma mala pad nadnice značio još veći udarac na egzistencioni minimum nego za onoga čija su primanja već i od ranije bila veća, onda nam postaje razumljivo da je ekonomska kriza pogodila jače Vojvodinu nego razvijenije regione naše zemlje.

Kretanje nadnica zaposlenih u Novosadskoj fabrici vijaka i Tvorinci Braće Kramer

Bilo bi veoma dobro kada bi bilo moguće uporediti realno kretanje nadnica u Jugoslaviji i u navedenim regionima sa istim tendencijama u dva novosadska preduzeća: u Tvornici žičanih proizvoda Braće Kramer i Novosadskoj fabrici šrafova. Iako ćemo navesti podatke za obe firme, potpuno realnu sliku nećemo moći dobiti, jer su oni delimično frizirani, doterani, naročito oni iz preduzeća Kramerovih. Vlasnici fabrika, naime, nisu želeli da daju uvid u konkretno stanje stvari. O pravoj eksploataciji radnika nerado su davali informacije, ne želeći tako da pružaju materijale ni štampi, ni sindikatima, pa ni konkurenciji, koja bi ih mogla iskoristiti za to da izvrši pritisak i da traži povećanje nadnica. Po pravilu, u svojim izveštajima administraciji ili široj javnosti, poslodavci pružaju podatke koji daju daleko lepšu sliku nego što je bila stvarnost. Sa tim rezervama se moraju primiti i podaci iz Fabrike Braće Kramer. Prema njenom iskazu od 12. novembra 1934. godine, visina prosečnih nadnica u toku perioda 1929—1933. kretala se ovako:

[172] *Radničke nadnice u Jugoslaviji.* JUGOSLOVENSKI LLOYD, 13. II 1935.

1)	1929. godine		
	za nekvalifikovane radnike (nekv. r.)	16—22	dinara dnevno
	za kvalifikovane radnike (kv. r.)	64—100	dinara dnevno
2)	1930. nekv. r.	16—22	dinara dnevno
	kv. r.	64—100	dinara dnevno
3)	1931. nekv. r.	16—56	dinara dnevno
	kv. r.	58—88	dinara dnevno
4)	1932. nekv. r.	16—56	dinara dnevno
	kv. r.	58—83	dinara dnevno
5)	1933. nekv. r.	16—48	dinara dnevno
	kv. r.	57—70	dinara dnevno

„Visina današnje nadnice nekvalifikovanih radnika iznosi 16—18 dinara, a kvalifikovanih 56—70 dinara. Gore navedene dnevnice podrazumevaju se na osam radnih časova." [173]

Ako u ovom dokumentu obratimo pažnju na ono što je bitno, a to je da je dnevnica nekvalifikovanih radnika (a njih je bila pretežna većina), iznosila 16 do 18 dinara, pod uslovom da su radili punih osam sati dnevno (a to nije bio uvek slučaj), onda postaje jasno da su Kramerovi i u ovom periodu prednjačili u malim nadnicama, odnosno u žestini eksploatacije svojih radnika. Navedene podatke samo upotpunjuje izveštaj Braće Kramer o poslovanju u 1935. godini, u kome se konstatuju da je prosečno zapošljavan 151 radnik, a da su satnice kvalifikovanih radnika iznosile od 5 do 7 dinara, nekvalifikovanih od 3 do 4 dinara, a radnice su primale za sat 2 do 3 dinara. Kvalifikovani su, prema tvrđenju Kramerovih, dobijali dnevnicu od 40 do 64 dinara, nekvalifikovani od 24 do 32, a radnice od 16 do 24 dinara.[174]

Moramo napomenuti da su iskazi Kramerovih potpuno kontradiktorni i očigledno neistiniti. Samo upoređenje podataka iz 1934. i 1935. godine lako nas u to uverava. Ako su kvalifikovani radnici 1934. godine primali između 56 i 70 dinara na dan, onda je potpuno nerazumljivo i nelogično da su 1935. godine, kada je u celoj zemlji nagli trend padanja nadnice zaustavljen, takvi radnici primali kod Kramerovih svega 30—64 dinara, odnosno da je donja granica proseka kod kvalifikovanih radnika smanjena čak za 16, a gornja za 4 dinara.[175] Daleko je pre moguće poverovati da su netačni podaci za prethodnu godinu i da su uopšte Kramerovi nudili administraciji informacije u koje se mora veoma sumnjati. Za najniža primanja, dakle za nadnice ženske radne snage, verovatno je Firma Braće Kramer u izveštajima jednako postupila, pa čak i dnevnicu od 16 dinara, koja je sama po sebi već frapantno mala, moramo primiti uslovno i pretpostaviti da je bila još niža.

Podaci o primanjima u Novosadskoj fabrici vijaka veoma su oskudni za period 1929—1934. Krajem 1928. godine radničke novine, koje su štampane

[173] AV, UINS, T VII-2 br. 3505/1934. Radi se o upitniku UINS o kretanju nadnica na području ovog udruženja, a povodom pripremane *Uredbe o nadnicama.* — Kramerovi, očigledno, od 1931. godine u kategoriji nekvalifikovanih vode jedan deo svojih bivših kvalifikovanih radnika, čija primanja na taj način smanjuju, a prosek primanja nekvalifikovanih, barem na papiru, u izveštajima, povećavaju.

[174] ANS, BK. Godišnji izveštaj UINS za 1935. godinu.

[175] Vidi napomenu 269.

na mađarskom jeziku, bavile su se pitanjem eksploatacije ljudi u ovoj fabrici. Iz tog dopisa saznajemo da radnici rade po 10 časova i da im se ne priznaje zakonsko pravo na osmočasovno radno vreme. Većina radi za satnicu od dva i po do pet dinara, odnosno za nadnicu od 20 do 40 dinara. Samo nekoliko izuzetno dobrih stručnih radnika dobija 9 dinara za sat, odnosno 72 dinara na dan.[176]

Navedene podatke mogli bismo uzeti za polaznu tačku u pregledu kretanja primanja radnika u ovoj fabrici u toku ekonomske krize da su merila i kriterijumi prikazivanja tog problema bili jednaki i u izvorima koje ćemo sada navesti. Međutim, dok je izveštaj iz radničkih novina verovatno sklon crnim tonovima, i možda preuveličava žestinu eksploatacije, uprava fabrike u svojim izveštajima Udruženju industrijalaca Novog Sada nastoji da pruži doteranu sliku o prilikama u svom preduzeću.

O oscilacijama u primanjima radnika skupni izveštaj uprave Novosadske fabrike vijaka daje sledeće podatke: za vreme od 1. septembra 1933. do 1. januara 1934. godine primanja radnika pokazuju sledeća kretanja satnica u dinarima:[177]

	Radnici	Radnice	Ukupna prosečna zarada na 1 sat
1. IX 1933.	4,80	3,20	4,61
1. X 1933.	4,81	2,99	4,58
1. XI 1933.	4,80	3,17	4,54
1. XII 1933.		3,17	4,81
1. I 1934.	5,21	3,03	4,86

Za vreme od 1. januara 1934. do 1. aprila 1934. kretanja su sledeća:

1. I 1934.	5,21	3,03	4,86
1. II 1934.	5,02	3,12	4,68
1. III 1934.	5,03	3,02	4,59
1. IV 1934.	5,00	3,25	4,67

Prema ovom iskazu granične međe primanja radnika i radnica ove fabrike kretale su se između dnevnice od 24 i 40 dinara. Ako pak pogledamo najmanja primanja i uporedimo ih sa najvećima, dobićemo sledeći podatak: nekvalifikovana radnica mogla je sa nadnicom zaraditi mesečno od 24 dinara svega 624 dinara, a mesečna plata direktora Novosadske fabrike vijaka Leopolda Brila iznosila je 12 639 dinara.[178] Imajmo pri tome u vidu da je direktor ove fabrike bio plaćeni službenik a ne vlasnik fabrike, pa ćemo onda tek

[176] *Racionális termelés vagy hajcsárkodás.* MUNKÁS ÚJSÁG, 21. X 1928.

[177] ANS, NFŠ. Odgovor Uprave NFŠ na cirkular UINS-a, br. 1688 od 22. V 1934. Podaci o kretanju visine nadnica. Uprava NFŠ je odgovorila 23. V 1934.

[178] ANS, NFŠ. Prijava za društveni porez za 1933. godinu. Akt datiran 23. V 1934.

shvatiti koliko je blia velika razlika u primanjima između najslabije plaćenog radnika i najbolje plaćenog službenika ove fabrike: veća od dvadeset puta.

Dakle, najslabije plaćena kategorija radnika primala je kod Kramerovih u vreme ekonomske krize 16 dinara, a u Novosadskoj fabrici vijaka 24. Kod ove druge znamo da je u kategoriju najslabije plaćenih spadala četvrtina radnika, za Kramerove to ne možemo utvrditi, jer o tome nisu dali podatke. Sigurni smo da je broj najslabije plaćenih bio u istoj srazmeri, a verovatno i veći nego u Novosadskoj fabrici vijaka.

Da je dnevnica od 16, odnosno 24 dinara bila veoma mala, pokazaćemo kasnije. Pre toga moramo još jednom naglasiti da je, bez sumnje, faktička dnevnica radnika bila još manja, jer su i jedna i druga uprava nastojale da u svojim izveštajima prikažu kako se kod njih nadnice bitno ne srozavaju, što je bilo apsolutno u suprotnosti sa opštom tendencijom kretanja cena radne snage u Jugoslaviji. Ugledni dnevni beogradski list PRAVDA, veoma čitan i cenjen zbog svog relativno odmerenog, nesenzacionalističkog načina pisanja, objavio je krajem 1934. godine članak o problemu opadanja prosečne nadnice u Beogradu i Jugoslaviji. U tom dragocenom svedočanstvu o zaradama jugoslovenskih radnika u doba velike ekonomske krize nailazimo na podatak da je 1929. godine dnevnica nekvalifikovanog radnika iznosila 30 do 40 dinara, a da se 1934. godine radna snaga „u gradovima i velikim varošima plaća od 10 do 14 dinara dnevno, dokle, se u mnogim manjim mestima ona može dobiti i za 8 dinara".[179] Pisac članka tvrdi: „Radna snaga je, prema tome, jeftinija za oko 75%." [180] Smanjenje nadnica svih radnika i u svim granama delatnosti, a naročito radnika u manjim zanatskim radnjama i preduzećima gde njihov broj ne prelazi nekoliko desetina, „doveo je veći deo radnika u takav položaj u kojem eksploataciji nema granice".[181]

Tražeći objašnjenje za takvo stanje, autor članka polazi pre svega od uticaja velike besposlice, „jer se na pijaci radne snage nalazi u izobilju", ali kao razloge ističe želju da se „i pod sadanjim prilikama povećaju profiti" i zatim vrlo slabu organizovanost radnika.[182]

Problem besposlice i redukcije radne nedelje

Kako u Jugoslaviji, tako i u Vojvodini, i Novom Sadu, besposlica je sve teže pogađala radničku klasu. Videli smo da je u Kropi već 1930. godine radni dan smanjen sa 8 na 6 časova. Međutim, ni to nije bilo dovoljno, te je uskoro Zadruga počela da redukuje i broj zaposlenih. U decembru 1931. godine još je u Zadruzi bio zaposlen 181 radnik, u februaru naredne godine 163, a u julu 161 radnik.

Dok su neki radnici otpuštani bez perspektive za povratak, oni bolji, na koje se računalo u slučaju nekih većih porudžbina, slati su na kraća ili duža neplaćena odsustva, „šetnje", kako su tu radnici ironično zvali. Zadruga u Kropi je u januaru 1932. godine poslala 15 radnika na neplaćeno odsustvo.

[179] *Prosečna obezbeđena nadnica pala je sa 31,16 od 1931. godine na 22,10 dinara*, PRAVDA, 23. XII 1934.
[180] Isto.
[181] Isto.
[182] Isto.

U februaru se broj radnika na odsustvu popeo na 34, a u aprilu i maju čak na 80.

Cele 1932. godine bilo je 30 do 40 procenata zaposlenih radnika u Kropi pogođeno skraćenim radnim danom od 8 na 6 časova i, naravno, adekvatnim smanjenjem nadnica.[183]

Besposlica je u Zadruzi bila takav problem da je na nju obratila pažnju i slovenačka dnevna štampa okrivljujući državu zbog malih narudžbina i uvoza vijaka iz inostranstva.[184]

Radnička komora u Ljubljani izdala je u martu 1932. godine informaciju o nezaposlenosti u Dravskoj banovini koju je posebnim dopisom dostavila svima narodnim poslanicima u Beogradu. U toj informaciji je istaknuto da je u Sloveniji samo od avgusta 1931. do 1. marta 1932. godine broj osiguranih radnika opao (dakle broj otpuštenih radnika porastao) za 24 000, da Radnička komora raspolaže samo sa 2,5 miliona dinara za pomoć nezaposlenima, dok godišnja potreba fakitčno iznosi 111 miliona dinara.[185]

Slično prilikama u Kropi, zbivalo se i u Novom Sadu. Indikativan je u tom pogledu podatak da su putem Novosadske berze rada do 3. jula 1932. godine tražili posao 8 128 nezaposlenih radnika, a obezbeđeno je zaposlenje samo za 1 174. Kao što vidimo, oko 7 000 zahteva za rad ostalo je nezadovoljeno.[186]

Potpuno je logično očekivati da su uprave Novosadske fabrike vijaka i firme Braće Kramer obilato iskoristili ovu nesrazmeru u ponudi i potražnji radne snage, pa su maksimalno snizili cenu dnevnica. Ako to imamo u vidu, daleko je verovatnije da su se prosečne nadnice kretale ispod zvanično iskazane zarade od 16 i 24 dinara.

Šta je dnevnica od 16, odnosno 24 dinara predstavljala, to nam je moguće saznati samo izvesnim upoređenjima. Prema tvrđenjima Mije Mirkovića i Nikole Vuča neophodni troškovi za izdržavanje jedne četvoročlane porodice iznosili su 1930. godine 2 500 dinara mesečno.[187] Prema proračunu D. Mišića, fiziološki minimum radnika sa porodicom od jednog člana 1936. godine mogao je zadovoljiti mesečni prihod od 1 650 dinara, a prosečna mesečna zarada metalskog radnika 1936. godine iznoslia je svega 1 200 dinara, ili svega 72,5% fiziološkog minimuma.[188]

Prema podacima Braće Kramer, mesečni prihodi najslabije plaćenih radnika u doba ekonomske krize iznosili su 416 dinara, a u Tvornici vijaka u Novom Sadu ista kategorija radnika primala je 624 dinara. Prosek mesečnih primanja kvalifikovanih radnika iznosio je 1 140 dinara, u Fabrici šrafova, a kod Kramerovih daleko manje.

Jasno je da su radnici tvornica vijaka i Braće Kramer zarađivali daleko ispod onoga što je bilo neophodno za golo održavanje egzistencije, i to pod uslovom da su bili stalno zaposleni; međutim ta privilegija je pripala zaista malom broju radnika, što se da lako uočiti iz pregleda broja zaposlenih u

[183] *Kronika „Plamen-a"*, nav. delo, 110.
[184] SLOVENEC, 1. III 1932.
[185] *Za ublaženje nezaposlenosti.* JUGOSLOVENSKI LLOYD, 11. III 1932.
[186] *Poslovi novosadske opštine.* JUGOSLOVENSKI DNEVNIK, 26. III 1932.
[187] N. Vučo, *Priv. ist. Jug.*, nav. delo, 16. i M. Mirković, *Ek. strukt. Jug.*, nav. delo, 47. Prema Mirkoviću samo troškovi za hleb, meso, mleko, mast, pasulj, so i drva iznosili su za četvoročlanu porodicu mesečno 1 300 dinara.
[188] SOCIJALNI ARHIV 1940, 121.

Novosadskoj fabrici šrafova. U njoj je 1932. godine bilo prosečno zaposleno 40 radnika i 11 službenika. Sledeće je u proseku bilo 10 radnika više, a 1934. godine broj zaposlenih ostao je neizmenjen. Do novog porasta broja prosečno uposlenih radnika došlo je tek 1935. godine, i to za 10. Tada je ova fabrika upošljavala 12 službenika i 63 radnika, ukupno dakle 75 ljudi.[189]

Iz skupnog pregleda stanja zaposlenih u ovoj fabrici saznajemo da je broj službenika, pa i broj ženske radne snage bio prilično konstantan, jedino u broju muške radne snage ima znatnih oscilacija: 1. aprila 1933. godine bilo je zaposleno 33 radnika, 1. januara 1934. godine 44, a 1. aprila 1934. godine, njihov broj je pao čak na 32.[190]

Kvalifikovani muški radnici primali su satnicu od 5,09 dinara, odnosno nadnicu od 40,72 dinara. Nekvalifikovana ženska radna snaga primala je satnicu od 3,20 dinara, ili dnevnicu 25,60 dinara u uslovima osmočasovnog radnog dana.[191]

U razdoblju od godinu dana broj prijavljenih radnika u Novosadskoj fabrici vijaka oscilirao je, kako nas gornji podaci informišu, ovako: 33, pa 44, pa 32. Praksu otpuštanja i ponovnog prijema radnika primenjivali su vlasnici fabrika do te mere da je to postala opštejugoslovenska pojava o kojoj je čak i PRAVDA pisala, upozoravajući čitaoce da česte odjave i prijave radnika fabrikanti vrše zbog toga da bi mogli da smanje nadnice svojim radnicima. „Kad izgubi svoje mesto, radnik je prinuđen, malo kasnije, da mnogo jeftinije proda svoju radnu snagu." [192]

Pa ipak, ma koliko da su i na taj način zagorčavali život svojim radnicima, daleko je teže bilo onima koji su trajno ostajati bez posla. A treba imati u vidu da je Novosadska fabrika šrafova 1931. godine fuzionisana sa Koprivničkom fabrikom vijaka i da je samo u novosadskoj pre krize bilo zaposleno između 80 do 100 ljudi. Približno isto, odnosno nešto manje, moglo je biti zaposlenih i u Koprivnici. Od oko 150 do 180 radnika, koliko je do krize radilo u obema fabrikama, za vreme krize, u periodu 1932—1933. godine, bilo ih je zaposleno svega oko jedne petine ili jedne četvrtine. To znači da je pobeda Kompanije BU, kao i ekonomska kriza, teško pogodila radnike u Novom Sadu, a još više one u Koprivnici, jer su ovi poslednji uglavnom ostali bez posla.

Iz dopisa jednog radnika, objavljenog u radničkim novinama, saznajemo da je od 65 nekvalifikovanih i 15 kvalifikovanih radnika Novosadske fabrike vijaka, koliko ih je bilo zaposleno pre krize, ostalo u vreme krize svega 45; 35 ih je otpušteno, a to je skoro 50 procenata. U Koprivnici je ta kvota bila skoro stoprocentna, jer je malo radnika prešlo u Novi Sad.[193]

Eksploatacija radne snage

Radnički dopisnik iz Novosadske fabrike vijaka je za veliku besposlicu okrivljavao delimično modernizaciju i automatizaciju proizvodnje, a delimično opadanje plasmana vijaka u Jugoslaviji. Što se tiče uvođenja moderne

[189] ANS, NFŠ. Godišnji izveštaji uprave NFŠ UINS-u.
[190] Isto.
[191] Isto.
[192] *Česte prijave i odjave dokazuju opadanje nadnice.* PRAVDA, 30. XII 1934.
[193] Levél a gyárból, MUNKÁS ÚJSÁG, 1. VI 1934.

tehnike, konstatovao je da je bilo logično očekivati da će doći do otpuštanja nekvalifikovane radne snage. Do toga, međutim, nije došlo. Na poslu su zadržani većinom nekvalifikovani, te su oni raspoređeni pored modernijih mašina. Intenzitet iskorišćavanja radne snage je povećan. Radnik koji je do tada pripremao alat za četiri do 6 mašina, dobio je na opsluženje još četiri. U slučaju zastoja plasmana, fabrika je otpuštala na nedelju dana radnike sa kojima je računala, pa ih je sledeće nedelje vraćala i opet otpuštala.[194]

Eksploatacija se pojačavala i na taj način što je radni dan zaposlenih, sa osam časova povećan na deset. To se jednako odnosilo na radnike i na činovnike. Po pravilu, za prekovremene sate radnicima nije isplaćivano ono što im je po zakonu pripadalo: 50-procentno povećanje satnice. Šta više, većina radnika uopšte nije dobila ništa za dva prekovremena sata. O tome nam svedoče zahtevi onih radnika i činovnika, koji su kasnije uspeli da nađu sebi neko bolje mesto. Kada su bili u mogućnosti da podnesu otkaz poslodavcima, dakle kada u njima nije prevladavao strah od gubitka zaposlenja, ti radnici i činovnici podnosili su sa otkazom zajedno i zahtev da im se plate prekovremeni sati. U arhivskom fondu Tvornice Braće Kramer ima i takvih radničkih predstavki u kojima se za 5—6 godina unatrag postavljaju zahtevi za nadoknadu zakinutih prinadležnosti.

Veoma je simptomatična jedna izjava, koju je za vreme krize dao novoprimljeni radnik Novosadske fabrike vijaka Ž. Ušljebrk. On je potvrdio zajednički sporazum da će po potrebi fabrike „preko osmočasovnog dnevnog rada, dalja dva sata dnevno sa istom platom raditi" i da za ta dva prekovremena sata neće potraživati za sve vreme svog zaposlenja kod ove fabrike, (što bi moglo značiti doživotnu obavezu) „nikakovu veću platu".[195]

Dopisnik Pravde pisao je 1934. godine: „Smanjenje nadnica i povećanje radnog vremena skoro u svim granama industrije, a naročito po malim zanatskim radionicama, koje imaju po nekoliko desetina radnika ili još manje, dovelo je veći deo radnika u takav položaj u kojem eksploataciji nema granica."[196]

Ostavljeni na milost i nemilost poslodavaca, radnici su i inače svoju radnu snagu prodavali ispod troškova za njenu obnovu i izloženi neograničenim produženjima radnog vremena, bili su prisiljeni da rade u nehigijenskim, neprovetrenim, polumračnim i mašinama prenatrpanim prostorijama. A iz svih tih okolnosti vrebala ih je stalna opasnost: osim bedne zarade, mogli su svakog časa platiti životom ili postati invalidi.[197]

„Za pokojeg poslodavca jedna manja suma novca, deo jedne mašine više vredi nego životi stotine radnika. Povećanje broja nesrećnih slučajeva radnika je najbolja slika neobezbeđenih radnika." [198] Ilustracije radi navodimo podatak da je samo u 1933. godini bilo u Jugoslaviji 13 305 nesrećnih slučajeva na radu.[199]

[194] Isto.
[195] ANS, NFŠ. Izjava Ž. Ušljebrka, bez broja i datuma.
[196] *Prosečna obezbeđena nadnica pala je sa 31,16 od 1931. godine na 22,10 dinara.* PRAVDA, 23. XII 1934.
[197] *Broj nesrećnih slučajeva kod našeg radništva svakog dana se povećava,* PRAVDA, 28. XII 1934.
[198] Isto.
[199] Isto.

Potvrdu ovih stavova našli smo i u krnjem arhivskom fondu Novosadske fabrike vijaka i Tvornice Braće Kramer, u kojem su sačuvani brojni zapisnici o nesrećnim slučajevima pri radu. Povreda glave, udova i tela česte su pojave kako za vreme krize tako i kasnije. No, među tim događajima jedan se izdvaja po svojoj težini i tragici.

Radnik Josip Drobina pošao je 10. jula 1931. godine na poslednji radni dan u tvornicu vijaka. U toku rada primetio je da je pogonski kaiš spao sa svog mesta. Ne zaustavljajući mašinu kako ne bi gubio ni časka i izložio se besu poslovođe kao i opasnosti da izgubi posao, Drobina je pokušao da vrati pogonski kaiš u hodu mašine. Po propisima inspekcije rada to je bilo strogo zabranjeno činiti, a takav postupak je tražio i izvanrednu spretnost, potpunu fizičku i psihičku koncentraciju. Radnik Drobina, očigledno nije bio takav. Pod uslovima kako je radio, živeo i hranio se, to se od njega nije moglo ni očekivati. Pa ipak, pokušao je da prevaziđe sebe, da sačuva bedno radno mesto i platio je taj svoj trud glavom. Vraćeni kaiš zahuktao je mašinu punom snagom, a Drobina nije uspeo da se spretno odmakne. Kaiš je obmotao njegovu nogu i dobivši odjednom silno ubrzanje zahuktalim radom mašine, svom snagom ga je zahvatio, digao uvis i tresnuo o tavanicu. Slomljene kičme, sav poprskan, krvlju, pao je Josip Drobina pored mašine koja mu je život značila, a koja mu je život i oduzela. Da je ona bila propisno zaštićena, da je pogonskom kaišu bilo nemoguće prići onako kako je to Drobina uradio, da ga silan strah od gubitka posla nije gonio, da je bio odmorniji i bolje ishranjen, svoj život ne bi sigurno izgubio.[200]

U zapisniku o nesrećnom slučaju Josipa Drobine nalaze se najosnovniji podaci o toku tragedije, koja je i sama po sebi dovoljno potresna i tužna. Pa ipak, najžalosnija je, i najpotresnija po svojoj nehumanosti završna konstatacija u zapisniku. Sva krivica za tragičan slučaj prebacuje na žrtvu, jer se kao uzrok nesreće navodi nepažnja i neopreznost radnika. Samim tim oslobađa se poslodavac, Kompanija BU, obaveza da unesrećenoj porodici plati odštetu za izgubljenog hranioca.[201]

Sudbina nezaposlenih radnika

Za vreme krize radništvo u Novosadskoj fabrici vijaka je prepolovljeno. Verovatno je ista sudbina zadesila i radnike u Tvornici Braće Kramer. Radnici zatvorenih fabrika vijaka u Beogradu, Koprivnici, Zemunu i Subotici ostali su, sa malim izuzetkom, bez posla. Razume se da je potrebno videti kakva je bila njihova dalja sudbina.

Besposlenom radniku pripadale su 4 vrste pomoći: novčana dnevna pomoć, putna pomoć, jednokratna pomoć i pomoć u naturi. Ukoliko je bio propisno prijavljen socijalnom osiguranju, radnik je imao pravo da dobije novčanu dnevnu pomoć u iznosu od 10 dinara, samo ako je bio nezaposlen 7 dana, a Berzi rada prijavljen već 5 dana. Upravo zbog toga su fabrike slale svoje radnike u šetnju na nedelju dana, pa ih opet zaposlile nedelju dana i zatim ponovo otpuštala na nedelju dana. Nezaposleni radnik mogao je pri-

[200] ANS, NFŠ. Duplikat izveštaja Oblasne inspekcije rada, 10. VII 1931.
[201] Isto.

mati pomoć samo 5 nedelja, a potom je skidan sa liste, bez obzira na to koliko će još biti bez posla. Za ženu i svako nezbrinuto dete pripadala mu je pomoć još od po 3 dinara za svaku osobu, s tim da celokupna pomoć, bez obzira na broj lica o kojima se starao, nije smela preći gornju granicu od 18 dinara.[202]

Pored ovakvog zbrinjavanja nezaposlenih, socijalna beda radnika bez posla dobijala je stravične razmere. U Novom Sadu su, naročito u zimskim mesecima, „gradski oci" otvaranjem kuhinja Crvenog krsta nastojali ostaviti utisak o svojoj brizi za nezaposlene. Kuhinja Crvenog krsta otvorena je 25. januara 1931. godine. Za njene potrebe sagrađena je baraka u dvorištu zgrade Crvenog krsta, gde su pripremani obroci i gde je smešteno i nekoliko kreveta za bolesne, koji nisu mogli dolaziti po svoje obroke.[203] Pomoć se delila samo dok je trajala zima. Naredne godine, kuhinja Crvenog krsta otpočela je 22. januara i delila 300 obroka na dan. Njen rad pomagala je uprava grada Novog Sada prilogom od 30 000 dinara.[204] Nakon nekoliko nedelja i kuhinja je prestala da radi.

Pred Gradskim predstavništvom Novog Sada našlo se pitanje pružanja zimske pomoći besposlenim radnicima i nastupajuće zime (1932/33. godine). Za tu svrhu izglasalo sumu od 200 000 dinara, dok je za izdržavanje Uprave policije votirana suma iznosila 1 900 000 dinara.[205] O tome kome je i kako ta pomoć deljena, imamo podataka na osnovu izveštaja sa redovne sednice Gradskog predstavništva Novog Sada, održane 31. januara 1933. godine. O pomoći besposlenim izveštaj nam govori sledeće:

„Prilikom popisa onih, koji su upućeni na javnu pomoć prijavilo se 1265 porodica, sa 5667 članova. Odbor za socijalno staranje, posle sprovedenih izviđaja našao je, da od ovih porodica treba pružiti pomoć samo 688 porodica, dok je za ostale utvrđeno, da se bilo sami mogu pobrinuti za izdržavanje, bilo da su onakova lica, koja su od nedavno u Novom Sadu nastanjena, te ih prema tome ne može Novosadska opština zbrinjavati.

— 688 porodica koje primaju pomoć imaju 2503 člana, a dnevno im se dodeljuje 1480 obroka, koji se sastoji od 250 grama hleba i pola litre variva. Od ovih 588 porodica, 359 glava porodica je sposobno za rad, i po potrebi bili su i biće uposleni."[206]

Ne samo radnička, već i građanska javnost, nije bila zadovoljna ni finansijskim naporom, ni načinom kako je problem socijalno nezbrinutih rešavan u Novom Sadu. U PRAVDI je izašla kritika, prilično oštra, ali bez sumnje opravdana. Izneto je da je izglasana pomoć od 200 000 dinara po oceni stručnjaka nedovoljna, odnosno „suviše mala", a za deljenje pomoći je konstatovano da se vrši „birokratski, tako da oni kojima je pomoć zaista potrebna nikada do nje ne dođu." PRAVDA svoj članak završava konstatacijom: „Prirodno je da ovo u građanstvu izaziva veliko negodovanje i nezadovoljstvo."[207]

[202] Dr Vojislav J. Petrović, *Nezaposlenost i staranje o nezaposlenima u Jugoslaviji od 1941. godine*, Beograd 1957, 110.

[203] *Otvaranje kuhinje Crvenog krsta.* JUGOSLOVENSKI DNEVNIK 26. I 1931.

[204] *Narodna kuhinja Crvenog krsta u Novom Sadu.* VREME, 24. I 1932.

[205] *Sednica gradskog predstavništva u Novom Sadu.* JUG. DNEVNIK, 30. XI 1932.

[206] *Redovna sednica gradskih predstavništava u Novom Sadu.* JUG. DNEVNIK, 1. II 1933.

[207] *Socijalno staranje Novosadske opštine.* PRAVDA, 2. I 1933.

Zbog čega je izostao organizovan otpor radnika

Protiv svih zala ekonomske krize i pojačane kapitalističke eksploatacije, radništvo Vojvodine, Novog Sada, pa i u fabrikama Braće Kramer i vijaka nije imalo mogućnosti da se efikasno bori. Reformistički sindikati su širili shvatanje da je u doba ekonomske krize svaka tarifno-štrajkačka borba izlišna i da ne može doneti rezultate. Po njihovoj taktici trebalo je da radnici čekaju da zlo prođe, pa da onda krenu u borbu za ostvarenje svakodnevnih sitnih zahteva: za poboljšanje nadnica, uslova rada i sindikalnu organizaciju. Nakon šestojanuarske diktature, rukovodstvo KPJ je pozvalo komuniste na oružani ustanak i na ovoj potpuno pogrešnoj liniji izgubila mnoge prekaljene borce, a konkretno u Vojvodini dovela do niza provala. U godinama krize radništvo Novog Sada i fabrika čiji rad istražujemo ostalo je bez revolucionarne avangarde, a među njima se raširilo uverenje, pod uticajem klasnog neprijatelja, da će ih neko čudo spasti očajnog stanja.

Protiv očekivanja čuda a za oživljavanje i jačanje revolucionarne aktivnosti, formulisano je pismo Centralnog komiteta KPJ upućeno marta 1933. godine svima komitetima i organizacijama KPJ. Ono je istaklo kao jednu od najhitnijih mera razbijanje zabluda koje koče revolucionarni rad, a među najopasnije je spadalo očekivanje čuda koje će osloboditi radni narod od ugnjetača, odnosno čekanje nekog osvetničkog dana, iščekivanje revolucije, zbog čega se stalno odlaže i izbegava organizovanje borbenih akcija radnika na direktnim zadacima svakodnevnice.[208] Konkretna poruka pisma CK KPJ o tarifnim i štrajkačkim akcijama razbijala je tezu socijalista i socijaldemokrata o nemogućnosti borbe za bolje uslove rada i upozoravala radnike na sledeće činjenice:

„Zabluda (je) da u teškoj krizi koja danas vlada nije moguće sprovoditi uspešno delimične borbe masa (štrajkovi, suprotstavljanje ovrhama, borba za veći komad hleba itd.), i da radi toga ne treba voditi takve delimične borbe, nego je bolje „pripremati se za odlučujući boj". I to je vrlo opasna zabluda. Štrajkovi su mogući i mogu da budu uspešni i u uslovima krize, velike besposlice itd. To nam pokazuju primer Češke, Nemačke, Poljske, Bugarske i drugih zemalja. Treba raditi ne samo među zaposlenima, nego i među nezaposlenim radnicima, stvarati odbore besposlenih, isticati zahteve za besposlene, organizovati borbu besposlenih za te zahteve i ujediniti tu borbu sa borbom zaposlenih radnika. Pripremanje za odlučujući boj moguće je samo pomoću uvlačenja širokih masa preko delimičnih borbi u front revolucionarne borbe."

Na žalost KPJ nije u Novom Sadu imala organizovanu polugu, odgovarajuću partijsku organizaciju, za efikasnije sprovođenje ovog pisma. Iako je 1934. godine došlo do oživljavanja rada komunista, taj proces je još i početkom 1935. godine bio veoma usporen, a efikasna i dobro organizovana partijska organizacija u Novom Sadu nije još delovala. Iz izveštaja Blagoja Parovića saznajemo da u Novom Sadu dva intelektualca okupljaju oko sebe oko 30 do 35 radnika, sa kojima su u stalnom posrednom i neposrednom kon-

[208] D. Kecić, Đ. Milanović, *Komunistička partija i revolucionarni radnički pokret u Vojvodini 1919—1941.* Tom II, 1929—1941. Novi Sad—Sremski Karlovci 1971, 73.

taktu, održavaju sa njima sastanke, drže im predavanja, dele među njima marksističku literaturu, „koliko je ima", i to je ceo njihov rad. „Niti su organizovani u ćelije, niti imaju MK, niti — sa malim izuzecima — rade u sindikatima, niti vrše ma kakav rad na pripremanju i vođenju akcija." [209]

Pod takvim okolnostima, prepušteni sami sebi i uticaju reformističkih sindikata, radnici Novosadske fabrike vijaka i Tvornice Braće Kramer trpeli su sve nedaće velike ekonomske krize bez organizovanog otpora.

PETO POGLAVLJE

INDUSTRIJA ŽIČANIH PRERAĐEVINA OD DONOŠENJA UREDBE O KARTELIMA DO SLOMA KRALJEVINE JUGOSLAVIJE (1934—1941)

Jačanje državno-kapitalističkih tendencija u svetu i kod nas

Do velike ekonomske krize u Jugoslaviji je vladala puna sloboda akcije privatnoga, domaćeg i inostranog kapitala, uz punu državnu zaštitu koja je izražena kroz adekvatnu carinsku odbranu i policijsku podršku klasnog poretka i eksploatacije. Inače, država se ni u kom vidu nije mešala u privredne odnose, niti je otežavala delovanje i postupke kapitala.[210]

Velika ekonomska kriza dovela je do bitnih promena kako u svetu tako i kod nas. Kapitalističke zemlje su preduzele niz mera da izoluju domaća tržišta i da zaštite svoje unutrašnje cene od njihovog naglog pada na spoljnjem tržištu. U nizu zemalja državna vlast počela je intervenisati sve snažnije na privrednom planu: „carinske tarife su povećane, zavođeno je kontingentiranje uvoza, zaključivani su ugovori o kompenzaciji, propisivane su mere radi kontrole raspoloživih stranih deviza, povećana je carinska zaštita na robu čije su cene bile najviše ugrožene".[211] U nizu zemalja doneti su zakoni o kartelima, u nekima radi njihovog obuzdavanja, a u drugima (Italija, Nemačka, Španija) radi prinudnog kartelisanja.

Od 1931. godine kapitalizam u Jugoslaviji je takođe ušao u novu fazu: konkurentski i liberalni kapitalizam ustupao je mesto državnokapitalističkom. Za ovu novu razvojnu fazu, koja je otpočela sa velikom ekonomskom krizom, ali sa njom nije i prestala već je sve više jačala, karakteristično je bilo: „proširivanje sektora državnog kapitalizma, organizirana suradnja državnog i privatnog kapitalizma u poslovima, monopolna privatna, državna i mješovita organizacija kapitalizma." [212]

Opštu protivrečnost državnog kapitalizma u Jugoslaviji Stevan Mezei vidi u činjenici da su državnokapitalističke mere „kalemljene" na zaostalu jugoslovensku privredu, a ujedno u toj protivrečnosti nalazi i „jedan od osnovnih razloga, što su se sve te mere i sve te organizacije pretvorile u čisto špekulantske, koje su pod raznim izgovorima i formama, učinile sve, da se

[209] Isto, 132.
[210] M. Mirković, *Ek. strukt. Jug.*, nav. delo, 49.
[211] N. Vučo, *Agrarna kriza u Jug.*, nav. delo, 142.
[212] M. Mirković, *Ekon. struktura Jug.* nav. delo, 50.

akcionari, a u prvom redu akcionari državnih preduzeća i drugi vlasnici kapitala prekonoć obogate i nadoknade ono što je za vreme krize propušteno".[213]

Prve državno-kapitalističke mere u Jugoslaviji odnosili su se na poljoprivredu. Formiran je niz poludržavnih i državnih „intervencionističkih ustanova (Pab, Diporis, Pogod, Prevod itd.)" [214] a rodonačelnik im je Prizad (Privilegovano akcionarsko društvo za izvoz zemaljskih proizvoda).[215] Iako su se zahtevi za donošenje zakona o kartelima snažno javili još 1931. godine, država je odugovlačila intervenciju u ovoj oblasti industrije sve do sredine 1934. godine, kada je odjednom donela tri uredbe iz ove oblasti.[216]

Dok su *Uredba o maksimiranju kamate* i *Uredba kojom se industrijskim preduzećima zabranjuje obavljanje popravki odeće i obuće* za nas od manjeg značaja, *Uredba o kartelima* zaseca u našu problematiku do te mere, da joj, makar i u skučenom obliku, moramo posvetiti zasluženu pažnju.

Uredba o kartelima

Sve do avgusta 1934. godine država nije preduzimala ništa da bi na neki način uticala na rad jugoslovenskih kartela. Jedan istaknuti i uticajni predratni ekonomista je povodom toga pisao: „Mi nismo do sada imali nikakvu politiku kartela. Država je u ekonomskoj politici apstinirala prema tom problemu, a kao preduzetnik i sama je participirala u kartelima." [217] Pod pritiskom javnog mnjenja, a pre svega brojnih zanatlija i trgovaca, najzad je ministar trgovine i industrije uz saglasnost ministarskog saveta sredinom avgusta obnarodovao *Uredbu o kartelima*, koja je inače, do sloma Kraljevine Jugoslavije, bila u više navrata menjana i dopunjavana.

Prvi član *Uredbe* proklamovao je zabranu kartela, a svi ostali su govorili o normama pod kojima karteli mogu da deluju. Bio je to zakonodavni akt, pun kontradiktornosti, čija je jedina namera bila da umiri, pa i da zbuni javnost. U Jugoslaviji su karteli i dalje delovali, a zakonodavna i izvršna vlast nije faktički na njih vršila nikakav uticaj.[218]

U novembru 1935. godine *Uredba o kartelima* je novelirana, te je umesto prvobitnog stanovišta da su karteli zabranjeni, njome zauzeto stanovište potpune slobode osnivanja kartela, a izmenjeni zakon samo je regulisao pravnu snagu njihovog delovanja. U stvari, kartelska organizacija dobijala je legalnost, po duhu ove uredbe, onda kada je izvršila redovnu prijavu nadležnom odeljenju Ministarstvu trgovine i industrije. U slučaju da Ministarstvo stekne utisak da monopolistički sporazum sadrži i neopravdane klauzule, da je on s obzirom na troškove proizvodnje i uobičajenu dobit, odnosno zbog drugih intencija sporazuma u suprotnosti sa interesima narodne privrede, narodnog blagostanja ili drugog javnog interesa, ono je imalo pravo da donese odluku da se monopolistički sporazum zabrani. Na odluku Ministarstva trgovine i

[213] S. Mezei, *Privr. ust.*, nav. delo, 62.
[214] Isto.
[215] N. Vučo, *Agrarna kriza u Jug.*, nav. delo, 180.
[216] *Nove uredbe*, JUGOSLOVENSKI LLOYD, 15. VIII 1934.
[217] V. Bajkić, *Karteli — nešto istorije i malo teorije.* NARODNO BLAGOSTANJE, br. 50/1933.
[218] *Uredba o kartelima*, SLUŽBENE NOVINE, br. 190/1934.

industrije postojala je mogućnost žalbe, koja se razmatrala u specijalnom kartelskom sudu.[219]

Iako je izmenjena odredba *Uredbe o kartelima* bila, u stvari, doneta po želji industrijalaca i kao takva odražavala njihove interese sve do oktobra 1939. godine, sve to vreme nije bilo povoljno po neometani rad monopolističkih organizacija. Pod uticajem ratnih prilika i sve komplikovanije privredne situacije, intervencija države u privrednom životu postala je neminovna i u Jugoslaviji, a odrazila se i na poslovanju kartela. U oktobru 1939. godine, na primer, *Pravilnik o reviziji kartelskih sporazuma* obavezao je sve monopolističke saveze da deset dana pre donošenja odluke o poskupljenju svojih artikala ili o preduzimanju izmena u kartelskom sporazumu, svoj predlog, sa svom potrebnom dokumentacijom podnesu nadležnom organu Ministarstva trgovine i industrije i, ukoliko im ono ne stavi prigovor, mogu nameravanu odluku sprovesti u delo. Istim pravilnikom je formiran Komitet za reviziju kartelskih sporazuma, čiji je zadatak bio da interveniše u slučaju štetnih postupaka kartela pa i da ih zabrani.[220]

Krajem januara 1941. godine novo uputstvo Ministarstva trgovine i industrije naložilo je kartelima da na osnovu standardnih mesečnih formulara redovno, svakog meseca, prijave svoje zalihe, mesečnu proizvodnju, prodaju i cene.[221] Sredinom marta 1941. godine *Uredba o ovlašćenju Ministra snabdevanja i ishrane* i *Uredba o cenama* omogućile su vladinu meru o zamrzavanju cena do 1. avgusta 1941. godine, čime je, konačno, rezon postojanja monopolističkih saveza prestao. I stvarno, sve do 1940. godine, jasno je uočljiva tendencija porasta broja kartela u Jugoslaviji, a od te godine počinje njihovo osipanje. Uslovi za formiranje i rad monopolističkih saveza prestali su da deluju od 1940, odnosno 1941. godine, pa je samim tim i proces nagle karteli-zacije jugoslovenske industrije okončan.

Delatnost NOVIKROMAR-a nakon donošenja Uredbe o kartelima (1934—1941)

Sredinom oktobra 1934. godine, nakon izvesne nedoumice i zbunjenosti, nastale posle obnarodovanja *Uredbe o kartelima,* članovi sindikata NOVIKROMAR prijavili su svoj monopolistički sporazum Ministarstvu trgovine i industrije i zatražili propisnu dozvolu za rad. Umesto efikasnog rešavanja predmeta, Ministarstvo je počelo da odugovlači postupak oko registracije ovog kartela. Preko Uprave grada Beograda zatražena su dopunska objašnjenja i podaci, i to od člana sindikata, SARTID-a.[222] Pošto su i dopunska obaveštenja pribavljena, stvar oko dozvole za rad je zamrznuta, isto kao i niz drugih sličnih molbi. Sve do 25. novembra 1935. godine, do izmene *Uredbe o karte-*

[219] V. Bajkić, *Nova uredba o kartelima,* NARODNO BLAGOSTANJE, br. 52/1935, Vidi Korać, *Urebe, pravilnici,* nav. delo, 12. i H. Holzman, *Uredbe i pravilnici,* nav. delo.

[220] *Pravilnik o reviziji kartelskih sporazuma.* SLUŽBENI LIST 212/1939.

[221] *Uputstvo Ministarstva trgovine i industrije o kartelima.* SLUŽBENE NOVINE 23/1941. Vidi i: *Uvodi se evidencija zaliha, proizvodnje, prodaje i cijena kartelirane robe.* JUGOSLOVENSKI LLOYD, 4.II 1941.

[222] AJ, MTI, 65-716-1456.

lima, Sindikat NOVIKROMAR nije zvanično dobio dozvolu za rad, niti mu je ona bila uskraćena.

Šta se zbilo u Sindikatu NOVIKROMAR-a do oktobra 1934. godine, kada su podneli molbu za odobrenje rada, saznajemo iz štampe. Pisac našeg izvora je konstatovao da je javnost posle donošenja *Uredbe o kartelima* shvatila da je „kartelima odzvonilo i da su oni sasvim zabranjeni", ali u tome se prevarila. Karteli, veli pisac, mogu i dalje postojati, ali svoj rad moraju podvrći kontroli državnih organa i zatražiti dozvolu za rad.

Ne samo javnost, već i kartelisane fabrike dočekale su ovu uredbu zbunjene, pa je među njima nastalo pravo komešanje. „Održavale su se sjednice za sjednicama, tražile izlaza, kako bi se već postojeća uredba izigrala. U tom poduhvatu posebno se isticao Sindikat NOVIKROMAR." U trenutku zbunjenosti on je obavestio svoje kupce da je njegovo delovanje prestalo, ali će svoje kupce i dalje snabdevati, pa je svojim potrošačima istim cirkularom dostavio detaljan iskaz asortimana i cena svoje robe. Pisac članka propraća taj postupak pitanjem: „Zar nije ovo otvoreno izigravanje zakona? Zadržali su isto ime iako u pismu navađaju da je prestalo njihovo delovanje." [223]

Stručna štampa je objavila da se NOVIKROMAR od osnivanja 1.novembra 1931, do avgusta 1934. godine lepo izgradio, oslonivši se na austrijski, mađarski i italijanski monopolistički savez fabrikanata vijaka. Kompanija BU, kao stožer austrijskog konzorcija fabrika vijaka i vlasnik niza fabrika i prodajnih organizacija vijaka u Austriji, Mađarskoj, Čehoslovačkoj, Poljskoj, Jugoslaviji i Italiji, postala je sila koja čvrsto drži plasman vijčane robe u srednjoj i južnoj Evropi.

Iz istih izvora saznajemo i to da je austrijski konzorcij fabrika vijaka sklopio sporazum sa istorodnim italijanskom savezom i dao obavezu da će svoj kontigent vijčane robe za Italiju smanjiti, a za uzvrat italijanski se konzorcijum obavzeao na apstinenciju u plasmanu vijčane robe u Jugoslaviji i balkanskim državama. Važno je istaći da je italijanski kartel vijaka bio u trenutku sporazuma nedovoljno zaposlen, usled čega su fabrike radile samo 3 dana u sedmici, pa ipak se odrekao celog balkanskog tržišta u interesu postizanja monopolističkog mira i profita. Umesto izgubljenog tržišta na balkanu, italijanski kartel vijaka nastojao je da se probije na druga. U časopisu je sa čuđenjem izneto da se jedan paket italijanskih vijaka, koji sadrži 144 komada zavrtanja, u Kini prodaje jeftinije nego jedna kutija vijaka istog tipa u Jugoslaviji iako je manjeg formata i sadrži svega 100 komada šrafova.[224]

Do sporazuma sa austrijskim i mađarskim kartelima NOVIKROMAR je došao nakon izvesne borbe, koju je zamenio sporazum; njime se obavezao da će otkupljivati i plasirati izvestan kontingent vijaka austrijskih i mađarskih fabrika. Po istom principu postao je član ovog sindikata i SARTID iz Smedereva.

U leto 1934. godine, pre donošenja *Uredbe o kartelima,* pojavila se i „Osječka ljevaonica željeza i tvornica strojeva" (ubuduće OLT) na tržištu vijčane robe. Doduše, pomenuta fabrika bila je već iskusni fabrikant ove robe, ali ju je uglavnom proizvodila za svoje potrebe, a višak je prodavala

[223] *Je li karteli nabijaju cijenu?* i *Što to radi kartel šarafa NOVIKROMAR.* JUGOSLOVENSKI ŽELJEZNAR, ELEKTRIČAR I STROJAR, 15. VIII i 1. IX 1934.
[224] Isto.

preko EBIS-kartela, tj. plasirala na državnim licitarijama. Na slobodnom, odnosno privatnom tržištu nije nastupala, „s razloga što nije mnogo polagala na proizvodnju ove vrste produkata, a osim toga bila je zadovoljna svojom kvotom kod državnih liferacija". Pošto su državne narudžbine u doba krize drastično opale, privatno tržište postalo je i za OLT privlačno i Osječka ljevaonica je počela da plasira svoje proizvode kao konkurent NOVIKROMAR-u. Tako je opet došlo do konkurencije na tržištu vijaka.

NOVIKROMAR je pokušao da urazumi novog konkurenta drastičnim sniženjem cena vijčane robe koju je OLT ubacio na tržište. Snižavanje cena išlo je u rasponu „od 5 i po do 22 procenta, već prema kretanju prodajnih cena OLT-a".[225] Borba je očigledno bila kratkotrajna. Na spisku članova NOVIKROMAR-a u oktobru 1934. godine kada je podneta molba za odobrenje rada ovog sindikata, već se nalazi i ime OLT-a.

Molbi za registraciju Sindikata NOVIKROMAR priložen je spisak sa sledećim preduzećima: Braća Kramer, Vojnović & Cie. (Ljubljana—Vič), Železo prometno d.d. (Bistrica, kraj Maribora). Splošna stavbena družba (Maribor—Tezno), Osječka ljevaonica željeza i tvornica strojeva d.d., Prva žebljarska in železo-obrtna zadruga (Kropa), Novosadska tvornica šarafa i gvozdene robe d.d., Prva jugoslovenska tvornica vagona, strojeva i mostova d.d. (Slavonski Brod), SARTID, srpsko, akcionarsko i topioničko industrijsko društvo (Smederevo).[226]

U priloženom dokumentu, nalazi se i kratak istorijat razvoja fabrika vijaka u Jugoslaviji i obrazloženje potrebe postojanja njihovog monopolističkog saveza. Dok je dokumenat o istorijskom razvoju bio veoma kratak i površan, nedovoljno dokumentovan, tu i tamo tendenciozno sročen i netačan, drugi dokumenat, kojim se obrazlaže potreba zaključenja sindikalnog sporazuma i njegova opštenarodna korist, veoma je interesantan jer odražava mentalitet monopolsitičkog mišljenja i ponašanja članova NOVIKROMAR-a.[227]

U predstavci je podvučeno da je industrija vijaka u svetu i Jugoslaviji jedan od najvažnijih sastavnih delova narodne privrede i vrlo važan faktor za narodnu odbranu zbog čega je neophodno da njen „kapacitet bude uvek veći od normalne potrošnje u Kraljevini". Da bi se mogao osigurati opstanak i prosperitet tako važne industrijske grane, potrebno je obezbediti joj ravnomerno zaposlenje, normalizaciju proizvodnog asortimana.

Kao i u drugim zemljama, tako se i u Jugoslaviji pokazalo da su periodi bez kartela ubitačni po industriju vijaka, da oni stvaraju velike štete celokupnoj narodnoj privredi. „Koliku je štetu nanela našoj narodnoj privredi nerazumna „slobodna" konkurencija, vidi se najbolje iz fakta da je osam (8) fabrika šrafova propalo i prestalo za uvek sa radom, dok su postojeće fabrike pretrpele velike gubitke." [228]

[225] Isto.

[226] S. Kukoleča, *Ind. Jug.*, nav. delo, 449. Kukoleča nekritički preuzima podatak da je Kartel fabrika vijaka zaključen 1934. godine, kako to stoji u njihovoj prijavi; sem toga navodi 8, a ne 9 članova tog sindikata. Do greške je došlo zbog toga što je pobrkao Firmu Kramer sa Novosadskom fabrikom šrafova i od ta dva preduzeća formirao jedno: Novosadsku fabriku žičane i gvozdene robe d.d. Novi Sad, što je takođe svojevrsna dezinformacija.

[227] AJ, MTI, 65-716-1456. Predstavka članica NOVIKROMAR-a Ministarstvu trgovine i industrije, zavedena pod III br. 36093/16. X 1934.

[228] Isto.

U zemljama gde ne postoje sindikalno organizovana industrija vijaka, usled stalne oscilacije cena, koja dobija obeležje špekulacije, privreda i trgovina su izložene permanentnoj nestalnosti i onemogućena im je sigurnost kalkulacije, usled čega trpe štetu i potrošač i proizvođač. „Da se tome stane na put, pojedine države (Nemačka, Italija) ozakonile su prinudne kartele."

Sa zadovoljstvom je ukazano i na to da NOVIKROMAR omogućava takvu podelu isporuke, koja vodi računa o „tarifskoj udaljenosti svojih potrošača i na taj način smanjuje podvozne troškove", što doprinosi, smanjenju prodajnih troškova.[229]

Nova organizacija NOVIKROMARA

U prvom članu sporazuma NOVIKROMARA određena je bila svrha njegovog postojanja. A ti se ciljevi mogu svesti na sledeće: da se proizvodnja *racionalizuje* radi ekonomičnijeg održavanja i iskorišćavanja postojećih kapaciteta; da se proizvodni asortiman vijčane robe *unificira* kako bi se produkcija uprostila i omogućila najveća ekonomičnost pri nabavkama vijaka u celoj zemlji i da se proizvodnja i prodaja *sporazumno regulišu* radi postizanja stabilnih cena i obezbeđenja sigurnosti kalkulisanja potrošačima.[230]

U drugom članu, naveden je asortiman robe koji je ugovorom obuhvaćen. Na spisku je bilo šest grupa artikala i niz podgrupa: vijci i klinovi (bolcnovi) svake vrste, matice i pločice svake vrste, zakivci, nosači za izolatore i ekseri za šine (šinski čavli ili tirefoni, žičana roba, izuzev pletiva i tkiva) i vijci za drvo.

Sindikalnim sporazumom predviđeno je da svaka učesnica dobije prodajnu kvotu, utvrđenu na osnovu približno izračunatog ukupnog prometa u prethodnoj godini, imajući u vidu i njen proizvodni kapacitet. Prodajne kvote su određene prema trima specijalnim radnim grupama, a ceo monopolistički mehanizam je na sednici upravnog odbora NOVIKROMA-a (27. III 1936) izgrađen kao složena organizacija četiri specijalizovane radne grupe

NOVIKROMAR je, prema tome, bio složena monopolistička organizacija, sastavljena od četiri specijalne radne grupe sa izvršnim komitetima i to:

1) za opštu vijčanu robu

2) za vijke za drvo

3) za pribor za tračnice (šine) i vozna sredstva, koji je pokatkad nazivan i specijalnom grupom teške vijčane robe i

4) specijalna radna grupa „opće agende".

Tri prve radne grupe formirane su za regulisanje proizvodnog programa i u njihov delokrug je spadalo: „provađanje, reguliranje i nadzor nad provedbom registrovanog kartelnog ugovora, davanje općih smernica za vođenje poslova, pregovori sa vanjskim licima, primanje novih članova odnosno isključivanje članova, donošenje zaključaka o izmenama kartelnog ugovora ili njegovom razrješenju, određivanje kontrole kod članskih tvrtki u pogledu pridržavanja kartelnog ugovora i zapisnički utvrđenih odredaba, izricanje kazni,

[229] Isto.

[230] Đ. Gal, *Sindikat fab. šraf.*, nav. delo. Vidi: *Kartelni ugovor*, u prilogu, 64, 65.

prijava svih zaključaka, za koje u smislu kartelne urebe postoji dužnost prijave itd."[231]

U dužnost četvrte specijalne radne grupe, opće agende, spadalo je rukovođenje radom samoprodajne organizacije Sindikata NOVIKROMAR, odnosno ona je regulisala pitanje plasmana robe na tržištu i odnose sa njim.

Posebno je istaknuto da će izvršni komiteti specijalnih radnih grupa održavati sastanke „svaki zasebno", a da su članovi tih grupa obavezni „da osobno sudjeluju na ovim sjednicama", ili u slučaju sprečenosti „da izašalju svoje opunomoćnike". Punopravno su mogli rešavati ako je sednica komiteta sazvana osam dana pre zakazanog sastanka i u prisustvu više od polovine članova, uz prostu većinu glasova. U slučaju jednakog broja glasova odlučivala je kocka. Svaka radna grupa mogla je imati i svoj odbor, čiji je zadatak bio da izvrši sve pripremne radove za sastanak radne grupe i da tako pripremljeni materijal iznese izvršnom odboru specijalne radne grupe na razmatranje i donošenje zaključaka. U delokrug ovih odbora spadao je i zadatak sazivanja izvršnog odbora specijalizovane radne grupe, ali preko samoprodajne organizcaije NOVIKROMAR-a.[232]

Zadatak četvrte radne grupe (za opšte agende) bio je da saziva na sastanke sve radne grupe, da reguliše odnose sa tržištem i da vodi nadzor i rukovodi stalnim trgovačkim i administrativnim telom ove monopolističke organizacije, konstitiusane i nadalje kao formalno samostalno akcionarsko društvo. U ovu žilu kucavicu Sindikata jugoslovenskih fabrika vijaka birano je 5 članova. Dva mesta zauzeta su direktno za rukovodeće ljude kompanije BU iz Beča: bili su to Bruno Urban i Adolf Ströck, a i treće je pripalo članu austrijskog sindikata fabrika vijaka, Hansu Malzacheru, generalnom direktoru Eisenwarenfabriken Lapp Finze i Željezoprometnog d.d. u Bistrici, što znači da je ovo najvažnije telo u celosti bilo pod kontrolom (jer je raspolagala većinom glasova) grupe članova austrijskog sindikata fabrika vijaka.

Jugoslovensku industriju vijaka predstavljali su, kao manjina, Jože Gašperčić iz Krope i Franjo Babić, direktor SPLOSTAD-a iz Maribora.[233] Na taj način je ceo sindikat vijaka podvrgnut administrativnoj kontroli u rukovođenju grupe stručnjaka iz austrijskog sindikata, kao što je i u paritetu prodajnih kvota Kompaniji BU pripalo najveće učešće u skoro svima specijalizovanim radnim grupama.[234]

Od važnijih odredbi sindikalnog sporazuma neophodno je navesti podatak da je briga oko izvršenja sindikalnog sporazuma poverena izvršnom odboru sindikata, koji je formiran na taj način što je svaka članica NOVIKROMAR-a odredila po jednog člana. Izvršni odbor odlučivao je prostom većinom o svima pitanjima, izuzev prijema novih članova, za šta je bila potrebna dvotrećinska većina.

Članicama sindikata bilo je zabranjeno da posredno ili neposredno budu ortaci ili funkcioneri drugih fabrika u Jugoslaviji, koje proizvode artikle obuhvaćene sporazumom NOVIKROMAR-a a nisu članice ovog sindikata. Dogovorno preuzimanje ili prepuštanje kvote jednog člana drugome bilo je dozvo-

[231] AJ, MTI, 76-716-1456. Zapasnik br. 1 sednice Ravnateljstva t.t. Novikromar, 27. III 1936.
[232] Isto.
[233] Isto.
[234] Isto.

ljeno, uz obavezu da se o tome dogovoru obavesti izvršni odbor. Takođe je u principu bilo dozvoljeno da fabrika potpisnica sindikalnog sporazuma otkupi drugu članicu, čime je kupovala i sva njena sindikalna prava.

Članice sindikata su se obavezale da formiraju zajednički biro za plasman svoje robe, s tim da mu je poveren i zadatak vođenja evidencije sindikata. U izuzetnim slučajevima, „kada tome idu u prilog naročite okolnosti, sindikalni sporazum je predviđao i izravnu prodaju vijčane robe".[235]

Sporazum je zaključen na tri godine, ali je bilo predviđeno da se on može u roku od godine dana nakon registracije otkazati, ako do toga ne dođe, automatski se produžuje za naredne tri godine.[236]

Disciplinske mere u NOVIKROMAR-u

S obzirom na veliko neraspoloženje javnosti prema monopolističkim savezima, kao i na prvobitnu antikartelsku usmerenost *Uredbe o kartelima* (period avgust 1934—oktobar 1935), moramo imati u vidu da je sindikalni sporazum podnet u oktobru 1934. godine bio sačinjen tako da u maksimalnoj meri izbegne sve moguće neprijatne implikacije, pa je prekomerno, i za unutrašnje odnose neadekvatno, umeren po svojim odredbama. Samim tim, kako za prilike pre oktobra, tako i za one posle toga, daleko su indikativniji normativi koji su naknadno uneti u normativne odnose među članicama sindikata, u vreme kada se situacija razbistrila i kada taj monopolistički savez nije više morao da izigrava ulogu privredno naivne organizacije.

Iz prvobitnog sporazuma ne vidi se da su postojale neke finansijske sankcije protiv onih koji bi dogovor kršili. U naknadno priloženom obrazloženju se čak tvrdilo da takvih sankcija ugovor ne predviđa, jer su, tobože, firme učesnice „odustale od takvog sporazuma, držeći dovoljnom sankcijom činjenicu da je osnivanje i održavanje kartela u njihovom najvitalnijem interesu, jer smatraju da bi neodržavanjem ugovorom u kartelu primljenih obaveza, bio doveden u pitanje njihov dalji opstanak." [237]

Na sednici izvršnog odbora Sindikata NOVIKROMAR od 27. marta 1936, pod tačkom 14. dnevnog reda raspravljalo se i odlučilo o kaznama protiv povreda sporazuma, pa je samim tim, ono što je do tada bilo verovatno samo usmeno prihvaćeno, ali iz obzira prema javnosti ne i pismeno deklarisano, sada postalo deo fiksiranog normativa. Predviđene su i usvojene dve vrste kazni, obe u nadležnosti izvršnog odbora. Za formalne prestupe, kao što su propuštanje ili zakašnjenje u podnošenju propisanih prijava samoprodajnici kao administratoru, što znači za prekršaj prodaje mimo NOVIKROMAR-a, za svaki slučaj predviđena je kazna od 1000 dinara. Za neprijavljivanje „sklopljenih prodaja", povredu sporazuma o cenama i prodajnim uslovima, predviđene su kazne „od 50% dotične fakturne vrednosti", a za slučajeve gde se ne bi mogla pronaći visina štete, ovlašćen je bio izvršni odbor sindikata, da na osnovu slobodne procene odredi kaznu.[238] Uplata kazne morala se izvršiti u roku od 14 dana. Novčanim podmirenjem član sindikata nije bio lišen

[235] Isto.
[236] Isto.
[237] AJ, MTI, 76-716-1456. Predstavka, III br. 36093/16. X 1934.
[238] Isto.

i izvršenja prekršene obaveze time što mu se i stanje kvote moralo srazmerno ispraviti. Prikupljene kazne trebalo je „alikvotno razdijeliti među ostale članove".[239] U slučaju grube povrede preuzetih obaveza u sedmoj tački dnevnog reda predviđeno je isključenje prekršioca.

Iz oštrine kaznenih mera, koje su daleko od shvatanja o postojanju kolektivne svesti o neopohdnosti pridržavanja odredaba sindikalnog sporazuma, jasno proističe da je i ovaj monopolistički savez računao na pokušaje izigravanja pa je predvideo i veoma oštre kazne. Izvršni komitet bio je odlukom 19. tačke dnevnog reda ovlašćen da prikuplja podatke o sprovođenju sindikalnog sporazuma, a svi članovi sindikata obavezni da izvršnom odboru svoje radne grupe, „u svakom pogledu bez ikakvih rezervi daju razjašnjenja" i „da na zahtev izvršnog komiteta dopuštaju uvid u dotične originalne korespondencije, dokazala i poslovne knjige".[240]

Tačkom 16. dnevnog reda normiran je i međusobni odnos članova prema stručnjacima u jugoslovenskoj industriji vijaka. Odlučeno je da radnike i nameštenike, koji su bili u službi kod nekog člana sindiakta, može drugi član sindikata primiti na rad jedino na osnovu saglasnosti člana od koga oni dolaze. Na taj način su interesi poslodavaca bili maksimalno zaštićeni, a konkurencija čak i u odnosu na radnu snagu izbegnuta, što ni u kom slučaju nije išlo u prilog interesa radnika i samo je doprinosilo intenzifikaciji njihove eksploatacije.

Od posebnog je interesa odredba 4. dnevnog reda sastanka izvršnog odbora specijalne radne grupe za opštu vijčanu robu, koja je glasila ovako:

„Ni jedan član nema prava preduzimati proširenje svoga proizvodnog programa koji je postojao kod osnivanja kartela i nalazi se kod NOVIKROMAR-a, ukoliko bi se time remetio fabrikacioni program drugog člana." [241]

Ova odredba bila je direktno uperena protiv daljeg razvitka industrije vijaka u Jugoslaviij, a bila je, pre svega, u službi interesa Kompanije BU. Ova je uvek mogla da tvrdi da je, s obzirom na njene izvanredne velike proizvodne kapacitete, svaka dalja akcija na proširenju jugoslovenskih fabrika vijaka u sukobu sa odredbom citirane odredbe.[242]

Normativni sistem Sindikata NOVIKROMAR-a, izgrađivan je u toku njegovog funkcionisanja, bogaćen je i posle 1936. godine novim odlukama, kao što postoji i niz manjih donetih u periodu 1934—1936. U ovom pregledu globalnih odnosa nije neophodno osvrnuti se i na njih, jer za to nam ne stoji na raspolaganju ni dovoljan prostor.

Odnos snaga unutar NOVIKROMAR-a

Pored opštih poslova sindikata vijaka prodajne kvote, najvitalnije odredbe ovog jugoslovenskog monopolističkog saveza ovako su komponovane po specijalizovanim radnim grupama:[243]

[239] AJ, MTI, 76-716-1456. Zapisnik sednice br. 1. Ravnateljstva, 27. III 1936.
[240] Isto.
[241] Isto.
[242] AJ, MTI, 76-716-1456. Zapisnik br. 2. sednice Izvršnog komiteta specijalne grupe, opšta šarafska grupa (ubuduće IKOŠG), 27. III 1936.
[243] Đ. Gal, *Sind. fab. šraf.*, nav. delo, 65.

a) U radnoj grupi *opšta vijčana roba*

1) NFŠ — — — — — — — — — — — — — — 53,33%

3) SPLOSTAD (Maribor) — — — — — — — — — — — — 15,70%
4) Željezoprometno — — — — — — — — — — — — 11,00%

b) U radnoj grupi *vijci za drvo*

1) Krameri — — — — — — — — — — — — — — 22,92%
2) NFŠ — — — — — — — — — — — — — — 21,35%
3) SPLOSTAD — — — — — — — — — — — — — — 44,79%
4) Vojnović (Ljubljana) — — — — — — — — — — — — 7,29%
5) Željezoprometno — — — — — — — — — — — — 3,65%

c) U radnoj grupi *pribor za kolosečni materijal i vozna sredstva*

1) NFŠ — — — — — — — — — — — — — — 35,00%
2) OLT — — — — — — — — — — — — — — 5,30%
3) Slavonski Brod — — — — — — — — — — — — — 8,60%
4) Kropa — — — — — — — — — — — — — — 15,40%
5) SPLOSTAD — — — — — — — — — — — — — — 44,79%
6) SARTID — — — — — — — — — — — — — — 23,70%

Inače, ova grupa je ranije sva bila u tzv. „EBIS"-kartelu, odnosno monopolističkom savezu koji je formiran radi plasmana vijčane robe za državne potrebe.

Od devet članova NOVKIROMAR-a, samo su dva učesnika bila članovi svih specijalizovanih radnih grupa: predstavnik Novosadske fabrike šrafova i SPLOSTAD-a, ali je jedino Novosadska fabrika vijaka bila u svima radnim grupama u znatnoj meri angažovana. Apsolutnu većinu kvote imala je u radnoj grupi za opštu vijčanu robu (53,33% kvote), a prostu u radnoj grupi za kolosečne potrebe i vozna sredstva (35,00%). Jedino je u radnoj grupi vijaka za drvo SPLOSTAD bio izuzetno jak. U odnosu na Novosadsku fabriku vijaka uživao je upravo dvostruku proizvodnu kvotu (44,79% prema 21,35%), ali ne i apsolutnu većinu, jer su ostale četiri fabrike, makar i nedovoljno razvijene, ipak raspolagale kvotom od oko 55% i odgovarajućim uticajem na plasman robe. A to nije tako beznačajna stvar. Privredna snaga, a samim tim i ugled Kompanije BU bio je takav da je ona uvek mogla da računa da će moći okupiti oko sebe slabije partnere u ovom sindikatu, što znači da je SPLOSTAD morao računati da se ne sukobljava sa Kompanijom BU, čak ni u grupi gde je bio najjači.

U slučaju delovanja više sile, zbog čega bi neko od članova bio sprečen da realizuje svoju kvotu produkcije, predviđeno je da njegova kvota ostane na snazi još tri meseca. Posle isteka tog roka suspendira se sve dok opet ne postane sposoban za proizvodnju. Za vreme trajanja suspenzije, srazmerno se povećavala kvota ostalih članica.[244]

U slučaju neravnomernog korišćenja kvota, kada ne bi postojala mogućnost za fizičko izravnavanje, predviđena je tačkom 8. dnevnog reda ove sednice izvršnog odbora i mogućnost finansijskog izravnanja. U takvim slučaje-

[244] AJ, MTI, 76-716-1456. Zapisnik sednice ravnateljstva 27. III 1936.

vima „prekoračenje ili zaostatak obračunava sa 10% fakturne vrednosti, s tim da je u delokrug izvršnog odbora svake konkretne radne grupe spadalo pravo da odlučuje o načinu kvotnog izravnanja".

Sindikati jugoslovenskih fabrika vijaka i državni aparat

Teoretičari marksizma su još odavno ukazali na činjenicu da je u doba imperijalizma došlo do preplitanja i sraščivanja finansijskog kapitala sa državnim aparatom i da finansijski kapital koristi državni aparat kao svoj politički izvršni organ u svakom pogledu i pravcu. Finansijskom kapitalu država ne koristi samo kao sila prinude, kao sredstvo kojim radničku klasu drži u pokornosti, već i kao mehanizam za iskorišćavanje celog stanovništva svoje zemlje, preko državnih investicija, raznih porudžbina iz državnog budžeta.

Personalna unija između monopola finansijskog kapitala i države naročito se jasno ispoljava na primeru odnosa NOVIKROMAR-a i državnih organa.

Sindikat jugoslovenskih fabrika vijaka od trenutka svog formiranja tražio je i našao načina da se poveže sa državnim aparatom i da na njegove odluke deluje maksimalno povoljno po sebe. Pa ipak, baš u periodu kada je *Uredba o kartelima* stupala na snagu, dakle u vreme, kada je po članu prvom ove uredbe trebalo kartele zabraniti, između NOVIKROMAR-a i državnog aparata postala je najpotpunija i najefikasnija personalna unija i sam ministar trgovine i industrije bio čovek, koji je od prvih dana postojanja ovog sindikata bio u njegovim redovima. Dr Milan Vrbanić bio je dugo godina predsednik organizacije JUGOBURKO a.d., a kada je ova prešla u sastav NOVIKROMAR-a a.d., svoju funkciju predsednika upravnog odbora zadržao je i u ovoj „samoprodajnici".

Vrbanić je bio veoma uticajna ličnost, kako u privrednim, tako i u političkim krugovima. Kao generalni direktor Kreditne banke u Zagrebu, predsednik Trgovačko industrijske i zanatke komore u Zagrebu i senator, mogao je da utiče na rešavanje važnih privrednih pitanja i nije mu Kompanija BU slučajno poverila položaj predsednika upravnog odbora NOVIKROMAR-a. U vladi Milana Stojadinovića dr Milan Vrbanić je dobio resor ministra trgovine i industrije, te je u jednom od najvažnijih perioda za Sindikat industrije vijaka, od 1935—1938. godine, bio na čelu najvažnijeg ministarskog resora čovek koji je sa interesima NOVIKROMAR-a, pa i Multinacionalne kompanije BU bio lično i ekonomski povezan.

U trenutku kada je *Uredba o kartelima* doneta, najugledniji i najčitaniji privredni list u zemlji primio je sa rezervom, upozoravajući da od nje ne bi trebalo očekivati da postane instrument „bilo kakve protuindustrijske politike", ali je istakao da „Uredba stvara mogućnosti, da sada korigiramo prema svojim interesima one nepovoljne odnose, koji su za nas nastajali od nekih međunarodnih kartela, u koje su i naše industrije morale da stupaju, ako su htele da prosperiraju." [245] U redu tih kartela, na prvom mestu se moraju podrazumevati sindikati jugoslovenskih i srednjeevropskih železara i NOVI-

[245] *Nove uredbe.* JUGOSLOVENSKI LLOYD, 15. VIII 1934.

KROMAR. Razloge zbog čega nije došlo do realizacije gore iznetih očekivanja, umnogome je lakše shvatiti kada se zna ko je bila ličnost, koja je u tom smislu trebalo da se brine za realizaciju intencija *Uredbe o kartelima.*

Po imenovanju Milana Vrbanića za ministra trgovine i industrije štampa je upozorila jugoslovensku javnost u kakvom je odnosu novi ministar prema ovom monopolističkom savezu:

„Novom ministru u Ministarstvu trgovine i industrije Milanu Vrbaniću kartel „NOVIKROMAR" dobro je poznat, jer mu je dugogodišnji predsednik, pa je to razlog da naša privreda bude mirna i da vjeruje da će g. Vrbanić donijeti odluku"[246] (o tome koji su karteli štetni, a koji korisni, Đ. G.). I stvarno, privreda, a pre svega Sindikat jugoslovenskih fabrika vijaka, nije imala razloga da strepi, jer je dr Milan Vrbanić dobro znao šta su monopolistički savezi, bio je plaćeni čovek i korisnik „blagodeti" tih saveza, a za sve pogodnosti koje je preko njih uživao, valjano se i odužio. Za njegovo se ime vezuje novelirana *Uredba o kartelima* iz novembra 1935. godine, iz koje je odstranjena i poslednja nota antikartelskog raspoloženja, kao što je, takođe, njegovo ime iza niza naredbi i administrativnih mera, koje su *Uredbi o kartelima* udahnule životnu snagu, a radu kartela dali legalitet, počev od odobravanja njihovog rada, uvođenja kartelskog registra i sistematskog praćenja delatnosti kartela. Da je u svim tim akcijama konsultiran NOVIKROMAR, odnosno Kompanija BU, koja je sve konce ovog sindikata držala u svojim rukama, i da su donesene samo takve odluke koje su išle u prilog želja i htenja ove kompanije, u to ne treba sumnjati.

Dok je 1935. za NOVIKROMAR bila godina kada je on preko svog eksponenta Milana Vrbanića uspeo da obezbedi legalitet, da se registruje u kartelski registar Ministarstva trgovine i industrije, dotle su godine od 1936—1938. veoma značajne za dalji njegov razvitak: precizno je razrađen mehanizam organizovanja ovog sindikata na bazi delovanja 4 veoma samostalna i funkcionalna specijalna radna tela; rešen je problem odnosa prema nemačkom i mađarskom kartelu vijaka; suzbijeni su domaći autsajderi; došlo je do izvesne racionalizacije proizvodnog programa; preciznije je razrađena proizvodna kvota, kao najosetljivija i najvažnija regulativa međusobnog odnosa.

Borba NOVIKROMAR-a sa domaćom i inostranom konkurencijom

Nemački i mađarski karteli fabrika vijaka preduzeli su 1936. godine žestoku konkurentsku akciju protiv NOVIKROMAR-a. Neregulisani odnosi ili pak moguće veće aspiracije inostranih konkurenata dovele su do tog sukoba, koji je nemačka konkurencija preduzela u veoma povoljnim okolnostima po sebe. Nemačka marka je bila znatno pojeftinila u klirinškom prometu, a s obzirom na znatan izvoz jugoslovenskih sirovina i agrarnih produkata u Nemačku, Jugoslavija je bila u aktivi u nemačko-jugoslovenskom spoljnotrgovinskom finansijskom bilansu, pa je bio opštejugoslovenski interes da se što više industrijske robe uveze iz te zemlje kako bi se finansijski odnosi izbalansirali. Taj je trenutak dobro došao nemačkom kartelu vijaka da pređe u ofanzivu.

[246] *Karteli industrije i novi ministar trgovine i industrije.* JUGOSLOVENSKI ŽELJEZNAR, ELEKTRIČAR I STROJAR, 1—15. I 1935.

Krajem aprila 1936. godine Generalna direkcija Jugoslovenskih državnih železnica raspisala je drugu javnu ofertalnu licitaciju za kolosečni pribor za gornji stroj, koji je obuhvatao čitav niz artikala za koje je bila zainteresovana i jugoslovenska industrija vijaka. Međutim, pored jugoslovenskih fabrika, na ovoj licitaciji pojavili su se i konkurenti sa strane: belgijska i nemačka industrija vijaka.

Domaći sindikat vijaka bio je izložen strahovitom pritisku. Neka nam to konkretne brojke pokažu. Najpovoljnije cene domaćih fabrika vijaka kretale su se na ovoj licitaciji između 5,95 do 8 dinara. Belgijska firma nudila je robu po prosečnoj ceni od 3,88 dinara po kilogramu necarinjeno, što sa carinom zajedno znači ponudu po ceni od 7,90 dinara. U odnosu na belgijskog konkurenta, jugoslovenska carina još je spasavala nešto artikala za domaće liferante. Međutim, nemačka konkurencija bila je nedostižna, bar po svojim cenama, jer je Firma KRUP iz Esena ponudila svoju robu po vanredno niskim cenama.

KRUP-ovi tirefoni (šinski ekseri, dakle roba koju su proizvodile fabrike u Novom Sadu, Smederevu i Kropi), ponuđeni su po ceni od 35 RM za 100 kg, franko Sušak, uključivši u tu cenu carine i sve državne dažbine. Po tadašnjem kursu marke, to je značilo da je KRUP nudio kg tirefona za svega 4,90 dinara.[247] Treba imati u vidu da je u toj ceni sadržana:

carina	3,30 dinara po 1 kgr
10% skupnog poreza	0,49 dinara po 1 kgr
vozarina od Nemačke	0,10 dinara po 1 kgr
pakovanje	0,10 dinara po 1 kgr
troškovi oko carinjenja	0,06 dinara po 1 kgr
državne dažbine 1,5%	0,07 dinara po 1 kgr
UKUPNO:	4,12 dinara po kgr.

Ako se ta suma od 4,12 dinara odbije od ponuđene cene 4,90 dinara, dobija se iznos sa kojim je Firma KRUP računala: svega 0,78 dinara po 1 kg tirefona, a toliko je stajalo staro gvožđe na međunarodnoj pijaci. To, konkretno, znači da je Firma KRUP damping cenama želela da baci na kolena jugoslovensku industriju vijaka i njen sindikat.

Ponuda vijaka tipa DŽ 14a pruža još frapantniju sliku. KRUP-ova cena za 100 kg ove robe bila je 31 RM, franko Sušak, što je prema tadašnjem kursu nemačke marke iznosilo cenu od 4,34 dinara za kilogram.[248] Nakon odbitka troškova prema gornjoj specifikaciji ispada da je za carinu i razne

[247] Do 1931. godine Nemačka je u trgovinskim odnosima sa Jugoslavijom kako u uvozu tako i u izvozu bila iza Italije, Austrije, Čehoslovačke i Rumunije. U doba svetske ekonomske krize ona izbija na prvo mesto. Sporazumom o klirinškim plaćanjima i snažnim izvozom jugoslovenskih sirovina i hrane, jugoslovenski platni bilans postaje aktivan, a pojeftinejnjem marke, uvoz industrijske robe iz Nemačke postaje veoma jeftin, tako da za neke artikle ni carinska zaštita više nije bila dovoljna.

[248] INDUSTRIJSKA ODBRANA, 23. V 1936. Pogrešnim zbrajanjem data je netačna cifra od 1,28, umesto 0,28 dinara.

dažbine KRUP morao platiti 4,06 dinara, što daje podatak da je kilogram vijaka ovoj firmi donosio samo 0,28 dinara.[249] Po toj ceni nije se na međunarodnom tržištu mogao kupiti ni kilogram starog gvožđa.

Damping je bio očigledan. Jugoslovenska industrija vijaka je na sva zvona udarala na uzbunu. Udruženja industrijalaca sa područja svojih fabrika vijaka, Centrala industrijskih korporacija, Zemaljski savez industrijalaca za preradu gvožđa i metala, Zemaljska konferencija industrijalaca Kraljevine Jugoslavije, dnevna i stručna štampa bili su mobilisani. Prvog maja u VREMENU je objavljen članak pod alarmantnim naslovom: *Nemci nude robu pod damping cenama.*[250] INDUSTRISKA ODBRANA u članku pod naslovom *Državne licitacije i domaća željezarska industrija* dokazivala je detaljnim cifarskim analizama da se radi o nemačkom dampingu, čiji je cilj „uništiti da bi posle gospodarili".

Časopis je upozorio da je krajnje vreme „*da se stane na put barbarizmu strane kartelisane teške industrije*" (podvukao Đ. G.), za koju je rečeno da u poslednje vreme „forsirano i sistematski radi na tome da uništi mladu metalurgijsku industriju balkanskih zemalja, da bi poslije suvereno gospodarila njihovim tržištima." Pisac članka upozorio je jugoslovensku javnost na izvanrednu važnost teške industrije po nacionalnu odbranu, ukazao na činjenicu da se u celom svetu slična grana industrije svim sredstvima brani, da bi svoje izlaganje završio konstatacijom: „Naša preduzeća traže samo ono na šta imaju pravo i ono što im se može i mora dati. Sistematska akcija inostranstva za uništenjem naše industrije, koje se evo i prilikom poslednje licitacije manifestovala, mora jednom biti radikalnim protumjerama dokrajčena."

Ovaj članak je završen zahtevom da se donese uredba o zaštiti domaće industrije prilikom državnih nabavki. Na Zemaljskoj konferenciji industrijalaca Jugoslavije zadovoljili su se zahtevom da se „strogo poštuju pogodnosti date za unapređenje radinosti u zemlji, a ne da se te pogodnosti obilaze ili derogiraju novim zakonima." [251] U raznim drugim predstavkama zahtevano je povećanje carinske zaštite za industriju vijaka, ustrojavanje robnih spiskova po kojima bi se Narodna banka ravnala i davala kompenzacione marke samo onim jugoslovenskim kupcima, koji bi u Nemačkoj nabavljali samo onu robu koja se u Jugoslaviji ne proizvodi, odnosno ne proizvodi u dovoljnim količinama.[252]

Od svega toga nije bilo ništa. Rat sukobljenih monopolističkih velesila oko jugoslovenskog i balkanskog tržišta vijaka završen je na način koji odgovara monopolističkom načinu ponašanja. Slabija strana, ovog puta bila je to Kompanija BU i Sindikat jugoslovenskih fabrika vijaka, morala je da se prikloni snazi i volji jačeg. Sa nemačkim i mađarskim kartelom sklopljen je

[249] Đ. Gal, *Sind. fab. šraf.*, nav. delo 53,71; Vidi: Dr N. Pevac, *Nemačka marka i naši privredni odnosi sa Nemačkom.* EKONOMSKO-FINANSIJSKI ŽIVOT, IX 1940, 426, 427. Početkom 1936. godine paritetni kurs klirinške marke iznosio je oko 17,50 dinara, a početni kurs klirinške marke iznosio je 14,80, da bi u maju 1936. pao na 12,25, u oktobru iste godine izneo 14,50, a u januaru 1937. zabeležio najniži nivo od 11,98 dinara.

[250] VREME, 1. V 1936; JUGOSLOVENSKI KURIR, 29. IV 1936; INDUSTRIJSKA ODBRANA, 23. V 1936.

[251] Teze industrijske konferencije, Beograd, 1937. Vidi referat sekretara Saveza metalne industrije: *Državne nabavke u inostranstvu*, 55, 56.

[252] Đ. Gal, *Sind. jug. fab. šraf.*, nav. delo, 53.

sporazum, sa svakim partnerom ponaosob. Sa nemačkom Firmom Archimedes schlesisch-sachsische Schraubenfabrike A. G. Breslau (ubuduće Arhimedes) sklopljen ugovor u trajanju od 1. VII 1937. do 30. VII 1939. godine, sa ciljem „da se uvoz trgovačkih vijaka i matica iz Njemačke u Jugoslaviju tako odmjeri i regulira, da se na dulje vrijeme postigne mirnoća na tržištu, koju žele oba suugovarača".

Ugovor je u 7 tačaka obuhvatao precizno navedene artikle vijčane robe. Dok se Sindikat jugoslovenskih fabrika vijaka obavezao da neće izvoziti vijčanu robu na nemačko tržište, Arhimedesu je ugovorom pripalo pravo da u svakom kartelu jedne poslovne godine plasira na jugoslovenskom tržištu 45 950 kg vijaka i matica. Ukoliko bi se pak u narednoj godini promet vijčane robe povećao ili smanjio za više od 5 procenata, u istoj srazmeri je trebalo korigovati kontingent Arhimedesovog plasmana, vodeći računa o ugovorom uspostavljenom paritetu.[253]

Sporazumom su predviđene i solidarne akcije protiv eventualne konkurencije, pa se Arhimedes obavezao za slučaj pojave nemačke konkurencije na jugoslovenskom tržištu „da putem Njemačkog sindikata šarafske robe svim raspoloživim sredstvima tu smetnju otkloni. Ne uspije li to, onda polovica zajednički utvrđenih dobava spomenutog vankartelnog dobavljača ide na teret Arhimedesu priznate godišnje dobavne količine".[254] Sindikat NOVIKROMAR je preuzeo na sebe analognu obavezu u obratnom slučaju.

Za slučaj da neko jugoslovensko vankartelsko preduzeće počne ometati domaće tržište obaranjem cena, Arhimedes se obavezao da će sudelovati u merama koje se budu preduzele protiv vankartelnog dobavljača „i to u razmjeru njegove (Arhimedesove p. Đ. G.) količine prema ukupnoj količini više njemačkog i mađarskog uvoza."[255]

Sindikat NOVIKROMAR je u ugovoru preuzeo na sebe obavezu da će obaveštavati Arhimedesa, tj. nemački sindikat fabrika vijaka, „o svim događajima na jugoslovenskom tržištu" koji se tiču vijčane robe, a naročito „o nastalim konkurencijama, novoizdanim kartelnim odredbama ili slično, o nakanama poslovodstva NOVIKROMAR-a u pogledu cijena u Jugoslaviji itd." [256]

To konkretno znači da je ovim sporazumom nemački sindikat stekao pravo i mogućnost da saznaje čak i takve privredne informacije, koje su bile poverljivog karaktera: raspise Ministarstva trgovine i industrije, Ministarstva vojske itd. Počev od cirkulara Centrale industrijskih korporacija, Zemaljskog saveza jugoslovenske industrije gvožđa i metala, pa sve do raznih ministarskih raspisa, uredaba i naredaba, sve se pomno prevodilo u upravi Novosadske fabrike vijaka a.d. odnosno u NOVIKROMAR-u, pa je odmah slato kako u Austriju, tako i u Nemačku.

Privredna špijunaža tu uopšte nije bila potrebna. Sve je išlo legalno, jer je Ministarstvo trgovine i industrije sankcionisalo pravo inostranih partnera Jugoslovenskog sindikata vijaka da se o svim važnim događajima u privredi Jugoslavije obaveštava redovnim, legalnim putem. Između ostalih, ovo je još

[253] AJ, MTI, 65-716-1456. Sporazum zaključen među firmama Arhimedes i NOVIKROMAR.
[254] Isto.
[255] Isto.
[256] Isto.

jedna veoma važna dimenzija međunarodnih kartela, koja u našoj istoriografiji nije bila sagledana: međunarodni sindikati, odnosno karteli nisu imali mogućnost samo da utiču na razvoj određene proizvodne grane, na kretanje cena, već su bili u mogućnosti da se pravovremeno i detaljno informišu o svima vitalnim privrednim pitanjima i da se za eventualne mere, koje nisu išle u prilog politike njihovog monopolističkog saveza ili u interes njihovih država, blagovremeno pripreme i mobilišu.

Ugovor sa „Ungarische Waggon — und Maschinenfabrik a.g. Budapest" (koja je u dokumentima koristila skraćenicu RAAB) bio je po formi i suštini sklopljen skoro identičan ugovor. Mađarskom partneru ugovor je omogućavao u svakom kvartalu uvoz vijčane robe (tačno specificirane u tački I b. ugovora), u iznosu od 30 000 kg vijaka i zakovica.[257]

Tako je sukob između nemačkog i mađarskog sindikata vijaka s jedne strane i jugoslovenskog sindikata s druge, završen kompromisom i proširenjem mreže međunarodnih sporazuma fabrika vijaka u Evropi. Na ustupanje prava na plasiranje znatne količine vijčane robe Arhimedes-u i RAAB-u Sindikat jugoslovenskih fabrika vijaka bio je prisiljen zbog žestine konkurentskog pritiska, naročito iz Nemačke. U godini kada je ta konkurentska borba buknula, dakle 1936. godine, prema tvrđenju Jugoslovenskog sindikata vijaka, uvezeno je iz inostranstva, i to neocarinjeno, 400 vagona sitnog kolosečnog materijala „što čini polovicu fabrikacije jugoslovenskih fabrika šarafa." [258] Faktički, taj uvoz je bio veći nego što se to u zvaničnim statistikama moglo evidentirati i sagledati, jer se „šarafska roba, koja se uvažala sa željeznim konstrukcijama carinila zajedno sa ovim, a pod oznakom željeznih konstrukcija".[259]

Iz zvaničnih statističkih iskaza o kretanju uvoza vijaka i matica saznajemo sledeće:[260]

Godine	Uvezeno kg	U vrednosti
1935.	417 870	4 874 934
1936.	1 020 959	7 102 384
1937.	879 425	7 519 127
1938.	690 055	7 499 648
1939.	883 036	7 366 006

1936. godine, dakle, u vreme naleta inostrane konkurencije na jugoslovensko tržište vijaka, uvoz ove robe je više nego udvostručen u odnosu na prethodnu godinu. Pošto je do monopolističkog sporazuma među sukobljenim stranama došlo tek krajem februara 1937, osetniji pad uvoza je uočljiv tek

[257] AJ, MTI, 65-716-1456. Sporazum zaključen između RAAB-e i NOVIKROMAR-a, 15. X 1937.

[258] AJ, MTI 65-761-1456. Odgovor NOVIKROMAR-a na predstavku Firme „DOČIĆ I MLADENOVIĆ" Tvornice poljoprivrednih sprava, Leskovac, odnosno preporuku Ministarstva trgovine i industrije. 22. VI 1937.

[259] Vidi odgovarajuća godišta *Statistike spoljne trgovine Kraljevine Jugoslavije.* Ministarstvo finansija — Odeljenje carina, Beograd.

[260] Isto.

1938, ali se nije uopšte vratio na nivo pre 1936. godine, jer su nemačke mađarske, pa i austrijske fabrike vijaka rezervisale za sebe znatan deo jugoslovenskog tržišta. Samim tim nastala je čudna situacija: predimenzionirana (za tadašnje potrebe) jugoslovenska industrija vijaka nije mogla celishodno da koristi svoje kapacitete, pa samim tim ni da poboljša rentabilnost. Proizvodila je zato skuplje, a prodavala čak i iznad te cene, jer je koristila monopolistički mir uspostavljen na jugoslovenskom tržištu, nastojeći da gubitke u prethodnoj konkurentskoj borbi što pre nadoknadi.

Važno je još napomeunti da je u trenutku ugroženosti Jugoslovenski sindikat vijaka zatražio solidarnu pomoć Jugoslovenskog sindikata železara u vidu specijalnog popusta za valjanu žicu, korišćenu kao sirovinu za izradu vijaka. Ta joj je pomoć i pružena, pa je Komercionalni biro Jugoslovenskih železara u Zagrebu o tome obavestio NOVIKROMAR:

„Za sve narudžbe željeza za šarafsku robu, koje su nam članovi kartela šarafa predali poslije 14. avgusta ove godine i koji će nam isti još predati do uključivo 31. avgusta 1937, fabrike gvožđa, članovi kartela gvožđa, priznavaju popust od 16 para po 1 kg od osnovne cene." [261] Popust je važio samo za slučaj da u toku jednog kalendarskog meseca fabrike naruče najmanje 300, ali ne više od 400 tona, i to samo za one profile železa koji se koriste kao sirovina za izradu vijaka, sa napomenom da se ono nije smelo upotrebiti za izradu drugih artikala, niti prodavati u neprerađenom stanju. Ovaj su popust davale kako članice jugoslovenskog, tako i članice srednjeevropskog sindikata železara.

Racionalizacija proizvodnog programa u NOVIKROMAR-u

Paralelno sa regulisanjem odnosa između jugoslovenskog, nemačkog i mađarskog sindikata fabrika vijaka, tekla je i unutrašnja izgradnja međusobnih odnosa u jugoslovenskom sindikatu. Prva inicijativa potekla je iz Beča posredstvom Novosadske fabrike vijaka još 1933. godine, kada je dat predlog da se prestane sa svaštarenjem i maloserijskom proizvodnjom, već da se proizvodnja razdeli i koncentriše po pojedinim fabrikama NOVIKROMAR-a. Inicijativa je prihvaćena, pa su izvesni koraci u tom pravcu preduzeti 1934. godine, „i svima bili od koristi." [262]

U pogledu racionalizacije proizvodnje naročito je značajan bio sporazum između SPLOSTAD-a i Novosadske fabrike vijaka a.d., sklopljen 1936. godine. Specijalnom promemorijom Novosadska fabrika vijaka se obavezala 1. avgusta 1936. da „neće izrađivati vijke za drvo svake vrste do uključivo 6 mm ∅ isključivši vijke za stalke", dok je za uzvrat SPLOSTAD dao obavezu da neće proizvoditi vijke toplim putem (svake vrste sa maticama i bez matica), matice svake vrste, preko 1/2, odnosno 13 mm debljine, odnosno promjera rupe i tirefone." [263] Sa ovog spiska artikala SPLOSTAD je mogao proizvoditi samo robu za sopstvenu upotrebu, ali ne i za tržište.

[261] ANS, NFŽ, Prepis dopisa Komercijalnog biroa jugoslovenskih željezara u Zagrebu NOVIKROMARU, br. 5258/Dir. Ru/Ve 18. XI 1936.

[262] Kronika, Plamena, nav. delo, 116.

[263] AJ, MTI, 65-716-1456. Promemorija. Zapisnik sa sednice izvršnog odbora br. 12/B. 4. od 1. VIII 1936.

Sporazum je sklopljen na godinu dana, s tim, ukoliko se ne otkaže, rok važenja mu se produžuje na naredne dve. Interesantna je i kvantitativna odredba ovog sporazuma. Ona je određivala da se jedan vagon vijaka za drvo mora po vrednosti tretirati kao 5 vagona vijaka izrađivanih toplim putem, što je u konkretnoj primeni značilo da će Novosadska fabrika dobiti od SPLOSTADA za 1 ustupljeni vagon vijaka za drvo, 5 vagona vijaka izrađivanih toplim putem (vijaka tretiranih ovom promemorijom).

Do značajne racionalizacije je došlo i povlačenjem austrijske firme Lapp-Finze, učesnice Jugoslovenskog sindikata vijaka (pod imenom „Željezoprometno" Bistrica) sa jugoslovenskog tržišta. Ova je firma u periodu zaoštrene borbe protiv nemačkog i mađarskog sindikata vijaka, kada su jugoslovenske fabrike bile prisiljene da snize cenu svoje robe za 20 procenata, našla za rentabilnije rešenje da se povuče sa jugoslovenskog tržišta. Ustupila je svoju kvotu, koja je podeljena među članicama jugoslovenskog sindikata fabrika vijaka, s tim što joj je pripalo pravo novčane odštete „od 8 procenata od otpadajuće neto vrijednosti robe", koju je svaka tvornica, kojoj je pripao jedan deo ustupljene kvote, morala da namiri Firmi Lapp-Finze, naravno uz odgovarajući nalog administracije NOVIKROMAR-a.[264]

U proizvodnji i plasmanu zakovica došlo je 1936. godine takođe do značajnih promena. Van sindikalnog sporazuma radila je i plasirala ovu robu Tvornica OMEGA iz Ade. Sindikatu NOVIKROMAR uspelo je da se nagodi sa vlasnikom ove firme, te je ona prodala šest mašina za proizvodnju zakovica NOVIKROMAR-u, a za njih je, kao i za desetogodišnju obavezu da se proizvodnjom ovog artikla više neće baviti, dobila otkupnu cenu od 200 000 dinara. Preciznije, ugovorna obaveza bivših vlasnika glasila je da u roku od 10 godina neće direktno niti indirektno započeti ni sa produkcijom ni trgovinom sledećih proizvoda: zakovica i šarafske robe svake vrste, žičane robe sa narezom svake vrste i lančane robe svake vrste.[265] Ovakva formulacija bila je perfektuirana na zahtev Braće Kramer, jer su oni bili kupci mašinskog parka Tvornice OMEGE iz Ade i postali članovi specijalne radne grupe „opšte vijčane robe" u NOVIKROMAR-u.[266] Znamo da su još od ranije bili članovi specijalne radne grupe „vijaka za drvo". Kramerovima je po tom ugovoru ustupljena 20-procentna prodajna kvota zakovica do uključivo 11 mm debljine, koje su izrađivane hladnim postupkom. Usled toga je ceo kvotni ključ promenjen, ali s obzirom na dalja njegova doradivanja, o tim izmenama biće u celini reči nešto niže.

Prema tome, 1. maja su kao konkurenti eliminisani proizvođači zakovica iz Ade, 1. decembra 1936. povukla se sa tržišta vijaka Firma Lapp-Finze, a sa nemačko—ugarskom konkurencijom je faktički sukob okončan februara 1937. godine, kada je u Diseldorfu u Trgovačko-industrijskoj komori potpi-

[264] AJ, MTI, 65-716-1456. Promemorija. Lapp-Finze, dogovor je važio od 1. XII 1936.

[265] AJ, MTI, 65-716-1456. Promemorija. Sporazum je stupao na snagu 1. V 1936.

[266] Isto, Sporazum zaključen između NFŠ, Krope, SPLOSTAD-a, Bistrice i Braće Kramer 1. V 1936. — Vidi JUGOSLOVENSKI GVOŽĐAR, 24. VI 1936. *Nadoplatak na hitno povećanje sa 580 na 750* a do daljeg povišenja nije moglo doći zbog nemačke konkurencije. *Govori se da je sve mašine NOVIKROMAR platio kavalirski.*

san prethodni sporazum između Arhimedesa i NOVIKROMAR-a. Zajedno sa sklapanjem ugovora sa nemačkim konkurentom, zaključen je i jedan, zaista interesantan ugovor između NOVIKROMAR-a i Vilima Prevareka, čoveka koji je tako svesrdno, pristrazno i beskompromisno zastupao interese Kompanije BU krajem dvadesetih godina u jeku žestoke borbe i prepucavanja preko stručnih listova između te kompanije i jugoslovenskih fabrika vijaka.

Sudbina Vilima Prevareka je veoma interesantna. Nakon formiranja NOVIKROMAR-a (1. oktobra 1931) ovaj predani službenik Kompanije BU otpušten je iz službe, jer za njega više nije bilo mesta. Tako bezobziran stav prema njemu skupo je stajao ovu kompaniju. Prevarek se nije povukao sa tržišta vijaka, a na njegovo stručno znanje i poznavanje jugoslovenskih prilika oslonila se firma Arhimedes kada je preduzela ofanzivu na jugoslovensko tržište. Naime, V. Prevarek je postao zastupnik Arhimedes-a za Jugoslaviju. Pošto je uz ozbiljne gubitke i žrtve mir sa Arhimenesom uspostavljen, NOVIKROMAR više nije počinio istu grešku kao 1931. godine, već je sa Vilimom Prevarekom sklopljen sporazum, kojim je on „obeštećen" sa 135 000 dinara „za izgubljeno mesto" zastupnika Arhimedesa, a za uzvrat, Prevarek se obavezao „da se doživotno neće baviti ni posredno ni neposredno prodajom šarafske robe, niti preuzimati zastupstva, niti sudelovati u preduzeću šarafske grane." [267]

NOVIKROMAR i konkurencija

Svojim postojanjem i povremenim uspesima nad autsajderima, stranim konkurentima, pa i nad Sindikatom jugoslovenskih i srednjeevropskih železara, NOVIKROMAR nije uspeo da se trajnoobezbedi od konkurencije. Šta više, i nakon sklapanja monopolističkog ugovora vođena je povremeno međusobna borba između njegovih članova za veće kvote proizvodnje ili protiv kršioca monopolističkog sporazuma. Promene u odnosu snaga često su dovodile do unutrašnje konkurencije, do trzavica i zategnutih odnosa među članovima ovog sindikata, koji su pokadkad pretili i skidanjem monopolističkog sporazuma.

Da u doba monopola konkurencija nije otklonjena već postaje žešća, upozorio je Lenjin, kada je pisao da ovo nije „više konkurentska borba između sitnih i krupnih, tehnički zaostalih i tehnički naprednih preduzeća. Ovo je gušenje od strane monopolista onih koji se ne potčinjavaju monopolu, njegovom jarmu, njegovom diktatu.[268]

Dosadašnja istorija NOVIKROMAR-a prava je ilustracija ove Lenjinove teze, kao što su i naredni podaci njena potvrda: ni sporazumom sa nemačkom i austrijskom konkurencijom NOVIKROMAR nije uspeo da stvori stanje trajnog monopolskog mira.

Kao konkurent u proizvodnji šinskih eksera javila se 1936. godine, „Jasenica, a.d. za opravku i konstrukciju vagona". U maju 1937. godine primljena je za člana NOVIKROMAR-a, ušla je u radnu grupu „pribora za kolosečni materijal i vozna sredstva". Dobila je 40-procentnu kvotu u proizvodnji šin-

[267] AJ, MTI, 65-716-1456. Sporazum sa V. Prevarekom, 3. I 1938.
[268] V. I. Lenjin, *Imperijalizam kao najviši stadij kapitalizma.* Beograd, 1960, 32.

skih eksera većih od 12 mm ∅. Ceo dotadašnji kvotni ključ morao je zbog toga biti izmenjen.[269]

Mala tvornica Ivana Lazara, sa dugogodišnjom tradicijom proizvodnje šinskih eksera ostala je izvan NOVIKROMAR-a sve do 1938. godine, kada je i ona morala da se povinuje zakonu jačeg. Od prvog jula 1938. godine uživala je 14. procentnu kvotu šinskih eksera većih od 12 mm ∅.[270]

Prilikom stupanja u NOVIKROMAR svaki je novi član potpisivao obavezu da, dok mu traje članstvo u ovoj monopolističkoj organizaciji, neće otpočinjati proizvodnju artikla, koji do stupanja u NOVIKROMAR nije proizvodio, a koji je obuhvaćen monopolskim sporazumom ovog sindikata. I to je bila jedna od mera da se konkurencija spreči.

Protiv pokušaja Subotičke tvornice „Zephir" da se na jugoslovenskom tržištu učvrsti kao novi proizvođač vijaka, NOVIKROMAR je morao povesti veoma upornu borbu, tim pre što se nije radilo o tako maloj i bezazlenoj firmi, kako to može na prvi pogled da izgleda, već o preduzeću koje je bila podigla veoma snažna mađarska fabrika GANZ Villamossági r.t.[271]

GANZ je donedavna i sam bio član mađarskog kartela vijaka (ČART), lai je u toku izvršene racionalizacije proizvodnje u ovoj kompaniji, uz godišnju odštetu od 120 000 penga (oko 1 200 000 dinara) napustio proizvodnju vijaka. No, GANZ je pokušao da izigra ovaj sporazum. Prodao je svoje mašine za proizvodnju vijaka jednoj mađarskoj tvornici usled čega je ČART odbio da plaća ugovorenu godišnju odštetu. Spor je došao na sud, a GANZ-u se, na kraju, daleko više isplatilo da svoje mašine proda ili plasira izvan Mađarske.[272] Zadržao je pravo na godišnju odštetu od 120 000 pengi, a u Jugoslaviji, gde je preko svoje filijale (Zefir) poslovao. mogao je otpočeti proizvodnju ovog artikla i koristiti monopolistički profit obezbeđen postojanjem Sindikata jugoslovenskih fabrika vijaka.

Kada je Subotička fabrika štednjaka ZEPHIR zatražila dozvolu da u Beogradu osnuje fabriku vijaka, Sindikat fabrika vijaka u Jugoslaviji preduzeo je sve da već pri izdavanju dozvole za rad pokosi budućeg partnera. Nadležnim forumima podnete su predstavke na već uobičajeni način, uz mobilizaciju svih foruma: Udruženja industrijalaca, Centrale industrijskih korporacija, Zemaljskog saveza industrije za preradu gvožđa i metala. Međutim, bilo je bez uspeha. Firma Ganz iz Budimpešte nije bila tvornica koja se lako mogla ukloniti i veoma je jasno znala šta želi i kako to može postići. Najzad, Subotička tvornica, kao eksponent Ganza, uspela je. Njeno je ime promenjeno, te joj je firma od 1936. godine, glasila „Zefir d.d. tvornica gvozdene i metalne robe Subotica, filijala Beograd". Protokolacija beogradske filijale izvršena je kod beogradskog suda oktobra 1936. godine, a ovlašćenje za rad dobila je 16. februara 1937. godine.

Zephir a.d. u Beogradu raspolagao je akcijskim kapitalom od 1 500 000 dinara. Stvarno uloženi kapital iznosio je: u zgrade i druge nekretnine u Beogradu 1 213 083, u mašinska postrojenja 832 088, u ostalo 2 596 768 dinara. U fabrici je bilo instalirano 29 mašina i alata za izradu vijaka sa 30 KS, čiji

[269] AJ, MTI, 65-715-1456. Zapisnik br. 16/c od 20. V 1937.
[270] AJ, MTI, 65-716-1456. Zapisnik od 1. IX 1938.
[271] AV, UINS, 2.053/1933.
[272] *Öt csavargyár pöre.* HONI IPAR, 1. III 1933.

je godišnji kapacitet pri osmočasovnom radnom vremenu bio 220 000 kg, odnosno oko 20 vagona vijčane robe, a zapošljavala je oko 40 radnika.[273] Fabričke zgrade za novu fabriku vijaka bile su podignute već u novembru 1936. godine, pa je počela montaža mašina.[274] Uskoro je i montaža mašina bila završena.[275]

Fabrika vijaka ZEFIR je ipak proradila u martu 1937. godine, dočekavši da se veliki sukob između nemačkog i mađarskog sindikata fabrika vijaka završi i da se cene počnu „oporavljati", da se koristimo žargonom ovdašnjih monopolističkih saveza. Pošto je prethodni ugovor sa nemačkom konkurencijom zaključen 24. februara 1937. godine u Diseldorfu, Fabrika ZEFIR je mogla da krene na osvajanje tržišta vijčane robe, sa nadom da će uživati i monopolističke cene.[276]

Cene vijaka su stvarno počele naglo da se povećavaju. U aprilu 1937. povećane su za 8 procenata, mesec dana kasnije za 10,8 procenata, da bi 21. septembra iste godine bile ponovo povećane za 6,64 procenata.[277] Ukupno uzevši, u tri uzastopna povećanja cene su skočile za 25,25 procenata, i nadmašile cene pre septembra 1936, kada ih je zbog inostrane konkurencije Sindikat fabrika vijaka oborio za 20 procenata. A upravo u tim, visokim monopolističkim cenama, treba tražiti razloge za stalno nicanje autsajderskih preduzeća, jer se kapital prelivao iz manje rentabilnih grana u rentabilnije.

U ovakvim okolnostima razumljivo je što se i Zagrebačka firma Bedžih Sevčik odlučila za osvajanje produkcije vijaka. Strojobravarsku radionicu Ševčik osnovali su Vladimir i inženjer Bedžih Ševčik 1922. godine u Zagrebu. Radionica je 1928. godine proširena livnicom, a njena je delatnost obuhvatila i opravku i izradu raznih mašina. U toj ekspanziji bravarske radionice ka fabrici, značajan korak bio je učinjen 1937. godine odlukom da pređe na izradu vijaka i kupe odgovarajuće mašine. Tada je već Firma Ševčik bila veliko preduzeće (u jugoslovenskim razmerama) sa 160 KS.[278] Treba imati još u vidu da je u Kraljevu sredinom 1937. bila u osnivanju državna fabrika vijaka, „za koju su strojevi već raspisani". Zbog toga je usledila protestna predstavka NOVIKROMAR-a Ministarstvu trgovine i industrije, u kojoj se sa negodovanjem konstatuje da su jugoslovenske fabrike vijaka ugrožene ne samo prekomernim uvozom vijčane robe iz inostranstva i neplanskom izgradnjom novih privatnih fabrika, i pored toga što postojeće ne mogu iskoristiti ni 50% svojih kapaciteta, nego i stalnom tendencijom državnih železničkih radionica da instaliraju mašine za proizvodnju sitnog kolosečnog materijala u sopstvenoj režiji. U dopisu NOVIKROMAR-a stoji: „Time se oduzima mogućnost egzistencije privatnoj industriji šarafske robe, pošto ona ne može živeti od privatne potrebe, a bez da je država jače uposluje".[279]

[273] AJ, MTI, 65-552-1272.
[274] *Nova tvornica šarafa u Beogradu.* JUGOSLOVENSKI GVOŽĐAR, 11. XI 1936.
[275] JUGOSLOVENSKI GVOŽĐAR, 25. XI 1936.
[276] *Kronika „Plamena"*, nav. delo, 133.
[277] AJ, MTI, 65-165-516.
[278] JUGOSLOVENSKI GVOŽĐAR, Jubilarni broj, 1938.
[279] AJ, MTI, 65-716-1456. Dopis NOVIKROMAR-a Ministarstvu trgovine i industrije, 22. V 1937.

NOVIKROMAR je pokušao da se sporazume sa autsajderima. Uspostavljeni su kontakti sa Firmom ZEPHIR, no nije bilo napretka, jer su u NOVIKROMAR-u ocenili da su zahtevi iz konkurenta preterani. Zaista, beogradska firma je tražila kvotu koja čak nije odgovarala njenim zvanično priznatim kapacitetima. Od NOVIKROMAR-a je, na primer, ZEFIR tražio godišnju kvotu od 24 vagona, dok je u zvaničnim dokumentima, koje je slao državnoj administraciji, iskazivao 20 vagona godišnjeg kapaciteta. Ako imamo u vidu da su članice Sindikata NOVIKROMAR koristile kapacitete u proseku između 50 i 60%, ispalo bi da će novoprispeli član imati kvotu koja prevazilazi njegove kapacitete. Usled toga su pregovori prekinuti. Počela je borba protiv neželjenih konkurenata. Cene vijčanoj robi koju je ZEFIR proizvodio snižene su za 15 procenata.[280]

Odnosi sa ovom firmom rešavani su u dve etape. Beogradska tvornica primljena je u Jugoslovenski sindikat fabrika vijaka 1. jula 1937. godine, a izvojevala je kvotu od 22 vagona robe.[281] U tom pogledu je stvarno bila u izuzetnom položaju u NOVIKROMAR-u, jer joj je ovaj sindikat garantovao ne samo maksimalnu monopolističku dobit, već i stoprocentno zapošljenje kapaciteta proizvodnje. Ova količinska kvota zaključena je na rok od godine dana, s tim da se sa količinske, tzv. fiksne kvote, pređe na „procentualni kvotni odnos po vrednosti na taj način što će se polovina napred navedene količine, tj. 11 vagona, uporediti sa prometom NOVIKROMAR-a u gore navedenim artiklima u prvom polugodištu 1938. godine, te će se iz toga odnosa izračunati procentualni odnos, koji će važiti ubuduće", tako da će se uzimati u obzir samo privatne dobave, a ne i državne.[282] ZEFIR se obavezao da neće podnositi ni posredno ni neposredno ponude na državnim licitacijama. Interesantna je i sledeća stavka sporazuma:

„Ako bi za vreme trajanja ovoj sporazuma usledilo podržavljenje danas privatnih preduzeća, a to bi išlo na uštrb suugovornika, povesti će se u svrhu raščišćavanja učinka takovih postupaka novi pregovori." Ugovorom je Zefir preuzeo na sebe i obavezu da neće osvajati novi artikal iz vijčane robe ako je on u programu Sindikata NOVIKROMAR, kao i to da neće učestvovati, na bilo koji način u radu konkurentskih preduzeća. Sporazum je predvideo i mogućnost da neko od članova potpisnica sporazuma u međuvremenu preuzme neku od fabrika članica, pa je fiksirano i njegovo pravo, i njenu kvotu.[283]

Uključenjem ZEFIR-a u NOVIKROMAR, odnosi su samo privremeno rešeni. Predstojala je borba sa Ševčikom, a od sredine 1938. godine i sa belgijskom konkurencijom. Samim tim pridobijanje ZEFIR-a u članstvo Sindikata NOVIKROMAR značilo je, u stvari, podeliti sa njim i predstojeće finansijske žrtve u budućem sukobu sa konkurentima, pa se time onda više koristio NOVIKROMAR nego firma ZEFIR, što se iz prostog, formalno pravnog procenjivanja stanja ne da tako lako uočiti.

Konkurencija Ševčika bila je opasnija, jer je to bila relativno jaka firma koja je pokušala prodor u kurentniju robu (vijci za drvo) i trebalo je, pre svega, odstraniti je.

[280] *Kronika „Plamena"*, nav. delo, 137, 144.
[281] AJ, MTI, 65-716-1456. Zapasnik br. 18/A 8 od 21. X 1937.
[282] Isto.
[283] Isto.

Novi kvotni ključ 1938. godine

Sredinom 1938. godine, u duhu sporazuma sa ZEFIR-om, a na osnovu brojnih promena, prestrukturiran je kvotni ključ Sindikata NOVIKROMAR, koji je januara 1938. ovako sačinjen:

Kontingent roba

Grupa	Vrsta robe / Kurentna roba	Procent						
		NFŠ	KROPA	SPLOSTAD	LAPP F.	OLT	KRAMER	Ukupno
I	Zakovice preko 13 mm	54,05	19,82	16,21		9,92		100
IIa	Zakovice do uklj. 11 mm	35,40	5,96	19,61	9,11	9,92	20	100
IIb	Zakovice do uklju. 13 mm	46,84	9,01	22,52	11,71	9,92		100
III	Matice do I/2"	46,84	18,02	13,51	11,71	9,92		100
IV	Matice preko I/2"	46,84	31,53	—	11,71	9,92		100
V	Podložene pločice	54,05	21,62	14,41	—	9,92		100
VI	Vijci sa maticama do 1/2"	46,84	18,02	13,51	11,71	9,92		100
VII	Vijca sa maticama preko I/2"	46,84	22,52	9,01	11,71	9,92		100
VIII	Vijci za stalke	46,84	13,51	18,02	11,71	9,92		100
IX	Tirefni i ekseri za tračnice preko 12 mm	54,04	18,02	18,02	—	9,92		100
Roba po uzorku								
	Zakovice preko 13 mm	46,84	9,01	22,52	11,71	9,92		100
	Zakovice do uklj. 11 mm	35,40	5,96	19,61	9,11	9,92	20	100
	Zakovice do uklj. 13 mm	46,84	9,01	22,52	11,71	9,92		100
X	Matice do I/2"	46,84	22,52	9,01	11,71	9,92		100
	Matice preko I/2"	46,84	22,52	9,01	11,71	9,92		100
	Vijci sa maticama do I/2"	46,84	18,02	13,51	11,71	9,92		100
	Vijci sa maticama preko I/2"	46,84	18,02	13,51	11,71	9,92		100[284]

[284] AJ, MTI, 65-716-1456. Prilog I k protokolu br. 22/A od 10. IX 1938. Detaljni kvotni ključ od 1. I 1938.

Detaljni kvotni ključ od 1. jula 1938. Opšta vijčana roba:[285]

Vrsta roba

Kurentna roba	NFŠ	KROPA	SPLOSTAD	LAPP F.	OLT	ZEFIR	KRAMER	Ukupno
I Zakovice preko 13 mm	47,17	17,30	14,15		8,66	12,72		100
IIa Zakovice do uklj. 11 mm	40,88	27,52	—	10,22	8,66	12,72		100
IIb Zakovice do uklj. 13 mm	40,88	7,88	19,66	10,22	8,66	12,72	"	100
III Matice do I/2"	40,88	15,73	11,79	10,22	8,66	12,72	"	100
IV Matice preko I/2"	29,77	5,01	16,49	7,66	8,35	12,72	20	100
V Podložne pločice	47,17	18,87	12,58	—	8,66	12,72		100
VI Vijci s maticama do I/2"	40,88	15,73	11,79	10,22	8,66	12,72		100
VII Vijci s maticama preko I/2"	40,88	19,66	7,86	10,22	8,66	12,72		100
VIII Vijci za stalke	40,88	11,79	15,73	10,22	8,66	12,72		100
IX Tirefoni i ekseri za tračnice preko 12 mm	47,16	15,73	15,73	—	8,66	12,72		100
Roba po uzoru								
Zakovice preko 13 mm	40,88	7,86	19,66	10,22	8,66	12,72		100
Zakovice do uklju. 11 mm	29,77	5,01	16,49	7,65	8,66	12,72	20	100
Zakovice do uklju. 13 mm	40,88	7,86	19,66	10,22	8,66	12,72	"	100
X Matice do 1/2"	40,88	19,66	7,86	10,22	8,66	12,72	"	100
Matice preko 1/2"	40,88	19,66	7,86	10,22	8,66	12,72		100
Vijci s maticama do 1/2"	40,88	19,66	7,86	10,22	8,66	12,72		100
Vijci s maticama preko 1/2"	40,88	19,66	7,86	10,22	8,66	12,72		100

Kod šinskih eksera, umesto da se menja detaljni kvotni ključ, rešeno je da će se „od ukupne vrednosti prvenstveno dodeliti Lazaru 14%, a Jesenici

[285] AJ, MTI, 65-716-1456. Prilog II k protokolu br. 22/A od 10. IX 1938. Detaljni kvotni ključ od 1. VII 1938.

40%, dok ostatak imade se razdeliti među ostale članove po kvotnom ključu." [286]

Iz detaljnog kvotnog ključa se vidi da je firma Lapp Finze, odnosno Bistrica 1938. godine ponovo u redovima Sindikata NOVIKROMAR. Valja, međutim, znati da ona ni 1938. nije plasirala vijčanu robu na jugoslovenskom tržištu, pa su vođeni sa njom pregovori da i za tu godinu naknadno ustupi svoju kvotu.[287]

OLT je uživao fiksnu kvotu od 8,66 (kao i Lapp Finze i Zefir). Do 1. januara 1938. OLT je uživao godišnju fiksnu novčanu kvotu. NOVIKROMAR se, naime, obavezao da će u svakoj ugovornoj godini praviti sa OLT-om po vrednosti jednak promet zakovica, matica i vijaka svih vrsta, i to u godišnjem iznosu od 1 256 000 i jednakim mesečnim obrocima.[288] Prvog januara 1938. OLT je prešao na procentualnu kvotu i dobio kvotu od 9,92%, ali kada je ZEFIR 1. jula 1938. godine dobio fiksnu kvotu, svima je ona smanjena, pa i OLT-u, tako da je od toga perioda OLT u svima tim artiklima uživao kvotu od 8,66.[289]

Kvotni ključ je, s obzirom na pristupanje ZEFIR-a Sindikatu NOVIKROMAR izmenjen ne samo u grupi za opštu vijčanu robu, već i u radnoj grupi pribora za kolosečne potrebe i vozna sredstva. To je regulisano na sledeći način:

„Obzirom na sporazum sa firmom ZEFIR, prema kojem ona stupa u kartel trg šarafske robe u grupu „a" no ne u grupu „c" dobivaju oni članovi koji u grupi „a" odstupaju ZEFIRU kvotu, od članova grupe „c" koji kod toga odstupanja kvota ne sudjeluju, u ime odštete kvotni udjel od 7 vagona šarafske robe, te se prema tome kvote u grupi „c" mijenjaju kako slijedi:" [290]

a) Obračunska kvota: NFŠ 36,26%, SARTID 21,92, Kropa 15,95, SPLOSTAD 12,43, Brod 7,95 i OLT 5,49.

Shodno tome izmenjen je i detaljni kvotni ključ, te je on po novoj kompoziciji izgledao ovako:

Teška roba		Zakovice do uklj. 13 mm	Vijci do uklj. 12 mm	Vijci za sralke	Podložne pločice do uklj. T"	Matice preko 1/2"	Matice do 1/2"
Novi Sad	34,80	66,50	70	60	56,50	57,50	62,50
SARTID	23,03	—	—	—	—	—	—
SPLOSTAD	12,15	33,50	20	40	—	—	—
KROPA	15,69	—	10	—	20	30	37,50
BROD	8,41	—	—	—	10	12,50	—
OLT	5,92	—	—	—	13,50	—	—
	100	100	100	100	100	100	100

[286] Tvornica Lapp Finze se vratila u NOVIKROMAR, a dobila je prvobitnu kvotu i uslove. AJ, MTI 65-716-1456, zapisnik br. 21/B od 11. II 1938.

[287] *Kronika „Plamena,* nav. delo, 144.

[288] AJ, MTI 65-716-1456. Zapisnik sednice Izvršnog odbora NOVIKROMAR-a od 26. III 1936. Vidi SPORAZUM B—I.

[289] Isto. Zapisnik br. 22/A 10 od 10. IX 1938.

[290] Vidi napomenu 284.

Ovaj kvotni sporazum važio je od 1. jula 1937. godine, te su se po njemu ravnali u NOVIKROMAR-u.[291]

U radnoj grupi „vijci za drvo", predstojalo je sređivanje prilika, i to ne samo zbog toga što se sa ovim artiklom, kao autsajder pojavio „Ševčik", već i zbog toga što su se na tržištu javili i Belgijanci. NOVIKROMAR je od 1. avgusta 1938. oborio cene za 15 procenata, a u januaru 1939. godine, još jednom su cene vijcima za drvo oborene, ovog puta za 8 procenata, i to, po mišljenju izaslanika Ministarstva trgovine i industrije na sednici NOVIKROMAR-a, čak ispod troškova proizvodnje.[292]

Stručna štampa je uzela u zaštitu Tvornicu Ševčik, ističući da je kao nova tvornica vijaka za drvo, prodavala ovaj artikal svega za 1 procenat jeftinije od cena NOVIKROMAR-a, sa željom da na taj način obezbedi sebi kupce, i da je zbog toga ne bi trebalo uništiti.[293]

Početkom 1939. godine, povedeni su pregovori sa Firmom Ševčik, ali do sporazuma nije došlo, pa je borba nastavljena. Ukupne tadanje potrebe jugoslovenskog privatnog tržišta za vijčanom robom iznosile su oko 300 vagona, a kapacitet samo tri najveće fabrike vijaka u Jugoslaviji (u Novom Sadu, Mariboru i Kropi) iznosio je 1 000 vagona, a svih fabrika zajedno 1 500.[294] Treba imati, međutim, u vidu, da je država bila najveći potrošač fabrika vijaka i da je na rad specijalne grupe za kolosečne potrebe i vozna sredstva polagana najveća pažnja i nada, a toje bio državni sektor nabavki, koji u ovom iskazu statističkih podataka nije obuhvaćen.

U decembru 1938. godine ponuđeno je Firmi ZEFIR da se povuče sa tržišta, ali ona ponuđenu odštetu nije prihvatila, tražeći veću sumu za svoj izlazak iz „porodice" proizvođača vijaka. NOVIKROMAR je pokušao obaranjem cena da je privoli na kapitulaciju. U januaru 1939. godine cene su oborene za 8 procenata.

Ova mera je donela željene rezultate. Sa upravom Tvornice ZEFIR postignut je sporazum, te se ona obavezala da od 28. februara 1939. godine obustavi svaku proizvodnju i trgovinu vijčanom robom i da udubuće ni posredno ni neposredno ne učestvuje u preduzećima koja se bave fabrikacijom asortimana robe koji je u delokrugu Sindikata NOVIKROMAR. Važno je napomenuti da se ova zabrana protezala ne samo na područje Jugoslavije, već i na sve evropske zemlje, što samo dokazuje da je Sindikat NOVIKROMAR tačno znao da u stvari potpisuje ugovor sa Firmom GANZ, koja je bila vlasnik kapitala Fabrike Zefir i da je želela da spreči mogućnost da se konkurencija iste firme sada, eventualno, pojavi u drugoj zemlji.[295]

Otkupna cena je pogođena za sumu od 850 000 dinara, a raspoređena je između Novosadske fabrike vijaka a.d., Krope, SPLOSTAD-a i Arhimedesa.[296]

[291] Isto.

[292] AJ, MTI, 65-716-1456. Zapisnik Izvršnog odbora br. 24/B od 10. IX 1938. i Zapisnik br. 23/A 11, Izveštaj Izaslanika Ministarstva trgovine i industrije od 8. V 1939.

[293] *Tržište pod uslovom pada cijena šarafske robe.* JUGOSLOVENSKI GVOZĐAR, 17. VIII 1938.

[294] AM, MTI, 65-716-1456. Zapisnik izvršnog odbora br. 23/A i izveštaj izaslanika Ministarstva trgovine i industrije od 8. V 1939.

[295] AJ, MTI, 65-716-1456. Zapisnik br. 23/A 11 od 6. V 1939.

[296] Isto.

Zefir je prestao da bude član NOVIKROMAR-a, a njegovu kvotu su preuzele članice otkupljivači. U stvari, Zefirova kvota od 12,72 procenata, podeljena je ovako: 2/3 dobile fabrike u Novom Sadu, Kropi i Mariboru, a jednu (4,24%), sve tvornice članice ove specijalne radne grupe: Novi Sad, Kropa, Maribor, Bistrica i OLT. Novi kvotni ključ, za opštu šarafsku robu ovako komponovan, stupio je na snagu 1. marta 1939.[297]

Grupa	Vrsta robe	NFŠ	KROPA	SPLOSTAD	LAPP F.	OLT	Kramer	Ukupno
I	Zakovice preko 13 mm	54,57	20,01	16,38		9,04		100
IIa	Zakovice do uklj. 11 mm	36,63	6,17	20,30	8,09	8,09	20	100
IIb	Zakovice 12—13 mm	47,99	9,22	23,08	10,67	9,04		100
III	Matice do 1/2"	47,99	18,48	13,84	10,67	9,04		100
IV	Matice preko 1/2"	47,99	32,30	—	10,67	9,04		100
V	Podložne pločice	54,57	21,83	14,56	—	9,04		100
VI	Vijci sa maticama do 1/2"	47,99	18,46	13,84	10,67	9,04		100
VII	Vijci sa maticama preko 1/2"	47,99	23,08	9,22	10,67	9,04		100
VIII	Vijci za stalke	47,99	13,84	18,46	10,67	9,04		100
IX	Tirefoni i ekseri za šine preko 12 mm	54,56	18,20	18,20	—	—		100
	Zakovice preko 13 mm	47,99	9,22	23,08	10,67	9,04		100
	Zakovice do uklj. 11 mm	36,63	6,17	20,30	8,09	8,81	20	100
	Zakovice 12—13 mm	47,99	9,22	23,08	10,67	9,04		100
X	Matice do 1/2"	47,99	23,08	9,22	10,67	9,04		100
	Matice preko 1/2"	47,99	23,08	9,22	10,67	9,04		100
	Vijci sa maticama do 1/2"	47,99	18,46	13,84	10,67	9,04		100
	Vijci sa maticama preko 1/2"	47,99	18,46	13,84	10,67	9,04		100

[297] Isto.

Tako je okončala svoj kratkotrajni vek Tvornica vijaka „Zefir" u Beogradu, koja je 1937. godine proizvela sa 40 radnika 210 000 kg vijaka i 100-procentno iskoristila svoje kapacitete, a 1938. čak 217 000 kg. U dva meseca 1939. godine proizvela je 20 tona ove robe, da bi potom prestala da radi. Njene mašine su u aprilu 1939. godine prebačene u mesta otkupljivača.[298]

Problem sa Tvornicom „Ševčik" rešen je na neuobičajen način. Pošto pregovori sa ovom firmom nisu tekli u željenom pravcu, jer se ona nije tako lako predavala, sve je odjednom dobilo drugi obrt, i to zahvaljujući nedisciplini Braće Kramer, koji su 27. oktobra 1939. godine otkazali sindikalni sporazum i istupili iz NOVIKROMAR-a. Istovremeno su u kratkom postupku otkupili pogon za izradu vijaka Fabrike Ševčik, i najavili NOVIKROMAR-u da su voljni da se vrate u sindikat, ali pod uslovom da im se i položaj izmeni, saobrazno novonastalim okolnostima i izmenjenoj proizvodnoj snazi. S obzirom na to da je usled ratnih prilika, pojačanog naoružavanja, metaloprerađivačka industrija cele Evrope bila okrenuta sve više zadovoljenju domaćih potreba i bila u dovoljnoj meri angažovana kod kuće, inostrana konkurencija se nije više javljala na jugoslovenskom tržištu, a došlo je i do porasta narudžbina, kako državnih tako i privatnih, pa je ta okolnost uticala da se i u NOVIKROMAR-u požure da redove unutar proizvođača vijaka što pre zbiju, nesuglasice otklone i obezbede monopolističko jedinstvo na tržištu. Ni Kramerovima nije bilo stalo da se povoljna konjunktura upropasti konkurentskom borbom, pa su svi bili spremni za kompromis, koji je i postignut. Kramerovi su dobili 18-procentnu kvotu u grupi A (opšta šarafska roba), u kojoj su inače od 1936, nakon otkupa mašinskog postrojenja Tvornice OMEGA iz Ade već uživali 3% kvote, imajući u vidu kompletan promet ove radne grupe.[300] Ova okolnost je naterala Sindikat NOVIKROMAR na sasvim novo vođenje kvota, pa je na sednici specijalne radne grupe za opštu šarafsku robu (u januaru 1940. godine) zaključeno, da se „sve postojeće količinske kvote (Arhimedes, Raaba) uz uočenje sudjelovanja Firme Braće Kramer, prevedu na procentualnu kvotu i da se one za sve članove nanovo izračunaju." [301] Otkup Ševčikovih mašina značio je za Kramerove ozbiljan korak napred na rang-listi NOVIKROMAR-a u grupi opšte šarafske robe, jer su uspeli šestostruko da povećaju svoje učešće u procentualnoj kvoti i da sada pored zakovica, vijaka za drvo, uživaju i kartelom priznato pravo na plasman širег asortimana vijčane robe. U specijalnoj radnoj grupi (opšta šarafska grupa) odmah je i izgrađen novi kvotni ključ, sa važenjem od 1. januara 1940, te je ovako sastavljen:[302]

[298] AJ, MTI, 65-552-1272. Što se tiče otkupne cene, podatak koji nam daje pisac Kronike Fabrike vijaka u Kropi (2 275 000 dinara) ne slaže se sa podacima Zefira, gde je ta suma naznačena u iznosu od 850 000 dinara. Čak i ako uzmemo u obzir i to da je određena i paušalna suma odštete „za izmakle zarade usled 10-godišnjice zabrane proizvodnje i trgovine" od 200 000 dinara, ne dobijamo sumu koju hroničar iznosi. Vidi *Kronika „Plamena"*, nav. delo, 144.

[299] AJ, MTI, 65-716-1456. Zapisnik br. 28/A 14 od 26. I 1940.

[300] AJ, MTI, 65-716-1456. Zapisnik br. 6/A 3 od 25. IV 1936. U zakovicama dodeljena im je kvota od 20 procenata, što je 3% ukupne kvote ove grupe.

[301] AJ, MTI, 65-716-1456. Zapisnik br. 28/A 14 od 26. I 1940.

[302] Isto.

	NFŠ	KRAMER	KROPA	SPLOSTAD	LAPP F.	OLT	ARHIMEDES	RABA	INF KUPNJA	UKUPNO
Crna roba (kontingent) artikli: 1, 2, 4, 6, 7, 9, 10, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 22, 24, 26, 27, 32, 53, 54 a i b, 55 a i b, 57, 62, 66, 67, 75	30,4	18,0	13,7	10,3	7,4	6,6	8,45	5,15	—	100
Vijci za železo: artikli: 70, 71, 72, 73, 76	53,6	—	—	—	33.—	—	—	—	13,4	100
Žičana roba: artikli: 80, 94, 95, 95a, 96, 100, 102, 104, 105, 117, 129	40,46	18.—	—	—	24,34	—	—	—	17,2	100
Razni artikli: 19, 20, 21, 25a, 28, 37a	66,7	---	—	—	33,3	—	—	—	—	100

Ovim su odnosi u Sindikatu NOVIKROMAR uglavnom uspostavljeni na duži rok. Oskudica železa na tržištu, nastala nakon izbijanja rata 1. septembra 1939. i sve veća teškoća oko nabavke potrebnih sirovina, dovele su je do toga da je konkurencija manjih tvornica oslabila, da se novi autsajderi više nisu pojavljivali, te je NOVIKROMAR suvereno zavladao jugoslovenskim tržištem vijčane robe.[303]

Pooštravanje napada na kartele i stav NOVIKROMAR-a

Uporedno sa nastojanjem da slomi unutrašnju konkurenciju i da se nagodi sa sindikatom fabrika vijaka u Nemačkoj i Mađarskoj, morala je monopolistička organizacija jugoslovenskih fabrika vijaka da vodi borbu i protiv jugoslovenskog javnog mnjenja, koje je naročito od 1936. pa nadalje, opet sve žešće napadalo jugoslovenske kartele. Na stranicama štampe, raznim zborovima trgovaca, zanatlija, užih strukovnih saveza, a pre svega inženjera i arhitekata, pa i na zasedanjima parlamenta, postala su sve češća istupanja koja su *Uredbu o kartelima* kritikovala, iznosila tvrđenje da je ona doneta u korist, a ne protiv kartela. Rad monopolističkih saveza je kritikovan i u globalu, pa i konkretno. Na udaru su se najčešće nalazili sindikati, odnosno

[303] S. Kukoleča, *Ind. Jug.*, nav. delo, 449, 450.

karteli fabrika šećera, cementa, eksera i vijaka. Kritičari su, zahtevali zabranu kartela ili efikasno obuzdavanje njihovog rada.

KPJ je monopolističke saveze smatrala sastavnim delom kapitalističkog sistema i protiv njih se borila, ali sa stanovišta ukidanja celog kapitalističkog sistema. Svoju taktiku borbe protiv kapitalizma ona nije gradila na parcijalnim akcijama i retko se sa tim problemom susrećemo u partijskoj štampi i dokumetnima, što ne znači da je Partija jednostavno zanemarivala da i taj fenomen deluje na radničku klasu Jugoslavije. Šta više, uoči velike ekonomske krize, na Drezdenskom kongresu KPJ, u rezoluciji o sindikalnom pitanju, o ovom problemu zauzet je sledeći stav:

„Veliki proces kartelisanja i trustifikacije, koji se odigrava u celom svetu, odražava se i na industriju u Jugoslaviji. Naporedo sa kartelisanjem industrije i povezivanjem industrijskog kapitala sa bankama raste uticaj kapitala na državni aparat (V. Marinković, pretsednik berze u vladi), koji se sve više iskorišćava za zaštitu kapitalističkih interesa po cenu dubljeg ekonomskog porobljavanja masa. Protekcionizam stvara monopolistički položaj privatnom kapitalu i time povećava cene fabričkim proizvodima." [304]

Članci V. G. u POLITICI o kartelima bili su samo lepa ilustracija poslednjeg stava iz citirane rezolucije Drezdenskog kongresa. U proglasu osnivačkog kongresa Komunističke partije Hrvatske, u odeljku koji nosi naslov *Za socijalnu pravicu,* u nizu zahteva za sprovođenje hitnih mera za poboljšanje položaja jugoslovenskih seljaka, radnika, obrtnika i malih trgovaca, Partija je zahtevala i „zaštitu malih trgovaca i obrtnika pred krupnim trustovima i kartelima." [305] To je samo dokaz da je Komunistička partija vodila računa i o fenomenu monopolističkih saveza u Jugoslaviji i da je u vreme snažnih napora u pravcu izgradnje jedinstvenog antifašističkog političkog i sindikalnog fronta, prihvatila akciju trgovaca i zanatlija protiv kartela kao bazu za eventualno zajedničko nastupanje protiv vladajućeg režima. Zato je u proglasu Osnivačkog kongresa KP Hrvatske i podržana akcija trgovaca i zanatlija protiv kartela. Za KPJ borba protiv kartela nije bila u centru pažnje, kao što je to bilo, recimo, u angažovanju zanatlija i trgovaca, pa je i logično očekivati da će se u njihovim materijalima naići na većinu podataka o jugoslovenskim monopolističkim savezima.

Iako je *Uredba o kartelima,* doneta 3. avgusta 1934. godine, zabranjivala rad monopolističkih organizacija, i imala očigledan cilj da zavara i umiri uzburkanu javnost Jugoslavije, već su tada neki građanski listovi upozoravali da se od nje mnogo ne može očekivati. Nacionalistički list iz Novog Sada, ironično je konstatovao samo 15 dana kasnije, da će „karteli i dalje postojati, a moći će se osnivati i novi".... jer za „svaki se kartel može naći opravdanje u privrednom i javnom interesu, pa prema tome njihovo osnivanje teško će se moći onemogućiti." [306]

Jednogodišnji bilans *Uredbe o kartelima* beogradski dnevnik PRAVDA ocenio je člankom *U hladovini Uredbe o kartelima.* Autor je zaključio da je Uredba koristila samo kartelima, jer je barem za ovo vreme pitanje kartela

[304] Istorijski arhiv KPJ, tom II, *Kongresi i zemaljske konferencije KPJ* 1919—1937. Beograd 1949, 204.
[305] Isto, 412.
[306] *Lice i naličje Uredbe o kartelima.* NARODNA SVEST, 19.VIII 1934.

skinulo sa dnevnog reda. Profiti kartelisane industrije nisu se umanjili, jer ona nije radila u nepovoljnijim uslovima nego ranije. „Uredba je, prema tome, imala samo jedan vidan rezultat, i to ublažavanje oštrice kritike i zahteva pogođenih." [307]

Početkom januara 1936. godine Stojadin Anđelković, prvi potpredsednik Glavnog saveza zanatlijskih udruženja Kraljevine Jugoslavije, objavio je članak u glasilu ovog saveza, u kome je tvrdio da je *Uredba o kartelima* samo sankcionisala pravo kartelisanja, a karteli su, umesto da se zabrane, uredbom dobili legalnost."[308] Pošto je na nizu primera pokazao kako se formira monopolistički profit kod kartelisanih fabrika i istakao da tu „pljačku" omogućava i neprirodno visoka carinska zaštita kartelisanih proizvoda, zaključio je konstatacijom „da karteli cementa, metalne, staklarske i još nekih drugih industrija, pustoše danas zemlju i ne daju joj da digne glavu i da se privredno oporavi". Zahtevao je da se karteli podvrgnu većoj kontroli i da se carine snize ili ukinu.[309]

Krajem januara 1936. godine glasilo zanatlija konstatuje da je prošlo već „ravno godinu i po dana od kako je Uredba doneta, ali se ni jedan kartel nije registrovao. Bila bi to prava sreća za našu zemlju ako bi to bio dokaz, da su se karteli rasturili." [310] „Oni ne samo da se nisu rasturili," — stoji u citiranom članku zanatlijskog lista — već i dalje rade, množe se, rade bez kontrole i ne poštuju odredbe Uredbe o kartelima. Štaviše, izmenama i dopunama Uredbe o kartelima, ove monopolističke organizacije, koje su ranije bile ilegalne i zbog toga pokazivale izvesne znake ustručavanja u svom delovanju, postale su legalne, i „nastavile takoreći nesmetano da nižu milione i da potrošačkoj publici i sitnoj prerađivačkoj radinosti nameću sve više i sve nesnošljivije cene".[311] Upravo iz tih razloga nastavljena je serija napada protiv jugoslovenskih monopolističkih saveza na stranicama ovog lista. Početkom februara 1936. godine konstatovano je da za normalnu rentabilnost kapitala nije potrebno postojanje kartela; da imaju dobre namere, ne bi „svoje poslovanje pokrivali nekim neprozirnim velom tajanstvenosti." [312]

I u krugu seljaka došlo je do organizovanja protiv kartela. Iz dopisa u ZANATLIJI saznajemo da se jedna nova organizacija poljoprivrednika „Gospodarska sloga" širi munjevitom brzinom po celoj zemlji pod geslom da se protiv diktata visokih cena kartelisane robe, može odgovoriti samo diktatom poljoprivrednika, koji su dužni da se ujedine i da zajednički prodaju svoje poljoprivredne produkte, odnosno da se protiv kartela i sami kartelišu. Već u martu 1936. godine moglo se naići na vesti da su se, na primer, seljaci iz 200 sela Bosanske krajine organizovali pod rukovodstvom dr Branka Čubrilovića u cilju podizanja cena seljačkih produkata. Na konferenciji predstavnika tih 200 sela konstatovano da je osnovni uzrok privrednih teškoća u Jugoslaviji „nerazumljivo kartelisanje kapitalizma u našoj zemlji, koji odre-

[307] *U hladovini Uredbe o kartelima.* PRAVDA, 11. VIII 1935.
[308] ZANATLIJA, 5. I 1936.
[309] Isto.
[310] Isto, 26. I 1936.
[311] Isto.
[312] Karteli i gospodarska sloga. ZANATLIJA 26. IV 1936.

đuje cene celokupnoj proizvodnji", te da je shodno tome potrebno da se i seljaci organizuju i podignu cene svojoj robi.[313]

Akcija na organizovanju seljaka u kartele da bi parirali tako industrijskim kartelima, nije imala nikakvog izgleda na uspeh, niti tu akciju spominjemo zbog toga što cenimo njen privredni značaj, već ukazujemo na nju kao na deo opštih antikartelnih kretanja, koja su 1936—1938. godine opet dobijala zamah, sve više zahvatala mase i sve šire slojeve ljudi uvlačila u akciju. Sve je to moglo samo iznova da pogorša dobro izgrađene pozicije kartela i sindikata u državnoj administraciji i da ih dovede do novih neželjenih komplikacija. Zato je i u njihovom poslovanje ovaj pokret imao nezanemarljivu ulogu, pa su ga sa pažnjom pratili i njegove akcije pokušavali da odbijaju. Ta se akcija nije vdoila isključivo na stranicama štampe, zborovima zanatlija, trgovaca i seljaka, već i na zasedanjima parlamenta.

Marta 1936. godine poslanik Aćim Popović je u Narodnoj skupštini napao kartelisanu industriju, tvrdeći da je ona, koristeći carinsku zaštitu, kao i kartelske dogovore, podigla cene svojim produktima. O efektu *Uredbe o kartilima* rekao je sledeće: „Nikakva se razlika nije osetila u pogledu pada cena od dana kada je uredba o zabrani kartela doneta." Pošto je istakao da je pretežan deo jugoslovenske industrije u rukama stranaca, kao i veliki značaj metalske industrije po narodnu industriju i konstatovao da je i ona pretežno kartelisana i da diktira nesnošljivo visoke cene, podvukao je da *Uredbom o kartelima* monopolistički savezi ne samo da nisu ukinuti, već da i dalje postoje, „ali sa razlikom što su sada još bolje organizovani, nego što su bili pre donošenja *Uredbe o kartelima*". Svoje izlaganje poslanik Popović završio je predlogom da se odredi skupštinska anketna komisija sa zadatkom da u detaljima ispita „nepravilnosti i zakonom nedozvoljene radnje raznih društava i preduzeća" i da se jednom „odlučno stane na put ovom zlu koje dolazi od postojanja kartela".[314]

Beogradski PRIVREDNI PREGLED posvetio je početkom maja 1936. godine uvodni članak pitanju kartela u Jugoslaviji, te ih je žestoko osudio kao štetne po opštenarodne interese.[315] Istog meseta, napadnut je direktno i Sindikat NOVIKROMAR. Članak doduše iznosi neke netačne podatke: tvrdi da su članice ovog sindikata fabrike u Novom Sadu, Mariboru i Kropi u rukama kapitalista iz Beča i Pešte, da su samo tri fabrike članovi (a ne i drugi) ovog sindikata „da bi uvek pri licitaciji bila tri propisana takmičara". Sve te greške nisu bitne, koliko činjenica da je i ovaj članak bio karika u lancu koji se sve intenzivnije i upornije počeo plesti protiv kartela u Jugoslaviji.

NOVIKROMAR je inače optužen da je izvukao stotine miliona dinara „preko svake mere i bez takmičenja" sa konkurencijom, a da je državi platio za sve to neznatan porez. List se zalagao za neodložnu potrebu da državne fabrike što hitnije preuzmu na sebe obavezu snabdevanja vijcima državna preduzeća i druge potrošače, tvrdeći da je proizvodnja vijaka lako osvojiva, naročito s obzirom na moderne mašine koje izbacuju hiljade komada u normalizovanim dimenzijama, za sve potrebe. Ako se zato zatvore sve tri fabrike

[313] *G. dr Čubrilović o akciji za podizanje cena seljačkim proizvodima.* PRAVDA 8. III 1936.

[314] *Stenografske beleške Narodne skupštine Kraljevine Jugoslavije.* Knjiga III 1936, 274, 275.

[315] *Pitanje kartela.* PRIVREDNI PREGLED, 2. V 1936.

članice NOVIKROMAR-a, neće biti nikakve štete, „nego će državi i privredi biti obezbeđena stalna korist.[316]

Na konferenciji zanatskih komora u Novom Sadu, jula 1936. godine, monopolističke organizacije doživele su žestoke napade i zatražene su energične mere da se karteli obuzdaju.[317]

Da bi se sve opasnijim i brojnijim napadima na kartele stalo na put, monopolistički savezi su preduzeli izvesne korake da napade protiv sebe obuzdaju. Pokušao je to i NOVIKROMAR. U novopokrenutom listu metalske industrije Jugoslavije objavljen je članak o kartelu vijaka. Bila je to u stvari doslovna kopija obrazloženja koje je dato Ministarstvu trgovine i industrije prilikom molbe za registraciju kartela.[318]

Uskoro su na stranicama glasila industrijalaca Jugoslavije objavljena još dva napisa čija je namena bila da brane kartele. Bili su neuverljivi, bez potrebne dokumentacije i odgovarajuće argumentacije. Iz celog tog materijala vredi možda upozoriti samo na to da su pisci članka tvrdili da radnici u kartelisanoj industriji imaju bolje zarade, nego u vankartelnim fabrikama, koje obaranjem produkcionih troškova, a pre svega radničkih nadnica, žele obezbediti svoj opstanak na tržištu. Ako karteli ne bi postojali, industrija u Jugosaviji bi, prema autorima ovih napisa, već propala u međusobnoj konkurentskoj borbi.[319]

Napad ministra saobraćaja na jugoslovenske kartele

Protiv delovanja jugoslovenskih kartela izjasnio se u novembru 1936. godine ministar saobraćaja Mehmed Spaho, koji je upozorio Ministarstvo trgovine i industrije da je kartelisanje u Jugoslaviji uzelo takvog maha „da treba ozbiljno opvesti računa kako da se tome stane na put." [320] Po Spahu, karteli za obezbeđenje sirovina pojavili su se pre prvog svetskog rata, a karteli za prodaju industrijske robe tek posle njega dovodeći kupca u situaciju da plaća svaku cenu.

Spaho je predložio ministru trgovine i industrije, nama već dobro poznatom dr Milanu Vrbaniću, da sazove konferenciju ministara šuma, ruda, vojske i mornarice, saobraćaja, građevina, pošte i trgovine i industrije. Predložio je da prisustvuju i predstavnici Udruženja jugoslovenskih inženjera i arhitekata. Na sastanku bi trebalo razmotriti i detaljno proučiti problem kartela kako bi se mogli predložiti neki zajednički koraci.[321]

Eksponentu Kompanije BU, odnosno NOVIKROMAR-a, dr Milanu Vrbaniću, naravno, to nikako nije išlo u prilog. Umesto da sazove takvu međuministarsku konferenciju, on se upustio u teoretsku raspravu o tome kada su i kakvi karteli nastali, da bi na kraju saopštio da je 4/5 registrovanih kartela (1936. godine) postojalo potajno i pre *Uredbe o kartelima,* da se 1936. godine o njima toliko govorilo, jer je njihov rad, otkada su registrovini, postao javan. Zato, po Vrbaniću, rad kartela nije postao, već je bio štetniji u

[316] *NOVIKROMAR,* NARODNA SVEST 23. V 1936.
[317] AV, TZKNS 2794/2936.
[318] *O kartelu šarafa.* METALURGIJA br. 1/1936.
[319] *Karteli u našoj industriji, Jugoslovenske organizacije za zajedničku prodaju.* INDUSTRIJSKA ODBRANA, 6. VI i 5. IX 1936.
[320] AJ, MTI, 67-704-1441. Akt Ministarstva saobraćaja br. 73.586/5. X 1936.
[321] Isto.

vreme, kada nije bio legalizovan. Na kraju, poručio je svom kolegi, ministru saobraćaja, da bi neopravdani postupci protiv jugosovenskih kartea bili za našu industriju štetniji, nego što je štetno tobožnje neopravdano povećanje cena. Svoj odgovor je završio pravim hvalospevom o kartelima:

„Karteli danas predstavljaju neophodni faktor reda u industriji, na tržištu i kreditnim odnosima. Fundiranje i usavršavanje našeg proizvodnog inventara, unapređenje proizvodnje, kvalitativno usavršavanje industrijskih proizvoda i njihovo stvarno pojeftinjavanje omogućuje danas samo kartelska organizacija. *Karteli su danas toliko urasli u organizam privrede da se ne bi mogli iz njega iščupati bez uništenja njegovih pojedinih delova* (podvukao Đ. G.). Stoga se karteli u svim državama neguju i toleriraju, čak i onda, kada kod njihovih upravljača postoji najdublje uverenje da su karteli štetni za javne interese. Nedavno je u Poljskoj pokušan eksperiment sa progonjenjem kartela i snižavanjem cena odozgo, ali se od tog eksperimenta moralo odustati posle rđavog iskustva." [322]

Principijelno neslaganje između ministra trgovine i industrije i ministra saobraćaja izraženo je, prema tome, na taj način što je ministar za trgovinu i industriju odbio da se na ministarskom nivou razmotri problem kartela, a ministar saobraćaja se postarao da se eksponentu Sindikata jugoslovenske industrije vijaka suprotstavi time, što je u finansijskom zakonu za 1936. i 1937. godinu dodan paragraf 28, kojim je železnički materijal, pa i sitan kolosečni materijal, oslobođen plaćanja carine ukoliko se nabavlja iz inostranstva po kompenzacionim ugovorima.[323] Time je faktički otvorio vrata za onaj konkurentski prodor nemačkog i mađarskog kartela vijaka o kome je već bilo reči na ranijim stranicama.

Samo u prva tri kvartala 1937. godine Jugoslovenske državne železnice kupile su 55 procenata manje sitnog kolosečnog materijala, nego u istom razdoblju prethodne godine.[324] Neraspoloženje Mehmeda Spaha prema NOVIKROMAR-u izraženo je i na drugi način. Na licitaciji 1937. godine, Generalna direkcija Jugoslovenskih državnih železnica predvidela je sedmogodišnji rok otplate za isporučene vijke, do tada neuobičajen i nepovoljan po industriju vijaka.[325]

Na zborovima i konferencijama trgovaca, zanatlija, inženjera, arhitekata i građevinara, kao i na stranicama dnevne i stručne štampe, broj napada na kartele 1938. i 1939. godine povećavao se iz meseca u mesec. Tvrđeno je da su štetni, da nabijaju cene, da su u rukama stranaca i da svojim delovanjem osiromašuju potrošače, teško eksploatišu radnike i onemogućuju normalan razvoj zanatstva i trgovine. Navođenje tog materijala nije neophodno, te ćemo od toga odustati.

Vrbanić i Stojadinović o kartelima

Dr Milan Vrbanić je pokušao da se napadima na kartele suprotstavi u finansijskom odboru Narodne skupštine gde je u januaru 1938. godine dao izjavu o delatnosti jugoslovenskih kartela. Nastojao je da minirizira ulogu

[322] AJ, MTI, 67-704-1441. Odgovor ministra trgovine i industrije br. 36.607/1936.
[323] *Teze industrijske konferencije.* Beograd, 1937, 55.
[324] AJ, MTI, 65-716-1456. Zapisnik sa sednice Izvršnog odbora NOVIKROMAR-a, oktobar 1937.
[325] Isto.

kartela u Jugoslaviji i tvrdio da je uticaj kartela na jugoslovensku privredu daleko manji od onog „koji mu se u javnosti pripisuje".[326] Vrbanić je saopštio da je u Jugoslaviji do kraja 1937. godine registrovano 78 kartela, a broj firmi članica iznosio je 345, i to: industrijskih 130, zanatskih 159, trgovačkih 2, saobraćajnih 2 i osiguravajućih društava 44. Glavni mu je argument bio što je od ukupnog broja jugoslovenskih industrijskih preduzeća svega 4,37 procenata učlanjeno u kartele. Morao je konstatovati da je kartelisanje po granama privrednih delatnosti najviše razvijeno u industriji hartije, metalskoj i hemijskoj industriji, dok su najslabije zahvaćene poljoprivredna, drvna i tekstilna grana industrije.

Za povećanje cena nisu krivi karteli, već je ono odraz opšteg povećanja cena na svetskom tržištu. Svoje izlaganje završio je umirujući seljake tvrdnjom da industrijska politika Jugoslavije ne gubi iz vida agrarne interese zemlje, niti se naša industrija razvija na račun sela, već nasuprot, jedan deo svojih prihoda „žrtvuje u korist sela", ističući pri tom „doprinose, koje domaća industrija daje unapređenju kulture uljarica, pamuka i svile."[327]

Vrbanić ni ovog puta nije uspeo da umiri nezadovoljno jugoslovensko javno mnjenje. 11. februara 1938. godine predsednik Ministarskog saveta i ministar inostranih poslova, Milan Stojadinović, na konferenciji sa predstavnicima trgovaca, obećao je da će se pristupiti rešavanju vitalnih interesa trgovačkog staleža. Savez trgovačkih udruženja za grad Beograd zatražio je odmah konkretno da se predsednik vlade i nadležna ministarstva za to zauzmu i da se obrazuje naročiti odbor za utvrđivanje cena kartelisanoj robi i za kontrolu rada kartela u našoj zemlji, s tim da u njemu uzmu učešća i predstavnici trgovačkih i zanatlijskih organizacija. Predsedništvo Ministarskog saveta uputilo je ovo traženje beogradskih trgovaca Ministarstvu trgovine i industrije na mišljenje i postupak, a ovo je konsultovalo jugoslovenske kartelske organizacije, koje su jednodušno odbile opravdanost i pravovaljanost takvog zahteva.[328]

NOVIKROMAR protiv firmiranja odbora za kontrolu cena i kartela

Na anketu Ministarstva trgovine i industrije o ovom pitanju prispeo je i opširan odgovor NOVIKROMAR-a kojim je ovaj sindikat pokušao da dokaže kako je *Uredbom o kartelima* učinjeno sve što je potrebno da se karteli obuhvate državnom kontrolom i da „prema tome ne može biti govora o nekom negativnom uplivu kartela na zemaljsku privredu, kako to savez trgovaca u svojoj predstavci citira". Ilustrovali su to odmah tvrdnjom da Sindikat jugoslovenskih fabrika vijaka, iako je oformljen kao kartel, nije mogao da obezbedi ni zakonom dozvoljenu građansku dobit, već je morao da vodi oštru borbu sa inostranom konkurencijom, što je uzrokovalo pad cena „sve do ispod nivoa vlastitog koštanja".[329]

[326] *Izjava dr M. Vrhanića o delatnosti industrijskih kartela i industrije u 1937. god.* INDUSTRIJSKA ODBRANA, 15. I 1938.

[327] Isto.

[328] AJ, MTI, 67-704-1441. Akt Ministarstva trgovine i industrije III br. 15. 119/1938.

[329] AJ, MTI, 67-704-1441. Akt NOVIKROMAR-a Ministarstvu trgovine i industrije upućen 7. VII 1938.

Tek kada je borba sa inostranim konkurentima završena nakon velikih gubitaka domaće industrije, tek pošto je bila primorana da inostranim tvornicama ustupi „veći kontingent na štetu domaćih tvornica", moglo je „nastupiti neko poboljšanje cijena".[330] Odmah je u predstavci NOVIKROMAR-a istaknuto da ni te „poboljšane cijene" ne mogu zadovoljiti, jer su jugoslovenske fabrike predimenzionirane, jer postoji „prekomjeran broj tvornica šarafa, tako da nijedna od njih nije u stanju da iskoristi više od 50 do 60% svog kapaciteta".[331]

Po mišljenju NOVKROMAR-a, *Uredbu o kartelima* trebalo bi novelirati odredbama koje bi akcije za osnivanje novih fabrika stavile pod strogu neposrednu kontrolu Ministarstva trgovine i industrije. Dozvole za njihovo podizanje ili otvaranje ne bi se smele davati, dok se nadležno ministarstvo „ne posavetuje sa dotičnom već postojećom industrijom". Ovakva odbrana domaće industrije omogućila bi joj veće korišćenje kapaciteta, „te bi već ta okolnost imala povoljan utjecaj na reguliranje cijena".

Pored kontrole koju *Uredba o kartelima* nameće monopolističkim savezima, po mišljenju NOVIKROMAR-a, potpuno bi bilo izlišno „osnivanje nekog posebnog odbora za određivanje cijena kartelnoj robi, kakav odbor si savez trgovaca zamišlja, a sva industrija bi protiv takvog odbora u kojem bi bili i zastupnici trgovine i obrta zauzele odlučan stav, jer industrija stoji na jedino mogućem stanovištu da je za kontrolu kartela nadležna vlast, ali nikako privatna lica. Naposljetku, tražnja saveza trgovaca ne može se drugačije shvatiti, nego da savez nema povjerenja u državnu kontrolu, pa stoga želi da osnuje kontrolni odbor u koji bi ušli i njegovi predstavnici." [332]

NOVIKROMAR je u svojoj predstavci objasnio i zašto je protiv toga da se krug kontrole proširi van Ministarstva trgovine i industrije. Prema *Uredbi o kartelima,* kontrolni organi obavezani su zakonskom snagom na čuvanje tajni koje su im poverene. Da će oni tu tajnu i čuvati, NOVIKROMAR je bio duboko uveren iz toga razloga što su ti organi nepristrasni. Takvo ponašanje se ne može, po oceni Sindikata jugoslovenskih fabrika vijaka, očekivati od „privatnih osoba" kao, na primer, trgovaca ili zanatlija, „jer oni ne bi nastupali kao nepristrasni nego kao interesenti". Šta više, po logici predstavke Saveza udruženja trgovaca bilo bi sasvim razumno izvući zaključak da bi trebalo i najširim konzumentima, koji robu kupuju od trgovaca, dozvoliti da kontroliraju njihove cene. Bilo bi interesantno videti, piše u predstavci NOVIKROMAR-a, kakav bi stav zauzeli trgovci ako bi se takav odbor formirao.[333]

Da bi se akcija Saveza trgovaca i zanatlija do kraja „demaskirala" i osujetila, pisac predstavke u ime NOVIKROMAR-a smatrao je za potrebno da objasni i motive antikaretlske kampanje trgovaca i zanatlija. Za to su postojala dva, isključivo „sebična" razloga. Bez kartelske organizacije, svaka tvornica prodaje za sebe, uzajamno su u konkurentskoj borbi za obezbeđenje kupaca, što omogućava trgovcima da „tvornice jednu prema drugoj izigravaju i time cijene obaraju do nivoa, po kojem tvornice mogu da plasiraju svoje produkte samo još sa gubitkom". Takvo stanje odgovara trgovcima i zbog

[330] Isto.
[331] Isto.
[332] Isto.
[333] Isto.

toga što mogu da zanemare plaćanje dobijene robe kod jedne tvornice sve dotle dok im zbog neurednog plaćanja ne obustavi dalju isporuku. Takvi se onda obraćaju drugoj fabrici „koja ne zna da je dotični trgovac onoj prvoj tvornici dužan veće iznose za kupljenu robu".[334] Sve to u kartelu nije moguće, jer „se kartelisane tvornice međusobno o svemu obavještavaju, pa i o načinu plaćanja pojedinih mušterija".

S obzirom na to da industrija snosi „velike finansijske terete, koje joj nameću država, banovine i općine, a trgovina ide zatim da se cene industrijskoj robi što više snize kako bi sama iz toga izvukla štoviše koristi, jer je poznato da sa padanjem fabričkih cijena trgovina ne snizuje svoje prodajne cijene u istom omjeru", pa zbog toga treba, po mišljenju NOVIKROMAR-a, država da pruži mogućnost industriji „da se zaštiti od štetnih utjecaja, koji uvijek nastaju kada tvornice stoje izvan kartela, te se međusobno bore".

Nakon svega toga predstavka NOVIKROMAR-a rezimira stav Sindikata jugoslovenskih fabrika vijaka u dve koncizne tačke ovako:

1) „Uredbom o kartelima stavljeni su svi karteli pod državnu kontrolu.

2) Prema tome kontrolno pravo pripada jedino državnim organima, nikako privatnim licima, te industrija šarafske robe otklanja odbor u kojem bi osim državnih organa bila zastupljena i privatna lica." [335]

Odgovori iz drugih kartela i sindikata u osnovnim zaključcima, a naročito u negiranju potrebe i prava trgovaca da učestvuju u kontroli rada jugoslovenskih kartela, slični su stavovima NOVIKROMAR-a, pa je Ministarstvo trgovine i industrije dobilo materijal na koji se moglo pozvati zbog čega ne preduzima ništa u smislu zahteva koje su mu podneli trgovci i zanatlije. Imalo je u ruci argumente, doduše takođe paušalne i nekonkretne, koji su govorili o uskim, staleškim interesima trgovaca i zanatlija i mogli da pokažu da se radi o sukobu interesa raznih staleža, kojima je zajednička težnja obezbeđenje profita jednih na račun drugih, a ne borba za jeftiniju robu i veći promet. U tom smislu ova je anketa bila dobro smišljeni korak Ministarstva trgovine i industrije, kao mentora i branioca kartelskih interesa, i od prvog trenutka nije imala za cilj pozitivno rešavanje zahteva trgovaca i zanatlija, već lobovanje njihovih nastojanja ili dobijanje u vremenu. U tom pogledu ova akcija donela je željene rezultate, ali nije demobilisala kritičare jugoslovenskih monopolističkih saveza. Akcija je nastavljena uskoro sa još većim žarom.

Stojadinovićeva izjava da je lično protiv svakog kartelisanja

U oktobru 1938. godine, održan je XVII kongres Glavnog zemaljskog saveza zanatlijskih udruženja Jugoslavije. Jedna od centralnih tačaka opet je bila posvećena pitanju kartela, o čemu je poseban referat podneo građevinski preduzimač Stojadin Anđelković. Referent je tvrdio da u Jugoslaviji deluju čak 203 „pljačkaška kartela", da bi među najštetnije po interese zemaljske privrede ubrojao kartele jugoslovenskih železara i metaloprerađivačke monopole. Po njegovoj oceni, jugoslovenske železare su, potpuno protivno intere-

[334] Isto.
[335] Isto.

sima jugoslovenske privrede, već 15 godina učesnice u kartelu železara i na taj način idu na ruku strancima da oslabe domaću privredu i da prodaju „robu po ceni koju oni diktiraju". Sindikat jugoslovenskih fabrika vijaka u referatu Anđelkovića posebno je apostrofiran:

„Sve železničke radionice u zemlji oduzele su hleba stolarima, limarima, bravarima... Ali oni zato nisu instalirali mašinerije za izradu šrafova i zavrtnja u dovoljnoj količini za svoje potrebe, već iste nabavljaju od kartela šrafova koji ih formalno ucenjuje i naplaćuje im petostruku vrednost istih. Ovo je jedan veliki dokaz koliko je svoje šape zavukao u državni organizam taj famozni kartel." [336]

Od posebnog je značaja da je ovom kongresu prisustvovao i predsednik Ministarskog saveta, Milan Stojadinović, „Burno pozdravljen" od zanatlija, morao je da se izjasni o kartelskom pitanju. Veliki demagog u ovoj antikartelskoj sredini i sam je progovorio neprijateljskim jezikom protiv monopolističkih saveza, kako bi i zaslužio burne ovacije koje su mu zanatlije priredile. Stojadinović je rekao da je on u principu za dozvoljen rad kartela „kada je moral na visini", a kada to nije slučaj, kao konkretno u Jugoslaviji pod njegovim rukovodstvom, smatrao je da ne postoje garancije da se karteli neće koristiti nekom zloupotrebom. Razume se, rekao je Stojadinović, kada jedan kartel dođe do profita, on će nastojati da ga što više poveća „a pošto nema morala, nema granica koliki ima da bude taj profit". U takvoj situaciji potrošači moraju da se brane i za Stojadinovića je to bila sasvim normalna pojava, pa je tim povodom i rezolutno izjavio:

„Ja stojim na stanovištu da kartele treba zatvoriti". (podvukao Đ. G.). Doduše, dodao je odmah, u pojedinim situacijama „karteli vrše izvesnu korekturu nabolje", ali je zatim nastavio pitanjem: „Ali kakav mi razlog imamo da budemo sentimentalni i da žalimo što se oni među sobom kolju kada je reč o krupnom kapitalu?" [337] Dok postoji društveni poredak kakav je jugoslovenski, treba nastojati da se krupni kapital uzajamno bori i podržavanjem konkurentske borbe obezbediti snižavanje cena.

Svoje izlaganje Stojadinović je završio na opšte odobravanje izjavom da je on lično protiv svakog kartelisanja. Cilj je „postići što veći profit na račun potrošača. To nije socijalno, to je antisocijalno i ja se borim protiv toga." [338]

Ovo je rekao 17. oktobra 1938. godine. Do koje mere je taj državnik bio demagog, rečito potvrđuju i ovi navodi. Ništa mu nije smetalo što je u stvari držao govor protiv kapitalističkog sistema u celini, kritikujući rad krupnog kapitala, čiji je inače bio rasni eksponent, napadajući kartele, čiji je rad inače potpomagao. Ni u jednom kapitalističkom poretku visinu profita nije određivao moral, već konkretna tržišna situacija i odnos ponude i potražnje. Prudonističke parole protiv krupnog kapitala i kartela kao nemoralnih kapitalističkih medija i filipika sitnog kapitala i zanatlijskog poslovanja bila je sračunata samo na jedno, da pridobije biračku masu zanatlija. Sa tom masom je koketirao, pa ma i po cenu da govori stvari u koje nije verovao i koje ni u jednom trenutku nije ni pomišljao da ostvari.

[336] *O kartelima.* ZANATLIJA, 13. XI 1938.
[337] *Stenografske beleške XVII kongresa Zemaljskog saveza zanatlijskih udruženja.* ZANATLIJA 5. II 1939.
[338] ZANATLIJA, 19. II 1939.

Stojadinović je veoma dobro znao da je sitnom kapitalu odzvonilo, da se zanatlijski sistem proizvodnje ne može održati kao vladajući, da je logična posledica razvitka kapitalističkih odnosa koncentracija kapitala, a samim tim i razvitak monopolističkih saveza. Znao je to isto tako dobro kao i činjenicu da to ne bi smeo da kaže na zanatlijskom kongresu, jer bi onda ugled moćnog predsednika opao, a uticaj na mase umanjio. Isto tako dobro je znao da verbalni napadi kartelima neće ništa naškoditi ako se protiv njih ne preduzmu neke konkretne zakonske ili administrativne mere. A Stojadinović ih nije preduzeo. Ostalo je sve po starom. Javno mnjenje je besnelo, napadi u štampi su i dalje objavljivani, a karteli su mirno radili svoj posao.

Pošto je u budžetskoj debati Narodne skupštine, u martu 1939. godine, narodni poslanik Dragoslav Pantović ponovo napao rad kartela, novoimenovani ministar trgovine i industrije dao je objašnjenje o gledanju njegovog ministarstva na to pitanje. Po ministru Tomiću, kartelsko pitanje je krupno i ne javlja se samo u Jugoslaviji, nije izmišljeno u Jugoslaviji, kako je rekao, već ga donosi struktura privrede i društva sa sobom. Upravo zbog toga, taj problem pitanje nije neki jugoslovenski specijalitet. Istakao je da je bilo prilike da se karteli ukinu, ali da se od toga odustalo. Pre 30 godina i u Americi je pokušano da se karteli zabrane, pa su nastali veliki trustovi, a sitan kapital je propao.

Ministar trgovine i industrije je izrazio uverenje da se monopolistički dogovor može sprovesti i bez zvaničnog kartela, jer se 3—4 čoveka, ako proizvode istu robu, mogu veoma lako dogovoriti i bez pismenog ugovora o ceni. Zato je, po mišljenju ministra Tomića, najbolje rešenje ono koje daje državi pravo na kontrolu rada kartela, a na državi je da, ako ustanovi da neki kartel radi na štetu opštenarodnih privrednih interesa, preduzme odgovarajuće korake. Na kraju je uputio prekor kritičarima ovim rečima: „Lako je bacati se kamenom, lako je napasti, ali mi nemamo cilj da nekoga napadamo nego da ustanovimo, na jedan objektivan način istinu." [339]

Koliko je stvarno bilo kartela u Jugoslaviji?

U međuvremenu broj kartela ne samo da nije opadao, već je stalno rastao. Pošto je *Uredba o kartelima* 1934. godine faktički bila u stanju moratorija do kraja 1935. godine, faktički je registracija kartela u Ministarstvu trgovine i industrije otpočela 1936. godine. Broj registrovanih kartela izneo je te godine 56, tri kartelska ugovora su raskinuta, ostalo ih je dakle 53; naredne godine registrovano je 22 nova kartela, dok su se svega 3 razišla. U 1938. godini proces kartelisanja je nešto usporen, ali se ipak broj kartela i sindikata popeo na 78.[340]

Ova cifra je za nas od značaja, jer je i u posleratnoj privrednoj istoriografiji potpuno pogrešno prihvaćena kao krajnji domet kartelisanja. Sa brojem od 80 kartela u predratnoj Jugoslaviji, operišu u svojim radovima i Sergije Dimitrijević i Nikola Vučo, a to čine oslanjajući se na predratni rad

[339] *Ministar trgovine i industrije o Industrijskoj banci i kartelima.* PRIVREDNI PREGLED, 18. III 1939.

[340] Statistiku novoregistrovanih kartela vodio je Odsek za kartelska pitanja pri Ministarstvu trgovine i industrije. Vidi AJ MTI 67-704-1441.

Stevana Kukoleče, koji je 1939. godine objavio zamašnu studiju o kartelima u jugoslovenskoj privredi, te je izneo i podatak da u zemlji radi 80 kartela.

Valja, međutim, imati u vidu da je proces kartelisanja tekao i nakon Kukolečinog rada i da je taj proces baš 1939. godine dobio snažan zamah. Iz arhivskih i štampanih izvora saznajemo da je broj kartela i sindikata u 1939. godini znatno porastao. U drugoj polovini 1939. godine INDUSTRIJSKI PREGLED javlja da je pored 96 postojećih osnovano još 10 novih, te ih i poimenično nabraja sa napomenom da još nekoliko prijava za registrovanje čekaju rešenje.[341] Upoređujući podatke koje je doneo časopis sa onima u arhivu Ministarstva trgovine i industrije, zaključujemo da su podaci verodostojni i da je, prema tome, krajem 1939. godine na spisku registrovanih kartela bilo već ukupno 109 monopolističkih saveza.[342] To je podatak koji daleko prevazilazi broj 80, kojim obično operišu naši privredni istoričari.

Na godišnjoj skupštini Saveza trgovaca za Dravsku banovinu, predsednik Stane Vidmar napao je kartele, ističući da ih već ima preko 100 registrovanih, da im broj stalno raste, zbog čega je potrošačkoj publici u Jugoslaviji onemogućeno nabavljanje robe po jeftinijim cenama. Taj podatak iznet je u avgustu 1940. godine.[343]

Da je u Jugoslaviji bilo preko 100 registrovanih kartela vidi se i iz publikovanog *Objašnjenja* Ministarstva trgovine i industrije o radu kartela. U ovom dokumentu, podnetom jugoslovenskoj javnosti početkom decembra 1940. godine, napisano je nedvosmisleno: „*Od preko sto registrovanih* kartela kod svega njih 20 je dozvoljeno ovo povišenje . . ." (podvukao Đ. G.).[344] Upravo zbog toga smatramo da je neophodno izvršiti korekciju i u našim pogledima na broj monopolističkih saveza: bilo ih je, dakle, 109 a ne 80.

Ni ovaj podatak ne daje faktičko stanje stvari monopolizacije jugoslovenskog tržišta, jer se državni monopoli u tim statistikama nikada ne iskazuju, a poznato je, međutim, da su *Uredbom o državnim monopolima* duvan, so, petrolej, šibice i papir za cigarete prešli u monopol države.

Jugoslovenska vlada je 15. aprila 1930. godine donela *Zakon o vanrednom kreditu za organizaciju izvoza zemaljskih proizvoda.* Na osnovu ovog zakona osnovano je *Privilegovano akcionarsko društvo za izvoz zemaljskih proizvoda* (Prizad). Dr Nikola Vučo ovako ocenjuje njegov rad: „Osnivanjem PRIZAD-a i ustanovljenjem državnog monopola na izvoz pšenice vlada šestojanuarskog režima izvršila je jedan od najsnažnijih prodora državno-monopolističkog kapitalizma u Jugoslaviji." [345] Posebnim zakonskim propisima PRIZAD je ovlašćen ne samo za otkup pšenice i na monopol u spoljnoj trgovini ovim proizvodom već je regulisano i njegovo poslovanje sa mlinovima i „utvrđena je za trgovačke mlinove količina pšenice za meljavu prema geografskom poreklu".[346]

PRIZAD je za deceniju svog postojanja prošao više faze razvitka, napuštao je neke oblike rada i dobijao nova ovlašćenja. Njemu je 1933. godine

[341] *Karteli.* INDUSTRIJSKI PREGLED, VIII—IX 1939.
[342] AJ, MTI, 67-704-1441.
[343] *Godišnja skupština Saveza trgovaca za Dravsku banovinu,* JUGOSLOVENSKI LLOYD, 18. VIII 1940. i AJ, MTI 65-104-366.
[344] JUGOSLOVENSKI LLOYD, 8. XII 1940.
[345] Dr N. Vučo, *Agrarna kriza,* nav. delo, 181.
[346] Isto.

poveren monopol otkupa opijuma, a preuzeo je u sferu svog delovanja kontrolu i otkup uljarica, suvih šljiva, pekmeza, svežeg voća.[347] PRIZAD je imao posebno vinsko odeljenje i odeljenje za otkup sitne kože i divljači.[348] Bila je to organizacija čija je monopolistika karakteristika jasna.

Proces monopolizacije u Jugoslaviji bio je daleko jači i svestraniji nego što ga naša istoriografija prikazuje. U tom sklopu razumljiv je i uporni i iz godine u godinu ponavljani apel zanatlija i trgovaca da se monopolizaciji privrednog života Jugoslavije stane na put i da se karteli ukinu ili njihov rad obuzda.

Komitet Ministarstva trgovine i industrije za reviziju kartelskih sporazuma

Pravilnik o reviziji kartelskih sporazuma, donet u oktobru 1939. godine, dočekan je sa izvesnim zadovoljstvom i nadama u krugovima kritičara kartela i politike državnih organa prema njima. Isto tako nastupilo je i njihovo ozbiljno razočaranje što se nije odmah prišlo njegovoj realizaciji i što se opet primećivala tendencija odugovlačenja i zabašurivanja osnovnih smernica *Pravilnika.* U izveštaju Beogradske trgovinske komore krajem 1939. godine konstatuje se, da „ni posle skoro tri meseca revizija kartelskih sporazuma nije izvršena onako kako to ova odredba propisuje. Šta više, čak ni organi za ovu reviziju nisu imenovani".[349]

Sporo i nedovoljno efikasno ovaj pravilnik je počeo da se ostvaruje. U novembru 1939. godine formiran je Komitet za reviziju kartelskih sporazuma, te je do aprila 1940. godine održao 3 sednice. Njegov rad je, bez sumnje, otežao aktivnost kartela. Postupak za odobrenje povišenja cena kartelisane robe bio je skopčan sa takvom administracijom, koja je već po sebi ograničavala slobodu delatnosti kartela. To je u redovima kartelisanih fabrika izazivalo određeno nezadovoljstvo, a u redovima kritičara kartela nije umanjivalo neraspoloženje prema njima.

Svi karteli i sindikati u Jugoslaviji, pa i Sindikat jugoslovenskih fabrika vijaka, bili su obavezni da deset dana pre svake promene kojom se pogoršavaju tržišni uslovi, a pre svega povisuju cene, obaveste nadležno ministarstvo i prilože argumentovanu dokumentaciju. Ministarstvo je pre svakog povišenja cena zahtevalo detaljnu kalkulaciju proizvodne cene, baziranu kako na stanju tržišnih okolnosti pre nastupanja razloga za povišenje, tako i na bazi okolnosti posle nastupanja tih razloga. Karteli i sindikati su bili obavezni da podnesu originalna dokumenta kojim su dokazivali poskupljenje sirovina, potrošnog i pogonskog materijala, povećanja nadnica itd., ukoliko su prouzrokovali povećanje cena.

Ministarstvo trgovine i industrije je sav tako prikupljeni materijal, u svakom konkretnom slučaju, pa i u slučajevima poskupljenja vijaka, zičanih eksera, bodljikave žice i svih artikala koji nas interesuju, davalo na ekspertizu. Nakon ispitnog postupka dokumentacije, eksperti su podnosili izveštaj sa svima svojim primedbama bilo na kalkulaciju, bilo na priloženi dokazni

[347] *Godišnjak trgovinske komore u Beogradu,* Beograd 1940, 81.
[348] PRIZAD. ANALIZA BILANSA. DODATAK NARODNOM BLAGOSTANJU. 7. XI 1931, 19. XI 1932. i 4. XI 1932.
[349] *Pitanje suzbijanja skupoće.* PRIVREDNI PREGLED, 23. XII 1939.

materijal. Ministarstvo je na osnovu ovih izveštaja saopštavalo svoje mišljenje koje je kartel morao uvažiti.[350]

Time još stvari nisu okončane. Za sve slučajeve povišenja cena sekretar Komiteta za reviziju kartelskih sporazuma podnosio je izveštaje na narednoj sednici Komiteta, koji je donosio odluke i davao konkretne predloge ministru trgovine i industrije. U aprilu 1940. godine ovaj komitet je raspravljao o ispitnim postupcima otvorenim protiv kartela superfosfata, kablova, osovina i cementa, kao i o povišenju cena koja su od avgusta 1939. do aprila 1940. godine izvršene u kartelu livnica, žice, i žičanih eksera, pletene žice, gvožđa, lanenog ulja i cigala .

Iustracije radi, navodimo takve odluke: Obustavlja se ispitni postupak protiv kartela superfosfata, osovina i kablova. Zabranjuje se poslednje povišenje cena kartela superfosfata, a odobrava se povišenje cena kolskih osovina od 15 odsto, doneto u novembru 1939. godine, dok se novo poskupljenje kolskih osovina za 30 procenata zabranjuje. Kartelu železa, žice i žičanih eksera i kartelu pletene žice odobreno je povećanje od 0,45 dinara po kilogramu itd.[351]

Delatnost NOVIKROMAR-a od septembra 1939. do aprilskog sloma 1941.

Sredinom januara, opštem skoku cena pridružio se i NOVIKROMAR, i u duhu propisa o delovanju kartela, najavio Ministarstvu trgovine i industrije nameru da povisi cene vijcima za 46 procenata. Obrazložio je to detaljnim iskazom poskupljenja svih osnovnih sirovina i potrošnih dobara, kao i podatkom da su radničke nadnice u više navrata podizane u periodu između 1937. i 1940. godine. Iz tog saopštenja saznajemo da je gvožđe poskupelo za 26%, da su doplate za kvalitet, dimenzije i količine valjane žice, korišćene za izradu vijaka, skočile čak za 100%, da je nafta poskupela za 53,7%, koks za 90%, a da su nadnice radnika povišene od 10 do 15 procenata.[352] Ministarstvo trgovine i industrije se nije složilo sa predlogom, već je dalo sugestiju za umerenije poskupljenje.

Uvažavajući ovu sugestiju na sednici uprave NOVIKROMAR-a od 26. januara 1940. godine izvršeno je (različito po pojedinom asortimanu vijčane robe) povišenje u rasponu od 13 do 113,33 procenata. U proseku to povišenje je iznosilo od 20 do 29 procenata.[353] Svesno svoje ogromne nepopularnosti, ovaj monopolistički savez se postarao da odmah umiri javno mnjenje lansiranjem vesti preko stranica stručne štampe da je to jedini kartel koji nije povisio cene svojoj robi od izbijanja drugog svetskog rata iako su cene sirovina i pomoćnog materijala za proteklih 5 meseci (septembar 1939. januar 1940) znatno skočile.[354]

[350] Prema intencijama *Uredbe i pravilnika o kartelima,* Ministarstvo trgovine i industrije nije odobravalo povišenje cena, već je imalo pravo da zabrani primenu odluke sednice kartela u slučaju da je smatralo da bi ta odluka bila štetna po opšte privredne interese zemlje.

[351] *O reviziji kartelskih sporazuma,* JUGOSLOVENSKI GVOŽĐAR 17. IV 1940. i *Odluka Komiteta za reviziju kartelskih sporazuma.* JUGOSLOVENSKI LLOYD 13. IV 1940.

[352] AJ, MTI, 74-716-1456. Zapisnik br. 28/A od 26. I 1940.

[353] *Skočila je cijena šarafskoj robi.* JUGOSLOVENSKI ŽELJEZNAR, 31. I 1940.

[354] Isto.

Intenzivnije mešanje državnih organa u rad kartela i sindikata i ograničenje slobode u monopolističkom diktatu, izazvalo je nezadovoljstvo među kartelisanim fabrikama, pa su one čak počele da najavljuju napuštanje forme zajedničkog delovanja. Evo jednog takvog javno lansiranog i karakterističnog stava. Nakon vesti o trećoj sednici Komiteta za reviziju kartelskih sporazuma (april 1940. godine), u JUGOSLOVENSKOM LLOYDU je objavljeno sledeće: „S obzirom na rad Komiteta za reviziju kartelskih sporazuma čuju se glasovi u industrijskim krugovima da bi bilo bolje raskinuti kartele, nego gledati kako autsajderi povećavaju cijene ne pitajući nikoga, dok kartelirane fabrike ne nailaze na potrebno razumijevanje u pogledu povećanih troškova proizvodnje. Jedini ispravan put bio bi da se obrazuju prinudni karteli, kao što je to učinjeno u mnogim drugim zemljama.[355]

Žalbe ovih industrijskih krugova su, donekle, bile neosnovane, tim pre što su cene stvarno počele vrtoglavo da se penju od septembra 1939. godine, a kontrola nije zahvatala sve podjednako. Tako je, na primer, od septembra 1939. do septembra 1940. godine, sirovo gvožđe poskupelo za 106,89%, staro gvožđe za 90,47%, a koks za 80,32%. Valjaonice su nastojale da idu u korak sa ovim poskupljenjem te su cene svojih proizvoda povećale za 48%.[356] To je, između ostalog, nagonilo metaloprerađivačke fabrike da povise cene svojih proizvoda.

NOVIKROMAR je u aprilu 1940. zatražio da se cene vijčane robe povećaju za 16,2 procenata, a već u septembru 1940. nameravao je da poveća svoje cene za 12,53 procenta. Ministarstvo trgovine i industrije je u novembru 1940. godine ocenilo da septembarska odluka NOVIKROMAR-a o povećanju cena vijaka „može da bude štetna po interese narodne privrede", te je odredilo ispitni postupak protiv Sindikata NOVIKROMAR. Za članove ove komisije određeni su: Ivan Nojberger, ing. Mata Donat i ing. Jaroslav Mohaček, a rečeno je da u radu komisije može učestvovati i referent za kartelska pitanja Stevan M. Kukoleča.[357]

Odluka Ministarstva trgovine i industrije da se pooštri kontrola nad cenama kartelisanih fabrika, doneta krajem januara 1941. godine, izazvala je nezadovoljstvo u krugovima monopolističkih saveza, te su novine saopštile da se čuje „da neki industrijalci kod ovakvih stega ne žene biti članovi kartela".[358] Sredinom februara 1941. godine, Komitet za reviziju kartelskih sporazuma doneo je odluku da od 1. do 15. marta karteli ne mogu provesti nikakvo povećanje cena. Iz časopisa koji je tu vest preneo javnosti saznajemo i to da je odluka Komiteta o polumesečnom zamrzavanju cena doneta radi toga, da bi se u preduzećima mogla obaviti revizija kalkulacia i utvrditi da li trenutne prodajne cene odgovaraju stvarnim proizvodnim troškovima i normalnoj dobiti ili su špekulativne.[359] Po isteku ovog moratorija, usledila je *Uredba o cenama* na osnovu koje su sve cene zamrznute do 1. avgusta 1941.

[355] *Industrija i revizija kartelskih sporazuma.* JUGOSLOVENSKI LLOYD 15. V 1940. i METALURGIJA br. 3—4/1940.

[356] AJ, MTI, 74-716-1456. Akt Ministarstva trgovine i industrije Zanatskoj komori br. 40230/1940.

[357] AJ, MTI, 74-716-1456. Zapisnik br. 30 i 31/A 16 od 15. V i 13. IX 1940.

[358] *Mogu li se stabilizirati cijene kartelskih proizvoda.* JUGOSLOVENSKI GVOŽĐAR, 12. II 1941.

[359] Isto.

godine. Samim tim Sindikat fabrika vijaka, kao i ostali karteli i sindikati, nisu bili više u mogućnosti da obavljaju najznačajniju funkciju monopolističkog saveza; nametanje monopolističke cene tržištu. Pa ipak, ni ovaj sindikat kao ni ostali karteli čiji razvoj pratimo, nisu smatrali da treba da napuste svoj monopolistički savez. Shvatili su da su prilike izvanredne, da su okolnosti privremeno nepovoljne, ali da im to ni u kom slučaju ne nalaže da napuste savez koji su na opšte zadovoljstvo svih članica izgradili. Sama činjenica da je niz ovih monopolističkih saveza opstajao i onda kada je došlo do nezanemarljivih teškoća i smetnji u slobodnom ispoljavanju monopolističkog ponašanja govori rečito o tome koliko su savezi bili od koristi fabrikama članicama.

KRATAK PREGLED RADA OSTALIH MONOPOLISTIČKIH SAVEZA U METALOPRERAĐIVAČKOJ GRANI ŽIČANIH PROIZVODA

Pored članstva u Sindikatu NOVIKROMAR, Fabrika Braće Kramer bila je učesnik Kartela fabrika žice i žičanih eksera, Kartela lanaca, Kartela pletene žice i Kartela potkivačkih eksera. Najvažniji u nizu ovih kartela svakako je Kartel žice i eksera, koji je imao dugogodišnju tradiciju, a u čijem je vođstvu izrazito dominantnu ulogu igrala Kranjska industrijska družba.

Kartel žičanih eksera i bodljikave žice

KID-u je bilo u interesu da stvori reda na tržištu predmeta od žice, koje je i sam proizvodio. Zaključujući sporazum o žici i ekserima s ostalim proizvođačima, on je dobio preglednost tržišta, što mu je omogućilo racionalnu raspodelu poslovanja u proizvodnji gvozdenih profila.[360]

Ove su konstatacije Stevana Kukoleče tačne, samo su nepotpune i moraju se dopuniti. KID-u nije bilo stalo samo da obezbedi pregled nad prodajom svojih sirovina proizvođačima, već je želeo, a preko kartela je i uspeo, da dobije takav položaj da svoje sirovine prodaje pod povoljnim monopolističkim cenama, a da takođe učestvuje i u prikupljanju monopolističke dobiti u plasmanu žičanih proizvoda.

Članovi Kartela žice i žičanih eksera bili su KID, Železare (Zenica), MUSTAD d.d. (Karlovac), Johan Globočnik (Ljubljana) i Braća Kramer (Novi Sad). Molbu za registraciju podneli su u januaru 1936. godine, dakle u vreme kada su nadležne vlasti bile voljne da pristupe registraciji kartelskih ugovora. Inače, ovaj kartel, kao što je to već u ranijem izlaganju izneto, postojao je i pre januara 1936. godine u drugoj formi i u drugom sastavu, ali sa prilično dugotrajnim kontinuitetom. Karteski sporazum je kao svrhu zajedničkog rada izneo težnju za zajedničko regulisanje proizvodnje, odnosno prodaje žičane robe sa nastojanjem da se spreči hiperprodukcija, a zajednički interesi unaprede. U tom cilju su posebno nabrojana nastojanja da se preko kartelske organizacije postigne pojednostavljivanje proizvodnog programa radi smanjenja proizvodnih troškova, da se bolje iskoristi geografski položaj

[360] S. Kukoleča, *Ind. jug.*, nav. delo 450, 451.

proizvodnih mesta učesnika prema potrošnji radi uštede na prevoznim troškovima, da se osigura stalno podjednako zaposlenje učesnika sporazuma i da se unapređuje i povišava prodaja žičanih proizvoda putem zajedničkih nastojanja.

Kartelski sporazum je obuhvatao sledeće proizvode: vučenu železnu i čeličnu žicu, izrađenu iz valjane ili prevučene žice, u kolutovima ili u šipkama svake dužine, okrugle ili kvadratne, u svakoj izradi, zatim bodljikavu žicu, federe za nameštaj, sve eksere izrađene iz vučene železne ili čelične žice. Ekseri, specijalni, za obuću, koji se nisu izrađivali na običnim mašinama za izradu žičanih eksera, nego na specijalnim mašinama, nisu bili predmet ovog sporazuma.

Članice ovog kartela dobile su „približne mesečne kvote" od ukupnog plasmana ove robe. Raspodela kvota prema artiklima kretala se ovako:

Vučena žica: Zenici je pripalo 20% ukupne, za obračun obavezne prodaje, Globočniku 3,92, Braći Kramer stalna godišnja količina od 180 tona, a Kranjskoj ostatak koji je preostao nakon zadovoljenja prava napred navedenih triju firmi.[361]

Bodljikava žica: Zenica 20%, Braća Kramer 13,6%, MUSTAD d.d. do 20 tona godišnje samo kao pritovar pošiljkama žičanog pletiva i KID ostatak.

Federi za nameštaj: Braća Kramer: stalna količina od 40 tona godišnje, a KID ostatak.

Žičani ekseri: Zenica 20% ukupne za obračun obavezne prodaje, od koje se izuzima godišnje do najviše 20 tona eksera za blokeje za obuću koje Mustad isporučuje u svojim paketima blokeja, uz isto ograničenje kao i kod Zenice, Globočnik 8,4%, MUSTAD d.d. 7,2% ukupne za obračun obavezne prodaje uz isto ograničenje kao kod Zenice i Globočnika, a uz to godišnje najviše do 20 tona eksera za blokeje, koje MUSTAD d.d. isporučuje u svojim paketima, Braća Kramer stalna količina od 700 tona godišnje. KID ostatak.[362]

Ovako komponovane kvote ostale su na snazi sve do kraja 1938. godine, kada je Firma Braće Kramer najavila napuštanje kartela ako joj se fiksne godišnje kvote u izvučenoj žici i ekserima ne zamene procentualnom godišnjom kvotom. Ova demonstracija snage Braće Kramer krunisana je uspehom, te je od 1. januara 1939. godine ona uživala 6,5% kvote u žičanim ekserima i kvotu od 3% za obračun obavezne prodaje vučene žice.[363]

Za nepridržavanje kartelskih kvota predviđene su sankcije i prekoračioci kvote bili su dužni platiti KID-u odštetu od 50 para po 1 kg eksera, 40 para po 1 kg vučene žice, 80 para po 1 kg bodljikave žice i 120 para po 1 kg federa za nameštaj, i to najdalje u roku od 14 dana od dostave platežnog naloga zajedničke poslovnice.

U slučaju da neko od članica kartela zaostane u realizaciji svoje kvote pripadala joj je odšteta od KID-a od 30% gore navedenih stavova. Viškovi ili zaostaci do 50% godišnje mogli su se preneti u sledeću godinu.

Pravo na vršenje evidencije poslovanja ovog kartela dato je KID-u, kome je svaki član bio obavezan slati polumesečne prijave izvršene isporuke, a on je na osnovu toga sastavljao polumesečne izveštaje o kretanju celokupnih ispo-

[361] AJ, MTI, 65-718-1456. Vidi SPORAZUM među potpisanim jugoslovenskim fabrikama žice i žičanih eksera, 1. I 1936.

[362] Isto.

[363] Isto.

ruka i dostavljao članicama kartela. Za vođenje poslova, na osnovu ovog ugovora, osnovana je i poslovnica „kao potpuno objektivan organ", s tim što je administrativne poslove ove poslovnice takođe preuzeo KID. Zadatak poslovnice sastojao se u vođenju evidencije o isporukama učesnica, sprovođenju svih mera za održavanje reda na tržištu, sprovođenje u život zaključaka egzekutive kartela i sazivanje sednice egzekutive.[364] Egzekutiva kartelskog saveza morala se obavezno sastati barem jedanput godišnje, ali se sastajala i na zahtev samo jednog člana. Odluka se donosila na osnovu proste većine. U egzekutivi je KID raspolagao sa 4, Zenica sa 2, a MUSTAD, Globočnik i Braća Kramer sa po jednim glasom.

U slučaju delovanja više sile, predviđen je moratorij od 2 meseca u isporukama robe i za to vreme je pogođeni učesnik imao pravo da raspolaže svojom kvotom.

U slučaju da koji učesnik odbije da podnese materijal potreban za reviziju njegovog poslovanja, ili pak ako se ponovljeno ne pridržava utvrđenih rokova za prijavu isporuke, ili pak ako povredi koju odredbu kartelskog sporazuma, mogao se kazniti globom u iznosu od 500 do 10 000 dinara za svaki pojedini slučaj, s tim da se isplatom globe nije oslobađao izvršenja obaveza utvrđenih sporazumom.

U slučaju podnošenja lažnih prijava i nepoštovanja dogovorenih cena i prodajnih uslova, za svaku protivpropisno prodatu količinu robe plaćao je globu od 2 dinara.

Iz izveštaja o poslovanju za 1940. godinu, koji ovde citiramo samo sa željom da ilustrujemo rad i način evidentiranja poslova ovog kartela, vidimo da je Kartel žice i žičane robe plasirao 1939. godine ukupno 205 338 q robe, a 1940. svega 182 880 q. Po odvojenim artiklima poslovanje se odvijalo ovako: eksera je 1939. godine isporučeno 121 359 q, a 1940. svega 105 720 q; isporuka žice iznosila je 1939. godine 76 541, a 1940. 72 954 q; bodljikave žice plasirano je 1939. 4 036 q, a 1940. 831 q, i gpruge za nameštaj prodato je 1939. 3 402 q, a 1940. 3 375 q.[365] Zaostajanje u isporukama 1940, prema 1939. godini nije nastalo zbog opadanja potrošnje (ona je čak bila u porastu), već zbog sve većih teškoća oko nabavke sirovina. Upravo zbog toga donet je i zaključak na sastanku članova ovog kartela, održanom 14. februara 1941. godine, da obračun zaostataka i višaka ove poslovne godine ne dođe u obzir.[366]

Kartel žičanog pletiva i platna

Kartel pletene žice zaključen je između dveju firmi, piše S. Kukoleča, navodeći da su u sporazumu bile tvornice Braće Kramer i Gliše Josipovića, a da je sporazum obuhvatao merkur-pletivo, platno od žice protiv muva i univerzal-četvorougaono pletivo. Kukoleča zaključuje da o „monopolističkom položaju [ovog kartela] ne može uopšte da bude govora, jer je kartelisane ar-

[364] Isto.

[365] Đ. Gal, *Karteli eksera, žičane robe, lanaca, bodljikave žice i klinaca u bivšoj Jugoslaviji.* ZBORNIK ZA DRUŠTVENE NAUKE, MATICA SRPSKA, sv. 43/1966.

[366] AJ, MTI, 65-718-1458. Zapisnik 14. sednice članova Jugoslovenskog kartela žičane robe.

tikle u stanju da izrađuje svaka veća radionica".[367] Podatke o ovom kartelu pomenuti autor samo je delimično upoznao, a još površnije prilike ove proizvađačke grane. Usled toga su mu i podaci i zaključci netačni.

U ovom kartelu učestvovalo je ne dva, već 4 učesnika. Osnovni sporazum sklopljen je između Kramera i Josipovića, a po smislu ovog ugovora, trebalo je da se nadovežu posebnim sporazumom, što je i učinjeno, dve celjske firme: A. Urabič i drug i Žična industrija u Celju. Predmet sporazuma bio je više puta savijeno šestougaono pletivo (merkur), koje su proizvodile sve 4 učesnice kartelskog sporazuma; platno od žice eksera jakog kvaliteta, koje su izrađivali samo Kramerovi i Josipovići, kao i platno od žice protiv muva zeleno i plavo obojeno, koju je izrađivalo više preduzeća u zemlji. Konstatacija Kukoleče da ove artikle može proizvoditi svaka malo veća radionica nije tačna. Ta se primedba odnos samo na univerzal-četvorouglasto pletivo, pletivo za madrace i platno od žice slabijeg kvaliteta, jer za te proizvode nisu bili potrebni naročiti strojevi, pa su ih stvarno proizvodile mnoge male radionice u zemlji. Zbog toga je asortiman pletene žice ostao van kartelskog sporazuma (a ne kako Kukoleča tvrdi) da je bio predmet ugovora). Sporazum je to izričito konstatovao, s tim da će saugovorači „ipak nastojati da i u ovim artiklima, čim prilike konkurencije dopuste, naprave sporazum o cenama".[368] Sporazum između Kramerovih i Josipovićevih registrovan je u Ministarstvu trgovine i industrije 8. februara, a sporazum između Kramerovih i Urabičevih 27. marta 1936. godine.[369]

Osnovicu ovog sporazuma činio je dogovor između Kramerovih i Josipovića oko teritorijalne podele tržišta i o pitanju cena. Prodajno područje podelili su na sledeći način:

Gliša Josipović je dobio područje Srbije, Bosne i Hercegovine, deo Banata južno od železničke pruge Pančevo—Vršac, Srem od Zemuna do Šida, ali uz izuzeće Šida, Petrovaradina i Iloka.

Primorje je proglašeno za zajedničko prodajno područje, te su obe firme mogle pod zajedničkim cenama tamo plasirati robu.

Ostalo tržište Kraljevine Jugoslavije pripalo je Kramerovima i dvema firmama u Celju, s tim što su se Kramerovi obavezali da učine pokušaj da se sa ovim proizvođačima sporazumeju oko plasmana merkur-pletiva.

Platno ekstra jakog kvaliteta i platno protiv muva nije spadalo u ovu teritorijalnu podelu i moglo se prodavati po celoj Jugoslaviji. Saugovorači su se obavezali „da u rejonu drugoga ne daju ni pismene ni usmene ponude."

U poglavlju o cenama tačno su se dogovodili koje će cene tražiti za pojedini specijalni asortiman ove robe, a jeftinije cene od dogovorenih bilo je moguće nuditi „samo ako dođe u pitanje konkurencija spolja ili u zemlji, tako npr., u Južnoj Srbiji i Sloveniji".

Trajanje sporazuma predviđeno je do 30. novembra 1936, a ukoliko se ne bi otkazao pismenim putem, automatski se produžavao na jednu godinu. U slučaju njegove povrede predviđeno je da povređena firma ima pravo na naplatu kazne od 30% od vrednosti na nedozvoljeni način prodate robe.[370] U svima sporovima nadležan je bio unutrašnji arbitražni sud.

[367] S. Kukoleča, *Industrija Jugosl.*, nav. delo, 451.
[368] AJ, 65-718-1458, Sporazum između firmi Braće Kramer i Gliše Josipovića.
[369] Isto.
[370] Isto.

Kramerovi su uspeli da vežu ugovorom Firmu Urabič i drug u Celju. Sporazum za merkur-pletivo određivao je Urabiču godišnju kvotu od 31 000 m², uračunavši otvore svih veličina. „Kod prekoračenja fiksne kvote, sa isporukama, do 35 000 m² plaća firma U.C. firmi B.K. po ovim 4 000 m² 20 para po kvadratnom metru, a kod daljnjih prekoračenja do 40 000 m² plaća firma U.C. po ovim poslednjim 5 000 m² po 50 para po m². Ako firma U.C. isporuči u jednoj godini preko 40 000 m² merkur-pletiva, to potpada onaj deo isporuka, koji prekoračuje ovu količinu, pod odeljak VIII." [371] U slučaju da Urabič zaostane u plasmanu svoje robe, Kramerovi su se obavezali da će mu ustupiti neku od svojih firmi kupaca boljeg boniteta. Firma Urabič dobila je za prodajni rejon Dravsku banovinu sa Zagrebom, isključivši Sušak, pruge Zagreb—Koprivnica, Zagreb—Bjelovar, Zagreb—Sušak, Zagreb—Čakovec, ali je isporuke firmama Scheider & Verovšek (Ljubljana), Bela Pollak (Zagreb), Alojz Leitner (Varaždin), Franja Sollar (Zagreb), zadržala za sebe Firma Braće Kramer. U rejonu Urabiča mogla je prodavati i Tvornica Braće Kramer, ali sa tim ograničenjem „da će morati da uzme u obzir kvotu Firme Urabič Celje".[372]

Kartelskim ugovorom su dogovorene i cene kao i određeni popusti za razne trgovačke kuće, s tim da je Urabič preuzeo na sebe obavezu da će asortiman žičane robe, koju sam ne proizvodi, ukoliko mu je potrebna, kupovati isključivo od Kramerovih, ali da će pri tome imati popust od 55 para po m² i rabat na neto cenu od 12%. Za namernu povredu sporazumnih obaveza predviđena je takođe globa od 30%. U slučaju da Firma Urabič namerno prodaje preko svoje kvote, kazna za svaki kvadratni metar iznosila je 2 dinara. Ista je kazna očekivala i Braću Kramer u slučaju da ne ustupe odgovarajuće porudžbine Firmi Urabiča, da bi ova mogla postići garantovanu kvotu.[373]

Oba karteska ugovora su funkcionisala nesmetano, uz povremene male čarke oko kvota. Interesantno je, kao ilustracija ovih odnosa, da je Firma Urabič iz Celja u novembru 1937. zatražila povećanje svoje kvote, pozivajući se na povećani promet u 1937. godini. Braća Kramer su osporila zahtev, ističući da se povećanje prođe vezuje isključivo za područje Vojvodine. U području Firme Urabič nije došlo do porasta, po oceni Kramerovih, zbog toga što je opšta potražnja u stagnaciji ili, pak, zbog toga što je možda vankartelska firma Žična tovarna u Celju povećala svoje isporuke. Tim povodom Kramerovi su pisali:

„Svakako će biti i Vama poznato, da je konačno uređenje prilika u Vašem području moguće samo onda ako se reši i pitanje Žične, bilo kupovinom, obustavom ili sa prijemom Žične u kartel. Ako se sa vaše strane, kod svakog produženja, stavljaju novi zahtevi, bićemo prinuđeni staviti na dnevni red ovu poslednju alternativu, ili ćemo ponovo morati pokušati sa time, da se kartel u pletivu raskine, da bi se moglo slobodno konkurisati".[374] Sama činjenica da su Kramerovi plašili Urabiče mogućnošću da se u kartel primi i Žična

[371] AJ, MTI, 65-718-1458. Sporazum sklopljen između firmi Braće Kramer i Urabiča i druga u Celju.
[372] Isto.
[373] Isto.
[374] AJ, MTI, 65-718-1458. Pismo Braće Kramer Firmi Urabič i drug. u Celju, 9. XI 1937.

iz Celja, ili pak da se kartel raziđe, govori po sebi da je on funkcionisao na opšte zadovoljstvo i da je obezbeđivao monopolistički profit i monopolističku dominaciju nad pretežnim delom tržišta. Očuvanje kartela je upravo zbog toga bilo u interesu i Kramerovih, pa su oni učinili i ustupak. Pristali su i pored svega da kvotu Urabiča povise sa 3 000 m², tako da je za 1938. iznosila 34 000 m². Ovaj kompromis je prihvatila Tvornica Urabič, te je kartel produžen i nesmetano radio sve do sloma bivše Jugoslavije.

Žična industrija iz Celja ostala je van kartela i to verovatno ne svojom voljom, već zbog toga što je u svoje redove nisu hteli primiti ostali članovi. Ocenili su je dovoljno slabom da je mogu združenim snagama likvidirati. Protiv nje su solidarne akcije preduzimane još 1936, 1937. godine, ali je prava navala na nju usledila tek 1938. godine. Kartel je rešio da je likvidira, cene su obarane na terenu gde je ova firma plasirala svoju robu, otimani su joj stari kupci i, na kraju, Žičnoj industriji nije preostalo ništa drugo već da ponudi kapitulaciju. Ona je Kartelu pletene žice ponudila povlačenje sa tržišta i prodaju svojih mašina za proizvodnju žičane robe. Kartel je ovlastio Firmu Braće Kramer da vodi pregovore i postignut je sporazum da se mašine otkupljuju sukcesivno, za 3 naredne godine, s tim da se ceo otkup obavi 1941. godine. Konačnu realizaciju ovog sporazuma omeo je aprilski rat, ali je zahvaljujući njemu „monopolistički položaj kartelisanih fabrika od aprila 1938. godine učvršćen, a samim tim i mogućnost jače eksploatacije potrošača ostvaren".[375]

Umesto obaranja cena, do čega bi dovelo raspadanje ovog kartela, došlo je do 1941. do solidarnog dizanja cena ovoj robi u više navrata. Povećanje cena uvek je obrazlagano povećanjem cena sirovina, i povećanjem radničkih nadnica i ostalih režijskih troškova.

Povišenje cena ovog kartela na sednici od 23. septembra 1940. godine iznosilo je 10,50% za merkur-pletivo, 6,82% za bojeno pletivo i 10% za ekstra zako platno. O tome je u arhivu Ministarstva trgovine i industrije ostao referat kao i referat nadležnog eksperta, iz kojeg se vidi da je poskupljenje pravdano poskupljenjem vučene žice za 0,80 din. po kg, povišenjem radničkih nadnica za 25—30%, poskupljenjem vozarine za 18%, i poskupljenjem struje za 0,13 din. po kv. Evo kako je to ekspert komentarisao: „Nijedno od ovih poskupljenja nije pravdano dokumentima. Međutim, o povišenju cene vučene žice za 0,80 dinara Ministarstvo je obavešteno, budući da je i ovaj artikal kartelisan. Poskupljenje železničkog podvoza je zaračunato po tarifi Ministarstva saobraćaja i ostaje jedino da se dokaže povišenje nadnica, koje cenu tereti sa 0,12 dinara po kg. Kako je ovo prvi put da kartel zaračunava povišenje nadnica u svoje proizvodne troškove, može se uzeti kao verovatno da je to povišenje stvarno učinjeno".[376] Ovaj referat lično je sastavio Kukoleča i u najmanju ruku može se reći da je površan i lakoveran: daje potvrdno mišljenje o potrebi povišenja kartelskih cena, a ni za jedan razlog nema direktne dokaze od kartela da je baš toliko poskupljenje i opravdano.

[375] Đ. Gal, *Kartel eksera*, nav. delo, 42, 43.

[376] AJ, MTI, 65-718-1458. Referat o povišenju cena Kartela pletene žice, 13. XI 1940.

Kartel lanaca

Kartel lanaca registrovan je takođe 1. januara 1936. godine u vreme kada su i svi ostali već ranije postojeći karteli registrovani u ministarstvu Taj podatak, koji može izgledati kao početak istorije ovog kartela, treba ovako uslovno i prihvatiti. Borba protiv autsajdera bila je tako uspešna da su 1936. godine ostala na privrednom poprištu ove robe svega dva ekonomska faktora koja su dolazila u obzir za kartelsko sporazumevanje: Kramerovi i Tovarna verig iz Lesca. Predmet sporazuma bili su nevareni patent Viktor-lanci debljine 1—7 mm, električno zavareni lanci 1—11 mm, obični i pocinkovani, rukom u vatri kovani lanci i lančani pribor. Dominantna sila ovog kartela bila je Tovarna verig, kojoj je pripala 62% kvote, dok su Kramerovi uživali svega 38 procenata. Kartelski partneri su se dogovorili o cenama i obavezali da zastupnicima neće davati provizije veće od 3% čiste robne vrednosti.

Članice ovog monopolističkog saveza odrekle su se i prava samostalnog kontaktiranja sa tržištem, odnosno kupcima. Prodaju su poverili zajedničkom zastupniku Milanu Pavlici, čija je firma bila u Zagrebu i kome je poveren zadatak da prima porudžbine iz cele zemlje i da ih onda prema kartelskim kvotama i geografskom položaju kupaca i proizvođača i raspoređuje. Prema tome, monopolistički savez fabrika lanaca dobio je formu sindikata.

U slučaju povrede sindikalnog sporazuma i u ovom monopolističkom savezu predviđene su kaznene sankcije i to u visini od 50% deliktnog računskog iznosa.

Važnost sporazuma vezana je za 31. decembar 1936. godine, dakle u trajanju od godine dana, i automantski se produžavao ako se svake godine tri meseca unapred ne bi otkazao. Otkaz je mogao uslediti i onda ako bi članice bile primorane, usled nastale konkurencije, da snize prodajnu cenu za više od 5%, a da se o tom pitanju ne mogu usaglasiti njihovi stavovi.[377]

Klauzulom o otkazu prva se poslužila Firma Braće Kramer, koja je 1936. godine u predviđenom roku otkazala ugovor, nezadovoljna svojom prodajom i dodeljenom kvotom.[378] Otkazivanjem monopolističkog sporazuma obično se najavljivala nečija aspiracija za ozbiljniju izmenu ugovora. Neretko je do novog sporazumevanja i dolazilo i kartel je nastavljao svoj rad bez prestanka. To ovog puta nije bio slučaj.

Tovarna verig, očigledno svesna svoje snage, nije ni pomišljala da se prikloni stavu Braće Kramer. Konkurentska borba se razvila, cene su obarane 1937, 1938. i u prvoj polovini 1939. godine, kada su Braća Kramer uvidela da neće moći da prisile jačeg partnera na ustupak, a da ih isuviše staje ova borba oko kvote. Kao pobeđeni, morali su da pristanu i na ustupak. Ne samo što nisu izvojevali povećanje kvote, već im je ona u novoformiranom sindikatu 15. septembra 1939. godine, smanjena sa 38 na 34%, dok je Tovarna verig svoju kvotu povećala sa 62% na 66%.[379]

Monopolistički sporazum je sem izmena u kvotama promenjen i tome, što je sada obuhvatao i lance za automobile. Sporazum je počeo da teče od 15. septembra 1939, a važio je sve do 1944. godine, s tim da se u slučaju kon-

[377] AJ, MTI, 65-719-1459. Vidi referat o kartelu.
[378] Đ. Gal, *Karteli eksera,* nav. delo, 48, 49.
[379] Isto.

kurencije povede solidarna i separatno dogovorena akcija protiv konkurenata, ili pak, ako se partneri ne budu mogli sporazumeti o zajedničkom nastupanju protiv eventualne konkurencije, da vode borbu protiv nje prema svom nahođenju, a u okviru svoje proizvodne kvote. Ako bi takva konkurencija potrajala dve godine, a da članovi Sindikata jugoslovenskih fabrika lanaca ne uspeju da je unište ili da konkurenta prime u svoj monopolistički savez, sindikalni sporazum se mogao u svako doba privremeno ukinuti, u trajanju od tri meseca.[380]

Obnovljeni sporazum dvaju fabrikanata lanaca ni ubuduće nije bio lišen trzavica. Kramerovima nije polazilo za rukom da u potpunosti iskoriste svoju kvotu, a zaostajanje u realizaciji, Tovarna verig nije bila voljna da akceptira i da zaostatke iz 1939. godine prenese u 1940. godinu. Obavešteni o tome, Kramerovi su teška srca prihvatili, ali nisu mogli da propuste a da ne primete sarkastično da bi Tovarna verig, mogla da „uputi svoga zastupnika da se ne lomi suviše za narudžbe kod onih mušterija, koje geografski pripadaju Kramerovima". Napomenuli su da je takav postupak već dobro uhodan u ostalim kartelima u čijem radu Braća Kramer učestvuju i da bi dobro bilo taj princip uvesti i u ovom sindikatu. Dodali su kao sasvim razumljivu stvar da će se oni uzdržati od isporuka u krajeve koji geografski gravitiraju Tovarni verig ako budu u prednosti sa realizacijom svoje kvote.[381] Međutim, ovakva pogodba Tovarni verig nije bila potrebna, jer je to bila veoma dobro uhodana firma, koja nije strahovlaa da svoju kvotu neće moći na vreme iskoristiti.

Sindikat lanaca je tokom 1940. godine u pitanju cena funkcionisao veoma efikasno, jer ih je u dva maha podigao. Prvog maja 1940. su povećane u proseku za 13,8%. Poskupljenje je obrazloženo povišenjem cena valjane žice (20. I 1940. poskupela za 45 para ko kg, a 18. IV za 70 para) i nadnica.[382] Doduše, nadnice kod Kramerovih uopšte nisu povišene, ali su oni zato veoma rado pristali na povišenje cena lančanoj robi i sa tim izgovorom. Na drugoj sednici Sindikata lanaca, 30. avgusta, Kramerovi su zatražili da se cene sporazumno podignu za novih 7% u proseku, Tovarna verig je zahtev smatrala preteranim, te je pristala na 6 procenata, upozoravajući svoje partnere da bi zatrčavanje i formiranje suviše visokih cena moglo domamiti na jugoslovensko tržište inostranu konkurenciju. Kramerovi su se složili, a ekspert Ministarstva trgovine i industrije je ovako prokomentarisao: „Da su Braća Kramer pristala na kalkulaciju „Tovarne verig" ima svog oslonca na činjenici, da su *Braća Kramer ranije plaćala nesrazmerno niže* radničke nadnice nego Tovarna verig i prema tome njihovo povećanje nadnica iako u procentima izraženo puno veće no što je kod Tovarne verig, *ne dostiže nadnice koje plaća isto*" (podvukao Đ. G.). Prema tome Kramerovi su odmah nakon uspešnog štrajka svojih radnika (27. jul—1. avgust) koji su izvojevali povišenje nadnica u proseku od 15 do 20 procenata, taj gubitak, uz pomoć sindikata prebacili na potrošače.[383]

Sredinom februara 1941. godine Sindikat fabrika lanaca najavio je kontrolnom organu Ministarsva trgovine i industrije odluku da cene lancima

[380] Isto.
[381] ANS, BK, Dopis Braće Kramer Milanu Pavlici, 26. II 1940.
[382] AJ, MTI, 65-719-1459. Zapisnik sa 1. sednice Kartela lanaca, 30. IV 1940.
[383] AJ, MTI, 65-719-1459. Zapisnik sa 2. sednice Kartela lanaca. 4. VIII 1940.

povisi za 8,9%. No ovog puta povišenje nije prošlo tako glatko. Sindikat fabrike lanaca obavešten je od nadležnog organa Ministarstva trgovine i industrije da povišenje cena nije odlučeno na sednici sindikata, niti je ta odluka 10 dana pre donošenja upućena dotičnom organu Ministarstva, što bi sve bilo dovoljno da se najavljeno povećanje ne akceptira.

Kartel lanaca je upozoren da nije podneo „*ni ovog puta* (podvukao Đ. G.) dovoljno obrazloženu „predstavku o razlozima povišenja cena, niti je čak podneta stvarna kalkulacija, iz koje bi se mogao videti procenat učešća sirovine koja je poskupela u opštem iznosu proizvodnih troškova kartelisane robe. Zbog toga je Sindikat fabrika lanaca pozvan da, ukoliko želi da povisi cene, „10 dana pre sednice, na kojoj će se povišenje cena izvršiti, podnose detaljnu i dokumentovanu (stavku po stavku) uporednu kalkulaciju proizvodnih troškova za cene u avgustu 1939. i u avgustu 1940. (prilikom poslednjeg povišenja) i za nove cene koje bi se na sednici odredile. Ukoliko se kartel ne bude pridržavao ovog postupka, Ministarstvo će cene zabraniti i iz formalnih razloga." [384]

Na osnovu ovog uputstva Sindikat fabrika lanaca doneo je 5. marta odluku o povišenju cena lanaca za 6 procenata i podneo u zakonskom roku kalkulaciju. Iz referata kartela saznajemo da se povišenje cena lančanoj robi pravdalo isključivo poskupljenjem valjane žice, čija je cena skočila za 1,30 dinara po kg.

Ni ovog puta tu tvrdnju nisu ničim dokumentovali što je još uvek znak da su radu kontrolnog organa nad kartelima prilazili nemarno i to upravo zbog razloga što su verovali u njegovu blagonaklonost.

Umesto da je ovaj zahtev odbio zbog nekompletnosti dokumentacije, referent je samo ukazao na činjenicu postojanja praznine u njemu, ali je istakao: povećanje cena valjane žice je stvarno učinjeno i o tome on ima podataka, jer je Jugoslovenski sindikat fabrika železa pod kontrolom Ministarstva trgovine i industrije; cene železa su skočile 1. septembra 1940. godine za 65 para i 7. februara 1941. godine već je zatraženo novo povišenje cena od 75 para po kg. Ovo povećanje im nije u celosti odobreno, već je Ministarstvo trgovine i industrije ovaj zahtev Sinidikata jugoslovenskih fabrika železa reduciralo na 50 para, što znači da ni Kartelu fabrika lanaca cene sirovina nisu poskupele za 1,30 para po kg već za 1,15.[385] Sem toga, prema kalkulaciji Sindikata fabrika lanaca, povišenje cena valjanoj žici od 1,30 „predstavlja 8,9 prodajne cene lanaca, usled čega kartel smatra da je opravdano povišenje cena od 6%. Ovakvo kalkulisanje kartela je nepravilno, zbog toga što valjana žica nije jedina komponenta prodajne cene već u nju ulaze nadnice, troškovi pogona, režijski troškovi i proizvođačka dobit".[386] S obzirom na sve te propuste, referent za kartelska pitanja je stao na stanovište da se Sindikatu fabrika lanaca zabrani učinjeno povišenje cena, a da se povišenje dozvoli samo u onom iznosu u kome je poskupela sirovina od 1. septembra 1940. godine.[387]

Bila je to i poslednja vest o delatnosti ovog sindikata.

[384] Isto. Dopis Tovarne verig iz Lesca Ministarstvu trgovine i industrije, 15. II 1941.
[385] Isto. Referat o povišenju cena Kartera lanaca od 12. III 1941.
[386] Isto.
[387] Isto.

Kartel potkivačkih klinaca

U oktobru 1936. godine, na molbu Braće Kramer, Ministarstvo trgovine i industrije je „odobrilo proširenje njihovog industrijskog postrojenja na izradu *klinaca za potkivanje stoke.*" [388] U aprilu 1937. godine od Firme WAFIOS stiglo je 4 komada novih kompletnih mašina.[389] Time je znatno proširen proizvodni kapacitet Fabrike Braće Kramer, koja je u novoizgrađenom delu svog pogona na Limanu 1936. godine počela proizvodnju ovog artikla jednom mašinom.[390]

Jugoslovensko tržište nije oskudevalo u ovim proizvodima. Tvornica MUSTAD u Karlovcu proizvodila ga je industrijski u dovoljnim količinama, pa kartel, bar domaći, nije postojao jer nije bio ni potreban. Ovo je podatak više da se o monopolizaciji jugoslovenskog tržišta ne može govoriti isključivo na osnovu broja formalno prijavljenih monopolističkih organizacija. Proizvodni kapaciteti MUSTAD-a i Kramerovih, kada su se i oni uključili u red proizvođača potkivačkih eksera, dva puta su premašivali potrebe jugoslovenskog tržišta u ovoj robi, i to pri radu u jednoj smeni, naravno osmočasovnoj.[391] Prema tome, jedini stimulans za Kramerove bio je monopolistički profit koji se mogao dobiti plasmanom ove robe. Iako nema zvanično registrovanog i odobrenog kartelskog sporazuma između MUSTAD-a i inostranih fabrika potkivačkih eksera, iz činjenice da jugoslovensko tržište nije bilo uznemiravano stranom konkurencijom, skoro se sa sigurnošću može tvrditi da je takav međunarodni sporazum morao postojati. Sem toga, indicija da je međunarodni kartel fabrika potkivačkih eksera, možda u specifičnoj formi postojao, ima i u kartelskom sporazumu, zaključenom između Braće Kramer i MUSTAD-a, koji je počeo da se ostvaruje 1. januara 1938. godine.

U tom pogledu je indikativna peta tačka, inače neuobičajena u jugoslovenskim kartelskim ugovorima, koja određuje sledeće:

„Krameru je slobodno utanačenje polugodišnje otkazati za slučaj ako dokumentarno dokaže da mu je od patentne pravne strane onemogućeno pravo proizvodnje za fabrikaciju potkivačkih čavala sa od WAFIOS kupljenim i po tom sistemu po njemu dograđenim strojevima." [392]

Prema tome Firma WAFIOS je stajala kao kontrolni organ iza ovog kartelskog sporazuma i vodila računa o njegovom delovanju. Karakteristično je i da su ugovorom Kramerovi preuzeli na sebe obavezu da neće nikome preprodavati mašine za proizvodnju potkivačkih eksera i da će se uzdržavati od izvoza ovog proizvoda na strana tržišta.[393]

U interesu Kartela potkivačkih eksera, u prvoj tački ugovora naznačena je težnja partnera da izbegnu prekomernu proizvodnju potkivačkih eksera i da pojednostave proizvodni program u cilju pojeftinjenja proizvodnih troškova.

Interesantno je, a u tom pogledu je ovaj kartelski ugovor takođe unikatan u Jugoslaviji, da je sklopljen za period od 10 godina, a do njegovog raz-

[388] AJ, MTI, 65-418-1184. Akt. MTI III br. 38. 278/17. X 1936.
[389] ANS, BK. Dopis Firme Braće Kramer UINS-u 5. IV 1937.
[390] ANS, BK. Dopis Upravi Dunavske banovine od 21. XII 1936.
[391] Đ. Gal, *Kartel eksera,* nav. delo, 50.
[392] ANS, BK, Kartelski ugovor sklopljen između MUSTAD-a i Braće Kramer.
[393] Isto.

laza moglo je doći na osnovu eventualne prinude zakona, ili u slučaju da Jugoslavija bude uvučena u neki rat (!!!), jednoglasnim zaključkom oba učesnika, ili, pak, u slučaju da MUSTAD pola godine unapred otkaže ugovor zbog nastale konkurencije izvana.

S obzirom na to da su Kramerovi tek osvajali jugoslovensko tržište, ugovorom im je dozvoljeno sledeće:

„Kramer imade pravo i obavezan je, po želji MUSTAD-a, u godinama 1938. do uključno 1940. ponuditi svakovremene prodajne cijene MUSTAD-a, a da omogući uvođenje svoje robe — do 10%, a u godinama 1941/42. do 5% od netto cijena, te ali samo ukoliko se pokaže potrebnim za dostignuće njegove kvote. Postigne li Kramer svoju punu kvotu, ima se od toga časa prestati sa podnuđivanjem." [394]

Potpisnici sporazuma obavezali su se da za vreme njegovog trajanja neće osvajati proizvodnju artikala koju u svom proizvodnom programu već ima partner, te su u prilogu ovog ugovora dali i spisak artikala čijom se proizvodnjom bave. Ovu su obavezu preuzeli ne samo za svoje preduzeće, već i za preduzeća koja stoje pod njihovim uticajem. U slučaju da neko od potpisnika u toku trajanja kartelskog sporazuma kupi neku fabriku koja je proizvodila robu koja se nalazila na spisku asortimana priloženog uz ovaj kartelski sporazum, kupac fabrike je mogao da nastavi proizvodnju dotičnog artikla samo u slučaju „ako u tom artiklu postoji sindikat, i ako tom sindikatu pripada nabavljeni pogon, odnosno preduzeće, kao i drugi učesnik ovog sporazuma. Ako to nije slučaj, to kupac tako dugo nije ovlašćen da dalje proizvodi spomenuti artikal u kupljenom obrtu ili preduzeću, dok se po tom ne postigne sporazum sa drugim članom ovog ugovora."

Klauzula o „višoj sili", odnosno pogonskom zastoju, postojala je i u ovom kartelu, te je dala mogućnost da se pravo nadoknade nerealizovanih kartelskih kvota protegne na 4 meseca.

Proizvodne kvote su se za Kramerove sukcesivno povećavale, već prema stepenu uhodavanja proizvodnje. Tako su Kramerovi dobili pravo da na jugoslovenskom tržištu plasiraju:[395]

1938. godine cirka 60 000 kg potkivačkih eksera
1939. godine cirka 80 000 kg potkivačkih eksera
1940. godine cirka 95 000 kg potkivačkih eksera
1941. godine cirka 95 000 kg potkivačkih eksera
1942. godine cirka 100 000 kg potkivačkih eksera
1943. godine cirka 105 000 kg potkivačkih eksera
1944. godine cirka 105 000 kg potkivačkih eksera
1945. godine cirka 105 000 kg potkivačkih eksera
1946. godine cirka 105 000 kg potkivačkih eksera

Kartel potkivačkih eksera funkcionisao je besprekorno sve do sloma stare Jugoslavije.

Novosadska fabrika šrafova a.d. bila je član samo jednog monopolističkog saveza.

[394] Isto.
[395] Isto.

Kapacitet i finansijska snaga Tvornice Braće Kramer i Novosadske fabrike vijaka uoči sloma Kraljevine Jugoslavije

Ako se želi dobiti sud o rezultatima razvitka ovih fabrika, mora se poći od onog sa kakvim su startnim osnovama krenule 1918. godine. Iz uvodnih izlaganja videli smo da je industrija žičanih proizvoda bila na tlu naroda i narodnosti današnje Jugoslavije veoma nerazvijena, da industrije vijaka uopšte nije bilo, a da je radionica Braće Kramer raspolagala sa svega 9 KS. Novosadska fabrika vijaka osnovana je tek 1925. godine, raspolagala je jednom parnom mašinom od 65 KS i novom presom od 35 KS, odnosno ukupna instalirana pogonska snaga iznosila joj je 100 KS. Pri radu u jednoj smeni, mogla je godišnje proizvesti 90 vagona (a u dve smene 180 vagona) vijaka. Pre velike ekonomske krize celokupna jugoslovenska industrija vijaka mogla je proizvesti u jednoj osmosatnoj smeni godišnje oko 530 do 550 vagona vijaka.[396]

U veoma oštroj konkurentskoj borbi formirali su se u drugoj polovini dvadesetih godina, odnosno u doba velike ekonomske krize monopolistički savezi u kojima su i novosadska preduzeća učestvovala. Novosadska fabrika vijaka, sprovodeći direktive Kompanije BU iz Beča bila je inicijator i organizator Sindikata fabrikanata vijaka, a Tvornica Braće Kramer samo učesnik u nizu kartela, u kojima je dominantna snaga bila Kranjska industrijska družba.

Interesantno je napomenuti da je Novosadska fabrika vijaka bila član samo jedne monopolističke organizacije, dok su Kramerovi učestvovali u radu 5 kartela. Učestvovanje u brojnim kartelima, međutim, nije bio znak snage, već izvesne slabosti i ekonomske nesigurnosti. U tom pogledu Kramerovi nisu bili izuzetak, već neka vrsta pravila ponašanja u krugovima kartelisane industrije.

Zašto je to tako bilo, objasnio je Ivan Crnić. Osnovni razlog bio je u velikim kolebanjima konjunkture na jugoslovenskom tržištu, gde se nikada nije znalo da li će i dokle će jedna grana industrijske delatnosti biti rentabilna. Zbog toga su se brojne fabrike odlučivale na osvajanje šireg asortimana robe, proizvodeći je makar i u manjim serijama, ali ostavljajući sebi mogućnost da laviraju u nesigurnom moru konjunkture.[397] Tako su se i Kramerovi, ulančeni u 5 monopolističkih organizacija razvijali, za jugoslovenske prilike, veoma brzo.

Za četvrt veka postojanja Kraljevine Jugoslavije od male tvornice, koja je 1919—1920. bila u stvari zanatska radionica, izrasla je u fabriku, za jugoslovenske prilike značajnih kapaciteta. U trenutku sloma Kraljevine Jugoslavije Tvornica Braće Kramer raspolagala je već sa 244 raznih mašina, imala u pogonu 72 razna elektromotora ukupne pogonske snage od 500 KS, i u proseku upošljavali 250 do 300 radnika, dok su investirani kapital u celokupnu tvornicu cenili na 1 969 174 penga, što je po realnom kursu iznosilo 19 691 740 dinara.[398] Monopolistički profit je u tom napredovanju, pored ostalih značajnih elemenata, odigrao bitnu ulogu. Kramenovi su, kao i Novosadska fabrika

[396] Vidi str. 125, 176.
[397] I. Crnić, *Die Jugoslawische Eisenindustrie*, nav. delo, 77.
[398] ANS, BK, Izveštaj o tvornici sačinjen 3. V. 1941.

vijaka, od prvog trenutka nastupa na jugoslovenskom tržištu ispoljili tendenciju monopolskog ponašanja, a u razvijanju monopolističkih organizacija pokazali upornost, spretnost i snalažljivost. Sve do izbijanja drugog svetskog rata imali su u državi dobrog saveznika, a napadi zanatlija, trgovaca i seljaka, kritike štampe, iako česti i uporni, nisu ih bitno oštetili.

Radi potpunije slike o ekonomskoj snazi i proizvodnim mogućnostima, potrebno je baciti pogled na kretanje proizvodnje u Tvornici Braće Kramer 1937. i 1938. godine, kada je konjunktura njenih proizvoda bila najpovoljnija, kada je proizvodila sa najvećim procentom korišćenja svojih kapaciteta.

Kramerovi su 1937. godine raspolagali sa 17 razboja za tkanje, 12 mašina za pletenje i 8 mašina za izvlačenje žice. Ekserana je bila snabdevena sa 30 raznih mašina, cinkarnica sa 3, a odeljenje bodljikave žice proizvodilo je sa 2 mašine. Sve je to bilo kompletirano sa „16 bravarskih strojeva".

U lančari je bilo u pogonu 14 mašina, a vijke je proizvodila 21 mašina. Za izradu klinaca ova firma je raspolagala sa 2 mašine, a za proizvodnju žičanih i limenih teks-eksera 9 mašina.[399]

Tvornica Braće Kramer nabavila je 1938. godine još 4 mašine: 3 razboja za tkanje i jednu mašinu za izradu predica. Nakon likvidacije konkurentne Zagrebačke tvornice Ševčik, po odluci NOVIKROMAR-a, Kramerovima je pripalo pravo da otkupe njene mašine za proizvodnju vijaka. Tako je mašinski park Tvornice Braće Kramer 1939. godine obogaćen sa 5 mašina za izradu vijaka i jednom za potkivačke eksere. Ukupna pogonska snaga novonabavljenih mašina iznosila je 40 KS.[400]

Ukupna godišnja proizvodnja ove fabrike u 1937. i 1938. godini, uz 85-procentno korišćenje kapaciteta, a pod uslovima da su neka odeljenja radila i u dve smene, kretala se prema sledećim pokazateljima:

	Godišnji kapacitet	1937.	1938.
Ekseri	1 000 000 kg	703 000 kg	742 000 kg
Lanci	150 000 kg	261 000 kg	256 000 kg
Vijci	60 000 kg	104 000 kg	98 000 kg
Žič. roba	700 000 kg	469 000 kg	524 000 kg
Izv. žica	200 000 kg	193 000 kg	195 000 kg[401]

Broj prosečno uposlenih radnika izneo je 1937. godine 190, a naredne 200 radnika, što znači da ih je povremeno bilo znatno više, a u trenucima zastoja i prilično manje od ovog proseka. Kapaciteti su 1939. godine korišćeni samo do 75 procenata, međutim uvođenjem kupljenih mašina porastao je i broj radnika, pa je prosečno bilo zaposleno već 250 radnika.

Upoređenja radi navodimo da je Tovarna verig a.d. iz Lesca proizvela uz 88-procentno korišćenje kapaciteta 1937. godine 66 062 kg lanaca, 274 818 kg plužnih delova i plugova i 977 544 kg eksera.[402]

[399] ANS, BK, Statistički podaci na formularu UINS za period 1937—39.
[400] Isto.
[401] Isto.
[402] AJ, MTI, 65-550-1270.

Tvornica žice in žičnikov (Globočnik) raspolagala je sledećim godišnjim kapacitetom: 140 vagona eksera i 20 vagona izvučene žice, a proizvela je 1934. godine 101 vagon eksera i 26 vagona izvučene žice.

U periodu konjunkture kod Globočnika je proizvodnja stagnirala: 1935. proizveden 101 vagon eksera, a 1937. manje, samo 95 vagona. Proizvodnja izvučene žice je u istom periodu bila konstantna i kretala se oko 26 vagona godišnje.[403]

Tvornica A. Urabič i drug iz Celja raspolagala je 1939. godine mašinskim parkom koji je mogao godišnje proizvesti 220 tona pletiva (odnosno cca 250 000 m²), 40 do 70 tona tkanina (odnosno 40 000 m²) i 150 tona bodljikave žice. Svoje kapacitete koristila je 1936. godine svega sa 30 do 35 procenata, a 1938. već sa 65.[404]

Veoma su indikativni podaci o kretanju proizvodnje eksera, bodljikave žcie, pletiva i platna od žice i lanaca i to: pred slom Kraljevine Jugoslavije, zatim 1946. i 1956. godine u socijalističkoj Jugoslaviji.

	1939.	1946.	1956.
Ekseri, u tonama	13 062	14 221	21 086
Bodljikava žica pletiva i platna od žice	3 062	587	3 817
Lanci	1 113	842	2 289[405]

Novosadska fabrika vijaka od osnivanja 1925. godine do 1941. godine nije bitno izmenila svoje kapacitete. Počela je kapacitetima koji su mogli jugoslovenskom tržištu dati oko 90 (u jednoj) do 180 (u dve smene) vagona vijaka. Pred slom Kraljevine Jugoslavije razlika je bila samo u tome, što je u statističkim podacima navedeno da je raspolagala sa 208 KS; uz osmočasovni radni dan mogla je proizvesti godišnje 150, a radom u 2 smene 240 vagona vijaka.[406]

Efektivna proizvodnja ove fabrike iznosila je 1933. svega 76 vagona, a naredne godine 84. Proizvodnja je 1936. skočila na 94 vagona, da bi 1937., uz korišćenje kapaciteta od 70—80% iznela već 134 vagona.[407]

Zadruga u Kropi mogla je proizvesti 80 vagona vijaka,[408] SPLOSTAD 100 vagona,[409] a Fabrika vijaka državne radionice u Smederevu mogla je proizvesti godišnje oko 30 vagona matica i vijaka.[410]

Pred rat ukupna društvena glavnica Novosadske fabrike vijaka iznosila je 7 500 000 dinara. Kapital je, kao što je već izneto, 1925. godine unet iz ma-

[403] AJ, MTI, 65-532-1252.
[404] AJ, MTI, 65-555-1275.
[405] *Industrija 1939. i 1946—1956.* STATISTIČKI BILTEN SFRJ. br. 81 avgust 1957.
[406] ANS, NFŠ. Godišnji izveštaj UINS i AJ, MTI 65-549-1269.
[407] Isto.
[408] AJ, MTI, 65-549-1269.
[409] *Splošna stavbena družba.* INDUSTRIJSKI PREGLED, avgust 1938.
[410] *Povećanje državne fabrike zavrtnja kod željezničke radionice u Smederevu.* JUGOSLOVENSKI LLOYD 11. I 1940.

đarske i iznosio je 500 000 dinara. 1928. podignut je na 1 500 000 dinara uvozom mašina, čijom je vrednošću opterećeno akcionarsko društvo.

Na kraju krize, 1935. godine akcionarski kapital Novosadske fabrike vijaka povećan je na 7 500 000 dinara i to uvozom robe od Kompanije BU iz Beča.[411]

Sve su akcije faktički bile u posedu Kompanije BU, položene: kod Trgovačke i obrtne banke a.d. u Novom Sadu 500 000 dinara, u Francusko-srpskoj banci a.d. u Beogradu 1 500 000 dinara i kod Opšteg jugoslovenskog bankarskog društva u Novom Sadu 5 500 000 dinara.[412]

Jugoslovenske fabrike vijaka proizvele su 1939. godine 4 732 tone vijaka. Posle rata, 1946. produkcija je nešto opala i iznela je 1946. godine 3 736 tona, da bi za deset godina bila udvostručena, i 1956. je iznela 10 505 tona.[413] U uslovima socijalističke industrijalizacije, i okolnostima kada Kompanija BU više nije mogla da sprovodi svoje monopolističke interese, tj. da koči domaći razvitak, industrija vijaka je naglo napredovala i napreduje i danas.

BORBA RADNIKA U FABRICI BRAĆE KRAMER I U NOVOSADSKOJ FABRICI ŠRAFOVA I GVOZDENE ROBE A.D. ZA VEĆE NADNICE I KOLEKTIVNE UGOVORE U PERIODU 1935—1941. GODINE

Radnici u Novosadskoj fabrici šrafova i gvozdene robe a.d. i u Tvornici Braće Kramer plaćali su ozbiljan danak čvrstim monopolističkim savezima vlasnika obeju fabrika. Sigurnost vlasnika ovih fabrika u obezbeđene monopolističke kvote, za vreme od 3 ili 4 meseca delovanja „više sile", daleko veća ponuda radne snage od tražnje i slaba sindikalna organizovanost radnika uopšte, pomagala im je da radnicima nameću takve radne uslove i takve nadnice, koje su bile ispod proseka radničkih primanja u drugim fabrikama članicama kartela kojima su i novosadske firme pripadale.[414] Prvi pokušaj radnika Novosadske fabrike šrafova 1926. godine da se suprotstave neobuzdanoj eksploataciji propao je. Skoro deset godina posle toga radnici se nisu usudili krenuti u napad.

Konsolidacija KPJ koja je počela nakon Četvrte zemaljske konferencije 1934. godine i nakon sve snažnije borbe za izgradnju jedinstvenog antifašističkog sindikalnog fronta ponovo je pokrenula i radnike u Novosadskoj fabrici šrafova i gvozdene robe a.d. te su 7. avgusta 1935. godine, posredstvom URSSJ, zatražili od uprave da reguliše odnose sa radnicima kolektivnim ugovorom i da u tome okviru omogući i odgovarajuće povećanje nadnica.[415]

Uprava ove fabrike, svesna svoje snage i ubeđena u monopolističku solidarnost kartelskih partnera, odbila čak pregovore sa radnicima i svojim nepomirljivim stavom direktno uticala da se odnosi zaoštre do te mere da izbije

[411] ANS, NFŠ. Odgovor na upitnik Ministarstva finansija (br. 59 030) 24. X 1939.
[412] Isto.
[413] *Industrija 1939. i 1946—1956*, nav. delo.
[414] Đ. Gal, *Štrajk u Novosadskoj fabrici šrafova (1935) i u Tvornici Braće Kramer* (1940), Zbornik za istoriju, Matica srpska, sv. 3/1971, 161. Radnici ove fabrike tvrdili su da njihovi drugovi u sličnim fabrikama imaju nadnice veće za 20—30%.
[415] Isto, 160, 161, 162.

štrajk. Četvrtog septembra 1935. godine radnici su stupili u štrajk zahtevajući odlučno kolektivni ugovor i povećanje nadnica.

Štrajk nije mnogo zabrinuo rukovodstvo preduzeća. Kapaciteti kartelisanih jugoslovenskih fabrika vijaka daleko su prevazilazili potrebe domaće pijace (izvoz na strana tržišta nije dolazio u obzir jer su to zabranjivali interni usmeni sporazumi članica sindikata sa Kompanijom BU), pa je mirovanje fabrike za mesec, dva čak i odgovaralo vlasnicima. To im je omogućavalo da s većim intenzitetom, a samim tim i rentabilnije proizvode posle štrajka. Izgled na uspeh mogla je imati ova radnička akcija samo u slučaju solidarne i istovremene akcije svih radnika kartelisanih fabrika vijaka u Jugoslaviji, i to pod uslovom da je bila planirana na duži rok i na ozbiljne žrtve. Na žalost ovu činjenicu nisu uočili ni štrajkači niti njihovi drugovi u drugim fabrikama vijaka, te su vodili nedovoljno organizovanu borbu protiv savršeno organizovanih vlasnika skoro mesec dana. Štrajk je slomljen 1. oktobra 1935. godine, kada je Novosadska fabrika šrafova krenula punom parom u proizvodnju. Umesto 70 radnika, koliko je bilo uposleno pre štrajka, angažovala ih je 89, proizvodeći, dakle, intenzivnije, a samim tim i rentabilnije. To je samo uvećalo njihov profit, a radnicima fabrike dalo pouku da je borba protiv kartelisanih preduzeća skopčana sa daleko većim rizicima i teškoćama i da je neophodno da takvoj akciji priđu spremnije i organizovanije. Najveća odgovornost za neuspeli štrajk pada na podružnicu metalaca URSSJ u Novom Sadu, koja nije ni pokušala da štrajku da šire, jugoslovenske razmere i sveobuhvatniji oblik iako je dobro znala, kao i cela jugoslovenska javnost, da novosadski radnici kreću u borbu protiv jednog od najorganizovanijih monopolističkih saveza u Jugoslaviji.

Finansijskim zakonom za 1936—37. godinu data su ovlašćenja ministru socijalne politike i narodnog zdravlja, da može bez konsultovanja Narodne skupštine, putem uredbe, regulisati pitanje minimalnih nadnica. Na osnovu ovog ovlašćenja ovo ministarstvo je izradilo prednacrt *Uredbe o utvrđivanju minimalne nadnice, obaveznom sklapanju kolektivnih ugovora, pomirenju i arbitraži.* Prednacrt ove uredbe predviđao je obavezu o sklapanju kolektivnog ugovora za sve radionice, odnosno fabrike koje upošljavaju više od 10 radnika. Dokument je poslat na diskusiju i ocenu kako radničkim, tako i poslodavačkim organizacijama. Kako u Tvornici Braće Kramer tako i u Novosadskoj fabrici šrafova i gvozdene robe a.d., ideja o obaveznom sklapanju kolektivnog ugovora bila je dočekana hladno i sa neraspoloženjem. U tom pogledu su bili na istim pozicijama sa ostalim industrijalcima Jugoslavije, koji su na anketi, o ovom pitanju 19. maja 1936. godine zauzeli negativan stav. Iz izveštaja stručne štampe saznajemo da su referenti ove ankete kao i sama diskusija „dokazali da za prihvatanje *Uredbe o minimalnim nadnicama* ne postoje „ni ekonomski, ni organizcaioni uslovi. Kada ti uslovi budu ispunjeni, naša privreda će oberučke prihvatiti lojalan sporazum sa svojim radnicima, kako je to i do sada u granicama mogućnosti činila." [416] Kramerovi, kao i vlasnici Novosadske fabrike šrafova i gvozdene robe potpuno su se slagali sa tim tezama. Upravu Novosadske fabrike šrafova, u toku dalje diskusije o ovom

[416] *Industrija i rudarstvo i projekt uredbe o minimalnim nadnicama.* INDUSTRIJSKA ODBRANA, 23. V 1936; *Danas se u Novom Sadu raspravlja o nacrtu o minimalnim nadnicama i obaveznom sklapanju kolektivnih ugovora.* Nacrt je donela CIK. NOVOSTI, 2. IX 1936 (ovaj nacrt objavljen u celosti).

pitanju, kada je bilo jasno da se ono ne može ukloniti, najviše je mučilo sledeće:

„Mora li kod zaključenja propisanog kolektivnog ugovora bezuslovno učestvovati i radnička organizacija? Da li bi bilo dozvoljeno zaključenje kolektivnog ugovora u jednom preduzeću između poslodavaca i posloprimaca?" Uz ovo pitanje odmah su dodali i svoje mišljenje da su „oba faktora (poslodavci i posloprimaoci! p.m.) u prvom redu pozvata da utvrde svoj međusobni odnos na osnovu vladajućih prilika u preduzeću, jer ako pri tome sudeluju strani faktori, tada se često usled njihovog nepoznavanja prilika u preduzeću otežava sporazumevanje, a često i potpuno onemogućava." [417]

Oni koji su bili za monopolističku organizovanost industrijalaca i koji su uložili svu svoju sposobnost da takvu organizaciju i izgrade, bili su u potpunosti svesni i toga šta bi za njih značila dobra organizovanost radnika. Zato su se svojski zauzeli da onemoguće da se i radnici organizuju i da preko radničkih organizacija rešavaju svoja vitalna pitanja. U Novosadskoj fabrici šrafova posle sloma štrajka solidarnu akciju radnika bilo je veoma teško ponovo izgraditi, samim tim nije došlo ni do ponovnog sukoba između radnika i uprave fabrike. Radnici su uglavnom ćutke i sada već bez otpora primali na sebe monopolistički diktat nadnica, povremeno ublažavan izmenama *Uredbe o minimalnim nadnicama.*[418]

Nakon dve decenije bespogovornog pokoravanja željama i namerama svojih poslodavaca, radnici u Fabrici Braće Kramer su se odlučno i veoma energično suprotstavili. Stalna tendencija poskupljenja, nezadrživa inflacija, koja je dobila galopirajuće razmere, pogoršavala je iz dana u dan položaj radnika ove fabrike. Oni su i inače bili daleko slabije plaćeni nego radnici fabrika sa kojima su Braća Kramer drugovali u kartelskim organizacijama. Nezadovoljstvo je bivalo sve veće. Da bi ga na neki način kanalisali i sprečili prodor URSSJ u redove radnika u Fabrici Braće Kramer, podružnica JUGORAS-a se stavila na čelo njihovog nezadovoljstva i u njihovo ime formulisala zahtev za sklapanje kolektivnog ugovora i povećanje nadnica.[419] Ovaj dokument podnet je Braći Kramer 18. jula 1940. godine.[420] Uprava fabrike pokušala je da mu se suprotstavi ne želeći da stvara presedan, jer je sve do tada uspevala da održi preduzeće izvan domašaja svih sindikalnih uticaja. Tako je bar mislila uprava fabrike, jer do tada nijedan radnički zahtev nije prošao. Primer uspeha Novosadske fabrike šrafova i gvozdene robe samo ju je podsticao na otpor, pa je odbila da prihvati kolektivni ugovor i da odobri povišenje nadnice.

Štrajk je buknuo 27. jula 1940. godine neočekivano snažno i temperamentno. Štrajkačke straže su okružile fabriku. Došlo je i do fizičkog obračuna između njih i radnika koji su pokušali da prihvate posao. Pritisak Rad-

[417] ANS, NFŠ. Odgovor uprave fabrike NFŠ Udruženju industrijalaca Novog Sada, 3. IX 1936.

[418] Ban Dunavske banovine svojom naredbom VI br. 48070/1939. od 19. XII 1940. povisio je minimalnu nadnicu od 2 na 3 dinara. IAV, UINS, 1771/1940.

[419] *U Beogradu je juče počeo rad plenuma Glavnog odbora JUGORAS-a.* POLITIKA, 27. IX 1940. — Od 16. IX 1939. do 26. III 1940. JUGORAS je u 74 jedinice i sa 32 000 radnika vodio tarifne akcije, te je zaključio 54 kolektivna ugovora kroz koje su podignute nadnice radnika od 10 do 80 procenata. I na taj način je JUGORAS pokušao da učvrsti svoj uticaj na radnike.

[420] Đ Gal, *Štrajk u NFŠ i TBK,* nav. delo, 169.

ničke komore i Jugoras-a postajao je sve jači i Kramerovi su uvideli da mogu samo loše da prođu, pa su pristali na sklapanje kolektivnog ugovora i povećanje nadnica u proseku između 10 do 25 procenata.[421] Do obustave štrajka i potpisivanja kolektivnog ugovora došlo je već 1. avgusta 1940. godine i oko 300 radnika najzad slavilo je pobedu nad Kramerovima. Njihovu pobedu nastojao je Jugoras da prisvoji i da prikaže kao svoju, te je u glasilu ovog lista u kratkim crtama prikazan štrajk, uz sledeći komentar:

„Radnici koji su očekivali rezultat pregovora u velikoj sali Radničke komore dočekali su vest o postignutom sporazumu sa vlasnikom klicanjem Jugoras-u, njegovom predsedniku Dragiši Cvetkoviću i funkcionerima Mesne podružnice Jugoras-a." [422]

Da se JUGORAS nametnuo ovom spontanom buntu radnika Fabrike Braće Kramer dokazuje i činjenica da je fabričko rukovodstvo ove organizacije u Fabrici Braće Kramer izabrano tek nakon štrajka, na osnivačkoj skupštini fabričke podružnice. JUGORAS je iskoristio ugled najeksponiranijih štrajkača pa ih je isturio ispred svojih zastava, te je za predsednika podružnice JUGORAS-a izabran Đorđe Dolezar, za potpredsednika Stevan Tibai, a za sekretara Ernest Kiš. Oni su, naime, bili delegati radnika, koji su u ime štrajkača vodili pregovore za sklapanje kolektivnog ugovora i vodili sam štrajk.[423]

Inflacija je i dalje trajala. Uskoro su se povišice, izvojevane štrajkom istopile u poplavi povećanja cena. JUGORAS nije imao nameru da o tome vodi računa, a radnicima u Fabrici Braće Kramer nije ostalo dovoljno vremena da se u to i uvere. Aprilski slom Kraljevine Jugoslavije doneo je za njih nove brige, a njihovu borbu usmerio u drugom pravcu.

ŠESTO POGLAVLJE

SUDBINA POSMATRANIH MONOPOLISTIČKIH SAVEZA NAKON SLOMA KRALJEVINE JUGOSLAVIJE

Kao što je slom Austro-ugarske Monarhije doveo do raspada monopolističkih organizacija nastalih na ovoj teritoriji do 1918. godine, tako je i aprilska katastrofa Kraljevine Jugoslavije učinila kraj svim monopolističkim organizacijama koje su nikle na njenom tlu. Razbijanje zajedničkog tržišta kao okvira za rad nastalih kartela, kao i prestanak onih carinskih brana koje su ih štitile od nasrtaja inostrane konkurencije doveli su do toga da su dobro izgrađene monopolističke organizacije izgubile osnovni rezon svog daljeg delovanja. Jedino je Kartel fabrika vijaka pokušao da se prilagodi situaciji posle komadanja Kraljevine Jugoslavije i da održi svoju organizaciju u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj. Kartelski ugovor je izmenjen, niz stavki iz kataloga za 1940. godinu izostavljene su iz izmenjenog ugovora, a NOVIKROMAR je sa svoja dva člana u NDH, Osječkom ljevaonicom željeza i Tvornicom vagona,

[421] *Štrajk metalskih radnika kod Braće Kramer i Bernolda.* JUGOSLOVENSKI RADNIK, 10. VIII 1940.

[422] Isto.

[423] JUGOSLOVENSKI RADNIK, 5. X 1940.

strojeva i mostova d.d. u Slavonskom Brodu još jedno vreme nastavio da radi. Kartel fabrika potkivačkih eksera raspao se po slovu kartelskog sporazuma onog trenutka kada je Jugoslavija stupila u rat. Kartel fabrika žičane robe i eksera i Kartel lanaca takođe je prestao da radi nakon komadanja Jugoslavije od strane okupacionih sila.[424]

Novosadska fabrika šrafova i gvozdene robe a.d. i Fabrika Braće Kramer bila je zajedno sa okupiranom teritorijom Bačke uključena u mađarsko tržište. Obe tvornice su prevele svoja imena na mađarski jezik i dok Braća Kramer kao inokosni fabrikanti nisu morali da čine ništa drugo, sem prevođenja imena, dotle je u Novosadskoj fabrici šrafova izvršena i hungarizacija uprave akcionarskog društva. Umesto uticajnih članova Srba, koji su imali veze prema državnim organima Jugoslavije i Dunavske banovine izabrani su, u stvari kooptirani, na sugestiju vlasnika iz Beča, uticajni Mađari, sa funkcijama, zadacima i nagradama, svojih prethodnika. Obe su se fabrike uključile u postojeće mađarske monopolističke saveze, s tim što je upravi Novosadske fabrike šrafova i gvozdene robe, odnosno njihovim vlasnicima Kompaniji BU to pristupanje Sindikatu mađarskih fabrika vijaka bilo sasvim lako i nekomplikovano u formalnom pogledu. Kompanija BU preko svoje budimpeštanske fabrike, već je davno imala komandne pozicije i u Sindikatu mađarskih fabrika vijaka.

Ni Tvornici Braće Kramer nije bilo teško da se uključi u kartel fabrika žičane robe u Mađarskoj. Neposredno pre napada fašističkih sila na Jugoslaviju organizovan je Kulturni savez Mađara u Jugoslaviji, a za predsednika tog profašističkog saveza izabran je Đula Kramer. Okupatorske vlasti cenile su „zasluge" Kramera u borbi protiv Jugoslavije, te su ga prihvatile kao svog čoveka, sa čijom saradnjom su nastojali da sprovedu privrednu integraciju okupirane Bačke sa mađarskim privrednim područjem. Đula Kramer je kooptiran u mađarski senat. Tamo nije dospeo ni po volji naroda, ni po volji mađarske buržoazije, jer ga nijedan izborni sistem nije delegirao kao svog predstavnika. On je postao senator mađarskog gornjeg doma po volji i milosti mađarske administracije, okupatorskog režima i uske klike hortijevskih činovnika. Nekoliko meseci nakon okupacije Bačke formirano je Udruženje industrijalaca južnih krajeva (Délvidék) Ugarske, odnosno Bačke, i na čelo te organizacije takođe je dospeo Đula Kramer. Sve mu je to omogućilo da za dalji prosperitet svoje fabrike obezbedi dobre preduslove, pre svega redovno doticanje sirovina, i nesmetani rad. Uspelo mu je da za sebe zadrži i pravo snabdevanja južnih krajeva robom koju je proizvodio.

Pod novim uslovima u koje je dospela, iako odmah primljena za člana Sindikata mađarskih fabrika vijaka, Novosadska fabrika šrafova nije uspela da obezbedi i rentabilno poslovanje. Ona je došla na tržište koje je funkcionalno bilo podeljeno među tadašnjim članovima monopolističkog saveza. Taj sindikat je pre 1941. godine raspolagao većim kapacitetima nego što je mađarsko tržište moglo da konzumira. Šta više, mađarskoj industriji vijaka uspelo je da natera NOVIKROMAR da joj 1937. godine ustupi jedan deo jugo-

[424] *Promjene u kartelnom registru kod Ministarstva za obrt, veleobrt i trgovinu.* IZVJEŠĆE HRVATSKOG DRŽAVNOG DRUŠTVENOGOSPODARSKOG ZAVODA. Studeni 1941, 54. — Arhiv Hrvatske, Fond trgovine i opskrbe Nezavisne Države Hrvatske, br. kutije 341/Zapasnik sednice NOVIKROMAR od 31. X 1942.

slovenskog tržišta. Novosadska fabrika vijaka u nizu artikala bila je po proizvodnom kapacitetu, tako dimenzionirana, da je mogla pokrivati više od polovine potreba jugoslovenskog tržišta. Sem toga, dugogodišnja borba za izgradnju Sindikata jugoslovenskih fabrika vijaka dovela je do toga da se proizvodni program Novosadske fabrike vijaka u potpunosti podesi domaćim potrebama. Gubitkom ovoga i ulaskom u mađarsko tržište, Novosadska fabrika vijaka je bila prisiljena na novo prilagođavanje. Morala je napustiti proizvodnju jednog dela svog asortimana i preorijentisati svoj proizvodni program potrebama mađarskog tržišta i usalgasiti svoju delatnost sa kolektivnim interesom Sindikata mađarskih fabrika vijaka. Svi ti poslovi bili su takvog karaktera da su doveli kako do zastoja u korišćenju kapaciteta, tako i do slabijeg plasmana robe, te je poslovna 1941. godina završena sa gubitkom.[425]

Ugovorno uključivanje Novosadske fabrike šrafova i gvozdene robe a.d. u Sindikat mađarskih fabrika vijaka (Csavarokat Árusító r.t. skraćeno „CSART") izvršeno je tako što je ova fabrika preuzela sve obaveze postojećeg sindikata, a dodeljena joj je mesečna kvota od 2 vagona vijčane robe i to isključivo za zadovoljenje državnih potreba, dakle sitnog kolosečnog materijala.[426] Kao i u Jugoslaviji ranije, tako i u novim privrednim okolnostima, plasman vijčane robe nije bio u domenu fabrike, već zajedničke prodajne organizacije CSÁRT-a.

Dok je u Jugoslaviji Novosadska fabrika vijaka i gvozdene robe zauzimala prvo mesto i bila dominantna snaga preko koje je Bečka kompanija BU sprovodila monopolistički diktat na jugoslovenskom tržištu šarafske robe, dotle je ovo preduzeće na spisku mađarskih fabrika vijaka, kojih je bilo 19, zauzimalo tek 4 mesto, i to iza filijale *Brevillier & Urban a.d.* u Budimpešti, *Magyar Waggon és gépgyár* (Mađarska fabrika vagona i mašina) u Budimpešti i *Weis Manfréd acél és fémművek r.t.* (Fabrika čelika i čeličnih konstrukcija Vajsa Manfreda) u Budimpešti.[427]

Što se više približavao krah fašističkih sila, to je i poslovanje dvaju novosadskih fabrika postajalo sve teže. Državna raspodela sirovina, sve veća oskudica u svemu, pa i u sirovinama, mobilizacija radne snage, sve više je otežavala rad, da bi najzad bombardovanje Novog Sada u leto 1944. godine i uništenje Novosadske električne centrale, koja je napajala električnom snagom oba preduzeća, dovela do obustave rada u njima. Sredinom septembra 1944. godine Đula Kramer je poručio Savezu industrijalaca Mađarske da je zbog bombardovanja proizvodnja u njegovoj fabrici obustavljena, da je otpušteno 232 radnika, a da ih je samo 26 zadržano za održavanje i čuvanje pogona. Đula Kramer je javio i to da bi, u slučaju da im se nabavi jedna električna dinamo mašina od 70 kilovata, još uvek bili u mogućnosti da stave u pogon fabriku i da proizvode barem one artikle koji su za ratnu privredu najvažniji: potkivačke i cipelarske eksere.[428] Silina napredovanja Crvene armije i Narodnooslobodilačke vojske za kratko vreme stavile su na dnevni red sasvim drugi problem: evakuaciju najvažnijih postrojenja. Kramerovima je uspelo da jedan

[425] Országos levéltár (OL). Magyar kereskedelmi és iparügyi minisztérium (MK) Jelentés az 1941. Üzletévről. Z. 483-1.

[426] OL, MKI, ERGAENZUGS-ABKOMMEN, Z. 481-1.

[427] OL, MKI, A HAZAI CSAVARGYÁRAK JELENTŐSÉGI SORRENDJE, Z-484-1.

[428] ANS, B. K. Jelentés a gyáriparosok országos szövetségének. 16. IX 1944.

deo najvažnijih mašina otpreme u Mađarsku ispred oslobodilačkih snaga, dok je zahvatljujući uspešnom otporu radnika Novosadske fabrike šrafova i gvozdene robe, osujećen pokušaj da se mašine iz njihove fabrike prebace u fašističku pozadinu. Za kratko vreme nakon oslobođenja Novog Sada, Vojvodine i znatnog dela Mađarske, radnicima je pošlo za rukom da uđu u trag preseljenim mašinama iz Fabrike Braće Kramer i da ih vrate u Novi Sad. Novosadska fabrika šrafova i gvozdene robe a.d. i Tvornica žičanih proizvoda i gvozdene robe Braće Kramer eksproprisane su, a potom uskoro ujedinjene pod imenom *Fabrika vijaka i žičane robe „Petar Drapšin"*, te su uključene u proces socijalističke izgradnje zemlje. Socijalistička revolucija je srušila kapitalistički poredak, privređivanju na bazi raznih monopolističkih organizacija došao je kraj, a kapitalistički proces integracije zamenjen je suštinski drugačijim načinom poslovanja, u kome su i integracionim kretanjima pripali sasvim drugačiji ciljevi i zadaci.

ZAKLJUČAK

Metalurgija na tlu jugoslovenskih naroda i narodnosti ima vrlo dugu prošlost. Ruda se kopala i prerađivala još u doba Kelta i Ilira, a na daleko razvijenijem nivou u vreme grčke, odnosno rimske prevlasti. Slom Rimske Imperije, seoba naroda i silna razaranja koja su usledila prouzrokovala su opštu privrednu stagnaciju, odnosno nazadak. Do tada veoma razvijena delatnost na kopanju i topljenju gvozdene rude i njene prerade u razne artikle, pa između ostalih i u klinove, eksere, gvozdene okove, gvozdene ograde itd. potpuno je zamro.

Do obnavljanja metalurgije dolazi tek u XII i XIII veku, a iskusni Sasi doprinose da ova grana delatnosti dosegne zavidne razmere. Međutim, prodor Turaka i viševekovne borbe da se turska prevlast istisne sa Balkana dovele su ponovo do zamiranja u oblasti prerade gvožđa na pretežnom delu privredne oblasti južnoslovenskih naroda. Izuzetak čini samo privredni prostor Slovenije, gde dobijanje gvožđa i njegova prerada imaju kontinuitet i stalni uspon od razvijenog srednjeg veka do danas. Udaljena od ratišta sa Turcima, nadomak svetske luke kao što je Trst i u središtu tržišta Habsburške Monarhije, Slovenija je mogla da stekne privredne uslove za razvitak metalurgije, koji na našem širem privrednom prostoru nisu postojali.

U drugoj polovini XIX veka, nakon pronalaska Simens-Martinovih peći, zapadne zemlje za kratko vreme povećavale su svoju produkciju gvožđa i čelika za 500 puta. U doba opšteg poleta siderurgije u svetu, na jugoslovenskom privrednom području izuzev Slovenije i Bosne i Hercegovine, u metaloprerađivačkoj industriji postoji opšti zastoj. Zatvaraju se čak i male topionice gvožđa u Petrovoj gori, Bešlincu i Trgovi, podignute sredinom XIX veka, jer je njihova proizvodnja na bazi pudlovanja, bila nerentabilna.

Mogućnost da samostalno utiče na svoj politički i privredni razvitak Kneževina Srbija stekla je tek sredinom druge polovine XIX. veka. U odnosu na Austro-Ugarsku ona je u pogledu industrijske i finansijske moći bila u veoma podređenom položaju, pa je otuda nekoliko decenija potpala pod ekonomski i politički uticaj svog moćnog severozapadnog suseda. Nakon carinskog rata, krajem prve decenije XX veka, Srbija uspeva da se otrgne ispod uticaja Austro-Ugarske, da se poveže sa zapadnim, poglavito francuskim kapitalom i da ubrza svoj, inače, veoma spori industrijski razvitak. Došlo je do izgradnje poglavito one industrije koja je imala sirovinsku osnovicu u poljoprivredi i stočarstvu i koja je zahtevala manji investicioni kapital. Zbog toga se siderurgija uopšte, a metaloprerađivačka industrija posebno, u ovom periodu ne razvija, iako je bilo nekih manjih rezultata, kao

što je bio slučaj sa **Tvornicom za preradu gvozdene žice Gliše Josipovića u Beogradu.** Do industrijskog dobijanja čelika na tlu Makedonije, Crne Gore, Kosova i Vojvodine, sve do 1918. godine nije došlo. Prerada gvožđa i izrada žičanih proizvoda zadržala se na nivou malobrojnih i tehnički veoma zaostalih zanatskih, uglavnom kovačkih radionica, u kojima se dobijala mala količina eksera, klinaca i klinčića i druge metalske robe za potrebe poljoprivrede. Konkurenciju industrijskih giganata sa Zapada kovački majstori su sve teže podnosili i masovno propadali. Krupna zapadna industrija uništavala je naše stare zanatlijske prerađivačke kapacitete, a nova, krupna, industrija, nije se na našem tlu izgrađivala. Postajali smo sve više sirovinski dodatak krupnih, monopolističkih metaloprerađivačkih kapaciteta, kao i tržišni rezervat za njihovu robu.

Siderurgija u Sloveniji rasla je pod pritiskom daleko snažnijih železarskih centara kao što su bile **Alpine Montan, Rimamuranjske železare** i **železare u Resici i Vitkovicama.** Kičmu slovenačke industrije gvožđa činila je **Kranjska industrijska družba,** koja je svoj moderni oblik dobijala od 1874. godine. Njena prva Simensi-Martinova peć podignuta je u Škednju kod Trsta 1896. godine. 1900. dobila je valjaonicu, a 1906. valjaonicu žice. **Kranska industrijska družba** bila je do prvog svetskog rata osposobljena za proizvodnju 70 000 tona čelika godišnje. **Fabrika čelika Jurja Turnskog na Ravnama** raspolagala je pred prvi svetski rat sa dve Simens-Martinove peći ukupnog godišnjeg kapaciteta od svega 15 000 tona čelika, koliko je bila sposobna da proizvede jednom Simens-Martinovom peći i **Železara Štore d.d. kod Celja.** Ukupni kapaciteti slovenačkih železara za proizvodnju čelika pred prvi svetski rat nisu prevazišli ni 100 000 tona godišnje.

Siderurška industrija Bosne i Hercegovine nakon austrougarske okupacije, čini prve korake na putu industrijske proizvodnje. Prva visoka peć u Varešu podignuta je 1891. sa dnevnim kapacitetom od 9 tona železa. Drugu je Vareš dobio pet godina kasnije, ali joj je kapacitet bio šest puta veći. Uskoro je prva, zastarela i nerentabilna zamenjena novom peći, koja je bila snažnija i modernija od druge. Na bazi vareškog sirovog gvožđa i zeničkog uglja, nastala je 1892. **Željezara Zenica** koja je do prvog svetskog rata dostigla potencijalnu moć u proizvodnji čelika od 50 000 tona godišnje. Time su proizvodni kapaciteti siderurške industrije na tlu jugoslovenskih naroda i narodnosti do početka prvog svetskog rata zaokruženi sa ukupnim godišnjim kapacitetom od 150 000 tona čelika. Njihova stvarna godišnja proizvodnja bila je daleko ispod potencijalnih mogućnosti i kretala se između 50 do 80 hiljada tona čelika godišnje.

Do koje je mere ova proizvodnja čelika na tlu Jugoslavije zaostajala prema razvijenim zemljama pokazuje nam činjenica da je pred prvi svetski rat godišnja proizvodnja čelika po glavi stanovnika SAD iznosila 326, u Nemačkoj 250, u Austriji 59, a u Mađarskoj 29 kilograma. Kod nas pred prvi svetski rat, ali i godinama nakon 1918. godine, celokupna potrošnja po glavi stanovnika nije iznosila više od 6 kilograma čelika. Na tlu jugoslovenskih naroda i narodnosti čelik se po glavi stanovnika trošio 5 puta manje nego što je proizvođen u Mađarskoj, odnosno 10 puta manje nego što je dobijan u Austriji. Taj podatak jasno svedoči o krupnom zaostajanju siderurgije i metaloprerađivačke industrije na tlu Jugoslavije do 1918. godine, ali istovremeno ukazuje i na veliku zaostalost poljoprivrede u pogledu mehanizacije i njene modernizacije.

Shodno stepenu nerazvijenosti siderurgije, zaostaje i razvoj industrije za preradu gvozdene žice na ovom privrednom prostoru. Ova grana privredne delatnosti bila je najrazvijenija, uslovno uzimajući pojam „razvijena", tamo gde joj je i sirovinska baza bila najjača, a tržište obezbeđeno: u Sloveniji. **Kranjska industrijska družba** nije bila samo najveća železara kod nas, već je i imala najsnažniji kapacitet za preradu gvozdene žice. Njeni kapaciteti za proizvodnju žičanih eksera, bodljikave žice, žičanih opruga za nameštaj, žičanog platna i izvučene gvozdene žice sa lakoćom su mogli podmiriti sve slabo razvijene potrebe jugoslovenskog tržišta uoči

prvog svetskog rata. U austro-ugarskom kartelu za preradu gvozdene žice, uglavnom joj je i pripadalo pravo na plasman ove robe na našem tržištu.

Pored **Kranjske industrijske družbe,** na bazi tradicionalne zanatlijske prerade gvozdene žice, održala se i ojačala i **Kovinarska zadruga u Kropi,** koja je pred prvi svetski rat plasirala oko 1 000 tona šinskih i oko 300 tona građevinskih eksera, 27 tona klinčića i 60 tona druge, uglavnom rukom izrađene metaloprerađivačke robe. Sa rudimentima ove industrijske grane susrećemo se i u Bosni i Hercegovini, ali ne u Zenici ili Varešu, gde bi bilo logično očekivati, već u Sarajevu. Bila je to **Prva bosansko-hercegovačka tvornica žice i željezne robe Raher & Babić,** koja je osnovana nešto pre početka prvog svetskog rata kao veletrgovina za metalnu robu. Prema sopstvenim, preuveličanim izjavama, ova tvornica je uoči rata zadovoljavala polovinu potreba Bosne i Hercegovine za gvozdenom izvučenom žicom, a sem toga je proizvodila godišnje i 140 vagona eksera. Ovo preduzeće je bilo veoma slabo i tehnički i finansijski i propalo je upravo onda kada su mnoga druga u grani za preradu gvozdene žice nicala kao pečurke: u prvim godinama nakon formiranja Kraljevine SHS.

U Kraljevini Srbiji je **Tvornica žičanih proizvoda Gliše Josipovića** bila prvenac u grani za proizvodnju i preradu gvozdene žice. Osnovana je 1908. godine, a proizvodila je ručno kovane gvozdene i mašinski izrađene žičane ograde, ali i strateški važnu robu, bodljikavu žicu, zbog čega je za narodnu odbranu zemlje bila od izuzetnog značaja. Proizvodila je još sita i rešeta, žičano pletivo i gvozdene uloške za krevete. Ovu malu fabriku izbacio je vihor prvog svetskog rata iz redova konkurenata u industriji za preradu gvozdene žice, te je ona sa izvesnim zakašnjenjem startovala nakon okončanja rata. Industrijska proizvodnja i prerada gvozdene žice u Crnoj Gori, Makedoniji i na Kosovu do prvog svetskog rata nije bila ni otpočela.

U Vojvodini je izrada žičanih proizvoda na zanatskoj osnovi i u malenim preduzećima otpočela u drugoj polovini XIX veka. **Prva južnougarska fabrika žičanog platna i pletiva, rešeta, sita i gvozdenih konstrukcija,** osnovana je 1882. godine. Ona je samo po imenu bila „fabrika". U stvari bila je to manja manufakturna radionica, koja je u tri decenije egzistiranja zapošljavala svega 10 radnika, a jedan deo robe dobijala angažovanjem radnika i radnica na „sic". Naslednici ove „fabrike": Braća Kramer stvorili su od nje fabriku u pravom smislu reči, ali tek u povoljnim ekonomskim uslovima koje je svojim carinama i tržištem pružala Kraljevina SHS.

Vijčanu i lančanu robu do prvog svetskog rata na tlu Jugoslavije u industrijskim razmerama nije proizvdilo nijedno preduzeće. Celo jugoslovensko tržište, a u širem smislu i celo tržište Balkanskog poluostrva i Podunavlja, bilo je isparcelisano i raspodeljeno među članicama Austro-ugarskog kartela železara i u tom okviru i kartela industrijalaca artikala iz oblasti prerđevina iz gvozdene žice.

Austrougarski kartel železara imao je za sobom dugu tradiciju i burni razvitak. Osnovan je nakon žestoke konkurentske borbe i likvidacije slabijih konkurenata 1886. godine. Kartelskim sporazumom, koji je povremeno menjan i usaglašavan sa trenutnom snagom partnera, regulisao je proizvodne kvote, minimalne cene i tržišne rejone plasmana robe, šipkastog i oblikovanog železa, građevinskih i gvozdenih podupirača, debelih limova, mostovskih i železnih konstrukcija i sitnog kolosečnog materijala: šinskih eksera, vezica i vijaka. Uskoro je u okviru ovog kartela obuhvaćena i proizvodnja i plasman žičane robe: pre svega izvučene žice, žičanih eksera, bodljikave žice i lanaca.

Od 1886. godine Austrougarski kartel železara i industrijalaca u oblasti prerade gvozdene žice budno je motrio dalju sudbinu ove industrijske grane, vodeći računa o tome da tržište Balkana i Podunavlja ostane pod njegovom nesmetanom privrednom funkcijom, da eventualni proizvođači izvan kartela, ukoliko se pojave, budu svim merama kartelske politike onemogućeni. Za kapitalom siromašne i neiskusne konkurente na širem prostoru Jugoslavije do prvog svetskog rata ovaj kartel je bio nepremostiva brana, o koju su se lomili skoro svi pokušaji za prodor

u njegov zabran. Tako su Austrougarska država politički, a Austrougarski kartel železara ekonomski, stajali na putu daljeg razvitka i osamostaljenja privrede jugoslovenskih naroda i narodnosti.

Slom Austro-ugarske Monarhije 1918. godine i sa tim povezani slom Austro-ugarskog kartela železara obezbedio je neophodne državno-pravne uslove za političku i ekonomsku emancipaciju jugoslovenskih naroda i narodnosti. Stvaranje Kraljevine SHS značilo je veliku, ne samo političku, već i ekonomsku šansu za brži i samostalniji razvitak Jugoslavije. Odbrambene carine Kraljevine SHS protegnute su na celu teritoriju zemlje, da bi 1925. godine bile nešto dopunjene i proširene novim zaštitnim merama. Ovu carinsku odbranu karakterisalo je čuvanje postojećih industrijskih delatnosti ranije Kraljevine Srbije. Tako je industrija žičanih proizvoda u asortimanu koji je proizvodila **Tvornica Gliše Josipovića** bila zaštiteća, ali ne i industrija čelika, jer ta grana proizvodnje u predratnoj Srbiji nije postojala. To je otvaralo početnu snažnu perspektivu za razvitak industrije za preradu gvozdene žice, ali joj nije obezbeđivalo neophodnu domaću sirovinsku bazu, i time na dalji rok bitno sužavalo mogućnosti razmaha jugoslovenske industrije za preradu gvozdene žice. Ona je bila upućena na snabdevača sirovinom iz izvora bivšeg Austrougarskog kartela železara.

Nadležni politički i privredni faktori i predstavnici mlade jugoslovenske buržoazije nakon formiranja Kraljevine SHS davali su veoma glasne i odlučne izjave o potrebi energičnog čuvanja i razvijanja stečene političke, ali i ekonomske slobode. Želja za intenzivnim i samostalnim razvijanjem privrednih potencijala zemlje, pa i metaloprerađivačke industrije, daleko je prevazilazilo sopstvene finansijske mogućnosti. Raspoloženje prema stranom kapitalu i njegovom učešću u industrijalizaciji zemlje, a pre svega prema nemačkom, austrijskom i mađarskom, bilo je više nego neprijateljsko i kategorično. Prvi pokušaji stranog kapitala, uglavnom austrijskog, italijanskog, nemačkog i mađarskog, da prodru u industriju za preradu gvozdene žice u Jugoslaviji, bili su odlučno odbijeni. Domaća buržoazija, međutim, nije bila finansijski dovoljno jaka da bi mogla jugoslovensku industriju u posedu inostranog kapitala nacionalizovati. Najavljena i sprovođena nacionalizacija privrede uopšte, a metaloprerađivačke industrije posebno, svela se na farsu: nemačke i mađarske tvornice promenile su samo imena, prihvatajući jugoslovenski tekst u svojim firmama, a akcionarska društva su ustupila nekoliko akcija i mesta u upravnim i nadzornim odborima viđenijim jugoslovenskim ljudima, uglavnom penzionisanim višim oficirima Srpske kraljevske vojske, direktorima banaka, visokim činovnicima, pa i ministrima.

Dozvole za otvaranje jugoslovenskih pogona stranim fabrikama, uskraćivane prvih poratnih godina, već su sredinom dvadesetih masovno davane i bez većih administrativnih smetnji. Tako je počeo proces seoba fabričkih pogona za preradu gvozdene žice i sve se više ubrzavao na početku dvadesetih godina. Dolazili su delovi pogona, uglavnom sa rabljenom, poluamortizovanom i tehnički zastarelom mašinerijom i sa nešto ključnih stručnjaka kako bi se i na stručnom planu onemogućilo osamostaljivanje ovakvih „posestrima". Seoba fabričkih pogona za preradu gvozdene žice bila je najintenzivnija iz Austrije, Mađarske i Italije. Uzroke toj seobi fabrika treba tražiti u carinskim i nekim drugim zaštitnim merama.

Jugoslovenska buržoazija je na privrednom planu uradila daleko manje nego što je prvih poratnih godina deklarisala svojim programom, i znatno manje nego što bi stvarno mogla da je bila bolje i jedinstvenije organizovana. Izvanredne pogodnosti koje su pred njom iskrsle na privrednom planu samom činjenicom što je postala svoj sopstveni politički gospodar, jugoslovenska buržoazija nije u potpunosti iskoristila, ali iz te često naglašavane istine ipak ne proizilazi da u samom činu formiranja buržoaske Jugoslavije nije bilo i elemenata koji su domaću industrijsku delatnost, barem prema predratnom stanju, unapredili. **Carinski zakon Kraljevine Srbije** nastao nakon carinskog rata sa Austro-ugarskom Monarhijom, odmah nakon

1918. godine, protegnut je na celu teritoriju Jugoslavije. Industrija za preradu gvozdene žice time je dobila znatnu carinsku zaštitu od moćnih monopolističkih faktora u Austriji i Mađarskoj. **Zakon o državnom računovodstvu** pružao je dodatnu prednost domaćim producentima žičane robe, u granicama od 10 procenata od ponuđene cene inostranih takmaca na državnim licitacijama. To znači da je domaći ponuđač robe dobijao posao od države iako je bio za 10 procenata skuplji od inostranog. Zakonom je pružena šansa daleko siromašnijim domaćim producentima da na konkurentskom takmičenju sa inostranim partnerima imaju prednost. Vezivanje izdavanja dozvola za otvaranje industrijskog pogona u Jugoslaviji za čitav niz administrativnih postupaka, uključujući tu i procenu Ministarstva vojske i mornarice o podobnosti molioca, imalo je, naročito u prvim poratnim godinama izvesne pozitivne posledice ,naročito za neke već postojeće „domaće" industrijske pogone iz oblasti prerade gvozdene žice.

Sve to skupa uticalo je do izvesne granice na dalji tok privrednog razvitka Kraljevine Jugoslavije i na pojavu niza, doduše malih, slabo razvijenih i nedovoljno modernih pogona za izradu dosta raznovrsnog asortimana robe od gvozdene žice, i to već u prvoj dekadi postojanja zajedničke države. Uostalom ,najbolja ilustracija te činjenice je i snažno jačanje i dominantna monopolistička pozicija **Kranjske industrijske družbe** u Jugoslaviji na planu proizvodnje i plasmana žičanih proizvoda, ali i istorija **Fabrike gvozdene i žičane robe Braće Kramer** iz Novog Sada. Ova je kao naslednica **Prve južnougarske fabrike žičanih proizvoda,** 1919. godine startovala sa 10 radnika i pogonskom snagom od 9 KS a do 1941. godine je izrasla u značajnu privrednu silu u jugoslovenskim razmerama, upošljavajući oko 400 radnika i raspolažući pogonskom snagom od 500 KS. Uspon i jačanje **Kovinarske zadruge „Plamen"** iz Krope takođe ilustruje ovu tvrdnju sa jasno uočljivim podacima.

Povoljne prilike Kramerovih koristili su i mnogi drugi, do tada uglavnom zanatski pogoni u oblasti prerade gvozdene žice, te su investiranjem nesigurnog novca u mašinska postrojenja i manje fabričke zgrade u doba poratne inflacije, brzo prerasli u industrijalce koji su za kratko vreme duplirali i triplirali svoje prvobitne kapacitete. Javljali su se, i to u ne malom broju, privrednici koji su prvi put okušali sreću u ovoj grani delatnosti. U Beogradu, Lescu, Kropi, Murskoj Soboti, Ljubljani, Nišu, Sarajevu, Leskovcu, Kikindi, Adi, Crvenki, Novom Sadu nicale su i jačale fabrike žičanih proizvoda. Što je još značajnije, nastajale su i takve čiji asortiman žičanih proizvoda, vijaka, na primer, pre prvog svetskog rata nigde na tlu jugoslovenskih naroda i narodnosti nije bio zastupljen, jer je čelo naše tržište do 1918. godine bilo rezervisano za plasman vijčane robe kartela iz Austro-Ugarske.

Vodeća multinacionalna kompanija za izradu vijaka u Beču, **Kompanija Brewillier i Urban** nadala se i posle 1918. godine da će lako zadržati jugoslovensko tržište za svoje produkte, pa je u tu svrhu i osnovala u Zagrebu svoju uvoznu organizaciju na akcionarskom principu, pod firmom **Jugoburko,** što je bila skraćenica od **Jugo(slovenske) B(rewillier) Ur(ban) ko(mpanije).** No, prevarila se. Carinske pogodnosti podstakle su niz preduzimača u Jugoslaviji, ali i dosta producenata sa strane, uglavnom iz Mađarske, da investiraju kapitale, odnosno uvezu pogone za produkciju vijaka. Već početkom dvadesetih godina niču kao pečurke i fabrike vijaka u Jugoslaviji: u Beogradu, Sarajevu, Zemunu, Banatskom Karlovcu, Koprivnici, Mariboru, Ljubljani, Novom Sadu i Kropi.

Nakon privremenog raspada Austrougarskog kartela vijaka 1924. godine, velika budimpeštanska Fabrika vijaka **Kaszab,** takođe se odlučila za prodor na jugoslovensko tržište načinom koji je tada u inostranstvu već bio dovoljno poznat: uvozom nešto zastarelih mašina i njihovim instaliranjem u fabričkim pogonima preduzeća koje je zbog krize u kudeljarstvu bilo prisiljeno da obustavi rad. Tako je **Brilova novosadska fabrika kudelje** pretvorena u **Novosadsku fabriku vijaka,** koja je delovala kao akcionarsko društvo. Za neuke bila je to domaća fabrika, a za znalce — u posedu mađarskog kapitala.

Godina 1925. je inače granična godina brzog nicanja i rasta jugoslovenske industrije vijaka, jer su privrednici Firme **Kasab** doneli sobom i dugogodišnje iskustvo u kartelskom delovanju i presadili ga u novu sredinu. Sa pojavom ove firme kartelisanje u jugoslovenskoj industriji vijaka dobija svoj trajan fundament. Združeni fabrikanti u kartelu vijaka nastoje od sredine dvadesetih godina svim združenim silama da spreče nicanje konkurentskih preduzeća u Jugoslaviji. Srozavali su cene svojim proizvodima čim se neki mali konkurent pojavi na tržištu, a nakon njegovog uništenja, podizali ih daleko iznad realnih, obezbeđujući tako značajan monopolistički ekstraprofit.

Izrastanje jugoslovenske industrije za preradu gvozdene žice bilo je od prvih trenutaka njene egzistencije povezano sa tendencijama monopolizacije tržišta. To je i razumljivo kad se zna da je **Kranjska industrijska družba**, pored **Firme Kasab** na primer, imala dugogodišnje iskustvo u radu Austrougarskog kartela železara. Oslobodivši se svojih autsrougarskih kartelskih kompanjona, **Kranjska industrijska družba** je u zavetrini carinskih i drugih pogodnosti koje je nudila Kraljevina SHS automatski došla u monopolistički položaj na jugoslovenskom tržištu i niz godina je diktirala, i bez posebnih pismenih kartelskih ugovora, uslove za prodaju i cene izvučenoj žici, ekserima, oprugama za nameštaj, bodljikavoj žici itd. Visoke monopolističke cene nekih artikala **Kranjske industrijske družbe** privukli su na prividno konjunkturno tržište žičane robe neke slabije konkurente. Ubitačnim snižavanjem cena robi u kojoj se pojavila konkurencija, neke finansijski i privredno slabije konkurente **Kranjska industrijska družba** lako je savladala, kao na primer, proizvođače žičane robe u Sarajevu i Leskovcu.

Tvornica žičane robe Braće Kramer takođe je već na početku nastupala sa monopolističkih pozicija, jer je prva i dugo vremena jedina proizvodila šestougaono više puta savijeno, tzv. merkur-pletivo, toliko traženi i dobro plaćani artikal za izgradnju ograda na živinarskim i drugim farmama širom Jugoslavije. Proizvodnja lanaca je relativno rano, već u drugoj polovini dvadesetih godina, regulisana monopolističkim dogovorom. Pokretačka snaga tog monopola bila je **Tvornica lanaca a.d.** iz Lesca, osnovana 1922. godine preseljenjem dela pogona za proizvodnju lanaca iz Italije. Na taj način je i u proizvodnji lanaca inostrani kapital „preskočio" jugoslovensku carinsku zaštitu. Iza **Tvornice lanaca u Lescu** stajao je u zaleđini italijansko-austrijski kapital, kao i snažni pogon u Italiji. **Tvornica lanaca iz Lesca** je finansijski i tehnički slabije jugoslovenske konkurente iscrpla demping-cenama i za kratko vreme potisnula ih iz produkcije lanaca. Čak ni relativno jača **Kovinarska zadruga** u Kropi nije izdržala pritisak **Tvornice lanaca** iz Lesca i bila je prisiljena da se povuče iz oblasti proizvodnje ovog artikla. Sa onima koji su bili otporniji i vitalniji, dalja konkurentska borba nije imala smisla, jer bi dovela do dugotrajne prodaje po daleko nižim cenama od proizvodnih, pa je sa tim partnerima sklopljen monopolistički sporazum o proizvodnji i plasmanu lančane robe na jugoslovenskom tržištu. Kartel lanaca je u više navrata bio u krizi, raspadao se, da bi ponovo bio obnovljen, ali je sa prekidima delovao sve do sloma Kraljevine Jugoslavije i uvek pod dominacijom **Tvornice lanaca** u Lescu.

Tvornica žičane robe Braće Kramer oslonjena na monopolizovanu proizvodnju merkur-pletiva i lavirajući na konjunkturi dosta širokog svog asortimana žičane robe, počev od izvučene žice pa do žičanog platna i pletiva, opruga za nameštaj, bodljikave žice, sita i rešeta, eksera, klinaca i na kraju i vijaka, uspevala je da se odupre raznim kartelima i nalazila se u stalnom usponu, tako da su je sukcesivno primali u sve postojeće kartele u industriji za preradu gvozdene žice u Jugoslaviji.

Industrija vijaka je bila potpuno nova industrijska grana u Kraljevini SHS. Već ta činjenica je dovoljna da potcrta pozitivne privredne posledice stvaranja jugoslovenske države. Do izbijanja velike ekonomske krize 1929. godine razvoj jugoslovenske industrije vijaka dostigao je takav nivo da su domaći kapaciteti bili dovoljni za pokrivanje tadašnjih jugoslovenskih potreba. Šta više, u nekim asorti-

manima vijčane robe kapaciteti su bili veći od domaćih potreba, ali do izvoza na inostrana tržišta nije došlo, jer mala i slaba jugoslovenska preduzeća nisu bila dorasla konkurenciji velikih svetskih kartelskih organizacija.

Tvornica Kasab je u **Novosadsku fabriku vijaka** investirala malo kapitala i, uglavnom, zastareli mašinski park, te ova nije bila dovoljno otporna da se suprotstavi energičnom naletu moćne multinacionalne **kompanije Brewillier i Urban.** Ova kompanija je početkom velike ekonomske krize, koristeći finansijske teškoće jugoslovenskih proizvođača vijčane robe i zastoj u plasmanu, damping-cenama nasrnula na finansijski daleko slabije jugoslovenske tvornice vijaka. Kompanija Bewillier i Urban nije suvereno vladala samo na austrijskom tržištu, već je preko svojih „posestrima", (odnosno filijala i ispostava) u Mađarskoj, Poljskoj, Čehoslovačkoj, Bugarskoj i Italiji ovladala putem odgovarajućih monopolističkih saveza i u tim zemljama. Ovakvom moćniku teško je bilo u doba krize suprotstaviti se, naročito onda kada je celokupna proizvodnja ugrožene fabrike bila vezana za egzistenciju u plasmanu. Takve su upravo bile **Novosadska** i **Koprivnička fabrika vijaka,** dve najsnažnije fabrike ove robe u Jugoslaviji. Obe su podlegle u konkurentskoj borbi sa **Kompanijom Brewillier i Urban**, koja ih je otkupila 1930. godine.

Koprivnička fabrika je obustavila proizvodnju, jedan deo njenih mašina i nešto ljudstva prebačeni su u Novi Sad, mašinski park je ojačan i delimično modernizovan uvozom opreme iz Beča i **Kompanija Brewillier i Urban** je zakoračila čvrsto na jugoslovensko tržište. Već 1931. godine preostali jugoslovenski proizvođači u Kropi i Mariboru naterani su na sklapanje kartelskog sporazuma. Stvoren je, u stvari, sindikat pod imenom NOVIKROMAR. Učesnice monopolističkog sporazuma odrekle su se samostalne trgovačke delatnosti u plasmanu vijčane robe, već je vršena zajednička prodaja preko NOVIKROMAR-a na osnovu čvrstih proizvodnih kvota i visokih monopolnih cena.

Za nešto više od deset godina **Kompanija Brewillier i Urban** uspela je, dakle, da ponovo zavlada na jugoslovenskom tržištu vijčane robe, gde je i pre prvog svetskog rata, dakle pre stvaranja jugoslovenske države, suvereno vladala. No iako je do toga došlo, stvari su ipak bile drugačije nego pre deset godina. U novim okolnostima **Kompanija Brewillier i Urban** morala je da deli tu privrednu dominaciju u okviru sindikata fabrikanata vijaka sa jugoslovenskim partnerima, čiji je broj postepeno rastao: već 1935. godine, na primer, u red proizvođača vijaka, pa uskoro i u sindikalni savez, stupili su i **Braća Kramer.** Pre stvaranja Kraljevine SHS na našem privrednom tlu nije bilo, niti je moglo da nikne, ikakvo preduzeće za proizvodnju ove robe. Fabrike vijaka u Kropi, Mariboru, Slavonskom Brodu i Smederevskoj Palanci imale su ekonomsku snagu koja nije bila za potcenjivanje. Tome treba dodati da su ovakve fabrike od izuzetnog značaja i za nacionalnu odbranu, ne samo zbog toga što nema železničkog saobraćaja, mašinogradnje i mostogradnje bez vijaka, već i zbog toga, što su se ove fabrike u slučaju rata, lako mogle preorijentisati na proizvodnju topovskih ćuladi i drugih ratnih potreba. Sem toga, treba imati u vidu i činjenicu da je i **Kompanija Brewillier i Urban** morala održati u Jugoslaviji fabriku znatne proizvodne moći, koristiti naše sirovine i upošljavati naše radnike da bi mogla vladati našim tržištem. A to je ipak daleko drugačije, nego što je bilo pre 1918. godine.

Svoj monopolistički položaj koristila je **Kompanija Brewillier i Urban** bez ustručavanja na način kako to čine multinacionalne kompanije u sličnom položaju. Da bi imala uticaja na državnu administraciju, uvela je u upravni odbor u NOVIKROMAR-u između ostalih i dr Milana Vrbanića, dugogodišnjeg direktora banke, a u periodu od 1935. do 1938. godine i ministra trgovine i industrije Kraljevine Jugoslavije. Njemu sličnih ljudi našlo se još u NOVIKROMAR-u. Na taj način je uticaj na najvažniji resor državne uprave bio obezbeđen i nije nikakvo čudo što su brojni protesti, žalbe, kritike i napadi na rad NOVIKROMAR-a ostali bez vidnih posledica. Iz tog aspekta je sasvim razumljivo što su i svi pokušaji **Železare Zenica**

a.d. (tada u državnim rukama), da joj se odobri proizvodnja toliko rentabilne vijčane robe, uzastopce propadali. Na taj način je **Kompanija Brewillier i Urban** uspela da zakoči dalji razvoj za nacionalnu odbranu tako značajnog privrednog objekta, ćijem bi privrednom i finansijskom saniranju i te kako dobro došlo prodiranje na visokorentabilno područje proizvodnje vijaka.

Uticaj **Kartela proizvođača žičanih eksera,** pod dominacijom **Kranjske industrijske družbe** ni blizu nije bio tako snažan kao uticaj **Kompanije Brewillier i Urban.** Pored njegovog snažnog otpora **Željezara u Zenici** je otpočela proizvodnju žičanih eksera, bodljikave žice i izvučene žice.

Dejstvo kartela i sindikata u jugoslovenskoj industriji za preradu gvozdene žice odrazilo se negativno na našu privredu. Kartelisane fabrike su koristile svoj monopolski položaj da bi diktirale cene na tržištu i ubirale znatan monopolistički ekstraprofit. Zbog toga su ovi karteli, naročito u toku ekonomske krize, bili veoma žestoko kritikovani na zborovima zanatlija i trgovaca ali i u Narodnoj skupštini. Na stupcima dnevne štampe i stručnih časopisa ne retko nalazimo veoma argumentovane napade na ove kartele, a glavna meta bile su visoke monopolske cene. Pritisak javnog mnjenja nikad nije urodio plodom, kartelske cene su obarane jedino kada se pojavio neki autsajder, koga je trebalo uništiti. Pokatkad je dolazilo do obaranja cena i zbog toga što se razbuktao sukob među samim članicama kartela, pošto je latentna konkurencija postojala i unutar monopolističkih saveza. Ona se pokatkad manifestovala u zahtevima nekih članica da se preraspodele proizvodne ili prodajne kvote. Ako je iza takvog zahteva stajala jača ili otpornija firma, i ako su ovi zahtevi bili relativno umereni, dolazilo je do novih podela. Na taj način je svoje proizvodne kvovte jačala i **Železara Zenica,** kao i **Fabrika žičane i gvozdene robe Braće Kramer.**

Uticaj kartela u industriji za preradu gvozdene žice na radničku klasu, na radničke nadnice, kao i na opšti standard radnika ove industrijske grane, bio je veoma nepovoljan i negativan. Monopolističkim savezom čvrsto ujedinjen, front poslodavaca bio je krajnje odlučan u suzbijanju pokušaja radnika da poboljšaju svoj materijalni položaj, povećaju nadnice, dobiju povoljne kolektivne ugovore i obezbede rad svojih radničkih poverenika. Pri tome su se monopolistički savezi oslanjali još i na takve forume kao što su bila udruženja industrijalaca, trgovačko-industrijske i zanatske komore i Centrala industrijskih korporacija. Preko tih organizacija vršen je uticaj na nadležna ministarstva, kao i na policiju ako je zatrebalo.

Svi monopolistički sporazumi sadržavali su i klauzulu o tromesečnom moratorijumu plasmana proizvodne kvote obezbeđene kartelskim sporazumom tvornici koju bi zadesila neka objektivna teškoća ili smetnja da svoj deo proizvodnje plasira. Štrajk se smatrao takvom objektivnom smetnjom. Protiv tako dobro organizovanih poslodavaca, maksimalno solidarnih prema nastupanju radničke klase, bilo je veoma teško voditi perspektivnu i uspešnu štrajkačku akciju. Borba protiv združenih fabrikanata bila je osuđena na sigurnu propast ako je vođena parcijalno. Štrajk radnika **Novosadske fabrike vijaka** vođen 1935. godine veoma odlučno, uporno i dugotrajno (mesec dana), propao je upravo zbog toga što mu se nisu pridružili radnici u ostalim jugoslovenskim fabrikama vijaka. Nemaštinom izmučeni radnici vratili su se nakon mesec dana štrajka pod istim uslovima. Najborbeniji među njima nisu ponovo primljeni, a Fabrika je sa lakoćom nadoknadila jednomesečni zastoj i do kraja godine realizovala svoju punu kartelsku kvotu proizvodnje. To su joj omogućili i njeni kapaciteti koji nikada nisu bili do kraja angažovani.

Istorijsko iskustvo klasne borbe radništva u jugoslovenskoj industriji za preradu gvozdene žice pokazuje da je štrajkačka borba radnika protiv ujedinjenih fabrikanata imala izgleda na uspeh jedino kada se vodila solidarno i jednodušno protiv svih članica kartelskih sporazma. Legalni sindikalni savezi, uključujući tu i URSSJ, takve akcije nisu ni planirali, ni pokušavali da organizuju. Otuda je i rad-

ništvo tih fabrika bilo isto tako nemoćno u svojih zahtevima kao i javno mnjenje u svojima.

Nakon sloma Kraljevine Jugoslavije, 1941. godine, većina kartela u oblasti industrije za preradu gvozdene žice se raspala. Ali u okviru nove teritorijalne podele i u okupacionim sistemima karteli su se obnavljali i delovali u specifičnim okolnostima. Tek je socijalistička revolucija u Jugoslaviji stala na put štetnom dejstvu ovih kartela otvorivši novu stranicu privredne istorije ove privredne grane, koja doživljava vanredno brz razvitak u opštoj industrijalizaciji zemlje.

ZUSAMMENFASSUNG*

KARTELLE IN DER JUGOSLAWISCHEN INDUSTRIE FÜR DIE VERARBEITUNG VON EISENDRAHT

Die Siderurgie und die metallverarbeitende Industrie, als Schlüsselzweige der Wirtschaft, hatten und haben auch noch heute einen wesentlichen Einfluss auf die gesamte industrielle Entwicklung eines jeden Landes. Die Produktion und Verarbeitung von Stahl ist der Massstab der Macht und des erreichten Niveaus der ökonomischen Selbständigkeit des betreffenden Landes. In dem Masse, wie die metallverarbeitende Industrie in einem Land entwickelt ist, so ist die Mechanisierung sener Industrie im Ganzen und der Landwirtschaft erschwert. Die großen Mächte mit einer entwickelten Stahlindustrie und metallverarbeitenden Industrie, haben in der Vergangenheit, und das machen sie auch heute, alles unternommen, um die Kontrolle über die Wirtschaft der unentwickelten Länder zu behalten. Mit der Politik doppelter Preise, mit Druck und Koruuption verhindern sie die Versuche der ökonomischen Verselbständigung der unentwickelten Länder. Ihr wichtiges Ziel dabei ist, den Aufbau der Siderurgie und der metallverarbeitenden Industrie zu verhindern. Die Lage, die Entwicklung und die Perspektiven der metallverarbeitenden Industrie auf dem Gebiet der jugoslawischen Nationen und Nationalitäten bis 1945 illustriert diese gut bekantte Tatsache sehr überzeugend.

Natürliche Bedingungen, die notwendigen Erze für die Entwicklung der Siderurgie auf dem Gebiet unserer Nationen und Nationalitäten hatten wir schon seit langem. Zum Beispiel treffen wir auf die Förderung und Verarbeitung von Eisenerzen bei uns in der Zeit der Kelten, Illyrer und Römer. In kleinen Schmelzöfen, die unter der Erde errichtret wurden und die Form von Gruben hatten, hat man jahrhundertelang Eisen auf dem Gebiet des heutigen Jugoslawiens gewonnen. Diese Gewinnung war sehr mühselig, schwer und ergab nur eine geringe Menge Eisen, demzufolge es auch sehr teuer war. Schmiede stellten auf dem Weg des Schmiedens verschiedene Gegenstände aus diesem teuren Rohstoff her: Säbel, Messer, Sensen, Sicheln, Eisendraht, Keile, Nägel, Türbeschläge und eiserne Umzäunungen.

Die Völkerwanderung, der Zerfall des Römischen Imperiums und langwierige Kriege, die diesen Raum erschütterten, brachten die metallverarbeitende Industrie zum Erliegen, die erstwieder im entwickelten Feudalismus, d. h. im XIII.—XIV. Jahrhundert erneut aufkommt, und das unter dem direkten Einfluß erfahrener Bergleute und Metallurgen aus Sachsen. Das Vordringen der Türken und der jahrhundertelange Kampf für Freiheit, rückten diesen Industriezweig in den Hintergrund und hielten ihn auf dem Niveau der handwerklichen Produktion, genau zu der Zeit, als die Metallurgie im Westen Europas ihre industrielle und technologische Revolution durchmachte. Eine ungestörte und kontinuierliche Entwicklung erlebte die Siderurgie auf dem Gebiet Jugoslawiens nur in Sloweinen, wo diese Entwicklung sich im ständigen, zuerst jedoch verzögerten Aufschwung befand. Das kam durch seine geografische Lage, denn Slowenien war weit von den türkischen

* Tekst na nemački jezik prevela Nada Kostić.

Schlachtfeldern entfernt und dafür in unmittelbarer Nähe von Triest, d. h. des Weltmarktes, jedoch auch nah genug bei Wien und den wichtigsten österreichischen Märkten gelegen.

In der zweiten Hälfte des XIX. Jahrhunderts, nach der Erfindung des Siemens-Martin-Ofens (1864) und einer Reihe anderer Erfindungen auf dem Gebiet der Verarbeitung von Eisendraht, erlebte die Verarbeitung von Eisen und Stahl im Westen Europas und in den USA einen sprunghaften Fortschritt. Während sich die Weltbevölkerung in der 2. Hälfte des XIX. Jahrhunderts verdoppelte, wuchs die Stahlproduktion in der gleichen Periode um das fünfhundertfache. Der Westen schritt mit riesiegen Schritten vorwärts, jedoch unsere Nationen und Nationalitäten befanden sich erst an der Schwelle der Schaffung politischer Voraussetzungen für die ökonomische Freiheit und Gleichberechtigung. Im schweren Konflikt mit dem türkischen Reich und der österreichischen Monarchie, führten sie eine Schlacht für ihre politische Freiheit. Deshalb war dieser ganze Raum, der von militärischen Konflikten und politischen Unruhen erschüttert wurde, für das Finanzkapital sehr unsicher. Und trozt der Tatsache, daß in diesem Raum Rohstoffe für die Entwicklung der metallverarbeitenden Industrie vorhanden waren, wollte das österreichisch-ungarische, das deutsche, das französische und das englische Großkapital nichts riskieren, die einheimischen Kapitalakkumulationen waren jedoch zu unbedeutend, um sich mit großen Investitionen an der Eisen- und Stahlgewinnung, bzw. ihrer Verarbeitung, versuchen zu können.

Hochöfen zur Gewinnung von Roheisen durch Puddeln sind nur in den Gebieten errichtet worden, die sich in der Nähe der österreichischen Zentren befanden: 1856 in Petrova Gora, 1857 in Bešlinac und Trgova, sowie in Kranjska Gora. Jedoch nach der Erfindung des Siemens-Martin-Ofens (für deren Errichtung weit größeres Kapital notwendig war), kommt die Produktion in den veralteten Hochöfen in Kroatien zum Erliegen.

Die Möglichkeit selbst auf seine politische und ökonomische Entwicklung Einfluß zu nehmen, erhielt das Fürstentum Serbien erst in der Mitte der 2. Hälfte des XIX. Jahrhunderts. Im Verhältnis zu Österreich-Ungarn war es im Hinblick auf die industrielle und finanzielle Macht in einer sehr untergeordneten Lage, weshalb es auch einige Jahrzehnte unter den ökonomischen und politischen Einfluß seines mächtigen nordwestlichen Nachbarn kam. Nach dem Zollkrieg mit Österreich-Ungarn, Ende des ersten Jahrzehnts des XX. Jahrhunderts, schafft es Serbien sich vom Einfluß Österreich-Ungarns zu lösen, sich mit westlichem, vor allem französischen Kapital zu verbinden und eine ansonsten sehr langsame industrielle Entwicklung zu beschleunigen. Es kam zum Aufbau hauptsächlich jener Industrie, die eine Rohstoffbasis in der Landwirtschaft und Viehzucht hatte, und die ein geringeres Investitionskapital erforderte. Deswegen entwickeln sich die Siderurgie allgemein und besonders die metallverarbeitende Industrie nicht, obwohl auf diesem Gebiet einige kleine Resultate zu verzeichnen waren, wie z. B. die Fabrik für die Verarbeitung von Eisendraht von Gliša Josipović in Belgrad. Zu einer industriellen Stahlgewinnung kam es auf dem Gebiet Makedoniens, Montenegros, Kosovos und der Vojvodina bis 1918 nicht. Die Eisenverarbeitung und die Herstellung von Drahterzeugnissen hielt sich auf dem Niveau weniger technisch weit zurückgebliebener handwerklicher Betriebe, hauptsächlich Schmiedewerkstätten, in denen eine geringe Menge Nägel, Bolzen und Stifte, sowie andere Metallwaren für den Gebrauch der Landwirtschaft hergestellt wurden. Der Konkurrenz der Iindustriegiganten des Westens konnten sich die Schmiedemeister immer schwerer widersetzen, bis sie massenhaft bankrottierten. Die Großindustrie des Westens verhinderte unsere alten handwerklichen Verarbeitungskapazitäten, aber neue, große, industrielle wurden nicht auf unserem Gebiet geschaffen. Wir wurden immer mehr zu einem bloßen Rohstoffliferanten der großen, monopolischen metallverarbeitenden Kapazitäten, sowie in Marktreservat für ihre Waren.

Die Siderurgie in Slowenien wuchs unter dem Druck weitaus stärkerer Hüttenzentren, wie es zum Beispiel die Alpine Montan, die Rimamuraner Eisenhütten und die Eisenhütten in Rešica und Vitkovice waren. Das Rückgrat der slowenischen Eisenindustrie war die Kranjer Industriegesellschaft, die ihre moderne Form vom Jahre 1874 erhalten hatte. Ihr erster Siemens-Martin-Hochofen wurde 1896 in Škednja bei Triest erbaut, 1900 wurde ein Walzwerk und 1906 ein Drahtwalzwerk errichtet. Die Kranjer Industriegesellschaft war vor dem 1. Weltkrieg für die Produktion von jährlich 70.000 t Stahl ausgestattet. Das Stahlwerk von Jurij Turnski ni Ravna hatte vor dem 1. Weltkrieg mit zwei Siemens-Martin-Öfen eine Gesamtkapazität von nur 15.000 t Stahl jährlich, genau so viel zu produzieren war die Eisenhütte Štore AG bei Celje mit einem Siemens-Martin-Öfen in der Lage. Das heißt, daß die Gesamtkapazität der slowenischen Eisenhütten für die Produktion von Stahl vor dem 1. Weltkrieg 100.000 t Stahl jährlich nicht überschritt.

Die Siderurgie Bosniens und der Herzegowina unternimmt nach der Okkupation durch die österreich-ungarische Monarchie die ersten Schritte auf dem Wege der industriellen Produktion. Der erste Hochofen wurde 1891 in Vareš errichtet mit einer täglichen kapazität von 9 t Eisen. Der zweite Hochofen in Vareš wurde fünf Jahre später erbaut, wobei jedoch seine Kapazität sechsmal größer war. Bald darauf wurde der erste, veraltete und unrentable Hochofen durch einen neuen ersetzt, der mächtiger und moderner als der zweite Hochofen in Vareš war. Auf der Basis des Roheisens von Vareš und der Kohle aus Zenica entstand 1892 die Eisenhütte Zenica, die bis zum ersten Weltkrieg, eine potentielle Kapazität bei der Stahlproduktion von 50.000 t jährlich hatte. Damit sind die Produktionskapazitäten der Siderurgieindustrie auf dem Gebiet der jugoslawischen Nationen und Nationalitäten bis zu Beginn des ersten Weltkrieges umrissen, mit einer jährlichen Gesamtkapazität von 150.000 t Stahl. Ihre wirkliche Jahresproduktion lag weit unter ihren potentiellen Möglichkeiten und bewegte sich jährlich zwischen 50.000 und 80.000 t Stahl.

In welchem Maße diese Stahlproduktion auf dem Gebiet Jugoslawiens hinter den entwickelten Ländern zurückgeblieben war, zeigt uns die Tatsache, daß vor dem ersten Weltkrieg die jährliche Stahlproduktion pro Kopf der Bevölkerung in den USA 326 kg, in Deutschland 250 kg, in Österreich 59 kg und in Ungarn 29 kg betrug. Bei uns betrug der Gesamtverbracht pro Kopf der Bevölkerung vor dem ersten Weltkrieg, jedoch auch in den Jahren nach 1918, nicht mehr als 6 kg Stahl. Auf dem Gebiet der jugoslawischen Nationen und Nationalitäten wurde pro Kopf der Bevölkerung fünfmal weniger Stahl verbraucht als in Ungarn, bzw. zehnmal weniger als in Österreich produziert wurde. Das ist eine Angabe, die uns ganz klar die gewaltige Rückständigkeit der Siderurgie und der metallverarbeitenden Industrie auf dem Gebiet Jugoslawiens vor 1918 demonstriert, die aber gleichzeitig auf die große Rückständigkeit der Landwirtschaft hinsichtlich ihrer Mechanisierung und Modernisierung hinweist.

Ähnlich dem Niveau der Unterentwicklung der Siderurgie auf dem Gebiet Jugoslawiens bleibt auch die Entwicklung der Verarbeitung von Eisendraht auf diesem wirtschaftlichen Gebiet zurück. Dieser Zweig der industriellen Tätigkeit war dort am weitesten entwickelt (wir gebrauchen hier den Begriff „entwickelt" bedingt), wo auch die Rohstoffbasis am stärksten war und der Markt abgesichert war; d. h. in Slowenien. Die Kranjer Industriegesellschaft war nicht nur die größte Eisenhütte bei uns, sondern auch die stärkste Kapazität bei der Verarbeitung von Eisendraht. Die Kranjer Industriegesellschaft hatte solche Kapazitäten für die Produktion von Drahtnägeln, Drahtfedern für Möbel, Eisenblechen und gezogenem Draht, daß sie mit Leichtigkeit die schwach entwickelten Bedürfnisse des jugoslawischen Marktes am Vorabend des ersten Weltkrieges befriedigen konnte. Im österreichisch-ungarischen Kartell für die Verarbeitung von Eisendraht gebührte ihr eigentlich das Absatzrecht auf diesem Markt.

Neben der Kranjer Industriegesellschaft hielt sich und erstarkte die Schmiedegenossenschaft in Kropa, die auf der traditionellen, handwerlichen Verarbeitung von Eisendraht basierte und die vor dem ersten Weltkrieg ca. 1.000 t Schienennägel, ca. 300 t Baunägel, 27 t Metallstifte und 60 t anderer hauptsächlich manuell hergestellte Waren produziert hatte. Auf Rudimente dieser Produktion stoßen wir auch in Bosnien und der Herzegowina, jedoch nicht in Zenca oder Vareš, wo man es logischerweise anwarten müßte, sondern in Sarajevo. Dort befand sich die erste Draht- und Eisenwarenfabrik Bosniens und der Herzegowina Raher u. Babić, die etwas vor Beginn des ersten Weltkrieges als Großhandelsunternehmen für Metallwaren gegründet worden war. Nach eigenen, übertriebenen Angaben, befriedigte diese Fabrik die Hälfte der Bedürfnisse Bosniens und der Herzegowina an gezogenem Draht und außerdem produzierte sie jährlich auch 140 Waggons Nägel. Dieses Unternehmen war sowohl technisch als auch finanziell sehr schwach und ging just in jener Zeit zugrunde, als viele andere Unternehmen des Zweiges der Verarbeitung von Eisendraht wie Pilze emporschossen: in den ersten Jahren nach der Formierung des Königreiches der Serben, Kroaten und Slowenen (in Zukunft: Königreich der SKS).

Im Königreich Serbien war die Metallwaren herstellende Fabrik von Gliša Josipović die erste in dem Zweig der Herstellung und der Verarbeitung von Eisendraht. Sie war 1908 gegründet worden und stellte handgeschmiedete und maschinell gefertigte Metallzäune her, aber auch eine strategisch wertvolle Ware, Stacheldraht, weshalb sie für die Volksverteidigung des Königreiches Serbien von außerordentlicher Bedeutung war. Sie stellte noch feine und grobe Siebe, Maschendraht und eiserne Einlagen für Betten her. Diese kleine Fabrik wurde vom Wirbel des ersten Weltkrieges aus der Reihe der Konkurrenten in der drahtverarbeitenden Industrie geworfen, wiel sie mit bedeutender Verspätung nach Beendigung des Krieges startete. Die Industrieproduktion und -verarbeitung von Eisendraht hatte in Montenegro, Makedonien und Kosovo vor dem ersten Weltkrieg noch nicht einmal begonnen.

In der Vojvodina begann die Produktion von Drahterzeugnissen auf handwerklicher Basis und in kleinen Unternehmen in der zweiten Hälfte des XIX. Jahrhunderts. Die erste südungarische Fabrik für Eisenbleche und Eisengeflechte, feine und grobe Siebe und Metallkonstruktionen war im Jahre 1882 gegründet worden. Aber sie war nur dem Namen nach eine „Fabrik". In Wirklichkeit war es eine Manufakturwerkstatt, die nach drei Jahrzehnten ihrer Existenz insgesamt nur zehn Arbeiter beschäftigte und einen Teil ihrer Waren bekam sie durch das Anstellen von Heimarbeitern und -arbeiterinnen. Die Nachfolger dieser Fabrik, die Brüder Kramer, wandelten sie in eine Fabrik im wahrsten Sinne des Wortes um, allerdings erst unter den günstigeren ökonomischen Bedingungen, die das Königreich der SKS mit seinen Zöllen und seinem Markt bot.

Schrauben- und Kettenwaren in industriellen Ausmaßen produzierte auf dem Gebiet Jugoslawiens vor dem ersten Weltkrieg kein einziges Unternehmen. Der gesamte jugoslawische Markt und im weitesten Sinne auch der gesamte Markt der Balkanhalbinsel und des Donaugebietes war in Parzellen zerteilt und zwischen den Mitgliedern des österreichisch-ungarischen Kartells aufgeteilt und, in dem Rahmen auch des Kartells für Industrieartikel auf dem Gebiet der Eisendrahtverarbeitung.

Das österreichisch-ungarische Eisenhüttenkartell hatte lange Traditionen und eine stürmische Entwicklung hinter sich. Es wurde gegründet nach Beendigung eines harten Konkurrenzkampfes und der Liquidierung schwächerer Konkurrenten im Jahre 1886. Durch die Kartellvereinbarung, die periodisch geändert und mit der momentanen Kraft der Partner abgestimmt wurde, wurden die Produktionsquote, die Minimalpreise und die Marktabsatzgebiete für die Waren reguliert, so z. B. für Stab- und Formeisen, Bau- und Eisenträger, dicke Bleche, Brücken- und Eisenkonstruktionen und kleineres Material für den Bahnbau, u. a. Schienennägel,

Schrauben und Klammern. Bald wurde im Rahmen dieses Kartells auch die Produktion und der Absatz von Drahtwaren erfaßt, vor allem von gezogenen Drahten, Drahnägeln, Stacheldraht und Ketten.

Seit 1886 beobachtete das österrerichisch-ungarische Kartell der Eisenhütten und der Industriellen auf dem Gebiet der Verarbeitung von Eisendraht aufmerksam das weitere Schicksal dieses Industriezweiges, wobei es natürlich darauf Wert legte, daß der Markt des Balkans und des Donaugebiets unter seiner engestörten Funktion bleibt, um eventuelle Produzenten außerhalb des Kartells, falls sie auftauchen sollten, mit allen Mitteln der Kartellpolitik zu liquidieren. Für das Kapital der armen und unerfahrenen Konkurrenten auf dem weiten Gebiet Jugoslawiens vor dem ersten Weltkrieg, war dieses Kartell ein unüberwindbares Hindernis, an dem fast alle Versuche, eine Bresche in das Gehege dieses Kartells zu schlagen, scheiterten. So stand der Staat Österreich-Ungarn politisch, und das österreichisch-ungarische Eisenhüttekartell ökonomisch auf dem Weg der weiteren Entwicklung und der Verselbständigung der Wirtschaft der jugoslawischen Nationen und Nationalitäten.

Der Zerfall der Österreichisch-ungarischen Monarchie im Jahre 1918 und der damit verbundene Zerfall des österreichisch-ungarischen Eisenhüttenkartells gewährleistete die notwendigen staastrechtlichen Bedingungen für die politische und ökonomische Emanzipation der jugoslawischen Nationen und Nationalitäten. Die Schaffung des Königreichs der SKS bedeutete eine nicht nur politische, sondern auch ökonomsche Chance für eine schnellere und eigenständigere ökonomische Entwicklung Jugoslawiens. Die Schutzzölle des Körigreichs der SKS wurden auf das ganze Territorium Jugoslawiens ausgedehnt, und 1925 etwas erweitert und ergänzt durch neue Schutzmaßnahmen. Dieser Zollschutz ist gekennzeichnet durch die Bewahrung der bestehenden industriellen Tätigkeiten des Königreichs Serbien, daher wurde die Produktion von Drahterzeugnissen ein Assortiment der Firma von Gliša Josipović geschützt, nicht aber die Stahlindustrie, weil dieser Zweig in dem Königreich Serbien nicht vertreten war. Das eröffnete den Beginn einer starken Perspektive für die Entwicklung der eisendrahtverarbeitenden Industrie, sicherte ihr jedoch nicht die notwendige einheimische Rohstoffbasis, was später wesentlich die Möglichkeit der Ausbreitung der jugoslawischen eisendrahtverarbeitenden Industrie einengte und sie abhänging machte von der Versorgung mit Rohstoffen aus Quellen, die aus dem ehemaligen zentralen Gebiet Österreich-Ungarns, bzw. aus den Kapazitäten des ehemaligen Eisenhüttenkartells Österreich-Ungarns kamen.

Wie die zuständigen politischen und wirtschaftlichen Faktoren, so gaben auch die Vertreter der jungen jugoslawischen Bourgeoisie nach der Formierung des Königreichs der SKS sehr lautstarke und entschiedene Erklärungen über die Notwendigkeit der energischen Bewahrung und die Entwicklung der errungenen Politik, aber auch der ökonomischen Freiheit ab. In der ersten Jahren nach der Formierung des Königreichs der SKS überstieg die Stimmung für ein intensives und selbständiges Wirtschaftspotential des Landes, einschließlich einer metallverarbeitenden Industrie, die eigenen finanziellen Möglichkeiten. Die Haltung gegenüber dem ausländischen Kapital und seine Beteiligung an der Industrialisierung des Landes, vor allem gegenüber dem deutschen, österreichischen und ungarischen Kapital war mehr als feindselig und kategorisch. Die ersten Versuche ausländischen Kapitals, vor allem des österreichischen, italienschen und ungarischen, in die eisendrahtverarbeitende Industrie Jugoslawiens einzudringen, wurden entschieden abgelehnt. Die jugoslawische Bourgeoisie jedoch war ich genügend finanzkräftig um die jugoslavische Industrie, die sich im Besitz des ausländischen Kapitals befand, zu nationalisieren. Die angekündgte und durchgeführte Nationalisierung der Wirtschaft allgemein, und speziell der metallverarbeitenden Industrie, wurde zu einer Farce: die deutschen und ungarischen Betriebe änderten nur ihren Namen, nahmen dabei den jugoslawischen Text in ihren Firmen an, die Aktiendesellschaften haben einige Aktien und einige Plät-

ze in den Vorstands- und Kontrollorganen an angesehene jugoslawische Leute abgegeben, vor allem an pansionierte höhere Offiziere der königlichen serbischen Armee, an Bankdirektoren, hohe Beamte und sogar an Minister.

Erlaubnisse bei der Eröffnung von Niederlassungen ausländischer Firmen in Jugoslawien wurden in den ersten Nachkriegsjahren gekürzt, aber schon Mitte der zwanziger Jahre massenhaft erteilt, ohne größere administrative Bedingungen. Es kamen Teile von Betrieben, vor allem mit gebrauchter, halbamortisierter und technisch veralteter Maschinerie und mit einigen Schlüsselspezialisten, um auch auf dem wissenschaftlichen Gebiet eine Vereigenstßndigung dieser „Schwesterniederlassungen" zur verhindern. Diese Wanderung von Fabrikanlagen für die Verarbeitung von Eisendraht, war am intensivsten aus Österreich, Ungarn und Italien. Die Ursachen dafür sind in den Zoll- und anderen Schutzbestimmungen zu suchen.

Die jugoslawische Bourgeoisie hat auf wissenschaftlichem Gebiet weitaus weniger gemacht, als sie in den ersten Jahren in ihrem Programm deklariert hatte, und sehr viel weniger, als sie wirklich hätte unternehmen können, wäre sie besser und einheitlicher organisiert gewesen. Die außerordentlichen Vorteile, die allein durch die Tatsache ,daß sie ihr eigener politischer Herr geworden war, schöpfte die jugoslawische Bourgeoisie nicht vollständig aus, d.h. allerdings nicht, daß in der Tatsache der Formierung der Bourgeoisie Jugoslawiens selbst, nicht Elemente enthalten waren, die die einheimische industrielle Tätigkeit, gegenüber dem Vorkriegsstand, nicht gefördert hätten. Das Zollgesetz des Königsreichs Serbien entstand nach dem Zollkrieg mit der K.u.K. Monarchie, sofort nach 1918 ist est aus das gesamte Territorium Jugoslawiens ausgeweitet worden. Die eisendrahtverarbeitende Industrie wurde dadurch wesentlich vor den mächtigen Faktoren in Österreich und Ungarn geschützt. Das Gesetz über die staatliche Rechnungsführung bot den einheimischen Produzenten von Drahtwaren einen zusätzlichen Vorteil, und zwar in Grenzen von 10% des angebotenen Preises der eausländischen Konkurrenten auf staatlichen Lizitationen, d. h., daß der einheimische Warenverkäufer den staatlichen Auftrag auch bekam, wenn er 10% teurer als der ausländische Produzent war, denn mit diesem Gesetz wurde dem an Kapital und modernen Maschinen weitaus ärmeren einheimischen Produzenten die Chance gegeben, wenigstens bei Konkurrenzwettbewerben mit ausländischen Partnern eine geringe Aussicht zu haben. Das Verbinden der Erlaubniserteilung für die Eröffnung von Industriebetrieben in Jugoslawien mit einer ganzen Reihe administrativer Verfahren, einschließlich der Bewertung durch das Ministerium für Volksverteidigung über die Tauglichkeit des Fürsprechers, hatte vor allem in den ersten Nachkriegsjahren gewisse positive Folgen, besonders für einige schon bestehende „einheimische" Industriebetriebe auf dem Gebiet der eisendrahtverarbeitenden Industrie.

All das zusammen übte bis zu bestimmten Grenzen einen positiven Einfluß auf den weiteren Verlauf der wirtschaftlichen Entwicklung des Königreichs Jugoslawien und auf das Erscheinen einer Reihe kleiner, schwach entwickelter und ungenügend moderner Betriebe für die Herstellung von einem ziemlich verschiedenartigen Assortiment am Eisendraht, und das schon in der ersten Dekade des Bestehens des Königreichs der SKS. Die beste Illustration dieser Tatsache ist die schnelle Erstarkung und die dominierende monopolistische Position der Kranjer Industriegesellschaft in Jugoslawien auf dem Gebiet der Produktion und des Vertriebs von Drahtprodukten, aber auch die Geschichte der Fabrik für Eisen- und Drahtwaren der Gebrüber Kramer aus Novi Sad, die als Nachfolgerin der ersten südungarischen Drahterzeugnisfabrik 1919 mit zehn Arbeitern und einer Antriebskraft von 9 PS startete, aber bis 1941 zu einer, für jugoslawische Verhältnisse, bedeutenden wirtschaftlichen Kraft anwachsen konnte, die ungefähr 400 Arbeiter beschäftigte und über eine Antriebskraft von über 500 PS verfügte. Der Aufstieg der Schmiedegenossenschaft „Plamen" aus Kropa illustriert diese Behauptung ebenfalls mit klar ins Auge fallenden Daten.

Die günstige Gelegenheit nach der Formierung des Königreichs der SKS, ähnlich wie die Gebrüber Kramer, nutzten auch viele andere, bis dahin vor allem Handerksbetriebe auf dem Gebiet der Eisendrahtverarbeitung, das heißt durch das Investieren des unsicheren Geldes während der Zeit der Nachkriegsinflation in Maschinen und kleine Fabrikgebäude, wuchsen sie schnell zu Industriellen an, die in kurzer Zeit ihre Kapazitäten verdoppeln und verdreifachen konnten. Aber es erschienen auch Wirtschaftler, und das nicht im geringen Maße, die das erste Mal in diesem Industriezweig ihr Glück versuchten. In Belgrad, Lesce, Kropa, Murska Sobota, Ljubljana, Niš, Sarajevo, Leskovac, Kikinda, Ada, Crvenka und Novi Sad schoßen neue Fabriken für Drahterzeugnisse empor und wurden immer stärker. Und was noch bedenkender ist, es entstanden auch solche Fabriken, deren Assortiment an Drahterzeugnissen, so z. B. Schrauben, vor dem ersten Weltkrieg nirgendwo auf dem Gebiet der jugoslawischen Nationen und Nationalitäten vertreten war, da unser ganzer Markt bis 1918 für den Absatz der Schrauben von Österreich-Ungarn reserviert war.

Die führende multinationale Kompanie für die Herstellung von Schrauben in Wien, die Brewillier Urban Kompanie hoffte, daß sie auch nach 1918 leicht den Markt für ihre Produkte sichern könnte, zu diesem Zweck gründete sie dann auch ihre Importorganisation nach dem Aktienprinzip unter der Bezeichnung „Jugoburko" (Abkürzung von „Jugoslawische Brewillier Urban Kompanie"). Aber sie hatte sich verrechnet. Die Zollvorteile reizten auch eine Reihe von Unternehmen in Jugoslawien, jedoch auch viele ausländische Produzenten an, hauptsächlich ungarische, Kapital zu investieren oder Schraubenfabriken einzuführen. Schon zu Beginn der zwanziger Jahre schießen wie Pilze Schraubenfabriken empor: in Belgrad, Sarajevo, Zemun, Banatski Karlovci, Maribor, Ljubljana, Novi Sad und Kropa.

Nach dem vorübergehenden Zerfall österreich-ungarischen Schraubenkartells im Jahre 1924 entschloß sich die große Budapester Fabrik für die Erzeugung von Schrauben „Kaszab" ebenfalls, in den jugoslawischen Markt einzudringen, auf eine Weise, die damals in der Welt schon gut bekannt war: durch die Einfuhr von etwas veralteten Maschinen und ihre Instalierung in den Werkhallen von Fabriken, die wegen der Krise in der Hanffaserindustrie in Schwierigkeiten geraten und gezwungen waren, die Arbeit einzustellen. So wurde z. B. die Novisader Hanffaserfabrik „Bril" in die Novisader Schraubenfabrik umgewandelt, die als Aktiengesellschaft organisiert war. Für uneingeweihte war das eine einheimische, für Fachkreise war es eine Fabrik im Besitz ungarischen Kapitals.

Ansonsten ist das Jahr 1925 das letzte Jahr des schnellen Auftauchens und Wachstums der jugoslawischen Schraubenindustrie, denn die Wirtschaftsspezialisten der Firma Kaszab brachten auch langjährige Erfahrung auf dem Gebiet des Kartellwesens mit sich und paßten sich den neuen Bedingungen an. Mit dem Auftauchen der Firma „Kaszab" bekommt die Kartellierung in der jugoslawischen Schraubenindutsrie ein dauerhaftes Fundament und die in diesem Kartell erfaßten Fabrikanten widersetzen sich seit Mitte zwanziger Jahre mit gemeinsamen Kräften der Entstehung von Konkurrenzunternehmen in Jugoslawien, indem sie, sobald ein kleiner Konkurrent auf dem Markt erschienen ist, die Preise ihrer Erzeugnisse drücken und sofort nach seiner Liquidierung die Preise weit über die realen Preise erhöhen, um sich dadurch einen bedeutenden monopolistischen Extraprofit zu sichern.

Das Entstehen der jugoslawischen einsendrahtverarbeitenden Industrie war vom ersten Moment ihrer Existenz mit Tendenzen der Marktmonopolisierung verbunden. Das ist auch verständlich, wenn man weiß ,daß die Kranjer Industriegesellschaft neben der Firma „Kaszab" langjährige erfahrung bei der Arbeit im österreichisch-ungarischen Eisenhüttenkartell hatte. Nachdem die Kranjer Industriegesellschaft ihre österreichisch-ungarische Kartellteilhaber abgeschüttelt hatte, konnte sie im Aufwind der Zoll- und anderer Vergünstigungen, die das Königreich

der SKS geschaffen hatte, automatisch eine monopolistische Stellung auf dem jugoslawischen Markt einnehmen und diktierte eine ganze Reihe von Jahren, ohne irgendwelche spezielle Kartellverträge, die Verkaufsbedingungen, die Preise u. ä. von gezogenem Draht, Nägeln, Federn für die Möbelindustrie, Stachleldraht usw. Die hohen Monopolpreise einiger Artikel der Kranjer Industriegesellschaft lockten einige schwächere Konkurrenten auf den scheinbaren Konjunkturmarkt. Durch die mörderische Drückung der Preise von Waren, mit denen die Konkurrenz erschienen war, konnte die Kranjer Industriegesellschaft manche finanziell Fabrikanten von Drahterzeugnissen in Sarajevo und Leskovac.

Die Drahtwarenfabrik der Gebrüder Kramer trat auch gleich zu Beginn von monopolistischen Positionen auf, da diese Fabrik die erste, und lange Zeit auch die einzige, Hestellerin von dem sogennnten „Merkur"-Maschendraht, einem sehr gesuchten und gut bezahlten Artikel, war. Die Produktion von Ketten war schon relativ früh, schon in der zweiten Hälfte der zwanziger Jahre durch monopolistische Verträge geregelt. Triebkraft dieses Monopols war die Kettenfabrik in Lesce, die 1922 gegründet worden war, durch die Umsiedlung eines Teils einer Fabrik zur Kettenherstellung in Italien. Auf diese Weise „übersprang" das ausländische Kapital den jugoslawischen Schutzzoll. Hinter der Kettenfabrik von Lesce stand italienisch-österreichisches Kapital, sowie eine starke Fabrik als Rückendeckung. Die Kettenfabrik aus Lesce erschöpfte die finanziell und technisch schwächeren jugoslawischen Konkurrenten durch Dumping-Preise und drückte sie in kurzer Zeit völlig aus der Kettenproduktion heraus. Sogar die relativ starke Schmiedegenosssenschaft in Kropa hielt diesem Druck nicht stand und war gezwungen, sich aus dem Gebiet der Kettenproduktion zurückzuziehen. Gegen die, die widerstadskräftiger und vitaler waren, hatte ein weiterer Konkurrenzkampf keinen Zweck, da er zu einem langzeitigen Verkauf zu Preisen geführt hätte, die weit unter den Produktionspreisen lagen, und so wurde mit diesen Partnern eine monopolistische Vereinbarung über die Produktion und den Absatz von Kettenwaren auf dem jugoslawischen Markt abgeschlossen. Dieses Kettenkartell durchlebte mehrmals Krisenzeiten, zerfiel, um wieder neu zu erstehen und herrschte mit Unterbrechungen bis zum Zerfall des Königreichs Jugoslawien und war immer unter der dominierengen Stellung der Kettenfabrik aus Lesce.

Die Fabrik für Drahtprodukte der Gebrüder Kramer stützte sich auf die monopolisierte Produktion des „Merkur"-Maschendrahtes, und lavierend mit der Konjunktur ihres ziemlich breitangelegten Assortiments von Drahtprodukten, angefangen bei gezogenem Draht, bis hin zu Eisenblechen und Maschendraht, Federn gefangen die Möbelindustrie, Stacheldraht, feinen und groben Sieben, Nägeln, Stiften und letzlich auch Schrauben, schaffte sie es, verschiedenen Kartellen die Stirn zu bieten und befand sich im ständigen Aufstieg, so daß sie sukzessiv in alle bestehende Kartelle der iensendrahtverarbeitenden Industrie Jugoslawiens aufgenommen wurde.

Die Schraubenindustrie war in dem Königreich der SKS ein völlig neuer Industriezweig. Allein diese Tatsache unterstreicht die positiven wirtschaftlichen Folgen der Schaffung des jugoslawischen Staates. Bis zum Ausbruch der großen Weltwirtschaftskrise im Jahre 1929, erreichte die Entwicklung der jugoslawischen Schraubenindustrie ein solches Niveau, daß die einheimischen Kapazitäten für die Herstellung von Schrauben ausreichten, um die damaligen jugoslawischen Bedürfnisse zu befriedigen. Ja sogar mehr, bei verschiedenem Assortiment von Schraubenwaren waren die Kapazitäten größer als die einheimischen Bedürfnisse, jedoch kam es zu keinem Export auf ausländische Märkte, weil die kleinen und schwachen jugoslawischen Unternehmen der Konkurrenz der großen, weltweiten Kartellen nicht gewachsen waren.

Das Unternehmen „Kaszab" investierte in die Novisader Schraubenfabrik wenig Kapital, hauptsächlich einen veralteten Maschinenpark, deswegen war sie nicht genug widerstandsfähig, sich dem energischen Ansturm der mächtigen multi-

tinationalen Kompanie Brewillier Urban zu widersetzen, als diese zu Beginn der Weltwirtschaftskrise, die finanziellen Schwierigkeiten der jugoslawischen Produzenten von Schraubenwaren und die Stagnierung des Absatzes durch Dumping-Preise ausnutzend, auf die jugoslawischen, finanziell weitaus schwächeren schraubenproduzierenden Unternehmen losstürzte. Die Kompanie Brewillier Urban herrschte nicht nur auf dem österreichischen Markt souverän, sondern auch über ihre „Schwesterfirmen" (d.h. ihre Filialen und Vertretungen) in Ungarn, Polen, der Tschechoslowakei, Bulgarien und Italien herrschte sie durch entsprechende monopolistische Bündnisse auch in diesen Ländern. Solch einer Macht in Krisenzeiten zu widerstehen ist schwer, besonders dann, wenn die gesamte Produktion der bedrohten Fabrik mit der Existenz des Absatzes der Schrauben verbunden war. Das war jedoch so bei den Fabriken in Novi Sad und Koprivnica, den zwei stärksten Schraubenhersteller Jugoslawiens. Beide unterlagen im Konkurrenzkampf der Kompanie Brewillier Urban, die sie dann 1930 abkaufte.

Die Fabrik in Koprivnica stellte ihre Produktion ein, ein Teil ihrer Maschinen und ein kleiner Teil der Beschäftigten wurde nach Novi Sad gelenkt, der Maschinenpark wurde verstärkt und teilweise modernisiert durch den Import von Ausrüstungen aus Wien und so schritt die Kompanie Brewillier Urban fort auf den jugoslawischen Markt. Schon 1931 wurden die übrigen jugoslawischen Produzenten (Kropa, Maribor) zum Abschließen von Kartellvereinbarungen gezwungen. Damit wurde praktisch ein Syndikat mit der Bezeichnung NOVIKROMAR geschaffen (Abkürzung resultiert aus den Anfangsbuchstaben von Novi Sad, Kropa, Maribar), denn die Teilnehmer dieser monopolistischen Vereinbarung verzichteten auf eine selbständige Handelstätigkeit beim Absatz der Schraubenwaren, es wurde schon ein gemeinsamer Verkauf über NOVIKROMAR veranstaltet, auf der Basis fester Produstionsquoten und hoher Monopolpreise.

In etwas mehr als zehn Jahren hatte es damit die Kompanie Brewillier Urban geschafft, den jugoslawischen Markt für Schraubenwaren wieder zu beherrschen, wo sie vor dem ersten Weltkrieg, d. h. vor der Schaffung des jugoslawischen Staates souverän geherrscht hatte. Obwohl es dazu gekommen war, war die Sachlage doch anders als vor 10 Jahren. In den neuen wirtschaftlichen Bedingungen mußte die Kompanie Brewillier Urban ihre wirtschaftliche Domination teilen im Rahmen des Syndikats der Schraubenfabrikanten mit jugoslawischen Partnern, deren Anzahl allmählich wuchs: z. B. schon 1935 stiegen die Gebrüder Kramer in die Reihe der Schraubenproduzenten auf und bald darauf auch in das Syndikat ein. Vor der Schaffung des Königreichs der SKS gab es hier kein einziges schraubenherstellendes Unternehmen und konnte auch nicht entstehen. Die Schraubenfabriken in Kropa, Maribor, Slavonski Brod und Smederevska Palanka waren Fabriken, deren ökonomische Kraft nicht zu unterschätzen war. Wenn man dem noch hinzufügt, daß die Schraubenfabriken von außerordentlicher Bedeutung für die nationale Verteidigung waren, nicht nur deshalb, weil kein Eisenbahnverkehr, Maschinen- und Brückenbau ohne Schrauben möglich ist, sondern auch deshalb, weil diese Fabriken im Falle eines Kriegs leicht auf die Herstellung von Artilleriegeschossen und anderen Kriegsbedürfnissen umzuorientieren waren. Außerdem muß man die Tatsache beachten, daß die Kompanie Brewillier Urban Fabriken von beträchtlichen Produktionskapazitäten zu unterhalten hatte, unserer Rohstoffe ausnutzen und unsere Arbeiter beschäftigen mußte, um auf unserem Markt herrschen zu können. All das sieht jedoch bei weitem anders aus als vor 1918.

Ansonsten nutzte die Kompanie Brewillier Urban ihre Monopolstellung ohne sich zurückzuhalten, auf eine Art und Weise, wie es die multinationalen Gesellschaften unter ähnlichen Bedingungen tun. Um Einfluß auf die staatliche Administration zu gewinnen, übernahm sie in ihren Vorstand bei NOVIKROMAR u. a. Dr. Milan Vrbanić, einen langjährigen Bankdirektor und in der Zeit von 1935 bis 1938 Minister für Handel und Industrie des Königrerichs Jugoslawien. Ähnliche

Leute gab es noch manche in NOVIKROMAR, und auf diesem Wege war der Einfluß auf dem wichtigsten Gebiet der Staatsverwaltung abgesichert, es ist kein Wunder, daß die vielzähligen Proteste, Beschwerden, Kritiken und Angriffe auf die Tätigkeit des NOVIKROMAR keine sichtbaren Wirkungen erzielten. Und auch das ist verständlich, wenn man die oben genannten Angaben berücksichtigt, daß sämtliche Versuche der Eisenhüttenwerke in Zenica (die damals in staatlichen Händen waren), ihr die Produktion der so rentablen Drahtware zu gestatten, nacheinander fehlschlugen. Auf diese Art konnte die Kompanie Brewillier Urban die weitere Etwicklung eines, für die nationale Verteidigung so wichtigen Wirtschaftsobjektes, wie es die Eisenhütten in Zenica waren, bremsen, deren wirtschaftlichen und finanziellen Sanierung der Vorstoß zur Produktion von Schrauben gut bekommen wäre.

Der Einfluß des Kartells der Produzenten auf dem Gebiet der Drahtnagelproduktion unter der Domination der Kranjer Industriegesellschaft war auch nicht im geringsten so stark, wie der Einfluß der Kompanie Brewillier Urban, denn trotz des starken Widerstandes, den dieses Kartell den Absichten leistete, daß die Eisenhütte in Zenica mit der Produktion von Drahtnägeln, Stacheldraht und gezogenem Draht beginnen sollte, gelang es der Eisenhütte in Zenica die Produktion dieser Artikel 1935 aufzunehmen, bzw. die Erlaubnis für ihre Produktion zu erhalten.

Die Tätigkeit der Kartelle und Syndikate in der jugoslawischen eisendrahtverarbeitenden Industrie war für unsere Wirtschaft negativ. Die in Kartell erfaßten Fabriken nutzten ihre Monopolstellung, um die Marktpreise zu bestimmen und einen bedeutenden monopolistischen Extraprofit einzunehmen. Diese Kartelle sind, besonders während der ökonomischen Krise auf verschiedenen Versammlungen von Handwerkern und Händlern scharf kritisiert worden, jedoch auch in dem Parlament. Auf den Seiten der Tagespresse und wirtschaftliche Zeitschriften treffen wir nicht selten auf Ausfälle gegen die Kartelle, die mit starken Argumenten untermauert waren. Der Hauptangriffspunkt waren die hohen Kartellpreise, jedoch war der Druck, den die öffentliche Meinung ausübete, nie von Erfolg, die Kartellpreise wurden erst dann gedrückt, wenn irgendein Outsider auftauchte, den es zu vernichten galt. Manchmal kam es auch zur Drückung der Preise, weil ein Konflikt zwischen den Mitgliedern des Kartells selbst ausgebrochen war, weil die latente Konkurrenz auch innerhalb dieser monopolistischen Vereine bestand. Diese kam manchmal darin zum Ausdruck, daß einige Mitglieder des Kartells die Neuaufteilung der Produktions- oder Verkaufsquote verlangten. Wenn hinter diesen Forderungen eine stärkere oder widerstandsfähigere Firma stand, und wenn diese Forderungen relativ gemäßigt waren, kam es auch zu einer zeitweilige Umverteilung. So konnte z. B. die Eisenhütte Zenica ihre Produktionsquote im Kartell verstärken wie auch die Fabrik für Draht- und Eisenerzeugnisse der Gebrüder Kramer.

Der Einfluß der Kartelle auf dem Gebiet der eisendrahtverarbeitenden Industrie auf die Arbeiterlöhne, auf die Arbeiterklasse, wie auch auf den allgemeinen Standard der Arbeiter dieses Industriezweiges war extrem ungünstig und negativ. Die Front der Arbeitgeber, in einen Monopolverband fest vereinigt, war extrem entschieden, die Versuche der Arbeiter dieses Industriezweiges ihre materielle Lage zu verbessern, die Löhne zu erhöhen, günstigere Kollektivverträge aufzuschließen und die Arbeit ihrer Arbeiter-Vertrauensleute zu gewährleisten, zu unterdrücken. Dabei stützten sich die Monopolverbände auch noch auf solche Foren, wie es die Vereinigung der Industriellen, die Handels-, Industrie- und Handwerkskammern und die Zentrale der industriellen Korporationen waren. Über diese Foren wurde Druck auf die entsprechenden Ministerien und auf die Polizei ausgeübt, wenn es sich erforderlich machte.

Alle Monopolvereinigungen enthielten auch eine Klausel über ein dreimonatiges Moratorium des Absatzes der Produktionsquote, die durch die Kartellvereinbarung der Fabrik zugesichert war, die irgendwelche objektive Schwierigkeiten oder Störungen beim Absatz ihrer Produkte haben sollte. Streiks waren z. B. solche objektiven Störungen. Gegen die so gut organisierten Arbeitgeber, die maximale Solidarität im Kampf gegen das Aufbegehren der Arbeiterklasse vereinte, war es sehr schwer eine ausichtsreiche und erfolgreiche Streikaktion durchzuführen. Die Streikaktion war zum sicheren Untergang veruteilt, wenn sie partiell, nur im Rahmen einer, der im Monopolverband verankerten Fabrik geführt wurde. Der Streik der Schraubenfabrik in Novi Sad, der im Jahr 1935 sehr entschieden, hartnäckig und langzeitig (einen Monat) geführt wurde, scheiterte gerade daran, daß sich diesem Streik die Arbeiter der anderen jugoslavischen Schraubenfabriken nicht anschlossen. Die durch Entbehrungen, in die Knie gezwungenen, gequälten Arbeiter kehrten nach einem Monat Streik unter den gleichen Bedingungen an ihre Arbeitsstellen zurück. Die kämpferischsten Arbeiter wurden nicht wieder angestellt und die novisader Schraubenfabrik holte mit Leichtigkeit den einmonatigen Stillstand auf und konnte bis Jahresende ihre volle Kartellproduktionsquote realisieren. Das vor allem deshalb, weil sie über Kapazitäten verfügte, die nie vollengagiert waren.

Die historische Erfahrung des Klassenkampfes der Arbeiterschaft in der jugoslawischen eisendrahtverarbeitenden Industrie war, daß der Streikkampf der Arbeiter gegen de in Monopolverbände wereinten Fabrikanten nur dann Erfolg habenkonte, wenn diese Aktion solidarisch und eiheitlich gegen alle Kartellmitglieder geführt wird. Aber die legalen Gewerkschaftsverbände, einschließlich der URSSJ haben weder eine solche Aktion geplant noch versucht. Deshalb war die Arbeiterschaft dieser Fabriken ebenso machtlos wie die öffentliche Meinung mit ihren Forderungen nach der Eindämmung der zu hohen Monopolpreise.

Nach dem Zerfall des Königsreichs Jugoslawien im Jahre 1941 zerfiel auch die Mehrheit der Kartelle auf dem Gebiet der eisendrahtverarbeitenden Industrie. Aber im Rahmen der neuen territorialen Aufteilung und in den entstandenen Okkupationssystemen, wurden die Kartelle erneuert und wirkten unter spezifischen Umständen. Erst die sozialistische Revolution in Jugoslawien verlegte der schädlichen Wirkung der Kartelle den Weg und damit wurde gleichzeitig eine neue Seite der Wirtschaftsgeschichte dieses Industriezweiges eröffnet, der eine außerordentlich schnelle Entwicklung bei der allgemeinen Industrialisierung des Landes erlebte.

SKRAĆENICE

AJ	Arhiv Jugoslavije
MTI	Fond Ministarstva trgovine i industrije
ANS	Arhiv Novog Sada
NFŠ	Fond Novosadske fabrike šrafova a.d.
BK	Fond Fabrike Braće Kramer
IAV	Istorijski arhiv Vojvodine, Sremski Karlovci
TZIK	Fond Trgovičko-zanatske i industrijske komore u Novom Sadu
UINS	Fond Udruženja industrijalaca u Novom Sadu
OL	Országos levéltár u Budimpešti
MKI	Magyar kereskedelmi és iparügyi minisztérium (Fond Ministarstva trgovine i industrije u Mađarskoj)
ADIS	Tvornica za izradu vagonskih i mašinskih delova, Subotica
BU	Schrauben und Schmiedewarenfabriken a.g. Brewieller & und Urban & Söhne
CIK	Centrala industrijskih korporacija

FERUM	Ferum a.d., mašinsko preduzeće za izradu i opravku železničkih kola i lokomotiva, Subotica
GIDBH	Godišnjak istorijskog društva Bosne i Hercegovine
JUGOŠARAF	Prva jugoslovenska tvornica šarafa a.d., Koprivnica
JUGOBURKO	Jugoslovensko BURKO a.d. (Trgovačka filijala Kompanije BU u Zagrebu)
KID	Kranjska industrijska družba
LOKOMAŠIN	Prva jugoslovenska fabrika mašina i potreba za železnice uskog koloseka a.d., Beograd
NOVIKROMAR	Prodajna organizacija Sindikata jugoslovenskih fabrika vijaka NOVI(Sad)KRO(pa)MAR(ibor)
OLT	Osječka ljevaonica i tvornica strojeva a.d.
SARTID	Srpsko akcionarsko rudarsko-topioničarsko industrijsko društvo, Smederevo
SPLOSTAD	Splošna stavbena družba a.d., Maribor-Tezno
UC	Žična industrija Urabič i drug, Celje
UINS	Udruženje industrijalaca Novog Sada

MR DUŠAN BERIĆ

SOCIJALNO-EKONOMSKI POLOŽAJ STANOVNIŠTVA U BOSNI I HERCEGOVINI I DRUŠTVENA KRETANJA 1848.

Južnoslovenski okvir u kome se nalazila i kretala bosansko-hercegovačka istorija prve polovine, tačnije pete decenije XIX stoleća, unekoliko je određivao opšti pravac društvenim tokovima 1848. godine, iako su zbivanja u ovim pokrajinama imala vlastitu genezu. Pokreti u Bosni i Hercegovini u ovo vreme nalaze podlogu i opravdanje u socijalnoj i ekonomskoj strukturi njihovog društva, kao ishodištu svih procesa.

Življe društveno kretanje u obema pokrajinama osećalo se već tokom 1847. godine. Tada su počele dolaziti do izražaja slabe strane turske uprave, koje su bile uzrok nemira pre svega u selu. Ono je čitavim sistemom dažbina i drugih feudalnih obaveza bilo dovedeno u hroničnu društvenu i ekonomsku krizu. Otuda pojave čestih sukobljavanja turske vlasti, tačnije njenih lokalnih organa sa seoskim stanovništvom, — rajom — pravoslavnom i katoličkom. U takvim uslovima bosansko selo i feudalni odnosi ulaze u hroničnu krizu, koju je turska vlast sredstvima prinude nastojala prevladati. Bio je to uvod u aktivnost Tahir-paše, bosanskog vezira, koji je mislio da se suprotnosti u Bosni: a) između osmanlijske vlasti i hrišćana, b) centralne turske vlasti i predstavnika muslimanskog plemstva, koje je ispoljavalo separatističke težnje i c) muslimanskih feudalaca i hrišćanske raje — mogu rešiti sistemom reformi, u čemu će ga ubrzo događaji demantovati. Otpor muslimanskih feudalaca bio je snažan i po obimu veliki, ali će njihove namere Tahir-paša osujetiti. Zbog toga će doći u otvoren sukob sa starim timarskim spahijama, s jedne strane, a kod raje će izgubiti mnogo od ugleda i autoriteta, s druge strane.

Šire političko vrenje primećeno je još 1847. godine, mada je još uvek ostajalo kao strogo unutrašnji problem turske vlasti. Takvo stanje u Bosni i Hercegovini, međutim, potrajaće veoma kratko, jer vesti o izbijanju revolucije u Austriji, naročito u Vojnoj granici, Dalmaciji i civilnom delu Hrvatske i Sremu, zatim u Srbiji i Crnoj Gori, imaće snažnog uticaja u njihovom pograničnom pojasu. Početkom marta 1848. na turskoj granici prema Dalmaciji uveliko se osećala akcija bana Jelačića, a o događajima u Hrvatskoj i Slavoniji Turci u Bosni i Hercegovini već su bili dobro upoznati i sa zebnjom očekivali reperkusije na hrišćansko stanovništvo. U tom smislu preduzimali su preventivne mere, ne bi li suzbili eventualne nemire među stanovništvom i

blokirali svaki oblik političkog nezadovoljstva. Jednu od mera bezbednosti činilo je užurbano građenje kasarni[1].

Majska skupština u Sremskim Karlovcima (maja 1848.) i pokret graničara samo je još više intenzivirao nezadovoljstvo među bosanskim hrišćanima, u prvom redu Srbima, podižući duh i ulivajući snagu i samopouzdanje kod bosanske i hercegovačke raje, naročito pravoslavne[2]. Podsticaj u pravcu aktivnijeg političkog delovanja među hrišćanima u Bosni dolazio je iz pograničnih austrijskih oblasti, Hrvatske i Slavonije, odnosno iz Vojne granice, koje su bile otvoren prostor kroz koji su ideje revolucije zračile i na bosansko i hercegovačko stanovništvo. Ono je pokazivalo otvoreno oduševljenje i solidarnost sa pokretom u Hrvatskoj.

Opšti okvir u kome su se odvijala ova zbivanja određivala je revolucija u Austriji, koja je na posredan i neposredan način imala reperkusije na bosanske i hercegovačke hrišćane. Ta činjenica ukazuje na obim i karakter spoljnih uticaja na držanje stanovništva u obema pokrajinama. Konkretni primeri pokazaće veličinu, intenzitet i dubinu političkog nezadovoljstva među hrišćanima, ali i među Turcima, muslimanskim feudalcima, naročito Krajišnicima. S druge strane, oni će oslikati i dejstvo ovih snaga i zbivanja na političke prilike u Hrvatskoj, Slavoniji, Sremu, pre svega u Vojnoj granici, a na posredan način i u Srbiji.

Političku situaciju u slavonskom delu Vojne granice, u regimentama Brodskoj i Gradiškoj u martovskim danima 1848. godine i oblike kroz koji politički pokreti bosanskih Turaka utiču na držanje graničarskog stanovništva i same vojske upečatljivo ilustruje podatak da su među stanovništvom ove oblasti bili primetni tragovi uznemirenja i straha od neizvesnosti u kojoj je opasnost od intervencije turskih faktora iz Bosne, jedno vreme bila osnovna preokupacija vlasti. To dokazuje, pored ostalog, i podatak da je Ignjat Alojzije Brlić, jedna od vodećih ličnosti u političkim zbivanjima u Brodskoj regimenti, izražavao bojazan od turskog upada u Slavoniju. Svoja strahovanja izrazio je u pismu, upućenom sinu Andriji Torkvatu, u drugoj polovini marta 1848. u kome ističe: „Turci će, kako čujem, na nas udarit iz Bosne, tko će ih u ovom neredu susresti, tko li nas braniti? Da je sve mirno i po redu išlo — eto li nam najbolje prilike Bosnu osvojit! To bi bio krasan posao — al' ovako — zlo po nas."[3] Rimokatoličko stanovništvo u Bosni izražavalo je simpatije prema pokretu u Hrvatskoj, što je i bilo prirodno, s obzirom na istu versku pripadnost. Ova pojava nametljivo je prisutna već od samog početka revolucije u Hrvatskoj i Slavoniji, a registruju je brojni podaci utaloženi u arhivskoj građi i štampe.

Ignjat Alojzije Brlić je u proleće 1848 pisao: „Krstjanluk (katolički živalj iz Bosne) bi bižao ovamo, a ne dadu jim (očito je pri tom mislio na tursku vlast u Bosni), eh i tamo će trebovat.[4]" Ovakav način mišljenja nije bio redak, prelazi okvire primera i ima snagu prakse i šireg političkog značenja. U deceniji uoči revolucije Bosna i Hercegovina imale su relativno razvijene trgovačke odnose sa Dalmacijom. To je bila u prvom redu karavanska trgo-

[1] Vladimir Stojančević, *Južnoslovenski narodi u Osmanskom carstvu od Jedrenskog mira 1829. do Pariskog kongresa 1856*, Beograd 1971, 211; ćiril.

[2] V. Stojančević, n. d., 227.

[3] I. A. Brlić, *Pisma sinu Andriji Torkvatu* 1836—1855, knj. II, Zagreb 1943, (pismo br. 98).

[4] I. A. Brlić: n. d., 16 (pismo br. 101).

vina u kojoj se obe pokrajine javljaju u dvostrukoj ulozi: a) kao izvoznici najviše stočarskih i poljoprivrednih proizvoda u Dalmaciju, a preko nje u Trst, Veneciju i Ankonu, i b) kao uvoznice i potrošači manufakturne i kolonijalne robe iz tih zemalja. U verskoj strukturi stanovništvo obeju pokrajina je u pretežnoj većini hrišćansko, podeljeno u dve konfesije, katoličku i pravoslavnu, sa izrazitom brojčanom prevagom pravoslavnih, i muslimansko. Apsolutna većina stanovništva živela je u selima kao kmetovi (raja), a ostali u gradovima kao trgovci (u najvećem broju Srbi) i zanatlije. U celini uzev, unutrašnje tržište bilo je nerazvijeno, a spoljna trgovina izložena brojnim opterećenjima i preprekama, u prvom redu, velikim carinama, zatim „unutrašnjim" carinama — trošarinom, badžom, zakupima pojedinih paša i kapetana.[5] U celoj Bosni — prema izveštajima austrijskog konzula D. Atanackovića — gotovo i nije bilo austrijskih trgovaca, austrijskih podanika ni profesionalaca* Uzroci opadanja trgovačkog prometa nisu bile samo visoke carine. Oni su brojniji i kompleksniji, jer u Bosni, ističe Atanacković, trgovina opada i zbog toga što „ovde sve fali". Država ništa ne čini radi unapređenja trgovine i industrije, čak na neki način koči i samu njihovu pojavu. Inače, tlo Bosne je vrlo plodno i dostupno razvijanju mnogih kultura; njeni privredni proizvodi su obilni a narod marljiviji — kako se Atanackoviću čini — nego narod u slobodnoj Srbiji.[6] Travnik i Sarajevo su najveća trgovačka središta u Bosni. Sarajevo, glavni trgovački grad, snabdevao je unutrašnjost zemlje raznovrsnom robom. Ono napreduje vrlo brzo, naročito otkako su ukinute gradske carine (trošarine) od po 5% pri uvozu i izvozu iz grada. To je privuklo provincijske trgovce da u njemu zadovoljavaju svoju potražnju. U političkom životu Bosne Sarajevo igra dinamičnu, vrlo značajnu ulogu.[7] Osim toga, ovaj grad je bio važan ekonomski centar, naročito zanatske privrede. U njemu je sredinom XIX stoleća bilo skoncentrisano preko 30 esnafa u kojima je bilo organizovano oko 50 zanata. Godine 1848. spominju se esnafi: čizmadžija, sarača, kovača, luledžije, nalbanata i mnogih drugih. Najrazvijeniji zanati u Sarajevu toga vremena bili su ćurčijski i čizmarsko-papudžijski. Njihovi proizvodi plasirani su na tržišta u Uzundžovi u istočnoj Rumeliji i u Carigradu.[8] Trgovina obeju pokrajina

[5] Vladimir Stojančević, *Prilike u Bosni i Hercegovini prema izveštajima austrijskog konzula D. Atanackovića 1844. godine.* — Istorijski časopis, Beograd 1959, knj. VIII, 144; ćiril. Značajni podaci o sistemu turske uprave u Bosni i o zloupotrebama koje su činili feudalci utaloženi su u zapisniku Vilajetske skupštine, održane u Travniku maja 1848. godine. Polemišući tom prilikom sa feudalcima, Tahir-paša je saopštavao sledeće pojedinosti o njihovim zlodelima: „Ti Džiniću Alibeže iz banjalučke nahije poslao si ovdje u blagajnu novac samo od 7.000 muškaraca raje, a u zapisniku stoji da ima 13.000 glava za harač, a ti si možda i od 20.000 pokupio. A ti, Fazlipaša Šerifoviću iz okružia sarajevskoga poslao si harač od 3.000 haračlija, a u prijašnjem zapisniku stoji da ima u sarajevskoj nahiji 7.000 muškaraca za harač, a ti si može biti i od 10.000 naplatio. A što su učinili ova dva to ste i vi ostali." Vidi još: Vojislav Bogićević, *Kako je u Bosni ukinuta rabota i udevena trećina 1848.godine.* Poseban otisak iz *Istorijsko-pravnog zbornika,* Sarajevo, sv. 3—4/1950, 196.

* Do Husrev-pašinog vremena u Krajini je bilo i nekoliko rudara iz Saksonije, ali su i oni morali otići pošto Porta nije htela da daje izdržavanje za njih. Inače, primetna je pojava bila da je preko leta dolazilo u Bosnu mnogo prosjaka iz Dalmacije da kupe milostinju.

[6] V.Stojančević, *Prilike u Bosni . . .*, 144.

[7] V. Stojančević, *Prilike u Bosni . . .*, 145.

[8] Vladislav Skarić, *Iz prošlosti Bosne i Hercegovine XIX vijeka,* Godišnjak Istorijskog društva Bosne i Hercegovine, Sarajevo, god. I/1949, knj. 1/18; ćiril.

sredinom prošlog veka, kao i ranijih decenija, više se svodila na razmenu dobara u samom Bosanskom pašaluku, a manjim je prelazila njegove granice i dobijala šire razmere u okvirima Carstva. U pašaluku su razmenjivani proizvodi ratarstva i stočarstva sa proizvodima domaćih zanata i uvezenom kolonijalnom i manufakturnom robom iz ostalih oblasti Carstva i drugih zemalja. Razmena je vršena po bosansko-hercegovačkim varošima i čaršijama i na godišnjim vašarima — panađurima.[9] Već od vremena prvog srpskog ustanka trgovina Turskog Carstva sa evropskim zemljama intenzivirala se i u dubinu i u širinu, a Bosna i Hercegovina imale su u njoj značajnu, u prvom redu tranzitnu ulogu. Zbog toga su jačale trgovačke čaršije u njima. Tako, na primer, Bosanski Brod, počinje da igra ulogu trgovačkog emporija sa Austrijom, a Kostajnica za solunski i serski pamuk sa Napoleonovim ilirskim provincijama.

Bosanski i hercegovački trgovci — grosisti, koji su nabavljali robu iz Splita, Trsta, Pešte, Beča, Lajpciga i iz oblasti Carstva, odlazili su u inostranstvo po robu ili su je poručivali preko komisionara. Tokom XIX veka bilo je u Splitu, Trstu i Beču komisionara iz obeju pokrajina. Mostarski, livanjski, trebinjski i sarajevski trgovci otvarali su svoje filijale po Bosanskoj krajini i u Posavini, a njihova uloga ispoljavala se u preduzimanju poslova oko nabavljanja sirovina za izvoz u turske, austrijske i ugarske zemlje. Snažan polet u razvitku filijala zabeležen je sredinom stoleća, što je rezultiralo iz povoljnijih društvenih i političkih prilika. Filijale su predstavljale embrion iz koga su vremenom nastale i ojačale srpske trgovačke čaršije u Tešnju, Brčkom, Šamcu, Derventi, Brodu i u Bosanskoj krajini.[10] Njihov ekonomski prosperitet odražavao se i na političkom planu, jer su ove čaršije sve više ostvarivale uticaj na politički život u Bosni; one će u kasnijoj evoluciji pokazati tendenciju za vođstvom u društvenom i političkom životu. Iz njih je vremenom izrastao najveći broj kasnijih nacionalnih i političkih radnika, koji su pod vidom trgovine krijumčarili u Bosnu ideje oslobođenja i saradnje sa Srbijom, kao i celim južnoslovenskim zaleđem.

Glavnu stavku u izvoznoj trgovini činili su krupna i sitna stoka, vuna, koža i vosak, suve šljive, drvo i potaša, gvožđe. Najveće kosličine krupne stoke, ponajvivše iz Posavine, izvožene su preko Livna u Dalmaciju. U ovoj vrsti trgovačkog prometa obe su pokrajine, a Bosna naročito, igrale tranzitnu ulogu, jer su preko njih izvožene i znatne količine krupne stoke iz Srbije, preko Užica, i plasirane na tržište južne Dalmacije. Preko Gacka stoka je izvožena iz krajeva kasnijeg Novopazarskog sandžaka za Dubrovnik. U strukturi bosanske privrede ovog vremena nedostajala je manufakturna roba, koja je pogađala i onako nizak standard najširih masa stanovništva. Ta je pojava ublažavana uvozom znatne količine manufakturne i kolonijalne robe, najviše iz Austrije i iz nemačkih zemalja. Pod imenom urumelijske i stambolske robe dobavljani su iz Turske: svila, finija tkanja, ćilimi i duvan. Kvalitetnije krzno uvoženo je iz Lajpciga, a iz Italije šećer i kafa; iz Trsta kalaj, a iz Dalmacije ulje.[11] Hrišćanskim trgovcima, čiji je udeo u ukupnom trgovačkom prometu bio znatan, dugo vremena bilo je dozvoljeno dobavljanje urumelijske i stambolske robe denjkom (na veliko), ali im je zabranjeno bilo krčmiti je, jer je taj vid trgovine bio rezervisan samo za muslimaske detaljiste, bazrdjane.

[9] V. Skarić, n. d., 20.
[10] V. Skarić n. d., 20.
[11] V. Skarić, n. d., 20.

Poseban značaj u razvoju trgovačkog staleža imali su i srpski trgovci stokom — dželebdžije, naročito u Livnu i u Bosanskoj krajini. Prekršilac takve „zakonske obaveze" trpeo je obavezno sankciju zakona.

Sredinom XIX veka najveće trgovačke kuće u Sarajevu bile su Manojla Jovanovića, Riste Savića, sinova Hadži-Ristinih, braće Despića, Gavre Hadži-Avakumovića, Riste Fočića, Laze Dukića i Alekse Jelića. U Posavini su naročito velike trgovačke poslove preduzimale i na osnovu njih ekonomski jačale i ostvarivale politički uticaj kuće Paranosa, Krsmanovića i Stokanovića.[12] Snažne impulse bosanskoj eksportnoj i importnoj trgovini dala je novuvedena parobrodska plovidba na Savi i Dunavu.[13] Njenim razvitkom bosanski trgovački stalež stiče određene mogućnosti, uklapa se u šire balkansko-podunavske okvire i čvršće povezuje sa evropskim privrednil i trgovačkim poslovima i tokovima. U prometu je u Bosanskom pašaluku bio najraznovrsniji novac, turski i drugih zemalja.[14] U neposrednoj vezi sa trgovinom pitanje carina bilo je jedno od najznačajnijih i najsloženijih. Rešavano je na način koji ne samo da nije odgovarao interesima većine trgovaca, već ih je ugrožavao, što je i prirodno kada se uzme u obzir da su carine obično davane u zakup nekom od predstavnika turskih vlasti, u prvom redu starim spahijama. Tako su, na primer, bosanske carine za period od 1. marta 1844. do kraja februara 1845. bile izdate u zakup Fazli-paši Šerifoviću i kompaniji u visini od 4400 kesa ili 2 200 000 groša (pijastera), odnosno 208 000 austrijskih guldena, sa pravom naplate 13% ad valorem na svaku uvezenu i izvezenu robu.[15] Katkada se išlo i na sistem pazakupa, koji su obično davani uz određene uslove i hrišćanskim trgovcima.

Iz dokumenata ovog vremena vidi se da hrišćanski trgovački sloj brojno jača i da ovi trgovci pokušavaju, u zajednici ili sa oslonom na kakvog moćnijeg muslimana, da izvesne prihode zakupe za sebe.[16]

Relativno visoke cene na tržištu rezultirale su dobrim delom iz činjenice što su carine u Bosni uzimane na svu izvezenu i uvezenu robu. Jedan od primera, koji unekoliko ilustruje takvo stanje i daje sliku turske uprave u Bosni, svakako je i podatak da se carina na so na turskoj državnoj granici kod Metkovića naplaćivala 20 krajcara, odnosno 4 groša po tovaru, s tim što se na prelasku iz Hercegovine u Bosnu carinila opet sa 30 krajcara, odnosno 6 groša po tovaru. Ovo dvostruko carinjenje soli Ćamil-paša, bosanski vezir (1844. godine), pravdao je kao unutrašnju stvar turske uprave: „prava" carina na so je ona koja se uzima prilikom prispeća na bosansku teritoriju, jer hercegovačke vlasti kod Metkovića uzimaju na so badž a ne carinu.[17]

U izvoznoj trgovini vuna je zauzimala značajno mesto. Ona se carinila sa 13% ad valorem pri izlasku iz Turske.[18] Osim Travnika i Sarajeva, u Bosni su se u lokalnim razmerima trgovinom bavile u priličnoj meri i pogranične varoši. Atanacković daje razloge koji ometaju austrijske podanike — trgovce u pokušajima da ostvare direktan saobraćaj sa Bosnom. Prema njegovom mišljenju to su: 1. veoma loši putevi i prolazi kojima se može samo konjima pu-

[12] V. Skarić, n. d., 21.
[13] V. Skarić, n. d., 21—22.
[14] V. Skarić, n. d., 23.
[15] V. Stojančević, *Prilike u Bosni i Hercegovini...*, 146.
[16] V. Stojančević, *Prilike u Bosni i Hercegovini...*, 146.
[17] V. Stojančević, *Prilike u Bosni i Hercegovini...*, 148.
[18] V. Stojančević, *Prilike u Bosni i Hercegovini...*, 148.

tovati, i to uz kranje tegobe[18a], 2. potpuna oskudica u bilo kakvoj supstistenciji, udobnosti i smeštaju; 3. nikakva sigurnost, rđavo i pristrasno vođenje sudova koji u praksi eliminišu svedočenje hrišćana; 4. rđavo isplaćivanje turskih dugova, o čijim sporovima obiluje administracija austrijske pogranične službe; 5. neefikasnost autoriteta Porte i njenih vezira i slabo izvršenje naredaba iz fermana i bujuruldija. Poseban razlog ovome bile su česte promene vezira, a sa njima i činovnika provincijalske uprave, te se tako gubio stalniji uvid u sporne i nerešene predmete austro-ugarske pogranične trgovine; 6. strah i zlovolja turskih vlasti pošto odredbe Tanzimat-hairije praktično nisu protegnute na Bosnu; 7. pošta i saobraćaj sa Bosnom su izrazito slabi. Visina carinske stope, prema Atanackoviću, predstavljala je glavni problem za austrijsku trgovinu.[19] Otuda, javljala se potreba za uspostavljanjem austrijskog konzulata u Travniku, odnosno Sarajevu, kako bi austrijski trgovci imali pravo zaštite, tzv. konzularne jurisdikcije. Impresije austrijskog privremenog konzula, i pored mogućnosti da donekle budu pristrasne i preterano uopštene, ipak su vrlo interesantne i korisne za razumevanje prilika u kojima su obavljala trgovina, saobraćajne, kulturne i druge veze u Bosni. Svima ostalim razlozima treba dodati još i vrlo nisku poslovnu kulturu bosanskih hrišćanskih trgovaca, što je, uz izvesne ograde, bila opšta odlika celog trgovačkog staleža u balkanskim zemljama pod turskom vlašću.

Izvan oblasti trgovine za bosanske hrišćanske trgovce bile su karakteristične, pre svega, politička mlitavost sa sklonošću za prilagođavanjem zatečenim socijalnim strukturama, a ne njihovo temeljito razaranje, društvena nekonstruktivnost i drugo.[20]Tako se postepeno kod ovog staleža formirao mentalitet političkog korteštva i oportunizma; svoje uskostaleške interese pretpostavljao je širim političkim interesima celog hrišćanskog stanovništva. Takva je praksa imala za posledicu rađanje podvojenosti između građanstva, oličenog najčešće u trgovačkom staležu i seljaštvu, i seljački socajilni radikalizam rešenja agrarnog pitanja već je u samoj klici odbijao bosanske trgovce —građane, koji su vodili politiku očuvanja svojih užih interesa. U celini gledano, unutrašnje tržište Bosne (sa Hercegovinom) bilo je veoma rasparčano i istovremeno fiskalno opterećeno. Tu pojavu potkrepljuje podatak da je u svome razvijanju bilo sputavano postojanjem mnogih „unutrašnjih" taksa: carinama na granici između Bosne i Hercegovine, badžom, pandurijom, kamarijom. Inostrana manufaktura, koja je morskim putem dobavljana iz Venecije i

[18a] Nerazvijen saobraćaj u Bosni nije samo rezultat dejstva objektivnih činilaca, već i subjektivnih, kojim su vremenom postali bitnom crtom mišljenja turskih oblasti i naroda u Bosni. Francuski konzul u Travniku Davil tu je pojavu objašnjavao mišljenjem da narod u Bosni mimo sve ostale narode sveta, ima neku nerazumljivu mržnju prema putevima, koji ustvari znače napredak i blagostanje, i u ovoj nesrećnoj zemlji. Putevi se ne drže i ne traju, kao da se sami reše". Za razliku od njega, njegov bliski saradnik Defose pokušava da shvati, otpor koji narod u Bosni i ne u manjoj meri i sami Turci pružaju prema građenju puteva. I Turci i hrišćani opiru se iz različitih a podjednako razumljivih pobuda. Turci, zato da bi otežali komuniciranje sa hrišćanskim zemljama i tako se obezbedili od njih štetnih i opasnih zapadnjačkih uticaja, a hrišćani zato da bi Turcima otežali prilaz svojim domovima i na taj način makar delimično otklonili opasnost koja im preti..." (Ivo Andrić, Travnička hronika, Beograd — Prosveta, 1961, 97—100.)

[19] V. Stojančević, *Prilike u Bosni i Hercegovini*... 148.

[20] Milorad Ekmečić, *Spoljni faktor u procesu sazrijevanja balkanskih revolucija 1849—78. godine*, Jugoslovenski istorijski časopis, Beograd, br. 3, 1964, 24.

Trsta u Bosni stajala je vrlo skupo. Pri izvozu stoke za vuču, koja je išla iz Posavine i Srbije u Dalmaciju preko Livna i Bilog Briga, na više mesta plaćao se badž. U Dalmaciju su iz Bosne izvožene naročito krupna stoka i rakija, a posredstvom Dalmacije u Bosnu je uvožena manufakturna roba iz Venecije i Trsta.

Ovakav način vođenja carinske politike omogućio je brojne i raznovrsne zloupotrebe, malverzacije i nezakonito bogaćenje predstavnika. Naročitu su ulogu u tim pojavama igrali zakupci carina. Prema Atanackovićevoj proceni prihodi bosanskih carina daleko su bili veći nego što je suma od 4 400 kesa, pošto je u Turskoj „sve na prevaru i ličnu korist usmereno". Isto tako, on je primećivao i to da carinici prisvajaju sebi znatne svote novca. U Turskoj je bio običaj da pokrajinske uprave same određuju vrednost inostranom novcu. Takvu praksu potvrđuje, između ostalih, podatak da je cvanciger u Srbiji imao jednu a u Bosni drugu vrednost. Takođe su postojale razlike u trgovačkom („čaršijskom") i erarijalnom (poreskom) tečaju.[21]

Navedeni podaci, i još mnoštvo drugih koji nisu pomenuti, predstavljaju dovoljno snažan i na činjenicama zasnovan pledoaje Atanackovićevog zaključka da „koncentracija političke i ekonomske vlasti u rukama nekolicine glavnih muslimanskih begovskih porodica i njihovog kruga ljudi, koji se s jedne strane nalaze u službi bosanskog vezira, ali koji se i sam, s druge strane, nalazi podčinjen njihovim političkim i ekonomskim interesima, sputavala je ne samo ekonomski već i socijalni i kulturni razvoj, u prvom redu bosanskog hrišćanskog stanovništva".[22] U ovoj Atanackovićevoj opservaciji sadržana je praksa socijalne i ekonomske politike turske administracije u Bosni i Hercegovini. Njene posledice najjače su pogađale seljački deo stanovništva, daleko najbrojnije, čiji je materijalni i društveni položaj iz godine u godinu postajao sve teži. Poreska politika Carstva činila ga je sve težim o čemu govori podatak da su poreska opterećenja rasla vrtoglavom brzinom. Sve je to uslovilo pojavu da je seljaštvo bilo veoma ugroženo. Postojao je čitav registar opterećenja kao što su: direktni danak (tzv. agnam), uziman kao stalni desetak na sitnu stoku, ovce i koze, zatim na krupnu stoku porez poznat pod nazivom jajlak. U severnoj Bosni, gde su se nalazili veliki kompleksi hrastovih šuma, držali su hrišćani svinje i davali za njih neki danak. Zatim, poznat je danak pod imenom muririja. To je vrsta carine uzimane na ime robe i stoke kojom se trgovalo; zatim danak za izdržavanje straža — tzv. selamet-akče (novac za sigurnost). Pored već pomenutih, bilo je još podosta obaveza kojima je bio izložen seoski i varoški živalj: od seljaka su neka davanja uzimale isprva spahije, a posle 1839. godine država. Takvi su danci na mlinove, rakijske kazane, za piće u podrumu i drugi. Dakle, postojao je čitav sistem opterećenja, u osnovi sličan onom u Habsburškoj Monarhiji, poznat kao iura regalia minora. Od nemuslimanskih stanovnika u gradu uziman je danak, u narodu poznat kao harač. Plaćan je prema imovnom stanju obveznika, te su, u skladu s tim, postojale tri kategorije lica koja su podlegala ovoj obavezi: najviša, srednja i najmanja, u brojčanom odnosu 4:2:1. Doda li se ovome činjenica da su činovnici koji su skupljali harač vršili raznorazne zloupotrebe, onda je jasno zašto je položaj hrišćanskog stanovništva bio iscrpljujući.

[21] V. Stojančević *Prilike u Bosni i Hercegovini* ..., 149—150.
[22] V. Stojančević, *Prilike u Bosni i Hercegovini* ..., 150.

Davanja su imala i druge oblike. Hrišćansko stanovništvo bilo je obavezno snositi troškove provincijske uprave u koje je spadalo izdržavanje vezira, njegova dvora i kancelarije, putovanja službenih lica i poštanskog tatara, hrana i konačenje vojske kada putuje u određena mesta, izdržavanje zaptija (pandura), kirije za konje kada prenose hranu za vojsku, topove i municiju. Za pokriće ovih troškova i regulisanje mnoštva drugih obaveza, razrezivan je svake godine državni porez, službenim jezikom zvan vergija.[23]

Uopštavajući teške prilike u kojima živi hrišćanski živalj, austrijski konzul navodi shvatanje: „Uholiko je hriúćanin bedniji — smatra se da je pokorniji". U ovoj surovoj praksi, kao izrazu određenog političkog mentaliteta, prema stanovništvu, turske vlasti, s jedne, i domaći feudalci, s druge strane, ima nekakvog sistema. Vlast je smišljenom i sistematskom politikom konzerviranja postojećih društveno-ekonomskih odnosa nastojala da zadrži te odnose, koji su joj služili kao garantija njenog daljnjeg postojanja. Atanackovićeve opservacije o položaju hrišćana u Bosanskom pašaluku sadrže jezgro istine i ilustruju osnovni socijalni problem, koji se svodio na opterećenje seljaštva, koje će i sredinom XIX stoleća predstavljati glavnu političku i socijalnu osnovu za socijalne nemire sa širim i dubljim posledicama. On ističe podatak: teško da i Turci (verovatno se pri tom misli na najšire mase seljaka i gradsku sirotinju) stoje bolje. Ako se hrišćanin pokaže imućnijim i uticajnijim — isticao je on — odmah to primete vlasti i ubrzo nađu izgovor kojim pravdaju svoje držanje prema njemu, te ga obično ubrzo oglobe ili opljačkaju. I sam Ćamil-paša priznaje da se stanje raje u pokrajini, za razliku od poslednjih nekoliko vezirskih mandata, pogoršalo kao i pre dvadesetak godina.[24]

Feudalna zavisnost pretežnog dela stanovništva, izolovanost od ostalog sveta, južnoslovenskog u prvom redu, a posebno od evropskog tržišta, usko i-, kao što je već istaknuto, nerazvijeno unutrašnje tržište, opterećeno i razdrobljeno carinskim barijerama, zatvoreno i „samo sebi dovoljno", stalni nemir i prisustvo korupcije u upravnom aparatu turske vlasti u pokrajini, doprinosili su daljem izrođavanju feudalnog sistema, koji je samoubilački pružao žilav otpor prema svim uticajima koji su značili pokušaj da se izmeni učvršćeno stanje. Seosko stanovništvo živelo je zadružnim životom, koji su podržavale i čifluk-sahibije. One su u zadrugama videle veću sigurnost da će zemlja biti dobro obrađena ngo u inokosnim porodicama. Iz toga razloga su čifluk-sahibije nerado pristajale na deobu zadruga, iako su njihova nastojanja doživljavala skoro redovno neuspeh.

Proces deobe zadruga i definitivnog raspadanja ove patrijarhalne institucije bio je u toku. On nije karakteristika samo bosansko-hercegovačke istorije XIX stoleća, već opšta pojava u društvenom životu srpskog naroda koja će u procesualnom kontinuitetu biti prisutna tokom čitavog prošlog veka. Dugo vremena čifčijska zadruga nije se mogla deliti bez prethodne saglasnosti čifluk-sahibije.[25] Stanovništvo na selu, bez obzira na konfesionalnu pripadnost, nije imalo poverenja u grad. Odnos između grada i sela, uz izvesna odstupanja, karakterističan za celu Carevinu, bio je trajno pomeren u korist grada, a na štetu sela. Iz ovoga su proisticale brojne političke, socijalne, ekonomske i psi-

[23] V. Skarić, n. d., 24—26.
[24] V. Stojančević, *Prilike u Bosni i Hercegovini* . . . 151.
[25] V. Skarić, n. d. 27.

hološke suprotnosti, koje su svoj izraz nalazile u mržnji i zavisti seljaka prema gradu i njegovom stanovništvu. Prikazujući međuverske odnose u Bosni, konzul Atanacković iznosi čitav niz podataka, značajnih za proučavanje tadašnjeg društva. Tako, na primer, kada govori o katoličkom stanovništvu, ističe odsustvo najosnovnijih uslova za razvitak kulturnog i crkvenog života, što se ispoljavalo u siromaštvu škola i crkava. U sličnom ,ako ne i težem položaju, nalazilo se pravoslavno stanovništvo, oskudevajući u nojosnovnijim uslovima za podmirenje svojih osnovnih potreba. Katoličko sveštenstvo se školovalo u Ugarskoj i Italiji i ono je, prema njegovom sudu, znatno obrazovanije od pravoslavnog. Posledice ovoga stanja prenosile su se na obrazovanje naroda i — prema njemu — bile su u korist katolika. Vladike u Zvorniku i u Sarajevu obično su dolazile direktno iz Carigrada i to iz patrijarhove familijarne blizine i oni, po pravilu, nisu znali, kako Atanacković ističe, ilirski ili srpski, te su rđavo viđeni i kod muslimana i kod pravoslavnih, sveštenika i laika. Katolici su — prema konzulovoj oceni — pokorniji Turcima od pravoslavnih koji navlače na sebe više turskih ispada.[26] Prema njgovim tvrdnjama, iz 1844. godine „u Bosni od prilike po jedna četvrtina je muslimana i katolika, a dve četvrtine pravoslavnih."[27] Izlažući svoje poglede na međuverske odnose i njihov dalji razvitak, kao i na položaj Bosne u širim balkanskim okvirima, Atanacković je s primetnom dozom straha isticao: ako bi u Bosni bio uspostavljen ruski konzulat — kao neposredna posledica uspostavljanja austrijskog konzulata — njegov uticaj na pravoslavno stanovništvo, srodno po jeziku i veri, bio bi odlučujući, osobito ako bi se oslonio na pstojeće državne ugovore. Ruski konzul bi otvorio službu božiju u svome stanu, i učinio bi se zaštitnikom ove veroispovesti. Ovo bi imalo nedogledne posledice za austrijski uticaj već i zbog neposredne blizine Srbije i Crne Gore.[27a]

Iako možda predimenzioniran, konzulov strah imao je osnova u bosanskoj stvarnosti, odnosno u stanju svesti pravoslavnog stanovništva. Upravo zahvaljujući gore navedenim činiocima, a Kneževini Srbiji u prvom redu, srpsko je ime još pre 1848. godine živelo u pravoslavnom življu. Tome su, svakako, doprineli znatno ranije nacionalno buđenje u odnosu na katoličko stanovništvo, postojanje državnog jezgra, a time i nukleusa u procesu kristalizacije Srba iz naroda u naciju, postojanje nacionalne crkve koja je imala srpsko obeležje, čitanje Vukovih dela i oslobodilačka borba srpske države. Ona je, zbog svih navedenih razloga, atraktivno delovala, ne samo na pravoslavno, već i na znatan deo katoličkog stanovništva, odnosno na franjevce, kao njegov najsvesniji deo. Značaj Srbije za seljačke mase ne samo pravoslavnog već i katoličkog stanovništva bio je nesumnjiv. Svojom oslobodilačkom ulogom i samom činjenicom da su uspešnim završetkom srpske revolucije feudalni odnosi na selu zauvek ukinuti, Srbija je kod celokupnog hrišćanskog stanovništva budila maštu i predstavljala izazov ustaljenoj bosanskoj stvarnosti. Uticaj Rusije kao protektora pravoslavnih hrišćana, bio je znatno prisutan kod pravoslavnih. Oni su polagali velike nade u pravoslavnu Rusiju i njenu pomoć u njihovoj antiturskoj borbi, koja je imala sve odlike nacionalnooslobodilačke i socijalne revolucije, čije su krajnje težnje i smisao bili oslobođenje od turske vlasti. Uos-

[26] V. Stojančević, *Prilike u Bosni i Hercegovini*... 151.
[27] V. Stojančević, *Prilike u Bosni i Hercegovini*..., 151—152.
[27a] V. Stojančević, *Prilike u Bosni i Hercegovini*..., *152.*

talom, karakterističan primer koliko su pravoslavni hrišćani polagali nade u rusku pomoć, u istoriji i narodnom predanju, predstavlja Giljverdingov putopis.[28] On sadrži brojne primere koji izloženu ocenu potvrđuju.

Reforme podstaknute Gilhandskim hatišerifom od 1839. godine, koje u praksi nikada nisu zaživele, imale su za posledicu produbljivanje i zaoštravanje verskog ekskluzivizma kod muslimana. Njihovo pojačano neraspoloženje prema raji naraslo je iako je ova pod jakim pritiskom upravnih i posedničkih slojeva bila izložena sve žešćim progonima i zulumima muslimanskog plemstva. Klasni interes starih timarskih spahija (domaćeg plemstva) hteo je da se poistoveti sa zaštitom „turske" vere i države i da na toj osnovi udruži sve pripadnike islama u Bosanskom pašaluku. Ta je pojava politički vidljiva i istorijski registrovana. Na njoj se znatnim delom zasniva objašnjenje činjenice da su Bosna i Hercegovina sredinom stoleća postale poprište stalnih buna porobljene hrišćanske raje protiv pljačke i nasilja domaćeg plemstva, kao otpora feudalaca protiv ograničavanja njihovih privilegija od strane centralne vlasti. Jer, sa druge strane, kao uslov opstanka sultanove vlasti u Bosni i očuvanja njenog autoriteta bila je potreba Porte da kontroliše i drži u pokornosti domaće muslimansko plemstvo, čiji su separatizam u odnosu na tu vlast, kao i samovolja prema hrišćanima, redovno stvarali konflikne situacije u pokrajinama. Posledice ovako napete i sukobima socijalnog, političkog, ekonomskog i, u izvesnom smislu, konfesionalnog karaktera, prezasićene situacije bile su teške, a pogađale su u prvom redu hrišćansko stanovništvo. Sve ove pojave izražavale su se u oblasti ekonomije u vidu pojačanog oporezivanja i uvođenja novih poreskih opterećenja i nameta, koji će zemlju potpuno iscrpsti i osiromašiti.[28a] Sve je to pretilo da se ekonomski problemi počnu izražavati i u političkoj sferi u obliku društvenih kriza, odnosno previranja među stanovništvom što će 1848. i uslediti, iako u obliku stihijnog i neorganizovanog, a po zahvatu lokalnog bunta. To ostavlja mesta zaključku da su društvena kretanja pokretom iz 1848. godine bila uslovljena društveno-ekonomskim prilikama u petoj deceniji XIX stoleća, te se revolucionarna zbivanja odvijaju u perspektivi njihove povezanosti sa socijalnim i ekonomskim uslovima u Bosni i Hercegovini u godinama uoči revolucije. Sve do 1848. godine u Bosni je seosko stanovništvo prema karakteru privređivanja deljeno na desetinsko i filurdžijsko, premda u socijalnom smislu nije postojala razlika među njima. Bivše vlaško stanovništvo, odnosno regioni koji su ranije ulazili u vlašku mukatu, do 1848. plaćali su od kuće filuriju. Te godine ona je zamenjena desetinom. Ova odluka bila je motivisana namerom da se uvedu jedinstveni porezi, te da se na taj način svi prihodi objedine u državnu blagajnu.

[28] A. F. Giljferding, *Putovanje po Hercegovini, Bosni i staroj Srbiji.* Predgovor Miliorada Ekmečića. — „Veselin Masleša" — Biblioteka. Kulturno nasljeđe, Sarajevo 1973, 251; ćiril.

[28a] I. I. Tkalac u svojim *Uspomenama,* izlažući o prilikama u Bosni seća se razgovora s jednim boasanskim hrišćaninom: „Jest zemlja je lijepa i morala bi dobro roditi. Ali, kad spahija vidi da dobro radiš zemlju i da ona dobro rodi, uzme je namah za sebe i tebi dade iscrpljenu jalovu oranicu, pa kad je ti poslije nekoliko godina teške muke popraviš, opet ti je on uzme. Od svega moraš davati trećinu, desetinu, dimnicu od kuće, pa harač... A istom kada pošalju u nizam [redovna vojska], ne ostane ti čavao u zidu o koji bi se u nevolji svojoj i muci mogao objesiti". Imbro Ignjatijević Tkalac: Uspomene iz mladosti u Hrvatskoj, S. K. 3 — Beograd 1825. knj. I, 109—1107.

Naročito je ovaj motiv bio naglašen i aktuelizovan nakon ukidanja timarskog sistema i prelaska na budžetsko planiranje prihoda.[29] Iako je Hatišerifom od Gilhane iz 1839. godine formalno ukinut timarsko-spahijski sistem, zbog specifičnog položaja Bosne i Hercegovine u ukupnoj društveno-političkoj i vojnoj konstelaciji Carevine, on je ovde trajao sve do 1851. godine. Ovo na prvi pogled stvara iluziju da je timarski sistem u Bosni bio snažan i društveno i politički funkcionalan. Razlog njegovog očuvanja, međutim, nije bio u tome.

Jedan od razloga opstanka timarskog sistema sastojao se u tome što su pripadnost timarskoj organizaciji stare timarske spahije smatrale društvenom privilegijom, pa su se i zbog neznatne naknade borali da se ovaj sistem u Bosni ne ukine.[30] U vezi sa timarskom organizacijom karakteristično je napomenuti desetinu i poreze koji su bili u pravu timarnika. Kako timari u Bosni nisu bili ukinuti sve do 1851. godine, to su do toga vremena i prihode sa timara ubirali sami timarnici, kao što je to ranije običaj bio. Na osnovu popisa izvršenih 1848. i 1849, sudeći po svemu, od desetine nije bio oslobođen niko.

U suštini, i dok je postojao u Bosni, timarski sistem je bio samo prividno i formalno zvaničan, dok je ustvari, vladajući bio čiftlučki sisttem, odnosno čifluk-sahibijski agrarno-pravni produkcioni odnosi koji su, kao i u drugim oblastima Carstva, sukcesivno stvarani. Prema onome što je do sada nauka utvrdila kao nepobitnu činjenicu, protic čiflučenja u Bosni tekao je nešto mirnije i sporije nego u nekim drugim krajevima zemlje, ali je kao takav bio okončan 30-tih godina XIX stoleća.[31] Stvaranjem, daljim razvitkom i jačanjem procesa čiflučenja, u Bosni se u znatnoj meri menjao položaj sela i gradskih naselja, mada u tome postoje izvesne nijanse, koje upućuju na razliku. Naročito je u ovim uslovima seosko stanovništvo trpelo duboku promenu kao pogoršanje svoga položaja, jer je bilo izloženo sve jačoj i višestrukoj eksploataciji feudalaca usled daljeg jačanja razvoja robno-novčanih odnosa i trgovine sa Austrijom. To je u praksi značilo da je seljak sada svoje obaveze prema timarniku i prema čifluk-sahibiji, koji se pojavljivao u ulozi posrednika, i vanredne namete pokrajinske administracije, plaćao u novcu, čime je bio doveden u još teži društveni i materijalni položaj. Sve je to produbljivalo i onako zaoštrene odnose na relacijama selo-grad i seoski živalj-timarnici — čifluk-sahibije-pokrajinska administracija, i unosilo motiv neizbežnog sukoba. Time je još više nagomilavana politička građa za socijalne nemire, jedinu trajnu pojavu bosanske istorije ovoga i kasnijeg doba.

Pouzdano se zna da obaveze seljaka prema čifluk-sahibiji u celoj Bosni nisu bile jednake, već su se kretale u rasponu od jedne polovine do jedne devetine, zavisno od nagodbe sklopljene između čifčija i čifluk-sahibija. Bosanski kmetovi, verovatno zbog specifičnog načina nastanka čiločkih odnosa, lakše su izlazili na kraj s čifluk-sahibijama nego s predstavnicima administracije.[32] Nesumnjiva je činjenica da se morala čuvati radna snaga koja se umanjivala emigracijama hrišćanskog seljaštva u Austriju i Srbiju, delom zbog eksploatacije, delom zbog progona spahija.

[29] Ahmed S. Aličić, *Prilog proučavanju sela i grada u Bosni u XIX vijeku,* Jugoslovenski istorijski časopis, Beograd, br. 1—2 1974, 86.
[30] A. Aličić, n. d. 83.
[31] A. Aličić, n. d., 84.
[32] A. Iličić, n. d., 84.

Državni prihodi davani su u zakup pri čemu su činjene razne zloupotrebe. Tome je svakako išla na ruku i opšta situacija u Carstvu, zasićena korupcijom, u čijoj senci se vrlo često slabo video autoritet zakona. Ovakva situacija uslovila je slabu zaštitu zavisnog stanovništva u odnosu na njegove sizerene. Bio je to dovoljno jak razlog da se pretpostavi da je bezbednost raje bila jako ugrožena. Iako je Porta htela da „normira" zaštitu raje, njeni pokušaji su često uzmicali pred smetnjama koje su joj činile stare timarske spahije, koje su tu zaštitu lomile i negirale. Sa čifluk-sahibijama seljaci su se, pored svih teškoća, mogli nagađati i sporazumevati čemu je sa svoje strane doprinosila činjenica da su čifluk-sahibije imale više ličnog interesa za dobrim odnosima sa seljaštvom, nego što su na to bili spremni zakupci državnih poreza „bošnjaci", tj. stare spahije.

Ali-paša Rizvanbegović je (1834. godine) u jednom zvaničnom aktu, odgovarajući vladi u Carigradu šta je uzrok da i bosanski seljaci učestvuju u pobunama, isticao da su oni siromašni i ne mogu u novcu plaćati brojne poreze koje administracija traži od njih, dok čifluk-sahibijama odrade po nekoliko dana i to im je lakše.[33] To je objašnjenje, međutim, netačno. Ono odražava stanovište krupnih feudalaca-eksploatatora, koji nagone raju protiv Porte. Jer, kuluk i brojni porezi koji su joj nametani, išli su u kasu starih spahija. Stoga, Rizvanbegovićevo objašnjenje ne zaslužuje naučno poverenje, jer mistifikuje stvarnost i prikriva eksploatatorsku ulogu feudalaca.

Socijalnu strukturu društva u Bosni u vreme ukidanja timarskog sistema u Carstvu, a to znači i u deceniji uoči četrdeset i osme, objašnjava jedan zapis, prema kome se bosansko stanovništvo deli u tri sloja: 1) na one koji imaju bogatstvo i vlast, 2) na one koji imaju samo bogatstvo, a nemaju vlast, i 3) na one muslimane i hrišćane koji nemaju ni bogatstvo, ni vlast. Prvi sloj su sačinjavali bivši kapetani, ajani, paše i zaimi, koji ni nakon tanzimata nisu izgubili pozicije u vlasti, a već su imali velike posede. U drugi su spadali bogati trgovci i zanatlije, najčešće muslimani, koji su u najviše slučajeva bili i zemljoposednici. Treći sloj predstavljao je uglavnom seosko stanovništvo i gradska sirotinja.[34]

Nesređena politička situacija u Carstvu u celini, u Bosni i Hercegovini naročito, bila je snažna prepreka unutrašnjem napretku. Česti ratovi i ustanci, koji su imali za posledicu nova materijalna opterećenja, nove redukcije pravne, materijalne i socijalne sigurnosti stanovništva, i činili su stanje sve težim, pri čemu je najveći teret podnosilo seosko stanovništvo. Ono je, pored poreza i drugih davanja, bilo nemilosrdno eksploatisano kulukom (rabota) i drugim oblicima besplatnog rada. Inflacione tendencije u Carstvu bile su redovna i prateća pojava pomenutih procesa, a one su u najvećoj meri pogađale seljaštvo, što će reći najveći deo stanovništva. Sve ze to snažilo nezadovoljstvo prema postojećem sistemu, pri čemu se sve više učvršćivalo u narodu, pre svega kod hrišćana, uverenje, koje se može sažeti u formulaciji: živimo danas gore nego juče, ali se bojimo da će sutra biti još gore.

Kada je reč o društvenim odnosima u bosanskim gradovima, potrebno je istaći da su ovi uz orijentalni kolorit svojim stanovništvom podsećali na evropske gradove. Tu su zanatlije i trgovci organizovani u cehove, sa kalfama i

[33] A. Aličić n. d., 84.
[34] A. Aličić, n. d., 85.

šegrtima, sa tačno određenim pravima proizvodnog i društvenog ponašanja, čiji staleško-cehovski duh ima svoje tradicije u futuvvetnama i predanjima ahijstva. Sloj građana kompletiraju nekvalifikovana najamna radna snaga, gradska sirotinja i besposličari — „fukara". Osnovna masa grada dolazila je iz islamizovanog seljaštva — zanatlija i obrtnika, iz bezemljaškog sloja, hrišćanske sirotinje, hrišćanskih zanatlija sa sela. Sve do 1829, pa čak i do 1856. godine odlika gradova bila je diskriminacija prema hrišćanskim zanatlijama i trgovcima kako u pogledu izbora kruga i obima delatnosti, tako i u odnosu prema cehovskoj organizaciji.[35] Pojavu znatnijih bosanskih trgovaca, u najvećem broju Srba, uslovila je njihova uloga posrednika između naturalnih resursa iz akumulacije feudalne rente, odnosno potrebe izvoza „haka", tj. njegovog viška radi unovčenja na sigurnom austrijskom novčanom tržištu. Jer, poznato je da „Turčin" nije rado išao u kaure. Otuda i pojava da srpski trgovci vrše obimne trgovačke poduhvate u ovo vreme kao poverioci ili ortaci muslimana u velikim evropskim centrima trgovine i prometa: u Trstu, Veneciji, Beču, Pešti, Lajpcigu i drugim. Njihova se uloga u tim poslovima uglavnom i iscrpljavala, jer nije obuhvatala u znatnijoj meri i uže gradske trgovačke poslove. Gradovi u Bosni, gledano u celini, imali su srednjovekovni islamski karakter uz zavojevački i islamski karakter osmanlijske vlasti, jer su glavnu ulogu i uticaj u njima imali muslimani, što je u krajnjoj liniji prouzrokovalo otuđenost toga i takvog grada od hrišćanskih proizvođačkih masa sela.[36] Ove su dugo, kao raja, bile sprečavane nizom političkih, ekonomskih i verskih razloga da slobodno dolaze u varoši.

Svi navedeni činioci komplikovali su odnos između sela i grada. Time su se, uz terete koje su seljaci podnosili, ekonomskoj suprotnosti između grada i sela priključile suprotnosti na socijalnom, političkom, kulturnom, religioznom i ideološkom planu, što je, sve skupa, još više opterećivalo te odnose držeći ih u stalnoj napetosti. Osnovne odlike bosanskog grada ovog vremena bile su sledeće: njegov društveni, politički i ideološki imobilizam, samoprodukcija postojećeg, bez kretanja prema oblicima modernog društva, bez onog narodskog i demokratskog duha koji je karakterističan za razvoj evropskog grada.[37]

Teške ekonomske, društvene i političke prilike u Bosni u poslednjoj deceniji prve polovine XIX stoleća naročito su bile izražene u njenom severozapadnom delu — u Bosanskoj krajini. Dionisije Marinković, jedan od savremenika, poreklom iz Velikog Majdana, ovako je opisivao stanje u svojoj, staromajdanskoj nahiji: „Kapetan majdanski ispustivši iz ruku vlast, a naučen prostrano živeti, okomi se sad (u vreme neposredno uoči Travničke skupštine 1848.) na svoje kmete, te što mu god treba, a u njih ima, njegovo je; tako i mom ocu nađe krivicu, koje u stvari nije bilo, metne ga u bukagije i naćera da muti kreč. Od velikog napora, straha, tuče i poniženja razboli se, pa zamoli njegova sina da on moli kapetana, ele 240 cvancika i veliki nož uzeo (kapetan) od njega dok ga pušti. Mnogi su težaci išli u Travnik veziru tužiti se na beg-

[35] Nedim Filipović, *O problemima društvenog i etničkog razvitka u doba osmanske vlasti.* — Zbornik „Problemi etničkog razvitka u Bosni i Hercegovini", Prilozi Instituta za istoriju u Sarajevu, god. XI—XII 1975—1976 br. 11—12, 281—282; ćiril.

[36] N. Filipović, n. d., 282.

[37] N. Filipović, n. d., 282.

luk i druge zulume od kojih ja samo znam Melentiju Stupara i Peru Kordića iz Raskavaca, a mnogi je u putu i glavom platio."[38]

Socijalne i ekonomske prilike u Bosni i Hercegovini i ekonomsko-socijalni položaj stanovništva u njima, krajem 1847. godine u znatnoj meri osvetljavaju i tajni izveštaji koje je bivši franjevac Toma Kovačević, jedan od poverenika Ilije Garašanina zadužen da prati politička kretanja u Bosni, slao u Srbiju. Jedan od takvih čiji je naslov *primečanije svrhu dviženija narodnog u Bosni,* potiče s kraja decembra pomenute godine. S obzirom da ovaj dokumenat vrlo bogat podacima i ocenama, njegova sadržina će u celini biti izložena. *Primečanja* se sastoje iz 14 tačaka:

1) Svoje žalbe na „zulumćare", begove, spahije, paše, mitropolite i knezove, „koji zajedno s Turcima ugnjetavaju", narod predstavlja veziru u Travniku preko čestih i brojnih deputacija. Jedna takva deputacija sastavljena je od 35 predstavnika Krajine, 45 iz Bijeljine i zvorničke nahije, zatim iz kostajničke „i u njoj susednih nahija", ukupno 1 400 ljudi, već je 1846. godine bila u Travniku. Druga takva delegacija od 200 članova trebalo je i sada da ide veziru na žalbu. Ako pak žalba ne pomogne, narod treba dići da oružanom rukom pripadajuća mu prava „ako mu se ova na lep način podarila ne bi, potraži". Radi ovoga trebalo je u susednim pograničnim krajevima potražiti ljude koji će taj posao rukovoditi i do svoje zrelosti dovesti.

2) U austrijskoj Vojnoj granici, a naročito prema Hrvatskoj, ima dosta oficira i vojnika koji bi rado u Bosni vojevali kad bi se ustankom povela borba sa Turcima. Mnogo pristalica za borbu sa Turcima nalazi se u Srbiji u pograničnim okružjima prema Bosni. To su: Petar Bosančić „i mnogo njih" iz Lješnice, pop Jefto Popović iz Čokešine, N. Firaunović, kmet iz Užica . . .

3) Bosnu su već pohodili „iskusni u vojnoj struci ljudi", dok je jedan trgovac iz Vinkovaca obećao dostaviti džebane i drugi ratni materijal.

4) Jedan pravoslavni pop iz Hrvatske vrbuje ljude za predstojeće doganaje u Bosni. On je išao u Čokešinu popu Jefti da i ovaj na tome poradi u Srbiji.

5) Pop Stevan Kačavenda je „jesenas" razaslao šestoricu svojih poverljivih ljudi po zvorničkoj, bijeljinskoj, tuzlanskoj, vareškoj, visočkoj i sarajevskoj nahiji, verovatno u smislu organizacije ustanka.

6) Pop Jefta se dogovarao u Beogradu sa jednim novopazarskim popom „kako će po ovom predmetu dejstvovati".

7) Đoka, sin crvenog Matije, nabavio je oružje u Šapcu kod tufegdžije Jovana Miloševića (nekoliko pištolja, jedan handžar i dugu pušku).

8) Ova dvojica ići će u Travnik da od vezirovog ortaka Radulovića dobiju pomoć (i olakšice) za svoje putovanje po Bosni.

9) U narodu sve je spremno za ustanak, samo se očekuje da se predvoditelji izaberu i novčana pomoć nađe.

10) Ako srpska vlada ne da pomoć, ona će se preko jedne deputacije tražiti od kneza Miloša.

[38] Dionizije Marinković, *Moji doživljaji.* — Rukopis u Arhivu Srpske akademije nauka i umetnosti, Beograd. Ulazni inventar No 588/1976 str. 12; ćiril. Prijatna nam je dužnost da ovom prilikom izrazimo zahvalnost dr Rajku L. Veselinoviću, upravniku Arhiva SANU, koji nam je omogućio uvid u original ovog važnog izvora.

11) Pretpostavlja se da Kneževa kancelarija već novcima pomaže neke od glavnih zaverenika (Djoka, sind hajduka Matije, Djoka, sin crvenog Matije).

12) Dobar izgled na uspeh pruža i nadu da će čak velike čete doći iz Austrije, Srbije i Crne Gore.

13) Šabački episkop Milentije Marković preko popa Jefte potpomaže delo „i na ruku mu ide".

14) Iako podozrevaju u spremnost srpske vlade da zagazi u rat protiv Turaka, Bošnjaci gaje nadu još od 1840. da će se postići uspeh „i tako na razvalinama starog carstva novo podići."

U Kovačevićeva *Primečanija* naknadno je zabeleženo bilo i to da su „Horvaćani" slali svoje ljude u Bosnu i Hercegovinu i Crnu Goru i da se za njih interesuju Mažuranić i Gaj (koji je čak spremao jednu „statistiku o Bosni").[39] Po zabeleški, glavne veze iz Srbije sa Bosnom bili su pop Jefta i Jefta Popović iz Čokešine, skraćeno nazvan Evstratije.[39a] Kovačevićev izveštaj je nesumnjivo dokumenat o nesređenim odnosima u Bosni i o teškom socijalnom i ekonomskom stanju hrišćana u njoj. Jedna molba naroda bijeljinske nahije, nastala u vreme pisanja Kovačevićevih *Primečanija* potvrdila je ove teške prilike u Bosni i dopunjuje navedeni izveštaj, dajući mu novu dimenziju. Po njoj, sav narod srpski, „sirotinja", preklinje srpske vlasti za pomoć i „uzda se sirotinja jer je sada kovtiso (?) zulum koji nije odavno vaki bio ere je sirotinji zulum dodijao pa vas plačući sirotinja moli ili vi morate time odgovor kakav poslati ere je zulum dotužio no se durati ne more, došlo je da se u vodu potapa ili da se turči od teškoga zuluma... Njihova suda, ili molimo vas da se vi obazrete na nas na sirotinju srbijsku koja plače dan i noć."[40]

Iz ovako opisanog stanja nameću se dileme koje sa svoje strane uslovljavaju pitanje i sugerišu zaključak u isto vreme; ako su ovakve prilike bile u jednoj pograničnoj nahiji, pojmljivo je kako je tek moglo biti hrišćanima u dubini Bosanskog pašaluka, odakle su se narodne žalbe mogle teško izneti preko granice i dopreti do javnosti izvan Bosne, odnosno Turskog Carstva. Zulum kojim se uopšte karakteriše ovo doba bio je samo uvod, sredstvo i metod da se raja primora na preuzimanje novih obaveza prema feudalcima, odnosno da se pojača stepen eksploatacije njenog rada. Već je pomenuto da su i prilike u crkvenom životu pravoslavnih i katolika u Bosni i Hercegovini bile veoma teške. To potvrđuje držanje pravoslavnih episkopa, jer u posebnim političkim prilikama u Bosni i Hercegovini nisu tačno bila precizirana njihova prava, kao ni prava nižeg sveštenstva i naroda. Iz ovoga je, vrlo često proizilazio otvoren sukob, jer su vladike — koji su bili poreklom iz visoke grčke hijerarhije — politički i ekonomski bili vezani uz tursku vlast i time objektivno doprinosili pogoršanju i onako teškog položaja pravoslavnog stanovništva. To je vrlo interesantan i poučan primer kako klasni i staleški interesi podređuju sebi sve ostale — nacionalne, kulturne i, u ovom slučaju, i verske. Jer, sarađujući s turskom vlašću, visoka nenarodna crkvena hijerarhija je svoje uskostaleške interese pretpostavila širim narodnim. To je stvaralo napetu situaciju

[39] Toma Kovačević Iliji Garašaninu — V. Stojančević, *Južnoslovenski narodi*..., 225—226.

[39a] Matija, koji je u tom cilju proputovao Bosnu i svoje utiske izneo u knjizi *Pogled u Bosnu ili kratak put u onu krajinu, učinjen 1839—40. po jednom domorodcu* Zagreb 1842; drugo izdanje 1938.

[40] V. Stojančević, *Južnoslovenski narodi*..., 226.

između arhijereja i pravoslavnog stanovništva sa nižim parohijskim sveštenstvom. Tako je, prema jednom dopisu iz Mostara, iz druge polovine avgusta 1848. godine, isticano ogorčenje u narodu, izazvano samovoljnim ponašanjem mostarskog vladike Josifa, inače, poreklom Grka. Sveštenik Partenije Dubajić apelovao je na političke faktore u Srbiji da doprinesu uklanjanju ovog vladike, jer je svojim postupcima izazao ogorčenje svoje pastve, koja mu je služila kao objekt eksploatacije.[41] Ovaj i slični primeri ilustruju nesređene odnose u pravoslavnoj crkvi.

Katoličkoj crkvi u Bosni i Hercegovini činile su u razna vremena usluge katoličke države Francuska i Austrija, kojima je po ugovorima sa Portom pripadalo pravo zaštite katolika u Turskom Carstvu. To je unekoliko činilo njen položaj snošljivijim. Ali, u prosvetnom pogledu stanovništvo katoličke veroispovesti stajalo je gore od pravoslavnih, ukoliko je škole trebalo samo da izdržava. Za sve škole pravoslavnih Srba dobavljane su knjige iz Srbije, u većini slučajeva besplatno. Ove podobnosti koristili su i franjevci za školske potrebe. Ukoliko nije bilo sposobnih domaćih ljudi, nameštani su za učitelje Srbi iz habsburških zemalja.[42]

Početkom 1848. godine politička situacija u Bosni bila je mirna, ali ne i u Hercegovini.[43] U drugoj polovini marta držao je vezir u Travniku sastanak sa uglednim ljudima svih mera. Tu je bilo reči o glasovima koji su se pronosili da je raja u potaji spremila ustanak.[44] Istom prilikom je Mahmut-paša zabranio narodu — stajalo je u izveštaju jednog Garašaninovog poverenika zaduženog za politički rad u Bosni — „preka parlatorije Ade žepačke na loznički panađur prelaziti". Nisu bili usamljeni glasovi o tome da se oko Zvornika i Bijeljine Turci oružaju, radeći to sve u strogoj tajnosti, kao i da hrišćani nameravtaju dignuti ustanak protiv starih timarskih spahija. U tom smislu odlučno su isticali zahtev da se carski nalozi i fermani istinito obnaroduju, budući da im je teret ugnjetavanja iz dana u dan postajao sve nesnošljiviji.[45] Šta više, postoje indicije da su i neke age i spahije podstrekavali hrišćane na borbu protiv sultanove zapovesti, jer, vele, car zapoveda da se desetak od najmanjeg do najvećeg ploda zemaljskoga a tako i marvenog uzima.[46] Svi navedeni primeri političkog kretanja u Bosni bili su u neposrednoj vezi sa zbivanjima u Hercegovini. Šta više, njima su bili izazvani i od njih inspirisani i ohrabrivani, jer hercegovački događaji su izazvali uzrujanost i kod muslimana i kod hrišćana. Radilo se najpre o hvatanju jednog, navodno, tajnog emisara koga je vladika crnogorski poslao hercegovačkom pravoslavnom stanovništvu da buni hrišćane. To je bilo dovedeno u vezu i sa bekstvom hercegovačkog episkopa iz Mostara na austrijsku teritoriju u Gabeli. Zatim, sumnjalo se mnogo i u motive simpatija hrišćana za Hasan-bega Resulbegovića koje su u Trebinju, u njgovom kadiluku, bile daleko veće nego za dotadašnjeg komandanta Trebinja Mirala-bega, sina Alipašinog.[47] Ali-paša je to tumačio taj-

[41] Srbske novine, br. 89, Beograd 17.oktobra 1848, 595; ćiril.
[42] V. Skarić, n. d., 36—39.
[43] V. Stojančević *Južnoslovenski narodi...*, 210.
Ilija Kecmanović, *Izveštaji poverenika o prilikama u Bosni od 1848. do 1854. godine*, Glasnik arhiva i društva arhivista BiH, Sarajevo, god. II 1962, knj. II, 251—255; V. Stojančević *Južnoslovenski narodi...*, 210—211.
[45] I. Kecmanović, n. d. 254—255.
[46] I. Kecmanović, n. d., 255.
[47] V. Stojanović, *Južnoslovenski narodi...*, 211.

nim vezama Hasanbegovim sa knezom Srbije.[48] Sastanak u Travniku trebalo je da potvrdi lojalnost hrišćana Bosanskog pašaluka sultanu i Porti i da ukloni podozrenje bosanskih muslimana u sopstvenu raju.[49] Uz to u Hercegovini su sa posebnom pažnjom pratili razvoj događaja u Italiji, revolucionarno-političkim sadržajem koji je ohrabrivao maštu hrišćana i budio neke nade u oslobođenje od turske vlasti. To je, po mišljenju ljudi oko Ali-paše Stočevića, moglo da ima za posledicu otpor hrišćana prema turskoj vlasti.[50] U prvim mesecima 1848., dakle, u prvim danima revolucije u Austriji, u Bosni je bila u toku reformna aktivnost Tahir-paše čiji je smisao bio da se u duhu Hatišerifa od Gilhane olakša položaj hrišćana, naročito menjanjem feudalnih obaveza, da se izvrši regrutacija, itd.[51] Mesto beglučenja uvedena je trećina. Stare timarske spahije pružile su žilav otpor reformama i ovom prilikom, kao mnogo puta do tada. Položaj hrišćanske raje nije se popravio, već se pogoršao. Seljaci su se baš opirali uvođenju trećine, jer „to je za najveći deo zemlje značilo povišenje tereta do nesnošljive visine".[52]

Mnoštvo je izveštaja, razne provenijencije, koji govore o krajnje lošim prilikama u Bosni 1848. godine. Još pre nego što su doprle vesti o revolucionarnom vrenju u Evropi, sa slavonske granice poslat je Slavonsko-sremskoj generalnoj komandi ovakav izveštaj: Turci se naoružavaju u Sarajevu, Travniku, Banjoj Luci i drugim značajnim mestima. Postoji bojazan da je to učinjeno u nameri da se istrebe hrišćani.[53] O tome je jedan franjevac napisao članak u peštanskom *Srpskom narodnom listu.* Na jednom skupu starih timarskih spahija bosanski vezir je izjavio: ako oni, bosanski feudalci, neće da prihvate reforme, on će ih pomoću hrišćana na to naterati.[54] Kada su vesti o revoluciji u Austriji prodrle u Bosnu, austrijske pogranične vlasti javljale su svojim pretpostavljenim u Beču da u Bosni vlada „veliko uznemirenje i uzrujanost". Teško da će tamošnji vlastodršci, isticano je, moći da održe red, pošto se svi naoružavaju a vlastodršci vrše velika ugnjetavanja i ucenjivanja. Hrišćanska raja odbijala je beglučenje, koje su joj i dalje nametali muslimanski feudalci, spremni i na krajnje mere. Na njene mnogobrojne molbe sultan je poslao pravoslavnog arhiepiskopa carigradskog travničkom veziru i oni su onda imali da zajednički izdejstvuju poravnanje između raje i njihovih gospodara.[55] Bio je to dovoljan povod da Mustafa-paša Babić jedan od starih timarskih spahija, najljućih eksploatatora hrišćanskog seljaštva iz Gradačkog kadiluka, otputuje sa arhiepiskopom u Prijedor, a Fazli-paša Šerifović iz Sarajeva u Banju Luku, kojom prilikom su izmirili gospodare s njihovim podanicima: svi bosanski hrišćani, i to samo bračni parovi, umesto dosadašnjeg desetka imaju od svoje žetve davati trećinu, nisu dužni kulučiti (beglučiti), ali siromašniji supružnici „koji su obećali da dosadašnji desetak i dalje daju sada

[48] V. Stojančević *Južnoslovenski narodi...*, 211.
[49] V. Stojančević, *Južnoslovenski narodi...*, 211.
[50] V. Stojančević, *Južnoslovenski narodi...*, 211.
[51] Jovan Milićević, *O Bosni 1848. godine*, Istorijski glasnik Beograd, br. 1 1973, 92; ćiril.
[52] J. Milićević, n. d., 92.
[53] J. Milićević, n. d. 92.
[54] J. Milićević, n. d., 92—93.
[55] Arhiv Hrvatske u Zagrebu (u daljem tekstu: AHZ), Slavonsko-sremska generalna komanda (kraće: SGK), Komanda Gradiškanskog puka Hrabovskog, praesidial No 307 od 22. aprila 1848.

su obavezni da svojim gospodarima kuluče samo dva dana svake nedelje". Ovim sporazumom je ona vest o 30 000 za borbu spremnih Turaka u Krajini opovrgnuta te se može, kao što i uhode potvrđuju, pretpostaviti da su na ovoj strani (u Bosni) mir i spokojstvo za duže vreme uspostavljeni[56] — isticale su vojne vlasti u Gradiškoj regimenti. Austrijski uhoda Ilić u pismu komandantu Drenovačke čete Brodske graničarske regimente javljao je da su 20. aprila 1848. godine u Brčkom i drugim trgovačkim mestima u Bosni svi dućani „hrišćanske vere" stavljani od Turaka pod nadzor, zatim pažljivo pretresani i svaka zaliha praha i olova, koju su ovi imali na prodaju, oduzeta i odneta.[57] Istom prilikom ističe se da se Turci iz susednih mesta svakodnevno sastaju u Brčkom i drže tajna dogovaranja, *svi naoružani*. Zatim, dodaje se, da je čuo kako su muslimani rešili da jednoga dana istrebe hrišćane; ukazuje pri tom na prizore užasa i moli da on u slučaju turskog napada na hrišćane, kao vesnik te nesrećne novosti, uzmogne čamcem preći u Slavoniju. Tako su hrišćani u Brčkom zaključili da noću, i to incognito, dočekaju pokušaj Turaka sa nekoliko oružanih ljudi. Ozbiljno se računalo na podršku Drenovačke čete i zatražena je pratnja do oficirske stanice, gde je nesrećni hrišćanin želeo da bude saslušan sve u nadi da će mu se izaći u susret.[58] Vest o dogovoru Turaka u Brčkom ubrzo je potvrđena i u jednom drugom izveštaju. U njemu se navodi da su bosanski Turci uopšte nezadovoljni Tahir-pašinom vladavinom i da bi ga se rado otresli.[59]

Sporazum između turskih vlasti i narodnih prvaka o uvođenju novih feudalnih obaveza nije mogao biti ostvaren. Čim su se seoski knezovi i sveštenici vratili u narod i obavestili ga, seljaci su se odmah usprotivili i poslali novu deputaciju od 50 članova veziru u Travniku.[60]

Uzrok narodnog nezadovoljstva sadržan je u činjenici da su opterećenja, nametnuta raji prilikom dogovora u Banjoj Luci, bila u tolikoj meri teška da ih nije mogla podnositi. Rešenje o trećini, od žetve namesto desetka bilo je nepovoljno, naročito za porodice s najmanjim prihodima.[61] Vladalo je uverenje da se vezirova odluka neće moći izvršiti bez razdora među posednicima, starim timarskim spahijama, koji, kao i svi podanici, sa najvećom napregnutošću očekuju odluku iz Travnika.[62] U tome kako je 100 hrišćana otišlo veziru u Travnik da se žali zbog ugnjetavanja govori još jedan izveštaj. Turski posednici su — prema njemu — vrlo brižni i plaše se napada raje, zbog čega je došlo do ovog oduzimanja oružja i municije od strane nekih posednika.[63] Odnosi između hrišćanskog stanovništva i turskih vlasti, odnosno muslimanskih feudalaca, bili su toliko zaoštreni i opterećeni da su još krajem aprila 1848. austrijske pogranične vlasti poslale svojim područnim komandama uputstvo o držanju i merama koje se imaju preduzeti u slučaju sukoba između hrišćana i Turaka u Bosni.[64] Jer, Turci se žale kako se vrši neko podbadanje

[56] AHZ, SGK, praes. No 307, od 22. aprila 1848.
[57] AHZ, SGK, praes. No 307, od 22. aprila 1848.
[58] AHZ SGK, praes. No 307, od 22. aprila 1848.
[59] J. Milićević, n. d., 92—93.
[60] J. Milićević, n. d., 93.
[61] AHZ, SGK, praes. No 357 od 26. aprila 1848.
[62] AHZ, SGK, praes. No 357, od 26. aprila 1848.
[63] J. Milićević, n. d. 93.
[64] J. Milićević, n. d., 93.

među rajom, pošto je usvojeno otkupljivanje kuluka trećinom i desetkom, u Banjoj Luci u prisustvu vladike, Fazli-paše i Muselima Ali-bega Džinića, odmah odbačeno, te ne može biti sumnje da pravoslavno sveštenstvo s one strane (u Bosni) u tajnosti doprinosi svoj udeo ovim prilikama i gleda da izazove ustanak između Turaka i podanika. Toga se uskoro treba bojati[65] — isticala je Glavna kancelarija tvrđave u Staroj Gradišci. Već krajem marta 1848. godine javljao je Ferdinand Majerhofer austrijski konzul u Beogradu, ministru Fikelmonu: „U Bosni vlada... opasno vrenje među hrišćanskim stanovništvom, razdraženim zbog hapšenja i ubijanja njihovih jednovernika i izaslanika. Turske trupe iz Albanije i Rumelije nalaze se ovamo na maršu."[66] Značajno je napomenuti da se u poslednjem navedenom pismu, između ostalog, ističe i ovo: „Prosti Turci ne drže sa spahijama, već govore da u ratu između spahija i carske vojske oni ne bi učestvovali."[67]

Izvesno vreme pre ovoga slučaja, koji je svakako indikativan, u varošici Majdan (Veliki Majdan. u Bosanskoj krajini) nekolicina krajiških muslimana odmetnuli su se od vlasti tvravničkog vezira i samovoljno proglasili za poglavara varoši svoga čoveka. Tom prilikom činili su razna nasilja nad hrišćanskim stanovništvom. Tek kasnije su bili pohvatani i odvedeni veziru u Travnik, gde su bili zatvoreni i potom osuđeni.[68] Interesantno je ovde navesti mišljenje Dionisija Marinkovića, srpskog pravoslavnog učitelja i jednog od savremenika zbivanja u Bosni u godinama 1848. i 1849. Govoreći o Tahir-pašinim reformama on, između ostalog, ističe: „Godine 1847/48. dođe Tahir-paša sa askerom (redovnom carskom vojskom) i nastani se u Bihaću, te počne neki red uvoditi. On je ukinuo beglučenje, a mjesto toga odredio je da kmeti svojim spahijama daju: od sijena polovinu, od žita trećinu a od voća i povrća (baščanluka) četvrti dio; takođe, umesto arača da Srbi daju, tako zvanu askeriju (vojninu) počevši od četrnaest, a ne od sedam godina; ali i Turci da plaćaju neki porez; ovo je Turcima vrlo neobično bilo. No po nesreći udari kolera u asker, te ligom pomre, malošto i ostane — kažu, u vrijeme kolere da se u Bišću mogla jedna oka bijeloga luka prodati za forintu..."[69]

Iako su politička previranja u Bosni u znatnoj meri bila inspirisana revolucionarnim kretanjima u Austriji, odnosno u Slavonskoj vojnoj granici, i odatle podsticana još pre izbijanja revolucije u Podunavlju, Bosna je bila zahvaćena nemirima seljačkog hrišćanskog stanovništva. Naročito je severozapadni deo Bosne bio zahvaćen najintenzivnijim političkim nezadovoljstvom, koje je nastajalo iz dva dijametralno različita pravca: od strane hrišćanskog seljaštva i starih timarskih spahija, koji su bili nepomirljivo zavađeni i razdeljeni. Politički život cele Bosne, a Bosanske krajine naročito, u petoj deceniji XIX stoleća karakteriše čitav splet suprotnosti klasnog, socijalnog i ekonomskog karaktera koje su stvarale široku političku osnovu za socijalnu pobunu seljaštva. Glavni akteri u ovako zaoštrenim odnosima bili su: centralna vlast oličena u veziru i njegovoj administraciji, bosanski feudalci sa izra-

[65] AHZ, SGK, praes. No 357, od 26. aprila 1848.
[66] Majerhofer Fikelmonu. — O stanju u Srbiji i Bosni. Beograd 24. marta (5. aprila) 1848; Građa za istoriju srpskog pokreta u Vojvodini I, u redakciji Radoslava Perovića, (u daljem tekstu: Građa I), Beograd, knj. 1, 1952, 99; ćiril.
[67] J. Milićević, n. d. 93.
[68] Srbske novine, No 10, Beograd, 3/15 februara 1848, 38.
[69] D. Marinković, n. d., 12—13.

ženim separatističkim težnjama u odnosu na centralnu vlast i eksploatisana raja. Suprotstavljenost interesa u ovom trouglu bila je jako naglašena, a rascep između njih 1847. i 1848. godine radikalizovan je i produbljen. Oružani sukob bio je sasvim izvestan. U takvim okolnostima Bosnu zatiče revolucionarna četrdeset i osma. U prvoj polovini februara ove godine, novine su javljale kako su se Krajišnici opet uznemirili, o čemu svedoči i ovaj podatak: „Bišćani proterali svoga Derviš-bega, koji su obojica sada u Travniku. Vezir izdae naredbu, da se arač uzima od dece koja nisu 10 godina napunila, a međutim, travnički aračlija pokupio e arač od kiridžija, koi su na pazar žito dovezli, pak će opet druge morati platiti u svom mestu..."[70] Korupcija i samovolja, pojave koje redovno prate ovakva stanja, još više su prouzrokovale talas ogorčenja u hrišćanskom stanovništvu. U takvim prilikama pritužbe na nezakonit rad turske administracije nisu bile retke. Tako, na primer, u štampi mogle su se, vrlo često, naći vesti ovakve sadržine: „Primetiti moramo, da u Bosni vezir često izdae zapovesti za olakšanje raje, ali ove zapovesti nigda do ušiju raje ne dopiru. Muselimi odgovore, da se je ta i ta zapovest javno obnarodovala, a osim nekoliko Turaka nitko ništa ne čuje."[71] Doda li se ovom i činjenica da je opštu nestašicu hrane početkom 1848. u stopu pratila povišica njene cene, onda se u potpunosti može sagledati sva težina i složenost socijalnog i ekonomskog položaja bosanskog stanovništva, u prvom redu, hrišćanskog. Da bi ublažio ovakvo, bez sumnje, teško stanje, Tahir-paša je izdao zapovest kojom se zabranjivao izvoz hrane u Austriju.[72]

U krajnjem ishodu učinak ovih mera bio je neznatan, gotovo simboličan. O teškom socijalnom i ekonomskom položaju stanovništva pisala je srpska i hrvatska štampa. Tako se u jednom izveštaju nalaze sledeći podaci: „Bedu, žalost, tugu i nevolju hristjana bosanskih, koji terpe od ovdašnjih silovitih poturica, koliko sam puta napominjao, da se već bojim da nisam postao dosadan čitajućem obćinstvu... Posle dvadeset dana kad se je Tahir-paša u Travniku smestio, na njegovpozivdošli su svi turski velikaši u Travnik tobože na sabor, da se posavetuju, kako će se već jedanput te carske naredbe uvesti. Među ostalim znatnije su naredbe sledeće: 1) svako veroizpovedanje, što se tiče policajne, parbene i za biranje danka vlasti, imat će svoje činovnike, tj. Turčin Turčinu, a hristjanin hristjaninu ima zapovedati. 2) Oduzeti se imaju timar--spahiluci i 3) da se što prie redifa-novaci vojnici — bosanska pokupi."[73]

Navedene odluke svojom suštinom i posledicama zasecale su u ekonomske, političke i socijalne interese, odnosno privilegije muslimanskih feudalaca. Stoga, njihovo dosledno sprovođenje u delo značilo bi de facto ukidanje tih privilegija, a time same vlasti u Bosni, sačim se oni nikako nisu mirirli. Tu je, uostalom, klica procesa koji će svoju kulminaciju dostići u Omer-pašinoj akciji u Bosni. Ishod je bio poražavajući za feudalce: oni će doživeti strahovit poraz kao potpun slom svoje vojne, političke i, donekle ekonomske moći. Međutim, trenutan odnos snaga, koji je jedno vreme — kao 1848. — stvarao privid njihove nadmoći, bio je nakratko u njihovu korist, a oni, ignorišući

[70] Novine čitališta beogradskog god. II, Beograd 30. januara (11. februara) 1848, čislo 5, 37; ćiril.

[71] Isto, 37.

[72] Isto, 37.

[73] Novine dalmatinsko-hérvatsko-slavonske, (kraće: NDHS), No 5 Zagreb, 15. sečnja 1848, 18—19.

stvarnost, nisu sagledavali da ih događaji nadilaze. Znali su za teškoće, u prvom redu finansijske prirode, s kojima se suočavala vlada u Carigradu. Već u to vreme stanje turskih finansija bilo je očajno i Porta je iz očaja tražila kredite na raznim stranama. U tom smislu, sasvim je logična ocena da je Turska bila u tako teškoj finansijskoj krizi da su novi zajmovi od Zapada traženi i dobijani samo radi otplate starih dugova.[74] Uz to je vršena sistematska penetracija evropskog kapitala u njenu privredu i sve je više potčinjavala. U ovakvim okolnostima Tahir-pašin položaj iz dana u dan postao je sve teži. Ne raspolažući vojnom i političkom moći u obimu koji bi garantovao njenu efikasnu sankcije protiv separatizma feudalaca, Tahir-paša je gubio orijentaciju u događajima. Bez dovoljno izričite podrške iz Carigrada, a pod snažnim pritiskom feudalaca, u trenucima kada je i pritisak hrišćanskog stanovništva za regulisanje svog socijalno-ekonomskog položaja postajao sve intenzivniji, i najsitniji događaji u Srbiji i Austriji kao i inicijative iz ovih zemalja za rešenje složene situacije doživljavane su u Bosni, kao i u očima Tahir-paše, s krajnjim strahom. U takvim prilikama opasnost od spoljnih uticaja bila je do te mere predimenzionirana da se gubila svaka granica između stvarnosti i mita. U nemogućnosti da suvereno vlada situacijom i ljudima, čija je uzbuđenost snažno rasla, Tahir-paša je taktizirao, a to nije bila nikakva zdrava strategija. Polukoraci koje je činio vrteći se u zažaranom krugu, doprinosili su da situacija bude još složenija i za njega beznadežna. Igrajući na kartu deljenja obećanja suprotstavljenim stranama, paša je imao nezahvalnu ulogu — pomirioca socijalnih, klasnih i političkih suprotnosti, te je raji obećavao da će joj „bolje biti". Međutim, to je bio samo vešto sračunat manevar, činjen sa ubeđenjem, da će se ona smiriti. Tahir-paša je u takvim prilikama morao mnogo šta i od sebe da krije: sve što je preuzeo u ubeđenju da je rešenje, u suštini bilo je samo jedno antirešenje više, a propaganda kojom je pokušavao pridobiti seljaštvo prelazila je u svojoj neubedljivosti onu nevidljivu granicu kad ona počinje da se izražava u suprotnom smislu, kao antipropaganda.

Čuli su se glasovi da bi ispunjenje prve tačke njegovog programa, prema kojoj bi Turci zapovedali Turcima, a hrišćani hrišćanima, bio opasan presedan u Bosni sa nesagledivim posledicama. To bi ličilo, kako se isticalo, na ponovljeni primer Šumadije, kako su bosanski Turci zvali Srbiju.[75]

U takvoj situaciji u Bosni je bilo prisutno, istina u skrivenoj formi, dvovlašće, što se izražavalo u polarizaciji snaga: Tahir-paša, predstavnik centralne vlasti i sprovodilac volje Porte, s jedne, i predstavnici muslimanskog plemstva sa svojim separatističkim težnjama i interesima u odnosu na centralnu vlast, do nerazumnih razmera ubeđeni u svoju moć, s druge strane. Koliko je autoritet vezira u Bosni i njegove kancelarije bio poljuljan i osporen, potvrđuje podatak da se njegova vlast, prema svedočanstvima savremenika, „od Travnika pružala samo na udaljenosti od 4 sata hoda . . ."[76] U takvim prilikama govorilo se od samog početka revolucije u Austriji da će u Bosni izbiti ustanak hrišćana. O prilikama u njoj lepu ilustraciju predstavlja mišljenje nekih bosanskih muslimana, koji su tvrdili: „Mi smo ovu zemlju na sablju uzeli;[77]

[74] Milorad Ekmečić, *Ustanak u Bosni 1875—1878.* (drugo izdanje), V. Masleša, Sarajevo 1973, 24—28.
[75] NDHS No 5, od 15. sečnja 1848, 18—19.
[76] Isto, 19.
[77] Isto, 19.

zato ju vlasima ne damo da je carskimi fermani oduzmu; kad nas car izseče — govorio je iz njih prkos pomešan s mržnjom i strahom — onda nek deli vlasima zemlju". „Ali se ovi ne mogu setiti, da su tu zemlju prevarom, a ne junaštvom pridobili, i ako vlasi opet stanu svoje tražiti, da će im malo što ostati."[77a] Veliko uzbuđenje u redovima bosanskih hrišćana prešlo je zemaljske granice. Ono je primećeno i u Petrovaradinskoj regimenti početkom aprila 1848. U jednoj predstavci njenog komandanta, feldmaršallajtnanta barona Hrabovskog, Dvorskom ratnom savetu u Beču, između ostalog, naglašava se potreba preduzimanja preventivnih mera na granici prema Bosni i Srbiji u kojima su — „duhovi jako uzbuđeni i čovek mora biti spreman na jedan jak izliv, jer se i onako pri sadašnjem uzbuđenom duhu vremena zlokobni događaji s tolikom brzinom prepliću da se čovek nikako ne može da osvesti i o posledicama razmišlja..."[78] Nešto kasnije, uz prisustvo naglašene nervoze i straha, ističe se da su poslednje vesti dobijene od uhoda govorile da se „više hiljada Turaka u tzv. Krajini sakupilo i da stoje spremni, verovatno zbog srpskih emisara koji u samom Beogradu srpski narod pozivaju na ustanak."[79]

Ugroženost i definitivna propast feudalizma u Austriji, uslovljena promenama, uticala je na Tahir-pašu da ponovo interpretira vlastitu poziciju u Bosni i šire, kao sistema čiji je predstavnik bio. Rezultat toga straha bilo je prenglašavanje opasnosti po tursku vlast u Bosni od revolucionarnih zbivanja u neposrednom susedstvu, koja su, prema njemu, ugrožavala tursku upravu. Njegov strah bio je toliki da je on počinjao netačno shvatati tok događaja. Zaziruci od mogućeg intenziviranja uticaja koji su iz Austrije zračili na hrišćanski živalj u Bosni, s jedne, i političke propagande vođene iz Srbije kojoj je iz straha pridavao veću važnost i težinu nego što je to ona stvarno imala, s druge strane, on je činio pokušaje da uvođenje trećine od žita i polovine od sena prikaže kao dobrovoljni dogovor između feudalaca i kmetova. Iza toga stajala je želja da zavara Portu i da joj u što pozitivnijem svetlu prikaže stanje u Bosni, iako je u Posavini u to vreme hrišćansko stanovništvo bilo na ivici materijalne propasti, što je nalazilo svoj izlaz u političkim nemirima raje. U takvim okolnostima svaki podstrek u tom pravcu bio je delotvoran, jer je zaoštrena politička situacija u ovom delu Bosne bila izvanredna prilika revolucionarnim snagama u susedstvu kao i propagandi vođenoj iz Srbije da oslabe tursku vlast u obema oblastima. Kao dokaz teškog položaja stanovništva služi podatak da je uvedena obaveza davanja polovine od sena

[77a] Njihovo se uverenje, iako je ovde isticano s velikim ogorčenjem i strahom od mogućih promena temeljilo na realnoj proceni događaja i tendencija koje su se kroz njih ispoljavale. Zadojena i prožeta socijalnim radikalizmom, koji je svoje pretpostavke i opravdanje imao u nerešenim agrarnim odnosima svaka buna u Bosni imala je ozbiljne socijalne i ekonomske pretenzije, od kojih su se stare timarske spahije zazirale i otvoreno plašile. Isticanje ovom prilikom „zemlje na sablju uzete" odražava poziciju toga sloja, ali u procesu društvenog preobražaja Bosne i Hercegovine, njihovo je „pravo" bilo u funkciji zadržavanja etabliranih i konzervativnih struktura koje su se po logici socijalnog progresa nalazile u koliziji sa društvom, vremenom, a u izvesnom smislu i sa samim sobom, jer su ignorisale stvarnost i procese koji su se u njoj korenili.

[78] Hrabovski Dvorskom ratnom savetu. — Petrovaradin, 27. marta (8. aprila) 1848, Građa I, 1, 104.

[79] Građa I, 1 104. Istom prilikom ističe se: „U Novom Sadu trabunjaju o nekom srpskom kraljevstvu sastavljenom od Srbije, Bosne i jednog dela ovozemnih grčkonesjedinjenih jurisdikcija...".

predstavljala veliki teret za stanovništvo, u čijem je proizvodnom radu stočarstvo zauzimalo glavno mesto. To je imalo teških posledica po razvitak stočarske proizvodnje koja je beležila stagnaciju, pa i opadanje. Ova obaveza bila je još više naglašena time što su ranije „seljaci za seno davali koju oku masla".[80]

U aprilu 1848. u Bosni je formalno i dalje vladao mir, ali nemir je sve više prožimao stanovništvo. Hrišćanski živalj je u ovakvim okolnostima bio izložen još većem podozrenju turskih vlasti i feudalaca, koji su se u okviru svoga seoskog ili čaršijskog atara ponašali kao mali despoti. Izloženo dvostrukoj eksploataciji, hrišćansko stanovništvo je u uslovima kada je davalo desetinu državi, a petinu vlasnicima zemlje, ozbiljno pomišljalo na pobunu. Prema jednom izveštaju, Ali-paša je u Hercegovini održavao češće sastanke sa muselimima (komandantima), kadijama i ostalim starešinama.[81] To se moglo tumačiti kako nesređenim unutrašnjim prilikama, tako i komplikovanim odnosima sa Crnom Gorom i njenom intervencijom oko Drobnjaka, koji su se još od 1847. nalazili u neprijateljstvu sa Ali-pašom. Revolucionarni događaji u Austriji ubrzo su poslužili kao glavni podstrek vojnim i političkim aktivnostima vezira u Travniku i Mostaru. Još vrlo rano, pre saznanja o revoluciji u Austriji, pronela se vest o namerama pravoslavne i katoličke raje da se digne na ustanak protiv Turaka. U vezi sa idejom o ustanku, još u martu mesecu, među neupućenim bosanskim hrišćanima, verovatno pravoslavnim, rasprostrla se vest da je ruska vlada odredila znatne vojne snage koje će upasti u turske krajeve.[82] U to vreme Turci su obraćali pažnju na vojnu spremu u pograničnoj bosanskoj oblasti, koja je bila izložena neposrednom uticaju revolucionarnih zbivanja u Hrvatskoj i Slavoniji, posebno u Slavonskoj vojnoj granici. U Jugoslovenskim novinama, na čijim su stupcima vrlo često saopštavane novosti o nesnosnom stanju bosanskog hrišćanskog življa, objavljivani su i članci koji su uznemiravali svesnije hrišćane u pokrajini, te su mnogi očekivali upad graničara iz Hrvatske i Srba iz Srbije.[83] Turske vlasti tražile su pisca takvih članaka i osumnjičili su franjevce. Ovi su optužbu kategorički odbijali i dali su pismenu izjavu o svojoj lojalnosti. Vezir je rado primio tu izjavu i otpremio je u Carigrad.[84] Tahir-paša je vršio vojne pripreme sve u cilju da se u slučaju potrebe spremno suoči sa situacijom, pa je počeo podizati u Travniku veliku kasarnu pomoću razreza na narod. Dopisnik *Novina dalmatinsko-horvatsko-slavonskih* „sumnjičio je paše da su se tom prilikom lično okoristile", što baca senku sum-

[80] Galib Šljivo, *Austrija prema pokretima u Bosni i Hercegovini sredinom XIX vijeka*. Rukopis doktorske teze u Biblioteci seminara za istoriju naroda Jugoslavije Filozofskog fakulteta u Beogradu, Beograd 1974, 32.

[81] V. Stojančević, *Južnoslovenski narodi...*, 211.

[82] J. Milićević, n. d., 94.

[83] Vasilj Popović *Agrarno pitanje u Bosni i turski neredi za vreme vlade reformnog režima Abdula Medžida* (1839—1861), Posebna izdanja SAN, Beograd 1949, knj. CL, 81; ćiril.

[84] V. Popović, n. d., 81; O ulozi bosanskih franjevaca u političkom i kulturnom životu Bosne iscrpno raspravlja dr Vladimir Stojančević u sledećim svojim radovima: *Južnoslovenski narodi u osmanskom carstvu...; Da li je bilo političke akcije Srbije u Bosni za oslobođenje od turske vlasti pre Garašaninovog ‚načertanija"?* Istorijski časopis, Beograd 1972, knj. XIX; ćiril; *Da li su bosanski franjevci održavali političke veze sa Srbijom pre Garašaninovog „načertanija" 1844. godine?* — Otisak iz Zbornika Filozofskog fakulteta u Beogradu, Beograd 1970, knj. XI — 1; ćiril.

nje na sistem turske uprave u Bosni.[85] Paralelno sa porastom nezadovoljstva među bosanskim i hercegovačkim hrišćanima sprovođene su preventivne mere na ličnu inicijativu Tahir-paše i pod njegovim nadzorom. Jedna od mera bezbednosti bila je užurbano građenje kasarni. U Bosnu je trebalo da dođe osam tabora vojske po 800 vojnika, pa je potražnja za majstorima bila velika. Na raspolaganju je bilo već 45 kesa, odnosno 90 000 groša.[86] Identične mere sprovođene su i u Hercegovini. I tamo su se reparirale stare i gradile nove kasarne. Interesantno je pomenuti da su neki prvaci iz Bosanskog pašaluka tražili da se raja iseli iz Livna, Travnika i nekih drugih gradova u Bosni, ali da Tahir-paša to nije odobrio.[87] U maju 1848. ustanak u Drobnjacima i Malinskom još je trajao, što je podsticalo i drugu raju da se digne i na tome su, prema austrijskom obaveštenju, radili sveštenici (gli Ecclesiastici d'ambo i riti, catholici e Greci) obeju hrišćanskih veroispovesti. Crnogorske čete na hercegovačkoj granici doprinosile su produbljivanju tursko-hrišćanskog sukoba, koji su teški nameti („le graveze contribuzionalli") i torture stalno pooštravali.[88] Na turskoj granici u Dalmaciji već se osećala akcija bana Jelačića.[89]

Sa revolucionarnim zbivanjima u Hrvatskoj i Slavoniji Turci u Bosni i Hercegovini, rečeno je već, bili su dobro upoznati i uznemireno su očekivali reperkusije tih kretanja na sopstvenu raju. Njihova strahovanja jasno potvrđuje, između ostalog, i činjenica da su Dalmatinci otvoreno govorili o potrebi saradnje sa stanovništvom Bosne: „A s Bošnjacima treba da mi bratstvo sklopimo tverdo, zašto nam je potreba od njihova kruha i mesa, a njima od naše soli, vina, ulja. Mi želimo dakle razoriti plot među nami i među Bošnjacima (oću reći i s Hercegovcima), ter da bude jedno selo od Save do mora. Jedno selo rekoh, ako ne pod silnim barjakom, a ono bar po jednom putu tergovačkom".[90]

Do sada iznesene činjenice ukazuju, donekle, na pravu prirodu veza Bosne i Hercegovine sa Dalmacijom. Ti su momenti bili realno uvažavani od strane brojnih ličnosti javnog i političkog života, ne samo Dalmacije već i znatno šire. Tako je, polazeći od svega izloženog, Nikola Tomazeo 1848. naglašavao potrebu sjedinjenja Dalmacije sa Bosnom i Hercegovinom, pravdajući to sledećim razlozima: „Kad bi se Dalmacija sjedinila sa Hrvatskom, dobilo bi se malo, ali kad s Dalmacijom budu jedno Bosna i Hercegovina, tada će se moći naša provincija odijeliti od Italije i možda cijela govoriti jednim jezikom."[91] Logičan je i u tom smislu činjenicama obrazložen zaključak da je Dalmacija, mnogo više zbog svog živog prometa sa zaleđinom i kulturne supremacije nad njim, osećala potrebu priključenja Bosne i Hercegovine, iako su one ulazile u sastav Turske. Bio je to jedan od razloga da senka hladnog političkog interesa Austrije za Bosnu i Hercegovinu koja se već u to vreme po-

[85] NDHS od 24. srpnja 1848. 1.
[86] V. Stojančević, *Južnoslovenski narodi* . . .,
[87] V. Stojančević, *Južnoslovenski narodi* . . ., 211.
[88] V. Stojančević, *Južnoslovenski narodi* . . ., 211.
[89] V. Stojančević, *Južnoslovenski narodi* . . . 211.
[90] NDHS, No 53, od 27. svibnja 1848, 215.
[91] Rade Petrović, *Nacionalno pitanje u Dalmaciji u XIX stoljeću* (Narodna stranka i nacionalno pitanje 1860—1880), Svjetlost, Sarajevo 1968 90—91.

čela nazirati iskoristi ovu okolnost. Tako će dalmatinsko javno mnjenje donekle biti indoktrinirano austrijskom političkom propagandom, što će biti jedan od činilaca koji će odigrati aktivnu ulogu u pripremanju austrijske okupacije ovih pokrajina. Građanska klasa u Dalmaciji, nezavisno od političke orijentacije, očekivala od veza sa Bosnom i Hercegovinom prvenstveno procvat svoje trgovine,[92] a time i snažan podstrek u pravcu jačanja nacionalnih snaga, koje će kasnije preuzeti kormilo u njenom političkom životu.

Svaki znatniji događaj u Dalmaciji, pretio je opasnošću da izazove određena pomeranja i reperkusije u Bosni. Već je istaknuto da je snažan podsticaj u pravcu aktivnijeg političkog delovanja u Bosni i Hercegovini dolazio iz jugoslovenskih zemalja pod Austrijom, i još više iz Srbije. Nisu, dakle, samo unutrašnje prilike i događaji njima uslovljeni, bili uzrok što je hrišćansko stanovništvo Bosne i Hercegovine bilo buntovnički raspoloženo. To je više, reklo bi se, objektivni činilac koji će u uzajamnom delovanju sa spoljašnjim uticajima kao subjektivnim činiocima, stvoriti u Bosni 1848. godine krajnje zaoštrenu situaciju. Jer, od samog početka revolucije, pa i znatno pre događaja s njom u vezi, sa raznih strana vršena je među bosanskim hrišćanima politička propaganda, koja je po svojim ciljevima i posledicama bila revolucionarna i nacionalno-oslobodilačka.

U jednom pismu, koje potiče iz leta iste godine, navedeno je da „u Bosni sad vlada partaja Srbska, Austrijska, Obrenovićeva, Patrijarhova i Ruska i koja je glavna, čista od celog ovog partaizma sirječ ona, koja sva prednavedena obećanja Sila i lica za obmane drži".[93] To je bosansku stvarnost još više činilo složenom i zagonetnom. U saopštenju Konstantina Bogdanovića, Garašaninovog poverenika i „čoveka za vezu" u Bosni, upućenom u Srbiju početkom aprila 1848. saopštavano je sledeće: „Hristjani svaki dan skoro prelaze u parlatoriju k meni saopštavajući njihovo nezadovoljstvo protiv iga turskoga, pitaju za savjet šta ćedu i kako ćedu. Govore da ćedu se sad posle praznika pobuniti i dignuti protiv ugnjetavanja njihovog i mole da bi im Otečestvo vaše — Srbija u pomoć pritekla."[94]

Više bosanskih franjevaca održavalo je veze sa zvaničnim i nezvaničnim političkim krugovima u Srbiji koji su ih pomogali.[95] Ta delatnost imala je 1848. još veći značaj, premašala je granice Bosne i Hercegovine i dobijala šire, južnoslovensko obeležje. Njihova delatnost osećala se u političkom, društvenom i kulturnom životu Bosne, sa dalekosežnim posledicama. Kao Garašaninovi poverenici i sledbenici, a u znatnoj meri i nosioci njegove jugoslovenske politike, kodifikovane u *Načertaniju,* franjevci su, kao i svetovni katolički intelektualci iz Bosne, Dalmacije i Hrvatske, odigrali značajnu ulogu u naporima činjenim za jačanje i ostvarenje ideje jugoslovenstva. Započeta 1844. godine, nacionalna politika Kneževine Srbije deluje s novim motivom — oslobođenja srpskog naroda u Turskoj i u Austriji. — Ta aktivnost uočljivije će se osetiti već sledećih godina, da bi nešto prilagođena novom istorijskom razvoj-

[92] R. Petrović, n. d., 91.
[93] J. Milićević, n. d., 95.
[94] I. Kecmanović, *Izveštaji poverenika* ... 255.
[95] Ilija Kecmanović, *Baričićeva afera.* — Prilog proučavanju istorije Bosne i Hercegovine u prvoj polovini XIX vijeka, Sarajevo 1954, 71—75; ćiril.

nom toku našla svoju punu primenu u zbivanjima iz 1848. godine, kada se u ovoj zemlji aktualizira pitanje oslobođenja celog srpskog naroda od Turaka.[96]

Početkom juna 1848. u Klobuku je odjeknuo topovski pucanj kako bi se proverila spremnost tamošnjih Turaka da brzo reaguju za slučaj potrebe. U Mostaru i Stocu užurbano se vršio popis ljudstva spremnog za oružje. Istovremeno, iz Carigrada se očekivao dolazak većih kontingenata vojske, a takođe i iz Albanije. Nešto kasnije, vezir je štafetom „priko sve Bosne" zapovedio da se pišu Turci za vojsku i da budu spremni do osam dana.[97] On je tražio od svakog kadiluka, pored spahija, po 350 oružanih ljudi, 500 tovara ječma i 150 tovara pšenice. Očekivala se vojska od 60 000 vojnika, s tim da pred „redifom" bude serasker Tuzla-paša, a pred spahijama obojica sarajevskih paša, Mustafa-paša Babić i Fazli-paša Šerifović.[98] Izgleda, po izveštaju, da je ovaj pripremani bosanski korpus trebalo da opservira Srbiju.[99] Zavladao je veliki strah, Bošnjaci su se bunili da neće rado da ostave Bosnu. U takvim okolnostima Tahir-paša je strogo naređivao potčinjenim pašama, kamandantima, begovima i spahijama da drže spremne ljude i ostalu ratnu opremu. Ubeđujući sebe i svoju okolinu u opravdanost koraka koje je učinio, on je naglašavao opasnost od invazije Srbijanaca i Crnogoraca.[100] Izneseni podaci nedvosmisleno sugeriraju zaključak da je turska vlast u Bosni i Hercegovini, nalazeći se u neizvesnom položaju, zazirala od uticaja iz Srbije kojem je bila izložena hrišćanska raja.

Početkom marta 1848. godine javljano je Slavonsko-sremskoj generalnoj komandi da su opet četiri srpska emisara prešla u Bosnu. Jedan od njih, obučen potpuno u tursko odelo, ispoljavao čisto tursko ponašanje, tako da ga Turci uopšte ne razlikuju od svojih jednovernika. Oni su u sporazumu i sa katoličkim življem. Njihove namere nisu još sasvim jasne, ali se zna da imaju cilj da podignu hrišćane protiv Turaka.[101] Ovakve i slične proturene vesti, koje su vrlo često bile najobičnije glasine zasnovane na pretpostavkama, okupirale su pažnju turskih vlasti u Bosni, držeći ih u stanju permanentnog straha. Turci su, u stvari nešto naslućivali, ali poverenici su bili vešti konspiratori, izmicali Turcima iz ruku. Vlasti u Bosni nikad nisu mogle do kraja pohvatati njihove mreže, a oni su unosili nemir među stanovništvo, obično se nikad nije moglo tačno znati, odakle su, ko ih je poslao i ko stoji iza njih, a još manje, koji im je cilj. Njihovo prisustvo u Bosni bilo je za turske vlasti velika nevolja, koju su samo naslućivale i kao moru osećale, ali im je stvarna priroda ostajala uglavnom nepoznata.

Sredinom aprila govorilo se da je u Bosnu došlo 17 emisara iz Srbije, radi podizanja ustanka. Oni su u ime Srbije nudili svaku pomoć, čak i u vojsci i u novcu, što je Turke veoma plašilo i stvaralo očaj u njihovim redovima. Dan kasnije, javljeno je da su stroge mere koje Turci preduzimaju prema hrišćanima izazvane, svakako rovarenjem srpskih emisara, koji hoće da pobune hriš-

[96] Vladimir Stojančević, *Da li je bilo političke akcije Srbije u Bosni za oslobođenje od turske vlasti pre Garašaninovog „Načertanija"?* Istorijski časopis, knj. XIX, Beograd 1972, 182.
[97] V. Stojančević, *Južnoslovenski narodi* . . ., 212.
[98] V. Stojančević, *Južnoslovenski narodi* . . . 212.
[99] V. Stojančević, *Južnoslovenski narodi* . . ., 212.
[100] V. Stojančević, *Južnoslovenski narodi* . . ., 212
[101] J. Milićević, n. d., 95—96.

ćansku raju.[102] Vest o 17 srpskih emisara stigla je posle dva dana i sa druge strane.[103]

Uloga bosanskih franjevaca u političkom životu Bosne, bila je predmet naučnog interesovanja nekolicine istoričara. Rezultati do kojih su došli u svojim istraživanjima osvetljavaju istoriju franjevačkog reda i njegovu ulogu u političkom i kulturnom životu. Posmatrana u granicama vremena i prostora uloga franjevaca u kulturnoj i političkoj istoriji jugoslovenskih naroda, uprkos činjenici da su u nekim pitanjima ostali na pola puta, bila je velika i značajna. Nekoliko godina pre četrdeset i osme, 1843—44., u Beogradu je boravio znatan broj bosanskih fratara koji su održavali bliske veze sa političkim krugovima oko Ilije Garašanina i postajali nosioci srpske i jugoslovenske ideje u Bosni.[104] Aktivnost ovih ljudi išla je dotle da su oni sami računali da u Bosni pre izbijanja revolucije u „čislo pravih domoradaca" spada 39 fratara, u „čislo prevarzenika (odatih Srbiji i politici srpske vlade) 13, dok u „čislo nagnutih Nemcu" (proaustrijski orijentisanih sveštenika) samo 5 fratara.[105] U drugoj polovini aprila 1848. godine Matija Ban javljao je iz Zagreba kako su tamo govorili: ako Srbija neće, oni će Bosnu osloboditi i bez nje, na šta je Ban rekao „da srpski knez ima Bosnu i Bugarsku u ruci", ali čeka pravi trenutak. To nedvosmisleno pokazuje kakve su bile stvarne pozicije Srbije u Bosni.[106] U svetlosti ovih činjenica, donekle je shvatljivo podozrenje turskih vlasti prema Srbiji. Krajem marta, u jednom pismu Matije Lemperanija, otpravnika poslova francuskog konzulata u Beogradu, upućenom francuskom ministru spoljnih poslova Ž. Bastidu, govori se o stanju u srpskoj prestonici i ističe: „Najnapredniji ljudi sanjaju o prisajedinjenju Bosne i Bugarske Srbiji."[107] U jednom dokumentu iz aprila 1848. govori se o potrebi izdavanja „Srbskih novina" u Bosni.[108] U drugoj polovini aprila granicu između Srbije i Bosne prelazili su često ljudi s jedne na drugu stranu. Tako je, prema jednom izveštaju iz toga vremena, Mahmut-paša vrlo često slao svoje špijune u Srbiju, jer je bio pod utiskom glasina da se iz Srbije sprema napad na Turke u Bosni.[109] U takvim prilakama svaka je vest bila aktuelna a njen značaj preuveličavan. Bilo je ozbiljnog govora da ć esarajevski Fazli-paša s vojskom stići u Bijeljinu, a da će se Mahmut-paša vratiti u svoje mesto, u Zvornik. Turci su vršili ozbiljne pripreme za eventualni sukob sa Srbima, te su izvodili česte manevre.[110]

Na bosanske hrišćane, naročito katolike, znatan uticaj vršili su u to vreme i politički krugovi u Hrvatskoj. Još na samom početku revolucije javljano je sa bosanske granice da tamošnje stanovništvo gaji prijateljsko osećanje pre-

[102] J. Milićević, n. d., 96.
[103] J. Miličević, n. d., 96.
[104] Milorad Ekmečić, *Pokušaj ujedinjenja hrišćanskih crkava 1848. i Južni Sloveni*, Radovi Filozofskog fakulteta u Sarajevu. Sarajevo, god. VI 1970/1971, knj. VI, 395.
[105] M. Ekmečić, *Pokušaj ujedinjenja* ..., 395.
[106] Dušan Berić, *Ilija Garašanin i Hrvatska politika u doba revolucije 1848—1849. godine*, Istorijski časopis, knj. XXIII, Beograd 1976, 74.
[107] Građa I, 1, 43. M. Lemperani, Ž. Bastidu, — Pismo od 26. marta 1848.
[108] J. Milićević, n. d., 97.
[109] Arhiv Srbije (u daljem tekstu: AS), Zaostavština Ilije Garašanina (kraće: IG), No 317, Pismo Konstantina Bogdanovića Iliji Garašaninu iz Rače, od 30. aprila 1848. godine; ćiril.
[110] AS, IG, No 317. nav. pismo.

ma Austriji.[111] Tih dana pisao je Bogoslav Šulek: „Dakle, Dalmacija treba da se reinkorporira... Najposle treba da ištemo povraćanje starih granica Hervatske sve do Une i Bihaća u današnjoj Bosni, što bi se valjda lako moglo diplomatičkim putem izraditi, jer turski car ne zna već šta da počne sa nezadovoljni Krajišnici..."[112] Navedeni podatak samo je jedan primer više u mnoštvu drugih takve i slične sadržine, koji ilustruju opsednutost Bosnom kod nekih odgovornih političara u Zagrebu. Tu pojavu potvrđuju politički izveštaji ljudi koji su proputovali Hrvatsku 1848. godine. Već tada Bosna se upliće u mreže srpsko-hrvatskih nesporazuma ali i saradnje u znatno manjoj meri. Bosna postaje teren na kome dve nacionalne ideje traže realnu granicu sporazumevanja i pokušavaju da je definišu u teritorijalnom, etničkom i državnom smislu. Obe će politike, i hrvatska i srpska, ovde imati prilike da se upoznaju, da osete gde su jedna drugoj bliske, a gde daleke i koliko je moguća saradnja među njima. Bosna je već tada, što će kasnije naročito doći do izražaja, vrlo dugo bila jedno od najvažnijih pitanja u srpsko-hrvatskim odnosima.

U pismu Matije Bana, upućenog vojvodi Knićaninu aprila 1848, ističe se: „Harvati pak, uviđaju da je iz rečenog uzroka (Bosna kao područje bogato sirovinama i tržište, predstavljala predmet interesovanja dalmatinskog građanstva) i Dalmaciji potrebita Bosna, začeli su tu misao da im svakako i što prije treba Bosnu preoteti, a najlakše sada počem je ban postao zapovjednikom sve Granice..."[113] Polovinom septembra 1848. Toma Kovačević je boravio u Zarebu i tom prilikom razgovarao sa Gajem, koji mu je izjavio da bi u eventualnom sjedinjenju Hrvatske sa Dalmacijom ova poslednja u ekonomskom pogledu bila slaba ukoliko ne bi imala razvijene trgovačke veze sa Bosnom.[114] Da ovo nije bila samo preokupacija Ljudevita Gaja već aksiom hrvatske politike i bana Jelačića lično, potvrđuju Kovačićeve opservacije: „Ovoga mnenija vele je i preuzvišeni Ban."[115] U strateškim planovima i političkim ciljevima bana Jelačića Bosna je zauzimala značajno mesto. Takve planove on je pretpostavio čak i mogućnosti saradnje s Turcima i miru na granici dveju carevina. Da i planovi o protivturskoj akciji nisu bili strani Jelačiću, potvrđuju dalja Kovačevićeva zapažanja. „Međutim, ovde se (u Zagrebu, među hrvatskim političarima i kod samog Jelačića) i ne misli drugčije, nego kad se pokore Madžari na Turke ići..."[116] Bilo je to u vreme kada su austrijsko-mađarske suprotnosti dostigle kritičnu tačku, a u njihovom sklopu zaoštrili su se i hrvatsko-mađarski odnosi početkom septembra 1848. Njihovo razrešenje moglo se ostvariti jedino sukobom koji je zaoštren do granica otvorenog rata. Bio je to uvod u Jelačićevu vojnu ekspediciju protiv Mađara, 11. septembra iste godine. U skladu sa ovim, planovi o invaziji Bosne bila su euforična nadanja među ilirskim aktivistima da će se „slaveno-mađarski rat obratiti prema istoku" i njima su podlegli mnogi uticajni ljudi u Hrvatskoj i Slavoniji. Događaji su, međutim, išli drugim pravcima i neuspeh ratnog pohoda u Mađarskoj razotkrio je nerealnost ovih nadanja.

[111] J. Milićević, n. d., 97.
[112] NDHS, od 22. ožujka 1848, 1.
[113] Građa I, 1, 137. — Matija Ban S. P. Knićaninu, Zadar, 20. aprila 1848,
[114] AS, IG, No 392. Pismo Tome Kovačevića Iliji Garašaninu. Zagreb, 3/15. septembra 1848. godine.
[115] AS, IG. No 392, nav. pismo.
[116] AS. IG, No 392, nav. pismo.

Antiturski ton u Jelačićevom držanju prema Bosni i političkim prilikama u njoj, kao i prema Turcima, doveo je do turskih represalija protiv hrišćanskog življa u Bosni, u prvom redu protiv katolika.[117] Javnost u Hrvatskoj nije bila ravnodušna prema ovim pojavama, čije je ogorčenje primećivala i komentarisala štampa. U jednom članku iz druge polovine marta 1848. utaložen je opis stanja, pisan u biblijskom stilu, punom reminiscencija, ogorčenja ali i očite nemoći da se nešto bitnije izmeni. U njemu se ističe: „Nu šta će nevoljni narod kristijanski u Bosni, Hercegovini i Bugarskoj? Hoće li se već jedanput posle četiri stotine godinah teški jaram skinuti? Ako pomenuti narod igda misli svoju slobodu na ovom svetu opet gledati nek sad skoči pri ovom i ovakvom stanju Evropa da svome izumerlome duhu život povrati... Neka struna mile narodnosti oglasi drago jedinstvo i obću sreću! Braćo pogranična. Pružite ruku pomoći i slomite prokleti jaram."[118]

Negde u isto vreme, u drugoj polovini marta meseca, turski ministar spoljnih poslova žalio se austrijskom internunciju Štirmeru da se, prema izveštaju Tahir-paše, političko vrenje koje vlada u Hrvatskoj i Slavoniji proširilo i na Bosnu i da se u njoj šire pobunjenički spisi s ciljem podizanja ustanka i priključenja Ugarskoj i Hrvatskoj.[119] U to vreme iz Bosne su prelazili agenti, poverenici i druga lica, koja su se obaveštavala o stanju u Granici i u Hrvatskoj i, obrnuto, i iznosili su svoje utiske o prilikama u Bosni. Jedan od takvih bio je srpski pravoslavni pop Jefto, koji je nosio konspirativno ime Evstratije Popović. U saopštenju Gradiške regimente, upućenom Slavonskoj generalnoj komandi u Petrovaradinu, ističu se mere oprema prema njemu, kome su na tragu turske vlasti. Potom se kaže da je kod sebe imao pasoš izdan od srpske vlade, koji glasi za Zagreb. Prema njegovim iskazima u Bosni vlada nesnosno stanje, jer Turci ugnjetavaju podanike i sve neturke, a da su ovi voljni da taj pritisak zbace. Istom prilikom ističe se da je on bio pod Nj. E. Bana u Zagrebu i da mu je ovaj izjavio: „Neka se Bosanci strpe još samo nekoliko mjeseci, pošto će i za njih biti pomoći..."[120] Prema njemu, ban je izjavljivao da su Srbijanci svakog trenutka gotovi i fanatično raspoloženi da svoju bosansku braću oslobode.[121] Izlažući svoje poglede na političke prilike u doba revolucije, Andrija Torkvat Brlić, u pismu Ivanu Filipoviću isticao je, između ostalog, i potrebu oslobođenja Bosne od turske vlasti.[122] Strah od upada u Bosanski pašaluk iz Srbije i Austrije bio je prisutan tokom čitave revolucije. Ali-paša je u Mostaru video je panslavističku propagandu među svojim podanicima, pa je čak sumnjao u Hasan-bega Resulbegovića da je bio pod njenim uticajem.[123] Bosanski vezir umnogome je delio bojazan hercegovačkog vezira Ali-paše. On je, ne bez razloga, u revoluciji koja je 1848. zahvatila Srbe i Hrvate u Austriji, video opasnost za tursku vlast u Bosanskom pašaluku. Jednom prilikom, u julu 1848, pozvao je gvardijane sva tri franjevačka manastira

[117] Dušan Berić, n. d., 78.
[118] NDHS, od 22. ožujka 1848.
[119] J. Milićević, n. d., 98.
[120] AHZ, SGK, praes. No 393, Gradiškanski puk Slavonskoj generalnoj komandi. Nova Gradiška, 1. maja 1848.
[121] AHZ, SGK, praes. N 393, nav. pismo.
[122] Ivana Brlić-Mažuranić, *Iz korespondencije A. T. Brlića*. Pos. otisak iz 16. knjige Građe za povjest književnosti hrvatske, JAZU, Zagrebu 1948, 92.
[123] V. Stojančević, *Južnoslovenski narodi...*, 213.

u Bosni da mu garantuju izjavom da oni ne znaju ništa za dogovaranje hrišćana za ustanak.[124]

Iznoseći svoje utiske o prilikama u Dalmaciji i uz tursku granicu Matija Ban je javljao: „Ovu sam (Dalmaciju) obišao i sporazumio se s ljudima najimućnijim koji imaju najviše uticaja, sporazumio se u dvojakom smislu: u političkom — što se tiče spojenja Dalmacije sa Hrvatskom, i vojenom — što se tiče upadanja u Bosnu, a savezne radnje sviju Jugoslavena za njihovo obšte oslobođenje."[125] Kao i Ali-paša, i Tahir-paša se bojao upada Srbijanaca u Bosnu,[126] ali isto tako je izražavao bojazan i od invazije hrvatskih jedinica bana Jelačića, kao i austrijskih trupa iz Dalmacije (von Seite Serbiens befürchtet der Vezir noch immer einem Einfall Äusser den Serben zeigt aber der Vezir auf ziemliche Besorgniss einem der Kroaten, unter ihrem Ban und der Dalmatiner um sich mit den Christlichen Bewohren Bosniens zu vereinigen").[127]

Sigurno je da je Tahir-pašin strah bio prenaglašen, ali je u svakom slučaju odražavao politička raspoloženja u Bosni. Na vezirovo traženje, da bi se sprečio upad iz Srbije i Hrvatske u Bosnu, Porta je skoncentrisala u Sarajevu dve regimente, s obećanjem novih pojačanja,[128] što upućuje na pretpostavku da je ona sa svom ozbiljnošću prilazila političkim zbivanjima u ovoj zemlji. U Carigradu je vladalo uverenje da se moraju preduzeti praktične mere radi suzbijanja svake eventualnosti, a u pojedinim potezima Portine politike prema Tahir-paši nazirala se sumnja u njegove sposobnosti i nepoverenje u njegovu vojnu moć. On je bio smatran za čoveka bez dovoljno snažne lične inicijative i biće to jedan od razloga kojima će se rukovoditi Porta u odluci da ubrzo pošalje Omer-pašu u Bosnu.

U takvim prilikama među stanovništvom, s jedne, i turskih vlasti i starih timarskih spahija, s druge strane, narastala je mržnja i produbljene su suprotnosti, koje su ratni sukob činile neizbežnim. Ova će situacija karakterisati političku hroniku Bosne i Hercegovine tokom revolucionarnih godina. Kada su se turske trupe počele gomilati u Bosni, bosanski muslimani su smatrali da su one bile poslate na molbu hrišćana, radi oduzimanja spahiluka i kupljenja nizama. U leto 1848. vršljali su po Bosanskoj krajini muslimanski hajduci koji su sve bogatije hrišćane „globili, tukli i ubijali". Glava ovog „sozakletija" bio je dubički kadija.[129] Turke u Bosni naročito je ozlojedila bila prošlogodišnja tajna hrišćanska deputacija koja je išla u Carigrad i otuda se vratila sa fermanom po kome su seljačke obaveze iznosile: desetak državi i devetak gospodaru zemlje.

[124] V. Stojančević, *Jugoslovenski narodi...*, 213.

[125] Građa I, 1, 238. S. P. Knićaninu. — Izveštaj iz Dubrovnika sa svoga agitacionog putovanja po Dalmaciji (pripremanje akcije u Bosni). Dubrovnik, 28. aprila 1848.

[126] V. Stojančević, *Južnoslovenski narodi...*, 213. Krajem jula 1848. u srpskoj štampi je objavljen članak sledećeg sadržaja: Od Bosne duž granice srbske pored Drine Turci su česte straže postavili, boreći se vele od (Vlaa) Srba prevare; i velikaši Turski učinili su naredbu kako konjanik tako i pešak da svi gotovi sa oružiem budu, ako Vla' čatiše da se brani. Ovo je suetan stra' al; bosanski Turci neznaju, da Srbi s Turcima u dobrom sporazumjeniju žive i stoe..." Novine čitališta beogradskog, god. II, Beograd 28. jula 1848, číslo 30, 258.

[127] V. Stojančević, *Jugoslovenski narodib.b.b.*, 213.

[128] V. Stojančević, *Južnoslovenski narodi...*, 213.

[129] J. Milićević, n. d., 93.

Carskom se fermanu feudalni gospodari nisu mogli otvoreno suprotstavljati, ali su zato saboratirali seljačke radove i praktično onemogućavali njihovo pravovremeno izvođenje. S tim u vezi isticano je: „I, sami uzeli su Turci zato na zub raju po svoj Bosni budući su od Krajine knezovi otišli u Carigrad i dali caru supliku na zulum koji čine gospodari od zemlje i spahie, zato im je car dao ferman da svako sidi zemlji kako na svojoj, a da gospodaru od zemalja niušto već samo gospodarima daje od deset tovara žita jedan tovar, a deseti tovar caru za desetinu, i zato su žestoko Turci se rasrdili na raju tere u krajini na puno mesta nisu dali brati ni kopati, a osobito u okolini Banjalučkoj, i tako govori se da su opet otišli u Carigrad tužbu učiniti i bog bi dao da najposle nebude veliko zlo po svu raju koliko po Krajini, toliko po svoj Bosni, zašto je se Turčin vazda naučio jisti raju, a ne daviti. Al' nikako dobro nije budući da car prodaje Bosnu na inkontu (?) u Carigradu ko će više dati... Tako je ovaj vezir za 70 000 kesa, paka gledajte on je prodaje pašama i dobije, paka paše rade što mogu gore da dobiju, i čine što mogu više zlo kako će nam dobro biti zašto već vezir ne pazi što oni čine..."[130]

*
* *

U svetlosti ovih navoda može se potpunije sagledati sva težina socijalnog položaja hrišćanskog stanovništva u Bosni 1848. i godinama koje su joj prethodile. Navedeni primer nije jedini te vrste, iako je možda najupečatljiviji dokaz teškog stanja u Bosni. Nesnosan položaj raje bio je vrlo često predmet interesovanja javnosti izvan Bosne i pisanja štampe. U jednom dopisu *Novina dalmatinsko-horvatsko-slavonskih*, iz sredine aprila 1848, ističe se „da u Bosni pravoslavni hristjani tek kradom po šumah Bogu se moliti smedu, da Turčin raju kao rođenog roba smatra, da mu od kervavog znoja tecivo ni kućicu podignuti ne dopušta, nego ni u zemljici životom ni imanjem siguran nije".[131] Malo dalje ističu se sledeće karakteristike osmanlijske uprave u Bosni: „Raji je zulum i nasiljstvo tursko dodijalo, raja za slobodu svojih narodah čuje, pa za svojom sad još tužnije plače. Vezir što bi i želio raji pomoći, to nesmije od zulumćara i siledžija turskih, koji se kervlju serbsko-ilirskom, kervlju podjarmljene braće hrane, pa bezčovečnim ugnjetavanjem kao tobože junačtvom budalasto ponose. Nu sad je čas slobode narodu kucnuo a bosanskim i hercegovačkim hristjanom došle su vile k očima. Bog će dati pa će dobro biti. Tako su glasovi iz ponosne negda Bosne i slavne Hercegovine."[132]

Življe političko vrenje primećeno je početkom marta 1848. i u zvorničkoj nahiji, gde je Mahmut-paša činio pokušaje radi ublažavanja nezadovoljstva hrišćana — Srba koji su zahtevali poboljšanje materijalnog položaja seljaštva. U takvim prilikama svakoga se trenutka mogla očekivati provala seljačkog nezadovoljstva koje je pretilo da se pretvori u pobunu širih razmera. Nije bila bez određenog značaja ni činjenica da se to sve dešavalo u jednom pograničnom području uz srpsku granicu. Uzme li se u obzir i to da je Kneževina Srbija imala velikog uticaja među Srbima u Bosni, onda je u složenom unutra-

[130] V. Stojančević, *Južnoslovenski narodi...*, 212—213.
[131] NDHS, No 34, od 13. travnja 1848, 135.
[132] NDHS, No 34, od 13. IV 1848, 135.

šnjem socijalno-političkom konfliktu na relaciji hrišćani-turska vlast — stare spahije, prisustvo njene političke aktivnosti, pretilo ozbiljnim opasnostima i posledicama u slučaju rata. Javnost i štampa u Srbiji s velikim interesovanjem pratili su politička zbivanja u Bosni i u detalje opisivali politička raspoloženja suprotstavljenih strana. U događajima su se splele u nerazmrsiv čvor dve suprotne pojave — produbljeno nezadovoljstvo raje i ugroženost Mahmut-pašinih političkih pozicija. Unakrsnim delovanjem tih suprotnih ali međusobno uslovljenih kretanja, turska vlast bila je primorada da ponovo interpretira svojucelokupnu poziciju za koju je nalazila da je ugrožena. Jedan izveštaj iz ovog vremena saopštavao je sledeće: „Preko Drine u nahiji zvorničkoj pre deset dana pozvao e Mahmut-paša u edno selo deset kmetova, da im neku zapovest obnaroduje. Na tai poziv došlo e preko trista ljudi, koji su se velikom vikom nezadovoljstvo svoe na predloženia Mahmut-pašina izjavili, kojom su prilikom otkazali, da neće mloge i razne turske globe davati, i takom davati odrekli iako im se ne olakša — da će samom caru ići žaliti se, koja je pretnja čudnovato primljena".[133] Kada je paša uvideo da nije u stanju da mirnim putem i pomoću obećanja ublaži nezadovoljstvo raje, on je — u strahu od mogućih represalija — otputovao u Bijeljinu. Ne dobivši odgovor, izaslanici raje, njih nekoliko otmenijih kmetova, u noći između 19. i 20. februara 1848. prešli su granicu i obreli se u Srbiji.[134] Šta je dalje bilo s njima, ne zna se, jer podaci o tome ništa određeno ne govore. Tih dana osećalo se življe kretanje turskih trupa. Štaviše, postoje indicije da su se ozbljno pripremali za oružani sukob s rajom, na šta upućuje podatak da su preduzimani koraci oko nabavke municije i oružja.[135] Znaci osetnijih kretanja među hrišćanskim življem sve više su se počinjali osećati i bili su predmet jednog izveštaja koji potiče iz prve polovine juna iste godine. U njemu se kaže da „posredstvom trgovaca i seljana iz obližnjih bosanskih mesta čue se, da se tamo (u Bosni, jer izveštaj potiče iz Srbije) narod s takim oduševljenjem sprema, da e skoro već gotov protiv nasilnog ugnjetavanja turskog dići se...".[136] Turski trgovci su, poznavajući raspoloženje raje i plašeći se nemira prestali voditi trgovinu, pa se zbog toga nisu udaljavali od svojih porodica. Paša im je nekolicini, uprkos njihovom protivljenju, naložio da i dalje obavljaju trgovačke poslove sa Srbijom i odlaze preko Drine.[137] Pašina odluka, tačnije, naredba, upućena srpskim trgovcima bila je politički motivisana. U strahu od trgovaca, čiji je uticaj među pravoslavnim stanovništvom bio snažan, naročito u prilikama kakve su bile 1848, on je želeo da ih za izvesno vreme ukloni iz Bosne u Srbiju i tako neutrališe njihov uticaj na stanovništvo ovog dela pašaluka. Time je vrlo vešto nastojao da, laskajući im sa tobožnjim poverenjem i zadacima od značaja, onemogući njihov uticaj i usmeri njihovu aktivnost interesima turske vlasti u Bosni. Nešto kasnije pogranične vlasti iz Slavonske vojne granice izveštavale su Ali-bega Džinića u Banjoj Luci „da su na granicu Srbsku na Rači tri lađe male voiske stigle i da se Turci na um uzmu i od Srbie čuvaju..."[138] U Banjoj Luci je navedenom izveštaju poklanjana velika pažnja, iz čega su usledile oštre mere odmazde nad

[133] Novine čitališta beogradskog, Beograd, 5. mart 1848, čislo 8, 66—67.
[134] Isto, 66—67.
[135] Isto, 67.
[136] Novine čitališta beogradskog, Beograd 10. juna 1848, čislo 23, 1.
[137] Isto, 1.
[138] Novine čitališta beogradskog, Beograd 29. juna 1848, čislo 30, 259.

hrišćanskim, u prvom redu, srpskim stanovništvom. U izveštaju doslovno stoji: „Eto prijateljstva sa Srbima?!... Na to Turci odma navale na Raju, seku kući, vatajući i globeći, bijući popove i glavne Srbe, koji već na Nemačku (austrijsku) stranu beže. A neznaju kukavci da su od njih (Austrije) prodani."[139] Bila je to aluzija na izveštaj vlasti u Brodskoj regimenti, čiji su komandni kadar i vojska za vreme revolucije, manje-više, predstavljali bazu protivsrpskih akcija i leglo mađaronskih snaga direktno suprotstavljenih pokretu narodnjaka u Sremu, u prvoj fazi revolucije (mart—jun 1848.), i srpskom pokretu u drugoj fazi (od juna 1848. do jeseni 1849. godine). Ovakav njihov stav „sasvim prirodno" imao se odnositi na sav srpski narod, pa i na deo koji je živeo u Bosni. Sadržina pomenutog izveštaja bila je neistinita, a motivi njegovog nastanka bili su provokativni, sve u cilju da se neprijateljstvo i gnev turskih vlasti starih spahija, kanališe u antisrpskom smeru. Bio je to jedan od planova komande Brodske regimente koja je zazirala od Srba u Austriji, uloge Srbije u zbivanjima 1848, a i od bosanskih Srba, čije su veze sa Srbijom osuđivane. Svakako da je u tome imao udela opšti kurs politike mađarske vlade u Pešti, koji je u drugoj fazi revolucije dobio izrazito protivsrpski i protivhrvatski pravac, što je posledica produbljivanja srpsko-mađarskog sukoba. Da je pomenuti izveštaj bio, u stvari, samo vešto protureni falsifikat, s krajnje mutnim namerama, potvrđuje podatak u kome se ističe „u stvari pak ništa nije, niti ima na Rači vojske, niti se raja ni drugi tko na Turke diže, nego raja na pravdi Boga zulum od nerasudnjih Turaka trpiti mora."[140] Nije se ovome mogao naći bolji dokaz. Njime je postalo jasno da su tvrdnje komande Brodske regimente neistinite i time neosnovane. U stvari, takvo njeno ponašanje bilo je u sprezi sa politikom mađarske vlade, barona Hrabovskog i protivnika hrvatskog i srpskog pokreta, koji su, da bi prikrili svoju politiku, nastojali angažovati turske vlasti u Bosni, namećući im metodologiju rešavanja sukoba sa hrišćanskim stanovništvom. Zahvaćeni strahom od političkog vrenja među hrišćanima, kao i mržnjom prema njima, Turci nisu često uviđali granicu između istine i obmane, pa su u takvom stanju pretpostavku uzeli za stvarnost i time „pravdali" pojačane represalije nad pravoslavnom rajom.

U junu 1848. vršene su među Turcima opsežne vojne pripreme, koje su naročito bile ubrzane dolaskom još 3 000 „Arnauta" u Travnik. To je imalo za posledicu jačanje turske vlasti i porast samopouzdanja kod Turaka, koji su ,uz to, počeli još i pretiti hrišćanima novim represalijama. Tada su se čule i oštre pretnje „da će iseći svu Raju".[141] Ova pretnja bila je izraz preteranog poverenja u glasine „da oće Servijani niku miđu od Bosne ako iz ove strane Drine". Time su Turci hteli opravdati preduzete mere i upućivanje manjih odreda turske vojske na granicu prema Srbiji.[142] Suprotnosti između hrišćana i Turaka u Bosni u petoj deceniji XIX veka dobile su ponekad, zavisno od okolnosti, i šire, po sadržaju političko, a po zamahu jugoslovensko, pa i balkansko obeležje. U datoj situaciji 1848. tok političkih kretanja u Bosni dobijao je odlike koje su prevazilazile okvire pokrajine, i o kojima su političke vlasti na Balkanu morale voditi računa. Zbivanja u Bosni bila su jedna od najznačajnijih u kompleksu složenih odnosa između balkanskih hrišćanskih naroda,

[139] Isto, 259.
[140] Isto, 259.
[141] V. Stojančević, *Južnoslovenski narodi*..., 212.
[142] V. Stojančević, *Južnoslovenski narodi*..., 212.

Turskog Carstva i starih timarskih spahija. Ti odnosi bili su po svojoj suštini antagonistički i duboko neprijateljski, a njihovo razrešenje moglo se naći jedino u sukobu širih razmera, koji čine značajnu pojavu u sklopu istočnog pitanja. Kao što je karakter političkih kretanja u Austriji imao uticaja na hrišćanski živalj u Bosni, kao i na tursku vlast i spahije, tako politički krugovi u Habsburškoj Monarhiji nisu mogli ostati ravnodušni prema političkim zbivanjima u Bosni. Pre nego što bude ukazano na oblik i karakter držanja Austrije prema događajima u Bosni, radi potpunijeg uvida u to pitanje, treba ukratko videti kakav su stav prema Bosni imali Mađari 1848. godine.

Nalazeći se u sukobu sa srpskim pokretom, a preko njega, zbog podrške koju je uživao u Srbiji, i sa srpskom kneževinom, oni su iz strateških i političkih razloga koristili sve raspoložive mogućnosti kako bi otežali položaj svojih protivnika. Tu se koreni i njihov interes za zbvianja u Bosni, u kojoj je srpski deo stanovništva simpatisao Srbiju i od nje moralno i materijalno hrabren i izdašno pomagan. Na toj liniji su Mađari svakog stvarnog ili potencijalnog protivnika Srba primali za prirodnog saveznika što ih je dovelo u relativno prisne odnose sa turskim vlastima u Bosni, kao i sa muslimanskim feudalcima. Stoga, su insistirali na suprotnostima koje su opterećivale odnose između hrišćana i Turaka. Iako su, možda, preterana, svakako je da su vrlo interesantna i simptomatična strahovanja Srba od mađarskih akcija u cilju zaoštravanja srpsko-turskog konflikta. Tako je u jednom dokumentu koji potiče iz prve polovine novembra 1848. saopšten podatak da je u Bosni uhvaćeno 6 mađarskih emisara koji su vršili propagandu među bosanskim muslimanima da podstaknu njihovu mržnju protiv bosanskih Srba.[143] Ovakav stav Mađari su imali i prema Hrvatskoj, tj. prema hrvatskom pokretu, da bi paralisali njen uticaj na katoličko i pravoslavno stanovništvo u Bosni i da na taj način onemoguće saradnju izmnđu ljudi dveju veroispovesti. Međutim, njihova aktivnost nije rezultirala značajnijim uspesima, jer turske vlasti u Bosni nisu poklanjale veliku pažnju, pa ni poverenje, mađarskim nastojanjima i propagandi, kao i uveravanjima u njihove prijateljske namere. Evo šta o tome kažu *Novine čitališta beogradskog:* „Kad e on (jedan od predstavnika turske vlasti u Bosni) za uzrok rata mađarskog protivu Srbalja i Hrvata razabrao, lupio e čibukom srdito o zemlju rekavši, pasije vere ti Mađari . . ."[144] U Giljferdingovom putopisu stoji zabeleženo da je prilikom razgovora koje je vodio sa Muharem-begom, sitničkim spahijom, spontano ili s određenom tendencijom, bilo reči i o Mađarima. S tim u vezi, Giljferding je zapitao sagovornika Muharem-bega znate li za mađarsku revoluciju. „Kako da ne znam. Mi znamo sve što se tamo dešavalo. Naši su ljudi tamo išli prodavati stoku i žito. Koliko je samo Mađara prebeglo u našu zemlju! Mi smo im najbliži susjedi. Eto i kod mene ih je bio veliki broj u gostima u ovj sobi."[145] Svi su ovi momenti uticali na Tur-

[143] Novine čitališta beogradskog, Beograd 3. novembra 1848, čislo 44, 1.

[144] Isto, 1.

[145] I mi smo se — izražavao je Muharem-Beg čuđenje — čudili [Turci, odnosno turska vlast u Bosni] kako je to da vaš kralj [Nikola I, ruski car po čijem je izričitom naređenju ruska armija pod komandom generala Paskijeviča izvršila invaziju u rejonu Podunavlja i ugušila mađarsku revoluciju u odlučujućoj bici kod Vilagoša, 13. avgusta 1849. godine] — pomagao Nijemce [Austriju]. Vaš kralj je Srbin, a Nijemac — šokac. A. F. Giljferding, *Putovanje po Hercegovini, Bosni i staroj Srbiji,* Sarajevo 1972, 319.

ke da pojačaju preventivne mere u slučaju da se među rajom pojavi političko vrenje. To je dalo „racionalnu" osnovu turskim vlastima da pod vidom preventive pojačaju nasilja nad hrišćanskim stanovništvom. Tako se u jednom svedočanstvu iz proleća 1848. govori o stanju u Livnu: „Erbo e glas i ovde da se Srbi (iz Srbije) spremaju na Bosnu, koe e dalo povoda Turcima ulaziti u kuće livanjskih Srba, koji su u to vreme slavili Uskrs i činiti nasilja nad njima. Takođe oni govore da se i šokci spremaju na njih . . ."[146] Međutim, zahvaljujući prisebnosti livanjskih begova Džinića, u prvom redu, i njihovoj intervenciji, nije došlo do incidenata, na koje su Turci bili spremni, vođeni mržnjom protiv livanjskih Srba. Karakterišući stanje u Livnu, pomenuti sveštenik ističe i ovo: „Erbo šokci tako su u dogovoru i skladu, kako su njihovi fratri uredili, da ili svi oni ili Turci obezglave se, a to bi i naši (misli na livanjske Srbe) sa sviju strana (verovatno, preduzeli napad). No, još stvar zasada proglasili su e kao sasvim batala, al opet ne držimo zašto je to svak u velikoj pripravnosti stoi."[147] Hrišćanski živalj, i pravoslavni i katolički, u očekivanju sukoba s Turcima bio je spreman na krajnje mere. Margetić ističe da „svaki hrišćanin govori — Bože daj, da jedan put učinimo i koju svoju . . ."[148] U skladu s organizovanjem preventivnih mera u slučaju da hrišćani, u prvom redu Srbi, preduzmu napad protiv Turaka, Tahir-paša je izdao zapovest sarajevskom mitropolitu da pređe u Travnik. Mitropolitovva stolica preneta je u vezirov grad, u neposrednu blizinu njegovog dvora, radi nadzora i izolacije od buntovničke pastve.[149] Prilikom dolaska turskih trupa u Sarajevo, svi viđeniji Srbi, u prvom redu sarajevski trgovci, stavljeni su pod strogi nadzor turskih vlasti, a njihove kuće pretvorene su u kasarne za nizam.[150]

Težak položaj bosansko-hercegovačke raje ilustruje i uzbuđenje među Bokeljcima. „Istina da i naša braća, koja s nama graniče, Hercegovci i Bošnjaci podneli su i sada podnose teške jade; no oni se mogu upodobiti drvetu, kome su samo grane usecane a do žila nije dohvaćeno, tako da je ovo drvo jednako zelenilo."[151] Sredinom jula 1848. javljano je o pripremama koje sprovode Turci: „Svaka hrišćanska kuća mora po jedno govevče dati za izdržavanje vojske".[152] Turci su zazirali od zbivanja u Austriji i strahovali od njihovih uticaja na hrišćane u Bosni, koji su izražavali simpatije prema hrvatskom i srpskom pokretu. U takvim okolnostima turske pretnje pokoljem hrišćana nisu bile lišene osnova. Jedan povrljivi austrijski izveštač javljao je iz Livna: „Jesmo veliki sort (verovatno strah od turskih nasilja) imali za ono malo dana, koga i danas imamo sve isto dokle tamo se ne učini mir." Po vezirovom naređenju, Sarajevo su preko noći čuvale patrole sa muselimom ili vezirovim buljubašom, u jačini od 30—50 ljudi.[153] Premda je u Bosni pa i u „večito" buntovnoj Bosanskoj krajini, u ovo vreme vladalo mirno stanje, uzroci

[146] AS, IG, No 416. Pismo Đorđa Margetića, srpskog pravoslavnog sveštenika, upućeno Spiridonu Margetiću, parohu u Sinju, „o namerama Turaka da udare o Uskrsu na Srbe i o spremanju Srba u Bosni". Livno, na Veliku Sredu 1848. godine.
[147] AS, IG, (No 416, nav. pismo.
[148] AS, IG, No 416, nav. pismo.
[149] Srbske novine, No 106, od 16. decembra 1848, 719.
[150] Isto, 719.
[151] Srbske novine, No 74, od 19. avgusta 1848, 484.
[152] Srbske novine, No 64, od 22. jula 1848, 421.
[153] V. Stojančević, *Južnoslovenski narodi* . . ., 212.

nezadovoljstva raje nisu bili uklonjeni, čak ni ublaženi uprkos naporima Tahir-paše, koji su davali utisak o njegovoj nameri za poboljšanjem stanja, ali i neke ravnodušnosti, pa čak i želje za njegovim produžavanjem. Na uzroke pobune delimično ukazuje i ovaj izveštaj: „A pak tako neimamo ni od vezira, izvan da je jedan lažac, a drugo da ne radi već ako će više zgubit, i oglobit siromaha, i napuniti kesu, pa pustio pašama na volju da čine ono što hoće, a najposli vezir kriv, a oni pravi. Znajte da ovi vezir nije za mnogo stanik na Bosni budući da su bosanski Turci furbi (?) na svakoga vezira obore krivicu, sve da čine njegovu zapovest, kako no što su sada učinili. Odma pokupi porez koji se običaje kupiti u septembru. Jako bumbaju zobarinu tj. žito, koje se daje kada se u nas žito sve obarže u setembru, te su mu sada učinili kako će pod njim nogu podložiti i govori se da u Bosni neće agosta (avgusta) oli setembra dočekati."[154] Izloženi podaci potvrđuju da je vezir prema raji predstavljao vlast, ali su je, u njegovo ime, vršili domaći prvaci-muslimani. U upravo oni su bili ti koji su činili zloupotrebe pri kupljenju poreza.[155] U takvim uslovima kada je tek od proleća 1848. ukinuta institucija beglučenja, a uvedena trećina u severnoj Bosni, gde je do tada nije bilo, ponovljene su naredbe protiv uzimanja nezakonitih nameta — krsmeta, ženidbene takse.[156]

Politika turskih vlasti u Bosni, vođena pod nadzorom Tahir-paše u otvorenoj, a od spahija u prikrivenoj formi, prema hrišćanskoj raji sažeta je bila u taktici: ne davati raji ništa preko odluka Travničke vilajetske skupštine iz proleća 1848, a i ove olakšice restriktivno tumačiti i još restriktivnije u praksi sprovoditi. I zaista, tako je i bilo. Sva nastojanja centralne turske uprave i vezira, kao predstavnika i provodnika Portine volje, nisu uspela da iskorene samovolju spahija, koja je u nesređenom bosanskom agraru i haotičnim prilikama u selu uopšte, pretila da se petreficira u pravu instituciju običaja i nepisanog zakona. Tako je, na primer, u jednom dopisu bilo govora o ukidanju „begluka i rabota", ali se postavljalo pitanje: ko je siguran da se opet robovati neće? Jer, ističe se, „kad bego zovne, zar sme neko reći 'n e ć u'."[157] Slično se ponavlja i u jednom drugom dopisu, što potvrđuju neki kasniji izveštaji, gde se navode zulumi nad licima koja se nisu htela odazvati pozivu na rabotu.[158] I pored svega, odluke Vilajetske skupštine u Travniku nisu učinile kraj nekim vidovima beglučenja, kao što su: angarija, koju seljaci i 1848. ističu kao jedan od „mnogo uzroka" zbog kojih je „još od Tahir-paše 1848. narod u Bosni počeo kao rak natrag ići";[159] podvoz, koji su hrišćanski seljaci imali da daju prilikom prevoza Turaka ili njihove imovine, bio je jedna od obaveza koja im je najteže padala. Ovo nezadovoljstvo seljaci su snažno manifestovali 1848. godine. Ali tek je Tahir-pašinim ukazom od 1849. godine ova vrsta rabote ukinuta.[160] Ovim obavezama nisu bili opterećeni jedino seljaci

[154] V. Stojančević, *Južnoslovenski narodi* . . ., 212.
[155] V. Stojančević, *Južnoslovenski narodi* . . ., 212.
[156] V. Popović, n. d., 72—73.
[157] Dr. Milan. Z. Vlajinac, *ZGON ili kulučenje van mesta stanovanja od srednjega vijeka do naših dana* (Prilog istoriji narodnog života i rada). — SKA — Srpski etnografski zbornik, Beograd 1932, knj. XLIX, 105; ćirilj.
[158] M. Vlajinac, n. d., 105—106.
[159] M. Vlajinac, n. d., 106.
[160] M. Vlajinac, n. d., 147.

koji nisu bili pokmećeni. To su, istina, bili u najvećem broju muslimani,[161] dok je pravoslavnih seljaka u ovom sloju bilo sasvim neznatno, gotovo simbolično. Prema pričanju Vase Pelagića, u Bosni je sve do Omer-pašine vojne intervencije, što znači i za vreme četrdeset osme, „narod morao nositi na konjima i kolima, bilo na sebi, a u tetrivanu, begovice ili njihove stvari, kad se udaje begova kćerka ili se ide kud u pohode, ili u ilidže."[162] Doda li se svemu ovome i činjenica da su suseljaštvu silom nametane još neke obaveze, kao što je za vreme Tahir-paše bio slučaj sa sarahorima (komordžije), koji su nosili municiju i hranu za tursku vojsku (a hrišćani su u najvećem broju uzimani u tu službu),[163] onda se može potpunije sagledati obim eksploatacije i sva težina položaja u kome su se nalazili hrišćanski seljaci. Isto tako i komorija, kojoj su bili podređeni isključivo hrišćani, bila je jedna od najtežih obaveza.[164] Tahir-paši nisu bile strane ideje o ukidanju beglučenja, jer je o tome imao ovlašćenja iz Carigrada, ali o ukidanju trećine nije moglo biti ni govora. Stoga su njegova nastojanja dočekana sa talasom nezadovoljstva u celoj Bosni, zbog čega su kmetovi uputili delegaciju u Travnik zahtevajući ukidanje ovog oblika davanja.[165] Međutim, stvarni učinak njihove intervencije bio je slab i samo je još dublje produbljen antagonizam između seljačkih interesa i zahteva za očuvanjem postojećeg stanja u pokrajini. Seljaci nisu znali, ili su to od sebe krili, da je i sam Tahir-paša kupio prihode u ime države sa konfiskovanih imanja Husein-kapetana Gradaščevića, što svedoči o neizgrađenoj klasnoj i političkoj svesti hrišćanskog seljaka. Taj seljak se ponaša u stilu pobunjenih seljaka u nemačkom seljačkom ratu, koji traži ukinuće obaveza, grmi u svojim nastupima protiv svojih feudalnih gospodara, a u jurišnim redovima nosi carevu sliku, živeći u ubeđenju da će „dobri i bogom dani car uslišiti njihove molbe", ne znajući da je on samo ipak najveći feudalac i oličenje sistema u kome je ovaj bezdušno eksploatisan. Istorijski posmatrano, sve dok ova zabluda ne bude uklonjena, seljaštvo će biti izigravano od strane sistema i ostaće izvan glavnog toka događaja. Na liniji nastojanja da suzbije pobunu vezir je pozvao knezove iz sela Žabara, Matića, Tolise i Donje Mahale i uputio im pitanja hoće li da prime „carsku naredbu" za trećinu. Pošto knezovi nisu bili saglasni s tim, kao odgovor na njihovo držanje usledila je Tahir-pašina naredba da se četiri kneza batinaju; od udaraca su umrli i žabarski i matićki knez. Tako je, dakle, uz upotrebu sile bio iznuđen pristanak seljačkih kmetovskih opunomoćenika u pogledu zavođenja trećine.[166]

Za društvene snage u Bosni i Hercegovini u razmatranom razdoblju — građanstvo (čija je proizvodna delatnost bila trgovina i zanatstvo) i seljaštvo — može se, uz izvesne modifikacije, reći da su im se uloge ispoljavale u skladu sa

[161] Branislav Đurđev, *O vojnicima sa osvrtom na razvoj turskog feudalizma i na pitanje bosanskog agaluka*, Glasnik zemaljskog muzeja u Sarajevu, Sarajevo 1947, 132. ćiril.

[162] Vaso Pelagić, *Borba za oslobođenje* (3. izdanje), Beograd 1882, 54; ćiril.

[163] Vojislav Hranić, (Jozo Markušić), *Kmetovsko pitanje u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo 1911, 9. Usporedi o tome: V. N. Kondratjeva, *Russkie diplomatičeskie dokument'i ob ogrannih otnošenijah v Bosne i Gercegovine*, Moskva 1971, 44—45 (na ruskom).

[164] V. Pelagić, n. d., 52.

[165] V. Bogićević, n. d., 198.

[166] Dr fra Julijan Jelenić, *Kultura i bosanski franjevci*, II-gi svezak (1780—1878), Sarajevo 1915, 261.

čuvenom Adamsovom formulom. Prema njoj, u društvenom životu dominirali su: lihvar u svom najstrašnijem obliku i seljak sa tako otpornom konstitucijom da može opstati uprkos svim lišavanjima. Iako uopštena i do ekstrema dovedena, ova je ocena toliko tačna i primenljiva na pomenute prilike u Bosni, da i bosanski trgovac i seljak u njoj mogu prepoznati svoje lice.

Već je bilo reči o društvenim kretanjima u Bosni i njihovoj delimičnoj uslovljenosti zbivanjima u Hrvatskoj i Slavoniji 1848. godine. Na tim osnovama zasnivalo se, odvijalo i trajalo interesovanje bosanskih hrišćana, posebno katolika, za hrvatski pokret i prilike u Hrvatskoj i Slavoniji, i, obrnuto, interesovanje hrvatskog pokreta i političkih krugova uopšte, za zbivanja u Bosni 1848. i ranije.

Neposredno uoči revolucije 1848—1849, a posebno tih godina, Bosna se nametljivo upliće u centar političkih planova hrvatske politike, koja se s ovim novim motivom sve više dinamizira i odlučnije upliće u zbivanja na turskoj strani. Franjevci, kao najsvesniji deo katoličkog stanovništva Bosne i Hercegovine i kao osnovni, gotovo jedini ferment kulturne misli, postaju najistureniji činioci s kojim aktivno računaju i Srpska vlada i hrvatska politika. Duhovnu podlogu toj naglašenoj inicijativi hrvatske politike prema Bosni, između ostalih ,daje Nedićev spis „Razgovor koga vile Ilirkinje imadoše u pramalitju 1835....", koji je imao jasno izraženu oštricu protiv Turaka, „uistinu protiv feudalnog sistema u Bosni".[167]

Međutim, kad je reč o hrvatskoj politici i njenom odnosu prema Bosni, nameće se zaključak da je ta politika lutala i da nije bila lišena unutrašnjih protivrečnosti. Zanoseći se idejom hrvatskog istorijskog prava, ona je polagala pravo na Bosnu. Tome je najjači ton davao feudalno-purgerski segment hrvatske politike u samom Zagrebu, centru gde se ta politika teorijski i praktično oblikovala u koncepciju. Sam se Bogoslav Šulek enregično zalagao za takvu politiku prema Bosni i svoje stanovište svojski pravdao intimnim uverenjem da je Bosna hrvatska zemlja. Reagujući na to s dozom političkog realizma, Kukuljević mu je uzvraćao rečima: „Zemlje jesu, ali ljudi? Pitajte njih same".[168] Govorio je s prizvukom iskrenog razočarenja: „Danas (1848) nema više Ilira ni u Štajeru ni u Kranjskoj, nema ih više ni u Dalmaciji, ni u Bosni."[169] Ta je procena utoliko bila tačnija, što su događaji iz 1848—49. jasno ukazivali da je ilirizam trpeo evoluciju u smislu nestajanja širih, izvorno ilirskih shvatanja (prvenstveno kulturološko-književne sadržine) i sve naglašenijeg prevladavanja užih, eminentno hrvatskih opredeljenja koja su se u spoljnopolitičkoj akciji izražavali u obliku pankroatizma.

Ta politika počivala je na nerealnim osnovama. Ignorišući stvarnost, ona je malo vodila računa o interesima bosanskih hrišćana, i posebno katolika, na koje se i oslanjala. Previđala je stvarno stanje života u Bosni, što je, kad je reč o ilirizmu, bila njegova odlika i najveća slabost. To je naročito dolazilo do izražaja na socijalno-ekonomskom planu, u konkretnom smislu, prema agrarnom pitanju, čije rešenje nije ulazilo u programske ciljeve ilirizma. Ova njegova odlika nije se izražavala samo u politici prema bosanskom seljačkom svetu, nego i prema seljaštvu u samoj Hrvatskoj. To je, sa svoje

[167] Josip Horvat, *Ljudevit Gaj. Njegov život, njegovo doba.* Sveučilišna naklada Liber, Monografije — Biografije, Zagreb 1975, knj. 4, 108.
[168] Josip Horvat, 1848, I—II, Zagreb 1973, knj. I, 87.
[169] J. Horvat, 1848, 89—90.

strane, uslovilo da je socijalna osnova ilirizma u samoj Hrvatskoj, pa i u Bosni, bila znatno sužena. Time je ilirizam bio osiromašen, oslonjen isključivo na grad i inteligenciju, koji su po svom ekonomskom statusu bili zavisni od visoke politike, što je reprodukovalo njen mentalitet kruhoborstva. Intelektualci su, kako su trezvenije glave u samoj Hrvatskoj isticale, „jeli kruh iz tuđe torbe". Njihov patriotizam i interesovanje za narod bili su više knjiški, uz odsustvo instinkta za stvarne potrebe najširih slojeva društva. Suvišno je isticati šta je značilo rešenje agrarnog pitanja u XIX veku, jer je ta istina toliko poznata da je nije potrebno naglašavati. U *Novinama dalm. horv. slavonskim* izlazili su dopisi u periodu 1847—1849. „o želji bosanskih katolika da se pripoji Herceg-Bosna s Hrvatskom". Karakterističan je jedan proglas iz Bosne u kome bosanski katolici apeluju na hrvatsku javnost i političare: „Priskočite svojoj jednokrvnoj braći u nevolji, dignite svoje viteške, krepke mišice i raskinite jedanput teške lance, koje evo 4 stoletja na gerocu bratje vaše ilirsko-bosanske vise, pak nas onda pod vašim barjakom vodite protiv vašim i našim dušmanima."[170] U proleće 1848. među katoličkim življem čula se pesma, sa političkom porukom „Do dva do tri dana, eto nama Jelačića bana", a u Hercegovini „Plivala su dica Hercegovci, turska dica skupa i hrišćanska, eto bana za nedilju dana, Jelačića silnoga junaka".[171] Citirani tekst najbolje osvetljava raspoloženje katoličkog stanovništva. U neobaveštenosti i silnoj želji koju je već objektiviziralo, krajnje optimističko, a bez ikakvog uporišta u stvarnosti, očekivalo je čuda. Tome je doprinela politička propaganda preduzimana sa znanjem i uz prećutnu podršku iz Hrvatske. To je dokaz više da katolički živalj u Bosni nije bio naročito dobro upoznat sa hrvatskim pokretom, niti je išta određenije znao o rasporedu političkih snaga u njemu, kao i o podeli kompetencija u njegovim vrhovima. Sve dok ova pogrešna politička procena ne bude uklonjena, katoličko stanovništvo će ostati izvan toka događaja.

Posebno je malo bio poznat pravi lik bana Jelačića, što je bio jedan od razloga da je rutinirana demagogija, koja je bila širena među katolicima Bosne i Hercegovine, nalazila povoljno tle za svoju akciju. U jednom podatku se ističe da se bosanski katolici smatraju Hrvatima i pozivaju bana Jelačića, jer „bratja slavjanska i bosansko-hervatska pište i jadikuju, te pozivlju i mole austrijske Hrvate da ih oslobode".[172] Krajem juna 1848. obratio se banu Jelačiću jedan katolik iz Bosne. U svom pismu molio je austrijskog cara da im pomogne. „Turci su im sasvim dodijali i samo na jedan mig carev svi bosanski hrišćani biće spremni uvek." Navodi kako je čuo da je papa pisao bosanskom biskupu i naložio mu da poradi kod fratara i savetuje katolički živalj da se pravoslavnima koji se spremaju na bunu nemaju nikakav dogovor."[173] Iz samih redova katolika čuli su se, međutim, trezveniji i dalekovidiji glasovi. Oni su, između ostalog, predmet jednog izveštaja iz druge polovine juna 1848. u kome se, povodom nesporazuma između katolika i pravoslavnih, izričito kaže: „Ovim se ja pridružujem, i iz svega gerla vičem nesloga braćo, nesloga među

[170] Prema: Dr fra Rastislav Drljić, *Prvi Ilir Bosne fra Martin Nedić*, 1810—1895, Sarajevo 1940, 66.

[171] R. Drljić, n. d., 66.

[172] J. Jelenić, n. d., 210.

[173] Arhiv Jugoslovenske akademije znanosti i umjetnosti, Zaostavština bana Josipa Jelačića. Acta Jellaciciana, III fasc., Bužim, 28. jula 1948.

bratjom jedne majke Bosne, tj. među bratjom istočne i zapadne cerkve. Ova nesloga jest oni neporušiv zid na kome mi nećemo ako tako uzživimo, neslogi nikad moći probit prozore za zadobit friškoga zraka, da se malo okrepimo, ter kroz njega pogledavši, da opazimo kako se među bratjom trojedne kraljevine i sa Srbljima ruši temelj ove nesretne reči 'nesloga', ter si jedan drugom hrabru desnicu pruža."[174]

Pored ostalih faktora koji su uslovljavali i oblikovali interes Vatikana za politička previranja u Bosni, u smislu pokušaja njihovog gušenja, bio je ekonomski motiv, tj. interes. Vatikan je bio jedan od zajmodavaca, koji su sanirali trule finansije Turskog Carstva i njegovu privredu u celini.[175] U „Molbi od sve Bosne", upućene leta 1848. verovatno banu Jelačiću, kaže se da bosanska raja „ima veliko ufanje" u njega, pa ga moli da udari na Turke; a na njegov mig svi će se dići na njih.[176] U dopisu od 6. juna 1848. bosanski katolici izražavaju „preveliko veselje nad lovorikama što ih je hrvatski narod bio već ubrao, kao i nad dobitkom bana od 'plemenite naše kervi' te Hrvate pitaju, da li se ovi u Banovini žaloste nad njihovom nesrećom?"[177]

Sredinom jula 1848. „Agramer Zeitung" objavio je vest da se svi Turci u Bosni od 20. do 60. godina života oružaju, da je svaka hrišćanska kuća, poređ uobičajenih dažbina, obavezna da da po jedan komad stoke, sve iz straha od pobune hrišćana, i da ako braća sa zapada (mislilo se na opasnost od upada Hrvata u Bosnu) pruže ma i malu pomoć bosanski hrišćani će moći da isteraju Turke.[178] U drugoj polovini septembra objavljena je u hrvatskoj štampi jedna interesantna vest. Po njoj, članci koji su Bosni izlazili u novinama uzbudili su toliko istaknutnje ličnosti u toj zemlji, da su oni samo gledali, kada će Srbi i Hrvati udariti na Bosnu. To je bio još jedan izgovor više turskim vlastima da u Bosni povedu istragu o autoru tih članaka. Posumnjali su u franjevce, ali su ovi odlučno pobijali, izjavivši svoju pokornost „davši pismeno na svih mešćemah očitovanje svoje podložnosti samosilju turskome na veke!!"[179] Njihove izjave vezir je sa radošću primio i poslao u Carigrad. Bio je to dovoljan i ubedljiv dokaz bosanskim Turcima da se umire i ostave na miru franjevce i raju.[180] Ipak, vezir je tražio pomoć Porte, ne pridajući veliko poverenje izjavi franjevaca. Svoj stav obrazložio je mišljenjem da „pogibija od strane slavjanske Bosni velika preti", što je bio dovoljan razlog da „Bošnjake Turke stane popisivati u vojnu".[181] Samo Sarajevo trebalo je da da 1 600 vojnika, ali su Sarajlije to odbile, govoreći da je to vezirova ujdurma da bi ih opremio u nizam. Zbog pasivnog držanja Tahir-pašinog, sarajevski feudalci su počeli da sprovode nasilja nad hrišćanskim stanovništvom. Podstaknuti više mlitavošću turske uprave nego svojom ličnom hrabrošću, pucali su na jednog trgovca „koji je ruski agent", zatim na vladiku. Uvidevši da će represalije izazvati nemire među hrišćanima i uplašeni od opasnosti stvaranja širih zapleta, Tahir-paša je činio korake u pravcu smirivanja prilika. Zbog toga, on je pohapsio

[174] NDHS, No 66, od 27. lipnja 1848, 268.
[175] Vidi o tome: Milorad Ekmečić, *Ustanak u Bosni 1875—1878*, 111.
[176] J. Milićević, n. d., 99.
[177] NDHS, No 57, od 6. lipnja 1848, 231.
[178] Agramer Zeitung, od 15. jula 1848, *Vest sa Vakufa na Uni.* — Prema: J. Milićević, n. d., 99.
[179] NDH, No 104, od 23. rujna 1848, 420.
[180] Isto, 420.
[181] Isto, 420.

mnoge sarajevske paše. U Bosanskoj krajini, došlo je do bune krajiških feudalaca, ali je paša bihaćki pohvatao njene kolovođe, većinom iz Cazina, i otpremio ih u Travnik, gde su očekivali presudu.[182] Šireni su glasovi da će u Bosnu još doći 2 000 Arnauta i 400 nizama s jednom baterijom, a „opće se ovde nadaju, da će ovaj vezir Bosnu u nizam doterati, što mu je po svojoj prilici i od novoga carigradskoga ministerija naloženo, al ako vezir bude ikakvog Bošnjaka zato pitao, doista neće ništa učiniti, budući da bosanski prednjaci a osobite paše, očito derže s vezirom, a tajno s Bošnjaci koketiraju, oni bo su jedini, koji cara smetaju, da se hristjanima ništa od zuluma ne oblakša."[183] Bila je to zagonetna pretnja, saopštena starim timarskim spahijama. Ona je nosila zloslutnu poruku, da su došli u takav nepomirljiv sukob s Portom i sultanom, da se spor može jedino oružanim sukobom razrešiti. U tome su naslućivali odluku Porte da pošalje Omer-pašu u Bosnu radi sređivanja prilika i otklanjanja razloga socijalne pobune. U vezi sa socijalnim kretanjima u Bosni bili su i planovi o stvaranju zajedničke jugoslovenske države. Sredinom maja 1848. došli su u Beograd Gajev emisar Herkalović i jedan sekretar bana Jelačića. Doneli su sa sobom jedno Gajevo pismo. Tom prilikom pružali su uveravanja Garašaninu da im je cilj ujedinjenje svih Južnih Slovena u jednu državu. Na to je Garašanin u jednom pismu primetio: „Ja sam ovu ideju za sada odobrio mu, jer ne treba drukčije s ovim ljudima ni govoriti." Informisali su ga, takođe, da gdegod u Hrvatskoj postoji mišljenje da Hrvatska treba da ostane za sebe, sjedinjena sa Bosnom, a drugi delovi buduće Jugoslavije za sebe, no da je takvo mišljenje manje zastupljeno.[184] Razlog Garašaninovog nepoverenja prema tim uveravanjima temeljio se na sumnji koju je izražavao prema Gaju, tačnije prema pojedinim elementima njegove politike.[185] U prvoj polovini septembra izaslanik poljske emigracije, Bistžonovski, javljao je francuskom ministru spoljnih poslova da je Gaj za stvaranje velike Ilirije, ili srpskog Dušanovog carstva. Srbi i Hrvati priključili bi se kneževini Srbiji, povlačeći u zajednicu i Bosnu i Hercegovinu i osnovali novo kraljestvo sa prestonicom u Beogradu, koji je za to podesan za Južne Slovene, iz nacionalnih i geografskih razloga.[186] Govorio je i patrijarh Josif Rajačić o stvaranju srpskog kraljestva koje bi obuhvatalo Bosnu i Hercegovinu, ali se to pitanje mora odložiti za budućnost, jer se bez rata s Turcima ne može stvoriti.[187] Takve su prilike vladale u Bosni i oko nje kada je Garašanin pokušavao da preko srpskog kapućehaje u Carigragu, Nikolajevića, diplomatskim putem izdejstvuje stvaranje „srpskog vice-kraljevstva".

Prema Františeku Zahu, Gaj je još 1844. godine izražavao interesovanje za Bosnu. To je bio jedan od razloga kojima se Zah rukovodio u pokušajima

[182] Isto, 420.
[183] Isto, 420.
[184] J. Milićević, n. d., 100.
[185] Grgur Jakšić, *Prepiska Ilije Garačanina*, 1839—1849), knj. I. SANU, Beograd 1959, 246; ćiril. Obrazlažući svoje držanje Garašanin je isticao: Ja sam vrlo interesiram šta će vam Herkalović za Gaja javiti. Gaj mi je vrlo podozritelan čovek i daj Bože da on podozorenije ne zaslužuje. No kako i Herkalović priznaje da je on s Rusima u sporazumijenju, ondaj je i s Mijajlom Obrenovićem; treba dakle paziti na ove ptice — upozoravao je on. Ilija Garašanin Aciki Nenadoviću. Kragujevać, 29. VII 1848.
[186] J. Milićević, n. d., 100—101.
[187] J. Milićević, n. d., 101.

realizacije spoljnopolitičkih planova izraženih u „Načertaniju". Zah je u tom smislu govorio i o Bosni, smatrajući je jabukom razdora i razmirica između Srba i Hrvata. Predlagao je rešenje toga problema, koje bi se sastojalo u usklađivanju srpskog i hrvatskog uticaja u Bosni i u sređivanju bosanskih prilika prema srpskom uzoru, tj. putem njihovog postupnog poboljšanja, ali bez odvajanja Bosne od Turske.[188] Bosanski Sloveni, prema Zahu, moraju jasno znati šta mogu zahtevati, moraju biti disciplinovani i računati samo sa realnošću.[189] Bio je to korektiv svim planovima bosanskih hrišćana za brzo oslobođenje od turske vlasti i sugestija da se njihove želje i ciljevi moraju uskladiti sa događajima na Balkanu i ravnati prema političkim prilikama u Evropi. Taj se tok mora uvažavati jer se rešenje samo tako može iznaći. To je, dakle, značilo više nada u evoluciju političkih prilika, nego u njihovo nasilno menjanje. On je Gaju predlagao da se orijentiše na bosanske katolike i da ih podstiče na pomirenje sa pravoslavnima. Na ove bi se pak u sličnom duhu delovalo iz Srbije. Hrišćanima obeju vera preporučivao je što više takta u dodiru s muslimanima. Osnovne misli svoga bosanskog političkog programa Zah je rezimirao u sledećem obliku: „Priznajemo, dakle, Srbiju kao ishodište (akcije), ali Bosna ne smije djelovati vlastitim snagama; Srbija i Hrvatska mogu joj pružiti samo savjete i moralne podrške. Treba preduhitriti intervenciju Austrije. Budući da Srbiji pripada uloga centra, oko kojeg će se jednog dana okupiti svi Južni Sloveni, mora se Bosna prilagoditi Srbiji. Nije potrebno stvarati u Bosni drugi centar. To znači da treba spriječiti nastajanje (posebne) kneževine s vladajućom porodicom. Neka se zadovolji s vijećem (sovjetom) i s načelnikom biranim na određeni broj godina. Ako bismo ovdje instalirali nasljednu vladu, došlo bi do borbe između porodica (dinastija) bosanske i srpske. Ne može se zahtijevati iskorjenje svih muslimanskih Bosanaca, treba da sudjeluju u vladi i da određen broj gradova ostane u njihovim rukama i s turskom posadom; to je veza koja spaja Bosnu s Portom.[190] Sumarno, Zahova se aktivnost, za koju je nastojao pridobiti i Gaja, odnosila na sledeća pitanja:

1) Jedinstvo svih Južnih Slovena sprovesti pod dinastijom Karađorđevića i ustavnim uređenjem države;

2) sprovoditi nenasilan postupak u pretvaranju evropske Turske i slovensku državu;

3) Srbija kao jezgro nove države će biti diplomatski predstavnik interesa Južnih Slovena;

4) priključenje Bosne Srbiji izvršiti u harmoničnom takmičenju Hrvata i Srba;

5) očuvati nezavisnu narodnu i političku aktivnost nove državne formacije, koja ne traži oslonac ni u Austriji ni u Rusiji; ukoliko on bude potreba, potražiti u Engleske i Francuske.[191]

Revolucionarni događaji u Austriji našli su odjeka i u Srbiji; u njenom javnom mnjenju, koje je bilo zahvaćeno indignacijom, a naročito u političkim

[188] Vaclav Žáček, *Suradnja Ljudevita Gaja s Františekom Zachom*, Radovi u povodu 100. godišnjice smrti Ljudevita Gaja. — Sveučilište u Zagrebu, Institut za hrvatsku povijest. Zagreb, 1973, knj. 3, 143.

[189] V. Žaček, n. d., 143.

[190] V. Žaček, n. d., 143.

[191] V. Žaček, n. d., 143—144.

krugovima, u čijem se držanju zapažala izvesna uznemirenost, ali i novi planovi na polju unutrašnje i spoljne politike. Sasvim razumljivo, srpska se politika našla u dilemi koja je nametala potrebu definisanja novih ciljeva i planova i redefinisanja starih pogleda i metoda. Ferdinand Majerhofer, austrijski konzul u Beogradu, javljao je Dvorskoj komori u Beču krajem marta: „Od juče (tj. od 24. marta 1848.) kruže pozivi da se prilika iskoristi, pošto je Austrija paralizovana i njeni srpski podanici se dižu, da se i ovde silom ustane, da se Turci iz tvrđava (Beograda, Šapca, Smedereva i Kladova) proteraju i tako, stvori jezgro jedne ilirske i srpske države koju oni žele da rašire preko Bosne, Bugarske, Slavonije i Hrvatske... itd. i čiju utopističku krunu oni nude knezu Aleksandru kao cenu za njegovo učestvovanje".[192] Izražavana su strahovanja da bi uspeh pobune bio pokolj slabih turskih posada i stanovništva, kao i ustanci u Bugarskoj i Bosni, koje će se — prema Majerhofovom uvjerenju i onako jedva moći održati.[193] Sutradan je nastavio u istom smislu: „Najnapredniji ljudi sanjaju o prisajedinjenju Bosne i Bugarske Srbiji i o potpunom proterivanju Turaka iz Dunavskih tvrđava."[194] Prilikom već pominjanog agitacionog putovanja bana Jelačića po Dalmaciji, koje je bilo motivisano pripremama za preduzimanje političke i vojne akcije u Bosni, planiran je napad na Livno, gde su bile skoncentrisane znatne količine topova i baruta. Plan je trebalo da ostvari 10 000 ljudi. koje bi predvodili Dalmatinci, Krsto Kulišić i Krsto Kalinić. Trebalo je da stupe u vezu sa najbogatijim begom u Livnu, Čizmićem, u čiju je pomoć polagana velika nada, jer je bio u krvnom srodstvu s Kulišićem. U vezi s tim. Čizmića su plašile eventualne akcije hrišćana i pretenzije njihove pobune, koje su mogle da ugroze begovu imovinu i porodicu. S toga, on je kao preduslov za akciju pobunjenika zahtevao da mu se garantuje bezbednost porodice i imovine.[195]

Već ranije započet rad srpske vlade na političkoj propagandi u Bosni, sada je osetno pojačan pod rukovodstvom Ilije Garašanina, koji je ispoljavao veliko interesovanje za političke i društvene prilike u Bosanskom pašaluku, kao i za aktere eventualnih promena i događaja. Jugoslovenska naučna istoriografija saglasna je u oceni da je Ilija Garašanin bio prvi srpski i jugoslovenski državnik, koji je shvatio politički problem svoje zemlje. Srbija se našla ukleštena između dveju carevina, Austrije i Turske, koje su imale aspiracije prema njenoj teritoriji i koje su nastojale da ograniče ili unište njenu nezavisnost. Mladoj kneževini jedino je preostajalo da svoju politiku usmeri u pravcu prevazilaženja tih ograničenja. Tu alternativu Garašanin je politički i strateški razradio u planovima o stvaranju saveza Srbije i ostalih južnoslovenskih zemalja. On je jasno i nepogrešivo uviđao da je njegova zemlja bila država bez

[192] Građa I, 1, 33—34. Majerhofer Dvorskoj komori u Beču, o revolucionarnom vrenju u Beogradu. Beograd 13(25) marta 1848.

[193] Građa I, 1, 34, nav. izveštaj.

[194] Građa I, 1, 43. Lemperani Ž. Bastidu. Beograd 14(26) marta 1848.

[195] Tom prilikom aga mu je primetio: „Bogati Krsto, vi se spremate da udarite na nas a ti meni ne govori ništa o tome", na šta mu je ovaj odgovorio: „Bogami brate, ja o tome ništa neznam, a ti znaš da bez Krste tu se ne udara, nu kada bi Krsto i udario, on će se spomenuti svoga pobratima." — „Ako si mi pravi pobratim — nastavljao je Turčin, nemoj mi lagati. Ti moraš o tome znati. Nama je kazano da ćete i vi iz Dalmacije i Srbi iz Srbije, pa i Crnogorci i Hrvati zapaliti Bosnu i raju pobuniti; ali čuj me Krsto, koji god gospodar u Bosnu dođe, ja ću mu se bogami pokloniti samo da mi ostavi život, djecu i imanje." Matija Ban — S. P. Knićaninu, Dubrovnik 28. aprila 1848, Građa, I, 1, 238.

alternative u spoljnoj politici ukoliko ne krene ovim pravcem. Stoga je činio napore da ostvari svoje planove. Nova država bi, kako ju je on zamišljao, predstavljala u isto vreme snažan i efikasan otpor planovima o imperijalnim pretenzijama austrijske i ruske politike na Balkanu i u srednjem Podunavlju. Državnici poluautonomne kneževine, u prvom redu Garašanin, osetili su pravce moderne srpske istorije i to su saznanje pokušali pretvoriti u politički program i nacionalni ideal.

Veze Bosne sa Srbijom, ostvarivane u okvirima „Načertanija", odvijale su se na razne načine. Jedan od njih bio je tajni rad, organizovan i vođen pomoću Garašaninovih poverenika, koji su se, imajući svoje stalno građansko zanimanje, bavili dostavljanjem pošte i posredovanjem u prenošenju važnih obaveštenja u određene punktove u Srbiji o prilikama u Bosni.[196] Značajnu ulogu u razvijanju, održavanju i daljem jačanju veza između Bosne i Srbije, igrali su bosanski i hercegovački franjevci, čija se aktivnost kontinuirano odvijala i tokom 1848. godine. Garašanin je, imajući ovo u vidu, naglašavao potrebu uključivanja franjevaca u političku i nacionalnu propagandu vođenu iz Kneževine u neoslobođenim jugoslovenskim zemljama. On je i lično poznavao mnoge od njih, iz čijeg je reda potekao izvestan broj njegovih poverenika. Njihova predana aktivnost i poverenje koje su uživali u političkim krugovima Srbije, kao i u narodu, korenila se na razlozima i događajima, koji su znatno širi i vremenski prostraniji, nego što su bile same godine revolucije. Naime, nalazeći se u sukobu s biskupom Barišićem, eksponentom dvojnog tipa, Vatikana i Beča, franjevci su u svojoj, u to vreme progresivnoj i jugoslovenski orijentisanoj borbi, nalazili pomoć i podršku vlade u Srbiji. Na tome se izgrađivalo saznanje o obostranim interesima koje je garantovala ova saradnja. Takva politička praks reprodukovla je, sa svoje strane, česte dodire i živu prepisku između katoličkog dela Bosne i pravoslavne Srbije, a kroz nju se najbolje vidi dinamika i učestalost tih veza, njihov domet, smisao i značaj. Tako Garašanin uspeva da preko franjevaca upliviše i na bosansko-hercegovačke katolike u duhu spoljnopolitičkih planova proisteklih iz „Načertanija". Uticaj srpske politike na pravoslavno hrišćansko stanovništvo Bosne bio je još dublji i intenzivniji, što je logično s obzirom na istu nacionalnu i versku pripadnost Srba u Bosni i onih u Srbiji. Pored saradnje sa franjevcima i uticaja koji je ostvarivala među njima, vlada Srbije uspevala je da u narodu dalje jača misao o potrebi antiturske borbe hrišćana, ne samo u Bosni, već u svima jugoslovenskim zemljama. Efekti ovakve spolnjopolitičke, u osnovi demokratsko-oslobodilačke, aktivnosti srpske vlade osećali su se u Bosni, a naročito u pograničnim krajevima Turske: u Posavini, zatim u Hercegovini, gde su simpatije za kneza Aleksandra Karađorđevića, kao sina Karađorđeva, bile naročito velike. Po izveštajima koji su iz Bosne stizali u Srbiju, spremnost naroda za ustanak na Turke bila je očigledna, ali se u akciju nije htelo kretati bez pomoći spolja, naročito iz susedne kneževine. Poverenici srpske vlade u Bosni donosili su o tome značajne podatke.[197] Stanje u Bosni krajem decembra 1848.

[196] Na tom patriotskom poslu, skoro redovno skopčanom s opasnostima, spominju se, između ostalih, porodica Brlić u Sl. Brodu, fra Avgustin Marašić, župnik u Komušinama, Sava Nikolić iz Sl. Broda, Božo Andrin iz Tuzle, Đuro Kurtović iz Brčkog i porodica Bogdanović iz Bos. Broda, pored drugih. Ilija Kecmanović, *Izveštaj poverenika o prilikama u Bosni od 1848 do 1854...*, 252.

[197] V. Stojančević, *Južnoslovenski narodi...*, 225.

bilo je predmet ondašnje štampe. Tako je u jednom dopisu *„Novina dalmatinsko-horvatskih-slavonskih"* pisalo: „Silni duh ovog vremena nije još dunuo ovamo; na nebu našem još ne puca zora; — ne zbivaju se u Bosni događaji neobični, nego svagdanje je jedno te isto." Nešto kasnije donele su da „Turci besne, i raja sirotna pati, pišti u lanci robstva i previja se na sve krajeve, a nitko ne pruža ruke da ju izbavi!"[198] Nasilja turskih vlasti i spahija bila su uperena protiv hrišćana, u prvom redu Srba. Takav zaključak nameću podaci iz štampe. Prema jednom od njih „u Turakah je oživila slutnja neka — pak kao što se je negda u Serbiji sad gore s rajom postupaju i često je viditi na gradovih glave otmenih Serbah".[199] Zulumi i pojačana eksploatacija, svake godine sve veći, neminovno su vodili zaključku da se turskom pritisku može stati na put jedino oružanim otporom hrišćanskog življa. Pojačano nezadovoljstvo u redovima raje 1848. i uoči nje, u celoj Bosni. bilo je izazvano ekscesivnim pojačavanjem eksploatacije turskih upravnih vlasti i domaćih feudalaca. Ali, iako se stanje neprekidno pogoršavalo, do ustanka nije došlo. Razlog je bio jednostavan: slaba materijalna oprema i nedostatak jednog rukovodećeg tela koje bi se stavilo na čelo ustanka.[200] Ipak, ustaničko raspoloženje u Bosni nije slabilo; jačajući sa svakim turskim pritiskom, ono je dobijalo u jačini, jer zulumi i nasilja nad rajom još više su učvršćivali njihovu svest o potrebi borbe.

1848. godine zbog revolucije u susednoj Austriji samopouzdanje naroda u Bosni bilo je veoma izraženo i to je jedan od razloga zbog kojih su turske vlasti iz opreznosti, a begovi iz straha, preduzimali preventivne mere. U takvim prilikama u istoj srazmeri u kojoj je jačala svest u narodu o potrebi dizanja ustanka, jačala je i njegova spremnost za borbu protiv Turaka, kao i strah ovih od hrišćanske pobune širih razmera. Jedan Kovačevićev izveštaj iz sredine maja 1848. potvrđivao je ovakvo raspoloženje u narodu i donosio čak nove utiske i podatke. Ističe se da je narod trebinjske nahije preko svog popa Pere Pravice bio u dogovoru sa narodnim predstavnicima i sa više popova „iz okolnie nahija kako bi na Turke ustalo se". U višegradskom kraju narod je, dogovarajući se o crkvenim praznicima, „svom nadeždom ispunjen" da će im Srbija ruku pomoći pružiti. Odatle prema Sarajevu hrišćani su bili „prilično i krišom nabavljali barut". U Sarajevu i Goraždu Turci su se bili uplašili da Srbijanci ne pređu Drinu i upadnu u Bosnu. Putujući Hercegovinom, Kovačević veli: „Nigde ni jednog čoveka vidio nisam koji oružje imao ne bi... Svi bez razlike u putu i kod stoke svoje po dva pištolja, andžara i po jednu dugu pušku džeferdar nose." Turci, koji suo sećali da se u narodu nešto

[198] NDHS, No 144, od 28. prosinca 1848, 581.

[199] NDHS, No 144, 581. — Turci se, kako vele, boje da se ne bi i kod njih [u Bosni] raja od zapadne kuge okužila, ali je kugi mesto, ističe se sa notom ogorčenja i strasti, u njedrih Islama.

[200] V. Stojančević, *Južnoslovenski narodi..., 226.* To potvrđuje i kolektivno istorijsko iskustvo, koje govori da je svaka socijalna i politička pobuna lokalnog značaja, pod uslovom da je čak i imala navedene preduslove, neminovno bi se zbog nepovezanosti sa širim zaleđem iživela u lokalnim relacijama. U to vreme još nisu bile sazrele okolnosti za jedan ustanak širih razmera. Često istina tobožnja „povoljna situacija", „uslovljena revolucijom u Austriji toliko je prenaglašavana, da je svaki pokret među hrišćanskim stanovništvom kao povoljna prilika za revoluciju a Srpska vlada i politika u celini redovno su proglašavani za krivce koji su izdali te ustanke.

sprema, hteli su preduzeti neke mere; govorilo se u aSrajevu kako su pretili sečom po selima o pravoslavnom Uskrsu. Slično je bilo i sa nevesinjskim selima. U Višegradu i Goraždu bio je jak policijski nadzor, a hrišćani su bili pod prismotrom. U Mostaru hercegovački vezir Ali-paša Stočević egzercirao je 300—400 Turaka i istovremeno pretraživao srpske radnje „da se uvidi u kakvih predstavljenija za bunu protiv Turaka".[201] Iako su turske vlasti podozrevale od raje, one su ipak bile uverene da im velike sile neće praviti smetnje na granicama, pošto je pažnja evropskih dinastija bila okupirana događajima izazvanim revolucijom.

Kovačevićev izveštaj nameće zaključak da je od svih krajeva najveće uzbuđenje i pripremljenost naroda za borbu s Turcima bilo zahvatilo Hercegovinu. Ovome je, u znatnoj meri, doprinosila tradicija, održavana guslarskom epikom i svešću o nepomirljivosti između hrišćanskih naroda i osvajača, kao i osećaj verske povezanosti sa Srbima iz Srbije. Ovde, prema Kovačevićevom iskazu, „stari ljudi koji su u Karađorđevo vreme na Sjenicu i Novi Pazar išli, kada su čuli da Karađorđevo pleme u Srbiji vlada, od radosti su plakali i kazali onda sigurno se možemo nadati da ćemo izbavljeni biti. Ovo sam najviše u naiji gačanskoj gledao. Ovde se vidi da su u Hercegovini do sada samo trgovci koji sa Srbijom trguju, znali kako je u Srbiji i ko vlada. Na dva velike derneka — skupštine uglavnom u hercegovačkom manastiru blizu Trebinja, bio sam na ovim skupštinama, na kojima je samo naoružani mladi ljud do 150 bilo, ja sam se sa kaluđerima i knezovima opširno o stanju Ercegovine razgovarao i doznao da su svi sami u stanju bili Turke nadvladati, kada ne bi ovima iz Bosne, ili s druge strane pomoć došla. Iguman manastira kome mia do 70 godina, izjavio je da je njemu najžalije što će umreti pre nego se Srbi ovdašnji oslobode".[202] Nasuprot Hercegovini, Bosna je bila manje naoružana, naročito središnji krajevi, ali „slabo će se koja kuća u Bosni naći da ne bi barem jedan pištolj pritježavala". Naročito su pak za ustanak bile spremne nahije prema Dalmaciji, Hrvatskoj i u zvorničkom pašaluku. Trgovci, za koje se znalo da ne mare Turke, bili su upućivani „da se na Srbiju obraćaju", i da što više nabavljaju baruta. Oni koji su bili na južnim granicama Bosanskog pašaluka imali su održavati vezu sa Georgijem Nikolajevićem u Dubrovniku i Teodorom Petranovićem u Dalmaciji. Pored graničara, veze su bile održavane i sa Ljudevitom Gajem, koji je inače zastupao ideju „da Srbija prvenstvujuća zemlja bude u podići se imajućem carstvu Jugosloveniskom" Uz to, Kovačević je naglašavao da „Bošnjaci i Ercegovci sami po sebi bez starih dobrih predvodnika ustati ne mogu", zbog čega je i sama politika zvanične srpske vlade trebala jasnije da odredi svoj stav u ovoj nemirnoj godini.[203] U julu 1848. hrišćani Zvornika, upućujući apel srpskim vlastima, isticali su: „Mi vaša braća naije, mali i veliki traže da ih pomognu i zaklone i od ovog jarma izbave koji nemoremo više trpjeti, došlo nam u vodu skakati, toliko su napali na nas sada da živjeti nemožemo, pa se uzdamo jošte u vas, da ste tamo".[204] Po ugledu na narod zvorničke, hrišćani bijeljinske nahije uputili su

[201] AS, IG, kut. V, fasc. 1, Izveštaj od 15. maja 1848. iz Kragujevca. Korišćen i kod V. Stojančevića, *Jugoslovenski narodi*..., 226—227.

[202] V. Stojančević, *Južnoslovenski narodi*..., 226—227.

[203] V. Stojančević, *Južnoslovenski narodi*..., 226—227.

[204] Molbu je u ime sela Glavičice, Loćana, Pilica, Čeinića i Pećine potpisalo 29 lica i „svi proči". — V. Stojančević, *Južnoslovenski narodi*..., 227.

veliku i dokumentovanu molbu, koju je u Beograd doneo Matija Mijajlović. U njoj se očituje narodno nezadovoljstvo turskom upravom i, shodno tome, ogorčenje na nju. Iz naroda je progovarao gnev: „Težak zulum došo koga nije nikada Bosna zapamtila odavno." Stanovništvu su bile naročito teške uredbe koje je vezir u Travniku uveo, a potom sankcionisao, određujući seljacima izvršenje obaveze preko njihovih kmetova i knezova da spahijama daju desetinu, gospodarima trećinu „od sva što god iz zemlje raste", i od sena polovina. Ovo opterećenje, u stvari, lišavalo je seljaka da drži stoku koju „sada ne bi mogao izraniti" pa ju je morao prodati. Uz to, dolazilo je još „plaćanje carske mirije, poreza, harača i džumruka, osim zulumćarskih globa i ucjena". Karakteristično je da se u ovoj žalbi ističe kako „jesmo mi bili videli i razumjeli da nama ne ima od cara Sultana časti ni pomoći, niti Bošnjaci Turci slušaju njegove vermane i besjede, nama se više nije vajda Turcima moliti nego se molimo vama (knezu Aleksandru) i Bogu srpskom gospodaru, našemu bogom roditelju i od vas pomoći tražimo i vama se molimo da nam date praa i olova i da nam dadeš Bošnjake našu braću ... koji su od turskog zuluma pobegli i podvate i nas kroz svoje pogledajte gospodaru, gospodaru bogom roditelju, mi ćemo sami za krst časni pomrieti i za ime božie i za vaše svetlo gospodstvo". Molbu je potpisalo deset lica.[205]

Ovakvo raspoloženje bosanskih Srba zapažalo se i početkom sledeće, 1849. godine. Potvrđuje ga podatak da su u drugoj polovini februara bosanski Srbi uputili novu predstavku knezu Aleksandru u kojoj mu saopštavaju sledeće: „Iz Bosne ište vezir od nas Srba bosanskih od Novog Pazara, do Drine vode 15 iljada (ljudi) i tu e vojsku svoju popisao i pogledamo sada koi dan da se krenemo, gospodaru molimo pervo Boga drugo vas i svo Praviteljstvo vada da nama vi kažete, u koe ime nas zove vezir i diže naše najbolje ljude. Mi neznamo kuda nas teraju ili nas teraju da se s vama biemo, ili nas sami car nekuda zove, vi nama pošaljite odgovor i vaše znanje dok mi nismo se skrenuli. Tai naš brat Matija Mijajlović koie međ vam bio svu zimu u Bosni u narodu 4 meseca medj nami nie bio i za njega nismo znali. Sva e Srbija za njega znala i među sobom obdržavala i od Turaka krila."[206]

U svetlosti ovoga izveštaja mogu se, iako ne u celini, sagledati dimenzije uticaja Kneževine Srbije među bosanskim Srbima, koji su, vrlo često, kao u navedenom primeru, obaveštavali srpske političke krugove o stanju srpskog stanovništva, tražeći savete, pomoć i podršku. Tokom 1848. u Beograd je stigao jedan izveštaj Matije Mijajlovića. Pored privrženosti srpskom praviteljstvu i Aleksandru Karađorđeviću, u izveštaju se iznosi želja bosanskih Srba, koji mole srpskog kneza „da ih izbavi od turske sile, durati se ne može, jer Turci, i na našu decu od 7 godina silu čine i o crkvenim vratima turska paščad repinu vešaju, gospodaru, nama njiove svakojake sile čine". U istom duhu duhu nastavlja se dalje: „Gospodaru ... vi este mudri i pametni možete i

[205] Iz sela: Broda, Batkovića, Međaša, Dvorova, Čengića, Dizdareva, Crljenova, Vršana i Putinjevca. Poimenično, to su: Pavel Blagojević Matija Birčan, U. Jojaković, Pero Seletić, Pešo Jugović, Stevo Doknić, Stevo Pekić, Mijajlo Narančić, Sava Klasanović, Simo Stoić i Petar Šarčević. AS, IG, No 278, *Pismo desetorice viđenijih bosanskih Srba, upućeno knezu Aleksandru Karađorđeviću,* bez datuma.

[206] Navedenu molbu potpisali su pedesetorica bosanskih Srba. AS, IG, No 415, *Pismo od 50-orice bosanskih Srba —Aleksandru Karađorđeviću,* od 9(21) februara 1849. godine.

smiete pomoć učiniti i naše roblje izbaviti i pod Srbiu zakriliti ako se vi za to boite careva i kraljeva (verovatno se misli na turskog padišaha i austrijskog cara, odnosno ugarskog kralja) i odrečete se svega roblja bosanskoga kad se i sirotinja odpišite drugi neka i on vidi u kakvoi smo u tužnoi nuždi i nevolji."[207] Tako je napisan i nov izveštaj u kome se isticalo: „Uzda se sirotinja sada zulumu koi nije odavno ovaki bio er e sirotinji zulum dodijao pa vas plačući sirotinja moli... er se zulum dotužio koi se durati nemore došlo e da se u vodu potapa ili da se Turci od teškoga i njiova suda odvrate (?) mi molimo vas da se obazrete na nas na sirotinju."[208] Navedena pisma upućuju na zaključak da je narod svu krivicu za svoj težak društveni i materijalni položaj svaljivao na stare timarske spahije koji su bili uzurpirali svu vlast. Ovakvo mišljenje potvrđuje i podatak iz jednog dopisa iz bijeljinske nahije, primljen u račanskom karantinu 30. septembra 1848. godine. U njemu se naglašava spremnost da se otpiše u Rusiju „caru Nikolaju neka i on vidi u kakvoj smo tužnoj nuždi i nevolji... Nikakve milosti ne ukazaste da nas obradujete i roblje bosansko izbavite."[209]

Nade i očekivanja hrišćanskog stanovništva, polagane u oslobodilačku misiju Srbije i politiku srpske vlade bile su velike, jer su mogućnosti za njihovo ostvarenje bile daleko ispod očekivanja. Srpska vlada je oklevala, kao i Crna Gora Petra II Petrovića Njegoša, da se odazove zahtevima iz Bosne i Hercegovine i da da signal za opšti ustanak protiv turskih vlasti. U ovome je sadržan deo istine i odgovora na pitanje zašto je jedno vreme hrišćanski živalj u ovim oblastima počeo da gubi veru u šire, balkanske mogućnosti Kneževine Srbije. Ovakav stav Srpske vlade objašnjavao se, donekle, faktom da je ova bila angažovana u pokretu ugarskih Srba, pa joj se činilo da bi bilo suviše opasno po bezbednost zemlje da zaoštrava odnose i sa Turskom. Osim toga, Turci su na južnim granicama Srbije, u Nišu i Vidinu, imali znatne vojne snage postavljene radi opserviranja Srbije i spremane za eventualno dejstvo prema njenim središnjim krajevima.[210] Na unutrašnjem planu, u političkim krugovima u Srbiji 1848. nije bilo potpunog jedinstva u formiranju spoljnopolitičkih ciljeva i diplomatskih inicijativa.

Na držanje Crne Gore i motive koji su uticali na formiranje njene spoljne politike osvrće se jedan Kovačevićev izveštaj, prema kome je na nju uticala pretnja od turskog napada iz Skadra, s obzirom da se sporila sa Turcima oko političke pripadnosti teritorije Pipera koji su već od nekog vremena bili odbili da priznaju turski suverenitet. „Vladiki je preko mere žao — isticao je on — što se u stanju obranitelnom držati mora. Sa žalošću javiti moram da će se naša stvar pokvariti, ako se dosadašnji neutralitet ne ukine i braći našoj iskrenost ne dokaže se. Ja jedva čekam, da tamo dođem, i sve otkrijem što

[207] Istom prilikom naglašavano je: „Kad koi vezir dođe, onda paše i bimbaše i svi devetinu odnesu te nji vezir... Matija Mijajlović ostaje u Bosni narodu da on priprema narod slobodi da se narod ne okreće za turskim... i ja gospodaru neću nikakva bunta učiniti brez vašega znanja i dogovora." AS, IG, No 278. *Pismo iz Bosne — srpskom knezu A. Karađorđeviću,* bez datuma.

[208] AS, IG. — *Pismo bosanskih Srba knezu A. Karađorđeviću,* [dokument u znatnoj meri oštećen i nečitljiv].

[209] V. Stojančević, *Južnoslovenski narodi...*, 228.

[210] V. Stojančević, *Južnoslovenski narodi...*, 228.

nam sjajnu budućnost pokvariti i pomračiti grozi."[211] Prihvatljiv je ispravan zaključak da su revolucionarno stanje u Austriji, tj. u južnoslovenskim zemljama u njenom okviru, angažovanost Srbije u pokretu vojvođanskih Srba, kao i aktivnost Crne Gore na susedna hercegovačka brdska plemena omogućavali Turskoj relativno sigurne spoljne granice i doprinosili suzbijanju ustaničko-revolucionarne atmosfere među njenim sopstvenim podanicima, u Bosni i Hercegovini posebno.[212] Osim toga, ovakva opšta politička situacija na zapadnim granicama Turske pružila je priliku — zbog već poslovične nemoći centralne turske uprave u Bosni, — bosansko-hercegovačkim feudalcima da pojačaju pritisak na hrišćane uzimajući kao razlog obezbeđenje interesa turske države i zaštitu bosanskog pašaluka od agitatorsko-subverzivne delatnosti austrijskih i srpskih podanika ,kako u graničnom predelu, tako i u unutrašnjosti pašaluka.[213]

Kao što je u prethodnom izlaganju već bilo rečeno, uloga bosanskih franjevaca u političkom i nacionalnom i kulturnom životu u Bosni i Hercegovini bila je po mnogo čemu značajna. Vrlo važnu ulogu igrao je franjevac Ivan Franjo Jukić. U političkom pogledu, ideal mu je bio stvaranje jugoslovenske države oko Srbije, u koju bi Bosna ušla kao samostalna jedinica, jer Bosanci kako je Jukić mislio i pisao, nisu ni Srbi ni Hrvati, nego posebna narodnost.[214] Fra-Grga Martić bio je isto jedan od najznačajnijih u franjevačkom krugu. Za razliku od Jukića, čiji su politički pogledi bili progresivni, Martić se nije naročito zalagao za ideju zbližavanja Hrvata i Srba. Na ovakav zaključak upućuje, između ostalih, i podatak da je bio neprijateljski raspoložen prema srpskoj nacionalnoj propagandi u Bosni, koja je upravo bila inspirisana idejom o stvaranju jedne šire, jugoslovenske države.[215]

U nauci su, u glavnim linijama, utvrđeni okviri, smisao i karakter kulturno-političke aktivnosti franjevaca, i u tom sklopu, njihovog odnosa prema Srbiji, Hrvatskoj, tačnije prema ilirizmu i jugoslovenstvu. Ocenjeni su rezultati njihovog rada,[216] pa se čine opravdanim sledeći zaključci:

1) Preko franjevaca Srpska vlada je bila dobro upoznata sa prilikama u susjednim zemljama, a naročito u Bosni, posebno s položajem i raspoloženjima bosanskih katolika.

2) Međusobni odnosi fratara i pravoslavnih sveštenika bili su prijateljski što se pozitivno odražava i na raspoloženje pastve obeju hrišćanskih konfesija.

3) Interesovanje za prilike u Bosni bilo je veliko i u Hrvatskoj i u Srbiji svakako od strane ilira i Srpske vlade s pretenzijama političkog rada i uticaja.

[211] AS, IG, No 392, Pismo T. Kovačevića Iliji Garašaninu, Zagreb, 3. septembra 1848.

[212] V. Stojančević, *Južnoslovenski narodi...*, 228.

[213] V. Stojančević, *Južnoslovenski narodi...*, 228.

[214] Milorad Ekmečić: *Borba za nacionalne države i novo društvo,* Istorija Jugoslavije, deo III. Prosveta, Beograd 1972, 241.

[215] Fra Grgo Martić, *Izabrani spisi,* Svjetlost, Sarajevo 1956, 10.

[216] U tom smislu naročito su značajni rezultati do kojih je došao dr Vladimir Stojančević, izneseni u sledećim radovima: *Južnoslovenski narodi u osmanskom carstvu...; Da li su bosanski franjevci održavali političke veze sa Srbijom pre „Načertanija"* 1844. godine?; *Da li je bilo političke akcije Srbije u Bosni za oslobođenje od turske vlasti pre Garašaninovog „Načertanija"?;* zatim: Ilija Kecmanović, *Barišićeva afera,* Sarajevo, 1954.

4) Narod je u Bosni i Hercegovini očekivao pomoć za oslobođenje iz Hrvatske i iz Srbije, a većina bosanskih fratara želela je slogu i političko sporazumevanje ovih spoljnih faktora upravo radi postizanja glavnog cilja, oslobođenja Bosne i očuvanja narodnog jedinstva.

5) Narod u Bosni speman je da se bori za svoje oslobođenje, ali usled poznatih prilika nije bio u stanju da prvi javno ustane protiv turske vlasti; to bi usledilo tek kada u akciju krenu i iz Srbije i iz Hrvatske.

Pored svega izloženog, franjevce je za Srbiju naročito vezivalo i to što je Austrija pokazivala svoje neprijateljstvo prema njima. Ranija bavljenja franjevačkih studenata — teologa u Ugarskoj, njihovi dodiri sa pripadnicima raznih slovenskih naroda, sa ugarskim Srbima posebno, doprineli su da kod franjevaca osećaj konfesionalne pripadnosti ne potre osećaj njihove pripadnosti velikoj porodici slovenskih naroda kojoj pripadaju i Srbi.[217] Sa takvim pogledima odlazili su u Bosnu i počinjali delovanje, naročito u petoj deceniji prošlog veka. Posledice toga uticaja na hrišćansko stanovništvo bile su uočljive i njihov cilj je već 1848. godine bio jasno izražen. Bila je to svojevrsna varijanta „panslavizma", tačnije jugoslavizma, razumljivo, primerenog vremenu u kome su delovali. Konfesionalne razlike u Bosni nisu tada isključivale i političke interese zajednice katolika i pravoslavnih kako u odnosu na Tursku, tako i u odnosu na Austriju.[218] Kneževina Srbija kao neka vrsta moralno-političkog zaštitnika i centra oko koga su se okupljali Južni Sloveni u pograničnim turskim provincijama i kao antipod Austriji i Turskoj (u relacijama u kojima je mogla da sprovodi svoju nacionalnu spoljnopolitičku aktivnost) mogla je poslužiti kao oslonac i za same franjevce u njihovoj opravdanoj borbi protiv tuđinskih uticaja — Vatikana, u sferi vere i verskih pitanja i bečkog dvora, u oblasti političkih odnosa. Srbija je u viziji franjevaca bila ona zamišljena tačka, pomoću koje su se oni snalazili u tim zamršenim prilikama. Otuda i oslonac na nju, u kome je sadržan raison d'être tih veza i međusobne saradnje. S pravom se ističe u literaturi fakat da su posle 1840. godine „panslavizam" i „srpska propaganda" služili Austriji kao razlog za jačanje njene političke agitacije, iza koje su stajali u čvrstoj sprezi ekonomski, politički i crkveni interesi i teritorijalne pretenzije prema Bosni. Na političku aktivnost bosanskih franjevaca Austrija je obraćala veliku pažnju, naročito ako su oni bili u vezama sa srpskom vladom.[219]

Životno zainteresovani za sudbinu bosanskih hrišćana i njihovo oslobođenje od turske vlasti, francejvci su svoje planove nastojali pretvoriti u stvarnost, u praktičnu politiku. Ovo ih je vodilo na put saradnje sa srpskom vladom, koja je tada jedina efikasno radila na nacionalnom pripremanju i tajnom političkom organizovanju Jugoslovena u Turskoj. Franjevci su tako postali borci za oslobođenje, ne samo Bosne već i drugih naših oblasti. U samoj Bosni, nesređene prilike, stalno pogoršavani agrarni odnosi i učestalost zuluma upravnih organa turske vlasti davali su svakako unutrašnju komponentu za jedan širi i smišljeniji rad franjevaca u povezivanju sudbine bosansko-hercegovačkih katolika sa spoljnim političkim faktorima od kojih se očekivala po-

[217] V. Stojančević, *Da li su bosanski franjevci održavali političke veze sa Srbijom pre Garašaninovog „Načertanija" 1844. godine?*, Zbornik Filozofskog fakulteta u Beogradu, Beograd 1970, knj. XI—1, 580.

[218] Ivan Frano Jukić, *Putopisi i istorijsko-etnografski radovi*, Sarajevo 1953, 12.

[219] V. Stojančević, *Da li su bosanski franjevci...*, 582.

moć. Navedeni oblici aktivnosti franjevaca različito su tretirani i ocenjivani u petoj deceniji XIX stoleća, a srpska komponenta o njihovoj aktivnosti smetala je protivnicima saradnje pravoslavnih i katolika, zbog čega su bili proglašeni za sledbenike srpske vlade i njene politike. U tom smislu govori i podatak da se za njih otvoreno govorilo da su se „zaracili", tj. da su postali neposlušni, buntovni kao Raci — Srbi.[220] Opravdan je zaključak da su veze bosanskih franjevaca sa Srbijom predstavljale primer spontane saradnje i označavali su dobar bilans u nastojanjima da se Bosna oslobodi od turske vlasti zajedničkom saradnjom oba dela njenog hrišćanskog stanovništva. Posmatrana u jugoslovenskoj perspektivi, nacionalna politika Srbije odgovarala je realnim interesima i nužnim nastojanjima jugoslovenskog stanovništva u Turskoj, pa i bosanskim katolicima da se oslobode strane, turske i austrijske vlasti. Svi navedeni podaci rezultiraju u zaključku da se društveni sadržaj oslobođenja bosansko-hercegovačkog seljaštva od obaveze prema turskim feudalcima i od pritiska veoma primitivnog aparata upravnih vlasti uklapao u ideološke okvire revolucije srpskog naroda uopšte, uz podršku i oslonac na Srbiju.[221]

Prilike u Bosni tokom leta 1848. osvetljavaju izlaganja Tome Kovačevića, Garašaninovog poverenika za rad na političkoj propagandi u Bosni i Hercegovini. U razgovoru koji je vodio sa sekretarom francuskog konzulata u Beogradu, Alfredom, krajem avgusta, Kovačević mu je, prikazujući težak položaj hrišćanskog stanovništva, isticao: „Ja vas, gospodine, uveravam da sultan samo ime vladatelja bosanskog nosi, a niko ga za takovog u Bosni izuzimajući bednu Raju ne priznaje niti mi možemo dušom danuti dok se ovi rđavi Turci, odande ne isteraju."[222] Ovakve i slične inicijative Srba i poverenika srpske vlade, uz striktnu potvrdu i saglasnost samog Garašanina, bile su motivisane višestrukim ciljevima. Prvo, da se šira evropska javnost i zvanični kabineti evropskih vlada upoznaju, a zatim pokrenu iz stanja ravnodušnosti i zainteresuju za otklanjanje nesnosnih prilika u kojima žive hrišćani u Turskoj, posebno u Bosni i Hercegovini. Time se htelo da se evropska javnost izlozi pritisku radi pokretanja pitanja položaja hrišćana u ovim provincijama. Drugo, da se među velikim silama i u njihovoj javnosti afirmiše problem bosanskih hrišćana radi delotvornog uticaja evropskih država na Portu ne bi li ukinula ili, što je bilo realnije, ublažila teško stanje svojih hrišćanskih podanika. Otkuda orijentacija bosanskih Srba na Francusku i nada u njenu pomoć? Šta je Francuzima i francuskoj spoljnoj politici pribavilo toliko poverenje? Odgovori na ta pitanja korene se delom u događajima vezanim za februarsku revoluciju 1848. godine. Promene koje su nastale u ovoj zemlji bile su poznate i u balkanskim provincijama Turskog Carstva. One su kod potlačenih hrišćana budile nadu u oslobođenje i u oslobodilačku misiju Francuske, gde je načelo narodnosti i narodnog suvereniteta bilo misao koja se često mogla čuti u političkim krugovima, i posebno kod inteligencije. Ovo su naročito zapažali trgovci i uopšte građanski sloj u Bosni i Hercegovini, kao i sveštenstvo i malobrojna inteligencija, školo-

[220] V. Stojančević, *Da li su bosanski franjevci . . .*, 586.

[221] Vidi: V. Stojančević, *Da li je bilo političke akcije Srbije u Bosni za oslobođenje od turske vlasti pre Garašaninovog „Načertanija"?*, 182—183.

[222] Razgovori vođeni u Beogradu 19/31. avgusta 1848. u prisustvu više poverljivih lica, a uz saznanje i dozvolu srpske vlade, AS, IG, No 392. Toma Kovačević Iliji Garašaninu, Beograd, 19/31. VIII 1848, 237.

vana u evropskim centrima. Tome je sa svoje strane doprinelo i saznanje da se oslobodilačka borba protiv turske vladavine ne može voditi uz podršku Rusije i Austrije. Njihova politika se na izvestan način nalazila tada u suprotnosti sa politikom Francuske, koja je bila zagovornik načela narodnosti i time je iz osnova ugrožavala interese dveju carevina, Austrije posebno. Revolucionarni događaji u Francuskoj i Lamartinov manifest, koji je službeno branio načelo narodnosti, su primamljivi za još neoslobođene bosanske i balkanske hrišćane u celini. Nade koje su u ovu silu polagane bile su predimenzionirane i proisticale su iz naivnog uverenja da će Francuska svojim interesima na Balkanu, koji su dobrim delom određivali takvu njenu politiku, pretpostaviti interese balkanskih hrišćana. Ovi su toliko bili pod utiskom opskurne demagogije koja se, u stvari, krila iza verbalnog istcanja načela narodnosti, da su svoju tešku sudbinu vezali za njene političke i diplomatske poteze na Balkanu, izražavajući težnju da se uključe u poteze francuske diplomatije i da se u tom sklopu oslobode turske vlasti. Promakla im je iz vida činjenica da se Francuska svim raspoloživim sredstvima zalagala za održavanje status quo-a na Balkanu, u težnji da spreči prodor Austrije i Rusije i da zauzda njihove ambicije. Razumljivo, sve je to išlo na štetu balkanskih naroda, koji su u toj složenoj diplomatskoj igri vrlo često bili izigravani. Kada je sa onog zvučnog i punog fraza Lamartinovog manifesta bila skinuta ova njegova fasada, videlo se da je po sredi bio strogo državni interes Francuske, a obećanjima davanim balkanskim hrišćanima, kojima je obilno pružana iluzija skorog oslobođenja, prikrivan je goli državni egoizam ove sile. U prilikama kada je konačno prevladalo saznanje da se pomoć u borbi za oslobođenje ne može dobiti od Rusije i Austrije, bosanski hrišćani su ipak sve nade polagali u Francusku, ignorišući stvarnost i ne videći da je Lamartinov manifest stvarao varljivu nadu u oslobođenje. U stvari, tada je još uvek legitimizam Turskog Carstva pretpostavljen balkanskoj socijalnoj pobuni, koja je više pomagana da bi se time suzbio ruski i austrijski uticaj. Otuda je u francuskoj politici legitimizam njena suštinska odrednica, a načelo narodnosti samo travestirani oblik pokušaja da se održi status quo na Balkanu. Uzalud je Toma Kovačević iznosio argumente u prilog socijalne pobune, a francuska politika ih je uvažavala isključivo u stepenu koji neće ugroziti njene interese. U leto 1848. Turci su vršili oštre represivne mere nad hrišćanskim življem. Pri tome se navodi da je „iz Bosne oko 100 ljudi u Dalmaciju, 300 u Hrvatsku i mnogo više u Srbiju prebeglo i posvednevno prebegava".[223]

Pošto je na dokumentovan način izložio stanje u Bosni, Kovačević je dobio vrlo „jaka" uveravanja francuskog predstavnika u prijateljske namere njegove zemlje. Meru toga „prijateljstva" ilustruju uslovi pod kojima je Francuska spremna da pruži podršku svoje vlade: opstanak sultanovog suvereniteta. S tim u vezi Kovačević je isticao: „Ovako kada sam konzulu [?] dokazao, da se u Bosni sa mirnim načinom ništa uspeti ne može, zapita me konzul' imate li oružja i municije i ko vam e nabavio? Imamo, vazda čim je dovoljno i u tome najviše Srbskom Praviteljstvu za blagodariti imamo s kojim u najvećem prijateljstvu i simpatiji stojimo, no ipak držimo da ovo Praviteljstvo tek onda s izvestnim uspehom može nam pomoći, ako i Praviteljstvo R.fr. (Repub-

[223] AS, IG, No 392, nav. izveštaj.

like Francuske) na ruci njemu i nama bude, mi s ovim Praviteljstvom i ostalim Slavjanima u Carstvu Turskom želimo pod jednim narodnim Praviteljstvom i pod vrhovnim gospodstvom Porte biti, i savršeno ispunjenije ove želje može nas zadovoljiti. Poslednje ove reči najbolje su se konzulu dopale i on s veselim glasom reče: Vi svi treba da tako mislite i verujte da će (Fr[ancuska] sve moguće učiniti za slavljane, no nikakva predprijatija protivu Porte, koja vidim i vi ne želite — sugerirao je sa prizvukom upozorenja i diskretne pretnje — ne može Republika fr. podpomagati. Na posledku ja opet preporučim mu Bošnjake i obećam da narod Slavjanski pod zaštitom Fr[ancuske] nikada se neće povesti dati za intrigama i interesima Rusije i Austrije, koje su nas dosada ugnjetavale, no daćemo večito blagodarni i priznatelni Fr[ancuskoj] za oslobođenje ostati, a ja polazim odmah da narod [hrišćanski u Bosni i Hercegovini] uverim da će fr(ancusko) Pr(aviteljstvo) svoje obećanje u pre hvaljenom francuzu Alfredu izloženo ispuniti. Ja sam mu do mesec dana tužbu doneti obećao, a on e odma tolmaču zapovedio da moje kazivanje obeleži i opet mi obećao da će sutra u Carigradu o ovom predmetu pisati."[224]

Razgovor između Kovačevića i pomenutog predstavnika Francuske, vođen u Beogradu, odražava, donekle, poziciju francuske vlade, a Alfredova upozorenja upućuju na zaključak da je francuska diplomatija vodila politiku pomaganja Južnih Slovena u Turskoj služeći se više metodima davanja moralne podrške, a manje preduzimanjem praktičnih inicijativa. Takvo njeno ponašanje u rešavanju gorućih problema na Balkanu oblikovala je politika očuvanja status quo-a na Balkanu. Namera je francuske diplomatije bila da na taj način usmeri nezadovoljstvo balkanskih hrišćana u pravcu koji ne bi imao za posledicu izbijanje oružanih zapleta. Time bi se Rusiji i Austriji oduzela mogućnost uplitanja u događaje oko rešavanja istočnog pitanja. Takvoj politici Francuske išle su na ruku i objektivne okolnosti u Bosni, kao i raspoloženje hrišćanskog stanovništva, koje je sve više dobijalo profrancusko obeležje. U tom smislu govore i Kovačevićeve refleksije, saopštavane francuskom predstavniku, da je u narodu jasno izraženo nezadovoljstvo politikom Austrije i Rusije. Ovakav tok događaja u Bosni i raspoloženje hrišćana išli su u prilog francuskoj politici, kojoj je osnovni cilj bio da zaustavi ruske ambicije na Balkanu. Taj će motiv igrati odlučujuću ulogu i njemu će socijalna pobuna bosanskih hrišćana služiti kao sredstvo u razračunavanju sa Austrijom i Rusijom. Ne uviđajući ovu uslovljenost francuske politike, Kovačević je naivno isticao: „Molimo preko Vas (Alfreda) slobodno Vaše Praviteljstvo da uvidi naše stradanie i čas pre ruku pomoći pruži nam te tako nas od dosadašnjeg robstva kao i ubitačnog upliva Ruskog i Austrijskog oslobodi."[225] Karakteristično je u tom pogledu držanje Ilije Garašanina, koji je početkom septembra 1848. godine izjavio: „Nemalo svaki dan dolazili su mi i dolaze hristjani iz Turske, izjavljujući najveću gotovost saglasiti se so svakim našim planovima i predprijatijama. Mene je stid bilo njima našu nesreću pripovedati, jer oni to ne bi hteli rado slušati; zato neznajući šta nosi dan štali noći, ja sam ih svagdar morao s nekim nadeždama otpuštati, znajući da oni bez soglasija sa Srbijom

[224] AS, IG, No 392, nav. izveštaj.
[225] AS, IG, No 392, nav. izveštaj.

nisu kadri ništa izvršiti, a da bolje sporazumenije i poznanstvo naše s njima neće ni jednoj strani od štete biti."[226]

Ovakav, u osnovi, oprezan i, možda, preterano neodlučan stav Garašanina bio je uslovljen strahom od Turske, a izdaleka i od Austrije. On ej vodio računa i o muslimanskim feudalcima u Bosni, sa čijom se saradnjom računalo u planovima o rušenju turske vlasti. U tom duhu, svakako uz saglasnost i podršku Garašanina, odvijala se i aktivnost Matije Bana u Dalmaciji i Bosni u proleće 1848. godine. Ta će očekivanja istorija demantovati i potvrditi kao zabludu od koje su i Garašanin i nosioci socijalne pobune imali mnogo više štete nego koristi. Ocenjujući političko raspoloženje livanjskih begova Čizmića Matija Ban je izveštavao srpsku vladu: „Za proste Turke nije se brinuti, ugnjeteni su kao god i raja, pa će uz nju i pristati samo ako ih ova ne počne sjeći. Uvidivši takvo stanje, ja sam ugovorio sa Krstom i Kalinićem da odmah čim bi prevalili granicu pošlju pismo Čizmićima, javljajući im da je Bosna sa svih strana napadnuta, da i oni dolaze na Livno sa velikom silom, a njih savetuje da privole druge age na predaju grada, jer u tom slučaju ostaviće im se imanje i život nepovređeni, ali ako se uzmu protiviti, isticao je Ban, biće pogubljeni oni, djeca im i žene, a sve imanje oduzeto."[227] U vezi sa planiranom akcijom, Ban je ozbiljno računao na podršku franjevaca: „Iz istog pisma uvidjećete (SP. Knićanin) i to koliku rolu igraju fratri u Bosni — pa zato i koliko je nužno poslati k njima koga iz Srbije, ako to nije već učinjeno."[228] Nekoliko dana nakon Banovog izveštaja, u jednoj drugoj relaciji, saopštena je vest koja je u znatnoj meri potvrđivala njegove procene. Feldmaršal baron Hrabovski, saopštavao je da se kod njega pojavio jedan pouzdan poverenik „koji u trgovačkim poslovima stoji već mnogo godina u vrlo bliskom dodiru sa Srbijom i on mi je dao o duhu, pravim motivima i smeru pokreta sledeće pojedinosti: Srbija, u sporazumu s bosanskim hrišćanima i sa jednim delom tamošnjeg turskog stanovništva (koji su, kao što je poznato, poturčeni Sloveni), dalje u sporazumu s Hrvatskom i Slavonijom, ima nameru da Turke iz Srbije istera i da se zajedno s Bosnom od Porte otcepi. U isto vreme treba da se Hrvatska i Slavonija, sjedinjene s nekojim slavonskim županijama Ugarske, naročito s Banatom i Bačkom županijom, otpece ne samo od Ugarske, nego i od cele austrijske monarhije i pomoću Srbijanaca, da se dočepaju svih u spomenutim zemljama ležećih tvrđava lukavstvom ili silom. Sve te zemlje sjedinjene osnovaće onda samostalnu kraljevinu. Popis svih vrsta trupa vrši se u

[226] „Istina da se ovakve misli danas smatraju kod nas kao neko sanljivo buncanje, opet zato ja znam da često podobno delanje može iznenada najlepšu polzu prineti. Štete pak nikakve nema jer ja — uveravao je Garašanin — nisam ničem onako rešitelno postupao, da bi i jedan čovek kojim povodom mogao biti lišen života ili čega drugog". St. Lovčević, *Pisma Ilije Garašanina Jovanu Marinoviću*, SKA, Zbornik za istoriju, jezik i književnost srpskog naroda, Beograd 1931, knj. prva, od 29. marta 1848. do 31. decembra 1858, 11.

[227] Tim načinom lako da se u Livno bez krvi uđe. Zatim oni će prema izrađenom planu — poći na Travnik, šest sati daleko od granice, i samo će ga opkoliti da ne bi ni od kud dobivao hranu, i tu će čekati da im se pridruže ili Crnogorci ili Srbi, pa će i raju sa sviju strana vrbovati. Kako je raja blizu granice pripravna to ćete uvidjeti iz pisma ovde priključena koje je pisao pravoslavni sin što u Turskoj boravi svome ocu parohu u Dalmaciji...", Građa I, 1, 238—239. Pismo M. Bana S. P. Knićaninu. — *Izveštaj iz Dubrovnika sa svog agitacionog putovanja po Dalmaciji* (pripremanje akcije u Bosni), Dubrovnik, 28. IV/10. V 1848.

[228] Građa I, 1, nav. izveštaj, 239.

punoj meri po celoj zemlji i one stoje u pripravnosti da svakog trenutka priteknu u pomoć."[229] Na stranu pitanje tačnosti iskaza Hrabovskoga, ali nameće se utisak da je njegovo tumačenje događaja bilo uslovljeno ličnim pobudama i odražava njegove političke poglede. Takvo tumačenje proističe iz njegovog antisrpskog stava, jer je bio eksponent mađarske vlade i mađarskog ratnog ministarstva, koji su u prvoj fazi revolucije (mart—jun 1848.) stajali na pozicijama lojalnosti prema bečkom dvoru i u sukobu sa pokretom narodnjaka u Sremu.

U mnoštvu različitih vesti, koje su vrlo često bile neistinite, interesantan je izveštaj generala Karla Rota, upućen Banatskoj generalnoj komandi sredinom maja iste godine. U njemu se naglašava opasnost od planova srpske vlade o uspostavi jedinstvene jugoslovenske države: „Svakako treba Srbijanci time da počnu da od Turaka zauzmu tvrđavu Beograd i da se uopšte Turaka oslobode, što, kao što poverenik misli, neće tako lako uspeti, jer je paša vrlo na oprezu, a Turci se iz Bosne i samog Carigrada srbijanskim granicama približuju."[230] Negde u isto vreme kroz Slavonsku vojnu granicu, pod nedovoljno rasvetljenim okolnostima, proputovao je mađarski kapetan Kasonji u svojstvu agenta mađarske vlade i ostavio vrlo interesantna zapažanja o političkom raspoloženju u Granici. Prema njemu, u Brodu se ukrcao jedan Hrvat, neki Kavić, koji je s parobroda sa uzvikom „Braćo?" pozdravljao Bosance koji su se nalazili na bosanskoj obali Save.[231] Na simpatije i veze između bosanskih Srba i onih u Srbiji prema pokretu narodnjaka u Sremu ukazuje tajni izeštaj Ferdinanda Majerhofera, upućen Dvorskoj kancelariji u Beču u drugoj polovini maja 1848. godine. U njemu se kaže: „Potpisati spaja s ovim ujedno i tajnu prijavu da ilirski narodi južnog dela zemalja koje pripadaju ugarskoj kruni, dok budu ostali kao do sada u svojim lojalnim raspoloženjima prema preuzvišenom carskom domu, protiv mađarskih prohteva i nastojanja za centralizacijom i odvajanjem, mogu sigurno računati na najodlučnije simpatije i u slučaju nužde na sve veću pomoć i pomaganje od strane svojih saplemenika u Bosni i Srbiji, što se na nesumnjiv način pokazalo juče i prekjuče prilikom prisustva narodnih deputacija iz Hrvatske i Slavonije u Beogradu, a protiv čega vlada nebi imala moći istupiti, kao što je pravo. a zato ima bolje[?]."[232] Ovakva protivsrpska aktivnost konzula Majerhofera, u Beču je dobijala punu podršku političkih i vojnih krugova. Tome je, sa svoje strane, u pojedinim momentima doprinosila i aktivnost bana Jelačića, koji je, nalazeći se pod uti-

[229] Građa I, 1, 252. Hrabovski palatinu Stefanu — šalje izveštaj o ciljevima srpskog pokreta, Petrovaradin, 1(13) maja 1848. Tom prilikom Hrabovski je isticao sledeće: „Po iskazu i uveravanju toga moga povereníka (jednog Srbina koji baš iz Beograda dolazi) preduzete su već sve mere za izvršenje pomenutoga plana. Srbija treba da ima — prema njegovoj proceni — 100.000 pušaka i 100 topova o kojima paša u Beogradu ništa ne zna."

[230] Građa, I, 1, 293. General Rot Banatskoj federalnoj komandi — podnosi izveštaj o planu srpske vlade za uspostavu jedinstvene jugoslovenske države, Pančevo, 6(18) maja 1848.

[231] Građa I, 1, 298—299. Beleške kapetana Kasonija za mađarsku vladu, bez mesta i datuma (orijentaciono, oko 8/20. maja 1848).

[232] Građa I, 1, 308. Majerhofer Dvorskoj kancelariji u Beču. Beograd, 9(21) maja 1848.

cajem ideja proisteklih iz hrvatskog istoriijskog državnog prava, isticao potrebu suzbijanja srpskog uticaja u Bosni. Tu aktivnost potvrđuju podaci da je ban upozoravao nadvojvodu Franca Karla na opasnost od srpskih planova. U izveštaju koji je podneo isticano je „da knez Miloš sa svojim tamošnjim pristalicama, svojim beskrajnim bogatstvom i drugim sredstvima namerava da Srbiju i Bosnu zajedno prigrabi.[233] Bio je to strah izmešan sa planovima o vojnom i političkom osvajanju Bosne, te je, u cilju njihovog ostvarenja nastojao angažovati vojne krugove Monarhije. Citirani primer ima znatno šire značenje, nego što bi se u prvi mah moglo misliti. On prelazi okvire jednog primera i predstavlja zloslutan znak da se Bosna počinje hvatati u mrežu hrvatsko-srpskih nesporazuma i, što je posebno karakteristično, navedeni slučaj predstavlja početak prakse oslanjanja na Austriju u naporima da se onemogući ujedinjenje južnoslovenskih naroda. Bio je to daleki predznak jedne politike, koja će se kasnije često ponavljati, a njen je smisao bio u tome da se u nadmetanju između pojedinih jugoslovenskih naroda traži spoljna podrška u cilju nametanja vlastitog koncepta rešenja ujedinjenja. Time su ometani integracioni procesi, koji su po svom sadržaju i težnjama bili progresivni između ostalog i zbog toga jer su predstavljali jedinu alternativu stranoj dominaciji na Slovenskom jugu.

Nade bosansko-hercegovačkih hrišćana u oslobodilačku misiju Srbije bile su u tolikoj meri naglašene da su postale nužan korelat oslobodilačke borbe hrišćanskog stanovništva i jedna vrsta „zamišljene tačke u prostoru" pomoću koje su se oni orijentisali u široj istorijskoj perspektivi. U jednom od mnogih pisama upućenom Garašaninu stajalo je: „Ja vam još moram i to gospodine otvoreno kazati da se Srbija ne može nikako prekloniti u deo privremenog utišanja Hristjana nego ako iskreno podpomoći osiguranje vjere i sopstvene slobode. Ako bi Srbija drugačije postupala ona bi bila smatrana kao obmanjivana, a i dovela bi stanje svoje do velike opasnosti. Knjaz i Praviteljstvo njegovo bilo bi i od samog srbskog Naroda prezreno, kao što se već zbog toga tuđe intrige osećati počinju. Srbija, dakle, može Porti od polze biti samo onda ako bude iskreno mislila i postupala sprama Naroda Hristjanskih koji je okružavaju ,a svako drugačije obećanje neka Porta smatra lukavo i prevarljivo, koja više ugađa interesima tuđim nego Portinim . . ."[234]

U neposrednoj vezi s tim isticana je potreba za praktičnim akcijama srpske vlade. T. Kovačević je ovako obrazlagao situaciju u turskim pokrajinama: „U drugim obstojateljstvima to je mogla tada da se misli [?], no sad sasvim su druga obstojateljstva, kad se ni jedno magnovenie naše bez osobitog vnimanija nesme propušćati. Narod je hristjanski istupio i čeka skoro izbavlenie. On nezna ništa dalje misliti, a da se ma kojim načinom čas pre oslobodi, zato je gotov podignuti se ko ga prvi pozove. Ovo ako moglo bi da se dogodi, bilo bi posle sve dockan zato treba postati verujem da je Ministarstvima Portinim teško ovako predloženije učiniti, jer se oni imaju bojati fanatizma prostl Turaka; nu zato oni se moraju črez Hristjane najpre osigurati i to mogu samo črez Srbsko Praviteljstvo, o tome nemam ni obšteg zauzeti Srbija nema snage

[233] Građa I, 1, 310. J. Jelačić nadvojvodi Francu Karlu. Zagreb 9(21) maja 1848.

[234] AS, IG, No 393. Kragujevac, 5. septembra 1848.

zadržati Hristjane"[235] [bosansko-hercegovačke u smislu suzbijanja pobune među njima].

U drugoj polovini 1848. godine, prema jednoj vesti, skadarski paša bio je obavešten o radu na stvaranju jednog kraljevstva. On je, u vezi s tim, naredio da se strogo pazi da Crnogorci ne bi udarili na Hercegovinu, a Srbi iz Kneževine na Bosnu i to u nameri da sruše tursku upravu u tim pokrajinama i osnuju svoje kraljevstvo. Zato je izdao naređenje i katoličkim sveštenicima da motre na Crnogorce, a svoju vojsku držao je u pripravnosti.[236] Godinu dana kasnije, početkom novembra 1849, Matija Ban javljao je Garašaninu o postavljenim agentima u Turskoj, a 28. novembra pisao je njemu i Njegošu da je već 11 agenata iz Hercegovine i 5 iz Bosne položilo zakletvu pred njim i protom Nikolajevićem [Georgijem] i da su dobili sva uputstva; 19. decembra naknadno je javio da su još tri agenta iz Hercegovine i 18 iz Bosne položili zakletvu i da je time sva mreža agenata uspostavljena.[237] U svojim beleškama o propagandi za opšti ustanak protiv Turaka, Jovan Milinković, koji je u tom smislu delovao u Bosni, notirao je sledeće: „Crnogorski vladika Petar II obavešten je bio o ovom planu; poslano mu je 1000 dukata, i obrečeno puno mesto među crkvenim velikodostojnicima po oslobođenju."[238]

U skladu s planvima o dizanju ustanka u jugoslovenskim pokrajinama pod turskom vlašću, Dalmatinci i graničari su imali zadatak da izvrše prodor granice prema Bosni i Hercegovini i da zaposednu ove oblasti.[239] Iz jednog Knićaninovog pisma, upućenog banu Jelačiću 16. maja 1849, u Sremu je bilo „Bosanaca, Hercegovaca i Crnogoraca" u srbijanskom odelu.[240] U drugoj polovini maja 1848. austrijski konzul Majerhofer, javljajući o političkom stavu srpske vlade, isticao je: „Ne ja nesmem Nj.E., tim manje kao komandujućem generalu u Slavoniji prećutati da unutar kruga misli koje obe te linije hrvatsko-ilirske odanosti i zahteva prema svome vladaru ograničava svakako postoji i jedno veliko uzbuđenje u Srbiji i, kao što to čujem u samom hrišćanskom narodu u cilju organizovanja priprema za rat protiv Mađara, ističe se tima mađarske stranke protiv ma koje slovenske narodnosti južne Mađarske srbijanska vlada nebi imala ni moći ni osnova i razloga da suzbija i sprečava stvarnu pomoć svojih podanika svojoj ugroženoj braći u monarhiji..."[241] U proglasu Glavnog narodnog odbora u Sremskim Karlovcima, upućenom srpskom narodu u cilju organizovanja priprema za rat protiv Mađara, ističe se sledeće: „Vidiš, dakle, brate Srbine! da Madjar želi da ti vjeru uništi i da bu-

[235] AS, IG, No 393, nav. izveštaj.

[236] Vidi o tome: Ljubomir Durković-Jakšić, *Srbijansko-crnogorska saradnja* (1830—1851) Pos. izd. Istorijskog instituta SANU, Beograd 1957, knj. 6, 90; ćiril.

[237] Vladan Đorđević, *Crna Gora i Austrija*, 51; ćiril.

[238] Lj. Durković—Jakšić, n. d., 96.

[239] Lj. Durković—Jakšić, n. d., 99—100.

[240] Arhiv grada Zagreba, VIII. Arhiv porodice Jelačića. Usporedi dr Dragoslav Stranjaković, *Srbija Pijemont Južnih Slovena 1842—1853*, Beograd 1932, 17.

[241] Građa I, 1, 335—336, Majerhofer glavnokomandujućem Banata generalu Pireu o političkom stavu srpske vlade. Beograd 13(25) maja 1848. — U tom smislu pisao je Majerhofer: „Ali ta pomoć koja se bez sudelovanja, šta više uprkos obećanja od strane vlade, već veoma ozbiljno priprema i koja bi u određenim prilikama mogla da ispadne vrlo znatna, po mom čvrstom ubeđenju je na tako lojalnim, od svih utopističkih snova i sebičnih namera tako dalekim temeljima zasnovana da sam ja pritom, sa svoga gore obrazloženog stajališta interesa naše celokupne austrijske otadžbine bez predomišljanja mogao učestvovati". Isto, 336.

deš nešto više kukavna raja u Turskoj, ... Turčin gospodari u Bosni i Hercegovini gdi Srbi žive, pa oni srbski govore i pišu i srbski se bogu mole . . ."[242]

Bosanski i hercegovački Srbi s velikom pažnjom su pratili političke događaje na srpsko-mađarskom frontu. Navedeni proglas imao je praktičnu funkciju. Njime se želela neutralisati mađarska propaganda uperena protiv ugarskih Srba i njihovih veza sa svojim saplemenicima u Srbiji i u Bosni, te ojačati saradnju svih Srba. Bilo je to mađarskim političkim krugovima sasvim jasno. Nalazeći se na liniji konzekventnog antisrbizma, odnosno antislovenstva u celini, činili su napore da razore jedinstvo i stvore neslogu između Srba u Ugarskoj, Srbiji i Bosni. Lajoš Mesaroš, ministar vojni u mađarskoj vladi, u instrukciji baronu Hrabovskom o preduzimanju mera protiv srpskih ustanika, naglašavao je: „Sve dotle dok se ne izda posebno odobrenje od mađarskog ministarstva da se ne puštaju u zemlju ni sa kakvim oružjem Srbi i Sloveni ni iz jednog susednog kraja, *naročito ne iz Srbije i Bosne.*"[243]

Aspiracije mađarske politike prema Srbiji i Bosni nisu ostavljale na miru zvanične političke krugove u Beogradu iako je, po svemu sudeći, ova opasnost bila preuveličavana i njome se, donekle, koristila srpska vlada radi intenziviranja veza Srbije sa hrišćanskim življem u Turskoj i Austriji. U jednoj promemoriji Državnog saveta Srbije, upućenoj knezu Aleksandru Karađorđeviću, izlaže se politika mađarskog ministarstva rata. U njemu je kazano: „Ovo zasedanje Savet je doista pod jučerašnjim i držao, u kom, pošto se jasno uvidilo i priznalo da je sadašnji nepravedni i neprijateljski postupak Mađara s istim Srbima i za naše milo otečestvo, a naročito za ovo naše političesko i narodno razbijanje opasno, jer su se ovi već izjasnili da su naumili osvojiti i Srbiju, pa i Bosnu i Bugarsku."[244]

Koliko je Austrija zazirala od nacionalne političke propagande Srbije među Srbima u njenim granicama, kao i u Turskoj, i u kolikoj je meri s tim računala u određivanju svoga držanja prema Kneževini i događajima na Slovenskom jugu 1848, svedoči mišljenje njenog zvaničnog predstavnika: „No ako je reč o eventualnostima — upozoravao je Majerhofer — to bi svakako jedan poziv Vučićev bio u stanju da pokrene ne samo Srbiju, nego i samu Bugarsku i deo Bosne [ovde nije do kraja jasno, šta je Majerhofer smatrao pod pojmom 'deo Bosne': da li u geografskom ili u nekom drugom, nacionalnom ili konfesionalnom smislu. Po svoj prilici mislio je na bosanske Srbe, koji su bili pod jakim uticajem srpske političke i državne ideje] i tada ne bi bilo nemoguće za 24 sata videti 20.000 ljudi pod oružjem sakupljeno. Ali Vučić se još drži daleko od svakog pokreta. On je još bez protivljenja umoljen i u pukovnika Danilevskog [ruskog predstavnika u Beogradu] ruci i samo prenagljeni pothvati mađarskog ministarstva rata protiv srpskog stanovništva moglo bi ga iz dosada održavane ravnoteže isterati i dovesti do novog zapleta ne samo Mađarsku, nego i evropsku Tursku."[245] Prema nekim podacima, Garašanin je

[242] Građa I, 1, 340, *Proglas Glavnog narodnog odbora srpskom narodu* — da se sprema za rat protiv Mađara — Sremski Karlovci, 15. maja 1848.

[243] Građa, I, 1, 385, L. Mesaroš Hrabovskom. — Naređuje preduzimanje mera protiv srpskih ustanika, Budimpešta, 27. maja (8. juna) 1848, 385.

[244] Građa, I, 1, 386. Državni savet knezu A. Karađorđeviću. — Beograd, 27. maja 1848.

[245] Građa, I, 1, LBI, Majerhofer Vesenbergu, — O stavu srpske vlade i naroda prema pokretu u Vojvodini. Beograd, 8(20) juna 1848.

još pre 1848. održavao veze, pored već pomenutih, i u Hercegovini sa mostarskim trgovcima koji su odlazili u Trst. Srpska vlada se nadala da će narod u Hercegovini „u svako doba tamo se iz Srbije povući, dići na ustanak."[246]

Garašaninovi planovi o dizanju ustanka u Bosni i Bugarskoj, i pored nastojanja koja je činio, nisu mogla zainteresovati bana Jelačića, koji nije delio njegovo mišljenje. Garašanin je „predviđao neke eventualnosti u Turskoj" pod kojima je podrazumevao izazivanje ustanka među hrišćanimau Bosni i Bugarskoj. Jelačić nije sporio opravdanost Garašaninovih planova u pogledu ciljeva, ali se nije slagao da „eventualnosti u Turskoj odmah nastupe, jer bi se zbog toga opšti položaj suviše zapleo."[247] U pitanju su bile sličnosti u ciljevima, ali znatne razlike u pogledu načina njihovog ostvarenja, pa je u tom momentu jedno s drugim došlo u raskorak, iz kojeg je rezultirala određena politička pasivnost i Garašanina i Jelačića. Nalazeći se pod snažnim uticajem događaja, uz to savladan emocijama kroz koje je progovarala mržnja prema Srbiji i Srbima uopšte, Majerhofer je kategorički isticao da se početkom jula 1848. u Srbiji zapažala stagnacija revolucionarnih ili, kako se to zvanično govorilo u Austriji, rebelskih stremljenja. Ne skrivajući oduševljenje svoje impresije, Majerhofer je javljao da „iz Srbije nije izdat za Bosnu nikakav proglas za ustanak protiv Turaka, mada je, kao što moji 26. marta o.g. poslati izveštaji br. 76 i 80 spominju, jedna narodna stranka u prvom naletu oduševljenja za narodni ustanak, postavila sebi za cilj zbacivanje turske vrhovne vlasti — ideju koja je vrlo mudrim i snažnim merama kneževske vlade ovde u začetku ugušena... i od tada zbog mađarsko-ilirske borbe potpuno u zaborav pala. U izveštaju, br. 85 od 28. marta [1848.] ja sam naznačio emisare, koji su otišli u c.kr. države radi ovih tada prihvaćenih ideja, i ne treba sumnjati da su u isto vreme slični izaslanici bili otpremljeni u Bosnu, Hercegovinu i Crnu Goru; njihovo zakašnjelo dejstvo ogleda se sada u saopštenjima ministarstva unutrašnjih poslova."[248] Položaj Majerhofera kao konzula u zemlji koja je bila u to vreme spiritus movens oslobodilačkih težnji među Južnim Slovenima, omogućavao mu je da sa velikom pažnjom prati politička zbivanja i brižljivo notira raspoloženja u Srbiji i šire, na Balkanu i u srednjem Podunavlju. Kibrizli Mehmed-paši, komandantu beogradske tvrđave prigovarao je političku kratkovidost zbog toga što nije „uočio brzo splašnjavanje ove ideje ustanka protiv Turaka, i on je, kad je opasnost već davno bila prošla, sve do najnovijeg vremena Portu i svoje kolege u Bosni, Bugarskoj i Albaniji, uznemiravao bojaznima, koje su imale ozbiljnih posledica i na ovdašnje i na rumunske prilike, jer se bosanske trupe kupe u znatnim grupama na granici naše zemlje" [Austrije].[249]

U samoj Bosni — prema Majerhoferovom mišljenju — ima dosta razloga za pobunu hrišćanskog naroda, pa za to nije potreban poziv iz Srbije, odakle se, naprotiv, dejstvuje savetom na oba dela [pravoslavnih i katolika] o potrebi mira u državi. Srbija se, štaviše, u slučaju izbijanja kakvog ustanka u Bosni

[246] Dr Dragoslav Stranjaković, n. d., 16.
[247] D. Stranjaković, n. d., 16.
[248] Građa, I, 1, 486. Majerhofer Vesenbergu. — O potpunom splašnjavanju narodnooslobodilačkog pokreta u Srbiji. Zemun 30. juna/12 jula 1648.
[249] Građa, I, 1, 487, nav. izveštaj.

ili Hercegovini, boji poremećaja svog vrlo povoljnog položaja prema Turskoj, zbog čega je daleko od toga da sama takve nemire izazove.[250]

U hrvatskim političkim krugovima u Zagrebu bliskim Lj. Gaju, vladalo je ubeđenje, koje nije skrivano ni u široj javnosti, da će „po sadašnjim obstojateljstvima sudeći u Turskoj živjeći slavjani pod Austriju podpasti".[251] Politički krugovi u Zagrebu smatrali su „da se Hrvati samo u tome slučaju sojuzu sa Dalmacijom raduju, ako pod Hrvatsku i Bosna podpadne, er vele, istacao je Toma Kovačević, da bi inače Dalmacija bez trgovine sa Bosnom odveć siromašna bila: ovoga mnenija vele je preuzvišeni Ban. Međutim, ovde se i ne misli drugačije, nego kad se pokore Mađari na Turke ići."[252] Ovakvo držanje političara u Zagrebu unosilo je nemir kod turskih vlasti i muslimanskih spahija koji se, iz straha od širih političkih zapleta, nisu usuđivali na pokretanje akcije.[253]

Interes Hrvatske i Slavonije za Bosnu potvrđivan je u brojnim izveštajima i novinskim člancima hrvatske štampe. O njemu se govori u dokumentu pod naslovom *MISLI*. Za ovu temu je od posebnog značaja 24-ta tačka, u kojoj se doslovno kaže: „Ako pod Turskim jarmom stanujuća naša Hrvatska, Bosanska i Hercegovačka Bratja slobodu i nezavisnost zadobiju, i isti Savet naše starodavno skopčanje i sjedinjenje ponoviti sve sile i sredstva neka upotrebi."[254]

U pismu Kosti Nikolajeviću u drugoj polovini maja 1848. godine Garašanin je tvrdio: „Ja imam jakih dokazateljstva da se Narod Hristjanski u Bosni i Bugarskoj raduje spremanju Turaka na oružje, jer on iz toga izvoda da će mu skorim kucnuti čas sovršenog oslobođenja, zašto on i rado okreće uši onoj svakoj strani, koja ga na vostanije pobuđuje. Narodi se ovi nalaze već u punom oduševljenju, da svoja prava traže i ako mu Porta takva sama daruje obavezat će ga u najvećem stepenu; no ako ona usčeka, da Narod sam traži bit će za nju vreme opasno. Osim toga, Porta treba da sprema ovaj Narod i protivu stranog neprijatelja, koji će joj se skorim pokazati. Je li dakle polezno u ovom slučaju imati neprijatelja tako strašnog u svom sobstvenom Narodu, ili bi bilo bolje interese njegove skopčati tesno sa svojima, da on posle neprijatelja Portinog iz sopstvenog pobuđenija smatra za svog sopstvenog neprijatelja..."[255] Izložene Garašaninove opservacije nedvosmisleno upućuju na zaključak da je ovaj političar realno sagledavao unutrašnji i spoljnopolitički položaj Turskog Carstva, i u tom okviru Bosne, da je dalekovido ocenjivao političku situaciju. Garašanin je objektivno sagledavao težnje koje su se ispoljavale u političkim kretanjima na Balkanu. Na osnovu njih je predlagao rešenja u duhu modernih liberalnih ideja koje su se zasnivale na načelu narodnosti i suvereniteta naroda. Njegova sugestija, izdaleka davana i samoj Porti, predstavlja najizrazitiji primer političke mudrosti, sadržane u geslu „Bolje je

[250] Građa, I, 1, 437, nav. izveštaj.

[251] AS, IG, No 392. Pismo T. Kovačevića I. Garašaninu. Zagreb, 15. septembra 1848.

[252] AS, IG, No 392, nav. pismo.

[253] U tom smislu Kovačević je isticao: „Javno ovo mnenie preterano vatrenog naroda, i Turci sa Hrvatskom graničeći uviđaju, i čas pre želeli bi se Hrvatima osvetiti; — No ovo učiniti ne usuđuju se...". AS, IG, No 392, nav. pismo.

[254] Jaroslav Šidak, *Prilozi hrvatskoj povijesti za revolucije 1848.* Radovi, Zagreb, br. 9/1976, 81.

[255] J. Milićević, n. d., 103.

događaje voditi nego njima biti vođen". Ocena Garašanina kao balkanskog evropejca s punim profilom liberala,[256] dobrog državnika i velikog poznavaoca balkanskih prilika, potpuno je tačna. Garašanin je realno mislio kada je govorio: „Srbija bi mogla biti bar zadovoljna sa svojim pravom koje sada uživa; no volnovanije ovo jednoplemenih joj Naroda prinuđava i nju, brinuti se o svojoj budućnosti i ona nesme u ovim obstojateljstvima ostavljati i očekivati samo ono što će drugi za nju priugotovljavati. Srbija se mora starati, da ne ostane poslednja među svojim jednoplemenicima, a da se samo sa onim zadovolji što će joj drugi iz milosti opredeliti."[257] Ciljajući na Portinu neodlučnost i kratkovidost njenih ministara, Garašanin je predočavao sve opasnosti kojima je izloženo Carstvo na Balkanu, u Bosni naročito. U ovo vreme on je govorio: „Hristjani svuda oko nas čekaju poziv ma od koga pa da se podižu. Nama se svaki dan donose prošenija, u kojima se izlaže zlo stanje i mole za pomoć. Mi svakog na strpljenje upućujemo uveravajući, da će im Porta skorim pomoć i olakšanje učiniti. Samo jedan mig — upozoravao je on — od strane Horvatske na Bosnu, sve bi se u jedan sahat diglo. To bi isto učinilo se i na naš glas. Horvaćani i Dalmatinci samo zbog Mađara uzdržavaju se, no kako svršili da svršili, sami ili s Mađarima činit ćedu svoje korake, da se polzuju ovim učinjenim sporazumljenjem. Srbija ne može u ovakvom slučaju podpomagati. Porta i ona to nesme činiti na štetu Hristjanstva od probuđenih Duhova Srbskih."[258]

U prvoj polovini septembra 1848. Matija Ban napravio je „prošenie za Bošnjake" na koje je Garašanin stavio svoje primedbe. U pismu Aciki Nenadoviću isticao je: „Ovde vam povraćam jedno sočinenije G. Bana u formi prošenia za Bošnjake. Da nebi i njemu osobito pisati morao pored posla koga večeras prilično imam, vi ćete ga zovnuti, pa se s njim o sledujućim malim mojim primječanijama razgovoriti, koji ako nađete da su dobri, a vi ćete ih i umetnuti, inače i bez toga sočinenija je ovo tako udešeno da svima potrebama današnjeg obstojateljstva sovršeno odgovara. Ostavljam dakle i vama na volju ova moja primječanija dometnuti ili ih ostaviti." Smisao Garašaninovih objekcija bio je u sledećem: „Posle prvog znaka 1) moglo bi se dogoditi: koja bi neposredstveno zavisila od Sultanovog Praviteljstva i ovaj način bio bi najpolezniji i za sultana i za sav narod bez razlike vjeroispovedanija u Bosni živećih — i posle dalje kao što sleduje. Opet posle znaka 2) kad bi se reklo: Ovo stanje nagonilo je nas više puta da se na oružje podignemo, pa ili da se jedanput oslobodimo ovog strašnog tirjanstva, koje bi za skotove nesnosno bilo ili da svi na sramotu svega prosvještenog sveta, u kog sredini i ova zla trpimo, i tom prestanemo jedanput biti čudovišta hristjanskog naroda u Evropi; no praviteljstvo Knjaza Aleksandrova, i od toga ove naše namere nisu mogle skrivene ostati odvraćalo nas je svagda od ovog predprijatija i strpjeniju upućivalo, uveravajući nas da će se Sultan jamačno sastarati o načinu kojim će nas od ovolikih bjeda osloboditi i za svagdar osigurati, i premda smo se mi osvedočili

[256] Milorad Ekmečić, *Spoljni faktor u procesu sazrijevanja balkanskih revolucija 1849—78. godine*, 6. Opravdan je zaključak da i sam duh obazrive revolucionarnosti Garašaninove prema Turskoj nije samo plod dvogubosti srpske državne politike, koja je tursku suverenost htela obarati uz uslov opšte pomirljivosti s njome, nego i dublji odsjaj duha evropskog liberalizma.

[257] J. Milićević, n. d., 104.

[258] J. Milićević, n. d., 105.

da su po ovom uvjerenju Praviteljstva Srbskog neki koraci činjeni od strane našeg cara za poboljšanje našeg stanja, no ovi koraci bili su pričina još strašnijeg ugnjetanija, koje su neobuzdani zulumćari nad nama izvršavali . . ."[259] Nepuna tri meseca ranije, 17. juna iste godine, Garašanin je u pismu Aciki Nenadoviću saopštavao svoja strahovanja od mogućnosti turuske vojne intervencije u Srbiji. To potvrđuju misli „kako g. Čvorić od strane Bosne . . . svi gotovo jednoglasno dostavljaju da se Turci postavljaju na oprezu biti od nas sad o Petrovu dne. Ovo je verovatno po nalogu same Porte."[260] To donekle objašnjava opreznost srpske vlade i još obazrivijeg i taktičnijeg Garašanina. Strahovanja su bila uslovljena vestima „da će ista vojska kroz Srbiju i Bosnu proći [misli se na tursku regularnu vojsku koja je u to vreme marširala iz Vidina prema Nišu, ugrožavajući granice Kneževine]. Pustiti vojsku da na Bosnu kroz Srbiju prođe, upozoravao je Garašanin, čini mi se da bi nas to u sadašnjem vremenu omrazilo kod okružujućih nas naroda."[261]

U srpskim političkim krugovima nije vladalo potpuno jedinstvo u pogledu određivanja stava srpske vlade prema pokretima hrišćana u Bosni, Bugarskoj i Albaniji. Sa najvišeg mesta, dakle, u samim vrhovima srpske politike nazirala su se različita gledišta prema socijalnoj pobuni hrišćanskog stanovništva, u smislu podržavanja ili opreznijeg opredeljivanja prema događajima. Čule su se sumnje neće li bosanski hrišćani po sticanju autonomije od Porte da „okrenu leđa Srbiji". Na stranu pitanje u kolikoj su meri ovakvi stavovi bili opravdani, oni su delovali na spoljnopolitičke poteze Kneževine Srbije. U svetlosti pomenutih činjenica postaje jasnija politika srpske vlade prema pokretima za oslobođenje hrišćana ispod turske vlasti. U pismu upućenom Garašaninu, 9. juna 1848, Kosta Nikolajević javljao je sledeće: „Jer Bugari, Bošnjaci i Arnauti i td., čim bi kakvu odvojenu Administraciju npr. Pravosudija, Pravosveštenija i Duhovnih dela sa Hristjanskim činovnicima, ali od Centralnog Pravlenija Porte ili može biti kakvog Centralnog Ministarstva Hristjanskog u Carigradu zavisećimi dobili, onda, vrlo verovatno je držati, da oni svoje poglede nebi ni malo na Srbiju osvrtali . . ."[262] Pažljiva analiza ovog izveštaja nameće zaključak da se iza ovakvog stava krio strah da neoslobođeni hrišćani ne okrenu leđa Srbiji i izgube poverenje u njenmu nacionalnooslobodilačku misiju. Time bi, onda, sasvim logično, bio doveden u pitanje ugled koji je srpska kneževina uživala kod još neoslobođenih balkanskih hrišćana. Iz toga bi proistekle dve posledice: usledilo bi razočaranje toga sveta u oslobodilačku misiju Srbije; osim toga, u Evropi bi se javile sumnje u šire balkanske mogućnosti srpske kneževine. Sve je to uslovilo ovaj strah, jer Turska bi pod navedenim okolnostima dobila mnogo. Prvo, predstavila bi se Evropi kao moderna i liberalna država, što u suštini nije nikad ni bila. Time bi se, u stvari, pokretu hrišćana koji se uspešno mogao privesti u delo jedino oružanim sukobom širokih razmera, nanela velika šteta. Drugo, oslobodilački napori hrišćana u ovom slučaju dobili bi kompromisni pravac, koji bi Porti

[259] Ilija Garašanin Aciki Nenadoviću. — Kragujevac 4. septembra 1848. — *Prepiska Ilije Garašanina 1839—1849. . . .*, 293.
[260] Prepiska Ilije Garašanina . . ., nav. pismo, 202.
[261] Prepiska Ilije Garašanina . . ., nav pismo, 202.
[262] Kosta Nikolajević Iliji Garašaninu. — Pismo od 9. juna 1848. Prema: J. Milićević, n. d., 108.

omogućio da ih integriše u državne interese Carevine, što bi bio uvod u njihovu postepenu, ali neminovnu likvidaciju.

Prilike u Bosni osvetljava pismo Tome oKvačevića, upućeno Garašaninu 8. oktobra 1848. godine. U njemu se prikazuju događaji u Bosni i Hercegovini, odnosi između njih i Srbije i Hrvatske, kao i šire međunarodne okolnosti. Ovaj dragocen i značajan izvor donosimo u celini.

I

„Visokoslavno Praviteljstvo Premilostivog vladatelja našeg Aleksandra Karađorđevića sledujući duhu vremena, i mudro sadašnja evropska dviženia na polzu predragog mu Otečestva u potrebujući; — dejstvovao je poznatim načino na zagranične u Austrijskom i Turskog Carstvu jednoplemenike svoje, da bi se iz sna probudili, dugotrajući jaram s umornih ramena zbacili i tako oblakšali sebi početak u onom stepenu blagostojanija, koji stepen svi izobraženi Evrope sinovi koliko moralnom smislu toliko i više s grdnim požertvovanijama, oružanom sirječ rukom od svojih ugnjetatelja pravedno potražuju. Blagorodno ovo predstavljenog Praviteljstva dejstvovanie osobito u Bosni i Ercegovini veliki je za budućnost plod prinelo, počem e narod ovi varvarskim azijatskim nasiljem spram opustošenog predela u kome lako e ćuvstvo slobode zastupljeno ipak sa svim izgrađeno i ugašeno nije, — sebe svoje opredelenie svoja prirodna prava i svoju za polučenije istiju prava sposobnost blagotvorno ovakovim vnimanijem upoznao, pa prošlost svoju sa sadašnjošću sravnivši uvidio da on — Narod — nije rođen i od Boga samo zato stvoren da tuđinu život svoj na vek u robstvo preda. Braća naša u predimenovanim zemljama počustvovala su veliku nuždu tesnog spojeniaj sa sestrom Srbijom — osetila su, da negde slavljena sada po predelima raskomadana po zakonu razdvojeni i odavde proistevšim žalosnim posledicama nastrojenim Narod Srbski po primeru ostali Evropski Narodi ima i pravo i družnost u jedino telo sliti se. Od mnogo vremena ponajviše pak od početka ovogodišnje francuske revolucije dosta je narodni sodelatelja soobrazno rodoljubivim namerama svojim staresina nemilostivoj sudbini izložila Bošnjake i Ercegovce predstojeću nam sa varvarstvom borbu ne bez uspeha priugotovljavalo. Žertve i staranje Praviteljstva trud i požertvovania njegovi ljudiju samo bi onaj dovoljno proceniti mogo, koji je kadar razsuditi koliko je to za sveopštu srbsku budućnost polza. da su se mnogostručnim razdorima odtuđene grane velikog srbskog stabla bratski sljubile, te da je u svoj Bosni i Ercegovini nema znatnijeg Srbina, koji u zvezde okivajući zasluge Neusnolog Karađorđa nebi sa sovremenim uverenjem od dičnog njegovog Naslednika [Aleksandra Karađorđevića] tvrdi nadaju se, da će on sa visokim svojim stanovnicima graničeće se sa Srbina Sonarodnike onim slobode suncem obasjati, s kojim nezaboravljeiši Roditelj njegov bledilo varvarskog nad Srbijom meseca razvedrio. Ovo oduševljenje, ovu božanstvenu ideju srdno nam Bošnjaka i Ercegovaca u sadanjem velikom stepenu održati, vatru, rodoljubiju među njenom još većma podpiriti i za blagovremeno ovaj pristodužni narod od ubitačnog Rusko-Mihailovog, od Austrijsko-Banovog [verovatno, se misli na bana Josipa Jelačića] i Tursko-Madžirskog upliva predohraniti držim da je neophodina nužda i poglavita dužnost Srbskog Praviteljstva. Da bi dakle delovanje naše sistematičan tečaj i neki

prirodni pravac imalo, da bi se predizložena dužnost ispunila i prinešen kao i prineti se imajući žertve pod vencem Slave uljepšao se potrebno je.

a) Po granici i u vnutrenosti ovi zemalja [Bosne i Hercegovine] naročite Agente imati, ove u nečemu i podpomagati, uputstvovanija im izdavat i od njih nužna izvestija o svemu dobijati.

b) Tužbe protivu zuluma Turskog celishodno upotrebijavati.

v) Ljude iz često pomenutih zemalja predela u Srbiju dobegavajuće još sada tako razrediti, da se u svako doba iskupiti, i kud opstojateljstva zahtevala budu izaslati mogu.

g) Naše agente na granici Dalmatinskoi i Hrvatskoi još sada opomenuti, da motre kako bi u slučaju rata izvestno količesto baruta za one pojave naći mogli. I zato izvestija Odboru podnositi, kao i sve ono predlagati, što primetili budu da obstojateljstva iziskuju. Naprotiv odbor bi imao bez ikakvog podugovlačenja na podnešena mu izvestija i predloženia što za shodno nađe Agentima poradi upravljanja njinog odgovarati. Da bi se ovoj trojici teret odlakšao, a ujedno i rad milijim učinio, mislim da nebi izlišno bilo nji u nečemu podpomagati. Kako je čak Prota Nikolajević osobitu revnost u ovom poslu pokazao i toliko na Ercegovinu i Dalmaciju dejstvovao da je sve što je Srbsko oživilo, i o Srbiji najbolje misliti počelo, i kako jo isti Nikolajević rado i osobno za narod ove godine i od svoje sopstvenosti dosta potrošio tako bi trebalo da mu se kao i inače važnom srbskom spisatelju neka novčana nagrada izda, ili što bi nejmu milije a i za Praviteljstvo poleznije bilo, da mu se u Srbskoj Tipografiji ovogodišnji Magazin [Srbsko—dalmatinski] delo, koje on svake godine zdaje bez platežno pečatat i dade, počem ovo delo najvše o Bosn, Ercegovini i Dalmaciji piše i sadaće kao što se iz objavljenija vidi zemljopisanije Ercegovine sadržavati. Primetiti moram da ovaj vrli Rodoljubac nije zahtevao nagradu, negoje samo zahtevao da se Pismonoši koji bi mu svake nedelje iz Mostara u Dubrovnik izvestija od Ercegovčana donosio na nedelju po 1. f. er. dade. Krsti Kulišiću srbskom u Dalmaciji najvećem junaku samo u slučaju rata trebalo bi dati municije ili novaca, da takovu kupi. On je u stanju i jednu znatnu četu ljudi iz Dalmacije u Bosnu prevesti, Turcima je tako strašan da prostota veruje da njegov hat po dva akova vina nadan pije. Klajiću pak koji može u svako doba kroz svu Bosnu putovati ništa ne treba davati osim putnog troška koji bi zbog poznate jevtinoće u Bosni vrlo malo iznosio. Za nutrenost u reči stojeći zemalja sledujući agenti mogli bi se postavit: Joanikije Pamučina, kaluđer u Mostaru i Abdula Stefanović ćatib vezirski u Sarajevu, Špiro Rajković u Travniku, Ilija? Nikolajević, i u Ličtici Toma Radulović. Svi ovi služiti bi bez platežno izuzimajući Abdulu kome bi za većma ga obavezati preko Prote Dubrovničkog [Georgija Nikolajevića] po 2—3 talira mesečno plaćati trebali. Ako sam voli viša vlast, a ja sam tog pokornog mnenija da se jedan takovi, koji je sada u Kačestvu secera — slovoslagatelja — u Tipografiji Gajevog nalazi u Banju Luku kao svoje mesto rođaka i odande na Katolike dejstvuje, on je dosta sposoban mladić i bez ikakvog fanatizma religioznog. Njemu bi trebalo za naknadu službe, koju bi ostavitti moro 4—5 talira mesečno izdavati, i ovo bi mu za sve troškove služelo. On kao poznat sa mladim u Bosni Sveštenicima [po svoj prilici, rimokatoličkim] mogao bi sadejstvovati, da se i s nama u obštem narodnom delu sojuze.

II

Sve tužbe do sada protivu Turaka predavane iznaći one koje su u originalu u Carigrad šalju kopirati, da ti zulumi turskog kupiti, i sve u osobenoj svezki i taj konac hraniti treba da se iz iste u slučaju rata Memorandum na Evropu sočini i ovim uzrok ratu opravda. Pored toga nuždno je izvestija sviju agenta po naosob čuvati i po njima kad potreba iziskivala bude upravljati se. K ovim aktima trebalo bi i dosadanja moja, kao i proći lica izvestija, ako su u celosti pridodati, i u neki red dovesti.

III

Dosta veliko čislo ljudiju je iz sobstvenog pobuđenja, koje pak povodom dobivene vesti da će Srbsko Pravitelstvo Hristijane u Turskoj od iga osloboditi dolaze u Srbiju. Ovi ljudi prijavivši se kome od srbskih velikaša posle kratkog i bezuspešnog razgovora po Srbiji, a sada i po Vojvodini Srbskoj razilaze se i gube. Ovakovi ljudi gube nadeždu izbavlenija, a Praviteljstvo tu štetu trpi što se s jedne strane tada u kreditu a s druge u slučaju potrebe nebi moglo iste ljude iskupiti i upotrebiti. Da bi se dakle od ovakovih ljudi kakva korist imala neće biti izlišno posredstvom nastojati okružija Načalničestva sve begunce bosansko- ercegovačke, koji su od lane u Srbiju dobegli popisati i taj popis upravlenija radi s proči Aktama imati. U ovakvom spisku treba izložiti: Ime, prezime, mesto rođenja, nahiju i pašaluk, i uzrok prelaska u Srbiju. Dalje sadanje mesto bavljenja i zanimanje. Ove begunce, ako ne u svoj Srbiji, a ono pak u okružjama: Beogradskom, Valjevskom, Šabačkom, Podrinjskom, Užičkom i Čačanskom trebalo bi popisati, s tim da im ne bude slobodno u drugo okružje preseliti se bez osobite nužde, pa i to kada koji učini, da se u spisku zabeleži kuda je otišao. Na posledku otmenije ljude koji se vide za buduća predprijatija sposobnu, treba gdi god namestiti, kako bi od privremenog zanimanija živiti mogli.

IV

Još sada svojski i ozbiljno trebalo bi ogorčenost Turaka bosanskih protiv soldata Carski podpaljivati i na taj stepen dovesti, da se obe strane [bosanski begovi i acrska vojska — nizam] pobiju i tako Turci oslabe. Za ovo 7 meseci od kada se življe duh narodni u Bosni i Ercegovini probuđuje tako je Narod u ovim predelima uzavreo da je već u više mesta ugnjetateljima svojim odpor davati počeo. U tečeniu ovog dosta kratkog vremena [mart—oktobar 1848]. Bosnu i Hercegovinu više je Srbija upoznala i više na nju osnivati počela nego ikada. Srbija je za ovo malo vremena dverima sjajne budućnosti mnogo bliže pristupila nego za sve godine preporođenja svojega. No za polzovat se tako silnim uspehom nikad netreba s uma smetnuti, da je svo ovo seme u suvu zemlju palo koju treba često polivati. Narod naš pretrpivši neiskazana nasilja i bede kako posle kiše i prazne oluje sunce i tihu povodu lasno očekuje, tako još lakše nadežda njegova najsmanjin sumnjičenjem obara se, i

uničtožava. Upliv da ko se strani odvraćati, neprekidnim snošenijem i oduševljavanjem začetu slađanu slobodu duha podranjivati, više je potrebno nego silnu vojsku protiv neprijatelja naoružavati.

V

Narod u Bosni i Ercegovini zato duhom klonuo bo što ovo leto bez rata proteče i premda sam i sam preko Agenta naša kroz svu Bosnu i Ercegovinu shodnim načinom objavio, da dejatelno Srbsko Praviteljstvo sada Srbima u Vojvodovini pomaže protivu mađara, pa kada ovaj rat okonča, da će odm.a njegovo oslobođenje, [hrišćanskog stanovništva u Bosni i Hercegovini] preduzeti; — ipak za održati i u nadeždi nepokolebati, i tim načinom za ojačati duh njihov, svakim mogućnim sredstvom treba ji, da ćedu se želje nji'ove bez sumnje ispuniti.

VI

Zarana treba kod Episkopa Karlovačkog u Hrvatskoj, Zadarskog u Dalmaciji, i konzula Dubrovačkog put otvoriti da nam po krugu dejateljnosti svoje u pomoć budu.

Pisao Toma Kovačević Bošnjak[263]

U Bosni je, kao i u drugim južnoslovenskim zemljama, bila prisutna podvojenost između seljaštva i trgovačkog sloja, odnosno građanstva. Ova pojava zasnivala se na različitosti, pa u izvesnom smislu i na disparatnosti interesa tih dveju socijalnih kategorija hrišćanskog stanovništva. Razlike su bile uslovljene njihovim nejednakim socijalno-ekonomskim položajem u sistemu tadašnjeg društva u Bosni i Hercegovini. Takva socijalna stvarnost reprodukovala je i različite prilaze ovih slojeva u rešavanju pitanja socijalnog, ekonomskog i političkog karaktera, kao i specifične mentalitete. Proces imovinskog i društvenog diferenciranja izbacio je na površinu društvenog i ekonomskog života Bosne sloj gradskih trgovaca — hrišćana, u najvećem broju Srba, i ponekog kmeta, koga je razvoj privrede odveo na put saradnje s feudalcima. Pomenute skupine stanovništva u ekonomskom životu pojavljivale su se u ulozi ortaka, zakupaca, i poverenika, naročito u trgovini agrarnim proizvodima, dobijenim kao iznos feudalne naturalne rente.[264] Ovaj proces nije još u potpunosti bio zahvatio sve slojeve stanovništva, pa se, tu i tamo, u oblastima gde je hrišćanski živalj bio kompaktniji, stara patrijarhalna organizacija srpskog naroda pokazala kao homogena. U njoj su knezovi i sveštenstvo podržavali narodne zahteve i stojali na čelu borbe za narodna prava.[265] Kad je reč o odnosu između hrišćanskog stanovništva i turske vlasti, nužno je istaći

[263] AS, IG, No 269. Toma Kovačević Iliji Garašaninu, 8. oktobra 1848.

[264] Vidi o tome: Vl. Stojančević, *Južnoslovenski narod*..., 224; M. Ekmečić, *Nacionalna politika Srbije prema Bosni i Hercegovini i agrarno pitanje* (1844—1875). Godišnjak društva istoričara BiH, God. X / 1949—1959, Sarajevo, 1959, knj. 10, 197—219.

[265] V. Stojančević, *Južnoslovenski narodi*..., 224—225.

činjenicu da je jedino seljaštvo, što će reći pretežni deo stanovništva, do kraja ostalo dosledno u svojim socijalnim zahtevima čija je osnovna odlika socijalni radikalizam oličen u težnji za potpunim rešenjem agrarnog pitanja.

Kao što je već pomenuto, za naše posmatranje od prvorazrednog značaja je pitanje u kakvom su odnosu bili agrarni problemi i njegovi nosioci — seljaštvo, s jedne, i nacionalni pokreti kod nas, u konkretnom slučaju u Bosni i Hercegovini, s druge strane. Dosadašnji rezultati nameću zaključak da je u složenom kompleksu ovog pitanja najznačajniji „odnos agrarnih pokreta i srpskih nacionalnih organizacija",[266] koje su u prošlom veku stvarane u Bosni i Hercegovini. Nalazeći se između interesa dveju moćnih država, Rusije i Austrije, i između njih ukleštena, Srbija je, uviđajući taj svoj delikatan položaj, dobro ocenila svoju ulogu i u skladu s tim saznanjem odredila i način svoga međunarodnog ponašanja. Izraz toga saznanja bila je doktrina prema kojoj je glavna dužnost srpske spoljne politike bila da izbegava uticaj i hegemoniju svake od pomenutih država i da postupno, u jednom procesualnom kontinuitetu, na razvalinama Turske Carevine, izgrađuje svoju novu državu. U tom pogledu rad među narodom u Bosni i Hercegovini imao je izuzetan značaj za srpsku politiku, a priključenje tih oblasti srpskoj državi predstavljao bi najglavniju radnju u celokupnom poduhvatu rastrojstva Turske i obnove srpske države.[267] Bila je to svojevrsna sinteza istorizma i modernog načela narodnosti, svojevrstan susret istorije, iskustva u njoj kondenzovanog, sa realnim potrebama tadašnje srpske države. Već 1848. godine taj je rad bio uzeo takvog maha da se moglo govoriti o sporazumevanju sa „okolostojećim narodima". Saznanja do kojih je došla naučna istoriografija, naročito njene najsvetlije strane, upućuju na zaključak da glavni tajni rad u Bosni i Hercegovini počinje tek 1849. godine time što je stvoren *Ustav političke propagande imajući se voditi u zemljama Slavenoturskim*. Organizacije koje su tada stvarane imale su uglavnom zadaću da rade među narodom u Bosni i Hercegovini i da ga pripreme za veliki ustanak. Među agentima koje je srpska vlada angažovala jednako se računalo na lica obeju hrišćanskih vera. Pored njih, posebno se predviđala saradnja sa bosanskim muslimanima, za koje se uvrežila misao da su slovenska braća pa da i njih ovim radom treba obuhvatiti.[268] Nepobitan je fakt da u programima srpskih tajnih organizacija nije bilo definisano agrarno pitanje, ali se ono, i pored toga, silinom svoje prirode nametalo u praktičnom radu. Prema najnovijim saznanjima u Bosni nije bilo ni pomena o poštovanju imanja bosanskih muslimana, kao što nije bilo reči ni o potrebi otimanja tih imanja. Na tome se može zasnovati logičan zaključak da srpske nacionalne organizacije u svojim ranim političkim programima (1848—1858.) nisu unosile izričito rešenje agrarnog pitanja u korist seljaštva i da ga u isto vreme nisu izričito rešavale ni protiv njega. Na prvom koraku one su naišle na jedan osetljiv problem: ako stanu na stranu seljaka u agrarnom pitanju, one će udariti na bosanske muslimane za koje se postepeno učvršćivalo uverenje da su slovenska braća i da treba i njih pridobiti za političku saradnju. Ako bi se stalo protiv seljaka, bio bi izvesno doveden u pitanje izgled opšteg uspeha.[269] Rad na saradnji sa muslimanima izvirao je iz samog duha Garašaninovog „Načertanija". U njima

[266] M. Ekmečić, *Nacionalna politika Srbije* . . ., 197.
[267] M. Ekmečić, *Nacionalna politika Srbije* . . ., 198.
[268] M. Ekmečić, *Nacionalna politika Srbije* . . ., 199.
[269] M. Ekmečić, *Nacionalna politika Srbije*, 202—203.

je propovedana sloboda svih vera, pa i ako nije ulazilo u pojedinosti, dat im je viši duhovni osnov za ove političke poduhvate. Polazilo se od ubeđenja na načelu slobode vere „svima hristjanima a ko zna da po vremenu nekim muhamedancima dopasti se mora i zadovoljiće ih."[270] Politika saradnje s begovima koreni se u pokušajima iz 1848. kada su za nju stvorene političke premise. „Misao izmirenja među hrišćanima i Turcima bosansko-hercegovačkim — prema M. Ljubibratiću — gajila se u Beogradu od 1848. godine."[271] Ima pomena da je još 1848. srpska vlada počela voditi politiku saradnje s bosanskim begovima.[272]

Istorijski je opravdana i izvorima argumentovana ocena da je bosansko građanstvo, uprkos činjenici da je bilo u većini slučajeva blisko seljaštvu, ipak od njega bilo odvojeno u socijalnom i političkom pogledu. Tako je bilo moguće da ono unosi u svoje političke planove ideje potpuno tuđe seljacima, što se naročito odnosi na odredbe o rešavanju agrarnog pitanja. Iz ovoga sledi zaključak da je duh i način delovanja tajnih organizacija bio u mnogo čemu suprotan radikalnom načinu rešenja agrarnog pitanja: one su ipak dopuštale garanciju begovskih poseda od početka svog osnivanja 1844. godine.[273] Iako se odnosi na nešto kasniji period, tačan je zaključak da su se i u ovo vreme, dakle, u petoj deceniji XIX stoleća, bosanski građani — trgovci držali isključivo politike zvanične srpske vlade. To je samo dokaz da oni nisu imali svoje vlastite politike, izgrađene u onoj meri koja bi njihova nacionalna osećanja i težnju za ujedinjenjem sa Srbijom vodila drugim pravcem i prilagodila je opštim potrebama — rešavanju agrarnog pitanja. Činjenicu da su bosanski građani pristajali na mogućnost očuvanja begovskih poseda nakon oslobođenja od Turske ostvario je njihov opšti klasni položaj. U celini uzevši, oni su u turskom društvu bili važan faktor: državni i vojni liferanti, zakupci desetine koju su nemilosrdno ugonili od seljaka i glavni činilac u trgovačkom poslu. Oni su imali slabosti prema begovima kao prema svojim mušterijama, jer su, inače, osećali u podjednakoj meri i hrišćani i muslimani. To je omogućavalo njihov politički oportunizam i modifikovanje nacionalne ideologije koja se nije protivila očuvanju begovskih poseda.[274]

*
* *

Društvena kretanja 1848. u Bosni i Hercegovini proisticala su iz simultanog delovanja dvaju činilaca: a) socijalno-ekonomske i političke stvarnosti u zemlji, i b) političkih kretanja u Habsburškoj Monarhiji — Dalmaciji, Hrvatskoj, Slavoniji i Sremu, kao i političke akcije preduzimane iz Srbije i Crne Gore. Dejstvo ovog drugog činioca manifestovalo se više kao povod za

[270] M. Ekmečić, *Nacionalna politika Srbije*, 202—203.
[271] M. Ekmečić, *Ustanak u Bosni 1875—1878*, 48.
[272] M. Ekmečić, *Nacionalna politika Srbije* . . ., 204.
[273] M. Ekmečić, *Nacionalna politika Srbije* . . ., 206—207.
[274] Prema trgovačkoj knjizi Nikole Pavlovića za godinu 1833. i 1834. Pavlović je među mušterijama imao 45 muslimana i 64 hrišćanina. U jednoj drugoj knjizi (*Glavni libar Nikole Pavlovića od početka njegove sobstvene trgovine tj. 3. januara 1840. do 1. avgusta 1865*) prema popisu dužnika koje je klasificirao po verama (63 pravoslavna, 37 katolika i 163 muslimana) potvrđuje se ta činjenica da su muslimani bili podjednako kupci, kao i hrišćansko stanovništvo. Milorad Ekmečić, *Ustanak u Bosni 1875—1878* (drugo izdanje), Sarajevo, 1973, 55.

kretanja slične vrste u Bosni i Hercegovini i zajedno sa unutrašnjim uzrocima uticalo je na oblikovanje političkih raspoloženja u obema pokrajinama. Turske vlasti u Bosni nisu potcenjivale značaj ovog faktora i sa zebnjom su očekivale njegovo dejstvo na bosansko-hercegovačke hrišćane. U tim činjenicama sadržani su bili motivi delovanja glavnih aktera u ovim zbivanjima. Iz tih razloga polazna osnova i centralna misao ove publikacije bila je da se socijalna kretanja u Bosni i Hercegovini sagledaju, objasne i prikažu iz perspektive njihove povezanosti i uslovljenosti socijalno-ekonomskom, političkom i etničko-konfesionalnom stvarnošću u zemlji tokom pete decenije devetnaestog stoleća, kao i društveno-političkim procesima i zbivanjima u Austriji, Srbiji i, donekle, Crnoj Gori. Želja je takođe bila da se osvetle one mnogobrojne političke i socijalne pojave koje su sa svoje strane prouzrokovale pomenute procese u Bosni i Hercegovini 1848. godine. Iz činjenice da su socijalna kretanja u ovim oblastima bila uslovljena navedenim spoljašnjim i unutrašnjim činiocima proisticala je njihova složenost i protivurečnost.

Glavni nosioci spleta u socijalnim odnosima bili su: zvanična turska vlast predstavljena u veziru i njegovoj administraciji, stare timarske spahije i hrišćansko stanovništvo, podeljeno u dve veroispovesti — rimokatoličku i pravoslavnu, sa izrazitom brojnom prevagom ove druge.

Ogromnu većinu muslimanskih seljaka u XIX stoleću, što znači i u ovom periodu, sačinjavali su vlasnici svoje zemlje, koji su bili slobodni seljaci. U tome je sadržan znatan deo odgovora na pitanje zašto ideja socijalnog progresa nije dopirala do svesti ovog socijalnog stratuma. Za razliku od njih, ogromnu većinu hrišćanskih seljaka sačinjavali su zavisni kmetovi, na što ukazuje i statistika.[275] Ta ogromna većina hrišćanskog stanovništva, žigosana kao raja, izložena je bila sistemu brojnih izrabljivanja u vidu naturalnih, radnih i novčanih davanja (kuluk, angarija, muririja, harač-džizija, trećina, desetina i mnoštvo drugih). Postojalo je i mnoštvo drugih obaveza koje je seljak morao izvršavati u vidu kulučenja izvan mesta stanovanja.* Osim toga, raju su obavezivala i druga, po obimu manja, ali ništa lakša davanja, kao što su bili: mlinarina, određen procenat od pečenja rakije i druga, koja su, uz izvesne specifičnosti, bila slična onima kojima su seljaci bili izloženi i u Habsburškoj Monarhiji i označavana jedinstvenim pojmom *iura regali a minora.* Dosledno podnošenje svih navedenih oblika eksploatacije pretvaralo je hrišćanski živalj u *misera plebs contribuens* (bedni puk koji plaća).

Turske vlasti nisu mnogo držale do prava hrišćanskog stanovništva, a stare timarske spahije bile su još manje sklone tome. Štaviše, one su, polazeći od uverenja o večnosti takvih odnosa, u ovakvoj ulozi hrišćanske raje videli jedini i isključivi razlog njenog postojanja, a mehanizmi moći (vlast) služili su u prvom redu kao sredstvo ozakonjenja eksploatacije hrišćanskih masa. Takav položaj hrišćana bio je glavna prepreka svakome unutrašnjem napretku Bosne i Hercegovine. U njima je tokom XIX stoleća, što znači i u ovom razdoblju, kontinuirano tekla svoju istoriju latentna kriza društvenih odnosa u čijem je središtu bilo agrarno pitanje. Ono je zaoštravano u vidu pokreta — buna i ustanaka, kao korelata agrarnog problema, čije je rešenje u interesu seljaštva

[275] Vidi o tome: Dr A. Feifalik, Ein neuer aktueller Weg zur Lösung der bosnischen agrarfrage. Wien und Leipzig 1916, str. 2 i beleška.

* O ovome iscrpno raspravlja: Milan Z. Vlajinac u studiji **ZGON. Kulučenje izvan mesta stanovanja, od srednjeg veka do naših dana...**, Beograd 1932.

predstavljalo osnovni motiv socijalnog progresa i pokretačku snagu, odnosno program, na kome je mobilisana energija širokih masa hrišćanskog stanovništva. Etničko-konfesionalnu izolaciju toga stanovništva, naročito seljaštva, u odnosu na tursku vlast i spahije, koja se podudarala sa klasnim i političkim razlikama, u ovom periodu sledila je još jedna isključivo klasna izolacija seljaštva uslovljena društvenim položajem njegovih sunarodnika — hrišćanskog trgovačkog građanstva. Različitost interesa hrišćanskog seljaštva i građanstva rezultirala je podvojenošću između ovih socijalnih kategorija stanovništva i bila je registrovana i politički vidljiva. Višestrana izolovanost hrišćanskih seljaka najjasnije se ispoljavala u njihovim bunama i ustancima, kojima su sa svoje strane doprinosili i hrišćanski trgovci u vidu političkog oportunizma i nedostatke šire perspektive. Ipak je raja dosledno i do kraja sledila vlastite ciljeve, tokom ovog perioda, pa i 1848. godine. Uz to hrišćanski živalj osećao je na vlastitoj koži anacionalni mentalitet većine pripadnika visoke crkvene hijerarhije, mahom grčkog porekla, koja je brojnim postupcima dala nebrojene dokaze o korupciji i sklonosti najgrubljoj eksploataciji vlastite pastve, u svrhe koje nisu imale ničeg zajedničkog sa onim što su propovedali. Time se, uz već pomenute suprotnosti u odnosima između hrišćanskog seljaštva i vladajućih klasa, zatvarao krug izolovanosti u kojoj se ono nalazilo.

Period od 1840—1848. u istoriji Bosne i Hercegovine karakteriše se postojanjem sistematskog otpora prema postojećem socijalno-ekonomskom i političkom sistemu, ali i nemogućnošću njegovog rušenja, odnosno menjanja u skladu sa interesima najširih masa hrišćanskog stanovništva. I u ovom razdoblju, uz neznatna odstupanja u odnosu na kasnije vreme, karakteristična je bila pojava dvovlašća u oblasti agrarno-pravnih odnosa. Ova se manifestovala istovremeno u paralelnom postojanju dvaju sistema: timarskospahijskog i čifluksahibijskog.

Delujući 1848. u trouglu između turske vlasti, spahija i hrišćanskog stanovništva, Tahir-paša je vodio politiku ublažavanja suprotnosti među njima. Prema hrišćanskom življu zastupao je sledeći stav: ne davati mu ništa preko odredaba Gilhanskog hatišerifa, a i njih restriktivno tumačiti i u praksi još restriktivnije sprovoditi. Takvo držanje najjasnije je došlo do izražaja na Travničkoj vilajetskoj skupštini 1848. godine.

Uloga bosansko-hercegovačkih franjevaca u ovom periodu bila je politički vidljiva i jako izražena. Ona se ogledala u naporima da se hrišćani Bosne i Hercegovine što tešnje povežu sa Srbima i Hrvatima, odnosno sa Kneževinom Srbijom, s kojom su održavali dobre kulturne i političko-nacionalne veze. Bosanski franjevci su bili revnosni sledbenici Garašaninove jugoslovenske politike, proklamovane i kodifikovane u *Načertaniju* 1844. godine. U tome su, međutim, nailazili na osudu sa nekoliko strana, iz same Bosne od spahija i turskih vlasti, zatim iz Austrije, i, na kraju, od strane Vatikana. Sveta Stolica je insistirala na produbljivanju razlika između pravoslavnih i katolika, dok su franjevci nastojili da ih ublaže i prevladaju u interesu saradnje između jednih i drugih. Interesi, ciljevi i planovi srpske i hrvatske politike u Bosni i Hercegovini u ovom razdoblju, izgrađivani u Beogradu i Zagrebu, doprinosili su na određeni način oblikovanju političke situacije 1848. godine.

Posmatrani u celini, događaji iz 1848. u Bosni i Hercegovini nisu ublažili nijedan od uzroka koji su stvorili određeno stanje. Nasuprot, oni su još više zaoštrili postojeće socijalne, ekonomske i političke suprotnosti, a hrišćanskom stanovništvu ostavili su u nasleđe samo iluziju skorog oslobođenja i još

nekoliko decenija teških stradanja, za čije je podnošenje bilo potrebno nešto više od obične vere. Nijedna od suprotstavljenih strana u Bosni i Hercegovini 1848. ni izdaleka nije mgla biti zadovoljna ishodom zbivanja. Turska vlast bila je osujećena u svom naporu da putem reformi reši osnovna pitanja od kojih je zavisila njena dalja pozicija u Bosni i Hercegovini. Ovakvim svojim angažovanjem učinila je korak dalje ka vlastitoj propasti. Stare timarske spahije samo su se još više približile trenutku vlastite propasti, a hrišćanskom stanovništvu ostalo je u nasleđe još mnogo godina teške socijalne, političke i nacionalne borbe.

ZUSAMMENFASSUNG

SOZIAL-OEKONOMISCHE LAGE DER BEVÖLKERUNG IN BOSNIEN UND DER HERZEGOWINA UND DIE GESELLSCHAFTLICHEN TENDENZEN 1848

Das Jahr 1848 trifft Bosnien und die Hercegowina im Status der unentwickeltesten jugoslawischen Gebiete mit einer Unzahl ungeklärter wirtschaftlicher, sozcialer und politischer Fragen an. Die allgemeine Unentwickeltheit und tiefe Widersprüche ihrer Entwicklung manifestierten sich auf allen Gebieten des wirtschaftlichen, gesellsahaftlichen, politischen und kulturellen Lebens sowohl in der Basis als auch im Überbau dieser Gesellschaft.

Die Hauptwirtschaftszweige, Ackerbau und Viehzucht, waren, trotz relativ günstigen natürlichen Bedingungen, sehr unentwickelt. Extensivität war ihre Haupteigenschaft. Sie wurden durch verschiedene Umstände gehemmt — durch Mangel am Minimum agrotechnischer Mittel und am Kapital. Durch den Handel flo das Kapital nach dem Westen, und damit wurde die ganze Wirtschaft dem westlichen Kapital untergeordnet, denn es stellte sie in eine ausgesprochen untergeordnete Lage bezüglich der Wirtschaft der westlichen Länder, in erster Linie der Habsburgischen Monarchie. Auf das algemeine Zurückbleiben hatte die Fiskalpolitik des Rieches der Rajah gegnüber Einfluß, die die Hauptarbeitskraft in der Landwirtschaft darstellte und einer ungeheueren Ausbeutung ausgesetzt war. Im Einklang mit der allgemeinen wirtschaftlichen Unentwickeltneit stand das relative Zurückbleiben auch der handwerklichen Produktion mit ausgesprochener Dominanz alter Gewerbe zu Ungunsten der modernen Formen der handwerklichen Produktion in Manufakturen. Von der Industrie im modernen Sinne des Wortes kann nicht einmal die Rede sein im Land dessen führende Schichten, vor allem die alten Lehngutsbesitzer, aus Angst vor westlichen Reformen die Einführung und Entwicklung der modernen Produktion bevußt gehemmt haben. Die Folge dieser allgemeinen Unentwickeltheit ist der relativ unentwickelte Innen- und Außenhandel. Der Handel wurde durch verschiedene Umstände gehemmt: durch Mangel am Großkapital, durch das veraltete Zollsystem, das dem Handel verschiedene Beschränkungen auflegte, durch den unentwickelten Verkehr, der zur bedeutenden Isolierung im Rahmen des inneren Marktes führte, und besonders durch schwache Beziehungen dieses Marktes zu dem Balkanhinterland, dem Donaugebiet und der europäischen Wirtschaft im Ganzen.

Soziale und politische Gärungen in Bosnien und der Herzegowina 1848 sind in die Emanzipations- und Befreiungsbewegung der christlichen Bevölkerung, in erster Linie der Bauern, verankert, wiel sie schwerwiegende Gründe in der tiefen sozialen und politschen Krise des Türkischen Reiches hatten, die in Bosnien, aus erwähnten Gründen, intensiver und schärfer als in anderen Gebieten des Landes war.

Im Mittelpunkt des sozialen Problems 1848 war die mehrfache Belastung der christlichen Befölkerung, besonders der Bauern, und die Verursacher dieses

Zustands — die degenerierte türkische Herrschaft und, besonders, die abtrünnigen Lehngutsbesitzer. Die Fiskalpolitik der Herrscher, von der die christliche Bevölkerung betroffen war, schuf das soziale und politische Material für ständige Konflikte und Krisen, aus den en Unruhen der ausgebeuteten Rajah mit elementarer Kraft in diesem und in früheren Jahren entstanden waren.

Der stärkste Widerstand der Reformpolitik der Hohen türkischen Regierung, um mit den Zuständen fertigzuwerden, kam aus Bosnien. An der Spitze standen die alten Lehngutsbesitzer, die, in der Verteidigung ihrer Privilegien, die Politik der türkischen Regierung paralysierten. Auch im fünften Jahrzehnt des XIX. Jahrhunderst waren die christlischen Bauern einer doppelten Ausbeutung unterworfen: von den Lehngutsbesitzern und von der Seite der Gutsbesitzer mit Leibeigenen. Diese zwei Ausbeutungsformen, trotz der gegenseitigen Verschiedenheit und fehlender Übereinstimmung in Bezug auf die Rajah als Gemeinobjekt der Ausbeutung, haben sich auf natürliche Weise ergänzt, die dadurch die Ursachen für soziale Aufstände der christliche Befölkerung zuspitzten und vertiefte.

Aus dem ständigen Konflikt der Rajah mit der türkischen Regierung und den Lehngutsbesitzern gingen zahlreiche soziale Unruhen und Bauernaufstände in der ersten Hälfte dieses Jahrbundersts hervor, und in den fünfziger Jahren entstand eine soziale Basis, die kaum veränderte Beziehungen zwischen Lehngutsbesitzern und Lehnsbauern bedingt. Der soziale Aufruhr 1848 hat diesen Vorgang objektivhistorisch beschleunigt.

Unter den Umständen, als die zentrale Regierung in Bosnien von zwei Seiten bestritten war, aus zwei diametralen Richtungen und mit verschiedenen Tendenzen angegriffen wurde: einerseits von der christlichen Bevölkerung und andereseits von den alten Gutsherren aufgrund ihres zähen Widerstands gegen die Reformbestrebungen dieser Regierung, beinhaltet jeder Einfluß aus der Habsburgischen Monarchie, verstärkt durch die Revoluctionswelle und die politsche Tätigkeit von Serbien und Montenegro, eine gefährliche Bedrohung für ihr Bestehen in Bosnien. Die unternommenen Unterdrückungsmaßnahmen gegen die christliche Bevölkerung sind die Folgen dieser Erkenntnis, gleichzeitig aber auch ein Ausdruck der Ohnmacht dieser Regierung, sich dem inneren Aufruhr und der europäischen Revolution gegenüberzustellen, die mit dem bereits erwähnten Einfluß aus Serbien eine starke Anregung gab.

Die sozialen und politischen Gärungen in Bosnien 1848, mit einer antifeudalen Bewegung für die Befreiung von der türkischen Herrschaft umrandet, verursachten eine zweifache Reaktion und einen Gegenschlag, die aus zwei verschiedenen Richtungen folgten. Sie gefährdeten gleichzeitig die vitalen Interesse zweier Länder: erstens der zentralen türkicshen Regierung, weil sie den Charakter des antifeudalen Befreiungskampfes in Bosnien, Bulgarien und auf dem Balkan im ganzen hatten, und zwitens gefährdeten sie das politische System in der Habsburgischen Monarchie, dessen politschen Kreise in dem bosnischen sozialen Aufruhr eine, jugoslawische Grundlage sahen, die in die revolutionären Bewegungen 1848/49 bei den Kroaten und Serben in Österreich eingefügt war. Aus diesen und anderen Gründen, von denen die Rede war, erlebte man die politsche Gärung im mittleren Donaugebiet und auf dem Balkan in Herrschaftskreisen und en den Höfen der beiden Reiche als eine reale Gefahr für ihre Interessen. Die extrem negative Stelung zu diesen Tendenzen ist die Folge dieser Erkenntnis in stärkerem Maße und der Übertreibung der Gefahr, die von diesen Bewegungen für die beiden Imperien ausging, ist die Folge dieser Angst in kleinerem Maße.

Mr LJUBICA ŠIJAČKI

TEROR I PLJAČKA OKUPATORA U BANATU 1941—1944. GODINE

Magistarski rad

UVOD

Banat je za vreme okupacije formalno ulazio u sastav Srbije, a u suštini pripadao je Trećem Rajhu. Zahtevi banatskih folksdojčera da Nemci zaposednu ovu oblast potpuno su se uklapali u ratne ciljeve Nemačke i njenu privrednu politiku.

Između Dunava i Tise, mađarske i rumunske granice prostire se plodna banatska ravnica koja predstavlja deo Panonske nizije. Po konfiguraciji zemljišta i po klimatskim uslovima Banat je veoma bogata sirovinska baza za prehrambenu industriju. Sudeći po njegovoj istoriji, stiče se utisak da je on predodređen da bude žitnica i sirovinsko područje onima koji su njime vladali, Mađarskoj i Austriji, koje je snabdevao poljoprivrednim proizvodima. Veličina obradive površine iznosi 846 822 hektara, od toga je 686 968 hektara oranice[1]

Prema nemačkim podacima iz 1941. godine, Banat je zahvatao teritoriju od 9 776 km², na kojoj je živelo 640 000 stanovnika, od toga Srba 295 000, Nemaca 120 000, Mađara 95 000, Rumuna 70 000, Slovaka 18 000, Hrvata 14 000 i Jevreja oko 4000 .Ova struktura stanovništva pokazuje da Jugosloveni čine 63% stanovništva, a ostale nacionalnosti 37%.[2]

Mnogonacionalna struktura Banata posledica je istorijskog i društvenog razvitka; taj višenacionalni sastav stanovništva koristile su susedne države za raspirivanje nacionalnih suprotnosti i jačanje nacionalizma, koji su slabili političku snagu Jugoslavije. Kod susednih zemalja javljale su se teritorijalne pretenzije, a kod nekih i zahtev za reviziju državnih granica.[3] Ovakvu struk-

[1] U radu *Neki metodi ekonomske politike i privredne pljačke okupatora u Banatu 1941—1944.* B. Ivković navodi da je bilo 20 401 ha livade, 100 000 ha pašnjaka, 11 364 ha bište i vrtova, 12 892 ha vinograda, 590 ha voćnjaka; bare su zahvatale površinu od 14 300 ha.

[2] Dr Ferdo Čulinović, *Okupacijska podjela Jugoslavije*, Beograd 1970, 77. — O istom ima podataka i kod dr Jovana Marjanovića u knjizi *Ustanak i narodnooslobodilački pokret u Srbiji 1941*, Beograd 1963.

[3] Dr Josip Mirnić, u svojoj publikaciji *Sistem fašističke okupacije u Bačkoj i Baranji*, kaže da je Hortijev odgovor Hitleru glasio „... da teritorijalne pretenzije prema Jugoslaviji postoje i čekaju na realizaciju".

turu stanovništva Nemci su koristi za širenje svojih političkih ideja raspirujući šovinizam.

Nemačka vojska okupirala je Banat od 9—13. aprila 1941. godine. U aprilskom ratu folksdojčeri su pomagali brže slamanje vojnog otpora i lakšu invaziju zemlje. Sa akcijama su otpočeli još 27. marta 1941. godine na osnovu primljenih instrukcija i naređenja iz Berlina. Tako se, na primer, nisu odazivali na pozive za mobilizaciju, prikupljali su informacije o kretanju jugoslovenske vojske ,njenoj snazi itd., i putem tajnih radio-stanica slali ih u odgovarajuće obaveštajne centre. Na geografskoj karti označili su 43 mesta u Banatu i Bačkoj gde bi mogli padobranom da im se sprsti naoružanje. Posebno su se angažovali u razoružanju jugoslovenske vojske i sakupljanju oružja i vojnog materijala.[4] Svtranje posebne podunavske države za folksdojčere bilo je svršeno pitanje, što se vidi po organizovanim akcijama da se Banat po hitnom postupku očisti od srpskog stanovništva. Do stvaranja nove države nije došlo zbog sukoba između Mađara i Rumuna, jer su i jedni i drugi pretendovali na Banat. Zbog nastalih komplikacija, nemačka vojska zaposela je komunikacije Temišar—Novi Sad i pojačala puk divizije „Rajh", stacioniran na teritoriji Velika Kikinda—Petrovgrad, sa zadatkom da onemogući priključenje Banata Mađarskoj ili Rumuniji i zaštiti interese nemačke narodnosne grupe. Domaći Nemci i Rumuni pozivali su se na etnički princip u traženju Banata za sebe i energično se suprotstavljali težnjama Mađara.[5] Protiv ustupanja Banata Mađarima bili su i delovi srpske buržoazije koji su služili Nemcima i smatrali da to ne bi bila okupacija, već aneksija. Sudbinu Banata rešila je izmenjena situacija u našoj zemlji, odnosno izbijanje ustanka u Srbiji i u Banatu. Nemci u proleće 1942. godine definitivno odlučuju da Banat ne ustupe Mađarima.[6]

Nakon kapitulacije Jugoslavije 1941. godine, uz pomoć okupatorskih vojnika, domaći Nemci su uspostavili svoju upravnu i policijsku vlast. Oni su proširili vest da će se već 1. maja iste godine proglasiti *Slobodna Država Banat*. Za to su bile izvršene i pripreme, ali do stvaranja posebne države nije došlo. Takva kombinacija nije se uklapala u planove rukovodstva Rajha, koje je želelo dobre odnose sa Mađarima, Rumunima i Nezavisnom Državom Hrvatskom. Zato se Berlin energično suprotstavio takvoj akciji folksdojčera i sprečio je u začetku.[7]

U Banatu je nemački okupator nastojao da ostvari dvostruki cilj: da njegovu privredu uključi u ratne ciljeve Rajha, ali, istovremeno, i da ekonomski pomogne i ojača folksdojčere. Za ove je predviđeno autonomno upravno pod-

[4] Anton Miletić, *Folksdojčeri kao faktor imperijalističke njemačke politike* (rukopis).

[5] Nemačko ministarstvo obaveštava svoga poslanika u Rumuniji kako Rumuni tvrde da u Banatu živi 130 000 Rumuna, a u stvari nema ih ni polovina od toga. Rumunska agitacija ne može da dobije bilo kakvu podršku Nemaca (Zbornik NOR, tom XII, 46).

[6] Dr J. Marjanović, n.d., 20.

[7] Ribentrop i nemački saveznici održali su 17. i 18. aprila 1941. g. sastanak i raspravljali o politici Rajha prema folksdojčerima. Odlučili su da na Balkanu stvore folksdojčersko jezgro na teritoriji Banata i Beograda do Đerdapa. Kasnije su nameravali da stvore državu podunavskih Švaba, tzv. Zemlju Evgenija Savojskog. Postojećem jezgru pridodale bi se i teritorije istočne Srbije, Bugarske, pa dalje prema Bliskom istoku (V. Glišić, *Teror i zločin nacističke Nemačke u Srbiji 1941—1944.* Iste podatke daje A. Miletić u citiranom rukopisu i Ž. Atanacković u knjizi *Vojvodina u borbi 1941—1945*, 8.

ručje sa svima pravima, uključujući i pravo na nemačko državljanstvo. Autonomija se nije zasnivala na pravu većine naroda u Banatu jer su folksdojčeri činili samo 19% njegovog stanovništva.

Stanovništvo ove oblasti je za vreme okupacije zlostavljano na razne načine od okupatora, a u prvom redu od folksdojčera. Suprotstavljanje ciljevima nemačke ratne politike masovno je kažnjavano streljanjem, vešanje i mučenjima sličnim onima u srednjem veku.

Nemci su dobro poznavali odredbe međunarodnih sporazuma u ratnim uslovima iz XIX veka: *Ženevske konvencije* iz 1864. godine, koja je regulisala postupak sa bolesnima i ranjenicima; *Petrogradske deklaracije* iz 1869. godine, koja zabranjuje varvarska i podla sredstva u ratu; *Briselske deklaracije* iz 1874. godine, kojom se štiti civilno stanovništvo, naročito žene i deca. Međutim, to ih nije sprečavalo da u Banatu čine zločine nad neboračkim stanovništvom; zlostavljali su žene i decu, ubijali i mučili roditelje pred očima dece i obrnuto. Haškim konvencijama iz 1899. i 1907. godine izvršena je kodifikacija međunarodnog ratnog prava, dopunjena su pravila o zaštiti civilnog stanovništva, a navode se i postupci koji su zabranjeni. Konvencije, međutim, nisu predviđale sankcije za počinioce zločina.

Dalji razvoj krivičnih dela i doprinos upotpunjavanju spiska ratnih zločina i njihovoj formulaciji, predstavlja *Versajski ugovor* članovima 227. i 228. Njima se predviđa krivična odgovornost za vojne i državne funkcionere koji vode agresivan rat i vrše zločine. Međutim, ove odredbe nisu primenjivane na počinioce zločina u prvom svetskom ratu.

Nova kodifikacija međunarodnog ratnog prava izvršena je u Društvu naroda tzv. *Ženevskim konvencijama* iz 1929. godine. One se odnose na postupak sa ranjenicima, bolesnima i civilnim stanovništvom.

Najznačajniji razvoj krivičnih dela iz međunarodnog krivičnog prava nastao je posle drugog svetskog rata: doneti su krivični propisi i određena krivična dela, organizovano je suđenje ratnim zločincima i izrečene kazne. Na osnovu međunarodnog krivičnog prava, dokumenat na osnovu koga je suđeno ratnim zločincima jeste sporazum velikih savezničkih sila o gonjenju i kažnjavanju glavnih ratnih zločinaca evropske osovine, zaključen u Londonu 8. avgusta 1945. godine. Na osnovu ovog sporazuma formiran je međunarodni vojni sud koji je sudio glavnim ratnim zločincima, čiji zločini nemaju posebnu geografsku opredeljenost. Uz sporazum je priložen i *Statut Međunarodnog vojnog suda* koji je, u stvari, međunarodni krivični zakon. U članu 6. ovog statuta navode se tri vrste zločina: zločini protiv mira, ratni zločini i zločini protiv čovečnosti.[8]

Proučavajući teror i nečovečna dela koja su Nemci zajedno sa folksdojčerima počinili u Banatu, možemo da konstatujemo da su izvršene teške povrede međunarodnog ratnog prava prema stanovništvu, imovini i kulturnim dobrima. Počinjeni fašistički zločini su: ubistva, mučenja, hapšenja, nanošenje raznih teških telesnih i psihičkih povreda, zastrašivanje, uzimanje talaca, ko-

[8] U zločine protiv mira spadaju planiranje, pripreme, započinjanje ili vođenje agresorskog rata. Ratni zločini su: ubistva, zlostavljanja, odvođenja na prinudni rad civilnog stanovništva sa okupirane teritorije, ubijanje talaca, pljačkanje javne i privatne imovine, namerno razaranje gradova i sela itd. Zločini protiv čovečnosti su: ubistva, istrebljenje, deportacija itd. (Dr Miroslav Đorđević i dr Radovanović, *Krivično pravo*, posebni deo, Beograd 1975, 44—45).

lektivno kažnjavanje, odvođenje u koncentracione logore, odvođenje na prisilan rad, pljačkanje pokretne i nepokretne imovine, uništavanje kulturno-istorijskih spomenika itd.

Teror i pljačka izvršeni u Banatu predstavljaju deo sistema okupacione vlasti koji su jednaki, a u nekim slučajevima i drastičniji nego u drugim krajevima naše zemlje. Težinu ratnih zločina fašista u Banatu osetilo je najviše srpsko stanovništvo. Počinioci tih zločina delimično su kažnjeni, ali ima i onih koji su sa okupatorskom vojskom napustili Banat.

I

SISTEM OKUPATORSKE VLASTI U BANATU

1. Uloga folksdojčera u ratnim naporima Trećeg Rajha

Hitlerove direktive *(Smernice)* predviđale su da se Banat kao jedinstveno područje stavi pod nemačku zaštitu kao i područje južno od Dunava i istočno od linije: ušće Morave—Požarevac—Knjaževac—Kalna, koja obuhvata rudnik bakra u Boru i jugoistočne rudnike.[9]

Privredna eksploatacija Banata tesno je povezana sa eksploatacijom i pljačkom koju je okupator vršio u celoj našoj zemlji. Nemačke planove o privrednoj eksploataciji striktno su sprovodili domaći Nemci, koji su se u predratnom periodu vaspitavali u fašističkom duhu. Uoči drugog svetskog rata oni nisu krili svoju povezanost sa Trećim Rajhom, a dolaskom na vlast, nakon okupacije Jugoslavije, izjednačili su sebe sa Nemcima iz Rajha. Do okupacije Jugoslavije u Berlinu je postojala i posebna nacistička ustanova *Folksdojče mitelštele,* koja je za svoje delovanje primala uputstva od Hitlera. U Jugoslaviji je nemačka nacionalna manjina bila snažan faktor pete kolone. Domaći Nemci su organizovani u Kulturbund *(Švabiš dojčer kulturbund).* Njihova privrženost Nemačkoj ogleda se i u tome što su uspeli da ostvare zahteve nemačke vlade da se na pozive za mobilizaciju po naređenju Ministarstva spoljnih poslova Kraljevine Jugoslavije od 28. marta 1941. godine ne odazivaju.[10]

Članovi Kulturbunda pripremali su se za stvaranje nemačke podunavske države i čitav njihov rad bio je time motivisan, mada vođstvo Rajha to nije postavilo kao neposredni zadatak. Prihvatajući ideje nacizma, folksdojčeri su se kolektivno izjašnjavali kao neprijatelji Jugoslavije. Vođa banatskih Nemaca, dr Janko Sep, izjavio je još 1940. godine u Minhenu da se nemačka nacionalna manjina smatra delom Rajha i u skladu sa takvim stavom organizovala je njeno vaspitanje, politički i kulturni rad.

Folksdojčeri u Banatu smatrali su da će im Hitler obezbediti trajnu vladavinu u Podunavlju i pripremali su se i vojnički za stvaranje jedne takve države i pomaganje Rajhu. Stvarali su vojne formacije u okviru vatrogasnih i sportskih društava, u kojima su se učili vojnim veštinama .U aprilskom ratu izvršili su više borbenih zadataka u korist nemačkih trupa. Bilo je i folks-

[9] Sl. Stambolić, *Okupacija Srbije 1941. g.,* VIG, 4. avg. 1953. O tome ima podataka i u *NOR,* tom II, knj. 2, 544.

[10] A. Miletić, *Folksdojčeri,* rukopis, 3.

dojčera koji su još pre aprilskog rata otišli iz Jugoslavije da bi se uključili u jedinice SS-trupa Trećeg Rajha.

Sedište KULTURBUNDA do okupacije bilo je u Novom Sadu, a zatim se premestilo u Petrovgrad. Tada je izvršena i njegova reorganizacija. Predsednik je i dalje ostao dr Janko Sep. Svi domaći Nemci svrstani su u 6 folksdojčerskih okruga: severni Banat, srednji Banat, Tamiš, Dunav (jugozapadni deo Banata) Henomen (jugoistočni deo Banata) i Beograd. Izvršni organ ove organizacije bilo je zemaljsko rukovodstvo sa sedištem u Petrovgradu. Ono je imalo šest ureda: štabni ured, zemaljsku blagajnu, glavni ured za narodnu privredu, glavni ured za narodno zdravlje i blagostanje i glavni ured za upravu.

Folksdojčeri su činili 1/5 ili 19 odsto stanovništva, a bili su okupljeni u tri organizacije: Nemačko ljudstvo *(Dojče manšaft),* poluvojnička organizacija, koja je pre rata bila u okviru Kulturbunda, ali je za vreme okupacije postala glavna vojna organizacija. Članovi Manšafta postali su muškarci stariji od 21 godine, ali bilo ih je i mladih.[11] Ženska organizacija *(Frojenšaft)* okupljala je žene i devojke starije od 21 godine, omladinska *(Dojče jugend)* omladinu oba pola od 10 do 21 godine.

Izgrađivanje folksdojčerskih vojnih organizacija u Banatu teklo je brzo, jer su domaći Nemci bili na vlasti i brzo su se uključivali u ratne planove Trećeg Rajha. Iz odreda Manšafta već u aprilu 1941. godine formirali su se odredi domaće policije, ali vojne i policijske snage obrazovale su se prema potrebama i naređenjima dobijenim iz Trećeg Rajha.

Osim nemačkih težnji izraženih u Kulturbundu, u Banatu se osećao i porast mađarskog nacionalizma, koji se širio preko organizacije DMKS (Délvidéki Magyar Közművelődési Szövetség) — *Južnomađarski kulturni savez.* Do okupacije ova organizacija se nazivala *Mađarski kulturni savez u Jugoslaviji* (Jugoszláviai Magyar Közművelődési Szövetség). Aktiviranje mađarskih profašista potpomagali su i stalni apeli Radio-Budimpešte da Mađari pruže pomoć nemačkoj vojsci i honvedima kao oslobodiocima. Propaganda ih je uveravala da će Banat i Bačka ući u sastav Mađarske. S jeseni 1941. godine okupatorska vlast pomagala je stvaranje kulturnih društava Mađara i Rumuna. Do kraja 1941. godine stvoren je *Južnomađarski kulturni savez,* a isto tako i rumunsko kulturno društvo *Astra,* koje je obuhvatalo sve Rumune na teritoriji Banata, bez obzira na uzrast i pol.[12]

[11] Nacionalsocijalističke ideje u Jugoslaviji su donosili studenti nemačke nacionalnosti koji su se školovali u Austriji ili Nemačkoj. Među njima su se isticali Janko Sep, Jakob Abvender i dr. Domaći Nemci su u Jugoslaviji imali svoju organizaciju *Švapsko-nemački kulturni savez,* koji je bio osnovan 1920. godine, a imao je 45 000 članova u Vojvodini svrstanih u 114 podružnica. Za predsednika je bio izabran Janko Sep. Pred drugi svetski rat ova organizacija postaje sveopšta politička organizacija folksdojčera sa izrazito nacističkim tendencijama. U novembru 1940. godine u Jugoslaviji je imala 450 000 članova i 402 mesne grupe. U aprilskom ratu svaki član je znao svoje mesto i zadatke. „Bez specijalnih uputstava, u svim naseljima nemačke nacionalne grupe ističu zastave i bez poziva i parola znao je svaki pojedinac šta mu je dužnost da učini u datom momentu. Oni se nisu kolebali ni časka, i kad je nastupio trenutak, nagnali su bilo rečima, bilo oružjem veće ili manje jugoslovenske jedinice da polože oružje" (R. Mitrović, *Sudbina Jevreja gde su folksdojčeri preuzeli vlast aprila 1941. god.,* Jevrejski muzej, Zbornik 2.

[12] Nikola Živković, u rukopisu *KPJ u Banatu tokom 1941. god.* navodi da je u DMKS bilo učlanjeno oko 60 000 Mađara i da je bilo 9 sreskih i 83 mesnih organizacija. Pokušaj okupatora da od banatskih Mađara osnuje SS jedinice, propao je.

2. *Organizacija okupatorske vlasti u Banatu*

Banat je, prema Hitlerovom naređenju, ostao pod nemačkom okupacijom i sa nemačkom vojnom upravom koja je bila potčinjena vojnoj okupacionoj vlasti u Beogradu.

U Petrovgradu se nalazilo sedište *Krajskomandature 823/I* pod čijom se vojnom i civilnom upravom nalazio Banat. Ona se delila na sekcije za vojne poslove, za civilnu upravu i za ekonomska pitanja .U njenom sastavu nalazio se i *Ured za civilnu upravu Banata* na čelu sa jednim opunomoćenikom. On je sa Krajskomandaturom u Petrovgradu formirao *Nadleštvo za civilnu upravu Banata.* Pod civilnu upravu spadala su gradska i sreska načelstva i opštinske uprave.[13]

Od stvaranja komesarijata u Srbiji, Banat se nalazi u sastavu okupirane Srbije, ali u okviru Dunavske banovine, koja je imala sedište u Smederevu. Do juna 1941. godine bio je pod upravom Feldkomandature 610, čije je sedište bilo u Pančevu.

Okupacijom Banata folksdojčeri, članovi Kulturbunda, uzimaju vlast u opštinama, žandarmerijskim i policijskim stanicama. U Velikoj Kikindi domaći Nemci svečano su dočekali okupatorsku vojsku odeveni u nacionalna odela, a to je bio slučaj u svima naseljima sa nemačkim življem. Komandant nemačkih jedinica postavio je domaćeg Nemca za komandanta grada. Ovaj je imao pravo da postavlja gradonačelnika, komesra i druge.[14] Veliku pomoć nemačkoj vojnoj komandi pružala je pomoćna policija (Hilfspolicaj) sastavljena od folksdojčera. Osim domaćih Nemaca, okupacionu vlast pomagali su i petokolonaši raznih nacionalnosti. U upravnom aparatu učestvovali su i činovnici iz državnog aparata stare Jugoslavije.

Prvi period organizovanja okupatorske vlasti trajao je od okupacije do juna 1941. godine. Za njega je karakteristično učvršćivanje vlasti domaćih Nemaca uz pomoć okupatorskih jedinica. Glavni faktor uprave bila je nemačka okupaciona vlast, dok su domaći Nemci imali neku vrstu autonomije.

Posredstvom nemačkih okupatorskih vlasti došlo je do sporazuma o položaju Banata u okviru Srbije između Aćimovićeve komesarske vlade i domaćih Nemaca, koje je predstavljao dr Janko Sep.[15] Na predlog dr Sepa sastavljena je komisija od tri folksdojčera, koji su zajedno sa predstavnicima komesarske vlade izradili zaključke na osnovu kojih je sačinjen sporazum između nemačke narodnosne grupe i Aćimovićeve vlade. Na osnovu ovog sporazuma objavljena je *Uredba o unurtašnjoj upravi Banata,* po kojoj je Banat 5. juna

I pokušaj mobilizacije Rumuna u dobrovoljnu legionarnu vojsku za istočni front nije uspeo (Muzej revolucije, Novi Sad);vidi i Š. Veg, *Sistem okupacione vlasti u Banatu 1941—1944. g.* (Zbornik za društvene nauke br. 35 — VII-NA-R 27 r. br. 40/5, Proglas dr Janka Sepa da se svi folksdojčeri od 17—50 godina starosti jave u službu).

[13] U Banatu su se gradska načelstva nalazila u Velikoj Kikindi, Velikom Bečkereku, Beloj Crkvi, Vršcu i Pančevu. Bilo je i 11 sreskih mesta: Veliki Bečkerek, Velika Kikinda, Vršac, Bela Crkva, Novi Bečej, Jaša Tomić, Novi Kneževac, Kovačica, Alibunar, Kovin i Pančevo.

[14] Istorijski arhiv Kikinda, Fond magistrata, br. 4, akt 1942/41.

[15] Vođ kulturbunda Janko Sep, posle povratka iz Nemačke gde je bio primljen kod Hitlera, aktivirao se u radu na povećanju učešća domaćih Nemaca u vlasti.

1941. godine dobio status autonomne jedinice u okviru Srbije.[16] Uredba je posledica ne samo zahteva vođe Kulturbunda Janka Sepa da se reši pitanje folksdojčera, već i odluke Hitlera da se Banat pripoji okupiranoj Srbiji, što znači da ostaje pod nemačkom okupacionom upravom.

U Banatu tada dolazi do nove organizacije vlasti, druge po redu od okupacije. Na osnovu uredbe osnovano je *Nadleštvo pomoćnika bana Dunavske banovine za Banat* na čelu sa Lapom Sepom, kao podbanom. Sedište nadleštva bilo je u Petrovgradu. Lap Sep bio je predstavnik komesarske vlade u Banatu. Mađarska manjina imala je šest predstavnika u upravnim organima i to: dva sreska i jednog gradskog načelnika i tri sreska podnačelnika.[17] Nadleštvo pomoćnika bana Dunavske banovine za Banat sastojalo se iz osam odeljenja.[18]

Komesar za unutrašnje poslove, u sporazumu sa podbanom, postavljao je sreske načelnike, predstavnike gradskih opština i predstojnike gradske policije. Ova postavljenja vršena su samo u dogovoru sa vođom nemačke narodnosne grupe u Banatu. Utvrđeno je da u 7 od 11 srezova načelnici budu folksdojčeri, a u četiri sreza njihovi zamenici. Apelacioni sud iz Novog Sada premešten je u Petrovgrad, a njegov rukovodilac postao je načelnik okružnog suda u Petrovgradu dr Vilhelm Nojner. U Banatu se uspostavlja finansijska direkcija sa sedištem u Beogradu, a u Petrovgradu je formirana njena ekspozitura na čelu koje je bio Peter Okom. Zaštita carinske granice nalazila se direktno pod upravom vojnog upravnog komandanta Srbije. Rukovodioci ili poverenici poreskih uprava bili su folksdojčeri, koji su se energično zalagali za razrezivanje i ubiranje poreza. Poreski prihodi slati su u kasu kvislinške srpske uprave.[19] U Petrovgradu je osnovana i ispostava beogradske direkcije pošte, telegrafa i telefona. Delegirani delegat u Petrovgradu nadzirao je rad železnice. Službeni jezici u Banatu bili su srpski i nemački.[20] Naredbom je određeno kako će se stranke ophoditi sa civilnim i vojnim vlastima.[21]

Treći period vlasti nastaje posle 18. decembra 1941. godine, kada je Nedićeva vlada izvršila novu administrativnu podelu Srbije i Banata. Na osnovu uredbe obnarodovane u *Službenim novinama* za Beograd u decembru 1941. godine, ukida se banovina, a stvaraju se okruzi. Jedan od četrnaest okruga

[16] Iz zapisnika održane konferencije u Upravnom štabu vojno-upravnog komandanta u Srbiji od 5. juna 1941. godine o regulisanju odnosa između folksdojčera i komesarske vlade Srbije na području Banata, od folksdojčera, osim Janka Sepa, prisustvovali su Jožef Sep, Franc Rajt i inž. Vac, a kao predstavnici srpske vlade Jojić, Janković i Perić (vidi Zbornik NOR XII, br. 139, 154).

[17] Mađari su imali sreske načelnike u: Novom Bečeju i Novom Kneževcu, podnačelnike u Velikoj Kikindi, Petrovgradu i Kovačici, a gradskog načelnika u Velikoj Kikindi.

[18] Odeljenja Nadleštva pomoćnika bana Dunavske banovine za Banat su: odeljenje pošta, upravno, poljoprivredno, prosvetno, za socijalnu politiku i narodno zdravlje, finansijsko i odeljenje za trgovinu i industriju. Odeljenja su se delila na odseke, a odseci na referate.

[19] A VII, London 2, s. 298158—61.

[20] *Službene novine*, Beogread, br. 84 od 27. juna 1941.

[21] Stranke se organima vlasti obraćaju preko načelstva u vremenu od 9 do 11 časova, a pismenom dozvolom dobijenom od opštine. Od stranke se zahteva uljudno ponašanje. Na pozdrav Nemaca „Hajl Hitler" stranka je dužna da stane mirno, činovnik takođe i da otpozdrave. Stav mirno moraju da zauzmu i Srbi i Mađari. (Naredba o upravi Banata i o opštenju s vlastima od 15. juna 1941. godine. Narodni muzej Kikinda, inv. br. 7279).

je okrug banatski. Umesto Nadleštva pomoćnika bana Dunavske banovine za Banat stvara se *Okružno načelstvo banatskog okruga,* a raniji podban Lap Sep postaje okružni načelnik. Struktura vlasti formirana u junu 1941. godine ostala je ista. Okružnom načelstvu banatskog okruga potčinjena su sreska načelstva, a sreskim načelstvima gradska načelstva, a njima opštinske uprave. U Banatu je postojalo 11 sreskih i 5 gradskih načelstava i 174 opštinske uprave.

Uredbama je regulisano i učešće Mađara u organima vlasti. U opštinama i srezovima u kojima živi 1/3 Mađara obavezno je uveden mađarski jezik kao treći službeni jezik. Izvršena je teritorijalna izmena srezova alibunarskog, velikokikindskog i jašatomićkog.[22] Kasnije, na predlog okružnog načelnika za Banat, izvršena je i promena mesta i ulica.[23]

U svim banatskim gradovima stvorena su gradska veća sastavljena od predstavnika svih nacionalnosti, ali odlučujuću ulogu imali su domaći Nemci. Gradska veća postojala su do 15. aprila 1942. godine, a tada su odlukom okružnog načelnika prestala sa radom. Njihova kompetencija preneta je na gradonačelnika.[24]

Iako je briga o privredi bila u delokrugu rada uprave, na teritoriji Srbije i Banata postojala je specijalna ustanova za rešavanje privrednih problema. Njih je rešavao štab generalnog opunomoćenika za privredu na čelu sa Francom Nojhauzenom, bivšim generalnim konzulom u Beogradu .Mada je bio potčinjen vojnom komandantu Srbije, on je bio pod direktnom upravom Geringa i nastojao da sprovede četvorogodišnji privredni plan Rajha crpući sva ekonomska dobra naše zemlje.[25] Stvorena je razgranata privredna mreža sa ciljem da se maksimalno iskoristi privreda i da se osigura određena količina dobara za izvoz. Nadleštvo generalnog opunomoćenika za privredu sastojalo

[22] Iz alibunarskog sreza se izdvajaju opštine Šupljaja, Sečanj, Šurjan, Nova Sarča, Hrvatska Neuzina i pripajaju se jašatomićkom srezu. Iz sreza Jaša Tomić izdvojene opštine Šarlevil, Soltur, Sveti Hubert, Hajnfeld, Mastdort, Rusko Selo i Čarnjejevo pripajaju se srezu velikokikindskom. Iz sreza Jaša Tomić pripojene su velikobečkerečkom srezu opštine: Klarija, Hetin, Toba, Nova Crnja, Vojvoda Stepa, Aleksandrovo (*Službene novine,* Beograd, br. 113 od 7. oktobra 1941. godine).

[23] U banatskom okrugu promenjena su imena naselja: Kraljićevo (pančevački srez) menja ime u Francfeld; Hajdučica (vršački srez) u Hajtešuc; Sečanj (jašatomićki srez) u Petershajm; Kumane (velikokikindski srez) u Rudolfsgrad; Šupljaja (jašatomićki srez) u Štefansfeld; Hajnfeld (velikokikindski srez u Hojfeld; Martinici (velikobečkerečki srez) u Katerajnfeld; Banatski Despotovac (velikobečkerečki srez) u Entshauzen; Nakovo (velikokikindski srez) u Nakodorf; Molin (velikokikindski srez) u Molindorf; Jaša Tomić u Modoš; Lazarevo (velikobečkerečki srez) u Lazarfeld; Mariolana (vršački srez) u Georghauzen; Ninčićevo u Pardanj; Omoljica (pančevački srez) u Homolic; Banatski Brestovac (srez Pančevo) u Rustendorf; Gudurice u Kudrič; Bočar (velikokikindski srez u Botčar; Belo Blato (srez velikobečkerečki) u Elisenhajm; Elemir (velikobečkerečki srez) u Dojče Elemir; Begejski Sveti Đurad u Sank Georgen. Promenjeni su nazivi u 27 mesta (*Službene novine,* Beograd, br. 22 od 19. III 1943. godine). Promenjena su imena i gradova: Bela Crkva u Vajskirhen; Velika Kikinda u Kikinda; Vršac u Veršec i Petrovgrad u Bečkerek (*Službene novine,* Beograd, br. 25 od 30. III 1943. godine). VII-NA,R. 27 — registarski broj 40/5 (Zahtev dr Janka Sepa da se imena naselja vrate na nemačka imena).

[24] Istorijski arhiv Bela Crkva, kutija XVIII, akt br. 1607/41.

[25] Štab generalnog opunomoćenika za privredu imao je zadatak: da uključi privredu u četvorogodišnji nemački plan, da osigura ishranu nemačkih trupa, da osigura ishranu nemačkih vlasti, da maksimalno iskoristi privredu i da osigura određenu količinu dobara za izvoz.

se iz pet odeljenja.[26] Na čelu odeljenja bili su Nemci iz Nemačke, ali veliku pomoć u realizaciji privrednih zadataka pružili su im folksdojčeri.

Po naređenju podbana za Banat, u Petrovgradu su formirana odeljenja za poljoprivredu, stočarstvo i ishranu, za trgovinu, industriju i zanatstvo i odeljenje za kontrolu cena. U svima opštinama obrazovani su odbori, a članovi odbora bili su zaduženi da vode poslove pojedinih privrednih delatnosti. Postojali su i poljoprivredni inspektorati sa sedištem u Petrovgradu, Velikoj Kikindi, Jaši Tomiću, Novom Kneževcu, Alibunaru, Beloj Crkvi, Vršcu, Kovinu, Kovačici i Pančevu.[27]

Radi maksimalne eksploatacije formirane su i institucije koje su prikupljale i obrađivale podatke o svima materijalnim dobrima. U Petrovgradu je 1941. godine osnovana trgovinsko-industrijska komora, koja je imala zadatak da unapređuje trgovinu, zanatstvo i industriju.[28] Finansijska kontrola sprovodila se preko nadzorništava koja su se nalazila u Pančevu, Petrovgradu, Novom Bečeju, Novom Kneževcu, Velikoj Kikindi, Jaši Tomiću, Vršcu i Beloj Crkvi.[29]

Okupatori su bili posebno zainteresovani za poljoprivredne proizvode, pa su imali kartoteku seljačkih gazdinstava sačinjene na osnovu podataka katastarskih uprava. Ove uprave nalazile su se u Pnčevu, Vršcu, Kovinu, Beloj Crkvi, Petrovgradu i Velikoj Kikindi.[30] Tokom 1943. godine organizovana je i služba za zaštitu vinove loze.

Privredni okupacioni štab je za sprovođenje privrednih mera raspolagao ne samo svojim aparatom, već su mu u tome pomagali i okupaciona vojska, policija, specijalni odredi, službenici, razne organizacije, a veliku pomoć pružili su mu folksdojčeri. On je sprovodio privrednu eksploataciju na najgrublji način, prikrivajući pljačkanje raznovrsnim formama i zaštitnim merama. Privredna pitanja obično su se rešavala naredbama okupacionih vlasti. One su u realizovanju tih mera upotrebljavale policijske jedinice da bi, na primer, nasilno oduzele „razrezanu količinu" poljoprivrednih proizvoda od stanovnika. Vlasti su izricale i kolektivne kazne opštinama koje nisu izvršavale obavezu planom razrezanih količina, a često su sela potpuno opljačkana.

Za najvažnije privredne grane formirane su centrale sa velikim ovlašćenjima. One su, prerma uputstvu generalnog opunomoćenika za privredu, izrađivale privredne planove, dirigovale proizvodnjom, cenama, potrošnjom, a delimično i spoljnom trgovinom. Centrale su bile javno upravne ustanove, uredi, stručne ustanove i uredi za ispitivanje. Bile su ovlašćene da izdaju naredbe sa obaveznom snagom za one na koje se odnose.

[26] Postojala su: odeljenje za hranu, za stoku, mleko i ulje, odeljenje za živinu, jaja i med, odeljenje za hartiju i odeljenje za kožu, tekstilnu robu, šećer, špiritus, drvo i gvožđe.

[27] *Službene novine*, Beograd, br. 100 od 22. avgusta 1941.

[28] *Službene novine*, Beograd, br. 100-A, 22. avgust 1941.

[29] Ova finansijska organizacija imala je: 29 činovnika, 413 zvaničnika, ukupno 442 službenika, 8 nadzorništava, 40 odeljenja i 39 ogranaka (*Službene novine*, Beograd, br. 7 od 26. januara 1943).

[30] 1943. g. formirana je centralna uprava za zaštitu vinove loze u Vršcu (*Sl. novine* br. 12 od 12. februara 1943).

Okupacioni sistem vlasti dograđivao se tokom 1941. godine. Kasnije su vršene dopune i stvarane nove ustanove, ali suština vlasti ostala je ista. Takva je bila vojno-okupaciona vlast Nemaca. Njena specifičnost u Banatu sastojala se u tome što su folksdojčeri prigrabili civilnu i policijsku vlast. Nemci su Banat nazivali „žitnicom" i nastojali da odnesu i izvuku što više prirodnih bogatstava, a za to im je bio potreban „red i mir". Da bi ga obezbedili, dopuštali su folksdojčerima da se ponašaju samovoljno, ali samo u granicama koje ne štete interesima Rajha. Folksdojčeri su se uživeli u okupacioni sistem, nadajući se da je on početak stvaranja nove države i nemačkog carstva u Podunavlju. Nemci su naredbom o pravnom položaju nemačke narodnosne grupe u Srbiji i Banatu svojim sunarodnicima priznali svojstvo pravnih lica. Novom uredbom prava nemačke narodnosne grupe su proširena: omogućava im se i stvaranje disciplinskih sudova za njihove članove.[31] Folksdojčeri su dobili pravo na nemačko državljanstvo. Sve im je to omogućavalo da se samostalno ponašaju prema banatskom stanovništvu, a u prvom redu prema Srbima. Oni su bili snažno oružje u rukama okupatora za ostvarivanje ratnih ciljeva. To se može videti i iz zahteva Nemaca da se kontrolišu ne samo protivnici nacionalsocijalizma, nego i funkcioneri Kulturbunda i javni nameštenici. Kontrolisani su i poverenici, članovi Kulturbunda, kao i žene i devojke u javnoj službi. Nemci su od folksdojčera formirali diviziju „Princ Eugen" koja je bila na istočnom frontu, ali se posebno istakla u ugušivanju narodnooslobodilačkog pokreta i pomaganju policijskim organima u sprečavanju partizanskih akcija i proganjanju partizanskih odreda.

3. Organizacija policijske vlasti

U Beogradu su Nemci još 14. aprila 1941. godine formirali kontraobaveštajnu službu. Ona je organizovala obaveštajnu i kontraobaveštajnu službu pri okružnim komandama, a imala je ekspoziture u Pančevu i Petrovgradu. Policija bezbednosti se delila na tajnu policiju *(Gestapo)*, policiju za kriminalna dela i na službu bezbednosti. Centralni organ javne bezbednosti bio je odsek javne bezbednosti, koji je osiguravao „red i mir" u Banatu. U ostvarivanju svojih zadataka oslanjao se na gradsku i pomoćnu policiju, Dojče manšaft, građansku odbranu i građansku stražu. Iz odreda Manšafta već u aprilu 1941. godine formirani su odredi domaće policije, ali vojne i policijske snage stvarale su se na osnovu naređenja iz Trećeg Rajha. U aprilu 1941. godine u Banatu je postojala formacija pomoćne policije od oko 4000 folksdojčera.[32]

Šef odseka javne bezbednosti u Banatu bio je Ernest Pelikan, koji je organizovao policijsku mrežu. Stvorio je obaveštajnu centralu, stanice za upravljanje i „pripremna mesta po selima". U avgustu 1941. godine za predstojnika policije postavljen je dr Juraj Špiler, koji je vršio istragu uhapšenih lica u čitavom Banatu i koji je, oslanjajući se na svoju „udarnu grupu", počinio naj-

[31] *Službene novine*, Beograd, br. 84 od 27. juna 1941.

[32] Dr Franc Rajt, Izveštaj o delatnosti policijske uprave Banata od dolaska na vlast domaćih Nemaca do današnjeg dana — (NM Kikinda, inv. br. 238).

veće zločine nad banatskim stanovništvom.[33] Osnovni zadatak službe bezbednosti bio je borba protiv NOP.

Posle dolaska generala Majsnera nastale su promene u policiji. Vođ narodnosne grupe u Banatu dr Janko Sep, poverio je reorganizaciju policije dr Francu Rajtu. On je u Petrovgradu stvorio centralu i odeljenje javne bezbednosti. Policijska odeljenja u gradovima i opštinama bili su samo organi odeljenja javne bezbednosti. Cilj reorganizacije policije bio je da se Banat, u interesu Nemaca, izgrađuje u privrednom, političkom, socijalnom i kulturnom pogledu.[34]

U Banatu je stvorena i Okružna policijska komanda, prefektura policije sa sedištem u Petrovgradu. Ona je bila samostalan organ i bila je izdvojena iz upravnog odeljenja Okružnog načelstva. Prefektura policije sastojala se iz Komande javne bezbednosti, kojoj je na čelu bio dr Juraj Špiler i Komande državne straže, na čelu sa Ernestom Pelikanom. Prefekt policije bio je dr Franc Rajt. Najupućeniji organ za prilike u Banatu bila je Komanda javne bezbednosti i njen šef dr Špiler. Ona je bila podređena ispostavi policije i bezbednosti i službe bezbednosti. Organizator svih akcija protiv narodnooslobodilačkog pokreta u Banatu bila je Komanda javne bezbednosti. Špiler se u borbi protiv narodnooslobodilačkog pokreta oslanjao na gradsku policiju, a koristio je i državnu stražu, Dojče manšaft, ali je stvarao i svoje udarne grupe, tzv. specijalne odrede.

Radi čuvanja javnog reda i bezbednosti, u Banatu je od 15. novembra 1941. godine u gradovima formirana gradska policija. Bilo je tačno određeno koliko stražara treba da ima svaki grad. To je izazvalo negodovanje u pojedinim gradovima jer je trebalo obezbediti sredstva za izdržavanje policije, što je značilo novo povećanje dažbina, pa su obaveze građana porasle za 240 odsto.[35]

Posle dogovora dr Franca Rajta, dr Janka Sepa i dr Lapa Sepa, s kraja 1941. godine, nosilac izvršne policijske vlasti u Banatu bila je državna straža. Ubrzo je došlo do sporazuma između nemačke narodnosne grupe i domaćih Mađara o stupanju i Mađara u službu državne straže.[36]

U sastav državne straže ulazila je i privredna policija, koja je imala zadatak da suzbija ometanje planske dirigovane privrede. Uredbe kojim se reguliše privredni život stanovništvo je moralo poštovati. O striktnom sprovo-

[33] Udarna grupa, koju je formirao Špiler, povremeno se brojno menjala, ali je uglavnom brojala dvadesetak ljudi. Bila je sastavljena od najsposobnijih Špilerovih agenata, dobro naoružana, a stekla je iskustva u borbi protiv boraca NOP. Mogla je da bude svakog momenta poslata u akciju. Ona se iznenadno pojavljivala u pojedinim naseljima i vršila hapšenja i ubijanja. Pre svake akcije imala je detaljan plan o blokadi mesta sa tačnim zadacima. Metode udarne grupe bile su: batinanje po tabanima, bubrezima, davanje slane vode pomešane sa krvlju da žrtve piju, stavljanje rena i soli na rane itd. (IA PK SKV Zemaljska komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njegovih pomagača u Vojvodini, inv. br. 6715).

[34] Citirani Rajtov izveštaj.

[35] Prema zahtevu policije, to jest prefekture, Petrovgrad je morao da ima jednog komandanta, 6 podoficira i 80 stražara. Velika Kikinda je imala 5 podoficira i 60 stražara, Vršac 5 podoficira i 60 stražara, a isto toliko i Bela Crkva (IA B. Crkva, kut. XIV, fond „Bezbednost i cenzura").

[36] *Službene novine za Banat* br. 6 od 12. septembra 1941. g. — O stvaranju državne straže u Banatu.

đenju mera predviđenih uredbama starala se privredna policija. Policijska prefektura takođe se starala o sprovođenju privrednih mera u Banatu i kažnjavanju onih koji su ih ometali.

II

UNIŠTAVANJE BANATSKIH JEVREJA I PLJAČKA NJIHOVE IMOVINE

Istrebljenje Jevreja i pljačka njihove imovine ubrajaju se u prve mere koje je okupator preduzimao. Neposredni izvršioci ovih akcija bili su specijalni odredi Nemaca, a u Banatu su to bili folksdojčeri.

U maju 1941. godine objavljena je *Uredba o Jevrejima i Ciganima*. Po toj uredbi, Jevrejin je svaki onaj koji ima najmanje tri jevrejska pretka u drugom kolenu ili je melez. Jevreji su bili obavezni da nose žutu traku sa šestokrakom zvezdom na levoj ruci, a sloboda kretanja im je bila ograničena od 6 do 18 časova.[37] Zabranjen im je rad u javnoj službi, obavljanje lekarske prakse, bavljenje advokaturom, posećivanje javnih ustanova, lokala i drugo.

Ubijanje Jevreja otpočelo je već u aprilskim danima 1941. godine. U Petrovgradu je, na primer, uhapšen direktor fabrike šećera Viktor Elak. Nemci su pretnjama uspeli da mu izvuku nekoliko miliona dinara, a kada više nisu mogli, ubili su ga. Nemačka komanda je o ovom izdala kratko saopštenje: „Presudom ratnog suda od 24. aprila 1941. godine obešen je Jevrejin Viktor Elak."[38]

Okupator je dopunom pomenute uredbe od 30. maja 1941. godine naložio stanovništvu da je obavezno da prijavi jevrejsku imovinu. Sva lica koja su imala pokretnu i nepokretnu imovinu Jevreja bila su dužna da to u roku od mesec dana prijave nadležnom organu, kao i ugovore zaključene sa Jevrejima do 6. aprila 1941. godine. Od prijavljivanja su jedino bili oslobođeni komesari i upravljači jevrejske imovine. Morale su se i prijaviti i vrednosne hartije.[39]

Dr Turner ,zapovednik vojnog štaba, upozorio je sve komandante feldkomandatura i krajskomandatura da su Jevreji i Cigani potpuno nepouzdani elementi i opasni za javnu bezbednost. Zato se svi muškarci Jevreji i Cigani moraju staviti na raspolaganje trupi kao taoci. Turner je predočio i da se priprema sabirni koncentracioni logor za jevreske žene i decu. Nastojali su da ih isele sa srpske teritorije i zato naložili komandantima da izvrše potpune pripreme.[40]

Nemci su smatrali da se mir na okupiranoj teritoriji može postići samo svirepošću, pa su otpočeli sa odmazdama. Po naređenju Kajtela, za život jednog nemačkog vojnika ili folksdojčera treba streljati od 50 do 100 komunista. General Beme naredio je da se za ranjenog nemačkog vojnika ili folksdojčera strelja 50 uhapšenih talaca, a za ubijenog nemačkog vojnika ili folksdojčera

[37] Narodni muzej, Kikinda, anketna komisija Novi Kneževac, izjave Olge Ungar od 31. januara 1945. godine, br. 40.
[38] *Zrenjanin*, monografija, 1966. 179—180.
[39] *Novo vreme, 4. aprila 1942, 3.*
[40] *Zbornik NOR-a*, tom I, dokumenat br. 234, 431—432.

100 talaca .Iz naređenja Kajtela vidi se da se izvršenjem smrtne kazne pored odmazme želi pojačati zastrašujući efekat.[41]

General Beme je 3. novembra 1941. godine naredio da se pohapse Jevreji i Cigani, a da se za njihove žene i decu pripreme sabirni logori. Nakon ovog naređenja otpočelo je masovno hapšenje. Međutim, ono je u Banatu izvršeno još pre ovog naređenja i već s jeseni 1941. godine nije ih bilo.

1. Hapšenje i ubijanje Jevreja

Naredbom od 16. aprila 1941. god. okupator je obavezao sve Jevreje da se prijave. Za svakog prijavljenog ustanovljen je karton u koji su unošeni odgovarajući podaci na osnovu kojih su već u maju 1941. godine formirane radne jedinice. Na prinudni rad upućivani su svi muškarci od 16 do 60 godina, a i žene od 16 do 40 godina.[42] Jevreji u Novom Kneževcu, na primer, prekopavali su tenisko igralište, a žene su prale i ribale podove u policijskim kancelarijama i čistile druge prostorije.[43]

Hapšenje Jevreja u Banatu sprovodili su folksdojčeri: vršeno je pojedinačno, ali najčešće masovno. Prvo su pohapšeni imućni, zatim intelektualci, sveštenici, advokati, lekari itd. Negde je hapšenje obavljeno po azbučnom redu, a u zatvor su odvođena čak i dojenčad. Bilo je slučajeva da su uhapšeni, nakon kraćeg vremena provedenog u zatvoru, puštani kućama, ali su u maju 1941. godine bili ponovo zatvoreni u pripremljene logore. Stražari su bili prvo Nemci, dva meseca, a onda Mađari.[44]

Uhapšene Jevreje su ponižavali, zlostavljali i mučili. Gonili su ih da peru podove i prozore svojim odelom, pa da to čine čak i bradom. Neke su uprezali u kola i tako gonili ulicama.

U pančevačkom zatvoru folksdojčeri su ih primoravali da daju „priredbe". One su se sastojale u hodanju na rukama, u jahanju jedan drugog, u gaženju po trbuhu itd. Ljudsku nesreću pretvorili su u smeh, pa su Harija Kona istukli a zatim mu peglali grbu. Zlostavljanja su vršena i u toku noći. Uhapšene su izvodili u dvorište, redali uza zid i simulirali streljanje, a zatim vršili simulirano vešanje stavljajući im oče oko vrata, stezali ih i vukli u ćelije. U Kikindskoj sinagogi zatvorene Jevreje tukli su bikačama pa se čuo vrisak žena i dece.[45]

U Banatu je bilo oko 4000 Jevreja. Osim zlostavljanja i mučenja, folksdojčeri su Jevreje i ubijali. Tako su u Mokrinu, posle zlostavljanja Jevrejina Jena Brunera, koji se od udaranja onesvestio, polili vodom, a zatim ga šiljastim predmetom gurnutim u usta priklali. Kad su ga stavljali u raku, folksdojčer Petrus Klemen izvadio mu je zlatne zube i skinuo prsten.

Vođe banatskog Kulturbunda zahtevale su od vojnog zapovednika Srbije da izda naredbu o deportovanju Jevreja iz Banata. Zahtev je usvojen. U noći

[41] *Zbornik NOR-a*, tom I, dokumenat br. 234, 431/2.

[42] *Zločini fašističkih okupatora i njihovih pomagača protiv Jevreja u Jugoslaviji*, str. 72.

[43] Citirana izjava Olge Ungar.

[44] IA Zrenjanin, inv. br. 6811. Izjava Kaštihera.

[45] Narodni muzej Kikinda, br. 611, Izjava Franciske Todorović, službenika sinagoge, data 1945.

14/15. avgusta 1941. godine pohapšeni su svi banatski Jevreji. Od njih se zahtevalo da se za nekoliko minuta pripreme i sobom ponesu samo najpotrebnije stvari. Istovremeno je izvršen i pretres stanova. Tražene su prikrivene vrednosti, a sve je to urađeno na najgrublji način.

Pohapšeni Jevreji okupljeni su u tri sabirna logora: u Petrovgradski su dovedeni iz petrovgradskog, jašatomićkog i crnjanskog sreza; u novobečejski logar pokupljeni su Jevreji iz kikindskog, novokneževačkog i novobečejskog sreza, a oni iz Pančeva i okolnih mesta sprovedeni su u Beograd. Jevreji iz severnog Banata bili su zatvoreni u dvorištu sinagoge u Novom Bečeju. U tom prihvatnom logoru bilo ih je oko 700. Odatle su odvodili jednog po jednog u stan rabina, gde su ih pretresali, bolje odelo i obuću oduzimali. Tukli su ih bikačama, a zatim ih gonili da kolicima prenose blato sa dolme do Tise.[46]

U sabirnim logorima ostali su do 20. septembra 1941. godine, a zatim su transportovani u Beograd. Bilo ih je oko 2500 ljudi, žena i dece. U Beogradu su muškarce odveli u artiljerijske štale kod topovskih šupa, a žene su razmestili po gradu. Muškarce od 16 do 60 godina koristili su za raščišćavanje Beograda od bombardovanja. U logoru kod Topovskih šupa bilo je 14 000 Jevreja. Svakodnevno su ih odvodili na streljanje radi odmazde, po 100, 70 ili 50 lica.

Iz petrovgradskog logora deportacija Jevreja je izvršena do 18. avgusta 1941. godine. Kolona koja se kretala kroz Petrovgrad pružala je potresnu sliku izmučenih ljudi, žena i dece. Mnogi od njih, kada su ušli u šlepove, rešili su da skoče u Begej i učine kraj svojim mukama.[47] Deportovane Jevrejke su u Beogradu razmestili po jevrejskim kućama ili sinagogama, a muškarce starije od 16 godina odveli u logor kod Topovskih šupa.

Jevreji su bili stalni rezervni taoci. Za ubijenog Nemca ili folksdojčera streljano ih je 100, a za ranjenog 50. Streljanja su vršena na putu Pančevo—Jabuka, kod Kumodraža, u Deliblatu, na strelištu kod Jajinaca i kod Bežanije. Likvidirani Jevreji su kasnije spaljeni tokom 1941/42 .godine.

U decembru 1941. godine, na osnovu naređenja Turnera, u Banatu su pohapsili i preostale žene i decu Jevreja i prebacili ih u logor na Banjici.[48] U toku drugog svetskog rata uništeno je 3113 jevrejskih žitelja.[49]

2. Pljačkanje Jevrejske imovine

Folksdojčeri su od prvih dana okupacije pljačkali imovinu Jevreja: stanove, trgovačke i zanatlijske radnje, preduzeća, oduzimali su depozite, uloge sa štednih knjižica i drugo. Po radnjama i preduzećima postavljali su folksdojčere za komesare, a oni su bili obično članovi Kulturbunda. Komesare je imenovao mesni komandant na predlog Kulturbunda.

U Banatu, kao i u drugim krajevima naše zemlje, nepokretna imovina Jevreja postala je vlasništvo Rajha. Uhapšeni Jevreji, napuštajući stan, mogli su sa sobom da ponesu samo ručni prtljag i 3000 dinara, a ključeve su morali da predaju policiji.

[46] Narodni muzej Kikinda, Zapisnici anketne komisije br. 9, 40, 46 od februara 1945.
[47] Citirano delo o zločinima protiv Jevreja.
[48] *Zbornik NOR-a*, tom XII, knjiga 1, dok. 226, 589.
[49] Citirani rukopis Miletića, 28.

Imovinom Jevreja upravljao je opunomoćenik za privredu Srbije, Nojhauzen, a stavljena je pod kontrolu Glavnog komesarijata za jevrerjsku imovinu, čije je sedište bilo u Petrovgradu. Radi rasprodaje jevrejske imovine, u Petrovgradu, Velikoj Kikindi, Vršcu i Pančevu stvorena su nadleštva *Judenamt-viršafta*. Ona su bila ovlašćena da rasprodaju jevrejsku imovinu i pripreme kupoprodajne ugovore. Pokretnu imovinu opljačkali su članovi Kulturbunda i policija. Jevrejski stanovi su najpre bili zapečaćeni, a kasnije prodavani.

Predmeti za prodaju obično su izlagani u lokalima. Pravo kupovine imali su najpre folksdojčeri, koji su kupovali ono što su želeli, a zatim njihovi rođaci. Preostale stvari mogao je kupiti svaki građanin. Novac Jevreja u bankama uzeli su nemački organi vlasti. U Velikoj Kikindi oduzeto je od Jevreja 1 525 266 dinara u gotovu, sa knjižica 974 732, a u obveznicama 200 000 dinara. Konto na koji je uplaćivan zvao se „vojni fond". Novac se trošio za potrebe nemačke vojske.[50] Da se otkupe od javnog rada, Jevreji su u Velikoj Kikindi dali 20 914 dinara. Prema podnetim prijavama oštećenih Jevreja u Velikoj Kikindi vidi se da su im Nemci naneli ogromne štete pljačkajući imovinu. Andreji Manhajmu uzeli su 4 044 826 predratnih dinara, Karlu Gotfridu rekvirirali su apoteku u vrednosti od 1 794 000 dinara, a dr Ladislavu Semzu oduzeli su medicinske instrumente u vrednosti od 110 000 dinara, zbirku antičkih predmeta u vrednosti od 400 000 dinara, iz kase u gotovom 750 000 dinara i dragocenosti u vrednosti od 520 500 dinara.[51]

Od Jevreja u Petrovgradu traženo je 20 000 000 dinara da bi bili pušteni njihovi sunarodnici. Novac je sakupljen i predat Nemcima, ali zatvorenici nisu bili pušteni.[52] Osim kolektivne pljačke, Nemci su isto činili i prema pojedincima. Od Jevrejina Kovača iz Novog Bečeja uzeli su na ime „otkupnine" 57 000 dinara.

U Beloj Crkvi jevrejske kuće zaposele su jedinice SS-divizije „Princ Eugen" i pokupile sve vredne predmete, u prvom redu dragocenosti. Tako su od dr Milice Dragović oduzeli 35 zlatnih predmeta: lančiće, prstenje, narukvice, pudrijere i drugo. Sem zlatnih, oduzeli su joj i sve srebrne predmete.[53] Samo od 4 jevrejske porodice u Beloj Crkvi oduzeto je 24 predmeta od zlata. U kuće Jevreja mađarskog porekla prinudno odseljenih u Mađarsku, Nemci su postavili komesare.

Opljačkano zlato, srebro, nakit, nalivpera, satove i druge skupocene i vredne predmete banatskih Jevreja, folksdojčeri su poslali u Pančevo, u Pučku banku, koja im je određivala vrednost i prodala Bankarskom društvu AD u Beogradu. Deo ovih stvari generalni opunomoćenik Mesbek poslao je u Nemačku. Ostali predmeti prodavani su nemačkim vojnicima po niskim cenama, a oni su ih kasnije preprodavali.

Pljačkanje Jevreja vršili su i pojedinci folksdojčeri, najviše stražari. Svaki od njih imao je više zlatnih prstenova na rukama i pune džepove zlatnih satova, nalivpera i drugih skupocenih stvari oduzetih prilikom sprovođenja u Beograd. Nakon streljanja, Nemci su pretraživali odela ubijenih.

[50] IA Kikinda, Zapisnik Gradskog veća opštine Kikinda u 1941, 343.
[51] IV PK SKV, Novi Sad, Mesno povereništvo Kikinda, kutija br. 173.
[52] IV Zrenjanin, fond 9, kutija 2, reg. 8.
[53] IA Bela Crkva, fond XX, inv. br. 1149, 5744/41.

Nepokretna imovina Jevreja u Banatu prodavana je u bescenje folksdojčerima, što im je omogućilo da se brzo obogate. Folksdojčer u Beloj Crkvi, bivši komesar jevrejske radnje „Šlezinger", otkupio je radnju za 564 004 dinara i vodio kao svoju.[54] Dr Janko Sep prisvojio je 1830 katastarskih jutara obradive zemlje pančevačkih Jevreja, a predsednik Nemačkog zadružnog saveza Jakob Abvender uzeo je 1970 akcija.[55] Od Jevrejina Đorđa Lederera iz Čoke oduzeto je imanje od 5000 katastarskih jutara i prodato nemačkom koncernu „Herman Gering". Od Šilera u Novom Kneževcu oduzeto je 800 katastarskih jutara, a uzeto je i imanje Šulhova veličine 792 jutara zemlje i 30 jutara vinograda. Ovo imanje postalo je vlasništvo maršala Geringa. Na njemu su sve do 1943. godine radili nadničari. Te godine formiran je na imanju logor za žene iz raznih mesta Banata. One su besplatno obrađivale zemlju. Kada je došlo do nestašice radne snage, mobilisane su devojke koje su morale besplatno da rade dva do tri meseca uz minimalnu nadnicu.[56]

Velike svote novca okupator je dobio prodajom jevrejskih nekretnina u Banatu. Do sredine decembra 1943. godine prodato je 431 okućnica za 126 783 225 dinara, a za ostalo zemljište dobijeno je 3 133 252 dinara.[57] Odeljenje vojne uprave dobilo je 600 000 000 dinara. Ovim novcem plaćena je odšteta folksdojčerima u Banatu. I Ernest Pelikan je učestvovao u pljački jevrejske imovine. U okolini Velike Kikinde „kupio" je 60 jutara oranice .

U Banatu je bilo 130 jevrejskih poseda koje su otkupili Nemci i belogardejci.[58] Ratni zločinac Špiler je u saslušanju naveo da je teror i akcije protiv Jevreja u Petrovgradu vodio rukovodilac Vanjske ispostave SS-poručnik Zeler u saradnji sa SS-jedinicama nemačke vojske, divizije „Grosdojčland", mesnim vlastima i Manšaftom.[59]

III

ZATVORI, LOGORI I LOGORSKE RADIONICE U BANATU

Zatvori i logori u Banatu predstavljali su deo sistema okupatorske vlasti. U njih su zatvarani oni koji su se suprotstavljali nemačkoj ratnoj i privrednoj politici. Okupator je najpre stvarao sabirne ili prolazne zatvore u gradovima i opštinama, koji su imali da posluže i kao zastrašujuće sredstvo za sprečavanje otpora naših ljudi. Kroz zatvore i logore prošao je skoro svaki drugi Banaćanin, a u prvom redu Srbi .Nemačka tvrdnja da su istrebljivali samo komuniste ne može se prihvatiti. Oni su još u aprilu 1941. godine, prvom mesecu okupacije, hapsili i ubijali četnike (članove četničke organizacije), ali su kasnije pokušavali da četnike iskoriste u suzbijanju uticaja Komunističke partije Jugoslavije. Zatvarani su pod raznih izgovorima dobrovoljci, članovi „Sokola"

[54] Istorijski arhiv, Bela Crkva, fond XX, br. 3460/41.
[55] R. Mitrović, *Sudbina Jevreja u krajevima gde su folksdojčeri preuzeli vlast aprila 1941*, 265—268.
[56] Mata Šećerov, *Hronika Padeja*, 115—116.
[57] Dr Nikola Živković, *Ratna šteta koju je Nemačka učinila Jugoslaviji u II svetskom ratu*, 471.
[58] Ž. Atanacković, *Okupacija Vojvodine i stanje posle okupacije*, VIG 1/1963, 59.
[59] *Špiler krvnik Banata, Dnevnik* od 25. februara 1967.

i drugi, a posle 22. juna 1941. godine hapšenja i streljanja pravdali su odmazdama i načinom suzbijanja komunističkog pokreta.

Kako su privremeni zatvori bili nedovoljni da prihvate sve uhapšene, okupator je, po ugledu na već postojeće logore u Nemačkoj, Poljskoj i drugim okupiranim zemljama, i u Banatu stvarao koncentracione logore.

1. Zatvori u Banatu

Od svih zatvora u Banatu najvažniji je bio onaj u Petrovgradu, mestu gde se nalazila i centralna organizacija vlasti i policije. U ovom gradu je bilo nekoliko zatvora gestapoa, feldžaandarmerije i gradske policije. Povremeno su kao zatvori korišćeni i žandarmerijska i artiljerijska kasarna, gde su bili zatvoreni Jevreji, i zatvor Okružnog suda.

U dvorištu policijske prefekture nalazio se zatvor sa 10 ćelija, od kojih 4 za žene a 6 za muškarce. Ćelije su bile male 5:2,5 m, imale su visoku tavanicu i mali prozor. Duž zida su bila ležišta od dasaka, a u uglu kibla koja se jednom dnevno iznosila. Ćelija je mogla da primi 10 do 15 zatvorenika, ali je u njoj najčešće bivalo i 50 ljudi, pa su zbog nedostatka kiseonika padali u nesvest. Šetnje nisu dozvoljavane sve dok je trajao istražni postupak. Jednog dana zatvorenici su dobijali hranu, a drugoga vodu.

U dvorištu je bila zgrada koja je služila za mučenje uhapšenih. U nekoliko soba obavljalo se saslušavanje, a soba za mučenje zvala se „bikača". Ime je dobila po bikačama kojima su zatvorenici tučeni da bi im se iznudilo priznanje. Glavni organizator i izvršni organi okupatorske politike bili su folksdojčeri, koji su, uz pomoć Nemaca iz Rajha, sprovodili najbrutalniji teror nad nevinim stanovništvom. Njima su pomagali fašistički nastrojeni Mađari i Srbi. Sredstva mučenja u zatvoru bila su različita: bikače, pendreci, ekseri, struja i drugo. Jauci mučenih sprečavani su stavljanjem krpe u usta žrtvama ili su ugušivani puštanjem muzike sa radija ili zvucima motora.

Drugi zatvor u Petrovgradu nalazio se u zgradi Okružnog suda. Posle saslušavanja u policijskoj prefekturi, zatvorenike su dovodili u Okružni sud, koji je do sredine 1942. godine služio kao „komunistički logor". U ovom zatvoru bilo je od 40 do 50 zatvorenika, mada je u ćelijama bilo mesta za 15 do 18. Zatvorenici su morali da spavaju u smenama. U šetnju su izvođeni pojedinačno. Hrana je bila slaba i sastojala se od čorbe od krompira ili pasulja. U sobama na prvom i drugom spratu nalazili su se politički krivci, a žene taoci bile su smeštene u specijalnom delu suda, u „kapeli". Krajem 1941. godine i početkom 1942. u zatvoru je bilo 60 žena sa malom decom.[60]

U VELIKOJ KIKINDI zatvor se nalazio u zgradi Okružnog suda i ni po čemu se nije razlikovao od petrovgradskog. Uslovi su bili nehigijenski i omogućavali pojavu oboljenja. Zatvorenici u privremenim zatvorima u sokolani, gimnaziji ili policijskom zatvoru masovno su tučeni. Batinanje je bila praksa i u zatvoru koji je bio u zgradi Okružnog suda.

[60] U zatvoru je bila i majka Svetozara Markovića Toze i njegova snaha Biserka sa trogodišnjim sinom i dvogodišnjom devojčicom. Osim njih bile su žena Žarka Turinskog, sekretara Okružnog komiteta KPJ za severni Banat kao i njegova sestra Anđa Milošević. Kako je bilo više dece, učiteljice zatvorenice, organizovale su predavanje za decu.

U PANČEVU je zatvor bio u zgradi policije. Zatvorenici su smešteni u tri male prostorije u podrumu, prilagođene za ćelije. Spavali su na daskama. Najpre su uhapšene zatvarali u zgradu Okružnog suda, a posle saslušanja odvodili su ih u zatvor „Svilaru", gde je primenjivan sadistički način zlostavljanja. „Svilara" je bila prvi logor u Banatu. Visoko je bio ograđen bodljikavom žicom, a zgrada je bila memljiva sa rešetkama na prozorčićima.

Posle pogibije policijskog referenta Alojza Karla, dolazila je policija iz Petrovgrada da sasluša zatvorenike. U martu 1942. godine Jakobu Libniku prebili su obe noge i benzinom zapalili kosu. Kao odmazdu za Alojza Karla streljano je 11 zatvorenika, a iz bolnice je izvedeno 68 zatvorenika koji su naterani da u čučećem stavu, samo u gaćama, ostanu dve noći i dva dana.

Sreski zatvor u NOVOM KNEŽEVCU okupatoru je poslužio za zatvaranje poiltičkih krivaca. Njegov kapacitet bio je za 40 ljudi, ali ih je silom smešteno i po 90. Do januara 1942. godine zatvorenici su spavali na daskama, a onda im je doneta slama. Hranu su dobijali od kuće. Saslušavanje praćeno batinanjem obavljalo se u kancelariji. Kao i u drugim zatvorima, policijsku vlast imali su domaći Nemci, članovi Kulturbunda, a ovde je postojala i mađarska narodna straža.[61]

Osim u sudu, kao zatvor korišćene su i prostorije sokolskog doma i zatvor bivše žandarmerijske kasarne. U podrumima ovih zgrada zatvorenici su strahovito mučeni.

U VRŠCU se zatvor nalazio u zgradi Sreskog suda. Manšaftovci su 22. i 23. aprila 1941. godine uhapsili preko 100 Srba i zatvorili ih u 4 sobe. Deo uhapšenih folksdojčeri su poslali u koncentracioni logor kraj Beča. Šef gestapoa u Vršcu bio je folksdojčer Gerhard Eder.

U BELOJ CRKVI hapšenje je počelo čim se povukla jugoslovenska vojska. Uniformisana nemačka omladina upadala je u srpske kuće, uglavnom viđenijih ljudi, i hapsila građane. Zatvorenici su bili u sudskom zatvoru.

U svim krajevima Banata zatvori su bili u zgradama policije, u sudskim zgradama, u opštinama, ali povremeno i u školama, a nekad su kao privremeni zatvori korišćeni podrumi i šupe.

2. Mučenje i zlostavljanje zatvorenika

Saslušavanje u zatvorima vršili su folksdojčeri koji su poznavali ljude i prilike u Banatu. Zloglasni Vilhelm, zvani „krvavi Vilhelm", bio je pre rata u Petrovgradu sindikalni radnik, pa je poznavao predratne aktiviste. Za rad u policiji korišćeni su i bivši policijski službenici Jugoslavije, a veliku pomoć predstavljala je neuništena arhiva sa podacima o naprednim licima koja su davno prestala da budu aktivna.

Folksdojčeri u policiji bili su vrlo revnosni u hapšenju, zlostavljanju, mučenju i ubijanju Banaćana. Mučenja su imala za cilj iznuđivanje priznanja, a često su se završavala smrću zatvorenika.

[61] Zapisnici anketne komisije, ekspozitura Novi Kneževac, br. 19, 28, 48. Šef policije je bio Rajnhart, folksdojčer iz Jaše Tomića, aktivni oficir bivše jugoslovenske vojske. Oficiri Državne straže bili su iz: Bele Crkve, Pančeva, Petrovgrada, Starčeva i Beodre.

Policijski organi mučili su žrtve psihički i fizički. Iz izjava i zapisnika anketne komisije u Petrovgradu, Kikindi, Novom Kneževcu, Vršcu, Pančevu, Beloj Crkvi i ostalim mestima vidi se da su fašisti koristili više od 60 raznih metoda mučenja.

Skoro su sve žrtve tučene raznim predmetima: bikačama, štapovima, mokrim konopcem; šamarane su, čak je zahtevano da se međusobno šamaraju. Uhapšenici su udarani pesnicama po licu i slabinama, izbijani su im zubi. Vrlo često su policijski organi primenjivali tuču po tabanima. Obično su zatvoreniku vezivali noge i ruke, provlačili štap čiji su krajevi bili oslonjeni o dva stola tako da je čovek visio o štapu. Jedan policajac je držao glavu žrtve, a drugi je tukao sve dok ne padne u nesvest. Po osvešćivanju žrtvi su čupali nokte sa nogu. Posle ovakvih mučenja primenjivana su druga. Zatvoreniku bi, na primer, navukli džak na glavu u kome je bilo istruganog rena i držali ga tako dvadesetak minuta. Ljutina rena oštećivala mu je nozdrve, oči i dušnik.[62] Jednom zatvoreniku u petrovgradskom zatvoru naredili su da legne potrbuške, onda mu stavili stolicu na leđa, vezali mu noge i tako svezanog vukli prema glavi i tukli po tabanima. Dobio je 100 udaraca.[63]

Nekada su kolektivno kažnjavali zatvorenike primenjujući razna mučenja. Gonili su ih da trče ukrug više puta, da prave „žablji skok", „da slušaju kako trava raste", u stvari da leže na smrznutoj zemlji sa naslonjenim uhom na njoj od 15 do 35 minuta i drugo. Tražili su od zatvorenika da „plivaju po blatu", leže na snegu ili betonu itd. Često su morali da gledaju u zid sa uzdignutim rukama, da gledaju u sunce, da klečeći na kolenima glavom guraju veliki kamen itd. Raznovrsnost mučenja teško je opisati. Poručnik Loh u Banatskom Aranđelovu je, na primer, 1941. godine, tukao zatvorenika po nosu i pekao mu nos, a zatim naređivao da liže vlastitu krv. Toliko je tukao zatvorenika da su mu otpadali komadići mesa i lekar je morao da ih seče[64] Neke zatvorenike mučili su stavljajući ih između prstiju specijalna drva, pa su jedne i druge ruke privezivali kanapom i tako ih lomili.[65]

Zatvorenike su gonili da piju vodu u kojoj su stražari prali noge ili da piju slanu vodu, da jedu cigarete i drugo. Policijski stražari skakali su zatvorenicima na stomak, a često su ih cokulama i čizmama gazili. Cigaretama su im pekli oči, a usijanom sabljom prelazili preko lica, kidali nokte i zabadali igle između noktiju, mučili ih strujom, silovali devojke i žene, pekli tabane na užarenoj peći. Nije bio redak slučaj da zatvorenik umre u toku mučenja. U Padeju, na primer, Srbinko Markov tučen tako da su mu polomljene kosti grudnog koša i lica, a iz usta punih soli curila je krv. Njegov otac, koji je sa sinom bio u zatvoru, pao je u nesvest kada je video kako su fašisti skakali na mrtvog Srbinka, a Đerđ Čoti je mrtvom razmrskao glavu.[66]

Poseban oblik zločina predstavljao je vešanje i streljanje „na probu", koje je primenjivano za sve vreme okupacije .Oktobra 1941. godine u Banatskom Aranđelovu jednom uhapšeniku stavljena je puščana cev u usta, zatim

[62] Narodni muzej Kikinda, inv. br. 569, izjava Marka Počuče, jan. 1945. g.
[63] Istorijski arhiv Zrenjanin, Zapisnik anketne komisije, inv. br. 6102.
[64] Banatsko Aranđelovo, inv. br. 32, izjava Nikole Batinice od 26. jan. 1945. g.
[65] Istorijski arhiv Zrenjanin, fond 9, br. 36.
[66] Narodni muzej Kikinda, Zapesnici anketne komisije Padej, inv. br. 582. Izjava oca žrtve data 31. jan. 1945. godine. Đerđ Čoti je mrzeo Srbinka, pa mu je razmrskao glavu na dva dela.

na potiljak i slepoočnicu, a pucano iznad glave. Kada ovo mučenje nije dalo očekivane rezultate, žrtvi su stavili omču o vrat, zakačili je za čekrk i okretanjem čekrka podigli sa zemlje. Kada se zavorenik počeo da gubi svest, spuštali su ga na zemlju.[67]

U Petrovgradskom zatvoru mučili su devojčicu iz Karađorđeva, a kad ništa nije rekla, izjavili su da će joj ubiti majku. Pred očima devojčice izveli su probno „ubistvo" njene majke pa se dete od straha i žalosti onesvestilo. Tu devojčicu su mučili i strujom i ona se previjala od bolova.[68] Jednom skojevcu vezali su noge i ruke, a zatim oštrim nožem isekli leđa. U rane su zatim gurali ključ. Krv mu se slivala preko lica pa su počeli da ga okreću, veze se urezale u ruke a žica u telo.[69]

Najozloglašeniji policijski zlotvor i mučitelj uhapšenih Banaćana bio je Juraj Špiler. On je primenjivao razne načine i sredstva za mučenje. Bio se specijalizirao za tzv. psihološka mučenja.

Okupator je za mučenje koristio i pse. Na zatvorene seljake iz Dupljaje i Zagajice u dvorištu petrovgradskog logora, kada su se najmanje nadali, stražari su pustili razjarene pse koji su ljudima otkidali delove tela. Jedan seljak je u odbrani pao, a jedan pas ga je ščepao za grlo i strašno unakazio.[70] Unakaženi leš policajci su odneli u sobu za saslušanje u cilju delovanja na zatvorenike radi iznuđivanja priznanja.

Okupatori su zatvorenicima davali injekcije „modiskop", koje kod zdravih ljudi izazivaju slabljenje volje, a negativno deluje na čovečji organizam, što predstavlja zločin.

Ovim i sličnim mučenjima okupator je želeo da ponizi dostojanstvo ljudi, uništi ih fizički i psihički i time onesposobi za život i rad. Nastojao je da ih slomi moralno i od njih napravi izdajnike i potkazivače ili da zastraši druge ne bi li sprečio rasplamsavanje otpora i organizovanje narodnooslobodilačke borbe. Zlostavljanja i mučenja vršena su ne samo u zatvorima i logorima već i na javnim mestima, na ulici, u sokolskoj dvorani, u dvorištima opština, usred naselja itd. Kikindska policija i vođe Kulturbunda, posle borbe Kikindskog partizanskog odreda na Simićevom salašu 4. avgusta 1941. godine, organizovali su masovnu tuču i zlostavljali pohapšene ljude u sokolani, kasarni, policijskom zatvoru i u gimnaziji. U sokolanu su doveli 250 zatvorenika u grupama po 50. Naređšeno im je da svojim odelom brišu pod dvorane. Zatim su folksdojčeri otpočeli batinanje bikačama, kundacima, motikama i ašovima. Posle tuče veliki broj zatvorenika ostao je onesvešćen. Policija ih je izbacila u dvorište na kišu. Kad su se osvestili, vratili su ih u dvoranu i nastavili da tuku. Vraćajući se u zatvor nedaleko od sokolane, pretučeni zatvorenici morali su da prođu kroz špalir Nemaca i njihove dece, koji su na njih bacali kamenje, cigle, pljuvali ih i zahtevali da se odmah streljaju. Pretučenog zatvorenika Mišu Mihajlova jedan folksdojčer je ubio.[71]

[67] Isto, izjave br. 19, 28 i 48.
[68] Đorđe Momčilović Brkica, *Pod jednom zastavom*, 657.
[69] Isto, str. 732.
[70] *Peta kolona* „Ekspres politika", 18. jun 1964.
[71] Istorijski arhiv Kikinda, izjava Veselina Gajina od 14. XII 1944. g. On navodi da je onesvešćenih u dvorištu bilo oko 150, a oni koji su se onesvestili, po naređenju Nemaca vukli su za noge one u nesvesti do zatvorske zgrade. Vidi *Kikinda od 1941—1945.*

Aprila 1942. godine, za vreme blokade Melenaca, policija je mučila jednog osmogodišnjeg dečaka tako što ga je vezala konopcem i puštala u bunar preteći mu da će ga baciti u vodu ako ne izda partizane. Dečko nije ništa rekao. Odveli su ga na salaš i pred njim izvršili „probno ubijanje" njegovog oca ne bi li ga naterali da progovori, ali ni onda nije ništa rerkao.[72]

Ni mučenjima zatvorenika i nedužnog stanovništva radi iznuđivanja priznanja, otkrivanja boraca NOP i baza i zaplašivanja naroda fašisti nisu sprečili širenje otpora i sve masovniju i organizovaniju narodnooslobodilačku borbu, kojoj je na čelu stajala Komunistička partija Jugoslavije.

3. Logori i rad logoraša u logorskim radionicama

Inicijativu za stvaranje koncentracionih logora dao je šef policijske prefekture dr Franc Rajt, a odobrenje dr Turner. Pripreme za stvaranje logora počele su 20. decembra 1941. godine.

Prvi logor u Banatu stvoren je još 22. juna 1941. godine u prostorijama fabrike svile u Pančevu, a zvao se „Svilara". On se nalazio pored bolnice i plinare, koja je strahovito delovala na zatvorenike svojim gasovima i bio je prava mučionica komunista, rodoljuba, a i ljudi koji se nisu borili. To je bio improvizovani logor i postojao je do oktobra 1941. godine. Imao je dve zgrade, čiji je krov bio pokriven terpapirom, pa je bilo hladno. U logoru su folksdojčeri zaveli takav režim da je ubrzo morao biti zatvoren. Većina zatvorenika je puštena kućama, jedan deo smešten je privremeno u logor „Mala kasarna", a oko 30 komunista odvedeno je u logor na Banjici, gde su streljani 9. maja 1942. godine. U ovom logoru do smrti su mučili Bogdana Petrovića, člana Okružnog komiteta KPJ za Južni Banat iz Deliblata. Lomili su mu ruke i noge, a kleštima čupali nokte, čak su mu komade kože sa kosom isezali sa glave. Pet dana je, ne dolazeći svesti, unakažen i sa slomljenim kostima živeo ovaj neustrašivi partizan. Umro je u logoru 22. septembra 1941. godine. Policija je dovela u Pančevo njegovu majku, uručila joj umrlicu i naplatila troškove pogreba u visini od 10 000 dinara. Kad su majci pokazali sina, jedva ga je prepoznala.[73] Na ovom primeru se vidi kako je okupator spojio zločin i pljačku, a takvih je u Banatu bilo mnogo. Iako je logor postojao samo nekoliko meseci, kroz njega je prošlo 1600 rodoljuba.

PETROVGRADSKI LOGOR otvoren je 20. jula 1942. godine, a nalazio se na periferiji grada u adaptiranoj zgradi starog mlina. On se zvao *Koncentracioni logor Vanjske ispostave policije bezbednosti i službe bezbednosti u Velikom Bečkereku.* Zgrada je imala dva sprata. Logor je bio ograđen dvostrukom bodljikavom žicom, imao je nekoliko osmatračnica sa reflektorima, u kojima su stalno bili naoružani stražari. Oko logora je bio iskopan dubok kanal. Zgrada u kojoj su bili zatvorenici imala je sobe sa čvrstim rešetkama na prozorima, a vrata su bila metalna. Zatvorenici su ležali na betonskom podu zastrtom slamom. Tek 1943. godine su pored zida postavljena ležišta, a na sredinu sobe stolovi. Vazduh je bio zagušljiv jer je u ćelijama bilo od 100 do

[72] *Hronika Melenaca*, 11. — Osmogodišnji dečak zvao se Milan, a na salašu su pucali na Radu Markovog, izjavljujući da su ga ubili; dečko nijednog partizana nije odao iako ih je znao.

[73] Ljubomir Mitrović, *Iz tame u svetlost*, 104—105.

150 ljudi. Dvorište je služilo za „šetnju", koja je pretvorena u mučenje jer su ljudi morali da trče i 50 krugova. U logoru je bilo najviše seljaka, radnika i studenata, a najmanje intelektualaca. Kroz njega je prošlo 5000 lica, a preko polovine ih je streljano.[74]

U petrovgradskom logoru postojale su posebne ćelije za „najteže krivce" i zajedničke za „manje krivce". Imao je i četiri bunkera, tj. male ćelije u koje su zatvarali one koje su hteli posebno da muče. Bili su veličine 1,25 sa 1,25 m, a nisu imali sedišta ni ležišta, već su zatvorenici i u njima morali da stoje ili čuče. U logor su zatvarali i decu od 12 godina, taoce i rodbinu koja je pokušavala da doturi hranu zatvorenicima.[75]

Zatvorenici su najpre saslušani i mučeni u zgradi prefekture, a zatim u grupama, i to pešice, dovođeni u logor. Oni su se teško kretali jer su bili isprebijani, izranjavljeni i izgladneli. One koji nisu mogli da idu, drugi su morali da pridržavaju ili nose. U logoru su zatvorenike najpre postrojili okrenute zidu, a zatim ih prozivali jednog po jednog radi uzimanja podataka. I ovom prilikom nisu propustili pljačku pa su oduzimali stvari od vrednosti i novac. Odlazak u zatvorske ćelije bio je praćen batinanjem, tako da su zatvorenici po dolasku u logor ležali bez lekarske pomoći teško povređeni.[76]

Život logoraša zavisio je od volje i raspoloženja stražara. Kažnjavanje je bilo pojedinačno, grupno ili kolektivno. Zatvorenik je kažnjavan često zbog sitnice — ako se nije umio ili nije po propisu pozdravio stražara. Jedna od kazni bila je udaranje glavom o električni stub zvani „sramni stub". Jednog zatvorenika, koji je krišom pušio, naterali su da pojede 20 cigareta. Kolektivne kazne izricane su zatvorenicima jedne ili dve ćelije tako što su grupe od 100 do 150 zatvorenika gonili da dva sata trče ukrug. U takvim slučajevima i po dvadesetak zatvorenika je od iscrpljenosti padalo u nesvest. Najteže je bilo ispunjavati naredbe pijanih stražara.[77]

Hrana u logoru bila je veoma loša: u vodi kuvan krompir ili pasulj. Mesa nije bilo, a hleb tvrd i najčešće buđav. Zatvorenici su dnevno sledovali isprva do 150, a kasnije oko 250 grama hleba. Za doručak su dobijali čorbu od brašna u vodi. Zbog slabe ishrane bili su toliko iznureni, da nisu mogli da se popnu u ćelije na drugom spratu. Najteže je bilo u januaru i februaru 1943. godine, kada se zbog slabe ishrane i hladnoće većina zatvorenika razbolela.

U logoru je postojala „ambulanta", ali u njoj sem aspirina, kinina i masti za šugu drugih lekova nije bilo. Bolesnici su prepušteni sami sebi. Dešavalo se da mrtvac satima ostane u ćeliji sa živima.

U početku logoraši nisu mogli da dobijiaju pomoć od kuće, ali je kasnije zabrana ukinuta pa je rodbina donosila pakete sa hranom i odećom. Stražari su ih obavezno otvarali i uzimali što im se svidelo tako da zatvorenici nisu uvek dobijali sve što im je poslato.[78]

[74] IA Zrenjanin, Logor u Petrovgradu AK.411—I/5, 7.
[75] Isto, Zapisnici AK br.: 31, 36, 103, 98, 842.
[76] Isto, br.: 36, 50, 91, 94, 671.
[77] IA Zrenjanin, A. Zapisnici br.: 159, 103, 708, 36, 31 i drugi. U zlostavljanju logoraša prednjačili su stražari: Gaul iz Srpskog Elemira, Grubor iz Nemačke, Has iz Martinice, Katana Andraš iz Šupljaje, Pavlović iz Vršca, Eredi iz Ban. Karlovca, Poš iz Tomaševca, Bauer iz Ban. Karlovca i drugi.
[78] Isto, br. 776, 562, 41, 81, 169, 708, 62 itd.

Svaka banatska opština bila je obavezna da za petrovgradski logor godišnje isporuči 8 kg masti, 70 kg kukuruza, 40 kg pasulja i drugo.[79]

4. *Korišćenje radne snage logoraša*

Okupator je koristio logoraše kao radnu snagu na raznovrsnim poslovima. Oni su morali da rade u logorskim radionicama, radnim logorima, u preduzećima, na privremenim poslovima na koje ih odrede, a žene su radile kao služavke u kućama folksdojčera i Nemaca. Logorska uprava mogla je da ustupa logoraše i privatnim nemačkim firmama kao radnu snagu.

U logoru je bilo više vrsta radionica: obućarska, stolarska, bravarska, kovačka i druge. U radionicama za pletenje korpi i drugih predmeta od rogoza radili su osuđeni na smrt. Deo logoraša radio je u pivari gde se nalazila klanica živine. Čistili su piliće i zečeve, koji su zamrzavani i u hladnjačama slati u Nemačku. Logoraši su korišćeni za rad u silosu, u fabrici šećera, na železničkoj stanici, za seču drva ili na poljoprivrednim dobrima itd.[80]

Okupator je iz logora odvodio logoraše na prinudne radove i van zemlje: u Norvešku, Francusku i Nemačku, kao i u druge zemlje, čija je industrija služila za ostvarivanje ratne politike Nemačke. U Nemačkoj su radili u ratnoj industriji i to na najtežim poslovima. Neki logoraši su korišćeni za rad u rudnicima, u kojima nije bilo obezbeđenja od rušenja i slično, pa su nesreće bile vrlo česte.

Iz petrovgradskog logora, u prvoj polovini 1942. godine, oko 130 zatvorenika prebačeno je u logor na Banjici, odakle su transportovani u Norvešku, a u prvoj polovini 1944. oko 150 njih prošlo je kroz banjički logor da bi bili zatim odvedeni u Francusku. Prebacivanje transporta obavljalo se železnicom u vagonima za stoku linijom Baja—Beč—Minhen—Luksemburg—Mec—Eruvil, a trajalo je 9 dana. Samo jednom su za sve vreme putovanja dobili hranu i vodu, pa su mnogi pomrli.[81] Preživeli logoraši koji su radili u rudniku, dobijali su dnevno jedan hleb na osmoricu, a logor je bio udaljen od rudnika 6 kilometara.[82] Iz petrovgradskog logora na prinudni rad u razne zemlje i Nemačku upućeno je preko 280 ljudi.

5. *Radni logor u Čoki*

Logor u Čoki podignut je na imanju Jevrejina Lederera. Ovo dobro imalo je oko 5000 jutara zemlje i više salaša.[83] S proleća 1943. godine novi logori formirani su i na majurima Maca Hunka i Jato. Na ovom imanju je pre rata

[79] Božidar Ivković, *Zatvori, koncentracioni i radni logori u Banatu od 1941—1944. g.* Zbornik za društvene nauke br. 39/1964.

[80] Đorđe Momčilović Brkica, n.d. 409—411.

[81] Izjava Lazara Udickog (NMK) — Preživeli logoraši najpre su radili u rudniku, a zatim su montirali mašine za proizvodnju ratnog materijala. Silazak u rudnike za logoraše bio je strašan. Beskrajno dugi hodnici, slabo osvetljeni izgledali su kao katakombe. Uslovi rada bili su teški jer su se često rušili čitavi poduprti svodovi. Ozlede su bile teške, a lečenje nikakvo. Str. 6—7.

[82] IA Zrenjanin, Zapisnik AK 41.

[83] Salaši se nazivaju: Maca Hunka, Jato, Đerđ-majur, Ujpešt i drugi.

bila plantaža vinograda, cveća i industrijskog bilja, dve fabrike za preradu stočnih proizvoda i fabrika salame.

Okupator je oduzeo imanje jer mu je vlasnik bio Jevrejin, a prisvojio ga je Herman Gering. U Čoki je bilo nekoliko radnih logora smeštenih na salašima: Maca Hunka, Đerđi-majur, Jatovo, Ujpešte, zatim u Padeju i u bašti na Tisi između Čoke i Padeja.

Prva grupa, oko 150 ljudi, dovedena je na rad na ovom imanju iz petrovgradskog logora. Logoraši su radili poljoprivredne poslove u vinogradu, u magacinima i oko stoke. Radno vreme bilo je 10 sati. Čuvanje i kontrolu logoraša obavljala je jaka straža. Kao pomoćni stražari bili su Mađari, bivši čobani i svinjari iz susednih mesta i folksdojčeri koji nisu bili sposobni za vojsku.

U rano proleće 1944. godine došla je nova grupa logoraša, a prva je vraćena u petrovgradski logor.

U leto 1944. godine partizani su pripremali napad na logor da bi oslobodili logoraše. On je dugo i temeljno pripreman i uspeo je: oslobođen je logor Maca Hunka sa 140 rodoljuba.[84]

Posle napada na logor u Čoki Nemci su zatvorenike zatvarali u štalu oko koje su iskopali rovove, a pojačana je i straža.

6. Logor u Brestovcu

Drugi radni logor, na inicijativu folksdojčera, okupator je osnovao juna 1942. godine u Brestovcu na Miladinovićevoj peščari. Ovim logorom rukovodila je organizacija „TOT" i za radove koristila zatvorenike.[85] Na poljoprivrednom imanju gajila se stoka i proizvodila stočna hrana, a preostali deo logoraša bavio se povrtarstvom. Ovde se gajilo 20 pari konja, 90 krava, 600 svinja i 150 ovaca.[86] Uprava logora bila je u rukama Nemaca iz Rajha, a nadzor je obavljalo 35 stražara iz Rajha i 5 iz Brestovca. Do 1943. godine na ovom imanju je radilo i 250 logoraša sa Banjice i Sajmišta. Dnevno se radilo 12 do 14 časova. Hrana je bila nedovoljna i slaba. Logoraši su kažnjavani ako su sporo radili. Bilo je pokušaja bekstva, pa su ljudi noću vezivani. Logor je oslobođen oktobra 1944. godine.

7. Logor na Ostrovačkoj adi

Nedaleko od sela Dubovca, na adi na Dunavu, okupator je 24. avgusta 1942. godine formirao radni logor, koji je kao i ostali radni logori, bio deo koncentracionih logora. Ovaj radni logor sačinjavali su tri manja. Jedan se zvao logor „Bosanaca" ili logor „smrti". U njemu su bili politički krivci sa Sajmiišta, a bilo ih je 801. Postojao od 22. avgusta do polovine novembra 1942. godine, a čuvalo ga je 140 SS-stražara. Logoraši su sekli drva od svanuća do

[84] List *Zrenjanin* od 19. dec. 1961. i citirani rad Lj. i S. Šijački.

[85] Organizacija „TOT" dobila je ime po organizatoru inž. Fricu Totu. Ova nemačka poluvojnička organizacija izvodila je građevinske radove, održavala puteve, železničke pruge, mostove, a eksploatasila je i rudnike (Vojna enciklopedija br. 6, Beograd 1964).

[86] Božidar Ivković, citirani rad, 124.

mraka. Bili su iscrpeni od gladi, a jednom su im dali masnu hranu od koje su se mnogi razboleli i kasnije umrli. Rad je iscrpljivao ljude, bolest je stanje pogoršavala, a hladnoća, od koje su otpadali prsti sa ruku, još više je oteižala život. Stražari su tukli logoraše koljem, palicama, cepanicama pa je umiranje bilo svakodnevna pojava. Posle mesec dana rada od 801 zatvorenika ostalo je u životu 200. U tom logoru je jedan folksdojčer iz Begejca vezao za drvo 17-godišnjeg mladića i svakih pola sata udarao ga po nekoliko puta nožem. Posle 17 uboda mladić je izdahnuo. U ovom logoru bilo je i Banaćana. Prilikom rasformiranja od 801 zatvorenika ostala su 89, koji su vraćeni u zemunski logor.[87]

Drugi logor kod Dubovca formiran je 22. septembra 1942. godine od političkih zatvorenika iz petrovgradskog logora, U njemu je bilo 215 ljudi. Logoraši su najpre stanovali u dvema nastrešnicama ,a kada su počeli da pobolevaju, načinjene su dve barake. Logoraši su po grupama sekli drva. Grupu je činilo 12 ljudi i svaka je imala obavezu da dnevno naseče 12 m^3 drva. Zbog teških uslova rada, u oktobru 1942. godine iz logora je pobeglo 6 zatvorenika, od kojih se jedan udavio u Dunavu. Nemci su za odmazdu i da bi zastrašili ostale, odmah streljali 6 logorarša. Ubrzo su 80 ljudi vratili u petrovgradski zatvor, a ostali su radili do 6. decembra 1942. godine.[88]

Treći logor je formiran oktobra 1942. godine. U njemu su bili crnoberzijanci osuđeni na rad od 2 do 6 meseci. Logor je imao oko 400 ljudi. Logoraši su mogli slobodno da se kreću po susednim mestima, a hranu su dobijali od kuće.

Nemci su, dakle, koristili besplatnu radnu snagu dovođenjem logoraša na seču drva za nemačke ustanove i industrijska preduzeća. Iz koncentracionih logora upućivali su zatvorenike na rad na bivša imanja Jevreja. Na posedu Jevrejina Šulhofa postojao je radni logor u Padeju. Imanje se sastojalo od 792 jutra zemlje i 30 jutara vinograda. Nakon oduzimanja postalo je vlaništvo Geringa. Na njemu su do 1943. godine radili nadničari, a kasnije je formiran logor za žene koje su radile na privatnom imanju nemačkog komandanta avijacije.

Bilo je i drugih radnih logora, u Boki, u vojnom slagalištu kraj silosa u Petrovgradu i u tekstilnoj fabrici u Pančevu.[89]

Organizatori ovih logora bili su uglavnom folksdojčeri, a radnom snagom, koju nisu plaćali, Nemci su ostvarivali svoje ratne planove i lično se bogatili. Uprava u logorima bila je u rukama gestapoa, ali određeni uticaj imali su i folksdojčeri. O sudbini logoraša odlučivao je gestapo, krajskomandatura, policijska prefektura, uz saglasnost folksdojčera i podbana. Na čelu gestapoa bili su Nemci iz Rajha. Komandanti logora mogli su da budu folksdojčeri, ali njihovo postavljenje morao je da potvrdi šef policije, podban, po odobrenju krajskomandanta Alfreda Amelunga, Nemca iz Rajha. Logore su čuvali stražari gradske straže i dobrovoljci SS-divizije, a mađarski stražari su imali na uniformi oznaku DMKS.[90]

[87] IA PK SKV Novi Sad — Logori, inv. 7991, *Druga grupa masovnih zločina okupatora u Banatu*, str. 26.
[88] Isto.
[89] IA KP SKV, citirano delo, Logori, 6.
[90] Isto, str. 13.

Može se reći da su svi zločinci, uglavnom, bili meštani ili poznanici ljudima koje su zatvarali, mučili ili ubijali i da je ne retko motiv zločina bila lična mržnja. Za vreme okupacije iz Banata je bilo u logorima 5412 lica, a po srezovima to ovako izgleda:

— alibunarski srez	90 lica	— belocrkvanski srez	418 lica
— vršački srez	286 "	— kovačički srez	109 "
— kovinski srez	349 "	— pančevački srez	1169 "
— novokneževački srez	33 "	— velikokikindski srez	318 "
— novobečejski srez	855 "	— petrovgradski srez	573 "
— srpskocrnjanski srez	952 "	— jašatomički srez	260 "

IV

TEROR OKUPATORA U BANATU

1. Hapšenje i ubijanje stanovništva do početka ustanka u Banatu

Okupator je sa hapšenjem i ubijanjem nedužnog banatskog stanovništva počeo već prvih dana okupacije. U tom delovanju naišao je na svesrdnu pomoć folksdojčera, koji su sebe smatrali građanima Trećeg Rajha, a Banat njegovim sastavnim delom. Zato su bez razmišljanja sprovodili direktive okupatora. Međutim, folksdojčeri su u isto vreme imali i svoje planove koji nisu bili identični sa planovima Rajha.

Zločini i pljačka sprovođeni su u Banatu sistematski i planski, a sa ciljem da se obezbedi trajna vladavina Nemaca. Teror nad mirnim stanovnicima Banata i pljačka imovine i drugih bogatstav počeli su od prvih dana okupacije i trajali sve vreme. Kao i u drugim okupiranim oblastima, i u Banatu je okupator nastojao da ostvari svoje ratne ciljeve, a prvenstveno da iz njega odnese što više poljoprivrednih i drugih proizvoda. Čitav okupacioni sistem vlasti bio je tako izgrađen da se privreda Banata podredi potrebama i interesima nemačke ratne politike.

Okupator je u Banatu, zajedno sa folksdojčerima, otpočeo sa terorom još u aprilskom ratu. Hapšeni su i streljani ljudi da bi se onemogućilo organizovanje otpora politici okupatora, a to se „pravdalo" posedovanjem oružja ili obrazlagalo učestvovanjem u demonstracijama 27. marta 1941. godine. Bilo je i lične mržnje. U Ruskom Selu su, na primer, tukli čoveka koji se prezivao Četnik samo zbog njegovog prezimena.[91]

Čim se povukla jugoslovenska vojska iz Bele Crkve, počelo je hapšenje Srba. To su činili folksdojčeri inspirisani nacističkom teorijom i željom za zastrašivanjem i osvetom potpomognuti jedinicama Trećeg Rajha. Folksdojčerska omladina, delimično uniformisana, upadala je u stanove viđenijih Srba i odvodila ih u zatvor. Za Nemce koje su jugoslovenske vlasti odvele uhapsili su 28 lica kao taoce. U zatvoru su taoci maltretirani i nad njima je vršeno probno streljanje. Iako su zarobljeni Nemci vraćeni, taoci su ostali dva meseca u zatvoru. Okupator je uzimao taoce u cilju zaplašivanja stanov-

[91] Ilija Vojvodić, *Rusko Selo u ratu i miru*, 123.

ništva i vršenja odmazdi. Mere uzimanja talaca okuptorske vlasti su intenzivnije primenjivale kada je buknuo ustanak u Banatu.

U Alibunaru je uhapšeno oko 300 lica, među kojima je bilo jugoslovenskih oficira i vojnika, kao i đaka vršačke gimnazije. Grupa od 30 jugoslovenskih vojnika, iako nije imala oružje, streljana je. Kad su nemački vojnici naišli u Mali sokak, pobili su grupu stanovnika, čak i 14-godišnjeg dečaka. Stanovništvo je pokopalo 38 nevinih lica u crkvenoj porti, a 40 na groblju. Okupator je ovde terorisao stanovništvo od 11. do 18. aprila 1941. godine i streljao 132 žrtve. Vojni sud Srbije 12. aprila izdao je oglas o streljanju 28 lica zbog „četnikovanja", mada četnička organizacija nije postojala. Bila su i pojedinačna streljanja bez oglasa i objava. Podstrekači ubistava bili su folksdojčeri, a streljanje su obavljale nemačke trupe.[92]

U Pančevo su okupatorski vojnici ušli 12. aprila 1941. godine. Folksdojčeri su odmah, na osnovu ranije pripremljenih spiskova, uhapsili 100 lica i smestili ih u prolazne kasarne i policijski zatvor. Pre hapšenja izvršili su pretres stanova tražeći navodno skriveno oružje, a, u stvari, to je učinjeno radi pljačke vrednosnih stvari. Od uhapšenih izdvojena je grupa od 40 lica, a od kojih je 36 osuđeno na smrt. Streljanje i vešanje izvršeno je 21. aprila, kao odmazda za ubijanje i ranjavanje nemačkih vojnika, za držanje oružja i municije. Ubijeno je po 10 Srba za 1 nemačkog vojnika, odnosno folksdojčera.[93]

Nemci su nastojali, s obzirom na privrednu situaciju u Nemačkoj, da prigrabe sve što im je bilo od posebnog značaja. Odmah po ulasku okupatorskih jedinica u gradove i sela Banata, naređeno je predavanje oružja i vojne opreme. Sabirna mesta su obično bila kod železničkih stanica. Vojna policija i motorizovane jedinice krčile su puteve kojima su se kretali zarobljenici i čuvale saobraćajne i industrijske objekte od sabotaže.[94] Svaki otpor nemačkoj oružanoj sili morao je da bude slomljen bezobzirnim sredstvima, a posedovanje oružja kažnjavalo se smrću. Postojala je i naredba da se uzimaju i taoci koji su mogli biti streljani.[95] To se vidi iz zapovesti štaba nemačkog

[92] Dušan Biber, u publikaciji *Nacizam i Nemci u Jugoslaviji od 1933—1941. g.*, navodi da su nemačke trupe pobile 80 nenaoružanih jugoslovenskih vojnika, a streljali 100 lica. U Proglasu srpskim državljanima okupator je objavio spisak od 28 streljanih lica i to iz: Alibunara 5, Vršca 3, Vračevgaja 7, Guberevca 1, Golupca 1, Idvora 1, Dolova 1, Nikšića 1, Ferdina 2, Gračca 1, Like 1, Starog Leca 1, Ban. Sokolca 1, Miletićeva 1, Mariolane 1. Iako su izjavili da su ih streljali zbog četnikovanja, što ne odgovara istini, ubijali su ljude i na osnovu lične mržnje; tako je Milan Kostić, službenik iz Alibunara, streljan zbog svađe s domaćim Nemcem pred rat. U masovnim grobnicama sahranjeno je 92 vojna i civilna lica, ali se pretpostavlja da ih je iblo više jer je 12. aprila streljano 39 lica a o tom zločinu nije izdat proglas (AK Alibunar, br. 1388).

[93] Osveta folksdojčera u Pančevu proizašla je zbog streljanja 9 Nemaca iz Pančeva, koji su kao jugoslovnski državljani napali jugoslovenske vojnike u povlačenju. 21. juna, u međusobnoj svađ., poginuo je jedan nemački vojnik. Folksdojčeri su to iskoristili, pa su inscenirali napad na nemačku vojsku iz srpskog groblja i to okvalifikovali kao četničku akciju. Folksdojčeri su odmah pobegli, a nemačka vojska je pretražila groblje, razorila jednu kapelu i nekoliko grobnica. Zbog ovoga je 21. aprila 1941. uhapšeno 100 lica od kojih su 36 streljani i obešeni. (IA Pančevo, Anketna komisija — Zapisnici, Obznana Mesne komande).

[94] *Zbornik NOR-a*, tom XII, br. 14, 45.

[95] *Zbornik NOR-a*, tom I, knj. 1, br. 101, 327.

XI armijskog korpusa: „Da svaki otpor bude slomljen bezobzirnom oštrinom. Bez oklevanja treba streljati svakog onog koja se zateče pod oružjem, bilo da daje otpor ili beži, a one koji se predaju, izručiti ratnim ili prekim sudovima radi hitne presude."[96]

Nemci i folksdojčeri su streljali nevine ljude optužujući ih da poseduju oružje. U Petrovgradu je 19. aprila 1941. godine objavljen oglas ratnog vojnog suda o izvršenoj smrtnoj presudi nad 17 lica iz Banata. Streljani su „zbog pljačke, poseda oružja i nasilja naspram nemačkim podanicima". Streljana lica su bila iz Vojvode Stepe, Hetina, Bašaida, Srpske Crnje, Dragutinova i iz Gline.[97] Tri dana kasnije, 22. aprila 1941. godine, štab pešadijskog puka „Gros Dojčland" izveštava komandu u Petrovgradu da je na smrt streljanjem osuđeno 14 lica „zbog posedovanja oružja, municije, a uhvaćeni su na delu kao hajduci", i na smrt vešanjem 18 lica, među njima jedna žena. To je, u stvari, bila odmazda za ubijene folksdojčere. Streljani su vojnici bivše jugoslovenske vojske koji nisu hteli da se predaju nemačkoj okupacionoj komandi.[98]

U Vršcu su folksdojčeri, odeveni kao nemački SS-vojnici, pohapsili 21. aprila 1941. godine 100 Srba. Smestili su ih u konjičku kasarnu. 23. aprila streljali su 33 lica, među njima i dečaka od 14 godina, optužujući ga da imaju oružje. Folksdojčeri su u Mramorku 12. aprila 1941. godine masovno zlostavljali su 33 lica, među njima i dečaka od 14 godina, optužujući ih da imaju zatvoru. Zatvorenike su tukli, a jednom svešteniku su polomili nokte na rukama, četvorici su izbili oči, nekima odsekli uši i jezik, zatim su sedmoricu obesili i pokopali u crkvenoj porti.[99]

U Kovačici je uhapšeno 10 lica, od kojih je jedno streljano. U Debeljači su fašistički nastrojeni Mađari hapsili Srbe. Kada su naišle nemačke trupe, sve pohapšene su predali Nemcima, koji su trojicu streljali.[100] U Banatskom Novom Selu streljano je 14 vojnika jugoslovenske vojske iz Karađorđeva i 1 Nemac koji je bio u službi jugoslovenske policije. Sve su najpre zatvorili u pravoslavnu crkvu, koja je, kao i drugde, najpre služila kao zarobljenički logor.[101]

Prvo masovno streljanje u severnom Banatu bilo je 18. i 23. aprila 1941. godine u Sečnju. Povod je bio ubistvo Petra Bona, folksdojčera iz Šurjana. On je dezertirao iz Jugoslovenske vojske i pobegao u Rumuniju, ali je zarobljen, sproveden u Beograd i od vojnih vlasti streljan. Bonovi roditelji su tražili odmazdu, pa je 18. aprila 1941. godine streljano 9 lica i to: 5 iz Šurjana i 4 iz Boke. Pet dana kasnije dva nepoznata nemačka oficira streljala su još 8 lica i to: 1 iz Boke, 3 iz Neuzine, 1 lice iz Bosne i 3 nepoznata Srbina iz Rumunije. Okupator je po Petru Bonu izmenio ime sela Šurjana u Petershajm.[102] Istog dana, 23. aprila izvršeno je streljanje u Velikoj Kikindi. Stre-

[96] Isto, str. 327.
[97] Monografija *Zrenjanin* i *Zbornik NOR-a,* tom XII, 41.
[98] *Zbornik NOR-a,* tom. XII, 62—63.
[99] IA Pančevo, Prijave Mesnog povereništva Mramorak, br. 936, 935.
[100] IA Pančevo — Anketna komisija za utvrđivanje zločina u Banatu; iskazi br. 16, 17 i 19.
[101] Isto.
[102] Isto, br. 558 — Zapisnik.

ljani su bili: trojica iz Velike Kikinde, 1 iz Bočara i 1 iz Ruskog Sela. Razlog streljanja: nošenje oružja bez dozvole i četnikovanje.[103]

U prvom mesecu okupacije, kada se tek izgrađivao sistem vlasti, okupator je dozvoljavao folksdojčerima da zlostavljaju stanovništvo. Folksdojčeri su, na primer, u Ruskom Selu uhvatili tri lica i pojedinačno ubijali kraj bare u selu, iz lične mržnje. Jedan od uhvaćenih je uspeo, iako ranjen, da prepliva baru i spasao se.[104]

Okupator je samo u aprilu 1941. godine izvršio 9 masovnih streljanja rodoljuba Banata. Nemci i folksdojčeri su do 22. juna 1941. godine u Banatu ubili 331 lice, a u zatvore srpoveli 3474 lica.

2. Ustanak u Banatu, hapšenje i uzimanje talaca

U prvoj polovini 1941. godine u Banatu su delovale snažne partijske i skojevske organizacije. Smatra se da je u Banatu bilo oko 600 članova Partije i 1200 članova SKOJ-a. U Petrovgradu se nalazio OK KPJ za severni Banat, a u Pančevu OK KPJ za južni Banat. U severnom Banatu bilo je 4; a u južnom 3 sreska komiteta; u više mesta delovali su mesni komiteti KPJ.[105]

U Banatu je do juna 1941. godine uspostavljena veza sa partijskim organizacijama i forumima, prekinuta okupacijom i komadanjem naše zemlje. Žarko Zrenjanin, član CK KPJ i sekretar PK KPJ za Vojvodinu, učestvovao je na Majskom savetovanju i u Banatu je srpoveo njegove direktive. Majsko savetovanje CK KPJ ukazalo je na potrebu saradnje svih progresivnih snaga, bez obzira na nacionalnu pripadnost, a komunistima Vojvodine postavljeni su zadaci:

„... Komunisti Vojvodine imaju tu veliku zadaću da suzbijaju sejanje nacionalne mržnje, da raskrinkavaju pred narodima Vojvodine okupatorske nasilnike kao neprijatelje radnog naroda svih nacionalnosti. Komunisti Vojvodine imaju tu veliku zadaću da rade na okupljanju svih narodnosti u borbu protiv zla što ga je prouzrokovao rat i okupacija, za bratstvo među narodima Vojvodine, da vode zajedničku borbu protiv imperijalističkih nasilnika i okupatora, za bratski sporazum i ravnopravnost naroda Vojvodine, za istinsko rešenje nacionalnog pitanja putem slobodnog opredeljenja naroda..."[106]

Pokrajinski komitet KP za Vojvodinu održao je sastanak sredinom maja 1941. godine blizu Petrovgrada. Sastanak je razmotrio situaciju izazvanu okupacijom, razradio direktive i odredio zadatke. Istovremeno je formiran Vojni komitet od 8 članova. Na ovom sastanku je zadatke CK KPJ preneo Žarko Zrenjanin Uča. Jedan od zadataka bio je da partijske i skojevske organiza-

[103] Ljubica i Sava Šijački — *Kikinda od 1941—1945. godine,* 34—35. Očevidac ubijanja bio je Dragomir Golić, koji u svojoj izjavi kaže da su se streljani hrabro držali ,a da je Rista Nedeljković, kada je pala komanda da se streljaju, uzviknu: „Živela Srbija i srpski narod!", „Dole Hitler i Nemačka". Streljani su dum-dum mecima; pogođen u glavu mozak se potpuno rasuo.

[104] Ilija Vojvodić, citirano delo, 120 „Zlostavljanje je svako delovanje na telo koje poremećuje telesno, fizičko ili psihičko blagostanje ili prouzrokuje telesnu neprijatnost".

[105] Đorđe Momčilović, *Akcije CK KPJ i PK KPJ za Vojvodinu na uspostavljanju i održavanju veza sa partijskim organizacijama i forumima u Banatu od 1941. do 1944. god.* — Predavanje, str. 1.

[106] *Četrdeset prva, — Ustanak naroda Jugoslavije,* Beograd 1961, str. 112.

cije popune i učvrste svoje organizacije, da učvrste konspirativnost, da okupljaju borce, da formiraju vojne desetine, da prikupljaju oružje i učvršćuju veze između radnika i seljaka.

PK KPJ za Vojvodinu pod rukovodstvom Žarko Zrenjanina Uče održao je zatim 22. juna 1941. godine sastanak u Petrovgradu i doneo odluku da se odmah otpočne sa oružanim akcijama. Odluke sa ovog sastanka štampane su u proglasu PK KPJ za Vojvodinu od 22. jun 1941. godine i rasturane zajedno sa Majskim proglasom CK KPJ. Proglas upućen narodu Vojvodine štampan je na srpskom, mađarskom i nemačkom jeziku.[106/1]

Širom Banata organizovao se i pripremao narodni ustanak pod vođstvom KPJ za Vojvodinu. Stvorena je mreža sreskih i mesnih vojnih komiteta, koji su užurbano radili na ovom zadatku. Vojni komiteti organizovali su prikupljanje oružja, municije i vojne opreme i obučavanje u rukovanju oružjem i eksplozivom. Mesni komiteti KPJ i SKOJ-a angažovali su se i na prikupljanje sanitetskog materijala, organizovanju kurseva prve pomoći i rasturanju propagadnog materijala.

I dok su se članovi Partije i SKOJ-a pripremali za oružani ustanak, folksdojčeri su uz pomoć okupatorskih jedinica, radili na organizovanju okupatorske vlasti i sprečavanju eventualnog otpora. Već 26. maja 1941. godine jednim naređenjem iz Petrovgrada obavešteni su građani da se pripadnici bivše Jugoslovenske vojske, iako su na slobodi, smatraju zarobljenicima i da se nemački vojni zakon i na njih odnosi. Naredba je obavezivala vojne obveznike da se prijave nemačkim vlastima.[107] Revolucionarno raspoloženje narodnih masa Jugoslavije i pre aprilske katastrofe ,a naročito posle nje, nateralo je okupatora da izdvoji znatne snage za suzbijanje već ispoljenog slobodarskog raspoloženja i otpora, koji je sve više jačao. Već u maju 1941. godine stigla je u Jugoslaviju nemačka Vojna komanda 65 za opšte potrebe, kao stalna okupaciona snaga. Deo ovih okupacionih snaga zaposeo je i Banat.

Oblasni vojni komitet za Banat rukovodio je svim pripremama za ustanak. Mesnim i sreskim komitetima Partije pružao je veliku pomoć PK KPJ za Vojvodinu, čiji su članovi bili na terenu. U severnom Banatu na pripremanju ustanka radili su Svetozar Marković Toza, Ivan Vijoglavin i Servo Mihalj, a u južnom Banatu Žarko Zrenjanin, Stevica Jovanovcić i Slavko Munćan.[108] Komunistička partija Jugoslavije je u Banatu imala jak uticaj kod Srba i zato su novi članovi KPJ i SKOJ-a bili uglavnom Srbi. „Kod Mađara su, i pored stalne nacionalističke i iridentističke propagande, proturanja vesti da će Banat biti priključen Mađarskoj, ipak postignuti relativno zadovoljavajući rezultati (u Petrovgradu i široj okolini, Vršcu i još nekim mestima). Taj uticaj bio je mnogo manji od onog koji je postignut kod Srba. Kod banatskih Slovaka postignut je u 1941. godini slabiji uticaj, a slično je bilo i kod Rumuna. Zato su novi članovi KPJ, SKOJ-a i simpatizeri bili Srbi.[109]

Članovi Partije i SKOJ-a sve do sredine juna 1941. godine kretali su se slobodno. Kako se očekivalo da će Nemačka napasti SSSR, PK KPJ za Vojvodinu obavestio je sve partijske komitete da skrenu pažnju članstva na po-

[106/1] Isto, str. 113.
[107] IA Kikinda, Sresko načelstvo 1941—1944, kutija 6.
[108] *Vojvodina 1941*, 14.
[109] Šandor Veg, *Pripreme za ustanak i partizanski odredi u Banatu 1941. g.*, 14.

trebu veće opreznosti u kretanju i preduzimanju mera za blagovremeno sklanjanje poznatih komunista da bi se izbeglo hapšenje. Već 18. juna 1941. g. komesar Milan Aćimović telegramom je zahtevao od policijskih vlasti da pripreme spiskove komunista, što je učinjeno i u Banatu.

U jeku priprema naroda Jugoslavije za oružani ustanak, došlo je 22. juna 1941. godine do napada Nemačke na Sovjetski Savez. Hapšenja komunista u Banatu počela su istog dana. Za dva dana okupator je uhapsio veći broj komunista koji nisu ozbiljno shvatili upozorenje Partije o predostrožnosti. Prvo su na udaru bili gradovi: Velika Kikinda, Petrovgrad, Pančevo, Vršac. Hapšenja članova KPJ odmah nakon napada Nemačke na SSSR predstvljaju takođe jedno poglavlje zločina. Bila su to grupna i pojedinačna hapšenja, ali uglavnom masovna. Hapšeni su ne samo komunisti već i napredno orijentisani građani. U Banatu je hapšenjem rukovodilo folksdojčersko rukovodstvo, koje je dobijalo direktive od uprave vojne komande iz Beograda ili Berlina.

Prvi težak gubitak u Banatu prouzrokovan hapšenjem, pretrpela je partijska organizacija i sreski komitet KPJ Novog Bečeja. U drugoj polovini juna 1941. godine, prilikom deljenja letaka sa proglasom CK KPJ, uhapšen je Šandor Tapai, član sreskog komiteta. On nije izdržao zlostavljanje i odao je članove sreskog partijskog rukovodstva. Na osnovu ovih podataka, policija je pohapsila sve članove komiteta, sem jednog.[110] U isto vreme u Kumanu su uhapšena tri lica koja su streljana. Ovo su bile prve žrtve okupatora zbog „komunističke delatnosti".

U Petrovgradu su 23. juna 1941. godine uhapsili 30 lica, a 7 su streljali. Prvo grupno hapšenje komunista u Pančevu počelo je 22. juna, a trajalo je dve nedelje. Uhapšeno je 150 lica, od kojih je 5 streljano, dok je jedno lice umrlo u zatvoru. U Vršcu je uhapšeno 80 lica, koja su sprovedena u petrovgradski i pančevački zatvor i logor na Banjici. U Velikoj Kikindi 22/23. juna 1941. uhapšeno je 5, a do 28. juna još 15 lica, pa se u zatvoru našao skoro ceo mesni komitet Partije.[111] U Melencima je uhapšeno 13, a u Kumanu 37 lica koja nisu saslušavana; od njih su kasnije 32 streljana. Hapšenje komunista izvršena su i u drugim mestima Banata: u Mokrinu 100, Kusiću 12, a u Dragutinovu, Vranjevu i Beodri 45 lica. Masovna hapšenja se nastavljaju i posle 22. juna 1941. godine pa je iz Novog Bečeja i okolnih mesta odvedeno u petrovgradski zatvor 121 lice. U junskim danima uhapšeno je oko 400 lica, od kojih je oko 100 posle izvesnog vremena pušteno. Ova hapšenja su nanela štetu razmahu narodnooslobodilačkog pokreta u Banatu. Komunisti koji su izbegli hapšenja prešli su u ilegalnost.

U Vojvodini je najmasovniji ustanak bio u Banatu. Bez obzira na objektivne teškoće (nepovoljni geografski uslovi za vođenje oružanih akcija, znatne vojne i policijske snage okupatora, višenacionalna struktura stanovništva i drugo), ustanak je u Banatu otpočeo organizovano. Na teren su izišle parti-

[110] Veg Šandor, citirani rad, 15. Isti podaci se nalaze i u članku *Dnevnik*, 22. II 1967. — *Špiler krvnik Banata.*

[111] IA Zrenjanin, Izveštaj policijske uprave u Banatu. U njemu se konstatuje da je vođ Kulturbunda u Banatu i Srbiji bio informisan o hapšenju komunista, ali nije imao smelosti da 21. juna 1941. g. da znak za hapšenje. U izveštaju Franc Rajt kaže da direktive nisu poticale od Vojne uprave iz Beograda, već iz Petrovgrada. Lap Sep je naredio da se komunisti i simpatizeri KPJ uhapse.

zanske desetine. Prvi partizanski odred u Banatu imao je 5 boraca, a formiran je kod Pančeva Odred je izišao na teren 11. jula 1941. godine, a već sledećeg dana bio je razbijen, što nije bilo bez značaja za ustanak u južnom Banatu.[112]

Žarište ustanka bilo je u severnom Banatu. Ali okupator ije bio snažno pomognut od domaćih Nemaca, jednog dela Mađara i nekih Srba. Geografski uslovi i dobri putevi omogućavali su mu brzo prebacivanje vojnih i policijskih snaga i time lakšu izolaciju i uništavanje partizanskih grupa i odreda. Teškoću za revolucionarnu delatnost predstavljala je i blizina rumunske i mađarske granice i različit nacionalni i socijalni sastav stanovništva. .Ali, bez obzira na njih i nepovoljne prirodne uslove ustanak u Banatu nije bio ugušen. Uprkos uništavanju pojedinih odreda, represalijama nad stanovištvom izdajama i provalama, povećanom teroru i sl., narodnooslobodilački pokret se i dalje širio.

Krajem jula 1941. godine banatska ravnica postala je poprište partizanskih organizovanih akcija: napadi na poljske čuvare,, pogranične straže, karaule radi snabdevanja oružjem i opremom, uništavanje kudeljara i paljenja konoplje, kidanje telefonskih veza, rušenje pruga, paljenje žita, sabotaže na kompozicijama vozova itd. Na diverzantske akcije, uništavanje privrednih objekata i napada na živu silu, okupator je odgovorio pojačanim terorom, hapšenjima i streljanjima. Specijalni odredi, tzv. „poterna odeljenja" policije imali su poseban zadatak u suzbijanju narodnooslobodilačkog pokreta. Oni su hapsili ljude, obično rođake partizana i tretirali ih kao taoce, koje su streljali za odmazdu; poterni odredi učestvovali su i tzv. blokadi mesta, kojom prilikom su pretresane sve kuće i tražene partizanske baze i skloništa.

Hapšenja i streljanja pre izbijanja ustanka imala su, uglavnom, preventivni karakter, a cilj im je da se zaplaši stanovništvo kako bi se mogla nesmetano organizovati vlast, obnoviti privreda i usmeriti u skladu sa privrednim planovima Trećeg Rajha. Sa otpočinjanjem ustanka i širenjem otpora, mere protiv ustanika bile su sve oštrije. Već u julu 1941. godine general Šreder je naredio da se svi prestupi protiv nemačke vojske ili Rajha kažnjavaju smrću ili robijom dužom od tri godine.[113] U julu 1941. godine broj streljanih i uhapšenih lica naglo se povećao.

Pokrajinski komitet KPJ za Vojvodinu pripremao je ustanak računajući da će se rat između Sovjetskog Saveza i Nemačke brzo završiti, još u toku leta 1941. godine. Na osnovu takve pretpostavke, utvrđene su i taktika i strategija ustanka u Banatu. Partizanski odredi, u kojima su jezgra činili iskusni članovi Partije i SKOJ-a, sprovodeći direktivu partijskih foruma, otpočeli su akcije protiv snažnog neprijatelja. Borba je bila neravnopravna. U njoj su ginuli ne samo članovi PK KPJ za Vojvodinu, već negde i čitav sreski i mesni komitet, kakav je bio slučaj u Kikindi. Na akcije partizana okupator je preduzimao drastične mere odmazde.

[112] *Razvoj revolucionarnog i NOP u Banatu i formiranje XIII vojvođanske brigade* (teze za diskusiju).

[113] U pomenutom naređenju stoji: „1. biće kažnjen onaj ko ošteti za rat važne zalihe ili postrojenja; 2. pomaže na zauzetoj teritoriji vojna lica koja nisu nemačka; na štetu nemačke vojne sile prenosi vesti licima ili vlastima van zauzete teritorije; 3. priređuje protivnemačke skupove ili na njima učestvuje; 4. u nameri da škodi interesima nemačke vojne sile ili Rajha, obustavlja posao, odvraća radnike ili druge poziva da prestanu sa radom ili da ga napuste" (*Zbornik*, tom. I, knj. 2, 304/5).

Tokom jula i avgusta 1941. godine policija i nemačka vojska uhapsile su u Petrovgradu 44 lica, u Čenti 21, Melencima 30, Vršcu 15, Izbištu 7, Kikindi 97, Mokrinu 31, Bašaidu 36, Iđošu 9, Višnjićevu 8, Starčevu 36, Deliblatu 6, Mramorku 5 i Bavaništu 8 lica. Uhapšeni su bili osumnjičeni kao simpatizeri NOP ili kao komunisti, ali je među njima bilo i članova porodice ilegalaca i partizana, kao i uglednih građana. Sve uhapšene s uzlostavljali i tukli prema već uhodanim metodama.[114]

Hapšenja, streljanja i vešanja dozvoljena su organima policije i nemačkoj vojsci još od prvih dana okupacije. Zapovešću komandanta II nemačke armije dozvoljavalo se da se strelja svaki ko se nađe naoružan, a tamo gde se pojavi „naoružana banda" treba streljati sve muškarce sposobne da nose oružje, koji su uhvaćeni u blizini „bande", a streljane obesiti.[115] Nemci su imali i vojne jedinice koje će srpovoditi mere odmazde. Posle partizanskih uspeha u uništavanju letine na koju je okupator računao, policija je počela sa odmazdama. Zbog paljenja žita na imanju Dušana Bošnjka, na salašu gde je ova akcija izvršena, okupator je 25. jula 1941. godine streljao 5 lica, među kojima i Vladimira Kolareva i Ružu Šulman, članove OK KPJ za severni Banat, 31. jula 1941. godine streljana su na Bagljašu 90 rodoljuba, a među njima i Sonja Marinković, koja nije dozvolila da joj se svežu oči, a pred streljanje je doviknula fašistima: „Pucajte, ovo su komunističke grudi!"[116] Sonja Marinković je bila član PK KPJ za Vojvodinu. Tada su streljana 2 člana sreskog komiteta KPJ, zatim 2 člana OK SKOJ-a za severni Banat i još 35 Kumančana, Melenčana, Kikinđana i drugih. Uoči streljanja fašisti su bikačama i kundacima tukli rodoljube, pa su zidovi i pod bili poprskani krvlju.[117] Osuđene na streljanje vezali su u pet grupa i kamionima dovezli na Bagljaš, uz pratnju policije i članova Manšafta. Ovo streljanje okupator nije objavio. Kada se o njemu saznalo, izazvano je veliko ogorčenje narodnih masa.

Kao sredstvo zaplašivanja Nemci su upotrebljavali i „štuke", koje su nadletale Petrovgrad, Melence, Kumane i Elemir.[118] Akcije partizana i pored toga nisu prestajale. Prefekt policije Rajt kaže da je od jula do septembra 1941. godine bilo 50 akcija: napadi na policijske stanice, paljenja pšenice, onesposobljavanje vršalica, oduzimanje pušaka od stražara, paljenje vagona naftom, napada na opštinske uprave, kidanje telefonskih žica itd.[119]

3. Neprijateljske odmazde i masovna streljanja

Neprijatelj je u prvim ustaničkim danima naneo znatnu štetu partizanskim odredima Banata. OK KPJ za severni Banat je krajem avgusta 1941.

[114] Citirno delo, 37.
[115] *Zbornik NOR,* tom I, knj. 1, 329.
[116] *Zrenjanin,* monografija, 188.
[117] Končar-Tabački (Hronika Kumana, 185). Bagljaš je livada pored Petrovgrada, na koju se nadovezuje pašnjak, a okolo nje se nalaze vinogradi. Na tom mestu, pre rata, sahranjivana su lica bez porodica i sirotinja. Ovde se streljanje u toku okupacije obavljalo po grupama.
[118] IA Zrenjanin, izjava Slobodana Vorgića.
[119] U svom izveštaju *Razvoj komunističkog pokreta u Banatu od sloma Jugoslavije do danas,* prefekt policije Rajt govori o partizanskim akcijama (NM Kikinda, inv. br. 235). Vidi *Zbornik NOR-a,* tom I, knj. 1, brojevi 117, 121, 122, 123, 124 to je borba Kikindskog partizanskog odreda na Simićevom salašu 4. avgusta 1941.

godine analizirao rezultate oružane borbe i doneo odluku da se objedine odredi u veće vojne formacije. Sprovodeći ovu odluku sredinom septembra 1941. godine ujedinili su se Mokrinsko-kikindski, Dragutinovački i Melenačko-kumanački odred u Severnobanatski partizanski odred, koji je imao 160 boraca. Odred je napadao karaule i druge vojne i privredne objekte u rejonu Srpska Crnja—Bašaid, krećući se prema Petrovgradu. Trebalo je da se prebaci preko Tise ili Dunava u Bačku ili Srem i tamo ostane do proleća, a zatim da se vrati u Banat. Plan o prelasku nije mogao biti realizovan jer su to sprečile jake vojne i policijske snage. Štab Severnobanatskog odreda zato odlučuje da se borci rasporede po selima Banata u skloništa, baze i u njima, mirujući prezime.

Ljudi koji su u svojim kućama ili salašima gradili baze ili skloništa za borce, ranjenike ili ilegalce, imali su značajnu ulogu u NOP. Ono što su bile šume u brdskim krajevima naše zemlje, to su bile baze u Banatu. Na ovom terenu borci sa puškom u ruci izjednačuju se sa ljudima koji su primali borce i sakrivali ih u bazama. Naredbe okupatora o streljanju partizana odnosile su se i na one koji su ih skrivali. Okupator je mnoge Banaćane streljao samo zato što su dali prilog u novcu, hrani ili odeći za partizane ili primali borce na prenoćište. Zato se i njihova borba sliva u opštu borbu za nacionalno i socijalno oslobođenje naše zemlje.

Za dalji razvoj NOP u Banatu značajna je odluka GŠ i PK KPJ za Vojvodinu od septebra 1941. godinem, kojom se ispravljaju taktika i strategija borbe zasnovane na pretpostavci o brzoj pobedi Crvene armije. Ustanak u Banatu nije uspeo da postane opšti, a neprijatelj se nemilosrdno obračunavao sa partizanima. Policija je zajedno sa vojskom tražila partijske i skojevske organizacije i nastojala da uništi i onemogući sve koji su na bilo koji način pomagali borbu. To je rađeno u skladu sa naređenjem nemačkih viših vojnih komandanata. Feldmaršal List preneo je naređenje Vrhovne nemačke komande: „da se u slučajevima sabotaže, smrtne kazne vrše vešanjem i da se primenjuju sva ostala sredstva za zastrašivanje."[120] Policija je 31. avgusta 1941. godine uhapsila u Melencima 100 ljudi kao taoce, a u Dragutinovu 51 lice. Tokom septembra uhapšeno je u Beloj Crkvi 40 lica, Vršcu 50, Aleksandrovu 11, Dubovcu takođe 11, Crepaji 18, Dragutinovu 45. U Pančevu je posle pogibije Stevice Jovanovića uhapšeno 11 lica, a u Pločicama 10 mladića.

Policija je kao odmazdu na akciju partizana 7. septembra 1941. godine streljala 38 rodoljuba i to: u Mokrinu 10 (dovedeni iz kikindskog zatvora), u Melencima 10 (dovedeni iz petrovgradskog zatvora) i u Kumanu 10 (opet dovedeni iz petrovgradskog zatvora). Nakon streljanja rodoljubi su obešeni i tek uveče su ih Cigani skinuli i preneli na seoska groblja. Streljanja su izvršena bez ikakvog suđenja.[121]

Jedino javno streljanje izvršeno je u Petrovgradu 19. septembra 1941. godine. Po naređenju feldkomandature javno su streljana 12 lica koja su za-

[120] *Zbornik NOR-a*, tom I, knj. 1, 352.

[121] IA Zrenjanin, AK br.: 182, 229, 711, 814 i 813. Od Nadleštva podbana za Banat traženo da se za gornja streljanja po naređenju vojih vlasti izdejstvuje smrtna presuda da bi se izbrisali iz spiska živih. O ovome ima podataka u *Zborniku*, tom I, knj. 1, str. 412. Posle streljanja u Mokrinu, folksdojčer Antun pokušao je da sa mrtvog Radovana Brančića skine zlatan prsten, pa kada nije uspeo, odsekao mu je prst.

tim obešena na petrovgradskom vašarištu i ostavljena da vise 24 sata. Žrtve su bile iz: Pančeva (4), Starčeva (3), Čente (1), Velike Kikinde (2), Kumana (1) i Petrovgrada (1). Građanstvo Petrovgrada pozvano je da prisustvuje ovom streljanju i vešanju.[122] Kasnije su streljanja vršena tajno, bez svedoka, da žrtve ne bi uticale mobilizatorski na mase. U Bašaidu je 4. oktobra 1941. godine streljano 11 komunista, a pohapšeni su članovi njihovih porodica kao taoci i garancija da sabotaža neće biti. Posle streljanja rodoljubi su obešeni o električne stubove između pravoslavne crkve i jevrejskog groblja.[123] Četvrtog i petog oktobra 1941. godine folksdojčeri su ubili još 5 Bašaidaca.

U drugoj polovini 1941. godine NOP u Banatu teško se razvijao. Okupator je nastojao da iskoristi zimu i otežano kretanje i sakrivanje partizana da bi uništio partijske i skojevske organizacije i partizanske snage. To je nameravao da postigne blokadama sela kombinujući policijske i vojne mere. U tome su mu obaveštenjima i priznanjima pomagali i demoralisani članovi Partije, izdajnici i saradnici okupatora. S jeseni 1941. godine plakatima se pozivaju Srbi da sumnjiva lica prijavljuju policiji: „Srbi, pomozite akcije čišćenja koje će vam obezbediti miran život i omogućiti nesmetan rad na vašim lepim banatskim organicama i poljima!" Pozivi su ostali bez odziva pa je okupator preduzimao i druge mere. U jednom naređenju iz tih dana napisano je: „Ko se uhvati da pruža partizanima i komunistima sklonište, ko zataji njihovo mesto boravka, ko im daje životne namirnice, ko ih obaveštava, ko po njihovom nalogu vrši akte sabotaže, ko ih na bilo koji način pomaže, biće i sam smatran pobunjenikom i kao takav streljan."[124] Plakata sa sličnom sadržinom i oglasa o streljanjima bilo je za sve vreme okupacije. Špiler je, takođe, više puta upućivao proglase preteći Banaćanima i pozivajući ih na saradnju: „Ko komunistima da hranu ili sklonište, predviđena je smrtna kazna. Pomažući njih, upropašćuješ svoju porodicu i svoj dom. Ako se neko od komunista sakriva na neprimetan način, prijavite to policijskoj stanici."[125] Ni rerpresalije, ni pozivi nisu mogli ugušiti već upaljenu baklju i plamen ustanka se širio. Borba protiv okupatora u Banatu se nastavljala. Od juna 1941. godine do kraja te godine u Banatu je uhapšeno 1053 lica ,izvršeno 7 grupnih streljanja, a streljano je i zatim obešeno 153 rodoljuba.

4. Zločini okupatora u 1942. godini

Opšta vojna i politička situacija u Evropi krajem 1941. i u 1942. godini imala je odraza i na narodnooslobodilačku borbu u našoj zemlji. Poraz Nemaca kod Moskve srušio je mit o nepobedivosti Nemačke i snazi nemačkog oružja. Ustanak u Jugoslaviji, za čije gušenje su bile potrebne sve veće vojne snage, sve više je predstavljao opasnost za Nemačku. Zato su okupator i policija sa folksdojčerima nastojali da iskoriste zimske dane i unište NOP i one-

[122] IA Zrenjanin — AK br. 10, 1, 12, 183, 554, 229. Plakat podbana za Banat br. 498/41. g. govori o sabotaži na pruzi Petrovgrad—Pančevo, a streljanja su izvršena kao odmazda za ovu akciju. U leto 1944. g. Nemci su iskopali leševe i spalili ih da bi uklonili tragove zločina.

[123] IA Zrenjanin — Plakat br. 896/41. o streljanju u Bašaidu.

[124] *Peta kolona*, „Politika ekspres", 15. jun 1964.

[125] Đ. Momčilović, citirano delo, 766.

sposobe ga za delovanje na proleće. Otuda je 1942. godina najkritičnija za narodnooslobodilački pokret u Banatu.

Zločine i teror podsticali su najviši rukovodioci Nemačke. Hitler je 7. decembra 1941. godine izdao naredbu pod imenom „Noć i magla" koja glasi:

„1. U okupiranim područjima za krivična dela civila koji nisu nemačke narodnosti, uperena protiv Rajha ili okupacione vlasti, njene sigurnosti ili borbene snage, vredi principijelno smrtna kazna.
2. Krivična dela iz prve tačke treba u zauzetim područjima presuditi samo u slučaju ako je verovatno da će smrtna kazna pogoditi krivca ili, barem, glavne krivce i ako se može sprovesti i izvršenje smrtne kazne najbržim putem. U protivnom, treba krivca ili, barem, glavne krivce odvesti u Nemačku.
3. Krivci koji se dovedu u Nemačku podvrgnuće se postupku za vreme rata ako je to od posebne važnosti. Nemačkim i stranim vlastima, kad traže obaveštenja o njima, treba odgovoriti da su uhapšeni, ali da stanje istrage ne dopušta druge informacije o njima.
4. Komandanti u okupiranim područjima i sudski organi lično su odgovorni u granicama nadležnosti za izvršenje te naredbe.
5. Šef Vrhovne komande Kajtel odlučuje u kojim će se okupiranim područjima primenjivati ovo naređenje."[126]

Još septembra 1941. godine načelnik Štaba nemačke Vrhovne komande, Kajtel, izdao je naredbu u kojoj, između ostalog, kaže da su mere koje su do sada preduzimane protiv komunističkog ustaničkog pokreta nedovoljne. „Vođa je sada naredio da svuda treba primeniti najoštrije mere i u najkraćem roku ugušiti ustanak. Svaki akt koji je uperen protiv nemačke okupacione vojne sile treba smatrati da je komunističkog porekla. Autoritet okupacione sile treba podići primenom najoštrijih mera protiv ustanika. I zato, kao odmazdu za život jednog nemačkog vojnika mora se u tim slučajevima uzeti kao opšte pravilo da odgovara smrtna kazna 50 do 100 komunista."[127]

Posle Hitlerove usledila je naredba generala Kunca od 20. decembra 1941. godine, prema kojoj treba uhapšene deliti u tri grupe: zatvorenike za odmazdu, taoce i zarobljenike. Dva dana nakon ove naredbe izdata je zapovest o odmazdama vojno-pravnog komandanta Srbije. U njoj je kvota od 1:100 smanjena na 1:50 za ubijenog i od 1:50 na 1:25 za ranjenog nemačkog vojnika sa važnošću od 5. decembra1941. godine. General Badel je kao kvotu za odmazdu odredio 1:50, ali je general Kunce i dalje insistirao da kvota bude dvaput veća.[128]

U Banatu se primenjivala Kajtelova naredba da se za poginulog Nemca strelja 100 talaca, ali je general Beme precizirao da se za ubijenog Nemca ili folksdojčera strelja 50 lica, za ranjenog Nemca ili folksdojčera 25, a za saradnika okupatora 10 lica. Pored naređenja o odmazdama, izašla je i uredba o zapleni imovine onih koji se budu suprotstavljali okupatoru. Ove zapovesti kojima je udaren temelj zločinima u 1942. godini dopunjene su Kajtelovom

[126] Dr V. Glišić, *Teror i zločini nacističke Nemačke u Srbiji 1941—1944. g.*, 94—95.
[127] *Zbornik NOR-a*, tom I, knjiga 1, 431/432.
[128] Dr V. Glišić, citirano delo, str. 97.

naredbom od 2. februara 1942. godine. Ratni sud donosi odluke i izriče smrtne kazne, a presuda se saopštava u roku od 8 dana od dana hapšenja. Ubuduće, krivci se mogu tajno odvesti u Nemačku, gde će se dalje sprovesti postupak. „Zastrašujuće dejstvo tih mera leži u nestajanju krivaca jer se o njima i njihovom mestu boravka ne sme dati obaveštenje".[129] General Kunce je u februaru naredio da se razgrana špijunska mreža kako bi policija došla do podataka o oružanom ustanku i na osnovu njih u krvi ga ugušila.[130]

Vojno-upravni komandant Srbije Badel ukazao je februara 1942. godine kako se odmazde vrše i na šta pri odmazdama treba naročito obratiti pažnju:

„1. Pri sabotažama i napadima, sve učesnike i pomagače na licu mesta streljati pod rukovodstvom komandanta angažovanih trupa.
2. Vešanje na mestu počinjenog dela posebno deluje zastrašujuće.
3. Lica koja se u toku borbi sretnu na bojištu, uhapsiti i ispitati. Prema rezultatima saslušanja: pustiti ih ili predati nadležnoj krajskomandaturi kao zatvorenika za odmazdu.
4. Zarobljenici mogu biti uzimani samo u izuzetnim slučajevima.
5. Žene koje aktivno učestvuju u borbi sa oružjem ili bez njega tretirati kao učesnike muškarce. Žene, za koje postoji sumnja da su pomagale borbu, privesti ratnom sudu radi presude."[131] Ponovljena je uredba od 22. juna 1941. godine protiv onih koji pomažu ustanike, odnosno „o kažnjavanju pomagača ustanika." Naređenja okupatora ređala su se tokom cele 1942. godine i imala su za cilj da ozakone kolektivno kažnjavanje stanovništva jer su streljali taoce koji često nisu ništa znali o događaju, akciji ili ličnostima koji sabotažu, napad ili slično izvode.

Izvršioci zločina u Banatu bili su folksdojčeri organizovani u policijske i vojne formacije, a njihovi pomagači nemačke vojne snage. Banatski folksdojčeri bili su osnovna snaga u odbrani okupacionog sistema. Ovo predstavlja i jednu od specifičnosti okupacije Banata uslovljenu činjenicom da su folksdojčeri držali vlast. Otuda i angažovanje folksdojčera i nemačkih snaga u borbi protiv NOP. Banatski Nemci smatrali su svojom obavezom da služe u nemačkoj vojsci, a to su koristili Nemci iz Rajha pa su još u aprilskim danima popunjavali svoje oslabljene vojne jedinice folksdojčerima. To im je dalo i ideju da stvore novu vojnu SS-formaciju.

Sporadično javljanje folksdojčera u SS-jedinice, samo je ubrzalo taj proces: odlučeno je da se formira 7. SS-divizija „Princ Eugen". Formiranje je počelo 1. marta 1942. godine u Vršcu. U njoj je bilo 21 850 folksdojčera iz različitih mesta Vojvodine, prvenstveno iz Banata. Divizija je bila stacionirana u Banatu, gde je obavljena vojna obuka u Vršcu, Beloj Crkvi i drugim mestima. Od avgusta do oktobra 1942. godine ova divizija prebačena je na teren

[129] Isto, str. 95.

[130] Jedan od najvećih zločinaca u Banatu bio je dr Juraj Špiler, koji je kao šef službe bezbednosti, išao u Beč na specijalan kurs za šefove policije. On je u Banatu stvorio veoma razgranatu mrežu špijunaže, pa je uspeo da otkrije mnoge učesnike NOP. Interesanto je da dobijene podatke nije odmah koristio, već je izvesno vreme čekao verujući da će uspeh biti veći i da će sakriti izvor informacija.

[131] V. Glišić, citirano delo, str. 96.

Čačak—Kraljevo, gde je sa ostalim okupatorima i kolaboracionistima učestvovala u akcijama i zločinima nad srpskim stanovništvom.[132] Uključivanje folksdojčera u SS-formacije predstavlja jedan oblik njihove aktivnosti na očuvanju okupacionog sistema i njihov doprinos vođenju borbe protiv NOP. Drugi oblik njihove aktivnosti je privredna ratna služba koja je radila na isporuci viškova poljoprivrednih proizvoda Trećem Rajhu.

Nacističke zločine u Banatu organizovali su folksdojčeri. Oni su koristili sistem progona i terora razrađen od najviših rukovodilaca Trećeg Rajha. Zločini su ogromni, a obavljala ih je prvenstveno 7. SS-divizija „Princ Eugen" od 1942. godine.

Neprijatelj je početkom te godine nastavio akciju širokih razmera s ciljem da uništi partizanske grupe u zimskom periodu. Upotrebljavao je sva sredstva da bi otkrio preostale partijske i skojevske grupe i organizacije. Kombinovao je policijske i vojne mere, primenjivao taktiku iznenadnih i brzih napada i dugotrajnih blokada određenih krajeva, a prema stanovništvu i uhapšenicima primenjivao je mere zlostavljanja da bi iznudio priznanja. Zahvljujući tome, uspelo mu je da otkrije više baza, pohapsi i likvidira veći broj rukovodilaca i boraca partizanskih odreda.

Do novembra 1942. Nemci su uništili tri OK KPJ za Banat, a do januara 1943. godine gotovo čitav PK KPJ za Vojvodinu i OK KPJ za severni Banat, kao i odgovarajuće komitete SKOJ-a.[133] Od čitavog PK KPJ za Vojvodinu delovala su samo 4 člana. Radi obnavljanja partijskih i skojevskih organizacija Žarko Zrenjanin je krajem 1941. godine stigao u Pančevo, ali je posle pogibije Stevice Jovanovića došao na teren Bele Crkve i Vršca.

Hapšenja i streljanja otpočela su početkom januara 1942. godine. Nemci su pronašli leševe tri poljska čuvara koji su ubijeni avgusta 1941. godine u okolini Velike Kikinde. Za odmazdu folksdojčeri su odlučili da 3. januara 1942. godine u Velikoj Kikindi streljaju 8 rodoljuba iz kikindskog zatvora. Odmazda je izvršena u dvorištu Okružnog suda. Ubijeni rodoljubi su odvučeni do vešala ispred pravoslavne crkve i obešeni. Sutradan su ih Cigani skinuli i zakopali.[134]

Samo 6 dana posle ovoga, okupator je 9. januara 1942. godine izvršio masovno streljanje rodoljuba u više mesta severnog Banata kao odmazdu za ubijena tri poljska čuvara. Za jednog folksdojčera streljano je 50 lica. Iako su već u Velikoj Kikindi streljali 8, odlučili su da ubiju još 150 rodoljuba. Odluka je doneta na brzinu. Streljanja su izvršena u Banatskom Aranđelovu, Dragutinovu, Velikoj Kikindi, Mokrinu i Petrovgradu, dakle u mestima u kojima pretežno živi srpsko stanovništvo. U svakom mestu je streljano po 30 ljudi, a namerno je izabran praznik (Božić) za dan izvršenja zločina da bi psihološki efekat na stanovništvo bio veći. Odluku o streljanju donela je prefektura u Petrovgradu, a nadzor nad izvršenjem sprovela je krajskomandatura u istom mestu.

[132] Antun Miletić, *Vojne formacije folksdojčera u borbi protiv NOP na nemačkoj okupacionoj teritoriji i NDH (1941—1944).* — Zbornik HIS, br. 11/1974, Slavonski Brod.

[133] Đ. Momčilović, *Akcije CK KPJ i PK KPJ za Vojvodinu na uspostavljanju i održavanju veza sa partijskim organizacijama i forumima u Banatu 1941—1944. g.* (predavanje).

[134] IA Kikinda, AK br. 717, 814—814/9.

U Banatskom Aranđelovu streljano je 30 rodoljuba iz novokneževačkog zatvora. Streljanju su prisustvovali nemački vojnici, carinska vlast novokneževačkog sreza i fašistički nastrojeni Mađari. Zatvorenicima su saopštili odluku o streljanju kada su ih iz zatvora odveli u zgradu osnovne škole. Pre streljanja su im dozvolili da napišu pisma porodici. Na streljanja su odvedeni u dve grupe čvrsto vezani. Gubilište zvano Lazin breg bilo je nedaleko od železničke stanice u Banatskom Aranđelovu. Streljanja su izvršili 60 folksdojčera, dva Nemca su prilazila žrtvama i u one koji su pokazivali znake života, pucali iz revolvera. Nakon streljanja žrtve su obešene o grede i visile 24 časa. Sa vešala su ih posle skinuli Cigani i zakopali.[135]

Od 30 streljanih rodoljuba u Dragutinovu 15 ih je bilo iz Mokrina i 15 iz Petrovgrada. I oni su zatim obešeni, a tek posle 24 časa sahranjeni.[136]

U Velikoj Kikindi je streljanje obavljeno oko 10 časova, u vreme kada je u crkvi bilo mnogo ljudi. Žrtve su vezane u tri grupe, a streljanje je obavljeno u dvorištu zatvorske zgrade. Pored folksdojčera, streljanju je prisustvovao i vođa Kulturbunda dr Eduard Štajgevald, a izvršilo ga je 40 policajaca iz Velike Kikinde. Streljani rodoljubi obešeni su na vešala podignuta pred sudskom zgradom i tek nakon 24 sata skinuti i zakopani.[137]

Rodoljubi ubijeni u Mokrinu, prethodno su bili primorani da gledaju streljanje u Velikoj Kikindi, a zatim su odneti u Mokrin, gde su streljani u tri grupe u Sokolskom domu. Streljanje su obavili 60 manšaftovaca. Obešene žrtve posle 24 časa stravično su izgledale, jer je sneg padao cele noći, pa se zaledio zajedno sa njihovom krvlju. Žrtve su pokopane u zajedničku raku. U streljanju je učestvovao i folksdojčer Veber, koji se istakao po svireposti. On je naredio Žarku Tešinu da kopa raku za svoga streljanog sina Žaricu.[139]

U Petrovgradu su u manjim grupama streljali 30 rodoljuba ispred zida malog sudskog dvorišta. Streljanje je trajalo pola sata. Žrtve su obešene na žitnom trgu i posle 24 časa skinute i zakopane na Bagljašu. Folksdojčeri su naredili Ciganinu Radu Zorki da obesi rođenog brata, pa je pod policijskim bičem izvršeno naređenje.[139]

[135] NM Kikinda — Javno saopštenje nadleštva podbana za Banat br. 131 od 9. jan. 1942. godine. AK, ekspozitura u Novom Kneževcu br. 207, 737/50, 60, 33, 45, 592. Od streljanih 13 su od 16 do 20 godina, 11 od 20 do 30 godina, tri od 30 do 40 godina i jedan od 50 do 60 godina. Od njih su 2 intelektualca, 9 zemljoradnika, 4 zanatlije i 15 radnika.

[136] Isto, AK br. 207, 282, 730/4, 729. Od streljanih su 29 muškaraca i 1 žena, a po godinama 20 od 19 do 30, 4 od 30 do 40 i 2 od 50.

[137] Isto, AK br. 186, 207/2, 3, 717, 812, 814/1, 817/7. Streljano je 21 lice iz V. Kikinde i 9 iz Mokrina. Bilo je 3 žene i 27 muškaraca, a po zanimanju 8 radnika, 15 zemljoradnika, 2 studenta i 5 zanatlija.

[138] Isto, dokumenti AK br. 186, 207/2, 4, 252, 717, 813, 814/10. Od 30 streljanih 3 su žene i 27 muškarci. Streljanju su prisustvovali Nemci i Nemice iz Mokrina. Prema kazivanju svedoka Paje Kostića, pre streljanja policajac Petruš, prišao je žrtvi Nikoli Palikućin i bajonetom mu rasporio trbuh. Na taj način pokazao je svoju ličnu mržnju, koju je ispoljio kada se žrtva suočila sa smrću.

[139] IA Zrenjanin, kao i monografija *Zrenjanin*, 192. AK br. 184, 8, 12, 15, 32, 98, 142, 152. Nemci su se fotografisali kraj žrtava. O streljanju rodoljuba u pov. dokumentu u IA Kikindi br. 41/42. Veber u izveštaju navodi: „Zbog pogubljenih, odnosno streljanih 150 komunista i njihovih pomagača primetilo se kod nemačkog i mađarskog stanovništva prilično veliko oduševljenje i njihovo zadovoljstvo, a srpsko stanovništvo ponaša se potpuno mirno" (Podaci i u IA Zrenjanin, grupa II, fond 9, kut. 2 i reg. br. 12).

Okupator je imao uspeha u borbama sa NOP tokom 1941. Sam šef prefekture F. Rajt navovdi daje u Banatu bilo 76 akcija policijske vlasti i da su u početku 1942. godine izvršene nove velike akcije u cilju razoružavanja partizana,, otkrivanja baza i sprečavanja pružanja pomoći partizanima. On smatra da u Bantu nema uslova za partizansku delatnost. Rajt ipak nije siguran u potpun uspeh policijske delatnosti pa na kraju izveštaja kaže „da će biti na oprezu da bi stvorili preduslove za jedno stanje u Banatu, koje će omogućiti da Banat u potpunosti ispuni svoju političku i privrednu misiju koja je namenjena velikoj borbi Velikonemačkog Rajha za novi i bolji poredak u Evropi."[140]

Hapšenja i mučenja stanovništva Banata nastavljena su i u 1942. godini. Drastičnim merama okupator je nastojao da zaplaši narod, da ga odvoji od NOP i primora da radi onako kako Nemcima odgovara. Uhapšeni taoci služili su kao rezerva za odmazde na partizanske akcije. D bi sprečio širenje otpora i zaplašio narod, okupator je hapsio i nedužne članove porodica partizana. U januaru 1942. godine, u Izbištu je uhapšeno 13 lica, a u Uljmi 12. Posle mučenja, uhapšeni su sprovedeni u zloglasno mučilište prefekture, a zatim u logor u Petrovgradu. Špiler je u svojstvu komandanta javne bezbednosti za Banat organizovao i lično rukovodio masovnim hajkama i blokadama banatskih sela. U februaru 1942. godine, pomognut vojnicima, organizovao je blokadu sela Kumana u nameri d uništi kumnski partiznski odred. U ovoj blokadi uhapšeno je 162 lica i otkrivene su 32 baze.[141] Okupator je u martu uhapsio 9 lica u Deliblatu, u Crepaji je uhvaćen sekretar SKOJ-a, a u Pančevu 2 rodoljuba. Svi uhapšeni su kasnije obešeni.

Početkom marta 1942. godine u Pančevu je ubijen jedan nemački činovnik i ranjen jedan policajac. Kuću u kojoj je pružen otpor Nemci su zapalili, a ukućane pohapsili. Zbog ovog događaja, u Pančevu je 10. marta 1942. godine streljano 75 rodoljuba, od kojih 56 iz Kumana.[142] Šestog marta 1942. godine Špiler je vodio akciju u selu Vojlovici kraj Pančeva. Saznao je da se tamo nalaze članovi OK KP i OK SKOJ-a za južni Banat. Policija i vojska opkolile su nekoliko zgrda i pozvale partizane na predaju, ali su oni odgovorili vatrom. U jednoj od zgrada nalazili su se Borislav Petrov Braca, sekretar OK KPJ za južni Banat, Jelisaveta Petrov Tomić i drugi. Posle tročasovne borbe otpor je slomljen jer je Braca ubijen, a dvoje ranjeno. Kod vrata je nađena cedulja na kojoj je pisalo: „Mi umiremo za slobodu naroda."[143]

Špiler je planski sprovodio čišćenje sela južnog Banata pa je iz Deliblata, Banatske Subotice, Jasenova, Srpske Neuzine, Uljme uhapsio 90 lica od kojih

[140] NM Kikinda, citirani Rajtov izveštaj.

[141] IA Zrenjanin — Vrhovni sud APV Novi Sad br. 1. — Presuda Špileru. U presudi Špileru izrečenoj 1948. godine stoji da je u toku ove akcije pohapšeno 162 rodoljuba, a da je istaknuti borac Džoto izvršio samoubistvo. Deo pohapšenih je streljan. Od uhapšenih, Ljubicu Odadžić policija je potkivala pa nikako nije mogla da hoda, na ćebetu je odneta u zatvor i bačena kao džak. U hronici *Uvek u borbi* Končar Tabački, na str. 266 kažu, da je u blokadi Kumana uhapšeno 210 lica.

[142] IA Zrenjanin, Saopštenje nadleštva okruga banatskog, br. 1760, o streljanju u Pančevu.

[143] Citirana presuda Špileru. Isti materijal se nalazi i u *Dnevniku* od 15. marta 1967. godine.

je 12 streljao i potpuno uništio četvoročlanu porodicu Stefanovića.[144] U vremenu od 18. do 21. aprila organizovao je blokadu Melenaca i tom prilikom je uhapšen 161 rodoljub.[145] Tokom jula okupator je blokirao Idvor, Martince, Samoš, Ferdin, Banatsku Suboticu, Bavanište, Borču i uhapsio u Deliblatu, Pančevu, Margiti, Dolovu, Dubovcu, Jasenovu, Kajtasovu, Kovinu, Vršcu, Kovačici i Vračevgaju 92 lica koji su zverski mučeni i poslati u petrovgradski logor.[146]

Okupator je 21. juna izvršio odmazdu za ranjenog Nemca. Smrtnom kaznom kažnjeno je 50 komunista i to: u Pančevu 25, Perlezu 12 i Melencima 13. U Perlezu je obešeno 10 meštana i 2 rodoljuba iz Petrovaradina. Pošto su Nemci smatrali ne samo Kumane već i Melence „komunističkim leglom", naredili su da se u ovom selu obese samo meštani. Teška je bila atmosfera jer su vešanje sina posmatrali majka i otac, a jedan osuđeni rodoljub je uzviknuo: „Nemate municiju, pa nas vešate!"[147]

Policijska prefektura za Banat izdala je saopštenje da će 14. oktobra 1942. godine za ubijenog stražara policije obesiti 50 Srba. Odmzda je izvršena u Zagajici i Samošu po 15, a u Gaju 20 rodoljuba.

Jedna od većih akcija Špilera, u kojoj je učestvovalo oko 600 policajaca, vojnika i agenata, bila je 4. novembra 1942. godine u Pavlišu. Policija je toga dana opkolila kuću u kojoj se nalazio Žarko Zrenjanin Uča sa Strahinjom Stefanovićem. U neravnopravnoj borbi Zrenjanin je poginuo, a Stefanović je izvršio samoubistvo. Porodica u čijoj su kući bili Zrenjanin i Stefanović, uhapšena je i zlostavljana.[148] Okupatoru su u vršenju zločina pomagali i narodne izdajice kao što su Rada Grujić „Crni", Stojan Grujić, Krsta Kozlovački Petar Aldan „Čaga' 'i drugi.

Tokom 1942. godine, policija je izvršila hapšenja, zlostavljanja, ubijanja i razna mučenja u 35 banatskih naselja i pohapsila više od 1100 lica. Okupator je u Banatu u 1942. godini upotrebio 120 dana za organizovanje racije u 120 mesta.[149] U svim tim mestima policija je jedan dan zlostavljala stanovništvo. Zahvaljujući svim tim akcijama, neprijatelj je uspeo da razbije mnoge partijske komitete, partijske i skojevske organizacije i glavninu partizanskih snaga u Banatu, ali ne i da uguši i u potpunosti uništi narodnooslobodilački pokret. Preživeli aktivisti KPJ i SKOJ-a nastavili su rad na okupljanju boraca iako su uslovi za rad bili veoma teški.

[144] IA Zrenjanin — AK, br.: 172, 535, 565. Vidi Končar Tabački, *Uvek u borbi*, 243.

[145] Špilerova presuda, kao i dokumenti Istorijskog arhiva Zrenjanina o hapšenju u: Vojvodi Stepi, Elemiru, Botošu, Farkaždinu, Stajićevu, Banatskom Aranđelovu, Aleksandrovu, Višnjićevu, Deliblatu, Bečkereku, Crepaji, Gaju, Pavlišu, Beodri, Samošu, V. Kikindi, Novom Bečeju, Ilandži, Vršcu, Alibunaru, Uljmi, Kovinu, Dubovcu, Idvoru, Dolovu, Dubici, Melencima, Kumanu, Kozjaku, Jasenovu, Banatskoj Subotici, Velikom Gaju, Izbištu, Mokrinu i Pančevu.

[146] Citirana presuda Špileru.

[147] IA Zrenjanin, Plakat policijske prefekture za Banat, br. 289 od 21. juna 1942. godine.

[148] Citirana presuda Špileru. O istom događaju vidi monografiju *Zrenjanin*. Zrenjanina je izdala profesorka Zorka Roknić kojoj se Žarko obratio da mu donese odelo kako bi, kao delegat Vojvodine, otišao na Prvo zasedanje AVNOJ-a u Bihaću.

[149] IA PK SKV Novi Sad, Pokrajinska komisija za ispitivanje ratnih zločina, inv. br. 6840.

Posle pogibije Žarka Zrenjanina Uče i razbijanja sreskih i mesnih partijskih organizacija u južnom Banatu, početkom 1943. godine stvara se Južnobanatski partizanski odred, koji je trebalo da bude jezgro obnavljanja partijskih organizacija i komiteta.

U severnom Banatu i pored strahovitog terora i masovnih odmazdi, okupator nije uspeo da uništi ni partijske organizacije, ni NOP. U velikokikindskom i novobečejskom srezu delovali su sreski komiteti i grupe ilegalaca. Do oživljavanja otpora i političke aktivnosti dolazi u severnom Banatu avgusta 1942. godine formiranjem SK KPJ u Karađorđevu, a nešto kasnije i Karađorđevačko-aleksandrovačkog partizanskog odreda.

5. Teror okupatora u 1943. godini

Porazi na frontovima i jačanje narodnooslobodilačke borbe doveli su okupatora do uverenja da se samo fizičkim uništavanjem partizana može stvoriti mir na Balkanu. U Banatu je 1943. godine bilo 4 do 5 policijskih bataljona i jedinica „Državne straže", koje su bile sastavljene od domaćih Nemaca, Mađara i Rumuna. Povremeno je bilo i jakih snaga nemačke vojske. U Banatu su se nemačke jedinice samo odmarale i popunjavale folksdojčerima svoje proređene redove. One su boravile u Pančevu, Vršcu, Beloj Crkvi, a u Velikoj Kikindi je bio stalno smešten 2. bataljon 3. puka Nemačke pomoćne policije.[150]

Narodnooslobodilački pokret već u prvim danima januara 1943. godine pretrpeo je gubitak, jer je Špiler sa policijom opkolio kuću porodice Tapavičkog u Petrovgradu, u kojoj se nalazio Žarko Turinski, sekretar OK KPJ za severni Banat. U borbi sa policijom, vođenoj 3. januara, ubijen je Turinski, a policija je pobila porodicu Tapavički.[151] Ubrzo posle ovog događaja, u februaru 1943. godine, u Novom Sadu je obešen Svetozar Marković Toza. U Karađorđevu je formiran nov Okružni komitet KPJ za severni Banat, a preživeli borci formirali su Severnobanatski partizanski odred.

Policija je nastavila sa sprovođenjem planova o „čišćenju terena". Upala je u selo Kruščicu sa namerom da uhvati partijskog rukovodioca Žarka Zlatara, ali on je pružao otpor, a zatim izvršio samoubistvo. Posle borbe uhapsili su njegovu porodicu i 25 lica, a u selu je policija išla od kuće do kuće i bacala bombe u zgrade, stogove slame i kukuruzovine i pljačkala stvari od vrednosti.[152]

Odmazde i masovna ubistva nisu uvek prouzrokovana akcijama partizana. Bilo je i drugih povoda. Na prijavu logorskih stražara iz petrovgradskog logora streljana su 9. februara 1943. godine u Petrovgradu 24 zatvorenika. Stražari su prijavili da su širili komunističke letke u logoru. O streljanju nije izdato saopštenje.[153]

[150] Žarko Atanacković, *Vojvodina u borbi 1941—1945*, 185.

[151] IA Zrenjanin, Citirana presuda Špileru. Vidi monografija *Zrenjanin*.

[152] *„Peta kolona"*, „Politika ekspres", 16. jun 1964.

[153] IA Zrenjanin, AK br.: 23, 46, 65, 295, 833, 842, 554. Među streljanima su dva lica iz Jasenova, 12 iz Melenaca, 1 iz Aradca, 3 iz Petrovgrada, 1 iz Kumana, 1 iz Karađorđeva, 1 iz Kovina, 1 iz Samoša, 1 iz Starčeva. U proleće 1944. g. ove žrtve su otkopane na Bagljašu i prenete na strelište gde su sa ostalim žrtvama spaljeni (izjava svedoka Milojka Murgulovića, Zap. br. 240 od 24. V 1945. g.

U Beloj Crkvi 25. februara 1943. godine okupator je streljao 50 rodoljuba dovedenih iz petrovgradskog zatvora. Ovo je bila odmazda za poginulog Nemca iz toga grada. Folksdojčeri su naredili da se streljani sahrane u samu strvodersku jamu, nastojeći da i na taj način ponizi žrtve. Među streljanima bilo je braće i sestara.[154]

Južnobanatski partizanski odred je teško uspostavljao veze sa selima u kojima je okupator imao straže. U proleće se situacija pogoršala, jer su u mesta oko Deliblata stigle na oporavak nemačke jedinice koje su bile razbijene od Staljingrada. Štab odreda odlučio je da se odred prebaci u Rumuniju. Ali i tu je bio u teškoj situaciji jer je Špiler održavao veze sa rumunskom policijom. Posle borbe sa rumunskim vojnicima, ovaj odred se vratio u Deliblato, a tada je u južnom Banatu Špiler sprovodio akcije u Kruščici, Vračevgaju, Izbištu, Zagajici i Dupljaji. Uhapšeno je 40 lica. U akcijama su poginula 2 pripadnika nemačkih oružanih snaga, pa je prefekt policije naredio da se strelja 100 logoraša. Streljanje je izvršeno 24. maja 1943. godine, po 50 rodoljuba u Beloj Crkvi i Petrovgradu.[155] Špiler je za taoce uzimao, pored viđenijih ljudi, roditelje, braću i sestre partizana i njih predlagao za streljanje smatrajući da je to najsnažnije sredstvo za likvidiranje NOP u Banatu.

U Aleksandrovu je za ubijenog folksdojčera 16. jula 1943. godine streljano 25 rodoljuba. To je bila posledica akcije koju je Špiler srpovodio u Aleksandrovu, Karađorđevu i Vojvodi Stepi. Sledećeg meseca ponovo je izvršeno streljanje u Aleksandrovu. Za ubijenog predsednika opštine streljano je 10 rodoljuba iz petrovgradskog logora. Tri dana kasnije izvršeno je streljanje u Čenti: za ranjenog opštinskog činovnika streljano je 5 rodoljuba iz Čente, dovedenih iz petrovgradskog logora.[156]

Posle napada na Dupljaju, zbog pogibije tri člana državne straže i opštinskog beležnika, streljano je 160 rodoljuba. Ovo streljanje predstavlaj najmasovniji zločin fašista u Banatu. Streljanje je izvršeno u Petrovgradu 6. septembra 1943. godine:[157] streljano je 30 žena i 130 muškaraca iz 50 mesta. Pre streljanja rodoljube su u logorskom hodniku tukli bikačama, kundacima, pesnicama, štapovima i boli bajonetima. Tako su folksdojčeri, braneći Treći Rajh, ubistvima i odmazdama uklanjali iz svoje sredine „opasne elemente".

[154] Lj. Mitrović, *Iz tame u svetlost*, hronika Deliblata, 167. Otac dvojice logoraša iz Deliblata, Velja Šljivić, slao je paket sinovima u petrovgradski logor. Niko ga nije obavestio da su njegovi sinovi streljani. To je doznao pročitavši plakat o streljanju u Petrovgradu.

[155] IA Zrenjanin, Izjava Sofije Srdanov, br. 6838. Ona navodi da je u Beloj Crkvi streljano 100 lica, među njima i njen sin, mada je u plakatu objavljeno samo 12 imena. O streljanju na Bagljašu opširnijee kod Đ. Momčilovića, citirano delo, str. 485/6.

[156] IA Zrenjanin, ank. kom. br. 135, 547, 728, 732, 731.

[157] IA Zrenjanin, plakat o streljanju br. I/823 sadrži imena streljanih, ali nepotpuno, jer je samo iz 14 mesta objavljeno ko je streljan, a za ostale se zna na osovu spiskova koje su sastavili u policiji radi telefonskog izveštaja opštinama. Streljani su iz: Izbišta 6, Klarije 4, Dragutinova 8, Deliblata 9, Kuštilja 7, Kruščica 8, Vračevgaja 6, Beograda 2, Martinice 2, Potpornja 8, Kikinde 2, Dupljaje 14, Aleksandrova 20, Aradca 1, Bos. Dubice 1, Novog Bečeja 1, Petrovgrada 5, Nove Crnje 1, Srpske Crnje, Čente 3, Dubovca 3, Gaja 3, Krstura 1, Kušića 2, Lukinog Sela 1, Melenaca 4, Mokrina 4, Pavliša 8, Ruskog Sela 1, Samoša 1, Malog Središta 1, Stajićeva 1, Taraša 1, Uljme 1, Jasenova 1, Alibunara 1, Bele Crkve 1, Vojvode Stepe 13, Vršca 2, Zagajice 8, Konaka 1, Dobričeva 1 (AK br. 2, 5, 10, 15, 34, 107, 196, 197, 808, 759).

Oni su čovečnost nazivali ljudskom slabošću, a o pravu su govorili da ne postoji ako se protivi njihovim interesima. Saopštenje o streljanjima sadrže ne samo imena streljanih ili obešenih, već i pretnje da će ubuduće svaki koji se ogreši o naređenju vlasti biti streljan i to na terenu gde se dogodi napad.

6. Teror okupatora u poslednjoj godin rata

Uspesi antihitlerovske koalicije tokom 1943. godine protiv fašističkih sila imali su krupne posledice na dalji razvoj II svetskog rata. Podstaknuti pobedama saveznika, razbuktavaju se oslobodilački pokreti u nizu okupiranih zemalja.

U Banatu su se konsolidovale postojeće i stvorile nove partijske organizacije. Uticaj Partije na narodne mase, i pored neprestanog terora, rastao je. NOP su prilazili i pripadnici narodnosti. U velikokikindskom i novokneževačkom srezu ,na primer, Partija je imala ugled kod stanovnika mađarske narodnosti među kojima je bilo više članova KPJ i SKOJ-a. Banatsko stanovništvo pružalo je otpor i mobilizaciji koju je sprovodio Milan Nedić.

Teror okupatora nastavljao se nesmanjenom žestinom i nije prestao do poslednjeg dana okupacije Banata. Špiler je u januaru 1944. godine sa agentima, „udarnom grupom" i nemačkim snagama sproveo akciju u Višnjićevu. Tom prilikom uhapšena su 166 lica koja su posle mučenja srpovedena u petrovgradski logor. Istovremeno je organizovana blokada Vojvode Stepe, gde je uhapšeno 38 rodoljuba. Policija nastavlja akciju u Velikoj Kikindi i Iđošu. Tada su uhapšena 34 lica. U Velikoj Kikindi je, na osnovu izdaje, ubijen sekretar sreskog komiteta Kosta Sredojev Šljuka. Iz Velike Kikinde i Dragutinova u logor je oterano 16 članova SKOJ-a. Među njima uhapšen je Stevan Laković, skojevac koji je u toku mučenja umro.[158]

Početkom februara 1944. godine jedna grupa banatskih boraca pokušala je da pređe u Srem pa je na Dunavu došlo do borbe sa graničnom stražom. U borbi je poginuo 1 stražar a 1 je ranjen, pa je zbog ovog događaja 11. februara 1944. godine u Petrovgradu streljano 15 Srba.[159] U martu je policija u Aleksandrovu i Karađorđevu uhapsila 102 pripadnika NOP, među njima i članove SKOJ-a i USAOJ-a. Posle zlostavljanja sprovedeni su u petrovgradski logor.

U proleće 1944. godine, dolazi do masovnog priliva boraca u partizanske odrede. Akcije partizana su svakodnevne pa je okupator bio nemoćan u savlađivanju otpora i svoju nemoć izražavao je odmazdama nad zatvorenim rodoljubima. 20. marta 1944. g. streljano je 30 rodoljuba za 1 ubijenog i 1 ranjenog pripadnika banatske straže. Ovoga puta okupator nije zatvorenike i taoce koje će streljati preneo kamionima na strelište, već je naredio seljacima da ih svojim kolima prevezu. Iz dokumenata policijske prefekture za Banat, može se videti kako su sastavljeni spiskovi lica za streljanje. Pored svakog imena Špiler je naznačavao „krivicu". Oni koji su prošli kroz zloglasne Špilerove

[158] Lj. i S. Šijački, *Kikinda od 1941—1945*, 178. O mučenju Stevana Lakovića, na suđenju je Špiler rekao da je taj učenik ubijen strujom od strane agenata prilikom zlostavljanja elektroliziranjem. Onda su odlučili da kažu kao da je Laković ubijen pri pokušaju bekstva.

[159] IA Zrenjanin, AK br. 199, 554, 620.

i Vilhelmove ćelije, da bi prekratili muke, priznavali su „krivicu" koju nisu učinili, a priznati „krivicu" značilo je čekati na red za streljanje. Iz zabeležaka policije pored imena nekih streljanih lica piše: „Dao prilog 100 dinara", „Hteo da pobegne u Srem", ili „Dao 50 dinara", „Dao partizanima večeru", „Primio ga na prenoćište", „Prisustvovao sastanku", „Čitao zabranjenu literaturu" i drugo. Za sve ove „krivice" Špiler je predlagao smrtnu kaznu kao odmazdu.[160]

Krajem marta policija je blokirala Rusko Selo i uhapsila 54 građanina, pa ih je posle zlostavljanja poslala u logor, u Petrovgrad. U Bašaidu, Sajanu, Padeju uhapšeno je 15 lica. Tom prilikom, policija je uspela da uhapsi Mihalja Kiša, sekretara Sreskog komiteta KPJ za srez kikindski: opkolila je kuću u kojoj je bio Kiš i mučila ga u dvoristu pred okupljenom masom. Zabadala mu eksere pod nokte i u stopala, puštala struju i tukla ga. Posle mučenja srpoveden je u petrovgradski logor, gde je 2. juna streljan.[161]

Akcije „čišćenja" nastavljaju se i narednih dana. Od 10. do 11. maja u Petrovgradu je uhapšeno 30 pripadnika NOP, a krajem tog meseca „čišćenje" terena je organizovano u Padeju, Sajanu, Čoki, Beodri, Dragutinovu i Potiskom Svetom Nikoli, pa je uhapšeno 63 lica.[162]

Nemačka policija nastojala je da nanese što veće gubitke Partiji i SKOJ-u u Banatu. Špiler je sa svojim agentima izučavao način izgradnje baze i njihove kamuflaže. Želeći da o bazama obavesti stanovništvo, kako bi ono, ako ih otkrije, moglo obavestiti policiju, Špiler je štampao proglase na nemačkom, mađarskom i srpskom jeziku. Evo nekih delova iz njih:

„Prilikom dosada vođenih istraga protiv komunista i bandita utvrđeno je da isti u seoskim atarima izgrađuju pod zemljom naročita skloništa u koje se skrivaju ispred potera i vlasti.

Ta skloništa su bila obično tako velika, da se u njima mogu sakriti 6 do 10 lica. U skloništa se ulazilo kroz mali otvor koji se zatvarao uramljenim poklopcem u kome se nalazila zemlja."[163]

Špiler je upozoravao i na način raspoznavanja tragova koji vode do baza, jedva vidljivim stazama kojima se dolazi do njih. On zatim napominje da su u većini slučajeva vlasnici zemlje znali da je na njihovom posedu izgrađena baza i traži: „Svaki vlasnik, odnosno uživalac zemljišta, mora se s vremena na vreme, a najmanje svakih 14 dana jedanput, da obiđe i najpažljivije pregleda celokupni zemljišni posed da utvrdi da li se na istom eventualno nalazi kakvo izgrađeno sklonište."[164]

Nemačka policija i okupatorska vlast samo su delimično postigli cilj koji su imali štampajući proglase o bazama. Usledile su pretnje stanovništvu proglasom izdatim 20. aprila 1944. godine:

„Narode, imaj u vidu, da je za davanje skloništa i hrane odbelgim komunistima i banditima predviđena najteža kazna, tj. kazna smrti... Ne pomaži

[160] IA Zrenjanin, AK br. 22, 24, 25, 200, 545, 554. Dok su rodoljube vozili kolima do strelišta vezane, policajci su ih tukli korbačima i kundacima. Posle streljanja Cigani su ih pobacali u rake, zatim polili negašenim krečom i vodom.

[161] IA PK KPJ Novi Sad, *Zločini okupatora u Banatu*, br. 805, 35. Vidi *Hronika Padeja*, 198.

[162] IA Zrenjanin, Presuda Špileru.

[163] IA Zrenjanin, AK dokumenti br. 6621.

[164] Isto, br. 6621.

iste, pošto davanjem pomoći istima, upropašćuješ sebe, svoju porodicu, svoj dom i narod... ako se kod nekoga od vas sakriva jedan od odbeglih komunista i bandita, na neprimetan način prijavite to najbližoj policijskoj vlasti, koja će tada sa svoje strane učiniti sve da se takav nesretnik uhvati. Onaj ko to učini, neće uopšte biti kažnjavan zašto je takvog komunistu ili bandita sakrivao, odnosno hranio."[165]

Uporedo sa delovanjem policije, delovali su i provokatori. Sa njima i izdajnicima partizani su se veoma energično obračunavali u 1944. godini. Partizanski odredi su izvršavali presude izdajnicima i sve češće razoružavali nemačku policiju i vojnike, palili opštinske arhive, uništavali spiskove građana koji bi trebalo da idu na prinudni rad, palili žito, rušili pruge itd.

Nacisti su streljali rodoljube ne samo za ubijene ili ranjene Nemce već i za sabotaže. U Petrovgradu je, na primer, izdato saopštenje 20. juna 1944. godine o streljanju 25 rodoljuba zbog sabotaže na voz 1612 na pruzi Kikinda—Sveti Hubert i na voz 1493. kod stanice Crna Bara.[166]

Akcije partizanskih odreda bivale su žešće. Na Bonovom salašu, na primer, upaljeno je u julu oko 50 vagona pšenice, razoružana straža i ubijen jedan nemački vojnik. Već 10. jula 1944. godine objavljeno je saopštenje o streljanju 40 rodoljuba. U objašnjenju okupator je istakao da je streljanje izvršeno kao odmazda za:

„1. akt sabotaže izvršene 24. juna 1944. godine na jedan voz;

2. zbog ubistva koje su banditi izvršili nad jednim manšaftom u Beodri, nad predsednikom opštine u Dragutinovu."[167]

Iako su fašisti doživljavali poraze na svim frontovima i već se približio kraj njihovoj vladavini, zlostavljanja i mučenja rodoljuba i odmazde nisu prestajale. U borbi protiv oslobodilačkog pokreta okupator je koristio sva sredstva.

15. avgusta, kraj samog Petrovgrada streljao 85 rodoljuba. Ovaj zločin se razlikuje od ranijih po svireposti. Rodoljubima je naređeno da se približe iskopanim rakama. Na strelište je tada na fijakeru uleteo jedan SS-major i dva vojnika. Major je naredio rodoljubima da legnu na zemlju, a on je bičem nagnao oznojene konje da jure preko žrtava. Konji su se najpre propinjali, ali su zatim jurnuli preko rodoljuba vukući fijaker. Zatim je usledila nova komanda da se potrbuške legne pored raka. Oni koji nisu mogli da se pomere, udarani su kundacima, pa ih je talas vezanih ruku vukao za sobom. U momentu kada su se nacisti pripremali da pucaju, major je iskočio iz kola i mitraljezom pucao u rodoljube. Kada je ispraznio redenik sa mecima, nastavio je da puca iz revolvera. Više Cigana je palo u nesvest kada im je naređeno da izmrcvarene žrtve pokupe, pobacaju u raku i pospu krečom. O stre-

[165] Đ. Momčilović, citirano delo, 769.

[166] *Vojvodina u borbi* (Savez udruženja boraca NOR SR Srbije i Predsedništvo SAPV, str. 250).

[167] IA Zrenjanin. Prefektura javne bezbednosti, pov. br. 2519, 1530., AK 203, 551, 552, 554. Žrtve su uzete iz petrovgradskog logora, a streljani su iz: Srpske Neuzine 5, Višnjićeva 7, Aleksandrova 2, Beodre 2, Farkaždina 1, Karađorđeva 1, Ruskog Sela 7, Kikinde 1, Vojvoda Stepe 1, Padeja 3, Sakula 3, Iđoša 1, Sokolca 1, Sanada 1, Ban. Karlovca 1, Orlovata 1, Dragutinova 1, Srpske Crnje 1 i Ninčićeva 1.

ljanju u sopštenju krajskomandature se kaže da je to odmazda za ubistvo stražara, zbog sabotaže na kudeljari u Bašaidu i ubistva dva policajca.[168]

Oupator je streljao rodoljube i iz čiste osvete. To se dogodilo 13. septembra 1944. godine. Toga dana je iz petrovgradskog logora izvedena 51 žrtva. Streljanje je trebalo da obave „vlasovci" ,ali je pred vod za streljanje izleteo Vilhelm sa puškomitraljezom i sasuo rafal u postrojene rodoljube.[169] Nemci su 18. septembra u Srpskoj Crnji streljali šestočlanu jevrejsku porodicu da bi opljačkali njihovu imovinu. Bez ikakvog povoda, folksdojčeri su 4. oktobra u Bašaidu, bežeći iz sela, streljali 12 lica. Iskalili su bes nad nedužnim ljudima zbog poraza na svim frontovami.[170]

Posle kapitulacije Rumunije, okupacioni sistem se brzo raspadao u Banatu. Već 3. oktobra 1944. godine snage Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije i Crvene armije oslobodile su Banat, Mali Rajh, kako su ga zvali folksdojčeri. Ali i u poslednjim danima okupacije banatsko stanovništvo je ubijano od ozlojeđenih folksdojčera. Ranije pripremljeni plan o povlačenju folksdojčera nisu prihvatili Nemci i prepustili su ih sudbini koju su zaslužili. Međutim, agenti i istaknuti folksdojčerski zločinci pobegli su sa nemačkom vojskom.[171]

U Srpskoj Crnji ispred opštine, sakupio se 5. oktobra narod da dočeka oslobodioce. Iznenada se selom pronela vest da nailaze nemački kamioni pa se narod razišao. Na prvom kamionu lepršala se jugoslovenska i sovjetska zastava. Pojedinci su istrčali na ulicu oduševljeno kličući oslobodiocima, ali su bili prevareni, to su bili nemački vojnici u povlačenju. Pripucali su i ubili četiri lica. Sedam nemačkih vojnika upalo je u dve kuće i ubilo 6 nedužnih ljudi, a zatim još tri. Leševima su razbili glave i izboli oči.[172] I takozvani kozaci, vojnici generala Vlasova, činili su po severnom Banatu zločine. Na drumovima su otimali kola od mirnih seljaka, a ljude tukli i ubijali. Tako su 24. septembra, posle zlostavljanja, ubili 4 lica u Velikoj Kikindi.

Nemci su naredili stanovnicima Banata da u blizini naselja poseku kukuruz sa obe strane svih puteva koji vode u naselje i širem pojasu oko njega. Partizani su ometali evakuaciju folksdojčera i nemačke vojne policije.

I u danima kada su se pripremali za napuštanje Banata, folksdojčeri su vršili zločine.[173] U toku okupacije oni su samo u severnom Banatu izvršili 34

[168] Isto, inv. br. 2948. AK 556, 842, 845, 410, 154, 204, 553, 293, akta Petrovgradske krajskomandanture br. 11625/44, 1967. Streljani su pretežno omladinci i to: 18 iz Melenaca, 8 iz Srpske Crnje, 6 iz Kumana, 3 iz Vincaida, 3 iz Kikinde, 6 iz Padeja, 7 iz Aleksandrova, 4 iz Vršca, 5 iz Srp. Elemira, 4 iz Ruskog Sela, 18 iz Karađorđeva, 5 iz Mokrina.

[169] IA Zrenjanin, AK 1, 3, 10, 49, 156, 554, 842, 845.

[170] Isto, 717, 814/4, 2 814/3.

[171] Nemačke trupe tokom septembra izgradili su pontonski most preko Tise kod Padeja. Evakuaciju su sprovodili u toku policijskog časa od 22 časa do 6 časova, skrivajući se od stanovništva, a u graničnim gradovima ostala je samo vojna policija.

[172] IA Zrenjanin, AK br. 721/1—11.

[173] U noći između 4. i 5. oktobra 1944. g. jedna nemačka patrola je iz Ruskog Sela dovela dvojicu omladinaca. Posle zlostavljanja u jednoj učionici Kikindske gimnazije koja je inače pretvorena u kasarnu, jednog od njih ubili su sekirom, a drugog streljali. Pri povlačenju Nemci su 7. oktobra u Borči ubili 16 lica, a još 2 kada su napustili naselje. Tom prilikom je ranjeno 30 lica (IA Pančevo, AK br. 854, 862, 868, 991).

masovna zločina u kojima je bilo 863 žrtve. Samo 23 streljanja su plakatirana sa 629 žrtava, dok o 11 masovnih streljanja, u kojima je ubijeno 234 rodoljuba, nije ništa objavljeno. Po nacionalnosti streljano je Srba 797 ili 92,35 odsto; Jevreja 23 ili 2,26 odsto; Cigana 22 ili 2,54 odsto; Mađara 13 ili 1,50 odsto i ostalih 8 ili 0,29 odsto. Streljani su 751 muškaraca a 112 žena.[174]

U svojstvu komandanta javne bezbednosti za Banat Špiler je organizovao i lično sproveo 12 0akcija i blokadu raznih banatskih mesta, davao je predloge za streljanje pa je na osnovu toga streljano 220 lica.[175]

7. *Organizacija terora u Banatu i pljačkanje uhapšenih i streljanih*

U prvoj fazi, streljanja su vršena iz lične mržnje folksdojčera prema pojedinicma ili grupama. Žrtve nisu bile učinile nikakvu krivičnu odgovornost.

Druga faza hapšenja i ubijanja komunista počinje posle napada Nemačke na Sovjetski Savez. Prva obaveštenja o streljanjima sadrže pored imena i krivicu, a ako je nema, onda se navodi da je osuđeni na smrt bio član KPJ ili SKOJ-a. Kad su učestale akcije i sabotaže, Nemci su primenjivali odmazde, a pri određivanju broja ljudi koje treba streljati nije bilo utvrđenih merila. Interesantno je da su odmazde sprovodili obično za vreme praznika ili nedeljom, verovatno da zastrašuju narod i da skrnave tradicije.

Posle odluke ratnog suda, streljanja na sebe prihvata Nadleštvo podbana za Banat, a odobravaju vojne vlasti. Od 13. septembra 1941. godine javna obaveštenja o streljanju izdaje Nadleštvo podbana za Banat, odnosno Okružno načelstvo okruga banatskog. Od 14. marta 1942. godine do 26. februara 1943. godine saopštenja o streljanju izdaje Prefektura za Banat, Komanda javne bezbednosti. Kasnije saopštenja izdaje Krajskomandatura, a potpisuje ih krajskomandant Alfred Amelung ili njegov zamenik Krajz. Do 13. septembra 1943. godine javna saopštenja pozivaju se na naređenja glavnokomandujućeg za Srbiju o vršenju odmazde, a od tada na naređenje vojnog komandanta za Jugoistok. Posle dobijanja odobrenja, streljanja vrše folksdojčeri.

Saslušanja se sastoje iz zapisnika sa potpisom žrtve, a završavaju se sa „justificirt". Osim ratnog suda, presude je donosilo Okružno načelstvo okruga banatskog. Komandant javne bezbednosti Špiler obaveštava prefekta policije Rajta o sabotažama ili akcijama i podnosi spisak lica koja predlaže za streljanje. Rajt prosleđuje spisak Službi bezbednosti Srbije, Okružnom načelstvu okruga banatskog i Krajskomandaturi, a oni ga dostavljaju komandantu za Jugoistok koji izdaje naređenje za streljanje. Odobrenje za streljanje najčešće su davana telefonom ili telegrafski. Sprovođenje egzekucije određivao je krajskomandant, gestapo i Okrušno policijsko nadleštvo. Vojnike koji su obavljali streljanje, najpre je određivalo Okružno policijsko nadleštvo, kasnije su to činili pripadnici Državne straže, Manšafta, agenti policije, logorski stražari, a nekada i pojedinci. Krajem rata streljanja su sprovodili i vojnici — kozaci i Čerkezi generala Vlasova. Rodoljubi su ubijani mitraljezom, puškomitraljezom i običnim puškama. Javnim streljanjima prisustvovale su Nemice i njihova deeca i fašistički nastrojeni Mađari, ali bilo je i lica koja su došla

[174] IA Zrenjanin, fond 9, kut. 1, reg. br. 23.
[175] Isto, Presuda Špileru.

da vide da li se među onima koji će biti streljani nalaze njihovi članovi porodica. Domaći Nemci dolazili su na javna streljanja obično odeveni u nacionalna odela, a nekada postrojeni i marševim korakom.

Nemački policijski organi pljačkali su uhapšene taoce kao i druge zatvorenike. Od zatvorenika su uzimali po 25 000 dinara da im „izdejstvuju" puštanje iz zatvora. Bilo je masovnih slučajeva da su od uhapšenih u novoknežевačkom zatvoru tražili 3000 do 4000 dinara da bi se tim novcem podmitili određeni uticajni ljudi koji su mogli narediti puštanje iz zatvora.[176] Takvih slučajeva bilo je i u drugim banatskim zatvorima, a ne može se tačno ustanoviti koliko su policijski organi i zatvorski stražari opljačkali i izmamili novca i drugih vrednosti od najbližih srodnika zatvorenika.

Okupator se nije ustručavao da pljačka i streljane rodoljube. Streljanim ljudima sekli su prste ako nisu mogli da im skinu zlatne burme i prstenje. Pre spuštanja u raku sa žrtava su skindali odela i pretresali džepove. Pljačkali su i pakete zatvorenika. Stražari su uvek pregledali pakete i zatvorenicima davali koliko su hteli, jer su najbolje (meso, šunke, slaninu i sl.) sebi zadržali.

Oblik pljačke predstavlja i zahtev nemačkih vlasti da stanovništvo plaća troškove poginulih policijskih stražara ili činovnika. Za sahranu dvojice policijskih službenika iz Pančeva stanovnici ovoga grada morali su da daju 10 040 dinara.[177] Nemci su za sahranu tri poginula nemačka stražara od crkvenih organa Velike Kikinde naplatili 30 000 dinara. Ima primera da su uzimali 10 000 za sahranu rodoljuba koji su umrli od zlostavljanja.

Koliko je „justificiren", izvršenje pravde, bila „pravda" vidi se po tome što su u proleće 1944. godine odredili specijalne vojne jedinice da uništavaju leševe, odnosno dokaze i tragove tih zločina. Te jedinice iskopali su leševe sa Bagljaša i strelišta u Petrovgradu i uništili. Članove ovih jedinica niko nije poznavao.

Zločinci banatskog stanovništva bili su i vojni komandanti Srbije, koji su u duhu naređenja fašističkog rukovodstva donosili pravne propise i naređenja o sprovođenju terora i odmazdi. Ovo se odnosi i na generale, vojne zapovednike za Jugoistok koji su odobravali streljanja.

Veliku zločinačku ulogu imao je i vođa Kulturbunda u Banatu dr Janko Sep, koji je bio organizator političko-upravne vlasti, policijske prefekture i Dojče manšafta, Lap Sep, podban, okružni načelnik okruga banatskog, Franc Rajt, prefekt policije u Banatu, Špiler komandant javne bezbednosti u Banatu, Ernest Pelikan, komandant Državne straže i drugi njihovi pomagači i saradnici.

Mehanizam ubijanja se usavršavao. Posle Kajtelove naredbe o broju talaca koje treba streljati za ubijenog ili ranjenog Nemca ili folksdojčera, od novembra 1942. godine, Nemci svojim naredbama štite i narodne izdajice i određuju da se za poginulog kvislinga strelja 10, a za ranjenoga 5 rodoljuba. Na streljanje se prvo izvode taoci, a ako ih nema u dovoljnom broju, onda se uzimaju zatvorenici iz petrovgradskog zatvora.

Sve zločine fašisti su pravdali kao „neophodne mere za mir i red" ili da su ih vršile samo SS-jedinice, što nije tačno. Najveće zločine u Banatu izvr-

[176] NM Kikinda, Zapisnici anketne komisije Novi Kneževac.
[177] IA Pančevo, Arhiva Gradskog poglavarstva, br. 2874/41.

šili su folksdojčeri uz pomoć SS-jedinica. Do napada na Sovjetski Savez oni su vršili streljanja samovoljno, a od 22. juna 1941. godine ubijali su komuniste i skojevce, uglavnom Srbe. Nemačka narodnosna manjina izjasnila se za Treći Rajh. Skoro svi domaći Nemci bili su članovi jedne ili više fašističkih organizacija, a samo 5 odsto domaćih Švaba nije htelo da se učlani.

V

PRIVREDNA EKSPLOATACIJA I PLJAČKA BANATA

1. Mere okupatora i formiranje centrala u cilju većeg izrabljivanja prirodnog bogatstva Banata

Nemačka fašistička politika, još od prvih dana, bila je zainteresovana za privredu podunavskih zemalja. Ostvarujući svoju politiku, Nemci su formirali „Srednjoevropski privredni savet" (Mitteleuroppischen Wirtschaftstag), Odbor za Jugoistok i druga udruženja, koja su bila ne samo nosioci, već i inicijatori nemačke privredne politike na jugu Evrope u periodu od 1933. do 1945. godine. Srednjoevropski privredni savet je u martu 1941. godine obuhvatao 84 industrijska preduzeća, banke, saveza, udruženja, instituta i komora.[178] Nemci su nastojali da zadrže Podunavlje u sferi svojih interesa, u nameri da zaštite svoje ekonomske ciljeve. Veoma aktivan je bio Odbor za Jugoistok koji je samo nekoliko dana posle okupacije naše zemlje izradio plan privredne eksploatacije Jugoslavije. Za njegovo srpovođenje postojao niz drugih odboroa: za spoljnu trgovinu, za planiranje, industrijski odbor, odbor za naučno i privredno planiranje itd. Zadatak ovih odbora bio je da okupirane zemlje ,pa prema tome i Jugoslaviju, i Banat, kao njen sastavni deo, uključe u „novi poredak" Evrope, da iz njih u Nemačku izvezu sirovine za njene potrebe, kao i poljoprivredne i druge proizvode.[179]

Privrednu eksploataciju Banata Nemci su sprovodili preko organizacija upravne, policijske i privredne vlasti, a imali su i specijalne ustanove za rešavanje privrednih problema. Privreda je spadala u delokrug uprave, ali se o njoj starao Štab generalnog opunomoćenika za privredu na čelu sa Francom Nojnhauzenom. Ovaj štab formiran je 28. aprila 1941. godine, a njegov glavni zadatak sastojao se u pronalaženju, sakupljanju, rekvizicije i proizvodnih sredstava potrebnih za nemačku ratnu privredu.[180]

Generalni opunomoćenik za privredu delovao je preko raznovrsnih privrednih odeljenja. Tako je, primera radi, Odelenje za trgovinu, industriju i zanatstvo imalo: odseke za tekstilnu robu, za kožu, za hemijske proizvode (sapun, soda), za gvožđe i metale, za gorivo i pogonski materijal, kao i za

[178] Volfan Šuman, *Aspekti i pozadina trgovinske i privredne politike Hitlerove Nemačke prema Jugoslaviji.* Predavanje je održano naučnom skupu *Treći Rajh i Jugoslavija 1933—1945. godine.* Oktobar 1973. godine, Beograd.

[179] Citirano predavanje Volfana Šumana.

[180] Privredni štab imao je zadatak: da uključi privredu u četvorogodišnji plan nemačke privrede, da osigura ishranu nemačkih trupa, da osigura ishranu nemačke vlasti, da maksimalno iskoristi privredu i da osigura određenu količinu dobara za izvoz.

petroleum za osvetljenje i odsek za ostalu robu.[181] Ovakva organizacija postojala je i u Banatu i delovala preko velikog broja centrala koje su formirane tokom 1941. godine. Već u julu su formirane centrale: za regulisanje prometa žitaricama, stočnom hranom, mahunastim i uljanim plodovima, zatim, za stočarstvo, za tekstil, za hemijske proizvode, zatim za šećer, melasu, pivo, špiritus, kvasac i glicerin itd.

Okupator je svim silama nastojao da zadrži stari privredni i upravni aparat, pa je u aprilu 1941. godine tražio spisak činovnika i nameštenika. On je istovremeno naredio da činovnici, službenici i radnici električne centrale ne smeju da napuštaju gradove.[182] Nemci su naročito biti zainteresovani da zadrže službenike na železnicama kako bi se ostvarila dirigovana privreda i ratni ciljevi. Međutim, okupator nije bio u mogućnosti da ostvari svoje ciljeve zahvaljujući narodnooslobodilačkom pokretu u Banatu.

Privrednu eksploataciju okupator je prikrivao raznovrsnim formama i raznim merama. Između privredne eksploatacije i neposredne pljačke postoji razlika, ali suštinska istovetnost između ovih metoda je uočljiva. Oblik neposredne pljačke okupator je primenjivao tokom cele okupacije, a od nje je stradalo banatsko stanovništvo. Primera radi, folksdojčeri koji su dolazili na odsustvo, bez razloga su hapsili svoje poznanike, a onda odlazili u njihove stanove i odnosili sve namirnice. Ovakav oblik divlje pljačke bio je sproveden naročito u aprilskim danima sa ulaskom okupatorske vojske. Kasnije, policijski stražari zalaze u naselja i vrše pljačku stanovništva zahtevajući životne namirnice. U ovakav oblik pljačkanja spada i mito koje je naročito uzimano od bliskih rođaka uhapšenih pod motivacijom da će ovi biti pušteni iz zatvora. Ali pljačka koja je vršena uz odobrenje nekog okupacionog organa ne može se smatrati divljom. Okupacione vlasti su u ovom smislu preduzimale niz mera. U takve se ubraja i nekontrolisano štampanje nemačkog novca koji nije imao vrednosti i time su temeljno sprovodili ekonomsko izrabljivanje Banata. Okupatorski novac ostao je sve do jula 1942. godine, a tada je zamenjen kvislinškim.[183] U pljačkanje se ubrajaju sva oduzimanja imovine od radnji i industrijskih postrojenja do kućnog nameštaja. Okupator je pljačkao razne stvari za potrebe vojske, uzimao je poljoprivredni alat, poljoprivredne proizvode, živu stoku, saobraćajna sredstva, razne mašine i drugo.

Okupatorska vlast zahtevala je u više malova da stanovništvo u roku od 24 časa predaje oružje, predmete i delove ratne opreme zaostale od bivše jugoslovenske vojske, radio-aparate i tome slično. Zaplenjena je sadržina svih državnih magacina, sva imovina uključujući i stoku, jer je i ona smatrana vlasništvom jugoslovenske vojske, pa je sve to naredbama proglašeno ratnim plenom. Često, pod raznim izgovorima, okupator je prisvajao objekte pokretne i nepokretne imovine privatnih lica, pa je tako oduzeo veliki broj poljoprivrednih mašina i motornih vozila. Na osnovu naredbe o zapleni na oku-

[181] IA Kikinda, Naređenje podbana za Banat od 9. decembra 1941. godine Inv. br. 7236.

[182] U aprilu 1941. godine u Beloj Crkvi, prema spisku načinjenom po naređenju, bilo je oko 120 službenika i nameštenika. IA Bela Crkva, fond: Akti mere okupatorskih vlasti, kutija XVIII, akt br. 2752/41. g.

[183] List uredaba Vojnog zapovednika u Srbiji, Naredba o povlačenju novčanica Rajhskreditkasen.

piranoj teritoriji iz aprila 1941. godine, okupator je plenio imetak u radnjama i sve do čega je dolazio i što mu je moglo biti korisno. Važna je i uredba o plenidbi imetka za dela koja su uperena protiv države i na osnovu koje je neprijatelj takođe došao do većih materijalnih dobara.[184]

Privredna pitanja obično su rešavana raznim uredbama i naredbama okupatorskih vlasti. Upravna grupa je davala predloge krajskomandaturi o sprovođenju mera ,na primer, u poljoprivredi, o setvi, žetvi i slično. Za prikupljanje rekvizicije starala se krajskomandatura, a i feldkomandature. One su upotrebljavale policijske jedinice i nasilno oduzimale „razrezanu količinu" od stanovnika. Krajskomandatura je često izricala i kolektivne kazne opštinama koje nisu izvršile obavezu planom razrezanih količina, a često je i potpuno opljačkala i čitava sela.

2. *Poljoprivreda*

Aprilski rat 1941. godine paralisao je privredni život u Banatu, ali ga je okupator brzo oživeo u svom interesu. Okupacija se odrazila i na poljoprivredu, jer se rat vodio u periodu prolećne setve, pa sve obradive površine nisu mogle biti zasejane. Pored toga, nedostajala je i radna snaga, jer je deo zemljoradnika odveden u zarobljeništvo. Osim toga osećao se i veliki nedostatak stoke jer je velikim delom bila uništena.

Okupator je u aprilu 1941. godine obnarodovao oglas o zauzimanju teritorije u kome se kaže: „Nemačka vojna sila garantuje stanovnicima potpunu bezbednost ličnu i imetka, ali će se nasilje i sabotaža kažnjavati najstrožim merama. Za sabotažu se smatra svako oštećenje, uskraćivanje žetve, za rat važne zalihe i instalacije svake vrste kao i trganje i oštećenje oglasa." Okupator je pretio da će ratni sud kazniti sva lica koja ometaju saobraćaj sa ratnim zarobljenicima, zatim za svaku uvredu nemačke snage, za okupljanje po ulicama, za širenje letaka, sazivanje zborova, za obustavljanje posla i slično.[185]

Tokom maja 1941. godine okupator je oduzimao imovinu, a zatim je donosio uredbe jednu za drugom kojima želi da intenzivira privrednu proizvodnju: naređuje popis svih zaliha, određuje odnos proizvođača i ostalog stanovništva prema okupatorskoj vlasti i utvrđuje mere za korišćenje radne snage u interesu okupatora.[186]

[184] Ova uredba predviđa da lica koje sabotažom ili oružjem ili drugim protivzakonitim delima pokuša da se suprotstavi „naredbama nemačke oružane sile ili od nje postavljenih organa ili od nje potvrđene srpske vlade, može, pored inače zasluženih kazni da bude kažnjeno oduzimajem pokretne i nepokretne imovine. (*List uredaba vojnog zapovednika u Srbiji*, 24. decembar 1941, IA Kikinda).

[185] *Službene novine za Banat* od 8. avgusta 1941. god. donele su naredbu o policijskoj kaznenoj vlasti mesnih komandanata u zauzetim oblastima, pa su ponovile oglas izdat aprila 1941. godine.

[186] Nemačka vojna komand izdala je „naredbu da se narod vrati svom poslu, kao i redovnim prilikama, da bi obezbedio žetvu i rod", da se ratarski staleži late punom snagom neodložno svoga posla, labavost i nehat u poslu smatra se sabotažom. Stanovištvo se obaveštava da su poreske uprave otpočele sa radom i da se porezi, takse i trošarine naplaćuju kao i ranije. Oni koji duguju Vodnoj zadruzi dužni su da vrate dug (NM Kikinda, I knjiga zvaničnih obaveštenja „Dobošar", Mokrin, inv. br. 7301 1941. godina).

U poljoprivredi je postojao čitav sistem organizacije rada. Opunomoćenik za privredu imao je u svome štabu grupu stručnjaka za poljoprivredu koja je tesno sarađivala sa odgovarajućim Nedićevim ministarstvom. Ovakvi stručnjaci postojali su i u feldkomandaturama kao i u krajskomandaturama. U Petrovgradu je bila centralna ustanova za poljoprivredu iz koje su se prenosila uputstva, zahtevi i naredbe u srezove, gradska načelstva i sela. Sredinom 1941. godine formirani su žitarski odbori. Žitarski odbor u Petrovgradu se sastojao od okružnog načelnika, sreskih i opštinskih načelnika. On je vršio nadzor nad radom okružnih i sreskih odbora za ishranu, kontrolisao je rad na prikupljanju novca, a sudelovao je i u prikupljanju razrezane količine žita.[187] Tako je čitav mehanizam pljačke poljoprivrednih proizvoda bio do tančina razrađen.

U sprovođenju određenih mera okupatora su u Banatu pomagali folksdojčeri, jedan deo Mađara i poneki Srbin. Geografski uslovi Banata omogućavali su laku komunikaciju, a time i lakše odnošenje materijalnih dobara.

Sredinom avgusta 1941. godine naredbama okupatorskih vlasti regulisana je isporuka „viškova žita", zabranjena je slobodna trgovina pšenicom, kukuruzom i drugim žitaricama i zahtevano je prijavljivanje svih količina. Radi sprovođenja u delu okupatorskih naredbi formirane su opštinske komisije i imenovani komesari kod vršalica, koji su kontrolisali ovršene količine. Uvedena je i služba patrola koje su kontrolisale atare. Ove poslove obavljali su folksdojčeri. Prinudni otkup tekao je planski jer su okupatorske vlasti naredile da se popišu sve zalihe žita, raži, brašna, kukuruza, ječma i zobi. Poljoprivredni proizvođači su bili dužni da najkasnije do 12. juna 1941. godine prijave „viškove", kao što su i imaoci traktora i motora morali prijaviti opštinskoj upravi svoje mašine. Okupator je telegramima naređivao opštinama da do 3. juna 1941. godine izvrše popise svih zaliha.

Naredba o zapleni u zauzetim jugoslovenskim oblastima bila je od značaja za privredni život. Sprovodeći je u delo, Nemci su sve do jula 1941. godine odnosili velike količine poljoprivrednih proizvoda iz Banata. U tom periodu, Nemci su samo iz severnog Banata izvezli u Nemačku 10 245 630 kg kukuruza, 46 251 kg ulja za jelo, 39 934 kg uljanih pogača i 351 151 kg duvana. Samo od berbe u 1940. godini izvezli su u Rajh 1 300 000 kg duvana, od berbe 1941. godine 650 000 kg, dok je izvoz u 1942. godini ponovo porastao na 1 300 000 kilograma.[188]

Privredna eksploatacija u Banatu najefikasnije je sprovođena preko privrednih centrala na čelu sa poverenicima. Za njihove upravnike postavljani su Srbi, stručnjaci, dok su njihovi zamenici bili folksdojčeri. Osnovni zadatak svih centrala bio je obezbeđenje ishrane nemačke vojske i stanovništva u Rajhu. Nemačka je računala na kratkotrajni rat, ali kako se takvi planovi nisu ostvarili, mere planirane u privredi morale su da se menjaju. Velika ovlašćenja davana su centralama, a one su izdavale naredbe sa sankcijama za one koji ih ne ispunjavaju. Najčešće su bile novčane kazne, čak i do 1 000 000 dinara, ali su predviđene i kazne oduzimanja robe i kazne zatvora.

[187] *Službene novine*, Beograd, br. 85, 23. oktobra 1941.

[188] Podatke o pljački okupatora u severnom Baatu daje B. Ivković u članku *Neki metodi ekonomske politike i privredne pljačke okupatora u Banatu 1941—1944. g.*, str 178. Ostali podaci uzeti su iz drugog Nojhauzenovog izveštaja, str. 12 (VII za jul 1942. g. T-75, r-69, s-172).

Tokom jula 1941. godine formirana je centrala koja je regulisala promet žitarica, stočne hrane, mahunastih i uljanih plodova. Ona je utvrdila način i mesto isporuke i cenu žitaricama i stočnoj hrani. Svaka centrala imala je savet od 13 članova od kojih je pet imenovalo Nadleštvo pomoćnika bana Dunavske banovine za Banat.[189] Iz oglasa vojnog komandanta Srbije vidi se da je organizovanje rada u poljoprivredi počelo u prvim danima okupacije. Zemljoradničko stanovništvo je upozoreno da ne sme ostaviti neuzorane površine, a obrada mora biti kvalitetna. Među prvima bilo je naređenje da se kukuruz odmah isporučuje nemačkoj zadruzi „Agrarija". Proizvođačima je bilo dozvoljeno da za tov stoke zadrže po 150 kilograma za svinje i krave, a za kokoške i guske po 5 kilograma po komadu. Naređeno je da se posle žetve obavezno uzoru i zaseju sačmom, stočnom repom i muharom kako bi se obezbedila stočna hrana. Od stanovništva se u više mahova zahtevalo da se svi „viškovi" žita, kukuruza, raži i ječma odmah isporuče određenim organima, a ko se ne pridržava naredbe, proglašava se saboterom.

Okupator je temeljito pripremio vršidbu kako bi mogao da odnese što veće količine žita, a stanovništvu je ostavljeno samo da se prehrani. Obavljanje vršidbe regulisano je uredbom, a regulisana je i količina žita koja se ostavlja proizvođaču i način isporuke „viškova". Određena je i visina ušura od 9% koja se ostavlja vlasniku vršalice. Poljoprivrednicima je za setvu ostavljeno po 100 kg žita, po jutru, a za ishranu 350 kg po članu. Radnicima je zabranjeno napuštanje posla za vreme vršidbe, inače su proglašavani za sabotere.[190] Vlasnici su bili obavezni da čuvaju žito, u protivnom su i oni proglašavani saboterima, i mogli su biti streljani. Stanovništvo Banata bilo je obavešteno da su 27. juna 1941. godine streljani ljudi u Velikoj Kikindi i Petrovgradu zbog sabotaže jer je vatra uništila njihovo žito.[191] Otkup žita nije mogao lako biti sproveden, a naročito u severnom Banatu. Partizanski odredi su sprečavali neprijatelja da odnosi žito i sprovodi svoj privredni plan, pa su parolu „ni zrno žita okupatoru" sproveli u delo. Partizanski odredi su tokom jula 1941. godine onesposobljavali vršalice za rad, palili žito nedaleko od Petrovgrada i uništili žetveni prinos sa 50 jutara. Na imanju Slanija uništili su 3000 kilograma pšenice, a u mokrinskom ataru 232 krstine. To su činili i u drugim mestima.[192] Teškoće u odnošenju žita od stanovništva javljale su se i u južnom Banatu. Proizvođači žita i ječma obavezani su bili da do 15. septembra 1941. godine predaju 2/3 određene količine, a preostali deo do 15. novembra. Razrezana količina će se uzeti prinudom onima, koji ne izvrše obaveze. U otkupu žita bilo je i sabotiranja od strane stanovništva, što se vidi iz akata Nadleštva podbana Dunavske banovine za Banat, sreskom načelniku u Kikindi.[193]

[189] *Službene novine*, Beograd, br. 89 od jula 1941. godine.

[190] *Službene novine*, Beograd, br. 83 od 25. juna 1941. god. Vlasnici njiva bili su obavezni da oko krstina uzore brazde da bi se sprečio eventualni požar i širenje vatre. U toku vršidbe zabranjuje se pušenje, kuvanje i paljenje vatre u blizini kamara i vršalica, kao i prisustvo dece i pijanih ljudi. Kamare moraju biti udaljena jedna od druge 50 m. Vlasnici ih moraju čuvati, a kraj kamare postaviti bure sa vodom i motku sa pričvršćenom krpom za gašenje požara.

[191] NM Kikinda, *Knjiga obaveštenja „Dobošar"*, 84—104.

[192] Dr Rajt, *Razvoj komunističkog pokreta u Banatu od sloma Jugoslavije do danas* (NM Kikinda inv. br. 235).

[193] NM Kikinda, inv. br. 3, 700 od 22. avgusta 1941.

Prilikom predaje žita vlasnici su dobijali potvrde sa obračunima, ali sa napomenom da će im to biti naknadno isplaćeno. Međutim plaćanje je bilo simbolično, pa ova eksploatacija stanovništva predstavlja jedan oblik pljačkanja imovine i korišćenja radne snage.

Po mišljenju Lapa Sepa, žetve je u Banatu u 1941. godini bila povoljna. On ističe da je u 1939. godini bilo zasejano 322 276 hektara pšenicom. Oko 42 odsto od ukupno zasejanih površina pšenicom u Jugoslaviji, bilo je zasejano u Srbiji i Banatu. Tada je u Banatu bilo proizvedeno 4 162 000 metarskih centi pšenice, a prosečni prinos iznosio je 12,.9 mtc. U 1941. godini u Banatu je bilo pod pšenicom 310 000 hektara, znači 5 odsto manje nego u 1939. godini. Lap Sep je isticao da je u 1941. godini u Banatu prinos bio veći za 30 odsto u poređenju sa 1939. godinom. Na osnovu tih prinosa prognozirao je da se će sa polja Banata u 1942. godini dobiti 5 do 5,5 miliona mtc pšenice. Kukuruzom je bilo zasejano 275 000 hektara 1941, a prinos je iznosio 5 173 000 mtc; prosečni prinos bio je 18,7 mtc po hektaru. Smatralo se da će sledeće godine u Banatu biti 60 000 do 70 000 vagona kukuruza.[194]

U nameri da dođe do žita, okupator je krajem 1941. godine formirao tri „leteće komisije", jer isporuka žita, i pored pretnji i hapšenja ljudi, nije tekla po planu. Ove komisije radile su 6 meseci: maltretirale su poljoprivredne proizvođače, kažnjavale ljude, a nisu retki slučajevi da su donosili odluke o oduzimanju celokupne imovine.[195] Krajem 1943. godine ekspozitura u Petrovgradu je ponovo formirala ovakve komisije sa istim zadacima. One su kontrolisale otkup svih razrezanih količina. Njihov rad se ni po čemu nije razlikovao od rada prethodne godine. Tražeći skriveno žito, feldžandarmerija i policija vršile su detaljne pretrese po kućama. Među članovima komisije surovošću su se isticali Viktor Rašek iz Pančeva i Krumes Dezder iz Petrovgrada.[196] Početkom 1944. godine ponovo se formiraju komisije, ali sada za kontrolu mleka. Šefovi ovih komisija bili su Nemci iz Rajha, stručnjaci za mlekarstvo. Oni takođe surovo postupaju sa ljudima određujući ih na prinudan rad za neisporučene količine.[197]

Krajem 1941. godine završen je popis zasejanih površina pšenicom. Vlasti su zahtevale da se dostavi izveštaj o površinama pod pšenicom u 1942. godini. Ovakve izveštaje slale su opštine sreskim načelstvima. Veliki deo opština u svojim izveštajima iskazivao je manje zasejane površine od prethodne godine. Primera radi, opština Bašaid je u 1941. godini imala 4 207 hektara pod pšenicom ,a u 1942. godini samo 3 303.[198] Od opštinskih i sreskih vlasti se zahtevalo da se preduzmu mere da se u 1942. godini ne smanjuju površine pod žitom u odnosu na prethodnu godinu. One su čak zahtevale da se površine pod žitaricama povećaju, a da se svako parče zemljišta racionalnije iskoristi. Iz saopštenja opštinama na teritoriji sreza kikindskog vidi se „da se u nekim

[194] *Ovogodišnja žetva u Banatu,* Novo vreme od 15. novembra 1941.

[195] Šefovi ovih komisija su domaći Nemci i to: Tipner Rudolf iz Bele Crkve, Drezdel Hans iz Banatskog Karlovca i Čiki iz Vršca.

[196] Rašek je za pretrese kuća koristio praznike. Tako je prvog dana Božića naredio da se izvrše pretresi kuća i pronađe pšenica (IA PKV, Komisija za utvrđivanje ratnih zločina okupatora i njihovih pomagača u Vojvodini, Novi Sad, inv. br. 1820).

[197] Isto, prethodno citirani dokumenat.

[198] IA Kikinda, Arhiva sreskog načelstva, kutija br. 4, akta od broja 34 do 40.

opštinama širi propaganda da se ne obrađuje zemlja i žito ne poseje jer se to po današnim cenama ne isplaćuje." Sreski načelnik zahtevao je od opštinskih vlasti da se takva propaganda „u korenu uguši".[199]

Proizvodnja pšenice se strogo kontrolisala. Svake godine se određivala količina za seme i ishranu, a „višak" se morao predavati određenim firmama: „Agroproduktu", „Agrariji", „Donaucerealu", „Cereal-eksportu" i „Uljarici". Iako je u 1941. godini ostavljeno po članu 350 kilograma pšenice, već u januaru 1942. godine, žitarska centrala je izdala naredbu da svaki proizvođač mora da od ostavljene količine isporuči još 75 kg po članu. Proizvođačima je u 1942. godini ostavljena po 120 kg pšenice po jutru za seme i 70 kg žita za ishranu po članu. Neproizvođači su dobili po članu 170 gr hleba dnevno. U 1943/44. godini proizvođači su mogli da zadrže po 120 kg po jutru za seme i 120 kg za ishranu po članu. Radnici koji rade teške poslove dobijali su po 225 kg godišnje.[200]

Iz Banata je od 1. avgusta 1941. godine do 25. jula 1942. godine izvezeno u Rajh 70 457 tona pšenice, u Grčku 27 260 tona, u Italiju 1 014 tona. Osim toga izvezeno je 3 689 tona pšeničnog brašna i 56 244 tona kukuruza, 12 970 tona kukuruza izvezeno je u Italiju, 200 tona kukuruza u Mađarsku (u zamenu za serume protiv svinjske kuge). Izvezeno je još i uljarice 18 389 tona, uljanih pogača 1 377 tona, šećera i suvih šećernih repica 5 843 tone, pšenične mekinje 836 tona i mahunastih plodova 760 tona.[201]

Okupator je u 1942. godini uveo plansku poljoprivredu, a preko folksdojčerske vlasti izvršena je setva pa je na osnovu podataka sastavljen i plan otkupa žitarica. Okružni načelnik Lap Sep ,govoreći o prilikama u Banatu, istakao je da se najveća pažnja poklanja planskoj poljoprivredi, o kojoj je doneta uredba. On je podvukao da su u 1942. godini prilike u Banatu teške, ali se vlast i privreda normalizuju.[202] Planirano je da se u 1942. godini zaseje 540 000 jrtara, a po mogućnosti i više. Iz prognoze za žetvu očekuje se prinos od 140 000 tona pšenice, a od toga će se izvesti u Rajh 100 000 tona. Osim toga izvešće se: soje 400 tona, uljarica 17 500 tona i krmne hrane 10 000 tona.[203]

Svi zemljoradnici u Banatu bili su obavezni da se pridržavaju smernica za plansku poljoprivrednu proizvodnju u 1942/1943. godini. Setva je, po naređenju, morala da se obavi do 22. novembra 1942. godine, a svaki proizvođač morao je da gaji one kulture koje su predviđene planskom poljoprivrednom proizvodnjom. Podela površina za setvu vršila se na osnovu uputstva Okružnog načelstva. Prema naredbi, trebalo je da se pšenicom zaseje 375 000 jutara, kukuruzom 435 000 jutara, ječmom najmanje 15 000 jutara, lucerkom 20 000 jutara, crvenom detelinom 20 000 jutara, ostalim krmnim biljem i stočnom repom 14 000 jutara, krompirom 20 000 jutara, povrćem 20 000 jutara, pasuljem 2 600 jutara, graškom 600 jutara, lekovitim biljem i začini-

[199] U saopštenju se zahteva da se učesnici ovakve propagande odmah prijave sreskom načelniku radi kažnjavanja (NM Kikinda, inv. br. 7, akta 399/41. g.).
[200] *Službene novine*, Beograd, br. 100 od 6. avgusta 1943. g.
[201] VII, citirani Nojhauzenov izveštaj, 7/8.
[202] *Novo vreme*, 16. april 1942. godine, 4.
[203] Nojhauzenov izveštaj, 11.

ma 1 100 jutara, konopljom i lanom 9 500 jutara, šećernom repom 14 000 jutara i duvanom 3 500 jutara.[204]

Okupatorske vlasti kontrolisale su zasejane površine i zahtevale da se na drvenim tablicama istakne ime vlasnika zasejane zemlje.[205] Poljoprivredni sreski i opštinski odbori starali su se da se poljoprivreda održi na istom nivou, „bez obzira što se oseća nedostatak radne i stočne snage".[206]

Naredbama je regulisana i proizvodnja i promet kukuruzom. Proizvođači kukuruza dužni su bili da isporuče najmanje 500 kilograma po jutru. Kukuruz je morao biti klasiran i mogao da sadrži najviše 5 odsto buđava zrna. Isporuka je mogla da se izvrši i u ratama i to u aprilu, maju i junu po 25 odsto, a ostatak u julu i avgustu. Na osnovu naredbe, promet kukuruzom obavljala su ovlašćena preduzeća: „Agrarija" u Petrovgradu, „Agroprodukt" u Petrovgradu, „Uljarica" u Beogradu, „Donau-Cereal" u Beogradu, Akcionarsko društvo za preradu kukuruza „Jabuka", mlinovi u Banatu za one količine kukuruza koje se morarju mešati sa pšeničnim brašnom. Zabranjena je prodaja kukuruza potrošačima za ljudsku ishranu, a najstrožije je bilo zabranjeno prenošenje u Srbiju.[207]

Isporuka kukuruza, kao i pšenice, nije tekla onako kako je naredila žitarska centrala. Usledile su naredbe kojima se dužnici opominju da se isporuka odmah i bez odlaganja izvrši, a da mlinovi prijave dobijenu količinu kukuruza na ime isporuka.[208] Mere koje je okupator propisivao za proizvodnju i isporuku pšenice i kukuruza, odnosile su se i na ostale žitarice. Proizvođači su bili dužni da isporučuju određene količine ječma, raži, ovsa i soje. I ovi proizvodi nisu smeli da se prodaju niti da se iznose iz Banata. Soju je otkupljivalo preduzeće Banatsko akcionarsko društvo za gajenje uljanih biljaka „Oleum" u Pančevu, po 650 dinara za 100 kg. Ovo preduzeće otkupljivalo je i ricinus.[209]

Privredne mere okupatora u Banatu u 1942. godini nisu dale očekivane rezultate i zbog poplava. U XX veku poplave su u više mahova zahvatale Banat, pa su isušivani ritovi i građeni nasipi. Kopani su i manji kanali. Postojeće crpke bile su zastarele, a kapaciteti nedovoljni da zadovolje potrebe. Podzemne i nadzemne vode nanosile su velike štete stanovništvu.

Vremenske prilike krajem 1941. godine bile su nepovoljne za poljoprivredu jer je palo mnogo vodenog taloga. Voda nije mogla da se ukloni sa njiva, a nakon topljenja snega, početkom marta 1942. godine, bilo je toliko vode, da je 250 000 hektara obradivog zemljišta bilo poplavljeno. Ovo je umnogome izazvano i time što su Rumuni na svojoj strani bezobzirno otvorili brane pa je voda probila nasipe. Katastrofalnom poplavom ukupno je poplav-

[204] *Službene novine*, Beograd, br. 92, 1942, 3.

[205] *Zvanična knjiga obaveštenja „Dobošar" Mokrin* (NM Kikinda, inv. br. 1660, str. 161).

[206] IA Kikinda, kutija br. 4, zapisnik od 16. XII 1941.

[207] Svaki vlasnik mlina ili krupače bio je dužan da svakih 15 dana šalje izveštaj o količini pšenice i kukuruza koje ima na lageru (*Službene novine*, Beograd, br. 9 od 30. januara 1942.).

[208] *Službene novine*, Beograd, br. 50 od juna 1942.

[209] *Službene novine*, Beograd, br. 26 od 31. marta 1942.

ljeno 406 000 jutara zemljišta, porušeno 2000 stanova i oštećeno 8000 stambenih zgrada.[210]

Poplave su nanele velike štete žitu, ali su vlasti zabranjivale preoravanje zasejanih njiva. Ono je bilo dopušteno samo u slučajevima ako je šteta od poplava bila veća od 65 do 75 odsto.[211] Međutim, povećale su se zasejane površine uljaricama od 29 000 na 50 000 hektara. Uopšte uzevši, poljoprivredna proizvodnja u 1942. godini je smanjena i usled poziva folksdojčera u SS-diviziju „Princ Eugen".

Otkup žita se te godine sprovodio paralelno sa vršidbom. Popisivač je ostavljao vlasniku određenu količinu žita prema broju članova, a ostalo je išlo u otkup, jer obaveze su morale da se izvrše. Planirane žitarice u 1942. godini nisu mogle biti proizvedene, pa se računa da je samo 80 odsto otkupljeno. Ima podataka da je unekoliko opština iz južnog Banata, u jesen 1942. godine prinudnim putem otkupljeno 3000 vagona raznog žita, računajući tu i kukuruz.[212] U Padeju je na ime isporuke uzeto 1 500 000 kilograma kukuruza.[213] Iako isporuka nije tekla po planu, Nojhauzen je u izveštaju istakao da je „Banat ispunio sve opravdane zahteve", zbog dragocene saradnje sa nemačkom narodnom grupom u Banatu... Što je prikupljeno 100 000 t žita i 80 000 t suncokreta za nemačke oružane snage, može se zahvaliti naporima Banata."[214]

Sredinom juna 1943. godine, Bader je organizovao sastanak eminentnih nemačkih rukovodilaca ne samo za privredu, već i predstavnike policije da se dogovore o otkupu žita. Oni su odlučili da treba pojačati obezbeđenje kako ga partizani ne bi zapalili i uvesti veći nadzor pri žetvi i uskladištenju posle vršidbe. Takođe su konstatovali da se u Banatu očekuje bogata žetva, pa su predložili da se stanovništvu ostavi po 200 kilograma po glavi, a radnicima koji rade tuđu zemlju po 150 kilograma. Nemci su posle partizanskih akcija vršili teror nad stanovništvom, ali i odnosili materijalna dobra, o čemu kažu: „Staviti do znanja izvršiocima terora da se oduzimanje materijalnih dobara, naročito žitarica, mora izvršiti na takav način da se to ne shvati kao pljačka već kao kazna."[215]

Okupator je u 1943. godini davao premije proizvođačima pšenice, kukuruza i suncokreta po 700 dinara po jutru ako zaseju iste površine kao u

[210] *Geografske oblasti SFRJ*, građa, 124. O ovome ima materijala i u izveštaju Nojhauzena, str. 10. Međutim, svedoci Đ. Brašovan i dr. navode da Rumuni nisu otvorili brane, već je to akt sabotaže od strane aktivista.

[211] Iz velikog broja izveštaja o ekonomskom stanju, koje su opštinske uprave slale sreskim načelstvima, vidi se da je poplava onemogućila obrađivanje velikih površina predviđenih za setvu. U opštini Bašaid, zbog stalnih kiša ni 25 odsto obradive površine nije zasejano. Slično je bilo i u drugim opštinama (NM Kikinda, inv. br. 7270).

[212] Dr Nikola Živković, *Ratna šteta koju je Nemačka učinila Jugoslaviji u drugom svetskom ratu*. Institut za savremenu istoriju, Beograd 1975, 394.

[213] Istorijski arhiv Pančevo, fond magistrata br. 2441. Isto se nalazi i u *Hronici Padej* od Mate Šećerova, Novi Sad, 1975, 169.

[214] VII, Izveštaj Nojhauzena „Sumarni izveštaj Glavnog opunomoćenika za privredu u Srbiji Franca Nojhauzena o eksploataciji privrednih bogatstava Jugoslavije za potrebe nemačkog Rajha od druge polovine 1942. do 1943. g. (T-75-R 69 S-75-172, str. 7).

[215] *Zbornik NOR-a*, tom I, knjiga 5, 450.

1942. godini.[216] Vlasti su određivale površine koje treba zasejati, ali nisu vodile računa da li tolika površina i postoji. Površina određena za žitarice u u Beloj Crkvi iznosila je 6 642 katastarska jutra, a u opštinskom ataru bilo je samo 6 423 jutra. Na ime te površine tražili su već početkom januara 1944. godine da se izvrše obaveze te je isporučeno 1 125 641 kilogram pšenice, 34 658 kilograma kukuruza, 16 000 kilograma ječma, 49 121 kg ovsa i 350 kg maka.[217]

U decembru 1943. godine vlasti su donele plan o poljoprivredi za 1943/44. godinu. Po njemu, u Banatu su stanovnici morali obavezno da zaseju 390 000 jutara pšenice, 390 000 jutara kukuruza za ljudsku i stočnu hranu, 10 000 jutara ozimog i 10 000 jutara prolećnog ječma, 40 000 jutara ovsa, 3000 jutara raži i 2000 jutara mešavine raži i ječma. Od industrijskih biljaka trebalo je zasejati 140 000 jutara suncokreta, 3500 jutara ricinusa, 2000 jutara repice, 1000 jutara maka, 10 000 jutara konoplje i lana, 3500 jutara duvana, 20 000 jutara krompira, 13 000 jutara šećerne repe i 10 000 jutara povrća.

Da bi se obezbedila stočna hrana, okupator je naređivao da se zaseje 90 000 jutara krmnog bilja, 20 000 jutara lucerke, 10 000 jutara crvene deteline i 10 000 jutara raznog poljskog kulturnog bilja. Pašnjaci opštine i urbarijalnih zajednica, kao i javnih ustanova, koriste se za pašu i plandište stoke. Planom su predvideli i unapređenje rasadnika u Petrovgradu i Velikoj Kikindi. Od stočarstva nastojali su da se unapredi konjarstvo, govedarstvo, svinjarstvo i ovčarstvo.[218] Kontrolu sprovođenja planske poljoprivrede vršiće ne samo privredna policija i „leteće komisije", već i čitav privredni aparat počevši od opština, preko srezova do Okružnog nadleštva. Ova eksploatacija poljoprivrednih proizvoda Banata trebalo je da posluži za zadovoljenje potreba u ishrani ne samo nemačke vojske već i stanovništva u Rajhu. U 1943. godini odgovornost za prikupljanje razrezane količine prenosi se i na ispostave centrala, ali uz pomoć nemačkih komandi i krajskomandatura.[219] Razrez u 1943. godini nije mogao da se u potpunosti sprovede na osnovu kartoteke o zasejanim površinama, naročito u kasnu jesen, jer je politička situacija imala odraza na stanovništvo naše zemlje, pa i Banata, nezavisno od pritiska koji su sprovodili folksdojčeri.

Tokom okupacije okupator je iz Banata odneo pšenice i pšeničnog brašna 120 999 322 kilograma, što je u dinarima iznosilo 212 945 839. Izvezeno je 86 476 578 kilograma kukuruza, u vrednosti od 83 017 505 dinara.

Nemačkoj ratnoj privredi neophodne su bile i industrijske biljke, naročito šećerna repa, suncokret, konoplja, ricinus, soja, bundevino seme, laneno seme, duvan itd. Proizvodnja, kao i otkup, ovih kultura bili su takođe regulisani velikim brojem naredaba sa sankcijama koje su se kretale od 1 000 000 dinara do zatvora i konfiskacije imovine. Proizvedenu kudelju stanovništvo je predavalo kudeljarama u Vršcu, Nemačkoj Crnji, Pančevu, Samošu i Velikoj Kikindi. Izrađena kudelja predavala se „Agrariji" u Petrovgradu i „Cereal-

[216] IA Kikinda, fond 24, reg. br. 6.
[217] IA Bela Crkva, kutija XI, br. 597, 1045.
[218] *Službene novine za Banat*, br. 124 od 18. decembra 1943. Zahtev da se intenzivira poljoprivreda, i plan o planskoj poljoprivrednoj proizvodnji u Banatu za 1943/44. godinu.
[219] Izveštaj Nojhauzena, VII, t-75 R 69 s-75-172.

Eksportu" u Beogradu.[220] U toku okupacije izvezeno je za potrebe Nemaca 909 412 kilograma kudelje.[221]

Okupatorska vlast naročito je bila zainteresovana za suncokret. Prema naređenjima, svaki proizvođač koji je imao bar 5 jutara zemlje, morao je da zaseje 20 odsto suncokretom. Vršidba suncokreta kao i ostalih žitarica, morala je da se obavlja uz prisustvo komesara. Ni ovaj otkup, kao ni ostali, nije išao glatko pa su vlasti stalno opominjale proizvođače da isporuče suncokret. Zabranjeno je bilo zadržavanje i najmanje količine suncokreta ili ulje za shranu.[222] Krajem decembra 1942. godine, načelnik kikindskog sreza obavestio je okružnog načelnika da je iz njegovog sreza izliferovano 3 927 409 kilograma suncokreta. Ukupno je iz Banata izvezeno u Nemačku 93 215 458 kilograma suncokreta.[223]

Poljoprivredni proizvođači su nerado sejali repu, ali je okupator insistirao na njenoj proizvodnji. U 1942. godini proizvodnja šećerne repe pretrpela je štetu usled nevremena, ali su vlasti ipak izvršile prinudan otkup. Iz Nojhauzenovog izveštaja vidi se da su Nemci otkupili u 1942. godini 87 062 tone šećerne repe, a od toga je prerađeno u šećer 12 170 tona, u melasu 3 816 tona, proizvedeno suvih repica 5 106 tona i vlažnih rezanaca 5 540 tona. U periodu od septembra 1942. godine do decembra 1943. godine otkupljeno je 140 401 tona šećerne repe. Od toga je dobijeno 17 143 tone šećera, 7 484 tone melase, 8 856 tona suvih repica i 12 000 tona vlažnih rezanaca.[224] Okupator je koristio ne samo šećernu repu kao sirovinu već i radnu snagu u fabrici šećera. Samo u 1942. godini odneo je iz Banata 30 320 kilograma semena od repice, što u dinarima iznosi 128 278.[225]

Okupator je iz Banata odneo i ricinusovog semena 449 203 kilograma, što u dinarima iznosi 3 144 420, a seme od bundeva, samo u 1942. godini 8 875 kilograma u vrednosti od 27 800 dinara. Nemci su posebno bili zainteresovani: za proizvodnju soje, pa su iz Banata odneli 413 410 kilograma u dinarskoj vrednosti od 620 122.[226] Sve proizvedene količine industrijskih biljaka morale su se predavati „Oleumu" u Pančevu ili „Uljarici" u Beogradu. Za preradu suncokretovog i drugog uljanog semena bila je ovlašćena Prva banatska tvornica u Petrovgradu.[227]

[220] *Službene novine*, Beograd, br. 72 od 8. septembra 1942. Proizvođači kudelje i lana u Banatu bili su obavezni da proizvedenu količinu predaju kudeljarama. Za svoje potrebe kudelju su morali da traže od kudeljara. Čak ni užari nisu mogli kupiti kudelju, već su je dobijali na karte, koje je izdavala centrala za tekstil. Kudelju su proizvođači isporučivali u balama, a kilogram isporučene kudelje plaćao se 255 dinara.

[221] Istorijski arhiv PKV, Novi Sad, inv. br. 1820.

[222] NM Kikinda, *„Dobošar Mokrin*, inv. br. 4659. Istovremeno su proizvođači opomenuti da dok traje setva suncokreta nema ni nedelje ni praznika.

[223] IA PKV Novi Sad, inv. br. 1820.

[224] VII, Beograd, Izveštaj Nojhauzena, t-75 R-69, S-75-172, str. 15.

[225] IA PKV, Novi Sad, inv. br. 1820.

[226] IA PKV, Novi Sad, inv. br. 1820.

[227] *Službene novine za Banat*, br. 119 od 12. nov. 1943. naređuju koja površina i koliko mora biti zasejana paprikom. Takođe se određuju mlinovi za mlevenje paprike i to: u Novom Kneževcu, Velikoj Kikindi i dva mlina u Mokrinu. Isporučilac suncokreta imao je pravo da na 100 kg suncokreta dobije 2 kg zejtina, 15 kg uljanih pogača (*Službene novine*, Beograd, br. 67 od 24. avgusta 1943. g.).

U Banatu se nije proizvodio duvan, ali je okupator prinudnim putem i nametnutim ugovorima gonio stanovništvo da ga proizvodi. Ovu proizvodnju nastojao je svake godine da poveća. Tokom 1943. godine zahtevalo se da se u rejonu Čoke zasadi 17 000 000, a u rejonu Petrovgrada 43 000 000 strukova duvana. Koliko je Nemcima bio važan duvan vidi se iz više uredaba kojima se štiti berba i propisuju mere za suzbijanje krijumčarenja ove biljke i njenih prerađevina. U toku okupacije iz Banata su odneli 2 066 159 kilograma duvana.[228]

Lekovito bilje bilo je od značaja za okupatora. On je zahtevao od stanovništva, osnovnih i srednjih škola da beru bagremov cvet, kamilicu, nanu i slično. Odneo je ukupno 453 939 kilograma, što u dinarima iznosi 3 500 000. I stočna hrana imala je značaja za okupatorske planove, pa je iz Banata izvezeno semena od deteline 512 552 kilograma, što u novcu iznosi 7 147 590. Takođe je izvezeno semena od muhara 196 628 kilograma, u vrednosti od 269 640 dinara. Stočne hrane izvezeno je 7 520 143 kilograma (8 423 000 din.), a skroba 1 030 550 kg (3 091 650 din.). Okupator je samo u 1941. godini odneo iz Banata ulja za jelo 196 392 kilograma (u vrednosti 2 495 000 din.). U 1943. godini odneo je 20 000 kilograma pasulja (42 000 din.), zatim graška 332 955 kilograma (u dinarima 660 000). Odneo je tokom okupacije 9 920 000 kilograma šećera (u dinarima 83 328 000). Osim lekovitog bila, okupator je iz Banata odneo i seme od cveća — u 1943. godini 3 240 kilograma, što u dinarima iznosi 32 400.[229]

Privrednim planovima Nemci su predviđali i razvoj voćarstva i vinogradarstva u Banatu. Međutim, za vreme okupacije stanovništvo nije pokazivalo želju da podiže vinograde i voćnjake. Da ostvari svoje ciljeve u privredi i u ovoj grani, formirana je voćarska centrala. U Banatu je bilo 887 000 voćnih stabala. Najviše je bilo šljiva, zatim jabuka i višanja, a bilo je trešanja, kajsija, bresaka, oraha i dunja.[230] Vlasti su naređivale da se od šljiva priprema marmelada, a od suvih šljiva peče rakija. Spremanje marmelade i pečenje rakije bilo je pod finansijskom kontrolom.[231] Da bi se ostvario veći rod, vlasti su organizovale akciju čišćenja voćnjaka, u kojima su učestvovale škole, vlasnici voćnjaka, čuvari pruga i putari.

Za razliku od voćarstva, vinogradarstvo je u Banatu bilo razvijeno, naročito u južnom delu (Vršac i Bela Crkva). Ali, u toku okupacije površine pod vinovom lozom su se smanjivale jer nije bilo plavog kamena, a i zbog malih cena vinu. Zato su vinogradari izbegavali da ispune obaveze rekvizicije i predaju vino već su ga upotrebljavali za pečenje rakije. Vojne vlasti su zabranjivale ove akcije proglašavajući ih sabotažom, a učesnike najstrože kažnjavali. U Banatu je vlast izvršila popis količina vina i najstrože zabranila prodaju, jer je određeno za Vermaht. Vojni zapovednik Srbije zabranio je poskupljenje vina. Zemljište u opštini Bela Crkva je peskovito i pogodno za gajenze vinove loze, ali, pošto se vino prodavalo u bescenje vinogradari su osiromašili.[232]

[228] IA PKV Novi Sad, inv. br. 1820.
[229] IA PKV, Novi Sad, inv. br. 1920.
[230] *„Srpsko selo"* br. 113, str. 4 od 13. novembra 1943. Broj stabala i vrste uzete su iz statistike iz 1939. god.
[231] IA Bela Crkva, kutija XVIII, akt br. 6213/42. Iz Nemačke u Banat uvezeno je voćno seme za rasad jabuka, krušaka, džanarki, bresaka, kajsija i dunja.
[232] NM Kikinda, *„Dobošar" Mokrin*, inv. br. 4659 od 1941—1944. g.

U 1943. godini za Vermaht je izvezeno 2 000 vagona vina i 500 vagona rakije.[233] Tokom okupacije iz Banata su Nemci odneli 2 005 841 litar vina i 136 770 litara rakije.[234] Zahtevi isporuke za Vermaht stalno su se povećavali. Sredinom septembra 1943. godine ovi zahtevi su se toliko povećali, da je morao da se obustavi izvoz za Rajh, kaže u svome izveštaju Nojhauzen.

Odgovorni organi za prikupljanje rekvizicije tražili su stalno od zaduženih građana da isporuče određenu količinu žitarica. Tako su i u 1944. godini tražili da se izvrši obaveza isporuke pšenice iz 1942. godine. Primera radi, u velikokikindskom srezu bilo je više od 60 takvih dužnika iz 1942. godine. Međutim, broj lica koja nisu izvršila isporuke, stalno se uvećavao, pa ih je bilo preko 140. U martu 1944. godine prijavljen je gradskoj policiji jedan dužnik koji nije isporučio u 1942. godini 121 kilograma žita, zbog čega ga je policija kaznila sa 10 000 dinara.[235] Revnosna okupatorska vlast pljačkala je banatsko stanovništvo i kada je pripremana evakuacija iz Banata.

3. Stočarstvo

Uoči rata Banat je imao bogat stočni fond: 128 899 grla konja, 96 946 goveda, 161 694 svinja, 253 862 ovaca i 1 585 260 komada pernate živine. Okupaciona vlast nije imala plan otkupa stoke u 1941. i 1942. godini, pa ni uvid u stočni fond, ali je koristila zaplenjenu stoku i rezerve jugoslovenske vojske. Tokom 1941. godine formirana je stočarska centrala koja je imala ekspoziturу najpre u Pančevu, a zatim u Petrovgradu, i ispostave kao izvršne organe. U avgustu 1941. godine, na osnovu uredbe o racionalisanoj potrošnji mesa, zabranjeno je klanje ovaca, svinja, goveda, krava muzara, junadi i prasadi ispod 20 kilograma. Za prekršioce ove uredbe predviđena je kazna od 10 000 dinara ili kazna zatvora od 30 dana. Prodaja i kupovina konja takođe je bila zabranjena, jer su konji bili vlasništvo Rajha, a prekršioci su kažnjavani kaznom od 50 000 dinara ili zatvorom od 30 dana. Zabrana klanja stoke važila je tokom cele okupacije. Na teritoriji Banata, prema veličini zemlje, poljoprivrednici su bili dužni da gaje stoku.[236]

Stanovništvo je oskudevalo u mesu i masti. Mesari su prema spisku potrošača dobijali meso i prodavali, kada su ga imali, po 200 grama po članu domaćinstva.[237] Okupator je insistirao da se pređe na stajsko stočarstvo, jer ono povećava obradive površine pa se time dobijaju žetvene površine i poboljšava kvalitet stoke. U stvari, stajsko stočarstvo je odgovaralo okupatoru jer je stoka ostajala u štalama i oborima, a to je omogućavalo vođenje evi-

[233] IA Bela Crkva, kutija IX, br. 6879, inv. br. 437 i br. 6661.

[234] Vojnoistorijski institut, Izveštaj Nojhauzena; IA PK KPJ za Vojvodinu, Novi Sad, inv. br. 1820.

[235] B. Ivković, citirani rad, str. 175.

[236] Poljoprivredni proizvođači na svakih 15 jutara zemlje bili su obavezni da drže krmaču i dve ugojne svinje za prodaju vlastima. Takođe su bili dužni da do kraja oktobra 1941. godine prijave debelo svinče za vojne potrebe, jer će se u protivnom uzeti nasilno (NM Kikinda, *„Dobošar"* inv. br. 1660).

[237] *Novo vreme,* br. 142 od 17. okt. 1941. Vlasti su zahtevale da se pređe sa ekstenzivnog na intenzivna stočarstva, na stajsko stočarstvo. Ovaj zahtev se opravdavao time što se oslobađaju velike površine za obradu.

dencije; zatim, bilo je racionalnije i time omogućavalo veću eksploataciju i pljačku banatskog stanovništva. Nemci su izvršili popis stoke da bi obezbedili prerađevine od mesa i meso za vojsku. Ranije određeni seljački posedi, u 1942. godini su se smanjili, jer su potrebe okupatora bile veće. Seljak koji ima 5 jutara zemlje, od kojih dva jutra zasejana kukuruzom, morao je da drži jednog konja, kravu, 2 do 3 svinje i da preda 5 mtc kukuruza.

Gradsko stanovništvo je preko stočarske centrale obezbeđivalo meso članovima Kulturbunda. U obezbeđivanju ishrane stanovništva pravila se razlika između Srba i drugih nacionalnosti. Nemačka narodnosna grupa bila je izuzeta iz sistema snabdevanja jer je obezbeđivana putem svojih zadruga. Po svim nemačkim mestima, a naročito po većim, osnivani su konzumi — trgovine na malo, u kojima su radili isključivo pripadnici nemačke narodnosne grupe. Preko konzuma snabdevalo se nemačko stanovništvo po nižim cenama i u dovoljnoj količini, dok je naše stanovništvo dobijalo minimum za održavanje života.

U Banatu su vlasti zahtevale da se za potrebe vojske liferuje 180 000 kilograma žive vage rogate marve, zatim 30 000 kilograma žive vage svinja, a od toga za potrebe nemačke vojske u Beograd se liferovalo 20 000 kilograma mesa i 10 000 kilograma masti.[238] Od Pančeva sa okolinom zahtevalo se da se izliferuje 5000 kom. svinja od po 100 kilograma za serum i 4000 kilograma svinja koje nisu cepljene, a težine 70 kilograma, za virus Predojević u Zemunu. Ali za Nemačku se izvozila stoka i preko određene količine. Tako je iz Banata samo u 1942. godini izvezeno 50 000 kom. svinja i sva prikupljena mast. U 1943. i 1944. godini svako domaćinstvo moralo je da preda po 3 kilograma masti na 100 kilograma žive mere.[239]

U 1943. godini planski otkup nije mogao da se sprovede iz više razloga: pre svega, zbog prekomerne rekvizicije mesa jako se smanjio stočni fond, a s druge strane, stalno je rastao NOP. Raznim naredbama, okupator je nastojao da se poveća stočni fond. Zato se u julu 1943. godine iz Nemačke uvezlo 200 bikova, iz Rumunije i Mađarske 21 bik, 13 nerasta i 350 ovnova. Za ovna se plaćalo 5000 do 7000 dinara na ime troškova oko prevoza, dok se za bika plaćalo 20 000 do 25 000 dinara.[240]

Okupatoru su bile veoma potrebne velike količine mleka, pa je izvršio popis krava muzara, ovaca i koza. Imaoci ovaca ili koza bili su obavezni da 3/4 količine mleka predaju mlekarskoj centrali. U Banatu je bilo 75 000 krava muzara. Prikupljeno mleko se prerađivalo u sir i maslo, pa su se gotovi proizvodi liferovali nemačkoj vojsci, a manja količina zadržavala za nemačke zadruge koje su postojale u nemačkim naseljima. Deo mleka delio se na karte, ali samo na osnovu lekarskog recepta. Godišnje je trebalo predati po kravi muzari od 500 do 700 litara mleka. Ovaj zahtev se povećavao u 1944. godini od 700 od 1000 litara po kravi. Planirano je da se prikupi 35 000 000 litara

[238] IA PKV, Novi Sad, VI grupa masovnih zločina u Banatu, inv. br. 7994.

[239] Isto delo. Žarko Atanacković navodi drukčije podatke. On kaže da su iz Banata svake nedelje za potrebe nemačke vojske odnosili 180 000 žive vage rogate stoke i 430 000 kilograma žive vage svinja (VIG, 2. april 1963. godine *Okupacija Vojvodine i stanje posle okupacije*).

[240] IA Bela Crkva, kutija XI od 1943. g. I Nikola Živković ima podatke šta se uvozilo iz Nemačke, Mađarske i Rumunije u citiranom delu, str. 6.

mleka.[241] Svaka opština morala je dnevno da preda po 200 litara, a sakupljanje određene količine vršio je beležnik. Tako se u 12 sela severnog Banata za dan sakupi 4525 litara mleka, ali u oktobru 1942. godine 6 sela nisu isporučila 8467 litara.[242] Vlasnici krava nisu mogli da odgovore obavezama jer cena mleka nije mogla da pokrije rashode, ali su zato „leteće komisije" sa spiskovima obilazile kuće i nasilno oduzimale proizvode. Prerada mleka vršila se u Petrovgradu, a sir se izrađivao u 19 centara, u stvari u 83 sela.

U Banatu se šire pašnjaci da bi se dobila hrana za stoku, zatim se grade silosi za stočnu hranu, a nastoji se da unapredi govedarstvo kako bi se Vermaht bolje snabdevao buterom. U tom cilju podignute su 4 velike mlekare sa 17 prihvatnih stanica, a da bi se povećala proizvodnja, slati su domaći Nemci na obuku u Rajhu.[243]

Tokom okupacije stanovništvo Banata izbegavalo je da isporučuje određene količine stočarskih proizvoda, zbog čega je većina bila kažnjavana.

Još u aprilskom ratu, Nemci su zaplenili konje koje su prodavali privatnim licima po ceni od 1000 do 3000 dinara po grlu. Međutim, kada su izgubili mnoge konje na frontu, izdali su uredbu o oduzimanju konja za potrebe nemačke vojske. U celom Banatu se osećala oskudica u konjskoj radnoj snazi, a grla koja su korišćena u poljoprivredi, smatrana su vlasništvom Vermahta. Broj konja se neprestano smanjivao, a u Petrovgradu se sveo na polovinu: pre okupacije bilo je 2400, a posle rata samo 1200 grla.[244] Divljač je takođe pripadala nemačkoj vojsci, pa je lov od prvih dana okupacije bio zabranjen. Naređeno je imaocima salaša da preko zime hrane zečeve i jarebice.

Okupaciona vlast je prinudno otkupljivala i jaja. Neke opštine morale su da razrežu određene količine po domaćinstvima, pa su čak i pojedine dozvole, na primer, za klanje svinja, bile vezane za isporučenu određenu količinu jaja. U vremenu od avgusta 1941. godine do jula 1942. godine, u Rajh je izvezeno 6 779 160 komada svežih jaja i 17 800 komada smrznutih jaja.[245] Poljoprivredno-trgovačka zadruga „Avis" u Petrovgradu jedina je u Banatu bila ovlašćena da otkupljuje jaja, živinu, divljač i med. Imaoci košnica bili su obavezni da prodaju po 2 kg meda za svaku košnicu. Okupator je planirao da u 1944. godini otkupi iz Banata 18 000 000 kom. jaja. Prinudno je otkupljivana i živina. Svaka opština je bila dužna da isporučuje 10 odsto kokoši i 30 odsto ostale živine preduzeću „Avis". Često su predstavnici „Avisa" upadali u kuće i pokupili svu živinu. Isti predstavnici vršili su kontrolu po vozovima i oduzimali živinu koju bi pronašli. Tokom okupacije Nemci su iz Banata odneli 18 060 000 komada jaja, 81 080 kg žive živine, 202 291 kg zaklane živine, 193 578 kg zaklanih svinja, 21 110 kg živih svinja, 67 000 kg grla živih volova u 1941. godini, 90 grla magaraca i 312 500 kg

[241] IA PKV Novi Sad, VI grupa masovnih zločina u Banatu, inv. br. 7994. Prema izjavi Pere Markovića, službenika, Nemci su gonili ljude da i u podne muzu krave.

[242] IA Kikinda, fond 84, kutija 7. Beležnik nije mogao uvek da isporuči određenu količinu mleka. U opštini Šarlevil dnevno se jedva sakupilo 112 litara mleka, jer cena mleka nije mogla da pokrije rashode.

[243] Nojhauzenov izveštaj, 11.

[244] *Zločini protiv imovine*, VI grupa, inv. br. 7994 (VII, Beograd).

[245] VII, citirani Nojhauzenov izveštaj, 7/8.

sveže ribe isporučene iz Ečke. Za 1944. godinu bilo je određeno da se isporuči 20 vagona riba.[246]

Pljačkanje stanovništva preko obaveznog otkupa odnosilo se na sve proizvode. Od prvih dana okupacije imaoci vune bili su obavezni da opštini prijave zalihe, a striža ovaca vršila se samo u prisustvu opštinskog predstavnika. Na osnovu uredbe, vlasnici ovaca bili su dužni da od ovce predaju 1,75 kg vune. Obaveze su se i ovde povećavale, pa su u 1944. godini zahtevali 3/4 dobijene ukupne količine vune. Nemcima je nedostajala vuna i konoplja, pa su jedva uspeli da oduzmu od stanovništva u prvoj polovini 1942. godine 700 tona vune. Od ove količine 400 tona je transportovano u Rajh, a 300 tona se prerađivalo u Banatu. Od 2150 tona kudeljnih vlakana, 850 tona je otpremljeno u Rajh, a 1300 tona moralo je da se upotrebi za potrebe Vermahta.[247] U 1943. godini u Rajh je odneto 340 tona ovčije vune, a tokom cele okupacije iz Banata 1 040 000 kg.

Stanovnici Banata morali su da daju i perje; ustanovljeno je — da za odrasle mogu da zadrže do 10 kg, a za decu do 15 godina do 6 kg. Ukupna količina izvezenih materijalnih sredstava iz Banata iznosi 392 742 973 kg.

Okupator je plaćao za izliferovanu robu po maksimiranim cenama, koje nisu mogle da podmire rashode proizvodnje. Papirni novac bio je bez vrednosti, a roba se nije mogla nabaviti, jer je bila racionalisana, pa je i na taj način stanovništvo pljačkano. Nema podataka kolika je količina životnih namirnica izliferovana za nemačku vojsku, a mnoge su otišle u Nemačku u paketima za naše zarobljenike.

Nemci su za neispunjene obaveze isporuka kažnjavali pojedince, ali su primenjivali i kolektivne kazne. Tako su primenili kolektivnu kaznu za opštinu Uljma i Izbište, jer nisu isporučile određene količine jaja.[248] Prodavci koji su prekršili uredbu o maksimiranoj ceni uvođeni su u određene kartoteke. Kažnjavanje za neisporučene obaveze vršili su šefovi centrala, a kazne su naplaćivali samovoljno. Žalbe nisu bile moguće. Tek 1942. godine presude o kaznama donosio je šef centrale u Beogradu i šef ekspoziture u Pančevu, a kasnije i u Petrovgradu. Lice koje je kažnjeno novčanom kaznom od 20 000 dinara, obavezno je kažnjeno i prinudnim radom, a vrstu i vreme rada određivala je krajskomandatura u Petrovgradu. Ekspozitura u Pančevu kaznila je za tri godine preko 6000 ljudi, što je mesečno iznosilo oko nekoliko miliona dinara. Samo u jednom mesecu u 1942. godini na ime kazni ubrano je 3 000 000 dinara.[249]

4. *Industrijska proizvodnja*

Banat je uglavnom poljoprivredno područje i zato je prirodno da su se razvijale one industrijske grane koje koriste agrarne proizvode. U industrijskoj strukturi preovlađuje mlinska industrija, zatim industrija građevinskog materijala — cigle i crepa. U manjoj meri je razvijena metalna, tekstilna i

[246] IA PKV, Novi Sad, VI grupa, *Zločini okupatora protivu imovine*, inv. br. 7994.

[247] VII, Citirani Nojhauzenov izveštaj I/34. i II/29.

[248] IA Bela Crkva, kutija XVIII, akt br. 9775/43.

[249] VII Beograd, *Zločini protiv imovine*, inv. br. 7994. Lica koja nisu izvršila odluku o otkupu kažnjavana su na licu mesta ili su slata u policijska nadleštva.

hemijska industrija, industrija kože i obuće, industrija čarapa, industrija mesa i alkoholnih pića.

Uoči rata u Banatu je bilo 79 industrijskih mlinova, drugo mesto pripadalo je industriji crepa i cigala (bilo je 44 preduzeća), a na trećem su bile električne centrale —svega 23. Pored ovih, bilo je 12 tekstilnih preduzeća i 6 preduzeća metalne industrije. Postojale su 3 pivare, 2 fabrike šećera i bombona, 6 fabrika za preradu mesa itd.[250] U industrijskom pogledu posebno mesto imalo je Pančevo, čija su preduzeća koristila domaće i uvozne sirovine. Tu je bila fabrika sijliaca „Tesla", zatim fabrika stakla, a bilo je i jedno brodogradilište na Tamišu za izradu šlepova.

U banatskim preduzećima preovlađivalo je učešće stranog kapitala pa je većina od njih bila u rukama akcionarskih društava.

Zanatstvo je bilo orijentisano na proizvode koji su od značaja za poljoprivredu. Preovlađivali su kovački, kolarski zatim stolarski, krojački, obućarski, pekarski i mesarski zanati. Trgovina, kao i zanati, bila je sitna i srednja jer je veletrgovačkih radnji bilo malo. Na teritoriji Banata u 1939. godini bilo je 4954 registrovane trgovačke radnje, a prema popisu od 1931. godine, bilo je 13 796 zanatskih radnji.

Prvorazrednu ulogu u oblasti bankarstva imale su filijale Narodne banke Kraljevine Jugoslavije, Pančevačka pučka banka i druge. Uoči rata u Banatu je bilo 50 novčanih zavoda, banaka i štedionica.[251]

Okupacijom Banata sva industrijska preduzeća prešla su u ruke Nemaca. Već u prvim naređenjima u maju 1941. godine zahtevalo se da sve radnje i radionice moraju biti otvorene, a ukoliko nemaju vlasnika, određuju se nemački komesari da rukovode proizvodnim procesima. Raznim uredbama i naredbama okupator je pribavio vlasništvo nad proizvodnjom i sredstvima za proizvodnju. Organizovao je posebne grupe za odnošenje mašina, vagona itd. U Banatu se stvaraju skladišta za prikupljanje hrane, silos u Petrovgradu. Nemci postaju direktori, komeseri ili poverioci tih preduzeća, a industrija, kao i ostale privredne grane bila je uključena u opšti privredni plan Rajha. Banatski folksdojčeri otkupili su neka preduzeća, ali uz cenu koju su sami odredili pljačkajući i na taj način tuđu imovinu. U ovom postupku služili su se policijom i Gestapoom. Prva banatska tvornica ulja A. D. u Petrovgradu bila je u rukama Jakova Abvendera, J. Lapa i Habjajsa sa osnovnim kapitalom od 4 000 000 dinara. U toku okupacije vlasništvo fabrike skroba u Jabuci kod Pančeva prelazi u vlasništvo nemačke firme „Dojče majzene verke" iz Hamburga. Za proizvodnju sapuna za Banat su bili određeni „Luksol" i Stevan Mesaroš iz Petrovgrada i Sava Tekijaški i Ljuba Franc iz Pančeva.[252] U 1943. g. opada industrijska proizvodnja. Sapun se dobijao 80 grama po glavi mesečno, a sapunski prašak 100 grama. Za seosko stanovništvo određena je količina od 40 grama sapuna, a usled nestašice ni to nisu mogla da dobiju te im je prodavana soda da ga sama spravljaju. Plavi kamen vinogradari su mogli da dobiju ukoliko daju stari bakar. Oni su u 1942. godini preko udruženja

[250] Božidar Ivković, *Neki metodi ekonomske politike i privredne pljačke okupatora u Banatu 1941—1944*, 175.

[251] B. Ivković, n. d., str. 175.

[252] *Službene novine*, Beograd, br. 115 od 14. oktobra 1941. Sapun je izdavan samo na sapunske karte. Svaki stanovnik Banata mogao je mesečno da kupi 100 gr sapuna i 100 gr sapunskog praška. Kuvanje sapuna bilo je zabranjeno.

vinogradara dobili oko 580 000 kg galice iz fabrike „Zorka".[253] Od sredine 1942. godine u Banatu je otpočela da radi mala fabrika za preradu samo banatskog duvana.[254]

U Petrovgradu je u toku okupacije radila fabrika šećera, a imala je 145 radnika i prerađivala šećernu repu. U 1941. godini prerađeno je 133 023 tona, u 1942. 58 236 tona, u 1943. 90 408 tona, a u 1944. godini 65 490 tona repe.[255] U velikoj Kikindi u 1943. godini otpočela je prerađevina železa u livnici braće Bon, koja je proizzvodila velike peći. Fabrika za proizvodnju građevinskog materijala, vlasništvo braće Bon, u 1943. godini takođe je radila, pa je u Banatu te godine ukupno proizvedeno 42 885 000 komada cigala i 16 151 000 komada crepa.[256] U junu 1943. godine otpočela je sa radom fabrika prozorskog stakla u Pančevu, koja od marta 1941. godine nije radila. Do kraja 1943. godine proizvedeno je 1 900 000 m^2 prozorskog stakla, daleko više nego što je bilo potrebno u zemlji, pa su Nemci deo stakla izvezli u Hrvatsku jer je Rajh imao obaveza prema njoj.[257] Fabrika glicerina je sve svoje proizvode slala u Rajh za potrebe eksploziva.

Saveznička avijacija stalno je bombardovala nemačka industrijska postrojenja u 1943. godini, pa su Nemci proizvodnju izvesnih industrijskih grana preneli u okupirane zemlje. Tako su izradu mreža za podmornice proizvodili u fabrici tekstila u Pančevu, a radnu snagu činile su žene. Proizvodnja veštačke svile bila je vrlo važna za ratnu privredu, naročito za izradu padobrana. Na osnovu uredbe od septembra 1941. godine, svilara u Pančevu sa zemljištem od 67 536 m^2 i sa svim zgradama ustupa se firmi „Miteldojče sprinete" iz Nemačke. Ova nemačka firma razvila je široku propagandu za gajenje dudova, organizovala predavanja, čak i kurseve kako treba gajiti svilene bube, a organizovala je i oglednu stanicu u Kovinu.[258] Prerađivačka industrija radila je isključivo za vojsku, policiju, kao i za izvoz u Rajh.

Banke su imale veliki značaj za privredu zemlje. Okupacijom naše zemlje, u jugoslovenskoj novčanoj privredi nastala je situacija koja je omogućila okupatoru da srpovodi raznovrsnu pljačku. Naredbama Hitlera regulisan je odnos pobedioca i pobeđenog. Zatim su sledile naredbe kojima se zabranjuje iznošenje deviza, hartija od vreednosti, zlata i plemnitih metala sa teritorije Rajha. Kao posledica svih dotadašnjih naredbi, već u maju 1941. godine u Beogradu otvorena je Rajskreditkasa. Ona je emitovala metalni novac i bonove, koji su bili u opticaju na teritoriji Srbije. Čak i pojedine vojne jedinice puštale su u promet papire kao platežno sredstvo i to u odnosu 100 dinara za jednu marku, zatim kovani novac od 10 i 5 rajhsmarki. Bonovi su služili za pokriće okupatorskih troškova.

Sve privatne banke bile su rasformirane, a formirana je Srpska narodna banka. Ona je, po naredbi vojnog zapovednika u Srbiji, počela sa radom 1. juna 1941. godine, a njen kapital iznosio je 100 000 000 dinara. Osim srpskog novca, u opticaj su pušteni bonovi i nemački kovani novac od 10 i 5 rajhsfeniga. Uredba o povlačenju bonova izdata je 30. juna 1942. godine. Srpska

[253] Nojhauzenov izveštaj, str. 38.
[254] Isto, str. 39 do 41.
[255] Monografija *Zrenjanin*, 209.
[256] Izveštaj Nojhauzenov, str. 32.
[257] Isto, str. 32 do 33.
[258] Živković, citirani rad, str. 415.

narodna banka imala je svoje filijale i u Banatu i to u Petrovgradu, Vršcu i Pančevu.[259]

Banatsko stanovništvo nije moglo ništa da kupi ovim novcem jer su trgovačke radnje bile prazne. Tako su Nemci vršili privrednu pljačku, jer su bezvrednim novcem odnosili materijalna bogatstva zemlje.

U Banatu je bio u opticaju novac koji je emitovala Srpska narodna banka (zvani Nedićev novac). U 1943. godini pljačka stanovništva vršila se pomoću tzv. „državnih bonova", emitovanih u julu 1943. godine. U avgustu te godine emitovane su obveznice državnog zajma koje su zamenjivale pomenute bonove, sa kamatom od 2,5 odsto. To je papir bez vrednosti kojim su isplaćivani proizvođači za izliferovane proizvode.[260]

Rajhskreditkasa je od Srpske narodne banke dobila u srpskoj moneti 130 miliona dinara na ime izdržavanja nemačke vojske. Tokom rata, usled pritiska od strane saveznika i povlačenja Nemaca sa bojišta, Nemci su nastojali da što više sredstava izvuku iz okupiranih oblasti, pa su uzimali 2 milijarde mesečno, a u 1944. godini nije se više znalo kolika će ta sredstva biti. Tada se plaćalo više nego za prethodne tri godine.

Deo sredstava namenjenog okupacionoj vlasti davalo je i banatsko stanovništvo. Osim toga, bilo je opterećeno i plaćanjem ratne štete folksdojčerima. Smatra se da je njima, na ime ratne štete iz aprilskog rata plaćeno 50 000 dinara mesečno, a isplaćena ratna šteta iznosi 10 do 15 miliona dinara.[261]

Postojalo je više načina pljačke stanovništva u Banatu. Jedan od oblika bilo je plaćanje kontribucije na ime troškova nemačke vojske, drugi isplata ratne štete folksdojčerima, a treći vanredne kontribucije kao što su kazne naplaćene od opština, naselja i sela za neisporučene razrezane količine životnih namirnica, za rušenje zgrada i slično. Nemci i folksdojčeri vršili su i direktnu pljačku u Banatu pa su, primera radi, samo u junu 1943. godine za 24 folksdojčerska naselja uzeli sumu od 1 398 980 dinara.[262]

5. *Eksploatacija radne snage na poljoprivrednim posedima i korišćenje radne snage u vojne svrhe*

Nemci nisu uvažavali norme međunarodnog ratnog prava, koje zabranjuju korišćenje radne snage u srpovođenju ratnih ciljeva. Oni su uveli dve vrste obaveznog rada i to u korist nemačke vojske i u nemačkim domaćinstvima iz kojih su muškarci otišli u vojsku. U cilju svestranog korišćenja radne snage, okupator je vodio kartoteku sposobnog stanovništva za rad i to ne samo Srba već i Mađara.

[259] Živković, citirani rad, str. 415.

[260] M. Šećerov, *Hronika Padeja*, 171. Na bonovima koje su emitovali piše „Ovlašćuje se Min. finansija da na ime 4,5 odsto državnog zajma od 2 milijarde dinara može privremeno izdati bonove koji će zameniti za obveznice zajma". A dalje: „Poreski obveznici koji za isporučene proizvode ne prime protivvrednost u gotovom novcu, već u srpskim državnim bonovima oslobađaju se plaćanja ratnog specijalnog dodatka" (posle rata nalazile su se veće količine ovih bonova po kućama).

[261] Živković, citirano delo, str. 464.

[262] IA Zrenjanin, Arhiva folksdojčera, br. 43, Akta za 1943. g.

U Petrovgradu je formirana ekspozitura javne berze rada sa ispostavama u Pančevu, Vršcu i Beloj Crkvi. Ona je posredovala između poslodavaca i radnika, izdavala je dozvole za rad, poslovne knjižice i drugo.

Podban, Lap Sep, već sredinom maja 1941. godine, preduzeo je mere da se obezbedi radna snaga za ratnu privredu. Sreski načelnici bili su obavezni da pripreme radnu snagu za rad u poljima i za potrebe nemačke vojske. Rad je bio obavezan, a na rad su slati mladići od 19 do 20 godina, kao i ljudi preko 40 godina.[263] U julu 1941. godine objavljena je uredba o uvođenju javnih radova pod motivacijom da se to čini radi „suzbijanja" nezaposlenosti. Građeni su putevi, obnavljane javne građevine, obezbeđivana voda za piće u naseljima i drugo.

Okupator je uredbom o obaveznom radu i ograničenju slobode uposlenja nastojao da fizičke radnike, koji su ranije radili u preduzeću, obaveže da obavezno nastave posao na bivšem radnom mestu. Raspolagao je spiskovima svih zaposlenih, a radnicima je bilo zabranjeno napuštanje radnog mesta.

Pri Opštem odeljenju Nadleštva podbana za Banat u Petrovgradu osnovan je odsek za obaveznu službu rada i odseci rada. Mobilisani su radnici za rad na tzv. javnim radovima, a sami su se brinuli za hranu i stan. Ovaj obavezni rad mogao je trajati najduže 6 meseci, a odnosio se na sve muškarce od 18 do 45 godina, kao i na sva vozila.

Nemačka je oskudevala u radnoj snazi, pa je u drugoj polovini 1941. godine u Banat stigla specijalna komisija iz Rajha da vrbuje radnu snagu za rad u Nemačkoj Njeno sedište bilo je u Petrovgradu, ali je imala svoje predstavnike po svim gradovima i selima Banata.[264]

Odziv dobrovoljaca za rad u Nemačkoj bio je slab. Najviše radnika javilo se 1941. godine, a to su bili mahom Nemci, Mađari, Slovaci i Rumuni. Ali vrbovanje radne snage najčešće se sprovodilo pretnjom slanja u logor ili zatvor. Procenjuje se da se u Banatu od 1941. godine do februara 1942. godine prijavilo 15 000 „dobrovoljaca" za rad u Nemačkoj. Do kraja rata na rad je otišlo još 1000 ljudi.[265] Ove ljude Nemci su, na osnovu uredbe, obnarodovane 1943. obavezali da rade do kraja rata. Obećana novčana nagrada dobrovoljnim radnicima u Nemačkoj nije redovno isplaćivana.

Odlazak radne snage ugrozio je ostvarivanje dirigovane privrede Banata. Vlasti iz Bele Crkve predlagale su da se najpre vrbuje nezaposlena radna snaga, zatim prekobrojna, kako se ne bi ugrozila domaća privreda. Zato su sreske vlasti odlučivale ko može da ide u Nemačku.

[263] IA Bela Crkva, kutija XVII, akta 1320. Radnici koji su radili za 12 časova dobijali su od 140 do 180 dinara. Ali ako radnici nisu hteli da rade po toj ceni, vlasti su pribegavale mobilisanju raspoložive radne snage za „dobrovoljni rad", ali pod policijskom kontrolom. Ovo su činili da ubede radnike da je bolje raditi za novac nego „besplatno".

[264] IA PKV, Novi Sad, IV grupa masovnih zločina okupatora i njegovih pomagača u Vojvodini, inv. br. 7993. Komisija koja je stigla iz Rajha, oglasila je preko sreskih načelstava zainteresovane kada treba da se prijave za rad u Nemačku. Ženska radna snaga trebalo je da ima od 17 do 38 godina. Tako su se iz Bele Crkve prijavili za rad 27 radnika, 31 zemljoradnik i 15 zanatlija, Svi Nemci, osim dvojice Srba.

[265] Isto. Iz opštine Ninčićeva, primera radi, otišlo je 43 Nemaca i Nemica. Sudeći po spisku nemačke narodnosne grupe „Srednji Banat" iz Petrovgrada je 20. sept. 1942. godine otišlo 405 lica i to Nemaca.

U Petrovgradu je, na osnovu naređenja krajskomandature, Okružno načelstvo izdalo obznanu u kojoj se stanovništvo Banata upozorava da je svako lice sposobno za rad obavezno da svoju radnu snagu stavi na „raspolaganje proizvodnji", pošto je radna snaga potrebna, „svaka druga radnja smatraće se za sabotažu i biće najstrože kažnjena."[266] U maju 1942. godine izašla je naredba o mobilizaciji izvesnih godišta u radnu službu, koja traje od 10. juna do kraja poljoprivrednih radova 1942. godine. Ovu mobilisanu radnu snagu mogu da koriste nemačka poljoprivredna domaćinstva, čiji su članovi pozvani u vojsku ili na vojnu dužnost, kao i porodice čiji su članovi poginuli u ratu. Radnu snagu su koristili predsednici opština, beležnici i sreski načelnici. Mobilisani radnici dobijali su stan i hranu i po 20 dinara dnevno. Da se sve odvija po „zakonu", poslodavci su sklapali ugovore sa radnicima.

Početkom 1942. godine mnogi radnici koji su došli na odsustvo, a nisu želeli da se vrate u Nemačku.[267] U aprilu 1942. godine okružni načelnik za Banat oglasom naređuje da se na teritoriji Banata formiraju poljoprivredne radničke jedinice od građana, bez obzira koliki im je posed i koje su nacionalnosti. Svi posednici zemlje bili su dužni da dostave podatke o veličini poseda, poljoprivrednim mašinama i spravama, posejanom zemljištu i zemljištu koje će zasejati do aprila 1942. godine.[268]

Mobilisana radna snaga raspoređena je po nemačkim domaćinstvima čiji su članovi bili u vojsci, zarobljeništvu ili su poginuli u ratu. Od rada su bili oslobođeni samo bolesni radnici, ali su i oni, prema naređenju okružnog načelnika, kasnije morali da idu ponovo na lekarski pregled. Radnici su morali da slušaju poslodavce, da čuvaju sprave i alatke, jer se u protivnom rad produžavao još za 6 meseci.[269] U nemačkim domaćinstvima radilo se po grupama, pa se i smena vršila po grupama. Radnici su dobijali po 20 dinara dnevno, a isplaćivalo se svake druge nedelje. Jedino radnici na železnici bili su oslobođeni od obaveze rada.

I pored predviđenih mera, za obavljanje poljoprivrednih radova nije bilo dovoljno radnika. Mobilisani su za rad i trgovački i zanatlijski radnici. Oni koji su izjavili da nisu sposobni za poljoprivredne radove, slati su na seču drva, tucanje kamena i slično. Mobilisani radnici morali su sa sobom da ponesu karte za hleb i šećer, jer domaćinstva kod kojih su radili nisu dobijali za njih sledovanje. Obaveznici rada često su sebe onesposobljavali, nastojeći tako da izbegnu radnu obavezu.[270] Zbog nedostatka radne snage, okupatori su mobilisali i lica rođena 1925. godine sa obavezom da rade 138 dana.

U Nemačkoj se osećala oskudica ne samo u radnoj snazi već i u stručnim radnicima. U 1943. godini pozivani su lekari da se jave za rad u Nemačkoj za platu od 400 do 700 RM, s tim što im se omogućava da mesečno šalju poro-

[266] *Službene novine za Banat*, br. 43 i 44, 28. maj i 4. jun 1942.

[267] IA Bela Crkva, kutija XVII. Iz dokumenata se vidi da nemačka porodica Adama Bartoloma ne želi da se vrati u Nemačku, pa su vlasti iz Petrovgrada intervenisale. Ali, bilo je pojava da se iz Banata traže služavke. Nemica Gether iz Manhajma tražila je od gradonačelnika Bele Crkve da joj pošalje služavku.

[268] Isto.

[269] IA Bela Crkva, kutija XVII. Gazde su prema radnicima bili grubi, što se vidi iz velikog broja žalbi na poslodavce. Uslovi rada su najčešće nepovoljni pa su radnici bežali sa posla, ali se za njima slala potera.

[270] Dr Šiler kaže da ima simulanata i slučajeva da ljudi stavljaju duvan ispod očnih kapaka da bi im natekli.

dici 350 RM. Nemci su ustrojili i kartoteku za stručne radnike — građevinare, radnike za obradu metala, mašiniste i ložače. U zimskom periodu obaveza rada trajala je 5 meseci. Radnici koji su radili 138 dana ili 5 meseci i pocepali odelo, mogli su kupiti novo. Nemci su koristiil i radnu snagu učenika osnovnih i srednjih škola. Usled nestašice radne snage uveli poludnevnu nastavu kako bi učenici u slobodnom vremenu pomagali roditeljima u poljoprivrednim poslovima.[271] Đaci su vadili zimske sadnice, sakupljali kamilicu, lekovito bilje i drugo.

Radnom snagom koja nije dovoljno iskorišćena moglo je da raspolaže Okružno načelstvo. Ono je i raspoređivao mobilisanu radnu snagu. Radnici nisu smeli da napuštaju Banat ili da i dalje ostanu van njega. Poljoprivredne sluge morale su da rade najmanje 6 meseci. Oni, za koje se utvrdi da nisu dovoljno iskoriršćeni u sopstvenom domaćinstvu, morali su da rade u drugom ili u nekom preduzeću. Ako to ne čine, vlasti će ih prinuditi; tako su slali na rad i notorne pijanice[272] U martu 1943. godine izašla je okružnica o upućivanju radne snage na obavezan rad i o formiranju radne službe za poljoprivredno područje. Obaveza rada odnosila se na celokupno stanovništvo Banata od 16. do 60. godine.[273]

U oktobru 1943. godine doneta je uredba o uvođenju ratnih privrednih mera Rajha. Na osnovu ove uredbe mogla je da se izvrši potpuna mobilizacija privrede i radne snage. „Svaki za rad sposoban stanovnik može da bude obavezan za vršenje određenih radova." Uredba je predviđala upošljavanje nemačkih državljana i pripadnika nemačke narodnosne grupe, od 17 do 45 godina, za radove u vojsci, policiji, privredi, zdravstvu, verskim poslovima itd.[274] Nemački ratni neuspesi odrazili su se i na ratnu privredu. Radna snaga se sve više smanjivala, a kao posledica toga redale su se uredbe o sprovođenju privrednih mera. U sedmoj uredbi se kaže: „Sva preduzeća, ustanove i sva upravna nadleštva obavezna su da odmah ispitaju mogućnost zamene ženama onih radnih mesta koja su zauzeta muškim snagama. Radna služba je u međuvremenu povećana od 138 dana na 190 dana.[275]

6. Korišćenje radne snage u vojne svrhe

Sve do 1943. godine stanovništvo Banata nije korišćeno za rad u vojne svrhe. Međutim, kada se ratna sreća izmenila i kada su Nemci počeli da se povlače sa istočnog fronta, da gube teritorije sa aerodromima, Banat postaje značajna vojna baza.

Po naređenju vojnog zapovednika za Jugoistok, počinje gradnja vojnih baza u Banatu. Grade se aerodromi u Ečki, Kovinu i Pančevu, a manji u Alibunaru, Bašaidu, Botošu, Vidu i Beloj Crkvi.[276] Radnu snagu za podizanje aerodroma pripremila je krajskomandatura u Petrovgradu.

[271] IA Kikinda, fond 42, kutija 4, Zapisnici Nastavničkog Saveta Drž. mešovite građanske škole, 1934. do 1944. godine. Ukoliko učenici ne iziđu na rad mogu stražarno da ih sprovedu. Oni su morali da vade sadnice jasena i hrasta u Adi i Molu.
[272] *Službene novine za Banat,* br. 81 od 20. februara 1943.
[273] *Službene novine za Banat,* br. 85 od 20. februara 1943.
[274] *Službene novine za Banat,* br. 110 od 10. oktobra 1943.
[275] *Službene novine za Banat,* br. 112 od 24. sept. 1943.
[276] VII, Beograd, IV grupa masovnih zločina u Banatu, inv. br. 7993, str. 40.

Za izgradnju aerodroma u Ečki i Kovinu i za popravku pruge Kikinda—Petrovgrad traženo je od kikindskog sreza 5000 radnika. Sreski načelnik u objašnjenju okružnom načelniku kaže da u srezu postoji 15 opština, od kojih su osam čisto nemačke, a od preostalih 7 samo su 3 čisto srpske i iz njih je višak radnika raspoređen po nemačkim opštinama. Iz podataka koje je dao, vidi se da je u Mokrinu bilo zaposleno 3592 radnika, ali da je za rad ostalo 1799 ljudi. Na osnovu broja katastarskih jutara proizilazi da na jednog radnika dolazi 12 jutara zemlje, a za rad u poljoprivredi nedostaje i stočna radna snaga.[277]

Aerodrom u Ečki gradilo je 20 000 radnika i 750 stručnjaka, a pored njih radilo je i 2000 italijanskih zarobljenika. Za obrađivanje njiva i bašti na aerodromima upotrebljavana je ženska radna snaga. Aerodrom se prostirao na površini od oko 1600 jutara, a nalazio se između Ečke- Petrovgrada i Martinice. Radovi su počeli u avgustu 1943. godine, pod rukovodstvom šefa radilišta Vagnera, iz Beča. Organizacija „Tot" je izvodila radove. Mobilisani radnici radili su po 3 meseca, a obećana nadnica od 30 do 60 dinara nije isplaćivana. Ženska radna snaga korišćena je za pranje rublja nemačkoj vojsci, ribanje kasarne i slično. Radnici koji su izostajali sa posla kažnjavani su javnim batinanjem. Okružni načelnik poslao je na rad 1200 radnika i 250 stručnjaka, ali je ovaj broj bio nedovoljan, pa je proglasom pozvao sve stručnjake rođene od 1893. do 1925. godine. Traženi su stolari, zidari, tesari i drugi. Odnos prema radnicima bio je veoma strog: nazivani su saboterima, prećeno im streljanjem ako ne obave određene radova u određeno vreme. Izdvojeno je 60 radnika i odvedeno u Petrovgrad pred vojni sud. 15 radnika osuđeno je na kaznu zatvora od 3 do 9 meseci, koju će izdržavati u petrovgradskom logoru.[278]

U Pančevu je postojao aerodrom koji je koristila okupatorska vojska. Na njemu je korišćena radna snaga samo radi održavanja. Radnici su ostajali po 4 meseci, ali kako smena nije dolazila, radili su i duže po 12 časova dnevno. Gradili su piste, nasipe,sekli travu itd. Nadnica je iznosila 40 do 50 dinara, a na pijaci se radna snaga plaćala 300 dinara.

U avgustu 1943. godine počela je gradnja aerodroma u Kovinu, zajedno sa železničkom prugom koja bi ga vezivala sa trajektom na Dunavu. Radnici su ovde radili do kraja rata. I u Beloj Crkvi koristio se za vojne svrhe aerodrom koji je bio izgrađen pre rata, ali je u 1943. godini proširen.[279] Pored ovih građeni su i pomoćni aerodromi u Alibunaru, Kraljevićevu, Bašaidu itd.

Okupatorska vlast u Pančevu uvela je kuluk. Organizovala je službu kolskom zapregom sa 500 učesnika. Dnevno je, prema spisku, pozivano po 15 kola, koja su radila uzastopno dva dana .Nedolazak kulučara policija jee kažnjavala sa 2000 dinara. Oni su prenosili na aerodrom materijal za vojsku. U Pančevu je besplatnom radnom snagom izgrađen i silos za vojne potrebe.

Najveći pionirski park u Banatu nalazio se u Pančevu. Tu su slagani železnički pragovi, šine i gvozdene konstrukcije mostova. Nemci su ovaj materijal donosili iz Rumunije, a odatle su ga slali za potrebe nemačke vojske. Istovar i utovar obavljali su obaveznici rada, koji su morali da rade 60 dana, ali je ta obaveza nekom trajalaa i do 150 dana.[280]

[277] IA Kikinda, fond 84, Arhiva sreskog načelstva br. 4605, 8031 od avg. 1943.
[278] IA PKV, Novi Sad, inv. br. 7993.
[279] IA PKV, Novi Sad, inv. br. 7993.
[280] Isto, inv. br. 7993.

Obaveznici rada iz Pančeva radi su po 60 dana na utovaru i istovaru žita u mlinu na valjke koji je mleo samo za potrebe nemačke vojske i za ishranu Nemaca u Rajhu.

Rad na Ostrvačkoj adi trajao je dva meseca, a obaveznici sekli su drva. Deo drva koristio se za potrebe nemačke vojske. Topole i vrbe korišćene su za pravljanje šper-ploča za izradu aviona umesto čamovine. U radu su učestvovali, pored logoraša, i omladinci koji su morali da naseku i umetre po 39 m^3. Drva su sečena na teritoriji između Kovina i Smedereva na adi na Dunavu, ali potreba za ogrevom time nije bila podmirena.[281]

Nemci su deportovali na rad političke krivce iz petrovgradskog logora i drugih banatskih zatvora. Deportacija je otpočela s proleća 1942. godine i trajala do kraja rata. Zatvorenike su najpre dovodili u petrovgradski logor, gde su ostajali izvesno vreme, zatim slali na Banjicu, a odatle u Nemačku, Francusku ili Norvešku. Već 6. maja 1942. godine, izdvojio je Špiler prvu grupu, njih oko 105, i poslao u logor na Banjici, a odatle su deportovani Dunavom preko Austrije i dalje sve do luke Štetin. Posle dvanaestodnevnog putovanja stigli su u norvešku luku Narvik. Putem su ih vojnici tukli bikačama, a usled loših uslova putovanja i veoma slabe ishrane mnogi su se porazbolevali, a 8 lica je umrlo na brodu. U Narviku su smešteni u logor „Bajsford", a radili su u kamenolomu i na ukrcavanju kamena na tegljače. Nemci su ih zlostavljali i masovno streljali. Ishrana je bila slaba, hranili su se nekom vrstom trave slične koprivi.

Polovinom 1943. godine izmenila se situacija u logorima Norveške. SS-trupe upućene su na istočni front, a umesto njih u logor su stigle jedinice Vermahta, koje su imale sasvim drugačiji stav prema logorašima. Poboljšanje života u logoru odrazilo se na ishranu, lečenje bolesnika, a prestalo je i masovno streljanje.

Krajem 1944. godine logoraše su proglasili ratnim zarobljenicima, registrovali su ih i kod Međunarodnog Crvenog krsta, te se od tada situacija vidno izmenila.

Izloženi mukotrpnom životu i surovoj norveškoj klimi, sistematskom i masovnom streljanju, batinanju, davljenju, od jugoslovenskih logoraša u domovinu su se vratili samo 38 preživelih, a iz kikindskog zatvora svega 6.[282]

Sredinom 1944. godine, sa Banjice je krenuo transport od oko 600 zatvorenika, od kojih je oko 150 bilo iz petrovgradskog logora. Logoraše su transportovali za rudnik Eruvil u severnoj Francuskoj. Rad je bio težak, a često su se rušili čitavi nepoduprti svodovi. Ozlede na radu bile su teške, a lečenje nikakvo. Kako je ubrzo otvoren drugi front, nemačke vlasti evakuisale su ih dublje u Nemačku. Saveznici su bombardovali kolone, logoraši su iskoristili zabunu, razoružali nekoliko stražara i razbegli se po susednim šumama. Kasnije su formirane grupe i priključile se savezničkim jedinicama.[283]

[281] *Novo vreme*, 16. april 1942. Iste podatke ima zapisnik gradskog veća u V. Kikindi za 1942. godinu. Za Mađarski kulturni savez, iz Mađarske je u Kikindu stiglo 400 vagona drva. Drvo je podeljeno Mađarskom savezu 35 odsto, Kulturbundu 35 odsto i nemačkoj vojsci 30 odsto. Na sednici su istakli da je usled hladnoće bilo i smrtnih slučajeva (IA Kikinda inv. br. 128).

[282] Narodni muzej Kikinda, grupna izjava logoraša u Norveškoj, inv. br. 16

[283] IA PKS, Novi Sad, IV grupa masovnih zločina u Banatu, inv. br. 7993.

Okupator je internirao i patrijarha Gavrila Dožića, kao i druge crkvene dostojanstvenike koji su odbijali saradnju: episkopa Nikolaja Velimirovića, profesora fakulteta Vasilija Kostića i Jovana Velimirovića. Svi su bili smešteni u manastir u Vojlovici, kraj Pančeva. Posle intervencije Milana Nedića i ministra Velibora Jonića, pošto su odbili svaku saradnju, patrijarh i episkop Nikolaj Velimirović pod stražom gestapovaca 13. septembra 1944. godine otpremljeni su u Beč.[284]

Domaći Nemci sprečavali su krajem rata otpremanje Banaćana na rad u Nemačkoj jer im je trebala radna snaga.

Banaćani su upućivani u rudnike. Mnogi Hrvati iz Starčeva i mladići iz Opova, odbili su da stupe u nemačku policiju, pa je uhapšeno 50 Starčevaca i 21 Opovčanin. Svi su upućeni u Borski rudnik. Mladići iz Starčeva radili su prvo na aerodromu u Ečki.[285]

Okupator je i u Banatu vršio preseljavanje stanovništva. Iseljavanja srpskih porodica iz nemačkih sela folksdojčeri su vršili i pre rata jer su im otkazivali posao. To je činjeno u Banatskom Karlovcu, najpre pojedinačno, a zatim masovno. U ovom selu bilo je 11 srpskih porodica, čiji su članovi radili u radionicama i fabrikama. Čim su 11. aprila 1941. godine ušle okupatorske trupe, članovi Kulturbunda pohapsili su sve Srbe. Posle 13-dnevnog zlostavljanja naređeno im je da se u roku od 24 časa isele. Imovinu su prodali Nemcima u bescenje i odmah napustili Banatski Karlovac.

I Rumuni su, uz pomoć vlasti iz Rumunije, planirali da isele Srbe iz Banatskog Novog Sela. Zato su doveli iz Timočke krajine oko 100 Rumuna i smestili ih kod domaćih Rumuna. Kako posle 6 meseci nisu uspeli da isele Srbe, Timočani su se vratili.

Okupator je u oktobru 1944. godine blokirao selo Kusić kod bele Crkve i uhapsio 100 Srba. Posle saslušanja u belocrkvanskom zatvoru, jedan deo je pušten, a 41 lice sprovedeno u petrovgradski logor .Tu su prvo podvrgnuti poznatim mučenjima, a zatim sprovedeni u logor na Banjici. Posle tri nedelje deportovani su u Nemačku. Samo žene iz ovog transporta sprovedene u logor Ravensbrig na švajcarskoj granici, a radile su u fabrikama aviona u Drezdenu. Muškarci su sprovedeni u logor Mathauzen i radili u kamenolomima.[286]

7. *Pljačkanje zemljišnih poseda*

Okupatori su u Banatu oduzimali i nekretnine: zemlju, kuće, zgrade, vinograde, trgovačke radnje, preduzeća, ne vodeći računa o poreklu imovine, vlasništvu i pravnom obrazloženju takvog akta.

Uredbom o delimičnom ukidanju mera izvršenih na osnovu zakona o agrarnoj reformi, agrarna zemlja postala je predmet slobodne kupoprodaje. Ova uredba koristila je domaćim Nemcima, pa su proširili svoje posede, pljačkajući na taj način svoje sugrađane. Eksproprijacija rumunske i mađarske

[284] Isto. Svaki radnik u Borskom rudniku obavezan je bio da za 8 sati utovari 10 vagonića ili jedan veliki vagon. Opovčani su na kolenima i leđima imali znak ŠL (jer su bili iz kažnjeničkog logora).

[285] N. i S. Šijački, *Kikinda od 1941—1945* (materijal za istoriju) str. 177, IA Kikinda.

[286] IA SKV Deportacije i prinudni radovi, inv. br. 7993.

nacionalnosti, koja je bila izvršena na osnovu zakona o agrarnoj reformi 20. juna 1941. godine — proglašena je nevažećom. Proglašeni su nevažećim i svi prenosi vlasništva ili poseda, a uknjiženje novog vlasništva obavljalo se bez takse.[287] Ovu uredbu vlasti su obnarodovale po svim selima Banata. Tako je, na primer, dobošem obavešteno stanovništvo u Mokrinu da oni koji su posejali dobrovoljačku zemlju ili agradnu zemlju ne mogu skinuti useve ako priznanicom ne dokažu da su je kupili.[288] A kako imaoci takve zemlje nisu posedovali priznanice, useve sa poseda odneo je okupator.

Generalni opunomoćenik za privredu je u maju 1941. godine naredio da se velikoposednici Jevreji primoraju da prodaju imanje Nemcima. Tako je posed Đerđa Lederera od 5 000 katastarskih jutara od Čoke prodat nemačkoj komori, čiji je suvlasnik bio i Gering. Isti postupak primenjen je i na Šilera, pa mu je uzeto 800 katastarskih jutara u Novom Kneževcu. Uzeto je i imanje grofa Čekonjića u Srpskoj Crnji od 900 jutara.[289] Od Jevrejina Šulhofa Nemci su uzeli 792 katastarska jutra zemlje i 30 jutara vinograda. Ovo imanje postalo je vlasništvo Hermana Geringa, na njemu su sve do 1943. godine radili nadničari. U 1943. godini je tu formiran logor za žene iz raznih mesta Banata, pa se Geringovo imanje obrađivalo besplatno. Ali, kada se osetila nestašica radne snage, mobilisane su devojke koje su radile 2 do 3 meseca. U sezoni rada na ovom imanju radilo je 150 do 200 žena. Mobilisane devojke dobijale su minimalne nadnice. Na imanju Ludviga Šulhofa u Padeju komesar je bio domaći Nemac Krištof Verner iz Hajfelda.[290] Domaći Nemci su od Vase Matejića iz Padeja uzeli 1 300 jutara, a od Ognjenovića iz Bočara više od 800 jutara zemlje.[291] Okupator je oduzeo zemlju u potesima „Stevino polje" i „Martinci" kod Petrovgrada, tvrdeći da pripada nemačkom življu iz okolnih sela, pa su sitni srpski zemljoradnici ostali bez zemlje. Od sitnih i srednjih seljaka oduzimali su i konje za vojne potrebe, a zatim i goveda i svinje[292] U Ruskom Selu domaći Nemci su od 14 vlasnika oduzeli 48 jutara zemlje. Oduzetu zemlju od Srba Nemci su tako malo platili da se za 8 jutara zemlje nije mogla kupiti ni jedna krava.[293]

Neki agrarni interesenti koji su bili dobili zemlju, izgubili su pravo da je obrađuju i skidaju useve; to se odnosilo i na one koji su kupili opštinsku zemlju. Tražilo se od sela da formiraju odbore, koji će na osnovu uredbe o agrarnoj reformi izvršiti popis vlasnika koji ne obrađuju zemlju. Nadleštvo podbana za Banat poslalo je opštinama spiskove koga treba uvesti u red vlasnika poseda prema uredbi o agrarnoj reformi od 20. juna 1941. godine sa napomenom da se može, ako je potrebno, i sila primeniti.[294]

[287] *Službene novine*, Beograd, br. 82 od 22. juna 1941.
[288] NM Kikinda, *Knjiga obaveštenja „Dobošar"* I, knj. str. 92, inv. br. 1660.
[289] Muzej revolucije, Novi Sad, Danilo Kecić, *Okupacija Vojvodine* (rukopis).
[290] Mata Šećerov, *Hronika Padeja*, Novi Sad, 1975, 115—116.
[291] Izjava Pere Markovića, dugogodišnjeg saradnika Istorijskog arhiva u Kikindi i sudskog tumača posle oslobođenja. On kaže da je na imanju Lederera spremano specijalno seme za cveće. Na delu imanja gajene su specijalne vrste konja, svinja i ovaca. Postojala je i fabrika salame, prerađivano grožđe itd.
[292] Hronika *Zrenjanin*, 226.
[293] Izjava Save Lalića, koji navodi da su domaći Nemci u Ruskom Selu uzeli 4 jutra srpske zemlje mada je neko od njih imao i po 100 jutara.
[294] IA Kikinda, Arhiva sreskog načelstva, kutija br. 4.

Domaći Nemci iz sela oko V. Kikinde (Nakovo, Šarlevil i Sveti Hubert) zahtevali su ispravku atara i tražili da im se ustupi 5 152 jutara i 1294 hvati oranice iz atara Velike Kikinde. To je bila najplodnija zemlja u ataru koja je kikindskoj opštini donosila najviše prihoda, skoro 1/4 gradskog prireza. Međutim, gradsko poglavarstvo se sa ovim zahtevom Nemaca nije složilo.[295]

Nemačka narodnosna grupa odredila je vrednost nekretnina u Banatu u 1941. godini i to ovako: oranice I klase od 10 000 do 15 000 dinara po jutru, oranica II klase od 8 000 do 10 000 dinara i oranice III klase od 6 000 do 8 000 dinara. Cena je, međutim, zavisila od udaljenosti zemlje od železničke stanice.[296]

Na osnovu uredbe o delimičnom ukidanju agrarne reforme od 20. juna 1941. godine, protiv vlasnika koji nisu obrađivali zemlju u 1940/41. godini pokrenut je postupak i oduzeta zemlja. Nju su kupovali folksdojčeri 85 odsto, Mađari 14 odsto a ostalo Slovaci, Rumuni ili Hrvati. Opštinska uprava izdavala je kupcima uverenja koja su zatim dostavljana agrarnom odeljenju u Petrovgradu, a onda Cvirneru Sepu, vođi nemačke narodnosne grupe seljaka u Banatu. On je uvek odobravao svaki prinudni otkup nekretnina. Posle odobrenja, akt se vraćao agrarnom odeljenju, koje je sastavljalo kupoprodajni ugovor, a potpisivali su ga kupac i dr Peter Penc, načelnik toga odeljenja. Kupovnu cenu nekretnine određivalo je agrarno odeljenje u Petrovgradu. Od određene sume naplaćivani su raniji dugovi vlasnika oduzete zemlje. Dešavalo se da ovaj nije hteo da primi novac, pa se tada novac deponovao u banke. Takvog novca bilo je 32 000 000 dinara. Zemlja je oduzeta od 3400 vlasnika sa naknadom, a od 2300 bez ikakve naknade. U Banatu je oduzeto 11 000 katastarskih jutara zemlje uz otkup od 78 000 000 dinara.[297]

Do 15. XII 1943. godine prodato je 431 okućnica u ukupnoj vrednosti od 126 783 225 dinara. Od jevrejskih njiva prodato je 385 jutara a 1038 ha za sumu od 3 133 252 dinara.[298]

Za gradnju aerodroma u Ečki od vlasnika zemlje oduzeto je 1000 jutara. Koliko je ovo oduzimanje poseda bilo zasnovano na pravnim odredbama, može se videti iz jednog dela uredbe o dopuni uredbe o delimičnom ukidanju agrarne reforme, u kome se kaže: „Protiv odluke nadležne banske uprave u Banatu, nadleštva podbana za Banat, nije dopušten pravni lek."[299]

Oduzimanje zemlje srpovedeno je baš u vreme žetve 1942. godine, pa su sopstvenici zemlje oštećeni i time što nisu mogli da skinu plodove. Tako je opština u Martincima izgubila 1105 jutara, opština Lazarevo 1395 jutara, Toba 340 jutara, Kriva Bara 830 jutara, Velika Greda 600 jutara, Jaša Tomić 423 jutara, Vračevgaj 347 jutara, Glogonj 1000 jutara, Jabuka 2800 i Kraljevićevo 1100 jutara. Ovo zemljište je oduzeto bez ikakve naknade.[300] Jednom uredbom kasnije opštinama Jabuka, Glogonj, Toba, Martinci i Lazarevo ukinuta je eksproprijacija, a nekretnine su vraćene vlasnicima.[301]

[295] IA Kikinda, Zapisnik Gradskog poglavarstva od 8. nov. 1941.
[296] IA Kikinda, Sresko načelstvo, kutija br. 4 akt 1649/43.
[297] IA PKSV, Novi Sad, IV grupa masovnih zločina u Vojvodini, inv. br. 1820. Vidi VIG 2. april 1963. g. Ž. Atanacković, *Okupacija Vojvodine i stanje posle okupacije*, 59.
[298] VII, Izveštaj Nojhauzena, t-75-R 69 S-75-172.
[299] *Službene novine*, Beograd, br. 99 od 20. avgusta 1941.
[300] IA AR PKSV, Novi Sad, inv. br. 7858 i inv. br. 6774.
[301] *Službene novine*, Beograd, br. 14 od 17. februara 1942.

Gradsko veće u Kikindi moralo je na zahtev Mađarskog kulturnog saveza da mu ustupi zemljište koje je bilo izdato u zakup sportskom klubu „Kosovo" na 10 godina. Zemljište u vranjevačkom ataru u dužini od 2500 jutara početkom 1942. godine uzeli su Mađari.

Interesantno je da su Nemci smatrali da su uzete nekretnine, uglavnom od Srba, plaćene. Tako je na jednoj sednici Gradskog veća u Kikindi, prefekt policije Franc Rajt izjavio da treba da postoji veće razumevanje za nemačku narodnosnu grupu i naglasio: „Baš ta naklonost što svuda kupujemo nekretnine koje su nam potrebne dokazuje da se ne želimo koristiti na štetu drugih."[302]

Neki vlasnici su iz straha prodavali i sami svoju zemlju. Oko 2300 jutara eksproprisano je zajedno sa plodovima, sa živim i mrtvim kapitalom, a oko 10 630 jutara uzeto je bez ikakve naknade.[303]

8. Pljačkanje kulturnih ustanova u Banatu

Pljačkanje i uništavanje kulturnih dobara počelo je aprila 1941. godine i trajalo je do kraja rata. Ovakva nedela činile su nemačke vojne jedinice i folksdojčeri, ali su postojale i specijalne nemačke jedinice za odnošenje kulturnih i umetničkih vrednosti, biblioteka, arhiva itd. Ova pljačkanja i uništavanja ubrajaju se u zločine i bila su planska, sistematska i sveobuhvatna.

U starijoj, a i u novijoj istoriji naših naroda, MANASTIRI I CRKVE imali su veliku versku i kulturnu ulogu. Često su služili i kao stecišta za okupljanje boraca protiv okupatora. O takvoj njihovoj ulozi znali su neprijatelji pa su preduzimali mere da unište i opljačkaju sve vrednije kulturno-istorijske spomenike. Okupatorski vojnici su crkvu u Alibunaru pretvorili u zarobljenički logor i u njoj zlostavljali uhapšene rodoljube, a u Pančevu su demolirali spomenik zvani „Krst svete Trojice", podignut 1804. godine u čast pobede Karađorđa nad Turcima.[304] Za vreme okupacije znatno je oštećena Saborna crkva u Vršcu. Tavanica je napukla jer su Nemci u njoj pucali iz različitog oružja. Toranj je služio kao osmatračnica, a od maja 1943. godine okupator je zabranio vernicima ulazak u crkvu. Sve vredne stvari Nemci su odneli, a kada su je u januaru 1944. godine napustili, crkva je bila potpuno opljačkana.[305]

Folksdojčeri su zajedno sa nemačkim snagama opljačkali hramove u Petrovgradu, Pančevu, Beloj Crkvi i Vršcu. Do temelja su razrušili hramove u Padeju, Novom Kneževcu, Potiskom Svetom Nikoli i Banatskom Aranđelovu. Hram u Pančevu pretvoren je u magacin za vojne svrhe. Vršački hram najpre je služio za zatvor, a zatim je prodat protestantskoj opštini. Nemci su u maju 1941. godine bombama razrušili grobljansku crkvu u Pančevu jer su

[302] IA Kikinda, Zapisnik gradskog veća, 9. okt. 1941, str. 385.

[303] Muzej narodne revolucije, Novi Sad, Danilo Kecić, *Okupacija Vojvodine.*

[304] Mladen Markov u publikaciji *Šta je sa otadžbinom?*, navodi da je po legendi krst podignut noću, na prepad, jer su i rimokatolici hteli na istom mestu da podignu svoj krst. Spor je rešio general Petar Terzić. On je preporučio pravoslavnima da preko noći podignu krst na trgu. Njegova vrednost u ono vreme iznosila je 2000 forinti (str. 193).

[305] IA PK SKV, inv. br. 7995.

se u njoj navodno krili četnici. Na groblju su otvarali i mrtvačke sanduke.[306] Oni su oštetili pravoslavna groblja u Pančevu, Vršcu, Petrovgradu i Velikoj Kikindi.

Okupator se naročito okomio na sinagoge i zgrade jevrejskih crkvenih opština. U Petrovgradu su do temelja srušili sinagogu, a od njenih cigala je bivši komandant logora, Has, sazidao je sebi kuću. Gvozdena konstrukcija sinagoge upotrebljena je za fabriku čarapa.[307] Sinagoga u Velikoj Kikindi upotrebljavana je najpre kao prihvatni zatvor za Jevreje, a kasnije za perionicu. Prethodno je potpuno opljačkana. Ukupna šteta ceni se na preko 350 000 dinara. U sinagogi se bila nalazila arhiva, matične knjige, biblioteka koja je imala 20 primeraka talmuda, oko 100 religioznih knjiga.[308]

Nemcima su smetali i istorijski spomenici. Njih su najčešće rušili, lomili, uništavali minama ili uklanjali. U Pančevu su skinuli sa zgrada ploče znamenitih ljudi — dr Svetislava Kasapinovića, Jovana Jovanovića Zmaja, Stevana Šupljikca, a uništeni su svi spomenici borcima iz prvog svetskog rata. U Kovinu je okupator skinuo spomen-ploču Dragutinu Čoliću, koji je streljan u prvom svetskom ratau ,a sa zida na ulasku u Duševnu bolnicu skinuta je i uništena spomen-ploča dvojili Bokeljaca streljanih zbog učešća u kotorskoj buni. Spomenici Jovana Sterije Popovića i Svetozara Miletića u Vršcu, po naređenju Nemaca, odneti su na groblje.[309] Nemci su u Srpskoj Crnji 1941. godine skinuli spomen-ploču i poprsje Đure Jakšića iz rodne kuće ovog književnika.[310]

Tokom juna 1941. godine, na osnovu naređenja okupatora, prestala je delatnost svih kulturnih i sportskih društava u Banatu. Naređeno im je da vlastima predaju sav novac i pokretnu i nepokretnu imovinu. U Velikoj Kikindi Nemci su zaposeli Sokolski dom, a Sokolskom društvu naneta je šteta od 412 800 dinara. Ratarskom sportskom klubu „Borac" oduzeto je igralište. Iz svojih prostorija isterano je Srpsko pevačko društvo „Gusle", a iz njegove blagajne odneto je 36 500 din.[311] Od organizacije „Prosvećivanje žena" Nemci su prisvojili 10 000 dinara. Odneli su i sredstva organizacije Crvenog krsta koja je prestala sa radom; 1942. godine nastavila je rad, samo pod nenmačkom kontrolom.

Nemci su opljačkali BIBLIOTEKE I ČITAONICE u celom Banatu. U Pančevu su spalili biblioteku, a iz kikindske su odneli knjige na strvodernicu da bi ih spalili. Vrednost uništenih knjiga u Kikindi ceni se na 200 000 dinara. Ogromna šteta naneta je biblioteci eparhijskog dvora u Vršcu: odneto je 6015 knjiga i 86 starih srbulja i rukopisa.[312] U Petrovgradu je uništena jevrejska biblioteka.

Okupator je pljačkao i MUZEJE. Iz pančevačkog muzeja odneo je vredne predmete iz vitrina, a arheološke je pobacao.

[306] IA Pančevo. Dnevnik profesora Živanovića.
[307] IA Zrenjanin, Izjava Aleksandra Kona, inv. br. 6843.
[308] Isto, Zapisnik anketne komisije, 4. avg. 1945. god., fond 9. Sinagoga u Velikoj Kikindi je demolirana, oltar uništen, stepenice demolirane, nestalo 132 stolice, 17 redova klupa, 3 para velikih srebrnih čaša u obliku avona, 10 plišanih zavesa za oltar i drugo.
[309] IA PK SKV, Novi Sad, inv. br. 7995.
[310] NM Revolucije, Novi Sad, br. 1814 i inv. br. 7814.
[311] IA Zrenjanin, inv. br. 7814.
[312] IA PKSKV, Novi Sad, inv. br. 7380.

Teško je ustanoviti koliko je okupator uništio ARHIVSKE GRAĐE. Deo arhive bio je skriven u podrumima, na tavanima i drugim prostorijama. Celokupna arhiva sokolskih društava, društava jevrejskih i nekih drugih veroispovednih opština u potpunosti je uništena. Nemci su uništili arhive mnogih sportskih, radničkih i kulturno-umetničkih društava, kao i arhive raznih škola. Smatra se da je okupator iz Banata odneo vagon arhivske građe.[313]

Pljačkanje škola

Od prvih dana okupator je u Banatu koristio školske zgrade za smeštaj nemačkih vojnika, policije, ratnog materijala, a često i za zatvore.

Samo jedan dan nakon ulaska okupatorskih vojnika u Veliku Ki kindu, ispražnjenja je zgrada gimnazije da bi se u nju smestili vojnici, mada su zgrade kasarne bile prazne. Sve do marta 1943. godine niko iz uprave škole nije imao pristupa u gimnazijsku zgradu. Upravi je naređeno da mađarskoj gimnaziji ustupi neka nastavna sredstva. Najčešće su u zgradi bile nemačke komande, delovi vojnih jedinica i policijska škola u kojoj su glavni bili domaći Nemci i Mađšari iz Banata. Najveći deo pljačke i uništavanja inventara i učila upravo je njihovo delo. Upropašćivanje zgrade i inventara posledica je njihovog nehatnog odnosa i namernog razaranja i uništavanja. Oni su odneli ili uništili više vrednih knjiga iz opšte i nacionalne istorije.[314] Okupator je oštetio i zbirke iz fizike, biologije, hemije, istorije, đačku knjižnicu „Dositej", bravarsku i stolarsku radionicu, minerološku i geološku zbirku, školski nameštaj i zgradu u celini u vrednosti od 1 108 802 dinara.

Na osnovu naređenja podbana za Banat, zgrada Državne mešovite gimđanske škole u Velikoj Kikindi morala je januara 1942. godine da se preda Školskoj zadužbini Nemaca u Banatu da bi u njoj radila nemačka gimnazija. Šteta načinjena samo ovoj školi u Velikoj Kikindi procenjuje se na 72 000 dinara.

Trgovačko-industrijska komora u Petrovgradu bila je vlasnik zgrade Srednje tehničke škole. Folksdojčeri su je tražili za nemačku gimnaziju i pretnjama primorali komorsko veće da je proda po ceni koju su sami odredili. Veće je tražilo za zgradu 16 000 000 dinara, a Nemci su dali 8 000 000 dinara i obećali su još 12 000 000 dinara. Prinudna prodaja ove zgrade izvršena je hapšenjem članova predsedništva komore za taoce.[315]

U Mokrinu su Nemci zgradu srpske osnovne škole uzeli za nemačku decu, a u Perlezu je školska zgrada korišćena kao skladište za odeću i obuću nemačke vojske. Ovu zgradu su Nemci zapalili pri povlačenju da bi uništili u njoj svoju imovinu. Istom prilikom u Pančevu su digli u vazduh zgradu građevinske škole.

Uzimanje školskih zgrada državnih i privatnih, sa kompletnim inventarom vršeno je na osnovu uredbe o školama nemačke narodnosne grupe, donete na zahtev folksdojčera.

[313] NM Revolucije, Novi Sad, inv. br. 1814.
[314] IA Zrenjanin, fond 9, kutija 1, br. 7814. Dosta podataka o uništenju zgrade dao je direktor gimnazije Mladen Đukin.
[315] IA Zrenjanin, fond 9, kutija 1, inv. br. 7457.

Uništavanje objekata

Uništavanje železničkih pruga i vagona i drugih železničkih objekata obavljale su specijalizovane nemačke trupe, koje niko nije poznavao.

Na osnovu izveštaja Direkcije državnih železnica vidi se da je okupator na železničkoj stanic u Pančevu u potpunosti uništio robne i žitne magacine. Potpuno su razrušeni i magacini u Debeljači i Kovačici. Oštećene su i železničke stanice. U Velikoj Kikindi, na primer, stanična zgrada oštećena je za 40 odsto, a ložionica za 10 odsto. Blokarnica u Sv. Hubertu i robni magacin u Vršcu potpuno su uništeni. Stanična zgrada u Vladimirovcu je oštećena za 70 odsto, a ložionica i radionica u Pančevu, robni magacin u Petrovgradu i ložionica u Sečnju do temelja su razrušeni. Potpuno su uništene vodostanice u Vršcu, Sečnju i Valkanju, a oštećene u Petrovgradu za 90 odsto, u Mokrinu za 70 odsto, u Velikoj Kikindi za 20 odsto. Iz ložionica u Petrovgradu i Vršcu okupator je odneo po dvoja pomoćna kola sa kompletnim priborom.[316]

Na teritoriji Banata okupator je zatekao u aprilu 1941. gdine 3600 vagona, a posle njegovog povlačenja 1944. godine ostalo ih je samo 482: odvukao je ili uništio 3 118 vagona. Time je pričinjena šteta od oko 218 260 000 dinara. Od preostalih vagona teško su oštećeni 440, pa su opravke po jedinici iznosile 20 000 dinara, što ukupnu štetu povećava na 413 010 000 dinara.[317] Nemci su odneli i 64 lokomotive.

Da bi opremio vojničke kancelarije, okupator je oduzimao i sobni nameštaj. U svim gradovima Banata nalisno oduzimanje srpovodili su policija, SS-divizija „Princ Eugen", opštinski predstavnici i folksdojčeri. Šteta naneta pojedincima nije utvrđena.

Pljačka se srpovodila i pritiskom na Srbe da daju doobrovoljne priloge za nemačku policiju i troškove sahrane nemačih vojnika. Tako su od Srpske pravoslavne crkve u Velikoj Kikindi uzimali za sahranu pognulih poljskih stražara 34 692,5 dinara. Takođe su je primoravali da daje pomoć za siromašne srpske, mađarske i nemačke porodice, pa je u tu svrhu još 1941. godine iznuđeno 284 000 dinara.[318]

Iz južnog Banata okupator je odneo 200 000 m^3 drva i time naneo ogromnu štetu poljoprivredi, jer su to bile zaštitne šume.

Nisu pljačkali samo Nemci. Pljačkali su i agenti srpsek i mađarske nacionalnosti. Primera radi, policijski agent Voja Zemunski je za advokatom Korobovom iz Velike Kikinde izmamio od Koste Malogajskog 65 000 dinara, obećavajući da će mu pomoći u policiji. Od njegove žene su tražili da im „prepiše" 8 jutarazemlje. Tražili su i druge vrednosne stvari.

Sistematsko pljačkanje privatne i javne imovine, rušenje i uništavanje kulturno-istorijskih spomenika, ubraja se u ratne zločine. Koilko je okupator opljačkao i koliku je štetu naneo Banatu, nemoguće je definitivno statistički prikazati, jer je to najčešće sprovođeno na prikriven način. Izveštaji o odnetim predmetima ne odgovaraju stvarnosti.

Nemački vojnici uništili su i oštetili veliki broj zgrada; samo u Kikindi je pri povlačenju stradalo 111 zgrada. Sprovodeći „čišćenje terena" policija

[316] AI Zrenjanin, inv. br. 6856.
[317] Isto.
[318] NM Kikinda ,inv. br. 624.

je spalila veliki broj salaša. Početkom oktobra 1944. godine Nemci su zapalili žitni magacin u Petrovgradu, pa je izgorelo 10 vagona kukuruza, 20 000 kom. džakova, 60 000 kom. buradi, 50 000 kg sušenog kukuruza, 20 000 kg suncokretovog semena itd.[319]

Folksdojčeri su, bežeći iz Banata, primoravali seljake da ih prevoze kolima a zatim su im ta kola oduzimali. Tako su, na primer, iz Ruskog Sela oteli 30 zaprežnih vozila.[320]

ZAKLJUČAK

Nakon kapitulacije Jugoslavije 1941. godine i njenog rasparčavanja, Banat se našao u izuzetnom položaju. Nemci su i pre rata koristili mnogonacionalnu strukturu ove oblasti, vaspitavali folksdojčere u duhu fašizma i raspirivali šovinizam. Ovako pripremljena peta kolona od folksdojčera pomogla je u aprilskom ratu brže slamanje vojnog otpora i lakšu okupaciju Banata.

Banat su folksdojčeri nazivali „Mali Rajh" i smatrali ga sastavnim delom Nemačke, pa je stvaranje podunavske države za njih bilo svršeno pitanje. Zato su bili spremni da Banat očiste od srpskog stanovništva. Do stvaranja ove države nije došlo zbog sukoba između Mađara i Rumuna, jer su i jedni i drugi pretendovali na Banat. Folksdojčeri su vršili pripreme da se 1. maja 1941. godine proglasi na svečan način „Slobodna država Banat", ali i Mađari su iz Bačke počeli sa gradnjom pontonskog mosta kod Novog Bečeja da bi ga zauzeli. Ove kombinacije nisu se uklapale u ratne planove Rajha, pa je nemačko rukovodstvo sprečilo akciju domaćih Nemaca, ali i upad Mađara i Rumuna. S proleća 1942. godine Nemci su definitivno odlučili da Banat ne ustupe Mađarima.

Banat je, prema Hitlerovom naređenju, ostao pod nemačkom okupacijom sa nemačkom vojnom upravom, koja je potčinjena nemačkoj vojnoj upravi u Beogradu. Ali, pod uticajem folksdojčera, Banat je dobio status autonomne jedinice u okviru Srbije. Autonomija se nije zasnivala na pravu većine, jer su folksdojčeri činili samo 19 odsto stanovništva.

Folksdojčeri su u Banatu imali civilnu i policijsku vlast. Oni su pomagali okupatoru da maksimalno iskoristi privredu i radnu snagu, a, s druge strane, da drže u pokornosti stanovništvo. Ove planove oni su sprovodili bezobzirnim i svirepim zločinima kako bi zaplašili narod i primorali ga da radi u interesu nemačke ratne politike.

Sprovođenje terora i pljačke povereno je folksdojčerima koji su bili meštani ili poznanici ljudima koje su pljačkali, zlostavljali, mučili ili ubijali. Vojna okupaciona vlast pomagala je folksdojčere da se učvrste na vlasti i da se bogate pljačkom imovine i korišćenjem rezultata rada Jevreja, Srba i drugih. U odnosu na druge stanovnike Banata, folksdojčeri su bili povlašćeni politički, ekonomski, kulturno i društveno. Za njih nisu važile mere racionisanog snabdevanja, obaveznog rada, kuluka, davanje raznih dažbina i slično. Mada su imali vlast koja se temeljila na vojnookupacionoj vlasti, koristili su je prvenstveno za zadovoljavanje vojnog i ekonomskog interesa Rajha. Stvarajući Nemcima iluziju budućeg života u Podunavlju, okupacione vlasti mogle su sa sigurnošću da računaju na njihovu snagu, koja ih je u dobroj meri zamenjivala u okupiranoj zemlji, čak i popunjavala redove nemačkih jedinica na istočnom frontu. Od folksdojčera je stvorena zloglasna SS-divizija „Prins Eugen", koja je korišćena i za ugušivanje NOP na teritoriji Jugoslavije. U ove svrhe Nemci su koristili i druge narode.

Teror i pljačka okupatora počeli su još prvih dana okupacije uz aktivno sudelovanje folksdojčera. Ovi su imali razrađen sistem terora i progona Trećeg Rajha. Zločine su vršili policijski stražari, manšaftovci, policijski agenti, ali prvenstveno

[319] IA Zrenjanin, inv. br. 7457. Izjava Miloša Kozlovačkog, data 2. oktobra 1944. godine i izjava dr Dušana Dunđerskog.

[320] Ilija Vojvodić, *Rusko Selo u ratu i miru*, 216.

pripadnici SS-divizije „Princ Eugen" od 1942. godine, na koju otpada najveći deo zločina nad srpskim stanovništvom učinjenih od strane oružanih snaga.

Prvi talas zločina počeo je još aprila 1941. godine nad srpskim stanovništvom. Hapšenja i streljanja pravdani su učestvovanjem u demonstracijama 27. III 1941. godine, posedovanjem oružja, a bilo je ispoljavanja i lične mržnje folksdojčera prema Srbima. Nacisti su samo u aprilu 1941. godine izvršili 9 masovnih streljanja rodoljuba u Banatu. Nemačke jedinice, uz pomoć folksdojčera, ubile su do 22. juna 1941. godine 331 rodoljuba, a u zatvore sproveli 3474 lica.

Veća hapšenja nastala su u junskim danima 1941. godine. Hapsili su članove Partije, skojevce i simpatizere, pojedinačno i grupno. U junskim danima uhapsili su oko 400 rodoljuba, članova KPJ, pa su neki komiteti i partijske organizacije ostale bez svojih članova, što se odrazilo na pripremanje oružanog ustanka.

U Banatu je tokom jula 1941. godine organizovano otpočeo oružani ustanak pod vođstvom KPJ, nezavisno od objektivnih teškoća. Osnovni ciljevi okupatorske politike „održavanja reda i mira", „stvaranja novog poretka" i privredne pljačke Banata nisu u potpunosti ostvareni zahvaljujući otporu banatskog stanovništva pod rukovodstvom KPJ.

Teritoriju Banata neprijatelj je neprestano kontrolisao i akcije koordinirao zajedno sa Rumunijom i Mađarskom u borbi protiv NOP. Komunisti su imali teškoća u omasovljenju ustanka zbog različitog nacionalnog i socijalnog sastava, a, s druge strane, NOP je imao protiv sebe i dobro organizovane nemačke snage i folksdojčere. Posebno su komunisti ulagali velike napore da pridobiju narodnosti za NOP i ostvare parolu bratstva i jedinstva u praksi.

Uspesi NOP pozitivno su delovali na stanovništvo, ali su se ispoljale i slabosti jer se računalo na kratkotrajan rat, a, s druge strane, nije se uvek poštovala konspirativnost, pa su mnogi članovi KPJ i SKOJ-a pohapšeni i streljani. Veliki broj rukovodećeg kadra, a među njima i sekretar PK KPJ za Vojvodinu i član CK KPJ Žarko Zrenjanin Uča, stradali su u nizu provala koje nisu prestajale do kraja rata. Otuda je proizašlo i upozorenje člana PK KPJ za Vojvodinu Svetozara Markovića Toze da se čuvaju kadrovi.

Hapšenja, streljanja i ubijanja rodoljuba pre izbijanja ustanka imali su uglavnom preventivan karakter, a cilj je bio da se zaplaši stanovništvo, da se neometano formira okupatorska vlast, obnovi privreda i uskladi sa interesima nemačke ratne politike.

Krajem jula 1941. godine partizanski odredi imali su uspeha u raznovrsnim akcijama, a mere okupatora protiv NOP postale su sve oštrije. Uvedene su odmazde koje predstavljaju poseban vid zločina. One su vršene na licu mesta nad stanovništvom i uhapšenim rodoljubima. Uveden je i sistem talaca hapšenjem nedužnih lica, koje su streljali u slučaju partizanskih akcija. U Banatu je bilo 70 masovnih streljanja, a odmazdama je ugašeno 2278 ljudskih života. Nedaleko od Pančeva vršena su masovna streljanja pa se računa da je tu pobijeno oko 10 000 ljudi. Primenjujući najsurovije mere i metode, okupator je u Banatu izvršio preko 6637 zločina.

Zatvori su formirani širom Banata. Samo kroz kikindski zatvor u toku leta 1941. godine prošlo je 4234 lica. U Pančevu je organizovan logor u svilari pa je kroz njega do kraja septembra 1941. godine prošlo 1600 lica, a kroz petrovgradski zatvor 3681 lice. Kroz razne koncentracione logore u Banatu prošlo je 9632 lica, ali to nije definitivan broj. Nacisti su iz petrovgradskog logora uputili u Norvešku 250, a u Nemačku 150 lica.

Poseban oblik terora i eksploatacije sprovodio se kroz tzv. obaveznu službu rada. Uvedene su dve vrste obaveznog rada: rad u korist nemačke vojske i rad u poljoprivrednim nemačkim gazdinstvima. Najpre je korišćena radna snaga mladića od 19 do 20 godina, zatim su uvedeni javni radovi i mobilisani muškarci od 18 do 45 godina sa motivacijom da se spreči „nezaposlenost". Istovremeno stiže specijalna komisija iz Rajha da vrbuje radnu snagu za rad u Nemačkoj. Ova komisija nije imala uspeha jer se do kraja rata javilo svega 16 000 lica. Folksdojčeri su se uplašili da će Banat ostati bezradne snage pa su zveli kartoteku radne snage.

Pošto su folksdojčeri popunjavali nemačke vojne jedinice, to se njihova radna snaga popunjavala obaveznom službom rada. Obveznici ove službe dobijali su 20 dinara dnevno, a radili su najpre od 45 do 60 dana. Kasnije se broj dana pove-

ćavao od 138 na 190 dana, a u 1944. godini radili su i do 240 dana, a obavezase proširila na svemuškarce od 16 do 60 godina. Samovoljno napuštanje rada ili bekstvo policija je najstrože kažnjavala proglašavajući ljude saboterima.

Radna snaga koristila se u vojne svrhe za izgrdnju aerodroma, puteva, pruga. popravku mostova i izgradnju silosa. Prema izjavama oštećenih, okupator je opljačkao 9632 lica.

U Banatu je bilo oko 4000 Jevreja, koji su posle pljačke i zlostavljanja, na zahtev folksdojčera, u avgustu 1941. godine deportovani u Beograd. Od Jevreja u Banatu Nemci su oduzeli 8422 jutra zemlje, a od 431 prodate okućnice dobili 126 784 225 dinara. Od imovine opljačkane od banatskih Jevreja Nemci su platili „ratnu oštetu" folksdojčerima. Ali Nemci i folksdojčeri nisu uzimali nekretninu samo Jevrejima. Oni su od 3400 vlasnika oduzeli oko 11 000 jutara zemlje uz otkup od 78 miliona dinara. Neki subjekti su iz straha prodavali sami svoju zemlju. Nekima je eksproprisana zemlja zajedno sa plodovima, sa živim i mrtvim inventarom u veličini od oko 2300 jutara, a oko 10 630 jutara uzeli su bez ikakve naknade.

Okupator je odnosio poljoprivredne i stočarske proizvode, koje je plaćao po maksimiranoj ceni, koja je bila neadekvatna tržišnoj ceni ili uloženom radu i tako sprovodio privrednu eksploataciju Banata. Nemci su iz Banata do juna 1941. godine odneli sve zalihe bez ikakvog plaćanja, a ono što su kasnije odneli, plaćali su novcem kojim se nije moglo ništakupiti jer robe nije bilo.

Nemci su izdavali uredbe i naredbe o regulisanju privrednog života. Naročito je značajna naredba o zapleni u zauzetim jugoslovenskim oblastima. Na osnovu ove, Nemci su samo iz severnog Banata odneli 10 245 630 kg kukuruza, 46 251 kg ulja za jelo, 39 934 kg uljanih pogača i 351 151 kg duvana. Tokom okupacije izvezli su iz Banata: 86 476 579 kg kukuruza, 120 999 322 kg brašna, 93 215 458 kg suncokreta, 7 520 143 kg stočne hrane, 2 066 159 kg duvana, 413 410 kg soje, 9 920 000 kg šećera, 2 005 841 litara vina, 136 770 litara rakije i drugo.

Okupator je izvršio popis stoke da bi obezbedio meso za vojsku. Izdata je tabela o liferovanju stoke prema veličini poseda i tako primorani proizvođači da drže krave muzare. Zaduženja prizvođača rasla su iz godine u godinu. Za potrebe vojske Banat je morao nedeljno da daje 180 000 kg žive vage rogate marve, 30 000 kg žive vage svinja, a od toga za potrebe nemačke vojske u Beogradu 20 000 kg mesa i 10 000 kg masti. Prema popisu, u Banatu je bilo 75 000 krava muzara, a vlasnici su bili obavezni da godišnje isporuče 700 do 1000 litara mleka. Kako vlasnici krava muzara nisu mogli da odgovore obavezama, okupator je formirao „leteće komisije" koje su kontrolisale vlasnike prema spiskovima i nasilno oduzimali proizvode.

Nemci su iz Banata odneli 283 291 kg živine, 6 779 160 komada svežih jaja, 17 800 komada smrznutih jaja, 312 500 kg svežih riba, 438 301 kg vune, 909 412 kg kudelje itd. Ukupno je iz Banata opljačkana roba u vrednosti od 669 753 138 predratnih dinara.

Karakteristično je da su okupatorske vlasti, čak i u danima kada se video kraj rata i propast fašističke politike, uporno planirali i rigorozno sprovodili dirigovanu politiku privrede od proizvodnje preko prerade, otkupa, trgovine i distribucije.

Međutim, može se reći da se u periodu totalne mobilizacije radne snage, strašnog pritiska, hapšenja i ubijanja banatsko stanovništvo nije zaplašilo i da okupator ni u jednoj godini nije mogao da ostvari planirane ciljeve i rezultate u privrednom životu. Stanovništvo Banata, zajedno sa borcima NOP, primoralo je okupatora da ovde zadržava velike policijske i vojne snage radi obezbeđenja saobraćajnica, privrednih objekata i zasejanih površina koje su čuvale nemačke patrole.

Okupacija je privredno osiromašila banatsko stanovništvo. Neprijatelj je koristio opremu u fabrikama, iscrpeo zemlju, skoro uništio stočni fond i druga bogatstva ,a sva rezerva i stvorena dobra odnošena su u Nemačku.

Okupacija je, dakle, u punom svetlu pokazala sve karakteristike „novog poretka" i u političkom, i u ekonomskom i u kulturno-prosvetnom pogledu; to su: politička, nacionalna i prosvetno-kulturna neravnopravnost, eksploatacija radne snage i pljačka privrednog bogatstva uz primenu sile i svirepog terora.

PRILOZI

I

ŠEMA ORGANIZACIJE VLASTI U BANATU U 1941. GODINI

NAČELSTVO PODBANA ZA BANAT *OKRUŽNO NAČELSTVO ZA BANAT*

UPRAVNO ODELJENJE

ODSEK JAVNE BEZBEDNOSTI

SRESKA NAČELSTVA	*GRADSKA NAČELSTVA*	*PRESTOJ-NIŠTVA*	*KOMANDA POLICIJSKE STRAŽE U BANATU*
1. Alibunar	1. Bela Crkva	1. Bela Crkva	
2. Bela Crkva	2. Vršac	2. Vršac	
3. Vršac	3. Velika Kikinda	3. Velika Kikinda	*KOMANDE SRESKE POLICIJSKE STRAŽE*
4. Velika Kikinda	4. Pančevo	4. Pančevo	
5. Jaša Tomić	5. Petrovgrad	5. Petrovgrad	
6. Kovačica			
7. Kovin			
8. Novi Bečej			*KOMANDE MESNE POLICIJSKE STRAŽE*
9. Novi Kneževac			
10. Pančevo			
11. Petrovgrad			

KOMANDE POLJSKIH STRAŽA

1. Alibunar	6. Novi Bečej
2. Bela Crkva	7. Nova Kanjiža
3. Jaša Tomić	8. Kovačica
4. Velika Kikinda	9. Pančevo
5. Kovin	10. Petrovgrad

II

Na osnovu izveštaja CARINARNICE, iz Banata su u toku okupacije odneti sledeći poljoprivredni proizvodi i njihove prerađevine:

1. pšenica, pšenično brašno — —	120 999 322 kg,	u dinarima	212 945 839
2. kukuruz — — — — — —	86 476 578 kg,	u dinarima	83 017 500
3. mekinje — — — — — —	204 257 kg,	u dinarima	204 257
4. suncokretovo seme — — — —	93 215 458 kg,	u dinarima	149 145 000
5. seme od bundeva u 1942. g. — —	8 875 kg,	u dinarima	27 800
6. ricinusovo seme — — — —	449 203 kg,	u dinarima	3 144 420
7. seme od repice u 1942. god. — —	30 320 kg,	u dinarima	121 278

8. Seme od deteline — — — —	512 552 kg, u dinarima	7 047 590
9. seme od muhora — — — —	196 628 kg, u dinarima	269 640
10. proso u 1941. god. — — — —	44 378 kg, u dinarima	66 570
11. soja — — — — — — —	413 410 kg, u dinarima	620 122
12. pasulj u 1942. god. — — — —	20 000 kg, u dinarima	42 000
13. kukolj — — — — — —	475 795 kg, u dinarima	356 650
14. grašak u 1943. god. — — — —	332 955 kg, u dinarima	660 000
15. seme od cveća u 1943. god. — —	3 240 kg, u dinarima	32 400
16. skrob — — — — — — —	1 030 550 kg, u dinarima	3 091 650
17. ulje za jelso u 1941. god. — —	196 392 kg, u dinarima	2 495 000
18. stočna hrana — — — — —	7 520 143 kg, u dinarima	8 423 000
19. mast i slanina — — — — —	28 470 kg, u dinarima	427 000
20. jaja — — — — — — —	796 266 kg, u dinarima	7 166 394
21. živa pernata živina — — — —	81 080 kg, u dinarima	891 886
22. zaklana pernata živina — — —	202 291 kg, u dinarima	2 428 000
23. zaklane svinje — — — — —	193 578 kg, u dinarima	2 226 000
24. žive svinje — — — — —	21 110 kg, u dinarima	266 650
25. živi volovi u 1941. god. — — —	67 000 kg, u dinarima	266 650
26. živi magarci — — — — —	90 k. u dinarima	54 000
27. sveža riba — — — — — —	312 500 kg, u dinarima	1 800 000
28. ovčija vuna — — — — —	438 301 kg, u dinarima	10 520 000
29. kudelja — — — — — —	909 412 kg, u dinarima	15 400 000
30. duvan — — — — — — —	2 066 159 kg, u dinarima	61 985 000
31. lekovito bilje — — — — —	453 939 kg, u dinarima	3 500 000
32. vino — — — — — — —	2 005 841 lit., u dinarima	6 017 523
33. rakija — — — — — — —	136 770 lit., u dinarima	1 765 000
34. šećer — — — — — — —	9 920 000 kg, u dinarima	83 328 000

Ukupno je iz Banata izvezena u Nemačku roba u vrednosti od 669 753 138 dinara.

III

Mesta i broj hapšenih lica koja su prošla kroz petrovgradski zatvor od 1941—1944. godine. Ukupno 3681 lice.

Hapšenja u junu 1941. godine

1. Kumane — — — —	39
2. Tomaševac — — — —	9
3. Elemir — — — — —	8
4. Rusko Selo — — — —	3
5. Pančevo — — — —	54
6. Vršac — — — — —	15
7. Novi Bečej — — — —	4
8. Mokrin — — — — —	7
9. Velika Kikinda — — —	25
10. Melenci — — — — —	30
11. Bašaid — — — — —	36
12. Novo Miloševo — — —	33
13. Dubovac — — — —	11
14. Mramorak — — — —	5

Hapšenja tokom 1941. godine

1. Iđoš — — — — —	11
2. Čenta — — — — —	19
3. Višnjićevo — — — —	7
4. Aleksandrovo — — —	10

5. Novo Miloševo — — — 58
6. Bašaid — — — — — 7
7. Crepaja — — — — 8
8. Stajićevo — — — — 31
9. Crna Bara — — — — 31
10. Podlokanj — — — — 19
11. Mokrin — — — — — 60
12. Banatsko Aranđelovo — 18
13. Kikinda — — — — 164
14. Petrovgrad — — — — 90
15. Pločice — — — — — 30
16. Bavanište — — — — 18
17. Debeljača — — — — 12
18. Gaj — — — — — — 14

Hapšenja u 1942. godini

1. Vojcoda Stepa — — — 3
2. Elemir — — — — — 12
3. Botoš — — — — — 16
4. Farkaždin — — — — 9
5. Stajićevo — — — — 23
6. Banatsko Aranđelovo — 39
7. Aleksandrovo — — — 19
8. Višnjićevo — — — — 13
9. Deliblato — — — — 79
10. Petrovgrad — — — — 10
11. Crepaja — — — — 13
12. Gaj — — — — — — 70
13. Pavliš — — — — — 3
14. Novo Miloševo — — — 26
15. Samoš — — — — — 30
16. Velika Kikinda — — — 46
17. Novi Bečej — — — — 4
18. Ilandža — — — — — 14
19. Vršac — — — — — 26
20. Alibunar — — — — 18
21. Uljma — — — — — 10
22. Kovin — — — — — 17
23. Dubovac — — — — 42
24. Dobrica — — — — 8
25. Idvor — — — — — 10
26. Dolovo — — — — — 11
27. Dubica — — — — — 19
28. Melenci — — — — — 161
29. Kumane — — — — 170
30. Kozjak — — — — — 4
31. Jasenovo — — — — 16
32. Banatska Subotica — — 28
33. Veliki Gaj — — — — 19
34. Izbište — — — — — 14

Hapšenja u 1943. godini

1. Klarija — — — — — 4
2. Srpska Crnja — — — 27
3. Farkaždin — — — — 8
4. Stajićevo — — — — 5
5. Čenta — — — — — 10
6. Rusko Selo — — — — 8
7. Vojvoda Stepa — — 68
8. Aleksandrovo — — — 125
9. Dubica — — — — — 6
10. Pavliš — — — — — 10
11. Vršac — — — — — 10
12. Mramorak — — — — 6
13. Deliblato — — — — 44
14. Gaj — — — — — — 62
15. Kikinda — — — — 6
16. Novo Miloševo — — — 12
17. Melenci — — — — — 5
18. Uljma — — — — — 5
19. Izbište — — — — — 21
20. Zagajica — — — — 30

Hapšeni u 1944. godini

1. Dušanovac — — — — 25
2. Klarija — — — — — 35
3. Srpska Crnja — — — 30
4. Novi Bečej — — — — 69
5. Petrovgrad — — — — 27
6. Elemir — — — — — 12
7. Orlovat — — — — — 10
8. Farkaždin — — — — 2
9. Stajićevo — — — — 5
10. Čenta — — — — — 9
11. Rusko Selo — — — — 116
12. Iđoš — — — — — 31
13. Vojvoda Stepa — — — 55
14. Karađorđevo — — — 130
15. Aleksandrovo — — — 90
16. Višnjićevo — — — — 160
17. Čenta — — — — — 15

18. Baranda	23	25. Vršac	10
19. Crepaja	18	26. Bašaid	2
20. Dolovo	6	27. Kikinda	40
21. Idvor	8	28. Pančevo	12
22. Banatski Sokolac	22	29. Melenci	7
23. Novo Miloševo	122	30. Padej	62
24. Kusić	80	31. Crna Bara	5

IZVORI I LITERATURA

A. IZVORI

a) Arhivska građa — neobjavljena

1. Arhiv Vojnoistorijskog instituta

— Fond Nemačka arhiva London 2,2, 29.807—29.816;
R, 27, reg br. 40/5, 50/5, 1943 g. 171;
London, N—4, 299.447—9; A—99.451—53, jun 1943. godine, reg. br. 2587/43;
NAV. T, 501, r 245, s 356, N—T 501, 266—1261—8, N—T 312, 465 805.391—7;
— Nojhauzenov izveštaj i Drugi sumarni izveštaj Glavnog opunomoćenika za privredu, jul 1942. godine. (Privredna situacija na području komandanata korpusa i komandi u Srbiji.

2. Istorijski arhiv PK SKV, Novi Sad

— Pokrajinska komisija za ispitivanje ratnih zločina, inv. br. 6.840;
— inv. br. 7.995;
— VI grupa, inv. br. 7.994;
— IV grupa, inv. br. 7.993;
— inv. br. 1.820;
— inv. br. 8.100 (lista dokumenta anketne komisije nalaze se u Vojnoistorijskom arhivu, IA Pančevo, Muzeju narodne revolucije u Novom Sadu i IA Zrenjanin);

3. Istorijski arhiv Zrenjanin

— Logor u Petrovgradu, 411—I/5 (izjave logoraša);
— Fond 9, II grupa, kutija 1, reg. br. 23;
— Fond 9, I grupa, kutija 2;
— Fond 1, kutija 3, Rad okupacionih vlasti; kutija 2, kutija 1, Zapisnici anketne komisije;
— Vrhovni sud APV — Presuda Špileru br. 1;
— Masovna ubistva u severnom Banatu, 414—I/5;
— Spisak deportovanih Jevreja, anketna komisija, inv. br. od 68.010—68.044; 6.580—6.591; 67.057, 66.011;
— Akta koja se odnose na oštećenja materijalnih dobara, inv. br. 7.814; zatim pod brojem 68.056;
— Akta policijske prefekture u Petrovgradu; Arhiva sreskog načelstva u Novom Bečeju za 1941. godinu, br. 6.259;
— Izveštaj o delatnosti policijske uprave Banata od dolaska na vlast domaćih Nemaca do danas;
— Izveštaj Špilera o ugušivanju NOP od 1941—1945. godine;
— Nemačke uredbe za Banat, plakait, proglasi; razgledan okružni zatvor, kao i zgrada u dvorištu bivše prefekture.

4. Istorijski arhiv Kikinda
— Gradsko poglavarstvo Kikinda 1941—1944, spisi: kutije 24/1941—1944;
— Katastarska uprava, kutija 115 (1876—1944), II sveska 1943—1944;
— Državno tužilaštvo Kikinda od 1941—1944. godine, kutija broj 1 (spisi su fragmentarno sačuvani);
— Gradsko poglavarstvo — opšta serija od 1941—1944; kutija 23, administrativni akti od 1941—1944. godine na nemačkom i na srpskohrvatskom jeziku;
— Sresko načelstvo Kikinda 1941—1944, kutija br. 6;
— Administrativni akti od 1941—1944. godine (od 19—974. broja);
— Sreski sud Novi Kneževac 1941—1944. godine, kutija 2;
— Zapisnici Gradskog veća 1941—1942, I i II knjiga;
— Fond 52, Knjige prodaje raznovrsnih žitarica od 1941—1945. godine;

5. Narodni muzej Kikinda
— Prva i druga knjiga zvaničnih obaveštenja u Mokrinu „Dobošar" od 1941—1945. godine, inv. br. 1.660;
— Zapisnici anketne komisije Padej, inv. br. 562, 567, 571, 573, 574, 575 i sve do 654;
— Predstojništvo Gradske policije, elaborat Voje Zemunskog, inv. br. 33. od 11. septembra 1941. godine, br. 126;
— Telegrami, mesečni izveštaji, naselja kikindskog sreza, o političkim i ekonomskim prilikama u 1941. godini;
— Izveštaj Franca Rajta „Razvoj komunističkog pokreta u Banatu od sloma Jugoslavije do danas" i drugi izveštaj: „Izveštaj o delatnosti policijske uprave Banata od dolaska na vlast domaćih Nemaca do današnjeg dana."
— Plakati, saopštenja o streljanjima na teritoriji Banata, kao i proglasi i naređenja okupatorskih vlasti.

6. Istorijski arhiv Bela Crkva
— Fond I, kutije: 9, 10, 11, 14, 17, 17, 18, 19, 20 i 21.

7. Istorijski arhiv Pančevo
— Dokumenti anketne komisije za utvrđivanje ratnih zločina okupatora i njegovih pomagača u Banatu, materijal se odnosi na južni Banat (nema inv. broja).

b) Štampana građa

— Zbornik NOR, tom I, knjige 2, 5 i 6.
— Zbornik NOR, tom II, knjiga 2.
— Zbornik NOR, tom XII, knjiga 1.
— *Dr Danilo Kecić, Žarko Zrenjanin-Uča* — Izabrani spisi, Novi Sad, 1974. godine.
— *Dr Danilo Kecić, Svetozar Marković-Uča* — Izabrani spisi, Novi Sad, 1971. godine.
— Građa za istoriju Vojvodine — PK KPJ za Vojvodinu 1941—1945. godine *(Lj. Vasiljić)*, Novi Sad, 1971. godine.

c) Ostali izvori

Hronike naselja

— *Ilija Bjelić*, Partizansko razvođe, hronika Banatskog Višnjićeva, Novi Sad, 1974. godine, str. 489.
— *Ilija Vojvodić*, Rusko Selo u ratu i miru, Novi Sad, 1969. godine.

— *Đorđe Vlajić,* Plamen nad Crepajom, Novi Sad, 1966. godine.
— *Zagorka Končar* i *Ljubomir Tabački,* Uvek u borbi, hronika Kumana, Novi Sad, 1970. godine.
— *Mladen Markov,* Šta je sa otadžbinom, prilog hronici Pančeva, Pančevo, 1972. godine.
— *Ljubomir Mitrović,* Iz tame u svetlost, hronika sela Deliblato, Novi Sad, 1955. godine.
— *Đorđe Momčilović,* Pod jednom zastavom, hronika Karađorđeva, Novi Sad, 1968. godine.
— Monografija Zrenjanina, Zrenjanin 1966. godine.
— *Dragiša Todorović,* Nemiri ravnice, hronika Neuzine, Novi Sad, 1975. godine.
— *Mata Šećerov:* Hronika Padeja, Novi Sad, 1975. godine.
— *Ljubica* i *Sava Šijački:* Kikinda od 1941—1945. godine.
— Materijal za istoriju Kikinde, Kikinda 1969. godine.

Neobjavljeni rukopisi

— *Anton Miletić,* Folksdojčeri kao faktor nemačke politike (Vojno-istorijski institut Beograd).
— *Nikola Živković,* KPJ u Banatu u toku 1941. godine, Muzej revolucije, Novi Sad.
— *Dr Danilo Kecić,* Okupacija Vojvodine, Muzej revolucije, Novi Sad.
— *Đorđe Momčilović,* Akcije CK KPJ i PK KPJ za Vojvodinu na uspostavljanju veza sa partizanskim organizacijama i forumima u Banatu 1941—1944. godine.

B. Štampa

— Glas omladine od 1941—1944. godine.
— Dnevnik od 19. februara do 28. aprila 1967. godine — „Špiler — krvnik Banata".
— Zrenjanin, od januara do oktobra 1953. godine.
— List uredaba vojnog zapovednika u Srbiji 1941. godine.
— Naša borba od 1941—1944. godine.
— Novo vreme od 1941—1943. godine.
— Omladinac, 15. mart 1941. godine, br. 1, i br. 2, maj 1941. godine. (na srpskom, mađarskom i nemačkom jeziku).
— Politika ekspres, od 14. maja do 19. jula 1963. godine, „Peta kolona" *(Ratko Mlivukj.*
— Severni Banat, od maja do decembra 1959. godine.
— Službene novine za Banat, Petrovgrad od 1941—1944. godine.
— Službene novine, Beograd, 1941—1944. godine.

C. Literatura

— *Zarko Atanacković,* Vojvodina u borbi 1941—1945, Novi Sad, 1959. godine.
— Vojvodina u borbi, Novi Sad, 1963, godine. (Savez boraca SR Srbije — Predsedništvo SAP Vojvodine).
— *Dr Nikola Gaćeša,* Kolonizacija i agrarna reforma u Banatu od 1919—1941. godine, Novi Sad 1966. godine.
— *Dr Vjenčeslav Glišić,* Teror i zločini nacističke Nemačke u Srbiji 1941—1944. godine, Rad, Beograd, 1970. godine.

— *Dr Nikola Živković,* Ratna šteta koju je Nemačka učinila Jugoslaviji u Drugom svetskom ratu, Institut za savremenu istoriju, Beograd, 1975. godine.
— Zločini fašističkih okupatora i njihovih pomagača protiv Javreja u Jugoslaviji, Beograd, 1952. godine.
— Zbornik narodnih heroja Jugoslavije, Beograd, 1957. godine.
— *Dr Jovan Marjanović,* Ustanak i narodnooslobodilački pokret u Srbiji 1941. godine, Beograd, 1963. godine.
— *Milica Marković,* Geografsko-istorijski imenik naselja Vojvodine, Novi Sad, 1966. godine.
— Petnaest vojvođanskih brigada, Novi Sad, 1953. godine.
— *Dr Miloš Radovanović--dr Miroslav Đorđević,* Krivično pravo, posebni deo, Beograd, 1975. godine.
— *Dr Vlado Strugar,* Jugoslavija od 1941—1945. godine, Beograd, 1975. godine.
— Hronologija oslobodilačke borbe naroda Jugoslavije, 1941—1945. godine, Beograd, 1964. godine.
— *Dr Ferdo Čulinović,* Dokumenti o Jugoslaviji, Zagreb, 1968. godine.
— *Dr Ferdo Čulinović,* Okupatorska podjela Jugoslavije, Beograd, 1970. godine.
— Štampa u borbi 1941—1945. godine, Izbor članaka i fragmenata, Novi Sad, 1961. godine.

b) ČLANCI

— *Anton Miletić,* Prilog proučavanju nemačkog sistema komandovanja i okupatorskih snaga na jugoslovenskom ratištu u 1942. godini, VIG, br. 1, 1974. godine.
— *Zarko Atanacković,* Okupacija Vojvodine i stanje posle okupacije, VIG, br. 1, 1963. godine.
— *Šandor Veg,* Sistem nemačke okupacione vlasti u Banatu 1941—1945. godine, Zbornika za društvene nauke br. 35, Matica srpska, Novi Sad, 1963. godine.
— *Petar Višnjić,* Nemački okupacioni sistem u Srbiji 1941. godine, Istorijski glasnik br. 3 i 4, 1953. godine.
— *Cedomir Drulović,* Neki problemi saobraćajne službe u NOR-u, Vojno-tehnički glasnik, Beograd, 1959. godine.
— *Božidar Ivković,* Neki metodi političke i privredne pljačke okupatora u Banatu 1941—1944. godine, Vojvodina 1941, Novi Sad, 1967. godine.
— *Miloš Krstić,* Narodnooslobodilački rat u Vojvodini 1941—1945. godine. Istorijski glasnik 3 i 4, 1955. godine.
— *Dr Jovan Marjanović,* Ekonomska politika nemačkih nacističkih okupatora u Jugoslaviji 1941—1945. godine, JIČ, Beograd, br. 4, 1964. godine.
— *Radovan Mitrović,* Sudbina Jevreja u krajevima gde su folksdojčeri preuzeli vlast aprila 1941. godine, Jevrejski istorijski muzej, Zbornik, Beograd, br. 2, 1973. godine.
— *Dr Josip Mirnić,* Sistem fašističke okupacije u Bačkoj i Baranji, Zbornik za društvene nauke, br. 35, Matica srpska, Novi Sad, 1963. godine.
— *Slobodan Stambolić,* Okupacija Srbije 1941. godine, VIG br. 1, 1953. godine.
— *L. Cvijetić,* Težnje i planovi nacističke nemačke o uključivanju Jugoslavije u takozvano NEMAČKO PRIVREDNO PODRUČJE, Naučni skup „Treći Rajh i Jugoslavija od 1933—1945. godine", Beograd 1973. godine.

Priloženi spisak izvora i literature dat je na bazi stanja do 1974. godine.

BOGDAN BRUKNER

PREDLOG UTVRĐIVANJA ZAPADNE GRANICE VINČANSKE GRUPE[1]

U traženju zapadnih i severozapadnih granica vinčanske grupe uglavnom se uzima u obzir zapadni Srem, zapadna Bačka i istočnoslavonski prostor sa Baranjom. Međutim, vrlo verovatno se širenje predstavnika vinčanske grupe može pratiti i uzvodno Dunavom, u Transdanubiju, sve do prostora južno od Budimpešte (T. I).

Kada se govori o zapadnoj granici vinčanske grupe, u južnoj Panoniji, onda se mora uzeti u obzir i činjenica da ne postoji jedna zauvek data i fiksirana linija dosezanja ,već se radi o teritoriji na kojoj se, u pojedinim fazama razvoja, oseća slabiji ili snažniji uticaj ove grupe. Prema tome, utvrđivanje zapadne granice vinčanske grupe poklapa se sa praćenjem njenog razvoja u međurečju Dunava i Save koje prolazi kroz tri osnovne etape: fazu prodiranja i naseljavanja, stepen konsolidacije i etapu nestajanja.

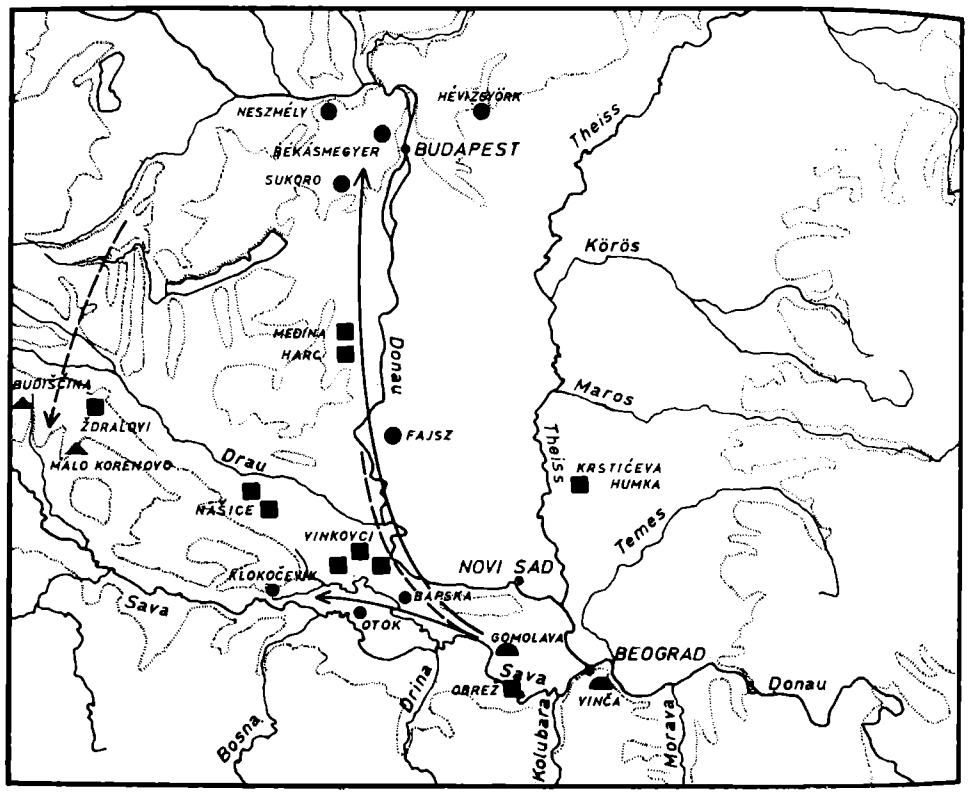
U fazi formiranja, predstavnici vinčanske grupe, vrlo verovatno, na primarnim pravcima prodiranja u Panonsku niziju, dosežu maksimalne granice ekspanzije. Pri tome treba uzeti u obzir činjenicu da je, u hronološkom smislu reči, osnovni pravac usmeren iz šireg područja ušća Save u Dunav, uzvodno Tisom, Tamišem i Begejem u istočnu Panoniju. Zbog toga nije čudo što se u centralnim i južnim delovima Banata otkrivaju najstariji horizonti koji pripadaju ranoj vinčansko-tordoškoj fazi, od naselja tipa Baranda na jugu do Ószentiván-a VIII na severu.[2] Međutim, i zapadni pravac prodiranja takođe pripada tzv. „starijoj Vinči". Pokazalo se da u zapadnom Sremu, istočnoj Slavoniji i istočnoj Transdanubiji treba razlučiti dve etape ekspanzije vinčanske grupe. Nije isključeno da su se na početku penetracije predstavnika crno glačane keramike dodiri sa autohtonim stanovništvom ostvarivali na miroljubiv način — kroz import. Drugačije se ne može objasniti otkriće dveju posuda rano-vinčanskog tipa u stambenom horizontu poznostarčevačke faze razvoja u blizini Obreža.[3] Na sličan slučaj ukazuje S. Dimitrijević na

[1] Rad „Predlog utvrđivanja zapadne granice vinčanske grupe" pročitan je kao saopštenje na Znanstvenom skupu, u povodu 100-godišnjice osnutka i rada muzeja Slavonije u Osijeku 15. decembra 1977. godine.

[2] Praistorija Vojvodine, 1974, 76, nap. 52, 53.

[3] Brukner B., 1960, 97, sl. 9, 10.

osnovu nalaza rane vinčansko-tordoške zdele u spiraloid B fazi u Vinkovcima.[4] Ne treba zanemariti značaj kulturne sinhronizacije spiraloid B faze starčevačke grupe sa kontraverznim „Vinča A" stepenom. Time se ukazuje na istovremeni kulturni kontinuitet i diskontinuitet dveju grupa, zavisno od

T. I. Situacija u vreme prodiranja vinčanske grupe u slavonsko-transdanubijski prostor.
Die Situation in der Zeit des Durchbruchs der Vinča-Gruppe in das slawonisch-transdanubische Raum

■ *pozno Starčevo „Starčevo final" — spā Starčevo Phase — Starčevo final stufe*
pozno trakasto-linearni tip Malo Korenovo — Bandlineare spāt Phase — Typus Malo Korenovo

◠ *Vinča—Tordoš faza — Vinča—Turdos Phase*

● *rana Vinča (A—B1) faza, import u Transdanubiju — frühe Vinča (A—B1) Phase, Import in Transdanubien*

● *Sopot—Bičke I faza — Sopot—Bicske I Phase*

[4] Dimitrijević S., 1969, 32, T. 12.

teritorije na kojoj se susrećemo. Za ovaj period još je uvek teško utvrditi bilo kakvu jasno definisanu granicu dosezanja vinčanske grupe na zapad (T. I).

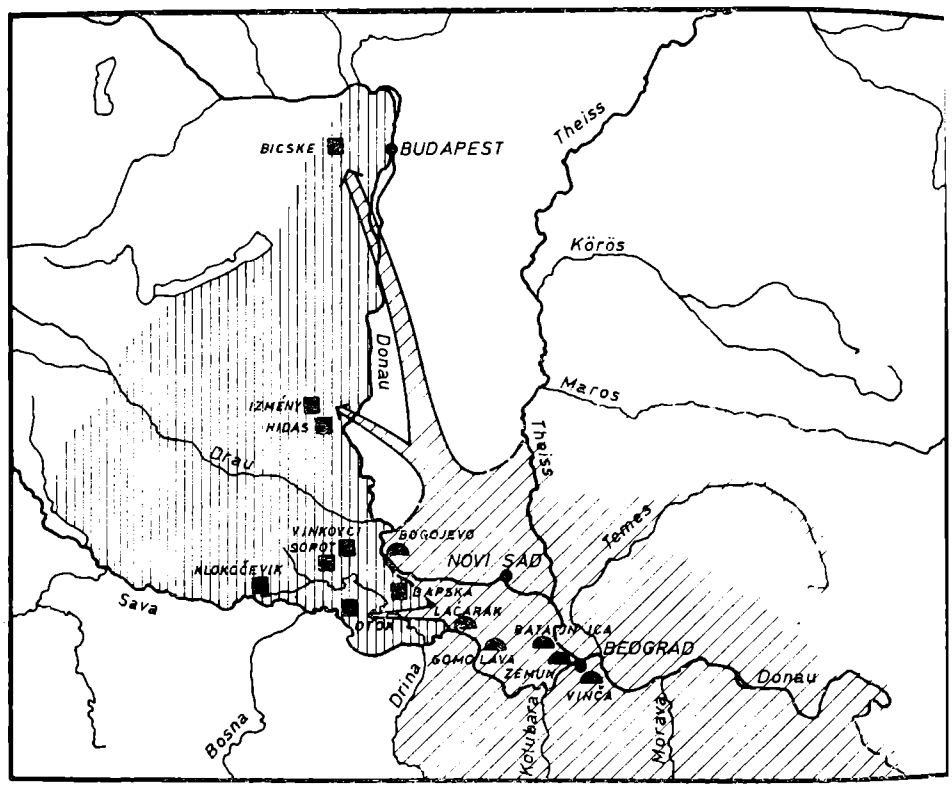
Sledeća etapa je „etno-kulturno" prodiranje vinčanskih zemljoradnika koji utiču na razvoj pojedinih kulturnih grupa u Slavoniji i Transdanubiji. Pokazalo se tačnim da se sada u kulturnom inventaru poznih posttrakasto-linearnih zajednica pojavljuje posuđe tipično za vinčansku grupu. Bilo bi to vreme kada se u Transdanubiji izdvaja tzv. prelenđelski horizont u čijem formiranju igra veliku ulogu vinčanska grupa. Kod nekih lokaliteta, na osnovu publikovanog materijala ,dobija se dojam da je vinčanska grupa čak primarna komponenta u podizanju naselja. Tako na primer na nalazištu Fajsz—Garadomb otkriva se vinčansko-tordoška keramika koja sigurno pripada Vinča B2 fazi, ako ne i nešto ranijoj etapi.[5] Južno od Budimpešte, na lokalitetima Bicske, Hidas i Izmény, takođe se nalaze posude tipične za vinčansku grupu ,koje po nekim formama pokazuju tipološke karakteristike vinčansko-tordoške B2 faze.[6] Naravno, teško je utvrditi da li se radi o etno-prodoru, nekoj vrsti enklave u ranolenđelskom ambijentu ili je u pitanju hibridna kultura, proizvod podjednakog uticaja autohtonog ranolenđeloidnog supstrata i vinčanske, invazione ,komponente. Južno od Balatona, na teritoriji istočne Slavonije, situacija je znatno jasnija. Može se prihvatiti mišljenje S. Dimitrijevića da je to prostor nastajanja lenđelske grupe za koju je već ranije pomenuti autor dokazao da je formirana pod uticajem raznovrsnih faktora: starčevačke, trakasto-linearne i vinčanske grupe. (T. I).[7]

Nešto kasnije, u vreme formiranja poznovinčansko-tordoške faze, izdvajaju se prvi sigurni delovi zapadne granice ove grupe. Ona je utvrđena kod Laćarka, na krajnjoj jugozapadnoj tački, prati se uzvodno Bosutom na okuku Dunava kod Bogojeva gde je najverovatnije severozapadni kraj primarne zapadne granice. Tako se između ušća Save u Dunav na istoku i rečice Bosut na zapadu, Save na jugu i Dunava na severu, formira u vreme razvijene vinčansko-tordoške faze kompaktna teritorija širenja vinčanske grupe. Od Zemuna, Batajnice, preko Novih Banovaca, Hrtkovaca, do krajnje zapadne tačke kod Laćarka, otkrivaju se stambeni horizonti koji pouzdano pripadaju vinčansko-tordoškoj B2 fazi.[8] Istovremeno se u zapadnoj Bačkoj, uz staru obalu Dunava, podižu naselja koja relativno kratko traju — sve do vinčansko-pločničke C faze. Radi se o naseljima u blizini Odžaka, Deronja, Ratkova i Bogojeva.[9] Dokazano je da se u ovom periodu prate međusobni kontakti sopotsko-lenđelske i vinčanske grupe, tako da se importi sa jedne i druge teritorije nalaze na slavonskim, odnosno sremskim i bačkim naseljima (T. II).

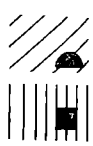
U vreme konsolidacije vinčanske i sopotsko-lenđelske grupe ne menja se bitno granica na sremsko-slavonskom prostoru. Dobija se utisak da se poznoneolitske grupe u Transdanubiji, Slavoniji i Vojvodini razvijaju autonomno,

[5] Kalicz N.—Makkay J., 1972, 95, Abb. 5.
[6] Kalicz N.—Makkay J., 1972, 96. Hidas (Abb. 8,5), Izmény (Abb. 6).
[7] Dimitrijević S., 1968, 58—60.
[8] Zemun (Dimitrijević S., 1959, 42, nap. 68. T. 13, 1—4, rukopis); Batajnica — Novi Banovci (Todorović J.—Kondić V.—Birtašević O., 1964, 41; Tasić N., 1961, 30), Laćarak (Tasić N., 1965,), Hrtkovci (Praistorija Vojvodine, 1974, 78).
[9] Praistorija Vojvodine, 1974, 80, nap. 88—94.

da više dolazi do izraza import nego kulturno-etnička penetracija na suprotnu teritoriju. Zbog toga nije retkost da se vinčansko posuđe nalazi u sopotsko-lenđelskim naseljima Slavonije, dok se sudeći po iskopavanjima na Gomolavi znatno ređe javlja import iz zapadne Slavonije. Uopšte, izgleda da je unošenje predmeta iz vinčanske grupe u granične kulture intenzivnije nego što je donošenje predmeta iz susednih grupa. Primeri sa severnom, potiskom grupom to potvrđuju.

T. II. Granice vinčanske i Sopot—Bičke grupe
Die Grenze zwischen der Vinča und Sopot—Bicske-Gruppe

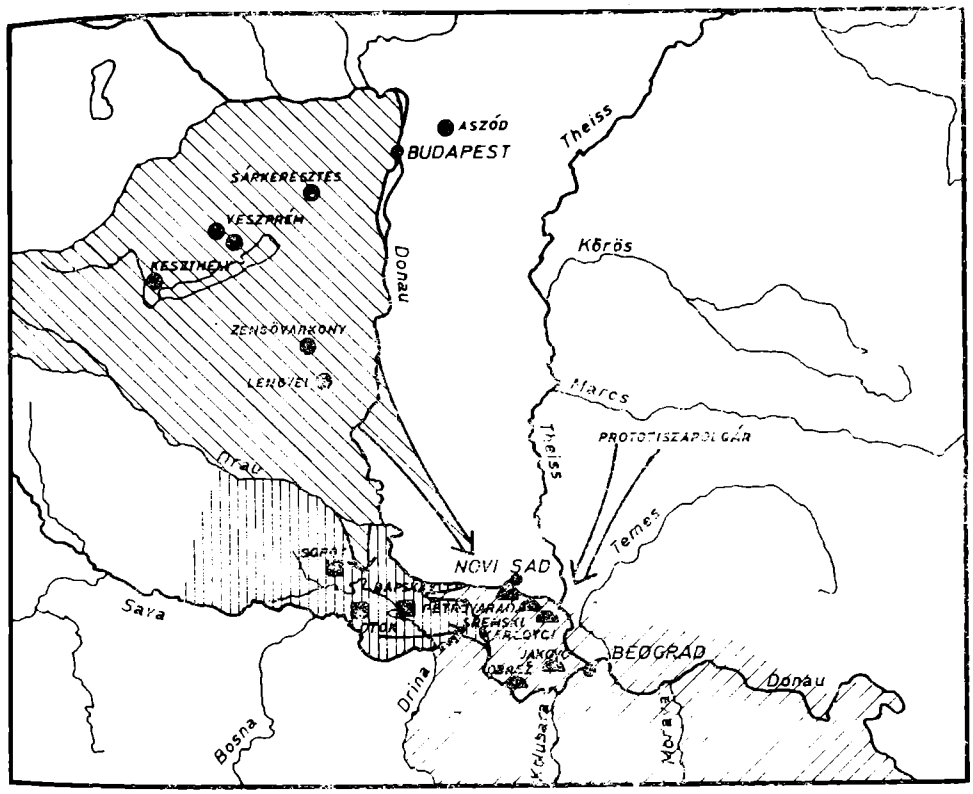

vinčansko-tordoška (B2) faza — vinčansko-pločnička (C) faza
Vinča—Turdos (B2) Phase — Vinča—Pločnik (C) Phase

Sopot—Bičke II faza
Sopot—Bicske II Phase

Na početku pozne vinčansko-pločničke faze izgleda da se mora računati sa penetracijom predstavnika vinčanske grupe zapadno od Bosuta (T. II). Tako, na primer, u horizontu D i E u Otoku, zatim na osnovu proučenih kućnih celina 1A i 1B u Bapskoj, moglo bi se zaključiti da se predstavnici

vinčanske grupe doseljavaju u naselja pozne sopotsko-lenđelske faze.[10] Sada se zapadna granica vinčanske grupe pomera za nekoliko desetina km uzvodno Savom. Formira se skoro prava granična linija koja se prati od Vukovara na jugoistok, sa krajnjom tačkom kod Sremske Mitrovice. Međutim, ubrzo dolazi do destabilizacije na sremsko-slavonskom i bačkom sektoru. Prvo počinje sa povlačenjem predstavnika vinčanske grupe iz Bačke ka jugu.

T. III. Granice vinčanske, sopotsko-lenđelske i lenđelsko-zengovarkonji grupe na kraju razvoja
Die Grenzen zwischen den Vinča, Sopot—Lengyel und Lengyel—Zengővárkony Gruppen

pozna Vinča—Pločnik (C—D) faza
Spät Vinča—Pločnik (C—D) Phase

pozna Sopot—Lenđel (III) faza
Spät Sopot—Lengyel (III) Phase

pozna Lenđel Zengovarkonji) faza
Spät Lengyel (Zengővárkony) Phase

[10] Otok (Dimitrijević S., 1968, 71, T. XVII), Bapska (Dimitrijević S., 1968, 71, Sl. 15, 16).

Pošto više ne postoji kompaktna teritorija, naselja poznovinčansko-pločničke etape isključivo se podižu na pojedinim mestima na severoistoku Srema, na obalama Dunava između Novog Sada i Zemuna i na levoj obali Save, između Sremske Mitrovice i Jakova. Izgleda da se razrađena zapadna granica formira od Hrtkovaca kao krajnje jugozapadne tačke, preko Fruške gore severno na Banoštor kao krajnjeg severozapadnog ugla. Kidanjem integralne teritorije gubi se veza između pojedinih naselja. Neka nestaju. Tako na pirmer, dok se u istočnoj Slavoniji (Bapska, horizont E—4) dalje razvijaju pozna vinčansko-pločnička naselja, u Sremu se neka napuštaju (Hrtkovci, Gomolava Ib).[11] Poslednja vinčanska naselja nalaze se u Jakovu, na Petrovaradinskoj tvrđavi i u blizini Sremskih Karlovaca (T. III).[12]

U vreme kada se živi u poslednjim selima vinčanske grupe u Sremu, dolazi do prodora heterogenog panonskog stanovništva tipa: post-Lenđel, Balaton, Tisapolgar, rani Bodrogkerestur. Sasvim je izvesno da se širenjem bodrogkerestur grupe prestaje život na vinčanskim naseljima u Vojvodini. Istovremeno nestaje granica između lenđelskih i vinčanskih staništa. Počinje nova epoha koja hronološki pripada kraju srednjeg i početku poznog eneolitika.

LITERATURA

Brukner B., 1960 — Rezultati zaštitnog iskopavanja lokaliteta „Baštine" kod sela Obreža, Rad vojvođanskih muzeja 9, 1960.

Brukner B., 1968 — Gomolava, Hrtkovci, Ruma — višeslojno nalazište, Arheološki pregled 10, 1968.

Dimitrijević S., 1959 — Problem neolita u Slavoniji i Srijemu (doktorska disertacija — nepublikovana).

Dimitrijević S., 1968 — Sopotsko-lenđelska kultura, Zagreb, 1968.

Dimitrijević S., 1969 — Starčevačka kultura u slavonsko-srijemskom prostoru i problem prijelaza starijeg u srednji neolit u srpskom i hrvatskom Podunavlju, Simposijum „Neolit i eneolit u Slavoniji", Vukovar 1966 (1969).

Dimitrijević S., 1971 — Zu einigen Fragen des Spätneolithikums und Früchäneolithikums in Nort Jugoslawien, Actes du VIIIe Congrès UISPP I, Beograd, 1971.

Galović R., 1955 — Katalog keramike I, Narodni muzej, Beograd, 1955.

Jovanović B.—Glišić J., 1960 — Eneolitsko naselje na Kormadinu kod Jakova, Starinar n.s. XI, 1960.

Kalicz N.—Makkay J., 1972 — Die neolitische Sopot—Bicske—Kultur, Archaeologia Értesítő 99/1, 1972.

Medović P., 1959 — Probna arheološka iskopavanja na Petrovaradinskoj tvrđavi, Arheološki pregled 1, 1959.

Praistorija Vojvodine, 1974 — B. Brukner—B. Jovanović—N. Tasić, Praistorija Vojvodine, Novi Sad, 1974.

Tasić N., 1961 — Obala Dunava, Zemun — praistorija naselja, Arheološki pregled 3, 1961.

Tasić N., 1965 — Mala Strana, Laćarak, Sremska Mitrovica — neolitsko naselje vinčanske grupe, Arheološki pregled 7, 1965.

Todorović J.—Kondić V.—Birtašević M., 1964 — Stare kulture na tlu Beograda, Beograd, 1963—1964.

[11] Bapska, horizont E—H (Dimitrijević S., 1971, 142), Gomolava Ib (Brukner B., 1968, 74, nap. 79, 80).

[12] Jakovo (Jovanović B.—Glišić J., 1960, 113—142), Petrovaradinska Tvrđava (Medović P., 1959, 18—20), Sremski Karlovci (Galović R., 1955, 55—78, T. I—XXVII).

REZIME

(nemački)

PRILOG UTVRĐIVANJU ZAPADNE GRANICE VINČANSKE GRUPE[1]

U traženju zapadnih i severozapadnih granica vinčanske grupe, uglavnom se uzima u obzir zapadni Srem, zapadna Bačka i istočnoslavonski prostor sa Baranjom. Međutim, vrlo verovatno širenje predstavnika vinčanske grupe može se pratiti i uzvodno Dunavom, u Transdanubiju, sve do prostora južno od Budimpešte (T. I.).

Utvrđivanje zapadne granice vinčanske grupe poklapa se sa praćenjem razvoja u međurečju Dunava i Save koje prolazi kroz tri osnovne etape: fazu prodiranja i naseljavanja, stepen konsolidacije i etapu nestajanja.

U fazi prodiranja dolazi do izražaja vremenska sinhronizacija sa poznom etapom starčevačke grupe (spiraloid B faza — „Obrež" i „Vinkovci").[3, 4]

U periodu penetracije i naseljavanja, predstavnici vinčanske grupe prodiru duboko u Transdanubiju (Fajz—Garadomb, Bicske, Hidas i Izmény).[5, 6] Vremenski ovo je period pozne vinčansko-tordoške (B2) faze. U ovom periodu formira se deo zapadne granice prema Sopot—Bicske grupi na liniji Laćarak—Bogojevo (T. II.).[0, 8]

Vreme konsolidacije vinčanske grupe označava i snažan kulturni uticaj na zapadnu, sopotsko-lengyel-sku grupu, Vremenski, radi se o ranoj vinčansko-pločničkoj (C) fazi. Sada se granica pomera nešto na zapad, na liniju: prostor Sremske Mitrovice—Vukovar.[10]

Etapa nestajanja vinčanske grupe u Vojvodini pripada poznoj vinčansko-pločničkoj (D) fazi. Zapadna granica se gubi. Postoje izolovana naselja (Jakovo, Petrovaradinska tvrđava, Sremski Karlovci)[11, 12] U vreme prodiranja eneolitskog stanovništva iz Panonske nizije za uvek se prekida zapadna granica vinčanske grupe u Sremu (T. III).

DUŠANKA DINIĆ-KNEŽEVIĆ

UČEŠĆE VLAHA U PRERADI VUNE I PREVOZU TKANINA U XIV I XV VEKU*

O Vlasima sa područja srednjovekovne srpske države kao i o vlaškim katunima iz Hercegovine u našoj istoriografiji je više puta raspravljano, naročito o njihovim obavezama prema manastirima ,učešću u prevozu robe iz primorja u unutrašnjost i organizaciji vlaških katuna.[1] U ovom radu pokušaćemo da na osnovu manastirskih povelja i podataka iz dubrovačkog arhiva netšo više kažemo o njihovom učešću u preradi vune i prevozu tkanina iz Dubrovnika u Zaleđe.

U poveljama koje Nemanjići daju manastirima posebno se kao „zakon Vlahom" donose obaveze Vlaha prema manastiru. Pošto su bili stočari i obaveze su im pre svega bile vezane za čuvanje manastirske stoke i prevoz tereta. Pored toga obavljali su i niz drugih poslova oko smeštaja i hranjenja stoke i prerade stočnih proizvoda u čemu su bili naročito vešti. Dubrovačko tržište je bilo dobro snabdeveno čuvenim vlaškim sirom, suvim mesom, životinjskim kožama, koje su tu dopremali Vlasi, dobrim delom kao sopstvene proizvode. Uz to su bili poznati kao prerađivači vune, što su koristili i manastiri. U povelji kojom Dušan (1334—1346.) potvrđuje crkvu svetog Nikole u Vranju Hilaadari, ističe se da su Vlasi vojnici dužni da na Mitrovdan daju manastiru „pokrovъ crъvenь", a ostali Vlasi da „teže" vunu.[2] U Milutinovoj povelji manastiru Banjskoj (1313—1318) određuje se da vojnik „ne ime težati vlьne crъkov' ne", što su ostali verovatno morali, ali je bio dužan da daje "otъ sebe okroju", što bi mogla da bude neka vrsta pokrivača. Uz to su

* Ovaj rad je referat pročitan na simpozijumu o Vlasima u XV i XVI veku, održanom u Sarajevu od 13. do 16. novembra 1973. u organizaciji Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine.

[1] S. Novaković, Selo, Beograd 1965, 29—53; K. Jireček, Istorija Srba II, Beograd 1952, 34—36; Vlasi i Mavrovlasi u dubrovačkim spomenicima, Zbornik Konstantina Jirečeka I, Beograd 1959, 193—204; M. Dinić, Dubrovačka srednjovekovna karavanska trgovina, JIČ 1—4, Beograd 1937, 119—145; D. Kovačević, Srednjovekovni katun po dubrovačkim izvorima, Simpozijum o srednjovekovnom katunu, Naučno društvo SR Bosne i Hercegovine, Posebna izdanja, knj. II, Sarajevo 1963, 121—142.

[2] S. Novaković, Zakonski spomenici srpskih država srednjeg veka, Beograd 1912, 414.

i vojnici i „kelatori" morali da nose sir s planine, zatim „kelatori" da napasaju stoku i strižu vunu, a vojnici da napasaju pastuve.[3]

U Dušanovoj povelji Arhanđelovskom manastiru kod Prizrena 1348—1353) zahteva se da samo ubogi Vlasi „teže vlъnu crьkovnu što imь poveleva igumn", dok su ostali pored poslova vezanih za čuvanje stoke i prevoz tereta bili dužni da daju „okroje i klašnje". Istom poveljom se predviđa da se svakom kaluđeru ovog manastira, kao i onima u Banjskoj, daju po dve „jarine"[4], tj. vuna od jagnjadi, zatim da se svakom podjednako da vuna od ovaca i „klašnje". I manastirskoj bratiji je takođe trebalo davati „po okroi i po klašnjah".[5] U našoj literaturi je prihvaćeno mišljenje koje je dao još Daničić, da su „klašnje" nazuvci.[6] Međutim, to je grubo vuneno sunko koje je korišćeno pre svega za pravljenje zimskih muških odela. I danas se u nekim selima južne Srbije za ovu vrstu tkanina, koja se tamo još uvek proizvodi, sačuvao isti naziv.

Klašnje koje se davalo kaluđerima bez sumnje su proizvodili Vlasi. Imućni Vlasi su, kao što smo istakli, manastiru pored ostalog davali i „klašnje" proizvedeno od svoje vune, dok su siromašni Vlasi bili dužni da „teže" manastirsku vunu, pod čim treba razumeti preradu, a verovatno i proizvodnju klašnje od nje.

Mada se to iz manastirskih povelja ne vidi, sa dosta verovatnoće se ipak može pretpostaviti, da su manastirski Vlasi proizvodili klašnje i za tržište. Za one iz Hercegovine zahvaljujući podacima iz dubrovačkog arhiva to pouzdano znamo. U dubrovačkim dokumentima se za ovu vrstu tkanine ponekad upotrebljava naziv „sochna" ili „sochena", mnogo češće raša (rassa, rassia), a nekad „rassia seu pannum",[7] da bi se tačno znalo o kojoj vrsti tkanine se radi. Poznato je da je raša dubrovačkih izvora gruba vunena tkanina,[8] čija proizvodnja je bila vrlo raširena na području Dubrovnika i posle uvođenja manufakturne proizvodnje sukna, jer je korišćena za odelo siromašnijeg stanovništva (sluga, sluškinja, šegrta), koga je u Dubrovniku uvek bilo dosta. Bilo je bele i crne raše, zapravo neobojene, ali se isto tako bojila i valjala kao i klašnje u Srbiji.

Iz Zaleđa se klašnje, odnosno raša, izvozila kao tkanina proizvedena od domaće vune,[9] ali raspolažemo sa nekoliko podataka iz kojih se vidi da Vlasi uzimaju vunu i od Dubrovčana i od nje prave „sclavine", deleći proizvedenu tkaninu na pola s vlasnikom vune. Karakterističan je primer Vlaha Gojtana Branilovića iz katuna Drobnjaci, koji je sam ili zajedno s Bogoslavom Desimirićem iz istog katuna, u toku 1376. uzeo od dubrovačkog vlastelina Martina Đurđevića oko 600 libara vune, od čega je trebalo da napravi 14 „scla-

[3] Isto, 628—629.

[4] Đ. Damičić smatra da je jarina kozja dlaka „prillis caprina" (Rječnik iz književnih starina srpskih, Beograd 1863, 505). Međutim, to je vuna koja se dobija od prvog šišanja jagnjadi. Termin je i danas u upotrebi u nekim selima južne Srbije.

[5] S. Novaković, Zakonski spomenici, 698—701.

[6] Đ. Daničić, Rječnik, 443.

[7] Diversa cancellariae (Div. canc.) XIV, 79'; XXV, 137'; XXXII, 249'...

[8] D. Roller, Dubrovački zanati u XV i XVI stoljeću, Zagreb 1951, 33; D. Kovačević, Prilog proučavanju zanatstva u srednjovekovnoj Bosni, Godišnjak istorijskog društva Bosne i Hercegovine X, Sarajevo 1959, 280.

[9] Izvoz raše iz unutrašnjosti u Dubrovnik pominje i Filip de Diversis (Opis Dubrovnika, Dubrovnik 1973, 15. Za štampu pripremio I. Božić).

vina" i to polovinu za sebe, a polovinu za Martina.[10] Pošto se od jednog dekalitra (deset libara) vune moglo satkati tri do četiri lakta tkanine,[11] ispada da je za jednu „sclavinu", odnosno pokrivač, bilo potrebno 14 do 17 lakata. U ovom slučaju se bez sumnje radilo o pokrivačima. Od iste vrste tkanina su međutim pravljeni i gunjevi, pa se u nekim dokumentima „sclavina" identifikuje s gunjem, odnosno ističe se da je u pitanju „sclavina sive gugn".[12]

Vlasi su još češće od sopstvene vune proizvodili „sclavine" i izvozili ih u Dubrovnik zajedno sa vunom, suvim kožama i drugom robom. Moramo priznati da su podaci o tome sačuvani u malom broju, ali ni to ne bi bilo zabeleženo da nije dolazilo do sporova oko isporuke robe u Dubrovniku.[13] Među robom koju su Vlasi dovozili u grad pominju se i „sclavine murlachesche",[14] a u testamentu jednog dubrovačkog građanina „schiavinoto murlacihno".[15] Još se češće u dubrovačkim izvorima pominje „lana morlacha", „morlachescha" ili pak „lana de Murulachi",[16] što bi pre značilo da se radi o morovlaškoj vuni, nego uoptše o vuni iz Bosne, kako to smatra Dragan Roller.[17] Pošto je u Dubrovniku stizala ova vrsta vune, razumljivo je što se u izvorima pominje i odeća „de panno de Murlachi".[18]

Hercegovački Vlasi su nesumnjivo koristili blizinu grada da tu plasiraju sirovine dobijene od stoke i proizvode domaće radinosti, što je ostavilo traga u dubrovačkim izvorima. To nam je omogućilo da sagledamo i drugu stranu delatnosti Vlaha. Oni dakle nisu samo pastiri, ponosnici, proizvođači sira, suvog mesa i suvih koža, već i vunenog sukna poznatog u Srbiji kao klašnje, a u Dubrovniku kao raša, koje je bilo traženo ne samo u Zaleđu, već i u Dubrovniku.

Kad je u Dubrovniku 20-tih godina XV veka uvedena manufakturna proizvodnja sukna, u nju su uključeni i Vlasi. Mladi Vlasi su kao i ostali mladići iz Zaleđa dolazili u grad da izuče tkački zanat, obavezujući se da tri do četiri godine rade za majstora, koji je po dubrovačkim običajima bio dužan da ih za to vreme hrani, oblači i na kraju službe im da izvesnu sumu novca,[19] ali ne i „capita artis sue" kao kod drugih zanata. Pošto su najčešće stanovali u radionici, radno vreme im je bilo neograničeno.

Među Vlasima je bilo i iskusnih tkača koji su uspevali da se odmah uključe u proizvodnju, obavezujući se vlasnicima tkačkih radionica u gradu da kod njih rade određeno vreme na tkanju sunka, a plata im je zavisila od broja satkanih sukana i prve godine je obično iznosila 9 groša po suknu, a

[10] Div. canc. XXIV, 101, 107', 193; V. Han, La culture materielle des Balcans au moyen âge a travers la documentation des archives de Dubrovnik, Balcanica III, Beograd 1972, 188.

[11] Div. canc. XIV, 79'.

[12] Libri malefiiciorum IV, 201'. eDtalljnije o „sclavinama" D. Dinić-Knežević, Tkanine u privnedi srednjovekovnog Dubrovnika, knjiga u štampi.

[13] Dva dubrovačka trgovca su u društvu pored ostalog imala i „due sclavine que sunt ad Vlachos" (Div. canc. XXXII, 30); Div. canc. XXVII, 129.

[14] Lamenta de foris XXIV, 153'.

[15] Testamenta XVI, 37'.

[16] Div. canc. L, 283; Testamenta XVIII, 143'—144; Lamenta de foris XXVII, 93.

[17] D. Roller, Dubrovački zanati, 22.

[18] Testamenta XVI, 155.

[19] Diversa notariae (Div. not.) XV, 165'.

druge i do jednog perpera.[20] To je odgovaralo veštim tkačima, jer im se pružala mogućnost da bolje zarade, a i vlasnicima radionica, pošto su plaćali gotove proizvode.

Vlasi su bilo kao šegrti ili majstori tkači morali imati značajan udeo u proizvodnji sukna u Dubrovniku, iako se na osnovu dubrovačkih izvora ne stiče takav utisak, jer se retko kad u ugovorima o proizvodnji sukna naglašava da su u pitanju Vlasi, a to se ne može zaključiti ni na osnovu imena. Još teže ih je razlikovati od ostalih kasnije kad su se uključili u posao i postali samostalni suknari. No treba pomenuti da se pored imena nekih suknara kao na primer Radovana Gojsalića dodaje „dictus Vlasich",[21] što bi moglo da znači da se radi o čoveku vlaškog porekla, koji je duže boravio u gradu i uspeo da se afirmiše kao suknar, ali se njegovo poreklo ipak nije zaboravilo.

No Vlasi su bili daleko aktivniji kao prevoznici tkanina iz Dubrovnika u Srbiju i Bosnu. I dubrovački izvori su tu mnogo rečitiji, jer se radilo o prevozu dragocenog tereta na putu koji ne samo da je bio naporan i težak, već od kraja XIV veka i dosta nesiguran. Trgovina između Dubrovnika i Zaleđa je od uvek bila karavanskog tipa, ali su ugovori između trgovaca i Vlaha ponosnika počeli da se beleže od kraja XIII veka kad je ugrađena dubrovačka kancelarija, a još doslednije od 80-tih godina XIV veka, kad je trgovini zapretila opasnost od samovolje oblasnih gospodara i Turaka, koji od prvog vremena počinju da ugrožavaju i bosansku državu. Od 80-tih godina XIV veka, pa do 40-tih godina XV veka zabeleženo je oko 85 ugovora o prevozu tkanina u Bosnu i Srbiju, ali se na osnovu toga ne mogu donositi zaključci o obimu ove trgovine, jer sav izvoz nije notiran, a ni sve što je zabeleženo nije očuvano. Samo se time može objasniti činjenica što ponekad i u toku više godina ne nailazimo ni na jedan ugovor o prevozu tkanina.

Mada nisu kompletni, sačuvani ugovori ipak predstavljaju dragoceno svedočanstvo o ovoj vrsti trgovine i ljudima koji su u njoj učestvovali. Kao prevoznike sukna godinama srećemo uglavnom iste ljude pripadnike nekoliko katuna, koji su se izgleda sasvim opredelili za ovu vrstu posla. Od Vlaha iz katuna Burmazi u periodu od 1404. do 1418. srećemo Bogdana Glegijevića, Bogetu Nenkovića, Vladislava Turkovića, Radmana Pripčića, Radovana Kranevića i Pribca Nikolića.[22] Od Drobnjaka krajem XIV i prvih godina XV veka nekoliko puta se javlja Jurjen Klapčić, a jednom Gradislav Kovačević.[23] Iz Nikšića su bili Vlasi Hrebeljan Perutinić i Radoslav Vladojević, koji krajem XIV veka zaključuju nekoliko ugovora o prevozu tkanina. Na tom poslu se od 30-tih godina XV veka sreću i Hrebeljanovi potomci Ivan i Dobravac Hrebeljanović.[24] U periodu od 1423. pa do 1435. tkanine prevoze Radosav, a mnogo češće Dubravac Milihijević iz katuna „Putignich".[25]

[20] Div. canc. XLIII, 190'.
[21] Debita notariae (Deb. not.) XV, 165'.
[22] Div. canc. XXXV, 95'; XXXVI, 77; XXXIX, 249'; XLI, 281.
[23] Div. canc. XXIX, 126—126'; XXX, 21, 110'; XXXIV, 152; Div. not. XX, 50.
[24] Div. canc. XXVI, 111; XXVII, 135; XXXIV, 15—15'; XXXVII, 129; XLVIII, 70', 222; XLIX, 210'.
[25] Div. canc. XLII, 147, 296'; XLIII, 6'; XLIV, 217'; XLV, 105, 184; XLVIII, 52', 340'; Div. not. XVI, 131; XX, 43'.

Daleko atkivniji od svih dosad pomenutih su bili Vlasi Maleševci, za koje se skoro može reći da su držali monopol nad prevozom tkanina. Izgleda da je ovaj katun bio prilično brojan, jer se iz njega pominje više porodica. U peirodu od 1405. do 1434. iz godine u godinu se iz ovog katuna kao prevoznik sreće Herak Milošević, za koga se u ugovoru o prevozu iz 1423. ističe da je Morovlah. Njega je u ovom poslu izgleda nasledio Boljko Heraković, koji je sudeći po ugovoru o prevozu od 13. januara 1436. bio čovek (homo) vojvode Radoslava Pavlovića.[26] U ovo vreme (1434—1435) sukno prevoze i braća Vlatko i Mirosav Novaković, koji su takođe pripadali ovom katunu. Iz istog katuna je bio i Miloš Radanović.[27] U vremenu od 1397. do 1430. prevozom tkanina se intenzivno bavi porodica Stanković, takođe iz ovog katuna. Kao prevoznik se najčešće i najduže pominje Klapec, zapravo od 1405. do 1424, zatim Radul, Stanoje i Stanihna.[28]

U prevozu tkanina u ovom periodu učestvuju naravno i Vlasi iz drugih katuna Kresojevići,[29] Mirilovići, Vlasi iz katuna Obrada Glegijevića,[30] i drugi za koje se ne navodi kojem katunu pripadaju, ali njihovo učešće nije tako izrazito, jer se kao prevoznici javljaju jednom ili najviše dva puta.[31]

Karavani formirani za prevoz tkanina obično su nosili i drugu robu, ali se nikad ne ističe o kojoj vrsti robe se radi. I za tkanine se upotrebljava samo termin „panni", pod čim se podrazumevaju sve vrste tkanina. Samo se u jednom slučaju navodi vrednost tkanina koje treba prevesti. To je ugovor kojim se 14. jula 1435. Dubravac Milihijević obavezuje Bernardu Gunduliću da mu za 15 dana preveze do Foče dva tovara tkanina, čija je vrednost bila 260 dukata.[32] S obzirom na vrednost, može se pretpostaviti da se radilo o boljim tkaninama, tim pre što znamo koliko se odprilike bala moglo natovariti na jednog konja. To zapravo doznajemo iz ugovora od 8. decembra iste godine, kojim se zaključuje prevoz 19 tovara tkanina i zahteva da se na jednog konja ne tovari više od šest bala.[33] S obzirom da vrednost jedne bale, odnosno jednog dubrovačkog vunenog sunka obično nije prema-

[26] Herak se dvanaest puta javlja kao prevoznik tkanina. (Div. canc. XXXV, 202'; XXXVI, 235; XXXIX, 18; XL, 168', 218'; XLII, 52', 182; XLIII, 97; XLVII, 78; XLVIII, 27', 195', 233; XLIX, 194; Div. not. XXIV, 32'.

[27] Div. canc. XXXIV, 112'; XXXVI, 40'; XLVIII, 57', 232'; XLIX, 183, 183'.

[28] Div. canc. XXXII, 77, 203'; XXXVI, 26, 102'; XXXIX, 96', 295; XLII, 80,, 116', 184', 270', 294; XLIII, 10, 27', 72'; XLIV, 158; Div. not. XVI, 221', 277.

[29] Iz ovog katuna se 16. maja 1383. pominju Vlatko Bogdanović i Priboje Dragošević (Div. canc. XXV, 208').

[30] 12. novembra 1405. Kostadin Radojević i Medoje Vuković, nećak Kostadinov „de chatono Mirillovich" obavezuju se da do Lima prevezu 73 tovara tkanina (Div. canc. XXXV, 239); 4. maja 1427. Kranić Milković „de catono Obrad Gleghievich" obavezuje se u dva maha da do Vrapca preveze 27 tovara tkanina (Div. canc. XLIV, 138').

[31] Među njima se pominju Milić Berojević, Vladislav Petrojević i još mnogi drugi (Div. canc. XXXV, 189'—190; XXXVI, 92, 162', 242'...). Pored imena nekih ponosnika ne naglašava se da su Vlasi, ali nam se čini da su to morali biti. Između ostalih to su Utolac Stanislavić, Utešen Radičević, Radil Branković, Pribil Bogdančić i drugi (Div. canc. XXVII, 20', 31', 46, 50...). Vlasi su sigurno bili i Vukoslav Mileković iz Gackog, Miloš Maslešić i Vukša Vlatković iz Crnice (Div. canc. XXVI, 154'; Div. not. XIX, 240).

[32] Div. not. XX, 43'.

[33] Div. canc. XLIX, 183'.

šala 18 dukata, jasno je da je pomenuti karavan prevozio i finije tkanine za koje je u Zaleđu uvek bilo interesenata.

Iz Dubrovnika se taknine najčešće voze do Prijepolja,[34] a odatle dalje u Srbiju i Bosnu. U Polimlju je bilo više karavanskih stanica. Posle Prijepolja najviše se spominje vila Komorani na Limu „subtus Brexo", koja je pripadala Đurđu Brankoviću još pre stupanja na presto. Kad je Đurađ postao despot Komorani su označavani kao „villa domini despoti Sclavonie".[35] U blizini Komorana nalazila se kuća Pribila Kućinića, vlastelina Vuka Brankovića, gde su takođe pristajali karavani natovareni sunkom.[36] Kao karavanska stanica se više puta pominje i Breza, zapadno od Komorana.[37] U Polimlju se kao karavanske stanice pominju još crkva svetog Petra kod današnjeg Bijelog Polja, svetog Nikole kod Banje, crkva Grlica na teritoriji Đurđa Brankovića.[38] Zatim se pominje Bukovica, odnosno Nabukovica.[39] Ima nekoliko ugovora kojima se predviđa da se tkanine istovare na Limu, na mestu gde odredi vlasnik robe.[40]

U gornjem Podrinju se kao karavanske stanice za tkanine i drugu robu pominju Foča, Goražde, Sutjeska ispod Goražda, Prača, Drina, a od 1417. do 1436. Borač, Podborač i Višegrad.[41] U gornjem toku reke Bosne karavani idu do Glasinca, do neke crkve i kuće nekog Butka, zatim do Visokog, Podvisokog, Olova, Konjica, Ljubskova, Likodre pored Ljubskova i drugih mesta.[42]

Karavani natovareni tkaninama obično nisu bili veliki i retko kad ih je sačinjavalo više od sto konja.[43] Da bismo dobili jasniju predstavu o veličini karavana natovarenih tkaninama, prikazaćemo to tabelarno.

broj konja	broj karavana
1 do 10	26
11 do 20	23
21 do 30	14
31 do 40	6
41 do 60	9
61 do 80	4
135	1

[34] Od 80-tih godina XIV do 40-tih godina XV veka zaključeno je 17 ugovora o prevozu sukna do Prijepolja (Div. canc. XXV, 208', 209'; XXVI, 111; XXVII, 20, 31, 46, 50, 126—126', 135; XXXVI, 235'; XXXVII, 129; XXXIX, 18; XL, 294; XLIII, 72', 97...

[35] Div. canc. XLII, 27'; XLIX, 183', 210; Div. not. XVI, 221'; M. Dinić, Karavanska trgovina, 123.

[36] Div. canc. XXXIV, 15—15'.

[37] Div. canc. XLII, 80', 184', 270'.

[38] Div. canc. XXXIV, 15—15', 112; XXXIX, 295; XL, 168'; Div. not. XVI, 277.

[39] Div. canc. XXXV, 189'—190, 217; XXXVI, 162'; XXXIX, 96'; M. Dinić, Karavanska trgovina, 124.

[40] Div. canc. XXX, 21; XXXV, 239; M. Dinić, Karavanska trgovina, 125.

[41] Div. canc. XXXVI, 26, 40', 77; XLII, 296'; XLIII, 6', 10'; XLVII, 78; XLVIII, 27', 57', 70', 195', 222, 232', 233; XLIX, 183, 194'; Div. not. XIX, 240; XX, 43.

[42] Div. canc. XXXII, 72; XXXV, 93'; XXXVI, 92, 162'; XXXIX, 249, 263'; XL, 218', 281; XLII, 65, 147, 182; XLV, 105; M. Dinić, Karavanska trgovina, 128—129.

[43] Aprila 1393. Jurij Klapčić iz katuna Drobnjaci obavezuje se dubrovačkom vlastelinu Teodoru Prodanelo i njegovim kompanjonima da im od Dubrovnika do kuće Pribila Kućinića na Limu preveze 135 tovara tkanina (Div. canc. XXX, 21). To je bio jedini karavan u kome je bilo više od sto konja.

Iz raspoloživog materijala se vidi da je više od polovine karavana sačinjavalo do 20 konja, od 20 do 30 ih je bilo znatno manje, a iznad 60 konja sasvim malo.

Prevoz se plaćao po jednom konju i zavisio je od više faktora — udaljenosti mesta do koga se prevozi roba, godišnjeg doba, opasnosti na putu, međusobnog dogovora ugovarača i drugo. Zato nas i ne iznenađuje što se za prevoz tkanina od Dubrovnika do Prijepolja u jednom slučaju plaća pet perpera po konju, a u drugom šest, a i jedan i drugi ugovor su zaključeni maja meseca iste godine.[44] U XV veku je prevoz nešto skuplji, jer je na to između ostalog uticalo opadanje vrednosti novca, kao i povećanje opasnosti na putevima, pa se, na primer, januara 1412. za prevoz tkanina do Prijepolja plaća 9 perpera po konju, a marta 1425. 10 perpera.[45] Ovde je značajan faktor bilo i godišnje doba. Da je to znatno uticalo na cenu prevoza vidi se i iz ugovora o prevozu robe do Borča godine 1434. Za jednog konja u februaru se plaća po 9 perpera, u martu takođe 9, u avgustu pet i po perpera, a u oktobru šest perpera.[46] No i pored toga karavani su iz Dubrovnika prema Zaleđu i obratno išli u toku cele godine, ali ih je u zimskim mesecima bilo daleko manje. Sudeći po sačuvanim ugovorima nejednak je bio dovoz tkanina i po godinama. Tako su na primer 1386. i 1387. zabeležena po nekoliko ugovora o prevozu, a u godinama do kraja XIV veka samo po jedan ili nijedan. U XV veku izvoz je bio mnogo življi, naročito od 20-tih godina kad se u Dubrovniku razvila manufakturna proizvodnja sukna. No moramo priznati da karavani natovareni tkaninama koji ovih godina kreću iz Dubrovnika ka Zaleđu nisu mnogo veliki (najviše 64 konja), jer Srbija i Bosna nisu bile jedino tržište za dubrovačko sukno, ali nesumnjivo vrlo značajno i unosno, kad dubrovački trgovci pored skupog prevoza i od kraja XIV veka pojačane opasnosti na putu zbog slabljenja centralne vlasti i prodora Turaka, ne smanjuju svoje interesovanje za njega. Karavani se i u ovo vreme normalno kreću, ali se u ugovorima Vlasi oslobađaju odgovornosti za štetu koja nastane zbog opasnosti na putu. Oni se doduše obavezuju da za slučaj opasnosti robu sklone na sigurno mesto ili se vrate u grad. Na to se u ugovorima naročito insistira posle Kosovske bitke, kad je svet bio zaplašen od Turaka, pa se moglo očekivati da Vlasi u panici napuste karavan i pobegnu. Zato se u ugovoru od 4. juna 1392. po kome je Jurjen Klapčić trebalo da preveze 36 tovara tkanina i druge robe na teritoriju Vuka Brankovića zahteva da vlasniku robe nadoknadi štetu, ako zbog straha od Turaka ili koje druge vojske napusti karavan.[47] Ugovor je bio ovako stilizovan, jer se radilo o teritoriji Vuka Brankovića„ koji je i posle Kosovske bitke ostao u neprijateljstvu s Turcima, a početkom 1392. bio je prinuđen da im preda i Skoplje,[48] pa su se na tom području skoro sigurno mogli očekivati Turci. I u ugovorima o prevozu koji se zaključuju u toku 1397. i 1398. s pravom se računa

[44] Div. canc. XXV, 208', 209'.
[45] Div. canc. XXXIX, 18'; XLIII, 97.
[46] Div. canc. XLVIII, 57', 70', 195', 222, 232', 233; Div. not. XIX, 240.
[47] Div. canc. XXVII, 135; XXIX, 126—126'; XXX, 21, 110.
[48] K. Jireček, Istorija Srba I, Beograd 1952, 329.

s opasnošću od Turaka,[49] jer u zimu 1398. Turci prodiru u Bosnu,[50] o čemu su Dubrovčani bili dobro obavešteni.

I kasnijih godina su Dubrovčani budno motrili na Turke i sukobe među oblasnim gospodarima u Bosni, što se odražava i u ugovorima o prevozu sukna.[51] Vlah Gradisav Kovačević iz katuna Drobnjaci, zaključio je 26. jula 1435. interesantan ugovor s dubrovačkim suknarom Dobrašinom Brajkovićem. Oobavezao se zapravo da uz ostalu robu preveze u Sjenicu „et alias partes et contratas Vlacorum" i njegovo sukno vrednosti 100 dukata, tamo ga proda i Dobrašinu isplati uloženi kapital, a dobit podele na pola. Gradisav je preuzeo svu odgovornost za sukno, osim štete koja bi nastala zbog turske vojske, vojvode Radoslava Pavlovića i Stefana Vukčića,[52] koji su ratovali oko Sandaljevog nasleđa, u što su se umešali i Turci.[53] Ovaj ugovor je dragocen i zbog toga što nam Vlahe prikazuje ne samo kao prevoznike robe, već i kao posrednike u njenoj prodaji.

Nesumnjivo je da je u godinama nesigurnosti i pojačane opasnosti na Balkanu dolazilo do povremenog opadanja prometa, ali je on oživljavao čim bi se stanje stabilizovalo, jer su za to bili zainteresovani kako trgovci, tako i Vlasi, pošto je i za njih ovo bio važan izvor prihoda.

REZIME

UČEŠĆE VLAHA U PRERADI VUNE I PREVOZU TKANINA U XIV I XV VEKU

Vlasi, kako oni u Srbiji, tako i hercegovački, kao posebna kategorija zavisnog stanovništva, rano su privukli pažnju istraživača, pa su njihove obaveze prema manastirima, učešće u prevozu robe i organizacija vlaških katuna uglavnom poznati. Ostalo je, međutim, nezapaženo to da su učestvovali i u preradi vune i proizvodnji tkanina, što je predmet ovog rada.

Među obavezama manastirskih Vlaha se pored brige o stoci navodi i šišanje ovaca, prerada vune (da teže vlašnu) i davanje kaluđerima „okroja", „klašnja" i „jarine". Za „klašnje" pouzdano znamo da je grubo vuneno sukno koje su proizvodili ne samo Vlasi već i ostalo seosko stanovništvo, „jarina" je vuna od jagnjadi, a „okroje" bi mogle biti vuneni pokrivači. Termini „klašnje" i „jarina" su i danas u upotrebi u nekim sellima južne Srbije. „Klašnje" je zapravo isto što i raša dubrovačkih izvora. Zahvaljujući izvorima iz dubrovačkog arhiva doznajemo da su i hercegovački Vlasi bili vešti u proizvodnji vunenih tkanina, naročito pokrivača koji se u Dubrovniku nazivaju „sclavine".

Vlasi iz Hercegovine su međutim mnogo više angažovani oko prevoza robe iz Dubrovnika u unutrašnjost i obratno. Pošto je ta vrsta njihove delatnosti u našoj literaturi već obrađena, ovde obuhvatamo samo njihovo učešće u prevozu tkanina, jednog od najvažnijih artikala izvoženih iz Dubrovnika u unutrašnjost. Podaci o tome su prilično brojni, jer se u dubrovačkom arhivu ugovori o prevozu sistematski beleže, naročito od 80-tih godina XIV veka kad putevi postaju nesigurni zbog

[49] Div. canc. XXXII, 77, 203'.
[50] K. Jireček, Istorija Srba I, 335.
[51] Div. canc. XLII, 182, 270, 294; XLVIII, 57', 70'.
[52] Div. not. XX, 50.
[53] S. Ćirković, Herceg Stefan Vukčić Kosača i njegovo doba, Beograd 1964, 10—11.

slabljenja centralne vlasti u Srbiji i Bosni i turskih prodora na Balkan. Karavanske stanice i cena prevoza je uglavnom ista kao i za drugu robu, ali karavani formirani za prevoz tkanina obično nisu veliki. Najčešće ih sačinjava 20 konja, a samo izuzetno i preko sto.

RÉSUMÉ

PARTICIPATION DES VALAQUES À LA TRANSFORMATION DE LA LAINE ET AU TRANSPORT DES TISSUS AU XIVe ET XVe SIÈCLES

Les Valaques de Serbie aussi bien que ceux de Herzégovine, comme catégorie unique de population dépendante, ont attiré assez tôt l'attention des investigateurs, ce qui a eu pour résultat que leurs obligations envers les monastères, leur participation au transport des marchandises et à l'organisation des habitations estivales des pasteurs valaques soient connus en principe. Cependant, il est resté encore inconnu, qu'ils aient aussi participé à la transformation de la laine et à la production des tissus, ce qui représente le sujte de ce travail.

Parmi les obligations des Valaques appartenant aux monastères on mentionne, sauf le soin des trouepaux, la tonte des brebis, la transformation de la laine („da teèe vlъnu") et la livraison aux religieux des „okroj", „klašanj" et „janina". Pour les „klažanj" nous savons très bien qu'il s'agit d'une espèce d'étoffe grossière, produite non seulement des Valaques, mais aussi des autres habitants des villlages. „Janina" est la laine des agneaux, tandis que „okroje" pourraient être des couvertures de laine. Les termes „klašnje" et „jarina" sont en usage encore aujourd'hui dans certains villages dans la Serbie du Sud. A vrai dire, „klašnja" est la même chose que „raša" des sources de Dubrovnik. C'est gâce aux sources des archives de Dubrovnik que nous sommes à même de constater que les Valaques de Herzégovine étaient, eux aussi bien adroits dans la production des tissus de laine, surtout des couvertures, nommées à Dubrovnik „sclavine".

Les Valaques de Herzégovine sont cependant beaucoup plus engagés au transport des marchandises de Dubrovnik à l'intérieur du pays, et vice versa. Étant donné que cette sorte de leur activité est déjà bien connu dans notre littérature, dans le présent travail nous nous bornons uniquement à leur participation au transport des tissus — uns des articles les plus importants exportés de Dubrovnik à l'intérieur du pays. Les données concernant cette sonte d'activité sont bien nombreuses, car dans les documents provenants des archives de Dubrovnik les contrats de transport ont été sistématiquement et minucieusement signallés, surtout depuis les 80e années du XIVe siècle, lorsque les routes deviennent incertaines à cause de l'affaiblissement du pouvoit central en Serbie et en Bosnie, aussi bien qu' à cause de la pénétration des Turcs dans les Balkans. Les stations de caravanes et le prix de transport des tissus étaient sensiblement les mêmes comme pour toute autre marchandise, avec la seule différence que les caravanes formés pour le transport des tissus n'étaient pas grands. Ils étaient composés pour la plupart des 20 chevaux, et seulement exceptionnellement 100 et même plus.

KEMÉNY G. GÁBOR—MANDIČ, MARIN

MOCSÁRY ÉS SÁRCSEVICS*

Mocsáry Lajos születése százötvenedik évfordulójára

1.

Ennek a tanulmánynak a megírását nemcsak a nagy évforduló, *Mocsáry* Lajos születése másfélszázados évfordulója tette időszerűvé. Számos további tényező indokolja *Mocsáry* és *Sárcsevics*, az egyokrú magyar és bunyevác nemzetiségi politika két vezető egyéniségének kapcsolattörténeti bemutatását. Kapcsolataik közelebbi, elemző vizsgálatát. Ez a feltárás nem egy ponton gyarapítja a dualizmus kora magyar—délszláv kapcsolatainak gazdag tárházát, és hozzájárul a szóban levő időszak egész magyarországi nemzetiségi kérdésének pontosabb felméréséhez is.

Milyen is volt tehát az az időszak, melyben Mocsáry élt és küzdött az egyetemes és alapvető emberi szabadságjogok egyik legfontosabbja, a *nemzetiségi jogegyenlőség* biztosítékainak és feltételeinek megteremtéséért. Milyen volt valójában ez a küzdelem, amelynek keretében, az adott társadalmi viszonyok között ez a kora szellemi-politikai szintjét messze meghaladó ,nagyképességű és rendíthetetlen bátorságú író, publicista és politikus jogvédő harca előterébe a nemzetiségi egyenjogúság ma is élő és elevenen ható, ma is érvényes alapelvét, a népek barátsága örökérvényű eszméjét állította.

Közelítsük meg a kérdést napjaink álláspontjából kiindulva. Vajon nem azonos értelmű ma is, mint akkor, a *nemzetiségi egyenjogúság* és *jogegyenlőség* eszméje. Nem ugyanaz a mozgató erő, elvi-erkölcsi indíték jellemzi ma is szerte a világon az egyre nagyobb számú nemzetiségi mozgalmakat és kérdéseket, mint három emberöltővel ezelőtt, Mocsáry és Sárcsevics irodalmi-politikai kapcsolata idején. Az a körülmény, hogy *Eötvös* József emlékezetes tételével ellentétben, aki az 1868. évi nemzetiségi törvény vitájában még feltételezte, hogy a művelődés elterjedésével megszűnik a nemzetiségi kérdés[1], ma összehasonlíthatatlanul jelentősebb a nemzetiségi mozgalmak vi-

* A tanulmány szerzői ezúton mondanak köszönetet Nikola *Knežević* könyvtárigazgatónak (Gradska Biblioteka, Subotica), *Brindza* Károly és *Dér* Zoltán szabadkai íróknak, *Bor* Kálmán budapesti irodalomtörténésznek és *Vélin* István hercegszántói tanárnak a munkához nyújtott kutatói támogatásukért.

[1] *Eötvös* József nyilatkozata 1868. nov. 25-én, a *nemzetiségi törvényjavaslat* (a későbbi 1868: XLIV. tc.) általános vitájában hangzott el. Ekkor fejtette ki *Eötvös*, úgy is mint a törvényjavaslat benyújtója, a nemzetiségi kérdés jövő fejlődésének fel nem ismeréséről tanúskodó, az azóta eltelt több mint egy évszázados fejlődés

lágméretű jelentkezése, és sokkal nagyobb hangsúllyal játszanak bele a világemberiség fejlődésébe, mint akkor. Ami kétségkívül azok igazát és előrelátását igazolja, akik már a századfordulón felismerték a nemzetiségi kérdés egyetemes, az egyes nemzetiségi kérdése helyi jelentőségét.

Ilyen politikai látesz volt a maga korában *Mocsáry* a kérdés világviszonylatában, ilyen látnok és előőrs — minden osztály- és felekezeti korlátja mellett is — a maga töredék nemzetisége viszonylatában *Sárcsevics* Ambrus, vagy ahogy a maga nemzetisége hívta: *Ambrozije Šarčević.*

Ma már szinte közhelyszerűen idézzük, hogy nem lehet szabad az a nép, amely más népeket elnyom, nem lehet felszabadult és erkölcsileg egyenértékű a többivel az a nemzet, amely a nemzetiségellenességet, az erőszakos nyelvi, iskolai- és etnikai asszimilációt szorgalmazza. Mocsáry korában azonban, s kivált a nacionalizmus akkori koráramlata idején (amely sok mindenben kísérteties hasonlóságokat mutat a maival), alig néhányan akadtak az európai és a világpolitikában, akik odáig elmentek, ameddig Mocsáry elment e jogok gyakorlati védelmében, megvalósításuk sürgetésében. Mocsárynál jut először kifejezésre elméletben és gyakorlatban egyaránt, hogy a nemzetiségi, a nemzetkisebbségi kérdések vizsgálatában *nincsenek nagy és kisnépek, csak népek, egymásrautalt, egymást segíteni, támogatni köteles, egyenjogú nemzetek vannak. Mert a nemzetiségi kérdés nem a nagy számok tudománya, hanem a teljes nemzeti-társadalmi egyenjogúságon alapuló erkölcsi alapelv,* s mint ilyen a világmegújuló válságtüneteinek egyik biztosító szelepe, megoldási lehetősége. *A nemzetiségi kérdés megoldása tehát független attól, hogy kis vagy nagy nemzetiségeket érint. Az egyenjogúságért folytatott harc minden nemzetiségre minden körülmények között azonos érvényű.*

Ennek a korai elvi felismerésnek egyenes következménye, hogy Mocsáry Lajos nemzetiségi politikájában soha és sehol nem tett különbséget az együttélő népcsoportok, az egy államon belül élő nemzetek, nemzetiségek közötti problémák vizsgálatában. Ugyanaz az erkölcsi állásfoglalás vezette a többszázezres vagy milliós nagyságú egykori magyarországi nemzetiségek, mint a kis lélekszámú valósággal szórvány nemzetiségnek számító töredék népcsoportok jogvédelmében. *Mocsáry tartós és egyetemes érvényű nemzetiségi békét, kölcsönös megértést és együttműködést kívnát, — szemben* a dualizmus korabeli kormányok *Tisza* Kálmán típusú nép- és nemzetiségelnyomó álszabadelvű nacionalista-soviniszta irányzatával, mely akkor az adott egyenlőtlen társadalmi-politikai viszonyok között, a nyers erőszak, a csendőrség, rendőrség és katonaság (a hírhedt „huszár-attakok") bevetésével ideig-óráig

által lényegében megcáfolt fejtegetését. „A civilizáció fejlődésével — mondotta ekkor Eötvös — fokról-fokra fogy a nemzetiségek száma... A civilizáció fejlődése kétségkívül fenyegető a nemzetiségekre nézve. E veszélynek ki vagyunk téve mi magyarok, ki vannak téve horvát testvéreink, ki vannak téve a hazában lakó más nemzetiségek; szóval ki vannak téve minden kisebb nemzetiségek. De mi által óltalmazhatjuk magunkat e veszély ellen? Az által-e, hogy az egyes nemzetiségeket, mint múmiákat, törvényekbe begöngyölgetve a törvényhatóságok sírkamrájába rakjuk le?" — *Br. Eötvös József vallás- és közoktatásügyi miniszter beszéde a nemzetiségi törvényjavaslat általános tárgyalásakor, 1868. nov. 25-én.* = *Képv. Napló,* 1865—68, XI. 31—34. p. — *Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában* (a továbbiakban: *Iratok)* 1867—92, I. köt., Bp. 1952., Tankönyvkiadó. 140—141. p.

érvényesítette akaratát a döntő számszerű fölényben levő magyar és nemzetiségi tömegek jogos követeléseivel szemben.

A vázolt elsőrendű nemzetiségpolitikai alapelvekben és gyakorlati nézetekben *Mocsáry* szót értett a kor magyarországi nemzetiségi politikája neves nem magyar képviselőivel. Kevés korabeli magyar író, publicista és politikus mondhatta el magáról, hogy megkereste és megtalálta az akkori ország népei és nemzetei közötti együttműködés útját, felismerve ennek az együttműködésnek eszmei és gyakorlati feltételeit.

Ezért a felismerésért Mocsárynak igen nagy árat kellett fizetnie. Megtagadta pártja, az 1874-ben általa alapított *függetlenségi párt*, szembefordult vele — elenyésző kivétellel — az egész egykorú magyar közélet és publicisztika, az uralkodó osztályok nemzetiségellenes politikájának behódoló közvélemény. A sokarcú és sokrétű korabeli nacionalizmus őt is száműzötté tette és belső emigrációba kényszerítette, akárcsak az egyik, számra a legkisebbek közül való akkori magyarországi nemzetiség, a bunyevácok vezetőjét, Sárcsevicset.

*

* *

A törvényenkívüliség peremére sodortság közös felismerése, az azonos fájdalmon átszűrt szolidaritás egyazon lázadó belátása kapcsolja majd elválaszthatatlan, erős szövetségbe azt a két nagy nemzetiségpolitikust, akik ezelőtt kilencven éve a szabadkai pályaudvar éttermében végül is találkoztak.

Hallgassuk meg erről az egyszeri találkozóról a századforduló Szabadkája társadalmi-politikai viszonyainak mai avatott vizsgálóját. *Petkovics* Kálmán közelmúltban megjelent, a századvégi Szabadka munkás és értelmiségi haladó mozgalmait tárgyaló, forrásértékű könyvében[2] elmondja, hogy ezelőtt kilencven éve Szabadkán már kiéleződött az osztályharc, kibontakozott a nemzetiségi kérdés. Éles és bonyolult társadalmi küzdelem zajlott a „birtokon belül lévők", a „városi", a szabadelvű párti vezető körök és a „birtokon kívül lévő" vegyes összetételű ellenzéki erők között. Utóbbiak sorában, az ellenzéki küzdelem első vonalában ekkor jelentkezik először, ekkor tűnik fel a helyi magyar és nemzetiségi munkásmozgalom, a bunyevác és a szerb proletariátus által egyaránt magáénak tartott *Aladzsics* János (Jovan Aladžić) és a magyar *Rigó* János vezetésével,[3] és ez az időszak állítja a helyi polgári nemzetiségi mozgalom élére *Sárcsevics* Ambrust, a századvégi Szabadka bunyevác nyelvi, irodalmi és iskolai mozgalmának létrehívóját.

Történetünk időpontjában Szabadka talán első ízben élt át valóban „forradalmi" napokat. 1886 október elején a szabadelvű kormánypártot támogató bunyevác nemzetiségű szabadkai polgármester, *Mamuzsich* (Mamužić) Lázár évi beszámolójának megvitatásakor az egyik baloldali többségű közigazgatási körzetben, az úgynevezett *nyolcadik körben* kortescsoportok tüntettek a „városházi rezsim" ellen. Ebben a rendőrség és a katonaság („huszár-attak")

[2] *Petkovics Kálmán:* A kérdőjeles ember. (Dokumentumriport a szabadkai munkásmozgalomról. — Rigó János.) (A továbbiakban: *Petkovics* i. m.) Subotica 1975, Életjel — Veljko Petrović Munkásegyetem kiad. 258. p.

[3] „... Akárhonnét nézzük a dolgot, ki kell mondani: Stanislav *Aladžić* és *Rigó* János a szabadkai forradalmi munkásmozgalom kezdeti szakaszának jelentős és méltatlanul elfelejtett alakja". — *Petković* i. m., 235. p.

bevetésével legázolt tüntetésben, az emlékezetes *„nyolcadik köri csatában"*[4] még együtt harcol a függetlenségi baloldal vezette itteni Népkör elnöke, *Szalay* László a szabadkai magyar és nemzetiségi agrár és kisipari munkások legbátrabb és felkészültebb csoportjaival. Tehát mindazokkal, akik a helyi társadalmi és ezen belül az itteni nemzetiségi kérdések megoldását követelik. Mert a kilencven év előtti Szabadkán társadalmi és nemzetiségi kérdés — elválaszthatatlan elvi-eszmei egységben — együtt és egyidőben jelentkezik.

Erről az utóbbiról beszélget 1886 októberének első felében, a helyi népmozgalom eseményeinek lezajlása után, tehát a hónap dereka táján, *Sárcsevics* az Ujvidék felől érkező, a városon átutazó *Mocsáry* Lajossal.

„Ki figyelt fel az ajzott hangulatban a pályaudvar restijére, ahol két redős arcú, gondterhelt öreg ember beszélget. Az egyik Újvidék felől jött képviselői szabadjeggyel, *Mocsáry* Lajosnak hívják. A másik, aki várja, Ambrozije *Šarčević*, aki nyolcvan év múlva mellszobrot kap Szabadka főutcáján" —olvassuk napjaink krónikásának emlékezésében.[5] Majd így folytatja: „Ez év nyarán (értsd: 1886 késötavaszán, júniusában) jelenik meg *Mocsáry* Lajos *Néhány szó a nemzetiségi kérdésről* című röpirata,[6] amelyet a szabadkai sajtó elmarasztal, akárcsak Mocsáry Lajos pártjának belső nacionalista ellenzéke. Ugyanebben az évben közli a *Neven* négy folytatásban Ambrozije Šarčević *Otvoren list jednog bunjevačkog patriote Lajošu Močariju* című levelét,[7] melyről a *Bácskai Ellenőr* azt mondja: „Nem lehet vele komolyan foglalkozni, mert egy korlátolt elméjű vén bolond tollából származik". — A két öreg ott a füstös restiben látja korának sok baját és görcsét... Saját környezetükben kiemelkednek kortársaik közül. Šarčević panaszkodik, s nehéz az ő panaszát megérteni a kor Szabadkájának ismerete nélkül. Az a Szabadka, amelyben Ambrozije Šarčević él és tűnődik duhaj, patvarkodó, polgárosodásának kamaszkorát éli, és összetett ellentmondásokat hordoz".[8]

Egészítsük ki a Petkovics által vázolt „szabadkai találkozó"-ról adott helyzetképet azzal a másikkal, amit az ekkori Mocsáryról már elöljáróban

[4] Leírását ld. *Uo.*, 84. p.

[5] *Uo.*, 85. p.

[6] „Ez a röpirata — olvassuk az első Mocsáry-válogatásban, *Mocsáry* Lajos munkái műfaji-politikai elemzésében — már teljes névvel [értsd: az 1886 elején *X. Y.* szerzői álnéven megjelent *A közművelődési egyletek és a nemzetiségi kérdés* című röpirat után teljes szerzői névvel] megjelent munka 1886 tavaszán Budapesten látott napvilágot és részletes elemzését adja a nemzetiségi kérdésben tanúsított magatartása miatt a kormányzat és a nemkevésbé soviniszta ellenzéki naciolista körök részéről ellene indított politikai támadásoknak" — *Mocsáry Lajos Válogatott Irásai* (a továbbiakban: *MLVI*) Bp. 1958, Bibliotheca. 119. p.

[7] *Sárcsevics* hírlapi nyílt levél alakjában közölt nemzetiségpolitikai emlékirata a *Neven* szabadkai bunyevác folyóirat 1886 aug.—nov. számaiban (1886. aug. 15.—nov. 15; 8—11. sz., 124—127., 133—137., 154—156. és 162—163. p.) jelent meg. — Tárgyunk szempontjából a közlés időpontjának jelentősége van. Hiszen 1886. október közepetájt, a szőban lévő Mocsáry—Sárcsevics találkozó feltételezett időpontjában, a Neven a *Nyílt levél*nek még csak két részletét közölte. Miután pedig a magyar nyelvű közlésről mind ez ideig nem bizonyosodtunk meg, aligha tételezhetjük fel, hogy Mocsáry — az említett találkozó időpontjáig — annak tartalmával megismerkedett volna. Mindez természetesen nem csökkenti — ellenkezőleg, ha lehetséges, még fokozza — Sárcsevics *Nyílt levelének*, úgyis mint Mocsáryhoz fűződő kapcsolata legértékesebb dokumentumának jelentőségét.

[8] *Petkovics* i. m., 85. p.

tudnunk kell, hogy kettőjük kapcsolatát, ezt a nem mindennapi nemzetiségtörténeti mozzanatot kellőképp értékelhessük.

A korabeli nemzetiségi kérdés ellentmondásain problémázó Sárcsevicsnál nem kevésbé tűnődő az ekkor már hatvan éves Mocsáry, a megviselt, de korántsem megrendült, az akkori ország nemzetiségi kérdései rendezésén valóban drámai körülmények között fáradozó magyar harcostárs és szövetséges.

Mocsáry Lajos röviddel előbb átélte eddigi pályafutása legnagyobb válságát az 1886 februári közoktatási költségvetési felszólalását követő társadalmi és sajtó támadások sorozatát. Ugyanakkor viszont az is nyilvánvaló, hogy ezekben a hónapokban került a magyar népi ellenzék, egykori színmagyar kerületeinek (Kecskemét, Kiskunhalas) választói és a nem magyar, a nemzetiségi ellenzék milliós tábora érdeklődésének előterébe.

„A képviselőházban, 1886. február 8-án történt felszólalásom következtében — írja említett röpiratában[9] — míg egyfelől rám szakadt a magyar lapok bántalmazásának zápora, a nemzetiségek részéről egész sorozatát kaptam az üdvözleteknek".

Mocsáry tehát nem kevésbé lehetett tűnődő Sárcsevicsnél. Hiszen mindkettőjüket befelé fordulásra, átmeneti (Mocsárynál) vagy végleges (Sárcsevics esetében) elzárkózásra ítéli a kényszerű helyzet: a korabeli nacionalista koráramlat. Mindkettőjükre áll, hogy a nemzetiségi egyenjogúság eszméjéért, annak gyakorlati megvalósításáért szálltak síkra, és ennek az örökérvényű alapelvnek a védelmében élték át korábbi megpróbáltatásaikat. Ugyanígy: mindkettőjük ekkori érzésvilágára jellemző az az érzékeny, az elmúlás hangulatát idéző, emlékező magatartás, mely nemcsak őket, az évtizedekkel később szülővárosába hazalátogató *Kosztolányit* is elfogja.[10]

Félreértés ne essék: a Szabadkán csupán átutazó Mocsáryt kétségkívül nem a gyermekkori élmény varázsa tölti el. Hiszen, ha hitelt adhatunk *Petkovics* leírásának, egyetlen alkalommal járt Szabadkán, s a füstös, vasúti étterem ablakából aligha hatotta át a költő által majd negyven évvel később megénekelt „szabadkai hársak" poézise. De eltölti és mélyen áthatja az a közvetlen, kétségtelen helyi motívumoktól is átszőtt másik élmény, amelynek révén a helyi nemzetiségi kérdés állapotáról, körülményeiről értesül. S ebben a tűnődésben találkozik az egész életét Szabadkán töltő *Sárcsevics*, a városon átutazó *Mocsáry*val, és a hazalátogató *Kosztolányi*val. Ez az a megkapó ér-

[9] *Mocsáry* L.: Néhány szó a nemzetiségi kérdésről. Bp. 1886, 17. p.

[10] *Szülőházadban a vén udvaron*
Hová gurultak labdáid, szegény?
Hová repült a sárkányod vajon,
s kedved, hited az életed felén?

És merre szálltak, merre tűntek el
viháncoló, víg gyermektársaid?
Ezt kérdezed, de senki nem felel,
csupán mi zúgunk, régi hársak itt

Kosztolányi Dezső: Zsivalygó természet (Fák beszéde) ciklus. = Összegyűjtött versek II. köt., Bp. 1962, Szépirodalmi Kiadó, 17. p. (A szabadkai Életjel irodalmi körben 1973. október 28-án tartott Mocsáry-előadása mottójaként idézte *Kemény* G. Gábor.)

deklődő tűnődés, mely Mocsáryt — mint bizonyítható — már Sárcsevics az évi első jelentkezése óta — eltölti a regionális helyzet, a szabadkai nemzetiségi viszonyok közelebbi megismerése ügyében.

Mégis mennyire más, mennyire eltérő az egykorú szereplők, *Mocsáry* és *Sárcsevics* viszonylatában a „szabadkai találkozó" utáni két életút. *Sárcsevics* — mint a Nyílt levél befejező részében olvashatjuk,[11] — ekkor már mintegy két évtizede teljes visszavonultságban él, s ezen a magatartáson élete záró szakaszán (1899-ben halt meg Szabadkán) sem változtat. *Mocsáry* viszont az 1886. évi kétségtelen megtorpanás után, rövidesen talpra áll, és egész sor további eredménnyel írja be nevét az együttélő nemzetek, az ekkori magyarországi nemzetiségek közös történetébe. Gondoljunk csak — későbbi legfontosabb nemzetiségpolitikai megnyilatkozásait említve — 1887. évi újvidéki képviselőjelöltségére[12], 1888. évi román nemzetiségi mandátumára[13], a Szlovák Múzeum Egylet alapszabályainak elfogadtatása tárgyában vállalt és teljesített 1895. évi közbenjárására[14], az 1909. évi zágrábi „felségárulási pör"-rel kapcsolatban tanúsított — mind a magyar, mind a koncepciós pörbe sodort horvát érdekeltek révén, az egész horvát társadalom érdekét tisztázó állásfoglalására[15], s végül a röviddel halála előtt a galileista baloldalhoz intézett szolidaritási nyilatkozatára.[16] Mindezek a megnyilatkozások együttesen azt bizonyítják, hogy Mocsáry 1886 emlékezetes ősze, a Sárcseviccsal folytatott személyes megbeszélés után, tovább haladt a nemzetiségi egyenjogúságért vívott történelmi jelentőségű küzdelmében. S ehhez nyilvánvalóan ennek a kapcsolatnak és találkozónak létrejötte is hozzájárult, erőt és lendületet adott.

A kapcsolat alapját azonban nem a szabadkai tudósításban jelzett személyes találkozó, hanem a Sárcsevics féle *Nyílt levél* és az ezt megelőző le-

[11] „Már húsz éve ugyanis, hogy a világ zajától elvonultan, magánosan, tűnődve élek..." = *Otvoren list jednog bunjevačkog patriote Lajošu Močariju* (a továbbiakban: *Otvoren list* — Nyílt levél) = Neven 3, 1886. nov. 15.; 11. sz., 162. p.

[12] Mocsáryt 1887 tavaszán az akkori újvidéki magyar—szerb—német egyesült ellenzéki blokk jelölte, de Tisza Kálmán kormánya sorozatos választási visszaélései miatt az 1887. jún. 17-én tartott választáson *Móricz* Pál kormánypárti jelölttel szemben alulmaradt. — Az 1887. évi *újvidéki* választás történetéhez ld. *Močari u Novom Sadu.* — Zastava, 1887. jún. 1.; 76. sz. és *Izbor poslanika u Novom Sadu.* — Uo., 1887. jún. 24.; 88. sz.

[13] Mocsáry Lajost 1888. máj. 26-án a bánsági, akkori Krassó-Szörény megyei, *karánsebesi* román nemzetiségi választókerületben megválasztották. — Karánsebesi képviselősége történetében ld. MLVI, 86—92. p.

[14] Mocsáry 1895 tavaszán — *Kmet'* András volt berencsújfalui róm. kat. plébánossal, ekkori mártoni muzeológussal, az itteni *Szlovák Múzeum Egylet* későbbi elnökével folytatott levelezéséből tudjuk, sikerrel közben járt *Zsilinszky* Mihály akkori vallás- és közoktatásügyi államtitkárnál az Egylet alapszabályainak engedélyezése ügyében. — *MLVI,* 546—552. p.

[15] *Vö.* Mocsáry Lajosnak a párizsi *Le Courrier Européen* című folyóiratban a Magyarországot ért vádakra közölt válaszával. — *Le procès d'Agram et les Hongrois.* = Le Courrier Européen 7, 377—380. p. — *Iratok* 1906—1913., V. köt. 277—279. p.

[16] „Örvendezésemet itt kell kifejeznem afelett is — olvassuk *Mocsáry* utolsó cikkében és egyben sajtónyilatkozatában — hogy van immár a magyar intelligenciának egy jelentékeny csoportja, amely nyíltan hadat üzen az úgynevezett sovinizmusnak. Nem keresem a köztünk más politikai kérdésekben fennforgó differenciákat, a nemzetiségi kérdésben elvtársak vagyunk". = *A paktumról.* = Szabadgondolat 1914. febr. 15.; 2. sz., 33—35. p. — *MLVI,* 463—465. p.

vélváltás jelentette, mert enélkül, aligha kerülhetett volna sor az említett találkozóra. Kapcsolatuk létrejöttéhez viszont ismernünk kell *Sárcsevics* és *Mocsáry* életútjának korábbi, egymáshoz közelítő mozzanatait.

2.

A kapcsolat kezdeményezője, *Sárcsevics* Ambrus korábbi pályaképének vázlatos bemutatásával kezdjük az egymáshoz közelítő szálak felvételét. Ez a visszatekintés annál is fontosabb, mert ennek ismerete nélkül a kapcsolatot és a találkozót kiváltó kezdeményezés számos eleme, köztük a szabadkai bunyevác folyóiratban megjelent hírlapi *Nyílt levél* több lényeges utalása tisztázatlan, megmagyarázhatatlan maradna.

A *Nyílt levél* egyik jegyzetében részletesen foglalkozunk *Sárcsevics* főbb életrajzi adataival, irodalmi munkásságával.[17] Tanulmányunk szemszögéből, az egymáshoz közelítő szálak felvétele szempontjából ennél is fontosabb az, ami a kérdés vizsgálóját elsősorban érdekli: hogyan érkezett el *Sárcsevics* a bunyevác nemzetiségi kérdés, majd magasabb szinten, a szomszéd népekkel való kapcsolatok felvétele szükségességének felismeréséhez. Ezzel egyidejűleg pedig a magyar néppel, az egykorú magyar művelődéssel és közélettel való kapcsolatfelvételhez. Végül, hogyan ismerte fel *Mocsáry* korszakos jelentőségét a kor politikai életében és publicisztikájában.

Induljunk ki abból, hogy Sárcsevics munkásságát, életművét helytelen lenne túl, de éppoly indokolatlan lenne leértékelnünk. Helyét nem jelölhetjük ki a korabeli magyarországi nemmagyar közélet és művelődés első vonalában. Kétségkívül nem rendelkezett a szerb *Miletics* Szvetozár és *Polit* Mihály, a román *ilyefalvi Pap* György (Georghe Pop de Băseşti) és *Babeş* Vince a szlovák *Pauliny Tóth* Vilmos és Hurban *Vajanský* Szvetozár, a német *Steinacker* Ödön és az erdélyi szász *Bedeus* József vagy *Vittstock* Henrik európai műveltségével, irodalmi, publicisztikai vagy éppen tudományos képességeivel. *Sárcsevics* az akkori ország politikájában és kulturális életében szerepet nem játszó töredék nemzetiség képviselője volt. Vezető, akinek a maga erejéből kellett a nemzetiségi lét előfeltételeit megteremteni.

„Mit is akar ez az ember?" — veti fel a kérdést az egykorú szabadkai társadalmi mozgalmak vizsgálója. Gondolatai nem világítják túl a korát, de humanista gondolatok. Ambrozije Šarčević humanista életszemléletét a polgári forradalom eszméi tágítják . . ."[18] De ugyanakkor nem hallgatja el a minimális közlési és érvényesülési lehetőségek között tevékenykedő írót és politikust befolyásoló negatív tényezőket. „Bármennyire viszolygunk is a gondolatait átszövő klerikalizmustól — írja róla *Petkovics*[19] — a paplakon kívül más támasza nincs. Csak onnan várhat valamit és — sajnos — a nacionalizmuson kívül onnan sem kaphat mást. Azok a társadalmi rétegek, amelyek pár évtized múlva fellobbantják a megoldás reményét, még embrio-

[17] Ld. a jelen tanulmány Mellékletét. = *Otvoren list* (Nyílt levél. — Sárcsevics Ambrus 1886. évi emlékirata az egykorú magyarországi bunyevác kérdés tárgyában), 47. sz. jegyz. — Vö. *Vojnić*, Blaško H.: Ambrozije Šarčević (1820—1899) etc. = Rukovet (Subotica) 1970. 1—2. sz., 6. p. (Dela A. Šarčevića).

[18] *Petković*, i. m., 85. p.

[19] *Uo.*, i. m. 85—86. p.

nális állapotban vannak. A munkásosztály keletkezőben, a munkásmozgalom a kezdet kezdetén, a szocialista eszmék erős klerikális nyomás alatt. És bezárul a kör. A polgárság éretlen, a helyi politikusok lebegnek a szélben, a centralizált államhatalom nő, és ebben a kérdésben a bihari földesúr és a kalocsai püspök [értsd: *Tisza* Kálmán miniszterelnök és a bunyevác nemzetiségű *Antunovics* János kalocsai püspök, a bunyevác nyelvű sajtó alapítója[20]] érdeke azonos."

Sok gazság van *Petkovics* Kálmán társadalmi helyzetképében, de mégsem teljes érvényű igazság. Aminthogy az a társadalmi szerkezet, amelynek keretében és árnyékában *Sárcsevics* fél évszázadon át működött, is jóval differenciáltabb s kevésbé általánosítható. Ez a szerkezet, és benne a nem teljes funkciójú bunyevác nemzetiségi társadalom — 1848-tól, *Sárcsevics* jelentkezésétől 1899-ig, a bunyevác nemzetiségi mozgalom első nagy egyénisége haláláig — jóval nagyobb változásokon ment át, mint gondolnók. Mindenek előtt tehát ezekről a változásokról s ezek koordinátái között Sárcsevics fejlődési útjáról kell szólnunk.

Nem érdektelen elöljáróban felemlítenünk (Szabadka korai munkásmozgalmának tudósítója is feljegyzi a szabadkai történelmi levéltárban őrzött adatok alapján), hogy Sárcsevics nevét akkor, 1848-ban Sárcsainak írta.[21]

Az adat kétségkívül érdekes, helytelen lenne azonban ebből bármilyen következtetést levonni. Elégedjünk meg azzal, hogy az ekkor huszonnyolc éves, a forradalmi szabadságeszmék iránt fogékony ifjú, ezzel az alkalmi gesztussal is a magyar polgári szabadságmozgalom iránti rokonszenvét juttatta ikfejezésre. Erről s nem valamiféle asszimilációs tünetről van szó. Arra viszont joggal gondolhatunk, hogy éppen a szabadságharc itteni nemzetiségi eseményei és az akkori ország déli megyéire különösen kiható osztrák katonai-közigazgatási önkényuralom tanulságai érlelték meg benne a maga nemzetisége felé fordulást.

Sok év telik el, hogy újra találkozunk nevével egy érdekes kiadványon. Tizenhét évvel a szabadságharc kezdete után 1865-ben Szabadkán, Sárcsevics fordításaiban megjelenik a belgrádi *Vidov Dan* volt szerkesztőjének könyve a magyarországi szerb nemzetiségi kérdésről.[22]

Ez a könyv lényegében meghatározza Sárcsevics további pályafutását. Ezért is érdemes a kiadvánnyal közelebbről foglalkoznunk. Ismeretes, hogy *Popovics* Milos azok közé a szerb publicisták közé tartozott, akik — a magyarországi szerbség nemzetiségi jogainak határozott követelése mellett is — következetesen kitartottak a szerb—magyar, szélesebben a délszláv—magyar közeledés reálpolitikája mellett. Az a tény, tehát, hogy Sárcsevics ennek a munkának a lefordítására vállalkozott, egyben ennek az irányaak a megbecsülését jelentette, de ezen túlmenően, számos további szempontból is figyelemreméltó.

[20] *Uo.* — A szerző nyilvánvaló félreértése, amit leginkább Sárcsevics emlékirata Antunovicsról szóló utalásai egybevetésével állapíthatunk meg. — Vö. még: *Antunovics János* (Ivan Antunović, 1815—1888) kalocsai püspök *Bunjevačko-šokacke novine* (Kalocsa, 1870) lapalapítási kísérletével. — Antunovics életr. jegyz. ld. *Melléklet*, 23. sz. jegyz.

[21] *Petkovics*, i. m. 85—86. p.

[22] *Popovics* Milos: A nemzetiségi kérdés Magyarországon szerb szempontból. Fordította Sárcsevics Ambrus. — Szabadka 1965, Bittermann ny. 153. p.

Induljunk ki *Popovics* Milos könyve bemutatásának tényéből. Nyilvánvaló, hogy Sárcsevicsnak ezzel a fordítással határozott célja volt. Egyrészt az, hogy Popovics Milost és a magyarokhoz közeledő szerb közírói felfogást bemutassa a magyar olvasóknak. Ugyanakkor azonban az is, hogy félreérthetetlenül tudomására hozza a magyar érdeklődőknek azokat a nemzetiségpolitikai feltételeket, amelyek teljesítése révén ez a közeledés tovább fejlődhet.

A fiatal író és műfordító — harmincötéves volt ekkor, szabadkai ügyvéd, majd járási ügyész, törvényhatósági tisztviselő — ezzel a fordítással és annak kiadásával — tehát félreérthetetlenül állást foglalt az akkori magyarországi szerb nemzetiségi mozgalom mellett, anélkül, hogy a helyi bunyevác nemzetiségi kérdésben vallott akkori és későbbi nézeteit ezzel feladta volna. Az összefüggés a *Nyílt levél* bevezető részében több mint két évitzeddel Popovics Milos munkájának szabadkai magyar nyelvű kiadása után is változatlanul fennáll. *Sárcsevics* ekkor is *feltétlenül bízik a szerbek és a bunyevácok összetartozásában,* s ezt a felfogást nem tartja az elemi bunyevác nemzetiségi jogokért folyó küzdelmével ellentétesnek. A *Nyílt levél* említett részében a többi közt ezeket írja *Mocsáry* 1886 március 19-i válaszára. „Általában igaza van [mármint Mocsárynak], hogy a bunyevácokat és a sokácokat katolikus szerbeknek nevezi, akikkel ők egy test, egy vér".[23] Ami általában helytálló, de figyelembe kell vennünk, hogy Mocsáry már ekkor, hónapokkal a *Nyílt levél* megjelenése előtt egyik röpiratában határozottan felvázolta az elválasztó vonásokat is.[24]

Vajon úgy kell értelmeznünk ezek után Sárcsevicsnak ezt a kijelentését, hogy nem tételezi fel a bunyevác népcsoport külön nemzeti-nemzetiségi egyéniségét, sajátos nyelvi, iskolai és egyéb különállását, sajátos nemzetiségi problémáit. Ha ezt feltételeznénk, aligha adhatnánk hitelt mindannak, amit a bunyevác népcsoport külön nemzeti egyéniségéről ugyanitt, ugyanebben a részben elmond. Hiszen ő az, aki elsőként végez becslésszerű felmérést az akkor szabadkai és környéki bunyevácokról. A szabadkaiak számát 37 ezerre, a Zomborban és Baján lakók, valamint a három város körzetében élők s az egyéb szórványokon létező bunyevácok ekkori számát összesen 80 ezerre becsülve.[25] S vajon hogyan hihetnők rendkívüli erőfeszítéseit a bunyevác elemi iskolák, a bunyevác közműveltség alapjainak letétele, megszervezése körül, ha a fenti megállapodást úgy tekintenők, hogy ezzel a Mocsáry véleményéhez csatlakozó kijelentéssel egyszerűen lezárja a nemzetiségi hovatartozás kérdését.

Nyilvánvaló, hogy nem erről van szó. *Sárcsevics* egész pályafutása során fenntartás nélkül hitt *a bunyevác népcsoport külön nemzetiségi jellegében, de ugyanakkor a hozzájuk legközelebb tartozónak érzett szerbekkel való egyetértésben és együttműködésben.* Tagadhatatlan, hogy ez a felismerése abban az értelemben is elsőrendűen fontos volt, mert ezzel eleve kizárta a helyi nemzetiségi mozgalom megosztásának lehetőségét. Bizonyos az is, hogy Sárcsevics lényegében nyitva hagyta a kérdést, aminthogy az egykorú szerb

[23] *Otvoren list* (Nyílt levél), — Neven 3, 1886. aug. 15.; 8. sz., 124—127. p.

[24] „A bunyevácok — írja 1886 júniusában *Mocsáry* — római katolikusok, s ez által bár nyelvük a szerbekétől semmiben sem különbözik, teljesen külön állanak". — *Néhány szó a nemzetiségi kérdésről.* Bp. 1886, 17—21. p. — *MLVI,* 199. p.

[25] *Otvoren list* (Nyílt levél), — Neven 3, 1886. aug. 15.; 8. sz., 125—127. p.

és horvát irodalom rokonítását kimondó nézeteiben nem kevés az általánosító, leegyszerűsítő elem.[26] Hiba lenne azonban ebből arra következtetni, hogy a *Nyílt levél* írója nem tételezte fel a kor irodalmi-társadalmi viszonyai között a külön szerb és horvát irodalom létét, sajátos fejlődését.

Kétségkívül jóval biztonságosabb mindaz, amit a jellegzetes bunyevác *élet- és települési formáról*, a helyi bunyevác közösségi-társadalmi szokásokról közöl. Ma is figyelmet érdemel, szociográfiailag is fontos, amit a bunyevác családi házközösségek életéről feljegyez. Ismét a *Nyílt levél* első részére hivatkozva ,emlékeztetünk a szabadkai bunyevácok akkori külön életére, nemzetiségi elzárkózására szóló, annyira jellemző kijelentésére. Sárcsevics a bunyevác ház belső struktúráját, „patriárkális rendjét" ismertetve megállapítja, hogy az a magyarétól, de a többi nemzetiségétől is alapvetően eltér. „Ezért más a magyar és megint más a bunyevác ház. Életmódjuk annyira különbözik, hogy egymástól, legyenek a legközelebbi szomszédok, semmit sem sajátítanak el. Mert ami a bunyevác házban van, az ‚bunyevác', és ami a magyarban, az viszont ‚magyar' szokás".[27]

Sajnos ez a társadalmi elkülönülés nem vált a bunyevácok javára, mint azt Sárcsevics is felismeri. A *Nyílt levél*ben egy helyütt keserűséggel állapítja meg, hogy még a bunyevác birtokos sincs hatással magyar nemzetiségű napszámosára, kertészére, egyéb gazdasági alkalmazottjára, mert azoknak anyanyelvükön beszélő papjaik, anyanyelven tanító nevelőik, anyanyelven megjelenő könyveik vannak.[28]

Ez a felismerés világosan kifejeződik Sárcsevics egész művelődési politikájában. A népnek — vallja — kivált olyan kiadványokra van szüksége, amelyekkel ezt az éles művelődési lemaradást fokozatosan behozza. Ezért ad ki már 1869-ben közmondásgyűjteményt. 1870-ben bunyevác naptárt, a későbbiekben magyar—délszláv (jugoszláv) politikai és jogi szótárt. Élete vége felé népiskolai magyar—bunyevác—sokác (1893), majd magyar—szerb—horvát—bunyevác—sokác szótárt (1894).[29]

Mindebből az is következik, hogy Sárcsevics alaposan ismerte a maga népe elemi közművelődési szükségleteit és rendkívüli ügybuzgalommal küzdött a bunyevácok szellemi elmaradottságának felszámolásáért. „Bunyevác népem szellemi fejlődése — hangzik fel az előbb már említett fájdalmas beismerés — a legszűkebb keretek közé szorul: mind tudásban és értelemben, mind ügyességben a földművelő bunyevácot túlhaladja német árendása, magyar napszámosa, kertésze, szántóvetője . . ."[30]

Ezért fordít különös figyelmet a népművelő publicisztikára, mint ezt a személyével és irodalmi munkásságával foglalkozó, legújabban megjelent tanulmány is megállapítja, melynek külön érdekessége, hogy a joggal *nem-*

[26] *Uo.*
[27] *Uo.*
[28] *Otvoren list* (Nyílt levél), — Neven 3, 1886. szept. 15.; 9. sz., 133—137. p. — *Petkovics* i. m. 86. p.
[29] *Ld. bőv.* Melléklet (Sárcsevics Ambrus 1886. évi emlékirata stb.), 47. sz. jegyz. — Sárcsevics művei részletes könyvészeti leírását ld. *Vojnić*, Blaško H.: Ambrozije Šarčević (1820—1899) Bunjevački pisac i prosvetno-kulturni radnik. = Rukovet (Subotica) 1970. 1—2. sz., 6. p. (Dela A. Šarčevića).
[30] *Vö.* 28. sz. jegyz.

*zetiségi emlékirat*nak tekinthető *Nyílt levelet* is ebbe a közírói életműbe sorolja.[31]

Ezen a ponton szólnunk kell Ambrozije Sárcsevics kultúrpolitikája adott körülményeiről, lehetőségeiről, de korlátairól is.

Az eddigiekből is következik, hogy a nagy bunyevác kultúrpolitikus nemzetiségpolitikai küzdelme alapvető feladatának a *szabadkai bunyevác iskolák* sürgős reformját tekintette, amire a *Nyílt levél* közelebbi elemzésekor még visszatérünk.

Sárcsevics rendíthetetlenül hitt abban, — hírlapi nyílt levele, emlékirata teljes második részében csak ezzel foglalkozik,[32] hogy sikerül megoldania a Szabadka-külvárosi tizenkét bunyevác iskola reformját. Mélységesen megrendítő és megható, mennyire a minimumra korlátozza „nemzetiségi követeléseit". Szabadkán — véli — nincs nemzetiségi kérdés, ha sikerül nagyobb számú, bunyevác nyelvű ábécés könyvet biztosítani a bunyevác tanítási nyelvű iskolák számára, s ha sikerül olyan tanítói gárdát foglalkoztatni ezekben az iskolákban, amely tökéletesen beszéli a bunyevác nyelvet. Ma már tudjuk, hogy ez egy hiányos funkciójú nemzetiség esetében sem elégséges ahhoz, hogy erre „nemzetiségi program"-ot alapozzanak.[33] Sárcsevics törekvése tehát — ismerve a szembenálló kormányzati nacionalizmus kíméletlen elnyomó tendenciáját — eleve bukásra volt kárhoztatva. Bizonyos, hogy küzdelme — kivált kezdetben — szerény eredményekkel járt, de ez az eredmény nemzetiségpolitikai működése egyetlen szakaszán sem állt arányban a bunyevác ügyben vállalt emberfeletti erőfeszítéseivel.

Ugyanezt elmondhatjuk egyesületi és ezzel összefüggő társadalmi politikájáról is. *Petkovics* szerint kezdetben hitt „a polgári forradalom ígéreteiben, és a kiegyezés után a belpártban látta a polgári fejlődés és a nemzeti kérdés megoldásának lehetőségét".[34] Később azonban csalódnia kellett ebben a „balpárt"-ban, s ekkor — ha átmenetileg is — a szabadelvű kormánypárttal helyi választási, majd tartós politikai kompromisszumot kötő Laza *Mamužićot* (akkori nevén *Mamuzsich* Lázárt), Szabadka szabadelvű párti képviselőjét majd polgármesterét támogatta. Rövidesen — mint ez nyilvnávaló volt — Láza Mamužićban is csalódnia kellett, hiszen törekvéseik egyre inkább szétváltak, miután célkitűzéseikben alápvetően különböztek. Pillanatnyi érdekegyezségből tartós fegyverbarátság nem jöhetett létre. A mérleg — véli *Petkovics* — az, hogy „Sárcsevics humanista reménységei csak egy másik világban valósulhatnak meg..."[35]

Kétségkívül az a végkövetkeztetés, aminthogy erre maga is utal a szabadkai társadalmi egyesületekről a *Nyílt levél*ben közölt beszámolója során.[36]

[31] *Vojnić*, Blaško H.: Ambrozije Šarčević (1820—1899) etc. ld. továbbiakban: *Vojnić* i. m.) = Rukovet (Subotica) 1970. 1—2. sz., 8. p. (Novinski članci Ambrozije Šarčevića. — A felsorolás 9. pontjában említi az *Otvoren list*-et, a Mocsáryhoz intézett, a Neven 1886 aug.—nov. számaiban Mocsáryhoz intézett *Nyílt levelet*.

[32] *Otvoren list* (Nyíllt levél), — Neven 3, 1886. szept. 15.; 9. sz., 133—137. p.

[33] Élete vége felé, 1892-ben, mégis túlmegy ezen a „minimum-program"-on. — Ld. *Bunyevác progrma*, Szabadka 1892. — *Vojnić* i. m. — Rukovet (Subotica) 1970. 1—2. sz., 6. p. (Della A. Šarčevića 11.).

[34] *Petkovics* i. m., 85—86. p.

[35] *Uo.*

[36] *Otvoreni list* (Nyílt levél), — Neven 3, 1886. okt. 15.; 10. sz., 154—156. p.

Sárcsevics fokozatos közéleti visszavonulásának folyamata mégsem olyan egyszerű. Ugyanis nem arról van szó, hogy az egykorú bunyevác nemzetiségi mozgalom vezetője, ismételt politikai kompromisszumok következtében eltávolodott volna eredeti álláspontjától. Az ő esetében, és az egykorú helyi bunyevác mozgalom ügyében az volt a helyzet, hogy a több irányú nemzetiségi elnyomás következtében másképpen nem is járhatott el, ha egyáltalán felszínen akarta tartani a mozgalmat és a lehetőség szerint érvényesíteni annak célkitűzéseit.

Jól tükrözi ezt a *Nyílt levél*, mint történeti dokumentum, a helyi függetlenségi ellenzék és a szabadkai bunyevác mozgalom kapcsolatának bírálatában.

Nyilvánvaló, hogy Sárcsevics a nemzetiséghez hű töredék bunyevác értelmiség egy részével éveken át támogatta az általa „balpárt"-nak nevezett ellenzék, tehát a függetlenségi párt és annak társadalmi szervezete, a szabadkai *Népkör* törekvéseit. „Amikor azonban a bunyevácok látták — írja a *Nyílt levél* harmadik részében[37], hogy a Népkörben mindent a magyarok kedvére tesznek, amikor azt tapasztalták, hogy ott nyelvüket sem élőbeszédben, sem hirdetményben nem használhatják, s a kör helyiségeiben egyetlen hírlapjuk sincs, amikor azt is látták, hogy lenézik őket, kezdték itt nem jól érezni magukat." A szakítást végül is az okozta, hogy a *Népkör* immár nacionalistává vedlő többsége a szabadkai nagytemplomban vasárnaponként tartott bunyevác nyelvű misét is el akarja töröltetni, s ez ügyben beadvánnyal fordult a kalocsai egyházi főhatóságokhoz, mely azt nem teljesítette. Nem Sárcsevics és csoportja lett tehát hűtlen az ellenzéki platformhoz, hanem a függetlenségi párt helyi szervezete tagadta meg a nyolcvanas évek első felében eredetileg haladó nemzetiségi politikáját, és állt a nemzetiségellenes nacionalista-soviniszta áramlat élére, ami akárcsak Mocsáry és a függetlenségi párt esetében, ebben a vonatkozásban is nyílt szakításra vezetett. Annál is inkább, mert a bunyevác *Népi Kaszinó* (Pučka kasina), az egész mozgalom központja és társadalmi-kulturális tűzehlye az 1884. évi szabadelvű párti — bunyevác nemzetiségi kompromisszum után funkcionált az említett Népkörrel, így a felsorolt korlátozó jelenségek az egész bunyevác nemzetiségi mozgalmat sújtották. Ez magyarázza végül is a Mamužić-féle kormnáytámogató bunyevác csoporthoz, mint a minimális nemzetiségi jogok egyetlen remélt biztosítékához való átmeneti csatlakozást, ami viszont — hosszabb távon — a célkitűzések nyilvánvaló kiegyenlíthetetlen ellentmondása következtében újra elkerülhetetlen szakításra vezetett.

S ezzel elérekztünk a Sárcsevics ellen emelt legsúlyosabb elvi kifogáshoz, állítólagos „klerikalizmusához".

A kérdés korántsem egyértelmű és első pillantásra áttekinthető. Nem kétséges ugyanis *Sárcsevics* és az egész korabeli bunyevác nemzetiségi mozgalom egyházi kötődése. Ha nem más, a Nyílt levél záró képe (elemzésére még visszatérünk) is elgondolkoztat ebben a tekintetben. „Ez a nép — írja befejezésül Sárcsevics — velük [értsd: a magyarokkal] egy oltár előtt térdelve imádkozik"[38] Ebben azonban sem *Sárcsevics* sem az egykorú helyi bunyevác nemzetiségi mozgalom egyetlen képviselője nem kivétel. Az ekkori

[37] *Uo.*

[38] *Otvoren list* (Nyílt levél), — Neven 3, 1886. nov. 15.; 11. sz. 163. p.

bunyevác nemzetiségi mozgalom többsége az egykorú bunyevác nyelvű egyházi-nyelvi-iskolai érdekek érdekkörébe került, mert máshonnan nemzetiségi támogatást nem kapott, nem kaphatott. Ezt a nemzetiségpolitikai-egyházi érdekösszefüggést tehát a helyi nemzetiségi viszonyok korabeli kényszerű helyzetének szem előtt tartásával kell mérlegelni. Az iskolában is leszorított bunyevác nyelvnek és kezdetleges művelődésnek — a helyi munkásmozgalom viszonylagos megerősödéséig — egyetlen bázisa az egyházi funkciókat anyanyelven ellátó viszonylag nemzetiséghű helyi bunyevác alsó- és középpapság volt. Ilyen körülmények között *Sárcsevics* nem fordulhatott szembe a regionális katolikus kis- és középklérussal, ezzel a helyi alsópapsággal, amelynek kétségkívül sok mindent elnézett, csakhogy a maradék nemzetiségi engedményeket és vívmányokat átmenthesse egy konszolidáltabb fejlődés keretei közé.

Választ kell adnunk végül arra a kérdésre, miért támogatta — ha átmenetileg is — a kormánypárttal egyezményt kötő és ennek révén szabadkai képviselővé majd itteni polgármesterré választott Laza *Mamužić* és fivére — a helyi *horvát* nyelvi-iskolai érdekeket is ápoló Aga *Mamužić* (Mamuzsich Ágoston) — mindketten korábban szabadkai ügyvédek és városatyák — kétségkívül kompromisszumos politikáját.[39]

A magyarázat ismét nyilvánvaló. A *Mamužić*-fivérek kompromisszuma révén 1884 végén ismét megnyílt az eredetileg 1878-ban alapított, majd évekre bezárt bunyevác *Népi Kaszinó*, a *Pučka kasína* és javult az időközben válságosra fordult helyzet a szabadkai városszéli bunyevác iskolákban.

A híres polgármestert, akinek — közvetlenül bukása előtt — 1902-ben — önvédelmi iratban[40] kellett kifejtenie közel két évtizedes polgármestersége nem kevés pozitívumát, elsősorban ezért támogatta. Bizonyos azonban, hogy 1886 nyarán és őszén, a *Nyílt levél* közlésekor még az volt a helyzet, hogy ezen a reálpolitikai szemponton kívül bízott a Mamužić-fivérek, kivált Láza, a polgármester által bejelentett társadalmi-nemzetiségi reformtervekben. „Ami a két fivért illeti — írja a *Nyílt levélben*[41] — mint a bunyevác nép fiai, már kora ifjúságuktól felkarolták a bunyevác ügyet, s a nép segítségével itt, a mi törvényhatósági életünkben meghonosították a demokráciát. Olyan családok legnagyobb önkénye ellenére, melyek már igen megszokták a városi kenyeret" (Értsd: alaposan visszaéltek a nékik biztosított politikai és gazdasági lehetőségekkel.)

Nyilvánvaló azonban az is, hogy Láza *Mamužić*, a „bunyevác polgármester" polgármestersége demokratizáló évei (1884—1885) után sorozatos kényszerű és nem kényszerű, márcsak a maga helyzetét szilárdító haladásellenes engedményt is tett a kormánynak, s már 1886 végétől sorozatos, egyre élesedő hatósági akciókat, törvényhatósági eljárásokat indított a szabadkai korai munkásmozgalom vezetői és résztvevői ellen.[42] Ez is okozhatta, hogy az ismét

[39] Életrajzi adataikat ld. bőv. *Melléklet*, 25. sz. jegyz.

[40] *Mamuzsich Lázár Szabadka szabad királyi város polgármesterének védelme.* Szabadka 1902. — *Petkovics* i. m., 123—125. p.

[41] *Otvoren list* (Nyílt levél), — Neven 3, 1886. szept. 15.; 9. sz., 133—137. p:

[42] Vö. a Petkovicsnál (i. m. 84. p.) olvasható, a polgármesteri körzeti beszámoló nyomán, 1886 október elején éles tüntetésben kirobbant helyi népmozgalom, az ún. *nyolcadik köri* (értsd: városi kerületi ill. körzeti) *csata* leírásával.

csalódó *Sárcsevics*, az egykorú szabadkai közéletből végleg kiábrándulva — már a nyolcvanas évek vége felé teljesen visszavonult. Amire egyébként — ismét a *Nyílt levél* tanúsága szerint — már évtizedek óta készült. Emlékirataból tudjuk, hogy a kiegyezés körüli évektől személyesen nem avatkozott többé a helyi politika irányításába, csupán közírói tevékenységével igyekezett befolyásolni a helyi nemzetiségi viszonyok alakulását. Amiért is nem kevés rövidséget, megpróbáltatást szenvedett számos, a nemzetiségi kérdésben elfogult polgártársa részéről.[43]

Ez a népéért egész életét, irodalmi és közéleti érvényesülését feláldozó író és kultúrpolitikus fordul a magyarországi nemzetiségi kérdés felélénkülésekor, 1886 elején előbb levélben, majd az év augusztusa és novembere között hírlapi nyílt levélben közölt (a címzetthez nyilván korábban magyar szövegében is eljuttatott) emlékiratban *Mocsáry* Lajoshoz. Ebben vázolja az ekkori bunyevác kérdést és ezen belül a maga helyzetét és kéri Mocsáryt, vegye pártfogásába elhagyott népe ügyét „olyan szeretettel, amilyen nagylelkűen törődik sok millió magyarországi állampolgár sorsával."[44]

3.

Mocsáry Lajos írja 1886 júniusában, *Néhány szó a nemzetiségi kérdésről* című röpiratában: „Vettem... köszönő levelet egy derék bunyevác hazafitól Szabadkáról, s egy mástól is a Bácskából, — közleményekkel, melyek szerint Szabadkán és egyebütt a népoktatás aként kezeltetik, hogy a magyar nyelv terjesztésére való törekvés akadályul szolgál a műveltség terjesztésére a bunyevác nép körében. Anélkül, hogy a magyar iskolázás magának a magyar nyelvnek terjedését az alsóbb néposztálynál előmozdítaná. Úgy látszik — folytatja *Mocsáry* — hogy a bunyevácok különösen ki vannak a magyarosításnak téve, ami talán annál könnyebbnek látszik, hogy a szerbek nem tartanak velük szolidaritást. A bunyevácok római katolikusok, s ez által, bár nyelvük a szerbekétől semmiben sem különbözik, teljesen külön állanak. A tömeges magyarosítás azonban épp oly hiú törekvés, a bunyevácokkal szemben, mint bárhol egyebütt".[45]

Ezzel a bejelentéssel ad hírt *Mocsáry* újabb nemzetiségi kapcsolatáról, amit rövidesen a szerb radikális sajtó is megerősít. A *Zastava* 1886. aug. 18-án, tehát a *Neven*ben közölt *Nyílt levél* indulásakor bejelenti, hogy egy Szabadkán névtelenül (nyilván magyarul) megjelent röpirat szerzője munkáját Mocsárynak ajánlotta.[46] Ez a híradás feltehetően nem a *Neven* hasábjain első folytatásként csak *augusztus 15-én* indult *Otvoren list*re, hanem a mind-

[43] Vö. 11. sz. jegyz. — Az idézet folytatásaként (ld. uo.): „Ezzel a helyzetemmel — írja Sárcsevics — magyarázható: annak ellenére, hogy a legnagyobb gyűlölet sújt, nevem megvéd a nyílt támadásoktól. Nézeteimet a sajtó útján fejeztem ki. Ezekre a cikkekre — a bunyevác nép iránti tekintetből — barátaim (magukat tüntőztetve) nem válaszoltak, — személyesen pedig nem beszéltem velük. A magán életben, az utcai beszélgetések során azonban sok jut nekem is, de ezt figyelembe venni nem vagyok köteles".

[44] *Otvoren list*, — Neven 3, 1886. nov. 15.; 11. sz., 161—163. p.

[45] *Néhány szó a nemzetiségi kérdésről*. Bp. 1886, 17—21. p. — MLVI, 199. p.

[46] *Zastava* 1886. aug. 18.; 120. p. — MLVI, 199. p.

máig lappangó önálló magyar röpiratra[47] vonatkozik. Miután más egykorú, bunyevác szerzőjű röpiratról nincs tudomásunk.[48]

Az előzőkben végig kísértük Sárcsevics küzdelmes életútját a szabadkai bunyevác folyóiratban megjelent emlékiratig. Szóltunk első nemzetiségi tárgyú fordításáról, *Popovics* Milos könyvének tolmácsolásáról. A bunyevácok kulturális felemelését célzó naptár, szótár- és egyéb kézikönyv-kiadványairól és vázoltuk a bunyevác ügy és vezető kultúrpolitikusa helyzetét a szüntelen közéleti válságoktól zaklatott Szabadkán.

Mocsáry esetében ilyen széleskörű életrajzi bemutatásra nincs szükségünk. Annál fontosabb egyéb délszláv kapcsolatainak bemutatása. Egyrészt azért, mert ezekből nő ki, ezek folyamányaként jelentkezik az a bizonyíthatóan igen rövid érintkezés, mely 1886 folyamán *Mocsáry* és *Sárcsevics,* és a *Néhány szó a nemzetiségi kérdésről röpiratból* vett idézetből következtetve, feltehetően más bunyevác szereplők között létrejött, s amelynek folytatása egyelőre ismeretlen előttünk. Másrészt azonban azért is fontos ezeknek a kapcsolatoknak az áttekintése, mert vázlatos elemzésükből egész sor jelentős nemzetiségtörténeti összefüggés rajzolódik elő, mint arra az 1958-ban kiadott Mocsáry-életrajzban és válogatásban ismételten rámutattunk.[49] Ez a gazdag és sokrétű kapcsolattörténeti előélet egyben jó lehetőséget nyújt arra, hogy az aránylag kisszámú bunyevác vonatkozást szemléltetően elhelyezzük a Mocsáry életében döntő fordulatot jelentő 1886-os évhez fűződő délszláv kapcsolatai sorában.

Mocsáry a múlt század ötvenes éveiben ismerkedett meg a magyarországi nemzetiségi kérdéssel. Két korai művében, a *Nemzetiségben* (1858) és a *Program a nemzetiség és a nemzetiségek tárgyában* (1860) című munkájában már felismerte a magyarországi szláv népek, köztük a korabeli itteni *szebség* helyzetét. Az ötvenes évek fordulóján, magyar—délszláv érintkezéseinek kedvező légkörében fogalmazza jövendölését a balkáni szláv föderatív államról „Valami föderatív szláv állam fog alakulhatni, melynek tagja lesz Horvátország is")[50], melyhez a történeti fejlődés elvezetett.

De nemcsak Mocsáry érdeklődött az akkori országban élő délszláv népek problémái iránt. Az Ivan *Mažuranić* vezette egykorú horvát nemzeti mozgalom lapja, a *Pozor* már 1860. november 20-án — az egykorú sajtóviszonyok között, meglepő gyorsasággal — ismertetést közöl a *Programról.*[51] A zágrábi lap kiemeli Mocsáry alábbi kijelentését: „... Hogy nemzetiségök [mármint a

[47] Állítólagos címe: *Szabadkai levél egy bunyevác hazafitól a bunyevácokról és elemi iskoláikról Mocsáry Lajosnak.* Szabadka 1886. — A feltehetően megjelent magyar nyelvű röpirat — a Nevenben közölt *Otvoren list* fordítása vagy szövegváltozata — lelőhelye mindmáig ismeretlen.

[48] A jelen tanulmány bevezető részének írásakor, 1976. aug. 24-én, Vélin István hercegszántói tanár ugyan levélben közölte a tanulmány íróival, hogy egyik jegyzete szerint, ha nem is Sárcsevics, de Láza *Mamužić,* a későbbi képviselő és szabadkai polgármester írt állítólag egy magyar nyelvű, önálló hírlapi nyílt levelet vagy röpiratot Mocsáryhoz *„Nyílt levél Mocsáry képviselőhöz. Szabadka 1874"* címmel. — A nyomtatványt azonban nem találtuk, így az adatot nem vehettük figyelembe.

[49] *Mocsáry Lajos Válogatott Írásai.* Bp. 1958, Bibliotheca. 799. p.

[50] *Program a nemzetiség és a nemzetiségek tárgyában.* Pest 1860, Ráth Mór. 100. p. — *MLVI,* 192. és 616—617. p.

[51] *Razmatranja jednoga Mađara u Hrvatskoj.* (Egy magyar nézetei Horvátországról.) — Pozor (Zagreb) 1860. nov. 20.; 52. sz., *MLVI,* 616—617. p.

horvátoké] a magyarokkal való kapcsolat által veszélyeztetnék, attól többé tartaniok nem lehet, mert e tekintetben tökéletesen ők lesznek a gazdák saját házukban, bárminként alakuljanak is a jövőben viszonyaink".[52]

Mocsáry aktív szerb kapcsolatai az 1861. évi országgyűlés idejére nyúlnak vissza. Ekkor ismerkedett meg az itt jelenlévő nagyszámú nemzetiségi képviselővel. Így *Ignjátovics* Jákovval, *Branovácski* Sztevánnal, *Misics* Jovánnal, a román képviselők közül *Wlád* Alajossal és másokkal. Pontosan aligha állapítható meg, mikor találkozott *Miletics* Szvetozárral, a Szerb Nemzeti Szabadelvű Párt, a *Srpska Narodna Slobodoumna Stranka* és egyben a kiegyezés utáni évek magyarországi szerb nemzetiségi mozgalom későbbi vezérével. Minden bizonnyal ez csak 1865-ben vagy 1866-ban következhetett be, amikor az 1867-től Miskolcon alispánkodó *Mocsáry* még, *Miletics* már tagja volt az 1865—68. évi Háznak. Ezek az évek egyébként Miletics „közeledési" évei. Emlékezzünk *Csengery* Antalhoz, a Budapesti Szemle szerkesztőjéhez intézett 1865. évi szívélyes hangú levelére.[53] A nemzetiségi törvényt előkészítő bizottságban, az ún. *nemzetiségi bizottmány*ban betöltött kezdeti közvetlen és barátságos szereplésére. Bizonyos azonban, hogy a hazai nemzetiségi kérdések tanulmányozása már ekkor közel hozta őket egymáshoz, jóllehet Mocsáry az említett bizottságnak sem 1861-ben, sem 1865-ben nem lehetett tagja.

A *Program* szerzője a nyilvánosság előtt akkor tesz tanúbizonyságot Miletics iránti nagyrabecsüléséről, amikor a magyarországi szerbség ismmár másfél éve (1876 nyarától) bebörtönzött vezérét, hamis tanúk és még hamisabb fikciók alapján, öt évi fogházra ítélték. A függetlenségi párt lapjában, az *Egyetértés*ben ekkor, 1878. január 20-án jelent meg Mileticsről szóló elvi cikke, melyben — egyedül a korabeli fővárosi sajtóban — kijelenti: nem látja beigazoltnak a szerb nemzetiségi politikussal szemben felhozott „felségsértést és hazaárulást". Figyelmeztet a törvényességre, „a közösügyi korszak egyetlen bölcs törvénye", az 1868-ban hozott nemzetiségi törvény betartására, az erkölcsi alapelvhez való visszatérésre, hogy „. . . se bosszú, se személyes tekintet nem térít el a szoros törvényes igazság útjáról". Ezért mondja ki összegezésként „Fellebbezzük a Miletics ítéletét".[54]

[52] *MLVI*, 617. p.

[53] *Miletics*, mint a Matica srpska irodalmi osztályának ez idő szerinti alelnöke 1865. ápr. 20-án *Csengery* Antal, a Budapesti *Szemle* szerkesztője folyóiratküldeményét megköszönve, az alábbi szövegű levelet intézte a szerkesztőhöz: „Azon élénk rokonszenv, melyet Tekintetes Uraságod egyletünk iránt tanúsított, megküldvén számára ajándékképpen a „Budapesti Szemle", a kitűnően szerkesztett folyóirat még kapható füzeteit: a legforróbb hála kifejezésére indítja az Egyletet. Nem csupán az ajándék becses volta, hanem azon előzékeny figyelem miatt is, mellyel Tekintetes Uraságod Egyletünk működése iránt hazafiias nyilatkozatai folytán viseltetik. Kelt Újvidéken a „Matica Szerbszka" Egylet választmánya 1865ik évi Április hó 30at üléséről. Dr. Miletits Szvetozár s. k., a „Matica Szerbszka" egylet irodalmi osztályának alelnöke." — Az egykorú magyar—szerb irodalmi és művelődési kapcsolatokra jellemző, hogy hasonló elismeréssel nyugtázta egy évvel később *Bérczi* Károly, a költő és műfordító *Puskin* művei első kötetének kölcsönzését. Bérczi 1866. ápr. 3-án kelt köszönő levelével és ekkor megjelent Anyégin-fordítása tiszteletpéldányának megküldésével juttatta vissza a Maticának a kölcsön vett Puskin kötetet. — A levelek eredetijét ld. a *Matica srpska* kézirattára irodalmi gyűjteményében. — Mindkét irat kiállításra került az Országos Széchényi Könyvtár *Matica srpska (1826—1976)* emlékkiállításán.

[54] *Miletics elítéltetése.* — Egyetértés 1878. jan. 20.; 20. sz. — *MLVI*, 436—437. p. (Mocsáry Lajos tiltakozó cikke Miletics Szvetozár elítéltetése ellen.)

1879-ben, Miletics — uralkodói kegyelemmel, de nagybetegen történt szabadulása évében — *Mocsáry* neve már jól ismert a magyarországi szerb sajtó olvasói előtt. Feltehető, hogy a váci fogházban — Miletics védőügyvédjeként — sűrűn ellátogató *Polit* Mihály, akkori magyarországi szerb liberális párti képviselő juttatta el Mileticshez a szóban lévő, bátor kiállású vezércikket, mely Mocsáryt baráti közelbe hozta minden hazai délszlávhoz.

A hetvenes évek végétől a függetlenségi pártból 1887 februárjában történt kényszerű kilépéséig tart Mocsáry délszláv kapcsolatainak újabb, az eddiginél is mozgalmasabb időszaka. Ezekben az években Mocsáry életútjában a magyar nép és az egykorú magyarországi délszlávok létérdekei valósággal összesonódnak.

A reakciós és nemzetiségellenes *Csemegi* Károly[55] hírhedt büntetőjogi törvényjavaslata, az 1878:V.tc., az ún *Csemegi-kódex* vitájában, 1878. január 15-én elmondott beszédében[56] egyszerre védi a magyar népet már apró szabálysértésekért is valósággal bilincsbe verő, a spekulációnak ellenben szabad utat nyitó, a nemzetiségieket, az ekkor a nemzeti mozgalmak előterében álló délszlávokat a „nemzetiségi izgatás" fondorlatos-célzatos jogi fogalmazása ellen, mely a tragikus kimenetelű „nemzetiségi pörök" útvesztőjébe taszította a századforduló hazai törvényhozását. Az év november 16-án[57] „a keleti kérdésről és a balkáni politika feladatairól" folyó *válaszfelirati vitában* pedig súlyosan elmarasztalja, jogtalannak és jogosulatlannak, az országot a szlávsággal szembefordítónak mondja az *okkupációt,* mely a magyar nép ék az együttélő nemzetiségek létérdekei ellenére, a bismarcki hatalmi s az osztrák udvari-katonai erőszakpolitika egybefonódásaként jött létre.

Még tovább megy 1879. április 30-án, az „elvhű függetlenségiek" nevében a magyar nyelv kötelező népiskolai oktatásáról szóló törvényjavaslat tárgyalásakor mondott beszédében,[58] melyet az erőszakos aszimiláció leplezetlen eszközének, az 1868. évi nemzetiségi törvény megtagadásának, a germán szupermácia alá sodródás újabb állomásának tart. Mocsáry nem az ellen harcol, hogy a nemzetiségi tanuló ifjúság megismerje a magyar nyelvet, hanem azok ellen az átlátszó uralmi eszközök ellen, melyek tovább sodorják az országot és nemzetiségeit az immár kiegyenlíthetetlenné váló nemzetiségpolitikai viszály, s ugyanakkor a túltengő *német* politikai, gazdasági, művelődési és tudományos befolyás útján. Amit az akkori nacionalista-soviniszta vezető körök számára majd az idősb *Andrássy* Gyula ekkori közös külügyminiszter germanomániájának vágyálma, az ezévi végzetes osztrák-magyar—német Kettős-Szövetség, a *Zweibund*" tetőz be.

[55] *Csemegi* Károly (1826—1899) büntetőjogász, igazságügyi államtitkár majd kúriai tanácselnök, a büntetőtörvénykönyv (1878: V. tc.) szerkesztője.

[56] *Képv. Napló,* 1875—78. XIV. 198—200. p. — *MLVI,* 261—263. p. (Újabb felszólalása és módosítványa a büntetőtörvényjavaslat részletesebb vitájában a „nemzetiségi izgatás" büntetőjogi felelősségre vonását célzó, 172. megváltoztatása tárgyában.)

[57] *Képv. Napló,* 1878—81., V., 203—208. p. — MLVI, 264—267. p. (Beszéde a keleti kérdésről és a balkáni politika feladatairól az 1878. évi válaszfelirati vitában.)

[58] *Képv. Napló,* 1878—81. V. 261—266. p. — *MLVI,* 271—276. p. — *Iratok,* I. 602—603. p. (Beszéde az erőszakos nyelvi asszimiláció ellen és bírálata a Tisza-kormány nemzetiségi politikájáról a kötelező magyar nyelvoktatásról szóló törvényjavaslat [későbbi 1879: XVIII. tc.] általános tárgyalásakor.)

A hazai szerb nemzetiségi sajtó korán felismeri a *Tisza* Kálmán okkupációs és iskolatörvény politikájában egyaránt megmutatkozó veszélyt, de annak a védelemnek az erkölcsi és reálpolitikai jelentőségét is, amit *Mocsáry* bátor kiállása mind a magyar népnek, mind a másajkú magyarországi nemzetiségeknek biztosít.

Elsőként az újvidéki *Zastava* méltatja Mocsáry politikai jelentőségét. A lap 1879. május 2-i, 58. számában a *Táviratok a Zastavának* rovatban a következőket olvassuk: „Mocsáry volt az egyetlen magyar, aki nem fogadta el a javaslatot. Ha egyedül is — idézi az egykorú szerb riporter — mégis eleget kellett tennem hazafiúi kötelességemnek. Ő [értsd: Mocsáry] nem látja célját a javaslatnak, annál jobban látja a nagy veszélyt, amely felé a nemzetiségek elnyomásával sodródik az ország, kiváltképp a keleti helyzet legújabb alakulása következtében".[59]

Az 1879 tavaszától 1886 februárjáig terjedő időszakról kevés mondanivalónk van. Mocsáry politikai szerencsecsillaga, ha ilyenről az ő esetében egyáltalán beszélhetünk, rohamosan hanyatlott. Már a nyolcvanas évek elején több szociális felszólalása (a kormányzat adózási és társadalompolitikája, a felekezetieskedés ellen stb.) miatt népszerűtlenné vált a párt középbirtokos-bürokrata szárnya előtt, mely 1884-ben — az első adandó alkalommal — kibuktatja az elnöki székből, hogy helyébe a szociális kérdések megoldását halogató, a nemzetiségi kérdésben a nacionalisták előretörését hallgatólagosan, 1884 után a pártelnöki széktől nyíltan is támogató *Irányi* Dánielt ültesse. Mocsáry, akit az 1884. évi választásokon csak nagynehezen tud megválasztani *Kiskunhalas*, a színmagyar alföldi parasztváros, ettől kezdve már csak tíztizenkét párthívével állja a régi függetlenségi programot, a társadalmi haladás és a nemzetiségi megegyezés egyre inkább elsikkadó programját, s az országgyűlési ciklus végére — az egy *Eötvös* Károly kivételével — ezek is sorra elpártoltak tőle.

A képzett és tapasztalt politikus nem tesz különösebb számvetést önmagával és pártjával, amikor a döntő mérkőzés megvívására határozza el magát. Álláspontja: vagy megállítja az elnyomó társadalmi és nemzetiségellenes intézkedések sorával a magyar nép és az ezzel együtt élő nemzetiségek ellen rohamozó, kizsákmányoló kormányzati politikát a további, most már valóban helyrehozhatatlan törvényellenes intézkedések elkövetésében, vagy szakít az egykori függetlenségi alapelveket már jórészt feladó függetlenségi párttal is, és ezzel egyidejűleg félreérthetetlenül kimondja teljes álláspontját a nemzetiségi kérdésben.

Nagy elhatározás ez a kossuthi felfogású süggetlenségi pártot alapító *Mocsáry* Lajos részéről, aki korának kétségkívül egyik legnagyobb, *Széchenyi* jellemű és mértéktartású hazafia volt. De tovább nem habozhatott. Tudta, hogy közel 10 millió másajkú magyarországi állampolgár tőle várja a józan magyarság nevében elhangzó tiltakozást, mely a második iskolatörvény (1883:

[59] *Zastava* 1879. máj. 2.; 58. sz. — A lap a továbbiakban a „legigazabb magyar hazafi"-nak mondja Mocsáryt, „akit nem igézett meg annyira a nemzeti egység varázsa, hogy ne látná előre, milyen komoly napok állanak még Magyarország előtt". — *Posle rasprave.* = Zastava 1879. máj. 9; 61 sz. — *MLVI*, 71. p.

XXX. tc., ún. középiskolai törvény)[60] becikkelyezése után nem késhetett már soká.

A döntés és szakítás azonban még évekig váratott magára, jóllehet a nacionalizmus térnyerése Mocsáry helyzetét tarthatatlanná tette a függetlenségi pártban. A nyílt szakításra azonban csak 1887 elején kerülhetett sor. A függetlenségi reakció ugyanis kénytelen volt szervezett fellépését a kiskunhalasi színmagyar függetlenségi pártszervezet Mocsáryt támogató állásfoglalása miatt elhalasztani. A helyzetre jellemző, hogy ez a jórészt kistermelő parasztokból álló halasi pártszervezet, ha óvatosabb formában, de még 1887 március 6-i bizalmi nyilatkozatában[61] is szolidáris —, az 1868. évi nemzetiségi törvény alapján — azzal a Mocsáryval, akit ekkor már kormányon és ellenzéken egyaránt „hazaárulóznak" az uralkodó osztályok tagjai.

Ha kenyértörésre 1887 elejéig nem is került sor, válság és tömegmozgalom már 1886 folyamán volt a „Mocsáry-ügy"-ben, s ez a válság és mozgalom *három fokozatban*, egyre fokozódó hevességgel jelentkezett.

A válság *első* fokozatához Mocsáry 1886 januárjában a névtelenül (*X. Y.* szerzői álnévvel) megjelentetett röpiratta közreadása után érkezett el. Mocsáry ezt a röpiratot az erőszakosan asszimiláló közművelődési egyletek ellen írta: mint címe — *A közművelődési egyletek és a nemzetiségi kérdés* — is mutatja, határozottan nemzetiségvédő éllel. A szerb radikális sajtó a többi közt így méltatta az anonim röpiratot[62]: „... Szívből örülünk, hogy végre valahára magyar körökben is ésszerűen és alapos tárgyilagossággal ítélik meg a nemzetiségi kérdést. Csak félő, hogy az író hangja pusztában kiáltott szó marad. Adná hazánknak a jósors, hogy ezen feltevésünkben csalódjunk".

A későbbi fejlemények azonban a lap *O. R.* aláírású bírálóját igazolták. A mélységes hazafias aggodalommal és műgonddal megírt nemzetiségpolitikai tanulmány, alkarcsak az év késő tavaszán saját neve alatt közölt polemikus folytatása *(Néhány szó a nemzetiségi kérdésről)* a kormányzati és az ellenzéki sovinizmus martaléka lett.

Amikor pedig Mocsáry 1886. febr. 8-án, a közoktatási költségvetés ekkori vitájában[63] — ez a válság *második* fokozata — hatalmas politikai vád- és

[60] *1883: XXX. tc. a középiskolákról és azok tanárainak képesítéséről.* = 1881—84. évi *Képv. Irományok* XV. 323—325. p. — A törvényjavaslat fogadtatása történetéhez ld. *Iratok* 1867—1892. I. köt., 666—683. p.

[61] Vö. Kiskunhalas, 1887. márc. 6. A halasi függetlenségi párt(szervezet) távirata Mocsáry Lajoshoz nemzetiségi politikája tárgyában. = *Egyetértés* 1887. márc. 6; 65. sz., és 1887. márc. 8. Újabb nyílt levele a halasi függetlenségi párt(szervezet) elnökéhez. = *Egyetértés* 1887. márc. 11; 68. sz. — Mindkét irat szövegét közli *MLVI*, 524—526. p. — Az ügy előzményeként ld. még: Budapest, 1887. febr. 20. Mocsáry Lajos nyílt levelle Halas város választó polgáraihoz. = *Egyetértés* 1887. febr. 22; 52. sz., valamint a Mocsáry nemzetiségi politikáját kifogásoló halasi kisebbség 1887. febr. 22-i „választási gyűlésének" bizalmatlansági nyilatkozatát (Egyetértés 1887. márc. 3; 61. sz.), amit az 1887. márc. 6-i, Mocsáry nemzetiségi nézetét „az 1868. évi nemzetiségi törvény alapján" elfogadó említett hivatalos (többségi) nyilatkozat elutasított.

[62] *Zastava* 1886. febr. 2/14; 10. sz.

[63] *Ld.* 1886. febr. 8. Mocsáry Lajos beszéde a közoktatásügyi költségvetés részletes tárgyalásakor. = *Képv. Napló* 1884—87. IX. 33—36. p. — *Iratok* I. 708—711. p. — *MLVI*, 301—305. p. — Vö. *Irányi* Dánielnek a nemzetiségellenes függetlenségi többség nevében — közvetlenül a beszéd elhangzása után — elmondott tiltakozásával. — Irányi Dániel válasza Mocsáry Lajosnak a közoktatásügyi költségvetés részletes tárgyalásakor. — *Képv. Napló*, 1884—87. IX. 38—39. p., *Iratok* I. 711—713. p.

védőbeszédben, a kormányzat haladásellenes nemzetiségi iskola- és művelődésügyi politikáját elmarasztaló filippikában, mely ugyanakkor a magyar nép és a nemzetiségek iskola- és művelődésügyének közös létérdekét védelmező államsérfiúi leleplező nyilatkozat is volt, részletesen kimutatja a dualizmus kora nemzetiségi művelődési politikájának teljes csődjét, az évtizedek óta elraktározott antagonista sovinizmus lavinája elindult a pártjától és maradék politikai hívétől elszigetelt politikus ellen.

Ennek a viharos kormányzati és ellenzéki támadás-sorozatnak, a Mocsáry személye és nemzetiségi politikája körül áramló válság *második* fokozatának ellenhatásaként bontakozott ki — mint jeleztük —, 1887 februárjáig, annak *harmadik* fázisa, mely lényegében Mocsárynak a függetlenségi pártból való kilépéséig tart.

Nem lehet feladatunk ennek a korlátozott terjedelmű emlékezésnek keretében részletesebben elmondanunk, hogy az alföldi színmagyar, paraszti választókerület, *Kiskunhalas* népe által támogatott *Mocsáry* milyen rendkívüli erkölcsi támogatást kapott az akkori ország mintegy felét kitevő nemmagyar népektől, az akkori nemzetiségektől. A nagyszámú román, szlovák, erdélyi szász szolidaritási nyilatkozat mellett azonban — időnként ezeket is megelőzve — ott találjuk a magyarországi délszlávok történeti becsű megnyilatkozásait is. Ezekről kívánunk még szólni a továbbiakban. Annál is inkább, mert ezek a mozzanatok most már a *Sárcsevics—Mocsáry levélváltás*[64] idejéből valók és a Mocsáryhoz intézett bunyevác *emlékirat* közvetlen előzményeinek tekinthetők.

A délszláv szolidaritási dokumentumok sorát — egyrészüket Mocsáry is említi, felsorolja, sőt idézi az 1886 júniusában megjelent *Néhány szó a nemzetiségi kérdésről* című röpiratában — az újvidéki szerbség Jása *Tomić* (ekkor a Zastava szerkesztője és a magyarországi szerb radikális párt vezére) és más közéleti személyiségek által aláírt köszönetnyilvánítása vezeti be. Ezt követte az egyes községek és magánosok üdvözleteinek, leveleinek és táviratainak sora. Közülük Mocsáry a *verseci, csákvári* (Csakova), *fehértemplomi* és *csajkáskerületi* nyilatkozatokat emeli ki. A sorozat két fontos elvi darabját: a csajkás (Sajkás) kerületi és az újvidéki szolidaritási nyilatkozatot egyébként nemcsak Mocsáry említi. Teljes szövegében közli az egykorú szerb radikális sajtó is.[65] A Zastavában egyébként már 1886 júniusában *I. I-ć* jellel ellátott — folytatásos értékelés jelent meg a *Néhány szó*ról. Az igényes elemzés nemzetiségpolitikai megállapításai külön figyelmet érdemelnek. A cikkíró szerint

„Mocsáry az első magyar, aki őszintén megmondta, hogy a nemzetiségi kérdést sürgősen meg kell oldani, mert minél tovább marad megoldatlanul, annál közelebb kerül Magyarország a végső veszedelemhez... A soviniszták szemében Mocsáry hazaáruló, aki paktál a „felforgató elemekkel", a nemzeti-

[64] *Sárcsevics* — mint jeleztük — az 1886. febr. 8-i Mocsáry-beszéd hatására intézte üdvözlő levelét Mocsáryhoz. — A levél 1886 februárjában, feltehetően a hónap közepetáját íródhatott. — Mocsáry a levélre — a *Nyílt levél* tanúsága szerint, (*Otvoren list*, 3, 1886. aug. 15; 8. sz., 125. p.) — 1886 márc. 19-én válaszolt, s ennek „viszontválaszaként" írta Ambrozije *Sárcsevics* a Nyílt levelet. — A *Sárcsevics—Mocsáry levélváltás* feltehető szövegére így csak következtetni tudunk, miután a Mocsáryhoz intézett dokumentumok Andornakon (1944 ősze és 1945 tavasza közötti időben) elvesztek, a Sárcsevicshez intézett válaszlevél pedig mindmáig nem került elő.

[65] Ld. *Zastava* 1886. 17. és 26. sz.

ségekkel. Ám mindez nem rendítette meg Mocsáryt. Ő mindvégig kitart nemzetiségi elvének bástyafokán..."[66] „Mikor ismerik fel végre a magyarok — fejeződik be a fejtegetés —, hogy más útra kell ténniök, hogy végre is nemzetiségi egyenlőség legyen Magyarországon. Mert akkor nem lesz szebb ország a miénknél, s joggal nevezhetjük hazánkat ‚Keleti Svájc'-nak".[67]

Ezzel az egykorú magyarországi szakirodalomban korábban csak Gh. *Baritiu*nál fellelhető[68] s később *Polit* Mihály és *Jászi* Oszkár cikkeiben oly sűrűn előforduló motívummal érkezik Mocsáry Lajos a körülötte kavargó válság fompontjához, s egyben a Sárcseviccsal való közvetlen kapcsolata idejéhez.

4.

Mocsáry Lajos és Ambrozije Sárcsevics korábbi, 1886 előtti kapcsolatáról — adatok híján — közelebbit nem tudunk. Nem válik teljesebbé a kép Blaško H. *Vojnić*, számos új életrajzi és könyvészeti adattal bemutatott érdemes *Sárcsevics-portréjának*[69] megismerése után sem.

Ahhoz, hogy kettőjük kapcsolatának jelentőségét megállapítsuk, nem is feltételezésekre, de a rendelkezésre álló tényleges adatok számbavételére, a bizonyítható összefüggések megállapítására van szükségünk.

Elöljáróban ismét hangsúlyoznunk kell, hogy *Mocsáry* és *Sárcsevics* kapcsolatát az elmondottak alapján kizárólag az 1886. évre, ezen belül is arra az 1886 február közepétől az év november közepéig terjedő mintegy háromnegyedéves időszakra kell korlátoznunk, melyet közvetlen és közvetett adatok alapján bizonyítani tudunk. Ebből a háromnegyedéves szakaszból *közvetlen* adatként tartjuk nyilván a levélváltás becsült és tényleges időpontjára vonatkozó, az ezévi *második Mocsáry röpiratban* előforduló közléseket, és természetesen a nemzetiségi emlékirat funkcióját betöltő Sárcsevics-féle hírlapi *Nyílt levél* megjelenését, a címében *Mocsáry*nak ajánlott hírlapi nyílt levél egész tartalmát, nemzetiségtörténeti tényét. *Közvetett* adatként járul ehhez *Petkovics* Kálmán közelebbről meg nem határozott időpontú adatközlése *Mo-*

[66] *Močari o narodnosnom pitanju.* (1.) = Zastava 1886. jún. 27; 91. sz., 2. p. (A cikksorozat jellegű ismertetés második és harmadik része a lap jún. 30-i 93., illetve júl. 6-i, 96. számában jelent meg.

[67] *Močari o narodnosnom pitanju.* (3.) = Zastava 1886. júl. 6; 96. sz., 2—3. p. (A közölt idézet az utolsó bekezdésben, a 3. oldalon jelent meg.) — A szerb nemzetiségi publicista kijelentése — megítélésünk szerint — összefügg Mocsáry egyik, itt közölt fontos megállapításával. A *Néhány szó* IX fejezete elején ugyanis a következőket írja: „E pillanatban még fejetetejére van állítva minden; az a szövetség, melyről én szólok, már megvan keresztelve „Dunai confoederatio" néven, de komolyan az elméket aligha foglalkoztatja. Nem azon alakban, amelyben egy időben fölmerült, nem szövetségi állam, de szövetkező államok formájában is méltó volna vele foglalkozni..." *Uo.*, 69. p.

[68] *Vö.* a feltehetően Gh. *Baritiu* tollából előbb a *Gazeta Transilvaniei*ben, majd a *Magyar Sajtó*ban közölt folytatásos cikkel *(Futó párhuzam Erdély és Helvetia nemzetiségi viszonyai között.* = Magyar Sajtó 1863. márc. 21. és 28; 66. és 71. sz.), az erdélyi nyelvkérdésnek a „helvét példa" alapján való megoldásáról. — *Vö.* A szomszéd népekkel való kapcsolatainak történetéből. Bp. 1962, Tankönyvkiadó. 503. p.

[69] *Vojnić*, Blaško H.: Ambrozije Šarčević (1820—1899). Bunjevački pisac i prosvetno-kulturni radnik (a továbbiakban: *Vojnić* i. m.) — Rukovet (Subotica) 1870. 1—2. sz., 3—12. p.

csáry és *Sárcsevics* 1886. október első felében, feltehetően ez év október tizedike körül lezajlott találkozójáról, melyet több körülmény valószínűsít, a szerző azonban nem dokumentál. Feltehető tehát, s a magunk részéről hitelt adunk ennek a találkozónak, lévén, hogy Mocsáry 1887. május—júniusi újvidéki sikertelen képviselőválasztásának szálai visszanyúlnak 1886 őszére, s ha *Petkovics* közelebbi adattal is bizonyítani tudja Mocsáry az évi októberi újvidéki tárgyalásait, a szóban lévő szabadkai találkozó ennek nyilvánvaló leágazása. Hiszen a szövetségeseket kereső *Mocsáry* nyilván nem feledkezett meg arról, hogy a hozzá intézett fontos szolidaritási nyilatkozat szerzőjét felkeresse. Addig azonban, míg közelebbi bizonyítékok híján erre a kétségkívül létrejött találkozóra csak következtethetünk, a vázolt feltevéseknél tovább nem mehetünk. Annál is inkább, hiszen nem az a döntő fontosságú, hogy *Mocsáry* és *Sárcsevics* személyesen találkoztak-e vagy sem. Hanem az, hogy a *Nyílt levél* tanúsága szerint, a kor vezető bunyevác nemzetiségpolitikusa Mocsárynak, mint a nemzetiségi kérdés korabeli vezető politikusának tárta fel a bunyevác népcsoport egykorú helyzetét és tőle kért támogatást és védelmet népe számára.

Lássuk ezek után, hogyan alakult mindaz, amit ténylegesen bizonyítani tudunk a kettőjük kapcsolatában. Tehát vizsgáljuk meg közelebbről — a rendelkezésre álló adatok és vonatkozások határáig — hogyan alakult annak az 1886 februárjától novemberéig tartó háromnegyedévnek a története, amit a két nemzetiségpolitikus bizonyítható kapcsolataként számon tarthatunk.

A kiinduló pont ismét az emlékezetes röpirat, a *Néhány szó,* Mocsáry és az egész századvég legnagyobb magyar nemzetiségtörténeti dokumentuma.

Mocsáry itt közölt adataiból, az 1886. febr. 8-i közoktatási költségvetési vitában mondott bírálata nemzetiségi visszhangjának beszámolójából tudjuk — mint idéztük —, hogy Szabadkáról „egy bunyevác hazafitól" és a Bácskából (közelebbi helymegjelölés nélkül) lelkes hangú, buzdító és bátorító hangú bunyevác üdvözleteket kapott.[70]

A kétségtelen bizonyossággal megállapítható szabadkai levél szerzője Ambrozije *Sárcsevics,* aki még az év februárjában, tehát a február 8-i felszólalást ünneplő lelkes nemzetiségi közhangulatban intézte Mocsáryhoz szolidaritási üdvözletét. Azt viszont, hogy Mocsáry válasza mikor kelt, Sárcsevics hozzá intézett emlékirata első mondatából tudjuk.

A bunyevác kultúrpolitikus a *Nyílt levél* első bekezdésében így üdvözli Mocsáryt:

„Igen tisztelt Uram! Nagyrabecsült hazafi! Az Ön nagy jelentőségű, a magyarországi közművelődési egyletekről írt röpiratából, valamint a hozzám, üdvözletem és jókívánságaim viszonzásaként *ez év március 19-én*[71] intézett nagybecsű válaszából arra a meggyőződésre jutottam, hogy érdeklődik népem iránt. Ezért megtiszteltetésnek veszem, hogy mindenre a legmélyebb tisztelettel válaszoljak".[72]

[70] Szószerint: „Vettem köszönő levelet egy derék bunyevác hazafitól is Szabadkáról, s egy mástól is a Bácskából..." = *Néhány szó,* 20. p.

[71] A tanulmány szerzőinek aláhúzása. = *Otvoren list* 3, 1886. aug. 15; 8. sz., 125. p. (A szóban lévő X. Y. szerzői álnéven megjelent röpirat teljes címe: *A közművelődési egyletek és a nemzetiségi kérdés.* Bp. 1886.).

[72] *Uo.*

A fenti idézetből két körülmény nyilvánvaló. Az egyik, hogy *Mocsáry* 1886 március 19-én válaszolt *Sárcsevics* — becslésünk szerint az év februárjának közepén — hozzá intézett levelére. A másik, mely az előzőnél is fontosabb, a *Nyílt levél* bevezető soraiból félreérthetetlenül megállapítható az a további következtetés, hogy *Sárcsevics* ebben az emlékiratává bővített viszontválaszában, nyilván a Mocsáry által feltett kérdések jelentőségének és logikai rendjének megfelelően válaszol magyar kortársa kérdéseire.

A *négy részből*, négy egymást követő fejezetből álló *Nyílt levél* tehát négy kérdéscsoport szerkezetileg összefüggő részeinek tekinthető, s magunk is ebben a problémaköri megközelítésben foglalkozunk a továbbiakban *Sárcsevics* emlékirata egyes fejezeteivel. Sárcsevics tehát nem azért választotta *levél* helyett a szélesebb nyilvánosságnak szánt *hírlapi nyílt levél* formát, mert az előbbivel nem kívánt élni. Nyilvánvaló, hogy viszontválaszát a kinyomtatott vagy kéziratban megküldött *magyar Nyílt levél* szövegével nyilván elküldötte Andornakra, s az 1944 végén, 1945 elején ugyanúgy elpusztult mint a Mocsáryhoz intézett többi felbecsülhetetlen dokumentum. A hírlapi nyílt levéllel mindenek előtt szélesebb nyilvánosságot kívánt tehát az általa képviselt ügynek biztosítani. Ezért fordíthatta le és nyomathatta ki a mindmáig lappangó magyar nyelvű röpiratot, a *Nyílt levél* magyar szövegét vagy ennek szövegvariánsát előbb magyarul, majd megjelentette azt, a maga anyanyelvén is, a Szabadkán kiadott bunyevác folyóiratban.

Kövessük ezek után a szerkezeti elemzés eszközével is Sárcsevics *Nyílt levelének*, nemzetiségi röpiratának gondolatmenetét.

A *Nyílt levél* első hírlapi közlésében, „fejezetében"[73] Sárcsevics (mint az a mellékelt szövegből nyomon kísérhető), a bunyevácok és sokácok lélekszámának, etnográfiai elhelyezkedésének: városokra, megyékre és tájegységekre való csoportosulásának adatait összegezi. Tudomásunk szerint — ebben a viszonylatban — ez az első, a szakirodalomban fennmaradt, becslésen alapuló felmérés. Sárcsevics adatai szerint — mint korábban jeleztük — a 80 ezer magyarországi bunyevácból — ekkor — a város vezető nemzetiségeként — 37 ezren laktak Szabadkán. Ennek a helyi viszonylatban kétségkívül jelentős népcsoportnak a védelmében írta tehát Sárcsevics Mocsáryhoz intézett emlékiratát.

A *Nyílt levél* második részében,[74] az egykorú szabadkai bunyevác iskolaügyről, annak nyelvi és tanszemélyzeti kérdéseiről, s a korabeli bunyevác népmozgalom támogatóiról, *Antunovics*ról és a *Mamuzsich*-fivérekről is megemlékezik a szerző. A „fejezet" mindkét vonatkozása megérdemli, hogy közelebbről is értékeljük Sárcsevics megállapításait.

Nemzetiségtörténeti vizsgálódásunk szemszögéből kétségkívül hézagpótlónak tekinthetjük mindazt, amit a bunyevác kultúrpolitikus ebben a második cikk-folytatásban a külső kerületi bunyevác tanítási nyelvű iskolák helyzetéről elmond. Itt fejti ki voltaképp nemzetiségi „minimum-programját". Amit röviden abban foglalhatunk össze, hogy Sárcsevics az itteni bunyevác népcsoport fennmaradása előfeltételeként jelöli meg az itteni, és általában az akkori magyarországi bunyevác népiskolák ügyének rendezését. Kéri, hogy az iskolák

[73] *Uo.* — Neven 3, 1886. aug. 15; 8. sz., 124—127. p. — Sárcsevics itt (Uo., 126. p.) a bunyevácok és sokácok együttes kétszáz ezres lélekszámáról beszél; ebből a bunyevácokat nyolcvan ezerre becsüli.

[74] *Uo.*, 134—137. p.

tanítási körülményeit vizsgálják felül, s különösképp biztosítsák a kellő tankönyvellátást és a tanerők hibátlan bunyevác nyelvtudását.

Bizonyos, hogy amit Sárcsevics a Szabadka külvárosi peremén elhelyezkedő bunyevác népiskolákról elmond, nem hasonlítható össze az akkori, aránylag fejlett nemzetiségi iskolahálózatok egyikével sem. Annál kevésbé, hiszen a bunyevác népcsoportnak csak néhány népiskolája volt, tanítóképzővel, közép- és szakiskolával nem rendelkeztek. A Sárcsevics-féle *Nyílt levél*ben olvasható népiskolai leírás így ebben a vázlatos formájában is jelentős, mert ez volt az első olyan egykorú népiskolai felmérés, mely reális áttekintést adott az akkori bunyevác iskolaügy egészéről, a népcsoport elemi iskoláiban folyó elmaradt és korszerűtlen nevelés állapotáról. Jó kiegészítést jelent ehhez a bátor és szókimondó iskolaügyi bírálathoz mindaz, amit Sárcsevics a bunyevác művelődési kérdések „támogatóiról", kivált *Antunovics*ról és a *Mamuzsich*-fivérekről ennek a résznek a keretében elmond. Sárcsevics itt sem vállalkozik részletesebb elemzésre. Vázlatos ismertetéséből azonban így is sok mindent megtudunk, amit a helyi sajtó és irodalom általában elhallgat. Sok mindent kellene persze még ismernünk a feltáratlan egykorú helyi művelődési viszonyokról, hogy tartózkodó megjegyzéseire nagyobb figyelmet fordíthassunk. A közölt szűkszavú áttekintésből is nyilvánvaló azonban, hogy Sárcsevics mind az újabban elfeledett *Antunovics*[75], mind pedig a *Mamuzsich-fivérek* közművelődési kezdeményezéseit, tehát mindhármuknak ezen a területen végzett kultúrmunkáját általában pozitívan értékelte. Kétségtelen, hogy mindez csak 1886-ra és az előző évekre, évtizedekre érvényes. *Petkovics* joggal figyelmeztet[76] tehát arra, hogy a továbbiakban Sárcsevics eltávolodott a Laza *Mamužić* kezdeményezte, a helyi népmozgalmakat elfojtó „városházi" politikától.

1886 őszén, a *Nyílt levél* második solytatásának megjelenésakor ebből azonban csak annyi érezhető, hogy Sárcsevics tudatosan visszavonul, s csak a publicisztikai irányítás nem kevés feladatát vállalja. Nyílt szembefordulásról viszont ekkor még nem beszélhetünk. Erről a *Nyilt levél*ben egyetlen utalás nem tanúskodik, ellenkezőleg, a cikksorozatnak ebben a részében egy helyütt Laza Mamuzsich „demokratizmusáról" is olvashatunk,[77] amit már az ezévi őszi fejlemények — a helyi nép-mozgalom első határozottabb fellépését „huszárattakkal legázoló, korábban említett *„nyolcadik köri csata"* és következményei alaposan megcáfolnak. Sárcsevics tehát — akárcsak a helyi bunyevác alsó- és középpapsághoz való kapcsolatában, itt is nyilvánvalóan csalódhatott. Feltehető, hogy ez a két irányból elszenvedett csalódása okozta végül is a közügyektől való teljes visszavonulását élete utolsó évtizedében.

A *Nyílt levél* soron következő, harmadik közleménye[78] mondanivalójában és szerkezetében egyaránt törést jelent az előzőkhöz viszonyítva. Sárcsevics ebben a szinte szándékosan leszűkített „fejezet"-ben csupán jelzésszerűen ad hírt a helyi baloldali érdekeltségű *Népkör*ről, melytől a bunyevácok mellőzöttségük következtében eltávolodtak, s a *Népi kaszinó*ról (Pučka kasína),

[75] Az első jelentős bunyevác-sokác lapkísérlet (*Bunjevačko-šokačke novine*, Kalocsa 1870) kezdeményezője és a lapalapítás szervezője nevét *Vojnić*nál sem találjuk a kortárs bunyevác kulturális tényezők felsorolásában. (Vö. Vojnić i. m. = Rukovet 1870. 1—2. sz., 6. p.)

[76] *Petkovics* i. m. 85—86. p.

[77] *Otvoren list*, Neven 3, 1886. szept. 15; 9. sz., 137. p.

[78] *Uo.* — Neven 3, 1886. okt. 15; 10. sz., 154—156. p.

mely a szabadkai és általában az egész magyarországi bunyevác mozgalom művelődési-társadalmi központjaként nyilván bővebb ismertetést érdemelt volna. A késői tanulmányozónak valósággal az az érzése, hogy az emlékirat írója tudatosan tartózkodik az ezekben az években már kiéleződött egyletközi viszály bírálatától. Sárcsevics, aki még mindig reménykedik abban, hogy ábécés könyvekkel és kisebb népiskolai reformmal áthidalható a nyilvánvaló nemzetiségpolitikai válság, a maga részéről ennek elmélyítéséhez nyilvánvalóan nem kívánt hozzájárulni.

A *Nyílt levél* negyedik, záró közleménye[79] éppen ezért két, megítélésünk szerint fontos utalás kivételével, nyitva hagyja a korabeli nemzetiségi kérdés főproblémáit. Sárcsevics, aki egyébként sem volt avatott stiliszta és rutinos közíró, nem foglalja össze nagybecsű, de szerteágazó fejtegetéseit, nem ad kitekintést a kérdés közeljövőjére. Hallgat a népcsoport szükségleteiről, bővebb nemzetiségi kívánalmairól. Nem hallgathatuk el viszont, hogy önmaga nem tájékozódik elég biztonsággal a nemzetek kelet-európai újjászületésének kétségkívül bonyolult, egykorú folyamatában sem. Nála — az emlékirat mondanivalóját nem tartalmazó, s így szövegközlésünkben is csak regeszta szerűen közölt külpolitikai vélekedésében jórészt csak az akkori cári Oroszország délkelet-európai törekvéseiről esik szó, arról azonban — csak egyetlen helyen, a rumáliai alkotmány-mozgalmakra vonatkozó utalás tanúskodik,[80] hogy egész Dél-Keleteurópa a török uralom és befolyás végleges lerázásához, az új államiságokat érlelő korszerű nemzeti mozgalmak határához érkezett. *Sárcsevics* kétségtelen fogyatékossága, hogy minderről, s az akkori magyarországi nemzetiségi kérdésekről nem tesz említést, s így a *Nyílt levél* végeredményben befejezetlen marad, s a főkérdések többségének megválaszolását áthárítja a kor nemzetiségi olvasójára, s a nemzetiségekkel való megegyezés magyar szereplőire.

Sárcsevics javára szóljon azonban, hogy ő nem a bunyevác kérdés megoldására, annak csupán művelődési része megoldási módozatainak felvetésére vállalkozott, s azt is mindenkor a magyar néppel való egyetértésben képzelte el. *Petkovics* korábban már megkérdőjelezett, Sárcsevics klerikalizmusára vonatkozó megjegyzésére,[81] itt még egyszer vissza kell térnünk. Ismételten hangsúlyozva, hogy Sárcsevics csupán támaszt, támogatást várt nemzetiségi kultúrpolitikai küzdelméhez a bunyevác alsó- és közép klérustól, melynek célkitűzéseit határozottabban nem támogatta, az viszont a maga részéről nem támogatta az ő törekvéseit. *Sárcsevics* ezirányú kapcsolatkeresése tehát nem minősíthető klerikális törekvésnek, hanem az adott felemás társadalmi helyzetből következett, amelyben — ezen a rétegen kívül — máshonnan (ezt egyébként *Petkovics* is elismeri) támogatást nem remélhetett. Más kérdés az, s ebben a mai Szabadka korai munkásmozgalma krónikásának van igaza, hogy reálisan innen sem remélhetett semmilyen támogatást. Ezt azonban Sárcsevics — több mint egy évtizeddel halála előtt — a magyarországi nemzetiségi kérdések kiéleződése szakaszán még nem láthatta olyan tisztán, mint a XX. század eleji magyarországi nemzetiségi vezetők többsége, akiknek egy része sokkal szorosabban kapcsolódott az ún. „nemzetiségi egyházakhoz", mint

[79] *Uo.* — Neven 3, 1886. nov. 15; 11. sz., 162—163. p.
[80] *Uo.* — Neven 3, 1886. nov. 15; 11. sz., 162. p.
[81] *Petkovics* i. m. 85—86. p.

azt kivált szerb és román viszonylatban tapasztalhatjuk. A fentiek előrebocsátásával a *Nyílt levél*nek azt a joggal problematikusnak érzett záró képét, hogy ui. „ez a nép velük [értsd: a magyarokkal] együtt egy oltár előtt térdelve imádkozik", nem érezzük olyan mértékben klerikális fogantatásúnak, mint az *Petkovics* Sárcsevics egyházi kapcsolatairól szóló bírálatából kicsendül. Kétségtelenül belejátszott ebbe az az eléggé talányos formában kifejezett szolidaritás tudat is, mely a bunyevác írót és kultúrpolitikust — minden személyi és népi sérelme ellenére is — egész életét átható élményként a magyar néphez fűzte. Ide kötötte a közvetítő szerep korai felismerése is, hiszen ő az, aki ugyanitt rámutat a nemzetiségi válság egyik állandósuló kórokozójára, az alábbi rendkívüli politikai érettségről tanúskodó gondolatmenet során.

Az a legnagyobb baj — írja a Nyílt levél valódi summájaként —, hogy elszakadtunk nem magyar néprokonainktól, ők pedig külföldi népünktől. Nem vizsgáltuk, nem is tanulmányoztuk életüket és egymásközti viszonyaikat. Honfitársaink közélete és kívánalmai, valamint az ország politikai változásai néprokonainknál gondot okoztak. Ezt a gondot a kölcsönös félreértések még jobban felnagyították, s a magyar közvéleményt félrevezették, felingerelték."[82]

Aligha találunk az egykorú magyarországi nemzetiségi irodalomban a nemzetiségi viszály kétoldalú kiéleződésére ennél mértéktartóbb és kifejezőbb magyarázatot. Nem véletlen ezek után, hogy Sárcsevics, a bunyevác kérdés korabeli helyzetjelentését annak a *Mocsáry*nak ajánlja, akitől ő is — mint az egykorú nemzetiségek többsége, a nemzetiségi létérdekek védelmét, s ezzel egyidőben az uralkodó osztályainak hasonlóképp kiszolgáltatott magyar néppel való kapcsolatai tisztázását és megerősítését remélte. Mindezt Sárcsevics itt leírt felhívása így összegezi: „... Vegye védelmébe az én népemet, és ajánlom, karolja fel ügyét olyan szeretettel, amilyen nagylelkűen törődik sok millió magyarországi állampolgár sorsával".[83]

Kíséreljük meg ezek után összefoglalni *Mocsáry* és *Sárcsevics* kapcsolatának, s e kapcsolat időtálló értékének, a bunyevác ügyben Mocsáryhoz intézett *Nyílt levél*nek napjainkig kiható tanúlságait. Az elmondottak nyomán joggal indulhatunk ki abból a felismerésből, hogy ez a nemzetiségtörténetileg oly nagyértékű cikksorozat jól illeszkedik bele abba a művelődési-politikai-társadalmi képbe, amit legutóbb *Vojnić* a bunyevác nemzetiségi újjászületése Boško Vujićtól, a századvégibunyevác tankönyveket kiadó Mijo Mandićig, és a Subotičke Novinet 1893-tól megjelentető Mladen *Naranovićig* terjedő útjáról felvázolt.[84] Nyilvánvaló, hogy az általa közölt névsor, a sajtó, a naptár, az irodalmi kiadvány-kezdeményezések sorozata nem teljes, de nem is ezen, hanem a korabeli magyarországi bunyevác mozgalom sokrétű kibontakozásán van a hangsúly. Ebbe a folyamatba pedig pontosan beleillik, beletartozik *Sárcsevics* az előzőkben elemzett és értékelt hírlapi Nyílt levele. Ezt a cikksorozatot pedig azért neveztük ismételten *nemzetiségi emlékirat*nak, mert megítélésünk szerint annak minden fontosabb elemét tartalmazza és funk-

[82] *Otvoren list*, Neven 3, 1886. nov. 15; 11. sz., 162. p.
[83] *Uo.*, 163. p.
[84] *Vojnić* i. m. = Rukovet 1970. 1—2. sz., 6. p.

cióját általában, s egy nem teljes társadalmi struktúrájú néptöredék helyzetében különösképp betöltötte.

Befejezésül állítsuk még egyszer egymás mellé a két nagy kultúrpolitikust, a nemzetiségi egyenjogúságért folyó küzdelem két kortársi szövetségesét.

Amiért Mocsáry küzdött országos viszonylatban, azt tette a maga népcsoportja adott viszonyai között a *Nyílt levél* írója. Levélváltásuk, kapcsolatuk törvényszerű és szükségszerű volt. Ezt a kapcsolatot nemcsak a személyi rokonszenv és a mindkettőjüket átható erkölcsi és lelkiismereti rezonanciák váltották ki. Kiváltó oka lényegében a közös helyzetfelismerés volt. Egymáshoz közelítette és összekapcsolta őket a küzdelemben a nacionalista koráramlattal szemben álló és azzal szembeforduló társadalmi-történelmi mozgalom, a nemztiségi egyenjogúság és jogegyenlőség lehetőségeinek keresése, a századvégi Magyarország mindkettőjükre, és mindkettőjük népére kedvezőtlen viszonyai között. *Sárcsevics* és *Mocsáry* kapcsolata éppen ezért két korát, társadalma közéleti fejlettségi fokát meghaladó politikus és közíró baráti egymásratalálása, és ugyanakkor olyan történeti kapcsolat is volt, mely — mint ezt a *Nyílt levél* gondolatmenete is bizonyítja —, a népek barátsága erejét igazolta a kor nemzetiségi kérdéseiben eluralkodó nacionalista türelmetlenséggel szemben.

MELLÉKLET

SARCSEVITY AMBRUS 1886. ÉVI EMLÉKIRATA MOCSÁRY LAJOSHOZ AZ EGYKORÚ MAGYARORSZÁGI BUNYEVÁC KÉRDÉS TÁRGYÁBAN[1]

Amióta a nagy magyar hazafi, Mocsáry Lajos két röpirata a „közművelődési egyletek"-ről[2] napvilágot látott, mely röpiratok igaz, igazságos magyar szellemben íródtak, s ilyen munkákkal a megboldogult Deák Ferenc művein kívül a magyar publicisztika[3] eddig nem dicsekedhetett, ez arra késztette bunyevác népünk egyik ismert, tudós és tapasztalt barátját[4], hogy nyílt levelet intézzen a fent említett nagy magyar hazafihoz. Ebben a kristálytiszta igazságot fejti ki és bunyevác népünk igazi, tényleges helyzetét ábrázolja. Amiből minden igaz és becsületes magyar hazafi sokat tanulhat, az illetékes felsőbb körök pedig beláthatják bunyevác ügyünk igazi és valóságos helyzetét. Ezért barátunknak ezt a levelét az alábbiakban teljes terjedelmében nyilvánosságra hozzuk.

(A „Neven" folyóirat szerkesztői bevezetője.)

[1] A folytatásokban közölt Nyílt levél és politikai emlékirat eredeti címe és lelőhelye: *Otvoren list jednog bunjevačkog patriote Lajošu Močariju.* (Egy bunyevác hazafi nyílt levele Mocsáry Lajoshoz.) = Neven (Szabadka) 3, 1886. aug.—nov., 8—11. sz., 124—127., 133—137., 154—156. és 162—163. p. — A *Nyílt levél* időközben elkallódott magyar fordításának ill. variánsának címe: *Szabadkai levél egy bunyevác hazafitól a bunyevácokról és elemi iskoláikról Mocsáry Lajosnak.* Szabadka 1886.

[2] *A közművelődési egyletek és a nemzetiségi kérdés.* Írta X. Y. (álnéven Mocsáry Lajos) Bp. 1886, Kókai, Pallas ny. 64. p. — *Néhány szó a nemzetiségi kérdésről.* Bp. 1886, Singer—Wolfner. 81. p.

[3] Az eredeti szövegben: „*Javna magjarska štampa* = (nyilvános) magyar sajtó, újságírás, publicisztika.

[4] Értsd: *Sárcsevity* (Šarčević) Ambrus.

Igen tisztelt Uram! Nagyrabecsült hazafi!

Mottó: *A legkevésbé sem szabad a gyermeket kiskorában idegen nyelven tanítani. Nem szabad a gyermeket más nép gyermekkorába bevezetni. Először élje bele magát a saját anyanyelvébe, amelyen, ha beszél, ne csak gondoljon valamire, hanem érezzen is. Ha ellenkezőleg cselekszünk, csírájában elfojtjuk érzéseit, és gyengítjük gyakorlati tudásának erejét.*

Ziller[5] Tuiskon: Grundlegung zur Lehre vom erziehenden Unterricht, Leipzig 1865, (bőv. kiad. 1886), 465. p.

Nincs ebben a hazában olyan nem magyar nemzetiségű népesség, melynek legpéldásabb része, azonkívül, hogy ragaszkodik saját nemzetiségéhez, nem lenne egyben a magyar állam híve is.

Kívánom, hogy a hazánk minden fia szabadságának korlátozása nélkül ragaszkodjék a maga néptörzséhez és a maga nemzetisége körében fejlessze műveltségét.

Tisza Kálmán nagyváradi beszédéből. (Az 1885. nov. 5-i „Nemzet" nyomán.)

Véleményem szerint az anyanyelvhez való ragaszkodás, ha ez nem is a magyar, összeegyeztethető a hazaszeretettel. Sőt: nem is becsületes az az ember, aki nem ragaszkodik a saját anyanyelvéhez. Az anyanyelv és a hazaszeretet tehát nem zárja ki egymást.

Tabajde[6] főispán karánsebesi beszédéből. (Az 1886. jún. 5-i „Nemzet" nyomán.)

Ahogy lehet több nyelven imádkozni, úgy lehet a hazát is szeretni.

Jankovics[7] főispán a [szabadkai] bunyevác olvasókörben tett első látogatása alkalmából.

Az Ön nagy jelentőségű, a magyarországi közművelődési egyletekről írt röpiratából, valamint a hozzám, üdvözletem és jókívánságaim viszonzásaként, ez év március 19-én intézett nagybecsű válaszából[8] arra a meggyőződésre

[5] *Ziller, Tuiskon* (1817—1882) német, herbartista pedagógus, egyetemi tanár, a lipcsei egyetem bölcsészeti kara pedagógiai szakszemináriumának vezetője. A kor ismert pedagógiai módszertani szakírója.

[6] Helyesen: Tabajdi. — *Tabajdi* Károly (1833—1886), a kiegyezés utáni időszak egyik demokratikus szellemű, sajnos, rövid életű törvényhatósági politikusa. 1880-tól Krassó, majd 1881-től Krassó—Szörény vármegye főispánja. 1886. okt. 7-én bekövetkezett haláláig. „Különös érdeme — írja róla *Szinnyei* —, hogy a magyarok és rumének [románok] közötti súrlódásokat elenyésztette". — Szinnyei J.: Magyar írók élete és munkái XIII. köt. (Bp. 1909, Hornyánszky V.), 1210. hasáb.

[7] *Jankovich* Aurélt 1881. jan. 19-én nevezte ki az uralkodó Szabadka és Baja városok főispánjává. A főispáni beiktatás 1881. márc. 3-án folyt le Baján, a következő napokban az új főispánt hosszasan ünnepelték Szabadkán is. Ezekben a napokban, tehát 1881 márciusa első felében kereste fel a szóban lévő szabadkai bunyevác olvasókört. Itt és ekkor elhangzott beszédéből idéz — a mottók sorában — az ekkor nyilván jelen volt Sárcsevity.

[8] Sárcsevity Mocsáryhoz intézett — feltehetően 1886. febr. 18—25-e között kelt levelét, valamint Mocsáry 1886. márc. 19-én kelt, Sárcsevity fenti emlékiratában is hivatkozott válaszát sajnos mind ez ideig nem sikerült megtalálnunk.

jutottam, hogy érdeklődik népem iránt. Ezért megtiszteltetésnek veszem, hogy mindenre a legmélyebb tisztelettel válaszoljak.

Általában véve igaza van, hogy *a bunyevácokat és a sokacokat katolikus szerbeknek nevezi,* akikkel ők egy test, egy vér.

A pravoszláv szerbek a római katolikusokat *sokacok*nak nevezik, mert a pravoszláv szerbek három egymáshoz hajlított újjal vetnek keresztet, míg a római katolikusok kinyújtott ujjakkal, ökölle, innen a „Sákác", „Sokac" szó.[9]

Nálunk a Bácskában, végig a Duna mentén és Baranyában, elfogadták ezt a nevet, de a régi hazájukban, Boszniában és Hercegovinában ezt a nevet gúnynévként tartják számon, és viszonzásként a „pravoszláv szerbeket" „oláhoknak" nevezik.[10]

A bunyevác név is különböző feltevésekre adott okot. Egyesek a bunyevác nevet egy boszniai folyóról, a „Buna"-ról származtatják, másik ismét a *„buna"* (lázadás) szóra vezetik vissza.

Részemről a „buna" szót tartom helyesnek, de nem úgy, ahogy egyesek tartják, hogy a bunyevácok felkeltek a vallás ellen, hanem úgy, hogy a török erőszak ellen keltek fel. Amikor ugyanis itt a cári hadsereg előzte a törököket[11], fegyvert ragadtak abban a reményben, hogy a hadsereg a segítségükre lesz. Ebben [azonban] csalódva tizennyolc lelkésszel elvándoroltak, és Buda elfoglalása után, 1686-ban Sárcsevity Angyel[12] lelkész vezetésével a kifosztott Bácskában a puszta Szabadka helységben az úgynevezett *bunyevácok* (sic dicti „Bunyones") letelepedtek. A bevándoroltak más része, amely itt nem telepedhetett le, Szegedre költözött. Így teszik a bunyevácok az új bácskai betelepülés magvát. Négy évvel később szerbek telepedtek le mellékük, akik Csarnojevics[13] Arzén patriárka vezetésével jöttek ide, hatvan évvel azután, hogy megszűnt a szabadka—zombori milicia[14], [majd] vegyesen és tömegesen németek és szlovákok telepedtek le, és kisebb számban magyarok, akik mint földmunkások[15], *kézművesek és kertészek itt megélhetési lehetőséget találtak.*

Ha a *bunyevác* név a „Buna" folyótól eredne, akkor az ottani lakosságot, ha pedig ez a név a vallás elleni lázadásból eredne , akkor a Boszniában és Hercegovinában élő római katolikusokat is bunyevácoknak neveznék, de tudomásom szerint — Szabadka és a Felső Bácska kivételével — a bunyevác név nem ismeretes.

[9] *Saka* = ököl. (Ford.) — Van azonban a *sokac* népnévnek mint elnevezésnek egy további, a népcsoportnak a nemzetiségileg hozzá közelálló nagyobb lélekszámú népek közötti egyenlítő, pártatlan békítő szerepére utaló, nemzetiségileg is értékelhető etimológiai értelmezése. („Kako oću, tako Šokću" — azaz egyforma mértékkel.)

[10] „Vlasi = Oláhok." — A *Nyílt levél* írójának érdekes, de tudományosan nem eléggé alátámasztott vélekedése.

[11] Értsd: az 1680-as években, a Buda felmentése (1686) előtti szakaszon.

[12] *Sárcsevity* (Šarčević) Angyel (Andjel): egyike a 18 boszniai szerzetesnek, akik 1686-ban 150 bunyevác családot hoztak ki Boszniából és azokat Szabadkán és Szegeden letelepítették.

[13] *Csarnojevics* (Čarnojević, Černović) Arsenije (Arzen), III. (1633—1706) ipeki gör. kel. szerb patriárka. Az 1690. évi „nagy bevándorlás" idején 35—40 ezer szerb családdal Magyarországra költözött, s az I. Lipóttól nyert 1695. évi *szerb privilégiumok* révén a beköltözöttek egyházi-közigazgatási vezetője, főnöke lett.

[14] Határőr szervezet.

[15] Az eredeti szövegben: *rukoradnici* azaz kétkezi, itt: földmunkások.

Ami [pedig] a „*dalmata*" elnevezést illeti, úgy veszem észre, hogy a bunyevác arisztokráciának vagy nincs kedvére, vagy nem tudta a bunyevác név eredetét, a papok pedig, hogy minél nagyobb különbséget tegyenek a pravoszláv szerbek és bunyevácok között, a bunyevácok eredetét Dalmáciából szeretnék levezetni. Ebben a névben — [ugyanis] — korábban és jelenleg is nagyobb dicsőséget láttak és látnak.

Egyébként a valláson kívül a nyelvben, a családi életben, a szokásokban különbség nincs, csupán az, hogy a bunyevácok beszédükben néhol „*i*"-t használnak, ahol a szerbek „*e*"-t, a sokacok pedig az utolsó szótagot megnyújtják.

Ami az irodalmi nyelvet illeti, a horvát irodalom ettől [eddig is] alig tért el, de most, hogy a horvátok elfogadták a szerb nyelvet irodalmi nyelvként, ettől kezdve a bunyevácok és a sokacok éppúgy megértik a horvátot, mint saját nyelvüket. A bunyevácok és a sokacok latin, a szerbek cirill írást[16] használnak.

A bunyevácok és a sokacok számát kétszáz ezerre becsülik. Ez a szám Bácskára, Baranyára, Pest megyére (a Duna mentén) és a székesfehérvári megye[17] egyes községeire vonatkozik.

A bunyevácok maguk [mintegy] 80 ezren vannak. Harminchétezren Szabadkán laknak, a többi megoszlik Zombor és Baja között és a városok környékén. Így Szabadkán — a szerbekkel együtt — mintegy 40 ezer él közülük.

Bácskában a Duna mellett tizenötezer sokac él, a többiek elszórtan a fent említett megyékben[18] élnek.

Helységek szerint tizenkét tisztán bunyevác község van. Magyarokkal kevert tizenkilenc, németekkel vegyes [nemzetiségű] tizenegy helység. Magyarokkal és németekkel vegyesen pedig [további] harmincnégy helységben laknak.

Mind a bunyevácok, mind a sokácok és a szerbek földművelők. Patriarchális életformát élnek, birtokaikon egy közös családfővel. Korán nősülnek úgy, hogy egy ötven-hatvan éves családfőnek már családos fiai, nős és férjezett unokái vannak. Amikor egy ilyen házban három-négy férfi családtag él, az illető család létszáma húsz-harminc főt tesz ki. A bel- és külterjes munkát maguk végzik.[19] Idegenekkel a házban keveset, házon kívül pedig a családfő közvetítésével érintkeznek.

Ha a magyar megnősíti fiát, az kimegy a házból: így tehát a magyar házat szabad, független életmód jellemzi. A házigazda kedve szerint változtatja életmódját és viseletét is.

Ezzel szemben a bunyevác házban már felépítéséből [értsd: beosztásából] adódóan, a család egyes tagjai között alárendeltség, engedelmesség és összetartás uralkodik, — szóban és viselkedésben, a hagyományok és a szokások megtartásában egyaránt. Ezért más a magyar és megint más a bunyevác

[16] Az eredeti szövegben: „Bunjevci i Šokci služe se latinskim, a Srbi cirilovskim slovima, — azaz: „A bunyevácok és a sokacok latin, a szerbek cirill betűt [értsd: írást] használnak".

[17] Értsd: a mai Fejér megye.

[18] Értsd: Bács—Bodrog, Baranya, Pest és Fejér megyékben. — Sárcsevity Ambrus fentiekben közölt adatai természetesen személyes becslésen alapszanak és az emlékirat, illetve a Nyílt levél idejére, tehát 1886-ra vonatkoznak.

[19] Az eredeti szövegben: „Unutarnje i vanjske poslove obavljaju semi...", azaz: „A *belső* és a *külső* munkát maguk végzik..."

ház. Életmódjuk annyira különbözik, hogy egymástól, legyenek a legközelebbi szomszédok, semmit sem sajátítanak el. Mert ami a bunyevác házban van, az „*bunyevác*", és ami a magyarban, az viszont „*magyar szokás*".[20]

Jellemükről és helyzetükről szólva a nagyrabecsült Rónay[21] István úr, a kalocsai érsekség lelkésze így ír a bunyevácokról:

„A bunyevác nép jó természetű, becsületes, egyszerű, őszinte és vallásos. A bunyevácok, annak ellenére, hogy nem műveletlenek, képzettségben elmaradtak a szerbektől. Ennek a népnek nincs szellemi élete, nincs egyetlen időszaki folyóirata[22], amely politikai kívánalmaik szerint lenne szerkesztve; politikai vágyaik a magyarokéval azonosak. Még naptárról sem tudok, amely bunyevác szellemben íródott volna. A bunyevácok az imakönyvön kívül más könyvről nem tudnak. Ezekben a viharos napokban néhol kezdik olvasni a horvát újságokat, éspedig az előbb már jelzett kedvezőtlen körülmények miatt. Ennek a népnek nincsenek szellemi vezetői. A tanult emberek, a népből kifejlődő középosztály tagjai, megszűnnek bunyevácnak lenni, a papok pedig — az egyházon kívül — nem állanak szellemi kapcsolatban velük. Mindehhez hozzájárul még az is, hogy olyanokat szentelnek pappá, akik bunyevácul gyengén beszélnek, s a jó nép azt hiszi, hogy mindez így van jól. Egyszóval a nép szellemileg elhanyagolt.

Hát jól van ez így? Nem bocsátkozom vitába, de meg vagyok győződve, hogy ez a néppel szemben megnyilvánuló hanyagság idővel megbosszulja magát".

*Szomorú kép, de az igazságnak teljesen megfelel.**

Antunovics[23] Ivo főtisztelendőnkön, nagy előljárónkon[24] és a két Mamusicson[25] kívül nem ismerek kaputos ,illetve reverendát viselő vagy közembert,

[20] Az eredeti szövegben :„... Jer što je u bunjevačkoj kući, to je *‚bunjevački običaj'*, a što je u mađarskoj kući, to je *‚mađarski običaj'*. Az „običaj" itt természetesen nemcsak szokást, hagyományt is jelent.

[21] L. *Rónay* István (1840—1893), róm. kat. plébános szabadelvű párti politikus, egyházi író. Egyházi beszédeit több önálló munkában jelentette meg. A fenti idézet feltehetően egyik évkönyv közléséből való. 1875—84 között, a hódsági kerület képviselője, 1878-tól Priglevica Szent Iványon (Bács—Bodrog m.) plébános, 1880-tól címzetes kanonok, 1884-től alesperes.

[22] Az eredeti szövegben: „... Nema ni jednog javnog glasila"; csillag alatt az alábbi, nyilván Sárcsevitytől való jegyzettel: „Od novijeg doba ima", azaz: „Újabban már van", — tehát utalás az 1884-től Szabadkán megjelenő „Neven"-re, a „Nyílt level"-et közlő ekkori egyetlen bunyevác folyóiratra.

* Itt végződik a *Nyílt levél* első része. (Ld. Neven 3, 1886. aug. 15; 124—127. p.) — Az emlékirat második része a folyóirat következő számában (Uo., 3, 1886. szept. 15; 9. sz., 133—137. p.) jelent meg.

[23] *Antunovics* János (Antunović, Ivan, Ivo — 1815—1898) kalocsai püspök. Kunbajai bunyevác családból származott. Középiskolai tanulmányai után elvégezte a teológiát, pappá szentelték, 1851-től kalocsai püspök. Többnyelvet beszélő művelt népművelő és gyakorlati kultúrpolitikus volt. 1870-ben Kalocsán *Bunjevačko-šokačko novine* címen lapot indított. Több mint kétszáz szegénysorsú gyermeket taníttatott ki. 1882-ben Bécsben kiadta *Razprava o podunavskih i potisanskih Bunjevcih i Šokcih u pogledu narodnom, vjerskom, građanskom i gospodarskom* (Értekezés a dunamenti és tiszamenti bunyevácokról és sokácokról népi, egyházi, polgári és gazdasági tekintetben) című munkáját, melyben forrásértékű áttekintést ad a két népcsoport addigi társadalmi-történeti fejlődéséről.

[24] Az eredeti szövegben: Osim preosvićenog g[ospodine] Ive Antunovića.

[25] *Mamuzsich* (Mamuzsics, Mamužić) Aga és Lázó, az egykorú szabadkai nemzetiségi mozgalom neves szereplői. — *Mamuzsich* (Mamuzsics) Ágoston (Aga) (1844—1902) szabadkai ügyvéd és politikus. A helyi nemzetiségi mozgalomban, az

aki együttérzését merné nyilvánítani a bunyevác nép iránt. Nincs egész drága hazánkban senki, igen tisztelt Uram, aki együttérzését merné nyilvánítani a bunyevác nép iránt. Nincs egész drága hazánkban senki, igen tisztelt uram, aki megvédené ezt a derék népet. Készakarva nem akarják megérteni, mindenki elhagyja, megtagadja.

Én ezt nem tudom elviselni. Az én nemzetiségemet az Úr adta anyám ajkára. És én megadom magam a Mindenható szent akaratának. Érzésem az, hogy bunyevác vérből vagyok, — szívélyes szeretettel ölelem ezt a drága hazát, s azt a népet, mely azt alapította. Nem szégyelem azonban a magam nemzetét, mert az is emeli ennek az országnak a díszét. Népi-társadalmi élete kiválóbb a körünkben élő magyar földművesek társadalmi életénél.

Aki pedig elment odáig, hogy bunyevác érzelme megváltoztatná a magyar haza iránti szeretetét, aki bármely indító ok miatt letagadni kényszerülne származását, hogy azt kifejezésre juttassa, — ám tegye, magamban sajnálom, de nem irigylem. Tegyen mindenki saját véleménye és meggyőződése szerint.

Ami, igen tisztelt Uram[26], az Ön, a bunyevác népiskolákkal kapcsolatban megnyilvánuló nagylelkű érdeklődését illeti, közlöm, hogy itt[27] 1868-ban, amikor a népiskolai törvény[28] életbe lépett, elrendezték az iskolákat. Ezekbe — a fennálló szokásokkal[29] ellentétben — bevezették a kizárólag magyar nyelvű tanítást. A tizenkét külvárosi bunyevác iskolában olyan tanítókat és tanítónőket alkalmaztak, akik közül csak két tanító és két tanítónő volt bunyevác anyanyelvű. A többi hibásan beszéli a nyelvet, vagy csak annyit tudnak bunyevácul, amennyit a gyermekektől tanultak. Így [tehát] magyarul tanítanak, s a gyermekek nem képesek megérteni azokat a tantárgyakat[30], amelyekre oktatják őket.

Az ilyen tanító, aki nem rendelkezik tanítványai nyelvének ismeretével[31], nem is képes megértetni magát ezen a nyelven, [tehát] hogy mit és hogyan tanítson. A tanulók pedig, akik nem értik tanítójuk beszédét és előadását, mit és hogyan tanulnak? Hogyan megy itt a szemléltető oktatás. Ez az, amit Nagyságod is bölcsen belát.

itteni elemi iskolai horvát nyelvoktatás, és természetesen a bunyevác nyelvű helyi (külvárosi) iskolai oktatás bevezetésében néki is kezdeményező szerepe volt. Szabadkán született, budapesti egyetemi évei kivételével egész életét itt töltötte és itt halt meg, 62 éves korában. — *Mamuzsics* (Mamuzsity) Lázo (Lázár) (1847—1916) szabadkai ügyvéd, 1884-től 1902-ig Szabadka polgármestere. Erős bunyevác érzésű törvényhatósági funkcionárius és kultúrpolitikus. Jogi tanulmányait Grácban végezte, majd Szabadkára visszatérve igen sokat tett és vitathatatlan érdemeket ért el saját népe kulturális felemelése terén. 1916-ban Szabadkán halt meg.

[26] Az eredeti szövegben: „... Plemeniti gospodine, — azaz: nemeslelkű, nagytekintetű, nagyrabecsült uram.

[27] Értsd: Szabadkán.

[28] Az 1868. decemberében szentesített *1868: XXXVIII. tc., a népiskolai oktatás tárgyában*, melyet létrehívója, *Eötvös* József intencióival ellentétben az iskolai aszszimiláció eszközévé tettek helyi viszonylatban.

[29] Az eredeti szövegben: „... Protiv postojećej običaja ...", — azaz: a fennálló szokással ellentétben.

[30] Az eredeti szövegben: „... Nisu kadra rozumeti one nauke ...", — azaz: nem képesek megérteni azokat a tudományokat.

[31] Szószerint: „... Koji nemaju vlast jezik svojih učenika ...", azaz: akiknek nincs birtokában tanítványaik nyelve (értsd: akik nem rendelkeznek azok nyelvismeretével).

A szabadkai bunyevác iskolában a fő cél nem az általános oktatás, hanem a magyar nyelv. Mert ez a népből jött értelmiség, saját magát példának állítva, megnyugszik abban[32], hogy a bunyevác nép elvesztette érdeklődését a magasabb életforma, szokásai és nyelve iránt[33] oly mértékben, hogy a magyarosításhoz elég, ha a bunyevác gyermekek megtanulnak magyarul beszélni, és ha az iskolában nem hallják édes anyanyelvük szavát. Általában az a meggyőződésük, ha a bunyevác gyermekek két-három évi kínlódás után papagáj-módra megtanulnak valamit a magyar nyelvből, akkor a családban már ők fogják meghonosítani a magyarságot.

Nem segít itt, igen tisztelt Uram, az újabb pedagógiai követelmények szerint hozott iskolai törvény; nem veszik figyelembe *Deák* F[erenc] bölcs mondását sem, hogy anyanyelv nélkül a gimnáziumban sem érünk célt[34], nincs értelme *Kossuth* levelének sem a közművelődési egyletekről: hogy [ugyanis] az iskolai nyelv útján a magyarság nem juthat el a családba, mert ott „ahol az iskolai nyelv ellentétben áll a család nyelvével, az iskola mindig rosszul jár". Hiábavaló itt hivatkozni élő példákra, hogy a bunyevác fiatalság, amely a saját kenyerét a kézműves vagy iparos műhelyében, a kereskedelem boltjaiban fogja megkeresni, mégha az iskolában egy magyar szót sem hallana, teljesen elmagyarosodik.

Ellenkezőleg: az a bunyevác gyermek, aki a családi házban, szülei kenyerén nevelkedik, az otthoni mód és szokás szerint fog élni, és ha az iskolában teljesen elfelejtené is az anyanyelvét, ismét visszatér ahhoz és elbunyevácosodik. Nem egyszer figyelmeztettük őket, győződjenek meg saját szemükkel: miképpen áll a magyarság a nyelv tekintetében a bunyevác családi életben. Azoknál az ismert földbirtokosoknál, virilista bunyevácoknál, akik gimnáziumot, jogot, teológiát végeztek, és akik a magyar urakkal általában magyarul beszélnek. — [De] nem látnak, nem hallanak!

A szabadkai bunyevác iskolában [így] akadályozzák, nehezítik az annyira fontos nyelv rendszeres tanítását és tanulását.

És minderre az a hivatalos érvelés, hogy a bunyevác iskolákban eredményesen tanítanak, ami a várakozásnak teljesen megfelel, és hogy ezt magyar tanítók végzik, akik kizárólag a magyar nyelvet használják. Nem tudnak és nem akarnak [tehát] különbséget tenni a tanítási nyelv, amely a népiskolai törvény szerint mindenütt az anyanyelv kell legyen, és a magyar nyelv mint állami nyelv tanítása között.

Azzal magyarázkodnak, hogy a nép ezzel egyetért és nem kíván semmilyen változást. Lelkiismeretes dolog-e azonban egy értelmiségétől magára hagyott néptől, kizárólag kulturális ügyekben elvárnunk a kezdeményezést; azt, hogy az egyszerű nép maga alakítsa ki és jelölje ki a módszereket saját képzésének az előmozdításához?

[32] Szószerint: „... Pouzdano drže...", azaz: megbízhatónak tartja.

[33] Szószerint: „... Prema... plemenskom životu, običaju i jezika...", azaz: méltóbb (nemesebb) élete, szokásai és nyelve iránt..."

[34] A „Deák-mondás"-ra való utalás Deák Ferencnek, az újvidéki szerb gimnázium állami támogatása ügyében mondott 1872. jan. 23-i beszédéből való. „Ha valamely vidéki gimnázium — mondotta ekkor *Deák* — nem azon a nyelven, vagy legalább nem kiválóan azon a nyelven tanít, mely azon vidék népének nyelve: akkor kétségkívül bajos lesz a kimővelés elővitele". — Képvh. Napló, 1869—72. XX. 388. p. — Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez... I. köt. 293. p.

Nincs erre példa az emberiség nevelésének történetében. Rossz ez a politika, szívtelen munka, bűn Isten és ember ellen! A bunyevácok népi körülményei következtében nem valósul meg a magyar nyelvet mint tanítási nyelvet magyarosító céllal hozott rendelet[35]. Elhallgat a tanári és a tanítói kar, a tanfelügyelők és a tanügyi vezetés pedagógiai lelkiismerete.

Bunyevác népem szellemi fejlődése a legszűkebb határok közé szorul: mind tudásban és értelemben, mind ügyességben a földművelő bunyevácot túlhaladja az ő német árendása, magyar napszámosa, kertésze, szántóvetője, szolgája. Ezeknek ugyanis saját papjuk, tanítójuk, iskolájuk, tankönyvük, értelmiségük stb. van.

Aki mindezt belátja és érzi, az hazaáruló-pánszláv, és aki ez iránt közömbös, az dicső magyar hazafi.

Szabadkán, igen tisztelt uram, nincs nemzetiségi, itt bunyevác iskolai kérdés van. Akik pedig a bunyevácok rovására írnák azt a szándékot, mintha ők arra törekednének, hogy ez a város ne legyen magyar, és hogy benne ne terjeszkedjék a magyarság, azok a bunyevác nép ellenségei. Léteztek bunyevácok a török, a német katonai, a latin hivatali nyelv mellett, és még inkább megmaradtak a magyar mellett. Nem kell a bunyevácoknak községi jegyzőkönyv,[36] — ábécés könyv kell. A többi, amiről szó esik, mind kitalált dolog, és lázítás a bunyevác nép kulturális kívánalmai ellen.

Annak pedig, hogy a két éve a város vezetősége élén álló *Mamuzsity* Lázo[37] ez ideig semmit sem tett a bunyevác általános iskolák helyzetének javítása érdekében, oka van. Az az oka, hogy az itteni bunyevác ,vagy ahogy hivatalosan nevezik: a *„Népi Kaszinó"*[38] vezetői fuzionáltak az itteni polgári olvasókör vezetőivel, s a kormánypártot — mégpedig a bunyevác nép segítségével — győzelemre segítették, amely ezt hálából tette, mert a magas Kormány a város volt polgármesterének erőszakoskodásai és a volt főispán ellenséges álláspontú jelentései és beadványai ellenére, a helyi hatóság által zárva tartott Kaszinót, anélkül, hogy azt valaki is védelmébe vette volna, — nagylelkűen megerősítette.

A bunyevác népnek ezt a köszönetét ápolja és erősíti a mostani főispán[39] bölcs magatartása, belátása a nép iránt, és minden helyzetben megmutatkozó jóakarata. Ezt a hálateli érzést, mely a bunyevác nép szívében jelentkezik, senki sem tagadhatja és nem becsülheti le.

Ilyen helyzetben a bunyevác kaszinó vezetői kénytelenek voltak ebben vagy abban a kérdésben sokat elhallgatni, [a véleménynyilvánítástól] néha ennek vagy annak a kedvéért tartózkodni úgy, hogy most már a bunyevác nép képzésének feltételét, a népiskolát, még említeni sem merik.

[35] Értsd: *1879: XVIII. tc. a magyar nyelv tanításáról a népoktatási tanintézetekben.*

[36] Értsd: a nemzetiségi nyelven, tehát párhuzamos nyelven készülő városi törvényhatósági stb. jegyzőkönyv.

[37] 1884. október 30-ától Szabadka polgármestere (vö. 25. sz. jegyz.).

[38] Az 1878. dec. 15-én alakult szabadkai *„Népi Kaszinó"* (Pučka kasina) a helyi bunyevác nemzetiségi, társadalmi és kulturális mozgalom központja volt. Itt szervezték meg még az 1884. évi országgyűlési választások előtt a helyi szabadelvű bunyevác frakciót (az ún. „bunyevác párt"-ot). A szabadkai bunyevác szavazók azután 1884. jún. 28-án képviselőjükké választották *Mamuzsity* Lázárt, akit még ebben az évben a községi választásokon nagy többséggel polgármesterré is választottak.

[39] *Tabajdi* Károly (l. bőv. 6. sz. jegyz.).

Ami a nagyrabecsült Antunovity[40] Ivo urat illeti, róla közölnöm kell, hogy ő igen agilis katolikus pap. Mint ilyen, a bunyevác kulturális mozgalmat tisztán vallásos és emberbaráti nézőpontból vette tekintetbe, hogy népét az egyháza iránti közömbösségtől megmentse. Politikával sohasem foglalkozott. Szabadkán — tudomásom szerint — 1848 óta csak 1860-ban[41] volt, hogy tanácsot kérjen lapja megindításához. Jelenleg Kalocsán tartózkodik[42], csak átérzett[43], papi hivatásának él. Ugyanakkor életjelt adott az irodalom terén, a nevét megörökítő, saját népi nyelvén kinyomtatott írásaiban.

Ami a két *Mamuzsity*-fivért[44] illeti, ők minden köszönetet megérdemelnek. Mint a bunyevác nép fiai már kora ifjúságuktól felkarolták a bunyevác ügyet és a nép segítségével itt, a mi törvényhatósági életünkben meghonosították a demokráciát. Olyan családok legnagyobb önkénye ellenére, amelyek már igen megszokták a városi kenyeret. És akik[45] a jelenleg kialakult helyzetet — ellenségeik nagy bánatára — a saját módjuk szerint hasznosítják. Hinc illae lacrimae![46]

Mélyen átérzem, hogy Nagyságoddal szemben őszintének kell lennem. Kérem, ennek tulajdonítsa, hogy magamról is írok.[47]

[40] Életrajzi adatait l. 23. sz. jegyz.

[41] Problematikus időpont, mert Antunovity csak 1870-ben jelentette meg Kalocsán a Bunjevačko-šokačko novine-t. Az is feltehető azonban, hogy nem elírás és Antunovity már 1860-ban tárgyalt a szabadkai bunyevácokkal évtizeddel később indított lapja támogatása ügyében.

[42] Mint kalocsai róm. kat. püspök 1851-től, pülpöki felszentelésétől, állandóan Kalocsán élt.

[43] Az eredeti szövegben: „... Svetom ..." — szent.

[44] Mamuzsity Ágoston és Lázár (Aga és Lazo *Mamužić*) Sárcsevity mellett az egykorú bunyevác nemzeti mozgalom neves szereplői; bőv. életr. adataikat l. 25. sz. jegyz.

[45] Értsd: a két Mamuzsity-fivér. — Sárcsevity itteni megjegyzése egyébként hallgatólagos hozzájárulás a helyi bunyevác létérdekeket védő, kompromisszumos „kaszinói" politikához.

[46] Innen azok a könnyek! — Ezt követően kezdődik a *Nyílt levél* harmadik része (Neven 3, 1886. okt. 15; 10. sz., 154—156. p.).

[47] *Sarčević*, Ambrozije (Sárcsevics Ambrus, — Szabadka, 1820—1899) szabadkai ügyvéd, volt járási ügyész, író, publicista és kultúrpolitikus. A XIX. század második felének vezető bunyevác nemzetiségpolitikusa. A hatvanas években kezdte közéleti és publicisztikai pályafutását. 1865-ben Szabadkán lefordította és megjelentette *Popović* Miloš, a belgrádi *Vidov Dan* volt szerkesztőjének a magyarországi szerb kérdésről írt munkáját. *(A nemzetiségi kérdés Magyarországon szerb szempontból*, Szabadka 1865.) — A hatvanas évek végétől a századvégen bekövetkezett haláláig több, jórészt közművelődési jellegű kiadványt jelentetett meg. Ilyenek: *Tolmač izvornih književnih i zemljopisnih jugoslovenskih reči*, Subotica 1869., Bunjevački kalendar za godinu... 1869, 1870, 1881. Uo. 1868, 1869, 1881., *Bunjevački-šokački kalendar za godinu 1870.* Uo. 1870., *Zbirka mudrih i poučnih izrekah na korist bunjevačkog puka* (Bölcs és okos mondások gyűjteménye a bunyevác nép hasznára, Uo., 1869.), *Magyar—délszláv (jugoszláv) politikai és jogi szótár.* (Magyarsko-jugoslovenski politički i pravosudni rječnik, Uo. 1870.), *Elemi népiskolai magyar—bunyevác—sokác szótár.* Uo., 1893., *Magyar—szerb—horvát—bunyevác—sokác könyvészeti szótár*, Uo., 1894 stb. — Nemzetiségpolitikai kérdésekben rendszeres közírói tevékenységet folytatott, nagyszámú cikken kívül emlékiratot, hírlapi nyílt levelet írt. *(Nyílt levél a bunyevác és sokác néphez*, év. nélk., *Otvoren list jednog bunjevačkog patriote Lajošu Močariju* (Neven 1886, magyarul is.) Sárcsevity kezdeményezésére (1877) és vezetése alatt alakult meg Sza-

Őszintén megvallom, hogy 1860-ban, Solferino[48] után, amikor *Mamuzsics* Aga és Lázo még diákok voltak, indítottam el a sajtóban bunyevác népem ügyét.

Nagyságos Uram! Fiatal koromban engem is megrázott Wesselényi himnusza[49] és Gáj Illiriája[50] kínos nyomása alatt nőttem fel. Hitemre mondom, a világért sem indítom el az ügyet, ha előtte nem ismertem volna a délszláv[51] népek történelmét, politikai fejlődését és egymásközti viszonyát, amitől annyira féltik bunyevác népem létét, nyelvét és drága életét. Nem tenném, ha előtte nem győződtem volna meg arról, hogy a délszláv népek élete, akikkel a bunyevácok törzsei rokonságban vannak, függetlenül attól, hogy hazánkban élnek vagy azon kívül, teljesen veszélytelen a magyar nép számára; előttem is suprema lex esto salus reipublicae.[52] Mindent tehát tuta consciencia[53] tettem és teszek.

Ahhoz azonban, hogy nagyrabecsült uram kívánsága szerint részletesen megismerje az itteni viszonyokat, meg kell mondanom, hogy ki és mi volt az oka annak, hogy a szabadkai bunyevácok az akkor itt fennálló ellenállás zászlaját elhagyták.[54]

Amikor az itteni ellenzék szervezkedett és megalakította egyesületét, a „Népkör"-t[55], a vezetők a szabadság, egyenlőség és testvériség nevében — felekezetre és nemzetiségre való tekintet nélkül — meghívták körükbe a városi polgárságot.

Volt is siker, szépen ment minden, de mindez csak addig tartott, amíg időközben a Népkörbe is be nem lopakodott a nem magyar népek elleni áramlat. A vezetők abban hibáztak, hogy az országban uralkodó sovinizmusnak nem vágtak elébe.

Amikor a bunyevácok látták, hogy a Népkörben mindent a magyarok kedvére tesznek, amikor azt tapasztalták, hogy ott nyelvüket sem élőbeszédben, sem hirdetményeken nem használhatják, s a Kör helyiségeiben egyetlen hírlapjuk sincs, amikor azt is látták, hogy lenézik őket, kezdték itt nem jól

badkán, 1878 augusztusában a *Népi Kaszinó*, az első bunyevác kulturális intézmény. Munkaprogramjának elsődleges célja a bunyevác-sokác népiskolák megnyitása volt, ennek részleteredménye kizárólag az ő és szűk munkatársi körének vívmánya volt. Mindezeken kívül ő tette le a bunyevác nyelvművelés és a társadalmi közművelődés alapjait a szabadkai és környéki bunyevácok körében.

[48] *Solferino-i csata* (1859. jún. 24.) az osztrákok feletti francia győzelemmel végződött, az osztrák—francia—olasz háborút eldöntő ütközet.

[49] Helyesen: Szózata (Teljes címén: *Szózat a magyar és a délszláv nemzetiség ügyében*, Lipcse 1843).

[50] *Gaj*, Ljudevit (1809—1872) horvát író, szerkesztő és politikus, az „illír" néven ismeretes politikai-irodalmi mozgalom, a horvát nyelvújítás és nyelvi reform kezdeményezője, a horvát politikai sajtó alapítója.

[51] Az eredeti szövegben: „... Da nisam naprije poznao život, istoriju, politički razvitak, intentie *jugoslavenskih* naroda..."

[52] Itt: Az állam [egyébként: a köztársaság] üdve a legfőbb törvény.

[53] Elírás: tota conscientia — teljes meggyőződésből (értsd: jó lelkiismerettel).

[54] Az eredeti szövegben: „... Ostavili barjak opozicije, koje je tada bila vladala ovde", azaz: elhagyták az ellenállás zászlaját, mely akkor itt uralkodott.

[55] Az eredeti szövegben is így, magyarul: „Népkör".

érezni magukat.[56] De a végleges szakadás akkor következett be, amikor [egyesek] hozzáértek a darázsfészekhez, az egyházhoz. Amikor kérvényt nyújtottak be a kalocsai érsekséghez, amelyben előnyt követeltek a magyar misének a város fennállása óta meglévő bunyevác misével szemben. Szerencsére az egyházi hatóság, szem előtt tartva a Bajmok nagyközségben lejátszódott szomorú eseményeket, a kérelmet elutasította. Különben a szabadkai nagytemplom is a veszekedés és verekedés színtere lenne.

Általában a pártvezetők[57], akik a bunyevácok vállán emelkedtek pozícióikba, [szinte] versengtek a bunyevác nép megtagadásában. Magát a népet szemben, de nyilvánosan is dicsérik, magasztalják hazaszeretetét, de azt, amit [valójában] iránta éreznek, amiért elítélik és elmarasztalják, azt a világért sem merik kimondani, „érzik, hogy tilosban járnak".

Természetesen az illetők a pártnak ezt a változását nem a most bemutatott okoknak és saját rövidlátásuknak róják fel, hanem a nép lázadásának.

Egész gyűlöletüket Mamuzsity Agára és Lázóra árasztják, akiket lázadóknak tartanak. Már évek óta mindenfelől támadják őket a magyar sajtóban, csúfolják és becsmérlik nevüket. Mindenféle üldözéssel, kitalált vádakkal, megvesztegetett panaszokkal akarják erkölcsileg meggyilkolni, lehetetlenné tenni őket a közéletben.

A bunyevác ügyet azonban olyan ferdén mutatták be, hogy az uralkodó pártnak[58] kivívott győzelmük csak akkor vált jelentőssé, amikor a vezetők kijelentették, hogy a bunyevácoknál a nemzeti öntudatot nem ébresztik fel.

Most pedig megnyugodtak, amikor látták, hogy az immár kétszáz éve itt élő, számszerűleg és anyagilag gyarapodó, múltjára büszke harminchét ezer bunyevácot lecsendesítik és elaltatják.[59]

Igen tisztelt Uram! Az az önvédelem, mely a való tények lenézésén alapul, mindenképp megbosszulja magát, — kiváltképp az alkotmányos életben, mint azt az itteni ellenzék sorsa mutatja.

Engem valójában azonban nem is ez bosszant, hanem az, amihez hasonló ritkán mutatkozik, — s ez az én jobb sorsra érdemes népem elhanyagolt iskolaügye.

Ezen csak olyan hazafiság segíthet, amely a földi áramlat felett van. Ezen kívül pedig olyan pedagógiai lelkiismeret és helyzetfelismerés[60], amit Nagyságod juttatott kifejezésre a sajtó útján megnyilatkozásaiban.

Megértem Nagyságod magasztos és dicséretre méltó nehézségeit, mert én itt, ezen a helyen szerény erőmmel már huszonöt éve ebben az irányban harcolok.

[56] A szerző itt a bunyevác *„Népi Kaszinó"* és a nem bunyevác szabadkai polgári társaskör átmeneti *népköri* fúziójából előállott fejleményeket elemzi. Ez a fúzió — mint arra S. is rámutatott, az 1884. évi szabadelvű párti kompromisszum következménye volt. Az ekkori választásokon ugyanis Szabadkán a bunyevác választók szavazataival segítették győzelemre a szabadelvű pártot a helyi függetlenségi ellenzékkel szemben.

[57] Értsd: a nyolcvanas évek elején létrejött helyi alkalmi frakció, az ún. „bunyevác párt" vezetői.

[58] Értsd: a szabadelvű kormánypárt.

[59] Itt kezdődik a *Nyílt levél* negyedik, befejező része (Neven 3, 1886. nov. 15; 11. sz., 161—163. p.).

[60] Az eredeti szövegben: „... Osim toga pedagogička savist, i onakovo raspoloženje..."

Most hála Istennek, Nagyságod érdeklődése a népoktatás és népem ügye iránt, valamint az Ön sajtó nyilatkozatai új erőt adtak nekem. S ez most büszkeséggel tölt el.[61] Nézeteimet magyar hazafi erősítette meg, akit erre ősi magyar származása méltóvá tesz. Így az én harcom olyan jutalmat, elégtételt kapott, amiben életemben nem reménykedtem.[62]

Az a legnagyobb baj, hogy elszakadtunk nem magyar néprokonainktól, ők pedig külföldi népüktől. Nem vizsgáltuk, nem is tanulmányoztuk életüket és egymás közti viszonyaikat. Honfitársaink közélete és kívánalmai, valamint az ország politikai változásai néprokonainknál gondot okoztak. Ezt a gondot a kölcsönös félreértések még jobban felnagyították, s a magyar közvéleményt félrevezették, felingerelték.

Az itt következő két rövid bekezdésben a cári Oroszország dél-keleteurópai politikájával és a balkáni népeknek a török fennhatóság alóli felszabadító küzdelmeivel foglalkozik. Sajnos, ezeket a törekvéseket a magyar kormányzat és közvélemény félreismeri, s ez az ún. „balkáni kérdések" félreértésének egyik forrása.[63]

Levelem hosszúra nyúlt, de nem fejezhetem be anélkül, hogy csekélységemről ne mondjak néhány szót.

Őszinte vágyam, hogy személyesen megismerjem Nagyságodat, de ha ez a kívánságom teljesülhetne, fájdalom akkor is csak írásban érintkezhetnénk.

Már húsz éve ugyanis, hogy a világ zajától elvonultan, magánosan, tűnődve élek.

Ezzel a helyzetemmel magyarázható: annak ellenére, hogy a legnagyobb gyűlölet sújt, nevem megvéd a nyílt támadásoktól. Nézeteimet a sajtó útján fejeztem ki. Ezekre a cikkekre — a bunyevác nép iránti tekintetből — barátaim (magukat türtőztetve) nem válaszoltak, személyesen pedig nem beszéltem velük. A magánéletben, az utcai beszélgetések során azonban sok jut nekem is, de ezt figyelembe venni nem vagyok köteles.

Lelkiismeretesen és híven írtam le mindezt, — elmondva Nagyságodnak őszintén mindent. Lelkemnek könnyebb így, tiszta szívvel. Alázatosan kérem, vegye védelmébe az én népemet, és ajánlom, karolja fel kulturális ügyüket olyan szeretettel, amilyen nagylelkűen törődik sok millió magyarországi állampolgár sorsával.[64]

A Mindenható kiváló tehetséggel ajándékozta meg Nagyságodat. Magas helyzetében tett baráti kijelentéseivel meleg köszönetnyilvánításra kötelezi népem mostani és jövő nemzedékét.

Ez a nép nem arra való, hogy elpusztuljon. Kibírt már sok megpróbáltatást és vihart a kétszáz év alatt. Túlélte a török barbarizmust, az osztrák katonai közigazgatást, a feudalizmust és valóban élve marad a mai kor önhitt

[61] Az eredeti szövegben: „Ja sada hodim ponosito", azaz: büszkén járok-kelek, büszkén viselem.

[62] Utalás a trákiai (ekkor *Rumili* török tartomány, tehát ruméliai) alkotmánymozgalmakra.

[63] Értsd: az ekkori Dél-Keleteurópa nemzeti-nemzetiségi mozgalmaiba beavatkozó cári imperialista befolyás.

[64] Az eredeti szövegben: „... Kojom se velikodušno brinete za sudbinu ugarskih državljana, koji se na milione broje", azaz: amilyen nagylelkűen gondoskodik sok millió magyarországi állampolgár sorsáról.

liberalizmusa után is, amely elnyomja, s amely a dicső magyar patriotizmus leple alatt meg akarja fojtani öntudatát[65] és nyelvét, s ez a nép velük együtt egy oltár előtt térdelve imádkozik Szabadka, 1886. május 7-én.[66]

REZIME

MOČARI (MOCSÁRY) I SARČEVIĆ

Povodom stopedesetogodišnjice rođenja Lajoša Močarija

Ni u mađarskoj a ni u našoj istoriografiji za sada nije temeljito obrađeno pitanje saradnje između istaknutog borca za potpunu ravnopravnost vih naroda u Ugarskoj pre 1918. godine, Močarija, i jednog od nacionalnih vođa Bunjevaca, Ambrozija Sarčevića. U analizi nacionalnog pitanja i nacionalnih odnosa kod Močarija, u teoriji i praksi, dolazi do izražaja politička koncepcija da ne postoje veliki i mali narodi, nego samo nacije koje treba međusobno da sarađuju. Zbog takvog principijelnog stava, ogradila se od njega i Nezavisna stranka, koju je on sam osnovao 1874. godine i bio njen dugogodišnji vođa. Isto tako njegove ideje nije prihvatilo ni javno mnjenje u tadašnjoj Ugarskoj.

Saradnja Močarija i Sarčevića datira još od oktobra 1886. godine. Ubrzo posle toga Močari je objavio svoj politički letak *Nekoliko reči o nacionalnom pitanju,* a subotički list *Neven* j eu nastavcima doneo pismo Sarčevića *Otvoreni list jednog bunjevačkog patriote Lajošu Močariju.* Sarčević se kao publicista još od 1865. godine zalagao za pravilno rešenje nacionalnog pitanja u Ugarskoj. On je celog života verovao u to da Bunjevce treba tretirati kao posebnu naciju i, u isto vreme, svesrdno se zalagao za iskrenu saradnju sa Srbima. Borio se, pre svega, za poboljšanje mesnih prosvetnih i kulturnih prilika, a naročito za korenitu reformu osnovnih škola sa bunjevačkim nastavnim jezikom u Subotici.

[65] Szószerint: „... duhovnu svitlost", — azaz: lelki világosságát.
[66] Sárcsevity *Nyílt levele,* emlékirata aláírás nélkül jelent meg.

DR MILENKO PALIĆ

KONSTITUISANJE SKOJ-A U VOJVODINI 1928. GODINE

Iako rad osnovnih (mesnih) organizacija Saveza komunističke omladine Jugoslavije u Vojvodini datira od početka 1920. godine, dakle, ubrzo posle osnivanja SKOJ-a u Zagrebu oktobra 1919, formiranje njegovog pokrajinskog rukovodstva za Vojvodinu došlo je tek u junu 1928. godine. Razlozi ovom zakašnjenju za drugim delovima Jugoslavije objašnjavaju se teškoćama na koje je SKOJ nailazio u svom radu, kako u onima karakterističnim za ovu organizaciju u celini, tako i u onima kojima se odlikuje njegov rad u Vojvodini.

Najpre su to bila neslaganja u rukovodstvu i u redovima istaknutijih aktivista u KPJ[1] o pitanju stvaranja i jačanja SKOJ-a kao samostalne omladinske organizacije u okviru komunističkog pokreta Jugoslavije. Deo rukovodstva i aktivista nije shvatao potrebu postojanja SKOJ-a[2] i davao je tome otpor, dok je jedan njihov broj, revolucionarnije opredeljen, bio za samostalnu organizaciju komunističke omladine. Više godina posle konstituisanja komunističkog pokreta u Jugoslaviji (1919), postojanje i delovanje SKOJ-a bilo je jedno od pitanja u KPJ koja su ometala njeno brže jačanje i idejno-

[1] Do juna 1920. godine ime KPJ je bilo Socijalistička radnička partija Jugoslavije (komunista) (SRPJ (k)).

[2] Radilo se i o socijaldemokratskom nasleđu o ovom pitanju. Naime, još na Pariskom kongresu Druge internacionale (1900) postavljeno je pitanje samostalnog organizovanja proleterske omladine u sklopu socijaldemokratskog radničkog pokreta radi uspešnije borbe protiv pojačane kapitalističke eksploatacije omladine i dece na radu (šegrta — učenika u privredi, mladih zaposlenih u fabrikama itd.), kao i o efikasnijem angažovanju proleterske omladine u toj borbi. Međutim, zbog otpora oportunističkih elemenata, naročito u socijaldemokratskom pokretu Nemačke, do organizovanja jednog rukovodstva koje je imalo za zadatak da poradi na okupljanju proleterske omladine u svima kapitalističkim zemljama i da objedini rad tih organizacija, tj. da stvori Socijalističku omladinsku internacionalu (SOI) došlo je tek 1907. godine. Zbog oportunizma u rukovodstvima tadašnjih socijaldemokratskih partija, ovo omladinsko rukovodstvo nije do prvog svetskog rata moglo ništa ozbiljnije da učini na realizaciji odluka od 1900. godine. Tek je posle toga rata, u toku konstituisanja komunističkog pokreta, stvorena i prva međunarodna omladinska organizacija — Komunistička internacionala mladih (KIM), čija je sekcija postao i SKOJ 1920. godine (S. Cvetković, *Napredni omladinski pokret u Jugoslaviji* 1919—1928, Beograd 1966, 10).

-političko sazrevanje. Posle 1921. godine, ovim razlozima su se pridružili i drugi — sporo obnavljanje, slab rad i žestoki policijski progoni kojima je ometan rad SKOJ-a u Vojvodini, zatim brojne druge teškoće koje su pod režimom Obznane i Zakona o zaštiti države ometale i rad KPJ.

Od specifičnih teškoća treba istaći okolnost što je radnička omladina u Vojvodini, obuhvaćena komunističkim pokretom, bila pod tradicionalno jakim uticajem članova KPJ koji su je, uglavnom, i angažovali u pokretu, pa je onim partijskim rukovodiocima i aktivistima koji nisu shvatali potrebu posebnog organizovanja komunističke omladine, utoliku bilo lakše da sprečavaju njenu aktivnost. Osim toga, u Vojvodini u tim godinama nije bilo univerzitetskog centra[3] kao u Hrvatskoj, Srbiji i Sloveniji, gde su studenti bili nosioci i realizatori zadataka organizovanja i delovanja SKOJ-a, naročito u prvim godinama njegovog postojanja.

Treba ukazati i na okolnost da u teškoće koje su doprinosile desetogodišnjem zakašnjavanju pokrajinskog konstituisanja SKOJ-a u Vojvodini nikako ne treba ubrajti odsustvo ili nedovoljnu aktivnost mladih radnika i mladih uopšte u komunističkom pokretu Vojvodine, odnosno KPJ i u organizacijama pod njenim rukovodstvom i uticajem. Naprotiv, učešće i aktivnost mladih u komunističkom pokretu u ovom desetogodišnjem periodu (1919—1928) čak su veoma zapaženi i značajni, samo što se najveći deo toga rada odvijao u organizacionim okvirima Komunističke partije, a ne SKOJ-a neposredno. Neke od već naznačenih razloga ovoj pojavi, međutim, nužno je i šire objasniti.

Najpre treba reći da se teorija i praksa KPJ tokom 1919. i 1920. godine u pogledu načina organizovanja omladine u okviru komunističkog pokreta nisu podudarale. Naime, dok se, s jedne strane, u osnovnim dokumentima KPJ iz tih godina pitanje posebnog organizovanja omladine nije rešavalo, dotle su revolucionarnije orijentisani rukovodioci u KPJ, a na prvom mestu tada najuticajniji čovek u Partiji i njen prvi sekretar, Filip Filipović, pomagali nastojanja mladih komunista da stvore svoju posebnu organizaciju.

Na Prvom, osnivačkom, kongresu KPJ (SFRJ(-k)), u aprilu 1919. godine, nije se ni raspravljalo o omladinskom pitanju, u smislu stvaranja organizacije komunističke omladine u okviru komunističkog pokreta, iako je omladina (studentska) već izrazila takvu želju. Položaj omladine je u kongresnim dokumentima regulisan tako, što je omladina do 18. godine starosti prepuštena brizi ženskog dela komunističkog pokreta, a ona iznad 18 godina mogla je da se učlani u KPJ, ukoliko je ispunjavala i druge potrebne uslove.[4]

Mada je SKOJ već postojao na Drugom, vukovarskom, kongresu KPJ 1920. godine, ta činjenica se u osnovnim dokumentima ne uvažava u potpunosti, pa se prema omladini i pitanju njenog organizovanja zauzima sličan stav kao i u osnovnim dokumentima prvog partijskog kongresa.[5]

Istovremeno i naporedo sa zauzimanjem ovakvih stavova prema organizovanju omladine, u Vojvodini je na partijsko-sindikalnom kongresu, održanom u januaru 1920. godine u Novom Sadu, pokrenuta inicijativa za orga-

[3] Pravni fakultet u Subotici, osnovan neposredno posle prvog svetskog rata, u tim godinama nije još bio centar okupljanja napredne i komunističke omladine.
[4] S. Cvetković, n. d. 36.
[5] S. Cvetković, n. d. 99.

nizovanje mladih komunista u SKOJ. Pošto se o tome raspravljalo u tački „razno", s pravom se može pretpostaviti da je ovo pitanje naknadno, možda u poslednjem trenutku stavljeno na dnevni red. Samo mesec dana posle ovog skupa, sekretar Centralnog partijskog veća Filip Filipović poslao je uputstvo svim partijskim organizacijama u zemlji o potrebi da se one i njihova rukovodstva založe i podstiču osnivanje i jačanje osnovnih organizacija SKOJ-a. S pravom se može pretpostaviti da je i na ovom novosadskom skupu o pitanju organizovanja mladih u SKOJ, inicijativa ili čak direktiva došla baš od Filipa Filipovića, i pored otpora ovakvim nastojanjima dela rukovodstva i istaknutijih aktivista u KPJ (centrumaši i drugi), kako u redovima mladih komunista, tako i drugih revolucionarnije opredeljenih članova Partije.[6]

Ubrzo posle ovog novosadskog skupa, u Vojvodini je došlo do osnivanja prvih mesnih organizacija SKOJ-a najpre u Novom Sadu i Subotici. Prema podacima sa Prvog kongresa SKOJ-a (jun 1920), osnovna organizacija u Subotici spadala je po broju članova među najjače u zemlji. Brojna je bila i novosadska organizacija. Tokom 1920. delovanje SKOJ-a zabeleženo je i u Velikom Bečkereku (Zrenjaninu), Sremskoj Mitrovici, Zemunu, Pančevu, Rumi, Staroj Pazovi, Kikindi, Belegišu, Elemiru, Melencima, Kumanima, Kovinu i Šidu.[7] Međutim, do formiranja pokrajinskog rukovodstva za Vojvodinu tada još nije došlo iako su, verovatno, postojali najosnovniji uslovi s obzirom na broj članova i aktivnost u sva tri dela Vojvodine.[8] Osim toga, prilike i odnosi u KPJ tokom 1920. godine, a naročito posle njenog Vukovarskog kongresa (jun 1920), postali su sve povoljniji za jačanje i konačnu afirmaciju SKOJ-a u okviru komunističkog pokreta, jer su centrumaši do kraja 1920. godine isključeni iz KPJ,[9] koja je počela da zauzima sve odlučniji i revolucionarniji — komunistički kurs u svom razvitku. Jačao je uticaj onih snaga u njoj koje su sve više shvatale potrebu postojanja i delovanja samostalne omladinske orgnizacije u okviru komunistički opredeljenog dela jugoslovenskog radničkog pokreta.

U sačuvanim izvorima nema podataka o tome da je do Obznane (30. decembar 1920) bilo nastojanja i pokušaja da se formira pokrajinsko rukovodstvo SKOJ-a za Vojvodinu.[10]

Kada je tokom 1921. godine sprovođenjem mera pod režimom Obznane i Zakona o zaštiti države bio onemogućen rad revolucionarnom radničkom pokretu pod vođstvom KPJ, SKOJ je takođe privremeno prestao sa delovanjem — u Vojvodini i u zemlji. Do nastavljanja aktivnosti mladih u okviru komunističkog pokreta u Vojvodini došlo je 1922. godine obnavljanjem sindikalnog i političkog rada pod vođstvom sada ilegalne KPJ i to u okviru delo-

[6] S. Cvetković, n. d. 85.

[7] Opširnije videti: D. Kecić, *Revolucionarni radnički pokret u Vojvodini 1917—1921*, Novi Sad 1972, 292, 298, 301, 351; *Četiri proglasa SKOJ-a 1920—1921*, Prilozi za istoriju socijalizma, Beograd, 4, 1967, 448.

[8] Banat, Bačka i Srem.

[9] Do isključivanja centrumaša iz KPJ došlo je posle Drugog (vukovarskog) kongresa KPJ zbog neprihvatanja revolucionarne, komunističke orijentacije u njenoj politici.

[10] Ni Cvetković u svojoj knjizi *Napredni omladinski pokret u Jugoslaviji 1919—1928*, kao ni Kecić u delu *Revolucionarni radnički pokret u Vojvodini 1917—1921*, ne daju odgovor na pitanje zašto tokom 1920. godine nije bilo formirano rukovodstvo SKOJ-a u Vojvodini, izuzev što to konstatuju.

vanja partijskih organizacija (KPJ i NRPJ — Nezavisne radničke partije Jugoslavije) i organizacije sindikata (Nezavisnih sindikata),[11] zatim u formi omladinskih grupa u okviru Nezavisnih sindikata, pa kroz polulegalnu omladinsku organizaciju SROJ (Savez radničke omladine Jugoslavije), da bi posle 1925. godine došlo i do obnavljanja rada osnovnih organizacija SKOJ-a.

Političko organizovanje proleterske i napredne omladine uopšte bilo je posle 1921. godine, naročito u okviru komunističkog pokreta, vrlo složen i težak zadatak. Žestoki policijski progoni, antikomunistička propaganda sprovođena od režima i reakcionarnih snaga društva ali i unutar radničkog pokreta od udruženih socijaldemokrata i centrumaša, zatim delovanje nacionalističkih i profašističkih omladinskih organizacija ORJUNA, SRNAO i sl., s jedne strane, i brojne slabosti komunistički opredeljenog dela radničkog pokreta, uključujući i frkcijske sukobe, kao i pomenuto nerazumevanje potreba za samostalno organizovnje komunističke omladine, s druge strane, bili su faktori koji su otežavali prerastanje SKOJ-a u avangardu i stožer masovnog okupljanja proleterske i napredne omladine uopšte. U Vojvodini su neke od ovih nepovoljnih okolnosti otežavale i prerastanje u SKOJ omladine okupljene u političkim i sindikalnim organizacijama pokreta pod vođstvom KPJ, kao i povezivanje ove omladine sa naprednom omladinom izvan komunističkog povreta.

Od 1922. godine u svima obnovljenim organizacijama, sindikalnim (Nezavisni sindikati), a od 1923. i u političkim (KPJ i NRPJ), deluje i radnička omladina. U periodičnim izveštajma mesnih veća Nezavisnih sindikata u Novom Sadu, Velikom Bečkereku, Subotici i drugim mestima, o brojnom stanju organizovanih, iskazivan je i broj o organizovanoj omladini. Tokom narednih godina to su potvrđivali i drugi podaci.[12]

U Subotici, Novom Sadu, Velikom Bečkereku, Kumanima, Vršcu, Sremskoj Mitrovici i u drugim mestima, teoretski spremniji članovi KPJ sprovodili su poseban rad sa grupama radničke omladine u formi predavanja iz oblasti naučnog socijalizma i aktuelnih problema proletarijata i radničkog pokreta. U Vršcu je takav rad organizovan sa mešovitom grupom sastavljenoj od radničke i srednjoškolske omladine, a u Beloj Crkvi, Bačkom Petrovcu i takođe u Novom Sadu, sa grupom srednjoškolske omladine. Sav taj rad bio je međusobno nepovezan. Čak ni inicijative i uticaji nisu dolazili sa iste strane. Tako su inicijatori rada sa grupama srednjoškolske omladine u gimnazijama u Bačkom Petrovcu i u Novom Sadu bili studenti Slovaci koji su studirali u Čehoslovačkoj i donosili ili slali poštom u Bački Petrovac i Novi Sad literaturu u izdanju Komunističke partije Čehoslovačke. Sa omladinom u ostalim navedenim mestima radili su članovi KPJ, ali međusobno takođe nepovezano.[13]

[11] Nezavisni sindikati osnovani su u septembru—oktobru 1921. godine na inicijativu tada ilegalne KPJ i nastavili delovanje revolucionarnih radničkih sindikata iz vremena 1919—1920. koji su bili zabranjeni Obznanom i Zakonom o zaštiti države (opširnije videti: M. Palić, *Radnički pokret u Vojvodini 1921—1929*, Novi Sad 1973, 101).

[12] *Organizovani radnik*, Beograd 9. XII 1923, 2; 27. XII 1923, 3 i dr.

[13] Opširnije videti: M. Palić, n. d. 184. cc; M. Palić, *Povodom knjige Napredni omladinski pokret u Jugoslaviji 1919—1928. dr. Sl. Cvetkovića*, Istorijski glasnik Društva istoričara Srbije, Beograd, 4, 1966, 93. cc.

U septembru 1923. godine i SROJ, iza kojeg je stajao SKOJ,[14] preduzima mere da rad ove omladine u Vojvodini objedini sa omladinskim organizacijama iz ostalih mesta u zemlji u okviru SROJ-a i SKOJ-a. Do početka 1924. godine, prema podacima SROJ-a, u njemu su iz Vojvodine bile učlanjene samo tri mesne organizacije — iz Novog Sada sa 120 članova, iz Velikog Bečkereka sa 10 i iz Vršca sa 25 članova. Ove organizacije su delovale i kao sportski klubovi, ali i na kulturno-prosvetnom i ideološko-političkom planu, na ilegalnim ili polulegalnim sastancima, na kojima su održavana predavanja, razgovori i sl. O ovoj vrsti njihovog rada naročito potvrđuju sačuvani podaci za novosadsku mesnu organizaciju.[15]

Postavlja se, naravno, i pitanje, zašto su samo ove tri omladinske grupe postale mesne organizacije u okviru SROJ. O tome je u sačuvanim izvorima premalo podataka na osnovu kojih bismo mogli dati pouzdan odgovor. Međutim, sa dosta sigurnosti možemo pretpostaviti da se radilo opet o neshvatanju potreba u KPJ za postojanjem samostalne omladinske organizacije, pa i o otporu jednog broja rukovodilaca i aktivista ove organizacije. Ilegalni uslovi rada pod kojima je komunistički radnički pokret u Jugoslaviji posle Obznane morao da deluje, očigledno su pogodovali ovakvim stavovima. Oportunizam u smislu izbegavanja konfrontiranja sa režimom, koji je u to vreme prodirao u redove članstva, a naročito rukovodstava i aktivista u KPJ, takođe je pogodovao učvršćivanju ovakvih stavova. Bilo je u KPJ i pojedinaca koji su smatrali da u sadašnjim teškim, ilegalnim uslovima rada ne treba i omladinu uvlačiti u političku aktivnost da je policija hapsi i maltretira, čime bi, po njihovoj oceni, ta omladina bila izgubljena za politički rad u povoljnijim uslovima, za koje su verovali da dolaze. Shodno tome nisu ni nastojali da rad omladinskih grupa povezuju i time doprinose stvaranju samostalne organizacije komunističke omladine, čime su objektivno bili na pozicijama suprotnim SKOJ-u.[16] Ovome treba dodati i okolnost što se rezolucijom kongresa SKOJ-a[17] (25. VI 1923) dopuštalo da se omladina organizuje i izvan SROJ-a i SKOJ-a, dakle i u drugim organizacijama pod rukovodstvom KPJ, da bi se u teškim ilegalnim uslovima iskoristile sve mogućnosti njenog organizovanja, s tim da se ne napuste nastojanja da se posebne omladinske grupe ipak, pre ili posle, uključe u rad SROJ-a i SKOJ-a. Međutim, oportunisti u KPJ i Nezavisnim sindikatima sprečavali su da se ovo do kraja i realizuje.

Za omladinsku grupu u okviru snaga komunistički opredeljenog dela radničkog pokreta u Subotici izvesno je da su upravo to bili razlozi što se 1923. i 1924. godine nije uključila u organizacioni sklop SROJ-a, a za takvu omladinske grupe u Kumanima i još u nekim mestima to se može samo pretpostaviti.

Na ovakav zaključak upućuje i podatak da se rukovodstvo Nezavisnih sindikata (CRSOJ — Centralni radnički sindikalni odbor Jugoslavije) oštro

[14] Istorijski arhiv Vojvodine, Fond Okružnog suda Novi Sad (IAV OS NS) K—306/1925; Muzej socijalističke revolucije Vojvodine, Dokumentarističko odeljenje (MSRV DO) 20723 (sećanja Stevana Dostana i Spasoja Prodanovića).

[15] Arhiv Centralnog komiteta Saveza Komunista Jugoslavije, Fond Komunističke omladine internacionale (A CK SKJ KOI) 10 (9—13); IAV OS NS K—3019/1924, MSRV DO 13076 (sećanja Leopolda Mokera).

[16] MSRV DO 21.586 (sećanja Zvonimira Petničkog).

[17] A CK SKJ KOI—6.

suprotstavilo odluci Prvog kongresa SROJ-a (10. februar 1924. godine u Beogradu), da se ova omladinska organizacija, koja je dotle samo formalno[18] bila u sastavu Nezavisnih sindikata, proglasi samostalnom.[19] Rukovodstvo Nezavisnih sindikata je otvoreno insistiralo na svom konceptu organizovanja i delovanja omladine: da osnovna sadržina rada sa omladinom treba da bude propaganda protiv alkoholizma, bavljenje sportom itd., umesto bavljenja politikom.[20]

U vreme pripremanja i održavanja pomenutog kongresa činjeni su i prvi pokušaji stvaranja pokrajinskog rukovodstva SROJ-a za Vojvodinu. Punomoć za to na kongresu je dobio omladinac Miroslav Pintar,[21] tada i predstavnik omladine Vojvodine u centralnom rukovodstvu SROJ-a.

Sva ova aktivnost — povezivanje postojećih omladinskih grupa u okviru komunistički opredeljenog dela radničkog pokreta u Vojvodini i stvaranje novih, kao i pokušaj stvaranja pokrajinskog rukovodstva SROJ-a za Vojvodinu, u čemu, međutim, nisu postignuti nikakvi rezultati, imalo je za cilj prerastanje delova osnovnih organizacija SROJ-a u osnovne organizacije SKOJ-a i u formiranje pokrajinskog rukovodstva SKOJ-a za Vojvodinu.

U to vreme, od februara do oktobra 1924. godine, u Novom Sadu boravio je i Blagoje Parović.[22] Prema podacima iz pisanih izvora, sigurno se zna da je on u ovom gradu živeo legalno, bio zaposlen i angažovan u Podružnici obućarskih radnika (u okviru Nezavisnih sindikata) i da se javno u političkom radu nije aktivnije angažovao, jer ga je policija gonila i tragala za njim

[18] Međutim, i ta formalnost bila je dovoljan razlog da se u mestima gde članstvo i rukovodstvo KPJ nije shvatilo značaj potrebe organizacionog osamostaljivanja omladine, takvi zahtevi i nastojanja onemogućavaju.

[19] Pred SROJ se 1924. godine postavio problem organizacione pripadnosti. Bio je legalni vid delovanja SKOJ-a, ali je u vreme osnivanja 1922. godine morao biti u organizacionom sastavu Nezavisnih sindikata, tada jedine legalne organizacije u okviru komunističkog dela radničkog pokreta, jer režim nije dozvoljavao stvaranje posebne omladinske organizacije u okviru tog pokreta. Do 1924. godine SKOJ je bio pretežno organizacija samo radničke omladine, ali je zatim sve više okupljao svu naprednu omladinu — srednješkolsku, intelektualnu, pa se postavilo pitanje njegovog izdvajanja iz organizacionog sastava Nezavisnih sindikata. Razmatrana je mogućnost njegovog uključivanja u Nezavisnu radničku partiju Jugoslavije. Međutim, sugestije u tom smislu nisu prihvaćene jer je NRPJ bila progonjena od vlasti kao komunistička organizacija. Zbog toga je na Prvom kongresu SROJ-a 10. februara 1924. godine doneta odluka o organizacionom osamostaljivanju SROJ-a. Rukovodstvo Nezavisnih sindikata i desničarski opredeljene snage u KPJ i NRPJ, iz već poznatih razloga, oštro su se suprotstavile ovoj odluci i činili smetnje njenom realizovanju (opširnije videti: M. Palić, *Povodom knjige Napredni omladinski pokret u Jugoslaviji 1919—1928*, Istorijski glasnik Društva istoričara Srbije, Beograd 4, 1966, 95.

[20] *Organizovani radnik*, Beograd 4. XI 1923, 2; 15. XI 1923, 2.

[21] A. CK SKJ KOI—9.

Miroslav Pinter je došao u Novi Sad početkom 1924. godine iz Tuzle, gde je zajedno sa Parovićem radio na organizovanju omladine u SROJ i SKOJ zbog čega su obojica morali da napuste Tuzlu pred neposrednom opasnošću od policijskog gonjenja i hapšenja.

[22] Blagoje Parović je u Novom Sadu boravio od februara do oktobra 1924. godine. U Novi Sad je došao iz Tuzle (preko Beograda, odnosno posredstvom komunističkog pokreta u Beogradu) odakle je krajem 1923. morao da beži, progonjen od policije, zbog organizovanja omladine u SROJ i SKOJ, u saradnji sa pomenutim Miroslavom Pintarom i drugima (Todor Vujasinović, *Blagoje Parović — građa za biografiju*, Sarajevo 1955).

zbog njegovog ranijeg rada u Tuzli na organizovanju SROJ-a i SKOJ-a.[23] Međutim, prema sećanjima Miroslava Pintara, Parović je bio najaktivnije angažovan, mada prikriveno, na organizovanju omladine u Novom Sadu i u Vojvodini 1924. godine, kao i na stvaranju uslova za formiranje pokrajinskih organizacija i rukovodstava SROJ-a i SKOJ-a. Osim već pomenutih mesta u kojima je delovala omladina u okviru komunistički opredeljenog dela radničkog pokreta u Vojvodini, Miroslav Pintar u svojim sećanjima spominje još: Bačku Palanku, Stari Bečej i Beočin.[24]

Aktivnost na organizacionom jačanju SROJ-a i nastojanja da se formira i njegovo pokrajinsko rukovodstvo za Vojvodinu, prekinula je „nova obznana" — generalna zabrana rada Nezavisnoj radničkoj partiji Jugoslavije, Savezu radničke omladine Jugoslavije i Nezavisnim sindikatima[25] vlade Pašića i Pribićevića 11. jula 1924. godine.

Sve ove okolnosti su nesumnjivo bile osnovni razlog što u vremenu do 1925. godine nisu mogli biti realizovani planovi SKOJ-a u pitanju, pre svega, njegovog jačanja ali i stvaranja masovne organizacije napredne omladine (kakav je trebalo da bude SROJ) kao njegove baze i uporišta u celoj zemlji, dakle i u Vojvodini.

Mnoge od ovih okolnosti morale su takođe biti i razlog što u komunistički opredeljenom delu radničkog pokreta u ovim godinama nije postojala orijentacija na njegovo povezivanje sa naprednom srednjoškolskom omladinom[26] koju je Vasa Stajić[27] okupljao oko lista *„Nova Vojvodina"*, kao protutežu pomenutim nacionalističkim i profašističkim omladinskim organizacijama ORJUNA i SRNAO, koje su bile pod uticajem i zaštitom vladajućih građanskih političkih stranaka Narodne radikalne i Demokratske stranke.[28]

Posle zabrane rada organizacijama komunistički opredeljenog dela radničkog pokreta od jula 1924. godine, SROJ je ilegalno nastavio sa radom. Od njegovih organizacija sa teritorije Vojvodine ostala je aktivna samo mesna organizacija u Novom Sadu, iako sa znatno smanjenim brojem članova — 25, od ranijih 120.

U jesen 1924. godine činjeni su napori da SROJ u Vojvodini nastavi sa radom i pored pomenute julske zabrane, najpre kao ilegalna organizacija, s tim da u povoljnim uslovima pređe u legalnost.[29] U tom cilju je njen sekre-

[23] Opširnije videti: M. Palić, *Pisma Blagoja Parovića iz 1924*, Zbornik za istoriju Matice srpske, Novi Sad, 12, 1975, 163.

[24] MSRV DO 20742 (sećanja Miroslava Pintara).

[25] Nezavisnim sindikatima je nakon mesec dana ponovo odobren rad od nove Davidovićeve vlade, koja je u međuvremenu zamenila vladu Pašića i Pribićevića.

[26] Đ. Milanović, *Napredni omladinski pokret u Vojvodini* — OMPOK, Godišnjak Društva istoričara Vojvodine za 1976, 19.

[27] Vasa Stajić, gimnazijski profesor, bio je do 1921. godine član radničke, ali reformističke opredeljene Socijaldemokratske stranke, koju je, međutim, napustio i pokrenuo listove oko kojih je počeo okupljati omladinu, na prvom mestu srednješkolsku, na osnovu ravnopravnosti svih nacionalnosti u Vojvodini i u Jugoslaviji (opširnije videti: Đ. Milanović, *Napredni omladinski pokret u Vojvodini — OMPOK*, Godišnjak Društva istoričara Vojvodine za 1976, 19).

[28] Opširnije u delu: Branisalv Gligorijević. *Organizacija jugoslovenskih nacionalista* — ORJUNA, Istorija XX veka V, Beograd 1963.

[29] I Nezavisna radnička partija Jugoslavije takođe je nastavila sa radom, ali ilegalno.

tar Viktor Štark uspostavio kontakte sa angažovanijim omladincima u komunističkom pokretu, pa između ostalih i sa komunistom Alfredom Vajsom iz Subotice. Njemu je Štark uputio pismo sa obrazloženjem o potrebi stvaranja organizacije radničke i druge napredne omladine, te da na tome poradi u Subotici i okolini. Međutim, policija je zaplenila pismo na subotičkoj pošti, pa su oktobra 1924. godine uhapšeni Štark i Vajs. Posle toga prestala je sa radom i jedina — novosadska mesna organizacija SROJ. Iz pisanih izvora o ovom slučaju ne može se utvrditi kako je policija uspela da sazna za pismo. U docnije zabeleženim sećanjima učesnika u pokretu iz tog vremena tvrdi se da je policiju izvestio neko od članova KPJ, protivnik samostalnog organizovanja omladine.[30]

Postavlja se naravno i pitanje kako je moglo doći do takvih pojava i odnosa u tadašnjem komunističkom pokretu. Poznati frakcijski sukobi u KPJ, koji su baš u ovo vreme bili započeli, i oportunizam jednog dela rukovodstva i aktivista Partije u smislu sprečavanja mladih komunista da svojim borbenim postupcima i ponašanjem daju povoda režimu da hapsi i progoni pripadnike komunističkog pokreta mogu uslovno poslužiti kao odgovor na ovo pitanje. Hapšeni su najpre najpoznatiji članovi KPJ, dakle, stariji članovi, jer su policiji manje bili poznati mladi (prema tvrdnjama iz njihovih docnije zabeleženih sećanja).

U ovo vreme dolazi i do hapšenja i proterivanja iz Novog Sada Blagoja Parovića i Miroslava Pintara.[31] Ne može se pouzdano utvrditi kolika je, pored Starka, Vajsa i drugih bila njihova uloga i doprinos u procesu organizovanja naročito radničke omladine u Novom Sadu i u Vojvodini do 1925. godine. Posle svih ovih događaja i hapšenja ponovo je došlo do privremenog zastoja u organizovanju omladine u SROJ i SKOJ i njihovog pokrajinskog konstituisanja.

Izuzev podataka da su početkom 1925. godine u Novom Sadu, Subotici i Velikom Bečkereku ranije mesne organizacije SROJ-a delovale kao mesne organizacije SKOJ-a i da je Centralni komitet SKOJ-a vrlo brzo izgubio veze sa njima,[32] u izvorima nema drugih obaveštenja o delovanju ove organizacije u Vojvodini te godine.[33]

[30] IAV OSNS K—3019/1924 (proces Viktoru Štarku); M. Palić, *O štampi revolucionarnog radničkog pokreta na jezicima narodnosti u Vojvodini 1921—1929*, JIC, Beograd, 3—4, 1968.

[31] Arhiv Instituta za historiju radničkog pokreta Hrvatske, fond: Građa radničkih sindikata, kutija III, primljeni dopisi iz 1924, februar—april.

[32] A CK SKJ mf. 192/744 (57).

[33] U knjizi dr Sl. Cvetkovića, *Napredni omladinski pokret u Jugoslaviji 1919—1928*, Beograd 1966, na str. govori se o uspostavljanju veze CK SKOJ-a i sa organizacijom SKOJ-a u Novom Sadu 1925. godine, zatim i o održavanju pokrajinske konferencije SKOJ-a za Vojvodinu, takođe 1925. godine, ali u kontekstu podataka o održavanju pokrajinskih konferencija SKOJ-a u drugim delovima Jugoslavije. Sve se ipak zasniva na jednom podatku — na pomenutom uspostavljanju veze CK SKOJ-a sa novosadskom mesnom organizacijom SKOJ-a, o čijoj aktivnosti u to vreme, kao i o pomenutom održavanju pokrajinske konferencije SKOJ-a (koja je po svoj prilici ipak samo planirana?), nema nikakvih drugih podataka. Naprotiv, postoje konkretni podaci o izgubljenoj vezi CK SKOJ-a sa organizacijom SKOJ-a u Vojvodini 1925. godine. Tvrdnja u ovoj knjizi o održavanju pokrajinske

Do novih inicijativa dolazi 1926. godine. Tom godinom započinje uspon revolucionarnog radničkog pokreta u Vojvodini. Jačaju Nezavisni sindikati, naročito njihov Savez poljoprivrednih radnika, a takođe i ilegalna KPJ i pored rasplasmalih frakcijskih sukoba (1926—1928). Bio je to na prvom mestu rezultat delovanja komunista, ali su tome nesumnjivo doprineli i krajnje zaoštreni klasni odnosi u Vojvodini. Posle 1925. godine počela je da deluje agrarna kriza, da brzo raste nezaposlenost a s njima i druge nepovoljne okolnosti po položaj radničke klase, koja je, posle višegodišnje indolentnosti prema organizovanju, ponovo počela shvatati da je upravo organizovana borba jedini izlaz iz teškog položaja. Taj novi priliv proletarijata u revolucionarni radnički pokret u Vojvodini doneo je veliki broj mladih radnika i omladine u Nezavisne sindikate. To je postalo značajan činilac većih uspeha na planu samostalnog organizovanja omladine u Vojvodini od 1926. godine.[34]

Posebno treba istaći da su značajni organizacioni i politički uspesi snaga revolucionarnog radničkog pokreta u Vojvodini od 1926. godine bili i rezultat sve intenzivnijeg delovanja antifrakcijskih snaga u KPJ i u Nezavisnim sindikatima, koje su, nasuprot shvatanju desničara i oportunista raznih boja u KPJ, u postojanju i jačanju samostalne organizacije komunističke i druge napredne omladine videli faktor jačanja snaga revolucionarnog radničkog pokreta i uslov za intenzivniju i uspešniju klasnu borbu proletarijata.

Novo žarište inicijative za okupljanje omladine, njenog organizacionog osamostaljivanja i stvaranja SKOJ-a u Vojvodini nastalo je u Velikom Bečkereku, odnosno, u njegovoj relativno jakoj sindikalnoj i partijskoj organizaciji. Ovaj novi centar uspostavio je veze sa Centralnim komitetom SKOJ-a, u podružnicama Nezavisnih sindikata. Naročito je podružnica Saveza poljoprivrednih radnika razvila vrlo plodnu organizacionu, agitaciono-propagandnu i ideološko vaspitnu aktivnost u Velikom Bečkereku i u široj okolini (srednji Banat). Ona je osim radničke uspela da okupi i siromašnu seosku i nešto srednjoškolske omladine i poslala na kongres SKOJ-a u leto 1926. dva svoja predstavnika. U toku je bilo i povezivanje sa omladinom organizovanom u Nezavisnim sindikatima i KPJ i u drugim delovima Vojvodine, a pripremana je bila i pokrajinska konferencija SKOJ-a i izbor pokrajinskog rukovodstva. Policija je, međutim, otkrila delovanje ovog žarišta, izvršila masovna hapšenja, a rukovodioce i aktiviste izvela pred sud, posle čega je ovaj centar tokom cele 1927. godine bio onesposobljen za obnavljanje aktivnosti.[35]

Pokušaji činjeni tokom 1927. godine da se nastavi sa započetom aktivnošću na stvaranju pokrajinske organizacije SKOJ-a u Velikom Bečkereku ili nekom drugom mestu Vojvodine ostali su bez rezultata.[36] Osim što nam to potvrđuju, sačuvani oskudni podaci ne omogućavaju nam da utvrdimo i siguran razlog tih neuspeha. Pojačani policijski progoni pripadnika i organi-

konferencije SKOJ-a u Vojvodini 1925. godine (što opet podrazumeva i postojanje bar nekoliko mesnih organizacija i objedinjenost njihovog rada pokrajinskim rukovodstvom) ipak nije prihvatljiva jer nije dovoljno dokumentovana (videti i: M. Palić, *Radnički pokret u Vojvodini 1921—1929*, Novi Sad 1973, 189, 190).

[34] Opširnije videti: M. Palić, *Radnički pokret u Vojvodini 1921—1929*, Novi Sad 1973, 190—192.

[35] Arhiv Jugoslavije Fond Ministarstva unutrašnjih dela — Državna tajna policija za Banat, Bačku i Baranju, spisi iz 1927. godine.

[36] A CK SKJ mf 192/745, (88).

zacija revolucionarnog radničkog pokreta u Vojvodini te 1927. godine i poznata okolnost da je frakcionaša:a u KPJ uspelo da u svoje sukobe i intrige uvuku i deo članova Centralnog komiteta SKOJ-a, bez sumnje se mogu ubrojati u takve razloge. Tako za 1927. ostaje činjenica, koju potvrđuju brojni konkretni podaci, da je u Nezavisnim sindikatima u Vojvodini, kroz prilično bogate forme njihove aktivnosti — kulturno-zabavne, ideološko-vaspitne, sportske, agitaciono-propagandne i druge, u svima gradovima i u oko 70 mesto delovalo po više desetina omladinaca i omladinki, pretežno iz proleterskih redova. Oni su 1927. i 1928. godine sačinjavali skoro trećinu članstva tih organizacija, ali Centralnom komitetu SKOJ-a ipak nije uspelo da stvori mrežu organizacija SKOJ-a u Vojvodini.[37]

U ovo vreme u rukovodstvima organizacija revolucionarnog radničkog pokreta — u KPJ, SKOJ-u i Nezavisnim sindikatima, naročito u vezi sa pripremama za Prvi kongres Nezavisnih sindikata (1927), vodili su se razgovori o problemima omladinskog organizovanja. Ponovo su došli do izražaja otpori nastojanjima SKOJ-a da jača svoj uticaj na proletersku omladinu organizovanu u Nezavisnim sindikatima. Desničarski deo rukovodstva i vodećih aktivista u KPJ (desni frakcionaši), preko centralnog rukovodstva Nezavisnih sindikata, koje je bilo pretežno na strani desne frakcije, insistiralo je na stvaranju omladinskih sekcija u okviru Nezavisnih sindikata. To je, nesumnjivo, bilo realno pošto su ovi sindikati delovali legalno, pa je u njima utoliko lakše bilo organizovati omladinu. Međutim, desničari su ovakav položaj iskorišćavali ne bi li zadržali pretežno svoj uticaj nad omladinom i sprečili njeno organizaciono osamostaljivanje i prerastanje u SKOJ. Rukovodstvo SKOJ-a i pristalice postojanja i jačanja ove organizacije prihvatili su ovo kao činjenicu, ali su stajali na stanovištu da se mora omogućiti i njihov uticaj na tu omladinu sa ciljem učlanjavanja jednog dela te omladine u SKOJ.[38]

Iako su desničari to ometali i sprečavali, Centralni komitet SKOJ-a ipak je postepeno jačao svoj uticaj na omladinu i u Vojvodini zahvaljujući nastojanjima i pomoći antifrakcijskih snaga u KPJ koje su i u Vojvodini jačale i podsticale organizaciono i akciono okupljanje omladine pod uticajem i rukovodstvom SKOJ-a.[39]

U 1927. godini dolazi i do povezivanja antifrakcijskih snaga iz Vojvodine sa nosiocima antifrakcijske linije u politici KPJ iz drugih delova zemlje, a naročito iz Hrvatske, odnosno Zagreba.[40] Veze i uticaji se naročito realizuju preko podružnica sindikata kožarskih i metalskih radnika, a preko ovih i u drugim podružnicama Nezavisnih sindikata. Uticaji dolaze preko Blagoja Parovića, tadašnjeg sekretara Centralne uprave Sindikata kožarskih radnika,

[37] Opširnije videti: M. Palić, *Radnički pokret u Vojvodini 1921—1929*, Novi Sad 1973, 293. cc.

[38] M. Palić, n. d., 298.

[39] Ivan Mironicki, jedan od istaknutih funkcionera revolucionarnog radničkog pokreta u Somboru, seća se da su omladinci 1927. i 1928. godine veoma insistirali na svojoj posebnoj organizaciji. Naročito se u tome isticao mladi stolarski radnik Đura Pašalić (rodom iz Sonte). Mironicki se seća da se on (i drugi stariji članovi KPJ i Nezavisnih sindikata) protivio i ovakvim nastojanjima mladih, jer su ih svojim „nepromišljenim" akcijama dovodili u sukob sa policijom. Zbog toga su i sa Pašalićem dolazili u sukob (MSRV DO 20760, Sećanja Mironickog).

[40] Zagreb u to vreme postaje nesumnjivo najjači centar antifrakcijskog otpora frakcijskim sukobima u KPJ i nastojanja za sređivanjem odnosa u Partiji.

Josipa Broza Tita, tadašnjeg pokrajinskog sekretara Sindikata metalskih radnika za Hrvatsku i Slavoniju i jedno vreme vršioca dužnosti sekretara Centralne uprave sindikata kožarskih radnika posle hapšenja i proterivanja Blagoja Parovića iz Zagreba, zatim preko Đure Pucara, funkcionera Podružnice metalskih radnika u Subotici i drugih.

Veze i međusobni uticaji antifrakcijskih snaga naročito dolaze do izražaja s kraja 1927. i početkom 1928. godine u toku priprema partijskih konferencija u Zagrebu i u Subotici.

Posle najpoznatije od ovih konferencija, — Osme konferencije zagrebačkih komunista, u februaru 1928. godine, slede događaji koji su kroz aktivnost antifrakcijskih snaga, uz pomoć Kominterne, pospešili i konsolidovanje SKOJ-a.

Posle pomenute zagrebačke konferencije dolazi do upoznavanja Kominterne sa stanjem u KPJ prouzrokovanim delovanjem frakcija, do savetovanja u Kominterni (Moskva, april 1928) na kojoj je donesena odluka o odlučnom suzbijanju frakcija i frakcijskih sukoba u KPJ, o upućivanju u Jugoslaviju Otvorenog pisma članovima i organizacijama KPJ i o angažovanju najboljih kadrova u KPJ da sa celokupnim članstvom prouče i usvoje to pismo. Tako u zemlju dolazi i Paja Marganović, koji postaje i sekretar Centralnog komiteta SKOJ-a, a u toku proučavanja Otvorenog pisma, u maju i junu 1928, boravi u Vojvodini.[41]

Iz šturih ali pouzdanih podataka iz pisanih izvora[42] saznajemo samo o rezultatima njegovog boravka u Vojvodini u periodu od maja do septembra 1928: u procesu proučavanja i usvajanja Otvorenog pisma obnovljen je rad nekolikih mesnih organizacija SKOJ-a u Vojvodini i u junu iste godine održana i pokrajinska konferencija na kojoj je izabran i prvi Pokrajinski komitet SKOJ-a za Vojvodinu. Konferencija je usvojila i Otvoreno pismo. Iz rezolucija ove konferencije (jedini sačuvani materijali) vidi se da su u Vojvodini tek predstojali napori za učvršćivanje SKOJ-a, odnosno, da su ono što je učinjeno sredinom 1928. pod neposrednim rukovodstvom Paje Marganovića bili samo prvi koraci.[43]

Sa sigurnošću, dakle, možemo konstatovati da je proces pokrajinskog konstituisanja SKOJ-a u Vojvodini prvi put doveden do kraja u junu 1928. godine kao rezultat borbe antifrakcijskih snaga u KPJ, na čelu sa Josipom Borzom Titom, protiv frakcija i frakcijskih sukoba, a za istinski revolucionarnu KPJ.

Iz podataka nastalih polovinom 1928. godine znamo da su u Vojvodini u to vreme delovale organizacije SKOJ-a u sledećim mestima: u Velikom Bečkereku, Subotici, Vršcu, Kumanima, Novom Sadu, Pančevu, Bačkoj Topoli

[41] Paja Marganović je boravio u Vojvodini pod pseudonimom Vojvodić. Sa istim zadatkom su u Vojvodinu dolazili i Đuro Đaković i Đuro Salaj (M. Palić, *Radnički pokret u Vojvodini 1921—1929*, Novi Sad 1973, 179).

[42] Prema kratkim zabeleškama sa sednica Politbiroa CK KPJ iz vremena od juna do oktobra 1928 (A CK SKJ).

[43] Izuzev rezolucija sa ove konferencije, drugog pisanog materijala nastalog u vezi sa njenim pripremama i održavanjem do danas nije pronađeno. Nije poznat ni lični sastav ovog prvog Pokrajinskog komiteta SKOJ-a za Vojvodinu.

Rezolucije su objavljene u: D. Kecić—M. Palić, *Komunistička partija i revolucionarni radnički pokret u Vojvodini. 1919—1929 I*, Novi Sad—Sremski Karlovci 1971, 399—406.

i Somboru, sa ukupno 79 članova, na čelu sa Pokrajinskim komitetom, čiji lični sastav, međutim, nije poznat.

Iz kratkih i veoma oskudnih beležaka sa sednica centralnog rukovodstva SKOJ-a, tokom druge polovine 1928. godine, saznajemo i da je posle ove pokrajinske konferencije predstojalo rešavanje niza problema, na prvom mestu kadrovskih. Pokrajinsko rukovodstvo je tek trebalo osposobiti za delovanje i aktivnost na daljem jačanju SKOJ-a u Vojvodini. Naime, ni odmah, ni brzo, to se nije moglo postići, jer su omladinske snage u Vojvodini tradicionalno vezane za KPJ bile neiskusne i preskromne za preuzimanje rukovođenja samostalnom organizacijom mladih komunista, koja je tada bila na početku odlučnijeg organizacionog emancipovanja od KPJ.[44]

Uvođenjem režima čestojanuarske diktature samo su pogoršani uslovi za povoljnije rešavanje kadrovskih i drugih problema SKOJ-a u Vojvodini. U godinama režima diktature (1929—1934) koja je značila dalje pogoršavanje uslova rada za revolucionarni radnički pokret u celini, SKOJ je i u Vojvodini bio deo njenih udarnih snaga ali se nalazio i u procesu traženja najboljeg puta za svoju organizacionu i akcionu konsolidaciju.

Tek dolaskom Josipa Broza Tita na čelo KPJ i Ive Lole Ribara na čelo SKOJ-a, organizacija SKOJ-a u Vojvodini postala je značajan faktor političkog organizovanja i delovanja mladih komunista i činilac sposoban da oko politike i ideologije KPJ okupi svu demokratski i antifašistički opredeljenu omladinu i pripremi je za istorijske zadatke i ulogu kakvu je imala i odigrala u našoj narodnooslobodilačkoj borbi i socijalističkoj revoluciji u toku drugog svetskog rata i posle njega.

[44] M. Palić, *Radnički pokret u Vojvodini 1921—1929*, Novi Sad 1973, 193. cc.

DR ŠANDOR MESAROŠ

UČEŠĆE VOJVOĐANA U MAĐARSKOJ SOVJETSKOJ REPUBLICI

VOJVOĐANI U MAĐARSKOJ PRE PROGLAŠENJA SOVJETSKE REPUBLIKE

U danima raspada Austrougarske monarhije na teritoriji uže Mađarske bio je veliki broj Vojvođana.

Predratni industrijski razvitak tadašnje Ugarske nije bio ravnomeran. On je u godinama ekonomske konjukture izazvao osetna unutrašnja migraciona kretanja ekonomskog karaktera, prvenstveno u velikim industrijskim centrima, a naročito u Budimpešti. Glavni grad je, naime, u decenijama posle Austro-ugarske nagodbe od 1867. godine bio permanentno i veštački razvijen u ekonomskom pogledu. Ovaj prioritetni tretman glavnog grada je imao za posledicu zaostajanje tempa ekonomskog, a prvenstveno industrijskog razvitka nekih područja u unutrašnjosti zemlje. U ova područja je spadala i sadašnja Vojvodina. Najveći deo teritorije koju podrazumevamo pod geografskim pojmom Banat predstavljao je, naime, do 1918. godine, deo administrativnog — samoupravnog tela Torontalske županije, dok je južni deo jugoslovenskog Banata bio u sastavu Tamiške županije. Jugoslovenska Bačka je predstavljala teritoriju Bačko-bodroške županije. Sem jugoslovenske Bačke, u sastavu Županije bila su još i dva sreza (bajski i almaški) koji su, posle Trianonskog ugovora o miru, ušli u sastav Mađarske. Srem, tj. tadašnja Sremska županija, bio je u sastavu Slavonije, odnosno Hrvatske. U ovom području je društveno-ekonomski razvitak pre I svetskog rata imao drugačiji tok i pravac. Budimpešta je, zbog svog dinamičnog razvitka (najviše industrije) i intenzivne izgradnje, od kraja 19. veka pa sve do I svetskog rata, predstavljala privlačan centar za industrijske i zanatlijske radnike iz unutrašnjosti koji nisu mogli da nađu zaposlenje ili su ih privlačile mogućnosti za boljom zaradom. Tadašnja Vojvodina je u isto vreme od ugarske vladajuće klase, sve do I svetskog rata, bila tretirana uglavnom kao sirovinska baza i zato je investiciona politika ugarskog i stranog finansijskog kapitala, sve do propasti Austro-ugarske monarhije, bila veoma skromna i nedovoljna. Čak ni ekonomski poduhvati lokalne, uglavnom trgovačke, buržoazije i pojedinih preduzimljivih i merkantistički raspoloženih veleposednika nisu bitnije izmenile situaciju u tom pogledu. Zato je industrijski razvitak u Vojvodini bio veoma spor, i sve do kraja I svetskog rata nije izgubio svoj sitno-zanatlijski karakter. U jednoj statistici, na primer, koja potiče iz 1910. godine,

bili su nabrojani industrijski centri sa najvećim brojem industrijskih radnika, među njima je procentualno najviše bilo fabričkih radnika. U ovoj statistici se na čelu nalazi Temešvar sa najvećim brojem industrijskih radnika (11.755), a na poslednjem grad Šopron (3.979).[1] U statistici se, međutim, ne spominje ni jedan grad iz Vojvodine. Pod takvim uslovima je višak industrijskog radništva iz ovoga područja uglavnom gravitirao prema Budimpešti. Zamašni građevinski poduhvati u glavnom gradu imali su za posledicu i dolazak velikog broja nekvalifikovanih radnika iz poljoprivrednog viška Vojvodine. Masovni dolazak radnika u Budimpeštu, kvalifikovanih i nekvalifikovanih, postao je uobičajena pojava; mnogi su se od njih aktivno uključili i u radnički pokret. Industrijski i zanatlijski radnici iz unutrašnjosti su u glavnom gradu postali članovi svojih strukovnih sindikalnih podružnica. Tu je bio i priličan broj radnika iz redova narodnosti.

Po izbijanju I svetskog rata mnogi su bili oslobođeni vojne obaveze, jer su bili zaposleni u fabrikama čija je proizvodnja bila sasvim preorijentisana na potrebe za vođenje rata i snabdevanje vojske oružjem i drugim ratnim materijalom. Oni su se ovde većinom zatekli i u danima raspada Austro-Ugarske ili su bili u drugim industrijskim centrima zemlje. Neki radnici — Vojvođani, koji su se tada nalazili u Mađarskoj, bili su pasivni posmatrači; većina je, međutim, aktivno učestvovala u društveno-političkim zbivanjima zemlje uoči buržoasko-demokratske revolucije.

Veliki broj Vojvođana se nalazio na teritoriji sadašnje Mađarske i u sastavu raznih vojnih jedinica koje su već bile u rasulu. Računa se da je samo u Budimpešti, uoči buržoasko-demokratske revolucije od 31. X 1918. godine, bilo ukupno 60 do 80.000 vojnika. U isto vreme veliki broj dezertera takozvanih „zelenih kadrovaca" nalazilo se u raznim mestima, a najviše u glavnom gradu.

U Budimpešti je 25. oktobra 1918. godine bilo oformljeno Mađarsko nacionalno veće na čelu sa Karolji Mihaljem (Károlyi Mihály) da bi u predstojećim sudbonosnim danima, kao vrhovno političko telo, preuzelo u svoje ruke upravu nad zemljom. Skoro istovremeno je formirano i Vojno veće koje se odmah izjasnilo za saradnju sa Nacionalnim većem. Ovo novo vojno rukovodeće telo je izvršilo ilegalno vrbovanje izvesnog broja vojnika i sastava jedinica, koje su bile smeštene u neke kasarne u Budimpešti, da bi, u slučaju potrebe, stavili na raspolaganje i vojne snage. U skladu sa ovim naporima, izvesne veće grupe vojnika iz drugih gradova su bile upućene u glavni grad. Iz Beča je, na primer, jedna jedinica mornara, većinom učesnika u kotorskoj pobuni, samoinicijativno prešla u Budimpeštu i izjasnila se za podršku Vojnom veću.[2] Pretpostavlja se da je i među njima bilo dosta Vojvođana

Kolebanje i uzdržavanje Mađarskog nacionalnog veća da odlučnije istupa izazvalo je 28. oktobra masovan istup naroda glavnog grada. Mase su toga dana priredile velike demonstracije. Policijske snage, koje su još izvršavale naredbe predstavnika režima, kod lančanog mosta su otvorile vatru i ubile

[1] Berend Iván—Ránki György, Magyarország gyáripara, 1910—1914, Budapest, 301—302.

[2] Kató István, Az 1918. évi magyarországi polgári demokratikus forradalom előzményeinek és győzelmének néhány kérdése, Párttörténeti közlemények, Budapest, 1956, 1.

4 demonstranta. I u ovim demonstracijama učestvovao je veliki broj radnika i vojnika poreklom iz Vojvodine. Bivši poredak je, međutim, bio u potpunom rasulu. Dok su privrženici habsburgovaca preduzimali nove očajničke korake da spasu ono što se po njihovoj oceni spasiti moglo, narod Budimpešte je počeo intenzivno da se naoružava. Po savremenim ocenama, tih dana je bilo naoružano oko 30.000 radnika. U isto vreme su predstavnici Vojnog veća obilazili kasarne pozivajući vojnike da se pridruže. I u tim pokretima je učestvovalo dosta Vojvođana, prvenstveno u redovima naoružanih radnika.

Buržoasko-demokratska revolucija izbila je u Mađarskoj 31. oktobra 1918. godine. Istoga dana stari poredak se srušio kao kuća od karata. Brzoj pobedi revolucije doprineli su i događaji u Budimpešti. Oružane snage Nacionalnog veća su za kratko vreme osvojile značajne strateške pozicije u gradu. Poslednje borbe sa predstavnicima poraženog poretka imaju jednu posebnu interesantnu epizodu. Naime, komandant vojnog garnizona u Budimpešti general Lukanić, videvši opšte rasulo vojske i njen prelazak na stranu revolucionarnih masa, u poslednjem očajničkom pokušaju je rešio da u borbu ubaci i jednu hrvatsku i jednu bosansku jedinicu koje su se još nalazile u kasarnama. Međutim, spomenute jedinice su odbile da pucaju na narod i posle predaje oružja vojnici su se razišli.[3]

Nakon pobede buržoasko-demokratske revolucije novu vladu je formirao dotadašnji predsednik Mađarskog nacionalnog veća Karolj Mihalj.[4] U koalicionu vladu, koja je bila oformljena, ušli su predstavnici Karoljijeve stranke, građanske Radikalne i Socijal-demokratske partije Ugarske. Nemamo ovde mogućnosti da podvrgnemo detaljnoj analizi i ulogu Vojvođana u izgradnji novog državnog sistema u Mađarskoj posle pobede buržoasko-demokratske revolucije. Organizovani radnici Vojvođani, zaposleni u velikim industrijskim objektima, većinom su sledili politički kurs rukovodstva Socijal-demokratske partije Ugarske, koje je pokušalo da svoj praktičan rad i agitaciono-propagandno delovanje usaglasi sa novim društveno-političkim uslovima. Rukovodstvo je trebalo da računa i sa okolnošću da je SDPU u novoj državi postala ujedno i vladajuća stranka.

U prvim danima posle revolucije u većim fabrikama počelo je formiranje radničkih saveta. Formiraju se takvi saveti u većim industrijski razvijenim centrima u unutrašnjosti (Arad, Košice, Kluž, Mako, Seged, Sekešfehervar itd.). Sasvim je moguće da je u pojedinim radničkim savetima bilo i dosta Vojvođana.

U prvom mesecu posle pobede buržoasko-demokratske revolucije broj Vojvođana se u Mađarskoj naglo povećavao. Posle primirja, koje je sa Ugarskom bilo potpisano 3. novembra, počeo je masovan povratak bivših vojnika sa raznih frontova.[4a] Bio je u punom jeku i masovan dolazak Vojvođana, bivših austro-ugarskih vojnika, svojim kućama. Mnogi od njih nisu našli zaposlenje, te su bili prinuđeni da traže posao u Budimpešti i drugim gradovima u unutrašnjosti zemlje. Masovan odlazak u Mađarsku radi zaposlenja naro-

[3] Hajdú Tibor, Az 1918-as magyarországi polgári demokratikus forradalom, Budapest, 1968, 57—58.

[4] Hajdú Tibor, n. d., 109.

[4a] Andorka Sándor, Pobuna u 29. banatskom puku i Narodno veće u Debeljači, Zbornik za društvene nauke Matice srpske, sveska 28, Novi Sad, 1960, 129—144.

čito je bio karakterističan za pogranična mesta duž nedavno uspostavljene demarkacione linije. Kontrola je na toj liniji tada još bila sasvim labilna i uskoro se veliki broj Vojvođana obreo u Budimpešti, Segedinu i drugim gradovima. Neki su se ubrzo vratili, a većina je našla ipak egzistenciju i njih je posle zatekla proleterska revolucija. Mnogi od njih aktivno su učestvovali u odbrani proleterske diktature u Mađarskoj. Nismo bili u mogućnosti da detaljno ispitujemo u kojoj su meri bili angažovani radnici Vojvođani i drugi učesnici u uspostavljanju novih administrativno-upravnih organa. Pouzdane podatke imamo samo o Jočak Kalmanu, koji je do 1918. godine bio jedan od članova uprave socijaldemokratske partijske organizacije u Novom Sadu. Posle rata se našao u Mađarskoj i dalje je aktivno učestvovao u radničkom pokretu. Karoljieva vlada ga je početkom decembra 1918. godine, u svojstvu vladinog poverenika, naimenovala na čelo Čongradske županije. On je na ovu dužnost postavljen na opšti zahtev organizovanog radništva Senteša i bio je jedan od prvih socijaldemokratskih vladinih poverenika u zemlji. U isto vreme je radnička klasa u Čongradskoj županiji, uspela da osvoji najznačajniju poziciju u županijskoj upravi. Jočak je na ovoj funkciji preuzeo odlučne korake za poboljšanje snabdevanja radnika životnim namirnicama i drugim artiklima široke potrošnje. Uspeo je da očisti i županijsku administraciju od reakcionarnih elemenata.[5]

Od kraja novembra 1918. godine, međutim, posle formiranja Partije komunista Mađarske, u klasno-borbenom radničkom pokretu zemlje dolazi do opšteg preokreta, od reformističkog koncepta do klasno borbenog i revolucionarnog.

Prvu etapu u procesu formiranja nove revolucionarne partije predstavljala je sednica Mađarske sekcije RKP(b), 25. oktobra 1918. godine u Moskvi, na kojoj je bila donesena odluka o neodložnom oformljenju Partije komunista Mađarske. U privremeni Centralni komitet, sem Kun Bele i drugih već tada poznatih mađarskih revolucionara, ušli su i Matuzović Ivan i Franjo Drobnik koji su u isto vreme bili i članovi Jugoslovenske sekcije RKP(b),[6] Članovi Centralnog komiteta uskoro su se vratili u Budimpeštu da izvrše potrebne pripreme za osnivanje nove revolucionarne partije.

Partija komunista Mađarske, koja je bila oformljena krajem novembra 1918. godine, u prvom periodu je objedinila svoje redove, sem revolucionara-povratnika iz Sovjetske Rusije, i najrevolucionarnije grupacije i struje, kao i leve socijaliste iz redova SDPU-a koji su bili nezadovoljni reformističkim političkim kursom rukovodstva, ili „revolucionarne socijaliste" koji su bili pod idejnim uticajem Sabo Ervina. Među prvima izjasnili su se za novu revolucionarnu partiju i neki mladi napredni pisci (Lukač Đerđ, Revai Jožef, Fogaraši Bela, Lenđel Jožef, Balaž Bela, Bauer Ervin, Bolgar Elek i Dieneš Laslo.), a tu se spominje i kasniji poznati vojvođanski pisac Šinko Ervin.[7]

O broju članova Partije komunista Mađarske nemamo proverene podatke. Prema zabeleškama koje potiču iz Centralnog rukovodstva, u januaru 1919. godine Partija je imala oko 10.000 članova. Dokumentacija sudskih organa

[5] Hajdú Tibor, n. d., 298, 308, 323, 402, 409, 412, 430, 444, 446, 451, 456, 457.
[6] Hajdú Tibor, n. d., 197.
[7] Hajdú Tibor, n. d., 200.

od 17. marta 1919. godine spominje, međutim, da je samo u Budimpešti bilo oko 10—15.000 članova, a u unutrašnjosti i do 25.000.[8]

U toku decembra 1918. i januara 1919. godine skoro su u svim sindikalnim podružnicama u Budimpešti formirane i komunističke frakcije od štamparskih i tipografskih, molerskih, krojačkih, građevinskih, metalskih i železničkih radnika, mada do proglašenja Mađarske Sovjetske Republike komunisti nisu uspeli da pridobiju aktivnu podršku članstva u spomenutim organizacijama.

Komunisti su osvojili značajne pozicije i u pojedinim većim industrijskim objektima, naročito u preduzećima metaloprerađivačkog smera. Po izjavama nekih učesnika u Mađarskoj Sovjetskoj Republici, priličan broj organizovanih radnika Vojvođana zaposlenih u tim fabrikama izjasnio se već tada za program i ideologiju Partije.

U unutrašnjosti zemlje Partija je u prvom periodu imala pet značajnih organizacija: u Šalgotarjanu, Šatoraljauljhelju, Debrecenu, Nađvaradu i Segedinu. U Segedinu je partijska organizacija bila oformljena u decembru 1918. godine i njeno stalno jačanje nisu sprečavale ni specifične teškoće, izazvane francuskom okupacijom grada. U komunističkom pokretu ovog grada učestvovali su, još pre proglašenja Mađarske Sovjetske Republike, i neki organizovani radnici Vojvodine. Naime, ta partijska organizacija je, posle izvesnog prilično uspelog rada, preživljavala krizu ne samo zbog proganjanja od strane vlasti, nego i zbog borbe socijaldemokratskih organizacija protiv komunističkog pokreta. Socijaldemokrati su 19. januara 1919. godine priredili masovne demonstracije protiv komunista. Vlasti su u isto vreme zatvorile prostorije komunističke organizacije. Segedinski komunisti su tada uputili kasniju Vojvođanku, Sel Julišku u Budimpeštu sa molbom da im centralno rukovodstvo Partije komunista Mađarske uputi jednog sposobnog organizacionog sekretara. Iz Budimpešte je iz rukovodstva bio poslat u Segedin Udvardi Janoš, revolucionar iz Subotice. Uskoro je u gradu bilo oformljeno i novo partijsko rukovodstvo u kojem je Udvardiju bila poverena funkcija političkog sekretara, a Andorka Šandoru, revolucionaru iz Debeljače, da bude organizacioni sekretar, sa neposrednim zadatkom da vrši agitaciono-propagandni rad ne samo u gradu, nego i u okolnim mestima. Andorka je sa nekolicinom omladinaca obišao neka obližnja mesta (kao na primer: Šandorfalva, Kištelek, Mako) radi mobilisanja novih snaga za komunistički pokret. Udvardi Janoš je već krajem januara 1919. godine važio kao sekretar partijske organizacije. Cela organizacija se uskoro preselila u zgradu hotela „Alföld", na Bulevaru Kosut Lajoša br. 5. Organizacija je vršila sistematski agitaciono-propagandni rad u sindikalnim podružnicama, nadalje u redovima nezaposlenih, invalida, demobilisanih radnika, đaka itd. U procesu agitacije širili su i letke i drugi propagandni materijal kao, na primer, „Mi a Tanácsköztársaság?" (Šta je sovjetska republika?), članak Kun Bele. Rasturali su i propagandni materijal

[8] Mađarska istorijografija takođe ne raspolaže tačnim podacima o broju članova Partije komunista Mađarske u to vreme. Jedan od istaknutih članova PKM, Korvin Oto (Korvin Ottó) ocenjuje da je Partija u januaru 1919. godine imala oko 10 000 članova. Zamenik državnog tužioca Vari (Váry), koji je 17. marta 1919. godine predao optužnicu protiv rukovodilaca PKM, tvrdio je „da je danas u Budimpešti broj komunista iznosio deset—petnaest hiljada, a u unutrašnjosti dvadeset—dvadeset pet hiljada" (Hajdu Tibor n. d., 212).

segedinske partijske organizacije. I u sastavljanju tih materijala aktivno su učestvovali rukovodioci komunističke organizacije Andorka Šandor i Udvardi Janoš.

Agitaciono-propagadni rad je bio veoma sadržajan i plodonosan. Ovo se vidi iz toga što su komunisti za kraće vreme imali dosta jak ideološki uticaj u podružnicama molerskih, drvoprerađivačkih i obućarskih radnika. Nije bio manji ni uticaj komunista na radnice koje su bile zaposlene u fabrici duvana, kao i na deo vojnika smeštenih u kasarnama u gradu.[9] Ova okolnost je za našu temu od posebnog značaja, jer je u vojnim jedinicama bilo dosta i Vojvođana.

Nalazimo Vojvođane i u drugim mestima u unutrašnjosti zemlje, gde su aktivno učestvovali u formiranju mesnih organizacija Partije komunista Mađarske. Nismo bili u mogućnosti da kompleksnije obuhvatimo ovo pitanje. Znamo, međutim, da je jedan od glavnih organizatora prilikom formiranja mesne partijske organizacije u Kiškunhalašu, od 3. februara 1919. godine, bio organizovani radnik iz Subotice Hodi Geza. On je, kao bivši austrougarski oficir, učestvovao u oktobarskoj revoluciji, a po povratku se nastanio u ovom gradu i postao jedan od rukovodilaca revolucionarnog radničkog pokreta.[10] Po izjavi jednog od učesnika u Mađarskoj Sovjetskoj Republici, u to vreme je u Kiškunhalašu bio aktivan društveno-politički radnik i organizator radničkog pokreta i povratnik iz Rusije Makai Đula. On je imao važnu ulogu u Kiškunhalašu i za vreme proleterske diktature.[11]

Kao što je već i bilo konstatovano, Vojvođanima je pripala veoma važna uloga u komunističkom pokretu u Segedinu. O tome je detaljno pisao i jedan od učesnika, Andorka Šandor. Njegova sećanja je objavio i list „Magyar Szó" u oktobru i novembru 1963.[12] godine. Za sećanje Andorke dao je komentar poznati vojvođanski istoričar dr Arpad Lebl. Iz ovog materijala mogu se prilično dobro rekonstruisati značaj i dimenzije komunističkog pokreta Vojvodine. U tom pokretu, sem Andorka Šandora i Udvardi Janoša, imali su važnu ulogu i Hermal Jožef iz Bečkereka i Sel Juliška iz Novog Sada (koja je učestvovala u radničkom pokretu od 1917. godine), kao i Spasoje Stejić. Ovaj poselednji bio je član Vojnog veća, koji je još ranije bio oformljen u gradu. Uticaj komunista među vojnicima segedinskog garnizona bio je toliko jak da je još početkom decembra 1918. godine u njihovim redovima bila oformljena i komunistička ćelija.[13]

Andorka Šandor u svojim memoarima spominje kao izvrsnog revolucionara i Kovač Janoša iz Kikinde. On je ranije služio u VI novosadskom pešadijskom puku i u maju 1918. godine učestvovao u pobuni jedinice u Pečuju. Posle propasti Austro-ugarske našao se u Segedinu, a nakon formiranja Mesne organizacije Partije komunista Mađarske u gradu, među prvima se uključio

[9] Izjava Andorka Šandora od 26. juna 1959. godine, čuva se u Državnom arhivu u Segedinu.

[10] Proletár tavasz, 1919 / Tanulmánykötet Bács-Kiskúnmegye forradalmi múltjáról. Kecskemét, 1969, 65.

[11] U spomenutoj knjizi Proletár tavasz, međutim, nema podataka o učešću Makai Gyule u revolucionarnim događajima u Kiškunhalašu 1919. godine.

[12] Andorka Šandor o tim događajima detaljno piše u svojim memoarima 22. maja 1959. godine. Ovi memoari delimično su objavljeni i u Mađar So-u iste godine, u brojevima od 16. do 27. oktobra, kao i od 3. do 10. novembra.

[13] Isto.

u komunistički pokret. Na istom mestu spominje se još i neki Zarečnik, učitelj iz Pančeva i učesnik u oktobarskoj revoluciji.[14]

U segedinskim političkim previranjima bilo je i takvih Vojvođana koji su do kraja ostali privrženici Socijaldemokratske partije Ugarske. Među njima se istakao i Nemeš Lajoš iz Stare Moravice, koji je bio predsednik socijaldemokratske organizacije u gradu. O njemu Andorka Šandor u svojim memoarima piše sa puno poštovanja, sa napomenom da je ostao veran svojim načelima i političkim ubeđenjima bez obzira na njegove negativno opredeljenje u odnosu na komunistički pokret.

Usled intenzivnog agitaciono-propagandnog rada komunista među vojnicima, u kasarnama je većina vojnika već početkom marta bila „nepouzdana" i spremna za pobunu u cilju uvođenja proleterske diktature u gradu.

Komunisti su u to vreme većinom verovali u mogućnost ostvarenja proleterske diktature u gradu još i pre proglašenja Republike. Sam Andorka je sa jednim drugim, bio primljen tih dana kod pukovnika Tabodi Žolta, komandanta segedinskog vojnog okruga i garnizona u gradu. Oni su, u stvari, bili izaslanici mesne komunističke partijske organizacije i predložili su komandantu da se pridruži planiranoj oružanoj pobuni, pošto su sva vojska i deo oficira bili spremni da podrže ovu akciju. Pukovnik Tabodi je, međutim, odbio da sarađuje na realizaciji ovoga plana i izjavio je da će svim raspoloživim sredstvima sprečiti proglašenje proleterske diktature u gradu.[15]

Ovde je takođe važno napomenuti, mada nije u neposrednoj vezi sa temom koju obrađujemo, i formiranje Jugoslovenske sekcije pri Partiji komunista Mađarske. U duhu internacionalističke saradnje sa revolucionarnim snagama u susednim zemljama, Partija Komunista Mađarske je, neposredno po osnivanju, pristupila i formiranju inostranih sekcija pri Partiji, da bi na taj način doprinela jačanju veza sa revolucionarnim snagama, prvenstveno u susednim zemljama, a i sa ostalima u kojima je revolucionarno sazrevanje dostiglo takav stepen da se u skoroj budućnosti moglo računati na eventualne revolucionarne događaje. Formiranju Jugosolvenske sekcije prethodio je i dolazak Ivana Matuzovića u Budimpeštu, u decembru 1918. godine. On je, kao jedan od najsposobnijih organizatora Moskovske jugoslovenske sekcije, bio poslat u svoju domovinu da se stavi na raspolaganje revolucionarnim snagama. Vraćajući se kući iz Sovjetske Rusije, on se za kratko vreme zadržao u Budimpešti i, po pisanju centralnog organa Partije komunista Mađarske („Vörös Ujság"-a), 6. januara 1919. godine je oformio „Budimpeštansku sekciju Južnih Slovena".[16]

U formiranju Jugoslovenske komunističke sekcije jedno vreme je sudelovao i Filip Filipović, koga je kraj rata zatekao u jednom austrijskom zarobljeničkom logoru blizu Beča.

[14] Isto.

[15] Zbog takvog razvoja događaja, sekretar Socijaldemokratske partijske organizacije u Segedinu, Vališ Kalman (Wallisch Kálmán) tražio je upućivanje „lojalne oružane snage" u Segedin. Ovu molbu višim organima je uputio 10. marta 1919. godine (Csongrád megyei...) 22—23.

[16] Vörös Újság, 15. januara 1919, Megalakult a délszláv csoport; Kővágó László, Internacionalisták Tanácsmagyarországon — a Nagy Október és a magyarországi forradalom, Budapest, 832.

On je aktivno sudelovao i u formiranju Partije Komunista Austrije, a početkom decembra 1918. godine se već nalazio u Budimpešti. U jednom pismu koje je poslao u Moskvu (14. decembra) već napominje i formiranje Jugoslovenske komunističke sekcije. Sadržina pisma Filipovića se ne poklapa sa pisanjem lista „Vörös Újság" o datumu formiranja Jugoslovenske sekcije. Po mišljenju nekih mađarskih istoričara, naime, postoji verovatnoća da su se u prvoj polovini decembra 1918. godine uglavnom organizovali jugoslovenski komunisti (delom povratnici iz Rusije) u redovima Partije komunista Mađarske, a da je 6. januara došlo i do zvaničnog formiranja Jugoslovenske komunističke sekcije (u jednoj budimskoj kafani).[17]

U februaru 1919. godine predsednik Moskovske jugoslovenske sekcije Lazar Vukičević (iz Sombora) i član Sekcije Nikola Grulović (koji je rodom iz Rume), vraćajući se iz Sovjetske Rusije, takođe su se zadržali nekoliko dana u Budimpešti. Tom prilikom su, zajedno sa Matuzovićem i Filipovićem, posetili Kun Belu i izmenili mišljenja o međunarodnim zadacima socijalističke revolucije i o vezama i saradnji mađarskih i jugoslovenskih komunista. U isto vreme je došlo i do usmenog sporazuma da će Partija komunista Mađarske staviti svoje kurire na raspoalganje i jugoslovenskim komunistima radi održavanja redovnog kontakta sa Moskvom.[18]

Posle budimpeštanskih pregovora Filipović, Vukičević i Grulović vratili su se u Jugoslaviju, a Matuzović je i dalje ostao u Budimpešti da rukovodi Jugoslovenskom sekcijom i da pomaže u održavanju revolucionarnih veza sa Moskvom.

PROGLAŠENJE MAĐARSKE SOVJETSKE REPUBLIKE

Delovanje Vojvođana u prvom periodu i formiranje XV bačvanskog crvenog puka

Buržoasko-demokratski poredak u Ugarskoj je u martu 1919. godine zapao u duboku krizu. Društveno-politički potresi u zemlji su već ranijih nedelja potkopavali ceo poredak koji je bio stvoren posle revolucije od 31. oktobra 1918. godine. Koaliciona vlada, na čelu sa Karolji Mihaljem, u kojoj su bili i predstavnici Socijaldemokratske partije Ugarske, pokušala je da sačuva buržoaski poredak u zemlji. Najavljene opsežne ekonomske i socijalne reforme u datim društveno-političkim odnosima bile su ipak polovične i nisu više zadovoljile široke narodne mase čije je revolucionarno sazrevanje iz dana u dan bilo sve izraženije. Tome je najviše doprinela Partija Kamunista Mađarske. Najavljena agrarna reforma je predvidela pretvaranje u društvenu imovinu svih poseda iznad 500 katastarskih jutara i davanje na obradu bezemljašima i siromašnim seljacima, ali uz potpunu oštetu bivših vlasnika.

Realizacija njjavljenih reformi, međutim, po vladinom konceptu o sprovođenju, izgledala je suviše duga i komplikovana. U međuvremenu je i kon-

[17] Kővágó László, n. d., 383.

[18] Nikola Grulović, Jugoslovenska komunistička revolucionarna grupa „Pelagić", Zbornik za društvene nauke Matice srpske, 1959, br. 22, 109—110.

trarevolucija raznih ideologija i boja postala sve intenzivnija. Javila se i neposredna opasnost od restauracija bivšeg režima.

Vlada je potcenila opasnost od kontrarevolucionarnog organizovanja i oštricu svojih administrativnih mera uperila je protiv Partije Komunista Mađarske, zatvaranjem njenih rukovodioca.

Najneposredniji događaj koji je ubrzao pad građansko-demokratskog poretka u zemlji bila je nota sila Antante od 20. marta 1919. godine u kojoj se zahtevalo, da iza demarkacione linije prema Rumuniji Mađarska evakuiše nove teritorije u cilju uspostavljanja jedne neutralne zone, radi izbegavanja eventualnih ratnih konflikata između dve zemlje. Karoljieva vlada je podnela ostavku. Istoga dana su vođe Partije Komunista Mađarske (Kun Bela i stali), bili pušteni iz zatvora i postignut je sporazum između Partije Kamunista Mađarske i Socijaldemokratske partije Ugarske. Posle fuzije dveju partija nova partijska formacija je dobila ime Socijalistička Partija Mađarske. Nakon postignutog sporazuma bila je proglašena i Mađarska Sovjetska Republika.

Preuzimanje vlasti od radničke klase i proglašenje Republike nije naišlo na otpor kod buržoazije i zato za taj istorijski događaj nije vezana neka osetna aktivnost komunista u unutrašnjosti. Otuda nije ni moguće posebno rekonstruisati neposredno angažovanje Vojvođana, rasutih po celoj zemlji, u tom istorijskom događaju.

U Mađarskoj Sovjetskoj Republici, od početka pa sve do kraja, učestvovao je veliki broj Vojvođana. Tu podrazumevamo lica koja su aktivno bila angažovana u odbrani Mađarske Sovjetske Republike — kao pripadnici Crvene armije, Crvene straže i drugih formacija ili borbenih sila u pozadini frontova (odnosno u drugim područjima zemlje) radi čuvanja tekovina revolucije od kontrarevolucionarnih pokušaja. Isto tako smo svrstali u kategoriju učesnika i lica koja su uzela učešće u izgradnji administrativno-upravnih organa proleterske države tj. članove mesnih gradskih ili županijskih direktorijuma. U celini uzevši, ocenili smo kao aktivnog učesnika svakog ko je vršio neku dužnost u pozadini i aktivno doprineo odbrani diktature proletarijata. Ne smatramo, međutim, učesnicima one koji su se zatekli u Mađarskoj tih dana sticajem raznih okolnosti i da se ničim nisu istakli kao privrženici proleterske države, iako su i bili uključeni u neku društvenu akciju ili proizvodni proces u raznim organizacijama, jer su ovo prvenstveno činili radi sticanja zarade za ličnu egzistenciju. Određivanje kategorije aktivnih učesnika, uostalom, nije ni predstavljalo težak zadatak jer izvori i građa koja nam je u toku istraživačkih zahvata bila dostupna odnose se uglavnom na aktivne učesnike komune.

Analizirajući razloge zbog kojih su Vojvođani u prilično velikom broju učestvovali u odbrani Mađarske Sovjetske Republike, možemo da zaključimo, na početku, da su ti razlozi bili različiti i u velikom broju slučajeva nisu bili rezultat političkog ubeđenja i ideološkog opredeljenja. Naime, kao što je već i bilo napomenuto, veliki broj Vojvođana se našao u Mađarskoj još za vreme Karoljijevog buržoaskog građanskog režima. Posle raspada Austro-Ugarske i rasula njene bivše armije, i mase Vojvođana su se počele vraćati svojim kućama. U područjima sadašnje Vojvodine privreda je bila paralizovana. Po ulasku srpske vojske jedno vreme je vladalo pravo haotično stanje i u administrativno-upravnom pogledu. Deo demobilisanih vojnika prešao je

tada u Budimpeštu, Segedin i u druge gradove koji su ostali u okviru zemlje posle utvrđivanja demarkacione linije. Ovi ljudi su posle proglašenja Mađarske Sovjetske Republike većinom postali i aktivni branioci nove države. Sem onih koji su u svoje vreme masovno odlazili u Mađarsku radi traženja posla, u velikom broju su se našli u zemlji i bivši zarobljenici-povratnici iz Rusije koji su nakon utvrđivanja demarkacione linije ostali ovde, a posle proglašenja Mađarske Sovjetske Republike postali i aktivni učesnici, prijavljivanjem u razne oružane snage i druge formacije mađarske Crvene armije.

Za vreme Karoljijeve vlade u Mađarskoj se nalazio i veliki broj izbeglica iz bivše Torontalske, Tamiške, i Bačkobodroške županije. Ove izbeglice jedno izvesno vreme uglavnom su bile upućene u Kiškunhalaš, radi kasnijeg organizovanog naseljavanja u raznim područjima zemlje. Iz njihovih redova neki su postali i aktivni učesnici komune.

Posle raspada Austrougarske Karoljijeva vlada je izdala naredbu o pozivanju pet najmlađih godišta u novu armiju (rođenih 1896—1900. godine). Vojnici Vojvođani iz tih godišta nisu se demobilisali, nego su ostali u redovima nove mađarske armije. Na taj način su i delovi vojnih jedinica, čije je ljudstvo bilo popunjeno Vojvođanima, ušli u sastav malobrojne novoformirane mađarske narodne armije. Vojnici naznačenih godišta iz bivšeg Somborskog 23. pešadijskog, Novosadskog 6, Subotičkog 6. i 29. banatskog puka bili su upućeni u sastav nekih jedinica koje su bile u formiranju. Po svim izgledima, najkompletnije je bio sačuvan 86. subotički pešadijski puk koji se nalazio u Kiškunfeleđhazi. Mađarska je, naime, po primirju koje je bilo potpisano u Beogradu, imala pravo da drži pod oružjem samo 6 pešadijskih i dve konjičke divizije. U skladu sa ovim ograničenjem, ministar odbrane u Karoljijevoj vladi Barta Albert, još u novembru 1918. godine, pristupio je reorganizaciji mađarske armije. Po njegovoj koncepciji, u narednom periodu je u Budimpešti trebalo oformiti tri divizije (40. i 41. pešadijsku i 5. konjičku), u Đeru 37, u Kaši 39, Segedinu 23. i u Kološvaru 38. pešadijsku, a u Aradu 11. konjičku diviziju. Divizije bi u svom sastavu imale tri brigade (dve pešadijske i jednu artiljerijsku), a jedna brigada bi imala u sastavu po dva puka.[19]

Vojvođani su uglavnom služili u južnom delu zemlje. Bili su u sastavu 23. segedinske pešadijske divizije.

Nije bio mali ni broj onih Vojvođana u Mađarskoj koji su u bivšoj austrougarskoj armiji služili kao aktivni oficiri. Posle demobilisanja ti ljudi su izgubili svoju egzistenciju. Po proglašenju Mađarske Sovjetske Republike i formiranju nove Crvene armije, prelaskom na sistem vojne obaveze, ti oficiri su bili poslati u armiju i deo njih je pošteno ispunio svoju dužnost sve do propasti Komune.

U drugu, najsvesniju kategoriju učesnika spadaju oni koji su posle proglašenja Mađarske Sovjetske Republike, iz ličnog ubeđenja prešli u Mađarsku i dobrovoljno se prijavili u Crvenu armiju, ili su bili na nekim drugim dužnostima. Nije bio mali broj onih Vojvođana koji su se u to vreme borili u redovima ruske sovjetske armije, a na vest o proglašenju proleterske diktature u Mađarskoj uspeli da se prebace u zemlju i da uzmu učešća u odbrani revolucije. Nismo u stanju da utvrdimo tačan broj dobrovoljno prebeglih u Mađarsku. Ovde se isključivo ograničavamo na izjave nekih učesnika. Jedan od

[19] Liptai Ervin, A magyar vöröshadsereg harcai 1919, Budapest, 24.

njih, Korponai Ferenc, za vreme Karoljijeve vlade služio je kao vojnik u Segedinu. Neposredno pre proglašenja Republike došao je kući. Na vest a proglašenju proleterske države ponovo se obreo u Mađarskoj i prijavio se u Crvenu armiju.[20] Nađ Jožef iz Novog Kneževca je, posle služenja u Karoljijevoj vojsci, takođe došao kući iz Segedina. Posle proglašenja komune u Mađarskoj jugoslovenske vlasti su ga sa jednom grupom od 8 ljudi prebacili u Segedin, a odatle su ih Francuzi predali mađarskim sovjetskim vlastima.[21] Važno je spomenuti i grupu revolucionara iz Kikinde koji su u prvim danima proglašenja komune takođe prebegli u Mađarsku i prijavili se u Crvenu armiju. Po sećanju nekih učesnika, ova grupa je brojala oko desetak ljudi i prešli su demarkacionu liniju kod Kaćmara oko 14. aprila. U ovoj grupi su bili, između ostalih, i Fa Peter, Nemet Đerđ, Fa Jožef i Nađ Bela iz Kikinde.[22] Najmasovnije prebegavanje je bilo zabeleženo iz Subotice. Pojedinačni slučajevi prebacivanja iz grada trajali su sve vreme postojanja komune. Sem tih pojedinačnih i samoinicijativnih prelazaka, bila su organizovana i grupna prebacivanja. Jedna oveća grupa, na primer, prebacila se preko demarkacione lniije u prvim danima posle proglašenja komune. U ovoj grupi je bilo oko dvadesetak ljudi.[23]

Radnički pokret u Subotici bio je u to vreme u stalnom usponu i veze sa Mađarskom bile su jake. Neke sindikalne podružnice, na primer, redovno su dobijale list „Vörös Újság" iz Mađarske. Policijske vlasti su zato planirale i hapšenje jedne grupe radnika da bi na taj način oslabile dalje razgranavanje revolucionarnog radničkog pokreta u gradu. Radnici su, međutim, saznali o predstojećem hapšenju i zato je sredinom maja 1919. godine jedna veća grupa prebegla u Mađarsku. Među njima su bili braća Seleši, Arok, Salaši Janoš, Salai, Luter, Bauer i drugi.[24] U memoarskoj građi ima još podataka o tome da je jedan od revolucionara, Mišković Boldižar iz Kikinde, koji je bio učesnik u oktobarskoj revoluciji (kao borac u Kujbičevskom puku), na vest o proglašenju Mađarske Sovjetske Republike tražio odobrenje od komande puka za povratak u Mađarsku, da bi se prijavio u mađarsku Crvenu armiju. On je uspeo da se vrati teškim obilaznim putem i odmah je stupio u redove novoformirane crvene vojske.[25]

Posle proglašenja Mađarske Sovjetske Republike Narodni komesarijat za odbranu izdao je naredbu po kojoj je Crvena armija trebalo da se oformi po vojnom rasporedu u smislu naredbe br. 6/2669 iz februara 1919. godine. Nije bila prihvaćena koncepcija o opštoj vojnoj obavezi, nego se pristupilo planu o vrbovanju određenog broja ljudstva, uglavnom iz redova radničke klase. Po ovoj naredbi, odbrambeni deo demarkacione linije (od državne granice do ušća reke Ipolj) imala je da drži IV divizija, a drugu (od ušća Ipolja do Feleda) III divizija. Dalje od ovog mesta, do istočne granice zemlje, demarkacionu liniju je čuvala peta divizija. Na južnoj demarkacionoj liniji (uz reku

[20] Izjava Korponai Ferenca, Muzej socijalističke revolucije Vojvodine, Novi Sad, Arhivističko-dokumentarističko odeljenje (u daljem tekstu: Muzej), arhivski broj 21631.
[21] Izjava Nagy Józsefa iz Novog Kneževca, Muzej, arhivski br. 21631.
[22] Izjava Nagy Bele iz Kikinde, Muzej, arhivski br. 21631.
[23] Muzej . . . , 21631.
[24] Izajva Đeri Ferenca iz Subotice, Muzej, arhivski br. 21631.
[25] Izjava Božidara Miškovića iz Kikinde, Muzej, arhivski br. 21631.

Muru) deonicu od zapadne granice do Đekenješa, tj. bačvansku obrambenu liniju, čuvala je II divizija. Deo demarkacione linije od Segedina do Nađhalmanja i Belenješa pripadao je komandi VI divizije, a snage na demarkacionoj liniji istočno od spomenutog sektora bile su podređene komandi sekeljskih posebnih formacija.[26]

Nas posebno interesuju formacije II divizije i njen sastav. U njenom sklopu bile su 44. i 38. brigada. Prva je osigurala demarkacionu liniju od Đekenješa do Dunava, a 38. brigada liniju od Dunava do Segedina. Ovo nam je važno i zato što je u sastavu 38. divizije bio i Bačvanski crveni puk, koji je odmah po proglašenju komune bio u intenzivnom formiranju u Kiškunhalašu.

Osnivanje ovog puka u kojem su za vreme proleterske diktature služili većinom Vojvođani, tj. pretežno Bačvani, otpočelo je još u prvim danima proleterske države. O tome svedoče dopis kojim je Direktorijum Kiškunhalaša 29. marta izvestio Narodni komesarijat za odbranu da je u gradu bio oformljen jedan puk, kao i masovno prijavljivanje u Crvenu armiju. Pošto su vojnici većinom poreklom iz Bačke i njihove porodice žive u naznačenom području, oni su želeli da oforme „poseban Bačvanski crveni puk". Direktorijum je, nadalje, izvestio Komesarijat da ovaj zahtev bačvanskih drugova smatra sasvim umesnim i ujedno je tražio i odobrenje za to. Spomenuti dopis je isticao da su članovi Bačvanskog crvenog puka iz svojih redova izabrali komandire vodova i četa i mole da potpukovnik Sokoli Pal bude naimenovan za komandanta I bataljona. Tu je sadržana i molba da bivši kapetani Mađar Pal i Kaločai Ede, nadalje bivši kapetan-mitraljezac Hauzman Rudolf i Artiljerijski natporučnik Feter Đerđ budu upućeni u puk.[27]

Nije sačuvana čitava dokumentacija o formiranju Bačvanskog crvenog puka, ali se iz postojećih dokumenata može zaključiti da je puk bio oformljen za kratko vreme i da Narodni komesarijat za odbranu nije imao prigovora protiv formiranja ove jedinice. Sledeći dokumenat, iz prvih dana aprila, Bačvanski crveni puk spominje kao potpuno oformljenu vojnu jedinicu. Predsednik radničkog saveta iz Kiškunhalaša tih dana se, naime, obratio pismenim putem komandi XII puka radi upućivanja jednog lekara-zubara u Bačvanski crveni puk.[28] Mada ne raspolažemo sa tačno proverenim podacima, ipak možemo da zaključimo da su srž Bačvanskog crvenog puka činili vojnici 86. subotičkog pešadijskog puka koji je u to vreme stacioniran u Kiškunfeleđhazi. Po izjavama pojedinih učesnika, ovaj puk (u kojem su služili u priličnom broju i vojnici iz drugih delova Bačke, a najviše iz severnih krajeva), posle učešća u borbama na italijanskom frontu u proleće i leto bio je povučen sa fronta i poslat u Prag na odmor. Posle raspada austrougarske vojske puk je krenuo iz Praga kući u punom sastavu. Kasnije je, međutim, počelo rasulo. Neki delovi ranijeg sastava ostali su u Kiškunhalašu.

U prvim dokumentima Direktorijuma Kiškunhalaša spominje se samo Bačvanski pešadijski crveni puk. U drugim fondovima, međutim, za period

[26] Liptai Ervin, n. d., 61.

[27] Ispostava županijske arhive Bač-Kiškunšag (Kecskemét) u Kiškunfeleđhazi. Fond Direktorijuma Kiškunhalaš, br. 9/1919. (u daljem tekstu: Ispostava u Kiškunfeleđhazi).

[28] Ispostava u Kiškunfeleđhazi, Fond Direktorijuma Kiškunhalaš, br. 133/1919.

iz prve polovine aprila spominje se i 6. bačvanski crveni puk. Za to može da nam posluži i dokumentacija 6. pešadijskog puka koji je jedno izvesno vreme bio u Kiškunfeleđhazi. Komanda dopunskog bataljona ovoga puka u drugoj polovini maja 1919. godine sastavila je evidenciju o onim licima koji su za vreme I svetskog rata bili oficiri u spomenutom puku. Naime, u ovom puku je i među oficirima bilo mnogo ljudi iz Vojvodine. U evidenciji se, sem poginulih ili nestalih za vreme rata i demobilisanih posle raspada Austro-Ugarske, spominju i neki oficiri koji su trenutno služili u Šestom bačvanskom crvenom puku. To su bili: Dekleva Endre iz Apatina (služio u Šestom bačvanskom crvenom puku od 7. aprila kao pomoćni oficir u štabu puka), Strilic Imre iz Srbobrana (bio je upućen u VI bačvanski crveni puk, takođe 7. aprila 1919. godine), Hadžić Đerđ iz Subotice (od 10. IV 1919), Farkaš Tibor (od 7. IV 1919), Feješ Karolj iz Bačkog Novog Mesta (od 7. IV 1919), Meslig Bela iz Bačkog Dobrog Polja (takođe od 7. IV 1919. godine).[29]

Kako se u drugim dokumentima ne spominje kompletna jedinica sastavljena od Vojvođana, verovatno se u ovoj dopunskoj komandi, koja je spomenutu evidenciju sačinila, mislilo na Bačvanski crveni puk u Kiškunhalašu.

U dokumentaciji Direktorijuma Kiškunhalaša, međutim, još i sredinom aprila se upotrebljava samo termin „Bačvanski crveni puk". U vojnoj zapovesti komande puka od 11. aprila 1919. godine se izveštava o zapovesti, odnosno naredbi komande Bačvanskog odbrambenog sektora, da peti bataljon (koji je bio smešten u Kaloči) treba da pošalje telegrafski izveštaj o brojnom stanju. Tu se naglašava da se, zbog odlaska IV bataljona, premeštaju oficiri Baboš Lajoš, Ripczo Karolj i Irmeš Mihalj iz petog bataljona u odred druga Srejbera. U isto vreme je oficir Tumbas Peter iz XV čete četvrtog bataljona bio premešten u VI bataljon.[30]

Sledeća vojna zapovest (br. 6 od 17. aprila 1919. godine) uglavnom se odnosila na dalje naoružavanje i kompletiranje opreme puka, na smeštaj i staranje o poboljšanju higijenskih uslova vojnika. U isto vreme piše i o tome da je drug oficir Nađ Karolj iz Subotice, koji je bio mobilisan u Kiškunfeleđhazi, raspoređen na dužnost. Zatim se pominje još i Berenji Mikloš iz XVI mitraljeske čete, nadalje Koršoš Ištvan i Heljei Jene koji su bili raspoređeni na razne dužnosti.[31]

Za položaj Bačvanskog crvenog puka veoma je interesantan i dopis Narodnog komesarijata za odbranu komandi garnizona u Kiškunhalašu (od 8. aprila 1919. godine) o regulisanju odnosa u komandi i o potčinjenosti vojnih snaga između Dunava i Tise. Po ovoj najvišoj vojnoj naredbi Bačvanski crveni puk vršio je vrbovanje za Crvenu armiju u sektoru između Kiškunhalaša, Kaloče i Kiškereša, odnosno 4, 5. i 8. bataljoni 38. brigade. Ova naredba odnosi se i na neke izmene u komandi tog puka na demarkacionoj liniji, sa posebnim akcentom na odbrambeni sektor između Kaloče, Kiškunhalaša i Kiškunfeleđhaza, gde je dosada rukovodio komandant 38. brigade. On, međutim, zbog zauzetosti oko vrbovanja, nije bio u stanju da izvesno vreme vrši ovu dužnost, te je za to bio određen komandant Bačvanskog crve-

[29] A hadtörténeti Intézet Levéltára (u daljem tekstu: HIL), Fond Mađarske Sovjetske Republike (u daljem tekstu: spomenuti Fond kutija 103, br. dokumenta 8.
[30] Ispostava u Kiškunfeleđhazi, Fond Direktorijuma Kiškunhalaš, br. 133/1919.
[31] Isto.

nog puka. U naredbi je još bilo istaknuto da odbrambeni sektori Kaloča, Kiškunhalaš i Kiškunfeleđhaza svoje izveštaje redovno treba da predaju komandantu Bačvanskog crvenog puka, kao rukovodiocu borbene linije, a ne Narodnom komesarijatu za odbranu. U isto vreme je komanda Bačvanskog crvenog puka svoje redovne izveštaje trebalo da šalje komandi II divizije.[32] Komanda Bačvanskog crvenog puka je 13. aprila 1919. godine izdala vojnu zapovest br. 7 o izvesnim kadrovskim promenama u puku, po kojima Ivković Kalman i Landa Čok bili raspoređeni u IV bataljon, a Pick Jožef (u svojstvu pisara) u štab puka.

Iz dosada izloženog može se zaključiti da je Bačvanski crveni puk bio raspoređen u 38. brigadu koja je bila u sastavu II divizije. Puk je već od prvih dana aprila delovao kao kompletno oformljena vojna jedinica. Inače, cela je brigada imala u svom sastavu ukupno šest bataljona. Prvi, drugi i treći bili su izdvojeni kao poseban puk, dok su četvrti, peti i šesti bataljoni sačinjavali Bačvanski crveni puk. U svakom bataljonu je bilo po tri čete. Prvi bataljon je, na primer, u svom sastavu imao prvu, drugu i treću, a drugi bataljon četvrtu, petu i šestu četu. Četvrti bataljon, koji je već pripadao Bačvanskom puku, u svom sastavu je imao desetu, jedanaestu i dvanaestu četu, peti bataljon trinaestu, četrnaestu i petnaestu i u šestom bataljonu bile su raspoređene šesnaesta, sedamnaesta i osamnaesta četa.

Posle pogoršanja spoljnopolitičke situacije Mađarske Sovjetske Republike, kada je već pretila i neposredna opasnost od strane intervencije, a prvenstveno od Rumunije sa istoka, a od Jugoslavije sa juga, komanda Bačvanskog crvenog puka (koja je još uvek držala odbrambeni sektor Kaloča—Kiškunhalaš—Kiškereš), poslala je 15. aprila 1919. godine Direktorijumu u Kiškunhalašu strogo poverljivi dopis sa opštim uputstvima koje je trebalo primenjivati u slučaju neprijateljskog napada Uputstva su bila namenjena i komandama odbrambenih sektora Kaloče, Janošhalme i sektorima istočno i zapadno od Kiškunhalaša. Uputstva su obuhvatala i posebne zadatke jedinicama 1/2 i 1/5 lovačkog bataljona i bataljona 38/VI, gde je komandovao Strilic Imre. U opštim uputstvima bili su formulisani zadaci i uloga blindiranog voza koji je bio upućen u spomenute odbrambene sektore kao pojačanje. Tu je bilo još naznačeno da arhivu, imovinu i blagajnu odbrambenih sektora, u slučaju opasnosti, treba da evakuišu drugovi Crejber, Tišler, Mesik i Mishinger.[33]

U fondu Direktorijuma Kiškunhalaša čuva se jedan dokumenat koji nam je veoma važan jer se iz njega može videti koje su vojne formacije bivše austrougarske vojske bile u rasformiranju. Među tim jedinicama su bile nabrajane i one koje su ranije bile sastavljene uglavnom od Vojvođana. Naime, posle rasformiranja tih jedinica vojnici su bili uglavnom upućeni u Bačvanski pešadijski crveni puk ili u neke druge formacije mađarske Crvene armije.

Dopis je inače uputila komanda Budimpeštanskog vojnog okruga komandi VI divizije o premeštaju dopunskih komandi bivših zajedničkih i domobranskih vojnih formacija, koje su u smislu naredbe narodnog komesarijata za odbranu i uputstva Budimpeštanskog vojnog okruga bile predviđene za rasformiranje. Kao što je već o tome bilo reči, dopunske komande su izvr-

[32] Isto.
[33] Isto.

šile spomenute naredbe o demobilisanju vojnika i zadržavanju onih godišta koja su po naredbi Karoljijeve vlade i dalje bila mobilisana.

Ove su dopunske komande, naime, bile premeštene zapadno od Dunava. U Lovašberenju, na primer, bile su premeštene dopunske komande bivše novosadske domobranske i zajedničke dopunske komande, kao i bivše somborske i subotičke dopunske komande. U isto vreme predviđeno je bilo da subotička zajednička dopunska komanda, sa dopunskom komandom subotičkog 86. pešadijskog puka, preko Kaloče pređe u Brišker, dok je u Pakš trebalo da se preseli dopunska komanda bivšeg 23. somborskog pešadijskog puka.

U aprilu je Bačvanski crveni puk po svoj prilici bio kompletiran. Sastav je bio popunjen novim vojnicima, a borbena moć je bila ojačana i artiljerijskim oruđima. O ovom svedoči i dopis komande puka Direktorijumu u Kiškunhalašu od 27. aprila 1919. godine (o upućivanju jedne artiljerijske baterije od četiri oruđa). U smislu naredbe komande II divizije, traži se da se obezbedi 24 konja jake izdržljivosti, kao i osam zaprega za prenošenje municije.[34]

U prvom periodu svoga postojanja Bačvanski crveni puk je na svome području sudelovao i u savlađivanju nekih kontrarevolucionarnih pokušaja. U spomenutom fondu čuva se i jedan izveštaj vojvođanskog revolucionara Hubert Oskara, koji je bio dostavljen Direktorijumu u Kiškunhalašu. Po tom izveštaju je Opštinski direktorijum iz Pronafalve uputio jednu delegaciju od dva člana Direktorijumu u Kiškunhalašu tražeći ujedno i pomoć, jer se u opštini priprema kontrarevolucionarna akcija. Po istom izveštaju je Direktorijum u Kiškunhalašu poslao jednu četu Bačvanskog crvenog puka, na čelu sa izaslanikom iz Budimpešte Gros Dežeom, u spomenutu opštinu da izvidi o čemu se radi i da preduzme odgovarajuće podatke.[35]

Poznata su nam i imena jedne grupe ljudi iz Vojvodine koji su služili u ovoj kompletnoj jedinici Mađarske crvene armije koja je bila sastavljena od Vojvođana. Po jednom spisku, koji smo dobili iz Opštinskog komiteta SKV iz Subotice, u ovoj vojnoj formaciji bili su sledeći revolucionari iz Subotice: Ivanji Šandor, Bačić Antal, Abraham Vince, Šuljok Janoš, Balaž Laslo, Šoš Ferenc, Terčić Ištvan, Landonček Jožef, Ševčić Grga, Sabo Šandor, Ende Ferenc, Paučić Bela, Boja Ištvan, Mes Jožef, Tumbas Stipan, Matković Luka, Sandor Bela, Zvekan Ištvan, Matijević Paja, Ištvanović Roko, Delić Franja, Rutai Janoš, Marjančić Stipan, Nađ Andraš, Mezei Antal, Katona Ištvan, Deak Emil, Irge Ištvan, Seleši Jakob, Romić Ivan i Vereš Peter.[36]

Naravno, ovaj broj predstavlja samo jednu grupicu učesnika iz Subotice, s obzirom da je jedno od jezgra te jedinice predstavljao bivši subotički 86. pešadijski puk u kojem je najviše vojnika blio mobililanih iz Subotice i okoline. U jedinici je, međutim, bilo vojnika i iz drugih mesta. Iz Sente se, na primer, u ovoj jedinici borio Kovač Iklavi Mihalj. On se seća Sekereš Jožefa, Bajus Janoša i Belez Janoša iz Subotice.[37] U ovoj jedinici je još služio i Baka Jožef iz Sente.

U Bačvanskom crvenom puku bilo je još i Somboraca. Njihov tačan broj i sva imena učesnika nismo mogli saznati. Među njima ima i takvih koji su

[34] Isto.
[35] Isto.
[36] Muzej ... arhivski br. 21631.
[37] Izjava Kovač Iklai Mihalja iz Sente, Muzej ..., arhivski br. 21631.

i danas živi: Molnar Elek, Maršal Vidor i Lutkić Konstantin.[38] Ovde još treba spomenuti i Korponai Jožefa iz Horgoša.[39]

Iz Feketića znamo za dva učesnika: Šarandi Gabora i njegovog brata Sarandi Gabora, iz ovog mesta učestvovali su još: Eri Laslo, Tot Šandor i Pacal Ištvan.[40]

U prvim danima po proglašenju Mađarske Sovjetske Republike Vojvođanima je pripala takođe važna uloga i u dogadajima koji su se tih dana odigravali u Segedinu. Vest o proglašenju Mađarske Sovjetske Republike izazvala je veliko oduševljenje u redovima organizovanog radništva. Jedan od organizatora revolucionarnog radničkog pokreta u gradu, spomenuti Vojvođanin Udvardi Janoš, poslednjih dana boravio je u Budimpešti da bi u Segedinu izbegao hapšenje. On se vratio u grad u noći između 21. i 22. marta. Od rukovodstva ujedinjene Partije dobio je zadatak da oformi jedno izvršno telo, koje će se starati o sprovođenju naredbi revolucionarne vlade. Iz toga se vidi da je on došao u Segedin sa posebnim ovlašćenjem.

Udvardi je odmah pristupio radu i za 22. mart sazvao je sastanak predstavnika mesne socijal-demokratske i komunističke organizacije i izaslanika revolucionarnih vojnika. Na ovom sastanku doneta je odluka o ujedinjenju dveju partija i o formiranju jednog revolucionarnog tela od 34 člana. Bilo je još izabrano i predsedništvo tj. Direktorijum od 3 člana. Udvardi Janoš je postao član Direktorijuma. Pored Direktorijuma, učesnici skupa oformili su još i osam administrativno-upravnih tela: Revolucionarni preki sud (čiji je član bio i Andorka Šandor), Direktorijum za upravno-pravne poslove. (U ovo telo ušao je i Udvardi Janoš), komisije za kulturu i obrazovanje, štampu, javno snadbevanje, zdravstvo i socijalno staranje i vojnu komandu (u njima nije bilo Vojvođana). Odeljenjem za propagandu rukovodio je vojvođanski revolucionar Andorka Šandor.[41]

Revolucionarni rad u Segedinu odvijao se pod posebno teškim i specifičnim uslovima s obzirom da se grad od decembra 1918. godine nalazi pod francuskom okupacijom.

Francuska komanda je odmah po proglašenju Mađarske Sovjetske Republike, i odluke segedinskog organizovanog radništva da se pridruži revoluciji, uputio nova pojačanja u grad. Patrole su na ulicama grada bile udvostručene. Važne javne zgrade i druge strategijske tačke takođe su čuvale jake francuske snage.

Sem organizovanih radnika, već prvih dana masovno su se izjasnili za proletersku diktaturu i vojnici bivšeg gradskog garnizona koji su poslednjih dana buržoaskog demokratskog poretka bili razoružani kao nepouzdani. Ti isti vojnici su se sada masovno prijavili u mađarsku Crvenu armiju i upućeni su u 46. kasarnu radi naoružavanja. Među njima, kao što je i bilo rečeno, bilo je dosta Vojvođana.

Već drugog dana po proglašenju Mađarske Sovjetske Republike odnosi sa Francuzima u gradu postali su više nego zategnuti. Naime, 22. marta je

[38] Muzej . . . , arhivski br. 21631.
[39] Muzej . . . , arhivski br. 21631.
[40] Izjava Šarandi Gabora iz Feketića, Muzej, arhivski br. 21631.
[41] H.I.L. Spisi Vojnog suda u Segedinu, Hb. 1919—1014, br. 1, str. 39—42; a Csongrád-megyei munkásmozgalom, 1917—1919, augusztus 1 (u daljem tekstu: A csongrád megyei . . .), br. dokumenta 148, 264—265.

jedan naoružani revolucionarni odred, pod komandom Zarečnik Janoša, razoružao jednu francusku staničnu zgradu kod Rokuša. Jedan drugi odred, pod komandom Andorke, napao je zatvor „Čilag" da bi oslobodio zatvorene revolucionare. Francuzi su posle, radi odmazde, uhapsili grupu revolucionara. Među njima je bio i Andorka Šandor. U delegaciji koja je sutradan posetila komandanta francuskog garnizona bili su zastupljeni i neki članovi gradskog Direktorijuma kao: Cibula Antal, Vališ Kalman i Udvardi Šandor. Po pisanju lista „Proletár", koji je izlazio u Segedinu, sa francuskim komandantom postignut je bio sporazum po kojem su članovi Direktorijuma obećali da će odgovarati za mir i poredak u gradu, dok su Francuzi sa svoje strane pristali da svoje straže povuku sa raznih tačaka grada u kasarne. Nadalje je francuski komandant obećao da će zauzeti isti stav kao i pre proglašenja Mađarske Sovjetske Republike i neće se mešati u partijsko-političke prilike u gradu. U smislu spomenutog sporazuma su Francuzi uhapšene revolucionare pustili na slobodu.[42]

Sledećih dana je u Segedinu bilo još niz događaja koji su i u izvesnom smislu bili vezani i za imena vojvođanskih revolucionara. Na sednici Izvršnog odbora Segedinskog radničkog saveta jedan od glavnih govornika bio je Udvardi Janoš. Njegov govor je bio prožet entuzijazmom. On je, između ostalog, izjavio „da će revolucionari, ukoliko budu složni, moći da odbrane diktaturu proletarijata u zemlji". U isto vreme je izrazio verovanje u skoro oslobođenje proletarijata u srednjoj Evropi, kojem će Budimpešta i Segedin „dati pokretačku snagu".[43]

Dikrektorijum je u Segedinu 25. marta 1919. godine objavio naredbu o racionalnom snabdevanju i o načinu obezbeđenja stanovništva najvažnijim artiklima. Ovu naredbu je, u ime Direktorijuma, potpisao i Udvardi Janoš.[44]

Za nas je veoma važan podatak da je u Segedinu 22. marta formirana i takozvana „propagandna četa", za osiguranje javnog reda i mira kao i za zaštitu administrativno-upravnih organa. Na čelu ove vojne formacije bio je Andorka Šandor, a njegov najbliži saradnik Gladić Đula. Ovaj odred je imao zadatak da izvrši intenzivan agitaciono-propagandni rad i da se bori protiv neprijatelja proleterske diktature. O propagandnoj četi ima podataka i u memoarskoj građi koju smo prikupljali od nekih učesnika Mađarske Sovjetske Republike. Najviše podataka je dao učesnik i stari revolucionar iz Kikinde Ratko Karolj. Po njegovom sećanju je u spomenutoj propagandnoj četi veoma istaknutu ulogu igrao i Kovač Đula iz Kikinde. On ih je pozvao u ovu vojnu formaciju. Jedna grupa Kikinđana odazvala se njegovom pozivu. Među njima su bili: Ratko Karolj, Fa Peter, i Kiš Jožef. On se seća i nekog Kondasa iz Pančeva koji je bio mornar. Brojno stanje čete je iznosilo oko 40 do 50 boraca i vojnici su većinom bili Vojvođani.[45]

Direktorijum je u Segedinu odredio sebi kao primaran zadatak i poboljšanje socijalnog položaja trudbenika. Želeo je da ublaži i kritične stambene

[42] Izjava Andorka Šandora, koja se čuva u Državnom arhivu u Segedinu; H.I.L., Hb. 1919—1014, br. 1; Proletár 25. marta 1919. A szegedi proletár diktatúra első napjai.

[43] Szegedi Vörös Újság, 23. marta 1919, A proletár diktatúra bejelentése a szegedi munkástanácsban.

[44] Szegedi Napló, 23. marta 1919, Élelmiszerek és közellátási cikkek bejelentése.

[45] Izjava Ratko Karolja iz Kikinde, Muzej ..., arhivski br. 21631.

prilike u gradu. Bila je izdata naredba da niko ne može da poseduje veći stan od 3 sobe. Preduzeo je odlučne korake i u cilju poboljšanja snabdevanja stanovništva životnim namirnicama i drugim artiklima za široku potrošnju. Direktorijum je zbog toga zaplenjivao rezerve životnih namirnica da bi posle osigurao prodaju po maksimalnim cenama. Značajne mere preduzimao je i u zdravstvu, prosveti i kulturi. U donošenju odluka i mera koje je segedinski Direktorijum izdavao aktivno je učestvovao i njegov član Udvardi Janoš.

Francuzi se pre proglašenja proleterske diktature nisu mnogo mešali u unutrašnji politički život grada. Posle sukoba od 22. marta, razoružanja francuske straže na Rokušu i napada na zatvor „Čilag", kao što je i rečeno, došlo je do privremenog sporazuma sa francuskom komandom i uzajamnog puštanja zarobljenika na slobodu. Potencijalna opasnost od Francuza i dalje je postojala. Na to je ukazao i Udvardi Janoš na spomenutoj sednici segedinskog Radničkog saveta. Od prvih dana uspostavljanja proleterske vlasti u Segedinu Francuzi su upućivali nova pojačanja u grad, te su za nekoliko dana već raspolagali vojskom od 12 do 15 hiljada ljudi. I kada su već raspolagali sa dovoljno jakim snagama, novi komandant garnizona pukovnik Betrix je 26. marta dostavio Direktorijumu notu ultimativnog karaktera sa zahtevom da se veći deo oružja preda Francuzima. Zatražio je i smanjenje mađarskih oružanih snaga na 1.400 i da segedinski Direktorijum prekine sve veze sa Budimpeštom.[46]

Narodni komesarijat za odbranu je još pre 25. marta opomenuo Direktorijum u Segedinu da po svaku cenu spreči predaju vojnog materijala Francuzima. U tom smislu je i Santo poslao dopis segedinskom Direktorijumu sa napomenom da mađarski garnizon treba pregrupisati na takav način da bi bio u stanju da spreči eventualni francuski pokušaj razoružanja. Ukoliko bi otpor zbog francuske nadmoćnosti bio onemogućen, po instrukcijama Narodnog komesarijata, garnizon je imao da se povuče prema mostu u Alđeu, a jedna manja grupa duž železničke linije koja je vodila prema Kiškunfeleđhazi.[47]

Francuzi su u svom ultimatumu tražili i izvesno ograničavanje u naoružanju smanjenog mađarskog garnizona.

Još pre ultimatuma Francuza, Direktorijum je tražio uputstva Komesarijata za odbranu i dobio je odgovor da iz grada treba prebaciti poveću količinu vojnog materijala na teritoriju koja nije pod kontrolom Francuza i da revolucionarni upravni organi i vojska imaju da napuste grad. U smislu uputstva, revolucionarni organi i jedan deo komunista i crvenih vojnika su 26. marta evakuisali grad. Po sećanju pojedinih učesnika, tom prilikom grad je napustilo oko 300 ljudi. Povlačenje iz Segedina najviše je štitila propagandna četa na čelu sa Andorka Šandorom. O povlačenju i daljoj sudbini propagandne čete dao je podatke i jedan od učesnika u revoluciji, Šuljok Janoš iz Subotice, koji je takođe služio u ovoj formaciji. Po njegovom sećanju, propagandna četa je jedno vreme boravila u Kiškundorožmi, a posle su je prebacili u Kečkemet, gde je nakon izvesnog vremena bila rasformirana, a njeni članovi većinom ušli u Bačvanski crveni puk.[48]

[46] A Csongrád megyei ... 28.
[47] Spomenuti članak Andorka Šandora u Mađar So-u.
[48] Izjava Šuljok Janoša iz Subotice, Muzej, arhivski br. 21631.

Po sećanju Andorka Šandora, propagandna četa se jedno vreme zadržala u Kišteleku i aktivno je pomagala u učvršćenju proleterske vladavine u ovom kraju. Posle izvesnog vremena četa je prešla u Kečkemet. Po njegovom tvrđenju, međutim, propagandna četa i dalje je ostala kao samostalna vojna formacija i učestvovala u prvim odbrambenim borbama protiv čehoslovačke i rumunske intervencionističke armije. Tek su je posle propasti komune razoružali Rumuni.

Vojvođanski revolucionar Andorka Šandor je za kratko vreme bio upućen kod Kun Bele da bi dobio novi zadatak. Njemu je tada bila poverena jedna veoma smela i rizična akcija. Naime, po oceni Kun Bele, situacija u Segedinu je i posle evakuisanja bila revolucionarna. Andorka Šandor i još jedan revolucionar dobili su zadatak da se ilegalno vrate u Segedin radi organizovanja pobune protiv francuske okupacije i ponovnog uspostavljanja proleterske vladavine. Oni su se vratili u Segedin 23. aprila. Cela akcija je, međutim, bila bezuspešna. Njihov dolazak u grad nije ostao tajna za francuze i tri dana kasnije obojica su bili uhapšeni. Francuski vojni sud je Hofmana osudio na smrt, a Andorka Šandora na doživotnu robiju. On je kasnije prebačen u Marsej.[49]

Već u prvim danima postojanja Mađarske Sovjetske Republike i u danima formiranja Crvene armije među prvima se osnivaju i internacionalističke jedinice, kao što su prvi i drugi internacionalni puk. U prvom internacionalnom puku najviše je bilo Rusa, Mađara, Slovaka, dok je drugi puk važio kao mešovita austro-nemačka jedinica. Po svim izgledima, u ovim internacionalnim jedinicama bilo je malo Vojvođana. I u izjavama učesnika revolucije ima veoma malo podataka o tim jedinicama.

Ove jedinice važne su nam i zato što su u prvim danima predstavljale najkompaktnije i najdisciplinovanije jedinice mađarske Crvene armije. Revolucionarna ljubav je u tim jedinicama, a pogotovo u I internacionalnom puku, videla i primer brzog organizovanja na vojnom planu. Po prikupljenim podacima Opštinskog komiteta SKS Subotice, jedan od učesnika iz grada — Sami Janoš — borio se u redovima I internacionalnog puka.50

Po istim podacima, učesnik iz Subotice Verteš Arpad služio je u II internacionalnom puku i bio je pisar u štabu. Prilikom usmenog razgovora sa drugom Vertešem, međutim, on je spomenute podatke ocenio kao pogrešne i izjavio je da se ne seća tačno imena jedinice u kojoj je služio, ali zna da to nije bila internacionalna, već neka druga jedinica Crvene armije, i da nije bio pisar u štabu, već običan borac.[51]

Drugih podataka o učešću Vojvođana u internacionalnim pukovima zasada i nema. Po svoj prilici, skoro da i nije bilo Vojvođana ni u Jugoslovenskom crvenom bataljonu, koji je važio kao posebna vojna formacija. Ovu jedinicu je oformila Jugoslovenska sekcija pri Partiji Komunista Mađarske. O njoj će još biti reči. Zasada ističemo samo toliko da je bila upućena na južnu demarkacionu liniju i najviše se zadržala na sektoru kod Đekenješa. U jedinici je najviše bilo vojnika iz Hrvatske i Bosne, prvenstveno iz onih

[49] A Csongrád megyei..., br. dokumenata 291, 462—463.
[50] Muzej..., arhivski br. 21631.
[51] Muzej..., arhivski br. 21631.

jedinica bivše austrougarske armije koje su poslednjih dana rata bile u Budimpešti. Posle raspada tih jedinica mnogi bivši vojnici ostali su u Mađarskoj. Razlozi za ostanak bili su različiti. Neki od njih nisu videli perspektivu u povratku i zato su i dalje tu ostali. Bilo je među njima i takvih koji su služili u Karoljijevoj vojsci, a posle proglašenja Mađarske Sovjetske Republike masovno su se prijavili u Jugoslovenski crveni bataljon. Komandant ove jedinice bio je dr Karolj Kovač, bivši rezervni major austrougarske armije. Kasnije se nastanio u Subotici. Po njegovim sećanjima, u toj jedinici služio je i neki Tikvicki Geza, obućar iz Subotice.[52]

Sem dosada spomenutih vojnih formacija, Vojvođana je bilo u prilično broju rasutih u drugim vojnim jdinicama. Podaci, međutim, za te učesnike datiraju uglavnom iz perioda posle 1. maja, odnosno za vreme reorganizovanja i obnove mađarske Crvene armije, posle poraza u borbama protiv rumunske intervencionističke vojske (između 16. i 30. aprila 1919. godine). Ali, ima podataka iz kojih se mogu izvući neki zaključci. Ovom prilikom ponovo ćemo koristiti dokumenat komande dopunskog bataljona bivšeg VI subotičkog pešadijskog puka, koji je sačinjen između 10. i 19. maja 1919. godine u Kiškunfeleđhazi, a odnosi se na stanje oficirskog sastava puka. Iz ovog iskaza mi smo već ranije prezentovali spisak onih oficira koji su u prvoj polovini aprila bili upućeni u Bačvanski crveni puk. U istom aktu se spominju i oficiri Herman Reže iz Kule (koji se tada nalazio u bolnici na lečenju, a posle je trebalo da bude raspoređen u neku vojnu jedinicu) i Vizinger Viktor (koji je takođe čekao raspored). Sledeći oficir je, po sačinjenom spisku, bio Faust Bela iz Apatina, koji je tada već bio raspoređen u 59. odeljenje Narodnog komesarijata za vojne poslove. Isto tako je u 36. odeljenje Narodnog komesarijata bio razvrstan i oficir Jablanski Kornel, iz Pančeva. U isto vreme je Loc Đula iz Starog Vrbasa radio u biblioteci oficirske škole Ludovike u Budimpešti, a Kiralj Erne iz Stare Kanjiže služio je u prvom pešadijskom puku.

Oficira iz bivšeg subotičkog pešadijskog puka, koji su bili raspoređeni na razne dužnosti, bilo je još i više. Kapetan Ertl Ferenc iz Novog Sada tada je radio u komisiji za vrbovanje za Crvenu armiju u Kiškunfeleđhazi, a kapetan Soner Ferenc iz Sombora u tzv. brahijalnoj formaciji, verovatno u Budimpešti. Nadalje je oficir Mokaupt Karolj iz Alibunara bio raspoređen u Obelenje za vezu u Narodnom komesarijatu za vojne poslove. Natporučnici Navai Antal iz Novog Sada i Gencel Karolj iz Subotice bili su na dužnosti u Mađarskoj vojnoj višoj realnoj školi, odnosno u Okružnom vojnom komisarijatu (Kerületi Hadbiztosság), dok se natporučnik Turman Ferenc iz Odžaka u to vreme nalazio u Odelenju za personalna pitanja Okružne vojne komande (Budimpešta). Oficiri Miškei Kalman iz Turske Kanjiže radio je u Cenrtalnom magazinu za odeću u Budimpešti i natporučnik Vaštag Đerđ u Zemaljskom uredu za zbrinjavanje mobilisanih (Országos Hadigondozó Hivatal).

Iz dosada izloženog vidi se da su oficiri iz bivšeg Šestog subotičkog pešadijskog puka u prilično broju bili raspoređeni na vojno-pozadinske dužnosti, ali ih je bilo dosta koji su bili upućeni u jedinice mađarske Crvene armije koja je bila u intenzivnom formiranju. Natporučnik iz Starog Vrbasa Rehnig

[52] Izjava dr Kiralj Kovača iz Subotice, Muzej..., arhivski br. 21631.

Daniel bio je upućen u 38. crveni puk, a natporučnik Farkaš Tibor na demarkacionu liniju kod Kišteleka (Szegedin).

Za neke oficire u prezentovanom iskazu nije bilo naznačeno mesto službovanja, nego samo dužnost koju su vršili. Natporučnik Đekeš Karolj iz Kule bio je raspoređen kao stanični oficir, natporučnik Butter Sender Bela iz Novog Sada u Centralni magazin za vojnu odeću, natporučnik Takač Tibor iz Bačke Topole u Vojnu okružnu komandu i natporučnik Dekor Pal iz Sombora u Centralni vojni radnički dom. Ovim spisak oficira raspoređenih na razne dužnosti nije bio još iscrpljen. Natporučnik Nemet Andor služio je u brahijalnoj formaciji u Sentandreji, a poručnik Rosa Bela iz Velikog Bečkereka u Komisiji za vrbovanje u Đekenješu. Na istoj dužnosti nalazio se i poručnik Horvat Ferenc iz Velikog Bečkereka.

U jednom drugom iskazu, koji nosi isti datum, bilo je naznačeno da je oficir Kalman Ferenc iz Palanke bio raspoređen u brigadnu komandu u Solnoku, a natporučnik Herceg Karolj iz Sombora u komandu 101. crvene brigade. U isto vreme je oficir Meslig Bela iz Bačkog Dobrog Polja postavljen za komandanta oklopnog voza Bačvanskog crvenog puka, a oficir Honer Robert iz Temerina je bio upućen u I diviziju.[53]

Podaci o drugim vojnim jedinicama koje su bile popunjene Vojvođanima odnose se uglavnom za period posle reorganizovanja mađarske Crvene armije. Za april raspolažemo i podacima koji potiču iz arhive Druge divizije, u čijem je sastavu, koliko je poznato, bila i 38. brigada, a sa njom i Bačvanski crveni puk. U toj dokumentaciji veoma je interesantan i jedan dopis od 4. aprila 1919. godine gde se spominje neki novosadski inženjerski bataljon (Arkász zászlóalj) koji je trebalo da bude uključen u sastav budimpeštanskog garnizona.[54] Iz drugog dokumenta, od 14. aprila 1919. godine, saznajemo da se vrbovanje za Crvenu armiju u Kiškunhalašu odvijalo normalno i da su izbeglice iz Bačke bile koncentrisane na ovom području.[55] Dvadeset trećeg aprila 1919. godine, iz prepiske koja se vodila između Narodnog komesarijata za odbranu i komande II divizije, jasno se vidi da su se II bataljon (sa 512 vojnika) i IV bataljon (sa 328 vojnika iz sastava Bačvanskog crvenog puka) nalazili na demarkacionoj liniji.[56] Veoma je interesantan i jedan drugi izveštaj komande 38. brigade, od 30. aprila 1919. godine. Izveštaj je bio sastavljen u Kečkemetu, a odnosi se na brojno stanje 38. brigade. Iz njega se može zaključiti da je u sastavu brigade bilo ukupno dva puka: 38, pešadijski i Bačvanski crveni puk. 38. pešadijski puk sačinjavali su 1, 2. i 3. bataljon, a Bačvanski crveni puk je u svom sastavu imao 4, 5, 6. i 7. bataljon. U iskazu je bilo detaljizirano i brojno stanje, pa i naoružanje svakog bataljona. Za nas je interesantna jačina, odnosno brojno stanje i naoružanje bataljona a koji su bili u sastavu Bačvanskog crvenog puka. IV bataljon je, naime, imao ukupno 381 vojnika, dok je broj pušaka iznosio samo 333. U isto vreme bataljon je bio naoružan i sa 8 mitraljeza. U bataljon je bilo 480 vojnika i svi su bili naoružani puškama, a bilo im je pridodato i 12 mitraljeza.

[53] H.I.L., spomenuti fond, kutija 103, broj dokumenta 8.
[54] H.I.L., spomenuti fond, kutija 6, broj dokumenta 11.
[55] H.I.L., spomenuti fond, kutija 6, broj dokumenta 21.
[56] H.I.L., spomenuti fond, kutija 6, broj dokumenta 23.

Po svoj prilici je VI bataljon najslabiji, jer je u svom sastavu imao svega 85 boraca, a broj naoružanih je bio svega 81. Ovaj je bataljon raspolagao i sa dva mitraljeza. VII bataljon je bio najjači i po brojnom stanju i po naoružanju. Svih 612 vojnika su bili naoružani puškama, a bilo im je pridodato i 10 mitraljeza.[57]

U dokumentaciji koja se odnosi na II diviziju ima pomena i o nekoj posebnoj bačvanskoj četi koja je, krajem aprila 1919. godine, imala 82 vojnika, a formacijski je pripadala takođe II diviziji. U drugom dokumentu, međutim, za tu jedinicu naznačeno je da ima ukupno 72 borca.[58]

Za period do početka maja, tj. do reorganizacije i obnove Crvene armije, imamo još veoma interesantne podatke koji se odnose na borbeno raspoloženje Bačvanskog crvenog puka. Naime, 28. aprila 1919. godine iz komande II divizije stigao je telegram komandi istočne armijske grupe o borbenom raspoloženju u Bačvanskom crvenom puku. Iz teksta telegrama stiče se utisak da su vojnici bili najviše zainteresovani za pohod na jug, protiv vojske SHS, i da su krajem aprila bili veoma neraspoloženi zbog neangažovanja jedinice na realizaciji ovoga plana. Naime, u tekstu telegrama je bilo naznačeno da su vojnici Bačvanskog crvenog puka izjavili da će još dočekati Prvi maj, a posle će masovno prebeći (verovatno preko demarkacione linije u Jugoslaviju). U isto vreme je, po ovom telegramu, u redovima vojnika Bačvanskog crvenog puka kružila vest o revolucionarnim događajima u Beogradu i o navodnom bekstvu kralja Petra i prestolonaslednika Aleksandra.[59] Iz sadržine dopisa vidi se da je želja vojnika za borbom na južnom frontu i dalje bila prisutna. Cilj im je bio da, po mogućstvu, oslobode teritorije na kojima su živele njihove porodice. Kako ćemo i videti, takva je tendencija većine vojnika postojala i kasnije, prilikom angažovanja na severu protiv čehoslovačke intervencionističke vojske, kao i u borbama protiv Rumuna.

Mađarska revolucionarna vlada i komanda Crvene armije iz diplomatskih i vojnih razloga nije mogla da prihvati takav plan o pohodu na jug protiv vojske SHS. Interesantno je napomenuti da se i kod Bačvanskog crvenog puka, slično oceni koja je bila karakteristična za Jugoslovenski crveni bataljon i neke istaknute mađarske revolucionare koji su delovali u Kapošvaru i Pečuju (Hajdú Gyula), pojavljuje nerealna ocena o borbenoj slabosti vojske SHS. Ta mišljenja su bila zasnovana na pretpostavki da je u Jugoslaviji situacija potpuno zrela za revoluciju, i da su u armiji SHS vojnici većinom spremni da zbace oružje i da krenu revolucionarnim putem.

Za period do maja imamo još nekoliko podataka o Bačvanskom crvenom puku u dokumentaciji koja se odnosi na II diviziju. U vojnoj zapovesti br. 1, naznačeno je da se komanda divizije nalazi u Kečkemetu i deluje od 15. aprila. Zapovest br. 2. (od 17. aprila iste godine) spominje Bačvanski puk kao oformjenu kompletnu vojnu jedinicu. Sačuvana je i zapovest br. 7, o tome da se u sastavu Bačvanskog crvenog puka nalaze i IV, V i VI bataljoni, kao i da je za ekonomskog referenta puka bio naimenovan oficir Vinkler.[60]

[57] H.I.L., spomenuti fond, kutija 6, broj dokumenta 34.
[58] H.I.L., spomenuti fond, kutija 7, broj dokumenta 10.
[59] H.I.L., spomenuti fond, kutija 65, broj dokumenta 3.
[60] H.I.L., spomenuti fond, kutija 10, broj dokumenta 29.

VOJVOĐANI U VREME INTERVENCIJE RUMUNSKE VOJSKE (16—30. aprila 1919. god.)

U dosadašnjem radu dali smo osvrt prvenstveno na vojna pitanja i na aspekte organizovanja prvih jedinica mađarske Crvene armije. Nije nam cilj da detaljno izložimo unutrašnjo-politički program mađarske sovjetske vlade. Kao što je poznato, proglašenje Mađarske Sovjetske Republike nije izazvalo unutrašnje potrese. Poražena buržoazija i kontrarevolucionarni elementi nisu imali snage da se suprotstave uvođenju proleterske diktature.

Pri Mađarskoj socijalističkoj partiji je odmah po pobedi revolucije, bila oformljena i Internacionalistička socijalistička-komunistička federacija sa 15 sekcija, među njima i jugoslovenska (od 25. marta 1919. godine). Na čelu Sekcije se nalazio Direktorijum od 12 članova. Najistaknutiju ulogu u Sekciji imali su Ivan Matuzović i Lazar Vukičević. Sekcija je pokrenula i svoj list „Crvenu zastavu", koja je izlazila nedeljno dva puta, u tiražu od 25.000 primeraka.

Jugoslovenski crvenoarmejci su, sem odbrane Mađarske Sovjetske Republike, imali još zadatak da u datom momentu pružaju vojnu pomoć jugoslovenskom proletarijatu ako krene u revolucionarnu borbu za rušenje vladavine buržoazije. Naime, i ovu su revolucionarnu perspektivu u Jugoslaviji ocenili kao veoma povoljnu.

Jugoslovenska sekcija je radi propagandne delatnosti u Jugoslaviji, na relaciji Kapošvar—Pečuj, izgradila liniju veze. Sekcija je najčvršće veze imala sa Osijekom i one su se odavde proširile u pravcu Hrvatske i Vojvodine. Kurirsku službu su obavljali revolucionari Spasoje Stejić, Ibro Sokanić i drugi.

Posebni kuriri jugoslovenske komunističke sekcije, kao i vojvođanske, ilegalne revolucionarne organizacije Pelagića, uspeli su da preko demarkacione linije prokrijumčare značajne novčane svote radi pomaganja revolucionarnog radničkog pokreta u Vojvodini. U izvršenju ovih specijalnih zadataka učestvovali su Franjo Drobnik, Spasoje Stejić, Lazar Manojlović, Sava Lazić, Aleksandar Jablonski, Nikodije Rafailović, Juliška Sel, Jovanović Uroš i drugi.

U rukovodstvu Sekcije došla je do izražaja komunistička ideologija, jer su većinu rukovodilaca činili komunisti koji su svoje bogato revolucionarno iskustvo stekli u oktobarskoj revoluciji. Jedan od glavnih organizatora bio je Ivan Matuzović, koji je, od novembra 1918, pa sve do propasti Mađarske sovjetske republike, ostao u Mađarskoj. Posebno treba da istaknemo vojvođanskog revolucionara Lazara Vukičevića. Kao što je poznato, on se posle pregovora sa Belom Kunom, u februaru 1919. godine, vratio u Jugoslaviju. U Vojvodini je bio osnivač ilegalne revolucionarne organizacije „Pelagić". U Beogradu je između 20. i 23. aprila učestvovao na osnivačkom kongresu Socijalističke radničke partije Jugoslavije (komunista). Posle kongresa, međutim, zbog progona vlasti, prebegao je u Mađarsku Sovjetsku Republiku i od kraja aprila je igrao značajnu ulogu u Jugoslovenskoj sekciji.[60a]

[60a] Mészáros Sándor, A Tanácsköztársaság és a Vajdaságiak, Novi Sad, Forum 1974, 79—87.

Vlast u zemlji preuzele su radničko-seljačka i vojna veća. Još na dan proglašenja Mađarske Sovjetske Republike bio je izdat proglas „svima" u kojem je bilo naznačeno da je mađarski narod „uzeo u svoje ruke sopstvenu sudbinu".

Narod je vlast ostvarivao putem mesnih gradskih i županijskih veća sovjeta, odnosno direktorijuma i mnogi Vojvođani su, koji su bili uključeni u proizvodni proces zemlje u Budimpešti i u unutrašnjosti, po svoj prilici imali aktivnog učešća u učvršćenju proleterske vlasti. Prve mere i naredbe revolucionarne vlade imali su zadatak korenite izmene dosadašnjeg društvenog i ekonomskog sistema u zemlji. Najvažnija naredba bila je ukidanje privatnog vlasništva nad sredstvima za proizvodnju i pretvaranje istih u zajedničku imovinu. Bilo je socijalizovano svako preduzeće, rudnik, kao i radna organizacija za saobraćaj gde je bilo zaposleno više od 20 radnika. Imala je dalekosežni značaj i naredba kojom je pretvoren u socijalistički sektor i svaki posed iznad 100 katastarskih jutara bez oštećenja ranijih vlasnika. Mađarski revolucionari su, međutim, u sprovođenju ove naredbe učinili istorijsku grešku. Bili su, naime, na stanovištu da je pobedom proleterske revolucije agrarna reforma postala izlišna, pa su želeli da pređu na viši stepen agrarnog privređivanja stvaranjem velikih socijalističkih gazdinstava.

Mase bezemljaša i siromašnih seljaka koji su vekovima čeznuli za zemljom ovo rešenje su prihvatile sa nezadovoljstvom i to je prouzrokovalo sužavanje društvene baze Mađarske Sovejtske Republike. Bile su preduzete pomenute reforme i na polju socijalne politike. Pre svega, zakonom je bilo regulisano i uvedeno osmočasovno radno vreme, a nadnice su bile povećane za 30%. Žene su na poslu bile izjednačene sa muškarcima i bio je ostvaren princip „za isti rad, ista nagrada".

Bile su pretvorene u društveni sektor i ustanove za vaspitnu i obrazovnu delatnost. Ova mera bila je prva kulturno-politička tekovina revolucionarne vlade.

Spomenuta revolucionarna unutrašnjo-politička orijentacija je bila sprovedena u senci strane intervencije. Od prvog dana postojanja Mađarske Sovjetske Republike, sile antante bile su rešene da diplomatskom igrom i silom oružja sruše proletersku vladavinu u Mađarskoj. Po pitanjima načina intervencije, međutim, stavovi zapadnih sila bili su različiti. Posle intenzivne diplomatske aktivnosti bila je odbačena mogućnost neposrednog angažovanja oružanih snaga Antante, i predložena je intervencija susednih buržoaskih zemalja koje su imale teritorijalne pretenzije na račun Mađarske. U tom angažovanju se, naime, računalo na Čehoslovačku, Rumuniju i Jugoslaviju. Učešće Jugoslavije je od početka bilo problematično, zbog zategnutih odnosa ove zemlje sa Italijom. Preostala je zato intervencija čehoslovačke i rumunske vojske. Od tih zemalja je Rumunija raspolagala najbrojnijom vojskom i boljim naoružanjem. Bila je veća i njena borbena spremnost od čehoslovačke armije. Kada je rumunska intervencionistička vojska krenula u ofanzivu protiv Maraďske Sovjetske Republike preko istočne demarkacione linije, mađarska Crvena armija je na ovom sektoru imala prilično slabe snage. Na severnom sektoru fronta borila se tzv. posebna sekeljska formacija. Moral ove inače jake grupacije nije bio na visini, zbog kontrarevolucionarnog držanja većine oficira. U sastavu jedinice bili su u ogromnoj većini vojnici koji

su poreklom bili iz Erdelja (Transilvanije) i zato ovde nije ni bilo Vojvođana. Deo fronta od prevoja Čuče do Halmađčuče (dužina 70 km) branila je 19. brigada. U sastavu te jedinice bilo je ukupno 3 puka; III, koji je imao 3 bataljona, IV je imao dva bataljona i XXXIX puk sa dva bataljona. U okviru brigada bile su još i internacionalni bataljoni (1/I i 1/II). Cela brigada je imala oko 4.000 boraca. Južnije od 39. brigade sektor fronta u dužini od 200 km pripadao je VI diviziji u kojoj je bilo 2 brigade (46. i 101). Do 16. aprila 46. brigada je imala ukupno 4 bataljona, dok je 101. brigada u svom sastavu imala 6 bataljona. Bilo je još u fazi formiranja i novih pet bataljona u 39. brigadi kao i u VI diviziji. Bilo je Vojvođana koji su takođe učestvovali u odbrambenim borbama protiv rumunske intervencionističke armije. U učešću Vojvođana u tim jedinicama najdragocenije podatke dao je Kenjereš Ferenc, revolucionar iz Stare Kanjiže. Služio je u Crvenom bataljonu 3/46. Uzevši u obzir da je u VI diviziji bila raspoređena 48. brigada, koja nije imala pukove nego bataljone, možemo zaključiti da je Kenjereš bio raspoređen u 3. bataljon 46. brigade.

Po njegovim sećanjima, bar polovinu bataljona sačinjavali su Vojvođani. U toj jedinici su iz Stare Kanjiže služili i Tertei Pal, Mazok Mihalj i Nađ Janoš. Iz Turske Kanjiže sećao se imena Joča Ištvana i Balog Maćaša. Bataljon je u danima rumunske intervencije držao liniju fronta Honctő, Zöldeš Csucsa. On je detaljno opisao i borbe bataljona sa rumunskom vojskom kod sela Honctő. U ovim borbama bio je i sam ranjen.[61]

Posle žestokih borbi jedinice Šeste divizije bile su prinuđene na povlačenje usled nadmoćnije rumunske vojske. One su se povukle na liniju Kürtös—Új Szent Anna—Szapárliget—Apáti—Talpas. Upućivanjem novih snaga i rezervi u VI diviziju, u okviru 46. brigade, po svoj prilici formiran je i 46. puk. U knjizi poznatog autora ima pomena o ovom puku.[62] Mi smo registrovali nekoliko revolucionara koji tvrde da su služili u 46. crvenom puku. U ovoj jedinici bili su, na primer, raspoređeni Szabó Đerđ iz Vrbice, Marjan Jožef iz Novog Kneževca, Egete Ileš iz Krstura, Juhas Janoš iz Novog Kneževca i Tirn Gergelj iz Novog Kneževca.[63]

Crvena armija je u borbama protiv rumunske intervencionističke vojske, usled pogrešne operativne taktike i nadmoćnosti Rumuna, u borbama između 16. i 21. aprila pretrpela osetan poraz i evakuisala je značajne teritorije u istočnoj Mađarskoj.

Zato je bila oformljena posebna komanda za trupe koje su se borile u istočnoj Mađarskoj, pod vrhovnom komandom istaknutog oficira Štromfeld Aurela. U sledećim borbama jedinice VI divizije u kojima je, koliko je poznato, bilo mnogo Vojvođana, povukle su se na liniju Kürtös—Új Szent Anna—Seprös—Apáti—Talpas. Položaj divizije je, usled rasula pojedinih formacija, bio više nego težak. Do 21. aprila je u 101. brigadi dva bataljona bilo u putpunom rasulu. A u II i u III bataljonu bilo je svega 2 čete. Slična je bila situacija i u 46. brigadi. Bataljon 1/46 je u svom sastavu imao svega dve

[61] Izjava Kenjereš Ferenca iz Kanjiže, Muzej... arhiv. 21631.
[62] Liptai Ervin, n. d., 130.
[63] Posebne izjave spomenutih pripadnika 46. crvenog puka, Muzej... arhivski broj?

čete, a bataljon 2/46 samo jednu. Bataljon 3/46 je u borbama izgubio polovinu sastava i zato je bila potrebna potpuna reorganizacija. Položaj 46. brigade kao celine bio je pogoršan i zato što nije imala ni jedan artiljerijski bataljon.[64]

Nova vrhovna komanda istočne odbrambene armijske grupe je delimično reorganizovane jedinice VI divizije koncentrisala u sektoru Kis Jenő—Nagy Szalonta. Divizija je i dalje bila u povlačenju. Dva bataljona su zauzela nove položaje kod Seghalme, jedan kod Viskona, a tri bataljona istočno i jugoistočno od Đule. Sedište divizije bilo je u to vreme u Mezeturu.[65]

Kao pojačanje za istočnu armijsku grupaciju, u borbu su bile upućene i jedinice I i IV divizije. Međutim, povlačenje ispred rumunske vojske i dalje se nastavljalo. Posle nekoliko dana, komanda istočne armijske grupacije došla je do saznanja da jedinice nisu u stanju da drže teritorije istočno od reke Tise. Ovu situaciju je svakako prouzrokovala i kapitulacija takozvanih „sekeljskih posebnih formacija", koje su položile oružje. I borbeni moral pojedinih jedinica Crvene armije nije bio na potrebnoj visini.

Ove jedinice većinom su ostale u nasleđe iz Karoljijeve vojske, a neke su pak, po oformljenju i bez nužne obuke, bile upućene na front a da nisu imale ni minimum borbenog iskustva. Vrhovna komanda je zato 26. aprila naredila povlačenje sve do reke Tise u ranije određene mostobrane kod Solnoka i Tokaja. Za našu temu je najvažniji put povlačenja VI divizije. Jedinice koje su bile podređene komandi 46. brigade povukle su se u Turkeve, a jedinice 101. brigade u Mezőtur. U isto vreme je komanda divizije delove 46. puka, koji su se borili na južnom krilu fronta, povukla u Kunsentmarton da bi ih spasla od potpunog zaokruženja.[66] Ovde navedena mesta često spominju i preživeli Vojvođani, učesnici u mađarskoj proleterskoj revoluciji.

Načelnik generalštaba istočne grupe mađarske Crvene armije je sledećih dana naredio komandi VI divizije da bataljon koji je držao strategijske pozicije na liniji rečice Bereco kod ostrva Kanderes, bude upućen u pravcu Kisújszálás radi popunjavanja nezaštićenog prostora između 4. i 6. divizije. U smislu te naredbe, spomenuti bataljon (III/46), u kojem su se u velikom broju borili Vojvođani, bio je podređen komandi 4. divizije. U sledećoj fazi je taj bataljon vodio uspešnu odbrambenu borbu za osiguranje nesmetanog povlačenja pomenute divizije istočno od Kisujsalaša. Neprijatelj je međutim, izvršio žestok napad iz južnog i jugozapadnog pravca i na ovaj bataljon pa je on, pod takvim uslovima, bio prinuđen da se povuče.[67]

Posle poraza na istočnom frontu protiv rumunske intervencionističke armije Mađarska Sovjetska Republika zapala je u težak vojni i politički položaj. Situacija je još više otežana time što je poslednjih dana aprila krenula u ofanzivu protiv Mađarske Sovjetske Republike i Čehoslovačka intervencionistička armija. Njenom nadiranju su se suprotstavile jedinice Treće i delovi Pete divizije. U ovim jedinicama verovatno je bilo i Vojvođana, ali naše istraživanje nije bilo prošireno i na te jedinice. U te borbe na severu kasnije su se uključile i jedinice 1. divizije Crvene armije. Do 2. maja i severni front

[64] H.I.L., spomenuti fond, Fascikla 6; Liptai Ervin n. d., 146.
[65] Liptai Ervin, n. d., 155.
[66] Liptai Ervin, n. d., 171.
[67] Liptai Ervin, n. d., 173.

je zapao u tešku situaciju. Jedinice Crvene armije nisu bile u stanju da se suprotstave nadiranju čehoslovačke armije. Neprijatelj je zauzeo Miškolc, Diošđer i Ozd i približio se Egeru i Šalgotarjanu, najvažnijem ugljenom basenu Mađarske Sovjetske Republike.

REORGANIZACIJA MAĐARSKE CRVENE ARMIJE I UČEŠĆE VOJVOĐANA U DRUGOJ ETAPI BORBE

Porazi na istočnom i severnom frontu u osnovama su potkopavali unutrašnji politički položaj Mađarske Sovjetske Republike. Ova situacija je veoma aktivirala i desne socijaldemokrate koji nisu prihvatili Republiku iz ubeđenja, nego samo pod uticajem vanredno složenih političkih prilika. Oni su na sednici Izvršnog odbora Revolucionarne vlade u noći između 1. i 2. maja predložili da revolucionarna vlada podnese ostavku i da se oformi jedan direktorijum od 12 članova iz redova umerenih (desničarskih) rukovodioca Crntralnog sindikalnog veća.[68]

Revolucionarna vlada je, međutim, sazvala sednicu budimpeštanskih centralnih revolucionarnih radničkih i vojnih veća na kojem je jednodušno bilo odlučeno da se borba nastavi i da se mobiliše celo organizovano radništvo, uz istovremenu reorganizaciju Crvene armije. Posle te istorijske revolucionarne odluke, sa velikom energijom je otpočela obnova Armije kao i naoružavanje organizovanih radnika.

U dosada objavljenim radovima o istoriji mađarske Crvene armije, za period do prvog poraza u aprilskim borbama, spominje se da je posle aprilskog sloma i trenutno vladalo opšte rasulo i da skoro i nije bilo kompletnih jedinica sposobnih za borbu. Ova konstatacija svakako se ne odnosi na 38. brigadu u čijem je sastavu bio 38. i Bačvanski crveni puk. Ovaj poslednji je ostao nedirnut u aprilskom ratu i dalje je vršio svoju dužnost na demarkacionoj liniji. Početkom maja u danima većeg angažovanja i učvršćenja mađarske odbrane protiv čehoslovačke armije koja je pretila da će zauzeti Šalgotarjan, Mađarska revolucionarna vlada je ozbiljno računala i na mogućnost intervencije sa juga od strane jugoslovensko-francuske vojske. Na taj način je i na severu protivnapad Crvene armije u okolini Šalgotarijana bio zaustavljen i 6. divizija je bila ponovo povučena i prebačena na jug. Početkom maja i dalje se ozbiljno računalo na intervenciju sa juga. U Komesarijatu za narodnu odbranu bio je na brzinu izrađen plan za efikasnu odbranu. U izvornoj građi koju smo proučili nema posebnog osvrta na to kakva je uloga bila namenjena 38. brigadi, a posebno Bačvanskom crvenom puku, u odbrani i odbijanju eventualnog napada sa juga, uzevši u obzir da su te jedinice bile raspoređene na južnoj demarkacionoj liniji. Za eventualnu odbranu bila je predviđena i Druga divizija u čijem je sastavu, kako je poznato, bila i 38. brigada. Do očekivanog napada, međutim, nije došlo. Zato su bile nastavljene intenzivne pripreme za protivnapad na severu protiv čehoslovačke intervencionističke armije. U međuvremenu je reorganizacija i obnova mađarske Crvene armije bila u punom jeku. U prvoj polovini maja organizovani radnici i druge kategorije društva masovno su stupali u vojsku. Bile su formi-

[68] Liptai Ervin, n. d., 200.

rane nove jedinice. Za taj period ima prilično podataka i o Bačvanskom crvenom puku. Pre svega, treba još napomenuti da je u drugoj polovini aprila 1919. godine, kada je Crvena armija trpela poarze na istočnom frontu, Vrhovna komanda na taj ugroženi sektor odbrane upućivala nove snage kao pojačanje. U jednom dokumentu bile su nabrajane sve snage koje su bile poslate na istočni front. 23. aprila bilo je zabeleženo da sledećeg dana treba da krene na rumunski front i 7. bataljon 38. brigade koi je, kao što je poznato, predstavljao najjaču i najbolje opremljenu jedinicu u sastavu Bačvanskog crvenog puka.[69] Komanda istočne armije uskoro je uvidela da jedinice Crvene armije nisu u stanju da drže teritorije istočno od Tise i zato je naredila evakuisanje i zauzimanje odbrambenih pozicija na drugoj strani reke. Iz jednog dokumenta od 30. aprila, koji se odnosi na Bačvanski crveni puk, za 7. bataljon je bilo navedeno da se nalazi na drugom frontu.[70] Pošto je puk vršio odbrambenu službu na južnoj demarkacionoj liniji, ova primedba se verovatno odnosila na okolnost da je bataljon bio upućen na drugi, odnosno na rumunski front.

Krajem aprila komanda 2. divizije, kojoj je bila podređena 38. brigada, nalazila se i dalje u Kečkemetu. U isto vreme, cela divizija je od 27. aprila bila podređena istočnoj armijskoj grupaciji Crvene armije.[71]

Po naredbi Vrhovne komande od 8. maja 1919. godine armija je bila reorganizovana. Tada je već izvesna reorganizacija izvršena i u dotadašnjoj 38. brigadi. Nju su, naime, sačinjavali 38. i Bačvanski crveni puk. 38. puk nije predstavljao čvrsto oformljenu vojnu jedinicu i sada je bio izdvojen kao poseban odred. Sve te jedinice su, međutim, i dalje pripadale Drugoj diviziji. U isto vreme, posle reorganizacije su u sastav 6. divizije ušli 46. i 101. pukovi.[72]

Naredba Vrhovne komande Crvene armije od 16. maja odnosi se na završetak reorganizacije vojnih jedinica. U ovoj naredbi, na primer, prvi put se spominje 15. bačvanski crveni pešadijski puk.[73]

Vrhovna komanda je pretpostavljala da će Francuzi krenuti u napad iz pravca Segedina, sa ukupno tri divizije, a vojska SHS iz Međumurja sa dve do tri divizije, sa glavnim strategijskim zadatkom da zauzmu Budimpeštu i da sruše sovjetsku vlast u Mađarskoj. Po zapovesti Komande od 10. maja (pod br. 510/28), neprijateljskim snagama, koje bi nadirale iz Međumurja, trebalo bi da pruže otpor jedinice 1. i 4. divizije. Po odbijanju ovog napada, prema strategijskom planu, trebalo je da se jedinice Crvene armije zajedničkim snagama suprotstave neprijatelju koji bi nadirao u područje između Dunava i Tise. Najjaču odbranu protiv snaga koje bi krenule iz pravca Segedina predstavljale su jedinice 3. korpusa (6. i 5. divizija) koje je po planu trebalo koncentrisati u okolini Kečkemeta. Snage koje bi bile ostavljene na demarkacionoj liniji imale su borbeni zadatak da pružaju maksimalan otpor radi usporavanja tempa nadiranja neprijateljskih snaga. Mada se u spomenutoj zapovesti to ne precizira, zadatak da se bore na demarkacionim linijama

[69] H.I.L., spomenuti fond, kutija 6, broj dokumenata 33.
[70] H.I.L., spomenuti fond, kutija 6, broj dokumenata 34.
[71] H.I.L., spomenuti fond, kutija 6, broj dokumenata 35.
[72] H.I.L., spomenuti fond 515/19, dok. broj 106, str. 257.
[73] Liptai Ervin, A magyar vörös hadsereg 1919, Budapest, 1959, 106—257.

su verovatno dobili delovi 2. divizije, a najvažniju ulogu je imao 15. bačvanski crveni puk, kojem je još uvek bilo povereno da brani sektor demarkacione linije u području Segedina. Komandi Crvene armije 17. maja stizale su nove zabrinjavajuće vesti o koncentrisanju francuskih trupa u okolini Segedina. U takvoj situaciji je uloga jedinica raspoređenih na ovom sektoru fronta postala još značajnija.

Na konferenciji mira u Parizu pobedničke sile Antante, zbog suprotnosti po pitanjima primirja i načina likvidiranja Mađarske Sovjetske Republike, trenutno su odustale od vojne intervencije. Vrhovna komanda mađarske crvene armije bila je u stanju da neke jedinice pregrupiše na severni front u cilju otklanjanja neposredne opasnosti koja je pretila od strane čehoslovačke intervencionističke armije. U međuvremenu je vrbovanje za Crvenu armiju postalo još intenzivnije. I u ovom periodu jačanja Crvene armije takođe se prijavio veliki broj Vojvođana u razne jedinice. Raspolažemo i izvesnom dokumentacijom koja se odnosi na rad Komisija za vrbovanje. Naravno, i ova dokumentacija ne daje potpunu sliku u tom pogledu, ali ipak možemo, bar donekle, naznačiti one jedinice Crvene armije u kojima je bilo Vojvođana u većem ili manjem broju. U jednom dokumentu se spominje da je komanda dopunskog bataljona za rasformiranje bivšeg 19. pešadijskog puka, u svom iskazu o ranijem oficirskom sastavu, naznačila da su kapetani Petreš Janoš i Šomođi Balaž iz Subotice bili upućeni u 44. crveni puk. U isto vreme bilo je naglašeno i to da je natporučnik Kontra Kalman iz Čuze bio na bolovanju, a poručnik Borogi Lajoš iz Sente bio je određen za glavnog nadzornika magacinske službe u Kapošvaru.[74]

Po iskazu koji se odnosi na sastav 23. crvenog pešadijskog puka za period od 12. V do 25. VII 1919. godine vidi se da je u puku bilo ukupno 55 oficira i 1.590 vojnika. Radi jačanja vatrene moći puka, bilo mu je pridodato još i 12 mitraljeza, a za efikasnu komunikaciju i 29 vozila. U sastavu oficira koji su u to vreme bili poslati i na druge dužnosti bili su naznačeni i sledeći Vojvođani: Nauk Arpad, kapetan (iz Titela) bio je u sastavu 23. crvenog puka, a posle je bio prekomandovan u staničnu komandu u Kaloči, natporučnik Veselovski Otto (iz Sombora) bio je upućen u 5. bataljon 38. brigade (15. bačvanski crveni puk), natporunik Seidi Janoš iz Sombora bio je određen za člana Komisije za dodeljivanje ogreva, sa službom u Budimpešti, natporučnik Njitermajer Mikloš bio je prekomandovan takođe u 5. bataljon 38. brigade, Klojber Oskar (ne zna mu se čin) bio je premešten u 32. crveni pešadijski puk, a poručnici Kiš Lajoš i Klein Karolj iz Sombora u Prvi pešadijski crveni puk.[75] Po istom iskazu je natporučnik Tot Erne iz Sombora, koji je jedno vreme bio u sastavu 23. pešadijskog puka, posle prekomandovanja službovao u staničnoj komandi u Kaši. Na spisku su bili posebno naznačeni i rezervni oficiri, a među njima je bilo takođe dosta Vojvođana. Tu se spominje natporučnik iz Sombora Lebl Marcel koji je bio prekomandovan u 5. bataljon 38. brigade (15. bačvanski crveni puk).[76] U isto vreme je rezervni natporučnik Valuth Kamilo iz Sombora bio rukovodilac Komisije za vrbovanje u Kaloči, natporučnik Berkovič Bertalan iz Bezdana bio je upućen takođe u 5. bataljon

[74] H.I.L., spomenuti fond, kutija 103, broj dokumenata 26.
[75] H.I.L., spomenuti fond, kutija 104, broj dokumenata 1—2.
[76] H.I.L., spomenuti fond, kutija 104, broj dokumenata 9.

38. brigade, rezervni kapetan Parčetić Jožef iz Sombora radio je u Komisiji za vrbovanje u Kaloči, a oficir Veizgerber Bela iz Bačkog Svetog Ivana u V bataljon 38. brigade, oficir Supek Bela iz Sombora u Komisiji za vrbovanje u Kaloči, rezervni poručnik Sabranski Janoš iz Sombora u komandi II divizije u Kečkemetu, rezervni poručnik iz Bačbodroga Majer Ištvan u 5. bataljon 38. brigade, oficir Hatvai Imre, takođe u 5. bataljon 38. brigade, rezervni potporučnik Lipert Jene bio je takođe upućen u 5. bataljon 38. brigade, oficir Miler Emanuel iz Sombora u 5. bataljon 38. brigade i oficir Liup Jožef iz Starog Futoga u 5. bataljon 38. brigade.[77]

Iz ovoga nabrajanja stiče se ponovo ubedljivi dokaz o spremnosti Vrhovne komande mađarske Crvene armije da najveći broj vojnika i oficira koji su poreklom bili Vojvođani, odnosno Bačvani, uputi u 15. bačvanski crveni puk. Iskaza o bivšim oficirimaima još i u sačuvanoj arhivskoj građi koja se odnosi za 30. pešadijski puk.[78] Tu imena sledećih rezervnih oficira koji su poreklom bili Vojvođani: poručnik Stein Mor iz Bačkog Novog Mesta, poručnik Kovač Mikloš iz Bezdana, Kovač Geza iz Subotice, Mauer Jožef iz Mitrovice, (za četvrtu pokretnu Crvenu telegrafsku četu) Roštoš Lajoša, Kolompar Lasla i Kolompar Đulu iz Horgoša.[79] Komisija za vrbovanje u Kaloči, u svom pismenom iskazu za period od 1. jula do 1. avgusta, registruje samo jednog Vojvođana u svojim redovima, i to Palzolai Ištvana, rezervnog oficira iz Subotice, koji je bio primljen u mađarsku Crvenu armiju 1. avgusta 1919. godine.[80] Bilo je Vojvođana i u fabričkim radničkim redovima. U sastavu 10. fabričkog puka bili su, između ostalih, raspoređeni Zemanek Karolj iz Sente (kao komandir voda) i Švab Karolj iz Ade (takođe kao komandir voda). Oni su ranije služili u 86. subotičkom pešadijskom puku.[81]

U prilično bogatom fondu koji se odnosi na istorijat Mađarske Socijalističke Republike, koji se čuva u Vojno-istorijskom institutu Mađarske narodne armije u Budimpešti, ima još podataka i o onim Vojvođanima koji su bili određeni za slušaoce tečaja radi stvaranja komandnog kadra mađarske Crvene armije. Na spisku organizatora tečaja nalaze se i sledeća lica iz Vojvodine: Almaši Janoš iz St. Bečeja, Bence Antal iz Vel. Kikinde, Bokroš Mihalj iz Budisave i Matuška Bela iz St. Bečeja.[82] Za nas je posebno interesantan materijal koji sadrži spiskove o nižem komandnom kadru mađarske Crvene armije. U sastavu 44. pešadijskog puka, u 5. četi, bili su na nekim komandnim funkcijama aktivni oficiri bivše austrougarske vojske natporučnici Akerman Erne, Bokai Silard i Batori Geza, svi iz Žombolje. U dopunskoj komandi 44. pešadijskog puka bio je raspoređen u niži komandni kadar i natporučnik Bokai Arpad, takođe iz Žombolje. U 60.dopunskom bataljonu bili su postavljeni za komandire sledeći Vojvođani: natporučnik Krumenaker Imre iz Vel. Bečkereka, Levai Tibor iz Sente (nije naznačen čin), kapetan Momirović Trifun iz Sombora i Mokar Geza iz Novog Sada (nije naznačen čin). I oni su ranije služili u 86. subotičkom pešadijskom puku. U 60. crvenom dopunskom bataljonu bili su još i komandiri: Pleplar Vencel iz Žom-

[77] H.I.L., spomenuti fond, kutija 104, broj dokumenata 16—21.
[78] H.I.L., spomenuti fond, kutija 11, broj dokumenata 26.
[79] H.I.L., spomenuti fond, kutija 11, broj dokumenata 27. i 39.
[80] H.I.L., spomenuti fond, kutija 11, broj dokumenata 42.
[81] H.I.L., spomenuti fond, kutija 32, broj dokumenata 59.
[82] H.I.L., spomenuti fond, kutija 65, broj dokumenata 7.

bolje i Štoker Ištvan iz Žombolje, koji su takođe ranije bili oficiri u austrougarskoj armiji. U Drugoj diviziji bili su na raznim komandnim položajima oficiri Benc Emil iz NovogSada, Bence Ištvan i Barna Lajoš, obojica iz Bezdana. I navedeni oficiri su za vreme rata služili u 86. pešadijskom puku. U 3. graničarskoj formaciji bili su komandiri kapetan Deak Marton ia Subotice, kapetan Gabor Antun iz Čantavira, kao i oficiri Bandl Erne i Dobanovački Pal, Njihovo stalno mesto boravka nije naznačeno, ali je skoro sigurno da su bili Vojvođani jer su i oni, kao i ostali u tom delu spiska, ranije služili u 86. pešadijskom puku. Ova jedinica bivše austrougarske vojske bila je sastavljena skoro isključivo od Vojvođana, a prvenstveno sa teritorije severne Bačke.

Time nabrajanje Vojvođana iz komandnog kadra još nije iscrpljeno. U 38. pešadijskom puku bili su naimenovani za komandire manjih jedinica oficir Hajnal Jene iz Velike Kikinde i kapetan Kumihek Đula iz Vajske. Bilo je Vojvođana komandira i u 40. pešadijskom puku metalskih radnika, kao što su: natporučnik Kukić Laslo iz Bajmoka, Krumenaker Janoš iz Velikog Bečkereka, natporučnik Kraus Deže iz Subotice i poručnik Marković Ištvan iz Velike Kikinde. Nabrojani oficiri su ranije takođe služili u 86. pešadijskom puku. Isto tako, bilo je još rukovodioca Vojvođana i u posebnoj novosadskoj inženjerskoj formaciji mađarske Crvene armije: natporučnik Makrai Laslo iz Sombora, poručnik Mađar Reže iz Sombora, kapetan Mađar Pal iz Sombora, kapetan Sirmai Karolj iz Sremske Mitrovice, oficir Vijner Marko, natporučnici Vesei Ištvan i Vajda Šandor kao i potporučnik Vagner Ferenc, svi iz Subotice. Navedeni bivši oficiri austrougarske vojske za vreme rata takođe su bili u sastavu 86. pešadijskog subotičkog puka.

Ima podataka i o tome da je još bilo Vojvođana i u komandnom kadru Crvene garde. Takvih je bilo u priličnom broju, ali smo u postojećoj dokumentaciji našli samo ime poručnika Beri Janoša iz Čantavira.[83]

Ni sa ovim podacima nismo završili nabrajanje imena Vojvođana na koje smo naišli prilikom istraživanja fonda Mađarske Sovjetske Republike. U dokumentaciji Komisije za vrbovanje organizovanih metalskih radnika iz Đera ubeleženi su imena sledećih Vojvođana: Pap Lajoša iz Torontaltorde (avijatičar), Vesti Pala iz St. Bečeja, Varga Ištvana iz Bačkog Gradišta i Kopčinovič Karolja iz Novog Sada (raspoređen je u motorizovani odred).[84] Komisija za vrbovanje br. 2. u Kiškunfeleđhazi, između 9. juna i 31. jula, primila je u Crvenu armiju Vojvođane Feldi Ferenca i Dobak Mihalja iz Horgoša, koji su posle bili upućeni u Kečkemet radi daljeg rasporeda.[85] U Komisiji za vrbovanje u Kesthelju 2. juna 1919. god. bio je primljen u Crvenu armiju Holo Lajoš iz Bačke Topole.[86] Bilo je i takvih Vojvođana u priličnom broju koji su bili vrbovani, odnosno primljeni u mađarsku Crvenu armiju, ali su, usled važnosti posla koji su vršili, oslobođeni od služenja na frontu. U dokumentaciji koja se odnosi na fabričke radničke pukove naznačene su i starešine u komandi 10. fabričkog radničkog puka. Među njima spominju se i komandiri vodova Zemanek Karolj iz Sente, i Švab Karolj iz Ade. U istoj dokumen-

[83] H.I.L., spomenuti fond, kutija 65, broj dokumenata 5—25.
[84] H.I.L., spomenuti fond, kutija 11, broj dokumenata 27.
[85] H.I.L., spomneuti fond, kutija 11, broj dokumenata 39.
[86] H.I.L., spomenuti fond, kutija 44, broj dokumenata 2.

taciji su, međutim, naznačeni i oni koji nisu bili upućeni na front, kao i nazivi onih institucija koje su tražile da ti ljudi budu oslobođeni od služenja na frontu. Krojačka radionica Komesarijata za narodnu odbranu je tako pismeno tražila od Komande fabričkih pukova da ne šalju na front, između ostalih, Horvat Jakoba iz Zmajeva i Zavarko Janoša iz Feketića. Obojica su bili članovi Sindikalnog saveza krojačkih radnika, bili su potrebni kao iskusni radnici u spomenutoj radionici. U isto vreme je Motorizovani odred Komesarijata za narodnu odbranu tražio da se oslobodi od služenja na frontu Stipih Mate, jer je bio stručni predavač za vojnike koji su služili u ovom odredu.

Odeljenje za razmatranje molbi radi oslobođenja od vojne službe Komesarijata za narodnu odbranu takođe je tražilo oslobođenje Kopecki Vidora iz Subotice, Lajer Nandora iz Subotice i Heveši Režea iz St. Bečeja. Ovi su Vojvođani radili kao administrativni službenici u raznim državnim nadleštvima.[87]

Lista Vojvođana oslobođenih od vojne službe na frontu ovim još nije iscrpljena. Tehničko-privredni sektor Komesarijata za narodnu odbranu takođe je tražio da i dalje ostanu u vojno-pozadinskom rasporedu, između ostalih, i Ernst Oto iz Novog Sada, Komloš Andor iz Subotice i Šmit Šandor iz Bele Crkve, kao stručnjaci za rad u privrednom sektoru.[88]

Četrdeset osmo odeljenje Komersarijata za narodnu odbranu takođe je tražilo da se oslobodi od vojne službe Nemburg Bela iz Novog Sada, a Četrdeset prvo odeljenje Dobo Jenea iz Sente, Kerekeš Kalmana iz Novog Sada, Sarka Šandora iz Donjeg Itebeja, Kardoš Mikše iz Vršca, Bence Jenea iz Vršca, Sekulić Silarda iz Sombora i Biro Daniela iz Sente.

U isto vreme je Okružna inspekcija za socijalizovana narodna dobra tražila oslobođenje od vojne službe Šark Bele iz Sremske županije (u dokumentu je naziv mesta stalnog boravka nečitak). On je za vreme mobilisanja obavljao dužnost sreskog inspektora u srezu Kunsentmikloš.[89]

Bilo je još dosta Vojvođana koji su bili raspoređeni u vojno-pozadinskim službama i zato su bili oslobođeni od služenja na frontu. U raznim službama u Budimpešti bili su i Kardoš Mikša i Bence Jene iz Vršca, Sekulić Silard iz Sombora i Biro Daniel iz Sente.[90]

ODLAZAK XV BAČVANSKOG CRVENOG PUKA NA LINIJSKI FRONT I ODBRAMBENE BORBE NA SEKTORU FRONTA KOD ČONGRADA

Posle stabilizovanja fronta na Tisi, zaustavljanja nadiranja rumunske intervencionističke vojske i evakuisanja teritorija istočno od reke. XV bačvanski crveni puk i dalje je boravio u Kiškunhalašu. Ova jedinica, kao što je već bilo i reči o tome, ostala je netaknuta i kompletno oformljena vojna formacija. U danima užurbanog vrbovanja i obnove Crvene armije puk je još bio popunjen prihvatanjem novih ljudi, naročito u starešinskom kadru.

[87] H.I.L., spomenuti fond, kutija 44, broj dokumenata 20.
[88] H.I.L., spomenuti fond, kutija 44, broj dokumenata 35.
[89] H.I.L., spomenuti fond, kutija 44, broj dokumenata 39.
[90] Arhiv CK Saveza komunista Jugoslavije (ACK SKJ), Memoarska građa, MG, 712.

O poslednjim danima stacioniranja XV bačvanskog crvenog puka u Kiškunhalašu takođe raspolažemo izvesnim podacima. Jedan dokumenat Direktorijuma Kiškunhalaša od 31. maja 1919. godine, koji je bio upućen komandi puka, sadrži protest zbog rekvirivanja seljačkih kola i konjskih zaprega sa napomenom da takav postupak nije u skladu sa naredbama revolucionarne vlade i zato se ujedno zahteva i preduzimanje energičnih mera.[91] Sledeći dokumenat Direktorijuma Kiškunhalaša datira od 2. juna, u kojem se napominje da im je došlo do saznanja da XV bačvanski crveni puk za nekoliko dana napušta grad i ujedno se moli da veterinar Varga Ištvan, koji je bio dodeljen puku, ostane u gradu.[92]

Sledeći dopis gradskog Direktorijuma XV bačvanskom puku takođe se odnosi na ostanak spomenutog veterinara, ali je još tekst bio dopunjen i time da je, po informacijama Direktorijuma, puk za kratko vreme trebalo da krene na front kod Čongrada.[93]

Iz ove dokumentacije možemo sa tačnošću utvrditi da se XV bačvanski crveni puk u prvim danima juna još zadržao u Kiškunhalašu, ali je već sledećih dana u punom sastavu bio povučen iz grada i upućen na sektor fronta kod Čongrada na Tisi. Na taj način je, u danima pohoda na sever i velikih pobeda Crvene armije, XV bačvanski crveni puk u punom sastavu bio raspoređen na frontu kod Čongrada. Po svoj prilici, Bačvanski crveni puk je stigao na sektor fronta kod Čongrada 4. ili 5. juna 1919. godine. Jedinica je prilično dugo držala ovaj sektor fronta. Borbena aktivnost na ovom delu fronta sada je bila prilično slaba. Po svim izgledima, vojnici i oficirski sastav puka nisu primili sa zadovoljstvom naredbu o upućivanju jedinice na rumunski front Ogromna većina ljudstva bila je raspoložena za pohod na jug, za operaciju protiv jugoslovenske vojske, radi zauzimanja Bačke. O tome svedoči i izveštaj koji je bio upućen iz Komande II divizije Vrhovnoj komandi od 2. juna 1919. god. Tu, između ostalog, stoji da XV bačvanski crveni puk traži odobrenje za vojne operacije u cilju zauzimanja Bačke. Za ovu želju naveden je i poseban argumenat — da su u Bačkoj momentalno raspoređene veoma slabe snage jugoslovenske armije, te na taj način plan o zauzimanju izgleda veoma ostvarljivim. Izveštaj, odnosno pismo Vrhovnoj komandi, napisao je komandant II divizije lično. U odgovoru Vrhovne komande naglašava se da će izaslanici uskoro posetiti puk da bi dobili detaljne informacije o vojno-političkoj situaciji u jedinici i o želji vojnika.[94]

Želja vojnika XV bačvanskog crvenog puka je razumljiva, ako se uzme u obzir da su porodice velike većine pripadnika puka živele u Bačkoj, koja je imala status okupiranog područja, i vojnici su se prvenstveno starali o sudbini njihovih porodica. I osiguranje njihove egzistencije videli su u zauzimanju i priključenju Bačke Mađarskoj. U takvoj orijentaciji su, međutim, vojno-strategijsku situaciju ocenili pogrešno i zato se Vrhovna komanda nije saglasila sa ovim planom ,jer opšta vojna situacija nije dozvolila otvaranje još jednog fronta. Naravno, upućivanje puka, umesto Bačke, na linijski front, izazvalo je veliko neraspoloženje kod jednog broja vojnika i oficira.

[91] Ispostava i Kiškunfeleđhazi, Fond, Direktorijuma Kiškunhalaša, broj dokumenata 9—1919.

[92] Isto.

[93] Isto.

[94] H.I.L., spomenuti fond, kutija 65, broj dokumenata 3.

Iz pojedinih dokumenata vidi se da je komanda II divizeje u svom odgovoru molila narodnog komesara za narodnu odbranu Bem Vilmoša da prilikom svog planiranog dolaska poseti i vojnike 38. crvenog puka.[95] Iz teksta molbe može se naslutiti da je i kod jednog dela vojnika, koji su pripadali ovom puku, takođe došla do izražaja želja da se krene u napad u pravcu juga. Potpuno oformljenje puka je inače bilo završeno još početkom maja i u toku ovog meseca jedinica je bila na odbrambenim položajima na južnoj demarkacionoj liniji istočno do Segedina. Iz jedne operativne zapovesti komande II divizije od 5. maja 1919. godine jasno se može zaključiti da se ova jedinica spominje kao bivši VI puk. Pošto je u prvoj polovini aprila u Kiškunfeleđhazi, od ostataka VI subotičkog pešadijskog puka, bio u intenzivnom formiranju VI bačvanski crveni puk, a o njegovom oformljenju nema podataka, izgleda sasvim verovatno da su jezgro 38. crvenog puka sačinjavali i vojnici bivšeg VI subotičkog pešadijskog puka. Isto tako je početkom aprila u Kiškunhalašu, od ostataka bivšeg subotičkog 86. pešadijskog puka, bio u fazi formiranja i 86. bačvanski crveni puk. Vojnici i oficiri ove jedinice su u periodu reorganizovanja mađarske Crvene armije delom ušli u sastav 38. crvenog puka. I u materijalu memoarske građe ima dosta podataka o Vojvođanima koji su služili u ovoj jedinici. O tome je dao najviše podataka bivši crvenoarmejac Balog Karolj, koji sada živi u Senti kao penzioner. On je za vreme Karoljijeve vlade živeo u Segedinu, u kasarni br. 46. Posle proglašenja Mađarske Sovjetske Republike pripadao je onom delu vojnika koji su se odmah prijavili u Crvenu armiju. Učestvovao je i u povlačenju revolucionarnih organa iz grada 26. marta 1919. godine. Kasnije je ušao u sastav 38. crvenog puka. Seća se imena sledećih Senćanaca koji su takođe bili u ovoj jedinici: Nađ Deneša, Lajoš Endrea (poginuo), Barna Vincea, Kecelji Lajoša (umro), Fodor Lukača (poginuo), Braće Hevera (poginuli), Siđi Janoša (umro) i Kiralji Maćaša (navodno živi u Kiškundorožmi u Mađarskoj). Interesantan je bio i životni put Nađ Deneša koji takođe živi u Senti. Početkom aprila 1919. godine on je prebegao preko demarkacione linije. Imao je, međutim, svega 16 godina i zbog toga ga nisu uzeli u Crvenu armiju. Kasnije je, ipak, postao vojnik. Jedno vreme je vršio kurirsku službu u Kišteleku, u blizini demarkacione linije. Po njegovoj izjavi, u 38. crvenom puku bili su još i Šalo Šandor iz Bačkog Petrovog Sela i Beretski Jožef iz Horgoša.[96]

I pored nezadovoljstva vojnika, ipak u 15. crvenom puku nije došlo do većeg otpora i jedinica je u kompletnom sastavu sledećih dana bila upućena u Čongrad. Puk je i dalje bio u sastavu II divizije koja je pripadala I korpusu. U sastavu ovog korpusa, sem nje, bile su još raspoređene i VI i VII divizija.

O periodu koji je XV bačvanski puk proveo na sektoru fronta kod Čongrada sačuvana je takođe izvesna dokumentacija. U jednom dokumentu od 12. juna 1919. godine (a koji je upućen iz Komande puka Komandi II divizije) možemo videti i brojčano stanje i naoružanje jedinice. Naznačenog dana je u sastavu puka bilo ukupno 2.094 vojnika i 58 oficira. Interesantno je napomenuti da je jedinica imala ukupno 1.400 pušaka i 24 mitraljeza.[97]

[95] H.I.L., spomenuti fond, kutija 65, broj dokumenata 3.
[96] Izjava Balog Karolja i Nađ Deneša iz Sente, Muzej ..., arhivski br. 21631.
[97] H.I.L., spomenuti fond, kutija 70, broj dokumenata 3.

Ukoliko odbijemo broj mitraljezaca, još uvek je realna pretpostavka da je postojala i izvesna nenaoružana rezerva puka. Jedan drugi izveštaj još od 20 maja naznačuje da je broj običnih boraca u puku iznosio 1.920, a oficira 56. Ovo znači da je u prvoj polovini juna, tj. za vreme stacioniranja puka na sektoru fronta kod Čangrada, jedinica je uvek bila popunjena i upućivanjem novih ljudi. Neaktivnost na celom frontu i neispunjavanje želje većine vojnika da budu raspoređeni na južnoj demarkacionoj liniji, da u pogodnom trenutku krenu u napad na jug radi zauzimanja Bačke, i dalje su demoralizatorski uticali na duh vojnika. Dok je puk vršio službu na južnoj demarkacionoj liniji, brojno stanje jedinice bilo je u stalnom porastu jer je i kod novodošlih boraca bila prisutna želja o pohodu na jug. Odlaskom na čongradski front, ove nade su bar za izvesno vreme bile sahranjene. Posle pokušaja da se Vrhovna komanda privoli na izmenu ovog stava, nezadovoljstvo kod jednog dela vojnika je i dalje bilo prisutno. Zato je, po svoj prilici, iz sastava puka otpočelo i dezerterstvo. O bekstvima preko Tise, kao i prema Segedinu, u kojem su već kontrarevolucionari počeli sa intenzivnim organizovanjem, govore i pojedini još živi učesnici Mađarske Sovjetske Republike koji su služili u ovom puku. Po jednom izveštaju, koji je bio sastavljen 9. jula, u sastavu puka bilo je ukupno 1.806 vojnika i 55 oficira. U isto vreme je broj pešaka iznosio 1.489, a broj mitraljezaca 24.[98] Ovo prilično smanjenje moglo je biti posledica i drugih faktora koje takođe moramo da uzmemo u obzir. Po sećanju preživelih učesnika XV bačvanskog crvenog puka, delovi jedinice učestvovali su u ofanzivi Crvene armije.

Sem pešadijskih jedinica, bilo je Vojvođana i u artiljeriji mađarske Crvene armije. Po naredbi Vrhovne komande od 16. maja preovladao je princip da su divizije bile ojačane artiljerijom zavisno od trenutne borbene situacije. Raspolažemo samo sa delimičnim podacima o onim Vojvođanima koji su služili u artiljerijskim jedinicama. Na osnovu sećanja bivših crvenoarmejaca iz Vrbice (opština Čoka), možemo zaključiti da su oni bili raspoređeni u I artiljerijski puk, no nije sasvim sigurno da je taj raspored ostao sve do propasti Mađarske Sovjetske Republike. U artiljerijskim jedinicama iz Srbice bili su sledeći učesnici Mihok Antal, Sabo Đerđ, Tiri Janoš, Benyak Ištvan i Mihov Ferenc. U artiljerijskim jedinicama služili su još i Vaštag Janoš iz Bečeja, Girizd Janoš iz Ade, kao i Juhas Janoš, Pioker Janoš, Egete Ileš, Bičkei Ištvan i Kalmar Lajoš sa teritorije novokneževačke opštine.[99]

U Crvenoj armiji bile su oformljene još i posebne jedinice: za tehničku službu, inženjerske jedinice i druge slične vojne formacije Svakoj diviziji je, na primer, pridodata i posebna inženjerijska jedinica. No, bilo je i slučajeva kada su takve jedinice privremeno bile dodeljene manjim jedinicama radi izvršenja nekog posebnog operativno-borbenog zadatka. Iz ranijeg izlaganja već smo videli d a je 30. crvenom pešadijskom puku privremeno bila pridodata i novosadska inženjerijska četa. Po drugim podacima, bivši crvenoarmejac Holeciger Rudolf iz Bečeja bio je raspoređen u jednu budimpeštansku inženjerijsku jedinicu. Bilo je još Vojvođana u takvim jedinicama koji su služili i u raznim, pozadinskim formacijama Crvene armije. U dopunskom bata-

[98] Isto.

[99] Izjava spomenutih učesnika u Mađarskoj Sovjetskoj Republici, Muzej, arhivski br. 21631.

ljonu (X/151) služili su na primer, Aulik Ferenc i Domanj Ferenc iz Sente,[100] Horvat Ferenc iz Vrbice pripadao je posadi jednog oklopnog voza i borio se na čehoslovačkom, a posle na rumunskom frontu.[101] Neki Vojvođani služili su i u posebnim oružanim formacijama, čiji je borbeni zadatak bio gušivanje kontrarevolucionarnih pobuna. U tom pogledu su posebnu ulogu imali pokretna četa Lenjinfiuk i mornarički odred. Ove formacije su u najviše slučajeva delovale zajednički. Brojno stanje tih posebnih formacija bilo je oko 200 vojnika, pod komandom odlučnog i prekaljenog revolucionara Černik Jožefa. Pripadnici Lenjinfiuka i mornaričkog odreda takođe su bili odabrani revolucionari, koji su u savlađivanju kontrarevolucionarnih pokušaja uspešnije delovali nego crvene garde (straže). Nisu se borili samo u Budimpešti protiv kontrarevolucionarnih pokreta, nego su imali aktivnu ulogu i u savlađivanju kontrarevolucije u unutrašnjosti. U sačuvanoj memoarskoj građi naišli smo samo na imena nekoliko Vojvođana koji su služili u ovim specifičnim formacijama gde je bio i Franja Mihajlović iz Novog Sada, koji na žalost više nije živ.[102] Po svoj prilici, ovde je bio i Tot Kalman iz Subotice. Bivši crvenoarmejac, takođe iz Subotice, Bogar Janoš u svojoj izjavi tvrdi da je bio u mornaričkom odredu pod rukovodstvom Gajdoš Jožefa.[103] Veoma dragocene podatke pružio nam je o odredu Lenjinfiuk i bivši revolucionar iz Kikinde, Nađ Bela, koji je takođe pripadao ovoj specijalnoj jedinici.[104]

Spomenuti posebni odredi, između ostalog, veoma uspešno su dejstvovali i, početkom maja, u gušivanju kontrarevolucionarne pobune u Solnoku, kao i u savlađivanju kontrarevolucije u Budimpešti, 24. juna 1919. godine.

Bilo je još i drugih Vojvođana koji su se istakli u borbama protiv unutrašnje kontrarevolucije. Ovde, na prvom mestu može se istaći ime kasnije poznatog vojvođanskog pisca Šinko Ervina, kome je početkom maja 1919. godine pripala najvažnija uloga u učvršćenju proleterske vlasti u Kečkemetu. U danima poraza mađarske crvene armije i sloma fronta istočno od reke Tise, u gradu Kečkemetu politička situacija bila je više nego konfuzna. Na čelu grada bio je Direktorijum koji se, međutim, raspao na vest da su Rumuni prešli Tisu (što se uskoro pokazalo kao netačno).

U gradu je nastala panika i strahovalo se od ulaska rumunske vojske. I crvena straža pokazala se kao nesigurna. Postojala je opasnost i od izbijanja kontrarevolucije. Tada se pojavio u redovima trupa koje su se povlačile ispred Rumuna oficir Šinko Ervin, koji je u svojstvu gradonačelnika pristupio akciji za normalizovanje političke situacije u gradu. Za svoj rad dobio je saglasnost i od revolucionarne vlade. U sporazumu sa revolucionarnom vladom, Šinko je 4. maja uveo diktaturu u Kečkemetu. Sutradan su u gradu bili objavljeni plakati-oglasi kojima je bilo saopšteno da je u gradu uvedena vojna diktatura i za gradonačelnika je naimenovan Šinko Ervin. Bilo je saopšteno i to — da se za svaki neprijateljski istup protiv revolucionarnog pokreta predviđa smrtna kazna. Šinko je pristupio radu s velikom energijom da bi se situacija što pre normalizovala. Rasformirao je dotadašnji Direktorijum

[100] Izjava spomenutih učesnika u Mađarskoj Sovjetskoj Republici, Muzej..., arhivski br. 21631.
[101] Izjava Horvat Ferenca iz Vrbice, Muzej..., arhivski br. 21631.
[102] Podaci o spomenutom revolucionaru, Muzej..., arhivski br. 21540.
[103] Izjava Bogár Janoša iz Subotice, Muzej..., arhivski br. 21631.
[104] Izjava Nađ Bele iz Kikinde, Muzej..., arhivski broj 21631.

koji se pokazao kao nesposoban da u časovima opasnosti brani proletersku vlast. U gradskoj administraciji na čelo upravnih odeljenja Šinko postavlja nove ljude, ali su oni za svaku odluku morali da traže odobrenje od gradonačelnika. Sutradan, 5. maja 1919. godine, Šinko Ervinu bila je upućena i oružana pomoć iz Budimpešte. Naime, deo odreda Lenjinfiuk ušao je u grad i dotadašnja crvena straža, koja je brojala oko 200 ljudi, bila je razoružana i formirana je nova, od 60—80 odanih ljudi. Šinko Ervin je bio gradonačelnik u Kečkemetu, sa posebnim ovlašćenjima, sve do 3. juna. Tada je bio izabran i jedan Upravni odbor od 10 članova (Direktorijum). Uloga Šinko Ervina u političkom životu Kečkemeta time još nije bila završena. On je bio postavljen za rukovodioca novonaimenovanog Direktorijuma i na ovom položaju ostao je do 20. juna, kada je bio pozvan u Budimpeštu na novu dužnost.

U savlađivanju jednog kontrarevolucionarnog istupa istakao se i subotički revolucionar Huber Oskar koji je, kao što je poznato, radio u Kiškunhalašu. U blizini grada u opštini Pronafalva došlo je do kontrarevolucionarnog pokušaja i on je uputio jednu četu[105] XV bačvanskog crvenog puka radi savlađivanja ovog kontrarevolucionarnog pokušaja. Huber je o tom događaju 7. maja poslao detaljan izveštaj višim organima u Budimpešti.[106]

U savlađivanju lokalne kontrarevolucionarne pobune u Tapjoseli učestvovali su i neki bivši šandarmi koji su pridobili i imućni sloj stanovništva. Na čelu mesne Crvene straže i mesnog Direktorijuma bio je tada Tot Lajoš koji sada živi kao penzioner u Horgošu. On je uspeo da mobiliše Crvenu gardu i na taj način doprineo je savlađivanju ove lokalne pobune. Prilikom pobune neki od kontrarevolucionara su poginuli, a ostali su bili razoružani (poginula su 2 žandarma i 4 pripadnika Crvene straže).[107] Revolucionar iz Kikinde Fa Jožef je za vreme Republike bio komandant Crvene straže u Balatonfiredu. Ovde međutim, nije došlo ni do kakve kontrarevolucionarne akcije.[108]

Bilo je još Vojvođana koji su se istakli i u učvršćenju sovjetske vlasti i igrali dosta istaknutu ulogu i administrativno-upravnim organima Mađarske Sovjetske Republike. Među njima posebno se istakao Jočak Kalman, poznati radnički vođ u predratnom socijaldemokratskom pokretu u Novom Sadu.

USPEŠAN POHOD NA SEVER

Strategijska zapovest Vrhovne komande o ofanzivnim operacijama protiv čehoslovačke armije izdata je tek 25. maja. Operacije su, međutim, počele kasnije. U ovom radu nismo u mogućnosti da detaljnije opišemo tok operacije severne ofanzive Crvene armije koja je predstavljala najlepše strategijsko i vojno ostvarenje revolucionarne armije. Tu je učestvovao III korpus, u čijem su sastavu bile IV i VI divizija kao i III brigada. U isto vreme, V divizija i X brigada, umesto trećeg korpusa, bile su podređene neposredno Vrhovnoj komandi. U opštoj ofanzivi, koja je počela 30. maja, u sastav severne

[105] A magyar munkásmozgalom Bácskiskún-megyei harcosai (Életrajzgyűjtemény), Kečkemét, 1969, 84—85.
[106] Ispostava u Kiškunfeleđhazi, br. dokumenata 9, 1919.
[107] Izjava Tot Lajoša iz Horgoša, Muzej ..., arhivski br. 21631.
[108] Izjava Fa Jožefa iz Kikinde, Muzej ..., arhivski br. 21631.

armije nastupa i I divizija, a isto tako u prvim borbenim redovima je učestvovala i 80. internacionalna brigada. Pošto je Vojvođana bilo rasutih po svim jedinicama Crvene armije, sasvim je umesna pretpostavka da se i u naznačenim vojnim formacijama, koje su krenule u ofanzivu, borilo i dosta Vojvođana. Severna vojska Crvene armije je 5. i 6. jula izvojevala značajnu pobedu i zauzela Kašu. Devetog juna bila je završena i prva etapa severne ofanzive proterivanjem čehoslovačke intervencionističke armije iz najvećeg dela severne Mađarske i istočne Slovačke. Posle velikih uspeha Crvene armije, sile Antante su 8. juna poslale revolucionarnoj vladi notu u kojoj su zahtevale povlačenje armije na demarkacionu liniju. U slučaju ispunjenja zahteva, obećali su da će Mađarsku Sovjetsku Republiku pozvati na mirovnu konferenciju u Pariz. U suprotnom, predvideli su oštre sankcije i koncentrične vojne operacije protiv Republike. Borbe su, međutim, bile i dalje vođene. Front se u periodu između 10. i 17. juna stabilizovao. Severna vojska je izvršila pregrupisanje svojih snaga i pripremala nastavak operacija u zapadnom pravcu. Na severni front bile su upućene nove jedinice radi pojačanja. U toku priprema za nove operacije Komanda mađarske Crvene armije naredila je Komandi I korpusa da, ukoliko iz pravca Tise rumunska armija neće krenuti u ofanzivu, jednu diviziju iz sastava korpusa uputi na severni front.

U međuvremenu je tok operacija bio u punom jeku. U borbama vođenim na istočnom krilu fronta od 14. juna učestvovali su i vojnici 80 internacionalne brigade i Jugoslovenski komunistički bataljon koji je takođe bio upućen sa južne demarkacione linije na severni front.[109] U ovoj fazi operacije, koje su trajale od 10. do 17. juna, čehoslovačka armija je izvršila žestok protivnapad, ali nije postigla neke značajnije rezultate. Na oslobođenom području istočne Slovačke 16. juna je bila proglašena i Slovačka Sovjetska Republika.

U međuvremenu se situacija na spoljnopolitičkom planu i dalje komplikovala. Sile Antante su 13. juna uputile notu revolucionarnoj vladi zahtevajući ponovo neodložno povlačenje na demarkacionu liniju. Borbe na severnom frontu su između 18. i 24. juna ušle u svoju završnu fazu. U ovim operacijama učestvovala je i II divizija koju je Vrhovna komanda 18. juna, iz područja Prvog korpusa, uputila na čehoslovački front. U sastavu II divizije borilo se i dosta vojnika iz sastava 15. bačvanskog crvenog puka. Na žalost, bar zasada nismo naišli na podatke iz kojih bismo mogli tačno rekonstruisati koji su delovi puka bili angažovani u završnim operacijama na severnom frontu. Po svoj prilici, nije upućen na severni front ceo puk, mada su ostale jedinice II divizije u punom sastavu bile prebačene na čehoslovačko bojište. Po sećanju nekih bivših vojnika puka, odlazak na čehoslovački front bio je regulisan na dobrovoljnoj bazi. Oni koji su se dobrovoljno prijavili, odmah su krenuli na severni front. Po sećanju drugih učesnika, iz II divizije bio je upućen na čehoslovački front III bataljon 15. bačvanskog crvenog puka. Jedinice II divizije su se 19. i 20. juna borile na sektoru Nađšalo—Baršenre—Bojka i Alšovarad. Naravno, tu su krenuli u borbu i vojnici iz sastava 15 bačvanskog crvenog puka.

Nakon tih operacija jedinice II divizije izbile su na liniju Kalne i Pela.[110]

[109] Izjava dr Karolja Kovača iz Subotice, Muzej..., arhivski br. 21631.
[110] Liptai Ervin, A magyar vörös hadsereg 1919, 455.

Mađarska revolucionarna vlada je, posle dužeg kolebanja prihvatila notu sila Antante da se trupe severne mađarske Crvene armije povuku na demarkacionu liniju, mada nije mnogo verovala u obećanje tih sila da će u tom slučaju i rumunski intervencionisti evakuisati teritorije istočno od Tise. Na osnovu te odluke, borbe na severnom frontu su 24. juna ušle u svoju završnu fazu i tog dana je počelo primirje. Zatim je otpočelo i povlačenje jedinica Crvene armije i II divizija, kao i ostale jedinice, bila je povučena na raniji položaj. Na osnovu toga, i oni vojnici bačvanskog Crvenog puka, koji su bili angažovani u završnim operacijama severnog pohoda, vratili su se u svoju jedinicu. Prema izloženom, može se zaključiti da je smanjenje brojnog stanja ljudstva 15. bačvanskog crvenog puka bilo delom i posledica pretrpljenih gubitaka na severnom frontu. Međutim, kao što smo iz dosada izloženih materijala videli, II divizija je bila upućena na front tek nekoliko dana pre primirja, zato su i njeni gubici a isto tako i gubici Vojvođana koji su se borili na severnom frontu bili manje osetni. Smanjenje ljudstva bilo je više posledica dezertiranja izvesnog broja vojnika iz razloga koje smo već ranije istakli.

NEUSPELI NAPAD MAĐARSKE CRVENE ARMIJE PROTIV RUMUNSKE VOJSKE I UČEŠĆE VOJVOĐANA U OVIM OPERACIJAMA

Posle povlačenja Crvene armije iz istočne Slovačke, došlo je do izvesnog reorganizovanja vojske. Međutim, II divizija, a u njenom sastavu i 15. bačvanski crveni puk, ostala je i dalje u sastavu Prvog armijskog korpusa.

Nakon povlačenja vojske, u starešinskom kadru, a i među članovima revolucionarne vlade, vodila se diskusija o budućim operacijama vojske. Bilo je prilično rasprostranjeno mišljenje da u skoroj budućnosti zemlji ne preti opasnost od strane intervencije i da zato deo vojske treba demobilisati i uključiti u privredu. Takve optimističke prognoze o budućim perspektivama nisu bile realne ako se uzme u obzir da sile Antante nikada nisu odustale od plana da diplomatskim manevrima, ili neposrednom vojnom intervencijom, sruše Mađarsku Sovjetsku Republiku. Neposredno posle povlačenja, početkom jula, u Velikoj Kikindi se sastaju vojni rukovodioci balkanske francuske vojske sa predstavnicima država koje su u vojnom pogledu bile angažovane protiv Mađarske Sovjetske Republike.[111] Ovde se otvoreno raspravljalo o mogućnostima kružne intervencije. Vojne snage velikih sila, međutim, nisu bile u stanju da intervenišu zbog političkih, ekonomskih i drugih faktora. Preostala je zato i dalje intervencija rumunske i čehoslovačke armije. Nezavisno od toga, neposredna opasnost od nove vojne intervencije je i dalje postojala. U generalštabu mađarske Crvene armije, čije je sedište i dalje bilo u Gedeleu, intenzivno se radilo na operativnim planovima o forsiranju reke Tise i o ofanzivi protiv rumunske intervencionističke armije u cilju oslobođenja zauzetih teritorija istočno od Tise. Novi šef generalštaba Julije? Ferenc bio je odlučni pristalica ovog strategijskog plana. Kontrarevolucionarno raspoloženje generalštabnih oficira, za strategijski plan bilo je iz sasvim drugih razloga. Krupni vojno-strategijski razlozi nisu išli u prilog ovome planu. Odnos snaga na frontu duž reke Tise nije bio povoljan za mađarsku Crvenu

[111] Isto.

armiju. Generalštab nije mogao da koncentriše nadmoćnije snage, čak ni u pravcima planiranog proboja fronta. Moral i borbena spremnost u jedinicama revolucionarne vojske posle povlačenja sa severa nije bila na potrebnoj visini. Osim toga, predah i reorganizacija bili su više nego nužni. Bilo je svakako razloga koji su išli u prilog neodložnom pokretanju ofanzive protiv rumunske intervencionističke armije.

Kod pojedinih vojnih starešina bilo je prisutno mišljenje da Crvena armija raspolaže dovoljnim snagama da nanese osetne poraze ne samo čehoslovačkoj nego i rumunskoj intervencionističkoj armiji, a jedna nova pobeda bi još više podigla moral i bojnu gotovost revolucionarne armije. Osim toga, oslobođenje teritorija, koje su Rumuni zauzeli u ranijim borbama, imalo je veliki značaj u ekonomskom pogledu, jer su ta područja predstavljala žitorodne krajeve, a na taj način je i snabdevanje stanovništva životnim namirnicama bilo poboljšano. Činjenica je i to da je rumunska armija prethodnih nedelja bila znatno oslabljena, te je njena vrhovna komanda bila prinuđena da uputi jake snage na front u Besarabiji zbog pritiska ruske Crvene armije. Međutim, ruska revolucionarna vojska je još pre ofanzive mađarske Crvene armije bila zaustavljena i na taj način su Rumuni uspeli da upute svojim snagama na mađarskom frontu nova pojačanja. Otuda je odnos snaga bio još povoljniji za rumunsku armiju.

Po strategijskom planu, napad mađarske Crvene armije trebalo je da počne 20. jula prelaskom preko Tise. U operacijama u proboju trebalo je da učestvuju jedinice I i III korpusa, kao i 80. internacionalne brigade.[112]

Snage prvog korpusa sačinjavale su ukupno 46 bataljona (oko 22.000 pušaka) i 63 baterija (sa 222 topa). Tri divizije (5, 6, 7) dobile su zadatak da pređu reku kod Čongrada. U isto vreme su jedinice II divizije imale zadatak da forsiraju Tisu kod Solnoka. Nas posebno interesuje operativni plan II divizije, jer su se u sastavu te formacije borili vojnici XV bačvanskog crvenog puka. Divizija je, naime, po ratnom planu, posle prelaska Tise trebalo da nadire u pravcu Senteš—Orošhaza—Bekeščaba—Đula.[113]

Treći korpus je za izvršenje svojih ratnih zadataka raspolagao sa ukupno 24 bataljona (7.655 pušaka) i 24 baterija (85 oruđa). Glavne snage korpusa, tj. jedinice I divizije, ojačane II brigadom, imale su da pređu Tisu kod Tokaja i da zauzmu mostobran između Sabolča i Ramakaza.[114] Za period koji je prethodio napadu mađarske Crvene armije na Tisi imamo podatke o nekim Vojvođanima učesnicima. Posebno nas interesuje jedan prikaz o gubicima 30. crvenog puka između 5. juna i 6. jula 1919. godine. Među njima se nalaze i sledeći Vojvođani: Hlavinska Janoš iz St. Kanjiže, Švejcer Jožef iz Apatina, Haršanji Janoš iz Torde, Ivanković Janoš iz Sombora i Lukač Gašpar, takođe iz Sombora.[115] Posle jake artiljerijske vatre, 20. jula u ranim jutarnjim časovima otpočela je ofanziva mađarske Crvene armije i jedinice I i III korpusa uspešno su prešli reku Tisu. Glavne snage I korpusa forsirale su reku kod Solnoka (VI i VII divizija) i zauzele mostobran na drugoj strani reke. Primer tih jedinica sledile su i grupe V divizije.[116]

[112] Liptai Ervin, n. d., 469—472.
[113] Isto.
[114] Isto.
[115] H.I.L., spomenuti fond, kutija 104, broj dokumenata 7.
[116] Liptai Ervin, n. d., 478.

Na desnom krilu fronta II divizija je uspešno forsirala reku i uspostavila mostobran kod Mindsenta. Iz postojeće dokumentacije može se zaključiti da su bataljoni XV bačvanskog crvenog puka uspešno realizovali svoj prvi borbeni zadatak, prešli na drugu stranu reke, zauzeli mostobran i na taj način osigurali nesmetani prelazak ostalih jedinica II divizije. Dok su glavne snage I korpusa istočno od Solnoka bile u intenzivnom nadiranju, u isto vreme su na južnom krilu i jedinice II divizije uspešno napredovale i zauzele Senteš i Segvar.[117] U ovim mestima stanovništvo je crvene vojnike dočekalo sa oduševljenjem.

Trupe III korpusa su se 21. jula nalazile na liniji Timar—Nađfalu—Tisaeslo. Na levom krilu ove grupacije bio je raspoređen i 23. crveni puk, u kojem je bilo i dosta Vojvođana. Ovaj puk, međutim, nije dobio odgovarajuću artiljerijsku podršku, a bile su učinjene i krupne strategijske greške. Puk je odmah po dolasku izložen žestokom napadu neprijatelja i bio je razbijen. Glavne snage su se u neredu povukle na drugu obalu. Na taj način je na levom krilu III korpusa nastala veoma teška situacija. I pored toga, prvi dani ofanzive su prošli u znaku pobeda Crvene armije. Glavne udarne snage istočno od Solnoka i dalje su dobro napredovale. Jedinice II divizije su bile koncentrisane na desnom krilu fronta i postizale uspešne strategijske poteze odbrambenog karaktera, jer je komanda divizije očekivala rumunski protivnapad sa jakim snagama i u tom smislu je poslala izveštaj svojim pretpostavljenima.[118]

Kičmu odbrane II divizije sačinjavala je tzv. „senteška" odbrambena grupacija (15. bačvan. crveni puk, 38. crveni puk i III/68. bataljon).[119]

Rumunski protivnapad počeo je 23. jula. Jedinice II divizije, usled nedovoljno borbenog morala, nisu dugo izdržale pritisak neprijatelja. Napustile su položaje i u paničnom bekstvu prešle su na drugu obalu. Na istočnoj obali Tise ostao je samo jedan mali mostobran u kojem su zauzeli odbrambene položaje 38. crveni i 15. bačvanski crveni puk.[120]

24. jula je na celom frontu otpočeo rumunski protivnapad, jer je rumunska vrhovna komanda tek sada ubacila u borbu i svoje sveže rezerve. Istoga dana je počeo rumunski napad i protiv 80. internacionalne brigade. U redovima ove jedinice najviše je bilo Rusa, Austrijanaca, Nemaca i Jugoslovena. Naime, u 80. internacionalnu brigadu bili su raspoređeni i vojnici II balkanskog bataljona. Posle severne ofanzive i povlačenja, ovaj bataljon je i dalje ostao u sastavu 80. brigade, koja je bila takođe upućena na rumunski front. Brigada je na početku uspešno odolevala nadmoćnijim snagama Rumuna, da bi posle bila potisnuta sve do obale reke i skoro potpuno uništena. Od 1.626 internacionalista, na drugu stranu reke prešlo je svega 730 ljudi.[121] I većina vojnika II balkanskog bataljona poginula je i bila zarobljena. O tome svedoči i pismo Svetozara Mošorinskog od 26. jula koje je uputio Ivanu Matuzoviću: „Oni drugovi, koji su trebali da se vrate tebi, većinom Bosanci i Srbijanci, poginuli su ili je velika većina pala u zarobljeništvo."[122] Pritisak neprijatelja

[117] Isto.
[118] Liptai Ervin, n. d., 491.
[119] H.I.L., spomenuti fond, kutija 104, broj dokumenata 7.
[120] Liptai Ervin, n. d., 490.
[121] Hajdú Tibor, A Magyar Tanácsköztársaság, Budapest, 1969, 338—340.
[122] Kővágó László, Internacionalisták a Tanácsköztársaságért, Budapest, 1969, 153—154.

se u međuvremenu pojačao i na VI diviziju kod Solnoka. U ovim borbama posebno su se istakle jedinice VI divizije.

Usled sve većeg pritiska nadmoćnijih snaga neprijatelja, kao i zbog najnovijih spoljnopolitičkih i unutrašnjih zbivanja, koja su demoralizatorski delovala, kod prvog korpusa je 25. jula već počelo rasulo. Istoga dana su u mostobranu kod Senteša vojnici 30. crvenog i 15. bačvanskog crvenog puka još vršili opsešne odbrambene pripreme da suzbiju napad neprijatelja. Istoga dana popodne, međutim, kada je otpočeo rumunski napad protiv mostobrana, otpor 30. crvenog puka bio je brzo slomljen. I njegovi delovi su samovoljno napustili front. Zbog toga je u celom puku izbila panika i vojnici su u opštem bekstvu prešli na drugu stranu reke. Samovoljno povlačenje 30. puka pogoršalo je, naravno, i položaj 15. bačvanskog crvenog puka. Odbrana mostobrana počivala je na zajedničkim snagama oba puka. Po podacima kojima raspolažemo, 15. bačvanski crveni puk nije ni pokušao da sopstvenim snagama organizuje odbranu mostobrana. Povlačenje 30. puka demoralizatorski je delovalo i na vojnike 15. bačvanskog crvenog puka. Jedinica nije ni pokušala da sopstvenim snagama organizuje odbranu. Vojnici su se potpuno demoralisali, jer su računali na mogućnost opkoljenja. Zato je i otpor 15. bačvanskog puka bio brzo slomljen, otpočelo je i njegovo neorganizovano povlačenje i povratak na desnu obalu Tise.[123]

Neprijatelj nije računao na takav brzi slom odbrane mostobrana i nije bio u mogućnosti da progoni one jedinice Crvene armije koje su se povlačile u velikom broju. Zato su i gubici 15. bačvanskog crvenog puka u dotadašnjim borbama, kao i prilikom povlačenja, bili mali.

Posle evakuisanja mostobrana kod Senteša pritisak rumunske armije još više je bio pojačan i na glavne snage I korpusa, koji je posle od Vrhovne komande dobio naređenje da se povuče u mostobran kod Solnoka. Na taj način je Crvena armija 26. jula istočno od reke Tise držala samo mostobran kod Solnoka, jer su se i jedinice III korpusa, koje su dotle držale desno krilo fronta, takođe povukle na zapadnu obalu Tise. Rumunska komanda je 27. jula već donela odluku o prelasku njenih trupa preko Tise i o nastavljanju operacija prema Budimpešti. Te operacije, međutim, trebalo je još pripremiti, pa je mađarska Crvena armija mogla da se sredi i da dođe do nužnog predaha. Kod nekih jedinica, međutim, već je tada otpočeo proces raspada i masovno dezerterstvo. Neke jedinice su, ipak, još bile spremne i sposobne za dalju borbu. One su bile u stanju da drže front na desnoj obali Tise i na taj način mogle da produže za izvesno vreme i postojanje Mađarske Sovjetske Republike.

Iz dana poraza i raspada Crvene armije raspolažemo još izvesnim podacima koji se odnose na XV bačvanski puk. Po jednom iskazu, koji potiče od 27. jula, komandant puka je bio i dalje Pajica Leo. Istoga dana u puku je bilo raspoređeno ukupno 35 oficira i 1.100 vojnika, sa 685 pušaka i 20 mitraljeza. Ako ovaj iskaz uporedimo sa onim od 11. jula (tj. za period pre početka ofanzive Crvene armije), kada je bilo naznačeno ukupno 55 oficira i 1.806 vojnika, onda možemo zaključiti da jedinica, sudeći bar po brojnom stanju, još nije bila razbijena. Smanjenje ljudstva nije bilo posledica samo pretrpljenih gubitaka, već i dezertiranja posle povlačenja na drugu stranu Tise.

[123] Liptai Ervin, n. d., 490.

U međuvremenu je raspad Crvene armije uzeo sve veće razmere. Intervencionistička rumunska armija je 29. jula prešla reku Tisu i zapadno od Tokaja uspostavila dva mostobrana.

Revolucionarna vlada je uložila još i tih dana vanredne napore da spase situaciju. Naročito se trudila da se podigne borbeni moral III korpusa jer su te trupe bile još sposobne za dalju borbu i za usporavanje rumunskog nadiranja. Zato su članovi Revolucionarne vlade delom otišli na front da bi bodrili vojnike za nastavljanje borbe.

PAD MAĐARSKE SOVJETSKE REPUBLIKE

U poslednjim danima postojanja sovjeske države odnosi između socijaldemokrata i komunista do kraja su se zaoštrili. Komunisti su bili za nastavljanje borbi. Njihov stav su podržali i levi socijalisti. Većina socijaldemokrata, međutim, smatrala je za uzaludno produženje borbe i bila je na stanovištu potrebe ukidanja sovjetskog sistema. Neki istaknuti socijaldemokrati su već od 25. jula u Beču vodili pregovore sa predstavnicima misije Antante o formiranju jedne sindikalne vlade koja bi „mirnim putem" ukidala sistem sovjetske vladavine. Socijaldemokrati su u isto vreme veoma intenzivirali i svoju unutrašnjo-političku aktivnost koja je samo ubrzala rasulo. U međuvremenu su Rumuni, severoistočno od Solnoka, nastavili svoje nadiranje. Još dve su divizije bile prebačene preko reke, a zatim i druge nove jedinice. Socijaldemokratski rukovodioci istoga dana već su vršili pritisak na Revolucionarnu vladu da podnese ostavku. Kun Bela je u tim časovima uložio krajnje napore za spasavanje proleterske vladavine. U poruci koju je poslao lično Lenjinu tražio je neodložno operacije sovjetske Crvene armije u Besarabiji da bi rumunsku armiju sprečile da nastavi svoje nadiranje prema Budimpešti. 31. jula stigao je i odgovor Lenjina na jednu raniju poruku Kun Bele u kojem stoji da se čini sve za spasavanje Mađarske Sovjetske Republike, ali vojna situacija u Ukrajini ne dozvoljava preuzimanje ozbiljnijih akcija.[124]

31. januara 1919. godine reku Tisu su prešle nove rumunske snage i nastavile napredovanje. Istoga Dana Kun Bela se u Cegledu sastao sa načelnikom Generalštaba Julije Ferencom, koji je pokušao da ga ubedi u uzaludnost daljeg nastavljanja borbe. Trećina prisutnih u Generalštabu se, međutim, izjasnila za nastavak borbe i doneta je odluka da 1. avgusta jedinice korpusa izvrše protivnapad radi zauzimanja Solnoka. Skoro u isto vreme bila je sazvana i plenarna sednica Centralnog sindikalnog veća na kojoj se većina prisutnih izjasnila za ostavku Revolucionarne vlade. Ova odluka je odmah bila saopštena i Beli Kunu. Vlada je još istoga dana uveče sazvala sednicu. Posle dramatičnih diskusija preovladalo je mišljenje da još jednom treba pokušati otpor. Sutradan, posle žestokih borbi, vojnici I korpusa zauzeli su Solnok. Ovaj događaj, međutim, nije izmenio opštu vojnu i političku situaciju. Prvog avgusta pre podne održana je poslednja sednica Revolucionarne vlade. Tu su socijaldemokratski narodni komesari bili u većini, jer su komunisti i levi socijaldemokrati većinom bili na frontu, da bi vojnike ubedili u potrebu nastavljanja borbe. Preovladao je stav da se na sednici budimpeštanskih radnič-

[124] Liptai Ervin, n. d., 490—497.

kih i vojničkih veća, koja je trebalo da se održi još istoga dana prepodne, predloži formiranje takve vlade koja bi bila prihvatljiva i za sile Antante. Na sednicu je došao i Bela Kun, kojega su prisutni toplo pozdravili i oprostili se od njega kao pravog revolucionara. Ova epizoda, međutim, nije izmenila tok događaja. Mađarska Sovjetska Republika pala je posle dramatične borbe od 133 dana.

BELI TEROR

Posle pada Mađarske Sovjetske Republike od predstavnika desnih socijaldemokrata bila je formirana sindikalna vlada, ali ona nije uspela da se konsoliduje. Vrhovna komanda je naredila obustavu vatre, što je, u stvari, bilo suvišno jer su jedinice već bile u fazi opšteg raspadanja. Pripadnici Crvene armije masovno su se vraćali u Budimpeštu, a neki su prebegli u Dunantul (zapadna Mađarska). Neke jedinice, koje su već bile u opštem rasulu, pale su u rumunsko zarobljeništvo, a nije bio ni mali broj onih zarobljenika koji su kao komunisti bili streljani po kratkom postupku. Bili su zarobljeni i vojnici I korpusa koji su kod Solnoka izdržavali na položajima do kraja. Tom prilikom je palo u zarobljeništvo oko 40.000 vojnika.[125] Raspao se i III korpus, a samo manje naoružane grupe prebegle su u Dunantul. Socijaldemokratsku vladu Peidl Đule niko nije uzeo ozbiljno. Kontrarevolucija je sve više postala gospodar situacije, naročito u unutrašnjosti, mada su neki od mesnih direktorijuma u unutrašnjosti ostali na dužnosti jedno vreme i posle propasti Mađarske Sovjetske Republike. Ali, to je bila samo beznadežna borba i kontrarevolucija je uspela da učvrsti svoje pozicije, naročito u Dunantulu. Otpočeo je zloglasni „beli teror".

I učesnici Vojvođani, koji su još u životu, živo se sećaju na teror koji je otpočeo posle pada sovjetske vladavine. Njihova sudbina je bila slična sudbini ostalih bivših vojnika Crvene armije. Raspao se i 15. bačvanski crveni puk. Deo bivših vojnika uspeo je da pređe preko demarkacione linije neposredno po padu Mađarske Sovjetske Republike, mada su jugoslovenski pogranični organi pooštrili sistem kontrole na granici da bi sprečili masovan ulazak izbeglica iz Mađarske. Bilo je i takvih Vojvođana revolucionara koji su ispred hortijevskog terora prebegli u Baranju i Pečuj. Kod jednog dela revolucionara preovladala je i nada da se u Baranji, koja je još bila pod srpskom okupacijom, mogu organizovati i prikupljati snage radi suprotstavljanja hortijevskom režimu i „belom teroru" koji je uzeo sve drastičnije razmere. U Baranji su se našli i poznati revolucionari segedinskog revolucionarnog rada, Udvardi Janoš i Andorka Janoš. Ovaj poslednji je pobegao iz Francuske gde je bio odveden radi izdržavanja kazne koju mu je segedinski francuski sud izrekao zbog revolucionarnog rada u gradu.

Vojvođani, međutim, nisu svi uspeli da izbegnu teror, u masovnim pokoljima koje su priredili kontrarevolucionari svakako je bilo i žrtava iz Vojvodine. O tome nismo uspeli da prikupimo detaljnije podatke, jer o žrtvama i broju pobijenih čak i mađarska istoriografija raspolaže samo orijentacionim

[125] Hajdú Tibor, n. d., 347.

podacima. O masovnim streljanjima veoma često nije ostalo pismenog traga, jer su zloglasni odredi zarobljene revolucionare obično ubijali „po kratkom postupku". U jednoj publikaciji, koja je izdata 1969. godine u Kečkemetu i koja sadrži biografske podatke istaknutih revolucionara sa teritorije županije Bačkiškunšag, ima podataka i o dvojici vojvođanskih revolucionara koji su takođe postali žrtve hortijevskog „belog terora". U Kiškunhalašu je 6. avgusta 1919. godine, kod gradske ciglane, sa jednom grupom revolucionara bio ubijen i subotički revolucionar Huber Oskar.[126] U zatvoru u Kaloči od kontrarevolucionara bio je mučen do smrti Žoldoši Janoš Joahim iz Adorijana koji se preselio u Kecel još pre I svetskog rata.[127]

Pojedini Vojvođani su samo igrom slučaja izbegli smrt. Među njima bio je i Tot Lajoš iz Horgoša, komandant Crvene straže u Tapjoseli. Njega je od sigurne smrti spasao jedan hortijevski podoficir s kojim je za vreme rata služio u istoj jedinici.[128] Neki bivši vojnici Crvene armije obreli su se u Segedinu (Rada Šandor, Marijai Šandor i Juhas Jožef iz Novog Kneževca i Turn Gergelj iz Kikinde). Oni su bili danima mučeni, a posle su vršili pritisak na njih da stupe u novoformiranu hortijevsku armiju. Na kraju su ipak uspeli da se reše zatvora i da dođu kući.[129] Drugi učesnik, Fa Jožef iz Kikinde, komandant Crvene armije u Balatonvilagošu, takođe je pao u ruke kontrarevolucionara. Jedno vreme bio je mučen i maltretiran, ali su ga na kraju ipak pustili na slobodu i uspeo da pređe u Jugoslaviju.[130] Po nekim drugim podacima, od bivših vojnika Bačvanskog crvenog puka mnogi su pali i u rumunsko zarobljeništvo i oni su bili odvedeni u logor u Tapjošuju. Ovi su bili u zarobljeništvu oko 3 meseca, što se može zaključiti i iz pismenog sećanja Korponai Ferenca. Postupak sa zarobljenicima bio je veoma grub, a ishrana slaba. Mnogi su se razboleli i umirali od trbušnog tifusa. Korponai je uspeo da pobegne sa jednom grupom od 10 ljudi. Prebacili su se u Segedin i jedno vreme pritajili, a posle je svaki krenuo svojoj kući krijući se od Hortijevskih vlasti. Korponai je prebegao preko demarkacione linije i došao je kući u Čoku pešice.[131]

Imali su različitu sudbinu i nekadašnji crvenoarmejci iz Sente. Bivši pripadnik 38. crvenog puka Balog Karolj, posle ranjavanja je bio u bolnici u Kečkemetu. Ovde ga je zatekla rumunska okupacija. Bio je interniran u sabirni logor u Zalaegerseg gde je proveo oko 18 meseci. Posle je jedno vreme boravio u Segedinu, pa u Čegu, gde je radio kod jednog imućnijeg seljaka da bi zaradio novac za putne troškove. Stigao je kući tek 1922. godine.[132] Drugi učesnik iz Sente, Aulik Jožef je pobegao ispred terora prvo u Šopron, a posle u Beč. Ovde je završio tečaj za agitaciju i 1924. godine došao kući u Sentu. Guljaš Arpad, takođe iz Sente, bio je uhvaćen od strane Rumuna u Kiškunfeleđhazi. Bili su smešteni u zgradu gimnazije, a radili su na železničkoj sta-

[126] A magyar munkásmozgalom Bácskiskún megyei harcosai (Életrajzgyűjtemény), 47.
[127] A magyar munkásmozgalom Bácskisún megyei..., 106.
[128] Izjava Tot Lajoša iz Horgoša, Muzej..., arhivski br. 21631.
[129] Izjava spomenutih učesnika u Mađarskoj Sovjetskoj Republici, Muzej..., arhivski br. 21631.
[130] Izjava Fa Jožefa iz Kikinde, Muzej..., arhivski br. 21631.
[131] Izjava Korponai Ferenca iz Čoke, Muzej..., arhivski br. 21631.
[132] Izjava Balog Karolja iz Sente, Muzej..., arhivski br. 21631.

nici na utovaru i istovaru robe. Jednoga dana uspeo je da pobegne i došao je pešice kući u Sentu. Kasno u jesen 1919. godine, Kovač Ikladi Mihalj pao je u rumunsko zarobljeništvo u Kiškunhalašu. Uskoro su ga prebacili u logor u Kečkemet gde su ga zadržali oko 4,5 meseca. Posle je dospeo u Segedin, gde su hortijevske vlasti vršile pritiask na njega da stupi u nacionalnu armiju. Jedne noći, međutim, uspeo da prebegne preko demarkacione linije i stigao je kući krajem decembra 1919. godine.[133] Vereš Nađ Deneš takođe je pao u rumunsko zarobljeništvo. Bio je u logoru 3,5 meseca, a posle je pušten. u Bekeščabi je, međutim, bio ponovo uhapšen. Ipak je uspeo da se prebaci preko demarkacione linije, odakle je došao kući u Sentu u novembru 1919. godine,[134] Volf Lajoš iz Sente je, od novembra 1919. godine pa sve do propasti Mađarske Sovjetske Republike, radio u jednom magacinu na Kelenfeldu u Budimpešti. Ipak je bio uhapšen, mučen i zadržan pod istragom 6 meseci. Posle je bio osuđen na 6 godina. Bio je jedno vreme u sabirnom logoru u Hajmaškeru, a odavde je uspeo da pobegne sa jednom grupom, od 16 ljudi. Prešao je u Čehoslovačku, a posle u Beč i vratio se u Jugoslaviju 1921. godine.[135] Detaljno je opisao svoj životni put i Baka Jožef, takođe iz Sente. Posle pada Mađarske Sovjetske Republike on je dospeo u Kiškunfeleđhazu gde su ga uhvatili Rumuni i prebacili u Kečkemet. Ovde su radili na železničkoj stanici na utovaru i istovaru robe. Posle su ih vratili u Kiškunfeleđhazu, a za kratko vreme bili su upućeni u Segedin. U dvorištu zatvora Čilag, na osnovu jednog spiska, neki su bili izdvojeni i zadržani, a ostali su pušteni na slobodu. Ovde se okupila jedna grupa od 7—8 ljudi koji su bili iz Bačke. Tu je sreo i Rehak Đulu kojeg je od ranije poznavao kao vozača komandanta XV bačvanskog puka. Sa Rehakom je prešao demarkacionu liniju kod Horgoša. Mogli bismo i dalje da nabrajamo slične primere. Šuljok Janoš, bivši crvenoarmejac iz Subotice, posle pada sovjetske vladavine krenuo je u Segedin u nameri da se prebaci preko demarkacione linije. Ovde je pao u ruke zloglasnog Pronaijevog oficirskog odreda. Držali su ga u zatvoru oko 10 meseci. Bio je zajedno u zatvoru sa učiteljem iz Apatina Jung Janošem, koji je takođe bio učesnik u revoluciji. Obojica su imali prilike da budu očevici sadističkih ižívljavanja zloglasnih pijanih oficira. Igrom slučaja, ipak su uspeli da se oslobode zatvora i prebegnu preko demarkacione linije.[136]

Sasvim slučajno je izbegao smrt i Gutai Ferenc iz Subotice. Posle pada Mađarske Sovjetske Republike i on je morao da beži iz Budimpešte. Ušao je u jedan voz, koji je krenuo za Suboticu, i nadao se da će u masi putnika uspeti da pređe preko demarkacione linije. Ali, kod Kiškunhalaša su ga prepoznali prilikom kontrole voza, skinuli ga i zatvorili. U zatvoru je već bilo nekoliko Vojvođana. Kratkim postupkom bili su osuđeni na smrt. Međutim, žandarm koji je takođe bio Subotičanin, jedne noći, kada je bio na straži, pustio je na slobodu celu grupu i pobegao je zajedno sa njima.[137]

Bivši crveni vojnici iz Stare Kanjiže takođe su dospeli u zarobljenički logor u Kečkemetu. Među njima su bili Šarnjai Mihalj i Kriška Đerđ. Almaši

[133] Izjava Kovač Ikladi Mihalja iz Sente, Muzej..., arhivski br. 21631.
[134] Izjava Vereš Nagy Deneša iz Sente, Muzej..., arhivski br. 21631.
[135] Izjava Volf Lajoša iz Sente, Muzej..., arhivski br. 21631.
[136] Izjava Šuljok Janoša iz Subotice, Muzej..., arhivski br. 21631.
[137] Izjava Gutai Ferenca iz Subotice, Muzej..., arhivski br. 21631.

Maćaš je sa masom bivših crvenoarmejaca bio zatvoren u jednoj kasarni u Budimpešti. I njega je poslužila sreća jer je uspeo da pobegne.[138]

Interesantne podatke je saopštio o prvim danima propasti Mađarske Sovjetske Republike i komandant Jugoslovenskog crvenog bataljona dr Kovač Karolj. 2. ili 3. avgusta stigao je u jedinicu Ivan Matulović, održao govor pred postrojenim vojnicima i saopštio im je žalostan događaj o propasti Mađarske Sovjetske Republike. Vojnici su, međutim, sa nevericom slušali ovu vest i bili su zajedno još jedan dan, da bi proverili istinitost vesti o padu proleterske države. Na kraju je pala odluka o rasformiranju bataljona. Svaki bivši vojnik je dobio po 2.000 kruna za putne troškove i otpusnicu sa datumom od 26. jula, kao da je bataljon bio rasformiran još pre pada Mađarske Sovjetske Republike.[139] Veilka većina učesnika u Mađarskoj Sovjetskoj Republici nastavila je revolucionarnu borbu i posle povratka u novu domovinu. Posle Obznane i Zakona o zaštiti države iz 1921. godine, Komunistička partija Jugoslavije morala je da pređe u duboku ilegalnost. Jedan deo bivših crvenoarmejaca se već tada pasivizirao. Ostali su nastavili borbu i prihvatili rizik ilegalnog partijskog rada, hapšenja i zatvaranja.

Deo učesnika Vojvođana, međutim, ostao je u neobeleženim grobovima i žrtvovao je svoj život za odbranu Mađarske Sovjetske Republike. Isto tako bilo je u priličnom broju i onih koji su posle pada Mađarske Sovjetske Republike postali žrtve hortijevskog „belog terora".

ZAKLJUČAK

Za vreme postojanja Mađarske Sovjetske Republike, u proleterskoj državi se našao i priličan broj Vojvođana, od kojih je većina časno ispunila svoju internacionalnu obavezu u odbrani te države protiv strane intervencije i unutrašnje kontrarevolucije, nezavisno od ideološkog opredeljenja.

Njihov najsvesniji deo su predstavljali svakako oni koji su, na vest o proglašenju proleterske države, prebegli u Mađarsku, pojedinačno ili u grupama, ili su uspeli da se prebace iz Sovjetske Rusije. Oni su se borili u raznim jedinicama mađarske Crvene armije, ali ih je najviše bilo u sastavu 15. bačvanskog crvenog puka. Bilo ih je, međutim, i u raznim drugim oružanim formacijama, kao što je, na primer, Leteći odred, tj. Lenin fiuk (Lenjinovi sinovi), u mesnim crvenim gardama i drugim oružanim formacijama za borbu protiv unutrašnje kontrarevolucije.

Obični vojnici, crveno-armejci, uglavnom su izdržali do kraja u odbrani sovjetske države, dok je deo oficira (bivši oficiri austro-ugarske armije) u vreme pogoršanja vojnog i političkog položaja Mađarske Sovjetske Republike prešao u tabor kontrarevolucije. Kod većine vojnika u sastavu 15. bačvanskog crvenog puka bila je prisutna želja za širenjem revolucije i za oružanim upadom u područja novoformirane države SHS, preko južne demarkacione linije. U ovoj želji bilo im je primarno oslobođenje Bačke, gde su im se nalazile porodice. Političko i vojno rukovodstvo proleterske države, međutim, nije prihvatilo ovaj zahtev jer nije želelo da otvori još jedan front na jugu. Ali, ovaj stav nije uvek bio čvrst. Krajem maja 1919. godine, u danima pobeda Crvene armije na severnom frontu, u vojnom rukovodstvu bilo je mišljenja da je jedna takva akcija, sa vojne tačke gledišta, iz-

[138] Izjava spomenutih učesnika iz Stare Kanjiže, Muzej..., arhivski br. 21631.
[139] Izjaav dr Karolja Kovača iz Subotice, Muzej..., arhivski br. 21631.

vodljiva, ali je na kraju i kod njih preovladao politički momenat. Ovi negativni stavovi u odnosu na pohod u pravcu juga u izvesnom smislu su demobilizatorski uticali na vojnike i oficire 15. bačvanskog crvenog puka, ali ne u tolikoj meri da onemogući angažovanje spomenutog puka u napadu, koji je počeo 21. jula, protiv rumunske intervencionističke armije. Zato se raspad puka i razilazak vojnika poklapa i sa propašću Mađarske Sovjetske Republike.

PETAR PEKARIĆ

POLIT U BRANIKU

O dr Mihailu Politu Desančiću je u našoj istoriografiji dosta pisano, ali njegov publicistički rad u *Braniku* nije još do danas u celini osvetljen. Pokušaću zato da priđem tom ogromnom izvoru saznanja, koji čini neiscrpan fond građe za izučavanje ličnosti Polita Desančića, njegovog političkog javnog i parlamentarnog delovanja, kao i za izučavanje društvenih i političkih prilika našeg naroda u Ugarskoj.

Polit nije ni osnivač *Branika*, ni urednik prilikom njegovog pokretanja, ali Politova ličnost dominira u njemu od 1887. godine pa sa manjim ili većim prekidima sve do 1914. godine, kada se sa br. 142, od 19. jula (1. avgusta), ovaj list posle 30 godina kontinuiranog izlaženja gasi.

Kada je Miša Dimitrijević osnovao *Branik*, u prvom broju od 5 (17) oktobra 1885. godine, on je istakao poznata imena „odabrane publicističke i književne snage kao što su: Milan Andrić, Arkadije Varađanin, dr Ilija Vučetić, dr Paja Janković, dr Milan Janković Batut, dr Ilija Ognjanović, Dane Prica, Stari Saborlija, dr Milan Savić, I. Sopron i A. Hadžić."[1] To je sve. Među ovim imenima nema Polita. Da se on ne krije ni pod pseudonimom Stari Saborlija svedoči činjenica da sve do 1887. godine u *Braniku* NEMA NIJEDNOG POLITOVOG ČLANKA, a kada se te godine Polit uključio u *Branik*, to je bio mali praznik, propraćen posebnim tekstom uredništva: „Naš čuveni sunarodnik dr M. Polit Desančić, čije su reči nekada nalazile odjeka u čitavoj Evropi, bio je okolnostima nateran na dugo ćutanje. Na korist narodne stvari... on je, evo, opet progovorio."[2] Tako se člancima *Nova brošira dr M. Polita Desančića* i *Kikindski program i rasulo SNSS* Polit uključuje u *Branik* da bi u njemu, istina, sa još jednim dužim prekidom, neumorno pisao sve do 1914. godine. On ulazi u ovaj list u zrelim godinama, a kada je objavio svoje poslednje članke, bio je već starac.

Ponovno uključivanje Polita u javni život neće utišati, nego će, naprotiv, razbuktati političke strasti među grupacijama. One su nikle na ruševinama SNSS, koja je formalno još postojala, ali praktično grupa radikala sa

[1] *Branik*, 31 1885, od 28. XII (5. I 1886).
[2] *Branik*, 5 1887, od 10 (22) I.

Zastavom i Jašom Tomićem već je bila na jednoj, a družina *Branika* Miše Dimitrijevića i dr Ilije Vučetića joj se najoštrije suprotstavlja, na drugoj strani. Javan prilazak Polita družini oko *Branika* prirodna je posledica njegovih ličnih i političkih koncepcija.

Aktiviranje grupe oko *Branika*, pa i Polita 1887. godine, mogla bi se dovesti u vezu i sa predstojećim izborima za Ugarski sabor. Srbi su tada u njemu imali samo jednog poslanika, Mišu Dimitrijevića. Obe grupe pripremale su se, dakle, za izbore.

Zbor SNSS u Sentomašu, 26. aprila 1887. god. ima istorijski značaj: na njemu je definitivno i formalno došlo do raspada SNSS na dve partije: radikalnu i liberalnu. To je „bio poslednji neuspeo pokušaj da se pod imenom jedne stranke donesu načelne odluke. Međutim, obe protivničke frakcije su u suštinskim pitanjima „nepokolebivo ostale na suprotnim pozicijama."[3]

Uskoro, 1. maja 1887. godine, na opštem biračkom zboru u Novom Sadu družina oko *Branika* izdvaja se u posebnu stranku, stojeći na osnovama Bečkerečkog programa, sa starim nazivom SNSS. U javnosti, ova grupa se naziva Liberalna stranka. Istog dana ova stranka je izabrala i središnji odbor, a za predsednika dr Mih. Polita Desančića. Na tom zboru *Branik* je proglasila za organ SNSS, te od broja 47, od 21. aprila (3. maja), u njegovom zaglavlju stoji: „Organ Srpske narodne slobodoumne stranke", što će on ostati sve do 1914. godine.

Koliko god da je Polit bio pasivan ili aktivan učesnik u rascepu SNSS, ne može mu se prebaciti da u svom dugom životu nije pokušavao da ostvari slogu tada već zavađenih političkih stranaka.

Do izvesnih dodira radikala i liberala dolazilo je 1893. god. za vreme putovanja Marka Miljanova kroz Novi Sad. Sledeće godine opet dolazi do kontakata radikalnih prvaka koje vodi Emil Gavrila i liberala koje zastupa Stevan Malešević.

Na narodnosnom kongresu u Budimpešti 1895. godine učestvuju obe stranke. Polit vodi glavnu reč, pa se ostvaruje kratkotrajna stranačka saradnja. Liberali pod predsedništvom dr Mih. Polita Desančića drže svoju konferenciju 2(14) novembra 1896. god. na kojoj zaključuju: „SNSS izjavljuje u načelu svoje ubeđenje o potrebi i mogućnosti narodne sloge . . ." [4] Oni predlažu formiranje jednog stalnog narodnog odbora od predstavnika obe stranke, koji bi se periodično sastajao i rešavao sporna pitanja. U duhu sloge predlažu da oba lista (*Branik* i *Zastava*) skinu svoja stranačka obeležja, što bi bio prvi korak ka fuziji.

Kulminacija te dogovorene saradnje bila je na Narodno-crkvenom („petrovdanskom") saboru 1897. god. gde su radikali i liberali jedinstveno istupali. Sabor je bio odgođen, ali odmah posle toga počinje spor među njima

Interesantno je da baš te, 1897. godine, počinje drugi period Politove pasivnosti, koji će trajati punih pet godina. On se manifestovao skoro potpunim odsustvom Politovih napisa u *Braniku*.

Ovo Politovo povlačenje iz lista i stranke krajem 1897. godine bilo je izvesno vreme tajna, ali „javna tajna". Uzroke treba tražiti u sukobima unutar rukovodstva stranke, od kraja 1897. godine do sredine 1898. godine, oko

[3] Lazar Rakić, *Radikalna stranka u Vojvodini*, Novi Sad, 1971, 149.
[4] *Branik*, 140, 1896, od 26. XI (8. XII).

neuspele fuzije sa radikalima. Kako je Polit bio za slogu i fuziju koja nije uspela, ostao je u manjini u odnosu na grupu koja je imala suprotno mišljenje. Sam Polit je to kasnije priznao. „To je bilo pre 5 godina KADA SAM SE ZAUZEO ZA SLOGU STRANAKA (podvukao (P. P.) i kada je ta sloga za kratko vreme bila postignuta. NEKI MOJI PRIJATELJI NISU BILI SA MNOM SAGLASNI U TOM (podvukao P. P.). Ukazivali su na iluziju takvog pokušaja" . . .[5]

Ovu „javnu tajnu" o povlačenju iz političkog i javnog života Polit je sam obelodanio 20. maja 1900. godine izjavom na prvoj stranici *Branika* u kojoj saopštava da već više od 2 godine ne stoji na čelu ni stranke, čiji je organ *Branik,* ni same družine oko tog lista. Redakcija je izjavom propratila tekst u kojem je izraženo žaljenje zbog ovakve Politove odluke. Liberali su, dakle, krili partijsko rasulo, jer je ono bilo žestoko, u samom vrhu stranke, pa su dočekali da ga obelodani sam bivši vođa. Priznaju da je to težak udarac, ali im ne preostaje ništa drugo nego da Politu zahvale i zažele mu sreću i zdravlje.

Politovu krizu prati i odsustvo iz *Branika.*

U godištu 1897. nema NIJEDNOG Politovog članka.

U godištu 1898. nalazi se samo jedan Politov rad.

Godište 1899. opet nema nijednog članka političke prirode iz Politovog pera ali ih nalazimo u LISKU, gde Polit u 15 nastavaka objavljuje svoja sećanja, memoare, pod naslovom *Pokojnici.* Da je te, 1899. goddine, bio u snažnoj ličnoj krizi i depresiji vezanoj za neuspehe u politici i za burnih 68 godina života, neka posvedoče njegove reči: „Osećaš da si sve više usamljen . . . I u toj usamljenosti se više sećaš svojih drugova, prijatelja i poznanika kojih više nema . . . Želeo bih da držim neku SMOTRU NAD TIM POKOJNICIMA . . .[6]

Bez obzira na ličnu melanholiju, Polit u *Pokojnicima* daje izvanrednu galeriju slika i likova ljudi sa kojima se u svom dugom i burnom životu sretao. Tu su opisi Novog Sada i Novosađana pre 1848. god., zapisi o Branku, Vuku, Đuri Daničiću, Stevi Dimitrijeviću, Jovanu Boškoviću, o Ruvarcu, Eugenu Kvaterniku, Anti Starčeviću i Mati Mrazoviću. Tu je opis političkih prilika u Hrvatskoj od 1861. god., pa do izbornih i političkih borbi 1868. Sledi zatim galerija ličnosti iz Ugarske: Franjo Deak, Josif Etveš, Ladislav Salaj, grof Julije Andraš i ostali. *Pokojnici* će ostati kao vredan izvor za poznavanje ličnosti i političkih prilika za čitavih poslednjih 40 godina 19. veka.

U LISKU će 1899. god. objaviti samo još jedan članak *Zmaj Jovan Jovanović,* u čast 50. godišnjice rada svog školskog druga i prijatelja.

U godištu 1900. opet nema NIJEDNOG ČLANKA sem pomenute Politove izjave o povlačenju iz javnog i političkog rada. 1901. Polit je štampao samo dva rada. Jedan je posvećen 75-tom rođendanu dr Svetozara Miletića, i drugi je nekrolog uredniku *Branika* Nikoli Joksimoviću.

Da „tvrdim odlukama" političara ne treba puno verovati, videlo se već 1902. godine. Polit se tada opet vraća u politički život i u *Branik,* pa je to i kraj njegove petogodišnje krize.

[5] *Branik,* 167, 1902, od 19. XII (1. I).
[6] *Branik,* 49, 1899, od 29. IV (11. V).

Šta je Polita podstaklo da se ponovo aktivira u javnosti i politici?

U jesen 1901. godine bili su izbori za Ugarski državni sabor. Središnji odbor SNSS odlučio je da napusti pasivnost i upusti se u izbornu borbu. Ta borba je donela potpuni poraz liberalima: dr Ilija Vučetić je izgubio u Novom Sadu a dr Stevan Malešević u Starom Bečeju. U 1901. god. umro je i dugogodišnji urednik *Branika* Nikola Joksimović (1857—1901). Na Majskom narodno-crkvenom saboru 1902. god. radikali su preovladali, pa su liberali i tu izgubili vođstvo koje su imali sve od Miletićevog perioda.

I kada je brod liberala naglo tonuo, Polit je odlučio da ga spasava. Stupa na čelo *Branika* kao upravnik 1. januara 1903. god. sa rečima: „Ako i ne bih imao uspeha, neka bar ostane spomena, da sam ja, da su moji prijatelji, da čitava naša stranka dobro željasmo srpskom narodu . . ." [7]

Samo 13 dana kasnije (13. januara 1903. god.) sastaje se Središnji odbor SNSS te usvaja ostavku dr Stevana Maleševića na položaj predsednika, a na njegovo mesto bira opet dr Mihaila Polita Desančića, jer je „u svoje vreme sa velikim žaljenjem" uzeo na znanje njegovo odstupanje, pa ga sada postavlja „na ono mesto koje mu priliči" . . .[8]

Posle ovog izbora Polit se, oslobođen poslova advokature, posvećuje u celini Liberalnoj stranci i *Braniku,* u kome sada piše mnogo više nego pre, godišnje i preko 40 članaka, najčešće uvodnika.

U ovom periodu života i rada Polit je imao još jedan uzlet. Vraća se ponovo u Ugarski sabor 1906. godine. Izabran je u Velikoj Kikindi. U toku ovog zasedanja parlamenta narodnosni poslanici osnivaju svoj klub koji čine 14 Rumuna, 7 Slovaka i 4 Srbina, a Polit u njemu igra istaknutu ulogu. On podnosi i brani „narodnu adresu" u kojoj sjajno interpretira narodnosni program iz 1895. godine. *Branik* je tih godina (1906—1910) pun njegovih govora i interpelacija u parlamentu. Mnogi od njih zaslužuju našu pažnju i poseban tretman.

Od 1910. god. Polita nema više u Ugarskom saboru. Te godine su u Velikoj Kikindi protiv njega žestoko agitovali ne samo radikali, nego i demokrati, pa se Polit kandidovao u Uzdinskom srezu, gde je pobedio vladin kandidat Steva V. Popović.

Poslednje godine pred I svetski rat razdor između srpskih građanskih stranaka se pojačava, samo sa tom razlikom što u njemu sada učestvuje i grupa demokrata. Liberali okupljeni oko *Branika* i njihov ostareli vođa dr Mihailo Polit Desančić sve više gube značaj.

U širokom spektru srpske štampe s kraja 19. i početka 20. veka, pored *Zastave, Braniku* pripada istaknuto mesto. Ovaj list srpskih liberala u Ugarskoj okupljao je znatan broj srpske građanske inteligencije, koja na njegovim stranama izražava svoja shvatanja o osnovnim pitanjima života srpskog naroda u ovim krajevima.

Politu pripada najistaknutije mesto u *Braniku.* On je vođa stranke ali i vlasnik i upravnik lista i pisac ogromnog broja članaka, od kojih je najviše uvodnih. To je impozantna cifra OD 512 BIBLIOGRAFSKIH JEDINICA. Polit najčešće diktira liniju, njegovi stavovi verno se reflektuju i u člancima ostalih saradnika.

[7] *Branik,* 167, 1902, od 19. XII (1. I 1903).
[8] *Branik,* 6, 1903, od 14 (27) I.

Ovaj list liberala i Polit u njemu hroničari su svih važnijih društveno-političkih zbivanja u ovim krajevima od 1885. pa do 1914. godine. Kako je Polit bio prvak Miletićeve SNSS, Miletićev učenik, saborac i branilac, on se u svojim napisima često osvrće na događaje koji pripadaju prošlosti i u kojima je bio učesnik ili posmatrač. Iz Politovih članaka dobijamo reljefnu sliku svih važnijih političkih zbivanja kod Srba u Ugarskoj od 1848. god. pa do I svetskog rata. To su viđenja i ocene očima prvaka Srpske liberalne stranke Polita, Maleševića, Vučetića i drugih.

Neka pitanja su Politova preokupacija dugi niz godina. To su osnovni politički problemi oko kojih su se diferencirali stavovi srpskog građanskog društva krajem 19. i početkom 20. veka. Među prvima se ističe Politova interpretacija ISTOČNOG PITANJA u kojoj posebno mesto zauzima Rusija. Veliku pažnju posvećuje analizi prilika u BOSNI I HERCEGOVINI, stavu i politici Beča prema njima, a posebno u periodu njihove okupacije i aneksije. On pokazuje veliko interesovanje za političke prilike U HRVATSKOJ, procenjuje stavove političkih stranaka u Trojednici, razmatra srpsko-hrvatske odnose na tom području. Kao poslanik Ugarskog sabora često je zaokupljen problemima NARODNOSTI UGARSKE, pa je i to njegova velika tema u *Braniku*. Nema, dakle, nijednog važnijeg političkog i društvenog pitanja iz našeg narodnog života na koje se Polit ne osvrće u ovom listu.

Ograničen obimom ovog rada, pažnju ću usmeriti samo na Politovu interpretaciju pomenutih centralnih političkih tema.

ISTOČNO PITANJE

Već u svojim ranim radovima Polit se mnogo bavio istočnim pitanjem.[9] O njegovoj interpretaciji ovog pitanja i uticaju na savremenike u našoj istoriografiji dosta je pisano.[10] Nije moj zadatak da se upuštam u započete polemike niti da prepričavam Politovo shvatanje u njegovim ranim radovima, a posebno onih u *Ost und West*-u.

Pokušaću da izložim kako on to pitanje sagledava u svojim mnogobrojnim člancima u *Braniku* i da procenim njegovu doslednost u interpretiranju ovog velikog problema.

Kada je u Hrvatskom saboru 1866. god. govorio o problemima Turske na Balkanskom poluostrvu i položaju hrišćanskih naroda na Balkanu, Polit je isticao da se po primeru Grčke i Srbije i drugi balkanski narodi mogu osloboditi Turske. Njegovo rešenje je do kraja demokratsko. Oslobođenje ovih naroda nema smisla ako bi jedan vladao drugim. On ne vidi na Balkanu ni rumunsko, ni grčko, ni bugarsko, pa ni srpsko carstvo. Polit procenjuje da nakon oslobođenja mali balkanski narodi moraju stupiti u savez, „te zemlje moraju biti neutralne i ZA ISTOK EVROPE ONO, ŠTO JE ŠVAJCARSKA ZA ZAPAD EVROPE" [11] (podvukao P. P.). Nedvosmisleno je da misli na konfederaciju u kojoj će svaki narod imati pravo na svoj jezik, kulturu, političke institucije i gde niko nikog neće pritiskivati.

[9] *Die Orientalische Frage und ihre Organische Lösung*, Wien 1862.
[10] Kosta Milutinović, *Politova interpretacija istočnog pitanja*, Beograd, 1931. Dr Vasa Čubrilović, *Istorija političke misli u Srbiji XIX veka*, Beograd, 1958.
[11] K. Milutinović, n. d., str. 6.

Ne zamišlja Polit ni Grčku, ni Rumuniju, ni Srbiju kao sile koje će same oboriti Tursku. Postoje za njega dve velesile koje u svojim kombinacijama i alijansama mogu DOPRINETI rešavanju ovog pitanja. Naglašeno jednoj od tih sila namenjuje izuzetnu ulogu. Oči svih Slovena uprte su u tu velesilu, a Polit ističe da Slovenstvo ne može propasti dok ona postoji. To je za Polita Rusija. „Ja NE VELIM SADAŠNJU RUSIJU, RUSIJU APSOLUTISTIČKU, NEGO RUSIJU KOJA ĆE BITI I KOJA HOĆE DA POSTANE"...[12] (pod. P. P.)

Iz ovih reči jasno se zaključe da on veruje u progres, nada se da će i Rusija postati drugačija. To bi trebalo da bude, pretpostavimo, demokratska, slobodna i parlamentarna Rusija, okrenuta u svojoj politici ka slovenskim hrišćanskim narodima na Balkanu.

Kada se uključio u *Branik*, Polit je studiozno analizirao odnose između Rusije, Austro-Ugarske i Turske. Veoma često je pisao o istočnom pitanju u celini, a o prilikama na jugoistoku Evrope raspravlja već u svom prvom napisu. Ta je tema dominirala u mnogim njegovim člancima svih 30 godina izlaženja ovog lista. Treba, međutim, zapaziti da se prvi Politovi članci u *Braniku* javljaju tek 1887. god., a da su se u međuvremenu na jugoistoku Evrope desile veoma krupne političke promene kao što su ustanak u Bosni i Hercegovini, rusko-turski rat i promene nastale odlukama Berlinskog kongresa. Pokušaćemo da sagledamo Politovu koncepciju istočnog pitanja *nakon svih ovih sudbonosnih događaja.*

Turskom invazijom u 14. i 15. veku prekinuta je nit kulturnog razvoja onih zemalja koje su Turci okupirali, ističe Polit. Kada su hrišćanski narodi na Balkanskom poluostrvu posle dugog ropstva hteli da stresu jaram, civilizovana Evropa je, iz sebičnosti pojedinih država, sprečavala njihovu borbu za slobodu, a podržavala varvarstvo Turske Carevine. Istorija srpskog i grčkog ustanka pokazuje u najcrnjim bojama diplomatiju takve Evrope. Iz kruga velikih sila Polit izdvaja samo Rusiju, priželjkuje i odobrava njen prodor na Balkan, uključujući i zauzimanje Carigrada.[13] Smatra da hrišćani na Balkanskom poluostrvu, a posebno Srbi i Bugari, moraju biti zahvalni Rusiji, pa osuđuje njihovu antirusku politiku. Posmatra ulogu kralja Milana u Srbiji ceneći da je prijateljski odnos sa Austro-Ugarskom značajna državnička misao budući da dve zemlje imaju mnogo zajedničkih ekonomskih, trgovačkih i saobraćajnih interesa. Ali ova opravdana saradnja izvrgla se u državnu i ekonomsku potčinjenost Srbije, a za nju Polit krivi kako kralja Milana, tako i tadašnju naprednjačku vladu. On ide tako daleko da unapred diskvalifikuje svaku vladu ili vladara u Srbiji, koji bi se usudili da vode antirusku politiku.

U ovom momentu u rešavanju istočnog pitanja Srbima u Ugarskoj namenjuje pasivnu ulogu. Rusiji i njenoj borbi u tome oni ne mogu ni pomoći ni odmoći. Smatra da je za Balkansko poluostrvo najvažniji odnos Rusije i Austro-Ugarske. Posmatra ulogu Nemačke, koja dominira u Trojnom savezu, kao posrednik između ove dve sile. Dozvoljava čak posredovanje u pravcu sporazumevanja Rusije i Austro-Ugarske oko DEOBE TURSKE (podvukao

[12] K. Milutinović, n. d., str. 7.
[13] *Branik*, 5, 1887, od 10. (22) I.

P. P.). Kada komentariše misao da bi austrougarska okupacija Makedonije ili protektorat nad zemljama do Soluna značili SUZBIJANJE BUGARŠTINE I OJAČANJE SRPSKOG ŽIVLJA, Polit joj se žestoko suprotstavlja. VALJA SAMO POGLEDATI NA BOSNU I HERCEGOVINU PA VIDETI KAKVA JE TO ZABLUDA. Srpski narod bi u tom slučaju bio ono što su danas felasi u Egiptu.

Ali Polit nema ista merila i za prisustvo Rusije na Balkanu jer je to upravo, tumači, u interesu srpskog i bugarskog naroda. On čak govori o protektoratu Rusije nad Balkanom, ne u ovom obliku kakav je postojao pre krimskog rata, po međunarodnom pravu, nego, dovoljno je već i to da Rusija moralno utiče na narode i vladare Balkanskog poluostrva, kako bi joj stajali na raspolaganju. Zaoštravanje jermenskog pitanja u Turskoj 1895. god. daje mu povoda da opet u celini sagleda problem Turske koja propada i iznese svoj stav. U članku *Da li deoba Turske,*[14] ističe da ta misao nije nova, da se o njoj pisalo od Lepanta do Karlovačkog mira, od krimskog pa do poslednjeg rusko-turskog rata (1877—1878). Činjenicu da Rusija nije oberučke prihvatila protivtursku politiku Engleske u jermenskom pitanju, on tumači zategnutim rusko-engleskim odnosima na Dalekom istoku, protivrečnostima velikih interesa ove dve sile oko Kine i Japana. Englezima, prema Politu, nije toliko stalo do Carigrada, kao nekada. Prokopavanje Sueca otvorilo im je put u Indiju i na Daleki istok, pa tako smanjilo njihov interes za Istambul.

Zaključimo: ovoj fazi istorijskog razvoja, kada kapitalističke sile vode bitku oko podele sveta, Polit PRIHVATA MISAO O DEOBI TURSKE, pa samim tim i potpadanje naroda na Balkanu pod jednu ili drugu interesnu sferu.

Situacija se menja 1912. god., kada su balkanske države sklopile Balkanski savez i započele oslobodilački rat. Polit ove događaje doživljava kao epohalni period svetske istorije na Balkanu. „Veliki, krvavi istorijski boj na Balkanu započeo je... AZIJA MORA IZIĆI IZ EVROPE gde joj nije mesto"...[15]

Pišući 1912. godine o Balkanskom savezu, Polit se u jednom osvrtu seća svojih stavova o balkanskom pitanju, koje je formulisao još pre 50 godina. Počelo je to još 1862. god. kada je iz pera dr Mihaila Polita Desančića izašla na nemačkom jeziku knjižica *Die orientalische Frage und ihre organische Lösung.* U ovoj publikaciji ističe da se istočno pitanje NE DA REŠITI NI TURSKIM REFORMAMA, NITI DEOBOM MEĐU VELESILAMA, NEGO SAMO PRIRODNIM NAČINOM: DA HRIŠĆANSKI NARODI BALKANA PREMA SVOJOJ PROŠLOSTI POSTANU NASLEDNICI TURSKE.

Dakle, još 1862. godine začeta je misao o Balkanskom savezu. Godine 1912, na svoju PEDESETOGODIŠNJICU, TA MISAO JE POSTALA REALNOST.

U ovom istorijskom momentu, Polit VIŠE NE SPOMINJE DEOBU TURSKE među velesilama. Čak je izričito negira. To je bila misao političara jednog malog i pocepanog naroda, rođena posle Berlinskog kongresa kao mirenje sa sudbinom u momentu kada su velike sile vodile bitku za podelu sveta.

[14] *Branik*, 152, 1895, od 30. XII (11. I).
[15] *Branik*, 202, 1912, od 7 (20) X.

Varnica balkanskog rata bila je dovoljna da ga trgne i u njemu oživi nadu u sposobnost da Balkan oslobode njegovi narodi.

Pobede balkanskih saveznika nad Otomanskom Imperijom zadivile su i začudile Evropu. Ako zamisao o Balkanskom savezu, i za rešenje da balkan pripada balkanskim narodima treba odati priznanje mnogim, ono pripada i Politu Desančiću, jednom od začetnika ove ideje.

MESTO RUSIJE U POLITOVOJ INTERPRETACIJI ISTOČNOG PITANJA

O Politovom rusofilstvu govoreno je već u prethodnom poglavlju, jer se po njegovoj koncepciji rešavanje istočnog pitanja u određenom periodu nije moglo zamisliti bez Rusije.

Koreni rusofilstva su u njemu duboki. Treba ih tražiti u 18. veku, kada su Srbi u Ugarskoj, izloženi pritisku Beča i Pešte, tražili pomoć ove sile pa su se čak i preseljavali na njeno zemljište. Ruski kulturni uticaj, pomagan od crkvenih krugova, bio je dominantan kod Srba u južnoj Ugarskoj u crkvi i školstvu sredinom 18. veka. Taj uticaj slabi oko 1770. god., a Politovo rusofilstvo bi moglo biti jedan eho srpsko-ruskih veza. Ovde treba dodati i poznatu činjenicu da je Politova sestra Savka bila supruga Jovana Subotića, oduševljenog slovenofila i rusofila, urednika lista *Narod*. Subotić je mnogo pomagao Politu u pravničkoj i političkoj karijeri, a ovaj je u Subotićevom *Narodu* vodio spoljnopolitičku rubriku. Konačno, Subotić i Polit dobijaju poziv te posećuju moskovsku etnografsku izložbu 1867. god. U svom oduševljenju oni su i javno nastupali. Po povratku su iskusili posledice svog slovenskog hadžiluka.

Moskovska izložba 1867. god. sigurno je učvrstila i uobličila Polita kao rusofila. Dok je kao mlađi govorio o budućnosti Rusije, ne apsolutističkoj, nego onoj „koja će biti i koja, hoće da postane", sada je Rusijom zaslepljen, zatvara oči pred mnogobrojnim manifestacijama ruskog apsolutizma i carizma. On uporno opravdava Ruse i rusku politiku, pa i očigledne crne tačke u toj politici vidi kao bele, pa čak i sjajne. Kada opisuje Poljsku, on konstatuje „blagodat" Poljaka pod Rusima. Polit je, kako sam ističe, prvo bio zanesen za sporazum između Poljaka i Rusa. „Ali posle sam se uverio da Rusi imaju pravo, da nije moguć sporazum sa Poljacima, jer oni za uzajamnost slovensku neće da znaju."[16]

Polit je 1890. god. bio u Carigradu, pa je sa poslanikom Srbije Stojanom Novakovićem išao u šetnju brodom kroz Bosfor. Ugledavši Crno more, kako kaže, pomislio je u sebi: „Tuda, tim putem će kad tada Rusi u Carigrad ući... biće tada Carigrad prva i najlepša varoš na svetu i slovensko pleme vladaće iz Carigrada nad Evropom i Azijom".[17]

Kada piše o 500-godišnjici bitke na Kosovu, opet koristi priliku da iznese svoje gledište o ulozi Rusije na Balkanu. Za njega prijateljstvo ruskog cara sa crnogorskim knezom oličava prijateljstvo ruskog i srpskog naroda. To po-

[16] *Branik*, 82, 1896, od 13 (25) VII.
[17] *Branik*, 51, 1896, od 30. IV (12. V).

kazuje da se Rusija „sa budućnošću srpskog naroda identifikovala i da za ostvarenje te budućnosti stoje u pripravnosti preko milion bajoneta ruskih".[18]

Pišući o suparništvu Austro-Ugarske i Rusije na Balkanu, Polit je opet i uvek rusofil. Po njemu, Austro-Ugarska se ne može nikako takmičiti sa Rusijom na istoku, jer na Balkanskom poluostrvu postoje narodi koji su „jednoverni" i „jednoplemeni" sa Rusima. On žestoko napada princa Koburškog i Stambulova u Bugarskoj. Oficirska zavera protiv toga princa za njega znači „da je narod u Bugarskoj nezadovoljan, da hoće kao i u Srbiji da se otrese upliva austrijskog i da želi zaštitu rusku".[19]

Veliki pobornik ustavnosti i parlamentarizma, Polit to nije samo u odnosu na Rusiju i na još jednu slovensku državu i njenog vladara, Crnu Goru i kneza Nikolu.

Imperijalizam i ruska osvajačka politika na Dalekom istoku početkom 20. veka za Polita je politika velikog stila u Aziji. Toj politici on ne može da nađe premca u svetskoj istoriji.

Ruski apsolutizam doživljavao je 1905. god. veliku krizu. Revolucionarni potresi i porazi na Dalekom istoku označavali su da se približava slom ruskog carizma. Posle bitke kod Mugdena i poraza od strane Japana Polit se pita: „Ne izgleda li sve to da se Rusija... iz temelja ruši?" — da bi brzo odgovorio: „Ne treba očajavati. Rusija, dakle, u svom ratu u Mandžuriji nije se imala boriti samo sa Japanom, već i sa skrivenim saveznicima Japana, sa moćnom Engleskom i moćnom Amerikom... Rusija niti je propala, niti može propasti"...[20]

Apsolutista car Nikola II za njega je „čestit" i miroljubiv pa mu želi da „bude pošteđen od opasnih zamišljanja ruskih revolucionara", i tako sve, u istom stilu.

Polit je u Rusiju jednostavno „zaljubljen", u njenu moć, veličinu, cara, pravoslavlje, Slovenstvo, u njenu politiku. On je potpuno nekritičan ne ulazi u probleme unutrašnjih odnosa u toj Rusiji. Društvene probleme te „velike Rusije" Polit ne poznaje. Ili, ne želi da ih upozna!

O BOSNI I HERCEGOVINI

Polit je često pisao u *Braniku* o Bosni i Hercegovini. Kako se izlaženje ovog lista poklapa sa periodom njihove okupacije, to su politika Beča i stanje u ovim oblastima najčešće predmet Politovih napisa. Okupacija Bosne i Hercegovine veliki je udar za Srpstvo a i za Rusiju, misli Polit. Budućnost ovih zemalja je, po njemu, srpsko pitanje, zapravo najglavniie pitanje Srpstva. Da nema nade da će Bosna i Hercegovina ipak biti srpske zemlje, teško bi se moglo govoriti o lepšoj budućnosti srpskog naroda, prema Politu.

Na Berlinskom kongresu, neprijateljski savez protiv Rusije koji se nije mogao ostvariti za vreme rata, postignut je za zelenim stolom. Polit u tome ističe ulogu lorda Bikonsfilda, koji je rukovodio engleskom politikom. Crta

[18] *Branik*, 69, 1889, od 15 (27) I.
[19] *Branik*, 14, 1890, od 3 (15) II.
[20] *Branik*, 138, 1905, od 19. VI (2. VII).

ga kao diplomatu stare škole, kome je održanje Turske i neprijateljstvo protiv Rusije tradicija engleske politike. Polit smatra da je u vreme Berlinskog kongresa na čelu engleskog kabineta bio Gledston, Bosna i Hercegovina ne bi došle u ruke Austrije, koja se na ovom kongresu oslanjala na Englesku, a nemački kancelar Bizmark je povlađivao Austriji. Francuska zbog svog unutrašnjeg razdora nije mogla ni pomišljati da pomogne Rusiji, niti se ova mogla osloniti na Francusku. Grof Andraši je vodio glavnu reč.

Kada 1900. godine, dakle 12 godina kasnije, ocenjuje stanje u Bosni i Hercegovini, Polit smatra da je okupacija tako nešto neprirodno, da u istoriji joj nema premca. Berlinski kongres je Austro-Ugarskoj poverio samo administraciju Bosne i Hercegovine, pa je jasna stvar da ova ne može u sebi sadržavati izvršavanje suverenih prava. On stalno konstatuje vezu između pitanja okupacije Bosne i Hercegovine i istočnog pitanja. Dokle god Srbi u Bosni i Hercegovini vide samostalne zemlje Srbiju i Crnu Goru, neće se odreći svoje svetlije budućnosti. Sa druge strane, „Srbija i Crna Gora neće prestati sa aspiracijama na Bosnu i Hercegovinu, dok imaju naslona na Rusiju. To je ta veza pitanja Bosne i Hercegovine sa velikim istočnim pitanjem."[21]

Kao veliku zabludu Kalaja Polit označava njegove pokušaje da odstrani ruski uticaj na Balkanskom poluostrvu i da ga zameni austrougarskim. On podseća da su Mađari 1878. god. bili žestoki protivnici okupacije Bosne i Hercegovine, da je ministar Sel odstupio zbog ovog pitanja. No, Mađari su se bojali okupacije ne samo zbog svojih finansija nego i iz političkih razloga. Njima nije išlo u prilog jačanje slovenskog elementa u Monarhiji. Ove bojazni malo po malo su nestale, a njihov vladajući položaj u Monarhiji pokazao se stabilnim.

Polit ne osporava da okupatorska administracija u Bosni i Hercegovini nosi spolja „tip velikoga preobražaja u interesu civilizacije i kulture",[22] ali, u suštini, ta uprava, na sramotu civilizacije, nije bila u stanju da reši osnovno: agrarno pitanje. Srbija, Crna Gora i Bugarska su ga pod sličnim okolnostima već odavno rešili. On ističe sistematsko proganjanje Srpstva, versku propagandu protiv pravoslavnih, kolonizaciju tuđih elemenata, pritisak na srpski narod u celini.

Problem Muslimana česta je Politova tema, pa se iz njegovih članaka može pratiti velikohrvatska i velikosrpska propaganda usmerena u pravcu pridobijanja bosanskih Muslimana za jedno ili za drugo nacionalno opredeljenje.

Liberal Polit priznaje da je srpski narod u BiH u očajnom stanju, a „što je bogatih Srba u BiH, time će dosaditi večita špionaža, večito podozrenje od strane državne vlasti... te će iseliti, a narod će ostati bez NASLONA."[23]

Prilike u BiH ocenjuje kao neprirodne pa konstatuje da se ISTOČNO PITANJE MORA JEDNOM na prirodan način rešiti. On ne vidi snagu koja je u stanju da ga do kraja iznese, pa savetuje: „Srpski narod u BiH sopstvenom inicijativom ne može ništa učiniti da se sadašnje stanje promeni... Srpskim bogatašima je pak savetovati, da se nikako ne sele... Moćniji fak-

[21] *Branik*, 87, 1890, od 21. VII (2. VIII).
[22] *Branik*, 69, 1896, od 13 (25) V.
[23] *Branik*, 138, 1905, od 19. VI (2. VII).

tori, nego što su Srbi u Bosni i Hercegovini, ti moraju poraditi da se na Balkanskom poluostrvu PRIRODNI ODNOŠAJI STVORE...". Nakon svega Polit se utešio hrišćanskom filozofijom „trpen spasen".[24]

Kada je 1902. godine došlo do hrvatsko-srpskih sukoba, Polit ih je s pravom nazvao žalosnim događajima. Apelujući na Hrvate podsećao je na vreme sloge i rad Rajačića, Jelačića, Štrosmajera, Račkog i Miletića. On govori o jednoj velikoj zabludi, upravo o maštи koja je u to vreme inspirisala hrvatsku politiku o tzv. „velikoj Hrvatskoj" pod zaštitom Habzburške Monarhije. Pre okupacije BiH, iako je bilo pojedinaca koji su se zanosili ovom zabludom, nije bilo organizovane POLITIČKE STRUJE sa takvim programom. Velikohrvatska aktivnost nastala je posle 1878. i u Bosni i Hercegovini se morala sudariti sa srpskim pravoslavnim življem. Polit ocenjuje da je jedna od osnovnih težnji okupacione politike bila da ljude u BiH što više otuđi od Srpstva, a moćno sredstvo bio joj je katolicizam, kojim se obilno služila.

On ističe da je ta hrvatska struja, potpomagana čitavim aparatom Monarhije, morala pokazati izvesnu snagu, ali ceni da „u tom leži velika obmana Hrvata, što oni tu umetničku snagu Monarhije smatraju za svoju snagu... a ne uviđaju da su samo malj u rukama politike protiv Srpstva, te da radeći protiv Srpstva potkopavaju svoju sopstvenu budućnost... Velika Hrvatska ne bi nikada bila hrvatska, nego u okviru dualističke Monarhije mađarsko-nemačka"...[25]

Mada najčešće savetuje pasivan otpor, Polit ponekad oseća njegovu nedovoljnost, jer on može biti i štetan. Zato savetuje, ukoliko postoje mogućnosti da Srbi u ovim zemljama osnivaju svoje kreditne zavode, privredne i zemljoradničke zadruge, da udružuju male kapitale kako bi mogli odoleti konkurenciji velikih.

Zbližavanje Srba i Muslimana u Bosni i Hercegovini on pozdravlja ističući da Srbi mudro rade kada se približavaju Muslimanima, kada uvažavaju njihova verska osećanja i kad ih smatraju svojom rođenom braćom, koja istim lepim jezikom govore.

Posle Kalajeve smrti imenovan je za zajedničkog ministra finansija, kome pripada i uprava u BiH, opet Mađar, baron Burijan. Iz tog imenovanja, zaključuje Polit, vidi se da bečki merodavni krugovi smatraju da Bosna i Hercegovina više pripadaju Ugarskoj, nego drugoj polovini Monarhije. On osuđuje što su velesile i evropska diplomatija zažmurile prema internacionalnom položaju BiH, što su ih stavile u zapećak, kao da Evropa nema s njima više nikakva posla. Hoće li baron Burijan ići stopama pokojnog Kalaja u BiH, pita se Polit i poziva srpski narod u ovim zemljama da ne očajava. „Neka tamošnji pravoslavni Srbi najsavesnije neguju sporazum sa svojom braćom muhamedancima, pa nadati se, prema novijoj slozi između Srba i Hrvata, da će moći doći do sporazuma i sa katolicima u BiH.[26]

Aneksija Bosne i Hercegovine dovela je srpski narod u još teži položaj. U analizi „veleizdajničke" parnice u Zagrebu i Friđungove u Beču, Polit zaključuje da je savršeno jasno da je sve ovo bilo radi toga da se OPRAVDA

[24] *Branik*, 138, 1905, od 19. VI (2. VII).
[25] *Branik*, 118, 1902, od 29. VIII (11. IX).
[26] *Branik*, 89, 1903, od 19. VII (1. VIII).

ANEKSIJA BiH. Ali Politova je ocena da je taj čin doveo do učvršćenja Antante i da je Italija skoro otpala od Trojnog saveza. Tako je aneksija POSREDNO unapredila položaj Srbije i Crne Gore, „što je bilo povod grupisanja velesila u KORIST srpskog naroda na Balkanu".[27]

POLIT I HRVATI

U prethodnom poglavlju dotakli smo ovo pitanje zato što politički problemi u Bosni i Hercegovini uvek sadrže u sebi i problem srpsko-hrvatskih odnosa. Pored istočnog pitanja oni su najčešća tema Politovih napisa. Već iz naslova njegovih članaka da se naslutiti njihov karakter, kao i njegov stav:

Trojednica, naša uzdanica,
Značaj i zamašaj sloge među Srbima i Hrvatima,
Šta smeta slozi Srba i Hrvata,
Dalmacija prema Srpstvu i Hrvatstvu,
Hoće li biti sloge između Srba i Hrvata, i sve tako.

Najčešći pojmovi u tim člancima su: bratstvo i sloga, koje treba čuvati i negovati. Kada je 1887. godine analiziran položaj Srba u Trojednici i hrvatsko-srpske odnose, Polit se vraćao sve do 1848. god. Veoma često je spominjao bratimljenje Srba i Hrvata te godine, kao i ustoličenje Jelačića od strane Rajačića, kao simbol bratstva.

U ustavnom periodu posle Oktobarske diplome, Srbi u Trojednici živo su učestvovali u ustavnoj borbi. U većini su pripadali Unionističkoj stranci držeći da će savez sa Ugarskom biti koristan i po Hrvatsku. Kasnije se to pokazalo kao velika obmana. Posle toga Srbi su se pridružili Hrvatima u borbi protiv barona Rauha.

U Mažuranićevoj eri izbila je nesloga među Srbima i Hrvatima. No, Polit smatra da je za vreme Mažuranićeve vlade mnogo šta imputirano Hrvatima „kao što se i danas mnogo šta u BiH imputira Hrvatima, što čine pojedini hrvatski činovnici i pojedini hrvatski popovi".[28] Polit ublažava sukobe i u teškim danima pokušava da ulije nadu u slogu.

U analizi nesloge Srba i Hrvata Polit ukazuje na protivurečnosti katolicizma i pravoslavlja, na upliv Zapada na Hrvate a Istoka na Srbe, ali odmah zaključuje da bi i Srbi i Hrvati trebalo da se uzvise nad veroispovednim razlikama. U tom smislu, on izuzetno ceni biskupa Štrosmajera i dr Franju Račkog, sa kojima je bio u velikom prijateljstvu i čestim kontaktima. Račkom je napisao dirljiv nekrolog u *Braniku* 1894. god. Ističe kako je Rački bio među onih 13 poslanika koji su januara 1868. god. sa deklaracijom istupili iz Hrvatskog sabora (među njima i 4 Srbina poslanika iz Srema) ne želeći da prignu glavu pred dualizmom. Za njega je Franja Rački bio čovek širokog pogleda, a njegovo naučno i političko delovanje bilo je prožeto idejom velike slovenske zajednice. Već sledeće godine, o svetom Savi Polit drži pomen Franji Račkom

[27] *Branik*, 1, 1910, od 1 (14) I.
[28] *Branik*, 112, 1887, od 22. IX (4. X).

u Novom Sadu, ističući ga kao velikog naučnika, predsednika Jugoslavenske akademije, čoveka koji se znao oduševiti za ideale našeg naroda, za zajedničku zadaću Srba i Hrvata na ovom tlu. „Ožalili su ga Hrvati, i Srbi, ožalilo ga je veliko Slovenstvo, ožalio ga je učeni svet evropski"...[29]

Isto tako tople reči on uvek ima i za svog velikog prijatelja Josipa Juraja Štrosmajera. Ističe da ovaj Jugosloven nije pravio razlike među Srbima i Hrvatima, da ih je smatrao kao rođenu braću, da se držao one lepe izreke „Brat je mio, koje vere bio". „Njegova neizmerna ljubav k rodu svom, obuhvata u jedno kolo Hrvate i Srbe."[30] Rački i Štrosmajer su za njega nosioci velike ideje jugoslovenstva, veliki borci za zbliženje i zajednicu Srba i Hrvata, veliki sinovi hrvatskog naroda.

Polit se mnogo bavio i političkim stavom Srba u Trojednici ističući da on treba da je istovetan političkom stavu Hrvata. Naime, zajedno treba da se bore za što veću samostalnost Trojednice, odnosno Hrvatske. Obara se na one Srbe koji iz neke antipatije prema Hrvatima sarađuju sa Mađarima u Hrvatskoj. Kad bi nestala autonomija Hrvatske, videli bi oni šta je to biti neposredno pod mađarskom vlašću. Mesto Srba je, dakle, u redovima hrvatske opozicije. Budući da je Stranka prava šovinistička, Polit ocenjuje da je mesto Srba upravo u Hrvatskoj neodvisnoj narodnoj i s njom fuzionisanoj središnjoj stranci. Konstatuje da su, na žalost, „svi Srbi poslanici u vladinoj stranci. No, o tim Srbima srpski narod ne može voditi računa... Oni u nekom obziru čine klin među Srbima i Hrvatima... inače su verna garda grofa Hedervarija. Mi bismo želeli da braća Hrvati ono, što ti Srbi govore i tvore, ne upisuju za greh narodu srpskom... Naposletku, ima od te bagre ljudi i puno Hrvata..." [31] Politov ideal je: konsolidovana narodna Hrvatska, sa slogom Hrvata i Srba, te bi kao takva imala neizmerno povoljan upliv na položaj Srba u Ugarskoj.

Stalno prisutna i ponavljana Politova misao je da je srpsko-hrvatsko pitanje naše UNUTARNJE narodno pitanje, u koje se niko treći nema mešati. Analizira problem srpske narodno-crkvene, odnosno crkveno-prosvetne autonomije, koji je u to vreme izazivao mnoge nesporazume između Srba i Hrvata. Problem je poticao otuda što se sa hrvatske strane držalo da srpske konfesionalne škole mogu disati duhom protivnim hrvatskom državnom pravu. Otuda je proisticalo nepoverenje Hrvata prema Srbima i ogorčenje Srba što su im konfesionalne škole pretvorene u komunalne, a ta nesloga JE TREĆEM U PRILOG IŠLA. Polit misli ako se u srpskim konfesionalnim školama neguje PRAVI NARODNI DUH, to može ići u prilog kako Srbima, tako i Hrvatima, jer je negovanje toga narodnog duha, nasuprot tuđinskom uticaju, u interesu i jednih i drugih. „Mi Srbi i Hrvati, kad nas je povesnica bacila u okvir ove velike monarhije, mi moramo nastojati da u toj monarhiji stvorimo sebi položaj koji daje što više jemstva za naš kulturni razvitak i za naše NARODNO JEDINSTVO... Budemo li mi Srbi i Hrvati ovde SAMO SVOJI, budemo li prava braća, to je isključena mogućnost da jedno pleme postane ORUĐEM u rukama trećeg, protiv naše ukupne budućnosti"...[32]

[29] *Branik*, 6, 1895, od 17. I (29. I).
[30] *Branik*, 112, 1887, od 22. IX (4. X).
[31] *Branik*, 112, 1887, od 22. IX (4. X).
[32] *Branik*, 130, 1889, od 4 (16).

Kada govori o problemu naših odnosa u Dalmaciji, o narodnom preporodu Hrvata u Dalmaciji, ističe misao da su u buđenju te narodne svesti Hrvati uvideli da kod Srba mogu naći najveći oslonac i Srbi su onaj ferment, koji je kadar da u slozi sa Hrvatima Dalmaciju preobrazi u narodnom duhu.

Sa puno takta Polit posmatra položaj Italijana u Dalmaciji, problem autonomaša, te činjenicu da su se u neslozi među Srbima i Hrvatima našle dodirne tačke među Srbima i Italijanima i da su Srbi pomalo prešli u „autonomaše". Postavlja i ono centralno pitanje: da li Dalmacija treba da se ujedini sa Hrvatskom? Odgovor Polita je nedvosmislen: svako ujedinjenje našeg naroda ako se sprovede u duhu narodnih težnji, može biti samo od koristi Srbima kao i Hrvatima. I ovde Polit ističe da Hrvati i Srbi treba da budu SAMI SVOJI, da budu prijatelji svakog takvog ujedinjenja koje ide u korist budućnosti našeg naroda. Baš zato Srbi u Dalmaciji ne mogu biti autonomaši ukoliko je takav stav protivan interesima naših naroda u celini. Zaključujući svoje misli o Dalmaciji, Polit konstauje: „Glavna je stvar sloga među Srbima i Hrvatima, glavnije je da se jedno od drugoga ne tuđimo i da se kao CELINA MA SA DVA IMENA SMATRAMO (podvukao P. P.)... Hrvate u Dalmaciji ne bi trebalo da otuđuje srpska misao, kao što Srbi ne treba da ignoriraju Hrvatstvo u Dalmaciji"...[33]

Ali, posle ovakvih temeljnih misli, liberal Polit, veran svojoj klasnoj pripadnosti, odriče ulogu svoga naroda u rešavanju osnovnih pitanja Austro-ugarske Monarhije:"... Dalja budućnost Dalmacije i našeg naroda ne zavisi od nas već od moćnijih faktora: od načina rešenja velikoga istočnog pitanja"...[34]

Branik i Polit u njemu, tretiraju i problematiku Srpske samostalne stranke u Trojednici. Jednim svojim člankom u ovom listu Svetozar V. Pribićević je komentarisao rad konferencije Srpske samostalne stranke, održane u Zagrebu 5. juna 1896. god. koja je imala zadatak da ponovo preispita osnovna politička i organizaciona pitanja ove organizacije. Tu se Pribićević založio ZA POTPUNO NOV KURS Srpske samostalne stranke u jednom od osnovnih pitanja: odnos prema Nagodbi iz 1867. Odobriti dualizam i Nagodbu, u načelu, znači za nas Srbe pokloniti se mađarskoj državnoj ideji, odreći se narodnih aspiracija, prezreti krvne veze, počiniti POLITIČKO SAMOUBISTVO. Pribićević ističe da program Srpske samostalne stranke ne može imati privlačne snage za srpski narod, jer ne odgovara potrebama naroda zato što se kosi s nacionalnom mišlju.

Tri dana nakon tog članka javio se Polit Desančić sa istom temom. On se vraća na 1881. godinu, na konferenciju u Rumi, ističući da su ljudi kao dr Stevan Dimitrijević stvorili Srpsku samostalnu stranku i njezin program, koji je bio usklađen sa Bečkerečkim programom SNSS, a ovim je obuhvaćena i srpska politika u Trojednici.

Polit navodi dve osnovne misli koje su rukovodile rodoljube da u Rumi 1881. godine stvore Srpsku samostalnu stranku: „... da srpski narod u Trojednici nije sporazuman sa onim poslanicima srpskim na Hrvatskom saboru koji su se identifikovali sa onom politikom u Hrvatskoj, koja svoje diktate

[33] *Branik*, 84, 1980, od 14 (26) VII.
[34] *Branik*, 84, 1890, od 14 (26) VII.

iz Pešte dobija. S druge strane, pak, htelo se markirati, da Srbi u Trojednici ne mogu ići zajedno sa hrvatskom opozicijom dok ova zauzima animozni položaj prema Srbima." [35] On priznaje da je ban Kuen Hedervari malim koncesijama znao pridobiti Srbe, te tako paralizovati hrvatsku opoziciju i rastvoriti Srpsku samostalnu stranku. Za Polita je to velika ironija; on smatra da su izvesni sprski političari u Zagrebu izgubili kompas, da je prava besmislica što pokušavaju da vode politiku na svoju ruku, da se cepaju od svoje braće u Ugarskoj. Čak ni silne pogreške koje su učinili Hrvati „ne opravdavaju da Srbi u Trojednici podržavaju politiku koja se diktira iz Budimpešte. Takvom politikom Srbi dolaze u protivnost ne samo sa narodnom politikom Hrvata, već i sa politikom svoje braće u Ugarskoj koja se za svoje narodnosno biće bori protiv iste politike koja se iz Budimpešte diktira Hrvatima"...[36]

Politov članak *Značaj sloge Srba i Hrvata* objavljen 1904. god. u pet nastavaka u *Braniku,* predstavlja neku vrstu sinteze svega što je do tada bio napisao o tom pitanju. Po svojoj snazi i sadržini misli teško da postoji bolji o ovoj temi sve do ujedinjenja Južnih Slovena. Objasnio je ceo istorijski tok odnosa Srba i Hrvata njihova zbližavanja i udaljavanja od ilirskog doba do 1904. godine.

Kada govori o problemu jeziku, Polit ističe da „Srbi i Hrvati govore istovetnim jezikom. Ako nam se sa srpske strane kaže, da je to srpski jezik, to će svaki razboriti Srbin morati pojmiti, da onaj jezik, koji npr., katolik u Lici i Krbavi čuje iz malena u svojoj kući i u narodu da ga zovu hrvatskim jezikom, da ima pravo nazvati ga svojim hrvatskim jezikom. ŠTA JE SRPSKO, ŠTA LI HRVATSKO, TO OSTAVIMO ISTORIČARIMA I FILOLOZIMA da raspravljaju, a nemojmo se radi toga svađati i mrzeti"...[37]

Osim zajedničkog jezika, Polit ističe da Hrvati i Srbi imaju svoju ZAJEDNIČKU OTADŽBINU, a u njoj svoj ISTORIJSKI DRŽAVNOPRAVNI POLOŽAJ i zajedničke interese da ga brane i prošire.

Zato apeluje na Hrvate da ne sumnjiče Srbe za CENTRALISTIČKE NAMERE. Dva su centra Srba i Hrvata na jugu Evrope: Beograd i Zagreb i moraće DUGO postojati. No, Polit i ovde gubi veru u narodne snage. Misli da Srbi i Hrvati kao mali narodi ne mogu odlučivati o subdini slovenskoga jugoistoka i da će o tome moćniji faktori dat svoju reč. Polit zaključuje da je najnovija borba protiv frankovštine u Zagrebu u stvari borba hrvatske i srpske misli protiv tuđina. Sloga u Zagrebu ocenjuje kao divne i sjajne znake da HRVATI HOĆE DA SU SAMI SVOJI, da prihvataju onu srpsku misao koja ide u pravcu odbacivanja svega što je TUĐINSKO. Ko dira u tu slogu taj čini IZMECARSKE USLUGE, pa zaključuje da i mi Srbi imamo SVOJU frankovštinu, pa smo i u tome braća. Kada citira onu narodnu „Šokci bokci, Vlasi siromasi", zalaže se za versku toleranciju, za ujedinjenje nas malih, jer su i „prutići u snopu jači", a naša sloga treba da je stalna, ona kao takva imponira i našim protivnicima.

U analizi nesloga Srba i Hrvata Polit se često osvrće na sukobe koji su nastali u momentu okupacije Bosne i Hercegovine 1878. god. Govoriti o

[35] *Branik,* 80, 1896, od 9 (21) VII.
[36] *Branik,* 80, 1896, od 9 (21) VII.
[37] *Branik,* 64, 1904, od 19. III (1. IV).

hrvatskoj Bosni i Hercegovini, ne obzirući se na etničke odnose, prava je besmislica, ističe Polit. Radost nekih Hrvata, da će okupacijom nastati period hrvatske vladavine u BiH vređala je srpska osećanja. On tu Starčevića označava kao prvaka „svehrvatstva". Smatra da je bila velika greška hrvatske opozicije, naime „obzoraša", što nisu mogli ili nisu hteli da obuzdaju hrvatski šovinizam starčevićevaca, koji je, na posletku, u frankovštini premašio sve granice dopuštenoga, našavši izraza u divljačkim septembarskim prizorima u Zagrebu 1902. godine. Ističe da su se Hrvati dockan setili da frankovština ne može koristiti narodnoj stvari, već je INTERES TREĆEGA.

Za pojam *narod* Polit je često upotrebljavao naziv *pleme*. Tako on kaže: mađarsko pleme, slovensko pleme. Reči *pleme* ponekad daje smisao pojma *narod*. Južni Sloveni su prema njemu plemena, srodna braća, ili skoro isti narodi koji će se u nekom momentu sliti u jednu zajednicu. Pred njegovim očima ona je veoma široka, to je njegova jugoslovenska ideja. Ipak ta njegova ideja klasno je uslovljena i krije protivrečnosti koje proističu iz sukoba srpskih i hrvatskih građanskih političara oko pitanja međusobnih odnosa, a posebno oko pitanja sudbine Bosne i Hercegovine. Trebalo bi se zato složiti sa ocenom dr Vase Čubrilovića o Politovom shvatanju moćne Srbije kao središtu jugoslovenske zajednice.[38] Možemo kod Polita, ako ga pažljivo pratimo, naći i misao o asimilaciji slabijeg etničkog elementa od strane jačeg, samosvojnijeg: „Naše je ubeđenje da će u daljoj budućnosti srpski elemenat, kao jači, morati apsorbovati hrvatski"...[39] ili „... Ja sam toga uverenja, da u budućnosti Srpstvo mora prekriliti Hrvatstvo, što je Srpstvo SAMOSVOJNIJE"...[40] Politovo jugoslovenstvo ima, dakle, sadržinu zbližavanja istorodne braće, ali u toj zajednici će doći, po njegovom mišljenju, do ujednačavanja, apsorbovanja, do predominacije onog elementa koji je samosvojniji. Po tome je on preteča onog GRAĐANSKOG SHVATANJA JUGOSLOVENSTVA koje je našlo izraza u prvodecembarskom aktu i Vidovdanskom ustavu. Ovim svojim mislima Polit se uvrstio u red onih građanskih političara i mislilaca koji su trasirali put ujedinjenja od 1. decembra 1918. godine.

NARODNOSTI UGARSKE

Austro-ugarskom nagodbom i Zakonom o narodnostima, Srbi, Rumuni, Slovaci i Rusini i druge narodnosti Ugarske stavljeni su u neravnopravan položaj u odnosu na vladajuću klasu i naciju. Zakonskim članom 44. iz 1868. godine kaže se da „svi građani Mađarske u političkom pogledu sačinjavaju jednu naciju, čiji je ravnopravni član svaki građanin zemlje, bez obzira kojoj nacionalnosti pripada."[41] Ovakvom formulacijom je negirano postojanje nemađarskih narodnosti.

[38] Dr Vasa Čubrilović, *Istorija političke misli u Srbiji XIX veka*, Beograd, 1858, 303. i 561.
[39] *Branik*, 80, 1896, od 9 (21) VII.
[40] *Branik*, 112, 1887, od 22. IX (4. X).
[41] Šandor Veg, *Građanstvo u doba dualizma 1867—1914*, Godišnjak društva istoričara Vojvodine, Novi Sad, 1974, 134.

Miletićev Bečkerečki program ističe zahtev „da se prizna narodno političko biće i ravnopravnost sviju naroda u Ugarskoj, naime srpskog, slovačkog, romanskog, ruskog i nemačkog naroda"...[42] Jedan broj srpskih političara, među njima i Polit, gajili su nadu da će se ovo pitanje ipak rešiti u momentu razvojačenja Granice u Šajkaškoj i Banatu 1873. godine na osnovu izvesne Deakove izjave „da će se srpskim željama moći zadosta učiniti, kad se jednom Granica razvojači, te će se onda moći u korist srpske narodnosti neke nove županije obrazovati i zaokružiti, gde će se moći obazreti na upotrebu srpskog jezika"...[43] Ukidanje Granice 1873. god. nije Srbima donelo ništa, jer je Deak svoje mišljenje, dato u jednom drugom momentu, preinačio.

Kada govorimo o narodnosnom pitanju, potrebno je da znamo sastav stanovništva u Mađarskoj. Prema podacima zvaničnog popisa stanovništva od 1910. god. Mađarska je imala 20 886 487 stanovnika, od toga preko 10 miliona Mađara, ostalih 10,7 miliona narodnosti.[44] Svi podaci s kraja 19. i početka 20. veka govore da se broj stanovnika narodnosti u Mađarskoj kretao nešto iznad 50% od ukupnog broja stanovništva.

Polit se na ovaj podatak često osvrće kada govori o problemima ugarskih narodnosti. Ističe da su narodnosti sve skupa u većini, ali da „vladajuće pleme" ima većinu prema svakoj narodnosti posebno. Kako to „vladajuće pleme" ima velike posede, svoje istorijsko plemstvo i zauzima središte zemlje, to neka u centralnim vlastima bude onako kako to „vladajuće pleme" želi. No, on se zalaže da na periferiji zemlje, gde žive narodnosti u većini, svaka od njih ima županijsku samoupravu, svoj jezik u administraciji i školama, da se kao u svojoj kući oseća.

U periodu nastanka krize dualizma u Ugarskoj, vladajuće klase pokušavaju mnogim reformama (reforma monetarnog sistema, crkveno-političke reforme) da učvrste poljuljani sistem. Kada se 1901. godine raspravljalo o reformi uprave, to je bila prilika Politu da piše o odnosu prema županijama. Vladina stranka je predlagala da se ti bedemi ustavnosti poruše, kako bi se napravio prostor modernoj upravi u kojoj bi dominirala ministarstva. Polit ističe značaj županije za Ugarsku, a posebno za narodnosti. Poredi ih sa engleskim grofovijama i švajcarskim kantonima. One su ostatak onih prava iz srednjeg veka, kada su pojedina plemena (navodi primer Jaziga i Kumana) i pojedine narodnosti živeli u zajednici, ali su u županijama imali svoju vlast i zakone, „sua lege vivere". Srpski magistrat u Temišvaru omogućavao je da tamo srpska narodnost dođe do svog izražaja. Bilo bi nazadovanje ako bi narodnosti sada, u 19. veku, tražile obnovu ustanova iz srednjeg veka. Zato se Polit zalaže ZA REFORMU ŽUPANIJA, ali u obliku moderne demokratske samouprave, tako što bi narodnosti imale pravo na upotrebu svoga jezika i na svoje predtsatnike u upravi. Na taj način bi se ugarske županije približile švajcarskim kantonima u kojima svaka narodnost samostalno i na svome jeziku upravlja. Smatra da je bila greška uvođenje ministarskog sistema u Ugarskoj 1848. godine. Da su se tada županije demokratski i samoupravno organizovale i da je narodnostima dato ono što im pripada, „sva je prilika

[42] Svetozar Miletić, *Izabrani članci*, Novi Sad 1939, 141—146.
[43] *Branik*, 64, 1899, od 3 (15) VI.
[44] Š. Veg, n. d., str. 143.

da u godini 1848. ne bi bilo došlo do građanskog rata".[45] Razmatranje je završio onom svojom poznatom mišlju: „Ugarska vremenom mora postati ili istočna Švajcarska ili je neće biti" . . .[46]

Polit posebno raspravlja o negativnom stavu prema narodnostima koji su ispoljavale vlade Đule Saparija (1890—1892) i Šandora Vekerlea (1892—1894) u periodu krize dualizma. Sapari nije samo uveo obavezno učenje mađarskog jezika u zabavišta, već se suprotstavljao Rumunima kada su ovi 1892. god., organizovani oko svog Rumunskog nacionalnog komiteta, predali vladaru memorandum o problemima rumunske narodnosti u Ugarskoj. Car nije primio deputaciju, a memorandum je dostavljen iz kabinetske kancelarije ugarskom ministru-predsedniku na rešavanje Tu pojavu Polit povezuje sa naporima Austro-Ugarske DA RUMUNIJU PRIVUČE U TROJNI SAVEZ, pa mađarska vlada ništa nije bila protivna, obmanjivanju Rumuna nadama. Kada je ministar Silađi zpretio članovima pomenute delegacije istragom i zatvorom, Polit je to nazvao lakomislenošću, jer će se tome najviše radovati neprijatelji Trojnog saveza. „Svaki zatvor koga rumunskog rodoljuba vredi zlata protivnicima Trojnog saveza",[47] zaključuje Polit. I tako, dok se bečka diplomatija trudila da se blagonaklonošću približi Rumunima iz Mađarske, dotle su Mađari ušli u neku klopku protivnicima Trojnog saveza.

Kada su vladajuće klase došle do zaključka da nedaće dualizma treba lečiti silom, za predsednika vlade je izabran 1895. god. Deže Banfi, pristalica metoda „čvrste ruke". U periodu Banfijevog mandata pritisak na narodnosti se povećavao a predsedništvo vlade formiralo je posebno odeljenje za pitanja socijalizma i narodnosti.

Kako je već ranijim pritiscima bilo stvoreno raspoloženje za zajednički istup narodnosti radi odbrane svojih nacionalnih prava, to su u Pešti 10. avgusta 1895. godine SRBI, RUMUNI I SLOVACI ODRŽAVALI NARODNI KONGRES, na kome su izabrali svoj izvršni odbor. *Branik* je pratio rad ovog kongresa jer je Polit u njemu bio veoma angažovan. Usvojeni program potiče iz njegova pera.

Cilj Kongresa bio je MANIFESTACIJA SOLIDARNOSTI RUMUNA, SLOVAKA I SRBA U UGARSKOJ RADI ZAŠTITE NACIONALNIH PRAVA. Kako narodnosti nisu mogle da se izbore za svoja prava u Ugarskom saboru, to su našle za shodno da na ovaj način pred Evropom manifestuju svoj ugroženi položaj. Polit je tih dana u javnim nastupima i u *Braniku* ukazivao na prirodu ugarske države „koja nikad nije bila i ne može biti država jednog naroda . . . „regnum unius linguae". . .[48] To je bilo vreme kad se čitava Evropa bavila pitanjima odnosa prema potlačenim narodima, a poslanici Kraljevine Rumunije hteli su da pred Interparlamentarni kongres, koji se pripremao u Brislu, iznesu nerešeno pitanje narodnosti u Ugarskoj. Kako su mađarski poslanici u pripremi za Briselski kongres hteli da pitanje narodnosti skinu sa dnevnog reda, postojala je izražena želja narodnosti da svojim narodnim kongresom u Pešti utiču na zaključke kongresa u Brislu.

[45] *Branik*, 52, 1891, od 4. (16) V.
[46] *Branik*, 52, 1891, od 4. (16) V.
[47] *Branik*, 80, 1892, od 11. (23) VII.
[48] *Branik*, 86, 1895, od 27. VII (8. VIII).

Značaj održanog kongresa narodnosti sastoji se u tome što je manifestovao SOLIDARNOST Rumuna, Slovaka i Srba. Kako su narodnostima vrata ugarskog parlamenta bila zatvorena, Kongres je pretendovao za nekom vrstom stalne organizacije narodnosti u Mađarskoj. Trebalo je u isti mah da posluži kao neka vrsta opomene ugarskim državnicima, jer, kako kaže Polit, narodnosti Ugarske pripadaju trima velikim „plemenima" Evrope: slovenskom, romanskom i germanskom. „Mađari su malo ostrvo na rubu tih velikih naroda. U interesu je ... u prvom redu mađarskog naroda da se NE IZAZOVU PRILIKE, da vali tih velikih naroda poklope i progutaju to malo ostrvo" ...[49]

Na žalost narodnosti, Banfijeva vlada nije pokazala ni interesa, ni respekta prema odlukama Kongresa, nego je raspustila njegov izvršni odbor, a protiv nekolicine istaknutih ljudi pokrenula čak i postupak. Međunacionalni odnosi su i dalje ostali zatrovani. Ni pučka, ni Ugronova stranka nisu htele da čuju o pregovorima sa narodnostima na osnovu Budimpeštanskog programa od 10. VIII 1895. godine. Polit zato često ističe da narodnosni program ne sadrži ništa što bi i najmanje išlo protiv državnog jedinstva, a što se ne bi dalo ostvariti u okviru ugarskog ustava. Što taj program ujedno osigurava narodnosno biće pojedinih narodnosti, u dobro shvaćenom pravom patriotizmu, ne bi smelo biti zamerke.

Narodnosni program će ostati trajna orijentacija Politove Liberalne stranke u periodu krize dualizma, pa i u vreme vladavine koalicije (1905—1910) sve do prvog svetskog rata.

Kada se Polit 1906. godine ponovo vratio u Ugarski sabor (izabran je u Vel. Kikindi), bio je jedan od najistaknutijih članova narodnosnog kluba poslanika, koji tada sačinjavaju 4 Srbina, 7 Slovaka i 14 Rumuna. U zajednici sa rumunskim prvakom dr Močonijem i mladim Rumunom dr Manjuem sastavlja narodnosnu adresu. U njoj žestoko napada šovinizam prethodnih vlada i ističe kao POGREŠNO I KOBNO STANOVIŠTE da Ugarska može opstati samo ako izvrši asimilaciju nemađarskih naroda. „Učiniti zavisnim opstanak Ugarske od uspeha izveštačenog procesa PLEMENSKOG PRETAPANJA, koje je u sadašnjim etnografskim prilikama našim upravo neizvodivo, ne bi bilo ništa drugo, nego prosto prelomiti prut nad sposobnošću Ugarske za život" ...[50]

Tu Polit ističe da je osnivač Ugarske, sveti Stefan, poznavao samo POLIGLOTNU UGARSKU, koja je hiljadu godina odolevala mnogim burama... Smatra da konsolidaciju zemlje treba tražiti ne u zavadi naroda, koja je veštački izazvana promašenom državnom politikom, nego je valja tražiti u njihovoj slozi. Ta sloga ne može se zasnivati na nekom nemogućem jezičkom jedinstvu, nego samo na jedinstvu pravih rodoljubivih osećanja, koja proističu iz zajednice interesa.

Po njemu, postoji samo jedan put za političko sređivanje Ugarske, a to je razumna državna politika koja može da dovede u sklad zahteve za državnom celokupnošću sa uslovima nacionalne egzistencije njezinih naroda.

[49] *Branik*, 86, 1895/86, od 27. VII (8. VIII).

[50] Gábor G. Kemény, *Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez magyarországon a dualizmus korában*, IV. 1903—1906, Budapest, 1966, 672.

Kada je 1907. god. ministar veza i suda mađarske koalicione vlade, grof Albert Aponji, predložio nov školski zakon, mnogo gori za narodnosti nego poznati zakon Alberta Berzevicija, narodnosni klub je doneo ODLUKU DA SE USPROTIVI APONJIJEVOM zakonskom predlogu o školama. Opet je Politu povereno da u ime poslaničkog kluba narodnosti, u Saboru podnese pisanu interpelaciju i da je poprati svojim govorom. Centralno mesto u tom predlogu je problem odnosa Mađara prema narodnostima: velika je zabluda želja vladajućih da u Ugarskoj svako mora bezuslovno da bude Mađar. Polit naglašava da će rodoljub u Ugarskoj biti Srbin samo kao Srbin, Rumun samo kao Rumun, Slovak samo kao Slovak, Sas samo kao Sas, Nemac samo kao Nemac. To se ne može promeniti, ali se zato rodoljublje može negovati i vaspitavati tako da sve narodnosti srcem dubu za svoju zajedničku otadžbinu.

Budući da je Aponjijev školski zakon ipak usvojen, Polit koristi pravo završne reči u kojoj podseća Ugarski sabor da je prošlo upravo 28 godina od kada je u ugarskoj zastupničkoj kući vođena istovetna narodnosna rasprava u vezi sa zakonskim članom 43. od 1879. godine. To je bila prelomna tačka u politici koje su se ugarske vlade držale prema narodnostima u vezi sa pitanjem jedinstva putem mađarskog jezika. Isto tako i ovaj, Aponjijev, školski zakon sigurno će izazvati ne samo nezadovoljstvo, nego i ogorčenje kod narodnosti u Ugarskoj. Pogrešna je premisa, kaže Polit, „da Ugarska može postati homogen narod... to je ipak suviše, jer se država ne osvrće na milione nemađarskih državljana"...[51]

Usvajanje Aponjijevog zakona o vandržavnim, opštinskim i veroispovednim školama izazvalo je zabrinutost svih pripadnika narodnosti u Ugarskoj. Na suprot nadama narodnosti, zakoni od 1879, 1883. i 1893. „sve to više i u osnovne i u srednje škole u pravcu jednoplemene mađarske države uvođahu mađarski jezik, na štetu opšte naobrazbe nemađarskih naroda"...[52] Politova aktivnost protiv Aponjijevog zakona je poslednji i neuspeo pokušaj poslanika narodnosti da se na području školstva odupru nasilnoj mađarizaciji.

Analizirajući sve Politove misli o problemima narodnosti, jasno uočavamo da je on svoje stavove baštinio iz Miletićevog pristupa ovom pitanju. To je ona Miletićeva želja iz predloga zakona o narodnostima („Miletićev operat") po kojoj „ustav priznaje u Ugarskoj Mađare, Slovake, Romane, Srbe, Rusine i Nemce kao narode, koji... imaju pravo političkog opstanka i razvitka narodnosti svoje"...[53] Sve svoje parlamentarne bitke oko narodnosnog pitanja u Ugarskom saboru Polit je vodio na liniji ovih ideja i do 1914. god. ostao veran tumač i pobornik RAVNOPRAVNOSTI I SARADNJE SVIH NARODA I NARODNOSTI MNOGONACIONALNE UGARSKE.

[51] Gábor G. Kemény, *Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez magyarországon a dualizmus korában*, V. 1906—1913, Budapest 1971, 144.
[52] *Branik*, 86, 1907, od 15. (28) IV.
[53] Vasa Stajić, *Svetozar Miletić*, Novi Sad 1926, 237.

PETAR PEKARIĆ

BIBLIOGRAFIJA ČLANAKA DR MIHAILA POLITA DESANČIĆA U BRANIKU

Ova bibliografija nastala je kao rezultat želje da se šire i celovitije sagleda Politovo političko i javno angažovanje dr Mihaila Polita Desančića u životu srpskog naroda u Ugarskoj od momenta raspada Miletićeve Srpske narodne slobodoumne stranke, pa do prvog svetskog rata. To je bilo moguće samo analizom njegovih priloga objavljenih u *Braniku,* jer je skoro sav njegov publicistički rad iz tog vremena vezan za ovaj stranački list. Prateći Politove stavove o svima bitnijim pitanjima poslednjih 30 godina njegove političke aktivnosti, nizao sam bibliografske jedinice od njegovog prvog članka u *Braniku* 1887. godine, pa do 512-og 1914. godine. Sve bibiliografske jedinice date su hronološki sa ovim podacima: redni broj članka, naslov članka, datum objavljivanja po starom i novom kalendaru (kako je i u listu označeno) broj i stranica *Branika* na kojoj je odštampan.

Nastanak *Branika* nije vezan za Politovo ime. Njega je osnovao 17. oktobra 1885. godine Miša Dimitrijević, a prvi urednik mu je bio Nikola Joksimović. Polita nema u listu sve do 1887. Te godine, u proleće, Miletićeva stranka se i formalno pocepala na dve partije, a *Branik* sa brojem 47, od 21. aprila (3. maja) postaje organ jedne od njih, Liberalne stranke. Od tada, pa sve do kraja izlaženja *Branik* nosi u zaglavlju naziv *Organ Srpske narodne slobodoumne stranke.* Polit piše kontinuirano sve do 1914. god., izuzev prekida između 1897. i 1902. godine.

Politov uticaj na fizionomiju lista je višestruk. Kao vođa Liberalne stranke, svojim člancima diktira liniju lista. Polit je intelektualac sa izvanrednom širinom shvatanja opštih tokova i zbivanja na jugoistoku Evrope i naših južnoslovenskih problema na tlu Balkana! Čovek evropske kulture, pariski i bečki student, sekretar kneza Danila, višegodišnji član Hrvatskog sabora i ostareli parlamentarac Ugarskog sabora, poznavalac Vuka, Daničića, Strosmajera, Deaka, Andrašija i mnogih drugih velikana istorije i kulture na ovom našem tlu, i oko njega, Polit sva svoja znanja i iskustva stavlja na raspolaganje čitaocima *Branika.* Uz dužnu pažnju prema ostalim autorima — Vučetiću, Maleševiću ili Ostojiću, ovaj list treba čitati ponajviše radi Polita. Njegovo angažovanje u ovom glasilu poklapa se sa zrelim godinama i starošću

cenjenog političara i publiciste. Ali, Polit kao da nije nikada ostario. Kada se već mnogim čitaocima činilo da se starac umorio, on se 1903. god. ponovo javio (tada je imao 70 god.). U bibliografiji je evidentirano da je 1904. god. objavio 60 članaka, od kojih su mnogi uvodničarski. Uskoro, 1906. god., izabran j u Velikoj Kikindi za poslanika i stupio poslednji put u arenu Ugarskog sabora u kome će ostati do 1910. god.

Taj i takav Polit pripada sav *Braniku,* koji opet njegovim prisustvom ostaje, pored *Zastave,* najbolje informisani list Srba u Ugarskoj do prvog svetskog rata. Politove interpretacije istočnog pitanja, odnosa Srba i Hrvata, problema narodnosti u Ugarskoj i mnogih drugih tema ostaće trajan doprinos razvoju političke misli u nas.

Dr Mihailo Polit Desančić je najveći broj članaka potpisivao inicijalima P. D. Ređe se služio punim imenom i prezimenom. U bibliografiji su evidentirani svi potpisani članci, sem jednog nepotpisanog. To je članak *Zašto smo se razišli* u br. 92 iz 1914. godine (u našoj bibliografiji pod red. br. 510) koji je potpisan znakom „=". U *Izjavi* datoj u br. 97. samo šest dana kasnije, Polit izrikom priznaje da je autor pomenutog članka. Zaključak je jednostavan: Polit nije sve svoje članke potpisivao, nego je ponekad zaželeo da ostane anoniman.

Redni broj	NASLOV ČLANKA I DATUM OBJAVLJIVANJA	Broj i str.
	1885. godina	
	Nema članaka dr Mih. Polita Desančića	
	1886. godina	
	Nema članaka dr Mih. Polita Desančića	
	1887. godina	
1.	Nova brošura dr M. Polita Desančića, 10 (22) januara	5, 1.
2.	Kikindski program i rasulo SNSS, 13 (25) januara	6, 1.
3.	Govor dra Mih. Polita Desančića, držan na biračkom zboru 19. aprila; 21. aprila (3. maja)	47, 1.
4.	Prepirka o Bosni i Hercegovini, 30. aprila (22. maja)	51, 1.
5.	Sloga ili rascep, 2 (14) maja.	52, 1
6.	Obmane sa dopunom Bečkerečkog programa, 7 (19) maja.	54, 1.
7.	Pred birački zbor šajkaški, 19 (31) maja.	59, 1.
8.	Beseda dra Mih. Polita Desančića pred biračima belocrkvanskog izbornog sreza 5. juna; 2 (14) juna.	64, 1.
9.	Recimo još i ovu, 13 (25) juna	69, 1.
10.	Položaj na istoku i Ristićevo ministarstvo, 23. juna (5. jula)	73, 1.
11.	Slavnom uredništvu „Branika" — izjava 13 (25) agvusta	95, 3.
12.	Naše rastrojstvo i potreba ujedinjenja, 17 (29) septembra	110, 1.
13.	Trojednica — naša uzdanica, 22. sept. (4. oktobra)	112, 1.

Redni broj	NASLOV ČLANKA I DATUM OBJAVLJIVANJA	Broj i str.
14.	Pančevo, 26. sept. (8. oktobra)	114, 1.
15.	Rusija i stvari u Bugarskoj, 1 (13) oktobra	116, 1.
16.	Božić, 24. decembra (5. januara)	152, 1.
	1888. godina	
17.	Politika kralja Milana i radikalno ministarstvo, 2 (14) januara	1, 1.
18.	Ko nema programa? Ko nema načela? 12 (24) januara	4, 1.
19.	Austro-Ugarska na raskršću, 22. marta (3. aprila)	34, 1.
20.	Na kome je greh razdora u našem narodu? 26. marta (7. aprila)	36, 1.
21.	Srpska vladina stranka i njeno glasilo, 2 (14) aprila	39, 1.
22.	Posle četrdeset godina, 1. maj 1848—1. maj 1888, 30. aprila (12. maja)	50, 1.
23.	Nemačka prema austrijskom savezu i ruskom prijateljstvu, 23. juna (5. jula)	72, 1.
24.	Značaj srpske veroispovedne škole i uloga Srba poslanika u Zagrebu, 30. juna (12. jula)	75, 1.
25.	Može li se brak kralja Milana kanonično razvesti? 23 (15) septembra	103, 1.
26.	Položaj monarhije i potišteno stanje narodnosti u Ugarskoj, 1 (13) oktobra	115, 1.
27.	Rusija i sloboda balkanskih naroda, 22. oktobra (3. novembra)	124, 1.
28.	Na raskršću naše narodno-crkvene avtonomije, 22. decembra (3. januara)	150, 1.
29.	Božić, 24. decembra (5. januara)	151, 1.
	1889. godina	
30.	Značaj i zamašaj promene u Srbiji, 25. februara (9. marta)	24, 1.
31.	Tisa i na dalje vlada, 4 (16) aprila	40, 1.
32.	Naše Kosovo u god. 1889, 6 (18) maja	53, 1—2.
33.	Vidovdan god. 1389. god. 1889, 15 (27) juna	69, 1.
34.	Dokle tako, 5 (17) avgusta	91, 1.
35.	Značaj i zamašaj sloge među Srbima i Hrvatima, 4 (16) novembra	130, 1—2.
36.	Božić, 23. decembra (4. januara)	151, 1.
37.	Na narodu je da rekne svoju, 28. decembra (9. januara)	153, 1.
	1890. godina	
38.	Našto razdor, 20. januara (1. februara)	8, 1—2.
39.	Poštovanim čitaocima „Branika", 3 (15) februara	14, 1.

Redni broj	NASLOV ČLANKA I DATUM OBJAVLJIVANJA	Broj i str.
40.	Značaj zavere u Bugarskoj, 3 (15)) februara	14, 2.
41.	Obeležje politike pok. grofa Andrašija, 10 (22) februara	17, 1.
42.	Nećemo tako, 22. februara (6. marta)	22, 1.
43.	Posle pada Tisinog, 6 (18) marta	28, 1.
44.	Današnje obmane i zablude u našem narodu, 13 (25) marta	31, 1—2.
45.	Nije tako, 5 (17) aprila	40, 1—2.
46.	Zašto nas napadaju sa dve strane, 5 (17) maja	55, 1.
47.	Smerovi kralja Milana i gresi radikalne vlade, 7 (19) julija	81, 1—2.
48.	Dubrovnik i Dalmacija prema Srpstvu i Hrvatstvu, 14 (26) julija	84, 1.
49.	Šta će biti sa Bosnom i Hercegovinom, 21. julija (2. avgusta)	87, 1—2.
50.	Zašto nema poravnanja sa narodnostima u Ugarskoj, 28. julija (9. avgusta)	90, 1.
51.	Posle trideset godina, 9 (21) oktobra	121, 1—2.
52.	Položaj Srbije i današnje radikalne vlade, 13 (35) oktobra	123, 1—2.
53.	Božić, 25. decembra (6. januara)	154, 1—2.
	1891. godina	
54.	Dečja zabavišta i narodnosti u Ugarskoj, 17 (29) januara	7, 1.
55.	Blagoveštenski sabor, 11 (23) aprila	43, 1.
56.	Hrvati i Srbi u bečkom rajhsratu, 30. aprila (12. maja)	50,1.
57.	Reforma uprave i narodnosti Ugarske, 4 (16) maja	52, 1—2.
58.	Značaj progonstva kraljice za odnošaje u Srbiji, 25. maja (6. juna)	61, 1.
59.	O čemu se prepiru Mađari, 18 (30) juna	70, 1.
60.	Šta smeta slozi Srba i Hrvata, 23. jula (4. avgusta)	85, 1.
61.	Božić, 24. decembra (5. januara)	151, 1.
	1892. godina	
62.	Srbima biračima za Ugarski sabor, 9 (21) januara	3, 1.
63.	Gde je kompas u našem današnjem položaju, 28. januara (9. februara)	11, 1—2.
64.	Epilog k progonstvu kraljice Natalije, 8 (20) februara	16, 1.
65.	Pre 25. godina u Moskvi, 6 (18) juna	65, 1.
66.	Recimo svoju, 7 (19) jula	78, 1.
67.	Rumunska spomenica i spoljna politika Austro-Ugarske, 11 (23) jula	80, 1—2.
68.	Knez Bizmark i odnošaj Nemačke prema Rusiji, 30. jula (11. avgusta)	88, 1—2.

Redni broj	NASLOV ČLANKA I DATUM OBJAVLJIVANJA	Broj i str.
69.	Tako je moralo biti, 13 (25) avgusta	94, 1.
70.	Beseda dra Mih. Polita Desančića na saborskoj sednici od 7. novembra o. g.; 12 (24) novembra	133, 1.
71.	Aleksandar pl. Trifunac, 28. novembra (10. decembra)	140, 2.
72.	Jovan Bošković, 31. decembra (12. januara)	153, 1—2.
	1893. godina	
73.	Protiv građanskog braka, 4 (16) marta	26, 1—2.
74.	Šta da rečemo o Srbiji, 8 (20) aprila	40, 1—2.
75.	Rusija i Slovenstvo, 29. maja (10. juna)	61, 1—2.
76.	Zajednica narodnosti Ugarske, 13 (25) novembra	133, 1—2.
77.	Hrvatska istočna politika, 30. novembra (12. decembra)	140, 1—2.
78.	Božić, 25. decembra (6. januara)	151, 1—2.
79.	Crkveno-političke reforme ugarske vlade pred varoškim predstavništvom slob. kr. varoši Novoga Sada, 5 (17) juna	64, 3—4.
	1894. godina	
80.	Dr Franja Rački, 5 (17) februara	15, 1—2.
81.	Dalmacija prema Srpstvu i Hrvatstvu, 1 (13) marta	25, 1—2.
82.	Košut, 10 (22) marta	29, 1.
83.	Beseda Dr Mih. Polita Desančića na mitropolitskom zboru dana 7. aprila 1894; 12 (24) aprila	43, 1.
84.	Nije pošlo na bolje! 11 (23) juna	67, 1—2.
85.	Treba da smo načisto, 2 (14) avgusta	89, 1—2.
86.	Car Aleksandar III, 22. oktobra (3. novembra)	123, 1.
	1895. godina	
87.	Pomen Dru FRANJI RAČKOM — govor dra Mih. Polita Desančića, 17 (29) januara	6, 1—2.
88.	Ljubomir P. Nenadović, 26. januara (7. februara)	10, 1—2.
89.	Značaj narodnosnoga kongresa, 27. jula (8. avgusta)	86, 1—2.
90.	Izjava dra Mih. Polita, 17 (29) oktobra	121, 3.
91.	Da li deoba Turske, 30. decembra (11. januara)	152, 1—2.
	1896. godina	
92.	Svetozar Miletić 1826—1896, 10 (22) februara	18, 1—2.
93.	Sastanak srpskih vladara i istočno pitanje, 13 (25) juna	69, 1—2.
94.	Trojadnica naša uzdanica, 9 (21) jula	80, 1—2.
95.	Naše stanovište prema izbornom kretanju u Ugarskoj, 23. jula (4. avgusta)	86, 1—2.
96.	Pregovori između Liberalne i Radikalne stranke, 26. novembra (8. decembra)	140, 1—2.

Redni broj	NASLOV ČLANKA I DATUM OBJAVLJIVANJA	Broj i str.
97. do 119.	LISTAKč *Putne uspomene* od dra Mih. Polita Desančića, 2 (14) jula	od br. 76. do br. 100.
	1897. godina	
	Nema članka dr Mih. Polita Desančića	
	1898. godina	
120.	Pola stoleća, (1. maj) 1848—1. maj 1898), 1 (13) maja	52, 1—2.
	1899. godina	
121.	LISTAK: *Pokojnici* — uspomene dr Mih. Polita Desančića, 29. aprila (11. maja)	49, 1—2.
122.	*Pokojnici* — uspomene dr Mih. Polita Desančića, (nastavak 1 (13) maja	50, 1—2.
123.	*Pokojnici* — uspomene dr Mih. Polita Desančića, (nastavak) 6 (18) maja	52, 1—2.
124.	*Pokojnici* — uspomene dr Mih. Polita Desančića, (nastavak) 8 (20) maja	53, 1—2.
125.	*Pokojnici* — uspomene dr Mih. Polita Desančića, (nastavak) 11 (23) maja	54, 1—2.
126.	*Pokojnici* — uspomene dr Mih. Polita Desančića, (nastavak) 13 (25) maja	55, 1—2.
127.	*Pokojnici* — uspomene dr Mih. Polita Desančića, (nastavak) 15 (27) maja	56, 1.
128.	*Pokojnici* — uspomene dr Mih. Polita Desančića, (nastavak) 18 (30) maja	57, 1.
129.	*Pokojnici* — uspomene dr Mih. Polita Desančića, (nastavak) 20. maja (1. juna)	58, 1—2.
130.	*Pokojnici* — uspomene dr Mih. Polita Desančića, (nastavak) 25. maja (6. juna)	60, 1—2.
131.	*Pokojnici* — uspomene dr Mih. Polita Desančića, (nastavak) 29. maja (10. juna)	62, 1—2.
132.	*Pokojnici* — uspomene dr Mih. Polita Desančića, (nastavak) 1 (13) juna	63, 1—2.
133.	*Pokojnici* — uspomene dr Mih. Polita — Desančića, (nastavak) 3 (15) juna	64, 1—2.
134.	*Pokojnici* — uspomene dr Mih. Polita Desančića, (nastavak) 5 (17) juna	65, 5—6.
135.	*Pokojnici* — uspomene dr Mih. Polita Desančića, (kraj) 10 (22) juna	66, 1—2.
136.	Zmaj Jovan Jovanović, 22. juna (4. jula)	71, 1—2.

Redni broj	NASLOV ČLANKA I DATUM OBJAVLJIVANJA	Broj i str.
	1900. godina	
137.	Izjava, 20. maja (2. juna)	60, 1.
	1901. godina	
138.	Dr Svetozar Miletić (10. II 1826—22. I 1901), 23. januara (5. februara)	10, 1—2.
139.	Nikola Joksimović 1857—1901, 4 (17) maja	53, 1.
	1902. godina	
140.	Koloman Tisa — umro, 12 (25) marta	31, 1—2.
141.	Major Jovan Stefanović Vilovski 1821—1902, 14 (27) marta	32, 1—2.
142.	Izjava, 30. jula (12. avgusta)	105, 1—2.
143.	Šta znače žalosni događaji u Zagrebu, 29. avgusta (11. septembra)	118, 1.
144.	Prilike na Balkanu i položaj Srbije, 24. oktobra (4. novembra)	142, 1—2.
145.	Hoće li krenuti na bolje u Trojednici? 26. oktobra (8. novembra)	144, 1.
146.	Kako stojimo danas sa našom narodno-crkvenom avtonomijom? 5 (18) novembra	148, 1—2.
147.	Mlada srpska inteligencija, 16 (29) novembra	153, 1—2.
148.	Da li nas se tiču stvari u drugoj polovini monarhije? 30. novembra (13. decembra)	159, 1—2.
149.	Herceg Bosna ponosna — sada žalosna, 7 (20) decembra	162, 1.
150.	Čitaocima „Branika", 19. decembra (1. januara)	167, 1.
151.	Božić, 24. decembra (6. januara)	169, 1—2.
152.	Prilike u Trojednici i Srpska samostalna stranka, 28. decembra (10. januara)	170, 1.
	1903. godina	
153.	Knez Nikola i kulturni preobražaj Crne Gore, 4 (17) januara	2, 1—2.
154.	Zajednica nemađarskih narodnosti. 11 (24) januara	5, 1—2.
155.	Privredne prilike i potišteno stanje našega naroda, 18 (31) januara	8, 1.
156.	Sava Davidovac c. i kr. pukovn. u miru, 25. januara (7. februara)	11, 2.
157.	Vojvoda Petar Vukotić, 28. januara (10. februara)	12, 2.
158.	Kralj Aleksandar na grobu svoga oca, 30. januara (12. februara)	13, 1.
159.	Đorđe pl. Stratimirović, 6 (19) februara	16, 1.
160.	Kako se misli rešiti makedonsko pitanje? 15 (28) februara	20, 1—2.

Redni broj	NASLOV ČLANKA I DATUM OBJAVLJIVANJA	Broj i str.
161.	Dr Franja Vladislav Riger, 10. decembra 1818—3. marta 1903, 20. februara (5. marta)	22, 2—3.
162.	Mađari i prilike u drugoj polovini Monarhije, 22. februara (7. marta)	23, 1.
163.	Hrvatska prema Ugarskoj i finansijska nagodba, 1 (14) marta	26, 1—2.
164.	Prilike u Srbiji i zapleti na Istoku, 8 (21) marta	29, 1—2.
165.	Bosna i Hercegovina prema zapletima na Istoku, 15 (28) marta	32, 1—2.
166.	Recimo još koju o našoj narodno-crkvenoj avtonomiji, 22. marta (4. aprila)	35, 1—2.
167.	Ščerbina, 29. marta (11. aprila)	38, 1—2.
168.	Uskrs, 5 (18) aprila	41, 1.
169.	Srpski narod i događaji u Hrvatskoj, 12 (25) aprila	44, 1.
170.	Kikindski program i jedinstveni statut, 19. aprila (2. maja)	47, 1—2.
171.	Srbija i dinastija Obrenovića, 22. aprila (9. maja)	50, 1.
172.	Istočna politika Mađara, 3 (16) maja	53, 1—2.
173.	Srpstvo i događaji u Hrvatskoj, 10 (23) maja	56, 1—2.
174.	Hoće li biti sloge između Srba i Hrvata? 17 (30) maja	59, 1—2.
175.	Manastirsko i kaluđersko pitanje, 24. maja (6. juna)	62, 1—2.
176.	Bog čuva Srbiju, 31. maja (13. juna)	67, 1—2.
177.	Hoće-li nam pomoći udruženje? 7 (20) juna	71, 1—2.
178.	Javna zahvala, 14 (27) juna	74, 1.
179.	Bez nas, 21. juna (4. jula)	77, 1—2.
180.	Kralj Petar I i stranke u Srbiji, 28. juna (11. jula)	80, 1—2.
181.	LISTAK: Jedna uspomena na Ljubu Nenadovića, 12 (25) jula	86, 1—2.
182.	Bosna i Hercegovina — u zakutku, 19. jula (1. avgusta)	89, 1.
183.	Hoće li biti preloma na Istoku, 2 (15) avgusta	96, 1—2.
184.	Srpska sloga na Primorju, 19. avgusta (1. septembra)	104, 1.
185.	Treba li zbora i organizacije srpske omladine, 26. avgusta (8. septembra)	107, 1.
186.	Matica srpska, 30. avgusta (12. septembra)	109, 1.
187.	Je li razočaranje sa omladinom? 11 (24) septembra	114, 1.
188.	Ugarska politika na raskršću i narodnosti, 13 (26) septembra	115, 1—2.
189.	Državljanstvo i narodnost, 21. oktobra (3. novembra)	131, 1—2.
190.	Šta je, i šta znači mađarski imperijalizam, 15 (28) novembra	142, 1—2.
191.	Zmaj Jovan Jovanović — 1833—1903, 27. novembra (10. decembra)	147, 1.
192.	Mađarske obmane i južnougarsko kulturno društvo, 6 (19) decembra	
193.	Pogreška se sveti, 9 (22) decembra	152, 1.

Redni broj	NASLOV ČLANKA I DATUM OBJAVLJIVANJA	Broj i str.
194.	Božić, 25. decembra (7. januara)	159, 1—2.
195.	LISTAK: Jedna uspomena na stari konak u Beogradu, 5 (18) jula	83, 1—2.
	1904. godina	
196.	S nama Bog, 29. januara (11. februaraa)	22, 1—2.
197.	Značaj sloge Srba i Hrvata, 16 (29) marta	61, 1—2.
198.	Značaj sloge Srba i Hrvata, II deo, 17 (30) marta	62, 1.
199.	Značaj sloge Srba i Hrvata, III deo, 18 (31) marta	63, 1—2.
200.	Značaj sloge Srba i Hrvata, IV deo, 19. marta (1. aprila)	64, 1—2.
201.	Značaj sloge Srba i Hrvata, V deo, 20. marta (2. aprila)	65, 1.
202.	Uskrs, 28. marta (10. aprila)	72, 1.
203.	Markov—Ščerbina, 6 (19) aprila	
205.	Ne treba očajavati, 4 (17) maja	101, 1—2.
206.	Nova opasnost za nemađarske narodnosti u Ugarskoj, I deo, 22. maja (4. juna)	115, 1.
207.	Nova opasnost za nemađarske narodnosti u Ugarskoj II, deo, 23. maja (5. juna)	116, 1.
208.	Nova opasnost za nemađarske narodnosti u Ugarskoj, III deo, 25. maja (7. juna)	117, 1—2.
209.	Nova opasnost za nemađarske narodnosti u Ugarskoj, IV deo, 26. maja (8. juna)	118, 1—2.
210.	Nova opasnost za nemađarske narodnosti u Ugarskoj, V deo, 27. maja (9. juna)...	119, 1—2.
211.	Nova opasnost za nemađarske narodnosti u Ugarskoj, VI deo, 28. maja (10. juna)	120, 1—2.
212.	Šta su tražili beogradski trgovci u Budimpešti? 29. maja (11. juna)	121, 1—2.
213.	Zmaj Jovan Jovanović 1833—1904, 2 (15) juna	124, 1—2.
214.	Ipak su Hrvati Mađarima popustili I, 3 (16) juna	125, 1.
215.	Ipak su Hrvati Mađarima popustili II, 4 (17) juna	126, 1
216.	Ipak su Hrvati Mađarima popustili III, 5 (18) juna	127, 1.
217.	Ipak su Hrvati Mađarima popustili IV, 6 (19) juna	128, 1.
218.	Dr Ilija Vučetić 1844—1904, 13 (26) jula	158, 1—2.
219.	Dr Ilija Vučetić. Govor dra Mih. Polita Desančića na pogrebu dra Ilije Vučetića, 15 (28) jula	160, 1—2.
220.	Da li napreduje sloga Srba i Hrvata? 20. jula (2. avgusta)	164, 1—2.
221.	O sporazumu sa Mađarima, I, 25. jula (7. avgusta)	168, 1—2.
222.	O sporazumu sa Mađarima, II, 27. jula (9. avgusta)	169, 1—2.
223.	O sporazumu sa Mađarima, III, 28. jula (10. avgusta)	170, 1.
224.	O sporazumu sa Mađarima, IV, 29. jula (11. avgusta)	171, 1—2.
225.	Ipak krunisanje, 6 (19) avgusta	178, 1—2.

Redni broj	NASLOV ČLANKA I DATUM OBJAVLJIVANJA	Broj i str.
226.	Porta se junači, 15 (28) avgusta	185, 1—2.
227.	Šta dalje u gladnoj godini? 19. avgusta (1. septembra)	188, 1.
228.	Uoči krunisanja, 5 (18) septembra	203, 1—2.
229.	Krunisanje, 8 (21) septembra	205, 1.
230.	Posle krunisanja, 10 (23) septembra	206, 1.
231.	Crna Gora i Italija, 11 (24) septembra	207, 1.
232.	Mađari i mađarska država, 22. septembra (5. oktobra)	216, 1—2.
233.	Zaduživanje seljačkog poseda, 24. septembra (7. oktobra)	218, 1.
234.	Značaj događaja u Dalmatinskom saboru, 29. septembra (12. oktobra)	222, 1.
235.	Danas meni, sutra tebi, 1 (14) oktobra	224, 1.
236.	Anton Fabris, 3 (16) oktobra	226, 1.
237.	Još će čekati . . . ! 3 (16) oktobra	226, 1—2.
238.	Poseta budimpeštanskih trgovaca u Beogradu, 8 (21) oktobra	230, 1.
239.	Prilike u drugoj polovini Monarhije, 20. oktobra (2. novembra)	240, 1.
240.	Da li se vedri u Hrvatskoj? 22. oktobra (4. novembra)	242, 1.
241.	Šta sve mora da prekuži Rusija! 24. oktobra (6. novembra)	244, 1.
242.	Klevetnici kneza Nikole, 31. oktobra (13. novembra)	249, 1—2.
243.	LABANCZ—KURUCZ, 7 (20) novembra	255, 1.
244.	Šta je sa Ugarskim saborom? 10 (23) novembra	256, 1.
245.	A šta mi Srbi da kažemo? 19. novembra (2. decembra)	264, 1.
246.	Šta će biti sa grofom Tisom? 23. novembra (6. decembra)	267, 1—2.
247.	Ustav za Rusiju, 27. novembra (10. decembra)	271, 1.
248.	Iz prikrajka gledamo pokor, 2 (15) decembra	275, 1.
249.	PECSOVICS, 3 (16) decembra	276, 1.
250.	Na dogledu novih izbora za Ugarski sabor, I deo, 8 (21) decembra	280, 1.
251.	Na dogledu novih izbora za Ugarski sabor, II deo, 9 (22) decembra	281, 1.
252.	Na dogledu novih izbora za Ugarski sabor, III deo, 10 (23) decembra	282, 1—2.
253.	Na dogledu novih izbora za Ugarski sabor, IV deo, 11 (24) decembra	283, 1—2.
254.	Na dogledu novih izbora za Ugarski sabor, V deo, 12 (25) decembra	284, 1.
255.	Port-Artur pao, ali Rusija stoji! 23. decembra (5. januara)	293, 1—2.
	1905. godina	
256.	Stara i nova godina, 1 (14) januara	1, 1—2.
257.	Tisa o narodnosnom pitanju, 6 (19) januara	5, 1.
258.	Biskup Štrosmajer 1815—1905, 23. januara (5. februara)	19, 1.

Redni broj	NASLOV ČLANKA I DATUM OBJAVLJIVANJA	Broj i str.
259.	Da li osnova od g. 1867. ili ona od g. 1848? 30. januara (12. februara)	25, 1—2.
260.	Košut u Beču, 1 (14) februara	26, 1.
261.	Položaj Rusije i njeni neprijatelji, 16. februara (1. marta)	38, 1.
262.	Da li intervencija u Mandžuriji? 2 (15) marta	50, 1.
263.	Privreda i trgovina, 10 (23) marta	57, 1.
264.	Biskup Štrosmajer 21, januara (4. februara) 1815. 26. marta (8. aprila) 1905, 29. marta (11. aprila)	72, 1.
265.	Ruski patrijarhat i jedinstvo istočne crkve, 3 (16) aprila	77, 1.
266.	Posle smrti Štrosmajerove, 7 (20) aprila	80, 1—2.
267.	Uskrs, 17 (30) aprila	89, 1—2.
268.	Šta je to sa narodnosnim poslanicima? 27. aprila (10. maja)	94, 1.
269.	Velika nesreća, 19. maja (1. juna)	113, 1.
270.	Vavilonska kula, 28. maja (10. juna)	120, 1.
271.	Duhovi, 5 (18) juna	127, 1.
272.	Pitanje Dalmacija sa srpskoga gledišta, 14 (27) juna	133, 1.
273.	Šta će to biti sa Rusijom? 19. juna (2. jula)	138, 1.
274.	Narodnosno pitanje i budućnost Ugarske, 26. juna (9. jula)	144, 1—2.
275.	Šta hoćemo, šta želimo, 1 (14) jula	147, 1.
276.	Mir ili produženje rata? 10 (23) jula	155, 1—2.
277.	Bauk, 17 (30) jula	161, 1.
278.	Sumorni izgledi, 31. jula (13. avgusta)	172, 1.
279.	Da li mir ili odgoda rata? 21. avgusta (3. septembra)	188, 1.
280.	Ilarion Ruvrac. Iz uspomena na prijatelja pokojnika, 24. avgusta (6. septembra)	190, 1—2.
281.	Samodržavlje i ustav u Rusiji, 26. avgusta (8. septembra)	192, 1.
282.	Položaj Herceg-Bosne i novi statut za narodno-crkvenu avtonomiju, 4 (17) septebra	200, 1—2.
283.	Knežević Mirko i Srpstvo na Balkanu, 11 (24) septembra	205, 1.
284.	Da li se tamo vedri? 2 (15) oktobra	223, 1.
285.	Je li obrt? 9 (22) oktobra	229, 1.
286.	Velika Austrija, 16 (29) oktobra	235, 1.
287.	Zar tako? 19. oktobra (1. novembra)	237, 1.
288.	LISTAK: Luka Botić, 28. oktobra (10. novembra	244, 1.
289.	Posle devet godina u crkvi, 29. oktobra (11. novembra)	245, 1.
290.	Knez Nikola i ustav za Crnu Goru, 1 (14) novembra	247, 1.
291.	Pobjedonoscev, 6 (19) novembra	252, 1.
292.	Značaj sloge u Dalmaciji, 12 (25) novembra	256, 1.
293.	Pavle Mudronj 1835—1905, 24. novembra (7. decembra)	265, 1—2.
294.	Šta će to biti s Rusijom? 27. novembra (10. decembra)	268, 1.
295.	„Državni jezik" — naša korist, 1 (14) decembra	271, 1.
296.	Čestitka knezu Nikoli, 6 (19) decembra	275, 1.
297.	Skopljanska mitropolija i tamošnji srpski narod, 16 (29) decembra	284, 1.

Redni broj	NASLOV ČLANKA I DATUM OBJAVLJIVANJA	Broj i str.
298.	Šta je sa revolucijom u Rusiji, 18 (31) decembra	286, 1—2.
299.	Koalicija se vara, 22. decembra (4. januara)	289, 1.
300.	Posle crnogorske skupštine, 24. decembra (6. januara)	291, 1.
301.	Božić, 25. decembra (7. januara)	292, 1.
	1906. godina	
302.	Nova godina, 1 (14) januara	1, 1.
303.	Hrvati u Herceg-Bosni, 6 (19) januara	5, 1.
304.	Ili-ili, 27. januara (9. februara)	18, 1.
305.	Revolucija „malaksava", 28. januara (10. februara)	19, 1.
306.	Svršilo se, 8 (21) februara	26, 1.
307.	Veliko delo u Austriji, 15 (28) februara	32, 1.
308.	Da li savez? 16. februara (1. marta)	33, 1.
309.	Nije nikakvo pravdanje, 16 (29) marta	57, 1.
310.	Je li Rusija morala stradati? 19. marta (1. aprila)	60, 1.
311.	Na prelomu, 25. marta (7. aprila)	65, 1.
312.	Preokret, 28. marta (10. aprila)	67, 1—2.
313.	Uskrs, 2 (15) aprila	72, 1.
314.	Govor dra Mih. Polita Desančića na biračkom zboru u Vel Kikindi 4. aprila 1906; 6 (19) aprila	75, 1—2.
315.	Govor dra Mih. Polita Desančića Mađarima i Nemcima na biračkom zboru u Vel. Kikindi 4. aprila 1906; 7 (20) aprila	76, 1.
316.	Posle pobede, 20 aprila (3. maja)	86, 1.
317.	Ipak pobeda, 23. aprila (6. maja)	89, 1.
318.	Šta hoće Bosna i Hercegovina? 11 (24) juna	129, 1.
319.	Govor dra Mih. Polita Desančića u sednici Ugarskoga sabora od 3. jula 1906. p. n., 23. juna (6. jula)	139, 1—2.
320.	Zaključni govor dra Mihaila Polita Desančića držan dana 11. jula p. n. 1906. u adreskoj raspravi, 1 (14) jula	145, 1—2.
321.	Govor dra Mih. Polita Desančića u proračunskoj raspravi min. prosvete držan dana 3 (16) jula 1906; 6 (19) jula	149, 1—2.
322.	Interpelacija dra Mih. Polita Desančića posl. varoši Kikinde, zbog carinskog rata Austro-Ugarske sa Srbijom, 7 (20) jula	150, 1—2.
323.	Govor i interpelacija dra Mih. Polita Desančića o carinskom ratu sa Srbijom od 5 (18) jula o. g., 9 (22) jula	152, 1—2.
324.	Žalosne pojave u Rusiji. Raspust Dume, 13 (26) jula	155, 1—2.
325.	Tajno ili javno, 22. jula (4. avgusta)	162, 1—2.
326.	Jedinstvo u narodnoj stranci, 28. jula (10. avgusta)	167, 1.
327.	Pod novom vladom u Zagrebu, 30. jula (12. avgusta)	169, 1.
328.	Grozote u Rusiji, 17 (30) avgusta	182, 1.

Redni broj	NASLOV ČLANKA I DATUM OBJAVLJIVANJA	Broj i str.
329.	Da li hrvatska ili austrijska politika, 20. avgusta (2. septembra)	185, 1.
330.	Posle Rakocijeve svetkovine, 21. oktobra (3. novembra)	236, 1.
331.	Na pragu narodno crkvenoga sabora, 3 (16) novembra	246, 1.
332.	Govor dra Mih. Polita Desančića u sednici Ugarskog sabora od 9 (22) novembra 1906. god. u proračunskoj raspravi, 14 (27) novembra	254, 1—2.
333.	Govor dra Mih. Polita Desančića na biračkom zboru za nar. crkv. sabor, držanom dana 16. nov. 1906. u V. Kikindi, 19. novembra (2. decembra)	259, 1—2.
334.	Narodno-crkveni sabor i naše stranačke prilike, 6 (19) decembra	272, 1—2.
335.	Božić, 24. decembra (6. januara)	287, 1.
336.	Govor dr Mih. Polita Desančića u X sednici Nar. crkv. sabora od 20. decembra 1906; 29. decembra (11. januara)	288, 1—2.
337.	Nova godina, 31. decembra (13. januara)	290, 1.
	1907. godina	
338.	Govor dr Mih. Polita Desančića držan u sednici Ugarskog sabora 16 (29) januara 1906; 19. januara (1. februara)	14, 1—2.
339.	Da li se vedri u Rusiji? 18 (31) marta	62, 1.
340.	Govor dra Mihaila Polita Desančića, posl. kikindskog ... u sednici zastupnič. kuće Ugarskog sabora 22. marta (4. aprila) 1907. god.; 25. marta (7. aprila)	68, 1—2.
341.	Interpelacija velikokikind. poslanika dra Mih. Polita Desančića na kr. ugar. min. predsednika u makedonskom pitanju, 3 (16) aprila	75, 1.
342.	Dr Polit o bugarskim zverstvima, 4 (17) aprila	76, 1—2.
343.	Završni govor dra Mihaila Polita Desančića ... u sednici zastupničke kuće Ugar. sabora od 2 (15) aprila 1907; 5 (18) aprila	77, 1—3.
344.	Javna zahvala, 8 (21) aprila	80, 1.
345.	Na znanje, 8 (21) aprila	80, 1.
346.	U zlatnom Pragu, 14 (27) aprila	85, 1.
347.	Svršilo se, 15 (28) aprila	86, 1.
348.	Uskrs, 22. aprila (5. maja)	91, 1—2.
349.	Četrdesetgodišnjica moskovske izložbe, 13 (26) maja	107, 1.
350.	Govor dra Mihaila Polita Desančića, posl. varoši Kikinde ... u sedn. zastup. kuće Ugarskog sabora od 24. maja (6. juna) o. g. u stvari železničarskog službovnika, 27. maja (9. juna)	118, 1—3.
351.	Pismo hrvatskom rodoljubu, 3 (16) juna	123, 1—2.

Redni broj	NASLOV ČLANKA I DATUM OBJAVLJIVANJA	Broj i str.
352.	Dr Polit o tzv. mađarskoj državnoj ideji, 10 (23) juna	129, 2—3.
353.	Patrijarh Đorđe Branković 13. marta 1830—17. jula 1907; 19. jula (1. avgusta)	160, 1.
354.	Okružnica balkanskim državama, 23. septembra (6. oktobra)	211, 1—2.
355.	Interpelacija poslanika dra Polita Desančića o događajima na Balkan. pol. i zulumima u BiH u sednici zast. kuće Ugar. sabora od 10 (23) oktobra 1907; 13 (26) oktobra	226, 1—2.
356.	Interpelacija dra Mih. Polita Desančića, 30. oktobra (12. decembra)	239, 1.
357.	Interpelacija narodnog poslanika dra Mihaila Polita Desančića, održana na Ugar. saboru u stvari izbora patrijarha i stanja u srpskoj narodno-crkv. avtonomiji, 31. oktobra (13. novembra)	240, 1—2.
358.	Izveštaj dra Mih. Polita Desančića dana 11. novembra 1907. svojim biračima u Vel. Kikindi, 15 (28) novembra	252, 1—2.
359.	Govor dra Mihaila Polita Desančića, narod. poslanika... od 15 (28) novembra 1907. o poravnanju između Ugarske i Austrije, 18. novembra (1. decembra)	255, 1—2.
360.	Dr Nika Maksimović, 20. novembra (3. decembra)	256, 1.
361.	Završni govor dr Mih. Polita Desančića, nar. poslanika... od 26. novembra (9. decembra) 1907. o poravnanju s Austrijom, 29. novembra (12. decembra)	263, 1—2.
362.	Srbija i Crna Gora, 6 (19) decembra	269, 1.
363.	Javno mišljenje u Evropi i mađarski državnici, 21. decembra (3. januara)	281, 1.
364.	Božić, 25. decembra (7. januara)	284, 1.
	1908. godina	
365.	Nova godina, 1 (141) januara	1, 1.
366.	Prošlost i sadašnjost našeg položaja, I deo, 16 (29) januara	12, 1.
367.	Prošlost i sadašnjost našeg položaja, II deo, 17 (30) januara	13, 1.
368.	Prošlost i sadašnjost našeg položaja, III deo, 18 (31) januara	14, 1.
369.	Prošlost i sadašnjost našeg položaja, IV deo, 19 januara (1. februara)	15, 1.
370.	Prošlost i sadašnjost našeg položaja, V deo, 20. januara (2. februara)	16, 1.

Redni broj	NASLOV ČLANKA I DATUM OBJAVLJIVANJA	Broj i str.
371.	Dr Stevan Pavlović 1829—1908, 26. januara (8. februara)	21,1.
372.	Dr Marijan Derenčin 1830—1908, 30. januara (12. februara)	24, 1.
373.	Govor narodnog poslanika dra Mih. Polita Desančića održan 12 (25) februara 1908. u zastup. kući Ugar. sabora o zak. predlogu za izmenu saborskog poslovnika, 15 (28) februara	36, 1—3.
374.	Govor i interpelacija nar. zastupnika dra Mih. Polita Desančića o austrougarskom planu za gradnju strategijske železnice kroz novopazarski sandžak u sedn. zastup. kuće Ugar. sabora, držanoj 16 (29) februara 1908, 20. februara (4. marta)	40, 1—2.
375.	Završni govor dra Mihaila Polita Desančića ... 6 (19) marta 1908. protiv zak. predloga o izmeni saborskog poslovnika, 9 (22) marta	56, 1—3.
376.	Radosna pojava, 18 (31) marta	63, 1.
377.	Govor i interpelacija dra Mihaila Polita Desančića, narodnog poslanika u stvari trgovinskog ugovora sa Srbijom, držan u sedn. zast. kuće Ugarskog sabora od 26. III (8. IV); 29. marta (11. aprila)	72, 1—3.
378.	Značaj puta kneza Nikole u Petrograd, 4 (17) aprila	77, 1.
378.	Uskrs, 13 (26) aprila	85, 1.
379.	Govor dra Mihaila Polita Desančića, nar. posl.... o drž. proračunu za god. 1908.... od 6. maja 1908; 26. aprila (9. maja)	92, 1—3.
380.	Engleska i Rusija prema makedonskom pitanju, 14 (27) maja	107, 1.
381.	Duhovi 1848—1908, 1 (14) juna	122, 1.
382.	Govor dra M. Polita Desančića, nar. posl.... o zak. predlogu za besplatnu nastavu u osn. školama... od 13. juna; 4 (17) juna	123, 1—2.
383.	Hajka na kneza Nikolu, 8 (21) juna	127, 1.
384.	Demokratija bez narodnosne osnove, 24. juna (7. jula)	140, 1—2.
385.	Ko će bolje, široko mu polje, 1 (14) jula	145, 1—2.
386.	Sastanak našeg Narodnog-crkvenog sabora, 4 (17) jula	148, 1—2.
387.	Usamljeno, 9 (22) jula	152, 1.
388.	Ko da bude srpski patrijarh? 12 (25) jula	155, 1.
389.	Pravo izbora srpskog patrijarha, 17 (30) avgusta	184, 1.
390.	Govor dra Mihaila Polita Desančića na interparlamentarnoj konferenciji u Berlinu, 11 (24) septembra	203, 1.
391.	Evropska konferencija i „svršen čin", 5 (18) oktobra	224, 1.
392.	Božić, 25. decembra (7. januara)	290, 1.
393.	LISTAK: Božić u „Fortuni" godine 1877.	

Redni broj	NASLOV ČLANKA I DATUM OBJAVLJIVANJA	Broj i str.
	1909. godina	
395.	Nova godina, 1 (14) januara	1, 1—2.
396.	Interpelacija dra Mihaila Polita Desančića, poslanika varoši vel. Kikinde, upućena na kr. ugar. ministra predsednika u sednici zastupničke kuće Ugarskog sabora od 7 (20) januara 1909. godine povodom „veleizdajničke" parnice protiv Srba u Hrvatskoj i Slavoniji (po stenogramu), 10 (23) januara	6, 1—2.
397.	Interpelacija nar. poslanika dra Mih. Polita Desančića o zapletima na Balkanskom poluostrvu ... 28. februara (13. marta); 3 (16) marta	47, 1.
398.	Izjava dra Mihaila Polita Desančića, 5 (18) marta	49, 3.
399.	Da li mir? Da li Kosovo? 15 (28) marta	58, 1—2.
400.	Uskrs, 29. marta (11. aprila)	69, 1.
401.	Duhovi, 17 (30) maja	106, 1—2.
402.	Govor dra Mihaila Polita Desančića održan u sedn. zastup. kuće Ugarskog sabora 29. juna (12. jula) 1909. 3 (16) jula	142, 1—2.
403.	Srpska matica na Primorju, 19. jula (1. avgusta)	156, 1.
404.	Osamdeseta, 5 (18) avgusta	169, 1.
405.	Jedna značajna proslava u Hrvatskoj, 9 (22) avgusta	172, 1.
406.	Antonije Hadžić, 30. avgusta (12. septembra)	189, 1.
407.	Božić, 25. decembra (7. januara)	286, 1—2.
	1910. godina	
408.	Nova godina, 1 (14) januara	1, 1.
409.	Govor dra Mihaila Polita Desančića u zastup. kući Ugar. sabora 14 (27) januara 1910. prilikom promene ugarske vlade, 17 (30) januara	11, 1—2.
410.	Poštovanim biračima velikokikindskog izbornog sreza, 14 (27) marta	57, 1—2.
411.	Na slobodi, 27. marta (9. aprila)	67, 1.
412.	Otpozdrav poštovanim biračima uzdinskog izbornog sreza, 3 (16) aprila	73, 2.
413.	Panslavizam i neoslavizam, 10 (23) aprila	80, 1—2.
414.	Uskrs, 17 (30) aprila	86, 1.
415.	Poštovanim biračima uzdinskoga izbornoga sreza, 16 (29) maja	107, 1.
416.	Programni govor dra Mih. Polita Desančića, držan u Uzdinu dana 9 (22) maja 1910; 18 (31) maja	108, 1—2.
417.	Posle sloma, 13 (26) juna	129, 1.
418.	Težnje na Sveslovenskom kongresu u Sofiji, 26. juna (9. jula)	140, 1—2.

Redni broj	NASLOV ČLANKA I DATUM OBJAVLJIVANJA	Broj i str.
419.	Na raskršću, 14 (27) jula	153, 1.
420.	Zablude muslimana u Herceg-Bosni, 16 (29) jula	154, 1.
421.	Šta dalje? 21. jula (3. avgusta)	158, 1.
422.	Grof Kuen i Nikola pl. Tomašić, 23. jula (5. avgusta)	159, 1.
423.	Da li je već prelom u Hrvatskoj? 25. jula (7. avgusta)	161, 1.
424.	Na Cetinje, 1 (14) avgusta	166, 1.
425.	Osamdesetogodišnjica, 5 (18) avgusta	169, 1.
426.	To ćemo videti, 6 (19) avgusta	170, 1—2.
427.	Govor dra Mih. Polita Desančića, držan na banketu varoši Cetinja dana 17. avgusta 1910. godine; 29. avgusta (11. septembra)	186, 1.
428.	Posle pedeset godina na Cetinju, I deo, 3 (16) septembra	189, 1.
429.	Posle pedeset godina na Cetinju, II deo, 4 (17) septembra	190, 1.
430.	Posle pedeset godina na Cetinju, III deo, 5 (18) septembra	191, 1.
431.	Posle pedeset godina na Cetinju, IV deo, 7 (20) septembra	192, 1—2.
432.	Posle pedeset godina na Cetinju, V deo, 8 (21) septembra	193, 1.
433.	Ban Tomašić u Oseku, 16 (29) septembra	199, 1—2.
434.	Dolazi do preloma u Hrvatskoj, 26. septembra (9. oktobra)	206, 1—2.
435.	Nad grobovima aradskih mučenika, 28. septembra (11. oktobra)	207, 1—2.
436.	Oktobarska diploma od godine 1860, 8 (21) oktobra	214, 1.
437.	Da li trijalizam? 10 (23) oktobra	216, 1.
438.	Crna Gora na braniku, 12 (25) oktobra	218, 1.
439.	Značaj hrvatskih izbora, 19. oktobra (1. novembra)	223, 1.
440.	Zadovoljština, 20. oktobra (2. novembra)	224, 1.
441.	Da li sporazum? 24. oktobra (6. novembra)	227, 1.
442.	Pozdrav, 28. oktobra (10. novembra)	229, 2.
443.	Železnička pragmatika i neprilike na Tomašića, 6 (19) novembra	236, 1.
444.	Siromah Tomašić! 12 (25) novembra	240, 1.
445.	Tolstoj i pravoslavlje, 14 (27) novembra	242, 1.
446.	Šta dalje, 26. novembra (9. decembra)	250, 1—2.
447.	Dr Laza Kostić 1841—1910; 28. novembra (11. decembra)	252, 1.
448.	Nikanor Grujić, 3 (16) decembra	255, 1.
449.	Ne budi zamerke, 4 (17) decembra)	256, 1.
450.	Godišnjica Friđungove parnice, 5 (18) decembra	257, 1—2.
451.	Božić, 25. decembra (7. januara)	271, 1.
	1911. godina	
452.	Nova godina, 1 (14) januara	1, 1—2.
453.	Kraljica Jelena, 9 (23) januara	6, 2—3.
454.	Uspevaju, 28. januara (10. februara)	19, 1—2.

Redni broj	NASLOV ČLANKA I DATUM OBJAVLJIVANJA	Broj i str.
455.	Hoće li u trijalizama? 5 (18) februara	25, 1.
456.	Tumbe-politika, 20. februara (5. marta)	36, 1.
457.	Trijalizam, 20. marta (2. aprila)	56, 1.
458.	Rušenje pravne sigurnosti, 23. marta (5. aprila)	58, 1.
459.	Blagovesti pre pedeset godina, 25. marta (7. aprila)	60, 1.
460.	Dositej, 27. marta (9. aprila)	61, 1.
461.	Šta znači narodno jedinstvo, 30. marta (12. aprila)	63, 1—2.
462.	Arbanska pobuna i sumnjičenje Crne Gore, 1 (14) aprila	64, 1.
463.	Slavlje u Italiji, nagrada mučeništvu, 3 (16) aprila	66, 1.
464.	Uskrs, 10 (23) aprila	71, 1.
465.	Francuska i aneksija Herceg-Bosne, 13 (26) aprila	72, 1.
466.	Značajan otkaz, 16 (29) aprila	75, 1.
467.	Tako neće u Hrvatskoj, 21. aprila (4 maja)	78, 1.
468.	Šta su mogli da su smeli, 7 (20) maja	89, 1.
469.	Kako je postao saferski agrarni zakon od godine 1859, 10 (23) maja	91, 1.
470.	Kulturna politika i srpski munkači, 11 (24) maja	92, 1.
471.	Banfi, 14 (27) maja	94, 1.
472.	Jedna kulturna svetkovina — Stogodišnjica austrijskoga građanskog zakona, 27. maja (9. juna)	103, 1.
473.	Skenderija i Kosovo, 29. maja (11. juna)	105, 1—2.
474.	Noli me tangere, 3 (16) juna	107, 1—2.
475.	Nekad i sad, 11 (24) juna	113, 1—2.
476.	Slovenski novinarski kongres, 28. juna (11. jula)	125, 1—2.
477.	Sokolski slet u Zagrebu, 5 (18) avgusta	152, 1.
478.	Posle svadbe u Petrogradu, 26. avgusta (8. septembra)	167, 1—2.
479.	I opet atentat, 6 (19) septembra	175, 1—2.
480.	Božić, 25. decembra (7. januara)	254, 1—2.
	1912. godina	
481.	Nova godina, 1 (14) jannuara	1, 1.
482.	Dr Ibro plem. Tkalac, 1824—1912, 8 (21) januara	6, 2.
483.	Što gore, to bolje, 11 (24) januara	8, 1.
484.	Prosveta i politika, 14 (27) januara	11, 1.
486.	Uskrs, 25. marta (7. aprila)	61, 1.
487.	Sveslovenski sokolski slet u Pragu, 16 (29) juna	119, 1—2.
488.	Borodino, 1. (14) septembra	175, 1.
489.	I mi smo još tu, 8 (21) septembra	181, 1—2.
490.	Prosveta i kultura u Herceg-Bosni, 11 (24) septembra	182, 1.
491.	U što se oni još uzdaju? 30. septembra (13. oktobra)	197, 1.
492.	Zvanična Rusija i ruski narod, 2 (15) oktobra	198, 1.
493.	Pored radosti žalosna pojava, 8 (19) oktobra	201, 1.
494.	Teći će voda, kud je tekla... 7 (20) oktobra	202, 1.

Redni broj	NASLOV ČLANKA I DATUM OBJAVLJIVANJA	Broj i str.
495.	Šta to učini Italija? 10 (23) oktobra	204, 1.
496.	U znaku Dušanovih uspomena, 16 (29) oktobra	209, 1.
497.	Koji su to začetnici balkanskoga saveza? 26. oktobra (8. novembra)	218, 1.
498.	Značajna pojava u Dalmaciji, 3 (16) novembra	224, 1.
499.	Znači li ovo novi rat? 4 (17) novembra	225, 1.
500.	Dimitrije Ružić 1841—1912; 23. novembra (6. decembra)	239, 1.
501.	Turske simpatije i nemačka kultura, 28. novembra 11. decembra)	243, 1.
502.	Slika, 2 (15) decembra	246, 1.
503.	Božić, 25. decembra (7. januara)	262, 1.
	1913. godina	
504.	Nova godina, 1 (14) januara	1, 1.
505.	Čestitka kralja Nikole upravniku „Branika" i odgovor dr Mih. Polita Desančića, 9. juna (2. jula)	119, 2.
506.	Pozdrav Bitolju, 15 (28) novembra	225, 1.
	1914. godina	
507.	Javna zahvala, 8 (21) februara	28, 3.
508.	Govor dra Mih. Polita Desančića, 25. aprila (8. maja)	81, 1.
509.	Zahvala, 26. aprila (9. maja)	82, 1.
510.	Zašto smo se razišli, 10 (23) maja	92, 1—2.
511.	Izjava, 16 (30) maja	97, 1.
512.	Pozdrav srpskim sokolima u Americi, 3 (16) juna	108, 2.

Branik se ugasio sa br. 142. od 19. jula (1. avgusta) 1914. godine.

Dr SLAVKO GAVRILOVIĆ

ISPISI ZA ISTORIJU JEVREJA U ZEMUNU I SLAVONSKO-SREMSKOJ VOJNOJ GRANICI (XVIII—XIX VEK)

U toku dugogodišnjeg rada u Arhivu Hrvatske u Zagrebu, Državnom arhivu Mađarske u Budimpešti, Karlovačkim arhivima i Rukopisnom odeljenju Matice srpske u Novom Sadu ispisivao sam građu koja se odnosi na Jevreje u Zemunu i Slavonsko-sremskoj vojnoj granici, delom u sopstvenom prevodu delom u nemačkom originalu. Sada te ispise objavljujem kao materijal kojim će biti bačeno dosta svetlosti na prošlost Jevreja na tom području pa ponešto i izvan njega.

SKRAĆENICE:

OL, E — Országos levéltár, Budapest, Skupina E
AHZ, SGK — Arhiv Hrvatske u Zagrebu, Slavonska generalna komanda
ASANUK, PMA „A" — Arhiv SANU, Srem. Karlovci, Patrijaršijsko-mitropolijski arhiv „A"
AV — Arhiv Vojvodine, Srem. Karlovci
ROMS — Rukopisno odeljenje Matice srpske u Novom Sadu

1.

Odluka Slavonske zemaljske deputacije o Jevrejima u Zemunu 1742. godine.

Odgovoriti provizoru Mihailu Bardiču na pismo od 6. marta 1742. da se Jevrejinu Ledereru može dati samo tri meseca da pokupi dugove i rasproda svoju imovinu. Za onih pet jevrejskih domaćinstava koja žele da ostanu u Zemunu, treba odvojiti jedan prostor podalje od reke kako bi odmah mogli da grade svoje kuće.

(OL, E — 713, Land. deput. Protocoll, 10. III 1742).

2.

Popis Jevreja u Zemunu 1745. godine.

God. 1745. u Zemunu popisani sledeći Jevreji — kućedomaćini: Simon

Markus, Mandel Polak, Baruh Tešinger, Jakob Tašil, Abraham Lederer, Kalman Pandajz, Rafael Salamon, Salamon Hiršel.

(OL, A — 93: Acta particularia, Nro 182, fol. 800).

3.

Dvorski ratni savet — Slavonskoj generalnoj komandi 17. decembra 1768.

Jevreji koji su morali da se udalje iz Zemuna molili su womit selbe in der Rücksicht, dass andurch sonderlich jenen Famillen, wo die Väter nur alleinig mit Privilegien versehen, die Zertheilung von ihren anderwertshin sich zu begeben habenden Kindern, der Unterhalt unerschwinglich gemacht wurde, insgesamt ferners allda belassen werden mögten.

Nachdem aber der Umstand, dass die privilegiati ihre Kinder von sich hinweg lassen müsten von darumen keine Rücksicht verdienet, weder in jenem Fall, wann die Kinder nicht vermögend seynd, sich separatim zu erhalten, sie ohne dies in Communione mit ihren Eltern leben, und alsdann denen Eltern die Kinder beyzubehalten vermög Privilegii nicht verwehret ist, ausser deme aber, und wann sich die Kinder selbst ernähren können, dieselbe auch ausser der Graniz ihre Hausshaltung besonders zu formiren im Stand seyn werden.

So hat es bey diesortig obbemerkten Verordnung allerdings sein ohnabänderliches Verbleiben, wornach das General Commando demnach auch ersagte Juden des weitere verbescheiden wolle.

(AHZ, SGK, 1768-12-47)

4.

Izdaci vršačkog episkopa iz 1771. godine:

„Jevreinu Mojseju iz Zemuna 130 for."

(ASANUK, PMA „A", 355/1772)

5.

Raspis Slavonske generalne komande od 4. septembra 1781:

Tirolcima i Slovacima dozvoljeno je da prodaju svoju robu u Granici dok se takva dozvola Jevrjima i Turcima može dati samo na kupovinu robe (Waarenankauf) ali nikako i na prodaju robe osim u vreme vašara.

(AHZ, SGK, 1781-12-114)

6.

Dvorski ratni savet — Slav. generalnoj komandi 31. novembra 1781.

Pravo Jevreja u Erdelju u pogledu nastanjivanja ograničava se samo na Karlsburg. Češko-austrijska dvorska komora želi da Jevreji postanu korisni građani, da se odreknu zelenašenja i posvete drugim korisnim zanimanjima, kao i da radi vođenja trgovačkih poslova nauče jezike pokrajina u kojima žive.

So hat sich General Commando in Ansehung der dortigen 9 jüdischen Familien hiernach so, wie nach den ehehin ihre wegen in Slavonien bestehenden allerhöchsten resolution zu achten, mithin zu Semlin jene Juden so

dort noch, als blosse Unterhändler vom Wucher Leben, zu anderern der obgedachten nützlichen Nahrungs Gewerben anzuhalten, dahingegen in den übrigen Millitär Comunitaeten den Abgang der Handwerker nadomeštati dobrim nemačkim kalfama i „fabrikantima" pa će skupoću smanjivati delom povećavanjem broja prodavaca delom dobrim policijskim nadzorom.

(AHZ, SGK, 1781-67-38)

7.

Dvorski ratni savet — Slav. gen. komandi 17. novembra 1781.

Careva volja ne ide za tim da povećava broj Jevreja u zemlji niti da se oni šire po njoj i tamo gde dosad nisu tolerisani, ali on želi da one koji uživaju toleranciju učini što korisnijima za državu.

Svoj jezik Jevreji mogu zadržati samo za svoje bogosluženje ali ga moraju u roku od dve godine izbaciti iz poslovnih knjiga, testamenata i ugovora pod pretnjom poništenja na njemu zaključenih poslova i pravnih akata. Jevreji moraju uzeti jezik dotične zemlje.

Tamo gde su Jevreji dosad plaćali taksu tolerancije, neće se ista ukinuti kao pravi porez nego će se određivati prema snazi pojedinih porodica und darmit unbemitteltes nahrungsloses- und unnutzes Juden Gesind hindannzuhalten, ala wormit dem Staat nicht geholfen ist.

(AHZ, SGK, 1781-67-41)

8.

Slav. gen. komanda — Zemunskoj vojnoj komandi 12. septembra 1783.

Samuel Russ... in Nahmen aller daselbst befindlichen türkischen Handelsjuden um die abstellung der in dortiges Maut Amt zuerlegen kommenden Tolleranz Tax, und Isak Kaisch Kepischer um ein Puppillar-darlehen gegen Interesse zu aufführung des erbauen zudärfen gebette Hauses und Dutyan das ansuchen gestellet.

Pošto su predstavku uputili caru, traži se izveštaj o tome.

(AHZ, SGK, 1783-12-88)

9.

Odobrenje zemunskom Jevrejinu za građenje kuće.

Car odobrio „iz posebne milosti" da Jevrejin David Isak, trgovac u Zemunu može sagraditi novu kuću radi boljeg vođenja svoje trgovine.

(AHZ, SGK, 1783-13-54)

10.

Presuda iz 1794. o sporu zemunskih Jevreja.

Jula 1794. zlatar Isak Simon, Jevrejin iz Zemuna, i zemunski rabin Izrael izjavljuju pred Zemunskim magistratom da su se složili da njihov spor reši novosadski rabin Josif Kaunic sa Jevrejima učiteljima iz Novog Sada. Dana 31. avgusta 1794. oni su doneli presudu:

Rabin je bio u ortakluku sa zlatarom a sad ga je tužio zbog 516 forinti 22 krajcare duga. Jevrejski sud je tražio da rabin pod zakletvom potvrdi svoje navode. Ispostavilo se da je rabin uzeo srebra i izrađevina u vrednosti

332 forinte 50 krajcara pa bi mu zlatar bio dužan, posle uračunavanja drugih izdataka, još 168 forinti 2 krajcare. No, rabin na kraju nije pristao na zakletvu pa je jevrejski sud zlatara oslobodio od rabinovih potraživanja.

Iz akta Magistrata u Zemunu od 6. X 1794. vidi se da je rabin kasnije pristao da pred Magistratom položi građansku zakletvu ali pod uslovom da zlatar prethodno položi dotičnih 168 forinti 2 krajcare kako bi ih on odmah mogao preuzeti. Troškove jevrejskog suda od 73 forinte trebalo je da plati zlatar koji je taj sud tražio i doveo u Zemun.

(AV, Skupina „Srem", nereg.)

11.

Spor jevrejskih porodica u Zemunu.

Regina Almuli tužila svoje staratelje, zemunske Jevreje Menahema i Semaja Majo pa Donjo-austrijski zemaljski sud traži da oni podnesu starateljske račune i knjige. Pošto su dotične knjige bile u Beču, odlučeno je da oni pođu u Beč i reše stvar kod nadležnog suda.

(AHZ, SGK, 1794-51-683).

12.

Slav. gen. komanda — Zemunskoj vojnoj komandi 1. novembra 1794.

Neka zapleni sve trgovačke knjige turskog podanika, Jevrejina Semaja Maja, koje se nalaze u Zemunskom kontumacu, i preda Zemunskom magistratu koji će ih pregledati i zadržati do daljeg naređenja. Menahem Majo nema krivice pa nema razloga da bude zadržan u Zemunu. On će sam poći u Beč i pred nadležnim sudom izložiti dokaze.

(AHZ, SGK, 1794-51-710)

13.

Spor A. Almoslina i beogradskih Turaka

Abraham Almoslino iz Zemuna tuži se Slavonskoj generalnoj komandi da su mu u Beogradu Turci zatvorili pet dućana i pet magazina s robom kao represivnu meru zbog toga što u Pančevu još nije rešen spor oko imovine Turčina Hasana Čamdžije. Vrednost Almoslinove robe cenila se na 180.000 pijastera. Znatan deo te robe Almoslino je nabavio na kredit pa mu je pretila propast ukoliko se sa robe ne skine sekvestar. On je tvrdio da je samo za 2,5 meseca sekvestra pretrpeo štetu od 60.000 forinti, da ga sopstveni kreditori pritišću a ortaci mu prete sudom. U beogradskim dućanima su mu ostale dužničke obligacije njegovih trgovačkih partnera iz Turske i Austrije pa on ne samo što ne može da ubere dotične dugove nego preti opasnost da dužnici u Turskoj pomru od kuge a turske vlasti da prigrabe imovinu dužnika, iz koje bi se on, inače, mogao podmiriti.

Slavonska generalna komanda je intervenisala ali su Turci odgovorili da neće popustiti dok se ne reši pančevački spor. Zapravo, takav odgovor je stigao iz Carigrada preko austrijskog internuncija posle čega je Generalna komanda zatražila od Apelacionog suda da što pre reši pančevački spor kako bi se Almoslino spasao propasti.

(AHZ, SGK, 1796-20-311)

14.

Produžavanje spora Almoslino—Turci.

Pošto Almoslinova stvar nije rešena ni do proleća 1797, Slavonska generalna komanda je ponovo intervenisala kod Turaka u Beogradu, tvrdeći da je Almoslino sasvim nedužan pošto nema nikakve veze sa imovinom Hasana Camdžije u Pančevu.

(AHZ, SGK, 1797-64-121)

15.

Izjava J. Rafaela o dugu jednom Bečliji.

Zemunski Jevrejin, Jakob Rafael Salomon priznaje svoje dugovanje od 449 forinti bečkom gajtandžiji Halmajeru i traži potvrdu o tome.

(AHZ, SGK, 1800-68-18)

16.

Dužničke izjave i sporovi zemunskih Jevreja 1799/1800. god.

Maja 1799. David Hajm priznaje svoj dug od 2.250 forinti Jakobu Rafaelu Salamonu i obavezuje se da ga vrati u toku dve godine (prevod sa španskog jezika).

Septembra 1800. trgovci Stefan Georg, Konstantin Ziguri i Elizabeta Fašigi tuži Jevrejku — trgovkinju Tereziju Jakob(in) zbog duga od 4.394 forinte; St. Georg i kompanija tražio 2.000 forinti, K. Ziguri 1.994 a E. Fašigi 400 foniti).

Izgleda da je u pitanju dug njenog pokojnog muža, koji su posle njegove smrti poverioci želeli da raščiste.

Da bi isplatila navedeni dug, T. Jakob(in) podnela je dve menice beogradskog Jevrejina Davida Hajma, kojima on priznaje dug njenom mužu u iznosu od 4.500 forinti. Stoga je odlučeno da Hajm bude pozvan u Zemun radi davanja jemstva da će pomenute menice zaista isplatiti kako bi udovica Jakob mogla vratiti dug poveriocima svog muža.

(AHZ, SGK, 1802-J-5 '1)

17.

Dvorski ratni savet — Slav. gen. komandi 18. avgusta 1806.

Postojeći propisi o Jevrejima se ne smeju ublažavati pa im ne treba dopustiti da učestvuju na dražbama za uzimanje arendi a one koji u tom pogledu upadnu u dugove treba strogo kažnjavati.

(AHZ, SGK, 1806-oe-8/154)

18.

Naređenje Slav. gen. komande od 12. juna 1808.

Treba pripaziti na Jevreje u Beogradu i Zemunu jer, navodno, francuski konzul u Travniku nastoji da preko njih utiče na srpske ustanike.

(ANZ, SGK, Praes. 191 iz 1808. god.).

19.

Poimenični popis Jevrejskih starešina u Zemunu od 21. septembra 1812.

Ima kuću	Bez kuće	Ime glave porodice	Broj glava	Ima sopstvenu privilegiju	U srodstvu sa privilegovanom porodicom — koji način
1	—	Jakob Folio	3	Nema	Otac imao privilegiju
1	—	Moises Herzl	9	Ima	—
1	—	Jacob Wolf	4	Ima	—
1	—	Jacob Bilitz	7	Nema	Žena mu je unuka pok. privilegovanog Abrahama Feischl-a
1	—	Abraham Lövy	6	Nema	Sin je pok. privil. Henoch Levy-a
1	—	Lövl Sonnenfeld	8	Nema	Žena mu je kći priv. Henoch Levy-a
1	—	Enoch Feischl	5	Nema	Unuk je priv. Abrahama Feischl-a
1	—	Benedict Moyses	3	Nema	Sin privil. pok. Isaka Moyses-a
1	—	Abraham Moyses	9	Nema	Sin privil. pok. Isaka Moyses-a
1	—	Leon Abraham	3	Nema	Žena mu kći pok. priv. Mayer Rechnitzer-a
1	—	Israel Frankl	6	Nema	Sin privil. pok. Davida Isaka
1	—	Theresia Almoly	2	Nema	—
—	1	Jacob Weiss	5	Nema	Žena mu kći privil. pok. Henoch Levy-a
—	1	David Kohn	6	Nema	Unuk privil. pok. Rafaela Salamona
—	1	Moises Mayer	5	Nema	Sin privil pok. Mayer Rechnitzer-a
—	1	Perl Mayer	4	Nema	Sin privil. pok. Mayer Rechnitzer-a
—	1	Lazar Mayer	3	Nema	Sin privil. pok. Mayer Rechnitzer-a
—	1	Joseph Lövl	6	Nema	Njihove žene su kćeri privil. pok.
—	1	Kaim Almoslino	6	Nema	Mayer Rechnitzer-a
—	1	Ioel Isac	5	Nema	Sin privil. pok. Moyses Isaka
—	1	Hirschl Lövl	4	Nema	Žena mu je unuka Moyses Isaka
—	1	Hirschl Klopper	6	Nema	Žena mu je sestra privil. Moyses Herzla
—	1	Joseph Amigo	5	Nema	Žena mu je sestra privil. Moyses Herzla
—	1	Hirschl Oel	5	Nema	Žena mu je kći privil. pok. Moyses Isaka
—	1	Lövl Herzl	8	Nema	Žena mu je kći privil. Moyses Herzla
—	1	Jacob Brandenburger ili Abraham	7	Nema	Žena mu je kći privil. pok. Mandel Keissa
—	1	Joseph Herzl	3	Nema	Sin privil. Moyses Herzla
12	15		143		

(AHZ, SGK, 1815-Q-4/39. Prilog iz 1812. god.).

20.

Oko otvaranja jevrejske škole u Zemunu.

Zemunski Jevreji s Jakobon Folio, jevrejskim sudijom i prvakom na delu, te Leblom Sonenfeldom, prisežnikom, Jozefom Herclom, kao crkvenim ocem, Abrahamom Mojzesom i Jakobom Volfom obraćaju se 5. oktobra 1813. Magistratu u Zemunu da im dozvoli da kupe kuću pod br. 161 od trgovca Bukovale, koju bi pretvorili u svoju školu. Oni bi do te kuće načinili put i time pomogli ostalim građanima, kojima bi on dobro došao naročito u slučaju kakvog požara.

Dana 30. novembra 1813. predstavku jevrejske opštine, zajedno sa planom predviđene škole, Magistrat je uputio Slavonskoj generalnoj komandi posebno ističući korisnost puta do škole za ceo grad. Bukovalina kuća je sama po sebi beznačajna, građena delom ciglom delom pleterom. Pretvaranju te kuće u školu ne protivi se ni katoličko stanovništvo u njenoj okolini pošto i ono uviđa korist od obećanog puta.

Iako je Magistrat toplo preporučio molbu Jevreja, Slavonska generalna komanda je 15. I 1814. odgovorila da je Jevrejima zabranjeno kupovanje „realiteta" u Granici te da ta zabrana važi i za pojedince i za privilegovanu jevrejsku opštinu u Zemunu. Jevrejima je 1753. dozvoljen samo boravak u gradu sa već postojećom nepokretnom imovinom, ali to ne znači da oni sada mogu kupovati nove nekretnine. Stoga se molba za kupovinu kuće i izgradnju puta ne može odobriti. Što se tiče puta do Bukovaline kuće, neka ga izgradi sam Magistrat ili neka Bukovala kuću proda nekom drugom kupcu.

(AHZ, SGK, 1814-Q-1/76).

21.

Dopis Slav. gen. komande Zemunskom komunitetu od 28. aprila 1815, u kome se govori o odredbama o Jevrejima i njihovom položaju u Granici.

Auf den Bericht von 6ten L. M. F. 61. et 160. findet man dem (Magistrat — SG) in dessen. Erledinung zur künftigen Richtschnur folgende Belehrung zu ertheilen und denselben auf die aktenmässigen Verhandlungen, zurückzuführen, wodurch zugleich der Gegenstand wegen der dort befindlichen privilegirten Judenfamilien im für allemal seine Berichtigung und Regulirung erhält.

Die hohe Resolution Weiland Ihro Majestät vom 8te November (1)753 gestattete 21 von Belgrad bei dessen Uibergabe an die Türken nach Semlin gekom(m)enen Juden aus besonderer Allerhöchster Gnade, und als Ausnahm von der Regel, mit ihren Waibern, Kindern, und Haus Gesind *in kleiner Anzahl* alldort zu verbleiben, sezte aber zugleich fest, dass ihnen keine mehrere und andere Häuser als sie dermahlen besitzen, *jemals* zugelassen werdem sollen, und dass ihre Anzahl unter keinen Vorwand vermehrt werden dürfe.

In dem zugleich jedem einzelnen ertheilten Allerhöchsten Privilegio vom 8te October (1)753 ist überdiess weder von einem Hausbesitz, noch weniger aber von einer Erwerbsfähigkeit hiezu ein Wort enthalten, wie solcher die in vidimirte Abschrift eingesendeten, ihre rückfolgenden zwei derlei

Privilegien zu entnehmen geben. Unterm 5te September (1)768 erstattete der (Magistrat — SG) des bericht, dass die privilegirten Juden zu Semlin die Allerhöchste Gnade zu missbrauchen anfangen und die Ansässigkeits, freicheit auch auf ihre nicht in com(m)unione lebenden Söhnen und Schwiegersöhne auszudehnen anfangen, ja sich selbst zu vermehren suchten, nebst andern derlei Umständen, uiber den hierauf dem. k. k. Hofkriegsrath erstatteten Vortrag erfolgte unterm 24te September (1)768 die hohe Resolution „dass keinem Juden, auf dessen Person, und respective Kinder, und Gesind *während seiner Lebzeit* das Privilegium nicht ausdrücklich lautet der Aufenthalt zu gestatten, sondern vielmehr alle derlei Individuen von Semlin, und aus der Militar Gränze jedoch dergestalt abzuschafen, dass ihnen die nöthige Zeit zur Veräusserung der etwa unbefugt an sich gebrachten Häuser und ihrer fahrnisse gelassen werde, und dass genauestens darauf zu sehen sey, damit nicht allein derlei Einschleifung der Juden verhindert, sondern auch die Häuser von privilegirten Juden nicht an andere welche des privilegii nicht gaudiren, veräussert, *noch weniger aber,* wenn derlei privilegirte mit Todt abgehen ihre Privilegien, oder von ihren *Descendenten,* oder wohl gar von fremden Juden sich eigengemacht, oder sonst auf eine andere Art usurpirt werden, am allerwenigsten aber *eine Gemeinde daraus gemacht, und Rabbiner, Schachter, Schulmeister, und Schulklopfer auf welche gar kein Privilegium gestallt ist, geduldet werden.*

Im Jahr (1)768 und aus Anlass der (...) Resolution reichten die privilegirten Juden bei dem k.k. Hofkriegsrath unmittelbar eine bitschrift um den uneingeschränkten Aufenthalt in Semlin ein. Der Bescheid hierauf dato Wien den 17. December (1)768 lautete: „wienach der Umstand, dass die privilegirten ihre Kinder weglassen müssen, von darvon keine Rücksicht verdiene, weil in jenem fall, wenn die Kinder nicht vermögend sind sich separatim zu erhalten, sie ohne diese in Com(m)unione mit ihren Eltern leben, und als dann den Eltern die Kinder beizubehalten, vermöge Privilegii nicht verwehrt ist, auserdem aber, und wenn sich die Kinder selbst zu ernähren vermögen, dieselben auch ausser Semlin und der Gränze ihre Haushaltungen besonders zu formieren im Stand seyn werden, daher es bei der Verordnung von 24te September (1)768 sein unabänderliches Rewenden zu behalten habe."

Als im Jahr (1)772 neuerlich die privilegirten Semliner Juden nach dem beispiel jener von Temesvar um die Gestattung des beständigen Aufenthalts einschritten erfolgte die hohe Resolution vom 29te December des nämlichen Jahrs in nachfolgenden; „dass nämlich solcher weder für die von Belgrad herübergesiedelten noch auch die weiters angesonnene jeweilige neue Aufnehmung anderer familien anstatt denen bis nun davon abgestorbenen, und abgegangenen, oder künftig in Abgang kommenden Platz greifen könne, wohl aber von jenen hebräischen familien, wovon die vermög Dekrete von 8 te October (1)753 nur auf ihre Lebenszeit privilegirt wordene Hausväter seithero verstorben seyen so wie von jenen familien, wovon die in folge der nämlichen Dekreten auf lebenslang privilegirten Hausväter noch am Leben sind, bei deren erfolgenden Absterben, den hinterbleibenden Wittwen und einem Sohn für dessen Person, der fernere Aufenthalt, und erlaubte Handel insolange conivendo verstattet werden könne, als sich dieselben dieser allergnä-

digst bewilligten Connivenz durch einen forthinig unsträflichen Wandel würdig machen und dem Publico nützlich befunden werden, woraus sich von selbst ergebe, dass besagte Juden familien auf den fall einer dazu gebenden gegründeten Ursache allemal von Semlin abgeschaft werden können.

Aus vorstehender aktenmässigen Deduction ergiebt sich nun klar und mit bestimmster deutlichkeit dass:

1. Die von der bittstellenden sogenannten Judengemeinde citirten Privilegien von 8te October (1)753 eigentlich nach ihrem Innhalt, und nach dem allgemeinen Grundsatz: Privilegia sunt strictissime interpretanda, nur allein die damit betheilten damaligen Hausväter und nicht einmal, ihre unmittelbaren Descendenten betrefen noch auf solche ausgedehnt werden durften dass

2. hiernach diese Privilegien nicht einmal den gedachten Hausväter für ihre Person die Erwerbsfähigkeit eines andern Hauses, als des zur Zeit deren Emanirung beressenen zugestanden, dass

3. nach deren richtiger Auslegung, und genauen Deutung bei Absterben eines der privilegirten Hausväter jener Zeit dessen ganze nachgelassene familie von Semlin, und aus der ganzen Gränze zu entfernen gewesen wäre, und dass

4. erst die hohe Verordnung von 29te December (1)772, und zwar diess nur *connivendo* im fall des Absterbens derlei Hausväter den Wittwen und einem Sohne den Aufenthalt bedingweissweise gestattete, ohne zur Erwerbsfähigkeit von Häusern für die Hachkommen, noch deren Vertheilung in mehrere Zweige, abgesonderte Ausheurathungen Töchter, und Ansässigmachung der Schwiegersöhne etc den mindesten Anspruch, Titel, noch Recht zu geben.

Hieraus folgt nun von selbst

a) dass der Aufenthalt disser privilegirten Judinfamilien zelbst nach dem bestimmten Sinne der Privilegien nur precaer ist, und keineswegs für bestimmt, beständig, und fortdauernd angenommen werden kann.

b) Dass nach solchen deren ünterabtheilung in mehrere Familien und dieser Aufenthalt untersagt ist, um so viel veniger also

c) nur davon eine Gedanke seyn kann, dass die Nachkommen dieser ursprunglichen privilegirten und eigentlich die dermaligen Hausväter jemalen zu den Besitz eines Hauses, ja selbst nicht derjenigen gelangen und hiezu eine bewilligung erhalten sollten, welche ihre Vorfahren besessen haben, und die durch Verkauf an andere Religions-Verwandten übergegangen sind, dass es

d) von den jeweiligen Magistraten daher sehr gefehlt war wann sie die Ausheurathungen der Töchter solcher privilegirten familien an andere Juden und formirung abgesonderter familien sohin den Aufenthalt der Schwieger-

söhne unter dem Nahmen von Schutzjuden oder sonst, so wie die abgesonderte Etabilirung der Söhne auserdem Hause des Vaters, oder Bruders gestatteten.

Es wird (. . .) hiemit ein für allemal festgesezt, dass

I. keinem Juden der Ankauf eines Hauses in Semlin gestattet werden dürfe, sohin kein derlei Gesuch jemals mehr von dem (Magistrat — SG) anzunehmen, sondern sollte ein derlei ungeachtet der in vorstehender Gemässheit den privilegirten familien zu machenden deutlichen Erklärung, und zu eröfnenden definitiven Schlusses vorkommen, sogleich zurückzuweisen sey, dass

II. hiedurch, die von Berl Mayer unterm 4te Jänner (1)812 den G(eneral) Commando unmittelbar unterlegte Bitte wegen Ankauf eines Hauses, womit er ohnehin unterm 28te Jänner (1)811 z. 229 bereits abgewiesen worden war, sich von selbet bescheide, dass

III. die Aufnahme des als Schutz-Jud geduldet gewesenen Juden Jakob Weiss, worüber von dem (Magistrat — SG) die berichte vom 4te April (1)812, 21te September (1)812, und 9te July (1)813 erstattet wurden, von welch lesteren die gebetenen 4 Anlagen zurückfolgen, nicht gestattet werden könne, ja dass solchem eigentlich der Aufenthalt in Semlin niemalen zu bewilligen gewesen wäre, dass

IV. dem Jakob Folio nach dem angeführten und in berücksichtigung der sonst der Juden vegen bestshenden Gesetze und Vorschriften das mit fürwortlicher Unterstützung des Magistrats vom 18te November (1)814 angesuchte Bürgerrecht keineswegs ertheilet werden könne und er sonach hiemit abgewiesen, und zur Ruhe verwiesen worden und man

V. nur in der Hinsicht wo nach Versicherung des (Magistrat — SG) von 11te Mai (1)813 Abraham, und Isak Frankl Söhne des von Jahr (1)753 privilegirten Juden Isak Frankl seyen, bewilligen wollen, dass sie im besitz des von ihm innegehabten Hauses № 154 gegen dem bleiben, dass sie beisammen zu wohnen, und nur eine familie auszumachen haben, vornach sie denn in Genussheit der von dem (Magistrat — SG) unterm 2te April (1)813 unterlegten bitte an die Gewähr gebracht werden können.

Übrigens gewärtiget man noch von dem (Magistrat — SG) auf das baldigste einen Ausweis über die in Semlin befindliche Judenfamilien und zwar abtheilig über die privilegirten, oder eigentlich von Privilegirten abstammende familien um solchen mit dem am 21te September (1)812 eingereichten vergleichen zu können, und über die sonstigen Juden familien um ersehen zu können, ob, und inwieweit die Anordnung von Herbste (1)813, dass sämtliche in Semlin befindliche türkische Judne, nach Belorad zurückzuverschafen kommen in Vollzug gebracht werden sey, wobei für den fall, als diess

wider besseres Verhofen nicht geschehen wäre, zugleich die Motiven und respective Verantwortung wegen der Nichtbefolgung anher zu unterlegen kommen.

Diese Ausweise haben den Nahmen des familienvaters, die Zahl der Söhne, und Töchter, oder respective der männlichen und weiblichen Nachkommen, und des Hausgesinds in 4 Rubriken zu enthalten und der (Magistrat — SG) haftet für deren Richtigkeit, und Genauigkeit.

Schlüsslich findet man nur noch zu erinnern, dass wenn sich die dortigen privilegirten Juden einer guten und untadelhaften Aufführung befleissen, und mehrere freiwillige Gaben dargebracht haben, ersteres die Erfüllung der bedingung ist, unter welchen ihnen der Aufenthalt gestattet wird, und lezteres ihnen zum verdienten ehrnvollen, ihnen auch zu erkennen gegebenen Lob ihre patriotischen Gesinnungen gewicht, ohne dass jedoch weder das eine noch andere Ansprüche begründen, oder zu deren Gewährung des Motiv abgeben könne, welche den aus Allerhöchster Gnade erhaltenen Privilegien, und nachgefolgten hohen Vorschriften zuwider laufen.

(AHZ, SGK, 1815-Q-4/39).

22.

Dvorski ratni savet — Slav. gen. Komandi 10. avgusta 1915.

Naredbom od 22. septembra 1813. predviđeno je da se Jevreji koji su u Zemun prebegli u vreme sloma srpskog ustanka vrate u Beograd čim se tamo uspostavi red i mir. No, pošto su sada u Srbiji ponovo izbili nemiri, dotične Jevreje treba i dalje tolerisati u Zemunu s tim da se oni povinuju opštim odredbama koje važe za turske podanike — tj. da mogu trgovati turskim proizvodima samo „na veliko" dozvoljena im je i tranzitna trgovina (Transito Handel) odnosno uvoz austrijske robe u Tursku ukoliko se njihove firme i ortačka udruženja sa ortačkim ugovorima legitimišu kod delegiranih vojnih sudova. Naprotiv, nikome od njih nije dozvoljeno trgovanje „na malo" na štetu domaćih podanika, zbog čega treba odmah zatvoriti trgovinu Isaka Koena. U svim ovim slučajevima Generalna komanda treba da se rukovodi naređenjem br. 3836 od 22. septembra 1813.

S tim u vezi, a povodom upita Magistrata od jula 1815, Generalna komanda obaveštava Magistrat da se dozvoljava boravak u gradu Jevrejima Abrahamu Elijasu, Elijasu Mojzesu, Danielu Albahariju de Majo, Isaku Salamonu Koenu, Anlu Hajmu i Salamonu Amaru.

(AHZ, SGK, 1815-Q-4/39).

23.

Popis Jevreja u Zemunu od septembra 1815.

Ausweis

Über die in der Comunitaet Semlin von Privilegirten und sonst vorhandenen deutschen Juden Familien, als:

Ist bequartiert		Nahmen der Juden und ihrer Angehörigen	Handthierung	Wie lange selbe sich in Semlin aufhalten	Ob selber für seine Person oder von seinen Eltern und Anverwandten ein Decret in Handen hat	Köpfe
In seinen eigenen Haus sub No	Als Zinnmann sub No					
151	—	Jacob Folia Witwe nebst dessen Tochter	Handelsmann	Eingebohren	Hat von seinen Vater der Raphael Salamon ein Dekret in Handen	2
—	440	Josun Amigo verheurathet	Handelsmann	Eingebohren	Sind Anverwandte des verstehenden Jakob Folio	6
—	253	David Cohen verheurathet nebst dessen Mutter u. Schwägerin	Handelsmann	Eingebohren		8
153	—	Rosa Feischl, Wittwe	Handel	Eingebohren	Hat von ihre Vater den Abraham Feischel ein Dekret in Handen	2
—	153	Feischel Hennoch verheurathet	Handelsmann	Eingebohren	Sohn der verstehenden Rosa Feischl	4
148	—	Jacob Bilitz verheurathet	Handelsmann	17 Jahr	Anverwandten — " —	8
226	—	Jacob Wolf Wittwer	Tandler	Eingebohren	Hat von seinen Vater den Jakob Wolf ein Dekret in Handen	4
—	248	Moyses Mayer Rechnitz verheurathet	Tandler	Eingebohren	Deren Grossvatter Mayer Bechnitz hatte in Decret, welches aber in verlust gerathen ist	6
—	152	Lazar Mayer Rechnitz verheurathet	Handelsmann	Eingebohren		4
—	248	Berl Mayer Rechnitz verheurathet nebst dessen Vetter Löbel Rechnitz	Handelsmann	Eingebohren		6

—	227	Joseph Löbl verheurathet	Tandler	24 Jahr	Verwandte des jenseitigen Berl Mayer Rechnitz	7
142	—	Leon Abraham verheurathet	Handelsmann	20 Jahr		3
—	176	Haym Almoslino verheurathet	Handelsmann	19 Jahr		6
—	238	Samuel Wechsler verheurathet	Handelsmann	4 Jahr		5
—	160	Abracham Moyses verheurathet	Handelsmann	Eingebohren	Haben von ihren Vater den Isac Moyses ein Decret in Handen	3
149	—	Renedic Moises verheur. sammt dessen Schwägerinn	Brandwein brenner	Eingebohren		3
—	152	Löbl Moyses verheurathet	Handelsmann	Eingebohren	Söhne des Abraham Moyses	6
—	152	Jacob Moyses verheurathet	Handelsmann	Eingebohren		3
—	220	Hirschl Löbl verheurathet	Handelsmann	14 Jahr	Anverwandte des Abraham Moyses dessen Vater mit einen Decret versehen war	5
—	235	Hirschl Öhl verheurathet	Handelsmann	23 Jahr		6
—	151	Joel Isak verheurathet nebst dessen ledigen Bruder Jakob	Handelsmann	Eingebohren	Anverwandte des Benedic Moyses	5
150	—	Abraham Löwy verheurathet	Handelsmann	Eingebohren	Dessen Vater Henoch Löwy war mit Dekret versehen, welches aber in verlust gerathen ist	8
221	—	Löbl Sonenfeld verheurathet	Handelsmann	28 Jahr	Anverwandte des vorstehenden Abraham Löwy	9
—	154	Jacob Weis verheurathet mit Schwiegermutter	Tandler	19 Jahr		7

Ist bequartiert		Nahmen der Juden und ihrer Angehörigen	Handthierung	Wie lange selbe sich in Semlin aufhalten	Ob selber für seine Person oder von seinen Eltern und Anverwandten ein Decret in Handen hat	Köpfe
In seinen eigenen Haus sub No	Als Zimmermann sub No					
158	—	Moyses Herzel verheurathet	Glasermeister	Eingebohren	Dessen Vater Fictor Herzer ebenfalls schen Zeit den Jahre 1759 hier in Semlin sich befanden, ohne jedoch mit einen Decret betheilt worden zu seyn, woran dessen längern Abwesenheit in Banat Schuld tragen solle	5
—	158	Jacob Herzel verheurathet	Glaser	Eingebohren	Sohn des versterbenen Moyses Herzel	3
160	—	Joseph Herzel verheurathet	Handelsmann	Eingebohren		5
—	222	Löbl Herzel verheurathet	Handelsmann	20 Jahr	Verwandte des Moyses Herzel	9
—	227	Hirschl Klopper verheurathet	Schneider meister	24 Jahr		6
—	154	Salamon Hirschl Keis ledig	Handelsmann	Eingebohren	Dessen Vater Mandl Keis war mit Dekret versehen welches aber in Verlust gerathen ist	1
—	154	Jacob Abraham verheurathet	Musikus	20 Jahr	Verwandte des verstorbenen Manil Keis	8
154	—	Abraham Frankel ledig nebst seiner ledigen Schwester u. 2 Schwester Töchter	Handelsmann	Eingebohren	Dessen Vater David Frankel war mit keinen Decret versehen	4
—	242	Salomon Commando verheurathet nebst dessen Mutter	Handelsmann	Eingebohren	Sind mit keinen Decret versehen	2

—	152	Moyses Böhm verheurathet	Handelsmann	30 Jahr		
—	242	Mihael Reich verheurathet	Handelsmann	18 Jahr		
—	—	Samuel Freidenfeld verheurathet	Handelsmann	9 Jahr		
—	235	David Löbl verheurathet nebst dessen Sohn Moyses verheurathet	Tandler	16 Jahr		7
—	152	Samuel Moyses verheurathet nebst dessen Schwiegermutter	Tandler	9 Jahr		5
—	—	Nachmy verheurathet mit Schwiegermutter	Wasserträger	30 Jahr		5
—	267	Rosina Witwe	Tandlerin	30 Jahr		4
—	152	Hirschl Böhm verheurathet	Tandler	9 Jahr		8
—	—	Jacob Friedenberger verheurathet	Rabiner	6 Jahr		4
—	—	Baroch Singer verheurathet	Schachter	10 Jahr		5
—	—	Moyses Rosenzweig verheurathet	Lehrer	2 Jahr		3
—	—	Selig Löwy verheurathet	Kirchendiener	3 Jahr		2
					Summa	221

Semlin den 20 September (1)815.
Monti, mp. Majer Bürgermeister
(AHZ, SGK, 1815-Q-1/39)

Dilling, m. p.
Int. Stadt Schreiber

24.

Zemunski gradonačelnik, major Ferdinand Monti — Slav. gen. komandi 8. septembra 1815.

Turski Jevrejin Salamon Koen, koji se zbog trgovačkih poslova a na osnovu pasoša Generalne komande zadržava u Zemunu, podneo je molbu i dokumenta radi ženidbe sa nemačkom Jevrejkom iz Zemuna Renom. Almoslino. Pošto on, kao turski podanik, ne podleže pod jurisdikciju Magistrata, gradonačelnik moli Generalnu komandu za odluku.

Slav. gen. komanda, povodom toga, odgovara 23. septembra 1815. da se pomenuta ženidba odobrava uz napomenu dass in Gegenwärtighaltung der hinsichtlich der Juden bestehenden Vorschriften aus dieser Verehlichung für derselben nicht der geringste Anspruch auf eine etwaige Ansässigmachung oder des beständigen Aufenthalts in Semlin erwachsen dürfe, dagegen auf die Auswanderung seiner Gattin mit ihm besonders angesucht werden müsse wenn der Fall des diessfälligen Bedarf eintreten sollte.

((AHZ, SGK, 1815-Q-4/39).

25.

Zemunski magistrat — Slav. gen. komandi 17. novembra 1815.

Naredbom od 29. septembra 1815. Magistrat je upitan koliko je Jevreja 1753. godine od Dvorskog ratnog saveta dobilo dozvolu na posedovanje sopstvenih kuća, gde su se ti privilegovani razišli, koju su decu lii srodnike iza sebe ostavili u Zemunu, te koje su jevrejske porodice, osim onih rođenih u Zemunu, svojim dosadašnjim držanjem zaslužile da budu uključene među privilegovane porodice.

Magistrat o tome podnosi poverljiv izveštaj i kaže da su skoro sve od 21 prvobitno privilegovane jevrejske porodice ovde pomrle dok njihovo potomstvo sada broji 30 porodica. Te porodice stanuju delom u vlastitim delom u tuđim kućama, u kiriji, a izdržavaju se od trgovine i zanatstva. Njihovo držanje je bilo ne samo besprekorno nego su svoju privrženost vladaru i državi potvrdile mnogim patriotskim delima, pa zaslužuju carsku milost. Pod istragom je samo Haim Almoslino, zbog prevare, ali ni njegova porodica ne bi trebalo da bude izuzeta od carske milosti, pošto deca ne moraju ispaštati grehove svojih očeva, utoliko više što njegov sin Mojzes Almoslino služi kao kaplar u zemunskom domobranstvu. Magistratu je teško da kaže koje od postojećih 30 porodica treba da budu privilegovane a koje od carske milosti izuzete pošto sada sve imaju ista prava i iste zahteve. Pošto pri tome ne bi trebalo preći broj od 21 porodice iz 1753. godine, samo 9 porodica bi ostalo izvan kruga privilegovanih, Magistrat se usuđuje da predloži da ni tih 9 porodica, inače potomaka one prvobitne 21 porodice, ne budu lišene privilegija datih njihovim precima. Pored svih 30 porodica, potomaka odranije privilegovanih Jevreja, Magistrat je preporučivao još u Zemunu rođene porodice Jošue Amiga i Salamona Komando, pošto je reč o trgovcima dobrog držanja, kako bi dobile privilegiju da mogu posedovati kuće s pravom predaje u nasleđe svojim potomcima.

Na kraju, Magistrat primećuje da Jevreji, prema postojećim propisima nicht nur eigentliche ihnen zu kommende Vornamen, sondern auch aus den deutschen Sprache hergenomenen Familien Namen anzunehmen und für siech

und ihre Nachkommen beizubehalten hätten, zu velchen Annahme diese auch sich bei demselben bevorstehenden, dem Geist der Zeit entsprechenden Begünstigung nur um so bereitwilliger finden würden.

(AHZ, SGK, 1815-Q-4/39).

26.

Dvorski ratni savet — Slav. gen. komandi 25. januara 1816.

Car smatra da se broj jevrejskih porodica u Zemunu znatno uvećao, što se ne bi moglo dogoditi da su nadležne vlasti dosledno sprovodile postojeće naredbe o Jevrejima. To se ubuduće ne sme više dopustiti. Carevom naredbom od 17. I 1816. dozvoljava se dalji ostanak u Zemunu za onih 30 porodica koje potiču od prvobitne privilegovane jevrejske porododice. Izuzetak je samo Haim Almoslino pošto se nalazi pod procesom. Posle smrti očeva porodica, njihova udovica sa po jednim simon mogu ostajati u Zemunu i posedovati 30 kuća i školsku zgradu sve dok se budu besprekorno držali, ali broj od 30 kuća odnosno 30 porodica nikad ne smeju prekoračiti; čim se sin odvoji od očeve kućne privrede (Hauswirtschaft) ili se kći uda za stranog Jevrejina, odmah se moraju udaljiti iz Zemuna i potražiti sebi mesto stanovanja izvan Vojne granice. U buduće se nijednom stranom Jevrejinu ne može dozvoliti stalan boravak i naseljenje u Zemunu, a onih 14 porodica, preko 30 privilegovanih, koje su se kasnije i bez previšnjeg odobrenja naselile u Zemunu, moraju se u toku od najviše dve godine udaljiti iz Vojne granice.

(AHZ, SGK, 1816-Q-2/74).

27.

Slav. gen. komanda — Magistratu i Vojnoj komandi u Zemunu 21. februara 1816.

Šalje prepis careve odluke o ograničenju broja Jevreja u Zemunu i nalaže da svi turci Jevreji, koji nisu uključeni u 30 privilegovanih porodica, u roku od pola godine budu iseljeni iz Zemuna bilo u Beograd bilo u neko mesto u Monarhiji ali izvan Vojne granice.

(AHZ, SGK, 1816-Q-2/74).

28.

Prepiska iz 1816. godine oko dozvole boravka u Zemunu Josifu Almoslinu.

Turski trgovac Samuel Rafael Nisim iz Beča moli Dvorski ratni savet da se njegovom komisionaru, Jevrejinu Josifu Almoslinu dozvoli boravak u Zemunu. Od Slavonske generalne komande je zatraženo da javi da li je Almoslino zaista turski podanik i kakvog je bio držanja. Pošto je od Zemunskog magistrata, preko Generalne komande, o Almoslinu stiglo pozitivno mišljenje, Dvorski ratni savet 24. oktobra 1816. dozvoljava da Almoslino boravi u Zemunu sve dok obavlja špediterske poslove pomenute bečke trgovačke kuće i dobro se ponaša a od turskih vlasti s vremena na vreme donosi dozvolu za boravak u Monarhiji. O tome su 14. novembra 1816. obavešteni Magistrat i Vojna komanda u Zemunu.

(AHZ, SGK, 1816-Q-2/74).

29.

Dvorski ratni savet — Slav. gen. komandi 18. jula 1816.

Naredbom od 25. januara 1816. Jevrejima je odobreno posedovanje 30 kuća i školska zgrada u Zemunu, u kojoj su prvobitno stanovale četiri porodice, zadužene za crkvene i školske poslove. Pošto brigu oko crkve i škole kod Jevreja vode rabin, kasapin, pojac i učitelj, oni će se, kao i dosad, moći smestiti u školsku gradu, ali čim nekome od njih prestane dotična služba, moraće se isti, ukoliko ne spada u red 30 privilegovanih jevrejskih porodica, da se bez ikakvog izgovora udalji iz Zemuna.

Kupovina kuća je dozvoljena Jevrejima samo u smislu pomenute carske naredbe ukoliko dotični mogu da dokažu da poseduju dovoljno imovine ili mogu da nađu jemce za sebe. Ako neki Jevreji imaju potrebu za slugama, a ne mogu ih naći među članovima 30 privilegovanih porodica u samom gradu, biće im dozvoljeno da iz drugih naselja dovode samo neoženjene Jevreje ali to u ograničenom broju i po odobrenju Zemunskog magistrata. Čim prestane potreba za takvim slugama, moraju iste biti udaljene iz Zemuna. O izboru jevrejskog kneza-sudije ne može biti ni govora pošto Jevreji podležu jurisdikciji Magistrata Komuniteta. Ako, pak, Jevreji zaista trebaju više lica za svoje bogosluženje i školu, kao što navode u svojoj predstavci, neka ih biraju samo iz reda 30 privilegovanih porodica kako se ne bi povećavao njihov broj u Zemunu.

(AHZ, SGK, 1816-Q-2/74).

30.

Slav. gen. komanda — magistratima u Zemunu i Novom Sadu 10. avgusta 1816.

Pošto je Dvorski ratni savet naredio da se svi turski Jevreji odstrane iz Zemuna, počeli su neki od njih da izigravaju tu naredbu na taj način što su odlazili u Novi Sad gde su se prijavljivali za novosadske kontribuente i onda se, sa pasošima Novosadskog magistrata, vraćali u Zemun i na taj način ili odugovlačili ili obnavljali svoj boravak u Zemunu. Zato je potrebno da Novosadski magistrat kod izdavanja pasoča turskim Jevrejima traži sva moguća uverenja o poslovima koje oni žele da obavljaju a i tada da im pasoše daju na što kraći rok.

Zemunski magistrat treba da bude u stalnom sporazumu sa Magistratom u Novom Sadu, pa ako neki turski Jevreji mogu da se legitimišu da su zaista novosadski podanici, on treba da im dozvoli boravak u Zemunu ali samo na kratko vreme dok ne obave svoje poslove. U roku od dve nedelje posle prijema ovog naređenja, Zemunski magistrat treba da pošalje popis onih Jevreja koji su ranije bili u Zemunu a sad su postali novosadski kontribuenti, navodeći pri tome da li se isti sada u Zemunu za stalno zadržavaju ili dolaze samo na kratko vreme.

U pogledu Jevreja kojima je odobren boravak u Zemunu, Magistrat treba da pošalje popis naznačavajući da li su isti sa porodicama ili bez njih, kolika je dužina odobrenog im boravka i kakvi su poslovi koje oni obavljaju.

(AHZ, SGK, 1816-Q-7/99).

31.

Prepiska oko majstorskog prava Jevrejina Klopfera 1816. god.

Dvorski ratni savet podseća Slavonsku generalnu komandu da je ona odbila molbu jevrejskog krojača Heršel Klopfera radi dobijanja majstorskog prava pošto on nije mogao da dokaže da je zanat cehovski izučio i da je radio kod nekog cehovskog majstora, ali mu je ipak dozvolila da se, u svojstvu dekretara, bez prava na kalfu, bavi svojim zanatom. Pošto krojački ceh u Zemunu tvrdi da Heršl ne spada među privilegovane Jevreje u tom gradu, a on sam tvrdi da u Zemunu boravi već 19 godina, potrebno je da Generalna komanda istraži stvar i postupi u duhu naređenja od 25. januara 1816.

Povodom toga, Generalna komanda je 19. decembra 1816. zatražila obaveštenja od Magistrata u Zemunu, stavljajući mu do znanja da je Heršlu zanat odobren samo kao dekretaru itd.

(AHZ, SGK, 1816-Q-7/130).

32.

Odobrenje ženidbe zemunskom Jevrejinu Almoslinu januara 1817.

Na osnovu motiva koje je Magistrat u Zemunu naveo u aktu od 10. januara 1817, Generalna komanda odobrava ženidbu tamošnjem podaniku, Jevrejinu Mojzesu Almoslinu sa Merkadom Šebataj pod uslovom da dotični i dalje ostane u očinskoj kući i zajednici a da nikako ne stvara svoju posebnu porodicu.

(AHZ, SGK, 1817-Q-1/138).

33.

Oko opstanka u Zemunu Jevrejina S. Komando.

Jevrejin Salomon Komando molio da i dalje ostane u Zemunu i stekne domicilij, ali Dvorski ratni savet to ne dozvoljava, jer bi to bilo suprotno jasnoj carevoj naredbi od 17. januara 1816, i traži da on, pošto ne spada u red 30 privilegovanih porodica, bude bez oklevanja udaljen iz Zemuna.

(AHZ, SGK, 1817-Q-5/75).

34.

Dvorski ratni savet — Slav. gen. komandi 11. decembra 1817.

Pošto je Heršel Klopfer ipak dokazao da je dovoljno izučio krojački zanat, da je Monarhiji učinio usluge u ratu protiv Turske, kao i da je u vreme poslednjeg rata s Francuzima služio u landveru, a pošto nema prigovora u pogledu njegovog morala, Ratni savet smatra da nema prepreka da mu se dâ majstorsko pravo pogotovo što je utvrđeno da spada u red privilegovanih porodica u Zemunu. Religija ne može da bude prepreka za to pošto posle Patenta o toleranciji državna uprava nastoji da Jevreje odvrati od njihovog nestalnog načina života i posebno želi da izađe u susret onim Jevrejima koji se odaju nekom građanskom zanatu.

Slavonska generalna komanda 31. decembra 1817. obaveštava o tome Magistrat u Zemunu.

(AHZ, SGK, 1817-Q-9/43).

35.

Oko opstanka prekobrojnih Jevreja u Zemunu 1817/1818. godine.

Zemunski rabin, Jakob Fridenberg molio cara 16. oktobra 1817. da dozvoli dalji boravak u Zemunu neprivilegovanim Jevrejima, Hajmu Almoslinu, Salamonu Komandu, Barohu Bemu, Davidu Leblu, Mojzesu Leblu, Mihaelu Rajhu i nisu mu Kalmanu, Samuelu Fridenfeldu, Samuelu Rajzeru, Nahmanu Tregeru, od kojih su neki došli u Zemun pre 20—30 godina, pošteno živeli od svog rada i uredno izvršavali svoje obaveze prema državi. Ako ih car ne udostoji svoje milosti, oni će se marta 1818. morati iseliti iz Zemuna što će im biti utoliko teže pošto su osiromašili poslednjih oskudnih i skupih godina.

Povodom te molbe, Dvorski ratni savet 1. januara 1818. obaveštava Slavonsku generalnu komandu da je car 26. decembra 1817. odlučio da se sve navedene porodice, osim onih koje su u Zemunu već 30 godina, moraju iseliti iz njega u roku od dve godine dana a u duhu njegove naredbe od 17. januara 1816, koja se mora dosledno sprovesti u delo, o čemu treba podneti odgovarajući izveštaj.

Dana 24. januara 1818. o gornjoj odluci Slavonska generalna komanda obaveštava Magistrat i Vojnu komandu u Zemunu, tražeći da najtačnije postupe u izvršavanju iste te da pošalju tačan popis onih jevrejskih porodica koje u Zemunu stanuju već 30 godina a kojima car odobrava da se i dalje zadrže u Zemunu.

(AHZ, SGK, 1818-Q-1/98).

37.

Dozvola za brak između Jevreja u Zemunu 1818. godine.

Delegirani vojni sud u Petrovaradinu javlja Slavonskoj generalnoj komandi a ona Zemunskom magistratu 11. decembra 1818. da turski Jevrejin Matijas Ruso traži odobrenje radi udaje svoje maloletne kćeri Sare za turskog Jevrejina Emanuela Farhija iz Zemuna, — što se i odobrava.

(AHZ, SGK, 1818-Q-12/12).

38.

Zabrana torbarenja jevrejskim trgovcima u Vojnoj granici 1819. godine.

Pošto su se mnogi graničarski trgovci tužili na torbarenje od strane Jevreja, Dvorski ratni savet naređuje Slavonskoj generalnoj komandi, a ona regimentama i magistratima vojnih komuniteta, da se najstrožije pridržavaju postojećih naređenja o torbarenju naročito u pogledu Jevreja, respektujući njeno naređenje iz novembra 1817. godine.

(AHZ, SGK, 1819-Q-5/13; ROMS, Prot. Šajk. bat. 1819. god. br. 424).

39.

Dvorski ratni savet — Slav. gen. komandi 10. juna 1820.

Turskim Jevrejima u Zemunu, ukoliko imaju turske pasoše, može se produžiti boravak samo ako dokažu da im je to neophodno radi obavljanja trgovačkih poslova. To se prepušta uviđaju lokalnih vlasti: sve mora biti legalno i zasnovano na postojećim propisima.

S tim u vezi Slavonska generalna komanda je 5. jula 1820. obavestila Magistrat u Zemunu da uz naplatu uobičajene takse može dati pasoše turskim

Jevrejima, trgovcima Menahemu Ruso i Sabataju Eškenaziju radi obavljanja trgovačkih poslova u Zemunu, što je Magistrat, sa svoje strane, predložio Generalnoj komandi.

(AHZ, SGK, 1820-Q-1/9).

40.

Slav. gen. komanda — Zemunskom magistratu 26. septembra 1820.

Pošto je turski podanik, Javrejin Emanuel Farhi podneo pasoš od turskih vlasti i dokaze o svojoj firmi, dozvoljeno mu je da za svog ortaka uzme turskog Jevrejina, trgovca Mateusa Ruso, pod uslovima:

1. Da može uvoziti i prodavati samo tursku robu „na veliko" kao i izvoziti austrijske domaće proizvode i fabrikate, da ima pravo tranzita robe iz Turske i u Tursku u najširem smislu reči;

2. Dass E. Farchy ausser der Verweisung seiner Firma, die türkische Erlaubniss und Benennung seines Gesellschaftes, auch den zwischen ihm und seinen Compagnon zu Stande gekommenen Handlungsgeselschaftstvertrag noch nachträglich zu überreichen habe, welches auch schon geschehen ist;

3. Mora uredno voditi trgovačke knjige po postojećim zakonskim propisima;

4. Sve dok bude boravio u Zemunu moraće svake godine Magistratu donositi haračku cedulju od turskih vlasti, kao dokaz da je platio porez u Turskoj.

(AHZ, SGK, 1820-Q-9/17).

41.

Obaveza Jevrejske opštine u Zemunu prema invalidskom fondu.

Jevrejska opština u Zemunu 30. januara 1816. obećala da će u toku deset godina uplaćivati po 50 forinti u fond za pomoć invalida. Uplatu je, međutim, izvršila samo za 1816. i 1817. godinu pa uprava tog fonda sada preko Dvorskog ratnog saveta traži da opština uplati još 200 forinti za 1818—1821. godinu.

Godine 1827. tražena je uplata po 50 forinti za 1823. i 1824. godinu.

(AHZ, SGK, 1821-Q-5/23; 1827-Q-4/3).

42.

Oko boravka u Zemunu jevrejske porodice Albahari 1822. godine.

Slavonska generalna komanda skreće pažnju Magistratu u Zemunu da je Dvorski ratni savet juna 1816. turskom Jevrejinu, Danielu Albahariju odobrio privremeni mada neograničeni boravak u Zemunu samo ukoliko bude vršio službu špeditera Jakoba Albaharija. Pošto je sada J. Albahari lično došao u Zemun i doveo svoja dva sina, otpada potreba da Daniel u svojstvu špeditera ostane u Zemunu utoliko pre što nije preporučljivo nagomilavanje turskih podanika u blizini granice sa Turskom. Stoga ga treba odmah prebaciti u Beograd. Jakovu Albahariju, koji vodi značajnu trgovinu, može se dozvoliti šestomesečni boravak u Zemunu s tim da trguje prema propisima obaveznim za Jevreje — turske podanike.

(AHZ, SGK, 1822-Q-1/40).

43.

Slav. gen. komanda — Zemunskom magistratu 5. marta 1822.

Turski Jevrej, Šabatej Eškenazi, koji u Zemunu boravi još od 1907. godine još uvek nije Delegiranom vojnom sudu podneo svoje ortačke ugovore i podatke o firmi, iako je to naređenje dobro poznato i često ponavljano, pa mu treba zabraniti dalji boravak u Zemunu utoliko pre što turskim podanicima treba otežavati boravak blizu granice i što on krši propise pošto trguje „na malo" turskim proizvodima. Magistratu se prebacuje što tako nije već ranije postupio protiv tog Jevrejina i što tom pitanju nije poklonio dovoljno pažnje. Ujedno se od Magistrata tražilo da pošalje popis svih turskih podanika u Zemunu sa iscrpnim ličnim i porodičnim podacima, njihovim pasošima, poslovanju i drugim okolnostima s njima u vezi.

AHZ, SGK, 1822-Q-1/40).

44.

Dozvola boravka Jevrejina Men. Ruso u Zemunu 1823. godine.

Maja 1822. turskom Jevrejinu i trgovcu Menahemu Ruso odobren je jednogodišnji boravak u Zemunu. On je sada tražio produženje boravka a Dvorski ratni savet 23. avgusta 1823. odluku o tome prepušta Slavonskoj generalnoj komandi s tim da postupi u duhu naređenja od 27. septembra 1806, prema kome turski podanici, ako žele da duže borave u Monarhiji, moraju vojnim vlastima podneti samo potvrdu o plaćenom porezu.

Generalna komanda odobrava Ruso-u još godinu dana boravka s tim da za tu dozvolu odnosno pasoš plati taksu od 34 krajcare c.m.

AHZ, SGK, 1823-Q-2/13.

45.

Dvorski ratni savet — Slav. gen. komandi 23. avgusta 1823.

Zemunski magistrat se založio da se tamošnjem trgovcu i kontribuentu, Jevrejinu Vidalu Benvenisti odobri pasoš na dve godine radi odlaska u Solun. Tim povodom Dvorski ratni savet je odgovorio da je to u kompetenciji Slavonske generalne komande koja ne može dati pasoš na vreme duže od godine dana. Ona, inače, treba da Benvenistu upozori da Turci ne priznaju austrijske pasoše te da on, kao austrijski podanik, može imati neprilika u Turskoj. Generalna komanda je tako i postupila i početkom septembra 1823. u tom smislu dala uputstva Zemunskom Magistratu.

Iz priloženog spisa se vidi da je Benvenisti bio rodom iz Kostura u Makedoniji te da je 1783, kao dečak od 12 godina, došao u Zemun u želji da pođe u Lajpcig. Pošto mu se svideo život u Monarhiji, on je u njoj i ostao a 1798. se stalno nastanio u Zemunu i primio austrijsko državljanstvo. Bavio se uvoznom i izvoznom trgovinom s Turskom i stekao znatnu imovinu. Trgovao je na širokom prostranstvu Turske Carevine. Pošto je ostareo, želi da prekine poslovanje ali prethodno mora da sredi svoje imovinske stvari u Turskoj i u Zemun prenese svoju vrlo značajnu imovinu, dugove i kapitale, za koju svrhu mu je potrebna podrška austrijske vlade i turskih vlasti, pasoš i potvrda o austrijskom podanstvu.

(AHZ, SGK, 1823-Q-2/13).

46.

Oko prava nasleđa u jevrejskoj porodici u Zemunu 1823. godine.

Rozina Almuli, udata za trgovca Albaharija, nasledila je kuću svoje pokojne majke Terezije Almuli, s kojom može slobodno raspolagati u duhu postojećih propisa, jer je austrijska podanica, pa i izvršiti zamenu za kuću građanina Ferka. No, pošto je njen muž turski podanik, ona ne može uživati nikakve nekretnine pa pomenutu kuću u određenom roku mora prodati nekom austrijskom podaniku.

(AHZ, SGK, 1823-Q-9/6).

47.

Slav. gen. komanda — Zemunskom magistratu 30. januara 1824.

Prema postojećim propisima za primanje turskih Jevreja u austrijsko podanstvo potrebno je više dobrih razloga nego za primanje „Grka", pa se ono zato i ne vrši tako lako. Pošto se treba držati careve odluke iz 1816. o 30 jevrejskih porodica i kuća u Zemunu, nikako se ne može odobriti predlog Magistrata da se kao c.k. privilegovani podanik primi turski Jevrejin Menahem Ruso. Magistratu se upućuje i prekor zbog toga.

Zapravo, Magistrat je tvrdio da bi Zemun imao koristi od primanja Ruso-a u austrijsko podanstvo i ukazivao na činjenicu da se broj jevrejskih porodica, stalno nastanjenih u gradu, sa 30 smanjio na svega 15 porodica.

Dana 27. aprila 1824. Dvorski ratni savet zatražio je od Slavonske generalne komande da Magistrat objasni kako je došlo do takvog smanjenja broja privilegovanih Jevreja, kao i da pošalje tačan popis jevrejskih porodica sa naznakom da li dotične imaju kuće ili su bez njih. Isto tako, Magistrat je trebalo da pošalje dokaze da se Menahem Ruso zaista skoro 30 godina zadržavao u raznim mestima Vojne granice, da je za celo to vreme bio dobrog držanja i bio naročito privržen austrijskoj vladi.

Međutim, car je dozvolio da Men. Ruso bude primljen u austrijsko podanstvo, kao kontribuent u Zemunu, o čemu je Dvorski ratni savet 12. septembra 1824. obavestio Slavonsku generalnu komandu. Pri tome se imalo u vidu:

1. Što je kuću osiromašenog zemunskog Jevrejina Abrahama Levija, intabulisanu na 2.400 forinti bečke vrednosti (b. v.), otkupio za 3.000 forinti i što namerava da na tom mestu podigne kuću na sprat od tvrdog materijala;
2. Što će za novu kuću plaćati 30 umesto dosadašnjih 16 forinti srebra te još 40 forinti srebra kao trgovac tako da će gradska blagajna primati od njega 70 forinti srebra godišnje;
3. Što će se sasvim uzdržati od torbarenja i sitne trgovine i posvetiti samo krupnim trgovačkim poslovima, i
4. Što će podmiriti i porez od 130 forinti 36 krajcara srebra, koji A. Levi nije platio za dotičnu kuću.

(AHZ, SGK, 1824-Q-1/24).

48.

Slav. gen. komanda — Zemunskom magistratu 27. aprila 1824.

Jevrejski trgovac Jakob Folio odustao je od svog trgovačkog prava još 1814. godine pa to pravo sad ne može preneti na drugoga tako da se ne može

udovoljiti molbi beogradskog trgovca Izraela Hajma da na osnovu Folijevog prava bude primljen kao trgovac u Zemunu, pogotovo što nije u duhu naredbe iz 1816. da se strani Jevreji naseljavaju u Zemun.

(AHZ, SGK, 1824-Q-1/24).

49.

Dvorski ratni savet — Slav. gen. komandi 21. septembra 1824.

Zemunski magistrat je podržao molbu Haima Almoslina da mu se i dalje dozvoli boravak u Zemunu iako je on zbog dugova bio pod sudskom istragom. Stoga Generalna komanda treba da ispita dali Almoslino zaista zaslužuje da ostane u Zemunu ili bi njegov boravak bio štetan i opasan.

Posle toga, 16. decembra 1824. Ratni savet obaveštava Generalnu komandu a ona 28. decembra izveštava Magistrat u Zemunu da je car Almoslinu dozvolio dalji opstanak u gradu pošto je dokazano da je bila netačna optužba da se samoinicijativno proglasio za bankrota kako bi izbegao plaćanje dugova. Dozvola mu se daje i stoga što pripada krugu 30 privilegovanih jevrejskih porodica u Zemunu a pod uslovom da se vlada besprekorno.

(AHZ, SGK, 1824-Q-1/24).

50.

Naredba o jevrejskim balovima.

1824. godine naređuje se preko Dvorskog ratnog saveta da Jevreji svoje balove i igranke ne održavaju u vreme hrišćanskih postova.

(AHZ, SGK, 1824-Q-2/5).

51.

Dvorski ratni savet — Slav. gen. komandi 31. oktobra 1825.

Pošto su neke regimente, i pored jasnih naređenja, dopuštale stalno naseljavanje jevrejskih porodica, car je, saznavši za to, 9. oktobra 1825. ponovo naredio da se ranija naređenja iz 1816, 1817. i 1824. godine tačno ispunjavaju i Jevrejima, osim u Zemunu, ne dozvoli stalno naseljavanje u Vojnoj granici.

(AHZ, SGK, 1825-Q-11/9).

52.

Privilegija požeškog Jevrejina u Vojnoj granici.

Jevrejski trgovac Mojses Rozenberger, nastanjen u Slavonskoj Požegi, pronašao posebnu vrstu sveća i sapuna i dobio petogodišnju privilegiju na proizvodnju i prodaju tih proizvoda i na području Vojne granice. Plaćaće odmeren porez; posebna dozvola za trgovinu neće mu biti potrebna — obaveštava Slav. gen. komanda potčinjene joj regimente i Šajkaški bataljon 1826. godine.

(ROMS, Prot. Šajk. bat., 1826. god., br. 529).

53.

Dvorski ratni savet — Slav. gen. komandi 9. avgusta 1827.

Turski jevrejski trgovac Salamon Semajo Albahari tražio i dobio odobrenje da postane austrijski podanik i stanovnik Zemuna. Potrebno je da položi

zakletvu vernosti kao c.k. austrijski podanik i da bude unet u protokol tolerisanih jevrejskih porodica u Zemunu, da bude podvrgnut oporezovanju i da u toku osam godina dozida još jedan sprat kući svoje supruge.

Iz izveštaja Zemunskog magistrata Dvorski ratni savet uviđa da deo jevrejskih porodica, kao i neki pojedinci, nije oporezovan zbog njihovog siromaštva, iako su u stanju da privređuju. Pošto siromaštvo ne može biti razlog za oslobađanje od poreza, sve porodice i pojedince, sposobne za privređivanje, treba podvrći zakonitom oporezovanju, a njihova je dužnost da sebi nađu kakvu zaradu. Magistrat treba da se brine da se jevrejska deca u školi uče da postanu vredni i radni ljudi. Sve dok se jevrejske porodice bez kuća besprekorno drže, ne smeju se proterivati iz grada jer im je boravak odobren od samog vladara. No, ako postoje posebni dokazi da je neka od tih porodica rđavog držanja, tada neka Magistrat postupi prema postojećim propisima a dotičnim Jevrejima ostavi pravo žalbe.

(AHZ, SGK, 1827-Q-1/14).

54.

Dvorski ratni savet — Slav. gen. komandi 12. aprila 1828.

Iz izveštaja Generalne komande vidi se da su lutajući Jevreji kupovali krpe od graničara i to obično kriumčarskim načinom, najčešće za bezvredne sitnice kao što su prstenje, minđuše itd., čime im je bilo omogućeno torbarenje po graničarskim kućama, što je, inače, strogo zabranjeno, a da pri tome graničari nisu imali nikakvu stvarnu korist. Zato su odbijene molbe nekih jevrejskih trgovaca da im se za znatne sume novca odobri isključivo pravo na prikupljanje krpa pošto bi to bio samo izgovor za nedozvoljeno torbarenje u Granici. Stalo se na stanovište da prikupljanje krpa za fabrike papira ne može biti predmetom zakupa nego da se i ono mora tretirati kao izvor prihoda koji podleže oporezovanju a na koji pravo imaju samo domaći trgovci.

(AHZ, SGK, 1828-R-134/1).

55.

Dvorski ratni savet — Slav. gen. komandi 23. aprila 1828.

Konstatuje da je skupljanje krpa zaista vezano sa zabranjenim torbarenjem pa smatra da tu stvar treba nekako kontrolisati. Stoga traži izveštaj ko je i na koji način skupljao krpe u Granici, kao i mišljenje Generalne komande da li bi skupljanje krpa bilo od štete za graničare i pogodovalo zloupotrebama te kako bi se štete i zloupotrebe najsigurnije mogle odstraniti.

(AHZ, SGK, 1828-R-134/2).

56.

Dvorski ratni savet — Slav. gen. komandi 18. jula 1828.

Odbija se predlog Zemunskog magistrata radi davanja prava stalnog boravka u Zemunu turskom Jevrejinu Matiji Ruso pošto se treba držati uputstva da se u Granici ne povećava broj Jevreja sa stalnim boravištem.

(AHZ, SGK, 1828-Q-5/12).

57.

Dvorski ratni savet — Slav. gen. komandi 15. januara 1829.

Između vrhovnih organa vlasti u Beču vođena je diskusija o pitanju otkupa krpa u Vojnoj granici, prvenstveno u cilju zaštite graničara u Slavonskoj i Varaždinskoj granici, u kojima je otkup krpa najznačajniji. Otkup su vršili mahom Jevreji kojima je to bila prilika i za krijumčarenje razne robe u Granicu.

Dvorski ratni savet je bio za to da se sva ta trgovina prenese na jednog zakupca koji bi krpe otkupljivao po utvrđenim cenama i potisnuo Jevreje iz te trgovine. Dvorska komora je, međutim, bila protiv toga, tvrdeći da će se monopolisanjem tog otkupa i isključivanjem konkurencije cene krpa sniziti što će naneti štete graničarima a eraru neće doneti mnogo koristi. Komora je insistirala na davanju podstreka za skupljanje krpa jer se one i iz Vojne granice i Ugarske mogu izvoziti u inostranstvo.

Odlučeno je da se prodaja krpa u Vojnoj granici, ukoliko je ona postala predmet trgovine, i formalno smatra za Handels-Gewerbe pa da se, kao takva, poput drugih podvrgava određenim propisima, da se daje kao trgovačko pravo pogodnim licima i da podleže trgovačkom porezu. Ta trgovina ne sme poslužiti kao povod za krijumčarenje i za plaćanje robe poljoprivrednim proizvodima, što graničarima treba dovoljno objasniti. Generalne komande treba da obrate naročitu pažnju toj novoj grani trgovine i da o njenom toku s vremena na vreme šalju izveštaje Dvorskom ratnom savetu, kao i predloge s njom u vezi a sve u interesu graničarskog stanovništva.

S tim u vezi odbija se molba Jevrejina Marka Singera, podneta preko Slavonske generalne komande Dvorskom ratnom savetu, da mu se za 100 forinti srebra godišnje prepusti isključivo otkupljivanje krpa u brodskoj regimenti, kao i molba požeškog jevrejskog trgovca Mojzesa Rozemberga, podneta direktno Ratnom savetu, radi zakupa trgovine krpama u gradiškoj regimenti pošto se nikome ne može dati isključivo, monopolsko pravo na tu trgovinu budući da će se dozvola na tu trgovinu davati po opštim propisima o trgovini i trgovačkom pravu a tim što će se krpe otkupljivati samo za gotov novac a ta trgovina neće biti maska za krijumčarenje robe u Vojnu granicu.

(AHZ, SGK, 1829-R-134/1).

58.

Dvorski ratni savet — Slav. gen. komandi 4. septembra 1829.

Naredbom o trgovini krpama predviđeno je da svaki onaj koji dobije pravo da ih skuplja mora plaćati porez kao i na svaku drugu trgovačku aktivnost koja mu donosi korist. Za tu trgovinu utvrđuju se sledeći propisi:

1. Bez pismene dozvole regimenti, odnosno županija i bez uplate određenog poreza, niko se ne može baviti skupljanjem krpa. Ko postupi protivno biće predveden nadležnim organima vlasti radi istrage i kazne;

2. Krpe skupljene bez dozvole biće zaplenjene i rasprodate na dražbi; 1/3 novca od rasprodaje pripašće potkazivaču dotičnog skupljača krpa a 2/3 graničarskoj proventnoj kasi;

3. Od 1. novembra 1829. nijednom jevrejskom trgovcu ne sme se dozvoliti skupljanje krpa u Vojnoj granici. Izuzetak se čini samo prema Jevrejima

kojima je dozvoljen boravak u graničarskim vojnim komunitetima s tim da ih oni skupljaju kao tolerisani ali samo u mestima svog stanovanja, i

4. Pojedine graničarske komande ne mogu davati dozvolu za skupljanje krpa izvan svoje jurisdikcije, a u dozvoli se mora tačno navesti teritorija dotičnog skupljača kao i visina poreza kome to skupljanje podleže. Najmljeni skupljači krpa moraju takođe da imaju odgovarajuće isprave sa naznačenjem posla koji obavljaju.

(AHZ, SGK, 1829-Q-134/8).

59.

Ograničavanje delatnosti Jevreja u Vojnoj granici 1830. godine.

Pošto je Dvorski ratni savet upozorio da treba, što je više moguće, ograničavati boravak Jevreja u Vojnoj granici, te da im je zabranjeno zakupljivanje realiteta, odlučeno je da se Jevrejinu Emanuelu Volhajmu ne odobri arendiranje pivare u Novoj Gradiškoj.

(AHZ, SGK, 1830-Q-105/6).

60.

Dvorski ratni savet — Slav. gen. komandi 5. novembra 1831.

Zemunskom Jevrejinu Leblu Sonenfeldu ne može se dozvoliti da, pored svoje kuće, kupi kuću Jevreja Albaharija jer je carskom naredbom iz 1816. predviđeno da Jevreji mogu imati samo po jednu kuću. Tim se potvrđuje takva odluka Generalne komande od 27. juna 1831. Ipak, Sonenfeldu se daje mogućnost da proda svoju kuću i kupi Albaharijevu ukoliko mu ona više odgovara.

(AHZ, SGK, 1831-Q-117/5).

61.

Naplata kaldrmarine od zemunskih Jevreja 1832. godine.

Zakupac kaldrmarine u Zemunu, Johan Antula zahtevao od jevrejskih trgovaca u istom gradu, Josifa Hercla i Matije Ruso-a da plate kaldrmarinu za uvoz i izvoz svoje robe kroz grad. Generalna komanda potvrđuje presudu Zemunskog magistrata (kakvu?).

(AHZ, SGK, 1832-R-39/20).

62.

Dozvola za iseljenje iz Zemuna 1832. godine.

Slavonska generalna komanda daje dozvolu za iseljenje u Srbiju Jevrejki Devori Bilic iz Zemuna, koja se udaje za jevrejskog trgovca Isaka Matarasa.

(AHZ, SGK, 1832-Q-36/21).

63.

Vest o navodnom pokrštavanju Jevreja u Vojnoj granici 1833.

Dvorski ratni savet 10. januara 1833. obaveštava Slavonsku generalnu komandu o zahtevu cara da mu se pošalje izveštaj o nasilnom pokrštavanju

jevrejske dece. Ratni savet sumnja u takve vesti ali ipak traži izveštaj o tome od Generalne komande kao i izveštaj o broju Jevreja čije je naseljavanje u Granici zakonom ograničeno.

(AHZ, SGK, 1833-Q-35/8).

64.

Ograničavanje Jevreja kao kupaca pijavica u Granici 1833.

Slavonska generalna komanda je saznala da se Jevreji Ignac Heht i Markus Bir, koji kupuju pijavice iz Bosne, već mesec dana nalaze u Slav. Brodu u kome nameravaju da se još i duže zadrže. Generalna komanda nalaže da im se zabrani dalji boravak u Brodu pošto naredbe iz 1753. i 1823. dopuštaju oni u komunitetima mogu boraviti samo na kratko vreme. Pored toga, na pomenute Jevreje pada i sumnja da se bave krijumčarenjem pijavica. Zapravo, Hehtu i Biru se može dozvoliti da se samo u „dane skele" (Skela-Tägen) pojave u Brodu, zadrže samo toliko da prime pijavice iz Bosne i odmah udalje u Provincijal pa, na taj način, neće davati ni povoda za tužbe zakupaca lova na pijavice iz gradiške regimente.

(AHZ, SGK, 1833-Q-28/62).

65.

Slav. gen. komanda — Zemunskom magistratu 10. juna 1833.

Jakob Isak Albahari, turski podanik u Zemunu, u ime cele tamošnje jevrejske opštine, podneo molbu radi otvaranja jevrejske bogomolje — sinagoge. Međutim, prema carevoj naredbi iz 1816. broj Jevreja u Zemunu se ne može povećavati pa im se ne može dozvoliti posebna bogomolja.

(AHZ, SGK, 1833-Q-35/46).

66.

Slav. gen. komanda — Komandi Brodske regimente 10. avgusta 1833.

Prema naredbama iz 1753. i 1823. godine Jevrejima je boravak u Vojnoj granici dozvoljen samo na kratko vreme pa se stoga novosadskom Jevrejinu Simonu Horovicu može dozvoliti dolazak u regimentu s tim da se u njoj uzdrži od torbarenja, od komisionarske i špediterske trgovine, odnosno poslova te vrste, pošto se domaći trgovci s pravom tuže na to. Komanda Regimente treba da pazi da Horovic, pod izgovorom da nabavlja robu za oficire i sveštenike, ne vodi drugu unosnu trgovinu.

(AHZ, SGK, 1833-Q-28/78).

67.

General Fojt — generalu Radoševiću, komandantu u Petrovaradinu 26. avgusta 1833.

Prebačeno mu je što je Zemunski kontumac primio Reginu Hajm, ženu Leona Hajma, iako je bila bez pasoša. Fojt smatra da nije pogrešio pošto su i dotad sva lica iz Turske koja traže austrijsku zaštitu primana u kontumac. Regina je izjavila da želi, lađom preko Pešte, da pođe ocu u Beč kako bi se oslobodila ugnjetavanja svoje maćehe. Pošto pasoš za Beč nije dobila, ona se uplašila da ne bude vraćena u Beograd, što ne želi ni njen otac u Beču. Muž

joj je zbog brakolomstva uhapšen u Carigradu. Ona je stavljena pod nadzor svog kućedomaćina Albaharija dok su njene dragocenosti zadržane u kontumacu odakle se mogu uputiti njenom ocu u Beč i zadržati u depozitu. Oktobra 1833. ona je upućena u Beč a njene dragocenosti su predate Dvorskom ratnom savetu koji je obavestio Slavonsku generalnu komandu da nema osnova za izručenje Regine u Beograd.

(AHZ, SGK, 1833 — Praes. 279, 327, 311).

68.

Oko skelarine zemunskih jevrejskih trgovaca 1833. godine.

Pošto Mateas Ruso i Samuel Nisim, trgovci iz Zemuna, nisu uplatili 714 forinti 32 krajcare skelarine za prevoz šišarica iz Srbije na skeli kod Klenka, Slavonska generalna komanda 6. septembra 1833. naređuje Magistratu u Zemunu da ih on na to primora pošto su oni dali revers carinarnici na preuzete šišarke. Skelarina na centu šišarki iznosila 9 krajcara.

Budući da novac nije bio uplaćen ni do sredine decembra 1833, Generalna komanda je ponovila svoje naređenje.

(AHZ, SGK, 1833-Q-176/7).

69.

Oko dozvole za trgovinu namirnica za Jevreje u Zemunu 1834. godine.

Jevreji u Zemunu tražili da se otvori posebna trgovina — Greisslerey mit Kauscher-Artikeln za njih, ali Generalna komanda to odbija smatrajući da se Jevreji mogu snabdevati namirnicama iz hrišćanskih dućana pošto i po Bibliji hrana nije prljava po prodavcu nego po sebi. Budući, pak, da u Zemunu već postoji 37 bakalskih trgovina, te ih više nije potrebno, Generalna komanda odbija molbu Jevrejima Lebla Sonenfelda da otvori posebnu Kauscher-Greisslerei.

(AHZ, SGK, 1834-Q-28/7).

70.

Ponavljanje naredbe protiv torbarenja u Vojnoj garinici 1834. godine.

Na molbu starogradiških trgovaca Gavrila i Nikole Stojanovića da se Jevrejima, Kranjcima i Tirolcima zabrani torbarenje u Vojnoj granici, Slavonska generalna komanda 19. februara 1834. upućuje oštru opomenu Komandi Gradiške regimente što suprotno postojećim naređenjima dozvoljava torbarenje u Gradiškoj. Ista opomena upućena je i Komandi tvrđave u Staroj Gradiškoj pošto je prema naredbi iz 1820. torbarenje u Granici najstrožije zabranjeno.

(AHZ, SGK, 1834-Q-28/12, 17).

71.

Fragment iz sudskog procesa zemunskih i beogradskih Jevreja povodom pljačke izvršene 1834. godine.

Februara 1834. zemunski trgovac Salamon Semajo Albahari preko Josifa Almoslina uputio u Beč turskog novca i dukata u vrednosti od 15.317 forinti 26 3/4 krajcare konv. monete. Između Inđije i Maradika došlo je do pljačke i oduzimanja celokupnog novca od Almoslina.

Posle tri godine zemunski Jevrejin Emanuel Ruso optužio je Jevrejina Hirša Špicera da poseduje velike sume turskog novca koji je dao u depozit kod nekih Zemunaca; pošto je turski novac kod njega viđen i na peštanskom vašaru, optužen je da je bio u sporazumu sa razbojnicima od kojih je primio novac da ga promeni. Stvar je došla do suda na kome je županijski pravozastupnik tražio da Hirš bude osuđen kao sukrivac i da naknadi svih 15.317 forinti oštećenom Albahariju.

Hiršova odbrana je tvrdila da novac nije bio Albaharijev nego beogradskih Jevreja, Mojsija i Salamona Elijasa i Hajma Mardohaja, čiji je novac Albahari u više mahova prenosio do Beča. Prema odbrani, krađa je inscenirana od strane Albaharija i Almoslina kako bi se Albahari dočepao dotičnog novca a ujedno se proglasio bankrotom da bi sav novac sebi sačuvao. Odbrana je sumnjala da je u buradima, koja su navodno opljačkana, uopšte bio novac pošto su i beogradski trgovci, poput Albaharija, želeli da se prikažu kao opljačkani i proglasili bankrotom.

(Iz sačuvanog teksta se ne vidi kako je spor okončan — S. G.)

(AV, Skupina „Srem", nereg.)

72.

Dozvola za otvaranje jevrejske bakalnice u Zemunu.

Dvorski ratni savet 29. avgusta 1834. „izuzetno" dozvoljava Jevrejinu Leblu Sonenfeldu da u Zemunu otvori drugu jevrejsku bakalnicu s tim da to bude lično pravo (Personalgerechtigkeit). Magistratu u Zemunu skreće se pažnja da se tim ne dozvoljava dalje povećavanje broja jevrejskih porodica u Zemunu.

(AHZ, SGK, 1834-Q-28/61).

73.

Slav. gen. komanda — Zemunskom magistratu 11. decembra 1834.

Traži izveštaj o Jevrejima: o broju porodica s kućom i broju duša svake porodice. Da se u izveštaju naznači seit wann um. woher sich das angeblich radizirte Schankrecht auf dem fräglichen Hause gründe? und ob es bisher immer ohne Anstände ausgeübt werden sey?

(AHZ, SGK, 1834-Q-117/12).

74.

Oko isporuke kuže novosadskog Jevrejina mitrovačkim obućarima 1835. godine.

Mitrovački obućarski ceh tužio se da svi njegovi članovi moraju propasti ako se zabrani da im kožu isporučuje novosadski kožar, Jevrejin Marko Sajnberger. Ta je zabrana trebalo da se donese da bi se zaštitili interesi mitrovačkog kožara Šlajfeldera za koga su zanatlije tvrdile da ih snabdeva kožom slabog kvaliteta.

Slavonska generalna komanda, s tim u vezi, naredila je da jedna objektivna komisija ispita kvalitet kože mitrovačkog kožara kako bi mogla doneti odluku u korist ili na štetu novosadskog kožara Šajnbergera.

Kasnije, u toku 1835. godine Generalna komanda je Jevrejinu Šajnbergeru dozvolila da jednom mesečno kože šalje u Mitrovicu jer su mu kože boljeg kvailteta nego Šlajfelderove a u pitanju je trgovina koja nema karakter torbarenja.

(AHZ, SGK, 1835-Q-28/3, 96).

75.

Kupo-prodaja jevrejske krčme u Zemunu 1835. godine.

Jevrejin Lebl Heršl držao krčmu „Kod crvenog vola" u „Juden-Gasse" u Zemunu. Na dražbi tu krčmu 1835. godine kupio je drugi Jevrejin, Abraham Leon kome je držanje iste krčme dozvoljeno pošto se tim ne povećava broj jevrejskih porodica u Zemunu, čiji je broj od 30 privilegovanih pao na svega 19. Jevrejima je posebna krčma potrebna za njihova „Kauschergetränken". Krčma se dozvoljava Leonu pod uslovom da ni on ni neki drugi Jevrejin, koji bi je dobio, ne predstavljaju *novu* porodicu u Zemunu nego da se tretira samo kao krčmar bez kuće s tim da piće ne može krčmiti kao zakupac preko nekog drugog, najmljenog Jevrejina.

(AHZ, SGK, 1335-Q-32/13).

76.

Dozvola za iseljenje iz Zemuna radi sklapanja braka 1835. godine.

Dozvoljava se iseljenje u Beograd Jevrejke Venecijane, kćeri austrijskog podanika Salamona S. Albaharija iz Zemuna zbog udaje za beogradskog jevrejskog trgovca Josifa Lihija.

(AHZ, SGK, 1835-Q-36/46).

77.

Upućivanje u Beograd Jevrejina Almoslina 1835. godine.

Jevrejin Josif Almoslino bio osuđen na 8 godina robije. Za njega intervenisao beogradski paša pa je Dvorski ratni savet odlučio da ga pusti na slobodu i dozvoli da pređe u Beograd.

(AHZ, SGK, Praes. 577/1835).

78.

Odluka Slav. gen. komande od 11. juna 1836. o poslovanju dvojice jevrejskih trgovaca u Zemunu.

Turski jevrejski trgovci Naftali Eškenazi i Isak Majo uvedeni su u protokole Delegiranog vojnog suda u Zemunu pa im se dozvoljava trgovina „na veliko" turskom robom kao i tranzitna trgovina i izvoz austrijskih proizvoda a sve pod uslovom da budu dobrog držanja i da uredno vode trgovačke knjige. Od Generalne komande dobijaju pasoše pošto su uplatili za njih po 2 forinte 15 krajcara srebra.

(AHZ, SGK, 1836-Q-9/49).

79.

Uskraćivanje dozvole za trgovinu mešovite robe J. Fajšlu iz Zemuna 1836. godine.

Slavonska generalna komanda konstatuje da u Zemunu postoji 36 bakalnica, 13 špecerajskih, 6 mešovitih i 13 dućana sečene robe, kao i tri gvožđa-

rije, što je i previše za grad, pa se jedva održavaju. To je razlog za odbijanje molbe jevrejskog trgovca Jakoba Fajšla da otvori trgovinu mešovite robe (gemischte Warenhandlung).

(AHZ, SGK, 1836-Q-28/130).

80.

Kaucija jevrejskog zakupca u Brodskoj regimenti 1836. godine.

Markus Felner, zakupac prava na hvatanje pijavica u brodskoj graničarskoj regimenti 1836. godine, položio kauciju od 1.150 forinti u kasu Regimente.

(AHZ, SGK, 1836-R-139/1).

81.

Oko angažovanja Jevreja kao skupljača krpa 1837. godine.

Mitrovački trgovac Konstantin Frušić molio dozvolu za skupljanje krpa na teritoriji petrovaradinske graničarske regimente. Za isto molili još i građani Kosta Jovanović i Karlo Šmelcing, oporezovani sa po 20 forinti konv. monete godišnje, a takođe i Grigorije Nikolić. Komanda Regimente odgovorila Frušiću da on pravo na skupljanje krpa ni pod kojim uslovima ne sme ustupiti nekom drugom licu ili dati zakup niti ih prikupljati pomoću Jevreja pošto je njima torbarenje u Vojnoj granici potpuno zabranjeno. Pošto je Frušić tražio da mu se odobri angažovanje Jevreja u tom poslu, Komanda je molila uputstvo od Slavonske generalne komande koja je aprila 1837. odgovorila da se mora ostati pri naređenju iz 1829. godine, po kojem je Jevrejima strogo zabranjeno skupljanje krpa u Granici pošto je ono vezano sa krijumčarenjem druge robe. Stoga se ni Frušiću ne može dati dozvola ako ne odstupi od postavljenog zahteva za angažovanjem Jevreja.

(AHZ, SGK, 1837-Q-28/36).

82.

Molba za zadržavanje Jevreja kao skupljača krpa u Vojnoj granici 1837. godine.

Pošto je zakupcima skupljanja krpa saopšteno da im je zabranjena saradnja sa Jevrejima, mitrovački trgovac Kosta Jovanović je odgovorio da ih je on već angažovao u tom poslu pa moli da ih zadrži do kraja oktobra jer inače neće moći izvršiti svoje ugovorne obaveze prema jednom stranom trgovcu, zbog čega bi morao da plati 1.200 forinti srebra globe.

Slavonska generalna komanda 22. maja 1837. odgovara da se Jevreji ne mogu upotrebljavati kao skupljači krpa pošto im ono daje mogućnost za krijumčarenje druge robe.

(AHZ, SGK, 1837-Q-28/47).

83.

O Jevrejima kao skupljačima krpa i pijavica u Vojnoj granici 1837. godine.

U petrovaradinskoj i brodskoj regimenti Jevreji su ipak bili angažovani u skupljanju krpa. Zakupac tog prava bio je i vinkovački trgovac Đuro Mar-

getić, dok su Jevreji bili njegovi akivziteri. Vojne vlasti su mu postavile pitanje za koje vreme može Jevreje zameniti drugim skupljačima a da pri tome ne pretrpi veću štetu.

Slavonska generalna komanda 15. juna 1837. saopštava regimentama da je Jevrejima u Granici zabranjeno samo torbarenje i krijumčarenje ali ne i privremeni boravak radi obavljanja drugih poslova. Skupljanje pijavica nije povezano sa torbarenjem kao što je slučaj sa skupljanjem krpa pa im to pravo i ne treba da bude zabranjeno mada i na Jevreje-pijavičare treba strogo paziti i u slučaju krijumčarenja kažnjavati i proterivati iz Vojne granice.

(AHZ, SGK, 1837-Q-28/60).

84.

Dozvola za prevoz šljiva iz Bosne A. Leviju oktobra 1837.

Jevrejski trgovac iz Zemuna, Abraham Levi molio Slavonsku generalnu komandu za dozvolu da iz Bosne, na svojoj sopstvenoj lađi, prenese 600 centi suvih šljiva. Prenos bi izvršio kod Rajevog sela uz sve sanitetske i carinske propise. Generalna komanda odobrava.

(AHZ, SGK, 1837-Q-3/648).

85.

Dozvola za iseljenje u Beograd Jevrejke iz Zemuna 1837. godine.

Katarina, kći zemunskog Jevrejina Pinkas Volfa, dobija dozvoju za iseljenje u Beograd radi udaje za jevrejskog krojača Davida Flamana.

(AHZ, SGK, 1837-Q-36/23).

86.

Zaplena koža turskog Jevrejina 1838. godine.

Zemunska tridesetnica zaplenila 37 volovskih koža turskog Jevrejina Muse Omana, zbog toga je beogradski paša intervenisao kod Slavonske generalne komande 1838. godine.

(AHZ, SGK, 1838-Q-5/16).

87.

Restriktivno tumačenje naredbe o Jevrejima od strane Dvorskog ratnog saveta 21. marta 1839.

Pozivajući se na carevu naredbu o Jevrejima iz 1816. godine, Dvorski ratni savet tvrdi da reč „porodica" u njoj podrazumeva roditelje i decu, a to znači kad se mladi sinovi u porodici ožene i počnu da vode svoja sopstvena domaćinstva, oni se faktički odvajaju od roditelja pa moraju napuštati Zemun i prelaziti u Provincijal. Ako se mlađi sinovi i posle ženidbe zadrže u porodičnoj kući, oni se posle očeve smrti moraju iseliti iz Zemuna pošto u kući može ostati samo majka-udovica sa jednim, najstarijim sinom. Pošto su Jevreji samo tolerisani u Zemunu, careva naredba iz 1816. se ne može tumačiti u njihovu korist nego samo u smislu njihovog ograničavanja.

(AHZ, SGK, 1839-Q-16/11).

88.

Dozvola za iseljenje iz Zemuna radi udaje u Beograd 1840. godine.

Neti, kći Salamona Kajcesa, dobija dozvolu za iseljenje u Beograd radi udaje za tamošnjeg jevrejskog trgovca Lazara Levenzona.

(AHZ, SGK, 1840-Q-36/32).

89.

Trgovačka dozvola S. Nisima u Zemunu 1841. godine.

Turski podanik i trgovac Samuel Nisim junior uveden je u protokole Delegiranog vojnog suda pa mu se dozvoljava boravak u Zemunu i trgovina turskom robom „na veliko", tranzitna trgovina kao i izvoz austrijske robe. Biće redovno oporezovan.

(AHZ, SGK, 1841-Q-28/17).

90.

Dug mitrovačkog trgovca novosadskom Jevrejinu u 1841. godini.

Mitrovački trgovac Jovan Janković dobio razne robe u vrednosti od 26.570 forinti 57 krajcara beč. vrednosti od novosadskog Jevrejina, trgovca Vilhelma Hiršla. Ostao mu dužan 1.313 for. 21 krajcaru. Janković je pre toga bio Hiršlov komisionar i prodavao njegovu robu u Mitrovici ali je to komisionarstvo obustavljeno na zahtev mitrovačkih trgovaca.

(AHZ, SGK, 1841-Q-28/82).

91.

Slav. gen. komanda — Ugarskom namesničkom veću 18. novembra 1841. povodom tužbi Jevreja zbog zabrane torbarenja u Vojnoj granici.

Jevrejima je dozvoljen pristup na vašare u Granici, na kojima mogu prodavati robu, dozvoljeno im je učestvovanje na javnim dražbama ukoliko se ne radi o nekretninama ili proventnim prihodima, kao što im je dozvoljeno i zadržavanje u Granici na kraće vreme radi otkupljivanja stare odeće i životinjskih koža pod uslovom da se mogu legitimisati pasošima od svojih nadležnih vlasti. Što se tiče krijumčarenja i trgovine trampom, oni su zabranjeni za sve pa i za Jevreje.

(AHZ, SGK, 1841-Q-28/109).

92.

Pitanje boravka u Zemunu 11 jevrejskih porodica 1843. godine.

Dvorski ratni savet 28. marta 1843. tražio je izveštaj o 11 jevrejskih porodica koje su molile dozvolu za boravak u Zemunu u kome su neke od njih provele i preko 30 godina. Da li one potiču od prvobitnih 30 privilegovanih porodica ili imaju neke posebne dozvole?

Pošto je upućen izveštaj da je reč o 11 porodica koje su dobile samo privremeni boravak u Zemunu, Ratni savet je stao na stanovište da se treba držati carskih rezolucija o nepovećavanju broja Jevreja pa je odbio da im se privremeni boravak pretvori u stalnu nastanjenost u Zemunu.

(AHZ, SGK, 1843-Q-28/41, 88).

93.

Careva odluka o ostanku H. Almoslina u Zemunu 1847. godine.

Dvorski ratni savet 20. februara 1847. izvestio je Slavonsku generalnu komandu da je car rešio da Jevrejinu Haimu Almoslinu odobri trajan ostanak u Zemunu pošto je njegov sudski proces najzad okončan i on oslobođen sumnje da je sam sebe, iz zelenaških razloga, proglasio za bankrota. Pri tome je naglašeno da je on otac privilegovane jevrejske porodice, potomak prvobitnih Jevreja u Zemunu.

(AHZ, SGK, 1847-Q-36/18).

94.

Dvorski ratni savet — Slav. gen. komandi 20. avgusta 1847.

Aus dem Berichte vom 4. Oktober 1844 Z 2523/2524 hatte man ersehen, dass sich bei den in der Militärkommunität Semlin unter bestimmten Grundsätzen tolerirten Juden-Familien gegen die Allerhöchste Entschliessung von 17. Jänner 1816, welche befiehlt, dass in einer Familie *nie* mehr als ein verheirathetes Paar sein soll, und dass *Witwen* von auswärtigen Israeliten, wenn sie auch von Semlin geboren sind, bleibend nach Semlin nicht mehr zurückkehren dürfen, durch die *Nachlässigkeit der Lokalbehörde* eine sehr bedenkliche Vermehrung der Judenfamilien statt gefunden habe, wesshalb dem Generalkommando mit dem Reskripte vom 20. Dezembar 1844 B. 5013 der Auftrag ertheilt worden war, diese vorschriftwidrig statt gefunden Juden--Familien Vermehrung von Semlin binnen einem peremtorischen Termin abzuschaffen, in so ferme nicht von den Betreffenden ein auf haltbare Motive basirter Recurs ergriffen werden sollte.

Diesen Rekurs hatte nun die Semliner Judengemeinde wirklich und zwar directe, bei Seiner Majestät dem Kaiser ergriffen und das bezugliche Hofgesuch wurde dem Generalkommando mit dem Reskripte vom 26. Juli 1845 B. 2727/2745. zur genauen Erhebung und detaillirten gutächtlichen Berichterstattung zugestellt, welchem Auftrage auch nunmehr mit dem Berichte vom 31. Juli (1)847 Z. 1731 entsprechen worden ist.

In diesem Berichte und seiner Allegaten wird vom Semliner Magistrate der Antrag gestellt: die statt gefunden Juden-Familien Vermehrung von 14 und respective 12 Familien mit 50 Köpfen auf fernerhin in Semlin zu toleriren, da *sie* es sind, welche den Handel mit Rohestoffen zwischen Oesterreich und der Türkei mit ihren Stammfamilien thätig befördern, während doch im Widerspruch mit dieser Angabe, in der Consignation manche derselben, als Trädler und Professionisten bezeichnet sind, durch deren Absiedlung von Semlin dem Handel mit *Rohstoffen* aus der Türkei wohl kein grosser Nachtheil erwachsen würde;

2. Dass *jedem* nachgebornen Sohne, auch wenn er heirathet, der Aufenthalt in Semlin und in seinem Stammhause gestattet werde, womit das General-Kommando aber nicht einverstanden ist, sondern in einer Judenfamilie nur *zwei verheirathete* Paare haben will;

3. Dass, wenn ein Familien-Vater *keinen* Sohn hat, dann *seiner Tochter* die Einheinrathung eines *fremden* Juden gestattet sein möge, womit das General-Kommando auch nicht einverstanden ist.

Der Hofrekurs der Semliner Judengemeinde will übrigens diese eben erwähnten *drei* Punkte mit noch grössere Freiheiten privilegirt wissen, wodurch Semlin ohne Zweifel in einiger Zeit eine durchgehends nur jüdische Bevölkerung zu seinen Contribuenten zählen würde und dann in den übrigen Militärkommunitäten, wo einige Judenfamilien tolerirt sind, nicht wohl die gleichen Prärogative verweigert werden könnten, und somit die jetzt bestehenden Vorschriften über die Juden in der Militärgränze gänzlich verändert werden mussten.

Um nun über diese verschiedenartigen Anträge des Hofrekurses ein Gegensatze zu jenen des Magistrats und des Generalkommando, irgend einen Beschluss fassen zu können, erhält das Generalkommando bei dem Umstande, wie auch der Semliner Magistrat sich dahin ausspricht, dass durch *die Abschiebung* der sich gegen die Allerhöchsten Vorschriften nach Semlin eingeschmugelten 14 Judenfamilien der *Semliner Handel* in türkischen Rohprodukten bedeutende Nachtheile erleiden würde, den Auftrag die ad reproducendum rückfolgenden Berichtsbeilagen sammt dem Hofrekurs dem mit den *Local- und Hendels Verhältnissen Semlins* genau bekannten Semliner Militärkommando und Belgrader Consulate mitzutheilen und *ihre* Ansichten besonders auch darüber einzuholen, ob die Vermehrung der Semliner Juden-Gemeinde sich in comerzieller Hinsicht wirklich als wünschenswerth darstellt.

Die Ansichten und Aeusserungen dieser beiden Böherden sind dann vom Generalkommando neuerdings reiflich erwogen, gutächtlich mit möglichster Beschleunigung hieher vorzulegen.

Inzwischen ist jedenfalls nicht etwa sich fortwährend nach eine Abweichung wegen der Zahl der Heirathen in einer Judenfamilie zu erlauben, sondern jede Gelegenheit zur Reduzirung der Verheiratheten auf das Normalmass genauest zu überwachen und falls sich eine Verminderung der Ueberzahl ergibt, oder in der Zwischenzeit bereits ergeben hätte, auch darüber nachträglich zu berichten.

Wien am 20ten August 1847.

(AHZ, SGK, 1847-Q-36/56)

95.

Slav. gen. komanda — Zemunskoj vojnoj komandi 3. oktobra 1847.

Gegen die mit hierortiger Verordnung vom 23. Februar 1845 Q 152 angeordnete Abschaffung der sich ausser den tollerirten 30 Familien vorschriftswidrig in Semlin angesidelten Juden hat die Semliner Judengemeinde direkte bei Seiner Majestät dem Kaiser den Rekurs ergriffen, und in ihrer allerunterthänigsten Verstellung nicht nur um Milderung des Beschlusses wegen Abschaffung von acht nachgeborenen Familiensöhnen, welche sich verehelicht hatten, dann von 5 Witwen, welche nach dem Absterben ihrer Männer wieder ih ihre Stammhäuser zurückkehrten gebeten, sondern ist auch ferner ausdrücklich eingeschritten, dass

1. die Judngemeinde in Semlin in ihrer Gesammtheit und dem gegenwärtigen Stande der Familien Anzahl auch fortan ungeschmälert erhalten werden dürfe, dass

2. in diesen tollerirten Familien auch jeder nachgeborne Sohn heirathen dürfe, ohne dass hiedurch, so lange er in dem Familienhause, oder falls dieses unmöglich wäre, ausserhalb desselben, jedoch in Bezirke der Gemeinde unter der Aufsicht des Familienvaters verbleibt, das Schutzrecht des letztere in Beziehung auf ihn erlösche, sondern dass dieses erst dann aufhören möge, wenn er sich wirklich vom Familienbande trennen würde, dass 3tens endlich in dem Falle, wenn der Familien-Vater gar keinen Sohn hätte, seine Tochter auch einen auswärtigen Juden heirathen dürfe, damit der väterlichen Wirtschaft der Betrieb und Bestand gesichert bleibe.

Zur Begründung dieser Bitte hat die Semliner israelitische Gemeinde in ihrer Eingabe an Seine Majestät mehrfältige Motive angeführt, und vortheilhafte Zeugnisse zugelegt.

Das bezügliche Hofgesuch wurde dem General Commando mit dem hohen Reskript vom 26. Juli 1845 B. 2727/2745 zur genauen Erhebung und detaillirten gutächtlichen Berichterstattung zugevertiget.

Man hat sohin untern 29. September 1845 Z 2747 dem Semliner Magistrate die nöthigen Erhebungen aufgetragen, und eine erschöpfende, auf die vorerwähnten drei Gesuchspunkte sich ausdehnende Berichterstattung abverlangt. Der Semliner Magistrat hat hierauf mit dem Berichte vom 18. Dezember 1846 P. 1736 eine Individual Konsignation hieher vorgelegt, in welcher sämmtliche Semliner Judenfamilien aufgenommen sind, welche nach dem 1. Gesuchspunkte ungeschmälert in ihrer Gesammtheit geduldet werden dürften, nämmlich die Abstämmlinge der ursprünglich privilegirten, welchen laut hohen hofkriegsräthlichen Reskripts vom 25. Jänner 1816 B. 433 der beständige Aufenthalt in Semlin und der Besitz von Wohnhäusern bewilliget wurde, dann jene Familien, welche sich zu Folge hohen hofkriegsräthlichen Reskripts vom 1. Jänner 1818 B. 117 dann B. 5894 vom 1. Oktober 1818 über ihren beständigen 30-jährigen Aufenthalt zu Semlin mit glaubwürdigen Zeugnissen ausgewiesen haben, endlich die zwei türkischen Judenfamilien, denen die Ansässigmachung zu Semlin zu Folge Allerhöchster Entschliessung Sener Majestät und laut hohen hofkriegsräthlichen Reskripts vom 12. September 1824 B. 3597 und 9. August 1827 B. 2826 gestattet worden ist. Die Gesammtzahl beläuft sich gegenwärtig auf 34 Familien mit 269 Seelen beiderlei Geschlechts.

Unter diesen ausgewiesenen Familien befindet sich vermöge der weiters vorgelegten Konsignation 14 Familien respective Familientheile mit einem Seelenstand von 50 Köpfen, welche diejenigen sind, die im Geiste der aufgestellten Prinzipien von Semlin abgeschafft werden müssten. Der Semliner Magistrat spricht sich jedoch dahin aus, dass mit Beruöksichtigung der in der Konsignation beigerückten Verhältnisse, mit Ausnahme des Binet Kohen und der Witwe Sali Schiller eine hochgnädige Bedachtnehme, mithin die ungestörte Duldung der übrigen gegenwärtig in Semlin ansässigen Juden eintreten dürfte, nachdem sie es sind, welche den Handel mit Rohstoffen zwischen Osterreich und der Türkei ungetrennt mit ihren Vätern und Brüdern thätig befördern, und sämmlich von guter Aufführung sind.

ad 2tens spricht sich der Magistrat dahim aus, dass zur fortwährenden Erhaltung der Sittenreinheit jeder nachgeboren Sohn heirathen dürfe, jedoch unter der Beschrenkung, dass der Verehelichende in dem Familienhause

wohnen müsse, und unter keiner Vorwande eine Wohnung ausser dem Hause miethen dürfe.

ad 3tio ist der Magistrat der Meinung, dass in dem Falle, wenn der Familien-Vater gar keinen Sohn hat, er seine Tochter, wenn es an einen Einheimischen nicht geschehen kann, an einen solchen auswärtigen Juden verehelichen könnte, dem er bei seinem Geschäftsbetriebe mit Beruhigung verwenden könnte, dass jedoch nur eine einzige Tochter auf die väterliche Virthschaft einen auswärtigen Juden heirathen dürfte.

Da jedoch der Bericht des Semliner Magistrats vom 18. Dezember v. J. P. 1736 mit der vorgelegten Konsignation nicht ganz übereinstimmte, weil einestheils am Schlusse des Berichts gesagt wurde, folgende sind noch, in die Konsignation aufgenommen worden, die nach dem hochafgestellten Grunfsätzen ihren Wohnsitz ausser der Militärgränze zu suchen hätten, als Moyses Brandenburger u.s.w. in der Konsignation machte aber der Magistrat mit Ausnahme von zwei Familien den Antrag zur Fortbelassung derselben in Semlin, ohne im Berichte selbst in die Motivirung dieses Antrages einzugehen, anderntheils stimmte auch die Konsignation mit dem von der Judengemeinde Allerhöchsten Orts überreichten Semliner Magistratsbescheide vom 12. März 1845 P. 291 hinsichtlich der abzuschaffenden Familien nicht überein, indem in der Konsignation 8 Familien mehr erscheinen, von denen im Bescheide keine Erwähnung geschieht, und die vom Magistrate bei ihrer Amtshandlung vom 12. März 1845 P. 291 übersehen, in Folge der angeordneten genaueren Erhebungen aber ebenfalls im Geiste der aufgestellten Prinzipien zur Abschaffung klassifizirt wurden.

Man hat daher unterm 21. April d.J. Z. 761 vom Semliner Magistrate die diesfälligen Aufklärungen abverlangt, welche er mit dem Berichte vom 13. Mai d.J. P. 522 geliefert hat.

Diese Verhandlungen wurden sohin dem k.k. Hofkriegsrathe mit Bericht vom 31. Juli d.J. Z. 1731 zur hochgeneigten Schlussfassung unterlegt. Hochderselbe hat nunmehr mit dem hohen Reskripte vom 20. August d.J. B. 4785 auf dem 1. Punkt des Semliner Magistrats, wornach die ungestörte Duldung der gegenwärtig in Semlin ansässigen Juden eintreten dürfte weil sie es sind, die den Handel mit Rohstoffen zwischen Österreich und der Türkei thätig befördern, zu bemerken befunden, dass diese Angabe im Widerspruche mit der Konsignation stehe, weil in derselben manche Individuen als Trödler und Professionisten bezeichnet sind, durch deren Absiedlung von Semlin dem Handel mit Rohstoffen aus der Türkei wohl kein grosser Nachtheil erwachsen würde.

Hinsichtlich des 2. Punktes, dass jedem nachgebornen Sohne auch wenn er heirathet, der Aufenthalt in Semlin und in seinem Stammhause gestattet werde, und

3. dass, wenn ein Familienvater keinen Sohn hat, dann seiner Tochter die Einheirathung eines fremden Juden gestattet sein möge, welche drei Punkte übrigens der Hofrekurs der Semliner Judengemeinde mit noch grössern Freicheiten privilegirt wissen will, hat der k. k. Hofkriegsrath zu bemerken befunden, dass hiedurch Semlin ohne Zweifel in einiger Zeit eine durchgehends nur jüdische Bevölkerung zu seinen Kontribuenten zählen würde, und dann in den übrigen Militär Comunitaeten, wo einige Judenfami-

könnten, und somit die jetzt bestehenden Vorschriften über die Juden in der lien tollerirt sind, nicht wohl die gleichen Prärogative verweigert werden Militärgränze gänzlich verändert werden müssten.

Damit nun der k. k. Hofkriegsrath über diese verschiedenartigen Anträge des Hofrekurses im Gegensetze zu jenen des Semliner Magistrats einen Beschluss fassen könne, erhält das (Magistrat — SG) bei dem Umstande, wo der Semliner Magistrat sich dahin ausspricht, dass durch die Abschiebung der sich gegen die Allerhöchsten Vorschriften nach Semlin eingeschmugelten 14 Judenfamilien der Semliner Handel in türkischen Rohprodukten bedeutende Nachtheile erleiden würde, unter Anschluss der wieder hieher vorzulegenden diesfälligen Verhandlungsakten den Auftrag, sich in Einvernehmen mit dem Belgrader Konsulate, welchen die Akten ebenfalls mitzutheilen sind, gutächtlich zu äussern, ob die Vermehrung der Semliner Judengemeinde sich in komerzieller Hinsicht wirklich als wünschenswerth darstellt, da sowohl dem (Magistrat — SG) als auch dem Belgrader Konsulat die Lokal- und Handels-Verhältnisse Semlins genauer bekannt sind, die separirten Ansichten und Äusserungen des (Magistrats — SG) und des gedachten Konsulats sind dann mit möglichster Beschleunigung hieher vorzulegen.

Dem Semliner Magistrat ist zu Folge des erwähnten hohen Reskripts vom 20. August d. J. B. 4785 zu eröffnen, dass inzwischen jedenfalls nicht etwa sich fortwährend noch eine Abweichung wegen der Zahl der Heirathen in einer Judenfamilie zu erlauben, sondern jede Gelegenheit zur Reduzirung der Verheiratheten auf das Normalmass genauest zu überwachen, und falls sich eine Verminderung der Üiberzahl ergibt, oder in der Zwischenzeit bereits ergeben hätte, auch darüber nachträglich zu berichten sei.

(AHZ, SGK, 1847-Q-36/56)

96.

Ministarstvo rata — Slav. gen. komandi 16. juna 1848.

Aus den mit Bericht vom 5. April 1. J. Z. 824 über die allerhöchsten Orts überreichte Eingabe des Josef Herzl und Abraham Leon worin sie im eigenen und im Namen der tollerirten Judengemeinde zu Semlin um Milderung des Semliner Magistratsbeschlusses vom 12. März (1)845 wegen Abschaffung von acht nachgebornen Familiensöhnen wegen deren Vereheligung und von fünf Witwen, welche nach dem Absterben ihrer Männer wieder in ihre Stammhäuser zurückkehrten, dann um noch andere Begünstigungen bitten, zufolge Reskript B. 4785 vom 20. August (1)847 weiter vorgelegten, hierneben wieder zurückfolgenden Erhebungen hat man im wesentlichen ersehen, dass sich sowohl das Semliner Militär-Kommando als auch k. k. Konsulat zu Belgrad im Einklang mit den Äusserungen des Semliner Magistrats für die Beibehaltung der vierzehn Judenfamilien respective Familientheile mit einem Seelenstande von fünfzig Köpfen ausspricht, velche nach den allerhöchst festgesetzten bisherigen Direktiven von Semlin abgeschafft werden müsten, indem die in Semlin tollerirten Judenfamilien den Handel mit rohen Produkten zwischen den k. k. Staaten und türkischen Provinzen bedeutend vermehren, dass ferner von Semliner Militärkommando und gedachten Konsulate selbst auf die Gestattung der Heirathen der nachgebornen Söhne und wenn es an einen Einheimischen nicht geschehen könne, auf die Einheiratung

eines fremden Juden bei solchen Familien angetragen wird, wo nur weibliche Kinder vorhanden sind, während von Seite des Generalkommandos wie früher in dem Berichte vom 31. Juli v. J. Z. 1731 auch dermal sich dahin ausgesprochen wird, dass zwar von den bereits vorhandenen Individuen Niemand abzuschaffen wäre, dass jedoch ausser dem Hausvater höchstens nur ein Sohn heiraten dürfte, so dass nie mehr als zwei Verheiratete in einer Familie wären, und in besonders rücksichtswürdigen Fällen die Einheirathung eines fremden Juden bei solchen Familien, wo lauter weibliche Kinder sind, von der allerhöchsten Gnade Seiner Majestät abhängig gemacht werde.

Nachdem vorliegende Angelegenheit immerhin zu jenen Gegenständen gehört welche bei den inzwischen eingetretenen veränderten Umstanden der Berathung der Semliner Gemeinde und zwar mittelst verstärkten Ausschusses zu unterziehen kommen, was bisher unterblieben ist, so hat solches noch nachträglich zu geschehen.

Wien am 16. Juni (1)848.

Vom K. K. Kriegsministerium

(AHZ, SGK, 1848-Q-36/26) Stipsich, m. p.

ŠTRASER PAVLE

ZNAČAJNA PISMA PORODICE RAJAČIĆ IZ SREMSKIH KARLOVACA

U vlasništvo Gradskog muzeja u Sremskim Karlovcima dospela je arhiva porodice Rajačić iz istog mesta, poklonom njene naslednice Radmile Ostojić. Ova arhiva znatna po obimu sadrži uglavnom privatnu korespondenciju čuvene porodice, koja je u istorijskoj prošlosti Vojvodine, pa i Hrvatske, igrala značajnu ulogu u periodu od 1840—1941. godine.

Iako porodica Rajačić predstavlja jedan od najizrazitijih delova srpskog plemstva u Vojvodini, životom i radom vezanog za Habzburgovce i Austriju, ipak je nekolicina njenih članova bila veoma živo uključena u rad na nacionalnom ujedinjenju južnoslovenskih naroda, naročito Srba i Hrvata.

Nije nam želja da ovim radom napišemo monografiju te porodice, već da iz obimne arhivske građe, koja je sačuvana u ovoj zaostavštini, objavimo najznačajnija pisma, koja su nesumnjivo interesantna za nauku.

Po tematici njihovih sadržaja ova pisma možemo podeliti u četiri grupe. Najbrojnija su pisma vezana za ekonomsku istoriju Jugoslavije i Vojvodine, pa mogu ujedno činiti prvu tematsku celinu. Drugoj grupi pripadaju pisma iz političke istorije. Treću i četvrtu grupu čine pisma vezana za slikarstvo i književnost i njihov značaj je u tome, što pružaju do sada nepoznate podatke o radu i životu Uroša Predića i Branislava Nušića.

Ovakva podela pisama preuzeta je iz Arhiva Karlovačkog muzeja gde se tako razvrstana čuvaju. Daleko najveći broj predmeta predstavljaju dokumenti koje u ovom radu ne objavljujemo. Oni su sadržajno usko vezani, a mnoga su iz njih i proistekli.

PRVA GRUPA PISAMA — GRAĐA ZA EKONOMSKU ISTORIJU

Ova pisma podeljena su u tri podgrupe.

a) Hronološki posmatrano, u prvu dolazi arhivska građa i pisma vezana za ekonomske prilike u Vojvodini u vreme I svetskog rata. Ova podgrupa

nije brojna i otkriva nam samo neke momente — cene pojedinih namirnica, snabdevenost tržišta, stanje komunikacija.

b) Drugu podgrupu čini Arhiva (bolje bi bilo nazvati je Arhivski fond) Karlovačko-koviljsko-gardinovačke vodne zadruge, čiji je predsednik u vreme tridesetih godina ovog veka bio baron Josif Rajačić, poslednji direktni potomak ove porodice. Fond se sastoji iz zapisnika sa sednica, sekcija i geodetskih „snimaka" područja Dunava od Titela do Sr. Karlovaca, prepiska između članova upravnog odbora Zadruge i niza odluka viših organa vlasti (počevši od agrarne reforme), bitno vezanih za rad ove privredne organizacije.

c) Treću podgrupu čini Fond akcionara za izgradnju železničke pruge Beograd—Sarajevo—Split. U ovom fondu znatan deo građe predstavljaju baš pisma, koja će niže uslediti, snimci terena kojim bi trebalo da prođe pomenuta pruga i prepiska među akcionarima vezana za sitnije detalje u vezi njenog finansiranja i izgradnje. Jedan od glavnih inicijatora ovog akcionarskog društva bio je već pomenuti Josif Rajačić, a formiranje i aktivnost pomenute asocijacije padaju u vreme od 1924—1930. godine.

DRUGA GRUPA PISAMA — GRAĐA ZA POLITIČKU ISTORIJU

Ova grupa građe je na žalost neuporedivo manja od prve i svedena je gotovo u potpunosti na pisma, koja u ovom radu donosimo. Hronološki posmatrano, pisma su vezana za tri perioda. Prvi čini vreme revolucije 1848—1849. godine; drugi period predstavlja druga polovina XIX veka i pisma vezana za boravak Aleksandra Rajačića u Beču; i treća grupa pisama potiče iz godine neposredno pred I svetski rat a vezana su uz imena Vladimira Rajačića, velikog župana virovitičkog i pomenutog Josifa Rajačića, njegovog rođenog brata, jednog od prvaka Hrvatsko-srpske koalicije pri Saboru Kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije.

TREĆA I ČETVRTA GRUPA PISAMA — GRAĐA ZA KULTURNU ISTORIJU

Fond ove grupe sadrži samo nekoliko pisama. Ona su mahom vezana za rad Uroša Predića u preopravci crkve u Dalju i izradu portreta članova porodice Rajačić. Jedino pismo književnika Branislava Nušića ovom prilikom neće biti objavljeno, jer priređivač smatra da je isuviše lične prirode.

Praktično, najveći fond ove ostavštine predstavljaju pisma isključivo privatnog karaktera, koja su napisala dva pomenuta brata, Josif i Vladimir, i njihove sestre Zorka, Olga i Marta i nemaju skoro nikakvog značaja za nauku, jer sadrže podatke o njihovim međusobnim odnosima. Ovaj deo građe bio bi interesantan jedino za izradu mogografije porodice Rajačić.

Građu koju objavljujemo u ovom radu, izlažemo hronološkim redom bez obzira kojoj od navedenih grupa pripada, i to na način kako nam je sugerisao prof. dr Vasilije Krestić, na čemu mu se autor najtoplije zahvaljuje.

1.

Josif Rajačić[1] — *Aleksandru Rajačiću,*[2] *kapetanu.* Kritikuje ga zbog suprotstavljanja srpskom pokretu 1848.

Karlovci, 28. jula 1848.

* * *

LJUBEZNI MOJI!

Obstojatelstva vremena su takva, da se ne zna čega bi se čovek privatio. Naijmudriji ljudi nemogu danas dosta mudri biti. Ja mislim da se uz vodu dugo i daleko plivati nemože, i da ti ne radiš dobro, što se naroda svoga otričeš. Ne mogu ti o tome mnogo pisati, črez nemam kad. G. Živanović[3] *će ti prostranije o tome moje mnenije kazati.*

Budi zdrav! *Josif.*

[1] Josif Rajačić, patrijarh, rođen 20. VII 1785. u Lučanima, Hrvatska, umro 1. XII 1861. u Srem. Karlovcima. Sahranjen u Karlovačkoj sabornoj crkvi. Završio Karlovačku gimnaziju, a filozofiju slušao u Segedinu i Beču. Zakaluđerio se 10. IV 1810. u manastiru Gomirju. Godine 1811. postao arhimandrit istog manastira, god. 1822. administrator eparhije u Pakracu, a 24. VI 1829. episkop dalmatinski. Zbog sukoba oko unijata 1834. prebačen za vršačkog episkopa. Na izbornom saboru u Karlovcima 31. VIII 1842. izabran za mitropolita karlovačkog, a na Majskoj skupštini 1 (13) maja 1848. proglašen za patrijarha. Posle smrti Stevana Šupljikca vršio jedno vreme dužnost vojvode u Vojvodini. (Literatura: Radoslav Grujić, Rajačić Josif, Narodna enciklopedija St. Stanojevića, knj. III, Zagreb 1928, str. 654—655).

[2] Aleksandar Rajačić, oficir, rođen 28. II 1800, umro 25. V 1877. i sahranjen u porodičnoj grobnici Rajačića na Čeratu u Sr. Karlovcima. U vreme pisanja ovog pisma nalazio se kao kapetan u Pančevu, Kasnije je prišao patrijarhu Josifu i iste godine postao kapetan-auditor, a zatim major-auditor u Zemunu. Godine 1849. postao potpukovnik, a 1850. pukovnik austrijske vojske u kom činu je i penzionisan. Bio je sinovac Patrijarhov.

[3] Dr Jakov Živanović, književnik i političar, rođen 18. II 1808. u Obrežu, Srem, umro 9. IX 1861. u Beogradu. Od 1834. direktor Kneževe kancelarije u Beogradu. Bio je odan Milošu Obrenoviću. Zbog izglasanog ustava kojim se ograničava kneževa vlast, još pre Miloševe ostavke, 1839. vraća se u Srem. U vreme revolucije 1848/49. bio saradnik patrijarha Rajačića i ogorčeni borac protiv Mađara. (Literatura: Slobodan Jovanović, Živanović Jakov Dr., Narodna enciklopedija St. Stanojevića, knj. I, Zagreb 1928, str. 741).

Signatura I, ZR-2

* * *

2.

Teodor Rajačić[1] — *Konstantinu Rajačiću*[2]. Piše o porodičnim odnosima i nemirima u Beču 1848, kojima je Konstantin prisustvovao.

Lučani, 22. novembra 1848.

LJUBEZNI SINE!

Ja želim da bi tebe ovakij moij list u dobrom zdravlju naići. Mili moij sine, ti meni odavna ništa nepišeš — jerbo ja znam da se na me ne srdiš što ja tebi na tvoja pisma ne odgovorim, Ti znaš da ja nemam vremena poradi moje samoće. Sad evo baš u Plaški idem tamo, pa usput evo tebi pišem. Fala

Bogu jesam sa moijom i tvojom sestrom Jelenom zdravo,[3] *sada a mi obadvojica imamo dosta posla i skerbi kakosmo sami. Brat i snaška nam šeću po Slavoniji po Namastirima. To mije moij brat Auditor*[4] *pisa da su u Namastiru Kuveždinu sva familija Rajačića; — Moij brat*[5] *i tvoj stric jest sa svojom Gospom bio kod mene 14 dana u Lučanu. Petar,*[6] *Ana*[7] *i njegova mala ćer Milevica bili su kod mene 3 Nedelje ot Velikoij Gospoji, i jesam Ani darova 2. konja i što sam mogao dati dâ sam. Jasam moij sine sad u miru od kada je prokleta ćer*[8] *otišla. Piše mi moij brat Petar mora ove zime u jednom Namastiru pravila učiti i naproleće će parohiju dići. — a Danilo*[9] *mora kući — ili Revers dati da od očinstva tražiti ništa neće, koje onda ćemo dalje počimati ot drugome raditi. Danilo jest posvese pokvarijo, i ti piši neka ide kući. Stim želim da ti budeš zdravo i pozdravlja te tvoja sestra Jelena po 1000 puta*

Tvoij Otac Teodor

Uz pismo je priložen papirić sa tekstom:

„Parohiju dolje ću dati — a Danilo mora kući ili Revers mene dati da od mene nema ništa tražiti, da mogu Jelenu priženiti. — a tebi napisa jesam i po Ani našoj šaljem jerbo ona je dvojila da nijesi poginuo u onoij buni u Beču".[10]

[1] Teodor Rajačić, sveštenik iz Lučana, Hrvatska, postojbine porodice Rajačić. On je bio sinovac patrijarha Josifa i rođeni brat pukovnika Aleksandra i Petra Rajačića.

[2] Konstantin Rajačić, roien u Lučanima 9. II 1830, umro 11. V 1864. i sahranjen na groblju Čerat u porodičnoj kosturnici u Sr. Karlovcima. Bio je sin pomenutog Teodora, a rođeni brat Danila, kasnijeg oficira, Jelene i još jedne sestre do čijeg imena nismo mogli doći.

[3] Jelena Rajačić iz Lučana, sestra Konstantinova i Danilova, a kći Teodora Rajačića, sveštenika.

[4] Major-auditor, kasnije pukovnik Aleksandar Rajačić.

[5] Isto.

[6] Petar Rajačić, brat Teodora i Aleksandra Rajačića.

[7] Ana Rajačić, Petrova supruga.

[8] Kći Teodora Rajačića i rođena sestra Konstantina, Danila i Jelene. Na žalost do njenog imena autor ovog rada nije uspeo doći.

[9] Danilo Rajačić, najstariji sin Teodora Rajačića, oficir, rođen 12. XII 1822, umro 13. IX 1885. Pod pritiskom porodice i deda-strica, patrijarha Josifa, morao otići u manastir. Rođeni brat Konstantina, Jelene i još jedne sestre, čije nam ime nije poznato. God. 1855. spominje se kao c-k lajtnant.

[10] Autor pisma misli na revolucionarne događaje u Beču 1848. godine.

Signatura I, ZR-7

3.

Konstantin Bogdanović[1] *— Aleksandru Rajačiću.* Piše o svom odlasku u Beč i moli za uslugu kod bana Josifa Jelačića.

Zemun, 10. januara 1849.

LJUBEZNIJ GOSPODINE PODPOLKOVNIČE!

Ja uviđam političku nuždu u Beč ići.
Ja se obstojatelstvama vremena povinujem.

Vi znate moje namere, kad me obstojatelstva vode, da u Beč idem, i da tamo prebivam.

Ja vas molim, da bi nastojali kod Preuzvišenoga Bana,[2] *dami dade jedno preporučitelno pismo, na koga ili na koje on za dobro sudijo bude.*

Ja ću i od drugij ljudi, koji dalje od mene stoje, i manje o dobru našega naroda usrdstvovati moraju, dobiti takva pisma.

Dužnost je moja bila njega, t.j. Bana ne obići. Njemu ostaje blagovoljenije o tome rješiti.

Koliko sam ja politici vešt, sva mi obstojatelstva govore da će Ban to učiniti, i da mu se ne može nikad na nečast poslužiti.

Po tome, u sljedstvu: hoću li dobiti pismo takvo ili ne, *vidiće se koliko vi umete, ili hoćete da umete, kad je o tome reč, da ljubov učinite,*

vašem prijatelju
K. Bogdanoviću

Ja ću u Rumi izčekivati na odgovor *no što skorije.*

[1] Konstantin Bogdanović, advokat, rođen 21. II 1811. u Rumi, a umro 27. IV 1854. u N. Sadu. Gimnaziju pohađao u Karlovcima i Segedinu, a prava u Pešti. Godine 1942. kao advokat prešao u Srbiju, a odatle na usavršavanje u zapadnu Evropu. 1848. pokrenuo list „Vesnik" u Pešti. Za vreme revolucije 1848/49. bio sekretar patrijarha Rajačića, zatim izaslanik kod vlade u Beču i konačno u likvidacionoj komisiji u Temišvaru. Posle toga vraća se u N. Sad kao advokat, gde je i umro. (Literatura: Dušan Popović, Bogdanović Konstantin, Narodna enciklopedija St. Stanojevića, knj. I, Zagreb 1928, str. 209).

[2] Josip Jelačić, ban Hrvatske (1848—1859), rođen 16. X 1801. u Petrovaradinu, a umro 19. V 1859. u Zagrebu. Završio Terezijansku akademiju i 1819. počeo vojničku karijeru kao poručnik. 1831. postao kapetan u Ogulinu i odmah otišao u Italiju, gde je ostao do 1835. Godine 1841. na Velikoj Kladuši istakao se u borbi protiv Turaka i postao potpukovnik, a 1842. pukovnik i komandant I banske pukovnije. 23. III 1848. imenovan je za bana Hrvatske, generala i komandanta obe banske pukovnije, a 7. IV 1848. za podmaršala i komandanta čitave vojske u Hrvatskoj. (Literatura: Milan Prelog, Jelačić Josip grof, Nar. enciklopedija St. Stanojevića, knj. II, Zagreb 1928 str. 139—140).

Signatura I, ZR-55

* * *

4.

Kum Rajačićevih[1] — *majoru Aleksandru Rajačiću.* Piše o neredima u Pančevu, Sremu, Beloj Crkvi i o svom udelu prilikom napada Srba na Pančevo. Bela Crkva, 5. marta 1849.

VISOKOPOČITAJEMI GOSPODINE KUME ZDRAVSTVUIJTE

Gospodin Laijtnant Mihaijlić[2] *dođe iz Pančeva, pak mi kaže dasuse nekij Berihti kod tamošnje Brigade odande našli, koje protiv principije naše serbske Voijvodine jesu; — samo može biti daje od Rehnungskancelarije tako vo što tamo bilo poslato, od kojega ja ništa neznam, i to mora biti dase pravidelo bilo, jerbo ono i one druge stvari gdi nam posao ne terpi, izredise, i tako*

na našu Korps Komandu šalemo, hoće li ona dalje dati dobro, akol ne opet tako.

Dalje vas uverajem Ja Gospodine Kume, da ja (i tako druge uputćujem) sve u kalupu *našega posla živim, ja se nahodim u kvartiru u sobi Inspekcijone Kapetana, a ručam u Kafani Vostovoj, gdi skupo i herđavo živim, a kome za ljubov, nitkom drugom, nego mojoij naciji, dase nebi zamerijo; prem dabi mene mlogi bili radi imati kod sebe — tako ja se trudim razumom i snagom da moja ljubima nacija može po vremenu reći, fala i onom Serbinu, i one po mogutstvu truda ondak i ondak polagao; a ne jošte na posletku od takove ANATEMU da primam.*

Od nekoga vremena, to jest od kakoje Svetij Patrijarh[3] *u Temišvaru bijo, počeše mlogi ferordnungi kako od General Komande — tako i od Brigade iz Pančeva dolaziti, no ja i tu ovo činim, štoje nužnoizrećujem, i našoij Voijvodini za dalšu Exped. šaljem, a oni drugi ležu, jerbo ja vidim, da od našega privremenitoga Serbski Upravitelstva ništa u tom smotreniju ne dolazi, zatose ja opet po starom Kalupu Serbskom deržim, jerbo ja neznam jeli General Komanda pod Voijvodinom našom, ili ne.*

Daljevam Gospodine Kume i ovo dajem na znanje, dasam ja ovamo odma u Belucerkvu prispjeo, koje su drugi naijpre tekem pitali jeli tu mir da možemo doći. Ja sam ovde sve da Bog više sačuva u svakom neredu Sremska sela u ljude zatekao, osobito što se Soldačka reda tiče. — a 5. ti Batalijon dase postavi, a 3-ti i 4-ti da se podpuni. Snage nemam u ruku — svet se i ljudi razbegli, tužbe do Boga, svakij traži pravdu — Nevolja jastva sve preko ruke uzela — štokad uz put samo gmižu — Sudija nema, a i drugi Refernti, tekem sada kaplju. Moja duša neimade mira Noć Dan, deržim na Serbstvo i njegovu Narodnost, počo ja pisati sam, sa Mihaijlićem Laijtnantom pomoćom, i tako reda ustanovi, soldačini i tom jarmu pravdu tražiti, konek, za pogorele, a i one što nisu većsu od dugoga vremena promenu veliku i male iskali. Ja naćo i tom leka, postavo 5-ti Batalijon, i 300 ljudi u 3-ti i 4-ti posla.

Sadase borim sa onima selima kojasu pogorela i sasvim poharana. Kako u soladčkom redu, tako i u našim sobstvenim što se prolećna useva tiče, pomoć da učinim. Ova su sela mnogo sa Mačari baratala, tako mlogo lekarstva njima treba. — gdi ja neprestano tražim.

Iz ote revnosti moje, u mesto da moij brat i Kum dobro o meni misli — a ono ide misli, kao dabi ja na drugu stranu deržao, toje moij Gospodin Kum dosta žao meni od mojega Naroda, jerbo se take misli u Pančevu derže.

Ja vas lepo molim, dabiste vi to moje kratko opisanije, koje se ovde veda, drugome nego samo u malim opisati, izvoleli sprilikom moim rodu u Pančevu soobščiti sa ovim dodatkom dasam ja onaij koji svoij Rod zaista ljubi a ne prodajemjerbo će i ovo dokazati moći dasam ja kao penzionirac kod Pančevačkoga napadenija vidna udjela imao. [Pismo se ovim rečima prekida.]

[1] Ova osoba ostala je nepoznata, jer se iz pisma jedino može zaključiti da se radi o kumu Aleksandra Rajačića.
[2] Poručnik Mihajlić, borac srpske revolucionarne vojske iz Pančeva.
[3] Misli na patrijarha Josifa Rajačića.

Signatura I, ZR-59

* * *

5.

Teča Rafail[1] — *kapetanu Aleksandru Rajačiću.* Piše o zabrinutosti za život patrijarha Josifa i interveniše za igumana manastira Bešenova.
Plaški, 13. maja 1849.

MOIJ LJUBEZNI ŠANDOR!

Nisi mi se javio, da si u Zemunu kod našeg Patrijarha[2], *a drago mi jest, da mu pomažeš u sadašnjim važnim obstojatelstvima, u kojima se on nahodi, jer je već prošla i godina dana, da ni jedan do sada Serbskij Vladika ni patrijarh, u takovoj opasnosti bio, koliko on, samo, da bi Bog dao, da želanije njegovo i narodnje sretno svršilo se i neprijatelji*[3] *isterali se, onda bi se, sve obude i stradanija zaboravila se. Pišem Patrijarhu, za nekoga kaluđera Savu Stoijčevića,*[4] *da ga u Manastir Bešenovo igumanom učini, jer sadašnji iguman oće dobrovoljno da rezignira, zato i tebi preporučujem i molim, opomeni Patrijarha često, jer on će zaboraviti i mnogo skerbniji i posla ima. Pročitaij pismo, što o tom Patrijarhu pišem i onda znaćeš kako ćeš učiniti. Čuo sam, ako je istina, da Todor*[5] *oće svoju ćer*[6] *da dade za Milana Rajačića.*[7] *Jeli što o tom tebi pisao.*

Pozdravljam gospoju punicu Sultu.[8]

Tvoj tetak Rafail.

[1] O ovom Rafailu nisam uspeo ništa saznati.
[2] Misli na patrijarha Josifa Rajačića.
[3] Misli na Mađare.
[4] Ni o ovom kaluđeru nisam uspeo ništa podrobnije saznati.
[5] Misli na Teodora Rajačića, sveštenika iz Lučana, rođenog brata Aleksandrovog.
[6] Misli na Teodorovu kćer Jelenu.
[7] Milan Rajačić nije u rodbinskoj vezi sa porodicom patrijarha Josifa Rajačića.
[8] Ovde je stvar nejasna s obzirom da je žensko ime Sultana prilično retko. Naime, autor pisma naznačava „punica", što bi trebalo da znači da je to majka žene kapetana Aleksandra Rajačića. Međutim, sa Aleksandrom je u to vreme bila njegova žena Sultana Rajačić, rođena 25. I 1812, a umrla u Sr. Karlovcima 16. VIII 1854. godine i sahranjena u porodičnoj kosturnici Rajačićevih na Čeratskom groblju u Karlovcima.

Signatura I, ZR-3

* * *

6.

S. Ostojić[1] — *Aleksandru Rajačiću.* Piše o porodičnim problemima i o stanju u Sr. Karlovcima i Krušedolu.
Karlovci, 25. maja 1849.

LJUBEZNIJ MOIJ ALEKSANDER
ZDRAVSTVUIJTE!

Jasam odgovor Njegove Svjatosti[2] *od 7-go t.m. na moje pismo od 29-go Aprila; 10-go t.m. črez Poštu ispravno primijo, i soderžanije meni danog naloga, nadleščim, tačno soobščio, no vede. Osobito nezreli Jereij Petar*[3] *izva-*

ljuje čeljusti kao lav, i izrazijoje povtoritelno, da on neće na makoij način u manastir živ ući, izgovarajućise da su vo obšče svi kaluđeri zločestiji od njega, jer on sam nikakvog poroka na sebi nema; nego želi u Dalj odlaziti, da se sa svojom Suprugom razgovori štaće početi, ali ja vidim da su to sve prazni izgovori jer on od toga puta u Dalj od više Nedelja veće neprestano govori, a opet sve ovde na jednom mjestu ostaje i Bogu dane krade. Ravno je danas i Arhimandrit Ivačković[4] ovde bijo, i pročitavši nalog Njegove Svjetosti (ad pasum Comernentem) sovjetovaoje otečaskij Jereja Petra da se zapovjedi svoga blagodjetelja povinuje i s njim u Manastir[5] ide, obače sve je vešče boslo, jer njegova plitka i neosnovana izvinjenija nitko nije kadar opravergnuti, i njega na pravi put dovesti. Ja videći upaljenij mozak ovog mladog Jereja, i zaprevaritij još veću Sablaznj nisamse smeo silu upotrebiti, i njega pod nadziranijem vojničkim u Manastir Krušedol poslati, osobito iz tog uzroka, što za njega ni mjesta tamo nebi bilo, jer skrov bjegunaca iz Bačke nahodeći se zasad u Manastiru Krušedolu, izvještenoje ovi dana, Šandoru, daće 1. Batalion u Selo Krušedol i u Pranjavor, a Maijor i Kancelarija u Manastir na neazvjesno vreme u kvartir doći. Jasam dakle tog mnjenija da se otud, ovom Mjestnom Odboru nalog dade, da se Petar i Danilo[6] odma tamo s Podvozom pošlju, i ondabise mogla odma njiova soba okrečiti, oprati i u red metnuti, inače neće to moguće biti, dok su nji dva ovde. — Mali je Šandor Vuičić[7] od 12/24 t.m.k. profesoru Lukiću[8] premješten, gdi će imati pripitanije, kvartir, pranje i nastavlenije u III gramatikalnoij klasi[9] tako daće do zadnjega Avgusta, akose bude trudijo moći ispit položiti. Zato je sve pogoćeno mjesečno 12 f. u cvanciga ili 14 f. u B. S. Ako uzmemo u prizrenije, da profesor Lukić već 3 Mjeseca nije platu primijo, i da je ovde skupo, nije ni preskupo, samo on želi da muse oprosti, što on ninakoji način ne može jeftinije primiti i deržati.

Pralja Ana[10] biće odpuštena, dokle se samo jošt 2 ćurke izlegu i dok ona bude s njezinim kvartalom isplaćena. Jasamse sa Ekonomom Markom[11] dogovorijo, da male i stare ćurice damo u Manastir Remetu na ranu, jer tamo ima jedna manastirska žena za živadi; jer u Bocki[12] žena vincilirova[13] nije za taij posao, a i u onom parlogu verlo je visoka i gusta trava ili pravije govoreći korov. Za pralju dvorsku ugovoreno je veće da se na komad pere.

Gavrilo Malivuk iz Obra, Jovo Račić i iz Segedina Laušević,[14] poslušavši pročitanu presudu pristali su dolaziti na ručak, i kako Petar i Danilo u Zemun otidu, biće i Sala očišćena i u Red postavljena.

Tako isto i biroš Stevan[15] kako primi jošt svoij zaostali kvartal biće s 4 vola i jednim malim bikom u Dalj poslan; a proči po naredbi ostaju, koji ovde u kući, a koji u Raši;[16] samoće teško biti baštu[17] u redu zaderžati, jer je narod verlo bezobrazan i nestrpljiv i misli da je sve to narodnje; i da mu je sve slobodno što koji hoće činiti i što je u bašči video uzeti; takosu pre nekoliko dana na magarcima po bašči jašili, i jednog baštovana dobro istukli, ali su i oni zato dobili.

Vinogradi su orezani, i kad prispe vreme biće i vezani i kopani, Ovde je kod nas veliki pomor, kad kad ima po 8 žitelja mertvi na dan, osim oni koji su u Špitalju[18] pomerli i svaki dan umiru.

Danas su i Rim. Kat. Paroha Filipana[19] *materu zemlji predali.*

Osim toga čujemo skoro neprestano rikanje topova i pucnjavu Pušaka, koje od Kamenice, koje od Petrovaradina, koje iz Šajkaškog Bataljona. Ako ovako jošt duže potraje zloće biti, i ja se naijviše Kolere i gladi bojim, a moju Penziju od 1-go Julija 1848. jošt nisam primijo do danas.

Sad moram prestati pisati jer me Gerč opet ruku skuplja. Svjatijejšem Patrijarhu cjeljujem Desnicu, a Vas i Vašu Suprugu i Todora i svu familiju u Duhu ljubeći jesam vaš nepremjerni Počitatelj

S. Ostoić.

[1] S. Ostojić, nadzornik dobara patrijarha Rajačića i član Narodnog odbora Srpske Vojvodine u Sr. Karlovcima.

[2] Patrijarh Josif Rajačić.

[3] Jerej Petar je bio pod mecenatom patrijarha Rajačića. Pošto se sprijateljio sa njegovim sinovcem Danilom Rajačićem, takođe problemom, Patrijarh je naredio da se razdvoje i da se zatvori u manastir.

[4] Prokopije Ivačković, tada arhimandrit manastira Krušedola. Posle smrti patrijarha Samuila Maširevića, naslednika patrijarha Josifa Rajačića 1870. godine, imenovan je 1874. za administratora Karlovačke patrijaršije, a za patrijarha izabran 1879. Umro je 1881. godine i sahranjen u Sabornoj crkvi u Karlovcima. (Arhiv Karlovačke mitropolije, Arhiv SANU, Sr. Karlovci, Fond „B").

[5] Manastir Krušedol.

[6] Danilo Rajačić, vidi napomenu br. 9 uz prilog broj 2.

[7] Šandor Vujičić, učenik Karlovačke gimnazije, pod starateljstvom kapetana Aleksandra Rajačića.

[8] Profesor Karlovačke gimnazije Vasilije Lukić, matematičar. Po novom nastavnom planu od šk. godine 1847/8. predavao je u prva tri razreda gimnazije latinsku gramatiku sa tumačenjem autora, u IV aritmetiku, u V algebru i antropologiju i u VI razredu geometriju i logiku. Posle podele po nastavnim predmetima od šk. 1851/2. god. predavao je matematiku u svih šest razreda. On je jedan od retkih profesora koji je u to doba ostao u Karlovačkoj gimnaziji do svoje smrti. (Literatura: Kosta Petrović, Istorija Karlovačke gimnazije, N. Sad, Matica srpska 1951, str. 149, 151 i 168).

[9] Misli na Karlovačku gimnaziju.

[10] Posluga u kući Rajačićevih u Karlovcima.

[11] Isto.

[12] Naziv za deo atara u Srem. Karlovcima.

[13] Nadzornik vinograda.

[14] Trojica pobunjenih vojnika koji su osuđeni da vrše dužnost posluge u Mitropolitskom dvoru u Karlovcima i u porodičnoj kući Rajačićevih.

[15] Posluga na posedu patrijarha Rajačića u Dalju.

[16] Naziv za deo atara u Srem. Karlovcima.

[17] Reč je o Dvorskoj bašti u Sr. Karlovcima, koja je služila patrijarsima i kao bašta i kao park. Potpuno ju je preuredio potonji patrijarh Georgije Branković (1890—1907).

[18] Karlovačka bolnica, koja je osnovana još u XVIII veku.

[19] Paroh rimokatoličke crkve u Župnog ureda u Karlovcima.

Signatura I, ZR-6

* * *

7.

Josif Rajačić — Pukovniku fon Rakitijeviću. Piše o intervenciji koju je isti pukovnik molio.

Zemun, 25. avgusta 1849.

VAŠE VISOKOBLAGORODIJE!

Eksped. am K-K Obrst
von Rakitijevits in Temesvar

Ja sam vaše počitajemo pismo od 21. tekućega ispravno primijo, i imam čast odgovor vam dati.

Ja mislim, da svaki Srbin uvjeren može biti, da ja svoga naroda i pojedine težnje i želje pravedne ohotno i prijateljski potpomažem. Uvereni dakle budite, da ću ja vašu želju radi vašeg vozvišenja na stepen đeneralskij ohotno podkrijepiti, ako tamošnje vojeno zapovjedničestvo vašu prošnju podkrijepi, i navede, da ste za vreme bezzakonje vlade Mađara svaki pa i vanjski znak simpatije svoje njima pokazivali i pomoć od vas imali, i da ste za vreme obsade Tamišgrada na obranu otdijestvovali.

U protivnom slučaju neću biti u stanju, a čim vašu želju podpomoći, jer u mnogovažnijim lanjskim i u ovoj godini prilikama niste se nigdi na polju obrane za narodnost našu, i celokupnost monarhije vam svoga dvora pojavili.

Uvjeravajući Vas o mome osobitom počitajenju ostajem Vašega Visokoblagorodija

U Zemunu 25. Augusta
849. *njižnij sluga.*

Signatura I, ZR-58

* * *

8.

Josif Rajačić — Praviteljstvu Srpske Vojvodine u Zemunu. Piše o svojoj delatnosti u Beču.

Beč, 20. septembra 1849.

Na
Pravitelstvo Voivodovine
Srbije u Zemunu.
U Beču 20. Septemvrija 849.
Exp. 24. Sep.

Izvjestije meni pod 4. ovoga meseca podnešeno, sproveo sam na c.k. Ministerijum sa priloženim dopisom. Ovaj dopis radi uspokojenija i utješenija kako sveštenstva tako i samoga straduijšćega naroda treba obnarodovati. Ja

ću kao i svagda sa svim požertvovanijem za narod i cerkvu raditi, a mislim, da će odziv u narodu moje blagorodne namjere ne samo podkrijepljivati, nego i svakij poraditi se mogućnoij mjeri pojedini zabludnika krjepko na put stati.

Signatura I, ZR-56

* * *

9.

Josif Rajačić — Praviteljstvu Srpske Vojvodine. Piše o pomoći koju treba podeliti postradalom narodu.

Beč, 28. septembra 1849.

Na
Pravitelstvo Voijvodstva
Srbije u Zemunu
U Beču 28. Septemvrija 849.

Šta mi je visoki Ministerijum na moje predloženije od 12/24 ovoga u smotreniju pomoći za postradavši narod u Bački i Banatu odgovorio, vidit će Pravitelstvo iz priloženoga prepisa. Saobštavajući ovo Pravitelstvu, u sljedstvu moga dopisa od 20. o. meseca nepropuštam i to napomenuti, da ću se postarati, da se ova pomoć što skorije po narodu razdijeli, i da nuždne korake učinim, kako bi se s pozivom shodnim i strani narodi i varoši na pomoć postradavšemu Srbstvu sklonili.

Signatura I, ZR-57

* * *

10.

Aleksandar Rajačić — Sultani Rajačić. Piše o poznanicima i o parastosu Njegošu, održanom u Beču.

Beč, 26. novmbra 1851.

MILA MOJA ŽENO[1]

Baš ti fala, što si mi odma kako si doma došla pisala. Ja sam se bio zbog zloga vremena zabrinuo, da se u Pešti ne zadržiš; jer odma u subotu, kako si odavde otišla, počela kiša padati i zatim sneg. Ovde je sneg tako jaki pao, da se po varoši sankam, te je malo vreme odpustilo bilo, ali danas opet sumorno.

Ja sam prekjuče upitao Krestića[2] *za poslate lustere i druge stvari, on se u agenciji parobrodskoj izvjestio, i doneo mi je abar, da su stvari odavde 11. Novembra dakle 3 dana pre tebe otišle, i da su do 20. ili 21. dole morale*

biti.[3] *Boga ti javi mi, dali su te stvari već stigle u Karlovce, i jesu li momci ovamo opravljeni, ili što je s njima bilo, da nisu na trošku.*

Ja znam, da se Sveti Otac[4] *iz Sentomaša vratijo, samo ako ste zdravi, pa je sve dobro.*

Sad možeš stvari po kući na tenana nameštati, i razlagati. Nadam se, da će sve dobro odlikovati, dok se tamo, kamo spada, poreda.[5] *Kad si mi ovde bila, nisam te pitao, što se zbog oni drva, koja je Šajkaški batalijon iz ade prodao, uradilo.*

Kaži G. Arhimnadritu Grujiću,[6] *da osveštenije Sentomaške crkve reflektirajući na rat*[7] *i obranu i junaštvo opiše, i ovamo pošlje, da dadem onome čoveku.*

Kiril Kossanić[8] *dolazi kod mene, i pripoveda mi po njegovu običaju. Knićanin*[9] *mu je dao vrlo slabo svidjetelstvo, od drugi je dobio čestito. Ovde je i Vučić.*[10]

Ja sam zdrav i mnogo mirniji u ovome kvartiru. Ti si na pismu metnula Winzingstrasse 1880, na mesto 880 g.N. Nadam se, da ćeš mi naskoro odgovoriti. Ovog dana pišem Đoki.[11] *Svetom Otcu poljubi ruke, pozdravi kapetana Ostoića,*[12] *i sve prijatelje, tebi ljubim tvoje lepe oči, i jesam tvoij*

Muž.[13]

PS

U nedelju je održao Knez Mihail[14] *Parastos vladiki Crnogorskome*[15] *u kapeli grčkoj. — Moja nova gazdarica pozdravljate; zaljubljena u tebe.*

Kosta[16] *mi je pisao. Ljubi Dedi i tebi ruke, još mu noga dosađuje. Jesi li što za Jeku*[17] *govorila.*

Jeli Pera[18] predao one stvari?

[1] Sultana Rajačić.

[2] Krestić, trgovac u Beču.

[3] Misli na Dunavsko pristanište u Karlovcima, koje je bilo u rukama Bečkog parobrodskog dunavskog društva i postojalo do 1926. godine, kada, posle jedne velike poplave, nije popravljeno.

[4] Patrijarh Josif Rajačić.

[5] Misli na palatu porodice Rajačić, koja se do 1920. godine nalazila na mestu, na kome je sada nova palata „Ilion", izgrađena 1920, u Ulici Maršala Tita br. 16 u Sr. Karlovcima.

[6] Arhimandrit Nikanor Grujić, književnik i političar, rođ. 1. XII 1810. u Lipovi, Baranja, a umro, 8. IV 1887. u Pakracu. Godine 1837. došao u Karlovačku bogosloviju, 1841. postao kaluđer u manastiru Kuveždinu, a 1843. pridvorski kaluđer mitropolita Rajačića. 1848. postaje protosinđel i ističe se kao govornik na Majskoj skupštini u Karlovcima i Sveslovenskom kongresu u Pragu. Od 1850—1861. arhimandrit manastira Krušedola, a od 1861. episkop pakrački. Godine 1871. izabran je za administratora Karlovačke patrijaršije, ali 1874. nije izabran za patrijarha pa se vratio u Pakrac, gde je i umro. (Literatura: Veljko Petrović, Grujić Nikanor, Nar. enciklopedija St. Stanojevića, knj. I, Zagreb 1928, str. 528).

[7] Misli na revoluciju 1848/49.

[8] Kiril Kosanić, kućni prijatelj Rajačićevih.

[9] Stevan Petrović-Knićanin, vojvoda srpske vojske, rođ. 15. II 1807. u Kniću, kod Kragujevca, a umro 14. V 1855, u Beogradu. Protivnik Obrenovića i vojvode Tome Vučića-Perišića. Avgusta 1848. došao sa dobrovoljcima iz Srbije u pomoć Vojvodini. Sukobio se sa Mađarima novembra 1848. kod Tomaševca i decembra iste

godine kod Pančeva. Zbog jakog uticaja Austrije na vojvođanski pokret vraća se u Srbiju februara 1849. Već marta 1849. zbog savezništva Austrije i Rusije vraća se u Vojvodinu uz saglasnost Rusije. Bio je ukopan kod Titela i branio prilaze Dunavu i Tisi. Po povratku u Srbiju dobio titulu vojvode. (Literatura: Slobodan Jovanović, Knićanin Stevan Petrović, Nar. enciklopedija St. Stanojevića, knj. II, Zagreb 1928, str. 312—313).

[10] Toma Vučić-Perišić, rođen 1787. ili 1788. u Bariču, a umro 1. VII 1859. u Beogradu. Vojvoda, protivnik Miloša i Mihaila Obrenovića. Bio je protiv slanja pomoći Vojvodini u revoluciji 1848/49. Posle te revolucije došao u sukob i sa knezom Aleksandrom Karađorđevićem, odbio da stupi na dužnost i zbog toga stavljen u penziju 1852. godine. (Literatura: Slobodan Jovanović, Vučić Toma Perišić, Nar. enciklopedija St. Stanojevića, knj. I, str. 445—446).

[11] O ovom prijatelju Rajačićevih nisam uspeo ništa saznati.

[12] To je u stvari S. Ostojić (pismo br. 6), raniji čuvar Rajačićevih poseda u Karlovcima i član Narodnog odbora 1848/49. godine.

[13] Major-auditor Aleksandar Rajačić.

[14] Mihailo Obrenović, knez Srbije, rođen 4. IX 1823. u Kragujevcu, a umro 29. V 1868. u Beogradu. Od 1842—1858. bio u emigraciji, od toga najviše u Beču. (Literatura: Slobodan Jovanović, Knez Mihailo Obrenović, Nar. enciklopedija St. Stanojevića, knj. II, Zagreb 1928, str. 844—846).

[15] Radi se o jednomesečnom parastosu (pomenu) vladici Petru II Petroviću Njegošu 19. novembra 1851. godine.

[16] Konstantin Rajačić.

[17] O ovoj prijateljici ili rođaci nisam uspeo ništa saznati.

[18] Pera — Petar, sluga kod Rajačićevih u Karlovcima, pominje se i u nekim delovima neobjavljene arhive.

Signatura I, ZR-4

* * *

11.

Aleksandar Rajačić — Sultani Rajačić. Piše o svom poslu i o novostima u vezi sa patrijarhom Josifom.

Beč, 16. decembra 1851.

MILA MOJA ŽENO!

Nadam se, da ti i sv. Otac[1] *pismo moje od prošle nedelje u rukama imate. Iz toga pisma doznala si, da ću u Prag odlaziti. Danas sam dobio pismeni nalog, pak ću se sutra i prekosutra kod starešina javiti, i ako Bog da u Subotu u veče otputovati ću na parokolima. Ja sam sve moje stvari izredijo, jer sam imao vremena, budući, da sam odma kako sam ustmeno moje novo opredelenije doznao, posao službeni predao, i moij posao domaći na tenana izrađivao.*

Ja ću u Pragu u ovom istom službenom načelstvu kao i ovde biti. Moij odlazak neka ti ni naijmanje nepovoljan ne bude, meni je skoro milije, da odavde idem — jer ću i vazduh promeniti i za mene se starati. Ovde sam stajao, kao ptica na grani, Na čest im već i bečenje po njemu.

Ti i tvoje zdravlje brinu me, sa svim ga zapuštaš, pazi na sebe,[2] *jer će Božija milost i nami dati, da mirno poživimo, i zato smo se, koliko je moguće*

postarali, i manju će naš sv. Otac brigu o nama imati. Bodra i krjepka budi dakle dušo. Ja ću se radovati, ako mi svake nedelje po jedanput pisala budeš, izaberi u nedelji jedan dan i taj žertvuj meni, da se barem u duhu viđamo. Ja ću ti svake nedelje po jednom makar nekoliko reči napisati.

Sudžuke sam dobijo, Pera je Jagodić[3] *onomad došao, i doneo mi je 400 f. srebra u Bankama. Od ovi sam juče 350 f. sr. moleru dao, a 50 f. za sebe zadržao, jer sam mislio, da na putu i u tuđem svetu više koju krajcaru imati nefali. Moleru se još ima platiti 453 f. sr. koje naznačenim putem poslati treba. — U nedelju sam bio kod Dobrana,*[4] *ali još onoga pisma ovamo nema. Ja sam mu kazao, da ga zadrži, jer bi i tako bez uspjeha bilo.*

Kosti[5] *sam našemu sat, dva lepa noža za brijanje ja kupijo i poslao. Sudžuke mu nisam poslao, jer nisam teo odpečaćivati.*

Sv. Otcu poljubi ruke. Dobran mi reče, da su mu ovde naumili štogod kao priznatelnost učiniti, ali ja samo to znam.

Znam, da si kuću lepo nakitila; naručiću još za spavaću sobu što treba, nek se februara meseca pošlje. Uživaj, i moli Boga, da skoro i ja tamo dođem.

Ja te ljubim u duši, i molim te piši mi često.

tvoj verni Šandor

[1] Patrijarh Josif Rajačić.
[2] Sultana je zaista ozbiljno obolela i posle nepune dve i po godine, 16. avgusta 1854, umrla.
[3] Pera Jagodić, porodični prijatelj iz Beča.
[4] Dobran, isto.
[5] Konstantin Rajačić.

Signatura I, ZR-5

* * *

12.

Pavle Mihaijlović[1] — *Konstantinu Rajačiću.*[2] Pismo o rekonstrukciji tornja crkve u Dalju.

Dalj, 6. novembra 1866.

VISOKORODNJIJ GO-DIN BARONE!

Da bi sam Visokorodijem Vašim u pismu od 24/10 meni dostavljenom zadosta učinio, pobrino sam se plan tornja Crkve Daljske od Fukshofera[3] *obščestvu predložiti, kako u crkvenoj kassi, tako i od G-dna Paroha Stefanovića*[4] *istražiti, i istij Vam dostaviti, no trud moij bi bezuspješan počem po rečima G-dna Paroha Stefanovića istij plan Maijstor Fukshofer v Germaniju jest odnesen.*

No ako je potrebno svedočanstvo, da Fukshofer prozore gornje po pisanju nije hoteo u prvi mah podići, te usljed toga da mu je poso obustavljen bio, i

posle opomene učinjene, da je moro zid tornja probijati, i gornje prozore po planu podizati, to izvolite isto počekati, koje će se po čistoj savesti u vjek izdati.

S osobitim visokopočitanijem Sam Visokorodija Vašeg

naijvjerniji sluga
Pav. Mihaijlović
Paroh.

[1] Sveštenik crkve u Dalju.

[2] Konstantin Rajačić, baron, sin pukovnika Aleksandra Rajačića, prva osoba koja se u ovoj korespondenciji pojavljuje sa titulom barona. Rajačići su dobili titulu barona Brinjskih (po posedu Brinje u Lici). Grb ima natpis „Borio se kao lav za crkvu". U gornjem levom uglu grba nalazi se konjanik sa isukanom sabljom u ruci; u gornjem desnom uglu crkva; u donjem polju lav; u sva četiri ugla ima po jedno slovo „S", simbolišući srpski grb. Autentičan primerak ovog grba, isklesan u kamenu, nalazi se više ulaznih kolskih vrata na palati Rajačićevih „Ilion" (današnji Muzej) u Sr. Karlovcima, u Ulici Maršala Tita 16. Drugi primerak, isklesan u belom mermeru, nalazi se na spomeniku više porodične kosturnice na Karlovačkom groblju „Čerat".

[3] Nemac, majstor zidar, koji je vršio građevinske radove na crkvi u Dalju.

[4] Stefanović, daljski paroh.

Signatura I, ZR-10

* * *

13.

Mita Petrović[1] — *Marti Rajačić.*[2] Govori o prelazu Šokaca u Santovu u pravoslavlje.

Temišvar, 20. mart 1899.

VISOKOŠTOVANA G. BARONICE!

Iz Zemuna mi javlja g. Nikolić,[3] *da će on sa njegovim šogorom Radivojem*[4] *23. na 24. o. m. doći, dakle ove nedelje u četvrtak ili petak.*

Jesuli Vam deca prepovedala o prelazu Santovački Šokaca u pravoslavnu veru? ako nisu neka Vam Joca[5] *nabavi Branik ili Zastavu u kom je taj čin opisan, vrednoje da to porčitate, jer to za celo Srpstvo epohalno djelo, koje je celo Srpstvo elektriziralo, a i dobre posljedice neće du izostati.*[6]

S pozdravom od nas oboje svima vašim milim, primite moje visokopoštovanje do skorog viđenja

odani
Mita Petrović
c. k. kapetan

[1] Mita Petković, austrougarski kapetan u Temišvaru, inače prijatelj porodice Rajačić.

[2] Baronesa Marta Rajačić, kći Konstantina Rajačića, a tetka poslednjoj generaciji ove baronske porodice: Zori, Marti, Vladimiru, Josifu i Olgi Rajačić, deci

Konstantina Rajačića i sestra od strica Đuri i Aleksandru, deci Danila Rajačića. Zivela u Čakovu (Rumunija).

[3] Pomenuti Nikolić je bio advokat u Zemunu.

[4] Radivoj Paunović, veleposednik iz Vukovara, kasniji muž baronese Marte Rajačić, bratanice Marte Rajačić koja se pominje u ovom pismu.

[5] Josif Rajačić, bratanac, kasniji član Hrvatsko-srpske koalicije i poslednji direktan potomak ove porodice (umro 28. VIII 1947).

[6] Ovaj događaj je u ono vreme izazvao velika komešanja i znatno naškodio srpsko-hrvatskim odnosima. Naime, radi se o prelasku oko 1000 duša iz rimokatoličke u pravoslavnu veru u malom mestu Santovu u Bač-Bodroškoj županiji 8/20. februara 1899. godine. Do ovoga je došlo kada je polovina žitelja ovog mesta, inače po nacionalnosti Mađari, dobila pravo da se dve nedelje u mesecu službuje u crkvi na mađarskom jeziku, a dve na hrvatskom. Tada su Šokci (1897. godine) prestali da odlaze u crkvu. Na ovaj znak pojavili su se u mestu pobornici pravoslavlja i preko advokata i konzistorije u Somboru izradili pokrštavanje ovih Šokaca. Za režisera ove versko-nacionalističke manifestacije određen je St. S. Ilkić, koji je o tome objavio opširan članak u kalendaru „Orao" za 1900. godinu, koji nam je i poslužio kao literatura.

Signatura I, ZR-28

* * *

14.

Georgije Branković[1] — *Vladimiru Rajačiću.*[2] Odgovara na molbu za intervenciju radi dobijanja položaja.

Sremski Karlovci, 15. juna 1899.

PRESVETLI GOSPODINE BARONE

Ja sam primio oba Vaša pisma, kako ono od 3. Maja tako i ovo od 13. Juna 899 godine.

Na prvo vam nisam mogao ništa pozitivnoga odgovoriti, a na ovo drugo još manje.

U prvom pismu pišete i molite me, da vas preporučim Njegovoj Preuzvišenosti g. Banu[3] *za zvanije kakovo, koje je skopčano sa platom od 1800 forinti. — Ja sam to učinio, ali nikakova odgovora dobio nisam; a u ovom drugom pismu ištete odgovor, da li se na osnovu vašeg prvog pisma možete kakvom uspehu nadati ili ne.*

Ali da odgovorim dužnosti svojoj, ipak vam toliko mogu javiti, da po mome mišljenju, neće niko vas tražiti, nego morate vi sami zakucati bilo na Banova bilo drugog kojega višeg činovnika vrata, pa čekati da vam se vrata otvore.

Koliko je meni poznato, vi se dosad ni na koga obraćali niste zvanje tražiti? — pa zato ga niste ni dobili. Izvolite se vi potruditi lično do Njegove Preuzvišenosti sa molbenicom u ruci, pa ga zamolite da vam dade kakvo zvanije, i meni to javiti, pa ću vas sa moje strane rado preporučiti, i onda se i možete nadati čemu; — a ovako budite uvereni, da nikada nećete do željene cjeli dospeti. — Ne vredi preporuka ništa, kad onaj koji traži i moli, čeka da mu gotova stvar dođe. Mnogo se mora ići i pragova čepati, dok se do takove službe dođe, koja nosi 1800 for. — toliko imaju prisednici sudbenoga

stola, i kotarski predstojnici prve klase, a dok se dotle dođe, zakteva se višegodišnja služba.

Ovo je moje mišljenje i preporuka. Pokušajte, pa će te se i sami uveriti da imam ja pravo.

Čuo sam da vam se punica Berta[4] *u večnost preselila. — Pa na kome se sad dečica vaša ostala? — Bog milostivi neka vam je u pomoći!*

Ako je slobodno zapitati, a kako stoji sa kućom vašom ovde u Karlovci? — Jeli to vaša, ili je opšta, deli familija? — Ako je na prodaju javite mi cenu, imao bi za nju kupca. — Sa pozdravom i blagovoljenjem jesam vaš iskreni prijatelj[5]

Georgije

[1] Georgije Branković, rođen 13. III 1830, u Kulpinu, a umro 17. VII 1907. u Karlovcima, karlovački patrijarh od 1890—1907. godine. Kao pretposlednji karlovački patrijarh sazidao kriptu za patrijarhe u Gornjoj crkvi u Karlovcima u koju je i sam sahranjen. Godine 1891. osvetio temelje nove zgrade Karlovačke gimnazije, zadužbine Braće Anđelić. U periodu 1893—1903. zajedno sa arhitektom Vladimirom Nikolićem, ostvario izgradnju četiri velike palate u centru Karlovaca (Patrijaršija, Fondovi, Bogoslovija i Stefaneum) i tako dao današnji izgled centru Sr. Karlovaca. Za slikarske radove u Patrijaršijskoj kapeli najmio Uroša Predića, a za Sabornu crkvu Paju Jovanovića. Godine 1895. preneo iz Novog Sada u Karlovce Srpsku manastirsku štampariju koja je bila aktivna do 1948. godine. (Literatura: Grupa autora, Karlovci, Sr. Karlovci 1930. i časopis „Brankovo Kolo", Sr. Karlovci, 1895—1914).

[2] Baron Vladimir Rajačić, rođen 15. IV 1873, umro u Karlovcima 3. IV 1941. i sahranjen u porodičnoj grobnici na Karlovačkom groblju „Četar". Pred I svetski rat postao veliki župan virovitički, dok se između dva rata kao penzionisani vel. župan nje isticao političkim radom.

[3] Karlo Kuen-Hedervari (1849—1918), ban Hrvatske od 1883—1903, mađarski političar i predsednik mađarske vlade. Sistemom jačanja reakcije sprečavao samostalnost Hrvatske i veoma rado u tom smislu upotrebljavao nasilje. Sprovodio je politiku mađarizacije uz jak ali bezuspešan otpor Hrvata. Izazvao krvave represalije 1903. i zbog toga smenjen sa dužnosti bana. (Literatura: Kolektiv autora — Popularna enciklopedija, BIGZ, Beograd 1976, str. 610).

[4] Majka supruge Vladimira Rajačića, umrla u Somboru 1899. godine.

[5] Pismo je napisano 15. juna 1899. što se vidi na poštanskom žigu na kovertu.

Signatura I, ZR-1

* * *

15.

Vladimir Rajačić — Josifu Rajačiću.[1] Raspravlja o političkom stanju u Hrvatskoj i napada Hrvatsko-srpsku koaliciju.

Virovitica, 4. januara 1910.

DRAGI BRATE

Baš ti htedoh odgovoriti na tvoj list od 29/XII kad evo dobijem iznova glase, i ti da ćeš Božić u Vukovaru provesti.[2] *— Za neuspeh tvoga puta u Sentomaš doznao sam već od Olge,*[3] *i time nisam ništa iznenađen. — Dakle*

si ipak do tog uverenja došao, da bi najbolje bilo da se moj tast[4] *sam u tu stvar umeša — i ja držim!*

Ja ću preko Božića u Sombor, pa ću tom prilikom s njim razgovarati i pri konačnom uređenju otvorene karte pokazati; — ti si svakako osiguraj zajam, samo da neće silne intabulacije na tvoj deo celom tom poslu smetati? — Nabavi si podatke i govori sa Pajdakom[5] *i Jankovićem*[6] *da se ostavke pred sentomaškom opštinom brišu! U toj stvari pisaću danas i Isidoru.*[7]

Obračun od štedionice poslaću danas putem jednog mestnog odvetnika, ja sa tim svinjama ne želim neposredno! — No sada malo i o politici o kojoj se volijem s tobom dopisivati *nego razgovarati. —*

Tvoje je stanovište kao i do sada i ovaj put skroz neispravno! Fridjungove afere! Iz nje nikako ne sledi to, da bi onda koalicija kao takva — bezuvjetno morala biti na vlasti. — Da se je drukčije svršila to bi sadašnji režim tu priliku dakako mogao, a iz celishodnosti morao upotrebiti za postizavanje svoje celi, no ni ovakav izlaz ne smeta situaciji. — Prilike u Mađarskoj su toliko zamršene, da na rešenje hrvatske politike ni za godinu dana neće doći red. — A i onda se neće tako urediti kako ti misliš, već jedino na osnovu međusobnog zbližavanja, *a nikako da se koalicija — ni njoj — kao takvoj — poveri vlada, nikada. To sebi izbij iz glave! To nebi ni onda nastupilo, da se računalo dakle jošt na osuđenje u Velsindartskoj(?) porodici — pa po svoj prilici ni onda da Therstenkeny-a (?) dovedu na vladu. — To zapamti, nisam prorok, ali znadem misliti!*

Na površini će ostati i na istu doći oni muževi, koji će i oko međusobnog zbliženja zlatnih zasluga steći, a otpasti će oni koji — kao do sada — i dalje glavom uz duvar idu!

Kao što vidiš — moje je stanovište skroz protivno tvom proricanju i uveren sam da će budućnost mene opravdati.

Koalicija, mogu kazati, širom cele zemlje pada — trezveniji elemenat sve se većma bliži vladi — pa zar je zamisliti, da će mađarska vlada — ma koja to bila — i opet u pogrešku pasti? à la Kossuth — Supilo — padet?

To je nemoguće! Ni u tom slučaju, da teritorijalni izbori za vladu i ne bi povoljno ispali! — Ništa mi nije poznato, kada će isti biti! To niko danas nezna — dakle ne može ni „Hid" to znati; što misli, radikalska je stvar.

Rezimiram! — Rešenje politike u Hrvatskoj kako ga ti zamišljaš, nemože *nastupiti — a* konačno *rešenje, sada bilo sa Rauhom,*[8] *ili bez njega, možda ni za* 5—6 godina! *To ti ja kažem!*

Promisli malo, pa nastoj i ti na tom, da se nesuglasice eliminiraju — jedino ta politika vodi celji — a ne pesnica ni podvala.

Pobediće onaj — ko bude znao stare „mađarone" opet zadobiti za aktivnu politiku — i to lojalnu —; postigneli i to, biće opet ustavno stanje — biće saborske većine — bez toga bogme i otvorenog apsolutizma. — Nije isključeno da će se i kod nas birati — ako se to u Mađarskoj radi — to nije neophodna posledica, mogu se i prilike još tako i dalje održavati, a rok i ovako još godinu dana traje! —

Mi 6-og idemo u Sombor no držim da 8-og ili 9-og u Osijek dođem. — Hristos se rodi!

Ljubi te Vlada

[1] Baron Josif Rajačić, mlađi brat barona Vladimira Rajačića, rođen 11. I 1874, a umro u Karlovcima 28. VIII 1947. godine, poslednji direktni potomak Rajačićevih. U vreme nastanka pisma jedan od istaknutih prvaka Hrvatsko-srpske koalicije u Hrvatskoj.

[2] U Vukovaru se tada nalazila njihova rođena sestra Marta, udata za Radivoja Paunovića, veleposednika. Ista je umrla u Vukovaru i sahranjena u porodičnoj grobnici Paunovićevih. Ujedno, ona je i jedina od tri sestre koja se udala i imala decu.

[3] Olga Rajačić, rođena 12. VII 1876, umrla u Karlovcima 28. XII 1942. i sahranjena u porodičnoj grobnici Rajačićevih na Čeratu. Nije bila udata. Treća sestra je Zora Rajačić, rođena 19. III 1868, umrla u Karlovcima 5. IX 1934. i sahranjena na istom mestu.

[4] Živeo u Somboru kao udovac od 1899. godine.

[5] Feodor Pajdak, magistratski službenik i kasnije šef policije u Karlovcima.

[6] Svetozar Janković, ekonom, ugledni građanin Karlovaca i član Magistrata.

[7] Ova ličnost nam nije poznata.

[8] Ban Pavao Rauh, rođen 20. II 1865. u Zagrebu. U vreme izlaska Stanojevićeve enciklopedije, 1928, još je bio živ. Sin takođe bana Levina Rauha. Bio je ban Hrvatske u periodu 8. I 1908.—5. II 1910. Nasledio je bana Rakodczay-a, pa je februara 1908. izvršio nove izbore u kojima vladina stranka nije dobila nijednog glasa, a Hrvatsko-srpska koalicija čak 57. Sabor se sastao 12. marta, pa je posle toga odgođen na neodređeno vreme. U njegovo vreme pada aneksija Bosne i Hercegovine, Veleizdajnički proces i Fridjungov proces. Posle izbora Kuena Hedervarija za predsednika mađarske vlade, Rauh je pao i za bana došao N. Tomašić. Rauh se povukao na svoj posed Martijanec. (Literatura: Milan Prelog, Rauh Pavao, Nar. enciklopedija St. Stanojevića, knj. III, Zagreb 1928, str. 719).

Signatura I, ZR-29

* * *

16.

Vladimir Rajačić — Josifu Rajačiću. Piše o političkoj situaciji u Hrvatskoj.

Virovitica, 1. februara 1910.

DRAGI BRATE

Tvoje pismo juče, a Radivojevo[1] ovaj čas sam primio.

U politici će kanda isti prelom nastupiti — postaraj se — da se ne zarušiš i ovaj put, — veliku bitku počni.

Ja večeras idem u Peštu, da tamo neposredno šta doznajem.

Neverujem da bi Tomašić[2] mogao prodreti jer je pravoslavan. —

Čujem, da je mala opet obolela bila i fala Bogu opet joj je bolje.[3]

Mi ćemo 5/II u Zagrebu biti pa na Plitvičkim Jezerima.

Molim te požuri raščišćenje gruntovnice kod kuće. — Već sam četvrti mesec bez plate.

Ljubi te Vlada

[1] Radivoj Paunović, veleposednik iz Vukovara, muž rođene sestre Josifa i Vladimira — Marte Rajačić.

[2] Nikola Tomašić, ban Hrvatske od 5. II 1910—19. I 1912. Rodio se 13. I 1864. u Zagrebu — umro 29. V 1918. u Treščerovcu. Prvo bio advokatski pomoćnik u Za-

grebu, a zatim spremao doktorat iz ekonomije. Godine 1890. postao tajnik u Hrvatskom ministarstvu u Pešti. Godine 1892. postao redovni profesor nacionalne ekonomije na Zagrebačkom univerzitetu i član Hrvatskog i Ugarskog sabora kao pristalica Kuena Hedervarija. Godine 1903. u prvom kabinetu Hedervarija postao ministar za Hrvatsku, ali je ubrzo podneo ostavku. Vratio se u Zagreb, pokušao da reorganizuje mađaronsku Narodnu stranku i započeo pripremu za izbore 1906. Posle pobede Hrvatsko-srpske koalicije, na ovim izborima, njegova se stranka raspala. Zatim se povlači iz političkog života, da bi u vreme II kabineta Kuena-Hedervarija postao 1910. ban. Vratio je posle dvogodišnje pauze ustavne prilike, 28. V 1910. sankcionisao novi izborni red po kome je broj birača za Sabor Hrvatske povećan sa 50 000 na 190 000 birača. Hteo je da sakupi oko sebe elemente sklone Hrvatsko-ugarskoj nagodbi i osnovao je Stranku narodnog napretka, ali nije uspeo. Pošto je u januaru 1911. pobedila ponovo Hrvatsko-srpska koalicija, Tomašić se u januaru 1912. povukao. Od 1912. bio je direktor Zemaljske hipotekarne banke. Bio je dobar ekonomista i istoričar hrvatskog državnog prava, a posle smrti zaveštao je svoju biblioteku od 30 000 knjiga Univerzitetskoj biblioteci u Zagrebu. (Literatura: Milan Prelog, Tomašić Nikola, Narodna enciklopedija St. Stanojevića, knj. IV, Zagreb 1928, str. 560—561).

[3] Vladimirova devojčica, međutim, umrla je od nepune tri godine, 1911.

Signatura I, ZR-30

* * *

17.

Dr Jovan Kockar[1] — *Josifu Rajačiću*[2]. Moli da priloženu poslanicu podeli njegovoj stranci (radikalima).

Pariz, 11. decembra 1911.[3]

3, rue de 1 Odéon
Paris

11 dec. 11.

14/XII

PRESVIJETLI GOSPODINE!

Izvinite što se obraćam na Vas s molbom, da priloženu poslanicu izvolite priopćiti mojim vrlo poštovanim biračima, i to načinom, koji Vam se bude činio najshodnijim.

S odličnim poštovanjem
J. Kockar

[1] Dr Jovan Kockar, član Hrvatske radikalne stranke, koji je, kao što se iz priloženog oglasa uz gornje pismo vidi, učestvovao na izborima za Sabor 1911. godine.

[2] Baron Josif Rajačić, član Hrvatsko-srpske koalicije, pobedio je uz svoju stranku na izborima 1912. i postao član Sabora, što će se videti iz narednih pisama.

[3] 1911. godine boravio je u Dalju jer je bio kandidat za Sabor za ovaj kotar.

Signatura I, ZR-19

* * *

18.

Grga Tuškan[1] — *Josifu Rajačiću.* Poziva ga na poverljivu sednicu Hrvatsko-srpske koalicije u Budimpešti.

Zagreb, 28. septembra 1912.

Pouzdano

MNOGO POŠTOVANI GOSPODINE,

prilike otadžbine kategorički zahtijevaju, da koalicija što skorije u javnosti istupi. Za to egzekutivni odbor drži, da bi prvi korak tomu istupu imao biti sastanak, na koji bi imali doći svi članovi koalicije, koji su posljednjih 6 godina javno sudjelovali, naročito u punom broju svi bivši poslanici.

Budući da se taj sastanak kraj današnjih prilika ne može održati u Hrvatskoj, biće on u Pešti između 10—20/X u hotelu Continetal.

Uspjeh ovog sastanka ovisi o tom, da svi poslanici dođu, za to Vas molimo, da nam odmah bezuvjetno javite, da li ćete doći i omogućiti sastanak. Dan će se brzojavno javiti.

Odgovor se šalje g. Sv. Pribićeviću[2]*, Zagreb.*

Tuškan.

[1] Grga Tuškan, političar, rođen 1845. u Velemeriću kraj Karlovca — umro 22. II 1923. u Sisku. Školovao se u Karlovcu, a prava završio u Zagrebu i Gracu. God. 1877. otvorio je advokatsku kancelariju u Sisku. 1883. izabran je prvi put u Hrvatski sabor kao pristalica Stranke prava. Odmah je započeo bezobzirnu borbu protiv Kuena Hedervarija, pa je oktobra 1884. isključen od Kuenove većine sa još nekim svojim pristalicama iz Sabora. 3. X 1885. postavio je u ime Stranke prava zahtev da se Kuen smeni jer je poslao hrvatske arhivalije u Budimpeštu. Na sednici Sabora koja je o tome raspravljala ban Kuen je izbačen. Na procesu Davidu Starčeviću i Josipu Gržaniću u vezi sa ovim incidentom, Tuškan je svedočio da je video udarac kojim je Kuen izbačen iz sabornice. Optužen je za krivokletstvo, oteran na dvogodišnju robiju i uzet mu doktorat i pravo advokature. Po izlasku sa robije otvorio je u Sisku kafanu i Posavsku štedionicu. Kada je u Stranku prava ušao dr Josip Frank, Tuškan izlazi iz nje i priključuje se grupi domovinaša koja je tako nazvana po svom listu „Domovina". Stupa sa svojom grupom u saradnju sa obzorašima i naprednjacima 1903. i učestvuje u stvaranju Riječke rezolucije i Hrvatsko-srpske koalicije čiji je i predsednik. Od 1897. do 1920. stalno je biran za saborskog poslanika u kotaru Sisak, a Hrvatski sabor ga je delegirao kao svog predstavnika i u Ugarski sabor. Posle stvaranja Kraljevine SHS postao je član Narodnog predsedništva. (Literatura: M. Prelog, Tuškan Grga Dr., Nar. encikl. St. Stanojevića, knj. IV, Zagreb, 1928 str. 654).

[2] Dr Svetozar Pribićević, političar, rođen 26. X 1875. u Kostajnici — umro 1936. u Pragu. Još kao student matematike i fizike uključio se u politički rad. Angažovao se oko Riječke i Zadarske rezolucije, a 1906. godine ulazi u novostvorenu Srpsko-hrvatsku koaliciju. Bio je napadan i na Veleizdajničkom procesu 1908—1909. godine. Po izbijanju I svetskog rata bio je uhapšen i zatvoren i pored imuniteta i deportovan u Budimpeštu, odakle mu je tek 1917. dozvoljen povratak u Zagreb. U Narodno veće ulazi kao potpredsednik, a 29. X 1918. u ime Hrvatskog sabora iznosi obrazloženje predloga o prekidanju svih veza Hrvatske sa Austrijom i Mađarskom. Odmah posle I svetskog rata bio je protivnik federalizma i Ženevskog sporazuma. Od 1918—1920. i 1921. bio je ministar unutrašnjih poslova, a u vreme od 1920—1925. četiri puta ministar prosvete Kraljevine SHS. Godine 1919.

postao je član nove stranke pod imenom Narodna zajednica iz koje istupa 1924. zbog pregovora te stranke sa Hrvatima. Tada osniva samostalnu demokratsku stranku, približava se Nikoli Pašiću i osniva sa njim vladu Nacionalnog bloka zalažući se za unitarizam. Na izborima 8. II 1925. ova stranka odnosi pobedu. Ali kada Pašić prima u vladu Stjepana Radića i njegovu stranku, Pribićević ponovo odlazi u opoziciju. Posle izbijanja šestojanuarske diktature odlazi u emigraciju i odande se sa pravilnijih političkih pozicija zalaže za federalizam, ravnopravnost Hrvata i Srba i protiv kraljevske diktature. Umro je u emigraciji. (Literatura: Vladimir Corović, Pribićević Svetozar, Nar. enciklopedija St. Stanojevića, knj. III, str. 568; Kolektiv autora, Popularna enciklopedija, BIGZ, Beograd 1976, str. 893).

Signatura I, ZR-31/a

* * *

19.

M. Roje — Josifu Rajačiću. Moli ga da se primi dužnosti poslaničkog kandidata Hrvatsko-srpske koalicije.

Zagreb, 31. decembra 1912.

Povjerljivo.

Zagreb, Duga ulica 64

PRESVIJETLI GOSPODINE BARUNE!

U ime odbora izbornoga, što ga je skupština h.s. koalicije obrazovana 28. 11. 912. u Budimpešti imenovala, obraćam se na vas sa slijedećom molbom.

Ne možemo znati kada će domovinu — možda — iznenaditi razpis saborskih izbora. Za to hoćemo, da se pripremimo i za svaki kotar kandidata postavimo, odnosno osiguramo.

U Nuštarskom kotaru kako smo obaviješteni, Vaš bi izbor bio siguran.

Odboru je znano, da ste Vi, presvijetli gospodine izrazio, da nekanite kandidirati. Odbor unatoč tome apelira na Vaše domoljublje, da u ovim teškim vremenima, i nadalje doprinesete narodu svoje sile na pomoć u ustavnoj borbi, koju vodi, i koja je upravo sada dospjela do točke s koje ili će se skotrljati, ili će se uspeti na stalnu podlogu.

Odbor u velike želi, da biste Vi, presvijetli gospodine, u narednim izborima i opet primili kandidaturu za Nuštarski kotar, a meni je osobito drago, da Vam tu želju, ja u ime odbora izraziti mogu.

Molim Vas, da me što skorije o svojoj odluci obavijestiti izvolite, a ja se čvrsto nadam, da će Vaša odluka glasiti u prilog narodnoj stvari hrvatsko-srpske koalicije.

Čestitajući Vam Božić i novu godinu, molim Vas, da i ovom zgodom primite izraz mog veleštovanja.

M. Roje[1]

P. S. Kako nam treba i nešto troška za izbornu pisarnu (bureau) za poštarine itd., to i Vašu Presvijetlost molimo, da među istomišljenicima našim

pozaberete koju malu svoticu, i da ju na moju adresu pošaljete. Na kuponu molim navesti samo riječi „za pisarnu". Prinose kvitirati ćemo u Pokretu.

Gornji.

[1] M. Roje, predsednik Izbornog odbora Hrvatsko-srpske koalicije u Zagrebu krajem decembra 1912. godine.

Signatura I, ZR-25

* * *

20.

M. Roje — Josifu Rajačiću. Moli odgovor na prethodno pismo.

Zagreb, 12. februara 1913.

PRESVIJETLI GOSPODINE!

Nadajući se, da ste se sa svoga putovanja povratili, uzimam si slobodu podsjetiti Vas na upit moj, što sam Vam ga stavio u ime izbornoga odbora hrv-srp. koalicije, te zamoliti, da nam — ako ikako moguće — pošaljete prijatnih vijesti i prijatni jestni odgovor.

Bilježim se sa odličnim štovanjem i pozdravom

Signatura I, ZR-14 *M. Roje*

* * *

21.

M. Roje — Josifu Rajačiću. Moli da mu predloži srez u kome bi želeo da se kandiduje za poslanika.

Zagreb, 15. februara 1913.

(odgovorio i poslao K. 10, — 3/III)[1]

PRESVIJETLI GOSPODINE!

Primio sam Vaše pismo od 13/2 dočim pisma od Vas drugoga — izvan razglednice — primio nisam. Valjda ga u hotelu zaboraviste otpremiti.

Lijepa Vam hvala za priopćenje, da ste pripravni ma i kao neka strajna rezerva domovinskoj stvari i u svome kotaru služiti. Velika je istina, da izbornici svoga poslanika zlorabe zaboravljajući, da on ne može da zastupa njih, nego domovinu!

Predložit ću sjednici Vaše vrijedno pismo, pa bih Vas ipak molio, da mi za tu sjednicu, koja će biti za kojih 8—20 dana, saopćite koji bi drugi kotar

Vama bio miliji, koga biste drugoga kandidata za kotar Nuštar kao podesna imenovati znali?

Unapred Vam zahvaljujem za obavijest. Bilježim se sa odličnim poštovanjem i sa srdačnim pozdravom

Vaš M. Roje

[1] Ovo je zabeležio sam Josif Rajačić.

Signatura I, ZR-15

* * *

22.

M. Roje — Josifu Rajačiću. Obaveštava ga da je određen za podaničkog kandidata u srezu Dalj.

Zagreb, 23. februara 1913.

PRESVIJETLI GOSPODINE!

Računajući na Vašu patriotsku pripravnost označili smo Vašu presvijetlost kao kandidata koalicije za izborni kotar Dalj. — Oblast neće biti na smetnji. Od vlade ne će biti postavljen tamo nikakvi kandidat.

Molim Vas dakle, da to izvolite primiti na znanje i ravnanje pa poradite s mjesta u tom pravcu, jer će izbori naskoro biti razpisani.

Signatura I, ZR-13

M. Roje
predsjednik izbornoga
odbora hrv.-srp. koalicije.

* * *

23.

M. Roje — Josifu Rajačiću. Obaveštava ga da mu je promenjen izborni srez za poslaničkog kandidata.

Zagreb, 3. marta 1913.

PRESVIJETLI GOSPODINE BARUNE!

Ne dobivši od Vas odgovora na moje ranije pismo zaključujem, da ne tražite drugoga izbornoga kotara, nego da ste pripravni u svome kotaru kandidirati, ako to bude domovina tražila. Prema tome izborni odbor Vas moli,

da tu kandidaturu na sebe preuzmete, i računate na ovu Vašu žrtvu, kao gotovu stvar, te Vas postavlja kandidatom u Vašem kotaru u Nuštaru.

Sa ovim se bilježim sa odličnim štovanjem i pozdravom Vaš odani

Signatura I, ZR-16 *M. Roje*

* * *

24.

M. Roje — Josifu Rajačiću. Obaveštava ga o primljenom novcu.

Zagreb, 4. marta 1913.

PRESVIJETLI GOSPODINE!

Jučer Vam pisah, danas dobih Vaše cijenjeno pismo od 2/3. 913. sa priloženih 10 K. za poštarinu.

Onaj poslužitelj pridržavši si novac, pridržao je i pismo držeći, da će nam ta njegova lopovština ostati dulje sakrivena.

Glede politike ostaje kod onoga, što sam Vam jučer pisao, da Vas koalicija smatra kandidatom u nuštarskom izbornom kotaru, jer domovina tu žrtvu od Vas barem još ovoga puta tražiti mora. —

Vrlo je zanimljiva vijestina, glede izbora, a slagala bi se i sa onim što mi čujemo.

Primite izraz moga osobitnoga štovanja uz srdačni pozdrav

Signatura I, ZR-17 *M. Roje*

* * *

25.

Josif Rajačić — Dr Milanu pl. Maksimoviću. Javlja o intrigama koje šire radikalski kandidati u Hrvatskoj.

Dalj, 13. decembra 1913.

VRLO ŠTOVANI GOSPODINE DOKTORE![1]

Ovde radikali[2] *i neki birtaši šire glasove,*[3] *da ste se i Vi kandidirali, da biste s tim pomogli Dr Kockaru, koji će odmah posle izbora držati prsten sa Vašom gospojicom kćerkom itd., te da želite Vašeg budućeg zeta da izvučete kao poslanika iz ovih izbora itd. itd.*

Znajući da su to gadne radikalske finte molim izvolite me ovlastiti, da u Vaše ime te laži demantujem.

S odličnim poštovanjem i pozdravom

Rajačić.

[Na sledećoj strani napisan je Maksimovićev odgovor:]

V. ŠTOVANI GOSPODINE!

Ovi navodi Kockarovi — ako su istiniti — ne postoje i to je jedna gruba izmišljotina. —

S pozdravom:
Dr. Maksimović

[1] Dr Milan plemeniti Maksimović, advokat iz Osijeka.

[2] Dr Jovan Kockar, kandidat Radikalne stranke Hrvatske na izborima 1912. i 1913. godine.

[3] Iz ovih reči provejava veoma negativan stav Josifa Rajačića prema radikalima, a posebno J. Kockaru. To iznenađuje kad se uzme u obzir da mu se isti Kockar obraćao kao prijatelju za pomoć (vidi prilog broj 17).

Signatura I, ZR-16/a

* * *

26.

Stevan Popović[1] — *Josifu Rajačiću.* Čestita mu na izboru za poslanika u Hrvatskom saboru.

Budimpešta, 17. decembra 1913.

DRAGI BARONE JOCO!

Baš sam se od sveg srca obradovao izboru Vašem za narodnog zastupnika.[2] *Dao Vam Bog i povoljnog zdravlja i snažne volje da dugo godina poslužite državi i narodu što uspešnije. Nadam se da ćemo morati biti drugovi i u zajedničkom Saboru!*[3] *Ljubi Vas odani prijatelj*

Signatura I, ZR-21

Čika — Steva

[1] Stevan V. Popović, „čika-Steva", književnik i političar, urednik kalendara „Orao", dvorski savetnik, saborski poslanik i upravitelj Tekelijanuma u Budimpešti. Ova titula odštampana je na posetnici na kojoj je ova čestitaka napisana.

[2] Ovo je prva pisana informacija, u arhivskoj građi koju delom objavljujemo, da je Josif Rajačić izabran za saborskog poslanika u Hrvatskom saboru.

[3] Iz čestitke vidimo da Rajačić ima velike šanse da uđe i u Hrvatsko-ugarski sabor kao predstavnik Hrvatskog sabora. Iz kasnijih pisama ćemo videti da je to uspeo.

Signatura I, ZR-21

* * *

27.

Dr Stjepan Tropš[1] — *Josifu Rajačiću.*[2] Tumači mu neke delove školskog zakonodavstva u Hrvatskoj.

Zagreb, 23. aprila 1914.

DRAGI PRIJATELJU!

Na vele cijenjeni Tvoj list čast mi je odgovoriti slijedeće:

N. Jovanović[3] *službuje kao ravnajući učitelj na trorazrednoj školi u Starom Vukovaru, pa mu po § 124. Školskoga zakona od 31. listopada 1888. pripada funkcijonalni doplatak od 100 K. na godinu.*

Bilo je slučajeva, da su vrsniji učitelji, odnosno ravnajući učitelji 2. i 3, razrednih škola imenovani ravnajućim učiteljima četvororazrednih pučkih škola, da se staleška nevolja školska ublaži, kad već do općenoga poboljšanja materijalnoga položaja nije moglo doći.

Praksa je odlikovala samo najzaslužnije jubilarce, a sad se a limine otpućuju sve molbe, uoči povišenja beriva; jer će pravo na Sustavne *funkcijonalne doplatke imati samo ona lica, koja uistinu i vrše dužnost ravnajućih učitelja.*

Svi funkcijonalni doplatci bez vršenja funkcije bit će novim zakonom ukinuti, pa bi Jovanović uživao taj povišeni doplatak samo za nekoliko mjeseci.

Jovanović službuje tek 26 godina, a ne spada ni među najvrsnije učitelje.

S jednakom je molbom odbijen i Franjo Majcen[4] *u Novom Vukovaru.*

Jovanovića nije Uzelac[5] *preterirao kao mlađi, budući da je Uzelac prije svoga dolaska u Vukovar već bio u Novim Karlovcima ravnajući učitelj 4 razredne škole sa 200 K. funkcijonalnoga doplatka. U Vukovaru je pak postao mlađi, jer je na upravi i dalje ostao Jovanović.*

Uzelac spada među najvrsnije učitelje županije srijemske u svakom pogledu, što se za Jovanovića reći ne može. Pa da potonji nije bio osobiti pjevač i pojac, ne bi iz Šida nikada došao u Vukovar.

Prema svemu tomu jasno je, da Jovanović od zamoljenog imenovanja ne bi imao nikakve koristi, jer bi za kratko vrijeme izgubio povišeni funkcijonalni doplatak. Njemu će dosadašnji funkcijonalni doplatak ostati i po novom uređenju, dok će ga Uzelac izgubiti sasvim. U tom valjda ne može biti nepravde za Jovanovića!

Primi, dragi prijatelju, srdačan pozdrav od Tvoda najodanijega

Dr. Tropscha

[1] Dr Stjepan Tropš (Tropsch), profesor univerziteta, rođen 24. VIII 1870. u Vinkovcima. Godine 1928. (kad je izišla Stanojevićeva enciklopedija) bio je još živ. Univerzitet je završio u Beču i Gracu. Radio u gimnaziji u Zagrebu, a od 1899. godine profesor je germanistike na Univerzitetu u Zagrebu. Jedno vreme pred rat bio je narodni poslanik, a od 1914—1918. „odjelni predstojnik za bogoštovlje i nastavu" u Zagrebu. Pisao je dosta stručnih radova i na hrvatskom i na nemačkom jeziku. (Literatura: Dr Aleksandar Belić, Tropš Stjepan Dr., Nar. enciklop. St. Stanojevića, knj. IV, Zagreb 1928, str. 615).

[2] Josif Rajačić je u to doba bio član III odsjeka Verifikacionog hrvatskog državnog sabora, dok je dr Tropš bio član V odsjeka.

[3] Nikola Jovanović, direktor trećerazredne osnovne škole u Starom Vukovaru. Prešao iz Šida zahvaljujući vezama u pravoslavnoj crkvi i dobrom crkvenom pojanju.

[4] Franjo Majcen je imao istu funkciju kao i Jovanović, samo u Novom Vukovaru.

[5] Uzelac, učitelj 3-razredne osn. škole u Starom Vukovaru, ranije direktor OŠ u N. Karlovcima.

Signatura I, ZR-22

* * *

28.

Ministar Harkanji[1] — *Josifu Rajačiću.*[2] Izveštava Rajačića o putnim povlasticama poslanika Ugarskog parlamenta.

Budimpešta, 8. juna 1914. *Budapest, 1914. évi június hó 8-án.*

TISZTELT BARÁTOM!

Folyó évi június hó 5-én kelt szives soraidat vettem és sietek veled tudatni, hogy méltányosnak tartom, miszerint előzőleg váltott éves bérletjegyed ára, képviselővé történt megválasztatásod folytán, időaránylagos levonás mellett visszatéríttessék.

Miután a minisztérium más praecedens esetben is ezt az elvi álláspontot foglalta el, intézkedtem, hogy az igazgatóság a Neked visszajáró összeget mielőbb térítse meg.

Szives üdvözlettel
igaz híved
Harkany

[1] Harkanji je u to vreme bio ministar trgovine Kraljevine Mađarske.

[2] Josif Rajačić je postao član Ugarskog sabora kao predstavnik Hrvatskog sabora.

Signatura I, ZR-24

* * *

29.

Srpska čitaonica u Dalju — Josifu Rajačiću. Zahvalnica.

Dalj, 20. juna 1914.

Broj 1/1914.

Visokoučenom i velemožnom gospodinu

JOSIFU baronu RAJAČIĆU

narodnom zastupniku i.t.d.

u VUKOVARU

Posle dugog čekanja i razni prepreka dobila je Srpska Čitaonica u Dalju potvrdu svojih pravila, i to uglavnom, zauzimanjem Vaše velemožnosti. *Ceneći to zauzimanje, a u znak svoje zahvalnosti, prva skupština* Srpske

Citaonice u Dalju — jednoglasno Vas *je izabrala svojim* prvim počasnim članom.

Izveštavajući Vas o tome molimo da i nadalje budete naklonjeni Srpskoj Citaonici u Dalju kao jedinoj, ove vrste, kulturnoj ustanovi svih Srba daljskih.

U Dalju, 7/20. juna 1914.

M.P.[1]

Tajnik: (ad hoc) *Predsednik:*
Stevan Benin *Spasoje Dedić*

[1] Pečat je otisnut u vosak i kružnog je oblika. U sredini je prikazan snop povezanog klasja žita a okolo, štampanim ćirilskim slovima tekst: SRPSKA ČITAONICA U DALJU.

Signatura I, ZR-26

* * *

30.

Dr Medaković[1] — *Josifu Rajačiću*[2]. Telegram.

Zagreb, 29. juna 1914.

TÁVIRAT

BÁRÓ RAJACSICH, BPEST ANGOLKIRÁLYNÉ SZÁLLODA

DE VUKOVAR 1399 . 12 4 50 — 1914 JUN 29

MEDAKOVIĆ BRZOJAVNO POZIVA ZA SUTRAŠNJU ŽALOBNU SJEDNICU[3]

[ispod ovoga teksta, Rajačićev odgovor:]

Dr. Medaković,

Zagreb, Sabor

Sutra u Zagrebu biti ne mogu. Molim brzojavite mi dali da dadem izjavu u ovdašnjem saboru za hrvatske delegate i kakovu za slučaj da to ostale stranke čine.

Rajacsich

[1] Dr Medaković, predsednik Hrvatskog sabora 1914. godine.
[2] J. Rajačić je u to vreme bio na zasedanju Ugarskog sabora.
[3] Radi se o komemorativnoj sednici povodom ubistva prestolonaslednika Franje Ferdinanda u Sarajevu 28. VI 1914. od pripadnika „Mlade Bosne".

Signatura I, ZR-27

* * *

31.

Radmio Živanović — Josifu Rajačiću. Javlja o stanju u Čakovu (Banat).

Čakovo, 30. novembra 1918.

Pošt. Gosp. Baronu Josipu Rajačiću

Exp. Radmio Živanović[1] *Vukovar (Srem)*

Čakovo (Banat)

POŠT. GOSP. BAR. RAJAČIĆ!

Sretno stigoh kući.[2] *Sve je u najvećem redu. Srpska vojska je već od duže vremena ovde.*[3] *Kragja i pljačka nije bilo. Kuća Vaša je u najvećem redu.*

Pozdrav od Kate.[4]

Rukoljub Vaš
Radmio Živanović

[1] Nadzornik dobara barona Josifa Rajačića, koja je ovaj nasledio od svoje tetke Marte u Čakovu (Banat).
[2] Misli na svoju kuću, u kojoj je živeo, a koja se nalazila odmah pored poseda Rajačićevih (po neobjavljenoj građi u Muzeju).
[3] Interesantan podatak o dužini boravka srpske vojske.
[4] Pomenuta Kata je supruga Radmila Živanovića.

Signatura I, ZR-32

* * *

32.

Kosta Petrović[1] *— Josifu Rajačiću.* Obaveštava ga da je pronašao vaspitača za njegove nećake.

Sremski Karlovci, 22. januara 1919.

BLAGORODNI GOSPODINE!

Prema nađem dogovoru na putu, čim se povratih kući, potražio sam g. Tišmu[2] *i on je pristao da bude informator Vaših nećaka.*[3]
Znam ga kao savesna i odlična učenika, — a sada ga još pobliže poznajem, pošto mi je bio u poslednje vreme u ovdašnjoj bolnici[4] *dodeljen kao pomoćnik — te Vašim nećacima i malom Dušanu*[5] *nikakvog boljeg učitelja nemogu poželeti. — U društvenom pogledu odlično je vaspitan, ugledne je porodice, simpatična pojava, pa se nadam da će te s njime biti zadovoljni.*

Ujedno sam g. Tišmi saopštio da podnese ponudu sa svoje strane — a nastupiti službu može odmah.

Primite izraz mog dubokog štovanja

s pozdravom
Kosta Petrović
gimn. profesor.

[1] Kosta Petrović, profesor Karlovačke gimnazije od šk. 1903/04. šk. god. Predavao je prirodne nauke, ali se interesovao i za kulturnu istoriju (najobimniji rad mu je Istorija Karlovačke gimnazije, N. Sad, 1951). Pred II svetski rat odlazi u penziju i bavi se naučnim radom. Posle rata preuzima upravu Patrijaršijsko-mitropolitskog, Gimnazijskog i Magistratskog arhiva u Karlovcima (danas Arhiv SANU) i osniva 1946. godine gradski muzej, čiji je upravnik bio do 1957. godine. Umro je u Karlovcima i sahranjen na Čeratskom groblju.

[2] Vladimir Tišma, iz Donjeg Lapca, maturirao u Karlovačkoj gimnaziji 1913. godine. (Literatura: K. Petrović, Istorija Karlovačke gimnazije, N. Sad 1951, str. 388).

[3] Misli na decu Marte Rajačić, udate Paunović, iz Vukovara — Boška i Smilju, koji su boravili u Karlovcima kod svojih tetaka Zore i Olge.

[4] Karlovačka bolnica (Špital) tada je bila veoma opterećena, naročito ranjenicima i bolesnicima — žrtvama epidemija. Zato je veliki broj građana ispomagao lekarima i bolničarkama, pa među njima i prof. Kosta Petrović. Fotografija svih „asistenata" bolnice iz 1919. čuva se u Gradskom muzeju Sr. Karlovaca.

[5] Dušan Paunović, najmlađi sin Radivoja i Marte Paunović, rođ. Rajačić, iz Vukovara, inače ljubimac barona Josifa. Svojom oporukom Josif Rajačić mu je ostavio u nasleđe kuću (današnja zgrada Muzeja) i sav kapital u Karlovcima. U toj kući je živeo do svoje smrti, 1975. godine.

Signatura I, ZR-31

* * *

33.

Josifu Rajačić — A. M. Radojeviću. Piše o planu za izgradnju železničke pruge Beograd—Sarajevo—Split.

Sremski Karlovci, 4. aprila 1925.

Br. 10091/1925.

GOSPODINU MINISTRU SAOBRAČAJA[1]

Čast mi je zamoliti Gospodina Ministra, da mi izvoli izdejstvovati odobrenje za obrazovanje Društva za građenje i eksploataciju Splitske železnice i to:

1) — železnice normalnog koloseka za javnu upotrebu od Beograda preko Valjeva, Sarajeva, Rama i Splita sa dužinom blizu 490. km;

2) železničkog kraka normalnog koloseka od nazvane pruge duž leve obale reke Drine u pravcu Zvornika, Beljine i Rače do Palanke (u Bačkoj) na reci Dunavu sa dužinom od 125. km. i sa građenjem preko reke Dunava železničkog mosta;

3) — železničkog kraka normalnog koloseka od Beograda do Pančeva dužinom oko 15. km. sa prelazom preko reke Dunava i sa mostom blizu sela Višnjice;

4) — za podizanje i eksploataciju na Jadranskom Moru kod Splita u lukama Kaštelskog zaliva prvorednog modernog pristaništa;

5) — za organiziranje i pomaganje privatnika i poduzetnika, razvitak delokruga rada koji će u znatnoj meri poboljšati transport na navedenim prugama, podignuti Splitsko morsko pristanište kao i rečna pristaništa u Beogradu, Pančevu, Rači i Palanci; sem toga za podizanje poduzeća i fabrika, čiji su proizvodi potrebni za građenje i eksploataciju železnice. U prvom redu to je: građenje elevatora za žitarice sa izdizanjem „varranta" za deponiranu robu, kao i sa izvođenjem komisijsko založnih operacija; građenje magacina i slagališta za veštačko lađenje sa snabdevanjem železničke pruge naročitim kolima-ledenicama i organizacijom transporta za brzokvarnu robu kako železnicom tako i lađom po Dunavu i Moru.

Građenje hidroelektrične stanice za iskorišćavanje prirodne vodene snage za uvođenje elektrifikacije buduće železnice u celini ili na pojedinim deonicama ili za snabdevanje sa električnom energijom za pogon i osvetlenje pristaništa, fabrika i dr. eksploatacija šumskih kompleksa za izradu pragova i preradu druge građe za železničke potrebe; iskorišćavanje ugljenih rudnika u reonu železnica; podizanje brodogradilišta, mašinske radionice i fabrike u Splitu; građenje pristanišnog keja sa potrebnim instalacijama i kolosecima za privatnu upotrebu u Splitu i na rečnim pristaništima i t.d.

Radi ostvarenja gore navedenog, čast mi je zamoliti za odobrenje, da se obrazuje „Društvo Splitske Železnice".

Tražena železnica nije monopolna i ne smeta Državi izdavati železničke koncesije drugim licima ili Društvima u drugim pravcima od projektovane sa moje strane, kao i ne bi povredilo pravo Države na zaključenje zajmova za samoupravne i državne potrebe.

Vođeni su prethodni pregovori sa solidnim grupama stranog kapitala sa zaključkom, da će realizacija potrebnog kapitala za gore navedeni cilj biti ostvarljiva i rentabilna samo pod tim uslovima, ako će Kraljevska Vlada izdati meni prethodnu koncesiju (načelno odobrenje — predkoncesiju), koja bi obavezala mene u toku 6 meseci dostaviti Kraljevskoj Vladi uverenje, da je realizacija potrebnog kapitala za Društvo obezbeđena.

Koncesija, koju potpisani ima čast tražiti od Kraljevske Vlade je od ogromnog značaja za Društvo, a i pruža još nekoliko pogodnih finansijskih kombinacija; od opšte svote kapitala potrebnog za građenje, blizu 80 miliona dolara, veća polovina će ostati u zemlji. Ovu poslednju sumu po meri realizacije Društvo može staviti na raspoloženje Državi u stranoj valuti, a Država bi stavila u zamenu Društvu tekuće račune u dinarima u Narodnoj Banci, Poštanskoj Štedionici ili dr. sa istovremenim odobrenjem da bi se moglo vršiti isplata većih liferacija putem uputnice na jednu od Državnih Banaka.

Radovi oko građenja, kao i vršenje većih izdataka od strane Društva će trajati 4 i po do 5 godina, jer ćemo biti prinuđeni izgraditi nekoliko tunela od veće dužine, sagraditi morsku luku i izvesti radove na brdima.

Glavni su uslovi tražene koncesije:

1. — Koncesija se izdaje u gore naznačenom cilju sa rokom od 75. godina računajući od momenta stvaranja redovne eksploatacije železnice i pristaništa; po isteku gornjeg roka železnice i pristanište sa prinadležnostima prelaze bez ikakve naknade u svojinu Države, a Društvo ostaje vlasnik postro-

jenja i poduzeća koji su napravljeni isključivo za račun akcionarskog kapitala Društva bez garancije Države.

Po isteku 25. godina od dana kad počne redovan saobraćaj na železniacma, Država ima prava otkupa železnice i pristaništa sa svima onim prinadležnostima, koje su potrebne za vršenje redovnog saobraćaja i to na osnovu uslova predviđenih u Društvenom Statutu. —

2. — Za građenje železnice i pristaništa i ostalih postrojenja Društvo ima pravo eksproprijacije zemljišta sa pravom prethodnog zauzeća istog. Državno zemljište ustupiće se Društvu na upotrebu besplatno i to u toliko u koliko mu je potrebno za postrojenje prisutnih puteva i ostalih prinadležnosti.

Sav materijal, mašine i alat potreban za građenje i eksploataciju železnice i pristaništa pomorskog i rečnog kao i drugih poduzeća istog Društva, koja su od strane Države priznate korisnima za zemlju, oslobođena su od carine, poreza na zemlju, takse i sviju dažbina koje su danas u važnosti ili bi se mogle zavesti za vreme trajanja koncesije. Kapitali Društva i dobit oslobođeni su od sviju poreza i taksa državnih i samoupravnih.

3. — Društveni kapital predviđen je u akcijama bez garancije Države i u obligacijama, za koje će Država garantovati prinos od 8% godišnjeg interesa i amortizaciju glavnice u roku koncesije.

Emisija akcija i vbligacija Društva vrši se postepeno u ratama s tim, da bi se obezbedio napredak i neprekidnost građenja železnice. Uslove i rokove za emitovanje obligacija u toku trajanja koncesije odrediće potpisati sporazumno sa Gospodinom Ministrom Saobraćaja.

Kapital od emisije obligacija može da bude upotrebljen isključivo za građenje železnice i pristaništa, kao i za elektrifikaciju, a sem toga za pomoćna poduzeća, koja imaju isto koristan značaj po Državu kao i po ove železnice; sva postrojenja organizovana za račun obligacijskog kapitala sa garancijom Države prelaze bez ikakve naknade u svojinu Države ili Država ima pravo otkupa pod istim uslovima kao i železnice i pristaništa.

4. — Društvo ima pravo na celom potezu ili na pojedinim delovima pruge održavati saobraćaj sa pogonom parnim, električnim, elektrotermičeskim i termičeskim.

5. — Podvozne cene za prevoz putnika i robe ne mogu da budu veće od onih koje se primenjuju na postojećim železnicama Kraljevine sa dodatkom od 10%, a prema tome izmena podvozne cene na državnim železnicama povlači promenu maksimalne norme za podvoznu cenu Društva; u granicama te norme Društvu se ostavlja da slobodno određuje cene za prevoz po nahođenju.

6. — Ako bi Država u nekoj godini izvršila faktičku kakvu isplatu po garanciji, Društvo je obavezno u narednim godinama naknaditi Državi izvršeni izdatak iz čistih dobiti.

Ako dobit od železnice ne bi bila dovoljna za isplatu interesa i amortizacije po obligacijama, kao i dividenda po akcijama od 8%, ipak će se dobit od eksploatacije deliti proporcionalno između nominalnog kapitala akcionarskog i obligacionog, ali manjak dobitka po obligacijama pozajmljuje Društvu Država. Sume, koje preostanu od prihoda dobivenog od eksploatacije železnice i ostalih preduzeća društvenih po odbitku troškova za Upravu, otpi: štete, uloga za rezervni kapital po Društvenom Statutu, kao i po isplati interesa i odgovarajuće amortizacije obveznica — jeste čista društvena dobit.

Ako dobit nije veća od 10% od akcionarskog i obligacionog kapitala onda ona pripada Društvu kao dividenda po akcijama; ako je ta čista dobit veća od 10% akcionarskog kapitala onda se tako utvrđeni višak deli na ravne delove između Društva i Države kao njen udeo u društvenim dobitcima.

7. — Opšti tehnički projekat za građenje železnice i pristaništa, kao i projekat najvećih objekata moraju biti odobreni od strane Ministarstva Saobraćaja, a radovi na podizanju i eksploataciji železnica podležu stalnom nadzoru Ministarstva Saobraćaja.[2]

Podatke o stanju društvenih poduzeća, prihodima i rashodima Društvo mora podnositi na uviđaj u svako doba na traženje Kraljevske Vlade.

Društvena Uprava sastoji se iz izbornih direktora, predviđenih u društvenim pravilima i još dvojice direktora, postavljenih na tu dužnost od strane Ministarstva Saobraćaja.

Direktori, određeni od strane Ministarstva Saobraćaja imaju ista prava, obaveze i odgovornosti kao i izabrati od strane Društva.

Železnička pruga je predviđena sa jednim normalnim kolosekom, ali Društvo ima pravo radi poboljšanja saobraćaja upotrebiti, po svome nahođenju teže šine, gornji stroj i sve objekte, stanice i druge delove pruge koja će biti snažnija nego što je do danas uobičajeno bilo i koji će bolje odgovarati saobraćaju velike snage, silnijeg pritiska i velike brzine.

Maksimalni uspon 0.015, minimalni poluprečnik u krivinama 300 m (izuzetak koloseci u pristaništu i sporedni koloseci u pristaništu i sporedni koloseci na stanicama).

Tehničke uslove detaljno razrađene poneću na odobrenje, pošto će se završiti ispitivanje i premeravanje na terenu.

U pristaništu Split predviđeno je uređenje slobodne zone, koja će se otvoriti sporazumno sa državom na osnovu primera slobodnih luka u drugim zemljama. Jedan deo te luke biće predviđen za tranzit robe, kao iz Češke tako i iz drugih zemalja sa kojima će promet biti regulisan trgovačkim dogovorom naše Države sa susednim državama.

Dostavljajući prednje, imam čast zamoliti, Vas, Gospodine Ministre, da izvolite izdati naređenje, da se ova moja prestavka hitno uzme u postupak, da bi se moglo iskoristiti sadašnje finansijsko stanje u inostranstvu radi ostvarenja veze naše prestonice sa morem.

Ako bi ova moja predstavka u načelu bila prihvaćena od Vaše strane, učtivo molim za odobrenje, da mogu podneti Vama na uviđaj projekat Društvenog Statuta.

Ujedno molim, da me izvolite o Vašem rešenju na ovu predstavku što pre obavestiti.

Josif Rajačić.

[1] Ante M. Radojević, ministar saobraćaja Kraljevine SHS u dva maha: od 29. IV 1925—18. VII 1925. i od 18. VII 1925—24. XII 1925.

[2] Ministarstvo saobraćaja Kraljevine SHS formirano je Ukazom od 3. XI 1918, a organizovano Uredbom od 25. II 1919. godine. (Literatura za obe napomene: Jaša Prodanović, Ministarstvo saobraćaja, Nar. enciklopedija St. Stanojevića, Zagreb 1928, knj. II, str. 817—819).

Signatura I, ZR-40

* * *

34.

Josif Rajačić — Nikoli Pašiću. U kratkim crtama izlaže svoju ideju o izgradnji železničke pruge Beograd—Sarajevo—Split i Splitskog morskog pristaništa i moli ga za podršku.

Sremski Karlovci, 4. aprila 1925.

g. N. Pašiću[1]

MNOGOPOŠTOVANI GOSPODINE PREDSEDNIČE

Pre svega, dozvolite da Vam se zahvalim na ljubeznom prijemu i da dadem izraza svome divljenju tome sa kolikim razumevanjem i smislom ste izvoleli pratiti moja razlaganja o projektu gradnje železnice Beograd—Split. Moram lojalno priznati, da sam kod Vas naišao na više razumevanja nego kod celog Kabineta. To mi daje nadu, da ću moći udovoljiti želji Nj. V. Kralja, koji me je svojim visokim poverenjem odlikovao, poverivši mi organizaciju finansijske grupe, radi oživotvorenja ovog epohalnog i jedinstvenog dela za budućnost naše Domovine.

Posle jedinstvenog Vašeg interesovanja za ovu stvar smatram za svoju dužnost da Vas, Gospodine Predsedniče, ukratko informišem o rezultatu moje posete kod Gospodina Ministra finansija. On se nije očitovao ni za, ni protiv ove stvari. Rekao je, da stoji u pregovoru sa finansijskom grupom Bleer — Armstrong glede realizacije zajma od 15. mil. dolara, naglasivši naš veliki ugled, koji uživamo na finansijalnom tržištu u inozemstvu tako, da je čak i engleska vlada voljna da za nas preuzme garanciju. Rekao je da dođem posle 10 dana, kad bi mi mogao dati precizniji odgovor. Ja sam zamolio Gospodina Ministra, da ima dobrotu da pri zaključivanju gornjega zajma uzme u obzir moju molbu glede polučenja predkoncesije za izgradnju pruge Pančevo—Beograd—Sarajevo—Split sa ogrankom Zvornik—Bačka Palanka.

S obzirom na važnost moga projekta, slobodan sam ponovo zamoliti i Vas Gospodine Predsedniče, da izvolite obratiti Vašu pažnju tome, da se ne bi dao grupi Bleer—Armstrong neki monopol za gradnju železnica i pristaništa u našoj zemlji, kao i isključivo pravo realizacije zajmova za nas u Americi.

Priznajem da je za nas zajam neophodno potreban, i bojim se, da ne bi tim zajmom vezali sebi ruke za budućnost. Ja ovaj zajam od 15 mil. dolara smatram samo kao neku eter-injekciju, koja treba da bolesnika prebaci preko krize, dok moj predlog znači preporod države, privrednu samostalnost i bolje sredstvo za centralizaciju od makakvih zakona i naređenja.

Dozvolite mi, Gospodine Predsedniče, da Vam kažem svoje nemerodavno mišljenje o engleskoj garantiji. Ja ne znam slučaja, da su Englezi ikad u poslovnim stvarima bili rukovođeni platonskim osećajima, pa se bojim da će i ovom prilikom skupo dati naplatiti svoju garantiju, bilo uplitanjem u naše poslove, bilo pak da jedan deo toga zajma upotrebe za delimično namirenje svoga potraživanja od nas za vođenje velikoga rata itd. Moje je skromno mišljenje, da je zajam od 15 mil. dolara za sanaciju naših finansija i privrednog života odviše malen, i da je to samo jedna prolongacija, odnosno krparenje, i zato držim, da bi i Vlada trebala iz svih sila da nastoji da se po mo-

gućnosti što pre realizira želja našega Premilostivoga Gospodara, a to je izgradnja navedene železnice i pristaništa.

Kada bismo pošli obrnutim redom, i prvo sklopili ugovor sa prvoklasnom finansijskom grupom za gradnju tih železnica i pristaništa, po kojem bi ista grupa kod nas investirala oko 80 do 90 miliona dolara, bez zaduživanja, t.j. bez zalaganja državnih prihoda, tada bi nam kredit u inozemstvu toliko odskočio, da bismo mogli sklapati toliki zajam, pod najpovoljnijim uslovima, da bi se, ako ne svima, ali velikim delom državnim potrebama udovoljiti moglo.

Dali je, probitačno, da država sebi veže ruke novim ugovorom sa istim Bleerom, držim da je o tome posle ovog skupog iskustva nepotrebno govoriti. Fakat je da je Bleer mogao prvu tranšu od 25 mil. dolara naznačiti za dva meseca nakon potpisa ugovora, t.j. u jesen 1922. god., a nije je isplatio ni do danas, usled čega država štetuje na svakom dolaru okruglo 20 dinara.

Ovo sam samo naveo male ilustracije radi, i nije mi namera, da se uplićem, kao nepozvan, u poslove Gosp. Ministra Finansija.

Meni je jedino stalo do toga, da uspešno dovršim povereni mi mandat Nj. Veličanstva, i stoga slobodan sam ponovo obratiti pažnju Vašu, Gospodine Predsedniče, na to, da se ne bi sklapanjem ovog zajma, onemogućila izgradnja Splitske železnice, i time na dugi niz godina odložila izgradnja ekonomske samostalnosti naše Domovine.

Ja međutim nastavljam izvršenje primljene dužnosti izradom tehničkog elaborata i čim isti bude gotov, biću tako slobodan, da Vam ga prikažem, a donde molim da izvolite, Gospodine Predsedniče, primiti izraz dubokog poštovanja od iskreno odanog Vam

Josifa Rajačića

[1] Nikola Pašić, rođ. 19. XII 1845. u Zaječaru — umro 10. XII 1926. u Beogradu. Istaknuti srpski i jugoslovenski političar. Nalazio se u nizu funkcija Kraljevine Srbije. Pred kraj I svetskog rata u sporazumu sa Jugoslovenskim odborom ugovorio i potpisao Krfsku deklaraciju 1917. god. Zatim je 1918. učestvovao na Zenevskoj konferenciji, ali se nije slagao sa dokumentima zbog svojih unitarističkih i velikosrpskih pogleda. Prisustvovao je proglašenju Ujedinjenja Kraljevine SHS 1. XII 1918, a zatim otišao u Pariz na Versajske pregovore o miru. Zbog pretnje federalista i komunista, primio se 1921. da organizuje centralističku vladu i da proglasi Vidovdanski ustav. Pod njegovim predsedništvom izvršeno je i formiranje granica sa susednim državama. (Literatura: Dr Niko Župančić, Pašić Nikola, Nar. enciklopedija St. Stanojevića, knj. III, Zagreb 1928, str. 309—311).

Signatura I, ZR-33

* * *

35.

I. V. Subotić[1] — *Josifu Rajačiću.* Izveštava ga da je njegovo pismo predao Nikoli Pašiću.

Beograd, 14. aprila 1925.

Simina 31

POŠTOVANI GOSPODINE!

Vrativši se s puta zatekao sam Vaše pismo za starog gospodina.[2] *Odneo sam mu ga juče i lično mu ga predao. Isporučio sam mu i ono što ste mi pisali. On je Vaše pismo s velikom pažnjom pročitao i zamolio me, da Vam*

saopštim, da Vam se zahvaljuje na obaveštenjima i da će sadržinu Vašeg pisma imati u vidu.

On večeras putuje i vratiće se oko našeg uskrsa.

Onu Vašu zvaničnu prestavku na g. Min. Inostr. Dela predao sam g. Ninčiću[3] *i on ju je pročitao. Zanimala ga je, smatra da stvar nije bez interesa.*[4]

Moj rukoljub gđi Vašoj sestri[5] *i mladoj gospojici*[6]

Vas srdačno pozdravlja
i poštuje
I. V. Subotić

[1] Bliski saradnik predsednika vlade Nikole Pašića.
[2] Ministar-predsednik vlade Nikola Pašić.
[3] Dr Momčilo Ninčić, ministar inostranih dela Kraljevine SHS, rođen 10. VI 1876. u Jagodini (Svetozarevo). Završio i doktorirao prava u Parizu 1899. godine. Odmah po povratku u Srbiju uključio se u politički život, a 1902. postao profesor na Pravnom fakultetu u Beogradu. Od 1915—1919. sa manjim prekidima bio je ministar finansija. Izradio prvi budžet Kraljevine SHS i izvršio unitarizaciju i unifikaciju novca na teritoriji nove države. U drugoj vladi Stojana Protića bio je ministar pravde, a 1920. ministar trgovine. Od 1921, sa malim prekidima, do 1928. ministar inostranih poslova. Na VII skupštini Društva naroda u Ženevi izabran je za predsednika skupštine toga društva 1926. godine. Objavio je niz političkih i pravnih rasprava. (Literatura: Daka Popović, Ninčić Momčilo Dr., Nar. enciklopedija St. Stanojevića, knj. III, Zagreb 1928, str. 91).
[4] Misli na projekat izgradnje pruge Beograd—Sarajevo—Split.
[5] Marta Paunović, rođ. Rajačić iz Vukovara.
[6] Njena kći Smilja Paunović.

Signatura I, ZR-34

* * *

36.

Josif Rajačić — A. M. Radojeviću. Šalje ispravku člana 1. tačke 2. Projekta ugovora o izgradnji pruge Beograd—Sarajevo—Split.

Beograd, 22. maja 1925.

ad 10091/1925.

GOSPODINU

GOSPODINU MINISTRU SAOBRAĆAJA

Beograd

Imao sam čast 4. aprila ove god. podneti molbu radi dodelenja pred koncesije za gradnju železničke pruge Beograd—Split i t.d. Ovaj je podnesak uvršten pod Br. 10091/1925. g.

15. ov. meseca predao sam lično Gospodinu Ministru Saobraćaja „Projekat ugovora" kao dopunu svojoj gornjoj molbi. S obzirom na važnost moga podneska nadao sam se bio bržem rešenju i s toga pogrešio sam, što nisam

odmah u podnesku svome naveo, da finansijeri traže rešenje najduže do 10. juna ove god. što molim naknadno uzeti na znanje.

U „Projektu ugovora" čl. 1. tač. 2. želim ispraviti onamo, da ako Kraljevska Vlada namerava izgradnju toga dela pruge i mosta drugom društvu izdati, to sam voljan od toga dela moje molbe odustati, no samo pod uslovom, da ako bih dobio koncesiju za izgradnju pruge Beograd—Split sa pripadcima, da se sa izgradnjom pruge Beograd—Pančevo sa mostom preko Dunava ima odpočeti najkašnje 1 godinu dana nakon što bih ja sa radovima na terenu za izgradnju pruge Beograd—Split odpočeo.

U protivnom slučaju ostaje moja molba od 4. — IV — Br. 10091/1925. g. nepromenjena u celosti.

Za sva eventualna razjašnjenja stoji veleslavnom naslovu G. inženjer Aleksandar Verbruner[1] *(Jakšićeva ul. br. 11 prizemno) na raspoloženju.*

Primite Gospodine Ministre i ovom prilikom izraz mog dubokog poštovanja.

[1] Misli na inženjera koji je izradio tehnički deo projekta za izgradnju pruge Beograd—Sarajevo—Split i pristaništa Split.

Signatura I, ZR-39

* * *

37.

Josif Rajačić — Dr Prvislavu Grizigonu. Ovo je prvo od osam cirkularnih pisama koje je Rajačić uputio jugoslovenskim ministrima da bi dobio podršku za izvođenje svoje namere za izgradnju železničke pruge Beograd—Sarajevo—Split i pristaništa Split. Iz tog razloga, ispred sledećih sedam dokumenata (br. 38—44) neće biti regesta, jer je sadržaj potpuno isti, samo je dat akcenat u većoj meri na onaj resor koji dotični ministar drži.

Srem. Karlovci, maja 1925.

GOSPODINU
MINISTRU TRGOVINE I INDUSTRIJE[1]

Čast mi je dostaviti Vam, Gospodine Ministre, prepis predstavke predane Gospodinu Ministru Saobraćaja, koji se odnosi na traženje predkoncesije za građenje i eksploataciju železničke pruge od Beograda preko Sarajeva za Split sa dva kraka, jedan za Pančevo, drugi za Palanku u Bačkoj, sa podizanjem prvoklasnog pristaništa u Splitu i organiziranjem pomoćnih poduzeća, koja će doprineti mnogo razvitku trgovine i industrije u reonu železnice, kao i upućivanju eksporta i importa kroz pristanište u Splitu.

Društvo naše predviđa građenje elevatora za žito na pojedinim stanicama, instalaciju velikog elevatora na pristaništu, organizacijom železničkog i morskog transporta snabdevenog sa hladionicama, sa građenjem magacina za hlađenje brzokvarnih poljoprivrednih artikala, iskorišćavanje vodenih snaga u reonu železnice kao i za elektrifikaciju železnice tako i za ustupanje suviška električne energije vodene privatnoj industriji i okolnom stanovništvu.

Gore navedene organizacije moraju dovesti punoj nezavisnosti naše Kraljevine u ekonomskom pogledu od susednih Država, sem toga železnica će sudelovati tome, da će se spoljna trgovina uputiti najefikasnijim pravcem, a i tranzit iz susednih zemalja će se povećati, što će doprineti, da će ostati u Kraljevini znatne sume za pretovar sa Dunava na železnicu i obratno, kao i za istovar i utovar u pomorskim lukama, naplate za smeštaj robe u magacinima, kao i prihode od raznovrsnih trgovinskih operacija.

Prema navedenome bezuvetno će trgovinski bilans Države znatno porasti, a pomorske luke Kraljevine će početi igrati tu ulogu, koja je doprinela toliko lukama Antverpena i Roterdama da igraju svetsku ulogu.

Belgija i Holandija su države mnogo manje po transportu nego naša Kraljevina, njihova prirodna bogatstva mnogo siromašnija, bogatstvo i kultura navedenih zemalja više svega zavisi od upućivanja tranzita iz inostranstva, osobito iz Nemačke i Švajcarske, kroz luke Antverpena i Roterdama.

Imajući u vidu ogroman politički značaj za našu Kraljevinu predviđene železnice, treba iskoristiti zgodan momenat na međunarodnoj novčanoj pijaci radi finansiranja predviđenog preduzeća, radi čega učtivo molim Vas, Gospodine Ministre, da izvolite sa Vaše strane potpomognuti, da se po našoj predstavci donese što pre povoljno rešenje. U isto vreme učtivo molim za naređenje, da budem obavešten o Vašem rešenju povodom gornje moje predstavke.

Josif Rajačić[2]

[1] Ministarstvo trgovine i industrije osnovano je Ukazom od 3. XI 1918, a organizovano Uredbom od 30. IV 1919. godine. Ministar trgovine i industrije Kraljevine SHS bio je dr Prvislav Grizigono, a na tom položaju ostao je veoma kratko od 29. VI 1925—18. VII 1925. godine. Njegov prethodnik bio je dr Đuro Šurmin (do aprila 1925), a naslednik dr Ivan Krajač (do aprila 1926). (Literatura: Jaša Prodanović, Ministarstvo Trgovine i Industrije, Nar. enciklopedija St. Stanojevića, knj. II, str. 821).

[2] Kao i na sledećih šest cirkularnih pisama (br. 38—44), Rajačić se na svojim primercima, koji se ovde objavljuju, nije potpisao.

Signatura I, ZR-43

* * *

38.

Josif Rajačić — Krsti Miletiću

Sremski Karlovci, maja 1925.

GOSPODINU
MINISTRU POLJOPRIVREDE I VODA[1]

Čast mi je dostaviti Vam, Gospodine Ministre, prepis predstavke upućene Gospodinu Ministru Saobraćaja, a koja se odnosi na traženje od Kraljevske Vlade koncesije za građenje i eksploataciju železnice normalnog koloseka od Beograda u pravcu Valjeva i dalje preko Drine kod Sopotnika, preko Kla-

danja, Olova, Sarajeva, Rama, Imotskog i Omiša za Split, sa građenjem železničkog kraka od Beograda za Pančevo i drugog nizvodno duž reke Drine preko Zvornika, Bijeljine i Rače za Palanku u Bačkoj; predviđeno je građenje i eksploatacija pomorskog pristaništa u Splitu, građenje i eksploatacija rečnih pristaništa na mestima gde će železnica prilaziti rekama Dunavu i Savi.

Zamišljeno od moje strane Društvo Splitske Železnice igraće veliku ulogu u razvitku industrije u reonu železnice, na način građenja čitave mreže elevatora za žito i slagališta za robu sa pravom vršenja varontnih operacija, sa organizacijom čuvanja ladnog transporta (fri gorifique) izloženih kvaru poljoprivrednih proizvoda i to morem, železnicom i rekama. Društvo bi dobilo odobrenje, da može stvoriti ceo niz raznih poduzeća, koja bi poslužila industrijskom razvitku celoga kraja i dala bi železnici izvestan dobitak, koji bi bio potreban za pokriće kolosalnih građevinskih troškova.

Navedena koncesija ne predviđa kakvih monopolskih prava u pogledu građenja pristaništa, pomorske luke i uopšte industrije.

Izdata koncesija neće takođe smetati Kraljevskoj Vladi, da može izdavati jednovremeno druge železničke koncesije ili zaključiti zajmove za građenje železnica u drugim smerovima.

Gore navedeni opsežan program od velike je po Državu važnosti i može se ostvariti samo pod uslovom hitnog izdavanja predkoncesije sa odobrenjem od strane Kraljevske Vlade osnovnih tačaka budućeg Društvenog Statuta.

Slobodan izlaz na Jadran sa uređenjem naše centralne prvoklasne pomorske luke daće Državi potpunu ekonomsku nezavisnost, pružiće mogućnost lakog saobraćaja sa svima zemljama i izbor najpovoljnijih svetskih pijaca za eksport svoje robe.

Građenje Splitske železnice će povećati tonažu rečnog saobraćaća na Dunavu i Savi. Gvozdena Kapija Đerdap i prepreka na ušću Dunava stvorili su situaciju prema kojoj Dunav je igrao minimalnu ulogu u međunarodnoj trgovini i ako preseca svojim koritom centralne evropske zemlje. Gornji tok Elbe ima mnogo veću ulogu, pošto je ta reka bez prepreka za vezu sa Hamburgom a ima i direktnu železničku vezu za Trstom. Vezom Dunavskih pristaništa sa domaćom slovenskom lukom na Jadranskom Moru, pridobićemo za Split zlatnu tonažu robe, koja je sada upućena na Hamburg, Trst, Fijumu, Solun, Galac i Brailu.

Pri razvitku pristaništa u Bratislavi Čehoslavija je imala jaku težnju naći izlaz za svoju trgovinu na obalu Jadranskog Mora; išlo se čak u toliko daleko, da je projektovano prokopavanje naročitog kanala oko 30 kilometara dužine. Međutim građenje ovakvog kanala nebi bilo rentabilno zbog velikih tehničkih i ekonomskih teškoća.

Tonaža Trsta pre rata bila je 3,5 miliona tona a sada je 6 i po miliona tona, odakle se vidi da Trst privlači ka sebi dohodak koji bi mogao biti na korist naše slovenske luke na moru.

Slobodan izlaz na more će stvoriti obnovu trgovinskih odnosa sa Italijom i Francuskom, koje se zemlje hrane većinom od uvezenih poljoprivrednih artikala.

Imajući tvrdu bazu na moru naša Kraljevina bezuvetno će stupiti u direktnu trgovinsku vezu sa Engleskom i Amerikom. Na svima morima sveta

javiće se slovenska zastava naše Kraljevine, a pomorska trgovina povećaće narodno bogatstvo i blagostanje i razvitak naše zemlje.

Dostavljajući prednje učtivo molim Vas, Gospodine Ministre, da izvolite ovu moju predstavku hitno proučiti i o Vašem mišljenju o celoj stvari mene izvestiti.

Josif Rajačić

[1] Ministarstvo poljoprivrede i voda, osnovano je Ukazom od 7. XII 1918, a organizovano Uredbom od 19. II 1919. Naziv mu je u početku bio samo Ministarstvo poljoprivrede, da bi od 8. VII 1919. dobilo naziv Min. poljopr. i voda. Ministar kome Rajačić upućuje ovo pismo bio je u tri mandata Krsta Miletić (od 6. XI 1924—29. IV 1925; od 29. IV 1925—18. VII 1925; i od 18. VII 1925—24. XII 1925). Njegov naslednik na ovom položaju bio je dr Vasilije Jovanović (do 29. IV 1926). (Literatura: Jaša Prodanović, Ministarstvo Poljoprivrede i Voda, Nar. enciklopedija St. Stanojevića, knj. II, Zagreb 1928, str. 809—810).

Signatura I, ZR-44

* * *

39.

Josif Rajačić — Dr Gregoru Žerjavu

Sr. Karlovci, maja 1925.

GOSPODINU MINISTRU ŠUMA I RUDNIKA[1]

Čast mi je dostaviti Vam, Gospodine Ministre, prepis predstavke upućene Gospodinu Ministru Saobraćaja, koja se odnosi na traženje predkoncesije za građenje i eksploataciju železnice Beograd—Sarajevo—Split sa ograncima od te pruge od Beograda do Pančeva i dolinom reke Drine preko Zvornika, Beljine, Rače do Palanke u Bačkoj. Projektovana koncesija obuhvata takođe podizanje prvoklasnog pomorskog pristaništa u Splitu.

Traženje potpisatog o izdavanju predkoncesije izazvano je time, da je samo na osnovu takve predkoncesije omogućeno pregovaranje sa solidnim kapitalom u inostranstvu radi realizacije potrebnog kapitala pod uslovima za našu Državu najpovoljnijim.

Treba naročito naglasiti, da tražena koncesija ne predstavlja ma kakve monopolije a sasvim ne ometa Kraljevsku Vladu za izdavanje drugih železničkih koncesija ili zaključenja državnih ili opštinskih zajmova.

Projektovana železnica će u prvom redu služiti kao saobraćajno sredstvo za šumski i industrijski reon Sarajeva, ostvarujući udoban i kraći put tranzitnog saobraćaja ka moru i Dunavu u zamenu postojeće dugačke i neuređene uskotračne veze.

Prema izloženome biće omogućena za šumske trgovce prodaja i eksport po najpovoljnijim cenama, koji će staviti iste van svetske konkurencije. Građenjem železnice stvoriće se mogućnost pristupiti eksploataciji novih šumskih kompleksa na Drinjači i na pritokama reke Bosne.

Za eksploataciju ruda celog toga kraja, a naročito mrkog uglja ova će železnica mnogo doprineti. Naprimer bogati ugljom reon Livno — Županac može biti lako spojen jednim krakom sa projektovanom železnicom, da bi se mogao iskoristiti ugalj za fabrike i druga industrijska postrojenja u reonu Splita, a preostatak čak i za eksport u Italiju.

Dobra komunikacija i veza sa dobro uređenom pomorskom lukom svakako će znatno razviti i poboljšati rudarske industrije u Bosni i u reonu Beograd—Valjevo—Drina, a naročito duž Neretve, gde ima dosta železne rude odličnog kvaliteta.

Dostavljajući prednje, učtivo molim Vas, Gospodine Ministre, da izvolite potpomognuti, da se ovaj moj predlog od ogromnog značaja za Državu, što pre uzme u pretres, a o Vašem rešenju izvolite mene obavestiti.

Josif Rajačić

[1] Ministarstvo šuma i rudnika, ustanovljeno je Ukazom od 7. XII 1918. godine, a organizovano Uredbom od 15. III 1919. godine. U vreme nastanka ovog pisma, ministar je bio dr Gregor Žerjav (od 6. XI 1924—18. VII 1925), a njegov naslednik dr Nikola Nikić (od 18. VII 1925—7. X 1926).. (Literatura: Jaša Prodanović, Ministarstvo Šuma i Rudnika, Nar. enciklopedija St. Stanojevića, knj. II, str. 829—830, Zagreb 1928).

Signatura I, ZR-45

* * *

40.

Josif Rajačić — Dušanu Trifunoviću

Sr. Karlovci, maja 1925.

GOSPODINU MINISTRU VOJSKE I MORNARICE[1]

Čast mi je dostaviti Vam, Gospodine Ministre, prepis pisma upućenog na Gospodina Ministra Saobraćaja, koje se odnosi na traženje odobrenja u načelu koncesije, da bi se moglo obrazovati Društvo za građenje i eksploataciju železnice normalnog koloseka za javnu upotrebu od Beograda preko Sarajeva za Split; za građenje železničkog kraka za Pančevo i Palanku u Bačkoj i podizanje velikog morskog pristaništa u Splitu; predviđeno je takođe stvaranje sporednih prometnih poduzeća sa građenjem sistema elevatora za žito, organizacijom eksporta brzokvarnih predmeta, transporta sa veštačkim razlađivanjem, podizanjem slagališta za raznu robu, brodogradilišta u Splitu i dr.

Način građenja pomenute železnice sa pristaništem predviđen od moje strane potiče na osnovu prethodnih ozbiljnih ispitivanja novčanog stanja međunarodnog tržišta, a taj način je jedini, na koji bi se moglo sa sigurnošću ostvariti posao ogromne državne važnosti i to bez ikakve žrtve od strane Države.

Vođenjem pregovora sa pojedinim grupama inostranog kapitala bez predkoncesije moglo bi se sa jedne strane izgubiti sadašnji povoljan momenat

finansiranja, a s druge strane mogli bi finansijeri staviti toliko teške uslove, da se isti ne bi mogli docnije ublažiti ili sniziti.

Građenje železnice Beograd—Split u mojoj zamisli u formi u kojoj bi se moglo ostvariti, ima ogroman značaj za narodnu odbranu kako cele zemlje tako i naročito morske obale.

Ova železnica stvarala bi mogućnost brze komunikacije za vojsku i vojničke terete iz Beograda i Slavonije za Split, Šibenik, Metković, Dubrovnik, Hercegnovi i dr.

U Splitu, gde je luka prostrana i dobra, biće uređeno moderno prvoklasno pristanište za trgovačku i ratnu flotu snabdeveno sa prostranim stovarištima, mehaničkim spravama za utovar i istovar glomazne robe i sa brodogradilištem za građenje novih i opravku starih objekata.

U pristaništu kao i na svima stanicama železničkih čvorova Ministarstvo Vojske moglo bi da nađe dovoljnu količinu hrane za vojsku, i to u elevatorima, slagalištima za lađenje, magacinima, kao i kolima, specijalno udešenim za transportovanje brzokvarne robe.

Dostavljajući Vam, Gospodine Ministre, gore navedeno na znanje imam čast učtivo zamoliti Vas, da izvolite potpomognuti što skorije razmatranje moje ponude radi povoljnog rešenja bitnog pitanja veze Beograda sa Morem.

Nadam se da će te, Gospodine Ministre, izdati naređenje, da budem obavešten o Vašem rešenju povodom ove moje predstavke.

Josif Rajačić

[1] Ministarstvo vojno ustanovljeno je Ukazom od 7. XII 1918, a organizovano Uredbom od istog datuma. Uredbom od 29. VII 1920. ustanovljeno je Odeljenje za vazduhoplovstvo, a Odeljenje za mornaricu Uredbom od 20. XI 1920. godine. Ove uredbe zamenjene su Zakonom od 26. I 1922. godine.
U vreme nastanka pisma, ministar je bio Dušan Trifunović od 6. XI 1924. do 1928. godine. (Literatura: Jaša Prodanović, Ministarstvo Vojno, Nar. enciklopedija St. Stanojevića, knj. II, Zagreb 1928, str. 798—801).

Signatura I, ZR-46

* * *

41.

Josif Rajačić — Dr Niki Periću

Sr. Karlovci, maja 1925.

GOSPODINU MINISTRU FINANSIJA[1]

Čast mi je dostaviti Gospodinu Ministru prepis predstavke predate Gospodinu Ministru Saobraćaja, koja se odnosi na izdavanje predkoncesije za obrazovanje Društva Splitske železnice. Ovo bi društvo preuzelo na sebe pomoću stranog kapitala građenje i eksploataciju železnice od Beograda preko Sarajeva do Splita sa ograncima od te linije za Pančevo i Palanku u Bačkoj,

uređenje u Splitu prvoklasnog morskog pristaništa sa organizacijom pomoćnih preduzeća, potrebnih za razvijanje delokruga rada kako železnice tako i pristaništa.

Dostavljajući prednje imam čast izneti sledeće:

Ova koncesija, koju traži potpisati, ne bi smetala Kraljevskoj Vladi u izdavanju drugim licima ili društvima drugih koncesija za građenje železnica i pristaništa u drugim smerovima od predviđenih od strane molioca; isto tako izdavanjem meni tražene koncesije ne bi se povredilo pravo zaključivanja zajmova za državnu potrebu, sa izuzetkom eventualnih zajmova, koji bi predvideli monopolska prava ili u Kraljevini ili monopolsko pravo realizacije zajmova u Americi ili Engleskoj.

Pregovori sa solidnim grupama stranog kapitala za finansiranje poslova predviđenog Društva Splitske železnice doveli su do zaključka, da potpisati ima mogućnosti u najkraćem vremenu stvoriti potreban kapital za obrazovanje Društva u slučaju, ako bi Kraljevska Vlada sada potpomogla mene izdavanjem prethodne koncesije, pošto će doneti rešenje o odobrenju osnivanja Društva u načelu.

Imajući u rukama predkoncesiju ja ću imati mogućnost konačnog izbora strane grupe odgovarajuću primljenim u načelu uslovima predkoncesije, radi realizacije potrebnog kapitala.

Sve druge kombinacije neće postignuti željeni cilj, jer solidnije strane novčane grupe izbegavaju da nude od svoje strane makar kakve uslove, jer otkaz ponude ili odugovlačenje dobijanja koncesije stavlja finansijera u veoma nezgodan položaj. Slobodan kapital može da nađe za sebe smeštaj u celom nizu obezbeđenih i rentabilnijih preduzeća.

Solidne grupe više vole, da ulože svoj kapital u poduzeće toliko spremno, da preostaje samo sporazumevanje jedino u finansijskim pitanjima. Pregovori se mnogo lakše vode posredstvom privatnih lica, nego pomoću agenata Vlade, pošto radi definitivnog sporazuma mogu da budu potrebna putovanja u inostranstvo (u Ameriku) na duže vreme, što nije uvek ostvarljivo za odgovorne državnike.

Za železničko finansijske operacije od naročitog je značaja, učešće industrijalnih i većih građevinskih poduzeća, koji rade sa većim kreditnim zavodima.

Korisno plasiranje pojedinih obligacionih ili nekih drugih zajmova, bez učešća ovakvih poduzeća nailazi na velike poteškoće, pošto direktno upisivanje zajma u širim krugovima sveta skoro nije ostvarljivo.

Gotovi uslovi koncesijalnog zajma ne dopuštaju preteranih potraživanja od strane predstavnika kapitala i izazivaju izvesnu konkurenciju; ovo se odnosi na taj slučaj, kad je koncesija vezana ne samo za emitovanje obligacija već i akcija, koji mogu dobiti u najbližem vremenu veliku vrednost na inostranoj berzi.

Starajući se za ostvarenje korisnog rada za Državu potpisati će uložiti znatne sume za sprovođenje svoje ideje sa rizikom iste izgubiti.

Dostavljajući prednje imam čast zamoliti Vas, Gospodine Ministre, da izvolite potpomognuti ostvarivanje veze Beograda sa morem i uzeti moj predlog hitno u pretres radi pozitivnog rešenja ovog hitnog pitanja od strane Kraljevske Vlade.

U isto vreme učtivo molim Vas, Gospodine Ministre, da me izvolite o Vašem rešenju po prednjoj predstavci što pre izvestiti.

Josif Rajačić.

[1] Ministarstvo finansija Kraljevine SHS nastavilo je 1918. godine rad na principima odgovarajućeg ministarstva Kraljevine Srbije, koje je postojalo još od 1811. godine. Organizovano je Uredbom od 25. II 1919. godine po kojoj na mu čelo dolazi ministar finansija. U vreme nastanka pisma na ovoj dužnosti se nalazio dr Milan Stojadinović (kasniji predsednik vlade), i to u tri mandata od 6. XI 1924. do 8. IV 1926. Njegov prethodnik bio je dr Mehmed Spaho, a zamenio ga je na toj dužnosti Nikola Uzunović, svega četiri dana, da bi 12. IV 1926. bio imenovan dr Niko Perić koji je još i 1928. god. (kad je izašla Stanojevićeva enciklopedija), bio na tom položaju. (Literatura: Jaša Prodanović, Ministarstvo finansija, Nar. enciklopedija St. Stanojevića, knj. II, Zagreb 1928, str. 825—829).

Signatura I, ZR-47

* * *

42.

Josif Rajačić — Nikoli Uzunoviću

Sr. Karlovci, maja 1925.

GOSPODINU MINISTRU GRAĐEVINA[1]

Dostavljajući prepis predstavke predate Gospodinu Ministru Saobraćaja, koja se odnosi na traženje predkoncesije za građenje i eksploataciju železničke pruge normalnog koloseka od Beograda preko Sarajeva za Split sa ograncima od te pruge duž reke Drine preko Zvornika, Beljine i Rače za Palanku u Bačkoj, a i od Beograda preko reke Dunava za Pančevo, sa građenjem i eksploatacijom u Splitu prvoklasnog pomorskog pristaništa.

Predviđeno je takođe pražđenje celog niza elevatora za žito, organizacije železničkog i morskog transporta snabdevenog sa hladionicama, stvaranje raznih pomoćnih industrijskih poduzeća potrebnih za snabdevanje železnice i pristaništa sa gorivom, građom, električnom snagom i dr.

Tražena koncesija nije monopolna i neće ometati Kraljevskoj Vladi izdavati slične koncesije ili zaključenje zajmova.

Pod uslovima, koji su navedeni u mojoj predstavci, projektovana pruga bi bila od ogromnog značaja za Državu i njenu budućnost, zbog toga učtivo molim Vas, Gospodine Ministre, da izvolite ovu moju ponudu uzeti u pretres, a o Vašem mišljenju povodom cele stvari molim učtivo, da me izvolite obavestiti.

Josif Rajačić

[1] Uredbom 25. VI 1919. preuređeno je ranije Ministarstvo građevina Kraljevine Srbije za celu novoformiranu državu. U vreme nastanka pisma na položaju

ministra nalazio se Nikola Uzunović i to u tri mandata od 6. XI 1924—8. IV 1926. Nasledio ga je Milorad Vujičić. (Literatura: J. Prodanović, Min. Građevina, Nar. encikl. knj. II, Zagreb, 1928, s. 801—803).

Signatura I, ZR-48

* * *

43.

Josif Rajačić — Svetozaru Pribićeviću

Sr. Karlovci, maja 1925.

GOSPODINU MINISTRU PROSVETE[1]

Čast mi je dostaviti Vam, Gospodine Ministre, prepis predstavke upućene Gospodinu Ministru Saobraćaja, koja se odnosi na traženje predkoncesije za građenje i eksploataciju železničke pruge od Beograda preko Sarajeva za Split sa dva kraka, jedan za Pančevo, drugi za Palanku u Bačkoj, i za podizanje prvoklasnog morskog pristaništa u Splitu.

Dostavljajući prednje čast mi je učtivo zamoliti za dejstvo, da se navedena moja predstavka što pre uzme u pretres, radi rešavanja u povoljnom smislu.

Predviđeno sa moje strane poduzeće će imati ogroman značaj za prosvećivanje našeg naroda, davajući u isto vreme obilan izvor prihoda kako za Državu, tako i za stanovništvo.

Ostvarivanje najvažnijih zadataka vezano je za kreditnu mogućnost i koče se obično oskudicom finansijskih sredstava državnih i opštinskih. Ali međutim kulturne potrebe stanovništva naše Kraljevine suviše su velike, a ostvarenje njihovo je preko nužno. Od razvijanja prosvetne delatnosti zavisi uglavnom porast ili zaostalost državne moći, sreća i zadovoljstvo našeg stanovništva.

Predviđeno Društvo Splitske Železnice će o svome trošku otvoriti tehničke škole radi spremanja svojih agenata, kao i naučne akademije u Splitu.

Na zaključku učtivo molim Vas, Gospodine Ministre, da izvolite me izvestiti o Vašem rešenju povodom ove moje predstavke.

Josif Rajačić.

[1] Ministarstvo prosvete Kraljevine SHS nasledilo je Ministarstvo prosvete Kralj. Srbije. Uredbom od 3. IX 1919. godine prestalo je voditi brigu o crkvenim poslovima, što je prešlo u resor Ministarstva vera uredbom od 31. VII 1919. godine. U vreme nastanka pisma na položaju ministra prosvete nalazio se Svetozar Pribićević (od 6. XI 1924—18. VII 1925), nasledio ga je za samo četiri meseca Velja Vukićević, koji je smenjen 17. XI 1925. Toga dana postavljen je za zastupnika Miloš Trifunović, koji je istog dana smenjen, a na njegovo mesto postavljen za ministra dr Stjepan Radić (od 17. XI 1925—15. IV 1926). (Literatura: Jaša Prodanović — Ministarstvo Prosvete, Narodna enciklopedija St. Stanojevića, knj. II, Zagreb 1928, str. 814—817).

Signatura I, ZR-49

* * *

44.

Josif Rajačić — Dr Momčilu Ninčiću

Sr. Karlovci, maja 1925.

GOSPODINU MINISTRU SPOLJNIH POSLOVA[1]

Čast mi je dostaviti Vam, Gospodine Ministre, prepis predstavke upućene na Gospodina Ministra Saobraćaja o traženju predkoncesije za građenje i eksploataciju normalne železnice Beograd—Sarajevo—Split sa ograncima od te pruge do Palanke u Bačkoj kao i do Pančeva, sa podizanjem pomorske luke u Splitu i rečnih pristaništa na Dunavu: sem toga za podizanje raznih poduzeća i fabrika, čiji su proizvodi potrebni za građenje i eksploataciju železnice, kao i poduzeća, koja će u znatnoj meri poboljšati razvitak trgovine, industrije i poljoprivrede u reonu železnice.

Tražena koncesija ne daje kakvog monopolskog prava i ne smeta nikako Kraljevskoj Vladi u pogledu izdavanja drugih koncesija i povlastica, građenja železnica o državnom trošku ili pomoću zajmova.

Izabrata trasa splitske železnice sa građenjem prvoklasnog pristaništa u Splitu jedina je ostvarljiva i rentabilna.

Sve dotle, dokle ne postoji posao, odnosno nema realne forme, apsolutno su isključeni pregovori sa solidnim grupama stranog kapitala; naprotiv imajući predkoncesiju sa određenim uslovima, možemo, dobiti najpovoljnije finansiranje poduzeća. Imajući osnovne uslove možemo obraditi generalni projekat sa tehničke i ekonomske strane, na osnovu kojega bi se mogao oceniti rentabilitet celokupnog posla.

Vođeni pregovori sa finansijerima daju mi mogućnost, da mogu u najkraćem roku finansirati zamišljeno poduzeće i to kod veoma solidne finansijske grupe.

Projektovana železnica pruža našoj Kraljevini potpunu ekonomsku nezavisnost i stvara nov obilan izvor državnog i narodnog prihoda, pošto će vezati Srbiju, Bosnu, Banat, Bačku i Hercegovinu sa Dalmacijom i time će stvoriti stalnu zaradu okolnome stanovništvu. Nova železnica biće najkraća veza naše prestonice ne samo sa Splitom, nego i sa Dubrovnikom, Herceg Novim, Metkovićem, Omišom i Šibenikom, koji su najvažnija naselja Dalmacije.

Međunarodni značaj poduzeća je ogroman, pošto će se naša zastava viti na svim morima sveta[2] *u slobodnoj zajednici sa Amerikom, Engleskom, Francuskom, Kinom, Indijom i dr. prekomorskim zemljama, sa kojima sada naša zemlja nema skoro direktne trgovačke veze.*

Naročito će se pojaviti učešće američkih kapitala u ekonomskom razvitku naše Kraljevine.

Dostavljajući prednje učtivo Vas molim, Gospodine Ministre, da izvolite podupreti kod Ministarskog Saveta ovu moju predstavku radi što skorijeg njenog rešenja u povoljnom smislu.

Josif Rajačić

[1] Godine 1918. Ministarstvo inostranih dela imalo je pet odeljenja: političko, konzularno, presbiro, administrativno i blagajničko. Uredbom od 5. maja 1919. godine preuređeno je i dobilo tri odeljenja: političko, administrativno i konzular-

no-trgovačko. U vreme nastanka pisma na položaju ministra inostranih dela nalazio se dr Momčilo Ninčić i to od 6. XI 1924. pa do 1928. godine (o njemu vidi napomenu broj 3 uz pismo br. 35). (Literatura: Jaša Prodanović, Ministarstvo Inostranih Dela, Narodna enciklopedija St. Stanojevića, knj. II, Zgb. 1928, str. 803—806).

[2] Treba imati na umu da ni Rijeka, ni Pula, ni Zadar nisu pripadali Kraljevini SHS već Italiji.

Signatura I, ZR-50

* * *

45.

Josif Rajačić — Dr Milanu Stojadinoviću

Sr. Karlovci, 28. juna 1925.

ad br. 10091/1925

GOSPODINE MINISTRE![1]

Imao sam čast 14. aprila o.g. podneti Vam molbu za podelenje predkoncesije za gradnju i eksploataciju železnice normalnog koloseka sa pravcem: Beograd—Sarajevo—Split sa dva ogranka Beograd—Pančevo i Sapošnik—Palanka te pristaništa u Splitu.

Ovaj moj podnesak sproveden je kod Ministarstva Saobraćaja pod brojem 10091/1925.

Naknadno podneo sam Vam statut (nacrt ugovora) i tom prilikom bio sam slobodan upozoriti Vas, da moji finansijeri stoje u reči do 10 juna pa bih do tog termina molio rešenje na moj podnesak.

Moji finansijeri stajali su mi zapravo u reči do 15. juna. Ja sam u mojem podnesku naveo 10. juni, da bih imao pet dana raspoloživih za korespondenciju.

Kako ja ni do danas nikakvog rešenja dobio nisam, to imam čast saopštiti Vam, GOSPODINE MINISTRE, da moji finansijeri prema meni nisu više u obavezi, jer usljed toga, što nisam dobio od Vas rešenja, nisam ni ja mogao prema njima udovoljiti njihovim uslovima.

Prema tome je ceo moj trud od jeseni do proleća oko finansiranja ovog projekta postao uzaludan.

19. o.m. izvoleli ste mi reći, s razloga što neću da imenujem finansijere, to ne možete mi dati predkoncesiju, no ste mi voljni dati jedno pismo, u kojem bi ste rekli, da ćete mi dati koncesiju za ovaj projekat, ako Vam imenujem finansijere i ako stečete uverenje, da su oni ozbiljni, to jest kadri ovaj projekat i izvesti.

Na to imao sam čast istog dana podneti Vam koncepat ovakovog pisma.

24. o. m. prilikom moje zadnje posjete kod Vas uskratili ste mi izdavanje čak i ovakovog pisma i stavili ste mi u izgled jedno pismo od Vaše strane, po kojemu bi ste se samo principielno izjasnili za davanje ovakove koncesije.

Na ovakovu Vašu principijelnu izjavu mogao bih od strane finansijera dobiti takođe samo principijelnu izjavu, koju sam ja već pre pogodine imao i koja mi je 15. juna o. g. istekla.

Usljed svega navedenoga došao sam do uverenja, da na ovakav način nikada do željenog rezultata doći nećemo s jedne strane, a s druge strane niti želim, niti bi mi laskalo, biti agentom komisijonarom, pa bilo to čak i za moju otadžbinu.

Iz Vaših reči stekao sam uverenje, da Vaši drugovi g.g. Ministri moj predlog ne smatraju ozbiljnim, jer nisam hteo unapred imenovati finansijere, a ja baš u tome vidim najozbiljniji deo svoga rada, jer finansijeri, koji su kadri ovakav projekat realizirati, ne dozvoljavaju, da se njihovo ime spominje u poslovima, kojih ostvarenje još ničim nije osigurano, — i nećete naći na svetu kapitalista, koji bi se unapred obvezao finansirati nešto neodređeno i problematično.

Baš zato smatrao sam za potrebno, da u Vami predatom pismu od 19. o. m. navedem, da bi ste voljni bili izdati koncesiju na temelju priloženog statuta. U istome statutu, koji je ujedno i nacrt ugovora, a koji je sastavljen po želji finansijera, precizirani su uslovi, koji su od strane finansijera određeni kao preduvjet za konačnu obvezatnu izjavu s njihove strane.

Jasno je, da bi finansijeri nakon prihvata novih uslova po Kraljevskoj Vladi, — izašli sa svojim imenom na javnost i tada bi ste, GOSPODINE MINISTRE, došli u položaj da možete ispitivati, da li su oni kadri ovakav projekat u delo pretvoriti i time uveriti se, da li je moj predlog ozbiljan ili ne.

Ako se onda bude došlo do uverenja, da finansijeri raspolažu sa kapitalom, koji nije dostatan ili koji nije dovoljno osiguran Kraljevska Vlada će još uvek imati kada odustati od definitivnog potpisa koncesije.

Zahvaljujući se, GOSPODINE MINISTRE, na Vašoj susretljivosti, molim da i ovom prilikom izvolite primiti izraz mog odličnog poštovanja.

U Sremskim Karlovcima, o Vidov Danu 1925. g.

Josif Rajačić

[1] Ministarstvo finansija prilagođeno je novonastaloj državnoj situaciji Uredbom od 25. II 1919. godine. U vreme nastanka pisma, na položaju ministra finansija nalazio se dr Milan Stojadinović.

* * *

46.

Ministarski savet Kraljevine SHS — Josifu Rajačiću. Ovim aktom pali su u vodu svi predašnji Rajačićevi napori oko dobijanja pretkoncesije za već pominjanu prugu, i sve je morao početi iznova.

Beograd, 19. juna 1925.

GOSPODINU JOSIFU BARONU RAJAČIĆU

Sremski Karlovci

Na osnovu odluke Ministarskog Saveta od ———— br. ——— a u odgovoru na Vašu podnetu ponudu Ministarstvu Saobraćaja od 4. aprila tek. godine br. 10091. za građenje i eksploataciju železnica normalnog koloseka

Beograd—Sarajevo—Split, sa železničkim ograncima Sapotnik—Palanka u Bačkoj i Beograd—Pančevo, kao i koncesiju za građenje i eksploataciju pristaništa u Splitu, i po statutu — konceptu ugovora — koji ste u ponudi priložili, i koji se ovde prilaže, — saopštavamo Vam: DA ĆE VAM VLADA KRALJEVINE SRBA, HRVATA I SLOVENACA IZDATI TRAŽENU POVLASTICU, ČIM BUDETE PODNELI PISMENE DOKAZE DA STE SA FINANSIJERIMA CELOKUPNU REALIZACIJU GORNJE VAŠE PONUDE OSIGURALI PO OVDE PRILOŽENOM STATUTU.

Signatura I, ZR-51

* * *

47.

Ante Radojević — Josifu Rajačiću. Ovo pismo je odgovor na Rajačićevu ponudu za izgradnju pomenute pruge i toliko Rajačiću otežava položaj u ovom poslu, da je očigledno da Vlada ne namerava da ovaj program podrži.

Beograd, 9. jula 1925. god.

Kabinet Ministra
Saobraćaja

GOSPODINU JOSIFU BARONU RAJAČIĆU

Sremski Karlovci

U odgovur na Vašu ponudu od 4. aprila tek. god. upućenu Ministarstvu Saobraćaja odnosno građenje i eksploatacija pruge normalnoo koloseka Beograd—Sarajevo—Split sa železničkim ograncima Sapotnik—Palanka u Bačkoj i Beograd—Pančevo, kao i gradnja i eksploatacija pristaništa u Splitu, imam čast da Vam odgovorim:

Da bi Vlada Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca bila pripremna izdejstvovati zakonodavnu odluku za potrebnu Vam povlasticu, na slučaj da Kraljevskoj Vladi podnesete pismene dokaze, da ste finansijski osigurali celokupnu realizaciju Vaše pomenute ponude. Potrebno je da imenujete finan. grupe, koje će uzeti učešće u navedenom poslu. Sve ovo imate učiniti u roku najdalje od dva meseca.

Izvolite primiti uverenje mog odličnog poštovanja

Ministar Saobraćaja
A. M. Radojević

Signatura I, ZR-8

* * *

48.

Ante Radojević — Josifu Rajačiću. Pismo je u tesnoj vezi sa prethodnim, i nikakav nov stav Vlade i ovog ministra ne može se naslutiti.

Beograd, 14. avgusta 1925. god.

Kabinet Ministra
Saobraćaja

POŠTOVANI G. RAJAČIĆU,

Na Vašu predstavku u pogledu na građenje železničke pruge od Beograda i Sarajeva ka Jadranskom Moru, — čast mi je ponoviti Vam uverenje, da bi Vam Kraljevska Vlada vrlo rado dala u koncesiju izgradnju pom. veze, ako bi Vi uspeli da nađete solidne i ozbiljne finansijske grupe za taj posao. U tome slučaju Vlada bi ostala u obavezi samo do 10 oktobra ove god.

Molim Vas, da izvolite primiti uverenje moga poštovanja.

A. M. Radojević
Ministar Saobraćaja

GOSPODINU BARONU JOSIFU RAJAČIĆU

BEOGRAD

Signatura I, ZR-9

* * *

49.

Ante Radojević — Josifu Rajačiću. Obaveštava ga da je na njegov zahtev obavestio poslanika Kraljevine SHS u Parizu o svim pitanjima vezanim za izgradnju pomenute pruge Beograd—Split.

Beograd, 18. septembra 1925. g.

Kabinet Ministra
Saobraćaja

POŠTOVANI GOSPODINE RAJAČIĆU,

Naš poslanik u Parizu, g. Spalajković[1], *dobio je obaveštenja u obimu svih pitanja koja ste izvoleli postaviti u Vašem pismu od 16 tek. mes.*

Poštuje Vas

A. M. Radojević
Ministar Saobraćaja

[1] Dr Miroslava Spalajković, diplomata i političar, rođen 6. IV 1869. u Kragujevcu. Završio i doktorirao pravo u Parizu 1898. godine. Kao diplomata prvi put se pojavljuje 1900. godine kao sekretar Srpskog poslanstva u Petrogradu (Lenjingrad). U leto 1904. postao je konzul u Prištini (koja je tada još pripadala Turskoj). U leto 1907. postao je načelnik Ministarstva inostranih dela Kralj. Srbije, a 16. IV 1911. poslanik u Sofiji. Godine 1913. postao je poslanik I klase i premešten ponovo u Petrograd. Igrao je određenu ulogu u Rusiji u vreme revolucije. God. 1917. premešten je u Rim, ali je ostao u Petrogradu. Posle rata vratio se u zemlju i bio ministar bez portfelja, a zatim poslan u Rim. Godine 1924. postavljen je za poslanika u Parizu gde je bio i do 1928. (kad se pojavila Stanojevićeva enciklopedija). (Lit. M. Milenović Spalajković Dr. Miroslav, Narodna enciklopedija Stanoja Stanojevića, knjiga IV, Zagreb 1928, str. 284). Spalajković imao je i predašnja dva pisma ministra Radojevića u svojim rukama što se vidi po njihovoj overi na poleđini u našem konzulatu u Parizu.

Signatura I, ZR-11

* * *

50.

Josif Rajačić — Antu Radojeviću. Ponovo se obraća ministru saobraćaja Radojeviću, žaleći se da mu je Vlada dala veoma kratak rok za rešenje tako krupnih pitanja oko finansiranja pomenute železnice. Na izvestan način kritikuje sporost i nezainteresovanost naše Vlade, posebno predašnjih ministara finansija, a sa druge strane krupne međunarodne finansijske mahinacije koje su ovi izvodili u ime Vlade.

Sr. Karlovci, 7. oktobra 1925.

MNOGOPOŠTOVANI GOSPODINE MINISTRE!

Sinoć primih pismo od Gosp. Verblunera iz Pariza u kojem mi javlja, da će ga tek 5. ov. mes. primiti Gospodin poslanik Spalajković, i da će predsednik naše grupe stići u Pariz između 8. i 10. ov. mes. Neću dakle moći ispuniti Vašu želju, da Vam do 10. ov. mes. podnesem pozitivan predlog, potkrepljen privolom finansijera.

Danas sam primio priloženu depešu:

Paris, 7. X. 1925. Serons retard mais avec preseverence succes assure.

Moram rekapitulirati ceo tok naših razgovora o davanju koncesije za izgradnju železničke pruge Beograd—Sarajevo—Split sa pristaništem i t.d. Naša grupa stajala nam je u reči do 15. juna o. g. Na temelju njihove obaveze prema nama, molio sam bio rešenje do 10. juna o. g. i to, molio sam bio podelenje predkoncesije na temelju tada predloženih uslova. Molio sam pretkoncesiju na 6 meseci. Mesto toga dobio sam od Vas pismo 9. juna o. g. u kojem očitujete, da ćete mi ishoditi koncesiju, ako u roku od dva meseca dokažem, da je grupa koja bi ovu stvar finansirala ozbiljna i da raspolaže dovoljnim sredstvima, da istu i izvede. Mi smo odmah primetili, da je ovaj rok suviše kratak, no pristali smo na njega iz razloga, što smo već imali našu

grupu s jedne strane, a s druge strane, što ste nam izvoleli staviti u izgled produženje ovog roka. Kako se ta dva meseca na ime juli i avgust usled saison morte najneprikladniji za ovake finansijske operacije, jer su svi imućni ljudi na letovanju, što je i ovom prilikom bio slučaj, gde nije bio ni šef naše grupe, a niti naš poslanik u Parizu, to sam Vas molio i Vi ste odobrili produženje ovoga roka do 10. oktobra o. g. Kako se iz gorenavedenoga vidi i ovaj nam je rok suviše kratak, jer su spomenuta gospoda do sada bila odsutna iz Pariza.

Sada dolazimo u položaj, da tu stvar sa merodavnim ličnostima uzmemo u ozbiljnu raspravu. Ja ću toga radi početkom iduće nedelje krenuti za Pariz, gde ću uz sudelovanje našega poslanika Gospodina Spalajkovića, kome ste Vi dali potrebne informacije, povesti sa finansijerima nužne pregovore.

Gospodine Ministre, Vama je vrlo dobro poznato da je niz naših ministara finansija vodio razgovore o sklapanju jednog povećeg zajma u inostranstvu, da su u tu svrhu mnoge zvanične ličnosti, počevši od samih ministara, putovale o državnom trošku po inozemstvu da su za to potrošene mnoge hiljade i da je uspeh njihovog rada pre koban, nego koristan za državu. Rezultat je Blerov zajam za koji smo založili sve, pa čak i bruto prihod državnih železnica, a pare ni do danas videli nisno. Koban je taj zajam po državu ne samo što nismo pare dobili, već i zato, što država nema slobodnih prihoda za garanciju za kakav novi zajam. Nejasna situacija sa Blerom koči čak i ovo moje poduzeće, jer amerikanski finansijeri ne žele imati niti praviti ma u kakvom pogledu konkurenciju svojim sunarodnicima.

Nije g. g. ministrima finansija pošlo za rukom u toku nekoliko godina realizovati zajam, pa bi odviše bilo od mene, neznatne privatne osobe, tražiti da ja tako reći za nekoliko dana finansiram jedno poduzeće od 90—100 miliona Dolara.

Ja sam o tome uveren, Gospodine Ministre, s obzirom na veličinu, ozbiljnost i važnost ove stvari po državu i njenu budućnost, da se nećete vezati za ovaj rok do 10 oktobra o. g. i da ćete i ćutke ovaj rok produžiti u interesu same stvari, koja se nikako neda preko kolena prelomiti.

Ja držim, da ste mogli steći uverenje, da ja ozbiljno shvaćam ovu stvar i da sam već i sa mojim materiajlnim žrtvama dovoljno pokazao da želim poslužiti svojoj otadžbini i narodu, i da želim sve i sva poduzeti, da bih mogao udovoljiti — kolko se samo može — obećanju, koje sam dao na Najvišem Mestu.[1]

Moleći Vas, Gospodine Ministre, da uzmete na znanje moj polazak u Pariz u ovoj stvari uveren, da se nećete ni Vi vezati za ovaj nemoguće kratak rok za realizaciju, izvolite primiti izraz mog

Odličnog poštovanja
Josif Rajačić[2]

[1] Misli na kralja Aleksandra I Karađorđevića.
[2] Kao i na prethodnim konceptima, Rajačić nije potpisan.

Signatura I, ZR-35

* * *

51.

Ante Radojević — Josifu Rajačiću. Poslednje pismo ovog ministra upućeno Rajačiću, kojim želi da konačno prekine odugovlačenje oko koncesije za pomenutu grupu i stavlja njemu i njegovim finansijskim grupama konačan uslov.

Beograd, 22. septembra 1925.

POŠTOVANI GOSPODINE BARONE,

U prilogu čast mi je vratiti Vam, pismo Gospodina Verblunera[1] *koje ste mi izvoleli priložiti Vašem pismu od 19. ovog meseca s pozivom, na odgovor koji sam Vam u mome prošlom pismu dao, i iz koga ste mogli uvideti da su poslaniku našem Gospodinu D-r. Spalajkoviću data sva moguća obaveštenja po pitanjima koja bi interesovala Vas i Vaše ljude.*

Posle ovoga, Gospodine Barone, ostaje jedino da se vidi: oćeli te Vaše grupe, i to što pre, podneti našoj državi povoljne ponude za uzimanje u koncesiju izgradnje pruge koja Vas interesuje ili će mo mi morati tražiti drugu grupu.

Poštuje Vas
Ministar Saobraćaja
A. M. Radojević

[1] Jedan od akcionara iz finansijskih grupa koje su sa Rajačićem želele da uzmu koncesiju za izgradnju pomenute pruge.

Signatura I, ZR-12

* * *

52.

Ministarski savet Kraljevine SHS — Josifu Rajačiću. Vlada mu ponovo daje veoma kratak rok. (Ovo je prepis pisma koji je izvršio Rajačić, jer je očigledno original upotrebio kao dokaz partnerima u inostranstvu.)

Beograd, septembra 1925.

GOSPODINU JOSIFU RAJAČIĆU

Sremski Karlovci.

Kraljevska vlada je primila i proučila Vaš „Projekat ugovora" odnosno izdanja koncesije za podizanje i eksploataciju normalne železničke pruge Beograd—Sarajevo—Split sa ograncima na Pančevo i Bačku Palanku, sa pristaništem u Splitu zajedno sa svim nužnim nepokretnim i pokretnim materi-

jalom koji ste podneli 15. maja 1925. god. uz Vaš podnesak od 4. aprila 1925. god. uvršten pod Br. 10091/1925. god. a koji ovako glasi:

[Projekat ugovora u celini prepisan]

Kraljevska Vlada na osnovu odluke Ministarskog Saveta od ———— Br. ———— izjavljuje, da u načelu neobavezno usvaja taj „Projekat ugovora" te Vas poziva, da uslovno dovršite finansijsku stranu pitanja i predložite finansiranje. Kraljevska Vlada pridržava sebi pravo kod sklapanja definitivnog ugovora činiti u sporazumu sa finansijerima izmene, koje za nužno pronađe. Sa Kraljevskom Vladom sklopljeni definitivni ugovor imaće pravnu snagu pošto bude predložen Narodnoj Skupštini i ova ga zakonom primi a Kralj odobri. Kraljevska Vlada ne može iz ove radnje imati nikakvih troškova ni obaveza sem onih koje bude Narodna Skupština zakonom odobrila. Kraljevska Vlada obvezuje se sklopljeni ugovor u što kraćem roku predložiti Narodnoj Skupštini. Rok ove predkoncesije ističe šest meseci po primitku ovog rešenja.

Signatura I, ZR-37

* * *

53.

Josif Rajačić — Nikoli Pašiću

Sr. Karlovci, 1925.

GOSPODINU PREDSEDNIKU MINISTARSKOG SAVETA[1]

Zemlja Srba, Hrvata i Slovenaca ujedinjena je u jednu državu; političko stanje zemlje uređuje se postepeno i svake godine je bolje i čvršće.

Potrebno je još ujediniti našu Kraljevinu i sa železničkom mrežom, koja bi u isto vreme dala zemlji slobodan izlaz na Jadransko More i to: u Split, Sibenik, Dubrovnik, Kotar, Budvu i Bar.

Građenje železnice za spajanje sviju pokrajina radi slobodne komunikacije sa celim svetom u prvom redu stvoriće ekonomsku nezavisnost države, a zatim će znatno povećati državni prihod, pošto će se pojaviti nov obilan izvor državnih dohodaka.

Trgovina i industrija razviće se, a na moru će se pojaviti naša jaka trgovačka flota.

Pošto sam, Gospodine Predsedniče, rad da učinim za našu otadžbinu najviše i to na privrednom polju, na kojem bi se moglo pri sadašnjem svetskom stanju finansija nešto velikog stvoriti, ja sam zamislio, da, po mogućnosti, ostvarim građenje železnice normalnog koloseka za vezu naše prestonice preko Sarajeva sa Splitom, sa ograncima od te pruge za Palanku u Bačkoj i za Pančevo preko Dunava, kao i podizanja prvoklasnog morskog pristaništa u Splitu.

Predhodni pregovori, koje sam ja vodio sa predstavnicima solidnijih grupa stranog kapitala, potrebnog za ostvarenje zamišljene železnice, doveli su me do zaključka, da bi pregovori bili bespredmetni, ako ne bi imali direktnu podporu od strane Kraljevske Vlade.

Ova pomoć bi bila u vidu predkoncesije sa navodom glavnih i osnovnih uslova odobrenih od strane Ministarskog Saveta. Ova predkoncesija imala bi

se izdati na vreme od 6 (šest) meseci u kojem roku bih ja imao pod prihvaćenim uslovima omogućiti finansiranje tog poduzeća i podneti Kraljevskoj Vladi dokaze o tome, na osnovu čega bi Kraljevska vlada mogla po propisu zakona glede davanja koncesije dalje postupiti.

U vezi gore navedenog podpisati predviđa uputiti ovih dana jednu predstavku Gospodinu Ministru Saobraćaja, koju imam čast u prepisu priložiti, a koja se odnosi na traženje predkoncesije za građenje i eksploataciju gore pomenute železnice i pristaništa; na traženje Kraljevske Vlade spreman sam dostaviti nacrt Statuta Društva Splitske Železnice.

Zamišljena koncesija ne predviđa za društvo ma kakvih monopolskih prava u zemlji, niti će smetati Kraljevskoj Vladi da može po volji davati železničke koncesije raznim privatnicima ili društvima ili zaključiti državne ili druge zajmove; sem toga ne traže se nikakve socijalne garancije obveznica od strane Države, a naročito nikakav zalog već je predviđena obična garancija od strane države za kamate i amortizaciju obligacija, koja su uobičajena u svim većim zemljama.

Dostavljajući prednje učtivo molim Vas, Gospodine Predsedniče, da izvolite ovaj moj predlog pregledati i izdati naređenje, da se cela stvar uzme u proučavanje radi što skorijeg rešenja našeg Jadranskog pitanja u povoljnom smislu.[2]

Josif Rajačić

[1] Nikola Pašić.

[2] Pismo je očigledno, po sadržaju, vezano za april ili maj 1925. god., ali smo ga stavili po hronološkom redu na ovo mesto zato što nije datirano.

Signatura I, ZR-55/a

* * *

54.

Josif Rajačić — kralju Aleksandru Karađorđeviću. Informiše kralja Aleksandra o njihovom zajedničkom poznaniku dr Dušanu Popoviću i pri kraju pisma ukratko mu saopštava novosti vezane za izgradnju pomenute železničke pruge Beograd—Sarajevo—Split.

Sr. Karlovci, 11. januara 1926.

VAŠE VELIČANSTVO
PREMILOSTIVI GOSPODARU![1]

Najpokornije molim za oproštenje što se usuđujem, bez naročite visoke dozvole Vašeg Veličanstva, ovim redcima dosađivati.

Vaše Veličanstvo blagoizvolelo je milostivo dozvoliti mi, da smem u svako doba pristupiti pred visoko lice Vaše.

Skromnost mi zabranjuje, da i za ovaj slučaj uznemirujem Vaše Veličanstvo lično.

Naviknut sam uvek istinu govoriti Vašem Veličanstvu i moram s toga ispraviti jednu stvar, koju sam, krivo informisan, kazao 22. pr. m.[2] *Vašemu Veličanstvu. Tada sam kazao, da je moj prijatelj Dr. Dušan Popović*[3] *otišao u Beč radi svojih advokatskih poslova, a stvar ne stoji tako. On se je razboleo i kao nežan sin krio je to od svoje matere, da nju nebi uplašio i prikazao svoje putovanje kao poslovno. 5. XII operisan je u Beču od upale sle-*

pog creva. Operacija izvedena je tek u zadnjem času, zbog čega su nastupile komplikacije i umalo čak i katastrofa. Na tu vest otputovao sam u Beč, da ga obiđem. Njemu je već znatno bolje no odležaće još jedno 2—3 nedelje.

Hvala Božijoj milosti što nam je spasen jedan um, koji će po mom najboljem uverenju — a pre a posle izdašno poslužiti svome Kralju i svojoj Otadžbini. Vaše Veličanstvo molim, da ovu ispravku milostivo do znanja uzeti blagoizvoli.

G. Petrinović[4] *stigao je već pre dužeg vremena iz Južne Amerike u Njujork i tek što nije prispeo u London. Čim u* Paris *dođe uputiću se i ja tamo.*

Javljajući ovo Vašemu Veličanstvu jesam s podaničkom vernošću Vašega Veličanstva najpoborniji sluga

Josif Rajačić

[1] Kralj Aleksandar I Karađorđević (17. XII 1888, Cetinje—1934, Marselj).

[2] Iz ovoga podatka se vidi da se Rajačić sastao sa kraljem 22. decembra 1925. godine. O cilju ovog sastanka i mestu gde je do njega došlo, autor ovog rada nije uspeo ništa saznati.

[3] Dr Dušan Popović, istoričar, rođen 28. III 1894. u Surduku, u Sremu. Gimnaziju završio u Sr. Karlovcima, a univerzitet u Zagrebu i Beču. Doktorat je odbranio u Zagrebu. God. 1921. bavio se sociologijom u Briselu, Londonu i Parizu, a zatim je postao asisten na Beogradskom univerzitetu (1921—1926), kada je izabran za docenta srpske istorije na sociološkoj osnovi. Glavne radove posvetio je istoriji Vojvodine. Iz pisma primećujemo da ga je J. Rajačić smatrao prijateljem i znatno cenio, ali i to da ga je i sam kralj dobro poznavao. (Literatura: Dr Nikola Radojčić, Popović Dušan Dr., Nar. enciklopedija St. Stanojevića, knj. III, Zagreb 1928, str. 487).

[4] Perinović, jedan od glavnih akcionara i predstavnika stranog kapitala, jugoslovenskog porekla; trebalo je da učestvuje u izgradnji pomenute pruge i pristaništa u Splitu.

Signatura I, ZR-36

* * *

55.

Frane Petrinović — Josifu Rajačiću. Obaveštava da će sve učiniti da obezbedi potrebnu sumu za realizaciju pomenute pruge i pristaništa. Ovo je druga faza Rajačićeve borbe za ostvarenje pomenutih projekata.

London, 26 Februara 1926. 54. Leadenhall Street

BABURIZZA & Co LIMITED.

Gospodin
Josip Baron Rajačić
Sremski Karlovci

DRAGI GOSPODINE BARONE,

Potvrgjujući naše ustmene pregovore, održane u Parizu od 6-og do 14-og o. m. u stvari izgradnje i eksploatacije željezničke pruge Beograd—Sarajevo—Split sa ograncima na Pančevo i Bačku Palanku, kao i izgradnju i eksploataciju modernog pristaništa u Splitu, izjavljujem Vam da sam voljan i riješen sve moguće učiniti da pomoću mojih kompanjona i prijatelja osigu-

ram realizaciju potrebnog kapitala od nominalnih 90 Milijona Dollara kao i plasiranje akcijskog Kapitala koji je uračunat u gornju svoju — u ruke osoba i pravnih lica kojima je stalo do dobiti naše Države.

Ali absolutno mi je nemoguće ne samo obvezatne ugovore potpisati već ni obvezatne pregovore u ovome predmetu voditi sve dotle dok nisam u posedu jednog dokumenta iz kojega je vidljivo:

1) da je Vama koncesija od Vlade osigurana,

2) da Vam je ista osigurana bez konkurencije, i

3) da su uslovi te koncesije za mene i moje grupe prihvatljivi.

Uslove u Vašem „Nacrtu ugovora", smatram u glavnim tačkama kao prihvatljive za financiranje.

Spomenuti dokument ima služiti i financiskom svetu kao dokaz da Kraljevsku Valdu u podeljenju ove koncesije ne smetaju nikakvi ranije sklopljeni ugovori, a nadasve ugovor koji naša Vlada ima sa firmom Blair.

Moram Vas još upozoriti da konjuktura financiskog internacijonalnog tržišta danas nije stalna i da se ista može promenuti usljed sada još neprevidljivih okolnosti i time bi realizacija na dužu periodu bila onemogućena ili bi mogla postati nerentabilna.

Zato, bilo bi od velike važnosti, po mogućnosti, požuriti formalnu stranu podeljenja koncesije.

Osobito milo mi je bilo upoznati Vas i iskreno se nadam da će Vaš projekt uspjeti na čast i diku Vama i našoj miloj Jugoslaviji.

S osobitim poštovanjem

Frano Petrinović[1]

[1] Član kompanije „Baburica" iz Londona, glavni nosilac obezbeđenja finansijskih sredstava u inostranstvu za ostvarivanje Rajačićevog projekta izgradnje pomenute pruge i pristaništa.

Signatura I, ZR-55

* * *

56.

Božo Banjac — Josifu Rajačiću. Piše o zakulisnim igrama koje priprema klika okupljena oko jugoslovenske vlade i da je baš ona uzrok odugovlačenja Rajačićevog projekta. Rajačić je na poleđini pisma naveo da je odgovorio u London 15. marta iste godine.

LONDON, 11. Marta 1926.

54 Leadenhall Street
E. C. 3.

BABURIZZA & Co., LIMITED.
SHIPING DEPARTMENT.

Baron Josip Rajačić
Sremski Karlovci

DRAGI PRIJATELJU,

Primio sam sva Vaša pisma, t.j. ona iz Monte Carla i Trsta, kao i zadnje iz postelje, te se nadam da ste ozdravili, i da ste se stavili u posao netom ste primili pismo koje Vam je poslao prijatelj Petrinović.

Prilažem Vam članak koji je danas izašao u „Times"-u, te ako ne čitate Engleski neka Vam ga tačno prevedu u Beogradu jer to nisu izmišljene vesti jer kako znate „Times" je vrlo dobro izvešten i ne bi se usudio obelodaniti ovakvu vest da nije istinita.

Petrinović i ja smo se prosto srušili čitajući ovo što „Times" kaže, t.j. da je sad naš ministar Ninčić sklopio ugovor sa Mussolinijem u kome se naša Država izmegju ostaloga odriče gradnje nove luke na Jadranskom Moru i obvezuje se time da pomogne razvitku Talijanske Rijeke.

Mi ne možemo da shvatimo ni ma koju kompenzaciju koju bi Italija nama mogla ponuditi za ovo naše odstupanje, te ako u našoj zemlji ima ljudi koji vode našu spoljnu politiku sa ovakvim kriterijumom, onda smo zbilja najzadnja država na kugli zemaljskoj.

Sada, dragi prijatelju, recite vi nama kako mi možemo da gledamo u obraz raznim prijateljima ovde u Londonu koje smo zagrijali i zainteresovali u pitanju naših željeznica i luka na Jadranskom Moru? Mi smo im kazali da je naš projekt odobren sa najvišeg mesta u našoj državi; lično smo se za tu stvar angažovali i zadobili smo vrlo važne ličnosti ovde u Londonu, pak nam sad na jedanput pada obraz kad ovako nešto čitamo.

Vi dobro znate da mi nismo tražili nikakve poslove u našoj zemlji jer imamo mnogo naših posala i briga po celom svetu, ali pošto su mnogi važni ljudi u našoj zemlji tražili da se i mi zauzmemo u inozemstvu za ovo toliko životno pitanje naše Domovine, mi smo to prihvatili i sada izgledamo kao neki finansiski eventurijeri koji sa lažama traže neke koncesije bez da imaju ikakvo ovlašćenje od strane Vlade i njenih predstavnika.

Kako vidite dakle, dragi prijatelju, mi smo moralno poraženi i očekujemo daljni razvitak ovih dogagjaja.

Primite moje srdačne i prijateljske pozdrave

Vaš
Božo Banjac[1]

[1] Predstavnik iste kompanije „Baburica" iz Londona, kao i Petrinović, takođe jugosloven poreklom.

Signatura I, ZR-56

* * *

57.

Josif Rajačić — Dr Vasiliju Jovanoviću. Ovo je nastavak napora Josifa Rajačića da sada pomoću novog ministra oživotvori svoju ideju o gradnji pomenute pruge i pristaništa. Posebnu interesantnost čine navodi o ekonomskom i strategijskom značaju ovih objekata kao i pozivanje na stanje u radničkom pokretu Jugoslavije i nesumnjivom ugledu Komunističke partije u zemlji.

Beograd, 28. maja 1926.

MNOGO POŠTOVANI GOSPODINE MINISTRE,[1]

Na Vašu molbu da Vam sasvim ukratko iznesem važnost moje projektovane železničke pruge, imam čast odmah udovoljiti Vašoj želji, tim više, jer znam, da od brzog rešenja mog podneska zavisi i ostvarivanje istog.

Ako ne bi u najkraćem vremenu dobio od Kr. Vlade pozitivan odgovor neću biti u stanju pozvati na dalju raspravu u Beograd zastupnika moje finansijske grupe koji se nalazi u Evropi čekajući moj poziv da prvih dana idućeg meseca ovamo dođe.

Ja ga mogu samo pozvati, ako imam u rukama pred koncensiju sa rokom najmanje od šest meseci i sa preciziranim uslovima obaveznika kako za Kr. Vladu tako i za mene; ovi će uslovi imati važiti i za koncesiju.

Uslovi pod kojima bi finansijeri ušli u dalju raspravu predao sam 15. maja prošle godine Ministarstvu Saobraćaja Kraljevine S.H.S.

Ujedinjenjem zemalja Srba, Hrvata i Slovenaca u jednu državu dobili smo morske obale u dužini oko 900 Km.

Glavna i vekovna težnja postignuta je i Kraljevina naša ima slobodan izlaz na more i time neposrednu vezu sa celim svetom.

Fali ali neposredna veza srca države — prestonice naše Beograda — sa morem.

Skoro u sredini naše obale leži grad Split sa Kaštelskim zalivom od prirode predistiniranim za jedinstveno pogodno pristanište.

Za uspostavu veze sa morem potrebno je građenje železnice sa pristaništem.

Da bi ista železnička pruga bila što rentabilnija polagala se velika važnost na tranzit i s toga je projektovana od Splita na Sarajevo do Beograda i Pančeva sa ogrankom od ušća Drinjače do Palanke u Bačkoj i sa morskim modernim pristaništem u Splitu kao i rečnim pristaništima na Dunavu.

Ovaka pruga u Pančevu primila bi ceo tranzit iz našeg i Rumunskog Banata do mora i natrag, a kod Palanke B. tranzit kako železnicom tako i Dunavom iz Bačke, Mađarske i Čehoslovačke.

Koristnost ove pruge od epohalnog značaja je sa privrednog, ekonomskog, političkog, kulturnog, strateškog, socijalnog i finansijskog gledišta.

Privredeni proizvodi naši došli bi najkraćim putem do mora, čime skače njihova vrednost već i uštedom u transportu i time daje impuls daljem svome intenzivnom razvoju.

Elektrifikacijom vodenih snaga duž projektovane trase dobili bi kako naši poljoprivrednici tako i mali obrtnici kao i velika industrija najjeftiniju pogonsku snagu putem elektrike, što će neposredno uplivisati na silan razvitak istih.

Ostvarenjem pomenute pruge stvoriće se neposredna veza prestonice sa najudaljenijim krajevima države i time faktično ujedinjenje na privredno-tehnički način.

Prilikom izgradnje ove pruge na vrlo teškom terenu nekoliko desetina hiljada naših radnika usavršavaće svoje znanje prilikom izvođenja radova oko građenja, a važi ovo osobito za našu omladinu, koja će tom zgodom imati prilike u praksi izučiti izgradnju najtežih trasa, gradnju mostova, viaduta, tunela, pristaništa, sprovođenje elektrifikacije vodenih snaga i t.d.

Nemanje evidentan značaj ove pruge sa strateškog gledišta, kada znamo da imamo oko 900 Km. morske obale koja nije učvršćena, da nemamo skoro

ratne mornarice, a i eronautika nama je toliko slaba, da je njen razmer isti kao one naše flotile ratne prema eventualnim neprijateljima sa zapada.

Ovom prugom stvorili bi najkraći spoj sa sredinom naše obale da bi odašiljanjem suvozemne snage mogli do nekle paralisati ostala preimuštva naših eventualnih neprijatelja.

Nemanje, jasno je važnost izgradnje projektovane pruge sa socijalnog gledišta.

Usled finansijske krize pati naša privreda i kao prirodna posledica iste je nedovoljna zaposlenost radne snage.

Poznata je činjenica, da je gladan stomak najbolji organizator nezadovoljstva, koji je na žalost i kod naših širih slojeva gde manje gde više izbije na površinu.

Izgradnjom ove pruge samo za radenike isplatilo bi se preko 20,000.000,— dolara, koji bi novac ostao zemlji ne kao zajam, već kao porast nacionalnog imetka.

Radenički slojevi koji danas oskudevaju čak i u ishrani, postali bi, tako rekuć, preko noći konzumentima i ovaj opravak njihovog materijalnog stanja osećao bi se neminovno dužom sviju linija naše produkcije.

Ova okolnost kao i privredna važnost ovakve ogromne plodonosne investicije sasvim prirodno mora uticati na finansiju države, infloacijom zdrave valute od oko 50,000.000.— dolara, koja bi svota u zemlji ostala delom za rad a delom za materijal koji bi se imao u zemlji nabaviti.

Usled ove okolnosti neminovan je porast vrednosti naše valute i time osnaženje našeg kredita na strani.

Naglašujem da su sve države svoje železničke mreže izgradile pomoću privatne inicijative, da nema države koja bi bila kadra pri izgradnji železničke mreže, automobilizma, parobrodstva i uopšte saobraćajnih sredstava isključiti privatnu inicijativu, kao što nema države koja bi bila kadra na teret svog budžeta u toj meri razviti svoja prometna sredstva kao što bi to mogla učiniti uz pomoć privatne inicijative.

Sama Kr. Vlada bez pomoći privatne inicijative nije u stanju stvoriti sve to.

Kad bude nastupio grozan trenutak novoga rata oskudica u železnicama i nerazvijenost industrije koja se ne može razviti bez pruge, isplatiće se krvlju.

Ovo sam imao čast preko Vašoj želji navesti ukratko i molim Vas Gospodine Ministre da nastojite da Ministarski Savet načelno prihvati izdavanje pred koncesije za gradnju pomenute pruge i da Vas ovlasti da sastavite anketu od pozvanih faktora da mene o tome obavestite izvolite, da bih mogao sa svojim tehničkim i pravnim savetnicima u radu ankete sudelovati.

Da je moj tehnički savetnik u Parizu i da je njegov dolazak donekle danguba neka u vremenu.

Nadam se Gospodine Ministre da sam u svemu Vašoj želji ovim udovoljio i molim Vas za što brže rešenje.

Prilažem Vam željenu kartu sa oznakom na njoj projektovane pruge železničke Split—Sarajevo—Beograd—Pančevo.

Primite Gospodine Ministre
i ovom prilikom izraz mog
osobitog poštovanja
Josif Rajačić

GOSPODINU MINISTRU
SAOBRAĆAJA
Dr. Vasa Jovanović

[1] Ministar saobraćaja u ovo vreme bio je dr Vasilije Jovanović, koji je 13. IV 1926. preuzeo ovaj resor.

Signatura I, ZR-42

* * *

58.

Dr. Lešul — Josifu Rajačiću. Piše o pojedinostima vezanim za sastanak izvesnih rukovodilaca oko izgradnje pomenute železničke pruge i pristaništa.

Split, dne 13. 8. 1926.

OPĆINSKO UPRAVITELJSTVO

Broj ————————
Predmet:

POŠTOVANI GOSPODINE BARUNE!

Primili smo Vaše cijenjeno pismo poslano mi iz Vukovara 10. tek. mj., pa zahvaljujem na ugodnom sjećanju.

Mi smo ovdje postali pomalo pesimisti, nakon što smo doznali za mnijenje komisije postavljene od Gosp. Ministra Saobraćaja.[1] *Međutim jučer smo čitali intervju Ministra u kojem on sebi pridržava slobodne ruke. Dakle opet nada u bolje.*

Pozive smo razaslali pre 10. dana. Čudi me da Gradsko Poglavarstvo u Vukovaru nije primilo poziv, jer smo mu ga poslali istodobno kada i drugima. Danas mu šaljemo ponovo poziv. Jednako šaljemo danas poziv adresama koje ste mi u pismu izvoljeli saopćiti. Vama nismo poslali poziv, jer smo smatrali posve naravnim da i Vi istomu pristupite. Međutim uviđam potrebu, da poziv primite i Vi. Priložen je u ovom pismu.

Obavijestiti ću načelnika g. Dr. Tartagliu[2] *o Vašoj želji za sastanak u Sremskim Karlovcima. Mislim da će se g. Dr. Tartaglia tom pozivu odazvati. Žao mi je da ga sada nema ovdje, jer meni su donekle u cijeloj stvari bez njega vezane ruke, te ne mogu sam po sebi ništa odlučiti. Moram stoga čekati njegov odgovor, ali ću ga u pismu zamoliti, neka Vas o svom dolasku direktno izvijesti.*

U utorak smo Vam brzojavili i molili da nas izvjestite, kako svoji stvar sada. Brzojav smo Vam uputili u Sremske Karlovce i u njemu smo Vas izvjestili, da se Gosp. Ministar Dr. Grisogono[3] *u srijedu nalazi u Zagrebu, pak ako smatrate da je potreban lični dodir s nama, zbog eventualnih kakovih detaljnijih informacija, da mu javite. On je bio spreman na poziv doći k vama u Karlovce. Gosp. Ministar još se nije povratio, pak ne znam kako se stvar razvila.*

Gosp. Ministra Jovanovića ćemo pričekati i nastojati s njime govoriti i o predmetu.

Izvolite gospodine barune primiti izraz mog osobitog poštovanja i srdačan pozdrav

Dr. Lešul.[4]

[1] Dr Vasilije Jovanović.

[2] Dr Ivo Tartalja (Tartaglia), gradonačelnik Splita, rođen 6. II 1880. u Splitu. Studirao pravo. Sa dr Smodlakom osnovao je 1904. god. Hrvatsku pučku naprednu stranku u Dalmaciji i list „Slobodu" u kome je propagirano ujedinjenje Južnih Slovena. Na dan objave rata Srbiji uhapšen je i optužen kao veleizdajnik. Posle 10 meseci robije u Mariboru pušten je i proteran u Gornju Austriju. Odmah po stvaranju Države SHS izabran je za gradonačelnika Splita na kojoj je dužnosti bio i 1928. godine. Osnovao je u Splitu Pučku trgovačku banku, Gradsku štedionicu, a kao načelnik grada osnovao je finansijska i elektro-preduzeća, Prirodoslovni muzej i Gradsku galeriju umetnosti. (Literatura: Dr Stanko Deželić, Tartalja Ivo Dr., Nar. enciklopedija St. Stanojevića, knj. IV, Zagreb 1928, str. 525).

[3] Dr Prvislav Grizigono.

[4] Sekretar Općinskog poglavarstva u Splitu u vreme nastanka pisma.

Signatura I, ZR-53

* * *

59.

Dr. Lešul — Josifu Rajačiću. Obaveštava o pojedinostima pripremljenog sastanka u vezi izgradnje pruge Beograd—Sarajevo—Split.

Split, dne 17. 8. 1926.

OPĆINSKO UPRAVITELJSTVO

Broj Tajnik
Predmet:

VELEŠTOVANI GOSPODINE BARUNE!

Primio sam pismo Vaše iz Zagreba, drugo iz Vukovara i brzojav iz Beograda. Sve je u redu i spremljeno. Načelnik g. Dr. Ivo Tartaglia stiže u Beograd 21. Dan poslije dolazi na sastanak u Karlovce, a sastanak će se nesmetano moći održati 23. u Beogradu.

Općinu Split zastupati će načelnik Dr. Tartaglia i član Općinskog Upraviteljstva Dr. Grgić. Ne znam, ali držim sigurno da će sastanku u Beogradu pristupiti i ministar g. Dr. Grisogono. Splitsku Trgovačku Komoru zastupati će njen predsednik g. Juraj Duboković. Moguća je prisutnost i još jednog

člana općinskog Upraviteljstva splitskog, kao i tajnika Trgovačke Komore Splitske.

Za pretkonferenciju u Karlovce pozvati ćemo osim Vas, Dr. Tartaglia, Dr. Grgića, predsednika Dubokovića, još i predstavnike Trgovačke Komore Sarajevske, a Vi pozovite nekoliko uplivnih lica između onih pozvanih na sastanak u Beograd. Mislim da bi bilo dobro da pozovete nekoga od Udruženja banaka Vojvodine, Srema, Bačke i Banata iz Petrovaradina, jer se to udruženje obratilo pismeno molbom, da ga se pozove na sastanak, jer da ono imade velikog interesa na izgradnji ove pruge. Možda da pozovete koga od Ind. ili trg. komore beogradske. Svakako izaberite lica sklona našem nastojanju, a Vi će te to već znati najbolje izvesti.

Trgovačke Komore Split, Sarajevo, Beograd i Veliki Bečkerek javile su uspješno provedenje akcije. Obavijestile su sve privrednike i narodne poslanike. Novosadska se nije javila. Informirajte se Vi tamo što je na stvari, jer ćete imati koju poznatu osobu, koja bi mogla da stvar makne sa mrtve tačke, ako ju komora do sad nije makla.

Gradovi pozvani odazvali su se, da ne bude zabune radi protuslovnih novinskih vijesti o danu sastanka, danas ću ponovo uputiti akt svim pozvanim općinama, komorama i poslanicima, u kojem ću upozoriti, da je sastanak na 23. avgusta.

Dr. Tartaglia je o svemu od mene obaviještavan, te se nadam da će doći u Karlovce dobro informiran o svim događajima. Naravno samo u toliko, koliko je meni poznato.

Molim Vas obaviještavajte me, ako je potrebno i dnevno o najnovijim događajima, da budemo potpuno spremni za sastanak.

Izvolite primiti moje srdačne pozdrave

O — savj.
Dr. Lešul.

Signatura I, ZR-54

* * *

60.

Josif Rajačić — nekom ministru Kraljevine SHS. Ovaj koncept pisma pokazuje nam kako je Rajačić došao na ideju da pokrene akciju za izgradnju pomenute pruge.

Belgrad 1926.

Hotel Excelsior
Belgrade

MNOGOPOŠTOVANI GOSPODINE MINISTRE!

Slobodan sam odazvati se Vašoj želji, da Vam u kratko napismeno ponovim što sam Vam usmeno kazao.

Kako znate podneo sam još 15. maja 1925. gospodinu ministru saobraćaja prospekt za željeznicu Split—Beograd. Taj prospekt sastojao se je od

izrađenih planova, opisa, predračuna, nacrta, ugovora i pravila društva, koje bi se za građenje te željeznice imalo osnovati. Taj celokupni elaborat, na kome su radile prvoklasne inžinjerske sile koštao je mnogo truda, vremena, strpljenja i novaca. Vi ste pitali, šta je mene privatnog čoveka pobudilo na taj korak. Ne kitim se tuđim perjem, pa sam Vam rekao, da je inicijativa potekla od naših sunarodnika u Americi, koji su za vreme rata moralno i materijalno pomagali herojsku i veličanstvenu borbu Kralj. Srbije i koji su gledajući iz daljine svoju otadžbinu vidili, da joj nedostaje glavna njena pruga, koja je posle oslobođenja prvoklasno ekonomsko, političko i strategijsko pitanje. Ti ljudi stekavši svojim neumornim radom velike imetke željni su i dalje posle rata, da u drugom obliku budu korisni svojoj otadžbini. Naše novine i načini uverili su ih, da bi pri prvom koraku bili predmetom pažnje sa strane novina u indiskretnom smislu, a sa strane raznih poslovnih krugova predmetom raznih nepoželjnih akcija. Ni jedno ni drugo nije im naravno moglo konvenirati i sprečavalo ih je, da pristupe tom pitanju. Slučajno poznanstvo samnom i razgovor do koga je došlo pokrenuo ih je na rad. Oni mogu svoje pregovore dovršiti samo ako se pred finansijskim krugovima jednom predkoncesijom iskažu, da vlada ozbiljno hoće, da izda koncesiju za gradnju te pruge, ako vlada načelnim usvajanjem podnešenog projekta označi u načelu šta želi i ako pokaže, da ne će, za vreme pregovora u tom pravcu nikakve druge akcije ili pregovore voditi. Onda bi oni odmah predložili vladi svoj nacrt definitivnog ugovora, poveli pregovore glede izmena koje vlada želi, a koje naravno mogu biti u najširem opsegu i pružili garancije za samo provedenje posla. Poslednju reč bi naravno imala samo Narodna skupština, a predkoncesija, pregovori i definitivni ugovor sa vladom bili bi predgradnje, koje se moraju svršiti, da može Skupština svoju reč reći. Pripominjem, da me je predstavnik spomenute grupe upozorio, da Englezi polažu važnost, da se pruga odmah gradi sa dva koloseka, jer je to sada mnogo jeftinije, nego posle, a neizbežno je. Prema tome trebalo bi da mi Vlada u formi jednostavnog zaključnog pisma izda predkoncesiju na taj način, što će kazati: „Vlada je primila projekat ugovora, koji ovako glasi, tu treba ugovor u celosti ponoviti. Izjavljujemo, da ugovor u načelu primamo, ali zadržavamo kod definitivnog ugovora potpuno slobodne ruke odnosno traženje izmena i naravno poslednju odluku Narodnoj Skupštini.

Ja sam preuzeo sav posao do predkoncesije u otadžbini da svršim, a da oni ne dolaze u pitanje, a oni su preuzeli, da će za to vreme načelno organizirati kapital njihovim poznatim vezama. Oni su svoj posao davno svršili, a ja sam prošao jedan trnoviti put najpre rada i troška, a onda nastojanja, da vlada izda predkoncesiju. Čisto ne verujem svojim očima, da je danas već godina dana, kako sam predkoncesiju zatražio. Toliko se izgubilo vremena s jedne strane vladinim krizama, a s druge strane pretrpanošću poslom u Ministarstvu saobraćaja. Priznajem, da je donekle i na mojoj strani bio razlog, ali tome nisam ja kriv. Ti naši rodoljubivi radnici obvezali su me bili na apsolutnu beziznimnu diskreciju, čiju važnost će svako razumeti ko zna da je dobar i ozbiljan glas jedne firme ili čoveka u stranom svetu, naročito u Americi, znači ne samo poslovni ugled nego i kredite i poverenje, pa kad su ljudi iz patriotizma krenuli na vrstu posla, koja ne odgovara njihovom dotadanjem radu u nameri da učine uslugu svojoj otadžbini, jasno je, da su sebe

morali osigurati protiv toga, da im usluga bude time naplaćena, da do posla ne dođe, i njihova imena da pred stranim svetom budu vezana za jedan neuspeh ili pak neozbiljnost. Za naše pojmove, za lakoću, kojom se kod nas blati, gadi, sumnjiči i optužuje, demagogiše i brlja, možda to izgleda i preterano, ali napolju je tako, a verovatno ćemo morati i mi postati osetljiviji, ako budemo hteli imati velikih uspeha. Poverenje tih ljudi prema meni ima svoj razlog, što su me znali kao političkog borca iz vremena Austrougarske monarhije, gde nisam poznavao straha a držao sam reč. Kroz njihov zahtev za diskreciju s jedne strane, a kroz zahtev vlade s druge strane, da bar poverljivo sazna, čiji sam ja eksponent pre izdavanja predkoncesije došao sam u fatalan položaj. Daljina Južne Amerike učinila je nemogućim, da pismenim putem dobijem razrešenje pa sam morao čekati na dolazak njihovog predstavnika u London. Moj izveštaj da je projekt od svih merodavnih faktora najpovoljnije primljen i dokaz ozbiljnosti u tom, što nigde nije izašlo u štampi ni trag kakve akcije, koja bi ih zabrinjavati mogla, učinio je, te su oni pristali, da mogu poverljivo kazati ko vodi tu stvar. Poverljivo pismo njihovog predstavnika koje sam Vam pokazao uklonilo je i poslednju prepreku izdavanju predkoncesije.

Posljednji moj sastanak sa njihovim predstavnikom u Parizu pokazao mi je, da je i njihov posao načelno gotov. Oni su u Americi i u Londonu već uglavnom sve sredili, ali dve stvari trebao kao nepromenljive uzeti na znanje. Prvo, da niko od finansijera neće u ovakvoj stvari, koja je pitanje ogromnog kapitala i još više poverenja, ići na kakvu licitaciju, a drugo, da niko neće ni jedan korak učiniti, dok nije izdana predkoncesija. Poruka njihova je ova:

Usled toga izdajemo Vam, da možete definitivni ugovor i sa finansijske strane spremiti predkoncesiju vezanu za rok od 6 meseci, u koje vreme treba da sa završenim finansiranjem definitivni ugovor bude sklopljen i Skupštini predložen. Vlada onda ostaje u obvezi da do rešenja Skupštine, ali primećuje, da je, ako Skupština stvar ipak ne bi primila ne pogađa niti kakva odgovornost niti troškovi, koje Vi u tom slučaju i dalje sami snositi imate. Pošto su tako sve zapreke uklonjene držim, da je krajnje vreme, da se ova predkoncesija izda. Predstavnik finansijske strane treba da se vrati u Južnu Ameriku. Ako on ode nesvršena posla kako da sprečim, da odnese kući uverenje, da se sa nama ne može raditi. Kad je u konkretnom slučaju privatna inicijativa sve učinila, a vlada za godinu dana nije mogla, da se reši na korak, koji samo omogućuje pokušaj, a vladu još na ništa ne obavezuje, dok skupština ne kaže svoju reč. Po onome, što sam u Parizu čuo sigurno je, da ćemo uspeti, no recimo, da se u pregovorima vlada raziđe sa nama, zar nije za samu stvar već veliki dobitak što je izdana ozbiljna predkoncesija i što su se vodili ozbiljni pregovori. Taj korak je dovoljan, da se to pitanje ne skine s dnevnog reda. Samo treba raditi, kretati. Najgore je, kad stvar stoji na mrtvoj tački. Najveći državnik je onaj koji stvari kreće s mrtve tačke, taj je stvaralac i reformator, živa sila. Tako i ovde, treba, zagrabiti, pustiti maha, pa će rezultat doći.

Iz Vaših reči video sam da Vas je zanimalo, otkud moj optimizam. Molim Vas Gosp. Ministre: pokušajte samo časkom zamisliti, da iz Beograda juri sa dva koloseka normalna velika železnica sa engleskim lokomotivama. To znači

jedno 8 do 9 sati do Splita, a jedno 4 do 4 1/2 do Sarajeva. Probajte samo zamisliti! Zar nije to divan san? I znate li ko će biti u našem narodu vlada, koja to izvede i ljudi koji to učine. Probajte to samo zamisliti! Pomislite na našu trgovinu, izvoz, pomislite na vojsku, na državnu upravu, na strance, na novce, koje će gradnja i stranci ostaviti, pomislite na ugled, na položaj naš, na poverenje koje ćemo dobiti, na naš novac, na konzekvencije koje će stvar imati. Pustite malo maha Vašoj uobrazilji, pa ćete videti, kako je to pogotovo za današnje sitničave dane divna i velika slika, koja nam se pred očima stvara. I osetićete, da je to dovoljno, da samu stvar pravda i svakog oduševi.

Moleći Vas za hitno rešenje ostajem odani:

Signatura I, ZR-52 *Josif Rajačić.*

* * *

61.

Uroš Predić — Josifu Rajačiću. Pismo je vezano za izradu portreta Josifa Rajačića, koji se do 1976. godine nalazio u vlasništvu naslednika, kada je prodat jednoj privatnoj osobi.

Beograd, 30. decembra 1939.

POŠTOVANI I DRAGI GOSPODINE BARONE,

Primio sam Vašu ljubaznu i kompaktnu čestitku za Božić i Novu Godinu u vidu četiri velike banke, čime ste olakšali sebe, a mene opteretili zahvalnošću. Vaš portre zadovoljno me gleda, i čeka da bude izložen, a to će biti tek na proleće kada bude izlagalo društvo „Lada", čiji sam počasni doživotni pretsednik, pa sam kao takav moralno obavezan da sa tim društvom izlažem; inače ne učestvujem ni u kojim drugim izložbama.

Izreku (devizu) na Vašem grbu ispisao sam ipak ja svojeručno jer nisam mogao taj posao da ponudim kojekomu; a pravi akademski slikar mogao bi tu ponudu primiti kao poniženje na stepen firmopisca.

Kada bude tomu vreme, ja ću Vas zamoliti za orginalni okvir koji se nalazi kod Vas.

Ostajte zdravo, i obradujte me skoro svojom posetom.

Sa odličnim poštovanjem

odani Vam

Signatura I, ZR-57 *Uroš Predić.*

АНКИЦА ВАСИЋ

СТРАЖА (1878—1879)

*Садржај и предметни регистар**

Стража, „књига за науку, књижевност и друштвени живот", први је социјалистички часопис у Војводини који је излазио од септембра 1878. до марта 1879. године.

Часопис је излазио једанпут месечно, у свескама, формата 24×16, а штампан је ћирилицом. Издавач и уредник часописа био је Лаза Пачу, и штампан је у штампарији Арсе Пајевића у Новом Саду. У периоду од 1878. до 1879. године изашло је из штампе укупно шест свезака: у 1878. години свеска за септембар, свеска за октобар и свеска за новембар—децембар, а у 1879. години свеска за јануар, свеска за фебруар и свеска за март. Стране часописа пагиниране су тако да свако годиште чини једну целину; прво годиште има 548, а друго годиште 456 страна.

Сви чланци у часопису груписани су по тематици. У првој свесци за 1878. годину *Стража* доноси на првој страни садржај прве свеске, а на крају треће свеске за 1879. годину дат је садржај прве, друге и треће свеске за 1879. годину. У овом садржају чланци су груписани на следећи начин: *Научни и поучни чланци, Историја, Дописи, Позоришна дела и песме, Разни чланци, Књижевни преглед* са поделом на: *а) Српскохрватска књижевност* и *б) Страна књижевност*, и *Научна хроника* са посебним додацима под називом *Губитци* и *Смесице*. На последњој страни прве и треће свеске за 1878. годину, и прве свеске за 1879. годину штампана је *Библиографија* издања нових књига и часописа из наше и других земаља.

Стража је доносила прилоге из области књижевности, природних наука, историје, економије и актуелних друштвено-политичких од-

* О *Стражи* су писали: Јосип Мирнић, Раднички покрет у Бачкој до формирања Социјалдемократске партије Угарске, Нови Сад 1963, 180—190; Радослав Перовић, Прилог библиографији српског радничког покрета (до 1919), Београд 1957, 172; Милана Бикицки, Ана Кањански, Библиографија новосадске штампе 1824—1918, Нови Сад 1977, 72.

носа, а већина чланака у часопису потписана је иницијалима или псеудонимом.

Садржај *Страже* обухвата: садржај по ауторима, предметни регистар, регистар иницијала, псеудонима и скраћеница, затим, списак неразрешених иницијала, псеудонима и скраћеница, и списак аутора.

У садржају по ауторима библиографске јединице обележене су редним бројевима, сложене азбучним редом презимена, а у оквиру једног аутора азбучним редом наслова прилога. Прилози са неразрешеним презименима и именима аутора стављени су по азбучном реду одговарајућег слова. Сви непотписани прилози груписани су под одредницом АНОНИМИ, а разни ситни прилози под одредницом СИТНИ ПРИЛОЗИ. Ова одредница смештена је на крају азбуке, иза слова Ш.

Наслови библиографских јединица дати су писмом којим су одштампани у часопису.

У предметном регистру одреднице су сложене азбучним редом назива и садрже број библиографске јединице у садржају по ауторима, као и број, односно бројеве страна на којој се помиње одредница. Уколико се одредница помиње у више библиографских јединица, све јединице се наводе, а подаци се одвајају тачком и зарезом (;) и одштампани су курзивом.

Наслови књига, серијских публикација и других прилога одштампани су у предметном регистру курзивом.

ПОГРЕШКЕ У „СТРАЖИ"

Погрешна пагинација:

Књига I, 1878, свеска 3	— уместо стране број 515, 523, стоји 115, 223
Књига II, 1879, свеска 2	— уместо стране број 253, стоји 153
свеска 3	— уместо стране број 346, 390, 391, 419, стоји 146, 290, 291, 119

РЕГИСТАР ИНИЦИЈАЛА, СКРАЋЕНИЦА И ПСЕУДОНИМА

Ахил.	— Томић, Јаша (95, 96)
Бон.	— Боначић (22, 23)
В. Пел.	— Пелагић, Васа (63, 64)
— ић —	— Марковић, Никола (39)
Ђ. Јакшић	— Јакшић, Ђура (33, 34)
З. Ј. Ј.	— Јовановић Змај, Јован (36)
Ј. Ж.	— Жујовић, Јован (28, 30)
Један сасвим прост стражар	— Тодоровић, Пера (85)
П. Лавров	— Лавров, Петар (37)
Тод.	— Тодоровић, Пера (68—84, 86—90)
Х. О.	— Пачу, Лаза (42—62)
Шрам	— Шрам, Конрад (104)

НЕРАЗРЕШЕНИ ИНИЦИЈАЛИ, СКРАЋЕНИЦЕ И ПСЕУДОНИМИ

— а —
— вић
Један социјалистички пропагандиста
М.
Р...
С.
ч.

САДРЖАЈ ПО АУТОРИМА

— а —:

1 — *Шта знамо о узроцима појава у органској природи.* Шест предавања радницима у музеју за практичну геологију. Од професора Хекслија (Прештампано из „Народнога гласника"), I, 1878, 3, 495—500.

АНОНИМИ:

2 — Антун Јакић. (Некролог), II, 1879, 1, 139—140.
3 — Библиографија, I, 1878, 1, 172, 3, 543—547; II, 1879, 1, 151—152.
4 — *Deutscher Jugendschatz* с додатком: Hausgesundheitspflege und Jugenderziehung. (Из) *Arbeiter-Wochen-Chronik,* I, 1878, 3, 503—504.
5 — *Дисциплинарна правила за учитеље српских народних* веросаконских школа, у опсегу православне српске карловачке митрополије, издана наредбом срп. народно-црквеног школског савета, у Новом Саду, српска нар. задружна штампарија 1876, I, 1878, 3, 491—495.
6 — A. Hovelacque et J. Vinson: *Études de Linguistique et d'Etnographie,* Париз, 1878, I, 1878, 1, 165—168.
7 — *Život i djela glasovitoga viteza Dona Quixotta de la Mancha.* Španjolski napisao Miguel de Cervantes Saavedra. Po francеskom, za mladež priređenu izdanju hrvatski napisao Jos. Eugen Tomić. U Zagrebu 1879. Nakladom kr. sveučilištne knjižare Fr. Župana. 8 Стр. 267, II, 1879, 1, 124.
8 — Илија Милосављевић-Коларац. (Некролог), II, 1879, 1, 139.
9 — Љубен Каравелов. (Некролог), II, 1879, 1, 141—142.
10 — Матија Месић. (Некролог), II, 1879, 1, 140—141.
11 — Микрофон. (Из) („*Der Naturforscher*" Nr 22, 1 Juni 1878), I, 1878, 3, 518.
12 — Морају бити непријатељи. (Преписка два друга). С рускога превео Ј. Жујовић, II, 1879, 1, 40—48, 2, 178—194, 3, 386—398.
13 — Нова класификација животиња. „*Bulletin scientifique du departement du Nord*", 1877, Nr. 2, I, 1878, 3, 518—520.
14 — Нова употреба сунчане топлоте, I, 1878, 3, 520.

15 — „*Отечественыя Записки*" 1878. бр. 8. Август (Г. LXVIII). Санктпетербургъ., I, 1878, 2, 328—331.
16 — *The People of Turkey*. Twenty Years' Residence among Bulgarians, Greeks, Albanians, Turks, and Armenians. By a Consul's Daughter and Wife. Edited by Stanley Lane Poole. In Two Volumes. (Murray), I, 1878, 2, 332.
17 — Скупштина у Србији. I. Промена министарства. II. „Предузимање нужних мера". III. Резултати избора. IV. Бирање места и састанак скупштине. V. По јутру се дан познаје, I, 1878, 3, 521—526.
18 — Слике из нишке скупштине. I. Напад М. Трифунца на Н. Пашића и опозицију, II, 1879, 2, 262—267.
19 — Богољуб Јовановић: *Статистичке белешке*. Прештампане из „Срп. Новина". У Београду у држ. штампарији 1878. На 12-ни 186 стр., I, 1878, 2, 315.
20 — Суд + Џ. Стуарта Мила о социјализму, II, 1879, 1, 95—106.
21 — Zaborowski: *L'homme préhistorique*. (Bibliothèque utile, XV). Paris, Germer Baillière. 1878. g. 190 str., J, 1878, 2, 332—335.

БОНАЧИЋ:

(Бон.)

22 — Румунски сељак, I, 1878, 2, 295—300, 3, 431—440.

БОРИСАВ, Е. И.:

23 — Галички Малоруси и њина књижевност, I, 1878, 1, 116—122.

— вић:

24 — Стојан Новаковић: *Ђуро Даничић или филологија и књижевни језик српски 1847. и 1877*. Приликом прославе тридесете године књижевнога рада Даничићева. На по се штампано из *„Српске Зоре"*. У штампарији јерменскога манастира (В. Хајнрика) 1878. 19 страна 4-не., I, 1878, 3, 486—491.
25 — Сима Јовановић. (Некролог), I, 1878, 3, 535.
26 — Стеван Митров Љубиша. (Некролог), I, 1878, 534—535.

ГОГОЉ, НИКОЛАЈ В.:

27 — Ревизор. Шаљива игра у пет чинова. Написао Никола Гоголь. (Превод с руског), I, 1878, 1, 125—136, 2, 260—269, 3, 398—410; II, 1879, 1, 63—81, 2, 244—255.

ЖУЈОВИЋ, ЈОВАН:

(Ј. Ж.)

28 — Антропологија на Париској изложби, I, 1878, 3, 505—518.
29 — Деоба људских раса, II, 1879, 3, 399—417.
30 — Дарвиново дело о плођењу биљака, II, 1879, 1, 129—138.

ИГО, ВИКТОР:

(Хиго, Виктор)

31 — Историја једног злочина. По казивању једнога сведока. Од Виктора Хига. (Превод с француског), I, 1878, 1, 53—89, 2, 227—257, 3, 381—396; II, 1879, 1, 49—62, 2, 221—241.

ИЛИЈЕВ, В.:

32 — Вести из Бугарске, II, 1879, 1, 82—87.

ЈАКШИЋ, ЂУРА:

(Ђ. Јакшић)

33 — Станоје Главаш, драма у пет чинова. Од Ђ. Јакшића, I, 1878, 3, 412—423.

34 — Стража. I, 1878, 1, 137—138.

ЈЕДАН СОЦИЈАЛИСТИЧКИ ПРОПАГАНДИСТА:

35 — Вести из Србије. (Из два приватна писма.) I. II. Привремени закон за ослобођене крајеве, I, 1878, 3, 424—430.

ЈОВАНОВИЋ ЗМАЈ, ЈОВАН:

(З. Ј. Ј.)

36 — Част им! (Из Фрајлиграта), I, 1878, 1, 123—124.

ЛАВРОВ, ПЕТАР:

(Лавров, П.)

37 — Писма о радничком социјализму. I. Опште и месне задаће социјализма, I, 1878, 1, 90—98.

М.:

38 — Сеоски земљораднички фонд, II, 1879, 2, 267—272.

МАРКОВИЋ, НИКОЛА:

(— ић)

39 — Атентати на цара Виљема и немачка социјална демократија, I, 1878, 2, 275—295.

МАРКОВИЋ, СВЕТОЗАР:

40 — (Писма). Школа и васпитање. I. Изучавање педагогије. (Из писма А... Н. и М... Н.). II. Задаћа школе. (Из писама А... Н. и М... Н.). III. Морално васпитање. (Из писама А... Н. и М... Н.). IV. Разреди у школи. (Из писама А... Н. и М... Н.). V. Како ваља развијати људе. (Из писма А... Н. и М... Н.), I, 1878, 1, 40—52. Социјализам и социјалисте. I. Социјална демократија. (Из писма Н... М... ћу). II. Ко је социјалиста и

како постаје? (Из писма А... Н... и М... Н...). III. Изучавање социологије. (Из писма Љ. Белимарковићу). IV. Социјалисте и наука. (Из писама А... Н...). V. Проучавање друштвене борбе на западу. (Из писма А... Н... и М... Н...). VI. Социјалисте и специјално знање. (Из писма А... Н. и М... Н...). VII. Лекар и учитељ. (Из писма А... Н. и М... Н.). VIII. Сувишно теорисање шкоди. (Из писма Н... М...ћу). IX. Бољи људи. (Из писма А... Н. и М... Н.). X. Социјална револуција. (Из писма Н... М...ћу). XI. Остварење социјализма. (Из писма Н... М...ћу). XII. „Будите мудри као змије, а невини као голубови". (Из писма А... Н... и М... Н.). XIII. Ђачке дружине. (Из писма Н... П...ћу), I, 1878, 2, 175—201. Оцена партија. I. Либерали. Из писама Љуби Бели-Марковићу. II. Конзервативци, I, 1878, 3, 343—368.

МИЈАТОВИЋ, ЂОКА:

41 — Материја, I, 1878, 1, 24—37.

ПАЧУ, ЛАЗА:

(Х. О.)

42 — Иван В. Поповић: *Гимнастика као установа за развијање телесне и моралне снаге човека и народа.* Писма једноме пријатељу. У Темишвару. Издање и штампа „Народног гласника". 1878. 8 мина. Стр. 166, I, 1878, 3, 482—486.

43 — W. Liebknecht: *Zur Grund und Bodenfrage.* Zweite vervollständigte Auflage. Leipzig. Druck und Vlg der genossenschaftcbuchdrukerei. 8-мина. Стр. 200, I, 1878, 2, 317—328.

44 — Дарвинова теорија о постанку врста, II, 1879, 2, 195—207.

45 — *Издања Чупићеве задужбине.* (Књига) I—X, Београд (1875—1878), II, 1879, 2, 287—297.

46 — Ivan Filipović: *Jagodnjak.* Sbirka pjesama i pripoviedaka. Knjižnica za mladež, knjiga I. Izdaje hrvatski pedagogijsko-književni sbor. U Zagrebu 1878. Nakladom hrv. pedag. knj. sbora. Укоричено. 8. Стр. 118, II, 1879, 1, 123—124.

47 — др Л. Радивојевић: *Како се чува и негује здравље женскиња и мале деце.* (Друго поправљено издање). Књиге за школу и народ. Свеска прва. Н. Сад. Издање штампарије А. Пајевића. 8-на. Стр. 64, II, 1879, 1, 119—120.

48 — *Literarische Berichte aus Ungarn* über die Thätigkeit der ungarischen Academie der Wissenschaften und ihrer Commissionen, des ung. National-Museums, der Kisfaludy-Gesellschaft der histor. Gesellschaft, der naturwissenschaftlichen und anderer gelehrter Geselleschaften und Anstalten, sowie auch einzelner Schriftsteller. Herausgegeben von Paul Hunfalvy. Järlich 4 Hefte 4 fl. ö. W. Budapest. Carl Knoll, academischer Buchhändler, II, 1879, 1, 124—126.

49 — *Мала библиотека.* Св. I а) пчеле, б) разговор с једним либералом од Д. И. Писарева. 62 стр. 16-на Св. II. Четири приче. 56

стр. 16-на. Обе су издање Л. Нанчића, а изашле из штампарије А. Пајевића у Н. Саду 1877, I, 1878, 1, 139—140.

50 — *Naturwissenschafliche Elementarbücher.* Für den ersten Unterihct in Elementar-, Mittel-, Real- und Töchterschulen. Herausgegeben von T. H. Huxsley, H. C. Roscoe und Balfour Stewart. Rechtmässige deutsche Ausgabe. Mit Abbildungen. Strassburg, Vlg von Karl J. Trübner. 16-ина. Стр. до 120, I, 1878, 2, 335—336.

51 — *Die neue Gesellschaft.* Monatsschrift für Socialwissenschaft herausgegeben von Dr. F. Wiede. Zürich Verlag der „neuen Gesellschaft", I, 1878, 2, 336—338.

52 — *Почетци књижевне узајамности.* Из руског журнала *„Вьстник Европы".* Из свеске за август 1878. Приказ друге свеске „Новине" Ив. С. Тургењева, II, 1879, 2, 280—286.

53 — Jules Verne: *Put oko zemlje za osamdeset dana.* Pohrvatio T. M. Na sviet izdala „Matica hrvatska". Sa 54 drvoreza. U Zagrebu, tiskom dioničke tiskare. Вел. 8-ина стр. 188, I, 1878, 2, 315—317.

54 — Никола Гоголь: *Ревизор.* Шаљива игра у пет чинова. „Стража" свеска I—V, II, 1879, 2, 315—319.

55 — Драгоманов: *Русија и балканско питање.* Превод с руског. Нови Сад. Издање Николе Марковића 1877. IV и 63 стр. 8-не., I, 1878, 1, 143—148.

56 — Снага, I, 1878, 2, 202—213.

57 — *Statistik des Königreiches Ungarn.* Nach den neuesten Quellen bearbeitet von Prof. J. H. Schwicker. Stuttgart, Verlag der J. G. Gotta'schen Buchhandlung. 8-мина. Стр. 859, I, 1878, 3, 501—503.

58 — Теорија о постанку васионе и развитак земље, I, 1878, 369—380.

59 — *Усташки проглас народних права.* (Друго разјашњено издање). Штампарија А. Пајевића, I, 1878, 1, 160.

60 — Др. Ц. К. Далтон: *Физиологија и хигијена за школу и кућу.* С француског превео по преводу Др. Е. Акосте М. Ђ. Милићевић. У Београду у државној штампарији 1878. 8-на. Стр. 157, II, 1879, 1, 120—122.

61 — Dr. Herman Klenke: *Školska dijetetika.* Pedagogijska biblioteka. Izdaje hrvatski pedagogijsko-književni sbor. Knjiga V. Zagreb, Naklada hrv. Pedagogijsko-književnog sbora, 1878. 8-мина. Стр. 195, I, 1878, 3, 500—501.

62 — Шта знамо о животу, II, 1879, 1, 23—39.

ПЕЛАГИЋ, ВАСА:

(В. Пел.)

63 — Аустрија као цивилизатор у Босни и Херцеговини, I, 1878, 3, 526—530.

64 — Шест херцеговачких племена као шест малих република, I, 1878, 2, 271—275.

ПОДОЉИНСКИ, С.:

65 — Социјализам и Дарвинова теорија. I. Нападаји на социјализам. II. Животињска друштва. III. Сувишак рада. Борба за опста-

нак. Насељеност. IV. Развиће и усавршавање. V. Идеализам Јакобиа и критика Шмита. VI. Дарвинизам и неједнакост. Физичко развиће радника. VII. Дарвинов принцип примењен на друштвени живот. Подела рада, оруђа и машине. Кооперација. Удружена борба с природом, II, 1879, 2, 155—177.

Р . . .:

66 — Последице рата. I. Да видимо где смо. II. Тешкоће тога посла. III. Последице ратова у опште. IV. Последице српскога рата. V. Шта да се ради?, I, 1878, 1, 98—116.

С.:

67 — Vjekoslav Klajić: *Prirodni zemljopis Hrvatske.* U Zagrebu 1878. Nakladom „Matice Hrvatske". Tiskom C. Albrechta. 8 str. 406. (sa 42 slike i 1 kartom), II, 1879, 2, 297—308.

ТОДОРОВИЋ, ПЕРА:

(Тод., Један сасвим прост стражар)

68 — *Die Volkshalle,* monatsschrift für Volksbildung und Aufklärung. Herausgeber Hugo Terbers und Friedrich Häncker. (Народна Трибуна, месечни журнал за образовање и просвећивање народа.), II, 1879, 2, 329—331.

69 — Гогоњ о своме Ревизору. Одломак из писма што га је Гоголь, одмах после прве представе свога ревизора писао, једном књижевнику, II, 1879, 2, 258—261.

70 — Еркман-Шатријан: *Два брата,* приповетка, превео с француског Мил. Ђ. Глишић. Издала књижара В. Валожића у Београду, у државној штампарији 1878. год., на 8-ни стр. 234, I, 1878, 2, 307—311.

71 — Victor Hugo: *Devedest tri,* roman, prevela M. F. U Kraljevici. Tisak i naklada „Primorske tiskare" 1877. На шеснаестини, 889 стр., I, 1878, 1, 152—158.

72 — М. Драгомановь: *До чего довоевались?.* Женева 1878. год., на малој 16°, 26 стр., II, 1879, 1, 126—128.

73 — Ч. Х. Спурџон: *„Дођи и добро дошао",* проповед, превео Ч(едомиљ) М(ијатовић). У Београду у државној штампарији 1878. год. на 8-ни 22 стр., II, 1879, 1, 122—123.

74 — Ђура Јакшић. (Некролог), I, 1878, 3, 531—533.

75 — др. Милан Савић: *Историја бугарскога народа до пропасти државе му.* У Новоме Саду, издање „српске народне задружне штампарије". 1878. на средњој осмини, 128 страна, I, 1878, 1, 158—160.

76 — Књижевна писма. Прво писмо—пето писмо; шесто—осмо писмо, I, 1878, 1, 5—22; 2, 214—226.

77 — Проспер Мериме: *Коломба или крвава освета на Корзици.* Приповетка, с француског превео Милован Ђ. Глишић. Издала књижара Велимира Валожића, у државној штампарији 1877. год., на средњој осмини, 192 стране, I, 1878, 1, 148—152.

78 — *„О противности у мушкој и женској нарави"* или злостављање психологије. Јавно предавање у српској читаоници у Н. Саду, читао га 4. дец. 1877. год. М. Савић, а затим наштампано у календару „Српски Соко" за 1879. год., I, 1878, 3, 474—481.

79 — Одломци из Дневника једног добровољца. (Успомене из српско-турскога рата 1876. год.), II, 1879, 1, 3—22; 2, 208—220; 3, 420—452.

80 — М. Ђ. Милићевић: *Општине у Србији,* отштампано из „Годишњице Николе Чупића": у државној штампарији у Београду 1878. год., 8-ни, :8 стр., II, 1879, 1, 112—119.

81 — *Орао,* велики илустровани календар за 1879. год., уређује Стеван В. Поповић, година пета. У Н. Саду, издање штампарије Арсе Пајевића 1878. год. Издање у 20.000 примерака (?) на 4-ни, 139 стр., I, 1878, 2, 311—314.

82 — H. L.: *Zur orientalischen Frage* oder Soll die socialistische Arbeiter-Partei türkisch werden? Ein Mahnwort an die deutsche Socialdemokratie. Zürich. Verlag der Volksbuchhandlung 1878, I, 1878, 1, 160—165.

83 — *Певанија Змај-Јована Јовановића.* Издаје српска књижара Браће М. Поповића у Новоме Саду, српска народна задружна штампарија, 1879. год. Свеска прва, на великој 8-ни 64 стр., II, 1879, 1, 107—112.

84 — Писма Светозара Марковића. Од издавача, I, 1878, 1, 38—40.

85 — Срдита немоћ. (Писмо г. Милану Ђорђевићу доктору и уреднику *„Заставе"* и *„Сокола"*), I, 1878, 3, 441—473.

86 — *Српски соко,* велики илустсровани календар за годину 1879, издаје и уређује др. Милан Ђорђевић, у Н. Саду, српска народна задружна штампарија 1878. Година друга, на 4-о 115 стр., I, 1878, 2, 311—314.

87 — Михајло Чајковски: *Термолама,* приповетка, с пољскога превео Мита Ракић. Београд, државна штампарија 1879, на 16-ни 63 стр., II, 1879, 2, 308—310.

88 — *Три месеца под снегом,* дневник једнога младог обитника Јуре с француског превео С. Бајаловић професор, штампано трошком фонда пок. архимандрита Самуила. У Београду, у државној штампарији 1878. На 8-ни 85 стр., I, 1878, 2, 301—307.

89 — Данило Медић: *У руском табору 1877—1878,* Београд, у државној штампарији, 1870, на 8-ни, 140 стр., II, 1879, 2, 310—315.

90 — Коста Ристић: *Фриште фире,* шала у једном чину, у Новоме Саду, трошком књижаре браће М. Поповића, 1879, на 16-ни, 30 стр., II, 1879, 2, 319—328.

ТОМИЋ, ЈАША:

(Ја . . ., Ахил.)

91 — Ко је крив, II, 1879, 3, 418—419.

92 — Луда, I, 1878, 2, 258—259.

93 — На велики петак, II, 1879, 2, 242—243.

94 — Некад и сад, I, 1878, 2, 270.

95 — Прут, II, 1879, 2, 256—257.
96 — Слепа мајка. (Из Беранжера), I, 1878, 3, 397.
97 — Хлеба!... Хлеба!... (Посвећено једном либералу), I, 1878, 3, 411.

УРЕДНИШТВО:

98 — Да се зна, I, 1878, 1, 171.
99 — Изјава, II, 1879, 3, (453).
100 — Од Уредништва, I, 1878, 1, 23.
101 — Позив на претплату, I, 1878, 3, 548.

ч.:

102 — И. С. Тургењев: *Новина*. Роман. С рускога превео П. Тодоровић. Мала библиотека. Св. III. и IV. Издање штам. А. Пајевића у Н. Саду 1878. Св. И. XVI. и 252 стр. и II 324 стр. вел. 16-не, I, 1878, 1, 140—143.

ЧОРНЫЙ, Е. И.:

103 — Религиозно сектаторство у Русији, у свези с историјом Русије, II, 1879, 1, 87—94, 2, 272—279.

ШРАМ, КОНРАД:

(Шрам)

104 — Неколико чланака из народне економије. (Превод с немачког). I. Рад и његова подела. II. Луксуз. III. Подела зараде. IV. Вредност робе. V. Вредност услуге. VI. Цена. VII. Капитал. VIII. Радна снага као роба. IX. Производња велике вредности, II, 1879, 3, 339—385.

СИТНИ ПРИЛОЗИ:

105 — (Прикази), I, 1878, 1, 169—171.
106 — Смесице, I, 1878, 2, 338—340, 3, 536—542; II, 1879, 1, 143—150, 2, 332—335, 3, 456.

РЕГИСТАР

А

Абдул-Керим *106*, 148
Азија *28*, 512, 515
Аjнози *28*, 512
Академија знаности и уметности *2*, 140
Александар I, руски цар *12*, 179 — II, руски цар *89*, 313
Алексинац *35*, 424 — битка 1876. г. *79*, 5—10, 12—15, 17, 20, 22, 208, 209, 212, 218, 219, 420, 422—424, 431, 435, 439, 442
Алжир *28*, 511, 513
Али-Сајиб паша, заповедник турске војске *79*, 7—10, 13, 14
Алимпић Ранко, генерал *74*, 532
Америка *28*, 515
Амици Ђанбатиста, биолог *30*, 131
анатомија *60*, 121
Анђелковић Јаков *45*, 289
Анжер *88*, 305

Annaire statistique de la France *106*, 146
Антоновић Холштај Димитрије *79*, 421, 429, 430, 452
антропологија *28*, 505—518; *29*, 399—417
Anthropological Review (London) *28*, 516
антрополошко друштво *28*, 505
апсолутизам *37*, 90
Аракчејев Алексеј А., руски министар *55*, 145
Arbeiter-Wochen-Chronik *106*, 537
Аркол-битка *31*, 54
Арнаути *79*, 432
Арним — *Pro nihilo* *90*, 328
археологија *28*, 507
Аскаков, руски министар *52*, 284; *72*, 126
Атињани *19*, 104
Аугзбуршке опште новине *82*, 162
Ауер *39*, 287
Ауербах Бертолд, немачки књижевник *65*, 156
Аурелијан, римски цар *22*, 295
Аустерлиц — битка *31*, 54
Аустрија *28*, 511, 515
Аустро-Угарска *23*, 116; *52*, 281; *68*, 329—330; *82*, 163—165, 167, 168; *103*, 278 — окупација БиХ *63*, 526—530; *64*, 271 — становништво *106*, 332—335
Ахмет-Ејуб паша *79*, 423

Б

Бајлони *79*, 213
Бајо Пивљанин *64*, 272
Бакер Роберт *65*, 173
Балаицки, уредник *Јединства* *85*, 459
Балкан *32*, 85; *85*, 459
балкански народи *66*, 98
балканско питање *54*, 143—148
Банат *40*, 195, 196; *74*, 531
Бањани, херцеговачко племе *64*, 271
Баски — језик *6*, 165
Бачка *40*, 195, 196
Бебел Август *39*, 287
бегови *63*, 527
Бекстер Дедл *104*, 352, 353
Белгија *106*, 537, 538
Белимарковић Љуба *17*, 521; *40*, 344, 368
Белоруси *28*, 512
Бемерт *85*, 465
Беницки Ст. *76*, 14; *79*, 441
Београд *8*, 139; *9*, 141, 142; *17*, 525; *74*, 531—533; *79*, 437; *84*, *38*, 39; *106*, 538
Берберн *28*, 512
Берлин *28*, 505 — индустрија *106*, 146, 537
Berliner Freie Presse, немачки социјалистички лист *39*, 279
Берлински конгрес *32*, 86, 87; *52*, 281, 282; *72*, 126
Бернар Клод *30*, 138
Бертилон *28*, 513
Бесарабија *22*, 423; *85*, 457, 458; *106*, 147
Беч *10*, 140; *23*, 120; *26*, 534; *28*, 505; *74*, 531
Бечкерек *6*, 168
Бечки сабор (1861—1862) *26*, 534
Бечко државно веће *26*, 534
Бизмарк Ото, немачки канцелар *5*, *491*, 492; *39*, 276, 277, 281, 288, 289, 290—294; *90*, 328; *106*, 146
Биржевајa газета *72*, 126
бирократија *54*, 316—318 — у Србији *40*, 344, 345; *54*, 319
битка — код Делијона 424 г. пре н. е. — Амфиполиса 422 г. — Мантинеја 418 г. — на Сицилији 414 г. пре н. е. — Егоспотамоса 407 г. пре н. е. *66*, 103
Бифон (Buffon) — *Histoire naturélle générall et paticuliére* *28*, 505, 508; *29*, 400, 401, 414, 417
Благојевић Јован, учитељ, уредник *Голуба* *3*, 151
Блазнавац Миливоје Петровић *15*, 331; *40*, 344, 357
Блос *39*, 287
Блуменбах Фридрих, антрополог — *Beiträge zur Naturgeschichte* *28*, 505, 508, 509; *29*, 401, 402, 404, 414
Богдан од Марамароша, молдавски кнез *22*, 296
Богишић *105*, 169, 170
Богосављевић Адам *17*, 523, 524, 526; *80*, 114
богумили *75*, 159; *80*, 115; *88*, 306
бојари *22*, 296
Бока Которска *26*, 534
бокељски устанак *26*, 534
Бонапарта Луј *31*, 54, 55
— Наполеон I *31*, 53, 55
— Наполеон III *31*, 53
Бордо *88*, 305

Бори де Сен-Венсен *29*, 409
Борил, бугарски цар *75*, 159
Борис, бугарски кнез *75*, 159
Босна и Херцеговина *40*, 195, 196, 346; *52*, 282; *59*, 160; *72*, 127; *79*, 433 — окупација 1878. г. *63*, 526—530 — племена *64*, 271—275 — спахијски систем *63*, 527—528
Бошковић Ј. *24*, 491
— Стојан, уредник *Јединства* *40*, 354; *46*, 289
Браке *39*, 287
Брисел *31*, 53
Бровн-Секар *62*, 38
Брод (Славонија) *10*, 140
Брока П. *28*, 506, 509, 510; *29*, 406
бронзано доба *28*, 515
Броњар Александар, геолог *30*, 131
Бугари *32*, 82—87; *55*, 144; *72*, 127, 128; *79*, 210; *85*, 456; *89*, 312—314; *106*, 148
Бугарска *9*, 142; *16*, 332; *28*, 512; *52*, 282, 283; *65*, 158, 159; *79*, 433; *106*, 148
Будва *26*, 534
Будим *63*, 528
Буковина, друштвено књижевни покрет у Малорусији *23*, 116, 117
Букурешт *9*, 142
Bulletin, социјалистички часопис Јурске федерације *37*, 97
Булоњ *31*, 54
Bürgzcitung (Берлин) *39*, 282
Бурж *88*, 305
буржоазија *37*, 94, 95; *43*, 320
Бушмани *28*, 512

В

Вагнер *85*, 467
Вајан Себастијен, биолог *30*, 131
Вандеја *71*, 153
„Вартоломејска ноћ" *88*, 304, 305
васиона — закони *41*, 25, 27; *58*, 369
васпитање *4*, 503, 504; *40*, 42—50; *42*, 482—486
Вебер *10*, 140
Велер, биолог *62*, 26
Великоруси *103*, 278
Велимировић Ј. *79*, 439, 442, 443 — Стева *79*, 420, 434, 435, 436—439
Верешмарти Михаил *48*, 126
Верн Жил *53*, 315, 316
верске секте *103*, 272—279
Весник Европе 15, 329; *49*, 139; *52*, 283, 286; *66*, 120
Видин *79*, 7
Видов-дан 40, 352—354
Vienac — о *Стражи 106*, 340, 537
Византија *75*, 159; *103*, 276
Вила 9, 142; *87*, 310
Виљем II, немачки цар *39*, 275—295; *82*, 161
Вирej *29*, 404
Витковић Никола *17*, 524, 526
вишак вредности *104*, 380—385
Владимир, град у Русији *103*, 90
Влајковић Ђока *40*, 360, 361
Влашка, област у Румунији *22*, 295, 296
Војводић, капетан српске војске *76*, 20
Volkszeitung, берлински лист *39*, 279, 283
(Die) Volkshalle 68, 329—331
Vorwarts, орган социјалистичке радничке партије Немачке *37*, 97; *39*, 278, 281, 282; *82*, 161; *106*, 340
vorschussverein — произвођачка задруга у Немачкој *39*, 289
Врање *85*, 471
Вукаловић Лука *64*, 272
Вуловић Светислав *45*, 289
(Die) Wage 37, 97

Г

Габон *28*, 512
Гајзер В. *4*, 503
Галипољ *85*, 459
Галиција *28*, 511 — народно књижевни покрет *23*, 116—122
Galois 39, 284
Гарашнин Илија *40*, 357
Гарибалди — устанак *66*, 102
Гаригу *20*, 334
геологија *58*, 378
Гершић Гига — скупштина 1878. г. *80*, 114
Geschichte der Bulgaren — Константин Јиречек *75*, 158
главар *64*, 272
Глас јавности 40, 367
Гласник 106, 144
Глишић Милован *70*, 308 — Милош *17*, 524; *80*, 114
Гоголь Николај В. — *Ревизор 54*, 315—319 — *Тарас Буљба 103*, 93
Голос 72, 126
Голуб 3, 151
гравитација *58*, 371

Гражданин 85, 456
Грегор III, римски папа *88,* 305
Грибен Теовалд, берлински издавач *106,* 146
Громада, украјинске новине *23,* 118
Громадски Друг (раније *Друг*) *23,* 120—122
Гружа *17,* 525
Грујић Јеврем *17,* 521, 523
— Сава *17,* 521, 523; *35,* 428; *40,* 367; *79,* 217, 431, 444
Грци *29,* 399; *32,* 85; *82,* 163
Грчка *79,* 433

Д

Daily News 106, 538
Далмација *23,* 534; *40,* 195
Далтон Ц. К. *60,* 120—122
Дамјановић Иван *17,* 524, 526
Даница 87, 310
Даничић Ђура *24,* 487—491; *45,* 289
Данска *26,* 534; *28,* 515
Дарвин Чарлс *28,* 516; *62,* 34 — дарвинизам и социјалисти *65,* 155—177 — плођење биљака *30,* 129—138 — теорија о органској природи *1,* 495—500 — теорија о постанку врста *44,* 195—207
декабристи *103,* 277
Делиград — битка 1876. г. *79,* 5—8, 435
Делпино — о плођењу биљака, *30,* 132, 134
Демелић *105,* 169, 170
Демлер *39,* 287
Демоаје *20,* 334
демографија *28,* 507, 513
Denker-Volk 106, 146
Де-Пепо — о радничком социјализму *37,* 97
десетина, турски данак *64,* 272
Deutscher Jugendschatz 4, 503, 504
Дикенс Чарлс *65,* 156
Димитријевић Миша *40,* 359
Диран *103,* 278
Диринг *85,* 467
дихогамија *30,* 132
Доброљубов Николај А. *9, 142; 102,* 141
Добруца *22,* 433, 434; *85,* 457, 458; *106,* 147
Драгашевић, пуковник *79,* 443
Драгоманов М. *55,* 144 — о руској књижевности *23,* 119, 120 — о балканском питању *106,* 147, 148
драгонаде *88,* 304, 305
Дракон, грчки законодавац *104,* 368
Драшковић, гроф *67,* 299
Друг, лист *Лавовске академијске дружине 23,* 119, 120, 121
друштвена статистика *45,* 290—297
друштвени односи *12,* 386—398
Дукс др. — о Верешмарти Михаилу *48,* 126
Дунав *22,* 296; *27,* 127, 128; *37,* 95
духоборци, верска секта *103,* 93, 94
Душински *28,* 512

Ђ

ђачке дружине — код Срба *40,* 201
Ђорђевић Владан, мајор *79,* 424, 426, 429, 444, 445, 452
— Милан, уредник *Заставе* и *Сокола 19,* 95, 96; *85,* 441—473; *106,* 149
— Никола *79,* 213
Ђунис *79,* 211, 212
Ђурић Милан *17,* 524
— Милош *60,* 122

Е

Европа *28,* 515; *32,* 87; *66,* 108; *68,* 329; *85,* 459
Egalité, француски социјалистички часопис *37,* 97
Египат *28,* 515
Египћани *28,* 512; *29,* 399
Ејуб-паша, заповедник турске војске 1876. г. *79,* 4—6, 10, 14
економско уређење *76,* 13
електрична енергија *56,* 204, 205
елементи — хемијски *41,* 27
Енгелс Фридрих *65,* 157, 165, 172
Енглеска *19,* 97, 102; *22,* 432; *28,* 512, 515; *37,* 97; *39,* 281; *43,* 318, 321—325, 327; *50,* 335, 336; *65,* 157, 165, 172; *104,* 353
Ердман *78,* 474, 475
Еркман, француски писац *23,* 120; *70,* 308
Еспинас — *Das sociétés animales 65,* 159
етнологија *28,* 511

Ж

Женева *88*, 304
жидовци, верска секта *103*, 92
Житковац *79*, 208, 211
Жујовић Живојин — о школству *40*, 47, 343, 344, 356, 357
Жуњић Милан *17*, 524, 526

З

Заборовски *20*, 334, 335
Загреб *2*, 140; 10, 140, 141; *26*, 534
задруга *105*, 169, 170
Задругар 3, 151
Зајечар *79*, 4—9
закон о социјалдемократији *39*, 292
Запорошка сеча *87*, 309; *103*, 93
Застава 19, 95, 96; *35*, 424; *39*, 285, 286; *40*, 343—345, 348—350, 357, 424, 441, 471, 473; *89*, 310; *90*, 322; *106*, 147—149, 536
Засулић Вера *54*, 316; *72*, 127
Zacharie Karl — О држави 85, 467
Zeitschrift für Etnologie 28, 516
земља — постанак *58*, 369—380
земљорадња *66*, 106, 107
Знаме (Букурешт) *9*, 142
Зола Емил *23*, 122
зоологија — класификација *13*, 518, 519
(Die) Zukunf, социјалистички часопис *37*, 97
Зупци, херцеговачко племе *64*, 271, 272

И

Иван Грозни *12*, 386; *103*, 91
Иванов, руски писац *23*, 120
Иго Виктор, француски писац *65*, 156; *71*, 153, 154, 157
Илијћ Јован — *Пастири 9*, 142
Илустрована ратна хроника 85, 444, 445; *86*, 313
invoiala, погодба *22*, 433
Индија *28*, 513
Индијанци *28*, 512; *105*, 169
Инокентије III, римски папа *88*, 306
Интернационала, Прва — конгреси *40*, 187
Ирска *28*, 515
Исток 18, 262; *35*, 424; *86*, 311
Источна Румелија *52*, 282
источно питање *68*, 329; *72*, 127; *82*, 160—164
Италија *28*, 513—515
италијанска књижевност *76*, 14

J

Јавност 35, 426; *40*, 362, 367; *84*, 38
Јавор 24, 489; *85*, 444; *106*, 144, 145 — о *Стражи 19*, 315; *86*, 313; *106*, 339
Јагодина *35*, 424; *74*, 531
Јакић Антун *2*, 139, 140
Јакоби Леополд — *Идеја развића 65*, 157, 158, 169, 170
јакобинац *40*, 193
Јакшић Ђура — *Станоје Главаш*, *74*, 531—533; *86*, 312
Јанковић Милован — *Српски цар Стјепан 9*, 142
Јапанци *28*, 512
Јасењина *17*, 525
Јединство 40, 346, 349, 354
Једрене *89*, 314
Језера, племе у Херцеговини *64*, 271
језик — класификација *6*, 165—168; — српски *24*, 486—491
језици — словенски *28*, 512
Јиречек Константин *75*, 158, 159; *78*, 474, 475
Јован Александар, бугарски цар *75*, 159
— Арсен II, бугарски цар *75*, 159
Јовановић Владимир *40*, 355, 360
— Змај Јован, песник *74*, 532; *83*, 107—112; *86*, 314; *106*, 147; *106*, 539—542
— Коста, министар *17*, 522
— Лаза, официр српске војске *79*, 9
— Милутин, официр српске војске *79*, 9, 14
— Сима *25*, 535
Југовић Мирослав *106*, 144, 145
Јужни Словени *23*, 122; *37*, 95, 96; *61*, 168, 169; *82*, 163, 164; *105*, 169

К

Кабе Етјен *19*, 96
Кабили *28*, 512
калвинизам *88*, 304
Калита Иван *55*, 145
Каљевић, министар *35*, 427

Камерариус Рудолф Ј., немачки ботаничар *30*, 131
Кампер Пјер, холандски анатом *29*, 403
Каниц *28*, 518
Кант Имануел *58*, 370, 371; *62*, 34; *106*, 146
Кант-Лапласова хипотеза *58*, 370—374
Капел *39*, 287
Капелини 20, 334
капитал *104*, 370—375
капиталиста *12*, 185, 186
капиталистичка производња *12*, 185, 186, 187, 191, 192; *104*, 339—385
Каравелов Љубен *9*, 141, 142 — *Је ли крива судбина*
Карађорђевићи, династија *35*, 425
Карамарковић Мата *45*, 289
Карло V *88*, 306
— IX, француски краљ *88*, 304, 305
Карацић, Вук Стефановић *6*, 168; *24*, 487, 488; *26*, 534
— официр српске војске *79*, 423
Карпат 23, 121
Карпати *22*, 296
Катарина II, руска царица *12*, 179; *103*, 92
католици *23*, 116
католицизам *37*, 94; *88*, 304, 306
Катрфаж — *L'espéce humaine 28*, 508, 516; *29*, 411, 414, 415
квартер — доба у развоју земље *58*, 379
Келети Карл — *Растење и опадање угарског становништва по народностима 48*, 126
Келнске новине 82, 162
Келти, племе *105*, 169
Кеплер *58*, 370
Кетле Адолф, оснивач статистике *45*, 293, 294, 296
Кивије *(Cuvier)* Жорж, биолог *20*, 332; *29*, 402, 403, 414
Кијев *103*, 90 — археолошки скуп *23*, 118, 119
Кинези *28*, 512
Клаић Вјекослав *67*, 297
Кленке Херман *61*, 500—501
књижевно друштво — Кирило-Методијево—Шевченко—Костомаро—Кулешевско *23*, 117; *103*, 277
клакаш, сељак у Румунији *22*, 433, 437
клерикалци — у Аустрији *68*, 330
Кнежевић У. *80*, 114
Књажевац *76*, 4, 5, 7, 8, 9
књижара — Браће Поповић *83*, 107; *87*, 310; *90*, 319; *106*, 542
— Валожића (Београд) *89*, 315
Književnik 10, 141
књижевност *49*, 139, 140; *54*, 315; *76*, 9—22, 214—226
козакофилство *23*, 116
кожаштво, донско, волжанско *103*, 90, 277
Колар Јан *52*, 285
Колари, село у Србији *8*, 139
Колојан, бугарски цар *75*, 159
Колрајтер ,немачки биолог *30*, 132
Комаров, начелник штаба руске војске *79*, 3, 210—217, 424, 429, 437—444, 452
комунизам *19*, 96, 98—105
комунисти — у Немачкој *37*, 91
конзервативна странка — у Србији *35*, 425; *17*, 524
Конго *28*, 512
конгрес — у Ајзенаху 1869. *39*, 291
Конт Огист, филозоф *105*, 170
Коперник Никола *58*, 370
Коперницки *28*, 512
Копривштица (Бугарска) *9*, 141
корали *58*, 377
Кореспонденција, чешки лист *40*, 344
Костајница *2*, 139—140
Костомаров Н. И., малоруски историчар *23*, 117; *103*, 92, 277
Крагујевац *74*, 531; *17*, 525; *35*, 424, 427
Краљевић Марко *46*, 123
краниологија *28*, 511
„крвно коло" *64*, 272, 273
Крим *87*, 309
Кубан *103*, 93
Кујунџић Милан (Абердар) *80*, 114; *9*, 142
Кукуљевић Иван *10*, 140
Кулиш — тајно религиозно-политичко друштво у Малорусији *23*, 117, 119; *103*, 277
култура *37*, 91, 94
Куза, румунски кнез *22*, 295, 432
Кутанс *30*, 129

Л

лава *58*, 375
Лавоазје Антоан Л. *41*, 26; *56*, 206
Лавов *23*, 118—120

Лајел — *Старост човека 20,* 333, 334; *28,* 516
Ламарк, зоолог — теорија о развоју организма *44,* 198
Ланге Фридрих А. *23,* 121; *65,* 157, 166, 167, 170, 173
Лајпцишке илустроване Новине — о *Стражи 106,* 340
Лаплас Пјер-Симон, француски астроном *58,* 370, 372
Ларте Едуар, француски археолог *20,* 333
Ласал Фердинанд *37,* 96; *39,* 276, 289, 290; *40,* 187; *85,* 467
Last Ed., немачки филозоф — *Mehr Licht 106,* 146
Laffitte Pierre, уредник часописа *La Revue occidentale philosophique, sociale et politique 105,* 170
Лебок *30,* 132
Leipziger Tagblatt — о атентату на Виљема II *39,* 281
Лекок Х. *30,* 132
Леман-Хедл, атентатор на немачког цара *39,* 277—280, 285, 286, 287, 295
Лемер *12,* 189
Летопис Матице српске 90, 322
Лешњанин Милојко, генерал *79,* 4, 6, 7, 10
либерали *49,* 139 — у Србији *39,* 288, 292; *40,* 344—368 — у Војводини *5,* 494
либерализам *37,* 94
Либкнехт Виљем *39,* 287; *43,* 317, 318, 320, 327
Либок — *L'homme prehistorique, 28,* 516
лингвистика *28,* 507, 513
лингвистичка етнографија *6,* 165—168
Лине Карл, ботаничар *28,* 505, 508; *29,* 401, 402; *30,* 131
Лион *88,* 305
Лок Џон *45,* 294
Лондон *11,* 518; *28,* 505
Луј Блан — о приватној својини *19, 96,* 102; *39,* 290
Луј XIV, француски краљ *88,* 305

Љ

Љочић Ђура, члан Уједињене омладине српске *40,* 361
Љубиша Стеван Митров, књижевник *26,* 534, 535; *67,* 305
људска раса — деоба *29,* 399—417

М

Мађари *6,* 168
Мађарска *28,* 515; *82,* 163, 164
Мажуранић Иван *10,* 140; *106,* 537
Мајер Р. *56,* 206
Мајнер *29,* 400
Македонци *32,* 85, 87
Maccoll M. 105, 170
Максимовић Јован — правопис *23,* 117
Малетић Ђорђе *45,* 289
Малиновски, руски пуковник *79,* 20
Малоруси *23,* 116—122; *28,* 512; *103,* 272—279 — религијске секте *103,* 89—94
Малтусов закон *65,* 167
манастири — у Француској *106,* 537
Мантегаца — *Arhivio per l'anthropologia e la etnologia 28,* 516
Манчестер *28,* 505
Маринковић Коста *45,* 289
Марковић Јеврем *40,* 350, 363—368 — Светозар *35,* 426; *37,* 95, 96; *40,* 40—52, 357, 367, 368; *84,* 38—40 — *Велика Србија 40,* 346, 350
Маркович Ф. М. *28,* 512
Маркс Карл *12,* 183; *37,* 96, 97; *40,* 183; *65,* 157, 158, 164, 165, 175; *85,* 467; *105,* 169 — *Das Kapital 37,* 97
Materiaux Journal of Anthropological Institute 28, 516
Materiaux pour l'histoire primitive et naturelle de l'homme 28, 516
материја — дефиниција, подела *41,* 24—37; *56,* 202—213; *58,* 369—375
Матић Димитрије, министар *17,* 521
Матица 9, 141
Матица словенска *106,* 537
Матица српска *8,* 139; *50,* 336; *90,* 322, 325
Матица хрватска *2,* 140; *67,* 298, 299
Медић Данило *89,* 310—315
Мезија *22,* 295
Мен Х. С. *105,* 169
Мериме Проспер *77,* 148, 149
Месић Матија *10,* 140, 141
метеори *58,* 372
Мијаиловић Паја *40,* 360
Мијатовић Чедомиљ *45,* 289; *85,* 467

микрофон *11*, 518
Милер, Фридрих, лингвиста *6*, 166; *29*, 407—411
Милетић Светозар *85*, 442
Милинковић Јова (Алавантић) *40*, 368
Милићевић М. Ђ., уредник *Радника и Гласа Јавности 17*, 524; *40*, 41; *45*, 287; *60*, 120—122; *80*, 112, 115—118
— Стева *80*, 115
Mill John Stuart 19, 95, 96, 105, 106; *40*, 183; *85*, 466
Миловановић Милија *17*, 523
Милосављевић-Коларац Илија *8*, 139
Милошевић Новак, свештеник *17*, 524, 526; *18*, 266
— Раша *106*, 538
— Сима, радикал *17*, 524
Милутиновић Сима Сарајлија *24*, 487
минерали — врсте *13*, 519, 520
Мирза Шафи, песник *83*, 110
Митхад паша *38*, 267, 268; *105*, 171
Михајловски Николај К., руски књижевник *15*, 329, 331
Михаладзе, пуковник руске војске *79*, 208, 209, 212
Мишковић Ј., пуковник, војни министар *17*, 521
Млада Србадија 9, 142; *40*, 361, 362
Мо *88*, 305
Модсли — *Физиологија и патологија душе 40*, 180
Молдавија, област у Румунији *22*, 295, 296
молокан, верска секта у Русији *103*, 93, 94
Молтке, немачки генерал *39*, 287
Монголи *22*, 296
монери, најнижа врста живих бића *62*, 25, 26
Морава *37*, 95; *79*, 208, 210, 211, 420, 422, 423, 425, 430, 442
Морлан Самуел *30*, 131
Morley John, уредник енглеског листа *Fortnightly Review 19*, 106
Мортиле *20*, 333, 334; *28*, 514
Москва *28*, 505
Московски скуп 1867. г. *52*, 284
москофилска књижевна партија — у Галицији *23*, 119
Мост, немачки социјалдемократа *39*, 287
Мотелер, немачки социјалдемократа *39*, 287
Мразовић Л. *67*, 305
муслимани *63*, 529
Мушицки Бранко, уредник *Задруге 3*, 151; *106*, 143

Н

надница *12*, 184; *104*, 349—354
назадњачка странка — у Србији *35*, 425
Назоров, поручник *79*, 441
најамнина *12*, 184, 185; *37*, 90
намесништво *40*, 344, 345
напредњачка фракција — у Немачкој *39*, 290
народна војска — у Србији *17*, 523; *66*, 107, 108
народна економија *104*, 339—385
народна партија — у Аустрији, програм *68*, 330, 331
народна самоуправа *35*, 427
Народна скупштина — у Србији *35*, 424—430
Народна Трибуна в. *Die Volkshalle*
народне школе *40*, 46; *68*, 329
Народни гласник 81, 311; *85*, 470 — о *Стражи 106*, 340
народни сабор — у Карловцима *5*, 494
народно-либерална фракција — у Немачкој *39*, 290
народност *37*, 92
народњаци — у Малорусији *23*, 118 — у Аустрији *68*, 68, 330
Натанаило, митрополит охридски *32*, 87
научни социјализам *37*, 97
неандерталац *28*, 514
Неготин *79*, 5
Немачка *6*, 168; *28*, 505; *106*, 146 — револуција 1848. 82, 161 — немачка социјалистичка радничка партија *82*, 161—165 — протестанти *103*, 272 — унутрашње прилике *39*, 275—277, 282—289, 292 — закон о социјалдемократији *39*, 286, 287; *43*, 327
немштаци, верска секта *103*, 92
(Die) neue Gesellschaft 37, 97
неолит *28*, 515
Несторовић Сима *17*, 223
Нечуј И. *23*, 119
Никетић Мијаило *40*, 360
— Свет. Ј. *3*, 151
Николајевић Николај, руски кнез *89*, 312

Никша, војвода *64*, 272
Нил *29*, 399
Ниш *17*, 525; *35*, 424; *79*, 5, 7, 9; *85*, 471
Нишка скупштина *17*, 525; *18*, 262—267
нихилизам *52*, 284
Нобилинг, атентатор на немачког цара Виљема II *39*, 280, 281, 285, 295
Нова Каледонија *28*, 511, 512
Нова сл. преса 82, 162
Нова школа 5, 491, 494; *106*, 536, 537
Новаковић Стојан *24*, 486—488, 491; *45*, 289
Новгородци *103*, 92
Нове илустроване новине 106, 340
Нови Зеланд *28*, 512
Нови Сад *9*, 141, 142 — поплава 1876. *89*, 314
Ново време 72, 126
Новопазарски пашалук *68*, 330
Норвешка — етнографија *28*, 511

Њ

Његош Петар II Петровић *24*, 487
Њекрасов Николај А. *15*, 329; *52*, 284
Њујорк *28*, 505
Њутн Исак *45*, 293; *58*, 370

О

Оберкнежевић Ф. — о правопису *24*, 489, 490
Обзор 39, 284; *106*, 147 — о *Стражи 106*, 339, 340
Обрадовић Доситеј *6*, 168; *24*, 487
— Сава, радикал *17*, 524
Обреновић Милан краљ *17*, 525; *35*, 425; *40*, 368
— Милош, кнез *80*, 117
— Михаило, кнез *9*, 142; *39*, 288; *40*, 344—347, 349
Обреновићи, династија *35*, 425; *40*, 347
Овелак Абел, лингвиста *6*, 165—168
Овен Роберт *19*, 95, 96, 102
Огњан, псеуроним (в. Југовић Мирослав) *106*, 144, 145
Океанија *28*, 512
оксиди *62*, 26
Олеска Вацлав *23*, 117
Олта *22*, 296
Оран, град у Африци *52*, 283
Орао, календар *74*, 532; *81*, 311—314; *85*, 441, 443—445, 448, 468—470
Орлеан *88*, 305
18 (осамнаести) бример *31*, 54
Ослобођење 34, 138; *35*, 426; *40*, 363
Осман паша *79*, 4, 9; *85*, 457
Основа, украјински лист *23*, 118
Отаџбина 22, 295
Отечественныя записки 15, 329

П

Павић Арниум *3*, 151
Павлик М., уредник листа *Громадски Друг 23*, 121
Павловић Ђока *40*, 364
— Јаков *45*, 289; *89*, 312
— Цветко, капетан *79*, 20
Пазманеум *10*, 140
Пајевић Арса, књижар и штампар *2*, 139; *85*, 468, 469
палеолит *28*, 515
палеонтологија *62*, 30
Палестина *28*, 515
Пандирал *79*, 4
Панчевац 40, 366
Панчић Јосиф *3*, 151; *45*, 289
Параћин *35*, 424
Париз *28*, 505, 506; *88*, 304, 305; *105*, 170 — изложба *106*, 146
парна машина *56*, 204
Пастер Луј *62*, 29
Паули, аутор зборника малоруских народних песама *23*, 117
Пачу Лаза *106*, 536
Пашић Никола, политичар *17*, 524, 526; *18*, 264—267
педагогија — изучавање *40*, 40, 41
пелопонески ратови *66*, 104
Перт, Буше де *20*, 333
Pest. Llyod — о приликама у Немачкој *39*, 284
Пестељ П. И., декабриста *103*, 277
Петар, бугарски цар *75*, 159
— I, руски цар *12*, 179; *103*, 277
Petőfi Sándor *83*, 109, 111
Петрашевски Михаил В., оснивач тајног друштва у Малорусији *103*, 277
Петровић Јоца, мајор *79*, 14, 421, 423
— Настас *22*, 295
— Сава, преводилац *87*, 310
Петровићи, династија *40*, 346
Петроград *23*, 118; *28*, 505; *52*, 283, 284; *84*, 38
Пива *64*, 271
Пикеринг *29*, 403

Пилар Ђура, професор *105*, 171
Пилоти, директор сликарске академије *39*, 288
Пирот *85*, 471 — оснивање школе *106*, 538
Писарев Д. И. *49*, 139; *102*, 142
Плато Жозеф А. Ф., белгијски физичар *58*, 372, 373
Плевна *85*, 456, 459; *89*, 314
Пожаревац — гимназија *74*, 531, 532
Позориште 87, 310
Политика, прашки лист — о атентату на немачког цара Виљема II *39*, 284
политичка економија *19*, 95—106; *85*, 466
Пољаци *28*, 511, 512; *103*, 91—93, 278
Пољички статут *10*, 140
Пољска *28*, 512, 515; *87*, 309; — идеја о словенству *52*, 284
Поповић Ђорђе *3*, 151
— Иван *42*, 482—486
— Јован, радикал *17*, 524, 526
— Мита, књижевник *77*, 149; *85*, 540—453; *106*, 143—145, 147
— Огњан *106*, 145
— Сима, преводилац *9*, 142
— Ст., уредник *Орла 85*, 469
— Станко, радикал *17*, 524, 526
— Стева Д. *80*, 114
— Стеван В., преводилац *3*, *151*
порез *66*, 104
породица *76*, 13
Португалија *28*, 514, 515
Правда, лист друштва *Просвета 23*, 118, 119, 121
правопис *24*, 487—491
православна вера *88*, 306; *103*, 87—94 — у Русији *37*, 90; *103*, 276
православна црква *37*, 95
Прајзовић Миливоје *45*, 289
Прапарац Ј., мајор *79*, 420, 421
преисторија — деоба *20*, 332—335 — подела *28*, 514, 515
Преса 39, 283
приватна својина *19*, 95, 96
пример, доба у развоју земљине коре *58*, 379
природа — дефиниција, подела *62*, 23—39
природне науке *1*, 495—500; *41*, 23; *50*, 335
Причард Џемс, антрополог *29*, 404, 405, 407
производња *40*, 42
произвођачке задруге *12*, 189—190, 192; *39*, 293
Прокупље *79*, 7
пролетаријат *37*, 90, 91, 95; *40*, 345; *43*, 319
Просвета, малоруско књижевно друштво *23*, 118, 119
протеини *62*, 26—39
протестантизам *88*, 306
Протић Коста, генерал *17*, 521; *40*, 363; *79*, 431, 438, 444
— Живан, капетан *79*, 423, 426, 429, 444
протоплазма *62*, 25—39
Пруговац *79*, 422, 423
Прудон Пјер Ж. *40*, 182, 186
Пруска *52*, 281; *103*, 278
Прћиловица *79*, 209, 210
Птоломеј, алкесандријски научник *48*, 126

Р

Рад 10, 141; *40*, 317; *70*, 307
рад — подела *104*, 339—344
Радивојевић Л. *47*, 119—120
радикали *17*, 524, 525
Радикална народна партија — у Србији *17*, 524, 525, 526; *30*, 365, 366, 367; *35*, 427
радионица — школска *40*, 43, 44
Радичевић Бранко *24*, 487; *74*, 531
радна снага *104*, 375—380
Радник 29, 401; *35*, 426; *70*, 307; *84*, 38
раднички покрет *37*, 90, 91
Радонић Нова *85*, 455
Раду Негру, фогарашки војвода у Ердељу *22*, 296
Ражањ *35*, 424
Рајсхрат *68*, 330, 331
Ракић Мита *45*, 295, 296; *52*, 281; *87*, 308
Ралстон — о Малорусији *103*, 279
Рам, антрополог *20*, 334
Рамбо Алфред, француски историчар *103*, 278
Ранке Леополд, историчар *106*, 537
рат — дефиниција, последице *66*, 101, 102 — аустријско-италијански *26*, 534
Ray — *Grundsätze der Volkwirtschaft slehre 85*, 466

револуција 1848. *6*, 167; *12*, 188, 189; *37*, 91
Revue d'Anthropologie 28, 516
религија *37*, 94; *88*, 307
религиозно-политичко друштво *103*, 277
Ренан *15*, 331
Реомир, француски природњак *44*, 199
Рецијус *29*, 405, 406, 407
Рибеиро, антрополог *20*, 334
Ригер *52*, 284
Рикардо Давид — *Über den Arbeitslohn 85*, 466
Рим *12*, 386; *104*, 368
Римљани *29*, 399
Ристић Јован, министар *17*, 521; *35*, 425; *40*, 344, 345, 368; *80*, 119
— Коста *90*, 319—328
Ритингхаузен, немачки социјалдемократа *39*, 287
роба *104*, 354—359
Ровински *40*, 358 — *Бугарски хајдук Панајот 15*, 331
Родбертус Карл *37*, 96
Roscher Wilhelm, немачки економиста — *System der Volkswirtschaft 85*, 466
Рошер, професор *39*, 281
Руан *88*, 305
Рубикон *31*, 54
Рудине, племе *64*, 271
Рујевица *79*, 428
Румелија *32*, 84, 85, 86; *52*, 282
Румуни *6*, 168; *106*, 147
Румунија *32*, 87; *79*, 433; *85*, 457, 458; *103*, 278; *106*, 147, 538 — сељаштво *22*, 296, 297; *22*, 295—300
— сталежи *22*, 296, 297
Руси *22*, 432; *32*, 85; *52*, 280—286; *85*, 432; *87*, 309; *106*, 147
Русија *12*, 179—194; *15*, 329, 330; *28*, 512, 515; *32*, 85; *37*, 93; *49*, 140; *52*, 280—286; *54*, 315, 316; *55*, 143—148; *72*, 126—128; *82*, 161; *85*, 457, 458, 459; *88*, 306; *89*, 310—315; *103*, 87—94, 272—279; *106*, 146—148, 538
Руска правда 72, 126
Руски мир 72, 126, 127
Руски Сијон 23, 121
руски социјалисти *102*, 141
Русо Жан Жак *40*, 186
Рутени *28*, 512
рутенска књижевна партија — у Галицији *23*, 119
Рушчук *9*, 142

С

Сабанта, село *74*, 531
Савић Емил *85*, 453
— Милан, књижевник *75*, 158, 159; *78*, 474, 479, 480
Saint-Hilaire Is. Geoffroy 29, 413
Салцбург *28*, 515
самоуправа *66*, 116
Самуило, бугарски цар *75*, 169
Санд Жорж, француска књижевница *65*, 156
Сапари Јулиус — *Штудије о угарском буџету 48*, 126
Сатурн, небеско тело *58*, 372
Say J. B. — *Cours complet d'économie politique 85*, 466
светогорци *23*, 118
свештенство, унијатско *23*, 116
својина *43*, 317—328; *76*, 13
Севастопољ *55*, 145
секташтво — у Русији *103*, 87—94, 272—279
секундер, доба у развоју земљине коре *58*, 379
Семеринг *29*, 400
Сен Венсан Бори де — *L'homme 6*, 166; *29*, 409
Сен-Симон — учење *19*, 96; *65*, 155
Сенегал *28*, 511, 512
Сент-Илер И. Ж. *6*, 166; *29*, 411, 413
сеоски земљорадднички фонд *38*, 267—272
Серет *22*, 296
Си Ежен, књижевник *65*, 156
Сибел, немачки историчар *43*, 320
Сибир *23*, 117; *102*, 141
Сировацки, капетан *79*, 421, 423
Сјеверни вјестник 85, 456
Сковорода, малоруски научник *103*, 93
скуп, племенско веће *64*, 272
скупштина — у Крагујевцу (1878) *80*, 114
Славенски Мир 26, 534
Славонија *105*, 171
слободњаци *102*, 141
Словени *6*, 168; *28*, 511, 512; *52*, 280—290; *55*, 144; *72*, 127; *75*, 159; *102*, 140; *103*, 279
словенска народно-федеративна партија *55*, 147
словенство *52*, 280—286
Slovinac (Дубровник) *106*, 147, 537
Smiles Samuel 85, 464, 465
Смирна *28*, 515

Смит Адам *12*, 45, 183; *85*, 466 — подела рада *104*, 359, 360
Современик, руски књижевни часопис *15*, 329
Соко, календар *78*, 474, 475; *81*, 311—314; *85*, 441, 443—473
Сокол 106, 144
Сомир *88*, 305
(Le) socialisme progressif 37, 97
(Der) socialist (беч) *106*, 340
Société d'Anthropologie de Paris (1859) *28*, 505
социјалдемократи — у Немачкој *37*, 97; *39*, 276, 277, 285, 286, 289, 290—294; *43*, 317; *82*, 161
социјалдемократија *40*, 175, 176; *65*, 155—177
социјализам *1*, 498, 499; *12*, 393; *19*, 95—101; *37*, 90—98; *40*, 175—201; *43*, 327, 328; *84*, 39
социјалиста *37*, 92—96; *40*, 176—194; *84*, 39
социјалистичка радничка странка — у Немачкој *39*, 291, 293, 294
социјалистички процес, други (Лавов) *23*, 120
социјална револуција *12*, 386—398; *37*, 92; *39*, 286; *40*, 195, 196
социјално питање *37*, 90
социологија — изучавање *40*, 181—183; *66*, 100
Спарта *12*, 386; *104*, 368
Спасић Алекса *40*, 364
спахијски систем — у Босни *63*, 527, 528
Спенсер Херберт — *Биологија 65*, 167, 169
Спиноза *45*, 294
Спурџон Ч. Х. *73*, 122, 123
Срби *6*, 165—168; *28*, 512; *43*, 328; *49*, 139; *52*, 280, 281; *57*, 502; *63*, 528, 529; *71*, 152, 153; *72*, 127; *76*, 14; *78*, 474; *89*, 314; *106*, 148
Србија 40, 345, 348, 358
Србија *15*, 331; *18*, 262—267; *24*, 487; *52*, 281, 282; *55*, 143—148; *66*, 98—116; *74*, 531, 532; *85*, 471; *88*, 306, 307; *106*, 149, 150 — бирократски систем *35*, 424—430; *79*, *210* — закон за новоослобођене крајеве *35*, 427—430 — интелигенција *76*, *6—8* — просвитна статистика *19*, 315 — сеоски земљораднички фонд *38*, 267—272 — скупштински систем *17*, 521—526 — унутрашњи развитак *80*, 112—119 — уставни систем *40*, 352, 353
средства за производњу *66*, 107
Сретеновић Сава *45*, 289
Срећковић Панта *18*, 262
српска књижевност *49*, 139
Српска Зора 26, 534, 535; *85*, 444, 445; *86*, 313; *106*, 340
Српска либерална странка *85*, 442
Српска слободоумна народна странка *106*, 148
Српска Црња *74*, 531
Српске новине 70, 308
српски језик *6*, 167, 168; *24*, 486—491
српско-бугарски односи *15*, 331; *32*, 82—87
српско-турски рат (1875—1878) *17*, 521; *23*, 122; *79*, 3—22, 208—220, 420—452
Staatssocialist 39, 278, 292
Станковић Стојан, радикал *17*, *524*, 526
Станојевић Драгиша *40*, 357, 361
Стармали 85, 456
статистика *40*, 42; *57*, 501—503
Стефановић Кристофер *79*, 443
Стошић Васа, радикал *17*, 524, 526
Стража 19, 95, 96; *25*, 535; *35*, 426; *74*, 533; *85*, 441, 443, 470—473; *106*, 339—340, 536, 537, 540
Суботица *25*, 535
Сулејман паша *76*, 4, 5
Сумароковац, село *74*, 531

Т

Tagblatt, лајпцишки либерални лист *39*, 282
(Die) Tagwacht, лист социјалдемократске странке у Швајцарској *106*, 536
Тајсић Ранко, радикал *17*, 524
Tara Romineasca, кнежевина Влашка *22*, 296
Татари *103*, 91, 92, 276
Таушановић, Коста *74*, 533
тахин *64*, 272
Тевтонци *105*, 169, 170
Текелија Сава *8*, 139
телесно васпитање *42*, 482—486
Темишварски Гласник 85, 443, 471
Тен Иполит *15*, 330, 331
Тертерија II Ђорђе, бугарски цар *75*, 159
технологија *66*, 106

терциер, доба у развоју земљине коре *58*, 379
Тешице *79*, 19, 20, 208, 212, 214, 215, 217
Тидеман *20*, 334
Тисо Виктор *39*, 284
Тодоровић Пера *40*, 376, 368; *52*, 280, 286; *55*, 147, 148; *102*, 143; *106*, 147, 538
Толстој Л. Н. *106*, 538
Топинар Пол, антрополог *28*, 516; *29*, 399, 401, 411, 415, 416
топлота *56*, 204
Тотлебен, генерал *85*, 459
Travailleur (Женева) *37*, 97
Трајан, римски цар *22*, 296
Трговачки гласник 40, 359
Тресибаба — битка 1876. *79*, 5
Трифунац М. *18*, 264—267
Трново *9*, 142
Тулуза *88*, 305
Тургењев И. С. *52*, 280—286; *102*, 140—143; *106*, 538
Турска *15*, 331; *16*, 332; *32*, 84—86; *55*, 146, 147; *63*, 527, 528; *64*, 272, 274; *66*, 104; *72*, 127; *79*, 450; *80*, 115; *82*, 162—165; *85*, 459; *89*, 314; *93*, 80; *103*, 93; *105*, 107, 171; *106*, 148
Турци *6*, 167; *39*, 286; *63*, 527—529; *79*, 420, 422—424, 427—429, 431, 432, 452; *80*, 115—118; *87*, 309; *88*, 306

Ћ

Ћуприја *35*, 424

У

Уашингтон Џорџ *(Washington George) 31*, 54, 55
Угарска — статистика *57*, 501—503 — становништво *48*, 125, 126
угарски комитати *68*, 329
Уједињена омладина српска *40*, 358—360; *102*, 141
Украјина — књижевна партија *23*, 119 — историја *87*, 309 — социјалистичка пропаганда *37*, 93 — украјинофилство *23*, 116
Украјинци *23*, 117; *28*, 518
Универзитет — у Лајпцигу *106*, 537 — руски *106*, 537
Унија, верски раскол *103*, 93
Унутарње ропство и рат за ослобођење — М. Драгоманов *55*, 147
Учитељ 5, 494

Ф

федерација *37*, 93
Фердинанд II, чешки краљ *88*, 305
Фигаро 39, 284
физиологија *40*, 42; *60*, 120—122
Филип II, француски краљ *88*, 306
Филиповић Иван *46*, 123
Филипопоље *52*, 282
финансије *66*, 104
Финска *28*, 515 — етнографија *28*, 511
Фиренца (Флоренција) *28*, 505
Форел Август, швајцарски ентомолог *65*, 160
Француска *19*, 96; *22*, 432; *28*, 513—515; *39*, 291; *54*, 315, 316, 318, 319—327; *66*, 102; *71*, 153; *88*, 304—306; *103*, 273, 275; *106*, 146
француско-пруски рат *39*, 291
Friedrich Müller — Allgemeine Etnographie 28, 516
Фриче, немачки социјалдемократа *39*, 287
Фрушка Гора 106, 147 — о *Стражи 106*, 339
Фурје Шарл, социјалутописта *19*, 96, 103, 104, 105; *40*, 200

Х

Хазенклевер В., немачки социјалдемократа *4*, 503; *39*, 287
Хаксли (Хексли) Томас, енглески биолог *1*, 495—500; *28*, 508, 509; *29*, 409; *44*, 200, 201, 205; *60*, 122; *62*, 28
Халтон Ф. — *Наследство таланта 66*, 103
Халштат *28*, 515
Hanoverische Courier, немачки либерални лист *39*, 282
Hartmann E. v. — Phänomenologie des sittlichen Bewusstseins 106, 537
Хафис паша, заповедник турске војске 1876. *79*, 4
Хегел В. Ф. *45*, 295
Хекел Е., биолог *1*, 497, 498; *6*, 166; *28*, 509; *29*, 405, 406; *44*, 204; *62*, 31—34; *65*, 156
Хелголанд, острво — постанак *58*, 376

хемија *41*, 27; *56*, 211
хермафродитизам *30*, 130
Херцеговина *64*, 271—275
Херцеговци *39*, 286
Херцен Александар *54*, 318
хигијена *60*, 120—122
Хилдебранд *30*, 132, 134
хиљаду осамсто четрдесет осма (1848) *26*, 534
Хмељницки *87*, 309
Howorth L. H. *105*, 171
Хомјаков *49*, 140
Хофман, немачки министар *39*, 287
Хрвати *6*, 165—168; *71*, 152, 153; *105*, 171
Хрватовић *79*, 4—7, 9
Хрватска *67*, 300—308
Христић Никола, политичар *40*, 344, 346, 348
Хубер *65*, 160
Хубернотис *103*, 279
Хуго Гроти *88*, 306
хуситски ратови *88*, 305, 306

Ц

Цариград *85*, 459
Цезар, Гај Јулије *31*, 54
цена *104*, 364—370
Ценић Мита *40*, 367, 368
цигани *28*, 515
Цирих *84*, 38; *88*, 307; *106*, 536
Црна Гора *40*, 344, 346; *64*, 275; *94*, 270; *105*, 170
Црногорци *28*, 512; *64*, 272, 274

Ч

Чајковски Михајло — *Термолама*, *87*, 308—310
Чаславски *15*, 329, 330
Черкаски, руски кнез *52*, 283
Черкези *79*, 427, 449; *89*, 313, 314
Чернишевски Николај Г. *9*, 142; *23*, 120; *37*, 97; *40*, 198, 345; *85*, 467; *102*, 141
Черњајев Михајло Г., руски генерал *79*, 3, 4, 8—10, 19, 20, 209, 210, 217, 420, 421, 424, 425, 429, 430, 433—439, 442, 443, 445, 446, 452
Чеси *26*, 534
Чешка *49*, 139; *52*, 284; *88*, 305
Чисвиц, професор циришке политехничке школе *90*, 328
Чумић Аћим, политичар *40*, 363—368
Чупић Василија, мајка Никоше *45*, 287
— Никола — иографија *45*, 287, 288
— Стојан, војвода *45*, 287
Чупићева задужбина *24*, 489; *45*, 297

Ш

шалопутство, верска секта *103*, 94, 272, 275
Шаранци, племе у Херцеговини *64*, 271, 272
Шатријан, француски писац *23*, 120; *70*, 308
Шафарик П. Ј. *10*, 140; *105*, 171
Шашкевић — зборник малоруских народних песама *23*, 117
Швајцарска *28*, 515; *66*, 108; *88*, 304
Шведска *28*, 511, 513
Швикер др Алберт *48*, 126; *57*, 501—503
Шевченко Тарас *23*, 117, 118; *103*, 277
— руско књижевно друштво *23*, 118
Шефле Алберт, немачки социолог *23*, 121; *65*, 157; *85*, 467
Шишмановић Мих. *75*, 159
школа *40*, 41, 42, 46—48, 50, 51
школска дијететикс *61*, 500, 501
Школске новине *23*, 121
школски систем *5*, 491—495
Шлегел Вилхелм *6*, 166
Шмит Оскар *65*, 156—159, 164, 165, 168—174
шовинизам *37*, 95
Шопенхауер Артур *106*, 146
Шпанија *28*, 515; *88*, 305, 306
Шпенгел Конрад *30*, 131, 137
Шпигел, антрополог *29*, 403
Шпилхаген Фридрих *65*, 156
Штајн Лоренц *40*, 186
штампарија — Арсе Пајевића *106*, 542
Штекер, уредник *Staatssocialist*-а *39*, 278
Штокхолм *28*, 505
Штразбург *31*, 54
штундизам, религиозна секта *103*, 94, 272—275
Шубић Зрински Никола *46*, 123
Шуђински, биолог *28*, 509
Шулце-Делич *12*, 192; *39*, 289; *85*, 465
Шуматовац *79*, 421, 422, 424, 426, 430—433, 435, 444, 451, 452
Шчедрин Николај П. *15*, 329; *23*, 120; *49*, 139; *52*, 284

СПИСАК АУТОРА

Боначић
Борисов, Е. И.
Гоголь, Николај В.
Жујовић, Јован
Иго, Виктор
Илијев, В.
Јакшић, Ђура
Јовановић Змај, Јован
Лавров, Петар
Марковић, Никола
Марковић, Светозар
Мијатовић, Ђока
Пачу, Лаза
Пелагић, Васа
Подољински, С.
Тодоровић, Пера
Томић, Јаша
Чорниј, Е. И.
Шрам, Конрад

SADRŽAJ

Dr Đerđ Gal: Karteli u jugoslovenskoj industriji za preradu gvozdene žice (II) — — — — — — — — — — — — — — — 5

Mr Dušan Berić: Socijalno-ekonomski položaj stanovništva u Bosni i Hercegovini i društvena kretanja 1848. — — — — — — — 147

Mr Ljubica Šijački: Teror i pljačka okupatora u Banatu 1941—1944. god. 219

Dr Bogdan Brukner: Predlog utvrđivanja zapadne granice vinčanske grupe — — — — — — — — — — — — — — 309

Dr Dušanka Dinić-Knežević: Učešće Vlaha u preradi vune i prevozu tkanina u XIV i XV veku — — — — — — — — — — — — 317

Dr Kemény G. Gábor—Mandič, Marin: Mocsáry és Sárcsevics — — — 327

Dr Milenko Palić: Konstituisanje SKOJ-a u Vojvodini 1928. godine — 367

Dr Šandor Mesaroš: Učešće Vojvođana u Mađarskoj Sovjetskoj Republici 379

Petar Pekarić: Polit u Braniku — — — — — — — — — — — 427

Petar Pekarić: Bibliografija članka dr Mihaila Polita Desančića u Braniku — — — — — — — — — — — — — — 447

Dr Slavko Gavrilović: Ispisi za istoriju Jevreja u Zemunu i slavonsko-sremskoj Vojnoj granici (XVIII—XIX vek) — — — — — — 467

Štraser Pavle: Značajna pisma porodice Rajačić iz Sremskih Karlovaca 507

Ankica Vasić: Straža (1878—1879) — — — — — — — — — 575